SAUL FRIEDLÄNDER

Nazi Almanyası ve Yahudiler

İmha Yılları: (1939-1945)

CİLT 2

ÇEVİREN
ALİ SELMAN

FAŞİZM
İNCELEMELERİ

iletişim

SAUL FRIEDLÄNDER

Nazi Almanyası ve Yahudiler

CİLT 2

İmha Yılları

(1939-1945)

SAUL **FRIEDLÄNDER** 1932'de Prag'da Almanca konuşan Yahudi bir ailenin oğlu olarak doğdu. Çekoslovakya'nın Nazi işgaline uğraması üzerine ailesiyle Fransa'ya iltica etti. Fransa'nın işgalinden sonra ailesi Auschwitz toplama kampında öldürülmeden önce onu saklamayı ve kaçırmayı başardı. 1948'de İsrail'e gitti. Daha sonra Fransa'da siyaset bilimi, İsviçre'de tarih eğitimi aldı. Yahudiler ve Holokost tarihinde uzmanlaştı. 1967'de Kudüs Üniversitesi'nde ders vermeye başladı. Almanya ve İsviçre'de misafir profesörlüklerde bulundu. *History & Memory* dergisinin kurucularındandır. Başka ödüllerin yanı sıra 2007'de Alman yayıncılarının verdiği Barış Ödülü'ne, 2008'de Pulitzer Ödülü'ne layık görülmüştür.

Nazi Germany and the Jews.
Volume II: The Years of Extermination, 1939-1945
© 2007 Saul Friedländer
Kitabın yayın hakları Asli Karasuil Telif Hakları Ajansı aracılığıyla
Georges Borchardt, Inc.'den alınmıştır.

İletişim Yayınları 2337 • Politika Dizisi 149
ISBN-13: 978-975-05-1998-7 • ISBN-13: 978-975-05-1911-6 (Tk. No.)
© 2016 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2016, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
YAYINA HAZIRLAYAN Işıl Kurnaz
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Emre Bayın - Burçin Gönül
BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3
Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

SAUL FRIEDLÄNDER

Nazi Almanyası ve Yahudiler

CİLT 2

İmha Yılları

(1939-1945)

Nazi Germany and the Jews

Volume II

The Years of Extermination, 1939-1945

ÇEVİREN ***Ali Selman***

iletişim

Yonatan'a...

Kendimi kurtarmaya çalışmam boşuna. ... Ama bu önemli değil. Çünkü hikâyemi tamamlayabilirim ve bu hikâyenin zamanı gelince gün yüzüne çıkacağına inanıyorum. ... Böylelikle insanlar neler olduğunu bilecek. ... Ve soracaklar: Hakikat bu mu? Şimdiden cevap vereyim: Hayır, bu hakikatin sadece bir bölümü, minik bir parçası. ... Bu *hakikatin* bütününü, gerçekliğini ve asıl yüzünü en güçlü kalem bile tasvir edemez.

– STEFAN ERNEST, "The Warsaw Ghetto."
Varşova'nın "Ari" kesiminde saklanırken
1943 yılında kaleme alınmıştır.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR 11

GİRİŞ 13

BİRİNCİ KISIM

Terör
(Sonbahar 1939 - Yaz 1941)

1 EYLÜL 1939 - MAYIS 1940 29

2 MAYIS 1940 - ARALIK 1940 95

3 ARALIK 1940 - HAZİRAN 1941 163

İKİNCİ KISIM

Kitle Katliamı
(Yaz 1941 - Yaz 1942)

4 HAZİRAN 1941 - EYLÜL 1941 231

5 EYLÜL 1941 - ARALIK 1941 299

6 ARALIK 1941 - TEMMUZ 1942 371

ÜÇÜNCÜ KISIM

Shoah [Holokost]
(Yaz 1942 - Bahar 1945)

7 **TEMMUZ 1942 - MART 1943** **441**

8 **MART 1943 - EKİM 1943** **511**

9 **EKİM 1943 - MART 1944** **581**

10 **MART 1944 - MAYIS 1945** **641**

KAYNAKÇA **703**

DİZİN **735**

TEŞEKKÜR

Bu çalışma, UCLA'daki "1939 Kulübü"nün sağladığı araştırma fonundan ve John D. ve Catherine T. MacArthur Vakfı'nın cömert bursundan yararlanarak gerçekleştirilmiştir. "1939 Kulübü"ne ve MacArthur Vakfı'na en derin teşekkürlerimi sunarım.

İlk önce, artık aramızda olmayan ve bu kitabın eğildiği tarihsel döneme ilişkin düşüncelerimi paylaştığım arkadaşlarımı anmak isterim; Leon Poliakov, Uriel Tal, Amos Funkenstein ve George Moss.

Profesör Michael Wildt (Hamburg Sosyal Araştırmalar Enstitüsü), kitabın neredeyse tamamlanmış elyazmalarını okuma inceliğini gösterdi; değerlendirmeleri için minnettarım: Yakın dönem Alman araştırmalarına dikkatimi çekti ve bazı hatalardan kaçınabilmemi sağladı, tıpkı Çağdaş Tarih Enstitüsü'nden (Münih) Dr. Dieter Pohl ve Stuttgart Üniversitesi'nden Eberhard Jäckel gibi. Kitabın belirli bölümleri üzerine yaptıkları değerlendirmeler için Profesör Omer Bartov (Brown Üniversitesi), Dan Diner (Kudüs Hebrew Üniversitesi) ve Leipzig Simon (Dubnow Enstitüsü) ile Norbert Frei'a (Jena Üniversitesi) teşekkür borçluyum.

İçine düştüğüm kararsızlıklarda bu projeyi tamamlamam için beni meslektaşlarım cesaretlendirdiler, özellikle de Profesörler Yehuda Bauer, Dov Kulka ve Steve Aschheim (hepsi Kudüs Hebrew Üniversitesi'nden), Profesör Shulamit Volkov (Tel Aviv Üniversitesi), Profesör Philippe Burrin (Cenevre Uluslararası Araştırmalar Enstitüsü Direktörü) ve zamansız ölümü derin acı veren harika akademisyen ve özverili meslektaşım Dr. Sybil Milton.

Tabii ki, söylemeye gerek bile yok, metin içinde hâlâ (kaçınılmaz olarak) var olan hatalar tamamen bana aittir.

Bu proje boyunca birçok lisansüstü öğrencim oldu. En son araştırma asistanlarım Deborah Brown, Amir Kenan ve Joshua Sternfeld'in şahıslarında hepsine teşekkür ederim.

HarperCollins'den Susan H. Llewellyn ve David Koral, dil yeteneklerini sergileyerek kitabın elyazmalarını düzelttiler. Onlara ve tabii ki ilgisini esirgemeyen, beni sürekli cesaretlendiren editörüm Hugh Van Dusen'e müteşekkirim. Asistan editör Rob Crawford, bitmek bilmez sorularım karşısında büyük bir sabır gösterdi. Ayrıca, temsilcim ve arkadaşlarım Georges, Anne ve Valerie Borchardt'a kalpten teşekkürlerimi sunmak isterim. Georges ve Anne ile arkadaşlığım ve profesyonel ilişkim Birleşik Devletler'de, 1966 yılında ilk basılan kitabımdan (*Pius XII and the Third Reich*) beri sürüyor.

Bu çalışmada hayat arkadaşım Orna Kenan'ın duygusal ve entelektüel katkısı kelimelerin ötesindedir. Kitabımı yeni doğan dördüncü torunuma ithaf ediyorum.

GİRİŞ

David Moffie Amsterdam Üniversitesi'nden 18 Eylül 1942 tarihinde doktor unvanıyla mezun oldu. Bir mezuniyet fotoğrafında yeni doktorun sağ tarafında danışmanı Profesör C. U. Ariens Kappers ve Profesör H. T. Deelman, sol tarafında ise asistan D. Granaat yer alıyor. Arkadan görünen diğer bir üniversite mensubu, muhtemelen tıp fakültesi dekanı, büyük bir kürsünün ardında görülüyor. Arka planın bulanıklığında, dar bir salona sıkışmış topluluk, büyük ihtimalle aile fertleri ve arkadaşlar güçlükle seçiliyor. Fakülte mensuplarının üzerinde cüppeleri, Moffin ve Granaat'ın üzerinde smokin ve beyaz kravat var. Moffin'in sol göğüs cebinde avuç içi büyüklüğünde bir Yahudi yıldızı ve üzerinde *Jood* [Yahudi] yazısı var. Moffie, Alman işgali altında, Amsterdam Üniversitesi'ndeki son Yahudi öğrencidir.[1]

Akademik ritüelin gerektirdiği övgü ve teşekkürler mutlaka dillendirilmiştir ama buna başkaca yorumlar da eklenmiş midir bilemiyoruz. Törenden kısa bir süre sonra Moffie Auschwitz-Birkenau'ya gönderildi. Hollandalı Yahudilerin yüzde yirmisi gibi, o da kurtuldu ve yaşamını sürdürdü; ancak aynı istatistikten hareketle, mezuniyet törenine katılan Yahudilerin çoğu bunu başaramadı.

Resim bazı sorular ortaya çıkarıyor. Örneğin, Yahudi öğrenciler 8 Eylül'de Hollanda üniversitelerinden uzaklaştırıldıkları halde, nasıl olup da bu törenin 18 Eylül 1942'de yapıldığı sorusu gibi. Bunun yanıtını *Photography and the Holocaust*'un editörleri buldu: 1941-1942 akademik yılının son günü 18

1 Bu fotoğraf, Sybil Milton ve Genya Markon tarafından yayına hazırlanan *History of Photography* 23, sayı 4 (Kış 1999) "Photography and the Holocaust" özel sayısının kapağında yer almaktadır. Aktarılan tüm kişi betimlemeleri fotoğrafın altyazısındandır.

Eylül 1942 Cuma idi; 1942-1943 sömestri 21 Eylül Pazartesi günü başlamıştı. Bu üç günlük ara, Yahudi öğrencilere uygulanan yasak başlamadan hemen önce Moffie'nin diploma almasını mümkün kılıyordu.[2]

Aslında ara sadece hafta sonu ile sınırlıydı (18 Eylül Cuma-21 Eylül Pazartesi) ve bunun anlamı, üniversite yetkililerinin akademik takvimi Alman buyruklarının aleyhine kullandıklarıydı. Bu karar, 1940 kışına kadar Hollanda üniversitelerindeki yaygın eğilime işaret ediyordu; fotoğraf, işgalcilerin yasa ve buyruklarının eşiğindeki bir karşı koymayı belgelemektedir.

Dahası da var. Hollanda'dan sürgünler 14 Temmuz 1942'de başlamıştı. Hemen her gün Almanlar ve yerel polis, haftalık kotayı doldurmak üzere, Hollanda şehirlerinde Yahudi tutukluyordu. Eğer şehrin Yahudi Konseyi'ne Almanların verdiği on yedi bin özel (ve geçici) muafiyet belgelerinden birine sahip olmasaydı, Moffie söz konusu akademik törene katılamazdı. Resim, dolaylı olarak, konseyi yönetenlerin Amsterdam'daki bazı Yahudileri –en azından bir süreliğine– korurken dışarıda kalan büyük çoğunluğu kaderine terk ederek ortaya koyduğu uygulamanın tartışmaya açık yönünü de düşündürüyor.

En genel anlamıyla, tanıdık bir törene şahitlik ediyoruz. Kısmen şölensi bir ortamda, genç bir adam, hastalara bakabilmesi ve hastalıkları iyileştirmek için elinden gelen her şeyi yapmak üzere profesyonel bilgisini kullanabilmesi için gerekli doktorluk unvanının resmî teyidini almaktadır. Ancak biliyoruz ki Moffie'nin ceketine iliştirilen *Jood* ibaresi çok farklı bir mesaj taşımaktadır: Kıta'nın her bir köşesindeki ırkının tüm diğer mensupları gibi yeni doktor da katledilmek üzere işaretlenmiştir.

Belli belirsiz yazılmış *Jood*, büyük harflerle ya da yaygın olarak kullanılan karakterlerle yazılmamıştı. Kullanılan yazı karakteri bu özel amaç için bilinçli olarak, İbrani alfabesini hatırlatmasını ama yine de kolaylıkla anlaşılmasını hedefleyerek, çarpık, itici ve tehditkâr bir tarzda yazılmıştı. Bu ifade sürgünün gerçekleştiği diğer ülkelerin dillerinde de benzer bir biçimde tasarlanmıştı: *Jude*, *Juif*, *Jood* vb. Fotoğraftaki durumu tüm çıplaklığıyla yansıtan da bu yazı ve tuhaf tasarımıydı: Almanlar, Yahudileri birey olarak imha etmeye ve Yahudi yıldızı ile üzerindeki yazının temsil ettiği şeyi, "Yahudi"yi, silmeye niyetliydi.

Burada gördüğümüz, "Yahudiliğin" herhangi bir işaretini, "Yahudi ruhunun" tüm izlerini ve (gerçek ya da hayalî) Yahudi varlığının her tür kalıntısını siyaset, toplum, kültür ve tarihten silmeyi hedefleyen azgın bir hamlenin zayıf bir yansısıdır. Reich içinde ve işgal altındaki Avrupa'da propaganda, eğitim, araştırma, yayıncılık, filmler, toplumsal ve kültürel yasaklar ve tabularla sürdürülen Nazi kampanyası hep bu amaca yöneliktir. Aslında, Ya-

2 *A.g.e.*

hudiliğin zerresini barındıran dinsel metinlerin ve opera güftelerinin yeniden yazılmasından Yahudi sokak isimlerinin yeniden adlandırılmasına, Yahudi sanatçı ya da yazarların ürünü olan müzik ve edebiyat eserlerinin yasaklanmasından anıtların yıkılmasına, "Yahudi biliminin" yok edilmesinden kütüphanelerin "temizlenmesine" ve Heinrich Heine'ın ünlü sözünde öngörüldüğü gibi, kitapların yakılmasından insanların yakılmasına, mevcut bütün silme ve kökünü kazıma yöntemlerine başvurulmuştur.

I

"Holocaust tarihi", bu en sistematik ve uzun süreli soykırıma yol açan Alman politikaları, kararları ve yaptırımlarıyla sınırlandırılamaz; kendisini çevreleyen dünyanın tepkilerini (bazen aldığı inisiyatifi) ve kurbanların tutumlarını da içermek zorundadır zira Holocaust olarak adlandırılan olgular, bu farklı unsurların bir araya gelerek oluşturduğu bütünlüğü ifade eder.

Bu tarihin genellikle Alman tarihi olarak yazılması anlaşılır bir durumdur. Almanlar, işbirlikçileri ve destekçileri zulüm ve imha politikalarının, çoğu durumda da bu politikaların uygulanmasının, kışkırtıcısı ve asli failleridirler. Dahası, bu politika ve tedbirlerle ilgili Alman belgeleri, Reich'ın yenilgiye uğratılmasından sonra kolaylıkla ulaşılabilir olmuştur. Eski Sovyet ve Doğu Bloku arşivlerine ulaşılmadan önce bile tümüne vakıf olunamayan bu devasa materyal hazinesi, 1980'lerin sonundan beri, bu tarihin yazımında Alman boyutuna odaklanmayı doğal olarak teşvik etmiştir. Ayrıca birçok tarihçinin gözünde, söz konusu tarihin Alman tarafına yoğunlaşan bir araştırma, kavramlaştırmaya ve karşılaştırmalı yeni çözümlemelere daha açıktır. Diğer bir deyişle, kurbanların hatta çevreleyen dünyanın bakış açısından yazılabilecek olanla kıyaslandığında, daha az "sınırlılık" taşıyacaktır.

Alman odaklı yaklaşım kendi sınırları içinde elbette meşrudur ancak Holocaust tarihi, daha önce değindiğimiz gibi, daha geniş bir bakış açısını gerektirir. İşgal altındaki Avrupa'da Alman yaptırımlarının uygulanması, her bir adımında, siyasal otoritelerin teslimiyetine, yerel polis kuvvetlerinin ya da diğer yedek kuvvetlerin yardımına ve halkların, özellikle de siyasal ve ruhani seçkinlerin edilgenliğine ya da desteğine ihtiyaç duyar. Aynı zamanda, Alman kısıtlamalarını hafifletmek ya da zaman kazanmak ve Alman cenderesinin acımasız baskısından kurtulabilmek umuduyla kurbanların emirlere itaat etmeye gönüllü olmalarına da gereksinim duyar. Yani, Holocaust tarihi hem kapsayıcı hem de bütünsel bir tarih olmalıdır.

Böyle bir tarihin çeşitli ve yakınsak kollarını kapsayacak tek bir kavramsal çerçeve olmadığı gibi, sadece Alman boyutu bile tek bir kavramsal açıdan yorumlanamaz. Tarihçi, her biri ayrı ayrı tanımlanabilecek ve yorumlanabilecek, uzun ya da kısa dönemli farklı unsurların etkileşimi ile karşı karşıyadır; ancak bu unsurların yakınsaklıkları genel bir çözümsel kategori bulmaya engeldir. Son altmış yılın demirbaşı olarak ön plana çıkan bazı kavramlar birkaç yıl sonra bir kenara atıldı, sonra yeniden keşfedildi ve bu böyle devam etti, özellikle de Nazi politikaları konusunda. "Nihai Çözüm"ün kökleri, Alman tarihinin "özel bir akımına" (Sonderweg), Alman anti-Semitizmi'nin özel bir türüne, biyolojik-ırksal düşünme tarzına, bürokratik siyasete, totalitarizme, faşizme, moderniteye, "Avrupa iç savaşına" (hem sol hem de sağ bakış açılarıyla) atfedildi.

Bu kavramların ele alınması yeni bir kitap yazımını gerektirir.[3] Bu önsözde, öncelikle kendimi burada izlenen yolu tanımlamakla sınırlayacağım. Yine de, genelde Üçüncü Reich özelde de "Nihai Çözüm" tarihyazımında mevcut iki karşıt eğilime ilişkin birkaç saptama yapmak bu noktada zorunlu görünüyor.

Birinci eğilim, bizatihi Yahudilerin imhasının Alman politikalarının temel bir hedefi olduğunu öne sürer ancak bu politikaların araştırılması yeni yaklaşımlar gerektirir: Orta-seviye aktörlerin faaliyetleri, sınırlı alanlardaki olguların kapsamlı çözümlemeleri, özel kurumsal ve bürokratik dinamikler – bunların hepsi, imha sistemi bütününün nasıl çalıştığına ışık tutacaktır.[4] Bu yaklaşım bilgi ve değerlendirmelerimize önemli katkılar sundu: Ulaştıkları birçok bulguyu, kendi küresel odaklı araştırmamla birleştirdim.

Diğer eğilim farklıdır: Yıllar boyunca, birçok yeni izleğin açığa çıkmasına katkı sağlamıştır. Gerçi, Holocaust'un araştırılması açısından, bu izleklerin her biri aslında aynı hareket noktasından çıkmadır: *Avrupalı Yahudilere uygulanan zulüm ve imha, bütünüyle farklı hedefler gözeten temel Alman politikalarının tali sonucudur.* Bu politikaların en çok dillendirilenleri şunlardır: Fazla nüfusu yok ederek, işgal altındaki Avrupa'da yeni bir ekonomik ve demografik denge kurmak; Doğu'daki Alman kolonizasyonunu kolaylaştırmak üzere etnik yer değiştirmelere ve katliamlara başvurmak; Alman toplumuna, ya da daha açık ifadesiyle Hitler'in milli-ırksal devletine (*Hitlers Volkstaat*) ağır bir maddi yük bindirmeden savaşın sürdürülebilmesi için Yahudi mallarının yağmalanması. Gelişigüzel sergilediği bakış açılarından bağımsız ola-

3 Bazı değerlendirmeler için (özellikle Zygmunt Baumann, *Modernity and the Holocaust* (Cambridge, 1989) eserindeki çarpıcı düşünceler konusunda), bkz. Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust* (New Haven, 2001), özellikle s. 70 vd.

4 Bu yaklaşımın en iyi örneklerinden biri olarak şu derlemeye bakılabilir: Ulrich Herbert, *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies* (New York, 2000).

rak bu tür çalışmaların genel hedefleri, benim yorumlarımın altında yatan asli varsayımlarla bariz biçimde bağdaşır.[5]

Bu kitapta, tıpkı *The Years of Persecution*'da [*Zulüm Yılları*] olduğu gibi, şartlara, kurumsal dinamiklere ve özellikle burada ele alınan dönem boyunca savaşın gelişimine bağlı olarak şekillenen Yahudi meselesi üzerine Nazi politikalarının asli taşıyıcısı sıfatıyla ideolojik-kültürel faktörlerin merkezî rolüne odaklanmayı seçtim.[6]

Üzerinde çalıştığımız tarih "ideoloji çağı"nın tamamlayıcı bir parçasıdır: Daha açık ve kesin söyleyecek olursak, son evresinin yani kıta Avrupası'nda liberalizmin yaşadığı kriz döneminin bir parçası. 19. yüzyıl sonlarından İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesine kadar liberal toplum sol devrimci sosyalizmin (bu, Rusya'da Bolşevizm diğer ülkelerde komünizm olmuştur) ve devrimci sağın (Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde, İtalya ve diğer ülkelerde faşizm, Almanya'da ise Nazizm'e dönüşmüştür) saldırısına maruz kaldı. Yahudiler Avrupa'nın her yerinde, liberalizm ve sıklıkla sosyalizmin devrimci türü ile özdeşleştirildi. Bu anlamda, anti-liberal ve anti-sosyalist (ya da anti-komünist) ideolojiler, yani tüm biçimleriyle devrimci sağ, savaş açtıkları dünya görüşlerinin temsilcisi olarak Yahudileri gördüler ve çoğu durumda onları bu dünya görüşlerinin kışkırtıcısı ve taşıyıcısı olmakla itham ettiler.

Almanya'nın 1918 yenilgisini izleyen milli öfke ortamında ve daha sonra, ülkeyi ve dünyayı çalkalayan ekonomik altüst oluşun sonucunda, böylesi bir yaklaşımın kendine özgü bir momentum kazandığı görülür. Yine de, önce kendi hareketinin çerçevesi içinde, daha sonra da Ocak 1933'ü izleyen milli sahnede Adolf Hitler'in saplantılı anti-Semit tutumu ve kişisel etkisi olmasaydı, o yılların anti-Semitizmi muhtemelen anti-Yahudi siyasal tedbirleri ve izleyen yaptırımları içermeyecekti.

Anti-Semitizm'e ideolojik zemin hazırlayan liberalizmin krizi ve komünizme yönelik tepki, Alman sahnesinde en uç noktasına taşınırken ve Avrupa çapında giderek daha tehlikeli hâle gelirken, Nazi mesajı birçok Avrupalı'dan olumlu tepkiler aldı, yaşlı kıtanın kıyılarının ötesinde sıkı bir taraftar topluluğu kazandı. Ayrıca, anti-liberalizm ve anti-komünizm Hıristiyan kiliselerinin benimsediği tutuma uygundu ve geleneksel Hıristiyan anti-Semitizm'inin, çeşitli otoriter rejimlerin, faşist hareketlerin ideolojik ilkeleriyle ve kısmen Nazizm'in bazı yönleriyle bütünleşmesi, onları desteklemesi zor olmadı.

---

5 Bu yaklaşımla ilgili olarak özellikle bkz. Götz Aly, Belinda Cooper ve Allison Brown, *"Final Solution": Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews* (Londra ve New York, 1999); Götz Aly, *Hitlers Volkstaat* (Münih, 2005).

6 Bkz. Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews, Volume 1: The Years of Persecution, 1933-1939* (New York, 1997).

Son olarak, tüm kıtada liberalizmin gelişimi Yahudilerin özgürleşmesinin ve toplumsal hareketliliğinin önünü açıyor ve destek sağlıyordu ancak liberal toplumun ve ideolojik dayanaklarının krizi, giderek zayıflamalarına ve yalıtılmalarına yol açtı. Yani, burada tanımlanan ideolojik arka plan, bu tarihin üç ana unsuru arasındaki dolaylı bağı meydana getirir: Nasyonal Sosyalist Almanya, çevreleyen dünya ve kıta boyunca dağılmış Yahudi toplulukları. Fakat yine de, kısaca zikrettiğim Alman sürecine rağmen, bu arka plan unsurlar hiçbir şekilde Almanya'daki olayların özgül gelişimini irdelemek için yeterli değildir.

II

Nasyonal Sosyalist anti-Yahudi yaklaşımın özgün yönleri, Hitler'in kendine özgü anti-Semitizm'inden, esas olarak otuzlu yılların ortalarından sonra Hitler'in Alman toplumunun tün katmanlarıyla kurduğu bağdan, Nazi rejiminin anti-Semitizm'i siyasal-kurumsal araçsallaştırmasından ve elbette 1939 Eylül'ünden sonra ortaya çıkan savaş durumundan türemiştir. *The Years of Persecution* kitabımda Hitler tarzı anti-Yahudi nefreti "arındırıcı anti-Semitizm" olarak tanımlamıştım; diğer bir deyişle, Nazi liderin gözünde Yahudilerin kendi çıkarları için icat ettikleri dünya görüşleri olan liberalizm ve komünizm ile doğrudan yüzleşmenin ötesinde, Yahudileri yok ederek dünyayı kurtarma mücadelesini Hitler kendi görevi olarak görüyordu. Nazi lideri için "Yahudi" Batı tarihindeki ve toplumundaki kötülük kaynağı idi. Eğer zaferle sonuçlanacak bir kurtuluş mücadelesi sürdürülmez ise, nihai olarak dünyaya Yahudiler egemen olacaktı. Bu genel meta-tarihsel aksiyom, Hitler'in daha somut ideolojik-siyasal gerekçelendirmelerini doğurdu.

Yahudi, biyolojik, siyasal ve kültürel düzeylerde, ırksal kirlilik yayarak, devlet yapılarının temelini çürüterek ve daha genel seviyede, 19. ve 20. yüzyılların belalı ideolojilerinin –Bolşevizm, plütokrasi, demokrasi, enternasyonalizm, pasifizm ve türlü diğer tehlikeler– başını çekerek milletleri yok etmek için didinir. Bu çok geniş eksenli araç ve yöntemleri kullanarak dünya egemenliğini ele geçirmek için Yahudiler, içinde yaşadıkları milletlerin – özellikle de Alman *Volk*'unun yaşamsal nüvesini parçalamayı hedefler. Almanya'da Nasyonal Sosyalist rejimin tesisinden beri, uyanan Reich'ın yarattığı tehlikenin farkında olan Yahudiler, nihai hedeflerine doğru ilerleyebilmek için, bu tehlikeyi bertaraf etmek üzere yeni bir dünya savaşı başlatmaya hazırdır.

Anti-Yahudi ideolojinin bu farklı düzeyleri çok kısa bir biçimde formüle edilebilir: *Yahudi, tüm milletler için, Ari ırkı ve Alman Volk'u için öldürücü ve aktif bir tehdittir*. Vurgu sadece "öldürücü"de değil aynı zamanda –esas ola-

rak– "aktif"tedir. Nazi rejiminin hedef aldığı tüm diğer gruplar (akıl hastaları, "asosyaller" ve eşcinseller, Çingeneler ve Slavları da kapsayan "alt" ırksal gruplar) esasen *pasif* tehdit iken, tarihte ilk ortaya çıktıkları günden beri tüm insanlığa boyun eğdirmek için bıkmadan komplo ve hile peşinde koşan yegâne grup Yahudilerdir.

Nazi sisteminin tepesindeki bu anti-Yahudi öfke boşluğa savrulmuyordu. 1941 sonbaharından itibaren Hitler Yahudileri "dünyanın kundakçıları" olarak adlandırdı. Aslında Nazi liderin yaktığı meşalenin Avrupa ve ötesinde her yeri saran yoğun bir yangına dönüşmesi, daha önce belirtilen nedenlerle, ideolojik ve kültürel unsurların oluşturduğu çalılığın tutuşmaya hazır olmasındandı. Kundakçı olmasaydı yangın çıkmazdı; çalılık olmasaydı yangın bu kadar yayılmaz, tüm dünyayı yok etmezdi. *The Years of Persecution*'da olduğu gibi, Hitler'in içinde konuştuğu ve eyleme geçtiği sistemle arasındaki bu süregiden etkileşimi çözümleyip yorumlayacağız. Ancak, burada sistemle kastedilen Alman bileşenleri ile sınırlı değildir, Avrupa uzamının tüm oyuk ve çatlaklarına da nüfuz eder.

Nazi rejimi için anti-Yahudi savaşın, siyasal-kurumsal düzeyde bazı pragmatik yararları da olmuştur. *Sürekli harekete yaslanan bir rejim için Yahudi, harekete geçirici daimi bir mit işlevi görür.* Anti-Yahudi dürtü, rejim hedefleri radikalleştikçe ve daha sonra savaşın yayılmasıyla, daha da aşırı bir biçime bürünür. "Nihai Çözüm"ün kaçınılmazlığını saptamamızı sağlayan bu bağlamdır. Göreceğimiz gibi, Hitler kendisi Yahudi aleyhtarı kampanyayı taktiksel hedeflere göre şekillendirmiştir; ancak yenilginin ilk emareleri ortaya çıkınca, *Volk*'u ayakta tutabilmek için –ki kısa süre sonra umutsuz bir mücadeleye dönüşecektir– Yahudi, rejim propagandasının odağına yerleşmiştir.

Yahudi'nin harekete geçirici işlevinin sonucunda, birçok sıradan Alman askerînin, polisinin ya da sivillerinin karşılaştıkları, mağdur ettikleri ve öldürdükleri Yahudiler karşısındaki davranışları, Daniel Jonah Goldhagen'ın da öne sürdüğü gibi, ille de derinlere yerleşmiş ve tarihsel anlamda benzersiz Alman anti-Yahudi hırsının sonucu değildir;[7] Christopher R. Browning'in iddia ettiği gibi, ideolojik motivasyonlardan bağımsız, tüm bir sosyal-psikolojik teşvikler ve zorlamalar yelpazesi ile grup dinamiği süreçlerinin sonucu da değildir.[8]

Nazi sistemi bütünü bir "anti-Yahudi kültür" üretmiştir ve bu kültürün kökleri, kısmen, Alman ve Avrupalı tarihsel Hıristiyan anti-Semitizmi'nde-

7 Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (New York, 1996).

8 Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York, 1992).

dir, fakat aynı zamanda, rejimin emrine amade olarak elbette teşvik edilmiştir ve kolektif ve bireysel davranışlar üzerindeki doğrudan etkisiyle apayrı bir yer edinmiştir. "Sıradan Almanlar" süreçten hayal meyal haberdar olabilirler, ya da daha akla yakın bir biçimde, devlet propagandası ve elindeki diğer tüm araçlarla sistematik olarak desteklenen bir ideoloji olduğunu fark etmeden, anti-Yahudi imge ve inançları içselleştirmiş olabilirler.

Yahudiliğin harekete geçirici asli işlevi rejim ve aktörleri tarafından yönlendirilirken –daha az önemli olmayan– ikinci bir işlev de sezgisel olarak destekleniyordu. Takipçilerinin karizmatik liderlere atfettikleri yarı-tanrısal rol nedeniyle, Hitler'in liderliği de genellikle "karizmatik" olarak tanımlandı. İlerleyen bölümlerde, Nazi lideri, parti ve *Volk* arasındaki bağa geri döneceğiz. Şimdilik söyleyeceğimiz, Hitler'in Almanların çoğu üzerinde sahip olduğu kişisel güç, mesajının içeriğini ulaştırabildiği ölçüde, kurtuluşa dair üç inançtan kaynaklanıyordu: Irksal toplumun tam saflığı, Bolşevizm ve plütokrasinin tamamıyla ezilmesi ve (herkesin bildiği Hıristiyan temalardan ödünç alınan) binyılcı nihai kurtuluş. Bu geleneklerin hepsinde Yahudi kötülüğün temsilcisidir. Bu anlamda, her üç cephede de aynı meta-tarihsel düşmana, yani Yahudi'ye karşı savaştığı için Hitler'in mücadelesi onu tanrısal bir lidere çevirmiştir.

Alman ve (Almanların egemenliğindeki) Avrupa bağlamında, kurumsal iktidar mücadelesi, makamlar için gösterilen çabalar ve toplumsal çıkar grupları ideolojik coşkunun aracısıdır. Bunların ilk ikisi birçok araştırmada tanımlandı ve yorumlandı, ilerleyen bölümlerde de kapsamlı olarak ele alınacak; ancak daha az değinilen üçüncüsünün de, bu tarihin asli bir unsuru olduğunu düşünüyorum.

Oldukça gelişmiş Alman toplumunda ve en azından işgal altındaki Avrupa'nın bir kısmında, Hitler otoritesinin ve parti liderliğinin bile, herhangi bir politikayı uygularken, büyük çıkar gruplarının taleplerini dikkate almaları gerekiyordu. Bu çıkarlar parti ileri gelenlerinin, sanayinin, kiliselerin, köylülüğün, küçük işletmelerin vb. olabilir. Diğer bir deyişle, anti-Yahudi ideolojinin gerekleri, böylesi modern toplumların doğasından ve dinamiklerinden kaynaklı çok çeşitli yapısal engellere uydurulmak zorundaydı.

Böylesine bariz bir noktaya kimse itiraz etmeyecektir; bu noktanın önemi temel bir hakikatten kaynaklanmaktadır. Tek bir sosyal grup, tek bir dinî topluluk, bilim kurumu ya da mesleki topluluk Almanya'da ve tüm Avrupa'da, Yahudileri desteklediğini deklare etmemiştir (bazı Hıristiyan kiliseleri, bir dereceye kadar, din değiştiren Yahudilerin, cemaatin parçası olduğunu deklare etmiştir); aksine birçok toplumsal destek grubu ve birçok güç odağı Yahudilerin sömürülmesine doğrudan katılmış, açgözlülük-

le, yok olmalarını istemişlerdir. Yani, *Nazi ve diğer ilgili anti-Yahudi politikaları en uç noktalara taşınırken, hiçbir dengeleyici karşı çıkar grubunun müdahalesi yoktur.*

III

1939'da Almanya'dan İsveç'e göçen dünyaca ünlü Yahudi Avusturyalı kimyacı Lise Meitner, 27 Haziran 1945 tarihinde halen Reich için çalışmakta olan eski meslektaşı ve arkadaşı Otto Hahn'a bir mektup yazar. Yahudilere yönelik giderek artan zulümden, onun ve Almanya'daki diğer bilim çevrelerinin haberdar olduğuna değindikten sonra şöyle devam eder: "Hepiniz Nazi Almanyası için çalıştınız ve pasif bir direnişi bile aklınızdan geçirmediniz. Tabii ki, vicdanınızın sesini bastırmak için, yardıma ihtiyacı olan kişilere ara sıra yardım ettiniz fakat milyonlarca masum insanın katledilmesine izin verdiniz, tek bir itiraz bile duyulmadı."[9] Meitner'in Hahn üzerinden, hiçbirisi aktif parti mensubu olmayan, hiçbir suça bulaşmamış Almanya'nın önde gelen bilim insanlarına yönelttiği bu duygulu haykırış, Reich'ın tüm entelektüel ve ruhani seçkinlerine (bazı istisnalarla) ayrıca işgal altındaki ya da uydu Avrupa'daki çoğu seçkine yöneltilebilirdi. Seçkinlere yöneltilebileceğine göre, tüm topluma daha da kolay yöneltilebilirdi (yine, bazı istisnalarla). Bu alanda, daha önce belirtildiği gibi, Nazi sistemi ve Avrupa'daki durum birbirine sıkı sıkıya bağlıdır.

Seyirci kalanların eğilim ve tepkileri ile ilgili olarak bazı temel soruların cevaplarının hâlâ belirsiz kalması ya bizzat soruların niteliğinden ya da temel teşkil edebilecek belge yokluğundandır. Seyirci kalan çeşitli toplulukların, örneğin olayları nasıl algıladıkları, kısmen belirsizliğini korumaktadır. Yine de, çok sayıda dokümanter malzeme, Batı Avrupa'da, İskandinavya'da ve Balkanlar'da, sürgün edilen Yahudilerin kaderiyle ilgili algının, 1942'nin sonu ya da 1943'ün başına kadar belirsiz olduğunu ancak Almanya'da ve Doğu Avrupa'da durumun böyle olmadığını gösterecektir. İzleyen yorumların içi boşaltılmadığı sürece, 1942 sonuna ya da 1943 başına gelindiğinde, Almanya, Polonya, Belarus, Ukrayna ve Baltık nüfusunun büyük çoğunluğunun, Yahudilerin topyekûn imhaya yazgılı olduğunu düşündükleri konusunda çok fazla şüpheye yer yoktur.

Daha zor olan ise bu malumatın sonuçlarının kavranmasıdır. Savaş, zulüm ve sürgün son evresine girerken ve imha haberleri daha da hızlı yayılırken, Kıta'nın her köşesinde anti-Semitizm de güçleniyordu. Çağdaşları bu para-

9 Aktarıldığı kaynak, Ute Deichmann, *Biologen unter Hitler: Porträt einer Wissenschaft im NS-Staat* (Frankfurt am Main, 1995), s. 372.

doksal gidişten söz ediyorlar. Kitabın üçüncü bölümünün temel konusu da bu durumun değerlendirilmesi olacak.

Değerlendirmeye ilişkin sorunlar bir yana, seyirci kalanların tutum ve tepkilerine ilişkin yeterince belge mevcuttur. Gizli SD raporları (Güvenlik Servisi ya da SS bünyesindeki *Sicherheitdienst*'ın hazırladığı, Reich'daki kamu görüşüne dair raporlar), diğer devlet ve parti kurumlarının hazırladığı raporlar, Almanların tutumu konusunda genel güvenilir bir tablo ortaya koyar. Hitler'in ısrarlı Yahudi takıntısını gösteren kaynakların başında gelen Goebbels günlükleri de, sürekli olarak ilgi gösterdiği Yahudi meselesine Alman tepkisinin rejimin en tepesinden nasıl göründüğüne ışık tutarken, asker mektupları, tabiri caizse, en alt düzeydekilerin tutumları konusunda bir demet sunar. İşgal altındaki ya da uydu ülkelerin çoğunda, Alman diplomatik raporları, sürgünler karşısında ev sahibi halkların ruh hâlini yansıtan düzenli araştırmalar ortaya koymuştur, tıpkı, yerel yönetimlerin kendi resmi kaynakları üzerinden yaptığı gibi (örneğin Fransa'daki *rapports des préfets)*. Seyirci kalanların kişisel tutumları konusunda Yahudi günlük yazarlarının yazdıkları da genel resmin bir parçasıdır ve tüm bu dönem boyunca tutulmuş yerel günlükler, Polonyalı Doktor Zygmunt Klukowski'nin günlükleri gibi, değişen tablo karşısındaki bireysel kavrayışların güçlü birer ifadesidir.

Gerekli belgelerin ulaşılmazlığı nedeniyle, seyirci kalanlara dair hâlâ kafamızı kurcalayan sorular arasında Vatikan'ın, daha kesin söylersek Papa XII. Pius'un tutumu, bugüne kadar listenin başındaki yerini korudu. Çok geniş ikincil kaynakların ayrıca yeni ortaya çıkan belgelerin mevcudiyetine rağmen, tarihçilerin Vatikan arşivlerine ulaşamaması büyük bir kısıtlama doğuruyor. Mevcut belgelerin el verdiği oranda Papa'nın tutumunu tüm yönleriyle ele almaya çalışacağım ancak bu durum tarihçiler için hâlen ortadan kaldırılamamış bir engeldir.

Alman politikalarından ve yaptırımlarının kapsamlı tarihinden ya da seyirci kalanların tutum ve tepkilerine dair anlatımlardan bağımsız olarak, kendi çerçevesi içinde, kurbanların tarihi, önce savaş yıllarında ve sonra da savaş bittiğinden beri titizlikle kayıt altına alınmıştır. Bu tarih, hükmetme ve katletme politikalarına ilişkin araştırmalara kabaca değinir. Vurgu, en başından itibaren, belgelerin ve Yahudilerin yaşam ve ölümlerini konu eden tanıklıkların titizlikle toplanmasınadır: Yahudi liderlerin tutum ve stratejileri, Yahudi emeğinin köleleştirilmesi ve ortadan kaldırılması, çeşitli Yahudi parti ve siyasal gençlik hareketlerinin eylemleri, gettolardaki gündelik hayat, sürgünler, silahlı direniş ve işgal altındaki Avrupa'ya dağılmış yüzlerce ölüm kampının her birindeki kitlesel katliamlar. Her ne kadar savaşın hemen ardından, izlerin toplanmasının yanı sıra, sert tartışmalar ve sistematik değer-

lendirmeler de bu tarihyazımına ayrılmaz bir parça olarak eklenmiş olsa da, Yahudilerin tarihi içe dönük bir dünya olarak, genellikle Yahudi tarihçilerin asli alanı olarak kalmıştır. Holocaust sırasındaki Yahudilerin tarihinin Holocaust'un tarihi olamayacağı muhakkak, fakat onun yokluğunda söz konusu genel tarih yazılamazdı.[10]

Oldukça tartışmalı *Eichmann in Jerusalem* kitabında Hannah Arendt, Avrupa Yahudilerinin imha edilme sorumluluğunu, kısmen, çeşitli Yahudi lider gruplarının –Yahudi Konseyleri ya da *Judenräte*– omuzlarına yüklüyor.[11] Bu ispatlanamaz tez Yahudileri kendi yok edilişlerinin suç ortağı hâline getirir. Aslında, kurban ediliş süreçlerinde kurbanların olası etkileri marjinaldir ancak birkaç ülke bağlamında (iyi ya da kötü) bazı müdahaleler oldu. Yani, böylesi bazı sahnelerde, Yahudi liderlerin, milli otoritelerin karar alma süreçlerinde sınırlı ancak tamamıyla önemsiz denilemeyecek etkileri (olumlu veya olumsuz) oldu. İleride göreceğimiz gibi, bu durum Vichy örneğinde; Budapeşte, Bükreş ve Sofya'da; muhtemelen Bratislava'da; ayrıca elbette Yahudi temsilcileri ile Müttefik ve tarafsız ülkeler arasındaki ilişkilerde ayırt edilebilir. Dahası, Yahudi silahlı direnişi (Berlin'deki Baum grubu gibi zamanın Yahudi komünist direniş grupları), ister Varşova'da ya da Treblinka'da olsun ister daha sonra Sobibor'da, geride kalan Yahudi köle emeği gücünün imhasını hızlandırmış olabilir (en azından 1944 ortalarına kadar). Oysa bu sırada zor durumda olan Reich, giderek artan bir biçimde şiddetle işçiye ihtiyaç duyuyordu.

Temel tarihsel anlamı bağlamında, işgal altındaki ve uydu Avrupa'nın Yahudileri ile Almanlar ve çevreleyen toplumlar arasındaki etkileşim son derece yaşamsal bir seviyede gerçekleşmiştir. İmha politikasının uygulamaya konulması ile birlikte, her bir Yahudi'yi yok etmeye yönelik Nazi çabasını zorlaştırmak için, ne kadar küçük olursa olsun, Yahudilerin attığı her adım doğrudan bir karşı hamleyi ifade eder: Resmi görevlilere, polis ve muhbirlere rüşvet vermek; çocuk ya da yetişkinleri saklamaları için ailelere para ödemek; ormanlara ve dağlara kaçmak; küçük köylerde saklanmak; din değiştirmek; direniş hareketlerine katılmak; yiyecek çalmak – akla gelen ve hayatta kalmaya hizmet eden her şey, Alman hedeflerinin önüne bir engel koymak anlamına gelir. "Nihai Çözüm"ün uygulanmasında yer alan güçlerle Yahudiler arasındaki temel ve süregiden etkileşim bu mikro-düzeyde gerçekleşir; incelenmesi gereken tam da bu mikro-düzeydir. Doküman bolluğu da bu mikro-düzeydedir.

Bireysel düzeyde Avrupa Yahudilerinin yok edilme tarihinin kurbanların bakış açısıyla yeniden kurulması sadece savaş sonrası tanıklıklar (mahkeme ifadeleri, mülakatlar ve anılar) temelinde değildir, aynı zamanda olaylar sı-

10 Holocaust'un Yahudi tarihyazımı konusunda titiz bir çözümleme için bkz. Dan Michman, *Holocaust Historyography: A Jewish Perspective* (Londra ve Portland, Oregon, 2003).

11 Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (New York, 1963).

rasında yazılmış ve daha sonraki yıllar boyunca ortaya çıkmış çok sayıdaki günlüklere ve mektuplara da dayanır. Bu günlük ve mektuplar, ister doğrudan Alman egemenliği altında yaşıyor olsun ister zulmün ulaştığı daha geniş coğrafyada, tüm Avrupa ülkelerinden, her milletten, tüm yaş gruplarından Yahudiler tarafından kaleme alınmıştır. Günlükler de diğer belgeler gibi büyük bir dikkatle kullanılacaktır, özellikle de eğer savaştan sonra, sağ kalan yazarı ya da aile fertleri tarafından yayımlandıysa. Her durumda, zulüm ve imha yılları boyunca Yahudi hayatının tarihine kaynak teşkil etmek bakımından çok önemli ve paha biçilmez niteliktedirler.[12]

Savaşın başlangıç aşamalarında günlük tutan çoğu Yahudi'yi yazmaya (ve bunu sürdürmeye) iten şeyin geleceğin tarihyazımı için olayların kayıtlarını tutma isteği olduğunu söylemek zordur; ancak zulüm şiddetlendikçe, yaşadıkları dönemin vakanüvisleri ve hatırlatıcıları rollerinin farkına varmaya başladılar, aynı zamanda kendi kaderlerinin habercisi ve anlatıcısıydılar. Kısa sürede yüzlerce, belki de binlercesi gözlemlerini gizli defterlerine emanet ettiler. Bu günlük tutucuların kayıt altına aldığı önemli olaylar, gündelik küçük olaylar, tutumlar ve tepkiler, bazen çelişkili de görünseler, giderek daha kapsayıcı hâle geldiler. En üst düzey siyasal tutumlarla ilgili anlık görünümleri aktardılar (örneğin, Vichy Fransası'nda, Romanya'da); faillerin gündelik girişimlerinin ve olağan acımasızlıklarının, toplumların tepkilerinin, kendi toplumlarının yaşamının ve yok edilişlerinin yanı sıra kendi gündelik dünyalarını da en ince ayrıntısına kadar anlattılar: Güçlü umut ve yanılsama dışavurumları ön plana çıkıyordu; çılgınca söylentiler, olaylara dair en fantastik değerlendirmeler, en azından bir an için, akla yakın addediliyordu. Birçoğu için, yaşanan felaketler aynı zamanda, sahip oldukları inançların, ideolojik ve dinî bağlılıklarının derinlik ve anlamının, hayatlarını yönlendiren değerlerin de sınanması anlamına geliyordu.

Böylesi bireysel vaka kayıtları, genel tarihsel önemlerinin yanı sıra karanlıkta, çakan şimşeğin bir kara parçasını aydınlatması gibiydi: Sezgilerin teyit edilmesini sağladılar; muğlak genellemelerin kolaycılığına karşı bizi uyardılar. Bazen malumu ilam edişleri bile benzersiz bir güce sahipti. Walter Laqueur'un ifadesiyle söylersek: "Bazı öylesine aşırı durumlar olur ki ne kadar kötü olduğunu görebilmek için olağanüstü bir çaba gerekir, tabii eğer bir tanık yoksa."[13]

---

12 Günlüklerin, olayları anlamamızın geçerli kaynakları olmasına şüpheyle yaklaşan Raul Hilberg'e katılmıyorum. Bkz. Raul Hilberg, *Sources of Holocaust Research: An Analysis* (Chicago, 2001), esas olarak s. 141-142, 155-59 ve 161-162. Yeri geldiğinde, bazı günlüklerle ilgili sorunlar kolaylıkla tespit edilebilir.

13 Walter Laqueur, "Three Witnesses: The Legacy of Victor Klemperer, Willy Cohn and Richard Koch", *Holocaust and Genocide Studies* 10, sayı 3 (1996), s. 266.

Şu ana kadar bireysel sesler, esas olarak birer iz, kendi kaderlerine şahitlik eden, teyit eden ve örnekleyen Yahudilerin bıraktığı birer iz biçiminde ele alındı. Ancak izleyen bölümlerde günlük tutanların sesleri daha fazla rol oynayacak. Burada olduğu gibi, olağan bir tarihsel anlatının ortasında yükselen tekil bir insan sesi, doğası gereği, insani yönü ve özgürlüğü nedeniyle, hatasız değerlendirmelerde çatlaklara yol açabilir ve akademik yansızlık ve "nesnelliğin" (genellikle gönülsüz) kibrini delip geçebilir. Böylesine yıkıcı bir müdahale, Fransız Devrimi arifesinde buğday fiyatları tarihi gibi bir konuda pek de gerekli değildir fakat "bildik tarihyazımı"nın kaçınılmaz olarak evcilleştirdiği ve "yumuşattığı" kitlesel imhanın ve diğer kitlesel acıların tarihsel ifadesi için elzemdir.[14]

Her birimiz tekil seslerin etkisini farklı biçimde algılarız ve karşımıza çıkarak bizi tekrar tekrar yolumuzdan alıkoyan beklenmedik "çığlık ve fısıltılar" her birimize farklı bir engel yaratır. Çok iyi bilinen olgulara ilişkin birkaç önemsiz ifade –ya güçlü belagatiyle ya da biçare tedirginliğiyle– yeterli olacaktır; tanığın, terör, çaresizlik ya da dayanaksız umut çığlıklarının dolaysızlığı duygusal tepkilerimizi tetikleyebilir ve aşırı tarihsel olaylarla ilgili, önceki korunaklı betimlemelerimizi sarsabilir.

Yeniden Moffie'nin fotoğrafında ceketine dikilmiş yıldızın üzerindeki iğrenç ibare ve anlamına dönelim: Yeni doktor, bu işareti taşıyan tüm diğerleri gibi yeryüzünden silinip atılacaktır. Neye delalet ettiği anlaşıldığında bu fotoğraf kuşkuyu tetikler. Böylesi bir kuşku, bilgi gelip onu boğmadan önce yaşanan yarı-içgüdüsel bir tepkidir. Burada "Kuşku", kişinin dünya ile ilgili, neyin olağan ve neyin "inanılmaz" olduğuyla ilgili anlık algısının derinliklerinden yükselen bir şeyi ifade eder. Tarihsel bilginin amacı bu kuşkuyu yatıştırmak, onu örtbas etmektir. Bu kitapta, başlangıçtaki kuşku hissini yok etmeden veya yatıştırmadan, Avrupa Yahudilerinin imhası konusunda titiz bir tarihsel çalışma yapmaya çalışacağım.

14 Buna çok yakın bir değerlendirme için bkz. Tom Laqueur, "The Sound of Voices Intoning Names", *London Rewiew of Books* (1997), s. 3 vd.

BİRİNCİ KISIM

Terör

(Sonbahar 1939 - Yaz 1941)

Sadist bir çark üzerimizden geçiyor.

– VICTOR KLEMPERER,
9 Aralık 1939

1

EYLÜL 1939 - MAYIS 1940

Klemperer 3 Eylül tarihinde günlüğüne,"1 Eylül Cuma sabahı kasabın genç oğlu gelip bize şunları anlattı: Bir radyo anonsu olmuş. Danzig'i ve Danzig koridorunu zapt etmişiz, Polonya ile savaş kapıdaymış, İngiltere ve Fransa tarafsız kalmış", yazıyordu. "Eva'ya, bizim için en iyisi morfin ya da onun gibi bir şey enjekte etmek dedim; hayatımız sona ermişti".[1]

Klemperer Yahudi kökenliydi; gençliğinde Protestanlığa geçmiş, kısa süre sonra bir Protestan "Ari" ile evlenmişti. 1935 yılında Latince kökenli diller eğitimi verdiği Dresden Teknik Üniversitesi'nden atıldı; yine de şehri terk etmedi ve kendisine olanları ve çevresinde olup biteni titizlikle kaydetmeye koyuldu. İki gün boyunca, Alman saldırısı karşısında Britanya ve Fransa'nın tepkisi belirsizliğini korudu. Klemperer 4 Eylül'de "Annemarie, Eva'nın doğum günü için iki şişe köpüklü şarap getirdi" notunu düştü. "Bir şişesini içtik, diğerini ise İngiltere'nin savaş ilan edeceği güne sakladık. Yani, bugün ikinci şişeye sıra geldi."[2]

Varşova'daki İbrani okulu yöneticisi Chaim Kaplan, 1938'de Çekoslovakya'ya ihanet eden İngiliz ve Fransızların bu kez müttefiklerine bunu yapmayacaklarından emindi. Savaşın ilk gününde Kaplan bu yeni çatışmanın geleceğe dair önemini seziyordu: "Dünya tarihinde yeni bir çağın başlangıcına tanıklık ediyoruz. Bu savaş, gerçeği söylemek gerekirse, insan uygarlığına yıkım getirecektir. Fakat bu uygarlık yok oluş ve yıkımı hak etmektedir."[3]

1 Victor Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1933-41* (New York, 1998), s. 306.

2 *A.g.e.*

3 Chaim Aron Kaplan, *Scroll of Agony: The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan*, yay. haz. Abraham I. Katsh (Bloomington, 1999), s. 19.

Kaplan, Nazizm'in sonunda alt edileceğine inanıyordu ama savaş herkese çok büyük kayıplar yaşatacaktı.

İbrani okulu yöneticisi, savaşın patlamasıyla Yahudilerin maruz kalacağı farklı tehdidi de anlıyordu. Aynı günlük notuna (1 Eylül) şunu ekliyordu: "Yahudilere gelince, tehlike yedi kat daha fazla. Hitler'in ayak bastığı her yerde Yahudi halkı için umut tükenmiştir." Kaplan, Hitler'in 30 Ocak 1939'da yaptığı ve eğer dünya savaşı çıkarsa Yahudileri imha edeceği tehdidini savurduğu ünlü konuşmasından alıntı yapıyordu. Bu nedenle Yahudiler ortak savunmada yer almak konusunda herkesten daha istekliydi: "Hava saldırılarına karşı şehir halkını sığınak kazmaya çağıran emir yayınlandığında Yahudiler gruplar hâlinde geldiler. Aralarında ben de vardım."[4]

8 Eylül tarihinde Wehrmacht [Nazi dönemi Alman ordusu] en büyük ikinci Polonya şehri olan Lodz'u işgal etti: "Aniden korkunç haber geldi: Lodz teslim oldu!" diye yazıyordu, en fazla on beş yaşındaki genç Yahudi Dawid Sierakowiak. "Tüm konuşmalar kesildi; sokaklar ıssızlaştı; yüzlere ve kalplere, kasvet, katılık ve düşmanlığın soğukluğu çöktü. Şehirden gelen Bay Grabinski, yerleşik Almanların kendi yurttaşlarını nasıl karşıladıklarını anlattı. Kurmay heyetinin kalacağı düşünülen Grand Hotel çiçek çelenkleriyle donatıldı: [Etnik Alman] siviller –kızlı erkekli– geçen askerî araçların önüne atlayarak, coşkuyla "*Heil Hitler*!" diye bağırıyorlardı. Sokaklarda yüksek sesle Almanca konuşmalar duyuluyordu. Geçmişte gizlenen yurttaşlık ve milliyetçilik [Alman] ile ilgili her şey şimdi gerçek yüzünü gösteriyordu."[5]

Yine Varşova'dan, Polonya dış ticaret kliring odası çalışanı ve Yahudi toplumunun aktif bir üyesi olan Adam Czerniaków, Polonya otoriteleriyle birlikte çalışmak üzere Yahudi Şehir Komitesi'ni örgütlemeye çalışıyordu: 13 Eylül'de, "başkent Varşova'nın Yahudi Şehir Komitesi" diyordu, "resmen tanındı ve kamu binasına yerleşti".[6] 23 Eylül'de şöyle yazacaktı: "Vali Starzynski beni Varşova'daki Yahudi Cemaati'nin başkanı ilan etti. Kuşatılmış şehirde tarihi bir görev. Gereğini yerine getirmeye çalışacağım."[7] Dört gün sonra Polonya işgal edildi.

---

4 *A.g.e.*, s. 20.

5 Dawid Sierakowiak, *The Diary of David Sierakowiak*, yay. haz. Alan Adelson (New York, 1996), s. 36.

6 Adam Czerniaków, *The Warsaw Diary of Adam Czerniaków*, yay. haz. Raul Hilberg, Stanislaw Staron ve Josef Kermisz (New York, 1979), s. 74.

7 *A.g.e.*, s. 76.

I

Bu kitapta birçok Yahudi kronik yazarının sesine kulak vereceğiz ve ne kadar farklı olurlarsa olsunlar, hepsi, yok olmanın eşiğindeki Avrupa Yahudilerinin dünyasına dair olağanüstü çeşitliliğe dair küçük bir bakış sunacaklar. Dinî törelere riayetin düzenli bir biçimde azalmasının ve kültürel-etnik Yahudilik konusundaki belirsizliğin giderek artmasının sonucunda, partilerin, birliklerin, grupların ve kendini bir biçimde Yahudi sayan (ya da öyle sayılan), Avrupa'nın her köşesine dağılmış dokuz milyona yakın insanın oluşturduğu labirent için artık görünür bir ortak payda yoktu. Bu çeşitlilik farklı milli tarihlerin, büyük ölçekli göç dinamiklerinin, ağırlıkla kent-odaklı yaşamın, düşmanlık ve kıskançlık karşısında ya da ters tarafından bakarsak, liberal şartların sunduğu imkânlar sayesinde, farklı farklı tekil stratejiler üzerinden oluşan kesintisiz ekonomik ve sosyal hareketliliğin sonucuydu. Özellikle, 19. yüzyıl sonunu İkinci Dünya Savaşı arifesinden ayıran kaotik yıllar boyunca süregiden değişimler, diaspora içindeki bölünmeleri daha da artıracaktı.

Mesela Lodzlu günlük yazarı Sierakowiak'ı nereye koymalıyız? Savaşın hemen öncesinde başlayan günlük kayıtlarından, esnaf bir aileye mensup olduğunu, ailenin Yahudi geleneğine gömülmüş olduğunu ve Dawid'in de bu geleneğe doğal aşinalığını, bu duruma rağmen, aynı zamanda komünizme sıkı sıkıya adanmışlığını ("en önemli şeyler okul ödevleri ve Marksist kuram okumaları" diye yazıyor) keşfediyoruz.[8] Sierakowiak'ın bölünmüş dünyası, savaş arifesi Yahudi toplumunun çeşitli kesimlerinde görülen çoklu ve bazen de çelişen bağlılıklara aykırı değildi: Ayrıntıda farklılaşan liberaller, Sosyal Demokratlar, Bundistler [sosyalist ve seküler Yahudi hareketi – ç.n.], Troçkistler, Stalinistler, mümkün her çizgi ve hizipten Siyonistler, sonu gelmeyen dogmatik veya "kabile benzeri" kan davalarını sürdüren dinci Yahudiler ve 1938 sonuna kadar, özellikle Mussolini İtalya'sında faşist partilere üye olmuş birkaç bin Yahudi.[9] Tüm bunlara rağmen, özellikle Batı Avrupa'daki birçok Yahudi için temel hedef, içinde bulundukları topluma sosyal ve kültürel asimilasyon ile birlikte "Yahudi kimliği"nin bazı unsurlarını –bununla her ne kastediyorlarsa– korumaktı.

Tüm bu eğilim ve hareketlere, milli ya da bölgesel nitelikler ve tabii ki, bazen ön plana çıkan yüksek sayıdaki bireysel gariplikler de eklenmelidir. An-

8 Sierakowiak, *Diary*, s. 93. Sierakowiak'ın geçmişine dair daha fazla ayrıntı için Adelson'un *Diary*'e yazdığı "Önsöz"e bakılabilir.

9 Çeşitli Avrupa faşist partilerinin –tabii ki Nazi partisi hariç– bazı Yahudi üyeleri vardı fakat İtalya'da 47.000 kişilik yerli Yahudi nüfusunun en az beşte biri, şu veya bu safhasında, Mussolini'nin partisine katılmış görünüyor.

chluss (Avusturya'nın Almanya tarafından ilhakı) sonrası Viyana'dan Londra'ya uçan yaşlı ve ölümcül derecede hasta Sigmund Freud, savaşın patlamasından kısa süre önce yayınlanan son eseri *Moses and Monatheism*'i görecek kadar yaşamayı başardı. Herkesin gelişini hissettiği olağan dışı tehlikelerin arifesinde, kendi Yahudiliğini her zaman vurgulamış olan psikanalizin kurucusu, halkını her zaman sevinçle dile getirilen bir inançtan mahrum bırakıyordu: Ona göre, Musa Yahudi değildi.

Ağır tehditlerin yanında, birçok ülkeden Yahudi öfkeli tepkiler gösteriyordu. Adı bilinmeyen Bostonlu bir yazar, "yerel basında Musa'nın Yahudi olmadığını iddia ettiğinizi okudum" diye gürlüyordu, "ne yazık ki kendini rezil etmeden mezarı boylayamadın seni ahmak ihtiyar. ... Almanya'daki gangsterlerin seni layık olduğun yere, toplama kampına tıkmamış olmaları ne kötü."[10]

İki savaş arası Avrupa Yahudiliğinin görüntüsünü şekillendiren bazı temel ayrımlar da vardı. En temel ayrım çizgisi Doğu Avrupalı ve Batılı Yahudilikler arasındaydı; bir noktaya kadar coğrafi olsa da açık tezahür kültüreldi. Doğu Avrupa Yahudileri (1918 sonrası Sovyet Rusya Yahudilerini kapsamaz, onlar yeni rejimin sunduğu kural ve imkânlara göre bir gelişim çizgisi izliyorlardı), ilke olarak, Baltık ülkeleri, Polonya, Çekoslovakya'nın doğusu, Macaristan (büyük şehirlerin dışında) ve 1918-sonrası Romanya'nın doğu illerindeki toplulukları kapsıyordu. Bulgaristan, Yunanistan ve Yugoslavya'nın bir bölgesinde yaşayan "İspanyol" (Sefarad) Yahudilerinin tamamen kendilerine özgü bir dünyaları vardır. Doğu Avrupa Yahudileri içinde yaşadıkları toplumla daha az kaynaşırlardı, dinsel anlamda itaatkârdılar –zaman zaman Ortodoks– genellikle Yiddish konuşurlardı ve İbraniceyi nadiren akıcı kullanırlardı. Kısacası, Batılı emsallerine göre daha geleneksel "Yahudi" idiler (Vilna, Varşova, Lodz ve Iasi Yahudilerinin çoğu, Viyana, Berlin, Prag ve Paris Yahudilerinden daha az "Batılı" olmadıkları halde). Ekonomik anlamda Doğu Yahudileri sefaletin sınırlarında gezinseler de, farklı, hareketli ve çok yönlü bir Yahudi hayatı geliştirebildiler.[11]

Böylesi özgül yönlerine rağmen Doğu Avrupa Yahudileri iki savaş arası dönemde hızlı bir kültürel uyum ve sekülerleşme sürecinden geçtiler. Tarihçi Ezra Mendelsohn'un değindiği gibi, "kültürel uyum süreci, Yahudilerle Yahudi olmayanlar arasındaki ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamadı, dolayısıyla da Doğu Avrupa Yahudilerinin kültürel uzaklıkları ile anti-Semitizm'e yol açtıkları yönündeki eski suçlamanın yanlışlığını gösterdi. ... Bu tür ön-

10 Peter Gay, *Freud: A Life for Our Time* (New York, 1989), s. 646-47.

11 Siyaset sahnesinin harika bir genel değerlendirmesi için bkz. Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars* (Bloomington, 1983)

yargıların özellikle güçlü olduğu Macaristan'daki Yahudi cemaati, Doğu Orta Avrupa'daki en fazla kültürel uyum gösteren Yahudi cemaatiydi. Önyargıların görece zayıf olduğu Litvanya ise Yahudi cemaatinin en az kültürel uyum sergilediği ülkeydi."[12] Bu kafa karıştıran durum aslında daha genel bir bağlamda açıklanabilir.

Polonya, Romanya ve Macaristan'da sayısal anlamda önemli azınlıklar olan Yahudilerin genel hakları, ilkesel olarak, Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen barış anlaşmaları ve yine ilkesel olarak, Milletler Cemiyeti tarafından dayatılan "azınlık anlaşmaları" ile güvence altına alınmıştı. Fakat Polonyalıların, Romenlerin ve Macarların azgın milliyetçilikleri karşısında uluslararası teminatların pek anlamı yoktu: Diğer azınlıklar gibi Yahudiler de yerel halkın kendi azgın milliyetçiliğini ifade edebilmesinin önündeki engel olarak görülüyordu. Ayrıca, Yahudiler kentli orta sınıfın, özellikle de işletmecilik ve serbest mesleklerin, aynı zamanda küçük esnaflığın, yüksek bir oranını temsil ediyordu. Bu nedenle, ortasınıf statüsüne ve mesleklerine duyulan doğal ekonomik ve sosyal yükselme isteği, devletin aldığı çeşitli önlemlerin de yardımıyla, Yahudileri bu ekonomik sektörlerin dışına itti. Bu yönelim, sonuçta, Yahudi topluluklarının giderek yoksullaşmasına yol açtı ve özellikle Polonya'da, dünya ekonomik krizi yayılırken ve göç kapıları kapanırken, çıkış yolu bulamayan bir "Yahudi nüfus fazlası" ortaya çıktı.[13] Hızlı bir ekonomik modernleşmeden geçen (Polonya, Romanya, Macaristan gibi) Doğu ve Doğu Orta Avrupa ülkelerinde (ya da bölgelerinde), tarımsal ekonomi ve geleneksel toplumsal yapılara hâlâ sıkı sıkıya bağlı ülkelere (Baltık ülkeleri ve bazı diğer ülkeler) kıyasla, bu durumdaki Yahudiler için ve çevreleriyle ilişkileri bakımından böylesi olumsuz gelişmeler daha yoğun yaşanıyordu – anti-Yahudi duygular üzerinde kültürel uyumun açıkça paradoksal etkisini belki de bu ayırım açıklayabilir.[14]

Giderek zorlaşmasına rağmen, esas olarak 1930'dan sonra, Doğu ve Orta Avrupa'dan Batı'ya Yahudi göçü sürdü. Derin kültürel ve sosyal farklılıkları nedeniyle, Batılı ve Doğulu Yahudiler arasındaki uzaklaşma her iki taraf için de giderek artıyordu. Doğulu Yahudiler için Batılılar *Yiddishkeit* (Yahudilik) yoksunuydular. Batılılar için ise "otantik" Yahudi hayatını idealize ediyor olmalarına rağmen, Doğu Avrupa Yahudileri "geri kalmış" ve "il-

12 *A.g.e.*, s. 255.

13 Bu çözümleme için (mevcut birçok yayından bir tanesi) bkz. Shmuel Ettinger, "Jews and Non-Jews in Eastern and Central Europe between the World Wars: An Outline", *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918-1945*, yay. haz. Bela Vago ve George L. Mosse (New York, 1974), s. 1 vd.

14 William W. Hagen, "Before the 'Final Solution': Toward a Comparative Analysis of Political Anti-Semitizm in Interwar Germany and Poland", *Journal of Modern History* 68, sayı 2, (1996), s. 351 vd.

kel" görünüyorlardı ve giderek daha fazla rahatsızlık ve utanç kaynağı hâline geliyorlardı.[15]

Özellikle Fransız, Britanyalı ve Hollandalı topluluklar için, 1930'ların Doğu Avrupa göçlerine, Hitler'in iktidara gelmesinden sonra, ilk başta Almanya, sonra Avusturya ve en sonunda 1938'den itibaren Alman Protektorası Bohemya ve Moravia'dan olmak üzere, Orta Avrupa'dan gelen Yahudi sığınmacılar eklendi. Kültürel zıtlıklar belirgin ekonomik statü farklılıklarıyla pekişiyordu: Yeni göçmenler ve sığınmacılar, henüz krizden çıkamamış ülkelerde genellikle finansal araçlardan yoksun bırakılmış ve ekonomik olarak marjinalize edilmişlerdi. Yerel Yahudiler ise, çoğunlukla orta sınıf mensubu ve hatta azımsanmayacak oranda yüksek burjuvazi mensubuydular; ayrıca giderek artan sayıda evliliklerle tam asimilasyona yaklaşmışlardı. Sonuç olarak, Batı Avrupa'nın her bölgesinden birçok yerli Yahudi, giderek artan anti-Semitizm karşısında kendi pozisyonlarını koruyabilmek için yeni gelen "kardeşlerinin" çıkarlarını feda etmeye hazırdı. Yaygın çaba, yola çıkmış göçmenleri bir başka ülkeye yönlendirmekti.

Savaş arifesinde Doğulu ve Batılı Yahudiler arasındaki soğukluğun derecesi ne olursa olsun, Yahudi göçmen ve sığınmacı akınının bazı Batı Avrupa ülkelerinde anti-Semitizm'in yükselmesine katkısı konusunda şüpheye yer yoktur. Ancak sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi, Yahudi göçü –savaşın başlangıcında enformasyon bakanı olan ünlü oyun yazarı Jean Giraudoux'nun namlı *Pleins Poivoirs* kitabında yeni gelen Yahudilere taktığı isimle, "*Aşkenaz* [Ortaçağ İbranicesinde Almanya toprakları – ç.n.] sürüsü"– giderek kararan sahnenin sadece bir yönüydü. Genel terimlerle ifade edilecek olursa, Batı Avrupa Yahudi krizi, liberal toplumların yaşadığı krizin ve Batı'da antidemokratik güçlerin yükselişinin doğrudan bir sonucudur. Nazi propagandasının, böylelikle, anti-Semit hakaretleri için ideal bir alan bulduğunu söylemeye bile gerek yoktur. Yahudiler, kendi çıkarları için ve nihai olarak dünya egemenliğini ele geçirmek için Avrupa milletlerini yeni bir dünya çatışmasına sürüklemeye çalışan fırsatçılar, plütokratlar ve savaş kışkırtıcıları olarak görülür.

Aslında, tam da en iğrenç entrika ve siyasal manevraların müsebbibi olmakla suçlandıkları sırada, bazı bireylerinin siyasal, ekonomik ya da kültürel başarıları ne olursa olsun, Avrupa Yahudilerinin –daha doğrusu, nerede yaşarsa yaşasın Yahudilerin– kayda değer kolektif bir siyasal etkisi yoktu. Bu güçsüzlüğü çevreleri görmüyordu ve bireysel başarılar, genellikle, Yahudilerin içinde yaşadıkları toplumu yıkmak ve egemenlikleri altına alma konusundaki kolektif dürtülerinin belirtisi olarak yorumlanıyordu.

15 İdealleştirme yönelimi için bkz. Steven E. Ascheim, *Brothers and Strangers: The East European Jew in German and German Jewish Consciousness, 1800-1923* (Madison, 1982).

Mesela, finansal olarak önemli, siyasal açıdan tecrübeli ve bazı mensupları ana akım liberal ve sol kanat basın üzerinde etkili Alman Yahudiliği, Nazizm'in yükselişi sonrası, doğal siyasal müttefikleriyle –liberalizm ve sosyal demokrasi– birlikte kolayca bir kenara itildiler.[16] 1936 yılında Yahudi Sosyalist Leon Blum'un başbakan seçildiği bir ülke olan Fransa'da, Yahudi toplumunun varlığı üzerinde, bu durumun doğurduğu anti-Semit tepkinin etkisi – Leon Blum'un idarenin başında bulunduğu kısa döneme kıyasla çok daha büyük oldu. Büyük Britanya ve Birleşik Devletler gibi istikrarlı demokrasilerde bazı Yahudiler iktidar merkezlerine erişebiliyorlardı; ancak kendi ülkelerinde anti-Semitizm'in yükselişinin ve yapılabileceklerin sınırlılığının farkında olmaları nedeniyle kıta Avrupa'sında tehdit altında olan toplulukların lehine –özellikle göç meselesinde– müdahale etmekte isteksizdiler.

Çoğu Avrupa Yahudisinin karşı karşıya kaldığı tehdidin ciddiyetini değerlendiremedikleri, en az güçsüzlükleri kadar barizdi. Hitler rejiminin ilk beş yılında, 1933 Ocak ayında başlayarak, günbegün üzerlerine çöken zulüm ve aşağılanmaya rağmen Alman Yahudilerinin sadece üçte biri göç etti. 9 ve 10 Kasım 1938 tarihlerindeki katliamla (Kırık Camlar Gecesi ya da Kristal Gece olarak bilinir) zincirlerinden boşalan, Nazilerin uyguladığı kitlesel şiddet çok geç bir gerçek uyanış sağladı ve çaresiz kaçış gayretlerine yol açtı. Yine de on binlerce Yahudi kaçmayı başarırken, birçokları için vize almak ya da kaçış için gerekli finansal kaynakları bir araya getirmek mümkün olmadı. Mart 1938'deki Anschluss'dan önce Avusturya'dan neredeyse hiçbir Yahudi ayrılmadı; Mart 1939'daki Alman işgaline kadar Bohemya ve Moravia'dan da ayrılan olmadı. Yine açıkça görülebilen uyarıcı işaretlere, Hitler'in öfkeli anti-Yahudi tehditlerine ve yerel düşmanlıktaki hızlı tırmanışa rağmen, Doğu Orta Avrupa'dan Yahudi göçü akışında kayda değer bir artış olmadı, Alman saldırısı öncesinde Batı Avrupa'yı terk eden pek fazla Yahudi de olmadı.

Bugünden geriye bakıldığında, yukarıda belirtildiği gibi, Yahudi göçmenlerin karşılaştığı zorluklar durumu kısmen açıklasa da tehlikenin büyüklüğü karşısındaki bariz pasif tutumu anlamak zor görünüyor; daha derindeki bir neden savaşın hemen öncesinde ve izleyen birkaç ay boyunca etkili olmuş olabilir. Doğu'da ve (Almanya hariç) esas olarak Batı'da çoğu Yahudi, ortak bir düşman karşısında içinde yaşadıkları toplumdan ve ulusal ya da yerel otoritelerden gelebilecek desteği yanlış değerlendirdiler. 1939 Eylül'ünde Varşova'da, hatırlayalım, Kaplan ve Czerniaków ortak mücadeleye katılmaktan gurur duyuyorlardı.

Batı'da, göreceğimiz gibi, bu yanlış algı daha da aşırıydı. Ayrıca, özellikle Batı Avrupa'da Yahudiler, "uygar Kartezyen hayallerin mesken tuttuğu bir

16 Alman Yahudiliğinin kaderi konusunda bkz. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews, Cilt 1.*

dünyada",[17] soyut ilkelerin ve evrensel değerlerin geçerli olduğuna inanıyorlardı; başka bir deyişle, hukukun üstünlüğüne, hatta Alman hukukunun üstünlüğüne inanıyorlardı. Hukuk, zor ile yüzleşmek için ve gündelik hayatın ve uzun vadeli bir yaşam tasarısının, yani geleceğin planlanması için istikrarlı bir yapı sunuyordu. Yani Yahudiler, "Yahudi"nin doğal ve akdi bağ ve yükümlülükler alanının dışında olduğunun farkında değildi; Yahudi Alman felsefeci Hannah Arendt'in savaş sırasında yazdığı "The Jew as Pariah"da, Kafka'nın *Castle*'ından ödünç aldığı bir cümlede betimlediği gibi: "Siz kaleden değilsiniz, siz köyden değilsiniz, siz hiçbir şeysiniz."[18]

Alman ve Avrupa anti-Semitizmlerinin sonucunda Siyonizm güçlense de, savaş arifesinin Yahudi sahnesinde hâlâ görece küçük bir unsurdu. Britanyalıların, Arapların ve Siyonistlerin katıldığı St. James Konferansı'nın başarısızlığı sonrası, Mayıs 1939'da Londra'nın yayınladığı resmî raporla, izleyen beş yıl boyunca Filistin'e gidecek göçmen Yahudi sayısı 75.000 ile sınırlanıyor ve Siyonistlerin Anavatan İsrail'den toprak satın alma çabalarına fiilen nokta koyuyordu. Siyonist politikası, Balfour Deklarasyonu'ndan beri hedeflerini gerçekleştirmekten bu kadar uzağa hiç düşmemişti.

16 Ağustos 1939'da yirmi birinci Siyonist Kongre Cenevre'de toplansa da savaşın patlamak üzere olması nedeniyle kısa sürede son buldu. Dünya Siyonist Organizasyonu başkanı Chaim Weizmann'ın 22 Ağustos tarihinde delegelere Yiddish dilinde yaptığı kapanış konuşmasında söyledikleri son derece sadeydi: "Çevremizde kara bulutlar dolaşıyor ve biz etrafımızı göremiyoruz. Son derece buruk bir yürekle ayrılıyorum. ... Eğer, hayatımızı kurtarır ve çalışmalarımıza devam edebilirsek – ki böyle olmasını umuyorum, kim bilir, belki de bu kalın siyah bulutların ardından yeni bir güneş doğduğunu görebiliriz. Yeniden toplanacağız. Yeniden toplanarak ülkemiz ve halkımız için çaba göstereceğiz. ... Bazı şeylerin vuku bulması kaçınılmazdır. Bunların olmadığı bir dünya düşünülemez. Geriye kalanların, daha iyi günler gelene kadar çabaları, kavgaları ve hayatları sürecek. O günler için sizi selamlıyorum. Barış içinde tekrar buluşmak dileğiyle."[19]

II

Hitler'in Doğu'da yeni ele geçirilen halk ve topraklarla ilgili görüşleri, ilk yol arkadaşlarından biri olan partinin şef ideoloğu Alfred Rosenberg'le 29 Ey-

17 Primo Levi, *Survival in Auschwitz: The Nazi Assault on Humanity* (New York, 1958, yeniden basım 1996), s. 13.

18 Hannah Arendt, *The Jew as Pariah: Jewish Identity and Politics in the Modern Age*, yay. haz. Ron H. Feldman (New York, 1978), s. 84.

19 Norman Rose, *Chaim Weizmann: A Biography* (New York, 1986), s. 354.

lül tarihinde yaptığı sohbette bir nebze şekilleniyordu: Nazi lider "Polonyalılar" diyordu, "ince bir Germanik katmanın altında berbat bir malzeme. Yahudiler, insanın hayal edebileceği en korkunç halk. Şehirler pislikle kaplı. O [Hitler] son haftalarda çok şey öğrendi. ... Şimdi gerekli olan kararlı ve buyurgan bir adamın yönetimi. Bölgeyi üç şeride bölmek istiyor: (1)Vistula ile Bug nehirleri arası: Bu bölge tüm Yahudiler (Reich'takiler de dâhil) ve diğer güvenilmez unsurlar içindir. Vistula'ya, Batı'daki (Fransa'ya bakan) Siegfried Hattı'ndan da güçlü bir duvar örmek gerekir. (2) Eski sınır boyunca Almanlaştırmak ve kolonileştirmek için geniş bir kordon bölgesi yaratılmalıdır. Bu millet için çok önemli bir görevdir: Burada bir Alman deposu yaratılacak, dünyanın her yerinden getirilecek iyi Almanlar buraya yerleştirilecektir. (3) İkisinin arasında bir biçimde Polonya devleti kurulacaktır. Birkaç on yıl sonra kordonun daha ileriye itilmesinin gerekip gerekmeyeceğini zaman gösterecektir."[20]

Bu aşamada Hitler'in planı eski Polonya'nın, Vistula ve Bug nehirlerine kadar olan yarısını kapsıyordu; ülkenin Doğu bölgesi, 23 Ağustos 1939 tarihinde imzalanan Alman-Sovyet paktına eklenen gizli protokoldeki bir hükme uygun biçimde Sovyetler Birliği tarafından işgal edildi. Ayrıca Almanya, Sovyetler Birliği'nin Baltık ülkelerinde, Finlandiya'da ve Bulgaristan'daki ve ayrıca iki Romen bölgesindeki "özel çıkarlarını" tanıyordu. Her iki taraf için de Ağustos anlaşması ve 27 Eylül tarihli gizli düzenlemeler taktik hamlelerdi. Hem Hitler hem de Stalin, sonunda hesaplaşma gününün geleceğini biliyorlardı.[21] Fakat Nasyonal Sosyalizm ile Bolşevizm arasındaki "mütareke"nin ne kadar süreceği, 1939 Eylül'ünde hiç kimsenin öngörebileceği bir şey değildi.

6 Ekim'de Reischstag'da yaptığı konuşmada Hitler bir sözde barış teklifi yaparken, aslında Alman sınırı ile Sovyet-Alman sınır çizgisi arasında kalan, Doğu Avrupa'daki bu bölgenin yeniden düzenlenmesinden söz ediyordu. Yerleşim düşüncesi, milliyetler temelindeydi ve "bu bağlamda, Yahudi Sorunu'nu çözme girişimi"[22] de dâhil, milli azınlıklar sorununu çözmeye yönelik idi.

Bir Polonya devleti kurulmasına ihtimal olarak değinilmişti. Ancak bundan sonra Britanya ve Fransa Hitler'in taktiklerini anlamaya başladılar; "barış teklifi" reddedildi. Herhangi bir egemen Polonya devleti kurulması dü-

---

20 Alfred Rosenberg, *Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs, 1934/35 und 1939/40*, yay. haz. Hans Günther Seraphim (Münih, 1964), s. 81. (Çevirisi için bkz., yay. haz. Jeremy Noakes ve Geoffrey Pridham, *Nazism, 1919-1945: A Documentary Reader*, cilt 3, *Foreign Policy, War and Racial Extermination* (Exeter, Birleşik Krallık, 1997), s. 319.

21 Bu noktadaki Stalin politikalarını ele alan bir kaynak olarak bkz. Gabriel Gorodetsky, *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia* (New Haven, 1999), s. 5 vd.

22 Adolf Hitler, *Hitler: Reden und Proklamationen, 1932-1945: Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, yay. haz. Max Domarus, cilt 2, bölüm 1 (Münih, 1965), s. 1377 vd., özellikle s. 1391.

şüncesi yok oldu ve Alman işgali altındaki Polonya daha da bölündü. Reich Doğu sınırı boyunca çeşitli bölgeleri ilhak etti: Warthe nehri boyunca geniş bir bölge (Reichsgau Wartheland ya da Warthegau[23]), Doğu Yukarı Silezya (ve zamanla Yukarı Silezya İdari Bölgesi'nin bir kısmı), Danzig şehri ile birlikte Polonya koridoru (Danzig-Batı Prusya İdari Bölgesi) ve Doğu Prusya'nın güneyinde küçük bir bölge. Böylelikle Almanya'ya, 7,5 milyonu Alman olmak üzere, 16 milyonluk bir nüfus eklendi. Otonom bir *Rest-Polen* (Polonya'nın bakiyesi) oluşturmak için yapılan geçici planın ardından, Polonya'nın arda kalan toprakları, Alman görevlilerin yönettiği ve Alman birlikleri tarafından işgal edilmiş, 12 milyon nüfuslu idari bir birim, "Genel Hükümet" [*General Government*] şeklini aldı. Genel Hükümet kendi içinde dört bölgeye bölündü: Varşova, Radom, Krakow ve Lublin. Ağustos 1941 tarihinde Almanların Sovyetler Birliği'ne saldırmasının ardından bunlara Galicia bölgesi de eklenecekti.

Barış teklifi gösterisinin geride kalmasının ardından, 17 Ekim'de Nazi lideri yeniden sahnedeydi. Hitler'in bir grup askerî komutanla ve üst-düzey parti görevlileriyle yaptığı toplantıda hazır bulunan bir görevli, Polonya'da yapılmak istenen ile ilgili görüşleri kayda geçmişti: "Milliyetler savaşının (*Volkstumskampf*) sertliği yasal sınırlar koymaya imkân tanımıyor. Yöntemler, ilkelerimizle bağdaşmayacak. ... Polonya aydınlarının bir lider grubu oluşturması engellenecek... Yeni ve eski bölgeler, Yahudilerden, Polaklardan [Polonyalılar için kullanılan aşağılayıcı bir ifade – ç.n.] ve ayak takımından temizlenecek."[24]

Burada ana nosyon *Volkstumskampf*, yani etnik-ırksal çatışmaydı. "Yasal sınırların" engellerinden muaftı ve kullanılacak yöntemler "ilkelerimiz ile bağdaşmayacak" idi. Hitler politikaları, tam da bu önemli noktada, Wilhelm İmparatorluğu döneminin son yıllarında yaygın olarak kabul gören pan-Alman yayılmacılık hedeflerinden keskin biçimde ayrılıyordu. *Volkstumskampf*, sadece askerî zafer ve siyasal egemenlik anlamına gelmiyordu; düşman milli-ırksal toplumun yaşam damarlarını kesmeyi hedefliyordu; diğer bir deyişle, kitle katliamını ima ediyordu.[25] Almanlığın üstünlüğü adına, ta-

23 Önce Reichsgau Posen olarak adlandırılan bölge Ocak 1940'ta Warthegau oldu. 500.000 Polonyalı ve 300.000 Yahudi'nin yaşadığı Lodz bölgesi Kasım 1939'da, Polonyalı ve Yahudilerin Genel Hükümete aktarılacağı ve boşalan kentsel alanın da yerel Almanlar tarafından işgal edileceği varsayımıyla, Reichsgau Posen'e katıldı. Karşılaştırın, Götz Aly, *Endlösung: Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden* (Frankfurt am Main, 1995), s. 59.

24 Öncelikle bkz. Franz Halder, *Kreigstagebuch: Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres, 1939-1942*, yay. haz. Hans Adolf Jacobsen (Stuttgart, 1962-64), cilt 1, s. 107.

25 Polonya'ya uygulandığı biçimiyle, *Volkstumskampf* konusunun harika bir değerlendirmesi için bkz. Alexander B. Rossino, *Hitler Strikes Poland: Blitzkreig, Ideology and Atrocity* (Lawrence, KS, 2003), s. 1 vd.

nımlanmış grupların öldürülmesi, politikalarının meşru aracı oldu. Polonya'da esas olarak iki grup hedef alınmıştı: Yahudiler ve "Polonyalı seçkinler": Bu aşamada Yahudilerin katledilmesi rastlantısal Polonyalı seçkinlerin katledilmesi ise sistematikti.

Savaş öncesi yıllar boyunca isimleri saptanan atmış bin civarında Polonyalı yok edildi;[26] operasyon, askerî birliklerin ve genelde işgal edilen bölgenin güvenliğini sağlama direktifleri ile kamufle edildi. SS şefi Heinrich Himmler, terör operasyonu için Tannenberg kod adını uygun buldu; bu ad, 1914 yılında Alman ordularının Tannenberg'de Ruslara karşı kazandığı zaferi hatırlatıyordu ve 15. yüzyıl başlarında, aynı yerde, Töton Şövalyelerinin Polonyalılar karşısında uğradığı dillere destan yenilginin sembolik bir intikamını temsil ediyordu.[27]

Şüphesiz asıl emir Hitler'den geliyordu. 1939 Eylül ayı ortalarına kadar SS Reich Güvenlik Baş Dairesi (*Reichssicherheitshauptamt* ya da RSHA) şefi olan Reinhard Heydrich 1940 Temmuz'unda, Toplum Polisi (*Ordnungspolizei* ya da ORPO) şefi, SS meslektaşı Kurt Daluege'ye yazdığı mektupta Polonya hareketinin hemen başında Hitler'in kendisine "Polonya liderliğinin çeşitli kesimlerinin ortadan kaldırılması yönünde olağan dışı radikal... bir emir verdiğini, [öldürülenlerin] sayısının binleri bulduğunu"[28] belirtiyordu. Bu emir, Wehrmacht [dönemin Nazi ordusu] Başkomutanlığı (*Oberkommando der Wehrmacht* ya da OKW) tarafından da biliniyordu ve Başkomutan General Wilhelm Keitel'in askerî istihbarat başkanı Amiral Wilhelm Canaris'e 12 Eylül'de yazdıkları bunu doğruluyordu: "Konu [Polonyalı seçkinlerin infazı] zaten Hitler tarafından karara bağlandı; ordu komutanı["Kara Kuvvetleri" kastediliyor], eğer Wehrmacht katılmayı reddederse SS ve Gestapo'nun baskısını kabullenmek zorunda kalacakları konusunda uyarıldı. Dolayısıyla, her bir askerî bölgeye sivil komutanlar atanacak ve etnik imhadan sorumlu olacaklar" [Ayrıca kalemle, "siyasal temizlik" ifadesi eklenmiş].[29]

Somut olarak ifade edilecek olursa, her ne kadar çeşitli SS "Totenkopf" [Kurukafa] birimleri, toplama kampları komiseri Theodor Eicke komutasında, "anti-terör" harekâtında bağımsız olarak yer alsalar da, Tannenberg sorumlusu Heydrich idi. Başlangıçta Heydrich beş "operasyon birimi" (*Einsatzgruppen*) ve katliam harekâtı için de ayrıca bir tane "özel hedef operasyon birimi" oluşturdu; sonuçta *Einsatzgruppen* sayısı yediye çıktı. Saldırının

26 Bu operasyonun hazırlıkları konusunda bkz. *a.g.e.*, s. 14 vd.

27 Bu kod adın çeşitli anlamları için bkz. Richard Breitman, *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution* (New York, 1991), s. 68.

28 Heydrich'in Daluege'ye yazdığı mektup için bkz. Helmut Krausnick, "Hitler und die Morde in Polen", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 11 (1963), s. 206-9.

29 Martin Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939-1945* (Frankfurt am Main ve Hamburg, 1965), s. 20.

arifesinde bazı temel brifingler yapıldı. Daha sonra, harekâtın başlamasının ardından ortaya çıkan iki vesile ile Heydrich harekâtın hedeflerini açıkça tanımladı. 7 Eylül'de birim komutanlarına, "halkın lider tabakalarının etkisiz hâle getirileceğini" beyan etti.[30] 27 Eylül tarihli diğer bir toplantıda, Polonya seçkinlerinin sadece yüzde üçünün hâlâ mevcudiyetini koruduğunu ve "bunların da etkisiz hâle getirilmeleri gerektiğini" ifade etti.[31] Zaman zaman, bazı özel katliam operasyonları için Berlin'den yetki talep ediliyordu. Örneğin, 1939 sonunda, Königsberg Güvenlik Polisi ve Güvenlik Servisi şefi, SS Brigadeführer Dr. Dr. Otto Rasch, Doğu Prusya Saldau Kampı'nda toplanan Polonyalıların –çoğu akademisyen, işadamı, öğretmen ve rahiplerden oluşuyordu– sürgün edilmek yerine oldukları yerde "yok edilmelerinin" mümkün olup olmadığını tahkik ediyordu. Heydrich kabul etti.[32]

Polonyalı sivillerin Alman birliklerine karşı misilleme yapması ihtimaline karşı ve savaşın başlangıç aşamalarında, Polonyalıların *Volksdeutsche*'a (etnik Almanlar) yönelik katliamlarının –örneğin Bromberg'de olduğu gibi– intikamı amacıyla yerinde infaz en yaygın uygulamaydı; ancak yerel seçkinlerin yok edilmesi için başka yöntemler de kullanılıyordu. 3 Kasım 1939 tarihinde, Kraków'daki Jagellonian Üniversitesi'nden 183 fakülte mensubu Gestapo tarafından alındı, tutuklandı ve Berlin yakınlarındaki Sachenhausen toplama kampına nakledildi. Birkaç ay sonra yaşlı olanlar salıverildi ve gençler Dachau'ya gönderildi. Bu arada tutuklu akademisyenlerin 13'ü zaten ölmüştü; hiçbir Yahudi de serbest bırakılmadı.[33]

III

Volkstumskampf'ın zaferi, Doğu'daki Germen-olmayan ırklara yönelik ölçüsüz gaddarlık ve eş zamanlı olarak, eşit derecede ölçüsüz biçimde, Germen bölgesi içinde kalan *Volksgemeinschaft*'ın (ırksal topluluk) ortadan kaldırıl-

30 Yay. haz. Kurt Pätzold, *Verfolgung, Vertreibung, Vernichtung: Dokumente des faschistischen Antisemitismus 1933 bis 1942* (Frankfurt am Main, 1984), s. 234.

31 *A.g.e.*, s. 239.

32 Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, s. 42. İki Dr. İbaresi Almanya akademik geleneğinde birden fazla doktoraya işaret eder (hukuk ve siyaset bilimi doktorasına sahipti).

33 Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich* (Cambridge, UK, 1988). Krakow'da Alman terör yaptırımlarının daha kapsamlı bir ele alınışı için bkz. Czeslaw Madajczyk, *Die Deutsche Besatzungspolitik in Polen (1939-1945)* (Wiesbaden, 1967), s. 13 vd. Bogdan Musial'e göre kurbanların sayısı 39.500 Polonyalı ve 7.000 Yahudi'dir; bkz. Bogdan Musail, "Das Schlachtfeld zweier totalitären Systems. Polen unter deutscher und sowjetischer Herrschaft 1939-1941", *Genesis des Genozids: Polen 1939-1941*, yay. haz. Klaus-Michael Mallmann ve Bogdan Musial (Darmstadt, 2004), s. 13 vd., özellikle s. 15. Musial'in ve bu kitaba katkı yapanlardan bazılarının yorumlarına katılmıyor olsam da, metinlerde yer alan olgusal detaylar yararlı.

ması ile mümkün olacaktı. Hâlâ halkın arasında bulunan akıl hastaları, Çingeneler ve çeşitli "ırksal anlamda yabancı" unsurlara da sıra gelecekti, zaten çoğu toplama kamplarını boylamıştı.

Pomerania, Doğu Prusya ve Warthegau'daki Poznan bölgelerinde bulunan akıl hastanelerindeki binlerce akıl hastası, Almanların Polonya saldırısından kısa bir süre sonra yok edildiler.[34] Herhangi bir tıbbi gerekçeyle üstünü örtme gereği duyulmadan, bir "ötanazi" operasyonu ile ilişkilendirilmeden katledildiler. Himmler'den gelen emirlere göre, yaşadıkları binalar Waffen SS askerlerinin konaklaması ve yaralı askerlerin barınabilmesi amacıyla kullanılabilsin diye hastalar öldürülmeliydi. Belki de diğer bir neden, komşu Doğu ülkelerinden gelecek etnik Almanların iskânıydı.[35]

Pomerania'dan trenle Danzig-Neustadt'a getirilen hastalar Eimann SS Komandolarına (şefleri Kurt Eimann'dan dolayı bu isimle anılıyorlardı) teslim edildiler, çevredeki ormana doğru sürüldüler ve vurularak öldürüldüler. Cesetleri, Stutthof toplama kampındaki tutuklular tarafından önceden kazılan çukurlara atıldı. Partiler hâlinde getirilen kurbanlar birbirini izledi ve ikindi vakti "iş" tamamlandı. Hastaları taşıyan kamyonlar tren istasyonuna dönerken, sadece kurbanların elbiselerini taşıyorlardı. Bundan kısa bir süre sonra çukurları kazan toplama kampı sakinleri yok edildiler. Kurt Eimann'ın birimi tarafından öldürülen hastaların sayısı tam olarak bilinmiyor ancak Ocak 1941'de kendi yazdıkları bir rapor kurban sayısının üç binin üzerinde olduğunu söylüyor.[36]

Savaş arifesinde özürlü doğan çocuklar da hedef alındı. Buna bağlı olarak yürürlüğe konan "ötanazi" programı (T4 kod adıyla biliniyordu, aslında Berlin'deki operasyon merkezi adresinin, Tiergartenstrasse 4'ün kısaltmasıydı), yetişkin nüfusa da uygulanmıştı ve Ekim 1939'da Hitler'in emriyle gizlice başlatılmıştı. "Nasyonal Sosyalist Partisi Führer'i Şansölyeliği" (Kanzlei des Führers der NSDAP ya da KdF) yetkisinde tesis edilmişti ve başında Philipp Bouhler vardı. Bouhler, KdF içinde Victor Brack'ı öldürme operasyonlarından doğrudan sorumlu olacağı II. Şube başkanlığına atadı. T4 kapsamında, savaşın başından imha sisteminin değiştirildiği 1941 Ağustos'una kadar, altı farklı kurumda, yetmiş bin civarında hasta toplandı ve öldürüldü.

---

34 Aly, bu kurbanların sayısını 10.000 ila 15.000 arasında tahmin etmektedir. Götz Aly, "Judenumsiedlung", *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik, 1939-1945: Neue Forschungen und Kontroversen*, yay. haz. Ulrich Herbert (Frankfurt am Main, 1998), s. 85.

35 Aly, "Judenumsiedlung", s. 85-87.

36 Michael Burleigh, *Death and Deliverance: "Euthanasia" in Germany c. 1900-1945* (Cambridge, 1994), s. 131-32. Kurt Eimann aleyhindeki mahkeme kararı için bkz. Yay. haz. Ernst Klee, *Dokumente zur Euthanasie* (Frankfurt, 1985).

19. yüzyılın sonlarından itibaren soyarıtımcılık, milli toplumun biyolojik güçlülüğünü geliştirmek üzere çeşitli sosyal ve tıbbi yaptırım biçimleri üzerinden ırksal ıslah vazetti. Böylesi kuram ve yaptırımlar, Anglo-Sakson ve İskandinav ülkelerinde de Almanya'da olduğu kadar revaçtaydı. Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra Weimar Almanyası'nda giderek daha fazla rağbet gören yaklaşıma göre, savaş sonucunda Reich'ın maruz kaldığı biyolojik tükeniş ve "pozitif" soyarıtımsal yaptırımların geliştirilmesine yönelik büyük ölçekli sosyal politikaları imkânsız kılan ekonomik zorluklar, zayıf, uyumsuz ve hasta bireylerin *Volk*'un biyolojik havuzundan çıkarılması gereğini pekiştirmişti. Bu tür düşünceler, "çatışma yıllarında" Nazi ideolojisinin ilkeleri oldu.

Hitler şansölyeliği elde ettikten birkaç ay sonra, belirli kalıtımsal hastalıklardan muzdarip olan kişilerin kısırlaştırılmasını *zorunlu* kılan bir yasayı yürürlüğe soktu. Yine de, Eylül 1935'e kadar, Nazi lideri bir sonraki "mantıksal" adımı atmayı reddetti: yani, "yaşamayı hak etmeyen" bu insanların öldürülmesini. Halkın ve Kilise'nin tepkileri olumsuz olabilirdi – bu henüz Hitler'in alabileceği bir risk değildi. 1938 sonunda ve esas olarak 1939'da Nazi liderinin bu konuda hamle etme hazırlıkları –tıpkı dış ilişkilerindeki saldırganlık gibi– ilerledi ve savaşın başlamasıyla, nihai yetki verildi;[37] kısırlaştırmadan doğrudan grup imhasına elzem geçiş gerçekleştirildi.

Ölüm merkezlerine dönüştürülen sağlık kurumlarının her birinde doktorlar ve polis yetkilileri birlikte sorumluydular. İmha, standartlaştırılmış bir rutine göre yürütülüyordu: Başhekim evrak işlerini tamamlıyordu; kurbanın fotoğrafı çekiliyordu; tutuklular, karbonmonoksit tanklarına bağlı gaz odalarına sokuluyor ve oksijensizlikten boğuluyorlardı. Altın dişler sökülüyor, cesetler yakılıyordu.[38]

Yahudi hastalar 1940 Haziran ayında öldürülmeye başladılar; öncesinde, sadece onlar için hazırlanmış bazı kurumlara gönderildiler.[39] Herhangi bir formalite olmaksızın öldürülüyorlardı; tıbbi kayıtlarının bir önemi yoktu. Yine de ölümleri gizleniyordu: Kurbanların hayali bir kurumda –Lublin yakınlarında,"Cholm State Hospital"– sürdürülen hastalık tedavilerinin maliyeti Reichsvereinigung (Almanya'daki Yahudileri temsil eden Reich yönetimine bağlı kurum) tarafından ödeniyordu. Ağustos 1940'ta bütün hasta yakınlarına Cholm'dan gönderilen tek tip bir mektup, hepsine akrabalarının, aynı günde, aniden öldüğünü haber veriyordu. Ölüm nedenleri belirtilmiyordu.[40]

37 Yay. haz. Klee, *Dokumente zur Euthanasie*, s. 112.

38 *A.g.e.*, s. 117 vd.

39 Henry Friedlander, *Der Weg zum NS-Genozid: Von der Euthanasie zur Endlösung* (Berlin, 1997), s. 431 vd.

40 Bkz. Ernst Klee, *"Euthanasie" im NS-Staat: Die "Vernichtung lebensunwerten Lebens"* (Frankfurt am Main, 1983), s.260 vd.; aynı zamanda bkz. Leni Yahil, *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932-1945* (New York, 1990), s. 310.

IV

Giriş bölümünde gördüğümüz gibi, Hitler için Yahudiler her şeyden önce *fiili* (er ya da geç ölümcül) bir tehditti. Nihayet, Polonya harekâtının ardından *Ostjuden* (Doğu Yahudisi) görüntüsü karşısında Almanların doğrudan ilk tepkisi iğrenme ve katıksız aşağılama oldu. 10 Eylül'de Hitler Kielce Yahudi mahallesine gitti; aynı yılın sonunda basın şefi (*Reichspressechef*) Otto Dietrich, bu ziyarete ilişkin izlenimlerin yer aldığı bir kitapçık yayımladı: "Daha önce Yahudileri tanıdığımızı düşünüyor idiysek de burada, bunun doğru olmadığını hemen anladık. ... Bu insanların görünüşleri akıl almaz. ... Hissettiğimiz fiziksel tiksinti, yapmakta olduğumuz gazetecilik araştırmasını sürdürmemizi imkânsız hâle getirdi. ... Polonya Yahudileri asla fakir değil fakat tasavvur edilemez bir pislik içinde ve Almanya'da bir berduşun bile tek bir gecesini geçirmeyeceği kulübelerde yaşıyorlar".[41]

7 Ekim'de propaganda bakanı Goebbels, Hitler'in izlenimlerine dair kendi betimlemelerinden hareketle şunları ekliyordu: "En zor çözülecek olan Yahudi Sorunu'dur. Yahudiler artık insan değil. Zararsız hâle getirilmesi gereken soğuk bir zekâ donanımına sahip yırtıcı hayvan gibiler".[42] 2 Kasım'da Goebbels, kendi Polonya seyahatini Hitler'e rapor etti. Günlüğünde, "her şeyden önce" diyordu, "Yahudi meselesi ile ilgili görüşlerime [Hitler] tamamıyla katılıyor. Yahudi bir atık üründür. Toplumsal olmaktan ziyade klinik bir vakadır".[43]

Nazi dilinde "zararsız hâle getirmek" öldürmek anlamına gelir. 1939 sonbaharında henüz ortada böyle somut bir plan yoktur fakat Yahudilerle ilgili bu tür cinai düşünceler elbette ortalıkta dolaşmaktadır. Ancak, en sert tedbirlerin uygulanması Nazi seçkinlerinin tamamı tarafından desteklenmez: 8 Kasım'da Goebbels, "Frick [İçişleri Bakanı] Polonya'daki Yahudi Sorunu'nu rapor ediyor" diye yazıyor ve devam ediyordu, "o daha yumuşak yöntemlerden yana. Ben bunu protesto ediyorum ve Ley de" [Robert Ley, Çalışma Bakanı ve Alman Emek Cephesi Başkanı].[44] Zamanla Hitler'in Yahudilik hakkındaki düşünceleri, kariyerinin başından beri olduğu gibi, daha ulvi alanlara kaydı: Goebbels 29 Aralık'ta, "yine dinî meselelerden söz ediyoruz" diyordu. "Führer kalpten dindar fakat tam anlamıyla anti-Hıristiyan. Hıristiyanlığı gerilemenin bir belirtisi olarak görüyor ve haklı da. Bu bir nevi Yahu-

41 Otto Dietrich, *Auf den Strassen des Sieges: Erlebnisse mit dem Führer in Polen: Rin Gemeinschaftsbuch* (Münih, 1939), aktarıldığı kaynak, Breitman, *The Architect of Genocide*, s. 73.

42 Joseph Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, yay. haz. Elke Fröhlich, bölüm 1, cilt 7 (Münih, 1998), s. 141.

43 *A.g.e.*, s. 180.

44 *A.g.e.*, s. 186.

di ırkının tortusu [*Ablagerung*]. Dinî ritüellerin benzerliğinden de anlaşılıyor. Her ikisinin de diriksellikle bir ilgisi yok ve bu nedenle yok olacaklar".[45]

Hitler'in Goebbels, Rosenberg ve diğer partili astları ile yaptığı bıktırıcı anti-Semit söylevleri sürerken, birkaç ay boyunca *kamuya hitaben* yapacağı yegâne anti-Yahudi öfkeli söylevler dizisi, İngiltere ve Fransa'nın çatışmaya dâhil olduğu savaşın ilk gününde başladı. 3 Eylül öğleden sonra Alman radyosu Adolf Hitler'in dört bildirisini yayınladı: Birincisi Alman halkına, ikincisi ve üçüncüsü Doğu ve Batı cephelerindeki silahlı kuvvetlere, sonuncusu ve en önemlisi de Nasyonal Sosyalist Parti'ye idi. Birinci bildiride Nazi lideri bu savaşı başlatanlara saldırıyordu; sorumlu olan Britanya halkı değil, "dünyadaki tüm ulusları itaatkâr kölelere çevirmek isteyen Yahudi-plütokratik ve demokratik yönetici sınıftı".[46] "Yahudi plütokrasiye" yönelttiği saldırı Alman halkına yaptığı konuşmanın ortalarında yer bulurken, partiye yaptığı konuşmanın en başındaydı: "Dünyanın düşmanı Yahudi-demokratlar, İngiliz halkını Almanya ile savaşa sokmayı başardılar".[47] Gerçek "dünya düşmanları" bir kez daha açıkça tanımlanıyordu: Parti ve devlet harekete geçmeliydi. "Bu sefer" diye uyarıyordu Hitler esrarlı bir dille, "ortak çabamızı baltalamak isteyenler, acımasızca imha edilecekler."[48]

Bu vahim tehditlerin sonraki adımların habercisi mi olduğu yoksa bu noktada, ritüelleştirilmiş öfke patlamalarının mı yaşandığı sorusu ortada durmaktadır. Daha sonra Hitler'in kendisini bariz biçimde dizginlemesinin, önce Fransa ve Büyük Britanya ile sonra da sadece Büyük Britanya ile anlaşma umudu gibi açık siyasal gerekçeleri vardır. Ne 8 Kasım 1939'da partinin "Eski Tüfeklerine" yaptığı yıllık konuşmada ne de bir suikastçının Hitler'in hayatına kastettiği gece yapılan resmî açıklamada Yahudilere değinilmiştir.

1940'ta partisine yönelik yeni yıl mesajında Yahudilerin unutulmadığından kısaca söz etmiştir: "Uluslararası Yahudi kapitalizmi, gerici güçlerle de birleşerek, demokrasileri Almanya aleyhinde kışkırtmıştır"; aynı "kapitalist Yahudi dünya düşmanlarının" tek bir amacı vardır, "Alman halkını yok etmek", ancak Hitler'e göre "Yahudi kapitalist dünyası 20. yüzyılda varlığını sürdüremeyecektir".[49] 30 Ocak tarihli Machtergreifung [iktidarın ele geçirilmesi] yıldönümü konuşmasında, kendisini dizginlemesi daha da belirgindir. Bir yıl önce aynı vesileyle yaptığı konuşmada Hitler, bir dünya savaşının Avrupa'daki Yahudilerin imhasına yol açacağını duyuruyordu. Bir yıl sonra,

45 *A.g.e.*, s. 250.

46 Hitler, *Reden*, cilt 2, bölüm 1, s. 1340.

47 *A.g.e.*, s. 1342.

48 *A.g.e.*

49 *A.g.e.*, cilt 3, s. 1442 ve 1443.

30 Ocak 1941'de, tehdidini tekrar edecekti ancak 30 Ocak 1940'ta Yahudilere hiç değinilmedi.

Parti programının (bu programda "Yahudi Sorunu" büyük önem taşır) ilan edilişinin yirminci yılı nedeniyle 24 Şubat 1940'ta yaptığı konuşmada Yahudilere sadece bir defa değindi ve Münih Hofbraühaus'da toplanan parti üyelerine, Yahudilerin kendisine saldırmasından onur duyduğunu söyledi. Aynı konuşmada, herkesin bildiği bir halka taş atıyordu, aralarında yaşayan, jargonunu hiçbir Alman'ın anlamadığı ve varlığına hiçbir Alman'ın dayanamadığı, sadece yalan söylemeyi bilen bir halka. Hitler'in neden bahsettiğini en ahmak parti üyesi bile anladı fakat Hitler'in söylemsel alışkanlıklarının aksine, "Yahudi" kelimesi hiç geçmedi.[50]

V

Her ne kadar bu aşamada Nazi anti-Yahudi propagandanın hedefi Alman halkı olsa da, Goebbels Reich sınırları dışındaki, özellikle de Almanya'nın düşmanları üzerindeki potansiyel etkisini asla unutmuyordu. Bu savaşın, kendi çıkarları ve nihai hedefleri olan dünya egemenliği için kurgulanan ve körüklenen bir "Yahudi savaşı" olduğunu bıkmaksızın söyleyerek Goebbels, düşmanı zayıflatmayı, Almanya ile anlaşma yapmaları yönünde bir talebin oluşmasını ve büyümesini bekliyordu.

2 Kasım'da, propaganda bakanının Hitler'e Polonya gezisini anlattığı ve Yahudileri "atık" olarak, "toplumsaldan ziyade klinik bir mesele" olarak tanımladığı konuşma esnasında, her ikisinin vardığı ortak sonuç, dış dünyaya yönelik anti-Yahudi propagandanın ciddi oranda güçlendirilmesi gerektiğiydi: Bakan, "Siyonist Protokolleri [Metinde böyle geçiyor] (*The Protocols of the Elders of Zion*), Fransa'daki propagandamızda kullanıp kullanmayacağımızı ele aldık" diyordu.[51] "Protokollerin" kullanımı Goebbels'in planında, özellikle savaşın sonlarına doğru, yeniden ortaya çıktı. Konuyu Führer'i ile birkaç kez konuştu. Bu arada, Nazi Yahudi mitinin ikili ve çelişkili yönü bu olayda çarpıcı bir biçimde ortaya çıktı: Yahudiler "atık"tır ve "klinik bir konu"dur, diğer yandan, Ari insanlık dünyaya Yahudilerin egemen olması ölümcül tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Savaşın başlamasının hemen ardından Goebbels üç büyük anti-Yahudi film yapılmasını emretti: *Die Rothschilds* (*Rothschildler*), *Jud Süss* (*Yahudi Süss*) ve *Der Ewige Jude* (*Ölümsüz Yahudiler*). Rothschild projesi Ey-

50 *A.g.e.*, s. 1465, 1468.

51 Joseph Gobbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels: Sämtliche Fragmente*, yay. haz. Elke Fröhlich, bölüm 1, cilt 7 (Münih, 1987), s. 180.

lül 1939'da UFA film stüdyoları tarafından bakana önerildi; projeye devam etmelerine onay verdi.[52] *Der Ewige Jude* Goebbels'in kendi fikridir ve Ekim 1939 ile Eylül 1940 arasında, kendisinin en fazla önem verdiği anti-Yahudi propaganda projesi olmuştur. Ekim ayında Propaganda Bakanlığı'nın film dairesi başkanı Fritz Hippler bu film için görevlendirilir; Kasım ayında Veit Harlan *Jud Süss* için yönetmen seçilir.

Üç Nazi film projesinin öncesi ilginçtir. Her üç konu da –aslında, tüm film başlıkları– muhtemelen Goebbels tarafından seçilmiştir ve 1933 ve 1934 yıllarında Büyük Britanya ile Amerika'da aynı isimle çekilmiş olan, tarih boyunca Yahudilerin uğradıkları eziyetleri teşhir eden filmlerin aşırı anti-Semit karşılıklarını yapmak amacını taşır. 1930'ların başında çekilen üç filmdeki Yahudi karakterler tabii ki fazlasıyla olumlu bir biçimde sunulurlar.[53] *The House of Rothschild* 1933 yılında Twentieth-Century Pictures tarafından çekildi; *The Eternal Jew* 1934 yılında Gaumount-Twickenham stüdyolarında çekildi ve aynı yıl Gaumont-British, göçmen Alman aktör Conrad Veidt'in (Veidt Almanya'yı 1933 yılında terk etmişti; karısı yarı Yahudi'ydi) başrol oynadığı *Jew Süss* filmini çekti.[54] Hem *The House of Rothschild* hem de *Jew Süss* Amerika, Büyük Britanya ve çeşitli Avrupa ülkelerinde görece başarılı oldu. Hiçbirinin Almanya'da gösterime girmediğini söylemeye bile gerek yok, *Jew Süss* Viyana'da kısa bir süre gösterimde kaldıktan sonra yasaklandı.[55] Britanya'da *Jew Süss* genellikle olumlu eleştiriler alsa da bazı güçlü anti-Semit değerlendirmeler de vardı. Mesela *Punch* filmin ilk gösterime girdiği Tivoli tiyatrosunu uyarıyordu: "Kendisini Arileştirmeye başlasa iyi olacak yoksa Yahudilere ait tuhaf bir yer olmakla fazlasıyla ünlenecek. ... Tivoli pogromunda –programında demek istemiştim– etki altında kalacak küçük bir Gentile [Yahudi olmayan kişi] hoş karşılanmayacaktır."[56] Goebbels'in *Jud Süss*'üne geri döneceğiz.

1934 Britanya versiyonunda *The Eternal Jew*, Engizisyon sırasında Yahudilerin zulüm gördüğünü duyuruyordu. Aşağı yukarı aynı dönemde yapılan, bu filmin aynı adı taşıyan (*der Ewige Jude*) Nazi versiyonunu, 1937 sonbaharında açılacak olan Münih anti-Yahudi sergisi için Walter Böttcher montajladı. Goebbels'in bu parti yapımı film ile hiçbir ilgisi yoktu ve beğenmedi hatta 5 Kasım 1937'de, talimatlarına aykırı olarak gerçekleştirildiğini ileri sürdü.[57] Yine de, *Juden ohne Maske* (*Maskesi Düşen Yahudiler*) adı verilen 1937 tarihli

52 Felix Moeller, *Der Filmminister: Goebbels und der Film im Dritten Reich* (Berlin, 1998), s. 240.

53 Önceki filmlerin anlatımı ve sonrakiler için seçilen isimlerin öncekilerle "çakışması" konusunda bkz. Susan Tegel, "The Politics of Censorship: Britain's 'Jew Süss', (1934) in London, New York and Vienna", *Historical Journal of Film, Radio and Television* 15, sayı 2 (1995), s. 219 vd.

54 *A.g.e.*, s. 221 vd.

55 *A.g.e.*, s. 230 vd.

56 *A.g.e.*, s. 227.

57 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 1, cilt 7, s. 140. Aynı zamanda, Moeller, *Der Filmminister*, s. 239.

film, Goebbels'in daha sonraki yapımında çok daha büyük bir beceriyle uygulayacağı yöntemleri zaten kullanmıştı: Yahudilerin "görünürdeki" imgeleri ile "gerçekte ne olduklarını" karşı karşıya getirmek.[58]

Der Ewige Jude'nin ikinci kaynağı, tam da harekâttan birkaç gün sonra Polonya'da çekilen, bir anti-Semit dokümanter için toplanan materyaldi. 6 Ekim'de Goebbels şöyle diyordu: "Hippler ve Taubert ile bir getto filmi üzerine konuştuk; film için gerekli materyal şu anda Polonya'da çekiliyor. Birinci sınıf bir propaganda filmi olacak. ... 3-4 haftada bitmesi gerekiyor".[59] Bu tipik anti-Yahudi yapımın piyasaya çıkmasının ancak bir yıl sonra mümkün olacağını Goebbels henüz bilmiyordu.

1939'un sonlarında ve 1940'ın başlarında bakan bütün dikkatini "*Judenfilm*" –"Yahudi filmi", kendi deyişiyle *Der Ewige Jude*– üzerinde topladı.[60] 16 Ekim'de konuyu ilettiğinde Hitler "büyük ilgi gösterdi".[61] Ertesi gün konuya yeniden dönüyordu: "Deneme filmleri. ... Getto filminden görüntüler. Daha önce hiç yapılmadı. Dehşet verici ve sert ayrıntılarıyla betimlemeler kan dondurucu. Bu kadar vahşet karşısında insan korkuya kapılıyor. Yahudilik imha edilmeli".[62] 24 Ekim: "Yahudi filmimiz için yeni deneme çekimleri. Sinagog sahnelerinin görüntüleri çok anlamlı. Şimdi bunların üzerinde çalışıyoruz ve tüm bunlardan bir propaganda başyapıtı çıkarmayı hedefliyoruz".[63] 28 Ekim: "Yahudi filmi deneme çekimleri. Çok sarsıcı. Bu film ile büyük başarı kazanacağız".[64]

2 Kasım'da Goebbels Polonya'ya, ilk önce de Lodz'a uçtu: "Getto'da yol alıyoruz. Dışarı çıkıp her şeyi tüm detaylarıyla gözlemliyoruz. Anlatılır gibi değil. Bunlar artık insan değil, birer hayvan. Dolayısıyla bu artık insani bir görev değil, cerrahi bir görev. Radikal bir biçimde burada bitirilmeli. Yoksa Yahudi illeti bütün Avrupa'yı çürütecek".[65] 19 Kasım: "Hitler'e Yahudi filminden bahsettim, birkaç önerisi oldu".[66] Bu notlar 1939'un sonuna kadar böyle devam ediyor.

---

58 Filmlerin bağlantıları için bkz. Evelyn Hampicke ve Hanno Loewy, "Juden ohne Maske: Vorlüfige Bemerkungen zur Geschichte eines Kompilationsfilms", *"Beseitigung des jüdischen Einflüsses–": Antisemitische Forschung, Eliten und Karrieren im Nationalsozialismus*, der. Fritz Bauer Institut, *Jahrbuch 1998/99 zur Geschichte und Wirkung des Holocaust* (Frankfurt, 1999), s. 259-60.

59 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 1, cilt 7, s. 140.

60 *Der Ewige Jude* ile ilgili literatür özeti ile yapım ve dağıtım süreçleri için bkz. Yizhak Ahren, Stig Hornshøj-Møller ve Christoph B. Melchers, *Der Ewige Jude: Wie Goebbels hetzte: Untersuchungen zum nationalsozialistischen Propagandafilm* (Aachen, 1990).

61 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 1, cilt 7, s. 157.

62 *A.g.e.*

63 *A.g.e.*, s. 166.

64 *A.g.e.*, s. 172.

65 *A.g.e.*, s. 177.

66 *A.g.e.*, s. 202.

"Sinagog sahnelerinin görüntüleri" Lodz'daki Vilker sinagogunda çekilmişti. Dinsel cemaatı Almanlar bir araya getirmiş *taleysim* ve *tefillin* kuşanmalarını ve tam bir dinî tören yapmalarını emretmişlerdi. Shimon Huberland, Varşova'daki gizli tarih arşivi (bu konuya daha sonra döneceğiz) için olayların ayrıntılarını daha sonra kayda geçti: "Çok sayıda yüksek rütbeli Alman subayı geldi" diye yazıyordu Huberland, "tüm töreni kaydederek bir filmde ölümsüzleştirdiler!!" Tevrat rulolarının çıkarılmasını ve okunmasını emrettiler: "Tevrat rulosu çeşitli pozlarda çekildi – kılıfı içinde, kemeri ile birlikte veya kemersiz, açık ve kapalı. Tevrat okuyan akıllı bir Yahudi, kitabı okumaya başlamadan önce İbranice 'bugün Salı' dedi. Bu, okumaya zorlandıklarına dair gelecek kuşaklara yönelik bir açıklamaydı zira Tevrat genellikle Salı günleri okunmaz".[67]

Almanlar bu operasyonu Yahudi hayvan kesimhanelerinde de tekrar ettiler: "*Yarmulkes* [kipa] ve *gartlekh* [kuşak] *takan* kaşer et kesicilere birkaç büyükbaş hayvan kesmelerini ve gözlerini kapatarak huşu içinde sallanarak dualarını okumalarını emrettiler. Hayvanın ciğerlerini incelemeleri ve üzerindeki kistleri temizlemeleri de istendi".[68] Bu arada, izleyen günlerde Almanlar bir sinagog yaktılar ve ardından bir tane daha. Bunu, milli kahraman ve anti-Rus özgürlük savaşçısı Kosciuszko'nun heykelinin Yahudiler tarafından tahrip edilmesine misilleme olarak Polonyalıların yaptığını ilan ettiler.[69]

Der Ewige Jude'nin tamamlanmasında yaşanan gecikmeler Alman halkının "Yahudiler" ile ilgili görsel materyallerden yoksun kaldığı anlamına gelmiyordu. Polonya harekâtının başlangıcından beri OKW'nin görevlendirdiği ancak Propaganda Bakanlığı'ndan seçilmiş personel ile birlikte faaliyet gösteren Wehrmacht propaganda birimleri (*Propagandakompanien* ya da PK), Yahudileri haftalık UFA haberleri için filme çekiyordu. PK'lara 2 Ekim tarihinde Goebbels'in bakanlığından talimat geldi: "Her tip Yahudi için kamera kayıtları çok önemli. Hem Varşova hem de diğer işgal altındaki bölgelerden görüntülere her zamankinden daha fazla ihtiyacımız var. İstediğimiz çalışan Yahudilerin portre ve görüntüleri. Bu materyaller, ülke içinde ve dışında sürdürdüğümüz anti-Semit propagandada kullanılacak".[70] Yahudilerle ilgili kamera görüntülerinin haberlerde gösterilmeye başlaması 14 Eylül gibi erken bir tarihte başladı, daha sonra 4 ve 18 Ekim'de gösterildi.[71] Bu materyallerin bazıları daha sonra *Der Ewige Jude*'de kullanıldı.

67 Shimon Huberband, "The Destruction of the Synagogues in Lodz", *Lodz Ghetto: Inside a Community Under Siege*, yay. haz. Alan Adelson ve Robert Lapides (New York, 1983), s. 70.

68 *A.g.e.*

69 *A.g.e.*, s. 70-71.

70 Daniel Uziel, "Wehrmacht Propaganda Troops and the Jews", *Yad Vashem Studies* 29 (2001), s. 33.

71 *A.g.e.*, s. 34.

Her ne kadar Rosenberg ve Reich basın şefi Otto Dietrich ile bazı küçük rekabetler yaşansa da gazetelerle ilgili direktifler genellikle Goebbels'den geliyordu. Goebbels'in bakanlığında müsteşar olan Dietrich aynı zamanda Hitler'in basın sorumlusu ve *Reichsleiter* ("bakan"ın partideki eşdeğeri) idi, dolayısıyla Goebbels'in hem astı hem de eşitiydi. Ocak 1940 tarihinde Dietrich emri altındakilere gizli bir talimat verdi. "Görülüyor ki" diyordu, "birkaç istisna dışında, basın gündelik gazetecilik faaliyetleri kapsamında, kapitalist demokrasilerdeki Yahudi ve gerici savaş tacirlerine karşı savaşmayı işaret eden Führer'in yeni yıl mesajındaki propagandist temanın altını nasıl çizeceğini anlayamadı. Bu savaşla sömürü yöntemlerini kurtarmaya çalışan para babası demokrasilerin toplumsal geri kalmışlığını açıkça sergileyen anti-Semit temalar, gündelik basın materyalinin bir parçasıdır. ... Uzun vadede mutlaka elde edilmesi gereken propaganda etkisi ancak editörlerin Yahudi-kapitalist temayı vurgulamaya titizlik göstermeleriyle mümkün olacaktır".[72]

Propaganda Bakanı zaman zaman gazeteleri mesleklerinin en temel kurallarını yerine getirmemekle suçluyordu: Mümkün olduğunca hakikate yaklaşabilmek için tüm ayrıntıların titizlikle araştırılması. (Tabii ki bu tür uyarılar, başka koşullarda çok komik olabilecek ve aslında istenmeyen kanıt-toplama karikatürlerine yol açıyordu.) Mesela, 9 Ocak 1940 tarihli 53 numaralı talimat, *Völkischer Beobachter*'in Britanyalı devlet adamlarının Yahudi kökenlerine geniş yer ayırmasından "yakınıyordu": "Sunulan ayrıntıların çoğu düzmece. [Yahudi] Hore-Belisha'nın azlinden sonra savaş sanayinin başına [Yahudi] Sir Philip Sassoun'un [metinde böyle] geçtiği doğru değil. Sassoun öldü. *VB*'nin ısrarlı iddiasının tersine, Duff Cooper'in karısı Yahudi değil. İskoç aristokrasisi içinde bulunabilecek en Ari (*das arischste*) kişi. Bayan Daladier'in Yahudi olduğu da doğru değil. Çok uzun bir süredir Daladier dul. Bazı Britanyalı devlet adamlarının Yahudi kökenleri üzerine Propaganda Bakanlığı'nın bazı belgeler yayınlaması gerekebilir".[73] Bu arada *Völkischer Beobachter* baş editörünün, Goebbels'in baş düşmanı Alfred Rosenberg olduğuna da belirtmek gerekir.

Aslında, savaşın bu erken evresinde Hitler'in kendine koyduğu taktiksel kısıtlamaların kaynağı ne olursa olsun, Almanya'daki yayın, söylev ve gündelik hayata sinen emir ve yasaklar sağanağında "Yahudi" hep vardı. Mevki sahibi her parti önderinin, "Yahudi meselesi" konusunda kendine özgü bir tarzı vardı ve bu önderlerin her birinin geniş bir hedef kitlesi, tiradlarının

72 *Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals*, cilt 13, *U.S. v. von Weizsäcker: The Ministries Case*, (Washington, DC: US GPO., 1952), Nuremberg doc. NG-4699, s. 143. (Nuremberg duruşmalarına sunulan belgelerden alıntı yaparken, çeviriler kötü olduğu halde, metinleri oldukları gibi bıraktım).

73 Aktarıldığı kaynak, yay. haz. Josef Wulf, *Presse und Funk im Dritten Reich: Eine Dokumentation*, cilt 5, *Kunst und Kultur im Dritten Reich* (Gütersloh, 1964), s. 102.

gönüllü veya baskı altında olan dinleyicileri vardı. Örneğin Robert Ley'i ele alalım; konuşmaları ve yazıları milyonlarca işçiye ve kendisinin kurduğu ve 1934'e kadar denetlediği merkezlerde eğitilen geleceğin parti liderlerine ulaşıyordu. Bu yüzden, 1940 yılında *Unser Sozialismus: Der Hass der Welt*'i [*Bizim Sosyalizmimiz: Dünya Nefreti*] yayınladığında birçok Alman'ın zihninde yer buldu. Ona göre plütokrasi, kendi biyografi yazarının ifadesiyle, "Yahudi düşmanın bir uzantısıydı" ve Yahudi plütokrasisi, "paranın ve altının egemenliğiydi, halkın baskı altına alınması ve köleleştirilmesiydi, doğal değerlerin ters yüz edilmesi ve akıl ve kavrayışın yok edilmesi, batıl inançların mistik karanlığıydı. ... İnsan şehveti ve barbarlığının alçaklığıydı". Bu kötülük ile Nasyonal Sosyalist *Volksgemeinschaft* iyiliği arasında bir ortak zemin yoktu: İki dünya arasında "anlaşma, uzlaşma olamazdı. Birisini isteyen diğerinden nefret etmeliydi. Kendisini birine adayan, diğerini yok etmeliydi".[74]

Ancak bazen de "mantıklı" bir anti-Yahudi kışkırtmayı belli sınırların ötesine taşımak şart değildi zira bazı yaptırımlar halk arasında olumsuz tepkilere neden olabilirdi. Bu nedenle 6 Mart 1940'ta Goebbels, Rosenberg ve Führer'leri, Yahudiliği yücelttiği halde, kilise litürjisinin bir kısmını yasaklamamaya karar verdiler: "Şimdilik bu konuyla uğraşamayız".[75] Mesela Dresden'deki Siyon Kilisesi –ki bulunduğu bölgenin "Siyon Kolonisi" olarak adlandırılmasının da kaynağıydı– savaş boyunca adını korudu.[76]

VI

1939 Eylül ayı sonuna kadar Almanların ele geçirdiği yaklaşık 2,2 milyon Yahudi'nin sadece küçük bir bölümü burjuvaydı. İster şehirde yaşıyor olsun ister kasabalarda, büyük çoğunluk alt-orta sınıf mensubu esnaf ve zanaatkârdı; değindiğimiz gibi, inatçı ekonomik kriz ve giderek artan düşmanlık ortamı nedeniyle hızla yoksullaşıyorlardı. Mesela, 1930'larda Lodz'da Yahudi işçi sınıfı ailelerinin (ortalama 5-8 kişiden oluşuyordu) % 70'i tek odada yaşıyordu; bu odaların % 20'si çatı ya da bodrum katıydı; bir kısmı hem işyeri hem yaşam alanıydı. Varşova, Vilna ve Bialystok Yahudilerinin durumu da Lodz'da yaşayanlardan daha iyi değildi.[77] 1934'te Polonya'daki toplam Yahudi nüfusunun dörtte birinden fazlası yardıma muhtaçtı ve bu oran otuz-

74 Aktarıldığı kaynak, Ronald M. Smelser, *Robert Ley: Hitler's Labor Front Leader* (Oxford ve New York, 1988), s. 261.

75 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 1, cilt 7, s. 337.

76 Eberhard Röhm ve Jörg Thierfelder, *Juden, Christen, Deutsche, 1933-1945*, cilt 3, bölüm 2 (Stuttgart, 1990), s. 67.

77 David Vital, *A People Apart: A Political History of the Jews in Europe, 1789-1939* (Oxford, 2001), s. 776.

lu yılların sonuna doğru daha da artacaktı.[78] Ezra Mendelsohn'un kelimeleriyle söylersek, savaş arifesinde Polonya Yahudileri, "yoksullaştırılmış bir topluluktu ve hızlı ekonomik çöküşlerini tersine çevirme umutları yoktu".[79] Giderek azalan bu nüfusun önemli bölümü –dil de dâhil (Yiddish ya da İbranice)– Yahudilik kültürüne ve farklı derecelerde dinsel Yahudilik bilincine sahiptiler ve öyle de kaldılar.[80] İki savaş arası dönem Yahudi kültürel ayrımcılığı –Polonya devleti çatısı altındaki diğer azınlıklardan farklı değildir– zaten derinlere kök salmış olan yerel anti-Semitizm tarafından daha da azdırılmıştı. Bu düşmanca tutumu besleyen kaynaklar, geleneksel Katolik anti-Musevilik, Polonyalıların ticaret ve iş dünyasından Yahudileri atma konusunda giderek şiddetlenen ekonomik çabaları ve bunların yanı sıra, Polonya'nın milli savlarına ve haklarına karşı Yahudilerin baltalayıcı girişimleri olduğu yönündeki mitsel hikâyeler.[81]

Koyu Katolik bu ülkede kilisenin rolü çok önemliydi. İki savaş arası Katolik basın üzerine bir araştırma, tereddüde yer bırakmayacak netlikte bir cümle ile başlıyordu: "Tüm Katolik gazetecilerin birleştiği nokta... aslında bir 'Yahudi Sorunu' olduğu ve Polonya'daki Yahudi azınlığın Polonya milli kimliğine ve Polonya devletinin bağımsızlığına tehdit oluşturduğudur". Katolik basında yayınlanan makalelerdeki genel eğilim, Polonyalılar ve Yahudiler arasındaki anlaşmazlığın çözümlenmesinin gerçekçi olmadığıydı. Yahudileri Polonyalılarla aynı haklara sahip eşit vatandaşlar olarak kabul eden mevcut politikanın terk edilmesini öneren yazılar bile çıkıyordu. Katolik basın, durumun hafife alınmaması konusunda uyarıyordu: "Polonya topraklarında iki efendiye (*gospodarze*) yer yok, özellikle de Yahudi toplumu Polonyalıların ahlâkını bozduktan, iş ve gelirlerini ellerinden aldıktan ve mil-

78 *A.g.e.*, s. 776-77.

79 Mendelsohn, *The Jews*, s. 74.

80 Polonya Yahudilerinin kültürel otonomilerinin en anlamlı göstergelerinden biri eğitim istatistiklerinde görülebilir. İlkokul seviyesine gelen Yahudi çocukların çok büyük bir bölümü geleneksel dini *heder*'e devam eder. Dahası bu eğitim düzeyindekilerin yaklaşık % 20'si ya Yiddish ya da İbrani okullarına gider; orta dereceli okul seviyesindeki Yahudilerin % 50'si Yiddish ya da İbrani okullarına devam ederken meslek liselerinde bu oran % 60'tır. Bu istatistikler için 1961 yılında Kudüs'te yapılan Eichmann duruşmalarındaki Salo Baron'un ifadelerine bakınız. Adolf Eichmann, *The Trial of Adolf Eichmann: Record of Proceedings in the District Court of Jerusalem*, cilt 1 (Kudüs, 1992), s. 176 vd.

81 Holocaust öncesinde ve sırasında Polonyalıların anti-Semitizm'ine, diğer yandan Yahudilerin anti-Polonya tutumlarına dair Yahudi ve Polonyalı tarihçilerin çelişen yorumları, zamanın geçmesi ile hararetini kaybetmedi. Konuyla ilgili genel bir değerlendirme için, birçok kaynaktan biri olarak bkz. Michael R. Marries, *The Holocaust in History* (New York, 1987), s. 96 vd. Yahudi tutumuyla ilgili tipik bir mitsel yorum için bkz. David Engel, "Lwów, 1918: The Transmutation of a Symbol and its Legacy in the Holocaust", *Contested Memories: Poles and Jews during the Holocaust and Its Aftermath*, yay. haz. Joshua D. Zimmerman (New Brunswick, 2003), s. 32 vd.

li kültürü tahrip ettikten sonra".[82] Böylesi bir önerme kabul edildiğinde, görüş farklılıkları sadece anti-Yahudi savaşın hangi yöntemlerle sürdürüleceği ile ilgili oluyordu. Katolik basının (ve hiyerarşinin) bir bölümü insan olarak Yahudilerden ziyade "Yahudi düşüncelerine" karşı savaşı desteklerken diğer kesim daha ileri giderek, Yahudi can kayıpları olsa bile, "kendilerini savunmayı" benimsiyorlardı.[83]

Basının kışkırtmaları, iki savaş arası (ve öncesi) dönem boyunca kilise hiyerarşisinin sergilediği tutumun bir yansımasıydı. Polonya ruhban sınıfından kaynaklı en aşırı anti-Yahudi saldırılar, örneğin Peder Stanislaw Trzeciak, dikkate alınmasa bile piskoposluğun sesi yeterince tehditkârdı. Nitekim Polonya-Sovyet savaşı sürerken, 1920 yılında, bir grup Polonyalı papaz Yahudilerin dünya olayları üzerindeki rolü üzerine bir bildiri yayınladı: "Elinde Bolşevizm'in liderliğini tutan ırk, zaten geçmişte altın ve bankalar aracılığıyla tüm dünyayı hükmü altına almıştı ve şimdi, damarlarında durmaksızın dolaşan emperyalist oburlukla milletleri kendi düzeninin boyunduruğu altına almak için nihai fetih hedefini güdüyor".[84]

Polonya'daki Katolik Kilisesi'nin en yüksek otoritesi Kardinal August Hlond'un 29 Şubat 1936 tarihinde yayınladığı dinî bildiri, giderek büyüyen anti-Yahudi şiddet dalgasını dizginlemeye çalışıyordu: "Şu bir gerçek ki Yahudiler Katolik Kilisesi'ne karşı savaş açmıştır, özgür düşünceye bulanmışlardır ve ateizmin, Bolşevik hareketin ve devrimci faaliyetin elebaşıdırlar. Yahudilerin ahlâki çürümede rol oynadığı bir gerçektir ve yayınsal faaliyetleri pornografiyi yaygınlaştırmaktadır. Yahudilerin dolandırıcılık, tefecilik yaptığı, fuhuş işi ile uğraştıkları bir gerçektir. ... Ancak adil olalım. Bütün Yahudiler böyle değildir. ... Kişi kendi milletini daha çok sevebilir fakat başkalarından nefret etmemelidir. Yahudilerden bile. ... Yahudilerin zararlı ahlâki etkilerinden sakınılmalıdır, anti-Hıristiyan kültürlerinden uzak durulmalı ve Yahudi basını ve ahlâksız yayınları özellikle boykot edilmelidir. Ancak, Yahudilere tecavüz edilmesi, dayak atılması, sakat bırakılması ya da iftira edilmesi yasaktır".[85]

Polonya'nın, 1890'larda Roman Dmowski tarafından kurulan (1930'lara kadar liderliğini sürdürmüştür), en aşırı ve militan anti-Yahudi siyasal örgü-

82 Anna Landau-Czajka, "The Jewish Question in Poland: Views Expressed in the Catholic Press between the Two World Wars", *Polin: Studies in Polish Jewry* 11 (1998), s. 263.

83 *A.g.e.*, s. 265.

84 Aktarıldığı kaynak, Brian Porter, "Making a Space for Antisemitism: The Catholic Hierarchy and the Jews in the Early Twentieth Century", *Polin: Studies in Polish Jewry* 16 (2003), s. 420. Hlond'un dinî bildirisi ve diğer benzer metinler için bkz. Viktoria Pollmann, *Untermieter im Christlichen Haus: Die Kirche und die "jüdische Frage" anhand der Bistumspredigte der Metropolie Krakau 1926-1935* (Wiesbaden, 2001).

85 Porter, "Making a Space for Antisemitism", s. 420.

tü Nasyonal Demokratik Parti'nin ilk ve en önemli talebi, Yahudilerin Polonya'nın siyasal, kültürel ve ekonomik yaşamından dışlanmalarıydı. Yahudilerin asimilasyonu olasılığını reddediyorlardı (böylesi bir asimilasyonun gerçek ya da "derinlikli" olamayacağını öne sürdüler); Yahudileri komünizm ile özdeşleştirdiler (*Zydokomuna* –Yahudi komünizmi– sözcüğünü uydurarak) ve son olarak da Yahudilerin Polonya'dan kitlesel göçünü (ya da defedilmesini) Yahudi Sorunu'nun yegâne çözümü kabul ettiler.[86]

Hemen savaş sonrası gerçekleşen kıyımlar bir kenara bırakılırsa, 1920'ler boyunca anti-Yahudi saldırılar, önce savaş sonrası demokratik hükümetleri daha sonra da Mareşal Józef Pilsudski'nin otokratik rejimi tarafından denetim altında tutuldu.[87] Ancak Pilsudski'nin ölümünden sonra, esas olarak 1936'dan başlayarak, saldırganlık tüm alanlarda arttı. Ardı ardına gelen sağkanat hükümetler yaygın fiziksel şiddeti, ekonomik boykotu, üniversite çatışmalarını, kilisenin tahriklerini destekledi. Böylelikle, savaş başladığında, zaten kendisini çevreleyen düşmanlıkla fena halde yaralanmış olan Avrupa'nın en büyük Yahudi topluluğu Nazi ağına yakalandı.[88]

SS *Einsatzgruppen* I, IV, V ve esas olarak Obergruppenführer Udo von Woyrsch'un "Özel Görevli Operasyon Grubu" Yahudi nüfusu terörize etmekle yükümlüydü. Yahudilere karşı başlatılan nedensiz cinayet ve yok etme harekâtı, Polonyalı seçkinler için yapıldığı gibi, Yahudi nüfusun sadece belirli bir kesimini tasfiye etmeye yönelik sistematik bir hedef taşımıyordu. Aslında, hem Nazi anti-Yahudi nefretin tezahürüydü hem de doğudaki Yukarı Silezya gibi Reich'a katılmak üzere olan bazı bölgelerden Yahudi nüfusun kaçmasını sağlayacaktı.[89] Daha da genelde *Einsatzgruppen*, muhtemelen, Polonya'nın Sovyetler tarafından işgal edilecek olan bölgesine, San Nehri'nin ötesine, mümkün en fazla sayıda Yahudi'yi sürmek için talimat almıştı.[90]

---

86 Özellikle bkz. Yisrael Gutman, "Polish Antisemitism Between the Wars: An Overview", *The Jews of Poland Between Two World Wars*, yay. haz. Yisrael Gutman ve ark. (Hanover, NH, 1989), s. 97 vd. Aynı zamanda, af dileyen bir makale olarak, bkz. Roman Wapinski, "The Endecja and the Jewish Question", *Polin: Studies in Polish Jewry* 12 (1999), s. 271 vd.

87 Mesela, 1929'da Lwow'da meydana gelen, kısmen kilise otoritelerince kışkırtılan ve Yahudilerin Katolik ritüellerine saygısızlık ettikleri uydurmasıyla tetiklenen anti-Yahudi isyan girişimine karşı Polonya yönetiminin sert müdahalesine bakılabilir. Antony Polonsky, "A Failed Pogrom: The Demonstrations in Lwow, June 1929", *The Jews of Poland Between Two World Wars*, yay. haz. Yisrael Gutman ve ark. (Hanover, NH, 1989), s. 109 vd.

88 Yahudi nüfusa yönelik Polonya politikalara genelde daha ılımlı yaklaşan dolayısıyla da savaş arifesindeki Yahudilerin durumunu çok daha pozitif değerlendiren bir kaynak olarak bkz. Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland*, cilt 2 (New York, 1984), s. 259 vd., 407 vd.

89 Rossino, *Hitler Strikes Poland*, s. 90 vd. Aynı zamanda bkz. Mallmann ve Musial, *Genesis des Genozids* ve Jochen Böhler, *Auftakt zum Vernichtungskreig: Die Wehrmacht in Polen 1939* (Frankfurt, 2006).

90 Rossino, *Hitler Strikes Poland*, s. 92.

Woyrsch'in SD [Güvenlik Servisi] *Einsatzgruppe* ve Polislerden [Toplum Polisi] oluşan adamları başarılı oldular. San yakınlarındaki Dynow'da Polis müfrezeleri yerel sinagogda ondan fazla Yahudi'yi yaktılar ve yakındaki ormanlık alanda altmış Yahudi'yi vurdular. Bu tür cinayet operasyonları bazı komşu köy ve şehirlerde tekrarlandı (19 Eylül'de Przekopana'da yüz Yahudi öldürüldü). 20 Haziran'a kadar birlikler toplamda beş yüz-altı yüz arası Yahudi öldürmüşlerdi.[91]

Wehrmacht açısından, Woyrsch kabul edilebilir sınırları ihlal etmişti. Dördüncü Ordu komuta kademesi *Einsatzgruppe*'nin çekilmesini istedi ve beklenmedik biçimde, Gestapo merkezi buna hemen uydu. 22 Eylül'de grup Katowice'ye çekildi.[92] Woyrsch olayı aşırı bir durumdu ve genelde Wehrmacht ile SS arasındaki gerilim SS birimleri aleyhine böylesi bir yaptırıma değil ordunun, Heydrich'in adamlarının disiplinsizliğinden yakınmalarına yol açıyordu: Kara Kuvvetleri Genel Komutanlığı'nın (OKH) Genelkurmay Başkanı General Franz Holder hizmet günlüğüne, "bir SS zırhlı topçu birliği Yahudileri bir kilisede toplayıp katletti" diye yazıyor ve devam ediyordu: "Askerî mahkeme bir yıla mahkûm etti. Küchler [Üçüncü ve Sekizinci Ordu Başkomutanı General Georg von Küchler) mahkûmiyeti onaylamadı çünkü *daha ağır cezalar gelecek*".[93] 10 Ekim'de ise "Yahudi katliamı - disiplin" yazacaktı.[94]

Wehrmacht Yahudi katliamının disiplin tedbirleri gerektiren bir şey olduğunu kabul etse de askerler ve SS mensupları onlara zulmetmeyi bir hak olarak görüyordu. Farklı görünüm ve kıyafetleriyle, tercih edilen kurbanlar Ortodoks Yahudilerdi. Vuruluyorlardı; birbirlerinin üstüne pislemeye zorlanıyorlardı; zıplamak, sürünmek, şarkı söylemek, ibadet şallarıyla dışkı temizlemek, yakılan Tevrat rulolarının etrafında dans etmek zorundaydılar. Kamçılanıyor, domuz eti yemek mecburiyetinde bırakılıyor ya da alınlarına Yahudi yıldızı oyuluyordu. "Sakal oyunu" en popüler eğlenceydi: Sakal ve perçemler, genellikle geniş bir asker kitlesinin tezahüratı altında, kesiliyor, yolunuyor, yakılıyor ve yanak, dudak ve çenenin derisiyle birlikte koparılıyordu.1939 Yom Kippur'da [Kefaret Günü] birlikler için bu tür gösteriler özellikle eğlenceliydi.

Savaşın bu erken aşamasında bile işgal ordularının bir bölümü güçlü bir ideoloji yüklemesine tabi idi. Ordu komutanı General Walther von Brauchitsch'in 19 Eylül 1939'da yayınladığı "İşgal Edilen Polonya Topraklarındaki Alman Askerleri Sevk Kılavuzu", askerleri "'Alman ırkından olmayan' tüm sivillerden" gelebilecek "iç düşmanlık" konusunda uyarıyordu. Dahası, Bra-

91 *A.g.e.*, s. 99.

92 *A.g.e.*, s. 99-100.

93 Halder, *Kriegstagebuch*, cilt 1, s. 67.

94 *A.g.e.*

uchitsch'in "kılavuzu" şu cümleyle başlıyordu: "Nasyonal Sosyalist Reich askerlerine, Yahudilere yönelik davranışın nasıl olacağını söylemeye bile gerek yok".[95] Bu anlamda, bir askerîn o günlerde günlüğüne yazdıkları, kabul gören düşünme biçimine uygundu: "Yahudi Sorunu'na radikal bir çözüm gerektiğini anlıyoruz. Burada, insan kılığında hayvanların evleri işgal ettiği görülüyor. Sakal ve kaftanlarıyla, şeytani grotesk suratlarıyla, korkunç bir izlenim bırakıyorlar. Henüz radikal bir Yahudi karşıtı olmayanlar, burada mutlaka olacaklardır".[96]

Asker ve memurlar, tıpkı Führerleri gibi, Yahudilere karşı sonsuz bir nefret ve tiksinti duyuyorlardı: Er FP 21 Eylül'de karısına şöyle yazıyordu: "20. yüzyılda hâlâ bunun mümkün olması inanılmaz. Yahudiler ellerimizi öpmek istiyor fakat biz silahımıza davranıyoruz –ve 'Tanrım beni koru' dendiğini işitiyoruz– sonra son sürat kaçıyorlar".[97] Onbaşı JE Viyana'ya döndükten sonra 30 Aralık tarihinde yazdığı mektupta, harekâtla ilgili izlenimlerini şu sözlerle aktarıyordu: "Ve Yahudiler – bu kadar bakımsız, yırtık pırtık giysiler içinde, pis insanların sokaklarda dolaştığına çok az şahit oldum. Bizim gözümüzde baş belasıydılar. Pespaye görünüşleri, şeytanca soru ve davranışları nedeniyle çoğu durumda silahlarımıza davranarak... onlara gerçeği hatırlatıyorduk".[98] Böylesi izlenimler ve tepkiler yaygındı ve bu içgüdüsel nefret ile vahşet ve cinayet arasında çok ince bir çizgi vardı.

Ancak yağmacılık herhangi bir ideolojik tutku gerektirmiyordu: "Saat on birde kapımızı çaldılar" diye anlatıyordu 22 Ekim'de Sierakowiak, "... bir Alman subayı, iki polis ve amir içeri girdiler. Subay evde kaç kişi olduğumuzu sordu, yataklara baktı, tahtakurusu var mı diye sordu ve radyomuz olup olmadığını öğrenmek istedi. Alabileceği bir şey bulamayınca hayal kırıklığına uğradı ve gittiler. Komşulardan (doğal olarak sadece Yahudilere gidiyorlardı) radyolar, döşekler, yorganlar, halılar vb. şeyler aldılar. Garbinski'nin yegâne yorganını aldılar".[99]

Zamość yakınlarındaki Szczebrzeszyn hastanesinin uzun süredir yöneticiliğini yapan Polonyalı Doktor Zygmunt Klukowski 13 Ekim 1939'da günlüğüne şöyle yazdı: "Almanlar çeşitli yeni talimatlar astılar. Sadece birkaç tanesini aktarıyorum: 'On beş - altmış yaş arası Yahudi dinine mensup bütün

95 Aktarıldığı kaynak Omer Bartov, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich* (New York, 1991), s. 64.

96 Alexander B. Rossino, "Destructive Impulses: German Soldiers and the Conquest of Poland", *Holocaust and Genocide Studies* 7, sayı 3 (1997), s. 356.

97 Yay. haz. Walter Manoschek, "Es gibt nur eines für das Judentum-Vernichtung": *Das Judenbild in deutschen Soldatenbriefen 1939-1944* (Hamburg, 1997), s. 9.

98 *A.g.e.*, s. 12.

99 Sierakowiak, *Diary*, s. 54.

erkekler 14 Ekim sabahı saat 8.00'de süpürge, faraş ve kovalarıyla belediye binasında olacaklar. Caddeleri temizleyecekler". Ertesi gün şunu ilave etti: "Almanlar Yahudilere çok vahşice davranıyor. Sakallarını kesiyorlar; bazen saçlarını çekerek koparıyorlar".[100] On beşinde Almanların yaptıkları aynı yöndeydi ama biraz farklı –ve kesinlikle yaratıcı– bir bakış açısıyla: "Artık şehir komutanı olan Alman binbaşının, yeni 'polis birimine' [Almanlar tarafından örgütlenen, yedek Polonyalı polis birimi] söylediği, Yahudilere yönelik şiddete müsamaha edilmesi gerektiği zira bunun Alman anti-Semit politikalarla uyumlu olduğu ve bu şiddetin yukarıdan emredildiğiydi. Almanlar sürekli Yahudilere yeni işler bulmaya çalışıyor. Yahudilere her işten önce en az yarım saat yorucu bir jimnastik şart koşuluyor ve bu durum özellikle yaşlılar için ölümcül olabilir. Yahudiler herhangi bir göreve yürürken yüksek sesle Polonya milli marşlarını söylemek zorunda".[101] Bir gün sonra Klukowski'nin yazdıkları ise durumu özetliyordu: "Yahudilere yönelik zulüm artıyor. Almanlar hiçbir neden yokken, sadece eğlence olsun diye Yahudileri dövüyorlar. Hastaneye, kaba etleri cılk yara olana kadar dövülmüş bazı Yahudiler getirildi. Sadece ilk yardım uygulayabildim zira hastane, Yahudi kabul etmeme talimatı aldı".[102] (Tabii ki aynı şeyler her yerde oluyordu.) Sierakowiak, "Öğleden sonra", diye yazıyordu günlüğüne 3 Aralık'ta, "kısa bir süre dışarı çıkarak Ela Waldman'ı ziyaret ettim. Tüm Yahudiler gibi o da okuldan atılmıştı. Şehrin sokaklarında Yahudileri fena halde dövüyorlar. Yolda yürüyen Yahudilere yaklaşıp doğrudan suratına tokat atıyorlar, itiyorlar, tükürüyorlar". Genç günlük yazarı bu noktada kafa karıştırıcı bir soru soruyor: "Acaba bu Almanların yakında sonunun geleceğinin bir kanıtı mı?"[103]

Wehrmacht tarafından sergilenen bu vahşi tutum, Alman birliklerinin savaşın hemen başındaki tutum ve eylemleri ile Sovyetler Birliği'ne yönelen saldırıdan sonraki canice davranış arasındaki sürekliliğin boyutlarını sergiler.[104] Aslında, Polonya harekâtı sırasında ordunun üst kademelerinde, Hitler'in teşvik edici uyarıları, kısmen askerî davranış ve disiplinin geleneksel kurallarıyla bazen de ahlâki kaygılarla, hâlâ yumuşatılıyordu. Aslında, Polonya'daki ordu komutanı (*Oberbefehlshaber Ost*) General Johannes Blaskowitz eleştirisini doğrudan Hitler'e yöneltti. Blaskowitz, Heydrich'in kontrolündeki birimlerin tutumu ve ordunun vahşileştirilmesi karşısında şaşkına dönmüştü. 6 Şubat 1940'ta "bu tamamen yanlış" diyordu, "şu anda oldu-

100 Zygmunt Klukowski, *Diary from the Years of Occupation, 1939-44*, yay. haz. Andrew Klukowski ve Helen Klukowski May (Urbana, IL. 1993).

101 *A.g.e.*, s. 41.

102 *A.g.e.*, s. 42.

103 Sierakowiak, *Diary*, s. 67.

104 Rossino, *Hitler Strikes Poland*, özellikle s. 227 vd.

ğu gibi, 10.000 Yahudi ve Polonyalıyı katletmek; bu tür yöntemler ne Polonya milliyetçiliğini yok edebilir ne de Yahudileri toplumdan ayıklayabilir".[105] Hitler şikâyetleri ciddiye almadı. Ekim ayının ortalarında, işgal altındaki Polonya'daki sivil unsurlar üzerinde Wehrmacht'ın sahip olduğu yetkiler kaldırıldı.

Heydrich, Wehrmacht içinde meydana gelen değişim hamlesini görüyordu. Temmuz 1940'ta Daluege'ye yazdığı, daha önce değindiğimiz mektubunda, "ordunun üst düzey kurmaylarıyla" yaşadığı zorluklara değiniyordu fakat "genel olarak komuta kademesinin altındaki askerlerle ve birçok durumda ordunun bazı kurmaylarıyla işbirliklerinin genellikle iyi olduğunu" söylüyordu. Şunu da ekliyordu: "Ordunun ve SS'in gerçekleştirdikleri fiziksel saldırıların, yağma ve zulüm vakalarının (sayıca) karşılaştırılması yapılırsa, SS ve polisin durumu o kadar da kötü görünmez".[106]

VII

21 Eylül 1939'da Heydrich, *Einsatzgruppen* amirlerine şu talimatları tebliğ etti: Görevleri, (1) "nihai amaca uygun olarak" Yahudileri demiryoluna yakın şehirlerde, büyük topluluklar halinde toplamaları; (2) Alman otoriteleriyle Yahudi nüfus arasında idari bağ kurulabilmesi için her bir Yahudi topluluğu içerisinde Yahudi Konseylerinin oluşturulması ve (3) Yahudi nüfusuyla ilgili tüm meselelerde askerî komuta kademesi ve sivil idare ile işbirliği yapılmasıdır.[107]

Bu bağlamda "nihai amaç", muhtemelen Warthegau'daki ve daha sonra eski Polonya'nın orta ve batı bölgelerindeki Yahudi nüfusun, Genel Hükümet topraklarının en doğusuna, Lublin bölgesine nakledilmesi anlamına geliyordu, o günlerde Hitler'in bulanık ifadelerinin işaret ettiği gibi. Birkaç gün sonra, 27 Eylül'de RSHA bölüm başkanlarının ve *Einsatzgruppen* şeflerinin katıldığı bir toplantıda Heydrich o güne kadar değinilmeyen bir unsur daha ekledi: Yahudilerin [Alman işgal bölgesi ile Sovyet işgal bölgesi arasında kalan] sınır bölgesinden ihracı için Führer yetki vermişti ("*Abschiebung über die Demarkationslinie ist vom Führer genehmigt*").[108] Bu tür bir yetkinin anlamı, böylesi erken bir aşamada Almanların henüz net bir planının olmadığıdır. Eski Polonya Yahudileri ile ilgili planları, savaş öncesinde, esas ola-

105 Blaskowitz'in notası için bkz. Yay. haz. Ernst Klee, Willi Dressen ve Volker Riess, *"The Good Old Days": The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders* (New York, 1991), s. 4-5.

106 Aktarıldığı kaynak Rossino, *Hitler Strikes Poland*, s. 120.

107 Aktarıldığı kaynak Pätzold, *Verfolgung*, s. 236 vd.

108 *A.g.e.*, s. 239.

rak 1938'den sonra geliştirdikleri Reich Yahudileri ile ilgili yaptırımlarla aynı çizgide gibidir – tabii ki artık daha vahşi: İşaretleme, ayrımcılık, mallarına el koyma, toplama ve göç ya da sınır dışı (Polonya Yahudileri için göçe 1940 yılının başlarına kadar izin verildi).

Bu bağlamda Heydrich'in 29 Eylül'de Daluege'ye gönderdiği mektup, birkaç gün önce değindiği "nihai amaç" kadar bulanıktır. "Son olarak" diye yazar Heydrich, "Yahudi Sorunu, zaten bildiğimiz gibi, özel bir yöntemle çözülecektir (*Schliesslich, soll das Judenproblem, wie Du ja schon weisst, einer besonderen Regelung unterworfen werden.*)"[109]

Ancak o zamana kadar, yeni bir unsur beliriyor, (özellikle Reich'a katılan bölgelerdeki) Yahudilere ve Polonyalılara karşı geliştirilen tedbirleri önemli ölçüde etkiliyordu: Doğu ve Güneydoğu Avrupa'daki Alman kökenlilerin kitlesel göçü. Yahudiler ve Polonyalılar sınır dışı edilirken *Volksdeutsche* gelecekti. 7 Ekim'de bu nüfus transferinden sorumlu yeni kurumun Reichskommissariat für die Festigung des deutschen Volkstums (Reich Almanlığı Güçlendirme Komiserliği) ya da RKFDV'nin başına Himmler atandı.

1939 Eylül'ünden sonra Doğu Avrupa'da gerçekleşen bu büyük ölçekli nüfus değişimi, zaten savaştan önce başlamış olan Avusturya, Südet Bölgesi, Memel, Danzig ve benzeri yerlerdeki Almanların "Reich'a katılması" girişiminin sadece yeni bir safhasıydı. Nazi hayalinde, 1939 sonunda planlanan bu nüfus değişimi, eğer yeni siyasal ve askerî koşullar izin verirse, nihai olarak tümüyle yeni ve Doğu yönünde çok daha yaygın bir Alman kolonizasyonuna yol açacaktı.

Son yıllarda tarihçiler bu planlar ve "Nihai Çözüm" hamlesi arasında bir bağ aradılar. Aslında, daha sonra göreceğimiz gibi, bu operasyonların farklı sebeplerden ve planlardan kaynaklandığı, ayrı olduğu düşünülebilir. Yine de, 1939-1942 yılları arasında Himmler'in nüfus değişimi, esas olarak Warthegau'dan Genel Hükümet'e doğru, yüz binlerce Yahudi ve Polonyalının sınır dışı edilmesine yol açtı.

Doğu'ya ilişkin Alman projeleri akademik araştırmalardan kaynaklanmıyordu fakat Alman akademik çevreleri, *Volk*'un yayılması ile ilgili ortaya çıkan çerçevenin güçlendirilmesi için tarihsel gerekçeler ve profesyonel tavsiyeler sunma konusunda hevesliydi. Aslında bu yayılma tasarılarının bir kısmı 1920'lerin sonlarından beri süregelen "Doğu araştırmalarının" (*Ostforschung*) asli bir parçasıydı. Diğer bir deyişle bu *Ostforschung*, Alman yayılma planlarının desteklenmesiyle ve sonuç itibarıyla çeşitli kılgısal seçenekler

109 Heydrich'in mektubunun tam metni için bkz. Yay. haz. Henry Friedlander ve Sybil Milton, *Archives of the Holocaust: An International Collection of Selected Documents*, cilt 11, bölüm 1 (New York, 1992), s. 132-33.

önerilmesiyle ilgili milliyetçi, *völkisch* ve giderek daha fazla Nazi-etkisi taşıyan, kendiliğinden gelişen bir bilimsel çabaydı.[110] Bu çabanın tarihsel meşruiyeti bağlamında özellikle etkili rol oynayanlardan biri de Königsberg Üniversitesi'nden ünlü Yahudi tarihçi Hans Rothfels oldu; tabii ki milliyetçi ifadeleri onu kovulmaktan ve otuzlu yılların sonunda göç etmek zorunda kalmaktan korumayacaktı.[111]

Rothfels'in öğrencilerinden ikisi, sağlam bir eğitim almış Werner Conze ve meslektaşı Theodor Schieder'in (1945 sonrasında her ikisi de Batı Almanya'daki tarihçiler birliğinin önemli mensupları olacaklardı), savaşın başlamasından sonraki danışmanlık rolleri önemli oldu – etkili anti-Yahudi adımların eklenmesiyle geliştirilmiş olarak. 29 Ağustos 1939 tarihinde Bükreş'te yapılması planlanan Uluslararası Sosyoloji Kongresi için kaleme aldığı bir bildiride Conze, uzun uzadıya Doğu Avrupa'daki aşırı-nüfus sorununun üzerinde duruyordu; ona göre bu durum, "köy ürünlerinin ticaret ve zanaata katılabilmesi için kent ve pazarların Yahudisizleştirilmesi (*Entjudung*) ile"[112] kısmen hafifletilebilirdi. Polonya'nın Almanların eline geçmesi Schieder'in önerilerini hemen uygulanabilir hâle getirdi.

1939 sonbaharında, o sırada "Königsberg Çevresinin" mensubu olan Schieder Kuzey ve Doğu Alman Araştırma Kurumu'na (*Nord-und Ostdeutsche Forschungsgemeinschaft* ya da NODFG) katıldı. Kurumdaki meslektaşları, yeni işgal edilen bölgelerdeki siyasi ve idari yetkililerin yararlanması için "Doğu'da Alman milli ve ırksal sınırı" konulu bir rapor hazırlamasını istediler. Bu metin 7 Ekim'de Himmler'e iletildi.

Raporda Schieder bölgeye el konulmasını ve yeni Alman yerleşimlerine yer açabilmek için Polonyalı nüfusunun bir kısmının işgal edilmiş bölgeden Doğu'ya kaydırılmasını öneriyordu. Ayrıca, genç Königsbergli bilim adamı, Polonyalıların transferini kolaylaştırmak için Polonya şehirlerindeki Ya-

---

110 En kapsamlı çalışma, Burleigh, *Germany Turns Eastwards.*

111 Rothfels tartışması için bkz. Joachim Lerchenmüller, "Die SD-mässige Bearbeitung der Geschichtswissenschaft", yay. haz. Michael Wildt, *Nachrichtendienst, politische Elite, Mordeinheit: Der Sicherheitsdienst des Reichsführers SS* (Hamburg, 2003), s. 162-163. Temmuz 2003'te, Berlin ve Münih'te Rothfels üzerine iki önemli konferans düzenlendi. Farklı yaklaşımlardan biri olarak bkz. Rainer Blasius, "Bis in die Rolle gefärbt: Zwei Tagungen zum EinfluB von Hans Rothfels auf die deutsche Zeitgeschichtsschreibung", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 19 Temmuz 2003. Rothfels'in entelektüel etkisi konusunda daha kapsamlı çalışmalar olarak bkz. Jan Eckel, *Hans Rothfels: Eine intellektuelle Biographie im 20.Jahrhundert* (Göttingen, 2005); Johannes Hürter ve Hans Woller, *Hans Rothfels und die deutsche Zeitgeschichte* (Münih, 2005).

112 Aktarıldığı kaynak Götz Ely ve Susanne Heim, *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnunug* (Hamburg, 1991), s. 102-3. Aynı zamanda bkz. Ingo Haar, *Historiker im Nationalsozialismus: Deutsche Geschichtswissenschaft und der "Volkstumskampf" im Osten* (Göttingen, 2002); yay. haz. Peter Schöttler, *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918-1945* (Frankfurt am Main, 1997); Winfried Schulze ve Otto Gerhard Oexle, *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1999).

hudilerin tahliye edilmesini (*die Herauslösung des Judentums aus polnischen Städten*) ve Conze'den de radikal bir yaklaşımla, bir sonraki adımda "Polonya'nın geri kalanının tümüyle Yahudisizleştirilmesini" savunuyordu. Tahliye edilen Yahudiler denizaşırı ülkelere gönderilebilirdi. Yani, Hitler, Himmler ve Heydrich hâlâ Polonya Yahudilerinin Lublin'de özel bir bölgeye ya da Sovyet işgal bölgesi sınırının ötesine sürülmesini düşünürken, Schieder ve meslektaşları daha o zaman, birkaç ay sonra Nazi ülkesel planı haline gelecek olan denizaşırı çözümü öneriyorlardı.[113]

NODFG daha eski Berlin *Publikationstelle* (PuSte) ile işleyiş olarak ilintiliydi ve PuSte'nin önemli uzmanları da daha en baştan gönüllüydü: "18 Eylül 1939'da Hermann Aubin "bunca yıllık çabayla geliştirdiğimiz deneyimlerimizi kullanmalıyız," diye yazıyordu PuSte direktörü Alfred Brackmann'a. "Bilim çağırılacağı günü beklememeli, kendisini duyurmalıdır."[114] Aubin'in telaşlanmasına gerek yoktu. 23 Eylül'de Brackmann meslektaşı Metz'e şöyle yazacaktı: "PuSte ofisleri ile birlikte NODFG'nin, Dışişleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, OKH ve kısmen de Propaganda Bakanlığı ve bir dizi SS kurumu için asli bilimsel danışma kurumu hâline gelmiş olmasını görmek bizim için son derece sevindiricidir. Gelecekteki sınırların çizilmesinde en ince ayrıntısına kadar görüşümüze başvurulacağından artık eminiz."[115]

PuSte ve NOFDG bünyesindeki bilim insanları en başından itibaren işgal edilmiş Polonya'daki Yahudi Sorunu'nun çeşitli yönleri üzerinde çalıştılar. Mesela istatistikçi Klostermann, on bin üzeri nüfusu olan Polonya şehirlerindeki Yahudi oranlarını hesapladı; bu çalışma Gestapo için yapılmıştı.[116] Profesör Otto Reche "Almanya'nın Doğusunu Güvence Altına Almayı Hedefleyen Bir Nüfus Politikası İçin Temel Tezler" başlıklı kapsamlı bir rapor hazırladı. Brackmann'ın üst düzey SS yetkililerine ilettiği bu çalışma, oradan da Himmler'e gönderilmiş gibi görünüyor.[117] Ana fikirler, Schieder'in öne sürdüklerinden özü itibarıyla farklı değildi fakat Königsbergli tarihçinin vurgulamadığı ayrıntılara iniyordu. Mesela, Polonyalıların ve Yahudilerin sınır dışı edilmesiyle ilgili olarak Reche, Polonyalıların eşyalarını almasına izin verilmesini öneriyordu: "Ancak Yahudiler konusunda bu kadar cömert olunmasına gerek yok" (*bei Juden wird man weniger weit-*

113 Hem Schieder'in raporu hem de 1930'lardaki ve savaşın başlamasından sonraki "Ostforscher" önerileri için bkz. Götz Aly, *Macht-Geist-Wahn: Kontinuitäten deutschen Denkens* (Berlin, 1997), s. 153 vd. ve özellikle s. 179 vd.

114 Burleigh, *Germany Turns Eastwards*, s. 165.

115 Michael Burleigh, "Die Stunde der Experten", yay. haz. Mechtild Rössler, Sabine Schleiermacher ve Cordula Tollmien, *Der "Generalplan Ost": Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs - und Vernichtungspolitik* (Berlin, 1993), s. 347.

116 *A.g.e.*

117 *A.g.e.*, s. 348.

herzig verfahren dürfen).[118] Ayrıca, bu erken dönem çalışmaların dışında diğer bir bilim insanı –geniş toprakların demografik organizasyonu konusunda uzman– Profesör Konrad Meyer-Hetling, Himmler'in kolonizasyon projeleri için kendi araştırmalarını başlatıyordu; bu çalışma "Doğu Genel Planı" olarak kabul edildi.

Şematik olarak, doğudaki ilhak edilmiş toprakların Almanlaştırılması (ve daha sonra Doğu'da daha fazla alanın kolonileştirilmesi), Polonya seçkinlerinin tasfiyesini, Alman kökenlilerin transferini ya da Reich Almanlarının yeni topraklara göçünü gerektiriyordu ve ırksal olarak yabancı yerel nüfusun, yani Polonyalıların ve Yahudilerin sınır dışı edilmesini de. Sürülemeyen Polonyalılar kesin biçimde Alman yerleşimcilerden ayrı tutulacaktı ve çoğu çocuk "mutlu bir azınlık" Alman soyundan addedilecek, *Volksliste* içinde yer alacak ve *Volksgemeinschaft*'a katılacaktı.

Daha önce gördüğümüz gibi, operasyondan Himmler'in RKFDV [Reich Almanlığı Güçlendirme Komiserliği] ve RSHA'sı [Reich Güvenlik Baş Dairesi] sorumluydu ve eski Polonya topraklarıyla ilgili genel ihraç planı Heydrich tarafından bir dizi kısa-dönemli planlara (*Nahpläne*) bölünüyordu. Bu planlar esas olarak 1939 sonu itibarıyla hayata geçecekti. Ancak Yahudilerle ilgili ihraç planlarının bir istisnası vardı. İleri derecede sanayileşmiş Yukarı Silezya bölgesinde, Kattowitz'i iki idari bölgeye ayıran "polis sınırının" doğusunda kalan Yahudiler kalacaktı. 1940 yılı boyunca zorunlu-çalışma kamplarına nakledilecekler, yerel sanayi ve inşaat projelerinde istihdam edileceklerdi. Himmler'in bu zorunlu-çalışma operasyonu için görevlendirdiği SS subayı, eski Breslau polis şefi SS Oberführer Albrecht Schmelt, birkaç ay içinde on yedi bin Yahudi işçinin istihdamını sağladı.[119]

"Schmelt'in Yahudileri" dışında, sınır dışı etme planları sadece ilhak edilen Polonya topraklarındaki Yahudileri değil ama aynı zamanda Reich ile Bohemya ve Moravia Protektorası'ndaki Yahudileri de kapsıyordu. 1939 sonbaharı ile 1940 ilkbaharı arasında gerçekleşen bu sürgün girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı.

Ekim 1939'da, Viyana, Mährisch, Ostrau ve Kattowitz'den Nisko'ya (San nehri kenarında, Lublin yakınlarında küçük bir yerleşim) sürgünler başladı. Hitler'in uygun bulduğu bu sürgünler, esas olarak Yahudi evlerini ele geçir-

---

118 *A.g.e.* Bilim insanları ve ideolojik bağlılıkları konusunda aynı zamanda bkz. Michael Falhlbusch, *Wissenschaft im Dienst nationalsozialistischer Politik: Die "Volksdeutscher Forschungsgemeinschaften" von 1931-1945* (Wiesbaden, 1999).

119 Doğu Yukarı Silezya "Yahudi politikaları" konusunda titiz bir çalışma olarak bkz. Sybille Steinbacher, "In the Shadow of Auschwitz: The Murder of the Jews of East Upper Silesia", yay. haz. David Cesarani, *The Holocaust* (New York, 2004), cilt 2, s. 110 vd. Aynı zamanda bkz. Sybille Steinbacher, *"Musterstadt" Auschwitz: Germanisierungspolitik und Judenmord in Ostoberschlesien* (Münih, 2000) s. 138 vd.

mek isteyen Bölge Yöneticileri [*Gauleiter*] tarafından talep edilmişti. Dahası, Viyana söz konusu olduğunda, bu sürgünlerle şehir eski Ari yapısına geri dönecekti.[120] Birkaç bin Yahudi sürüldükten sonra operasyon durdu zira Wehrmacht birliklerini Polonya'dan Batı'ya nakletmek için bu demiryollarına ihtiyaç duyuyordu.[121]

Diğer iki sürgün de eş zamanlı olarak yapıldı ve amaçları da aynıydı. Biri daha küçük ölçekliydi (Nazi ölçülerine göre), Şubat 1940'ta Baltık kıyısı Alman yerleşimleri Stettin ve Schneidemühl'den Lublin'e yaklaşık bin sekiz yüz Yahudi gönderilmişti. İkinci operasyon tam anlamıyla gaddarca korkunç bir girişimdi: Birkaç ay içinde, ilhak edilen Warthegau'dan Genel Hükümet'e yüz binlerce Yahudi ve Polonyalının sürülmesini hedefliyordu. Sürgün edilenlerden geriye kalan evler ve çiftlikler, Almanların SSCB ile yaptığı görüşmelerin sonucu olarak Baltık ülkelerinden ve Volhynia ile Bukovina'dan ayrılarak "Reich'ta toplanacak olan" etnik Almanlara dağıtılacaktı.

Stettin ve Schneidemühl Yahudileri için karla kaplı Lublin'de hiçbir hazırlık yoktu ve bazıları geçici barakalara yerleştirilirken bir kısmı da yerli Yahudi cemaati tarafından misafir edildiler. Lublin bölgesinin yeni atanmış SS ve polis lideri (SSBF) Odilo Globocnik'e göre kayda değer bir sorun yoktu. 16 Şubat 1940'ta, "sürgünle gelen Yahudiler kendilerini doyurmalıdır ve hemşerileri onları desteklemelidir zira bu Yahudilerde yeterince (yiyecek) var. Eğer bu yetmezse aç bırakılmalıdırlar," diyordu.[122]

Warthegau'dan yapılan sürgünler kısa süre sonra tümüyle bir kargaşaya dönüşecekti; aşırı yüklü trenler dondurucu havada yollarda kalıyor ya da hedefsizce bir ileri bir geri gidip geliyordu. Esas olarak RSHA Yahudi göçü ve sürgünü uzmanı Adolf Eichmann tarafından, yeni kurulan RKFDV ile işbirliği içinde organize edilen bu nakillerin acımasızlığı, tam anlamıyla plansızlıktan ve sürgünlerin kabul edileceği yerlerde en ufak bir hazırlık yapılmamasından kaynaklanıyordu.

Transferlerin ilk haftalarında, başkenti Krakow'daki yüzlerce yıllık Jagiellon Hanedanlığı kalesine ancak yerleşmiş olan genel-vali Hans Frank, bu ani akın karşısında oldukça ilgisiz görünüyordu. Hatta 25 Kasım 1939'da Radom'da yaptığı bir konuşmada Yahudilerin gelişiyle ilgili hoşnutluğu-

120 Özellikle bkz. Gerhard Botz, *Wohnungspolitik und Judendeportation in Wien 1938 bis 1945: Zur Funktion des Antisemitismus als Ersatz nationalsozialistischer Sozialpolitik* (Viyana, 1975), s. 105. Bu operasyonla ilgili olarak bkz. Seev Goshen, "Eichmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939. Eine Fallstudie zur NS-Judenpolitik in der letzten Epoche vor der 'Endlösung.'" *Vierteljahrshefte fur Zeitgeschichte* 29 (1981); aynı zamanda bkz. Seev Goshen, "Nisko-Ein Ausnahmefall unter der Judenlagern der SS", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 40 (1992); Hans Safrian, *Die Eichmann-Männer* (Viyana, 1992), s. 76, 78 vd.

121 Safrian, *Die Eichmann-Männer*, s. 76, 78 vd.

122 Aktarıldığı kaynak Dieter Pohl, *Von der "Judenpolitik" zum Judenmord: Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements, 1939-1944* (Frankfurt am Main, 1993), s. 52.

nu ifade edecekti: "Nihayet Yahudi ırkı ile temas şansı yakalamaktan dolayı mutluyum. Ne kadarı ölürse o kadar iyi; ona vurmak [metinde böyle] Reich'ımız için bir zaferdir. Yahudiler burada olduğumuzu hissetmeliler. Tüm Yahudilerin yarısının ya da dörtte üçünün Vistül'ün doğusuna gelmesini istiyoruz. ... Reich'tan, Viyana'dan, her yerden Yahudilerin; Reich içinde Yahudilere ihtiyaç yok. Vistül sınırına kadar, daha ötesinde artık gerek yok.[123]

Ancak Frank'ın coşkusu uzun sürmedi. 1940 Şubat ayı başlarında, Genel Hükümet'e yaklaşık iki yüz bin kişinin gelmesinin ardından Berlin'e giderek Göring'den nakilleri durdurmak için bir emir çıkmasını sağladı.[124] Bu başarıdan aldığı cesaretle Frank kendisi bir adım attı: 12 Nisan 1940'ta, Krakow'daki 66.000 Yahudi'nin çoğunu tahliye etme niyetini duyurdu. Genel vali iyi bir konuşmacıydı: "Nasyonal Sosyalist Reich'ın otoritesi sağlanacaksa, Reich'ın temsilcileri evlerine girip çıkarken Yahudilerle karşılaşmamalı, bulaşıcı hastalık tehlikesi yaşamamalıdırlar." 1 Kasım 1940'ta, yaklaşık beşon bin "acil ihtiyaç duyulan zanaatkâr" hariç, şehir Yahudilerin büyük bölümünden temizlendi. "Krakow, Genel Hükümet'in Yahudilerden en iyi temizlenmiş şehri olmalı. Ancak bu yolla onu yeni Alman başkenti olarak inşa etmenin anlamı olabilir." 15 Ağustos'a kadar gönüllü olan Yahudilere eşyalarıyla gitme izni vermeye hazırdı, "tabii ki çaldıkları şeyler dışında." Daha sonra Getto temizlenecek ve Alman havasının solunabileceği, Alman yaşam alanları oluşturulacaktı.[125]

1941 başında şehirde ikamet eden yaklaşık 45.000 Yahudi ya gönüllü olarak gitmiş ya da sürülmüştü ve geriye kalanlar Podgorce gettosunda toplandı. Gönderilen Yahudiler de fazla uzağa gidemediler. Çoğu Frank'ın başkentinin çevresine yerleştiler.[126] Genel vali ile Alman kamu ve askerî yöneticileri, en azından Yahudilerin çoğunu gözlerinin önünden uzaklaştırdılar. Aşağı yukarı eş zamanlı olarak Radom ve Lublin Yahudileri de Krakow'dakiler ile aynı kaderi paylaştılar.[127]

---

123 Aktarıldığı kaynak, yay. haz. Tatiana Berenstein, *Faschismus, Getto, Massenmord: Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkrieges* (Doğu Berlin, 1961), s. 46.

124 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, cilt 1 (New Haven, 2003), s. 208.

125 Hans Frank, *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939-1945*, yay. haz. Wêrner Präg ve Wolfgang Jacobmeyer (Stuttgart, 1975), s. 165.

126 Krakow'dan sürgünün etrafında dönen tartışma için bkz. Christopher R. Browning ve Jürgen Matthäus, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish policy, September 1939-March 1942* (Lincoln, Neb., 2004), s. 131 vd.

127 *A.g.e.*, s. 135 vd. 1941 yılı başında Sovyet birliklerine saldırı hazırlığı içinde olan Wehrmacht birimlerinin Radom ve Lublin'de konaklatılması ihtiyacı, sürgün ve gettolaşma süreci üzerinde yeni bir baskı yarattı. Bkz. *A.g.e.*

12 Ekim 1939'da Genel Hükümet'in kurulmasından ve on dört gün sonra Hans Frank'ın genel vali olarak atanmasından sonra Polonya'nın kalbinde bir Alman idari aygıtı kurularak, daha önce değinildiği gibi, orada yaşayan 1941 Haziran ayı öncesinde 12 milyon ve SSCB'ye saldırıdan sonra da 17 milyon yerleşik nüfus baskı altında tutulacak ve Doğu Galiçya da bu topraklara katılacaktı.

Frank doğrudan sadece Hitler'in kendisine bağlı olduğu halde, kendisinin ve kurduğu idarenin otoritesi Himmler ve atadığı kişilerce baltalanıyordu. Alman saldırısının daha birinci gününden yürürlüğe konan terör harekâtının da gösterdiği gibi, SS Reichsführer Genel Hükümet'in iç güvenlik meselelerinden sorumluydu. Himmler'in atadığı Üst SS ve Polis Lideri [*Höhere SS und Polizeiführer* ya da HSSPF] Friedrich Wilhelm Krüger ile Frank arasında sorunlar müzakere edilse de yetki Reichsführer'de idi. Bölgesel düzeyde, Genel Hükümetin dört bölgesinin SS ve polis liderleri Krüger'in –yani Himmler'in– talimatlarını takip ediyorlardı. Ayrıca, RKFDV'nin şefi olarak Himmler, daha önce gördüğümüz gibi, operasyon geçici olarak durdurulana kadar, Yahudilerin ve Polonyalıların Genel Hükümet'e boca edilmesi işini üstlenmişti. Yani SS komutanları Himmler'i hem güvenlik hem de nakil ve/veya "yeniden iskân" konularında temsil ediyorlardı. 1940'a gelindiğinde ikili bir idari yapı fiilen devreye sokulmuştu: Frank'ın sivil yönetimi ve Himmler'in güvenlik ve nüfus transferi için SS yönetimi. İkisi arasındaki gerilim bölgesel düzeyde hızla büyüdü, özellikle de Himmler'in atadığı ve himaye ettiği namlı Globocnik'in, Bölge Valisi Ernst Zörner'in otoritesine karşı yarı-bağımsız bir nüfuz sahası oluşturduğu Lublin bölgesinde.[128]

Bu iktidar mücadelesinin ilk raundunu beklenmedik bir biçimde Frank kazandı. Genel vali, sadece sürgünlerin kendi bölgesine gelişini durdurmayı başarmakla kalmadı fakat aynı zamanda Lublin bölgesinde Globocnik'i, yerli Alman kökenlilerden seçilen özel polisini [*Selbstschutz* (kendini koruma)] dağıtmaya mecbur etti. Birkaç hafta içinde Globocnik'in birlikleri Krüger ve Himmler'in bile onaylayamayacağı bir kanun tanımazlık sergilemeye başladılar. Böylelikle *Selbstschutz* ortadan kalktı ve boşa çıkan mensuplarını da Frank kendi yeni polisine, *Sonderdienst* (özel hizmet) birimlerine kattı. Ancak bu sadece birinci raund idi ve oldukça kısa bir süre içinde Globocnik terör faaliyetlerini çok daha büyük ölçekte başlatacaktı.[129]

---

128 Bu gelişmeyle ilgili ve Lublin bölgesine ayrıca vurgu yapan bir kaynak olarak bkz. Pohl, *Judenpolitik*, s. 33 vd.

129 *Selbstschutz* için esas olarak bkz. Peter R. Black, "Rehersal for 'Reinhard'? Odilo Globocnik and the Lublin Selbstschutz", *Central European History* 25, sayı 1 (1992), s. 204 vd.; aynı zamanda bkz. Christian Jansen ve Arno Weckbecker, *Der "Volksdeutsche Selbstschutz" in Polen, 1939/40* (Münih, 1992).

Varşova Yahudi Konseyi'nin henüz atanmış başkanı, "pazubantım kolumda, sabah sokakta dolaşıyordum," diye anlatıyordu 3 Aralık 1939'da. "Pazubant takılmasının ertelenmesine dair dolaşan söylentiler karşısında böylesi bir gösteri gerekliydi."[130] 1 Aralık itibarıyla Genel Hükümet'teki on yaş üstü tüm Yahudiler sağ kollarına, üzerinde mavi Yahudi Yıldızı bulunan bir pazubant takmak zorundaydılar. Nuremberg yasalarındaki "Yahudi" tanımı Almanya'nın Polonya'yı işgali ile fiilen uygulansa da, resmen karara bağlanması Warthegau'da 1939 sonunda ve Frank'ın krallığında da 27 Temmuz 1940'tadır.[131]

Pazubandı hemen izleyen yasaklar, ikametgâhın değiştirilmesi, birçok meslekten men, toplu taşım araçlarının kullanılmasının ve lokantalara, parklara ve benzeri yerlere girişin engellenmesi oldu. Ancak, her ne kadar Yahudiler şehirlerin ve diğer yerleşimlerin özel alanlarında giderek daha fazla toplanıyor olsalar da ne Heydrich ne de Frank dışa kapalı gettoların oluşturulması için genel bir talimat vermemişti. Gettolaşma farklı yerlerde farklı koşullardan kaynaklanıyordu. 1939 Ekim ayından (Piotrkow Trybunalski) 1941 Mart'ına kadar (Lublin ve Krakow) hatta 1943'e kadar (Yukarı Silezya) uzuyordu. Ayrıca bazı durumlarda, toplama kamplarına nakiller başlayana kadar getto kurulmamıştı. Lodz gettosu Nisan 1940'ta, Varşova gettosu Kasım 1940'ta oluşturuldu. Varşova'da gettolara kapatmanın bahanesi sağlık iken (Almanların salgın hastalık korkusu), Lodz'da Baltık ülkelerinden gelen Alman kökenlilerin Yahudilerin terk ettiği evlere yerleştirilmeleriyle açıklanıyordu.[132]

Daha en baştan gettolar Yahudi nüfusun sürülmesinden önceki geçici bir ayrım aracı olarak görülüyordu. Ancak belli bir devamlılık kazanmaları ile birlikte, hapsedilen Yahudi nüfusun bir kısmının, mümkün en düşük maliyetle Reich yararına (esas olarak *Wehrmacht*'ın gereksinimleri için) vahşice ve sistematik olarak sömürülmeleri gettoların işlevlerinden biri hâline geldi. Ayrıca, yiyecek arzını kısarak ve Lodz'da, kullanımda olan paranın yerine gettoya özel bir para birimi koyarak, sefil yerleşimlerine gelirken Yahudilerin yanlarında getirdiği tüm değerli eşyalarına ve nakit paralarına Almanlar el koyuyordu.[133]

130 Czerniakóv, *Warsaw Diary*, s. 96.

131 Yay. haz. Berenstein, *Faschismus, Getto, Massenmord*, s. 55 ve not 55.

132 Aly, "Judenumsiedlung", s. 79-80.

133 Lodz'daki özel Alman yaptırımları için özellikle bkz. Florian Freund, Bertrand Perz ve Karl Stuhlpfarrer, "Das Ghetto in Lietzmannstadt (Lodz)", yay. haz. Hanno Loewy ve Gerhard Schoenberner, *Unser einziger Weg ist Arbeit [Unzer eyntsiger veg iz arbayt]* (Viyana, 1990), s. 22.

Gettolar, Nazi düzeninde yararlı bir psikolojik ve "eğitimsel" işlevi de yerine getiriyordu: Hızla, Yahudilerin sefilliğinin ve yoksulluğunun sahnesi hâline gelerek Alman izleyicilerin zaten var olan tiksinti ve nefretini besleyen aktüel görünümler sunuyorlardı; sürekli gelmekte olan Alman turist kafileleri (askerler ve bazı siviller) için bu görünümler aynı çarpıcılıkta sergileniyordu.

1940 Nisan ayı ortalarında Lodz gettosunu gezen Warthegau Bölge Yöneticisinin kızı Fräulein Greiser, "orada gördüğünüz," diyordu, "aslında, sağda solda gezinen bir güruh. ... Salgın hastalıklar yayılıyor ve her şey atık su borularına atıldığı için havada iğrenç bir koku var. Su da yok ve Yahudiler kovasına 10 fenik ödeyerek satın almak zorundalar; tabii ki normalden daha az yıkanıyorlar. ... Yani, insan bunlar için gerçekten üzüntü duyamıyor; sanırım duyguları bizden tamamıyla farklı ve bu nedenle yaşanan rezilliği ve diğer şeyleri hissetmiyorlar. ... Muhakkak onlar da bizden nefret ediyor, fakat başka nedenlerle." Genç bayan akşam yaşadığı şehre dönerek büyük bir toplantıya katıldı. "Bu zıtlık, gündüz getto ve akşam başka hiçbir yerde olamayacak kadar Alman bir toplantı, aynı şehirde, bu inanılmaz. Tahmin edersiniz ki Alman olmaktan dolayı çok mutlu ve gururluyum."[134]

Stuttgart *Auslandsinstitut* görevlisi Eduard Koenekamp Aralık 1939'da bazı Yahudi mahallelerini ziyaret etti. Arkadaşına yazdığı bir mektupta, Fräulein Greiser'den daha az itidal gösteriyordu: "Bu alt-insanlığın imhası bütün dünyanın çıkarına olacak. Ancak, böylesi bir imha en zor sorunlardan biri. Silahla vurmak yeterli olmayacaktır [*Mit Erschiessung kommt man nicht durch*]. Ayrıca kadın ve çocukların vurulmasına izin verilemez. Sürgünler sırasında ölümler beklenebilir; mesela Lublin'den nakledilen 1.000 Yahudi'den 450'si öldü [Koenekamp büyük olasılıkla Lublin'e demek istiyor]. Yahudi Sorunu ile uğraşan tüm birimler, uygulanan yaptırımların yetersiz olduğunun farkındadır. Bu çapraşık soruna henüz çözüm bulunamadı."[135]

Yahudi Konseyi (*Judenrat*), Yahudi nüfus üzerindeki Alman denetiminin en etkin aracıydı. Ancak, İngilizce "Yahudi Konseyi" ifadesi yanlış bir kullanımdır. 21 Eylül 1939 tarihinde Heydrich'in emri ile kurulmasını istediği "Yahudi Önderleri Konseyi" (*Jüdische Ältestenräte*), çoğu yerde hızla aşağılayıcı *Judenrat* ya da "Yahudi Konseyi" ifadesine dönüşmüştür ve bu, 28 Kasım'da Hans Frank'ın yayınladığı talimatta kullanılan adlandırmaya uygundur. Kısa sürede, bu konseyler büyük ya da küçük tüm Yahudi nüfus merkezlerinde oluşturuldu.[136]

---

134 Helma Kaden ve ark., *Dokumente des Verbrechens: Aus Akten des Dritten Reiches, 1933-1945*, cilt 1 (Berlin, 1993), s. 176-77.

135 Aktarıldığı kaynak Aly ve Heim, *Vordenker der Vernichtung*, s. 204.

136 Bkz. Isaiah Trunk, *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation* (New York), s. 11 vd.

Konseyleri Almanlar elbette kendi çıkarları için kurdu fakat daha savaşın ilk günlerinde bile, topluluğun temel gereksinimlerini temin etmek için komünal faaliyetleri belirli kalıplara göre Yahudiler kendileri yürüttüler. Yani, tarihçi Aharon Weiss'ın da işaret ettiği gibi, "bir yanda Yahudi temsilinin oluşturulmasındaki Alman baskı ve çıkarı, diğer yanda Yahudilerin kendi temsil organlarını oluşturma ihtiyaçları ve istekleri, çapraşık *Judenräte* meselesinin önemli boyutlarından biridir."[137]

Alman politikalarını söz konusu edecek olursak, iki ayrı kurucu talimatname (Heydrich ve Frank), daha baştan hem Güvenlik Polisi'nin ve hem de Genel Hükümet sivil yönetiminin, söz konusu konseylerin denetimini ele geçirmek için mücadele ettiğini gösteriyor. Mayıs 1940'ta Heydrich'in Krakow'daki temsilcisi SS *Brigadeführer* [Tümgeneral] Bruno Streckenbach, açıkça Güvenlik Polisi'nin önceliğini savundu.[138] Frank pes etmedi fakat aslında, resmen ya da değil, SS aygıtı giderek atamalar ve konseylerin yapısı üzerinde ağırlığını koyarken Frank'ın atadığı kişiler çoğunlukla gettoların idari ve ekonomik yaşamı ile ilgileniyordu. Bu durum sürgünlerin başlamasına kadar sürdü.[139] Daha sonra SS aygıtı tam hâkimiyet sağladı.

İlke olarak, geleneksel Yahudi seçkinlerinin, kabul gören topluluk önderlerinin arasından on iki ya da yirmi dört konsey mensubu (topluluğun büyüklüğüne göre) seçiliyordu.[140] Polonyalı seçkinlerin önemli bir bölümünün katledildiği sırada yayınlanan Heydrich talimatları, muhtemelen iki varsayıma dayanıyordu: Birincisi, Yahudi seçkinleri isyanın ve kendisini ön plana çıkarmanın kışkırtıcısı ve lideri değil itaatin temsilcisi olacaklardı; ayrıca, Yahudi seçkinleri, konseyde yer aldıklarında toplumun kabulüne ve her durumda itaatine mazhar olacaklardı. Diğer bir deyişle, Polonyalı seçkinler katledilecekti zira Almanlara karşı tahrik yapabilirlerdi; Yahudi seçkinler muhafaza ediliyordu çünkü teslimiyetin sağlayıcısı ve teminatı olacaklardı.

Aslında konsey mensupları çoğu durumda toplumlarının en önde gelen liderleri arasında değildi ve birçoğu geçmişte kamu hizmetinde etkinlik göstermişti.[141] Bu hâliyle *Judenrate* [Yahudi Konseyi],Yahudilerin yüzlerce yıllık toplumsal örgütlenmesi geleneksel *kehilla* çerçevesine uygun bir özyöne-

137 Aharon Weiss, "Jewish Leadership in Occupied Poland - Postures and Attitudes", *Yad Vashem Studies* 12 (1977), s. 344. Aslında aynı ikili yapı Almanya Yahudilerinin temsilinin kuruluş ve özellikle de gelişiminde (daha sonra kurumlaşmasında) görülebilir.

138 Frank, *Diensttagebuch*, s. 215 vd.

139 Daha genel anlamda, Genel Hükümet'te Frank'ın yönetimi ile SS aygıtı arasında kısa süre içinde gerilim ve rekabet baş gösterdi. Bkz. Pohl, *Judenpolitik*, s. 60-62.

140 Trunk, *Judenrat*, s. 21 vd.

141 Weiss, "Jewish Leadership in Occupied Poland - Postures and Attitudes", s. 355-56.

timin replikası idi – tabii ki çarpıtılmıştı ama sonuçta bir replikaydı. Konseyde yer alanların birçoğu, katılımlarının toplumun yararına olduğunu düşünüyordu.[142]

Konseyin Alman-emri ile üstlendiği bazı başlangıç görevlerinin taşıdığı kötü niyetler sonradan anlaşıldı; potansiyel olarak en vahim olanı nüfus sayımıydı. Czerniaków'un günlüğüne yazdıklarına göre, Heydrich'in emri olan nüfus sayımının, diğer idari yaptırımlar gibi zorlukları vardı ancak özellikle tehlikeli görünmüyordu. 21 Ekim'de konsey başkanı şöyle yazıyordu: "İstatistik Ofisi'nde 12'den 2'ye kadar, SS'te saat 15'ten 18'e kadar. ... Ayın [Kasım] birinci gününün "Azizler Günü" ve ikinci gününün de "Ölüler Günü" olduğunu vurguladım; bu yüzden Yahudi nüfus sayımı 3'üne ertelenmeliydi. ... Uzun ve zor bir toplantıydı. Sayımın 28'inde [Ekim] yapılmasına karar verildi. ... Nüfus sayım formları tartışıldı ve onaylandı. Almanca duyuruların şehrin her yerine asıldığından emin olmalıyım."[143]

Gerçekte, elinin altındaki emekçi havuzunu görebilmek, barınma organizasyonu, ihtiyacı olanlara yardım, gıda dağıtımı ve benzeri nedenlerle *Judenrat* kendisi de nüfus sayımına gereksinim duyuyordu; anlık ihtiyaçlar, uzun vadeli sonuçlardan çok daha önemli ve acildi. Yine de, diğer günlük tutanlardan daha ileri görüşlü olan ve Alman niyetlerinden ilkesel olarak şüphe duyan Kaplan bu kayıtların yaratacağı endişe verici ihtimalleri seziyordu: 25 Ekim'de, "bugünkü tebligatlarla Varşova'nın Yahudi halkına duyurulduğuna göre gelecek Cumartesi günü [29 Ekim] Yahudi nüfus için bir sayım yapılacak" diyordu. "Bu sayım Mühendis Czerniaków'un liderliğini yaptığı *Judenrat* tarafından yürütülecek. Kalbimiz bize bir bit yeniği olduğunu söylüyor – sayımda Varşova Yahudileri için bir felaket gizli. Yoksa buna gerek olmazdı."[144]

24 Ocak 1940'ta Genel Hükümet'teki Yahudi işletmeler "kayyum" idaresine alındı; eğer "kamu yararı" söz konusu olursa el de konulabilirdi. Aynı gün, Frank tüm Yahudi mülklerinin kayıt altına alınmasını emretti: Kaydedilmeyen mülklere "sahipsiz" sayılarak el konulacaktı. Bunu başka el koyma yöntemleri izledi ve sonunda, 17 Eylül 1940'ta Göring, kişisel eşyaları ve bin Mark nakit hariç, *tüm* Yahudi mülk ve varlıklarına el konulmasını emretti.[145]

---

142 *A.g.e.*, s. 353.

143 Czerniaków, *Warsaw Diary*, s. 85.

144 Kaplan, *Scroll of Agony*, s. 57.

145 Bu yaptırımlar konusunda bkz. Bernhard Rosenkötter, *Treuhandpolitik: Die "Haupttreuhandstelle Ost" und der Raub polnischen Vermögens, 1939-1945* (Essen, 2003).

El koymalarla ilgili kararnameler, ilhak edilen Polonya eyaletlerinde ve Genel Hükümet içindeki Alman idaresinin tüm kademelerinde olağanüstü boyutta bir vurgunculuk ve zenginleşmenin yolunu açtı. Reich'ta, ilhak edilen Avusturya'da ve Protektora'da toplumun tüm kesimlerine yayılan yozlaşma işgal edilen Polonya'da yeni boyutlar kazanıyor ve savaş boyunca da artıyordu.[146] Daha sonra ayrıntılı olarak değineceğimiz günlük yazarı Emanuel Ringelblum, 1 Ocak 1940'ta şu notu düşüyordu: "Beyler, Efendiler o kadar da kötü değiller. Doğru adamı yemlerseniz işinizi görebilirsiniz."[147] 1939 Kasım ayının ikinci yarısı boyunca Czerniaków bir rehine grubunu Varşova SS'ten kurtarabilmek için gerekli üç yüz bin zilotiyi denkleştirmekle uğraştı.[148]

Rüşvet Almanlarla kurbanları arasındaki ilişkinin ayrılmaz bir parçası oldu. "Konsey, Alman resmî dairelerinin, gazinoların ve bazı görevlilere ait evlerin yenilenmesi ve donatılması yönündeki her tür talebi yerine getirmek ve ayrıca pahalı hediyeler vermek zorundaydı. Bir gettoyla ilgilenen herhangi bir görevli, o gettonun Konseyi tarafından ödüllendirilmeye hak kazandığını düşünürdü. Diğer yandan, getto patronlarının 'kalplerini yumuşatmak' gayretiyle ya da 'iyi Almanlardan' getto sakinleri lehine kazanımlar elde etmek için Konseyler karmaşık bir rüşvet sistemini kendiliklerinden uyguluyorlardı. Bunun sonucunda Yahudiler daha da yoksullaşıyordu."[149] Rüşvetler bazı tehditleri geciktirmiş ya da bazı bireyleri kurtarmış olabilir fakat ilerleyen ayların da göstereceği gibi, Alman politikalarını ve çoğu durumda temel uygulama aşamalarını hiçbir şekilde değiştirmedi. Buna ek olarak, Almanlara ya da destekçilerine rüşvet verilmesi kurbanlar arasında da yozlaşmanın hızla yayılmasına yol açtı: Toplumun sefalet içindeki genel çoğunluğunun üzerinde vurguncu ve karaborsacı Yahudilerin oluşturduğu bir "yeni sınıf" ortaya çıktı.

Paranın satın alabileceği doğrudan çıkarlardan biri zorunlu çalışmadan muafiyetti. 1939 Ekim ayı ortasından sonra konseyler, özellikle de Varşova ve Lodz'dakiler, olağan yöntem olan acımasız insan avı ve arkası kesilmeyen yakalamaların önüne geçebilmek için istenilen sayıda işçiyi Almanlara teslim etme işini kendileri üstlendi. Tahmin edileceği üzere, bu yeni planın yükünü çeken nüfusun en yoksul kesimi oldu; toplumun daha varlıklı kesimleri ya konseylere para ödediler ya da Almanlara rüşvet verdiler. Ringelblum

146 Nazi Almanyası'ndaki yozlaşmayla ilgili en titiz çalışmalar, Frank Bajohr, *"Arisierung" in Hamburg: Die Verdrängung der jüdischen Unternehmer 1933-1945* (Hamburg, 1997) ve Frank Bajohr, *Parvenüs und Profiteure: Korruption in der NS-Zeit* (Frankfurt am Main, 2001).

147 Emanuel Ringelblum, *Notes from the Warsaw Ghetto: The Journal of Emmanuel Ringelblum*, yay. haz. Jacob Sloan (New York, 1974), s. 8.

148 Czerniaków, *Warsaw Diary*, s. 90 vd.

149 Trunk, *Judenrat*, s. 244.

arşivlerinde bulunan istatistiklere göre, Nisan 1940'ta Varşova'da "yaklaşık 107.000 zorla çalıştırılan kişi varken izleyen altı ay içinde 33.000 kişi muafiyet için para ödedi."[150]

Alman işgalinin daha birinci gününden başlayarak üzerlerine yağmur gibi inen fiziksel ve psikolojik darbelere "Yahudi kitleler" nasıl tepki verdi? Elbette her bir tekil tepki farklıydı ancak anlamlı bir çoğunluk açısından ortak bir payda arıyorsak, bu tepki, ne kadar saçma olursa olsun her söylentiye inanılıyor olmasıydı, yeter ki bir umut ışığı taşısın: Almanlar Fransızlar karşısında ağır kayıplar vermişlerdi, Hamburg İngiliz birlikleri tarafından işgal edilmişti, Hitler ölmüştü, giderek daha fazla Alman askerî birliklerinden firar ediyordu ve benzeri birçok söylenti. Yaşanan derin umutsuzluğun yol verdiği akıl almaz beklentiler bazen aynı gün ve ardı ardına ortaya çıkıyordu. Sierakowiak 9 Aralık 1939'da "Yahudiler kehanette Mesih seviyesine ulaştılar" diye not düşüyordu. "Gora Kalwarii'den bir Rabbi, sözümona Hanuka'nın altıncı gününde bir kurtuluş mucizesi gerçekleşeceğini ilan etti. Amcam caddelerde çok az asker ve Alman olduğunu söylüyor. Bu yoktan umut çıkarmak beni sinir ediyor. En iyisi hiçbir şey söylememek. Akşam da ateşkes söylentisi çıktı" ve böyle devam ediyordu.[151]

IX

Almanların Warthegau ve Genel Hükümet Yahudi nüfusu üzerindeki baskısı giderek artarken, Sovyet işgali altındaki Polonya topraklarında yaşayan, 1,2 milyonu yerli ve yaklaşık 300.000-350.000'i ülkenin batı bölgelerinden gelmiş Yahudileri Stalinizmin ağır yumruğu ile tanışıyordu. Erkekleri ülkenin doğusunda toplanmaya çağıran 7 Eylül tarihli akıl karıştırıcı Polonya askerî duyurusunun tetiklediği doğu yönündeki göç, Almanların ani ilerleyişiyle daha da hızlandı. Ayın on yedisinde hem mülteciler hem de yerli halk birdenbire Sovyet yönetimi altında olduklarını fark ettiler. Yahudiler, giderek azalan sayıda olsa da Aralık başlarına kadar Sovyet bölgesine kaçmaya devam ettiler ve Haziran 1941'e kadar az sayıda mülteci daha yeni sınırdan sızmayı başardı.[152] Polonya'nın Yahudi seçkinleri –aydınlar, dinî liderler, Siyonistler, Bundistler ve diğerleri– Almanlardan kaçtılar ancak komünist zul-

150 Yay. haz. Joseph Kermish, *To Live with Honor and Die with Honor!: Selected Documentsfrom the Warsaw Ghetto Underground Archives "O.S."* ("*Omeg Shabbath*"). (Kudüs, 1986), s. 250.

151 Sierakowiak, *Diary*, s. 69.

152 Bu bölümde değinilen birçok ayrıntı için bkz. Yay. haz. Antony Polonsky ve Norman Davies, *Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939-1946* (New York, 1991).

me karşı da güvende hissetmiyorlardı: Doğu Polonya'dan bağımsız olan Litvanya'ya, özellikle de Vilna'ya yöneldiler.

Alman tehdidi altında olan ve uzun süredir Polonyalıların çilesini çeken yerel ve mülteci Yahudilerin Sovyet birliklerini memnuniyetle karşıladığı şüphesizdir. Birçok Ukraynalı için de durum budur. 12 Mart 1940'ta Moshe Kleinbaum (daha sonra Filistin'deki Yahudi yer altı ordusunun [*Haganah*] komutanı Moshe Sneh olarak bilinecektir. Daha sonra, sağ-merkez liberal olarak başladığı halde, İsrail Komünist Partisi lideri olmuştur) o zamanlar yaşadığı Luck'taki Yahudilerin de diğer herkes gibi Kızıl Ordu'nun gelişini ilgiyle izlediğini belirtiyordu. Bu durumun yegâne tatsız istisnası sayıları fazla olmayan genç Yahudi komünistlerdi: "O günkü davranışları, diğer gruplardan daha fazla şamata çıkarmaları nedeniyle dikkat çekiciydi. Bu durumdan hareketle, kutlamalardaki en şenlikli grubun Yahudiler olduğu yönünde yanlış bir izlenim edinilebilirdi."[153]

Yahudiler arasında yaşanan rahatlama hissi Kleinbaum'un kabul ettiğinden kesinlikle daha yaygındı ve Sovyet varlığına karşı ilk tepkileri de belirttiğinden daha coşkuluydu. Meseleyi Polonyalıların nasıl karşıladığını daha sonra göreceğiz. 1970'lerin sonlarında tarihçi Isaiah Trunk, Yahudi komünistlerle ilgili keskin değerlendirmeleriyle Kleinbaum'u geride bırakıyordu. Trunk'a göre Yahudi komünistler hem densiz hem de güvenilmezdi: Coşkularında bir zafer kazanmışlık edası vardı; yerel Sovyet aygıtına girmişlerdi ve ("burjuva" ya da "sosyalist") Polonyalı ve Yahudileri NKVD'ye [Sovyet gizli polisi KGB'nin öncüleri] ihbar etmekten çekinmiyorlardı.[154] Trunk'ın sert değerlendirmeleri muhtemelen kendi komünizm karşıtı Bundist nefretinin etkisini taşıyordu ve bu nedenle de bir ölçüde dikkatle yaklaşılması gerekir.

En azından ilk haftalarda ve aylarda, Sovyet işgali karşısındaki Yahudi tepkisini değerlendirmenin zor olmasının sebebi, Sovyet yönetimi altına giren tüm Yahudilerin muhtemelen hissettiği içgüdüsel rahatlama duygusu ve Yahudi komünistlerin oldukça farklı gerekçeleri olan coşkusu arasındaki geçici çakışmadır. Mesela, Varşova Yahudileri arasında Sovyet bölgesinde olabilecekleri haberi yayıldığında, Kaplan'ın daha ileri bir tarihte günlüğüne yazdığına göre, sınırsız bir coşkuya kapılmışlardı. Kaplan, Sovyet rejiminden nefret eden siyaseten muhafazakâr biriydi ve Ortodoks Yahudi'ydi. Yine de, 13 Ekim 1939 tarihli Yahudi tepkisine dair betimlemesi çok şey anlatır: "Rusya'da Yahudiliğe dair hiçbir iz yok. Ama buna rağmen, Bolşeviklerin Varşo-

153 Moshe Kleinbaum'un Nahum Goldmann'a gönderdiği 12 Mart 1940 tarihli mektup, yay. haz. Henry Friedlander ve Sybil Milton, *Archives of the Holocaust: An International Collection of Selected Documents*, 22 cilt (New York, Garland, 1989-), cilt 8 1990, [belge 34], s. 112-13.

154 Isaiah Trunk, *Jewish Responses to Nazi Persecution: Collective and Individual Behaviour in Extremis* (New York, 1979), s. 44.

va'ya yaklaştığı haberi bize ulaştığında sınırsız bir sevince kapıldık. Hayaller kurduk; kendimizi şanslı hissettik. Binlerce genç insan yürüyerek Bolşevik Rusya'ya girdi; yani Rusya'nın işgal ettiği topraklara. Bolşevikleri kurtarıcı Mesihler gibi görüyorlardı. Bolşevizm altında yoksullaşacak olan varlıklı insanlar bile Rusları Almanlara tercih ediyorlardı. Yağmacılıktan yağmacılığa fark var, Ruslar insanı vatandaş ve birey olarak soyuyor Almanlar ise Yahudi olarak. Eski Polonya hükümeti bizi hiçbir zaman şımartmadı fakat ayırıp eziyete maruz da bırakmadı. Ancak Naziler sadist. Yahudi nefretleri bir psikoz. Bundan zevk alıyorlar. Kurbanlarının çektiği acı onların ruhu için bir merhem, özellikle de kurban Yahudi ise."[155]

Kaplan, Yahudi halkın en temel güdülerine değiniyordu. Yahudi komünistlerin rolü ise daha karmaşıktı; Sovyet baskı sistemine katılma dereceleri farklı biçimlerde değerlendirildi. Tarihçi Jan T. Gross'a göre, Haziran 1941 Alman saldırısı sonrasında kaçan, daha önce Ruslar tarafından işgal edilmiş bölgedeki Polonyalı göçmenlerin doldurduğu anketler bu yaygın suçlamayı doğrulamaz. "Her şey bir yana," diye yazar Gross, "tüm bölgede hizmet yürüten köy komitelerinin ve kırsal milislerin mensubu olan çok sayıda kişiyi ismen biliyoruz – *aralarında nadiren Yahudilerin adı geçiyor* [vurgu orijinal metinden]. Yerel Sovyet yönetiminin üst kademelerinin –ülke ya da şehir düzeyinde– içinde doğudan getirilmiş görevliler olduğunu biliyoruz ancak aralarında Yahudiler olsa da sayıları Sovyetler'in ülke içi yönetim aygıtında yer alanlardan fazla değil."[156] Diğer yandan, Yitzhak Arad ve Dov Levin'in araştırmalarının yanı sıra Jan T. Gross'un eski bir çalışmasından ve esas olarak da Bialystok yakınlarındaki Pinsk bölgesiyle ilgili Evgeny Rozenblat'ın araştırmasından alıntılar yapan Alexander B. Rossino, farklı bir tablo ortaya koyar: "Yerel toplumun çeşitli sektörlerini inceleyen Rozenblat'ın tespitine göre, Yahudiler her ne kadar bölgesel nüfusun sadece % 10'unu teşkil etseler de Pinsk bölgesindeki önemli idari makamların 49,5'ini işgal etmektedirler ve bunun % 41,2'si yargı ve polis yönetimindedir."[157]

Çok kısa bir süre sonra birçok Yahudi yeni egemenlere inancını yitirdi:

---

155 Kaplan, *Scroll of Agony*, s. 49-50.

156 Jan T. Gross, "A Tangled Web: Confronting Stereotypes Concerning Relations between Poles, Germans, Jews and Communists", yay. haz. István Deák, Jan T. Gross ve Tony Judt, The *Politics of Retribution* (Princeton, 2000), s. 97-98; aynı zamanda, Polonya milliyetçiliği penceresinden bir çalışma olarak bkz. Marek Wierzbicki, "Die polnisch-jüdüschen Beziehungen unter sowjetischer Herrschaft: Zur Wahrnehmung gesellschaftlicher Realität im Westlichen Weissrussland 1939-1941", yay. haz. Klaus-Michael Mallmann ve Bogdan Musial, *Genesis des Genozids. Polen 1939-1941* (Darmstadt, 2004), s. 187 vd. Wierzbicki, Yahudi ihaneti ve benzeri geleneksel Polonya savlarını tekrarlamaktadır.

157 Alexander B. Rossino, "Polish 'Neighbors' and German Invaders: Anti-Jewish Violence in the Bialystok District during the Opening Weeks of Operation Barbarossa", *Polin: Studies in Polish Jewry* 16 (2003), s. 441-42.

ekonomik güçlükler yayıldı; Yahudi dini, eğitimsel ve siyasal kurumları kapatıldı; NKVD gözetimi her yere girdi; sonuç olarak, 1940 baharında, diğer düşman grupları çoktan hedef almaya başlamış olan kitlesel sürgünler Yahudi nüfusun bazı kesimlerini de kapsamaya başladı, örneğin varlıklı Yahudileri, Sovyet vatandaşlığını reddedenleri ve savaştan sonra evine dönmek istediğini söyleyenleri.[158] Sovyet bölgesinde giderek kötüleşen koşullardan dolayı binlerce Yahudi, Alman işgali altındaki bölgeye dönmeye dahi çalıştı – ve başardı. 10 Mayıs 1940'ta Hans Frank, "birçok Yahudi'nin de Rusya'da kalmaktansa Reich'a [Reich denetimindeki bölgelere] gelmeyi tercih etmeleri tuhaf," yorumunu yapıyordu.[159] Moshe Grossmann'ın anılarında, Yahudilerle dolu Doğu'ya doğru giden bir trenin sınır istasyonunda batıya doğru giden bir trenle karşılaşması anlatılır. Brisk'ten [Sovyet bölgesi] gelen Yahudiler oraya gidenlere "delirdiniz mi, nereye gidiyorsunuz?" diye bağırırlar. Varşova'dan gelenler aynı şaşkınlıkla cevap verirler: "siz delirdiniz mi, nereye gidiyorsunuz?"[160] Hikâye belli ki uydurmadır fakat Polonya'nın her iki bölgesinde yaşayan Yahudilerin zor durumunu ve kafa karışıklığını ayrıca bunun da ötesinde, Avrupa Yahudileri arasında giderek yayılan kargaşayı tüm canlılığıyla sergiler. Bu arada NKVD, Gestapo ile işbirliğinin yarattığı yeni koşullarda, aralarında Yahudilerin de bulunduğu Sovyet hapishanelerinde tutulan eski Alman Komünist Partisi (KDP) mensuplarını teslim etti.[161]

Polonyalı genç ajan Jan Karski'nin sürgündeki hükümet için Şubat 1940'ta hazırladığı geniş kapsamlı rapora göre, Alman işgali altında yaşayan kalabalık Polonyalı nüfus, Alman denetimi altındaki bölgede yaşayan Yahudilere karşı düşmanca tutumlarını sürdürüyor ve ülkenin Sovyet işgali altında bulunan bölgesindeki "Yahudi davranışı" karşısında öfkelerini ifade ediyorlardı.[162] Rapor, Almanların anti-Semitizm'i kullanarak Polonyalı kitlelerin tevekkül ve işbirliğini sağlamaya çalıştığına işaret ediyordu. "Ve bunda başarılı olduklarını da teslim etmek gerekir," diyordu Karski. "Yahudiler ödüyor, ödüyor, ödüyor ... ve Polonya köylüleri, emekçileri, düşük eğitim seviyeli, cahil moralsiz garibanları yüksek sesle söyleniyorlar: 'Artık onlara derslerini veriyorlar.' – 'Biz de onlardan öğrenmeliyiz.' – 'Yahudilerin sonu geldi.' –

158 Polonsky ve Davies, *Jews in Eastern Poland*, s. 28.

159 Frank, *Diensttagebuch*, s. 199.

160 Polonsky ve Davies, *Jews in Eastern Poland*, s. 28.

161 Robert C. Tucker, *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928-1941* (New York, 1992), s. 606-07.

162 Şubat 1940 Karski raporunun yer aldığı kaynak, David Engel, "An Early Account of Polish Jewry under Nazi and Soviet Occupation Presented to the Polish Government-in-Exile, Şubat 1940", *Jewish Social Studies* 45 (1983), s. 1-16.

'Ne olursa olsun, Almanlar geldiği ve Yahudileri yakaladığı için tanrıya şükretmeliyiz,' vb."[163]

Karski'nin saptamaları alışılmadık derecede samimiydi: "Millet onlardan [Almanlar] ölesiye nefret etse de, bu mesele [Yahudi Sorunu] Almanlar ve Polonya toplumunun büyük bir kesiminin üzerinde anlaşma zemini bulabileceği ince bir hat yaratıyor. ... Fiili durum Polonyalılar arasında iki uçlu bir bölünmeye yol açıyor; bir grup Almanların barbarca yöntemlerini küçümseme ve kızgınlıkla karşılarken diğer grup bu yöntemlere (ve dolayısıyla Almanlara!) ilgiyle ve çoğu durumda hayranlıkla yaklaşıyor ve birinci gruptakileri, 'böylesi önemli bir sorun karşısında tarafsız kalmakla' suçluyorlar."[164]

Karski raporunun, ülkenin doğu bölgelerinin Sovyet işgali altında olmasına Yahudilerin gösterdiği tepkiyi Polonyalıların nasıl algıladığını betimlediği bölüm daha da rahatsız ediciydi: "Genel inanç Yahudilerin Polonya'yı ve Polonyalıları sattığı, aslında komünist oldukları ve bayrak açarak Bolşevik saflarına geçtikleridir. ... Hangi toplumsal sınıftan olurlarsa olsunlar, Yahudi komünistlerin Bolşevikler karşısında coşkulu bir tutum takındıkları doğrudur." Ancak Karski, Yahudi işçi sınıfı arasında yaygın olan bu kayda değer memnuniyetin, Polonyalılardan gördükleri zulümden kaynaklandığını söyleme cesaretini de gösteriyordu. Şaşırtıcı olan birçok Yahudi'nin sadakat göstermemesi, Polonyalıları Sovyet polisine ihbar etmeye hazır olmaları gibi konulardı. Karski Yahudi aydınlarını sadakatsiz çoğunluğa dâhil etmiyordu: Bu entelektüeller ve daha varlıklı Yahudiler, diyordu, Polonya'nın yeniden bağımsızlığını kazanmasını tercih ederler.

Raporun son satırları kaygı vericiydi: "Ancak ilkesel düzeyde ve tüm katmanlarıyla Yahudilerin yarattığı durum, Polonyalıların onların Bolşeviklere bağlı olduğunu düşündükleri ve –şu da çekinmeden söylenebilir– Yahudilerden öç alacakları günün gelmesini bekledikleri. Neredeyse tüm Polonyalılar kızgın ve Yahudiler konusunda hayal kırıklığına uğradılar; ezici bir çoğunluk (tabii ki başta gençlik), kelimenin tam anlamıyla 'bunu kanla ödetecekleri' fırsatın doğmasını bekliyorlar."[165]

Sürgündeki Polonya hükümeti Karski'nin raporunu almadan önce de toplumdaki anti-Yahudi eğilimin tabii ki farkındaydı; zamanla daha da büyüyecek bir kararsızlık yaşıyorlardı. Bir yandan, Başbakan Wladyslaw Sikorski'nin çevresi, halk üzerindeki etkisini yitirmeden anavatanda anti-Semi-

163 *A.g.e.*, s. 12.

164 *A.g.e.*, s. 12-13. Polonyalılardan destek kazanmak için Almanların anti-Semitizmi kullandığı konusunda Karski'nin saptamaları, 1940 yılı boyunca Londra'daki Dışişleri Ofisine gelen raporlarca da doğrulanıyordu. Bkz. Bernard Wasserstein, "Polish Influences on British Policy Regarding Jewish Rescue Efforts in Poland 1939-1945", *Polin: Studies in Polish Jewry* 11 (1998), özellikle s. 189.

165 Engel, "Early Account", s. 11.

tizm'i lanetleyemeyeceğini biliyordu; diğer yandan, Polonyalıların Yahudi nefretini kışkırtmak, Paris, Londra ve özellikle de Birleşik Devletler'de –ki Polonya hükümeti hepsinde Yahudilerin güç sahibi olduğuna inanıyordu– eleştirilere maruz kalmak anlamına gelecekti. Polonyalı-Yahudi ilişkilerinin sonrasına gelince, görünen o ki 1940 yılında Sikorski'nin adamları, Sovyetler'in işgal ettiği bölgelerin geri kazanılmasında Yahudilerden bir yardım geleceğine dair umutlarını yitirdiler. Ayrıca, bazıları Karski'nin raporunda yer alan tutumları hiç de reddetmiyorlardı.

8 Aralık 1939'da sürgündeki hükümete gönderilen ve Doğu Polonya ile ilgili olan, bir yer altı teşkilatı mensubunun yazdığı raporda şöyle deniliyordu: "Yahudiler, Sovyet bölgesindeki Polonyalılara ve Polonyalılıkla ilgili her şeye korkunç derecede kötü davranıyorlar... Bu nedenle, en yaşlısından kadın ve çocuklara kadar buradaki tüm Polonyalılar fırsatını bulduklarında Yahudilerden öyle bir intikam alacaklar ki hiçbir anti-Semit bunu hayal bile edemez."[166] Sikorski hükümeti kısa bir süre sonra Polonya'nın eski Berlin Büyükelçisi Roman Knoll'u yer altı teşkilatıyla ilgili siyasi delegasyonda üst bir göreve atadı. Knoll, Polonya'daki Yahudilerin arzulanan kaderine dair görüşlerini gizlemiyordu: "Artık yapmamız gereken seçim Siyonizm ya da eski koşulların tesisi arasında değil; yapılacak seçim daha çok şu – *Siyonizm ya da imha.*"[167]

X

Savaş patlak verdiği sırada halen Almanya'da ve ilhak edilmiş Avusturya'da yaşamaya devam eden yaklaşık 250.000 Yahudi, yoksul ve ağırlıkla orta yaşlı ya da yaşlı bir topluluktu.[168] Erkek nüfusun bir kısmı zorunlu çalışma için seçilmişti ve giderek daha fazla sayıda aile sosyal yardıma bağlı hâle geliyordu (bu yardımlar esas olarak Reichsvereinigung [Almanya Yahudileri Milli

166 Gross, "A Tangled Web", s. 103-4.

167 Sürgündeki Polonya hükümetinin tutumu ve Knoll'un tehditleriyle ilgili olarak bkz. David Engel, *In the Shadow of Auschwitz: The Polish Government-in-Exile and the Jews, 1939-1942* (Chapel Hill, NC, 1987), s. 62 vd., özellikle s. 64-65.

168 Savaş başladığında "Eski Reich'da" yaşayan Yahudi nüfus içinde yaklaşık 190.000 "tam Yahudi" vardı; Mayıs 1939 sayımına göre, aynı zamanda 46.928 "yarım Yahudi" ve "32.669 "çeyrek Yahudi" Almanya'da yaşıyordu. Karşılaştırın, Ino Arndt ve Heinz Boberach, "Deutsches Reich", yay. haz. Wolfgang Benz, *Dimension des Völkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, cilt 3, *Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte* (Münih, 1991), s. 34. İlhak edilen Avusturya'da savaş başlangıcındaki "tam Yahudi" nüfus (Yahudi cemaatine dâhil olan) 66.260 kişi ve (dâhil olmayan) 8.359 kişiydi. Karşılaştırın, yay. haz. Jonny Moser ve Wolfgang Benz, *Dimension des Völkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (Münih, 1991), s. 69, not 13.

Birliği] tarafından sağlanıyordu). Tüm ülkede "Yahudi evlerinin" (yetkililerin talimatları doğrultusunda sadece Yahudilerin iskân edildiği konutlar) sayısı artıyordu, tıpkı Yahudilere yasak bölgelerin arttığı gibi. Büyük Reich'ın Yahudileri, yaklaşık 80 milyon Alman ve Avusturyalı arasında tamamıyla tecrit edilmiş paryalar olarak yaşıyorlardı. Göç etmek, her zaman korudukları ancak hızla azalan umutlarıydı.

Savaşın birinci gününde, Almanya Yahudilerinin akşam sekizden sonra evlerinden çıkmaları yasaklandı.[169] Basına yönelik gizli bir talimatın açıkladığı gibi, "Reich'taki tüm polis yetkilileri bu yaptırımı uyguluyor zira Yahudilerin Ari kadınları taciz etmek için karanlıktan yararlandıkları sıklıkla görüldü."[170]

Polonya'da *Einsatzgruppen* tarafından layıkıyla hatırlanan Yom Kippur [Kefaret Günü] Reich'ta da unutulmadı. O gün (23 Eylül) Yahudiler ellerindeki radyoları teslim etmek zorunda bırakıldı.[171] 12 Eylül'de, tüm Reich'ta Yahudiler, sadece "güvenilir Arilere" ait bazı mağazalardan alışveriş edebilecekleri talimatını aldılar.[172] 29 Eylül tarihli Köln'den gelen SD raporuna göre bazı mağaza sahipleri, bu durum nedeniyle bir olumsuzluk yaşamayacakları bilgisini alana kadar Yahudilere hizmet etmeyi reddettiler.[173] Aynı şehirde, Yahudiler sadece sabah 8:00-9:30 arası alışveriş edebiliyorlardı.[174] 13 Eylül'de Bielefeld Gestapo'nun açıkladığına göre, "Yahudilerin sadece kuyruğa girmeleri bile bir kışkırtma kabul ediliyordu": "Bir Alman'dan mağazaların önünde Yahudiler ile birlikte beklemesi istenemez."[175] Beş gün sonra Yahudilerden kendi hava saldırısı sığınaklarını yapmaları istendi.[176]

Ekim ayında, itfaiyecilik yapmak için gönüllü olanların "Yahudi nosyonu konusunda" bilgilenmiş olmaları ve öyle olmadıklarını beyan etmeleri istendi.[177] Kasım ayında RSHA'nın aklına radyolarına el konulan Yahudilerin yenilerini alabileceği geldi, yeni radyo satın alanların adres ve isimleri kaydedilecekti.[178] Radyo meselesinin bizatihi kendisi yoğun bir bürokratik karma-

169 Yay. haz. Joseph Walk, *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat: Eine Sammlung der gesetzlichen Massnahmen und Richtlinien, Inhalt und Bedeutung* (Heidelberg, 1981), s. 303.

170 *A.g.e.*, s. 305.

171 Marion A. Kaplan, *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany* (New York, 1998), s. 146.

172 Walk, *Das Sonderrecht*, s. 304.

173 Otto Dov Kulka ve Eberhard Jäckel, *Die Juden in den geheimen NS_Stimmungsberichten 1933-1945* (Düsseldorf, 2004), s. 408.

174 *A.g.e.* Yahudilerin alışveriş zamanları yerlere göre değişiyordu ancak genellikle en fazla iki saatle sınırlı oluyordu.

175 Pätzold, *Verfolgung*, s. 235.

176 Walk, *Das Sonderrecht*, s. 306.

177 *A.g.e.*, s. 308.

178 *A.g.e.*, s. 310.

şanın kaynağı oldu: Bu karar karışık bir evlilikte Yahudi olmayan eşe nasıl uygulanacaktı? Hâlâ Yahudi ve Yahudi olmayanların birlikte yaşadığı konutlardaki radyolar ne olacaktı? Ayrıca, Ari kocaları anavatan için savaşan Yahudi kadınların hakları ne olacaktı: Radyoları kalacak mıydı? En sonunda, 1 Temmuz 1940'ta yayınlanan ayrıntılı bir kararname ile Heydrich, radyo dinleyen Yahudilerin yarattığı zorlu sorunlara kesin çözümler bulmaya çalıştı; böylelikle herkesin kafası rahat etti mi bilinmiyor.[179] El konulan radyoların dağıtımına gelince, ordu birimlerinin, parti yetkililerinin, yerel itibarlı kişilerin haklarını gözeterek ayrıntılı bir biçimde hiyerarşi ve öncelikler saptandi. (Mesela 4 Ekim 1939'da, Wiesbaden'da konuşlu Ordu Grubu C'ye 1.000 radyo tahsis edildi.)[180]

Alışveriş kısıtlamalarının hatta Yahudilere uygulanan sokağa çıkma yasaklarının yol açtığı sorunlar da benzer derecede karmaşıktı. İkincisi ile ilgili olarak, Heydrich 1 Temmuz 1940'ta aldığı kararla kocası ya da oğlu Wehrmacht'ta görev yapan Yahudi kadınları, "eğer haklarında olumsuz bir istihbarat yoksa ve özellikle kendisine verilen ayrıcalığı Alman halkını kışkırtmak için kullanacağına dair bir şüphe söz konusu değil ise," sokağa çıkma yasağından muaf tuttu.[181]

Hâlâ mesleğini sürdüren çocuk sağlığı hemşireleri, sadece Yahudi bebek ve çocuklar için hemşirelik yaptıklarını kapı tabelalarına yazmak zorundaydı.[182] 1939 Aralık ayı ortasından 1940 Ocak ayı ortalarına kadar Yahudiler bayram özel yiyecek dağıtımı haklarından mahrum edildiler, daha az et ve tereyağı alabileceklerdi fakat kakao ve pirinç alamayacaklardı.[183] 3 Ocak'ta, et ve sebze almaları 4 Şubat'a kadar tamamen yasaklandı.[184] Birkaç hafta önce Württemberg gıda ve tarım bakanı Yahudilerin çikolata ürünleri ve zencefilli ekmek satın almalarının yasaklanmasına hükmetti ve kısa süre içinde diğer bölgelerin gıda ve tarım bakanlıkları bu kararı izledi.[185]

Bazı anti-Yahudi yaptırımlar (daha doğrusu korunma önlemleri) gerçekten yaratıcı bir düşünce eseriydi. Mesela, Reich Eğitim ve Bilim Bakanlığı 20 Ekim 1939'da şöyle bir duyuru yaptı: "Doktora tezlerinde, eğer bilimsel temelde kaçınılmaz ise Yahudi yazarlardan alıntı yapılabilir; ancak böyle bir durumda da yazarın Yahudi olduğu belirtilmelidir. Kaynakçada Yahudi ve

179 İlk emirle ortaya çıkan sorunlarla ilgili olarak bkz. Yay. haz. Paul Sauer, *Dokumente über die Verfolgung der jüdischen Bürger in Baden-Württemberg durch das nationalsozialistische Regime 1933-1945*, cilt 2 (Stuttgart, 1966), s. 179 vd.

180 *A.g.e.*, s. 181.

181 *A.g.e.*, s. 184.

182 Walk, *Das Sonderrecht*, s. 309.

183 *A.g.e.*, s. 312.

184 *A.g.e.*, s. 314.

185 Pätzold, *Verfolgung*, s. 250.

Alman yazarlar ayrı listelenmelidir."[186] Ancak Alman bilimini temizlemeyle ilgili bu büyük girişim ciddi engellerle karşılaştı. 10 Nisan 1940 tarihli bir SD raporunda söz edilen bir "üniversite kaynağına" göre, tezlerini yazan öğrenciler çoğunlukla alıntılanan yazarın Yahudi olup olmadığını bilmiyorlardı ve o günlerde ırksal köken tespiti çok zordu. Dolayısıyla "üniversite kaynakları" Bilim Bakanlığı'nın, "sadece tezler için değil her tür bilimsel çalışma için kullanılabilecek, Yahudi bilim insanlarını tespit etmek için idari tanımlama kıstasları" hazırlamasını öneriyordu.[187] 17 Ocak 1940 tarihli bir İçişleri Bakanlığı kararnamesi, sadece Yahudi kurumları için, Yahudi kadın tıp teknisyenlerinin ve asistanlarının eğitimine izin verdi. Ancak, canlı bakteri kültürleri [laboratuvar] üzerinde çalışmalarına izin yoktu.[188]

23 Şubat 1940'ta, "Alman Kanını ve Onurunu Koruma Kanunu" ek kararnamesi, 15 Eylül 1935 tarihli kanunda aslında zaten içkin olan bir hükmü yineliyordu: *Rassenschande* ("ırksal utanç" – yani, bir Ari ve Yahudi arasında cinsel ilişki) durumunda sadece erkek sorumlu tutuluyor ve cezalandırılıyordu. Eğer –daha önceki bazı vakalarda olduğu gibi– kadın Yahudi ve erkek Ari ise kadın kısa bir hapis cezası alıyordu ve daha sonra da "yeniden eğitim kampına" gönderiliyordu – yani, toplama kampına. Aslında muafiyet sadece Ari kadınlar içindi. Berlin'deki Amerikan maslahatgüzarı Alexander Kirk kararname metnini Washington'a gönderirken, belki de kararnamenin önemli amaçlarından birini açığa çıkarıyordu: "Aynı zamanda, bu bağlamda [Alman] kadınlara bahşedilen mutlak muafiyetin ihbar ve haracın çoğalmasına fırsat tanıdığı da gözleniyordu ki özellikle anti-Yahudi yasayla bağlantılı olarak bu yola zaten başvuruluyordu."[189] Gestapo için ihbarların hayati önemi vardı. Ayrıca, tabii ki çoğu durumda Yahudi erkeklerin saf Ari kadınları istismar ettiği yaklaşımı kararnamenin hayali temelini oluşturuyordu.[190]

Eylül 1935 Nuremberg ırk yasalarına göre tam Yahudiler rejimin zulüm politikalarının birincil hedefiydi. Karışık evliliklerdeki eşlerin ve çocukların durumu daha karışıktı; karışık-soy evlilikleri durumunda karşılaşılan sorunlar yelpazesine gelirsek, bu durum Nazi yaratıcılığının sınırlarını zorluyordu. "Karışık" kategorisinde, aslında, potansiyel çeşitlilik sayısı fiilen sonsuz-

186 Walk, *Das Sonderrecht*, s. 307.

187 Yay. haz. Heinz Boberach, *Meldungen aus dem Reich 1938-1945: Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS*, cilt 4 (Herrsching, 1984), s. 979.

188 Walk, *Des Sonderrecht*, s. 318.

189 Kirk'in 28 Şubat 1940 tarihli telgrafı için bkz. Yay. haz. John Mendelsohn ve Donald S. Detwiler, *The Holocaust. Selected Documents in Eighteen Volumes* (New York: Garland Publishing, 1982), s. 120 vd.

190 Bazı hayali temsil örnekleri için bkz. Patricia Szobar, "Telling Sexual Stories in the Nazi Courts of Law: Race Defilement in Germany, 1933-1945", *Journal of the History of Sexuality* 11, sayı 1-2 (2002), s. 131-163.

du. Mesela, Alman yazar ve dindar Protestan Jochen Klepper'in durumunu ele alalım. Klepper'in Yahudi karısı Johanna Stein daha önce bir Yahudi ile evliydi; dolayısıyla "Hanni'nin" ilk evliliğinden olan iki kızı Brigitte ve Renate Yahudi'ydi. Büyük kız Brigitte savaştan önce İngiltere'ye gitti ancak Renate (Renerle ya da Reni) hâlâ Berlin'de ailesi ile yaşıyordu. İlke olarak Ari Klepper kişisel olarak sürgüne ya da daha kötüsüne karşı korunurken Hanni'nin ya da Renerle'nin güvenliğini sağlayacak hiçbir şey yoktu.

Savaşın başlangıcından itibaren Klepper'in temel hedefi Renerle'nin Reich'ı terk etmesi için bir yol aramak oldu. 28 Kasım 1939'da günlüğüne düştüğü notta, "Hanni ve benim için" diyordu, "son göç planı bize artık acı vermiyor zira hükümetin Polonya projesi nedeniyle sürekli diken üstündeyiz [Viyana'dan Ekim 1939'da gerçekleşen sürgünlerden sonra, Reich Yahudileri arasında tüm Yahudi nüfusun Polonya'ya sürgün edileceği söylentisi yayılmıştı]; ayrıca her bir yiyecek dağıtımında ya da *Bezugschein* [karne] dağıtımında Renerle'nin dâhil edilmeyeceği korkusunu yaşıyoruz."[191]

Savaşın başlamasıyla birlikte, birinci ve ikinci dereceden karışık soylularla (*Mischlinge*) ilgili kurallar her zamankinden daha da karışık hâle geldi. Söz konusu *Mischlinge*'nin Wehrmacht'ta görev yapmasına izin veriliyor hatta kahramanlık nişanı alıyorlardı fakat makam sahibi olamıyorlardı. Ailelerinin Yahudi mensupları ise hiçbir olağan onur kırıcı muameleden muaf değillerdi. Din değiştirmiş Yahudi bir kadın olan ve askerî aristokrasiden biriyle evli Clara von Mettenheim, Aralık 1939'da, "oğullarım [üç asker] benim yüzümden *Mischlinge*" diye yazıyordu ordu komutanı General Brauchitsch'e. "Savaş sırasında, oğullarım Polonya'da savaşırken, savaş sırasında sanki yapılacak daha önemli bir görev yokmuş gibi, biz burada sivil cephede zulüm görüyoruz. ... Lütfen son verin [yarı-Yahudi askerlere ve ailelerine kötü davranmaya]." Sonra ekliyordu, "Parti'nin onları [*Mischlinge*] rahat bırakması için etkinizi kullanmanız için size yalvarıyorum. ... Bu insanlar zaten ikinci sınıf asker muamelesi görerek yeterince zorluk yaşadılar, şimdi savaşırlarken evdeki aileleri için kaygılanmamalılar."[192]

Çok daha seyrek ama özünde pek farklı olmayan bir durum da zaten ağır bir yük taşıyan SS Reichsführer'in bazı adamları hakkında kararlar almak zorunda kalmasıydı. Mesela SS Untersturmführer Küchlin'in üzücü durumunu ele alalım. Otuz Yıl Savaşları sonrası bir zamanda yaşamış, ana tarafın-

191 Jochen Klepper, *Unter dem Schatten Deiner Flügel: Aus den Tagebüchern der Jahre 1932-1942*, yay. haz. Hildegard Klepper (Stuttgart, 1956), s. 822.

192 Bryan Mark Rigg, *Hitler's Jewish Soldiers: The Untold Story of Nazi Racial Laws and Men of Jewish Descent in the German Military* (Lawrence, 2002), s. 113-14.

dan atası olan Abraham Reinau'nun Yahudi olduğu ortaya çıkmıştı. 3 Nisan 1940'ta Himmler, böylesi bir ırksal leke ile SS'te kalmasının imkânsız olduğunu Küchlin'e bildirmek zorunda kaldı.[193] Ancak, yapılacak daha ileri araştırmalarla Küchlin'in yeniden dönüş umudu vardı: Reinau'nun kız kardeşi *Zum Wilden Mann* isimli bir hanın sahibi olan Johan Hermann ile evliydi. Reichsführer, hanın adının gizli, pagan (eski Germanik) ve ırksal farkındalık gösteren bir birliğe mensubiyete işaret ediyordu. Belki de Reinau Yahudi değildi.[194]

Taciz kampanyasının ardında daima Hitler'in olduğu su götürmezdi. Dr. Hanssen, parti üyesi (*Parteigenosse*) Friedrichs'e (muhtemelen parti yönetiminden birisi) gönderdiği, 6 Aralık 1939 tarihli ve Goebbels'in ve RSHA'nın planladığı çeşitli yeni anti-Yahudi adımlara değinen raporda şöyle diyordu: "SS Reichsführer, Yahudi karşıtı tüm yaptırımları doğrudan Führer ile görüşecektir" (*dass der Reichsführer SS alle Massnahmen gegen die Juden direkt mit dem Führer besprechen würde*).[195]

XI

Savaşın ilk ayları boyunca Reich ve Polonya'daki Yahudilere yapılan zulüm Alman çoğunluğun ilgisini çekmiş miydi? Almanya'da anti-Yahudi yaptırımlar açık ve "resmî" idi; Polonya'daki Yahudilerin de kaderi gizli tutulmuyordu ve anavatanda takip edilen basın bültenlerinin ve izlenen haber filmlerinin yanı sıra, daha önce değindiğimiz gibi akın akın getto ziyaretine gelen Almanlar, askerler ve siviller, kayda değer her görüntü ya da sahneyi aktarıyor ve fotoğraflıyorlardı: Dilenen çocuklar, iki yanda saç bukleleriyle ve sakallarıyla bir deri bir kemik Yahudiler, Alman efendilerine keplerini çıkararak selam veren sıradan Yahudi erkekler ve en azından Varşova'da, Yahudi mezarlığı ve defin için bekleyen cesetlerin doldurulduğu barakalar.[196]

Görüş bildiren muhtelif gizli raporlar (SD'den ya da yerel yetkililerden), genelde, toplumun Yahudilere karşı giderek daha düşmanca bir tutum takındığı izlenimi yaratıyordu fakat aynı zamanda nadiren vuku bulan iyi niyet gösterilerinden ya da zaman zaman yaygın intikam korkusundan da söz ediyordu. Münster bölgesinden gelen 6 Eylül 1939 tarihli bir rapora göre, halk Yahudilerin hapsedilmesini hatta şehit düşen her Alman için on Yahudi'nin

193 Helmut Heiber, *Reichsführer! Briefe an und vom Himmler* (Münih, 1970), s. 75.

194 *A.g.e.*, s. 76.

195 *Akten der Parteikanzlei der NSDAP*, cilt 2, bölüm 3, özet no. 22179.

196 Ringelblum, *Notes*, s. 181.

vurulmasını talep ediyordu.[197] Eylül ortalarında Worms'da hazırlanan bir rapor da Yahudilerin yiyecek satılan mağazalarda Almanlar ile aynı haklara sahip olmasından dolayı halkın üzgün olduğunu belirtiyordu.[198]

Diğer yandan, Lahr'da, 1939 Ekim ayı başlarında katılımın çok yüksek olduğu kilise ayinlerinde, yaşlı insanlar genellikle savaşı Yahudilere yapılan zulüm nedeniyle Tanrı tarafından verilen bir ceza biçiminde yorumluyorlardı.[199] Aralık 1939'da, yanında çalışan bir Yahudi'ye yakınlık gösterdiği ve onunla birlikte Polonyalı tutukluları yemeğini paylaşmaya davet ettiği gerekçesiyle Marburg yakınlarında bir çiftçi tutuklandı.[200] Aynı şey, Würzburg bölgesinde Yahudiler konusunda dostça tutum gösteren iki Alman'ın da başına geldi.[201] Potsdam'da, yine tersine bir örnek olarak Yahudi bir kadının ölmüş bir Ari vatandaşın yegâne varisi kabul edilmesi (o kişinin isteğiyle) öfkeye yol açacaktı: "Sağlıklı toplumsal hislere" aykırıydı.[202]

Çoğu *Volksgenossen* için, doğrudan hırs ya da bazı somut adaletsizliklerle ilgili duygular (özellikle iskân konusunda) süregiden anti-Yahudi öfkenin yakıtı oluyordu. Örneğin, Luther'in büyüdüğü ilçe olan Eisenach vatandaşlarının ilçe başkanı (*Kreisleiter*) Hermann Köhler'e gönderdikleri çok sayıda mektubun gösterdiği gibi. Ekim 1939'da Ari Bayan Fink yaşadığı evden çıkarılırken, komşusu seksen iki yaşındaki Grünberger adındaki Yahudi kadına üç ay daha kalması için izin verilince [tüm hayatı boyunca bu evde yaşamıştı ve yaşamının son günlerinde de yasal olarak kalmasına izin veriliyordu] kıyamet koptu: "Bu nasıl olabilir?" diye yazıyordu Fink Köhler'e, "Üçüncü Reich'ta, bir Alman'a hiçbir korunma sağlanmıyorken bir Yahudi kadın mı yasayla korunuyor? ... Alman Reich'ında yaşayan bir Alman olarak, en azından bir Yahudi kadınla aynı hakları iddia etme hakkım olmalı!" Evi 1930'larda bir Yahudi'den satın almış olan ev sahibi Paul Mies de Grünberger'i çıkarmaya dünden razıydı: Avukatının tezi "genel kamu düşüncesine" (*herrschende Volksmeinung*) dayalıydı:

"Davacının [Mies], NSDAP üyesi olduğu Mayıs 1937 tarihinden beri, Yahudi kadından kurtulması acil bir yükümlülük hâline gelmiştir. ... Arilerin, özellikle de parti üyelerinin Yahudilerle aynı konutlarda ikamet etmelerine olanak tanımayan genel kamu düşüncesine göre davacı Yahudi kadına barınak sağlamakla yükümlü değildir. Yahudi kadının yaşı ve ikamet süresi dikkate alınması gereken unsurlar değildir. Bu tür sorunlar duygularla çözül-

197 Kulka ve Jäckel, *Die Juden in den geheimen NS-Stimmungsberichten 1933-1945*, s. 412.

198 *A.g.e.*, s. 407-08.

199 *A.g.e.*, s. 411.

200 Boberach, *Meldungen*, cilt 3, s. 541.

201 Kulka ve Jäckel, *Die Juden in den geheimen NS-Stimmungsberichten 1933-1945*, s. 427.

202 Boberach, *Meldungen*, cilt 4, s. 1317 vd.

mez. ..."[203] Görünen o ki Eisenach anti-Semit bir yerleşim olma konusunda istisna değildi.

Sıradan Yahudiler ve Almanlar arasındaki kişisel ilişkiler genellikle çelişkili görünüyordu. 1940 baharında Klempererler Dölzchen köyünde inşa ettikleri evlerini gerçek değerinin çok altında bir fiyata satmak zorunda kaldılar. 8 Mayıs 1940'ta, "evimizi alacak olan esnaf Berger," diye yazıyordu Klemperer, "her gün en az bir kere geliyor. Genelde iyi huylu bir adam, bize yapay bal ve benzeri şeyler getirerek yardımda bulunuyor, tam bir Hitler karşıtı ama bu kârlı alışverişten memnun."[204]

P. yerleşimi belediye başkanının 21 Kasım 1939 tarihli raporuna göre, "Julius Israel Bernheim, Adolf-Hitler-Platz'da ev sahibi olan son Yahudi idi. Bölge sakinleri sürekli bu Yahudi'nin neden gitmediğini soruyordu. Evin önünden geçen yol yazılarla doluydu ve gece camları kırıldı. ... B. evi sattı ve 2 Ekim 1939'da bir Yahudi huzur evine taşındı."[205]

Savaşın ilk aylarında, Polonyalılara ve Yahudilere yönelik ölümcül şiddetin ayrıntıları, muhalefet mensuplarının günlüklerinde de sıklıkla yer alıyordu. Bilgiler genellikle Wehrmacht'ın üst kademelerinden ve askerî istihbarat subaylarından çıkıyordu ki bunların bazıları uzlaşmaz rejim düşmanlarıydı.[206] Bazı ordu komutanlarının, Polonya harekâtının ertesi günü Nazi liderin emrettiği gibi derhal Batı'ya saldırılmasının askerî bir felakete yol açacağına inanması nedeniyle, Hitler karşıtı komplo faaliyetleri vardı. Mesela, Polonya'da işlenen suçlarla ilgili ayrıntılar bereketli bir zemin oluşturuyordu ve Nazizm'e ahlâki karşı çıkışa güç kazandırıyordu. İtalya eski Alman Büyükelçisi Ulrich von Hassell, eski Leipzig belediye başkanı ve önemli bir muhalif olan Carl Goerdeler'in Polonya'ya yaptığı bir yolculuğa dair raporunu gördükten sonra, 17 Şubat 1940'ta günlüğüne, "rejimin, etik açıdan korkunç karakteri giderek berraklaşıyor," diye yazacaktı. Goerdeler'in raporuna göre, "aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu 1.500 Yahudi, üzeri açık nakliye araçlarının içinde, hepsi ölene kadar oradan oraya sürüklendiler [Ocak ya da Şubat 1940'ta]. İki yüz köylüye [Yahudiler için] büyük bir mezar kazmaları emredildi ve daha sonra onlarda vurularak öldürüldü."[207]

---

203 John Connelly, "The Use of Volksgemeinschaft: Letters to the NSDAP Kreisleitung Eisenach 1939-1940", *Journal of Modern History* 68, sayı 4 (1996): s, 924-25.

204 Klemperer, *I Will Bear Witness*, cilt 1, s. 335.

205 Sauer, *Dokumente über die Verfolgung*, cilt 2, s. 186.

206 Özellikle görülmesi gereken günlük ve belgelerin yer aldığı bir kaynak olarak bkz. Helmuth Groscurth, *Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938-1940: Mit weiteren Dokumenten zur Militäropposition gegen Hitler*, yay. haz. Helmut Krausnick ve Harold C. Deutsch (Stuttgart, 1970).

207 Ulrich von Hassell, *Die Hassell-Tagebücher 1938-1944: Aufzeichnungen vom Andern Deutschland*, yay. haz. Klaus Peter Reiss ve Freiherr Friedrich Hiller von Gaertringen (Berlin, 1988), s. 167.

Hassell günlüğüne düştüğü aynı notta Alman bir duldan söz ediyordu; kocası Polonyalılar tarafından öldürülen bir subaydı, fakat yine de Yahudiler ve Polonyalılara karşı acımasızlık konusunda Göring'i protesto ediyordu; Hassell, Göring'in bu durumdan çok etkilendiğini düşünüyordu.[208]

Ancak, bu gerçek Nasyonal Sosyalizm muhaliflerinin hiçbirisi, anti-Semitizm'in süreklilik arz eden izlerinden azade değildi. Mesela, daha önce değinildiği gibi, 1939'un son aylarında ve 1940 yılı başlarında Wehrmacht üst kademeleri arasında Hitler'i alaşağı edecek bir askerî darbe planı dolaşırken, Goerdeler ve diğer muhalefet liderleri bir Nazi-sonrası Almanya'nın kuruluşunu tartışırken, rejimin muhafazakâr düşmanları, geleceğin Almanyası'nda sadece ülkede atalarının uzun süredir yaşadığını kanıtlayabilen Yahudilere vatandaşlık verileceğinde genellikle uzlaşıyorlardı; yakın tarihte gelenler gitmek zorundaydı.[209] Goerdeler'in anti-Semit yaklaşımı ölene kadar değişmedi.[210]

Almanya'da ve tüm batıda, anti-Yahudi düşüncelerin sürekliliğinde ve yaygınlığında Hıristiyan kiliselerinin oynadığı rol tabii ki belirleyiciydi. 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Alman halkının yaklaşık % 95'i kilise müdavimiydi.[211] Her ne kadar parti seçkinleri genel olarak Hıristiyan inancına düşman olsalar da ve örgütlü (siyasal) kilise faaliyetlerine karşı çıksalar da, dini anti-Musevilik, Nazi anti-Semit propaganda ve yaptırımlar için yararlı bir zemin olarak kaldı.

Lüteryenliğin güçlü anti-Yahudi eğilimini genel anlamda paylaşan Alman Protestanları arasında, Nazizm ile kendilerini niteleyen "Ari (ya da Germanik) Hıristiyanlığın" sentezini hedefleyen "Alman Hıristiyanlar", 1932 kilise seçimlerinde oyların üçte ikisini aldı.[212] 1933 sonbaharında Alman Hıristiyanların hâkimiyeti, muhalif "İkrar Kilisesi"nin kuruluşunun ve büyümesinin tehdidi altındaydı. Ne olursa olsun, İkrar Kilisesi Alman Hıristiyanlarının ırkçı anti-Semitizm'ini reddediyor ve Eski Ahit'e (ancak Eski Ahit de genellikle anti-Ya-

208 *A.g.e.*, s. 168.

209 Joachim C. Fest, *Plotting Hitler's Death: The Story of the German Resistance* (New York, 1996), s. 150.

210 Bu konuda bkz. Hans Mommsen, "Der Widerstand gegen Hitler und die nationalsozialistische Judenverfolgung", *Alternative zu Hitler: Studien zur Geschichte des deutschen Widerstandes* (Münih, 2000), s. 388 vd.

211 Kilise mensuplarının oranı konusunda bkz. John S. Conway, *The Nazi Persecution of the Churches, 1933-1945* (New York, 1968), s. 232. Almanya'da vaftiz edilmiş Hıristiyan kilisesi mensuplarının üçte ikisi Protestan ve üçte biri Katolik'ti. Bu rakamların aktarıldığı kaynak, Doris L. Bergen, "Catholics, Protestans, and Christian Antisemitism in Nazi Germany", yay. haz. David Cesarani, *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*, 6 cilt (New York: Routledge, 2004), cilt 1, s. 342.

212 "Alman Hıristiyanlığı" konusunda özellikle bkz. Doris L. Bergen, *Twisted Cross: The German Christian Movement in the Third Reich* (Chapell Hill, N. C., 1996).

hudi öğretinin bir kaynağı olarak sunuluyordu) bağlı kalmak için çaba gösteriyor olsa da geleneksel Lüteryen anti-Yahudi düşmanlıktan arınmış değildi.

Birçok Alman Protestan muhalif grupların hiçbirinde yer almıyordu ve din değiştirmiş Yahudiler konusundaki yaklaşımı da dâhil Alman Hıristiyanlarının bazı görüşlerine en fazla yaklaşan bu ortadaki "tarafsız" zemindi.[213] İkrar Kilisesi zaman zaman din değiştirenlerin (ama Yahudilerin değil) haklarını savunmayı denedi, bunun istisnası, ileride de göreceğimiz gibi, imhanın en yoğun döneminde atılan ihtiyatlı adımlardı.

Evanjelist Lüteriyen Kiliselerin çoğunda rastlanan anti-Semitizm, ünlü "Godesberg Bildirgesi" metninde de etkili bir biçimde ifadesini buluyordu. Alman Hıristiyanları ve Evanjelist Kilise'nin "tarafsız" çoğunluğu için ortak bir zemin oluşturmayı hedefleyen bu bildirge, resmen 4 Nisan 1939'da yayınlandı ve Reich'ın çoğu bölge kilisesinde (*Landeskirschen*) yaygın bir destekle karşılandı. Madde 3 (bölüm 5'in) şöyleydi: "Nasyonal Sosyalist dünya görüşü, Yahudi ırkının milli [*völkisch*] yaşamımız üzerindeki siyasi ve manevi etkisine karşı acımasız bir savaş sürdürdü. Evanjelist kilise, ilahi yaradılış ilkelerine tümüyle itaat ederek, milletimizin [*Volkstum*] arılığı ile ilgili sorumluluğunu beyan eder. Tüm bunların ötesinde, inanç dünyasında, Hazreti İsa'nın öğretisi ile Yahudi dinî yasaları ve siyasal Mesih beklentileri arasındakinden daha keskin başka bir zıtlık yoktur."[214]

Mayıs 1939'da, İkrar Kilisesi kendi kaçamak tutumunu iyi örnekleyen bir cevap yayınladı: "İnanç dünyasında, Hazreti İsa'nın ve havarilerinin öğretisi ile Yahudi dinî yasalara bağlılık ve Mesih beklentisi arasında keskin bir zıtlık var ve bu Eski Ahit'te etkili bir biçimde zaten değerlendiriliyor. Yaşam [*völkisch*] dünyasında ise milletimizin arılığının korunması samimi ve sorumlu bir ırk politikası gerektirir."[215]

Godesberg Deklarasyonu'nu aynı yılın Mayıs ayında "Alman Kilise Hayatı Üzerindeki Yahudi Etkisinin Araştırılması ve Kaldırılması Enstitüsü"nün (*Institut zur Erforschung und Beseitigung des jüdischen Einflusses auf das deutsche kirchliche Leben*) kuruluşu izledi ve başına da bilim direktörü olarak, Jena Üniversitesi'nden Eski Ahit ve Völkisch Teoloji Profesörü Walter Grundmann atandı.[216] Enstitü çok sayıda teolog ve diğer akademisyeni cezbetti ve

213 Bu düşünceler için bkz. Bu kitabın V. Bölümü.

214 Bu metin konusunda bkz. Röhm ve Thierfelder, *Juden*, cilt 3, bölüm 2 (1938-1941), s. 27-28.

215 Bu metin için bkz. Susannah Heschel, *Transforming Jesus from Jew to Aryan: Protestan Theologians in Nazi Germany* (Tucson, 1995), s. 4.

216 Susannah Heschel, "Deutsche Theologen für Hitler. Walter Grundmann und das Eisenacher Institut zur Erforschung und Beseitigung des Jüdischen Einflusses auf das deutsche kirchliche Leben", *"Beseitigung des jüdischen Einfluss–": Antisemitische Forschung, Eliten und Karrieren im Nationalsozialismus*, yay. haz. Fritz Bauer Institut, *Jahrbuch 1998/99 zur Geschichte und Wirkung des Holocaust* (Frankfurt am Main, 1999), s. 151.

daha savaşın ilk yılında Musevilikten-arındırılmış (*de-Judaized*) Eski Ahit, Die Botschaft Gottes (250.000 kopya satıldı), Musevilikten-arındırılmış ilahiler kitabı ve 1941'de de Musevilikten-arındırılmış ilmihal yayınladı.[217] Alman Protestan çoğunluğunun takındığı tutuma ve Grundmann'ın enstitüsünün daha sonraki yayınlarına tekrar döneceğiz.

22 Kasım 1940'ta kamu idarecileri birliğinin Breslau Evanjelist Kilise İdaresi'ne gönderdiği bir rapor, din değiştiren Yahudilerin defnedilmesini ele alıyordu: "Breslau Johannes mezarlığında, vaftiz edilmiş Yahudilerin küllerinin bulunduğu kapların gömülmesi sırasında, ziyaretçiler zaman zaman öfkelerini hoş olmayan biçimde ifade ettiler. Bu tür iki olayda, [Ari] komşu mezar sahiplerinin akrabalarının gösterdiği tepki nedeniyle, Ari-olmayanların küllerinin çıkarılarak uzak bir köşeye yeniden gömülmesi gerekti. ... Paulus cemaatinden on yıllarca evvel vaftiz edilmiş bir Yahudi, Ari mensuplarının karşı çıkması nedeniyle Lohbrück cemaati mezarlığına gömülemedi."[218]

Böyle bir arka planın varlığında, genellikle sıradan papazlar ve bazı teoloji fakültesi mensupları tarafından Yahudilere verilen bireysel destekler (dolaylı yoldan ifade edilmiş dahi olsa), özel bir anlam kazanıyordu. Mesela, Königsberg'den Yardımcı Vaiz Riedesel Ekim 1939'daki bir vaaz sırasında İyi Samiriyelinin hikâyesini anlatırken, yolun kenarında yatan yaralıya yardıma hazır yegâne yolcuyu bir Yahudi olarak ifade etmekte tereddüt etmedi. Bu haber kaynağının raporu "durumun polise bildirildiği" bilgisini de ekler.[219] 1 Aralık 1939'da, Hundsbach İkrar Kilisesi'nden Rahip Eberle vaaz verirken şöyle der: "Kilisemizin Tanrısı Yahudilerin de Tanrısıdır, Hazreti Yakup'un Tanrısına inancımı ifade ediyorum." Rapora göre, ayine katılan askerler arasında huzursuzluk belirtileri vardır.[220] Kiel Üniversitesi Teoloji Fakültesi'nde, Mart 1940'ta Yahudi-yanlısı dolaylı ifadeler kullanıldığı da rapor edilmiştir, bu durum rektörün bazı yaptırımlar uygulamasına yol açar.[221]

Alman Katolik Kilisesi'nin, Evanjelistlere kıyasla, Nazi kuramlarına karşı bağışıklığı daha fazladır. Yine de, Protestan kiliseleri gibi Alman Katolik cemaatinin ve ruhban sınıfının büyük çoğunluğu da geleneksel dini anti-Museviliğe açıktır.[222] Ayrıca, Papa XI. Pius'un Hitler rejimine karşı Papalığının son yıllarında takındığı giderek artan düşmanca tutuma rağmen Alman kilisesi otoritelerle büyük çatışmalara girmekten kaçındı, azınlık pozisyonunda

217 *A.g.e.*, s. 153.

218 Aktarıldığı kaynak, Röhm ve Thierfelder, *Juden*, cilt 3, bölüm 2, s. 106.

219 Yay. haz. Heinz Boberach, *Berichte des SD und der Gestapo über Kirchen und Kirchenvolk in Deutschland 1934-1944* (Mainz, 1971), s. 365.

220 *A.g.e.*, s. 376.

221 *A.g.e.*, s. 406.

222 Otuzlu yıllar boyunca bu geleneksel anti-Semitizmin tezahürleri konusunda bkz. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*, cilt 1, s. 42-60.

olduğunu ve Bismarck yönetiminde *Kulturkampf* günlerinden beri yaşadığı siyasal kırılganlığı hiç aklından çıkarmadı, parti ve devletin sıklıkla tekrarlanan tacizleri nedeniyle hep tetikte oldu.

Ancak Alman Katolikleri bazen, paradoksal bir biçimde de olsa, cesur girişimlerde bulundu. 1930'lar boyunca ve 1942'ye kadar Katolik Kilisesi'nin radikal Nazi düşmanları (Rosenberg çizgisinden), 19. yüzyılın ünlü anti-Katolik kitapçığını, Otto von Corvin'in *Der Pfaffenspiegel*'ini fazlasıyla kullandı. Papaz sınıfı-karşıtı bu propagandaya karşılık olarak çok sayıda Katolik yazar, teolog, papaz ve hatta piskopos, yıllar boyunca büyük bir gayretle Corvin'in Yahudi olduğunu ya da kısmen Yahudi olduğunu ya da Yahudi dostu olduğunu öne sürdüler. Bu Katolik yazarlardan birinin de söylediği gibi, Corvin Yahudi kökenli olabilirdi, olmaya bilirdi de. Naziler için ise Corvin tabii ki soyundan şüphe duyulmayan bir Protestan Ari idi.[223]

2 Mart 1939'da XII. Pius'un seçilmesi, Hitler rejimi karşısında Katoliklerin ödün verdiği yeni bir evreyi başlattı. Mesela, Reich'ta ve Avrupa'nın işgal edilmiş bölgelerinde Katolik hiyerarşi sadece din değiştiren Yahudilere destek verme çabası içindeydi ve bu kesin sınırın ötesine geçmeye teşebbüs etmedi.[224] Göçmenlere yardım için kurulan Katolik örgüt *Sankt Raphaelsverein*, bazı "Ari-olmayan Katoliklerin" gidişleri ile ilgilenirken, 1930'larda kurulmuş olan Paulus Bund, onların Reich içindeki yiyecek-içecek gereksinimini karşılıyordu.[225]

Alman Katolikliğinin başında bulunan Breslau'daki yaşlı Kardinal Adolf Bertram hem Führer'e ve hem de anavatana sarsılmaz bir bağlılık gösterdi ve ileride de göreceğimiz gibi, Hitler ile samimi kişisel ilişkisini sonuna kadar sürdürdü. Politik duruşu Alman hiyerarşisinin ekseriyeti ile aynıydı ve bu duruşu, genel anlamıyla XII. Pius da onaylıyordu. Bertram'ın karşısında, giderek sertleşen bir muhalefetle, Piskopos Konrad Count Preysing ve konuya bağlı olarak küçük bir piskoposlar grubu ya da diğer etkili ruhban sınıfı mensupları bulunuyordu. Yahudi meselesiyle ilgili bir iç ihtilaf çok sonraları ortaya çıktı; bu durum çoğunluğun pozitif tutumunu değiştirmedi ve kitlesel bir karşı duruşa yol açmadı.[226]

---

223 Bu tartışmanın ayrıntıları için bkz. Guenter Lewy, *The Catholic Church and Nazi Germany* (New York, 1964), s. 278-79.

224 Lewy, *The Catholic Church and Nazi Germany*, s. 283. Paulus Bund esas olarak "yeni Almanya'ya" uyum gösteren din değiştirmiş Yahudilere açıktı (*a.g.e.*); daha sonra, SD'nin mensupları arasında en azından bir muhbir bulundurmasına izin verdi. Bkz. Wolfgang Benz, *Patriot und Paria: Das Leben des Erwin Goldmann zwischen Judentum und Nationalsozialismus: eine Dokumentation* (Berlin, 1997).

225 *A.g.e.*

226 Bertram ve Preysing arasındaki ilişki konusunda bkz. Klaus Schölder, *A Requiem for Hitler; and Other New Perspectives on the German Church Struggle* (Londra, 1989), s. 157 vd.

1933 sonbaharında Almanya'da Yahudi toplumu tarafından seçilen liderlik savaş başladığında yerini koruyordu. 1939 başlarında gevşek bir federal yapıya sahip *Reichsvertretung*'un [Alman Yahudileri Milli Temsilciliği] yerini alan *Reichsvereinigung der Juden in Deutschland* (Almanya Yahudileri Milli Birliği), daha fazla etkinlik için Yahudi liderliğinin kendi girişimiyle oluşturulan merkezi bir yapıydı.[227] Aslında daha başlangıçtan itibaren birliğin tüm faaliyetleri Gestapo, özellikle de Eichmann'ın Yahudi şubesi tarafından denetleniyordu. Nereden bakılırsa bakılsın, milli ölçekte bir Yahudi Konseyi idi. Gestapo talimatlarını, genellikle izin verilen yegâne Yahudi gazetesi olan *Jüdisches Nachrichtenblatt* aracılığıyla, Yahudi toplumuna duyurmak Reichsvereinigung'un göreviydi.[228]

Berlin hariç Reich'ın büyük bölümünde, çok sayıda mensubunu kaybeden yerel Yahudi topluluğu ofis ve hizmet kurumları, yerel Reichsvereinigung şubelerinde toplandılar; şubeler, Berlin merkez ofisinden gelen talimatları yerine getiriyor ve her bir adımı RSHA'ya rapor ediyorlardı. Başkentte "Yahudi toplumunun" kendi bağımsız şube ve faaliyetlerine izin veriliyordu ve bu durum genellikle iki Yahudi teşkilatı arasındaki ilişkilerin gerilmesine yol açıyordu.[229]

Ekim 1941'e kadar birliğin temel işlevi, Yahudilerin Almanya'dan göçünü teşvik ve organize etmekti. Ancak daha en başından itibaren yardım ve eğitim faaliyetlerinden de uzak durmadılar. Yaşlı Rabbi Leo Baeck'in başında bulunduğu (1933'ten beri, daha önceki Reichsvertretung'u kontrolünde tutuyordu), Oranienburgstrasse'deki Berlin ofisleri ve yönetim kurulu ile tüm önemli Alman şehirlerinde bulunan yerel ofisler, geride kalan Yahudi nüfusunun ana yaşam damarıydı.

Doğrudan maddi yardım önemli bir mesele hâlini aldı. Savaşın başlamasıyla birlikte, devletin ihtiyaç sahibi Yahudilere yaptığı yardımların keskin bir düşüş göstermesiyle, artık bu desteği büyük ölçüde Reichsvereinigung sağlamak zorundaydı.[230] Zorla çalıştırılan on binlerce Yahudi'ye ödenen acı-

227 Reichsvertretung'dan Reichsvereinigung'a geçiş konusunda bkz. Otto Dov Kulka, "The Reichsvereinigung and the Fate of German Jews, 1938/9-1943", yay. haz. Arnold Paucker, *Die Juden im Nationalsozialistischen Deutschland* (Tübingen, 1986), s. 353 vd.

228 Bkz. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*, cilt 1, s. 284.

229 Reichsvereinigung ve Berlin topluluğu arasındaki ilişki konusunda bkz. Beate Meyer, "Gratwanderung zwischen Verantwortung und Verstrickung - Die Reichsvereinigung der Juden in Deutschland und die jüdische Gemeinde zu Berlin 1938-1945", yay. haz. Beate Meyer ve Hermann Simon, *Juden in Berlin 1938-1945* (Berlin, 2000), s. 291 vd.

230 Wolf Gruner, "Public Welfare and the German Jews under National Socialism", yay. haz. David Bankier, *Probing the Depts of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941* (New York, 2000), s. 78 vd.

nası "ücretler" giderek büyüyen maddi felaketi hafifletemiyordu. O günlerde, yerel otoritelerin çalıştırılan Yahudileri acımasızca sömürmesi karşısında RSHA bile *Reichsvereigung* lehine müdahale etmek zorunda kaldı.[231] Dahası, Kasım 1938'den beri Yahudi öğrenciler tüm Alman okullarından kesinlikle uzaklaştırıldığı için, Reichsvereinigung Eski Reich'taki 9.500 çocuğun ve gencin eğitiminden de tek başına sorumluydu.[232]

Bir yandan gündelik yükü sürekli artan *Reichvereinigung*, Yahudi birey ya da gruplarla sert içsel cepheleşmeler yaşamaktan da kurtulamıyordu ve bu tür bazı ihtilafların çok acı sonuçları olabiliyordu. 1939 sonbaharında Reich'ta hâlâ yaklaşık 11.500 Polonya Yahudisi yaşıyordu. Bunların bir kısmı 1938 Ekim sürgününden kurtulmuştu, diğerlerine işlerini tasfiye etmek üzere geçici dönüş izni verilmişti. 8 Eylül 1939'da Gestapo düşman yabancılar olarak tutuklanmalarını ve Buchenwald, Oranienburg ve daha sonra da Sachsenhausen'de hapsedilmeleri emrini verdi. Kısa bir süre sonra Sachsenhausen tutuklularının ölüm oranı korkutucu sayılara ulaştı. Filistin Yahudi cemaatini temsil eden Berlin'deki Yahudi Temsilciliği'nden bir görevlinin, gençlerin göçünden sorumlu Recha Freier'in, Filistin'e transfer listelerinde öncelik vererek tehdit altındaki bazı Polonya Yahudilerini kurtarmaya çalışması bu yüzdendir. Reichsvereinigung görevlileri, özellikle de idari direktör Otto Hirsch, tüm göç imkânlarını Alman Yahudilerine tahsis etmekte kararlıydılar ve Polonya Yahudilerinin Genel Hükümet'e gönderilmesi gerektiğinde ısrar ediyorlardı.[233] Hirsch'in Gestapo aracılığıyla Freier'i bile tehdit ettiği açıktı. Freier kaçtı ve bu arada Filistin'e bir grup göndermeyi de başardı (düzmece belgeler kullanarak) fakat Berlin Yahudi teşkilatını hiçbir zaman affetmedi. Leo Baeck de Freier'in öfkesinden kurtulamadı. Doğru zamanı bekledi ve savaştan sonra şöyle yazdı: Bu adam kahraman ilan edileceğine başını çevreleyen kutsal hâle sökülmeliydi."[234]

9 Aralık 1939'da Klemperer şu kaydı düştü: "3 Zeughausstrasse'deki yanmış ve yerle bir olmuş sinagogun yanındaki Yahudi Cemaati Kurumu'ndaydım [Dresden Reichsvereinigung ofisi], vergimi ödemek ve kış yardımı için. Önemli bir faaliyetti: Zencefilli ekmek ve çikolata için yiyecek karnesinden

231 Bu konularla ilgili olarak bkz. Wolf Gruner, "Poverty and Persecution: The Reichsvereinigung, the Jewish Population, and Anti-Jewish Policy in the Nazi State, 1939-1945", *Yad Vashem Studies* 27 (1999), s. 23 vd.

232 Salomon Adler-Rudel, *Jüdische Selbsthilfe unter dem Naziregime 1933-1939, im Spiegel der Berichte der Reichsvertretung der Juden in Deutschland* (Tübingen, 1974), s. 31-33.

233 Yfaat Weiss, "The 'Emigration Effort' or 'Repatriation'", yay. haz. David Bankier, *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941* (New York, 2000), s. 367-68; aynı zamanda bkz. Arnold Paucker ve Konrad Kwiet, "Jewish Leadership and Jewish Resistance", yay. haz. David Bankier, *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941* (New York, 2000), s. 379.

234 Paucker ve Kwiet, "Jewish Leadership and Jewish Resistance", s. 379.

kuponlar koparılıyordu. ... Giyecek karneleri de teslim edilecekti: Yahudiler ancak özel başvuruyla giyecek alabiliyordu. Bunlar, artık önemi olmayan küçük tatsızlıklardı. Daha sonra, orada bulunan Parti görevlisi benimle konuşmak istedi: ... 1 Nisan'da evini terk etmelisin; satabilirsin, kiraya verebilirsin ya da boş bırakırsın, bu senin bileceğin iş ama oradan çıkmalısın. Sana bir oda verilecek. Karın Ari olduğu için eğer mümkün olursa iki oda tahsis edilecek. Adam tamamıyla nezaketsiz değildi ve karşılaşacağımız zorlukları da, bunun sonuçlarından hiç kimsenin yarar görmeyeceğini de takdir ediyordu – sadist bir çark üzerimizden geçiyordu."[235]

Almanya'da Yahudi liderlikte bir devamlılık söz konusu olsa da eski Polonya'da, daha önce gördüğümüz gibi, Almanların ülkeyi işgal etmesi ve birçok Yahudi cemaati önderinin kaçmasıyla, savaş-öncesi eski liderlik büyük ölçüde değiştirilmişti. Hem Varşova'daki Adam Czerniakow hem de Lodz'daki Chaim Rumkowski en üst liderlik pozisyonuna yakındı ve her ikisi de kendi şehir konseylerine başkan olarak atanmıştı.

Görünüşe bakılırsa, sıradanlık Czerniakow'un en kayda değer özelliğiydi. Mesela tuttuğu günlük, her şeyden çok sıradan bir insan olduğunu gösteriyordu. Bu azgın acımasızlık çağında Czerniakow'un ılımlılığı çarpıcıydı. Her bir gününü cemaatine ayırmakla kalmıyor, gözetimindeki dört yüz bin kişinin arasında en mütevazı ve en zayıf olanlara, yani çocuklar, dilenciler ve akıl hastalarına özel ilgi gösteriyordu.

Mühendislik eğitimi almış olan Czerniakow (Varşova ve Dresden'de okumuştu), oldukça tuhaf başka görevlerde bulunmuştu ve yıllar geçtikçe şehir politikalarının ve Yahudi politikasının ustası olmuştu. Cemaatin başkanı Maurycy Mayzel savaşın patlak vermesiyle kaçınca, Belediye Başkanı Stefan Starzynski onun yerine Czerniakow'u önerdi. 4 Ekim 1939'da *Einzatsgruppe IV*, elli dokuz yaşındaki Czerniakow'u Varşova Yahudi Konseyi'nin başkanlığına atadı.[236]

Anlaşılan Czerniakow bu atamayı sağlama almak için bazı manevralar yapmıştı.[237] Bu sadece bir hırs mıydı? Öyle bile olsa, kısa süre sonra rolünün ne olduğunu ve karşı karşıya kaldığı ağır görevi anlayacaktı. Almanları iyi tanıyordu; kısa sürede Polonyalılar hakkındaki birçok yanlış düşüncesinin de farkına varacaktı: "Mezarlıkta tek bir ağaç bile yok," diye yazıyordu 28 Nisan 1940'ta. "Hepsi sökülmüş, mezar taşları paramparça edilmiş. Tel örgüler, meşe dikmeleri ile birlikte çalınmış. Yakındaki Powaski'de [Hıris-

235 Klemperer, *I Will Bear Witness*, s. 321.

236 Özellikle bkz. Raul Hilberg ve Stanislaw Staron'un yazdığı önsöz, Czerniakow, *Warsow Diary*, s. 29-30.

237 *A.g.e.*, s. 27.

tiyan mezarlığı] ağaçlar yerinde duruyor."[238] Müşterek kaderlerinin giderek vahamet kazanan durumunu unutmadan, Yahudi kardeşlerine en sert eleştirileri yöneltiyordu.

Czerniakow gidebilirdi ama kaldı. Ekim 1939'da, üç yıldan az bir süre içinde olacakları tabii ki kestiremezdi fakat yine de esprilerinin uyarıcı bir tonu vardı: 22 Mayıs 1940'ta "Krakow'dan yapılan sürgünler" hakkında yazıyordu. "Optimistler, pesimistler ve sofistler."[239] İbranicede *Soph* "son" anlamına geliyordu. Konsey ilk toplandığında Czerniakow'un bazı üyelere bir çekmece gösterdiğini anlatıyordu, olayın tanıklarından Apolinary Hartglas. "Çekmecede bulunan küçük cam şişede, her birimize birer tane olmak üzere 24 siyanür tableti vardı ve çekmecenin anahtarını nerede bulacağımızı gösterdi."[240]

Czerniakow'un da, ileride göreceğimiz gibi kendine özgü zaafları vardı ancak bunlar sadece gülümseten zaaflardı, daha fazlası değil. Ayrıca bu durumda, dünyanın New York'tan sonraki en yoğun Yahudi nüfusunu barındıran şehrin esaret altındaki Konsey başkanı iken, bu ılımlı yönetici, hiçbir şekilde kendi eseri olmayan ve asla yumuşatamayacağı kötü yaptırımlardan dolayı nefret ve hakarete uğruyordu.

Eski Polonya'nın ikinci büyük Yahudi cemaat liderinin, yani Mordechai Chaim Rumkowski'nin, günlükler, anı yazıları ve azımsanmayacak sayıda tarihçi tarafından betimleniş biçimi, Czerniakow'un daha çok ölümünden sonra kazandığı ılımlılık ve fedakârlık imgesine taban tabana zıttı. Rumkowski Lodz'un "Önderi" idi. Altmış iki yaşına kadar sönük bir hayat sürmüştü: İş hayatında birkaç kez iflas etmişti, Lodz'un Siyonist politikasında fazla bir etkisi olmamıştı ve hatta bazı yetimhanelerdeki yöneticiliği de çağdaşları tarafından eleştirilmişti.

Varşova'da olduğu gibi Lodz'da da savaş öncesinin cemaat lideri Leon Minzberg kaçmıştı; yerine yardımcısı geçince Rumkowski başkan yardımcılığına yükselmişti. Ancak, Lodz Yahudilerine önderlik etmesi için Almanlar Rumskowski'yi seçti. Yeni "Önder" otuz bir üyeli bir konsey seçti. Bir aydan daha kısa bir süre içinde bu konsey üyeleri Gestapo tarafından tutuklandı ve vuruldu. Holocaust'un en erken ve saygın tarihçilerinden biri olan Philip Friedman'ın bu olayla ilgili kuşkulu yorumları, Rumkowski'nin ölümünden yıllar sonra yarattığı nefret duygusuna ilişkin çok şey ifade eder: "İlk konseyin kaderi üzerinde Rumkowski'nin rolü neydi? Konsey üyelerinin uzlaşmazlıklarına dair Almanlara bir şikâyette bulunmuş muydu? Eğer

238 *A.g.e.*, s. 144.

239 *A.g.e.*, s. 152.

240 Apolinary Hartglas, "How Did Czerniakow Become Head of the Warsaw Judenrat?", *Yad Vashem Bulletin* 15 (1964), s. 4-7.

bulundu ise başlarına geleceklerden haberdar mıydı? Bu sorular, elimizdeki mevcut kanıtlarla yanıtlayamayacağımız hayati sorulardır."[241] Şubat 1940'ta ikinci bir konsey seçildi.

Czerniakow'un Lodz'daki mevkidaşına fazlaca saygısı yoktu: "Görünen o ki, Lodz'daki Rumkowski kendi para birimi Chaimki'yi tedavüle sokmuş; takma adı 'Korkunç Chaim,'" diye yazıyordu 29 Ağustos 1940'ta.[242] 7 Eylül'de de Ringelblum, Rumkowski'nin Varşova ziyaretini kayda geçiyordu: "Bugün Lodz'dan Chaim, daha doğrusu takma adıyla 'Kral Chaim' Rumkowski geldi. Yetmiş yaşlarında, aşırı derecede hırslı ve oldukça kafadan çatlak bir ihtiyar. Gettosunun olağanüstülüğünü anlattı durdu. Orada 400 polis ve üç hapishane ile bir Yahudi krallığı kurmuş. Dışişleri Bakanlığı var ve diğer bakanlıklar da. Eğer orada her şey gerçekten o kadar mükemmel ise ölüm oranı neden yüksek diye sorulduğunda cevap vermedi. Tanrı tarafından kutsandığını düşünüyor."[243]

Çoğu çağdaşı, Rumkowski'nin hırsı, Yahudi vatandaşlarına karşı despotik tutumu ve anlaması güç megalomanlığında söz birliği ediyorlar. Mesela Lodz gettosunda yaşayan (ve 1942'deki kitlesel sürgünlerden hemen önce ölen) keskin gözlemci Jacob Szulman 1941'de yazdığı anılarında, Önder'in kişiliğinde ön plana çıkan itici yönleri sıralarken ve değerlendirirken, ister istemez mevkidaşı Czerniakow'un daha olumlu bulduğu yöneticiliği ile kıyaslar.[244] Aslında, Lodz ve Varşova Yahudi liderleri arasındaki kıyaslama daha da ilerilere taşınacaktır. Tarihçi Yisrael Gutman'ın iddiasına göre Rumkowski gettoda öyle bir toplumsal eşitlik durumu yaratmıştır ki, "hâlâ bir dilim ekmeği olan zengin bir adam sayılır. ... Diğer yandan Czerniakow kesinlikle saygın bir adamdır, Varşova gettosundaki utanç verici vukuatları kabullenmek zorunda kalmıştır."[245]

Günlük tutan Yahudilerin yazdıkları –kayıtları, aktardıkları, tanıklıkları– bu cildin ana unsuru olacaktır. Bahsi geçen günlük yazarları heterojen bir topluluk oluştururlar. Klemperer bir Reformcu Rabbi'nin oğludur. Protestanlığa geçişi, Hıristiyan bir kadınla evlenmesi hedefini açıkça ortaya koyar: Bu

241 Philip Friedman, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust*, yay. haz. Ada June Friedman (New York, 1980), s. 336.

242 Czerniakow, *Warsaw Diary*, s. 191.

243 Ringelblum, *Notes*, s. 47-48.

244 Szulman'ın günlüğü ve Rumkowski ile ilgili değerlendirmeleri konusunda bkz. Robert Moses Shapiro, "Diaries and Memoirs from the Lodz Ghetto in Yiddish and Hebrew", yay. haz. Robert Moses Shapiro, *Holocaust Chronicles: Individualizing the Holocaust through Diaries and other Contemporaneous Personal Accounts* (Hoboken, N.J., 1999), s. 195 vd.

245 Israel Gutman, "Debate", yay. haz. Cynthia J. Haft ve Yisrael Gutman, *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe, 1933-1945* (Kudüs, 1979), s. 186.

hedef tam asimilasyondur. Kaplan'ın Yahudilik ile ilişkisi tamamen farklıdır: Mir Yeshiva'da aldığı Talmud eğitimi (ve daha sonra Vilna Pedagoji Enstitüsü'nde aldığı uzmanlık eğitimi), onu yaşamı boyunca sürdüreceği idealine hazırlar: Bu ideal İbrani eğitimidir. Kaplan, kırk yıl boyunca, 1902 yılında Varşova'da kurduğu İbrani ilkokulunun müdürlüğünü yapar.[246] Klemperer'in yazdıkları, hayranı olduğu Voltaire'in ince alaycılığının izlerini taşırken, Kaplan'ın –daha 1933 yılında başladığı– günlük yazıları Ahit İbranicesinin [klasik İbranice] güçlü tarzından esinlenmiştir. Kaplan, tıpkı Czerniakow gibi, kendisine Filistin vizesi teklif edildiğinde Varşova cemaatini terk etmeyi reddeden bir Siyonisttir. Diğer yandan, Klemperer Siyonizm'den nefret eder ve bazı öfke patlamalarında Siyonizm'i Nazizm ile kıyaslar. Ne olursa olsun, bu kuruntulu bilim insanı kendisi ve diğerleri hakkında son derece dürüstçe yazmıştır.

Ringelblum, bu Yahudi tanıklar arasındaki yegâne profesyonel eğitimli tarihçidir. Kendisine Varşova Üniversitesi'nden doktora derecesi kazandıran tezinin konusu, "1527 sürgününe kadar Varşova Yahudilerinin tarihi"dir.[247] 1927-1939 yılları arasında Varşova'da bir lisede tarih eğitimi vermiştir ve savaş öncesi yıllar boyunca Vilna Yiddish Bilim Enstitüsü'nün Varşova'da şubesini kurmak ve genç tarihçiler çevresini oluşturmak için çalışır. Ringelblum aktif bir sosyalist ve kararlı bir sol-kanat siyonisttir. Siyasal çizgisine uygun olarak, daha en başından, Yahudi Konseyi'ne düşmandır –onun gözünde "yoz bir teşkilattır"– ve kendisini "Yahudi kitlelerin" sözcülüğüne adamıştır.

Jochen Klepper'in günlükleri farklıdır: Hıristiyan dinselliği ile fazlasıyla bezenmiş olduklarından Yahudilerin düştüğü kayıtlar gibi okunmamalıdır. Yahudi karısı nedeniyle önce Alman radyosundan daha sonra da Ullstein yayınevinden kovulur. Yine de bürokrasi onun hangi kategoriye ait olduğu konusunda kısa bir duraksama yaşamıştır zira başarılı bazı romanların hatta milliyetçi bir bestseller olan *Der Vater*'in (*Baba*) ve Prusya Kralı I. Friedrich Wilhelm biyografisinin yazarıdır. Dolayısıyla, Klepper'in mahvedilen hayatı onu alışılmadık bir tanık hâline getirir, kurbanların kaderini paylaşan ancak bir biçimde onları (Alman ve Hıristiyan olarak) dışarıdan izleyen bir tanık.

Doğu'dan ya da Batı'dan, sosyal hayatın farklı kesimlerinden, farklı yaşlardan daha birçok Yahudi günlük yazarı, yukarıda bahsi geçenlere sesle-

246 Kaplan'ın hayatıyla ilgili olarak bkz. Abraham I. Katsh'ın, Kaplan'ın *Diary* kitabı için yazdığı önsöz, s. 9-17.

247 Ringelblum'un hayatı ile ilgili ayrıntılar, Jacob Sloan'ın Ringelblum'un *Notes*'una yazdığı önsözden ve yakın tarihli bir çözümlemeden alınmıştır: Samuel David Kassow, "Vilna and Warsaw, Two Ghetto Diaries: Hermann Kruk ve Emanuel Ringelblum", yay. haz. Robert Moses Shapiro, *Holocaust Chronicles: Individualizing the Holocaust through Diaries and Other Contemporoneus Personal Accounts* (Hoboken, 1999), s. 171 vd.

rini ekledi. Liseli günlük yazarı Dawid Sierakowiak'a, kısa bir süre sonra, tüm yazarların en genci, Genel Hükümet Kielce civarından on iki yaşındaki Dawid Rubinowicz; Vilna'dan liseli günlük yazarı Itzhok Rudashevski eklendi; Brüksel'den genç Moshe Flinker ve Amsterdam'dan on üç yaşındaki Anna Frank eklendi. Diğer gençlere daha kısa değinilecek. Bu gençlerin hiçbirisi yaşamını sürdürmeyi başaramadı; yetişkin günlük yazarlarının da çok azı hayatta kalmayı başardı fakat yüzlerce saklanmış günlük bulundu. Trajik de olsa, günlük yazarları amaçlarına ulaştılar.

2

MAYIS 1940 - ARALIK 1940

22 Ekim 1940'ta Alman eyaletleri Baden ve Saar-Palatinate'den 6.500 Yahudi, aniden Fransa'nın işgal edilmemiş bölgesine sürüldüler. Mannheim savcılığının tutanağına göre o günün sabahında sekiz Yahudi intihar etmişti: Gustav Israel Lefo (yetmiş dört yaşında) ve karısı Sara Lefo (altmış beş yaşında) gazla; Klara Sara Schorff (altmış dört) ve kardeşi Otto Israel Strauss (elli dört) gazla; Olga Sara Strauss (altmış bir) uyku hapıyla; Jenny Sara Dreyfuss (kırk yedi) uyku hapıyla; Nanette Sara Feitler (yetmiş üç) kendisini banyo kapısına asarak; Alfred Israel Badenheimer (altmış dokuz) uyku hapıyla.[1]

Sürülenlerin geride bıraktığı mülklerin kayıtları eksiksizdi. Mesela, Heidelberg semtindeki Walldorf jandarma karakolunun 23 Ekim tarihli tutanağına göre, Blanca Salomon'da dokuz tavuk, dört horoz ve bir kaz bulunmuştu; Sara Mayer on tavuk ve üç horozun sahibiydi; Albert Israel Vogel'de dört tavuk, Sara Weil'de üç tavuk ve bir horoz vardı. Moritz Mayer'in "Baldo" ismine tepki veren bir Alman çoban köpeği vardı.[2] 7 Aralık 1940'ta Graben jandarması sürgüne gönderilen dört kişinin daha önce yaşadığı bir binayı açıp araştırdı: Bu dört kişi, Sophie Herz ve Caroline Ott isimli iki dul kadın ve Prager soyadlı bir çiftti. Görevliler bir altın madalyon –Paris Eiffel kulesi– 1889, bir altın madalyon –Paris– 1878, altın kaplama kol saati, altın kaplama broş, üç altın yüzük, yedi yabancı bakır para,

1 Otto Dov Kulka ve Eberhard Jäckel, *Die Juden in den geheimen NS-Stimmungsberichten 1933-1945* (Düsseldorf, 2004), s. 439.

2 Yay. haz. Paul Sauer, *Dokumente über die Verfolgung der jüdischen Bürger in Baden-Württemberg durch das nationalsozialistische Regime 1933-1945*, cilt 2 (Stuttgart, 1966), s. 240.

altı gümüş bıçak, (kutusunun içinde) yedi gümüş kahve kaşığı ve benzeri eşyaları kayda geçmişti.[3]

I

Polonya harekâtından sonra, Nisan 1940 başlarına kadar önemli bir askerî operasyon olmadı. Aralık 1939'da Finlandiya'ya yönelik Sovyet saldırısıyla başlayan "kış savaşı," Finlilerin Karelia bölgesindeki Sovyet toprak taleplerini kabul etmesiyle Mart 1940'ta sona erdi. Kuzey Avrupa'daki bu çekişmenin büyük çatışmaları tetiklemek gibi bir etkisi olmadı ama muhtemelen Hitler'in Kızıl Ordu'ya dair küçümseyici bakışını değiştirdi. Aynı aylar boyunca, Batı cephesinde hüküm süren askerî durgunluk ("tuhaf savaş" ["phoney war"]) nedeniyle Londra'da ve Paris'te, ayrıca Batılı hükümetlerle temas halindeki Yahudi görevliler arasında, iyimserlik hâkimdi. 4 Kasım 1939'da Cenevre'deki Dünya Yahudi Kongresi temsilcisi Nahum Goldmann, New York'taki Dünya Yahudi Kongresi Başkanı Stephen Wise'a gönderdiği raporda, Londra ve Paris'teki durumdan haberdar olan insanların yüksek beklentileri olduğunu belirtiyordu. Goldmann kendisi biraz daha tedbirliydi: "Başkalarının yaptığı gibi Hitler'in artık çöktüğünü söyleyecek kadar ileri gidemem fakat aslında görünen o ki, Reich berbat bir durumda. İtalya artık kesinlikle Mihver Devletleri'nin yanında değil. ... Gelecek baharda Müttefikler Almanya'dan iki-üç kat daha fazla uçağa sahip olacaklar ve zaten Alman uçakları müttefiklerinkine kıyasla daha kötü görünüyor. ... Fransa ve Britanya'da daha bir ay öncesine kadar uzun bir savaş olacağına inananlar artık öyle düşünmüyor ve önemli bazı kişiler gelecek baharda savaşın biteceğini öngörüyorlar. Almanya'nın ülke içi durumu da çok kötü. 1917 sonundaki Almanya gibi."[4]

9 Nisan'da ani bir saldırıyla Alman birlikleri Danimarka'yı işgal ettiler ve Norveç'e vardılar. 10 Mayıs'ta Wehrmacht Batı'ya saldırdı. On beşinde Hollanda teslim oldu; on sekizinde Belçika Hollanda'yı izledi. 13 Mayıs'ta Almanlar Maas nehrini geçtiler ve yirmisinde Dunkirk yakınlarındaki Channel Coast'a vardılar. 340.000 Britanya ve Fransız askerî İngiltere'ye geri çekildiler, Allah'tan Hitler Dunkirk'e saldırmak ve işgal etmek için üç gün bekledi. Zamanında bu karar Almanlar için "ikincil bir mesele" gibi görünse de sonradan savaşın dönüm noktalarından biri olduğu anlaşılacaktı.[5] Haziran ayı

3 *A.g.e.*, s. 257.

4 Goldmann'ın mektubunun yeniden yayınlandığı kaynak, yay. haz. Abraham J. Peck, *Archives of the Holocaust*, cilt 8 (New York, 1990), s. 76 vd.

5 Yakın tarihli bir kaynak olarak bkz. Ian Kershaw, *Hitler, 1936-45: Nemesis* (New York, 2000), s. 294 vd. ve 296.

başlarında Wehrmacht Güney'e yöneldi. Ayın onunda Mussolini Hitler'in yanında savaşa girdi. On dördünde Alman birlikleri Paris'e girdi. On yedisinde Fransa Başbakanı Paul Reynaud istifa etti ve yerine Birinci Dünya Savaşı kahramanı, yaşlı Mareşal Henri-Philippe Pétain geçti. Müttefikleri Britanya ile durumu müzakere etmeden Pétain ateşkes istedi. Alman ve İtalyanların şartları kabul edildi ve 25 Haziran'da, gece yarısından hemen sonra, ateşkes yürürlüğe girdi. Bu arada, Britanya hükümetinde de görev değişikliği oldu. Almanların Batı cephesine saldırdığı 10 Mayıs günü, Neville Chamberlain istifaya zorlandı; yeni başbakan Winston Churchill oldu.

Hitler 19 Temmuz tarihli Reichstag zafer konuşmasında bir "barış anlaşması" önererek İngiltere'yi alaya alıyordu. Üç gün sonraki bir radyo konuşmasında Britanya Dışişleri Bakanı Lord Halifax (ki bir ay öncesine kadar "barışta uzlaşmadan" yanaydı) Alman önerisini reddetti ve bedeli ne olursa olsun ülkesinin savaşmaya devam edeceğine yemin etti. Savaşı tek başına sürdürebilmek için İngiltere'nin askerî kaynakları var mıydı ayrıca halk ve liderleri bu yönde kararlı mıydı? 1940 yazı başlarında bu soruların cevabı pek net değildi. Ödün cephesi, en önemli taraftarlarından Lord Halifax'ı kaybetmiş de olsa sesini yükseltmeye devam etti ve ön planda olan bazı kişiler, özellikle Windsor Dükü, Hitler Almanyası ile uzlaşma arzularını hiç gizlemediler.

Fransa'nın çöküşünden sonraki birkaç gün içinde Baltık ülkelerini işgal eden ve Romanya'dan Bessarabia ve Kuzey Bukovina'yı alan Stalin, Churchill'in dikkatle söze döktüğü olası uzlaşma arayışlarını elinin tersiyle itiyordu. Amerika'nın durumu biraz çelişkiliydi. 19 Temmuz Chicago Kongresi'nde Demokratların adayı bir kez daha uzlaşmaz "müdahaleci" Roosevelt oldu; rakibi Cumhuriyetçi Wendell Wilkie de müdahalecilik konusunda aynı derecede kararlıydı ve bu da Britanya için iyiye işaretti. Ancak, Kongre'de ve Amerikan toplumu içinde izolasyonizm gücünü koruyordu; kısa süre sonra Amerika Birinci Komitesi [müdahaleci olmayan, Amerika'nın İkinci Dünya Savaşı'na girmesine karşı çıkan, savaş karşıtı baskı grubu – ç.n.] buna kesin bir siyasal temel ve saldırgan bir propaganda için çerçeve oluşturacaktı. Aslında bu aşamada, Roosevelt'in yeniden seçilmesi bile Birleşik Devletler'in savaşa yönelmesi için bir teminat sağlamıyordu.

Avrupa'nın her yerinde, işgal edilmiş ülkelerde ve tarafsız ülkelerde, siyasal seçkinlerin çoğu ve muhtemelen nüfusun büyük bir bölümü, 1940 yazına gelindiğinde, Almanya'nın üstünlük sağlayacağından şüphe etmiyordu. Bunların birçoğu "yeni düzeni" istiyordu ve "faşizmin cazibesine" açıktı. Bu anti-liberal dalganın kaynağı, Alman askerî gücünün doğrudan etkisinden çok daha derindeydi; önsözde de değinildiği gibi, son beş ya da altı onyıl boyunca görülen kademeli gelişimin ürünüydü.

19. yüzyıl sonundan itibaren özellikle Avrupa sahnesindeki anti-liberalizmin manevra ve yön değiştirmeleri ile yeni "devrimci sağ" (ve solun) yükselişini betimleyen ve çözümleyen çok zengin bir literatür var. Geleneksel, özellikle de muhafazakâr sağa karşı "yeni sağ" başlığı altında toplanan bu hareketler yelpazesinin, bir yanda örgütlü solun birleşik gücünden diğer yanda dizginsiz kapitalizmin vahşi ve anlaşılmaz iniş çıkışlarından duyulan korkunun harekete geçirdiği, dar bir toplumsal arka plandan (alt-orta sınıftan) kaynaklı olmadığı konusu bugüne kadar genel bir kabul gördü. Yeni sağın toplumsal arka planı çok daha genişti ve kolları inancını yitirmiş işçi sınıfından üst-orta sınıflara ve eski aristokrasi unsurlarına kadar uzanıyordu. Liberalizm ve "1789 düşüncelerinin" yanı sıra sosyal demokrasi ve özellikle Marksizm'e (daha sonra komünizm ve Bolşevizm'e) ayrıca demokratik statüko ile muhafazakâr uzlaşma politikalarına şiddetle karşı çıkıyordu; hem proleter devrim tehdidine hem de kapitalist yönelime karşı "üçüncü yol" arıyordu. Böylesi bir "üçüncü yol" yeni devrimcilere göre otoriter olmak zorundaydı; taşıdığı kendine özgü anlayış, genellikle aşırılığı ile ön plana çıkan bir milliyetçilik ve toplumun anti-materyalist yenilenmesi yönünde muğlak bir istekti.[6]

Birinci Dünya Savaşı öncesi Avrupa'da, anti-materyalist ve anti-burjuva düşünce hem sağda hem de solun çeşitli kesimlerinde yükseliyordu ayrıca Katolikler ve Protestanlar arasında güçlü destek bulurken, azgın milliyetçilik ile füzyonu ve bununla bağlantılı yoldaşlık, kahramanlık ve ölüm kültü, savaşın hemen ertesinde Yeni Sağ'ın ve erken dönem faşizmin standart yönelimi oldu. 1917 devriminin ardından başlayan Bolşevizm korkusu, giderek büyüyen felaket duygusuna apokaliptik bir boyut kazandırdı. Yeni bir kurtarıcının siyasal liderliği altında, liberal demokrasinin zayıflık ve yozluktan kaynaklı savrulmalarından dünya kurtulacaktı; "yeni düzenin"("üçüncü yol"un siyasal ifadesi) çekiciliğinin birçok insanın zihninde yer etmesi bu bağlamdadır.

Otuzlardaki dünya ekonomik krizi, sadece daha önceki onyılların korkularını ve arzularını bir karar noktasına vardırıyordu. Ekim 1922 Roma yürüyüşü ile Benito Mussolini'nin başlattığı İtalya'daki faşist rejim, çok daha güçlü ve etkileyici Nazi olgusunun gölgesinde kaldı. "Yeni Düzen" zorlu bir siyasal ve askerî gerçeklik hâline geliyordu. Fransa'nın yenilgiye uğratılması yeni düzenin eskisine karşı, yeni değerlerin tamamıyla başarısızlığa uğramış eski değerlere karşı üstünlüğünün kanıtı gibiydi.

Almanya'nın görevine devam etmesini sağladığı Danimarka hükümeti

6 Bu "anti-materyalist boyut konusunda özellikle bkz. Zeev Sternhell, *La Droite Révolutionnaire 1885-1914: Les Origines françaises du fascisme* (Paris, 1978); Zeev Sternhell, *Neither Right nor Left: Fascist Ideology in France* (Berkeley, 1986).

Temmuz 1940'ta yaptığı açıklamada, "büyük Alman zaferlerine" [ve bundan kaynaklı] "Almanya önderliğinde siyasal ve ekonomik anlamda yeni bir düzenin kurulması sonucu Avrupa'da başlayan yeniçağa hayranlığını" ifade ediyordu.[7] Londra'da sürgünde bulunan Belçika hükümeti birkaç ay boyunca, Alman egemenliğini tanıyarak yerini koruyan Kral III. Leopold ile yeniden birleşme olasılıklarını değerlendirdi; nihayet Ekim 1940'ta sürgünde muhalefete karar verdi. Bu sırada, Mareşal Pétain hükümeti Reich'la işbirliği yolunu seçiyordu. Çoğu Batı Avrupa toplumu kısa süre sonra bir işgal ordusunun varlığına alışmışlardı ve yaygın bir biçimde, doğru ve kibar davranışları ile ilgili övgüler düzüyorlardı.

Yeni düzene entelektüellerin gösterdiği uyum ve yaptıkları işbirliği, bu kitabın sürekli yinelenen teması olacaktır. Bu noktada, Alman zaferini sevinçle karşılayanların sadece aşırı Sağ Avrupa entelektüelleri olmadığını söylemek yeterlidir. Güçlü bir Hıristiyan düşünürler grubu materyalizmin ve modernitenin ölümünü selamladı ve "yeni ruhun" yükselişini alkışladı. Örneğin, 1945 sonrası Paris'in ışık saçan filozofu, Cizvit paleontolojist Pierre Teilhard de Chardin, o dönemde Pekin'den yazdığı mektupta yeni döneme ilişkin etkileyici bir yaklaşım sergiledi: "Kişisel olarak, dünyanın ölümünden ziyade doğumuna tanıklık ettiğimiz düşüncesine bağlılığım sürüyor. ... Barışın bir anlamı olamaz, sadece daha üst bir fetih düzeyine işaret eder. ... Dünya en aktif unsuruna ait olmaya yazgılıdır. ... Tam da şu anda Almanlar kazanmayı hak etmişlerdir zira taşıdıkları ruh kötü ya da karmaşık olsa da, dünyanın geri kalanından daha fazla ruha sahiptirler."[8]

Teilhard'ın sesi, Katolik Sol'da yer alanlar da dâhil, birçok örnekten sadece bir tanesidir. Fransız sol-kanat Katolik düşünürü Emmanuel Mounier, Ekim 1940'ta, "kendi içinde bölünen Avrupa yeni bir düzen doğuruyor ve bu belki de sadece Avrupa değil tüm dünya için geçerli" demektedir. "Faşist devrimle eşit ölçekte bir ruhsal devrim ve kurumsal yeniden doğuş Fransa'yı yıkılmaktan kurtarabilir. ... Batı karşısındaki Almanya, Atina'ya karşı Sparta ve rahat hayata karşı zorlu hayattır." Ayrıca, Mounier'in öngördüğü yeni doğan Avrupa, "otoriter bir Avrupa olacaktır zira özgürlükçü Avrupa çok uzun süreden beri hüküm sürmektedir."[9]

"Yeni düzen"in kolaylıkla kabulü açısından, Hıristiyan düşünürlerin hevesinden daha anlamlı olan, yeni düzenin taşıyıcıları ile kıtanın çoğu sağ-kanat otoriter rejimleri arasındaki koalisyondur. Almanya'daki milliyetçi sağ nasıl "iktidarın ele geçirilmesinin" hemen öncesini ve hemen sonrasını kap-

7 John Lukacs, *The Duel: Hitler vs. Churchill: 10 May-31 July 1940* (Oxford, 1992), s. 206 vd.

8 *A.g.e.*

9 Emmanuel Mounier, "A Letter from France", *The Commonweal*, 25 Ekim 1940, s. 10-11.

sayan kritik süreç boyunca Nasyonal Sosyalizm'in doğal müttefiki olduysa ve daha sonra da yeni Reich politikalarının itaatkâr ortağı olarak yoluna devam ettiyse, Avrupa Sağı da 1930'lar boyunca ve Hitler'in erken zaferlerinin ardından daha bir şevkle aynı şeyi yaptı. Çünkü, Almanya'da –ve İtalya'da– ortak düşmanlar, esas olarak da Bolşevizm ve liberal demokrasi, geleneksel seçkinler ile Nazizm'de ve hatta İtalyan Faşizm'inde içkin aşırıcılık arasındaki sosyal (ve ideolojik) zıtlıkları geçersiz hâle getiriyordu. Ayrıca, muhafazakâr ortaklarına uygun bir uzlaşma zemini yaratmak için Hitler, özellikle Orta-Doğu Avrupa'da, faşist muhaliflerine karşı otoriter-muhafazakâr hükümetlerin yanında yer almıştır; mesela, Romanya'da Ocak 1941'de Horia Sima'nın faşist "Iron Guard" [Demir Muhafızlar] örgütü darbe girişiminde bulunduğunda, Hitler onlara karşı Mareşal Ion Antonescu rejimini desteklemiştir.

"Yeni düzen"in ideolojik hırsları ve Nazi-faşist-otoriter iktidarlar koalisyonu, karşıt güçler tarafından daha baştan baltalanmaya çalışılıyordu ve başta zayıf olan bu güçler zaman içinde kuvvet kazanmaya başladı. Büyük Britanya'nın teslim olmayacağı ve Birleşik Devletler'in de Britanya'nın savaş girişimlerini desteklemek üzere sınaî gücünü harekete geçireceği anlaşılınca, nihai Alman zaferi konusunda şüpheler belirmeye başladı. Almanlara karşı hissedilen nefret, yoğun bir biçimde Polonya'da, daha sonra Balkanlar'da, yavaş ama kararlı bir biçimde Batı'da yaygınlaşmaya başladı. Genel anlamda, Sovyetler Birliği'ne yönelik Alman saldırısından önce, savaşın ilk yılları boyunca Avrupa toplumlarının çoğu ne psikolojik olarak ne de fiilen herhangi bir anti-Alman direniş türüne hazırdı (önce Polonya'da sonra da Sırbistan'da Wehrmacht'a yönelik silahlı saldırılara rağmen). Batı'da, toplum özellikle gündelik zorlukların üstesinden gelmeye odaklanmıştı ve çeşitli "uyum" stratejileri geliştirmeyi tercih ediyordu.[10]

Avrupa kıtasındaki mevcut iktidar koalisyonu ile uyumu destekleyen önemli unsurlardan biri, geleneksel muhafazakâr Hıristiyan kiliselerinin ve özellikle de –etkisi bağlamında– Katolik Kilisesi'nin uzlaştırıcı tutumuydu. Almanya'da Nazizm iktidara yükselirken ve 1930'lar boyunca Hitler hareketiyle, daha sonra da Hitler rejimiyle Katolik Kilisesi arasındaki gerilim, daha önce değindiğimiz gibi, kayda değer boyuttaydı; yine de, daha sonra göreceğimiz gibi, XII. Pius'un papalık makamına yükselmesi, Vatikan açısından Reich ile anlaşmaya yönelik bir kararlı arayışa işaret ediyordu. Katoliklik inançla ilgili meselelerde (vaftizin kutsallığı ve bunun ırk nosyonuna önceliği) ya da kilise hukuku konusunda boyun eğmeyecekti. Yine de, siyasal

10 "Uyum" meselesinin, işgal altındaki Fransa bağlamında derinlemesine betimlendiği ve çözümlendiği bir kaynak olarak bkz. Philippe Burrin, *France under the Germans: Collaboration and Compromise* (New York, 1996). Özellikle s. 175 vd.

kaygılar, faşist-otoriter cepheye karşı güçlü bir tavır sergilenmesi düşüncesine ağır basıyordu.

Ayrıca bu yıllar boyunca Antonio de Salazar'ın Portekiz'i, Francisco Franco'nun İspanya'sı, Pilsudski-sonrası Polonya hükümetleri, Miklos Horthy'nin Macaristan'ı ve Mart 1939'dan sonra Jozef Tiso'nun Slovakya'sı, Hıristiyan kiliselerinin ve otoriter sağ-kanat rejimlerin ortak düşmanı olan komünizme, liberalizme ve "materyalizme" karşı suni-olmayan bir siyasal-dinî ittifakın çeşitli tonlarını sergilediler. Kısa süre sonra Antonescu'nun Romanya'sı ve hatta çok daha hızlı ve acımasız bir biçimde Ante Pavelić'in Hırvatistan'ı da aynı yolu izleyecekti. Vichy Fransası'na gelince, otoriterlikleri ve Katoliklikleri "ancien régime"e tuhaf ve eksik bir dönüşe –monarşi olmadan– örnek teşkil ediyordu.

Komünizm, liberalizm ve "materyalizm" karşıtı ittifak, daha önce gördüğümüz gibi, modern anti-Yahudi düşmanlık bileşenlerini belirli oranlarda içeriyordu. Bu hazırlıklara, Nazi propagandasının ve çeşitli milliyetçi anti-Semit laf kalabalığı ile yayılan temaları da eklemek gerekir: Polonya'dan Endeks'in, Macaristan'dan Arrow Cross'un, Slovakya'dan Hlinka Guard'ın, Hırvat Ustasha'nın, Romanya'dan Iron Guard'ın, Action Française'in –ve bunlara ek olarak– 1940 yazında hâlâ sürgünde olan Ukrayna'dan OUN'nin ve Baltık ülkeleri yer altı örgütlerinin yaydığı temaları. Dolayısıyla "yeni düzen" özünde anti-Yahudi bir yeni düzendi. Ama 1940'ta, bu nefret eğiliminin nihai sonuçları henüz algılanamıyordu; ortak hedef dışlama ve ayrımcılıktı.

Bu ciddi ideolojik gelişmenin karşısında ve giderek yayılan savaşın, ayrıca Batı dünyasının büyük bir bölümünde yükselen siyasal ve ahlâki krizin ortasında Papa'nın etkisi önemli bir rol oynayacaktı. Nazi rejimine giderek artan düşmanlığından daha önce söz ettiğimiz XI. Pius, ölümünden birkaç ay önce, Nazi ırkçılığına ve anti-Semitizmine karşı bir genelge hazırlanmasını istedi. *Humani Generis Unitas*'ın taslağı ölüm döşeğindeyken eline geçti. Ardılı böyle bir belgenin varlığından tabii ki haberdardı ve muhtemelen rafa kaldırmaya karar vermişti.[11]

XII. Pius'un Almanya'ya ve esas olarak Yahudilere karşı tutumu genellikle selefiyle kıyaslanmıştır ve ortaya çıkan intiba, birçok yönden, XII. Pius'un politikalarının olağan dışı hatta sapkın olduğudur.[12] Aslında, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Papalık Polonya elçisiyken ve Papalığının önemli bir bölümü boyunca XI. Pius, tıpkı modern çağdaki birçok selefi gibi, an-

11 Bu konuyla ilgili bkz. Georges Passelecq ve Bernard Suchecky, *L'Encyclique cachée de Pie XI: Une occasion manquée de l'Église face à l'antisémitisme* (Paris, 1995).

12 Bu yanlış yorumu ben de paylaştım. Bkz. Saul Friedländer, *Pius XII and the Third Reich: A Documentation* (New York, 1966).

ti-Yahudi tutumunu gizlemeden ifade etmişti. *Humani Generis Unitas*'a yol açan değişim XI. Pius'un yaşamının son yıllarında meydana gelmiş ve Curia'yla, *Civiltà Cattolica* dergisi çevresindeki Romalı Cizvitlerle ve Vatikan gazetesi *Osservatore Romano* ile ayrıca kendi vekili ve geleceğin XII. Pius'u Eugenio Pacelli ile arasının giderek açılmasına sebep olmuştur.[13] Dolayısıyla, hem Papa vekilliği ve hem de daha sonraki Papalık döneminde Pacelli'nin kişisel olarak, etrafındaki dünyanın radikal biçimde değiştiğini fark etmesine rağmen, sadece yerleşik bir yapıyı takip ettiği rahatlıkla söylenebilir. Ancak yeni papa bu iyi şekillendirilmiş geleneğe kendi inisiyatifini koymuş ve damgasını vurmuştur.[14]

Mesafeli, otokrat ve kendi entelektüel ve manevi üstünlük hisleriyle dolup taşan Pacelli kilise meselelerinde olduğu gibi siyasette de sıkı bir muhafazakârdı. Ne olursa olsun, Münih'te (1916-1920) ve daha sonra Berlin'de (1920'lerde) Papalık elçisi olarak görev yaparken yetenekli bir diplomat kabul ediliyordu. Merkeziyetçilik ve Vatikan bürokrasisinin milli kiliseler üzerinde denetiminin peşinde koşması onu, bedeli Alman Katolik Partisi'nin [Zentrum] feda edilmesi olsa da, Almanya ile anlaşma arayışına itti. Söz konusu anlaşma Temmuz 1933'te imzalandı ve Eylül'de onaylandı. Alman tarafının imzacısı Adolf Hitler'di. Buna karşın, 23 Mart 1933'te Zentrum Nazi liderine tam yetki yönünde oy kullandı ki Katolik Parti için bu kendini feda etme ve Alman Cumhuriyeti'ni sonsuza dek feda etme anlamını taşıyordu.

XI. Pius ile Nazi Almanyası arasındaki iyi ilişki görüntüsü sona ermedi. 1936 yılından sonra, Katolik inanç üzerine dayatılan Nazi ırkçı ilkelerinin yarattığı tehlike gittikçe daha belirgin hâle gelince, Anlaşma'nın Katolik kurumlarla (gençlik hareketleri ve dinî tarikatlar) ve kilise mülkleriyle ilgili önemli maddeleri Berlin tarafından göz ardı edildikçe ve rahip ve rahibelere karşı uydurulan suçlamalar Katolik Kilisesi'nin doğrudan ortadan kaldırılması ihtimaline işaret ettikçe, XI. Pius giderek yeni Reich'a daha fazla düşmanlık hissetmeye başladı. Papa'nın 1937 tarihli genelgesi *Mit brennender Sarge* ("Büyük Endişe"), mevcut gerilimi abartıyordu. Bu genelgenin hazırlanmasına Vekil Pacelli'nin de katıldığından ve Nazi yaptırımları karşısında XI. Pius'un hissettiği öfkeyi paylaştığından şüphe yoktur. Nisan 1938'de Roma'daki bir toplantı sırasında Pacelli'nin Birleşik Devletler'in Londra Büyükelçisi Joseph P. Kennedy'e teslim ettiği gizli rapor büyük bir ihtimalle bu

13 Kilisenin ve modern papalığın anti-Yahudi geleneği konusundaki yakın tarihli yayınlar olarak özellikle bkz. James Carroll, *Constantine's Sword: The Church and the Jew: A History* (Boston, 2001) ve David I. Kertzer, *The Pops Against the Jews: The Vatican's Role in the Rise of Modern anti-Semitism* (New York, 2001).

14 Pacelli'nin kişiliği ile ilgili olarak özellikle bkz. John Cornwell, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII* (New York, 1999).

konuyla ilgilidir. Nazilerle uzlaşma, rapora göre, söz konusu değildir. Yaklaşık aynı günlerde, Birleşik Devletler'in Berlin Başkonsolosu Alfred W. Klieforth ile yaptığı görüşmede Pacelli'nin güya söylediği, "kendisinin Nasyonal Sosyalizm ile her tür uzlaşmaya kararlı bir biçimde karşı çıktığıdır. Hitler'i sadece güvenilmez bir alçak değil ama aynı zamanda günahkâr bir kişi olarak görmektedir. Hitler'in bir ölçülülük vasfı olduğuna inanmamaktadır."[15]

Ancak Pacelli Papa seçildikten hemen sonra, bazı girişimleri (*Humani Generis Unitas*'ı rafa kaldırmanın dışında), ultra-muhafazakâr yaklaşımını koruduğunu teyit ediyor ve Almanya'yı yatıştırma arzusu kolayca teşhis edilebiliyordu. Mesela 1939 Nisan ayı ortalarındaki bir radyo konuşmasında Papa İspanya halkını barışı sağladıkları için ve zafer kazandıkları (Tabii ki Franco'nun zaferi) için kutluyor ve İspanya "materyalist ateizm sözcülerine bir kez daha Katolik inancına duyduğu sarsılmaz bağlılığı soylu bir biçimde kanıtlamıştır" diye ekliyordu.[16] Birkaç ay sonra, XII. Pius Fransız anti-cumhuriyetçi, monarşist, azgın milliyetçi ve anti-Semit *Action Française* için selefinin verdiği aforoz kararını kaldırdı. Kutsal Makam suçlamayı 7 Temmuz 1939'da kaldırdı fakat kararın *Osservatore Romano*'da yayınlanma tarihi 15 Temmuz'du, yani Bastille Günü'nün ertesi günü: Gün seçimi sadece rastlantı da olabilirdi.[17]

6 Mart'ta yeni Papa kendisinin seçildiğini, orijinali Latince olan özellikle uzun bir mektupla Hitler'e bildirdi ve (âdet olmadığı halde) mektubu Almancaya açıkça kendisi çevirdi ve imzaladı.

Bu arada, Nazi-Sovyet paktı XII. Pius'un Nazi liderine karşı kişisel olarak yaşadığı güven eksikliğini takviye etmiş olmalıdır; 1939 sonbaharında anti-Hitler bir darbe planlayan Alman muhalif gruplarla Papa'nın kısa dönemli temasa girmesini bu durum açıklayabilir. Ancak, daha en başından, Papa oldukça farklı ve baskıya yol açan bir sorunla karşı karşıyaydı: Daha ağır Nazi suçları karşısında hem diplomatik ve hem de açık tepkisi ne olmalıydı?[18]

XII. Pius, Hitler Almanyası ile ilişkilerden kişisel olarak kendisinin sorumlu olacağını kendi maiyetine açıkça hissettirdi. Şüphesiz bilinçli olarak, Nazi-yanlısı ve anti-Semit Cesare Orsenigo Berlin'de Papalık elçisi ola-

15 Her ikisi de 2003 yılında ortaya çıkan belgeler için bkz. Laurie Goodstein, "New Look at Pius XII's Views of Nazis", *New York Times*, 31 Ağustos 2003, s. 17. Savaş öncesi yıllar için bkz. Thomas Brechenmacher, "Teufelspakt, Selbsterhaltung, universale Mission? Leitlinien und Spielräume der Diplomatie des Heiligen Stuhls gegenüber dem nationalsozialistischen Deutschland (1933-1939) im Lichte neu zugänglicher vatikanischer Akten", *Historische Zeitschrift* 280, sayı 3 (2005), s. 591 vd.

16 Bkz. Peter C. Kent, "A Tale of Two Popes: Pius XI, Pius XII and the Roma-Berlin Axis", *Journal of Contemporary History* 23, sayı 4 (1988), s. 604.

17 Karar ve bağlamı için bkz. Eugen Weber, *Action Française: Royalism and Reaction in Twentieth Century France* (Stanford, 1962), s. 251-52.

18 Friedländer, *Pius XII*, s. 10 vd.

rak tutuldu.[19] Savaşın ilk evresi boyunca tüm Nazi suçları dizisi karşısında XII. Pius'un politikası, seçici ödün politikası olarak tanımlanabilir. Papa, akıl hastalarının öldürülmesiyle ilgili açık bir tutum takınmadı ancak 20 Ekim 1939 tarihli *Summi Pontificatus* genelgesiyle "değerli Polonya halkı" için bir çağrı yaptı (gerçi Polonya piskoposu ve Vatikan'ın Polonya vekili bunu yetersiz bulmuştu).[20] Hem ötanazi ve hem de Polonya Katoliklerinin kaderi ile ilgili olarak Vatikan, hem Papalık elçisi aracılığıyla (özellikle Polonya konusunda) hem de Alman piskoposlara yapılan acil çağrılarla Berlin'e de başvurdu. Breslau'dan Kardinal Bertram'a ve Berlin'den Piskopos Preysing'e gönderilen Aralık 1940 tarihli mektuplarda, XII. Pius akıl hastalarının öldürülmesiyle ilgili yaşadığı şoku ifade etti.[21] Ancak, her iki durumda ya da başka bağlamda, Yahudilerin imhasına dair hiçbir şey söylenmedi.

11 Haziran 1940'ta Fransız Kardinal Eugène Tisserant ikamet ettiği Vatikan'dan Paris'teki meslektaşı Kardinal Emmanuel Suhard'a bir mektup gönderdi. Her ne kadar, Fransa'nın çöküşü ve Mussolini'nin savaşa girmesinin ertesi gününe denk gelmesi bakımından, mektubun 1940 bağlamında okunması gerekse de, olağanüstü genişlikte bir anlamı vardır: "Hükümetlerimiz [demokrasiler] çatışmanın gerçek doğasını anlamayı reddediyorlar ve bunun da geçmiş dönemlerdeki gibi bir savaş olduğunu düşünmekte ısrar ediyorlar. Ancak Faşist ideoloji ve Hitlercilik gençlerin vicdanlarını dönüştürdü ve otuz beş yaşın altında olanlar, liderlerinin emriyle herhangi bir amaç için her tür suçu işlemeye gönüllüler. Kasım ayının başından beri, bireyin vicdanının sesini dinlemekle yükümlü olduğu zira Hıristiyanlık açısından bunun yaşamsal olduğu konusunda bir genelge yayınlanmasını ısrarla Kutsal Makam'dan [*Holy See*] istedim. ... Korkarım tarih, kendi yararına bir politika izlediği ve fazlaca başka bir şey yapmadığı Kutsal Makam'ı yargılayacaktır. Bu, özellikle XI. Pius dönemini yaşamış birisi için, son derece üzücü."[22]

---

19 XII. Pius'un Alman meselelerini kendi tekeline alması ve Orsenigo'nun rolü konusunda bkz. Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965* (Bloomington, 2000), s. 44-45.

20 Genelge için bkz. Yay. haz. Heinz Boberach, *Berichte des SD und der Gestapo über Kirchen und Kirchenvolk in Deutschland 1934-1944* (Mainz, 1971), s. 382, not 1; Polonya talepleri konusunda yakın tarihli bir kaynak olarak bkz. Giovanni Miccoli, *Les Dilemmes et les silences de Pie XII: Vatican, Seconde Guerre Mondiale et Shoah* (Brüksel, 2005), s. 52 vd.

21 Yay. haz. Burkhart Schneider, Pierre Blet ve Angelo Martini, *Die Briefe Pius' XII. An die deutschen Bischöfe 1939-1944* (Mainz, 1966), s. 104-11.

22 Mektubun tamamı için bkz. Eberhard Jäckel, "Zur Politik des Heiligen Stuhls im Zweiten Weltkrieg", *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* (Ocak 1964), tercüme edilerek aktarıldığı kaynak Friedländer, *Pius XII*, s. 55-56.

Alman işgali ülkeden ülkeye farklılık gösteriyordu. Danimarka 1943 yazına kadar bağımsızlık görüntüsünü korurken, "akraba ırk kanı" taşıdığı hâlde Norveç ve Hollanda Nazi Partisi'nin atadığı ve hem işgal yöneticisi hem de ideolojik elçi rolleri olan *Reichskomissare* tarafından yönetiliyordu. Belçika ve Kuzey Fransa (Loire Nehri'nin kuzeyi ve Atlantik kıyısı boyunca) Wehrmacht'ın ve Belçika sınırına komşu iki Fransız bölgesi Brüksel'deki askerî komutanlığın yetkisi altındaydı. Diğer yandan, Fransa'nın orta ve güney bölgelerine Mareşal Pètain'in liderliği altında, "Vichy Fransası" olarak belirli bir özerklik bahşedilmişti. Almanya Lüksemburg'u ve Fransız eyaletleri Alsace ve Lorraine'i fiilen ilhak etti. Mussolini'ye ödül olarak, Fransa'nın güneydoğusundan bir bölge İtalyan ordusu tarafından işgal edildi.

İşgal altındaki Avrupa'ya Alman kurumlar ve atanmış görevliler hükmediyordu ve bunlar birbirlerinden bağımsızdılar ancak tek bir merkezi otoriteye, Führer'in otoritesine tâbi idiler. Kurumsal iktidar dağıtımı labirenti içinde, hiçbir unsur 1940'ta ya da daha sonra tek başına Yahudi Sorunu'ndan sorumlu değildi. Ayrıca, 1938 başlarından beri tüm alanlarda olduğu gibi, devlet kurumları, parti ve parti örgütleri tarafından giderek daha fazla ast pozisyonlara itiliyorlardı. İşgal ve anti-Yahudi politikalarla ilgili konularda kıdemli partililerin hâkimiyeti son derece kapsayıcıydı. Sadece ordu, savaş koşulları sayesinde, tam tanımlanmamış bir pozisyonu koruyabiliyordu. Daha önce gördüğümüz gibi, Polonya'da harekâtın bitmesinden kısa bir süre sonra Wehrmacht sivil meselelerle ilgili denetim yetkisinden yoksun bırakılmıştı ancak birçok işgal edilmiş Avrupa ülkesinde anti-Yahudi yaptırımların uygulanmasında egemen otorite olma rolünü sürdürdü. Aynı zamanda, Sovyetler Birliği ve Balkanlar'da uygulanan baskı ve katliamlara aktif olarak katıldı.

Bunların dışında, *bölgesel ve aynı zamanda işleyişle ilgili durumlarda*, parti ve örgütleri neredeyse tüm iktidarı elinde tutuyordu. Hans Frank Genel Hükümet'te egemenliğini sürdürüyordu; Arthur Greiser Warthegau'da; Arthur Seyss-Inquart Hollanda'da; Konstantin von Neurath (başlangıçtaki yegâne istisna) daha sonra Reinhard Heydrich ve nihayet Hermann Frank Protektora'da; Josef Terboven Norveç'te; daha sonra, Heinrich Lohse "Ostland"da ve Erich Koch da Ukrayna'da. Hepsi partinin sadık adamlarıydı. *İşleyişle ilgili olarak*, Hermann Göring ekonomik sömürü ve mülksüzleştirmeyi yönetirken, Fritz Sauckel ve Albert Speer yabancı işçiler ile ilgileniyordu. Alfred Rosenberg sanat ve kültür varlıklarını yağmalıyordu (daha sonra "işgal edilmiş doğu bölgelerinin" sivil yönetiminden sorumlu olacaktı); Joseph Goebbels, tabii ki, propaganda ve çok yönlü uzantılarını planlıyordu; Joachim von Ribbentrop yabancı hükümetlerle ilgilenirken Heinrich Himmler ve emrindeki-

ler nüfus transferleri ve "kolonizasyonu" denetlemenin yanı sıra tutuklamalar, infazlar, sürgünler ve imhadan sorumluydu.[23]

23 Himmler'in imparatorluğu bünyesinde 27 Eylül 1939'da oluşturulan ve Heydrich'in emrine verilen "Reich Güvenlik Baş Dairesi" (*Reichssicherheitshauptamt* ya da RSHA), 1936 yılından beri eşgüdümlü hâle getirilen güvenlik ve polis birimlerine (SD, Gestapo ve kriminal polis) tek bir kurumsal çerçeve sağlıyordu. Heydrich'in (daha sonra Kaltenbrunner'in) Baş Dairesi, Hitler'in oluşturduğu genel politika çerçevesinde, rejimin anti-Yahudi yaptırımlarını planlama ve uygulama merkezlerinden biri hâline geldi. Yeni girişimler genellikle RSHA'da planlanıyor ve Himmler'in, nihai olarak da Hitler'in onayına sunuluyordu, gerçi, daha ileride göreceğimiz gibi, siyasal ya da askerî kısıtlamalar nedeniyle birçok durumda bu öneriler reddediliyor ya da değişiklik için geri gönderiliyordu. RSHA temsilcileri, Güvenlik Polisi şefleri (*Befelshaber der Sicherheitspolizei* ya da BdS), kıtanın her bir işgal edilmiş ülkesinde ya da bölgesinde faaliyet gösteriyorlardı ve zaman zaman Wehrmacht veya diğer Nazi birimleriyle ilişkileri geriliyordu, bunun nedeni de bağımsız girişimleri ve mevcut emir-komuta zincirini sıkça hiçe saymalarıydı. 1940'ta RSHA'nın temel yapısı son şeklini aldı. Yahudi meseleleri ile ilgili olarak iki şubenin özel önemi vardı: Amt (şube) IV ve Amt V. Amt IV –"Düşmanlarla İlgili Araştırma ve Düşmanlara Karşı Savaş"– aslında, Heinrich Müller komutasındaki Gestapo'ydu. Eichmann'ın denetimindeki alt-birim IVB4, Yahudi *Referat* [Şubesi] ya da "Masası", üst kademelerde kararlaştırılan Yahudi politikalarının idari ve lojistik organizasyonunun odağı hâline geldi. Eichmann, Heydrich'e ve çoğu zaman Himmler'e doğrudan ulaşabiliyordu. "Asosyaller", "eşcinseller" ve Çingenelerden" sorumlu kriminal polis merkez ofisi, Amt V, aynı zamanda akıl hastalarının öldürülmesi için gaz tesisatları geliştiriyordu ve bunlar daha sonra Yahudilerin imhasında da kullanılacaktı; T4 (merkezin adresi Tiergarten 4) olarak bilinen "ötanazi" operasyon merkezi ile yakın işbirliği içinde çalışıyorlardı. Kapsayıcı bir RSHA araştırması olarak bkz. Michael Wildt, *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg, 2002). Alman polisi teşkilatının şefi Himmler'e bağlı olan, Kurt Daluege'nin Toplum Polisi [*Ordnungspolizei*], kısa sürede Güvenlik Polisi birimlerinin vazgeçilmez yardımcısı hâline geldi, özellikle de Doğu'da. *Einzatsgruppen* komutanlarının çoğu Güvenlik Polisi rütbelilerinden seçiliyordu.

Hayati rolüne rağmen RSHA, SS içinde, terör sisteminde önemli bir işlev yerine getiren kurumlardan sadece biriydi. Üst SS ve polis liderleri (*Höhere SS und Polizeiführer* ya da HSSPF), Himmler'in Doğu'daki ve Batı'daki kişisel temsilcileriydi. Yahudilere karşı operasyonlarda ve ülkelerindeki veya bölgelerindeki "partizanlar" ve çeşitli direniş örgütleriyle savaşta nihai karar sorumluluğu onlardaydı. Yerel yetkililerle, Wehrmacht ya da işgal edilmiş bölgelerde partinin tayin ettiği kişilerle yaşanan politika tartışmalarında SS'in hedef ve çıkarlarını temsil ediyorlardı. HSSPF mahalli SS ve polis liderleri (SSPF) ağına komuta ediyordu ve bölgelerindeki Toplum Polisi birimlerinin amiriydiler. Kapsamlı bir HSSPF çözümlemesi için bkz. Ruth Bettina Birn, *Die höheren SS und Polizeiführer: Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten* (Düsseldorf, 1986).

Toplama kampları daha rejimin en başından itibaren SS'in temel terör araçlarından biri oldu: Bu kampların ilki olan Dachau, daha rejimin en başında, Mart 1933'te kurulmuştu. 1934'ten itibaren kamplar, SS Toplama Kampları Müfettişliği'ne bağlı tek bir sisteme dönüştü (ilk müfettiş SS generali Theodor Eicke'yi, Richard Glücks izlemişti). 1930'larda yedi olan kamp sayısı savaşın zirvesinde, işgal edilmiş Avrupa'nın her köşesine yayılmış yüzlerce ana ve uydu kampa ulaştı; bazıları 1941'de kurulmaya başlanan imha kampları gibi ölümcüldü. 1942 yılının başında Toplama Kampları Müfettişliği, SS'in tüm ekonomik alanından sorumlu olan, Oswald Pohl'un SS Ekonomi İdaresi Ana Dairesi'ne (*Wirtschaftsverwaltungs-Hauptamt* ya da WVHA) katıldı. WVHA için bkz. Erik Schulte, *Zwangsarbeit und Vernichtung: Das Wirtschaftsimperium Oswald Pohls und das SS-Wirtschafts-und Verwaltungshauptamt* (Paderborn, 2001) ve Michael Thad Allen, *The Business of Genocide: SS, Slave Labor and the Concentration Camp* (Chapel Hill, 2002).

Himmler'in Reich Almanlığı Güçlendirme Kurumu (RKFDV) gibi yeni SS örgütlenmeleri savaşın başlamasından sonra önemli roller oynadılar. RKFDV, Doğu Avrupa'nın etnik anlam-

Kıta boyunca mevcut Alman egemenliği kısmen "ussal" hesaplarla belirlenen ama aynı zamanda iradi hatta çeşitli ideolojik ve güç-politikaları zemininde Almanya'nın üstünlüğünün coşkuyla benimsenmesine dayanan bir işbirlikçiliğe yaslanıyordu. Böylesi bir işbirliği milli ve bölgesel aktör ve kurumları, her çeşit yardımı, siyasal destek gruplarını, politikacıdan devlet memuruna, aydınlardan polis güçlerine ve demiryolu yöneticilerine, gazetecilerden sanayicilere kadar birçok bağımsız aktörü içeriyordu; ayrıca bu işbirliği, gençlik hareketlerinden köylü birliklerine, ruhban sınıfından üniversitelere, organize ya da spontan katil çetelerine kadar uzanıyordu. Savaş şiddetlendikçe ve direniş hareketleri daha aktif hâle geldikçe, bu sıkı işbirlikçiler, Almanya'nın düşmanlarının ve Almanya'nın kurbanlarının izlerini sürerken daha da vahşileştiler.

Hitler'in Batı zaferi sırasında Nazi terör sisteminin kontrolü altındaki (ya da uydularının yardımıyla denetlediği) Yahudi sayısı, Büyük Reich'ta kalanlar 250.000-280.000 arası, Protektora'da 90.000, Slovakya'da 90.000, Polonya'nın işgal ya da ilhak edilmiş bölgelerinde 2,2 milyon, Hollanda'da 140.000, Belçika'da 65.000, her iki Fransız bölgesinde yaklaşık 33.000, Danimarka'da 7.000-8.000 arası, Norveç'te 1.700 idi. Yani, 1940 yazı başında, nereden bakılırsa bakılsın, zaten Hitler'in pençesine düşmüş toplam Yahudi nüfusu yaklaşık 3.200.000 kişiydi.[24]

Hitler'in yeni zaferleri Avrupa Yahudileri arasında yeni bir korku dalgasını tetikledi. Paris'in düşmesinden iki gün sonra Romen Yahudi yazar Mihail Sebastian günlüğüne, "Eiffel Kulesi'nde gamalı haç," yazacaktı. "Versailles'de Alman nöbetçiler. Zafer Takı'nda 'Meçhul Asker' ve Alman 'merasim kıtası.' Ancak en kötüsü bu zafer gösterileri ve kışkırtıcı fiiller değildi: Bunlar bile, Fransız toplumu içinde bir varlığını sürdürme iradesi doğurabilir ve koruyabilirdi. Beni daha çok korkutan ardından gelen 'uyum' operasyonuydu. Hitler'i dost ve samimi bir Fransa koruyucusu biçiminde sunan gazeteler, deklarasyonlar ve siyasal partiler oldu. Zamanı geldiğinde, uzun bir kıyım [Pogrom] sürecinde büyük bir panik ve büyük bir öfke yaşanacak. Poldy [Sebas-

---

da yeniden şekillendirilmesi görevini yürüttü: Toplama, sınır dışı etme, sürgün. Himmler'in RKFDV'sinin başında SS Obergruppenführer Ulrich Greifelt vardı ve etnik Almanlarla süregiden ilişkiler, nakilleri ve yeniden iskânları doğrudan *Volksdeutsche Mittelstelle*'nin (VOMI) elindeydi ve başında da, yabancı ülkelerdeki Alman topluluklar arasında propaganda ve kışkırtma operasyonlarını yürütmüş tecrübeli SS Gruppenführer Werner Lorenz vardı. SS üzerine varolan çok önemli tarihsel araştırmalara rağmen, hâlâ en iyi değerlendirmelerden biri olma özelliğini koruyan bir çalışma olarak bkz. Hans Buchheim ve ark., *Anatomie des SS-Staates*, 2 cilt (Olten, 1965).

24 1940 Yahudi nüfus istatistiklerinin değerlendirildiği araştırmaların yer aldığı bir kaynak olarak bkz. Yay. haz., Wolfgang Benz, *Dimension des Völkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (Münih, 1991).

tian'ın Paris'te yaşayan kardeşi] nerede olabilir? Ne yapacak? Başına ne gelecek? Biz burada ne olacağız?"[25]

1940 yılında, otuz üç yaşındaki Sebastian Romanya edebiyat sahnesinde zaten tanınmış bir roman ve oyun yazarıydı. Bükreş'te yaşıyordu ve yerel entelektüel seçkinlerle –bunlardan bazıları, örneğin E. M. Cioran ve Mircea Eliade, savaş sonrası yıllarda dünya çapında ünlü olacaklardı– yakın temas halindeydi, o seçkinler ki hepsi, Romen elbisesi giydirilmiş bir faşizme ve en kaba ve vahşi anti-Semitizm'e sürükleneceklerdi. Belki garip ama Sebastian yine de eski arkadaşlarının ayrıca ilişkisini sürdürdüğü tanıdıklarının davranışlarına ve onur kırıcı saldırılarına mazeretler buluyor ve ussallaştırmaya çalışıyordu. Sebastian'ın affediciliği ne kadar tuhaf olursa olsun, tuttuğu günlükler Nazi-benzeri yaptırımlar uygulayan ve katliamlara katılan bir rejimin ve onu yaygın biçimde destekleyen bir toplumun güvenilir bir portresini çiziyordu.[26]

Czerniakow, Varşova'da hızla değişen durumu yorumsuz aktarıyordu.[27] Ringelblum ve Sierakowiak o aylara dair bir not bırakmazken, Kaplan korkunç bir öfkeden çaresizliğe ve çaresizlikten de kısa süreli bir umuda geçiş yapıyordu. 11 Haziran'da Mussolini'nin hamlesine karşı korkunç öfke: "İkinci holigan da sahneye çıktı! Gönüllü mü zorunlu mu olduğunu söylemek zor ama klasik hain, Führer'in yardakçısı, İtalyan ulusunun maymunlideri Benito Mussolini'nin İngiltere ve Fransa'ya karşı savaşa girdiği bir gerçek." Günlüğe düşülen aynı nottan anlaşılacağı üzere Fransa ile ilgili yanılgılar hızla kayboluyordu: "Fransızlar tüm güçleriyle aslanlar gibi savaşıyorlar. Ancak kahramanlığın da bir sınırı var. Fransa'nın fiilen sahip olduğu askerî gücün Nazi askerî kudretine karşı direnmeye yeterli olacağı kuşkulu."[28] Derken, Paris'in düştüğü ve Fransa'nın ateşkes istediğine dair korkunç haber geldi: "En karamsar olanlar bile," diyordu Kaplan 17 Haziran'da, "ki bunlara ben de dâhilim, asla böylesine berbat bir haber beklemiyordu." Bunu da kaçınılmaz soru izliyordu: "İngiltere savaşmaya devam edecek mi?"[29] Başlangıçta Kaplan tedirgindi fakat üç gün sonra yeniden güçlü bir umut beslemeye başladı: "Daha savaş bitmedi! İngiltere savaşmaya devam ediyor ve Fransa bile bundan böyle, savaşını imparatorluk topraklarından, dünyanın her bir köşesindeki sömürgelerinden sürdürecek." Kaplan, hemen bunun ardından zekice bir öngörü ekliyordu: "Tabii ki bu savaşın kahramanları Almanlar

25 Mihail Sebastian, *Journal, 1935-1944* (Chicago, 2000), s. 297.

26 Sebastian'ın hayatı ve çalışmaları ile ilgili ayrıntılar için bkz. Radu Ioanid, Introduction to Sebastian, *Journal*, s. viiff.

27 Bkz. Adam Czerniakow, *The Warsaw Diary of Adam Czerniakow*, yay. haz. Raul Hilberg, Stanislaw Staron ve Josef Kermisz (New York, 1979), s. 161 vd.

28 Chaim Aron Kaplan, *Scroll of Agony: The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan*, yay. haz. Abraham I. Katsh (Bloomington, 1999), s. 162.

29 *A.g.e.*, s. 163.

ama onların istediği kısa bir savaş; onların diliyle söylersek *Blitzkrieg*. Uzun bir savaşı sürdüremezler. En büyük düşmanları zaman."[30]

Geçmiş aylarda olduğu gibi, felaket bir kez daha Mesih hülyalarını körüklüyordu. Kaplan, 28 Haziran 1940'ta, "bazıları kurtuluşun çok yakında olduğuna dair gizemli kanıtlar sunuyor. Bu sene *Tav-Shin* [İbrani takviminde 5700]. İsrail'in kurtuluşu, biliyoruz ki altıncı binyılın sonunda olacak. Bu hesaba göre üç yüzyıl eksik. Ancak bu açıklanabilir! Mesih çağını hesaplayanların bazıları umutsuzluğa kapıldılar bile. Fakat bu ne insanları yeni kanıtlar bulmaktan alıkoyacak ne de başka insanları buna inanmaktan. Onlar Mesih istiyorlar, onu getirecek kişi ise henüz ortaya çıkmadı."[31]

Yahudiler arasındaki umutsuzluğa ve Alman toplumundaki "yaz sonundan önce" gelecek nihai zafer inancına kısaca değindikten sonra Klemperer, muhtemelen gözleri önünde zulmedilen Yahudilere karşı birçok Alman'ın karmaşık bireysel duygularını yansıtan, 7 Temmuz tarihli bir olayı aktarıyordu: "Dün öğlene doğru Bayan Haeselbarth siyah kıyafetler içinde bizi görmeye geldi: St. Quentin yakınlarında kocası şehit düşmüş. ... Bana çoraplar, gömlekler ve külotlar getirdi. 'Sizin ihtiyacınız var, artık bana lazım değil' dedi. Bu eşyaları kabul ettik. Sempati? Çok fazla ... (fakat) sadece kadına karşı. Tanımadığım kocası önceleri kendi adına, daha sonra da Bölgesel Çiftçiler Birliği, dolayısıyla da doğrudan Parti adına avukatlık yapmış."[32]

Yahudilerle ilgili olarak her yerde yaşandığı gibi, Klemperer'in ruh hali de umuttan umutsuzluğa, umutsuzluktan yeni bir umuda doğru, gelen her bir haber kırıntısıyla, her bir söylentiyle, her bir ihtimal düşüncesiyle değişiyordu. İngiltere'nin, Hitler'in "barış önerisini" reddetmesinden sonra, Almanlar arasındaki –ve birçok Yahudi arasındaki– yaygın inanç İngiltere'nin sonunun geldiğiydi: "Yahudi Lokalinde," diye başlıyordu 24 Temmuz'da Klemperer, "ben her zaman iyimser rolünü oynuyorum. Fakat aslında durumumdan emin değilim. Tam bir şarlatan konuşması (Hitler'in 19 Temmuz Reichstag konuşmasına gönderme) fakat bugüne kadar bütün şarlatanca duyurular gerçekleşti. Natscheff [bir arkadaş] bile artık kederli ve şöyle diyor: 'Nasıl başaracağını tahayyül edemiyorum – ama şimdiye kadar her şeyi başardı.'"[33]

24 Temmuz tarihli aynı günlük notunda Klemperer dikkate değer bir biçimde devam ediyordu: "Her birimizin halkın ruh halini derinlemesine anlamaya çalıştığımız Yahudi Lokali'nin tuhaflığı ve aslında bunun berber ya da kasaptan alınan son yoruma bağlı olması ve benzeri durumlar (ben de öyle-

30 *A.g.e.*, s. 164.

31 *A.g.e.*, s. 166.

32 Victor Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1933-1941* (New York, 1998), s. 346.

33 *A.g.e.*, s. 349.

yim!). Dün kalender bir piyano akortçusu burada işini yapıyordu: 'Uzun sürecek, İngiltere bir dünya imparatorluğu' – her ne kadar sonradan ayakların yere basacak olsa da ... kuş gibi hafifledim."[34]

Hitler'in zaferlerine en beklenmedik tepki Klepperlerden geldi: Memnuniyetle karşıladılar: "Kendimize şöyle söylüyoruz," diye not düşüyordu Johan Klepper (karısı Hani ile paylaştığı fikri kastederek) 4 Temmuz 1940'ta, "bizim için, bizim durumumuzda hiçbir şey, başlamasına sebep olarak gösterildiğimiz bir savaşın kaybı kadar tehlikeli, daha doğrusu korkunç olamaz. Bunu ödemek zorunda kalırız. Kazanılan bir savaşı da ödeyecek olabiliriz ama o kadar korkunç olmaz."[35]

III

1940 yılı boyunca Nazi lideri, savaşın başından beri zaten fark edilir hâle gelen Yahudilerle ilgili kamusal suskunluğunu sürdürdü. 19 Temmuz 1940 zafer konuşmasında Yahudilere değinse de bu sadece olağan Nazi söylemi bağlamındaydı: "Yahudi kapitalistler" ve "uluslararası Yahudi zehiri," Masonlukla, silah endüstrisiyle, savaştan çıkarı olanlarla ve benzer kesimlerle bir aradaydılar.[36] Almanların düşmanları arasındaki Yahudilere dair benzeri yüzeysel bir gönderme, 4 Eylül'de, kış başlangıcı yoksullara yardım kampanyası açılış konuşmasında ortaya çıktı.[37] Ayrıca 10 Aralık'ta, Berlin'deki bir savaş gereçleri fabrikası işçilerine yaptığı bir konuşmada Hitler bir kez daha Reich'ın düşmanları listesi çıkarıyordu fakat bu kez Yahudiler, "Eriha'nın boruları [Eriha surlarının boru çalarak yıkılmasına ilişkin mukaddes kitap öyküsüne gönderme – ç.n.] ile milletleri yok edebileceğine inanan bir halktan" başka bir şey değillerdi.[38] Diğer bir deyişle, zafer sarhoşluğunun zirvesinde Alman milletine ve dünyaya hitaben yaptığı konuşmalarda Hitler Yahudi konusuna çok az ağırlık veriyordu. Ancak konu unutulmuyordu.

13 Nisan'da Hitler, Norveç'in işbirlikçi Vidkun Quisling hükümeti ticaret bakanı Wiljam Hagelin'e, İsveç'teki Yahudilerin anti-Alman propaganda faaliyetlerinde "fazlaca yer aldıklarını" söylüyordu.[39] Eğer Yahudileri hızla ber-

34 *A.g.e.*

35 Jochen Klepper, *Unter dem Schatten Deiner Flügel: Aus den Tagebüchern der Jahre 1932-1942*, yay. haz. Hildegard Klepper (Stuttgart, 1956), s. 902.

36 Adolf Hitler, *Hitler: Reden und Proklamationen, 1932-1945: Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, yay. haz. Max Domarus, cilt 2, bölüm 1 (Münih, 1965), s. 1541.

37 *A.g.e.*, s. 1580.

38 *A.g.e.*, 1628.

39 *Documents on German Foreign Policy: Series D, 1937-1945*, cilt 9 (Washington, DC, 1956), s. 146. (Bundan sonra, *DGFP: Series D*).

taraf ederlerse ekonomilerinin bozulacağından korkan Romenleri yatıştırmak için Hitler, 26 Temmuz'da yeni atanmış olan Başbakan Ion Gigurta'ya, "Almanya'daki gelişmede görülen sayısız örnek temelinde, aksi iddia edilmesine rağmen, Yahudilerin tamamıyla gereksiz olduğu ortaya çıktı," diyordu.[40]

Hitler'in uyarıları tabii ki sadece Yahudilerin ekonomideki rolü üzerine kuramsal öngörülerini paylaşmakla sınırlı değildi. 28 Temmuz'da Hitler ve Dışişleri Bakanı Ribbentrop Salzburg'da Slovaklarla buluştular. O gün Ribbentrop, Başkan Josef Tiso'ya Slovak hükümetinin reorganizasyonunu zorla kabul ettirdi: Hem içişleri hem de dışişleri bakanı olan Ferdinand Durcansky'nin yerini, fanatik Nazi-yanlısı siyasetçiler aldı; Alexander Mach İçişleri Bakanlığına, Vojtech Tuca Dışişleri Bakanlığına atandı. Eş zamanlı olarak, eski bir SA lideri olan Manfred von Killinger Bratislava'ya bakan olarak atandı. Son olarak, Eichmann'ın IVB4 şubesindeki adamı (ve daha önce SD Yahudi masası sorumlusu) SS Hauptsturmführer Dieter Wisliceny, 1 Eylül 1940'ta, Slovak Hükümeti "Yahudi işleri danışmanı" oldu.[41]

Hitler, Tiso, Tuka ve Mach arasında geçen konuşma son derece kibardı: Nazi lider Slovak misafirlerinden iç politikalarını Reich'a göre ayarlamalarını rica etti; Almanya'nın, "uluslararası Yahudi dolandırıcılığından bağımsız" bir ekonomik blok kurma azminde olduğunu açıkladı. Hitler daha sonra, Avrupa'da, ülkeleri arasındaki işbirliğine engel olmaya çalışacak güçlerin varlığından söz ettiğinde (Yahudiler, Masonlar ve benzer unsurlar), Tiso bunu onayladı ve Yahudiler, Macarlar ve Çeklerle ilgili kendi yorumlarını ekledi.[42]

Aynı aylar içinde Nazi lideri, Yahudilerin Alman bölgelerinde ve hatta Alman işçiler arasında, işçi olarak çalıştırılmalarını yasakladı.[43] Aynı dönemde, Himmler yeniden-iskân politikalarıyla uğraşıyordu ve Hitler yardımcısının 27 Mayıs 1940 tarihli, "Doğu'daki Yabancı Topluluklar Konusunda Yapılacaklar Üzerine Düşünceler" başlıklı raporuna karşı çıkmadı. Alman denetimindeki "etnik bulamaç" Genel Hükümet'e sürgün edilecekti ve Yahudiler de –Himmler'in gözünde "etnik bulamaç"tan da beterdiler– "Afrika ya da başka yerdeki" bir sömürgeye gönderilecekti. SS Reichsführer için bir "Bolşevik yöntemi" olan fiziksel imha "gayri-Alman" olurdu.[44]

---

40 *A.g.e.*, cilt 10 (Washington, DC, 1957), s. 316.

41 Tatjana Tönsmeyer, *Das Dritte Reich und die Slowakei 1939-1945: Politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn* (Paderborn, 2003), s. 63, 137 vd.

42 Andreas Hillgruber, *Staatmänner und Diplomaten bei Hitler: Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertrertern des Auslandes*, cilt 1 (Frankfurt am Main, 1967-70), s. 187 vd.

43 Joseph Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, yay. haz. Elke Fröhlich, cilt 8, bölüm 1 (Münih, 1998), s. 103.

44 Yay. haz. Helmut Krausnick, "Einige Gedanken über die Behandlung der Fremdvölkischen im Osten", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 5, sayı 2 (1957), s. 194 vd.

Dolayısıyla, görünüşe göre, Hitler Himmler'in fikirlerini kabul etti ve Haziran ayının ikinci yarısındaki bazı toplantılarda, Avrupa Yahudilerinin çeşitli Afrika sömürgelerine gönderilmelerini destekledi. 3 Ağustos'ta, kendi Paris Büyükelçisi Otto Abetz'e, "savaştan sonra Avrupa'daki bütün Yahudileri tahliye etmek niyetinde" olduğunu söyleyecekti.[45] Yenilgiye uğramış Fransa'ya ait olan Madagaskar adası uygun bir güzergâh gibi duruyordu; böylesi bir sürgün, her türden anti-Semit için on yıllardır arzulanan bir plan olagelmişti.[46]

Mussolini sevindirici haberi, Fransa ile ateşkes konusunu görüştükleri sırada doğrudan Reich'ın efendisinden alacaktı.[47] Birkaç ay sonra, 20 Kasım'da, Macar başbakanı da aynı ayrıcalığa erişecekti;[48] bu bir nevi gecikmeli duyuru –ve daha sonra gerçekleşen bazı diğerleri– Hitler'in Madagaskar düşüncesini, Avrupa Yahudilerinin Kıta'dan defedilmesi ile ilgili muğlak bir metafor olarak kullandığını gösteriyor.

Kısa bir süre için, en azından kâğıt üstünde, hem Wilhelmstrasse hem de RSHA'da hazırlıklar hızlandı.[49] "Alman Departmanı"ndaki (Abteilung Deutschland) en önemli "planlamacılardan" biri, (Yahudi işlerinden sorumlu) Martin Luther'in komutan yardımcısı, bağnaz anti-Semit Franz Rademacher'di. Rademacher'in 3 Temmuz tarihli uzun raporundaki bir cümleyi unutmamak gerekir: "[Madagaskar'daki] Yahudiler, daha sonra Amerika'daki ırktaşlarını iyi yönlendirebilmek için Almanların elinde rehin olacaklardır."[50]

Temmuz başında Eichmann, Reichsvereinigung ve Viyana ve Prag Yahudi cemaati temsilcilerine, dört milyon Yahudi'nin henüz bilinmeyen bir ülkeye gönderilmesinin planlandığı bilgisini verdi.[51] Varşova'da bu sevindirici haberi Czerniaków'a ulaştıran Gestapo çavuşu Gerhard Mende oldu: 1 Temmuz'da Czerniaków günlüğüne şu notu düşüyordu: "Mende, savaşın bir ay içinde biteceğini ve hepimizin Madagaskar'a gönderileceğini söyledi. Böylelikle Siyonistlerin rüyası gerçek olacak."[52]

12 Temmuz'da Frank kendi kurum yöneticilerine haberi iletti: Tüm "Ya-

45 *DGFP, Series D*, cilt 10, s. 484.

46 Bu konuyla ilgili Ribbentrop ve Bonnet arasındaki, 7 Aralık 1938 tarihli, fikir alışverişi için bkz. Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*, Cilt 1, *The Years of Persecution, 1933-1939* (New York, 1997), s. 301.

47 Galeazzo Ciano, *Diary 1937-1943: The Complete Unabridged Diaries of Count Galeazzo Ciano,Italian Minister for Foreign Affairs, 1936-1943* (Londra, 2002), s. 363.

48 *DGFP, Series D*, cilt 11 (Washington, DC, 1960), s. 635.

49 Hans Safrian, *Die Eichmann-Männer* (Viyana, 1992), s. 94.

50 *DGFP, Series D*, cilt 10, s. 113.

51 *A.g.e.*, s. 95.

52 Czerniaków, *Warsaw Diary*, s. 169.

hudi kabilesi" kısa sürede Madagaskar'a doğru yola koyulacaktı.[53] Birkaç gün sonra, Lublin'deki bir konuşmada genel-vali, Yahudi "erkeklerin, kadınların ve kızların nasıl teker teker, parça parça" gönderileceğini anlatırken gizli kalmış şovmenlik yeteneklerini de sergiliyordu. Dinleyicilerden bir kahkaha tufanı kopuyordu.[54] Vali'de pratik bir yan da olduğundan, krallığındaki tüm getto inşa etme çalışmalarının durdurulmasını emretti.[55] Greiser daha en başından meseleye kuşkuyla yaklaştı: Kış gelmeden Yahudilerin tahliye edilebileceğinden emin değildi ve ona göre Warthegau'dan Genel Hükümet'e yapılacak transfer tek yakın ve somut seçenekti.[56] Greiser ve Frank bir uzlaşma zemini yaratmak için Temmuz sonunda buluştular ancak bir sonuç çıkmadı.[57]

Madagaskar masalı sonraki aylarda terk edilecekti zira Büyük Britanya'nın yenilgiye uğrayacağına dair hiçbir işaret yoktu.[58]

---

53 Hans Frank, *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939-1945*, yay. haz. Werner Präg ve Wolfgang Jacobmeyer (Stuttgart, 1975), s. 252.

54 *A.g.e.*, s. 258.

55 Christopher R. Browning, *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge, 1992), s. 33.

56 Safrian, *Die Eichmann-Männer*, s. 94.

57 Konuşmayı, yeni planı [Madagaskar] beğendiğini söyleyerek Greiser açtı ancak kendi İdari Bölgesi (Gau) için Yahudi Sorunu kıştan önce çözülmek zorundaydı. "Her şeyin savaşın süresine bağlı olduğu aşikâr. Eğer savaş sürecek olursa geçici çözümler bulmak zorundayız" (Frank, *Diensttagebuch*, s. 261). Bu noktada Greiser'ın söyledikleri daha somuttu: Litzmannstadt (Lodz) gettosundaki 250.000 Yahudi'nin Genel Hükümet'e nakledilmesi öngörülüyor, diye vurguluyordu. Yiyecek yokluğu ve salgın tehlikesi nedeniyle bu Yahudiler kış boyunca Litzmannstadt'ta kalamazdı. Frank çok sertti: Hitler, Genel Hükümet'e daha fazla nakil olmayacağı konusunda kendisine söz vermişti ve o da Führer'in kararını "resmî olarak" Himmler'e bildirmişti (*a.g.e.*, s. 261).

Himmler'in Genel Hükümet'teki baş temsilcisi SS General Friedrich Wilhelm Krüger Madagaskar planına değiniyor ve Yahudilerin denizaşırı tahliyesinde Litzmannstadt'taki duruma öncelik verilmesi gerektiğini vurguluyordu. Krüger'in Warthegau'daki mevkidaşı, SS General Wilhelm Koppe tartışmayı yeniden fiili duruma taşıdı. Ona göre, Litzmannstadt'taki gettonun kurulmasına karar verilirken, Yahudilerin Genel Hükümet'e naklinin "hiç değilse yıl ortasında başlayacağı" varsayılmıştı (*a.g.e.*, s. 262). Frank pozisyonunu korudu ve Greiser, tartışmalardan, Genel Hükümet'in Litzmannstadt'tan gelecek 250.000 Yahudi'yi geçici olarak bile kabul edemeyeceğini çıkardığını söylediğinde, Frank Greiser'in durumu doğru biçimde özetlediğini belirtti (*a.g.e.*, s. 263). Hiçbir şey Warthegau temsilcileri için durumu değiştirmeyecekti, İdari Bölge yöneticilerinin kendileri de dâhil, Litzmannstadt'a yerleşen Alman vatandaşlarını etkileyebilecek salgın tehdidinin korkutucu biçimde betimlenmesi bile. Frank, o anda yapabileceği hiçbir şey olmadığını yineliyordu (*a.g.e.*, s. 264).

58 30 Ekim 1940 tarihli parti içi yazışmalarda Madagaskar planı konusunda ilginç bir sonsöz vardı. Martin Bormann, Rosenberg'in "Madagaskar'da Yahudiler" makalesini Hitler'in an itibarıyla doğru bulmadığını "ancak birkaç ay sonra uygun olabileceğini" Rosenberg'e bildiriyordu. Yay. haz. Helmut Heiber, *Akten der Partei-Kanzlei der NSDAP: Rekonstruktion eines verlorengegangenen Bestandes. Regesten*, cilt 1, bölüm 2 (Münih, 1983), abs no. 24983.

Reich'tan ve işgal edilmiş ülkelerden Yahudi göçü savaşın başlamasından sonra da devam etti. 24 Ocak 1939'da Göring'in Heydrich'i Yahudi göçü konusunda yetkili kıldığına daha önce değinmiştik. Gestapo Şefi Heinrich Müller, Heydrich'in emrindeki Berlin "Merkezi Göç Kurumu"nun başkanı oldu. Günlük operasyonlar Eichmann'ın eline kaldı: Sonuçta, hem sürgünler ve hem de Yahudi göçleri için (bu aşamada Nazilerin gözünde ikisi aynı şeydi) "operasyon şefi" oldu. Genel tahliye politikasına –ve Hitler'in açık onayına– uygun biçimde, esas olarak 1939 baharında, Lublin bölgesine gönderilen Yahudiler SS tarafından Sovyet sınırının ötesine sürülüyordu ya da Sovyet işgali altındaki bölgeye kaçmalarına göz yumuluyordu (bu duruma bir önceki bölümde yer vermiştik). Ancak, 1939 Ekim ayı ortalarında bu imkân azaldı ve bunun temel nedeni Sovyet iltica politikasının değişmesiydi. Polonya dışında, Macaristan sınırında yarı gizli bir güzergâh daha vardı; buradan da birkaç bin Yahudi'nin kaçması mümkün oldu fakat ileride göreceğimiz gibi, bu durum onlara uzun süreli bir güvenlik sağlamayacaktı.

Savaşın ilk birkaç ayı boyunca, Polonya'dan ya da Polonya'nın Reich tarafından işgal edilen bölgelerinden Yahudiler, tıpkı Reich ve Protektora'da olduğu gibi, vize için başvurarak gidebiliyorlardı. Mesela, ilhak edilmiş Doğu Yukarı Silezya bölgesindeki Auschwitz şehri Yahudi konseyi, 4 Ocak 1940'ta, göç için gerekli fonları göndermediği için Amsterdam'daki Yahudi kurtarma örgütü Amerikan Birleşik Dağıtım Komitesi'ne şikâyetlerini bildiriyordu: Ältestenrat'ın mektubunda şöyle deniliyordu: "Sizin de muhtemelen bildiğiniz gibi, yetkili mercilerin iznine dayanarak, Auschwitz'de tüm Kattowitz bölgesi için bir merkezi göç bürosu oluşturuldu. Bu büronun bünyesinde bir denizaşırı göç departmanı ve bir Filistin Ofisi de var. ... Çeşitli kamplardan insanların kurtarılabilmesi için göç imkânlarının sağlanması gerekiyor. ... Önemli sayıda kullanılamayan Filistin belgesiyle ve elinde onaylı Amerika belgesi bulunanlarla ilgilenilmesi gerekiyor." Acilen paraya ihtiyaç vardı.[59]

Kısa sürede Almanlar önceliklerini belirlediler. Nisan 1940'ta, göç ve sınır geçme giderek zorlaşmaya başladığı sırada, Heydrich ilk yönergeler setini yayınladı: Askerlik yaşındaki erkekler hariç, Reich'tan Yahudi göçünün arttırılması; Filistin'e göçün sınırlanması ve denetimi; toplama kamplarındaki Polonyalı ya da eski-Polonyalı Yahudilere göçün yasaklanması; Genel Hükümet'e Yahudi sürgününün (ya da "serbest göç") durdurulması.[60]

59 Yay. haz., Sybil Milton ve Frederick D. Bogin, *Archives of the Holocaust*, cilt 10, bölüm 2 (New York, 1995), s. 649 vd.

60 Yay. haz. Joseph Walk, *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat: Eine Sammlung der gesetzlichen Massnahmen und Richtlinien, Inhalt und Bedeutung* (Heidelberg, 1981), s. 320. Genel Hükü-

25 Ekim 1940'ta, esas olarak Reich'tan göç imkânlarının önünü açmak için, Genel Hükümet'ten Yahudi göçü yasaklandı. Hatta Heydrich samimi –ve kendisine uygun– bir de yorum ekliyordu: "Doğu Yahudilerinin göçü, Dünya Yahudiliğinin kendisini sürekli manen yenilemesi anlamını taşır zira Doğu Yahudileri, Ortodoks dinî düşünceleri nedeniyle rabbilerin ve Tevrat öğreticilerinin büyük ölçüde temsilcisidirler ki bunlar özellikle Birleşik Devletler'de faal olan Yahudi örgütleri için gereklidir. Bu Amerikan-Yahudi örgütleri için, her bir Ortodoks Yahudi, hem manevi yenilenme hem de Amerikan Yahudiliğinin daha fazla kaynaşması için gösterdikleri daimi çaba açısından ek bir unsurdur. Amerikan Yahudiliği aynı zamanda, Doğu Avrupa'dan yeni gelen Yahudilerin yardımıyla, özellikle Almanya'ya karşı mücadelesini daha büyük bir enerjiyle sürdürmeyi hedefler."[61] Aslında, eski Polonya'da kapana kısılan Yahudiler için Birleşik Devletler'e ulaşma şansı neredeyse yoktu ve bunun tek istisnası Sovyet işgalindeki bölgeye ve daha ileriye kaçabilenlerdi.

Savaşın başlamasıyla birlikte, Almanya ya da Alman işgali altındaki ülkelerden mülteciler için sağlanan Amerika vizeleri, Birleşik Devletler kota sisteminin sağladığı zaten sınırlı imkânların da altına sert bir biçimde düştü. 25 Haziran 1940'ta, Birleşik Devletler tarafından özellikle değerli kabul edilen ya da Fransız-Alman ateşkes anlaşmasının 19. maddesi gereğince Gestapo'ya teslim edilme tehlikesi altında olan seçilmiş bir mülteci grubunun (geçici sığınma imkânı buldukları Güney Fransa'dan) göçlerini kolaylaştırmak amacıyla, özel bir komite olan Acil Kurtarma Komitesi ya da ERC kuruldu.[62]

Başta, New York'taki ERC merkezi, Vichy yetkililerinin dayattığı düzenlemelere uyum sağlarken ve siyaseten istenmeyen göçmenleri dışarıda bırakmak üzere yeni eleme yöntemleri oluştururken, ne kadar sorun çözüyorsa bir o kadarını da yaratıyordu. 1940 Ağustos'unda ERC, Dış Politika

---

met'e Yahudilerin sürülmesiyle ilgili yasak birkaç gün sonra geri alındı. Yay. haz., John Mendelsohn ve Donald S. Detwiler, *The Holocaust: Selected Documents in Eighteen Volumes*, cilt 6, doküman 150 (New York, 1982), s. 234-38. Aynı yılın Mayıs ayında, Birleşik Devletler Berlin Maslahatgüzarı Alexander Kirk, üst düzey bir Alman yetkilisine göre "Almanya'nın, sırasıyla Eski Reich, Avusturya ve Protektora'dan Alman, Avusturya ve Çek Yahudilerinin göçünü teşvik etme politikasını sürdürdüğünü" Washington'a bildiriyordu. Polonya Yahudilerinin gitmesine izin verilebilmesi için Almanya'dan Yahudi göçü imkânlarını engellemiyor olması gerekiyordu; karışık bölgeler Genel Hükümet'e tercih ediliyordu.

61 Heydrich'in raporu, Hans Frank'ın ofisinden 23 Kasım 1940'ta Genel Hükümet bölge valilerine gönderilen genelgede kelimesi kelimesine aktarılmıştır. Yay. haz., Tatiana Berenstein, *Faschismus, Getto, Massenmord: Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkrieges* (Doğu Berlin, 1961), s. 59.

62 Bu konuda Alman taleplerini Fransa'nın kabul etmesi ve ortaya çıkan sonuç için bkz. Regina M. Delacor, "Auslieferung auf Verlangen: Der deutsch-französische Waffenstillstandsvertrag 1940 und das Schicksal der sozialdemokratischen Exilpolitiker Rudolf Breitscheid und Rudolf Hilferding", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 30 (1999), s. 217 vd.

Birliği'nin mensubu olan Varian Fry'i, bilgi toplama göreviyle kısa süreliğine Fransa'ya gönderdi. Fry geri dönmek yerine Marsilya'da Centre Américain de Secours'u kurarak en çok tehlikede olanların ülkeyi terk etmesine yardımcı olmaya başladı. Fransızların ve aynı zamanda İspanyolların ve Portekizlilerin çıkardığı büyük engeller karşısında yasal yolların etrafından dolanma kararıyla, aslında düpedüz yasa dışı adımlar atıyordu (sahte çıkış ve transit vizeleri gibi). Yahudi olsun veya olmasın, yüzlerce mülteci güvenliğe kaçışlarını ona borçluydular. Ağustos 1941'de Fransızlar Fry'i kısa bir süre tutukladıktan sonra serbest bıraktı.[63]

Zaman zaman bazı ünlü kişiler kendiliklerinden müdahalede bulunuyorlardı. Mesela 9 Temmuz 1940'ta dünyaca ünlü yazar Stefan Zweig (New York'tan) New York Amalgamated Bank'tan Mr. Adolphe Held'e bir mektup yazarak bazı kişilerin kurtarılması için yardım istedi: "Eski eşim Frederike Maria Zweig ve iki kızı; birçok anti-Nazi faaliyette aktif rol alan Mr. Hugo Simon; *Berliner Tageblatt*'ın eski editörü Theodor Wolff ve eşi; Avusturyalı ünlü yazar Mr. Alfred Polgar." Tüm bu insanlar Güney Fransa'daki küçük bir şehirde, Montauban'da sıkışıp kalmışlardı.[64]

1940 yazında, çoğu durumda, Birleşik Devletler'e göç umutsuz bir talep hâline geldi. Görünen o ki, düşman ajanların mülteci olarak ülkeye sızma ihtimali Amerikan kararlarında etkili olmuştu. Kaçmaya çalışanların çoğunun Yahudi olduğu gerçeği bu şüpheyi azaltmadı.[65] Bürokratik düzey (dışişleri) ve siyasal düzey (başkan) arasında bu konuda bir uzlaşmazlık yoktu. Roosevelt'in danışmanları da, histerik bir basın kampanyasının etkilediği "beşinci kol" tehdidine toplumun büyük çoğunluğu ile aynı oran-

63 ERC faaliyetleri ve Varian Fry'in rolü konusunda bkz. Varian Fry, *Surrender on Demand* (New York, 1945); Anne Klein, "Conscience, Conflict and Politics: The Rescue of Political Refugees from Southern France to the United States, 1940-1942", *Year Book of the Leo Baeck Institute* (Londra, 1998), s. 287 vd. Aynı zamanda bkz. "The Varian Fry Papers", *Archives of the Holocaust: An International Collection of Selected Documents*, yay. haz. Henry Friedlander ve Sybil Milton, cilt 5 (New York, 1990), s. 1-76.

64 Zweig'ın mektubu için bkz. Yay. haz. Henry Friedlander ve Sybil Milton, *Archives of the Holocaust: An International Collection of Selected Documents*, cilt 14 (New York, 1993), s. 111. En ilginç kurtarma operasyonlarından biri, Lubavitcher Rebbe Joseph Schneersohn ve tüm ailesinin Varşova'dan Birleşik Devletler'e, Berlin, Riga ve Stockholm üzerinden kaçırılışıdır. Operasyonun şu ya da bu noktasında Dışişleri Bakanı Cordell Hull'un; Reich Dört Yıllık Plan yönetiminden Helmut Wohltat'ın; Abwehr [İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman Ordusu'nun casusluk birimi – ç.n.] şefi Amiral Canaris'in; yarı-Yahudi Abwehr görevlilerinin ve Atlantik'in her iki yanından birçok başka insanın katılımı gerekti. Bu karmaşık tabloyu tamamlamak için Rebbe'nin kendi yarattığı sorunlara da değinmek gerekir: Kırk bin kitaplık kütüphanesinin de kurtarılmasında ısrar etmiştir. Bu operasyon konusunda bkz. Bryan Mark Rigg, *Rescued From the Reich: How One of Hitler's Soldier Saved the Lubavitcher Rebbe* (New Haven, 2004).

65 Richard Breitman ve Alan M. Kraut, *American Refugee Policy and European Jewry, 1933-1945* (Bloomington, 1987), s. 112.

da inanıyordu.[66] Mayıs 1940'ta bir gün boyunca FBI'a gelen ihbar sayısı 2.900 idi.[67]

En aktif kısıtlamacılardan biri, Dışişleri Bakanlığı "Özel Sorunlar Şubesi" Başkanı Breckinridge Long'du. Günlüğünde açıkça ifade ettiği tutumu, Yahudilere karşı beslediği amansız düşmanlıktan kaynaklanıyordu. Long'un anti-Semitizmi keskin ya da bağnazca değildi; yine de, henüz mümkünken, Yahudi göçünü olabildiğince sınırlandırabilmek ve kritik 1942-1943 yılları boyunca tüm kurtarma operasyonu projelerini engellemek için elinden geleni yaptı.[68]

Zaman geçtikçe durum daha da kötüleşti. Roosevelt'in 20 Haziran 1941'de imzaladığı Bloom-Van Nuys Yasası, Birleşik Devletler [konsolosluk] görevlilerine, "kamu güvenliği açısından tehlikeli" olabileceği şüphesi taşıdığı kişilere vize vermeme yetkisi tanıyordu.[69] Gerçekte, Nazi ajanlarının Birleşik Devletler'e Yahudi mülteci olarak girmesi ve "kamu güvenliğini tehdit etmesi," mümkün olsa da çok az bir olasılıktı.[70] Çok önemli

66 *A.g.e.*, s. 126 vd. Toplumun bu konudaki düşüncesi ve basının tutumu konusunda bkz. Deborah E. Lipstadt, *Beyond Belief: The American Press and the Coming of the Holocaust, 1933-1945* (New York, 1986), s. 125 vd.

67 Klein, "Conscience, Conflict and Politics", s. 292.

68 Long'la ilgili olarak özellikle bkz. Henry L. Feingold, *The Politics of Rescue: The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938-1945* (New Brunswick, 1970), s. 131 vd. ayrıca, Henry L. Feingold, *Bearing Witness: How America and Its Jews Responded to the Holocaust* (Syracuse, 1995), s. 86 vd.

69 Breitman ve Kraut, *American Refugee Policy and European Jewry*, s. 135.

70 Aslında bazı Yahudi mülteciler Birleşik Devletler'in güvenliği açısından müthiş bir değer hâline geldiler. Hitler'in şansölyeliğe gelmesinden sonra Almanya'yı terk eden en ünlü Yahudi göçmen Albert Einstein'dı. Nazi lider iktidara geldiği sırada Einstein Amerika'ya yaptığı bir ziyaret sonrası Almanya'ya dönüş yolundaydı. Belçika'da seyahatine ara verdi ve kısa bir tereddüdün ardından, Princeton Institut for Advenced Studies'in davetini kabul ederek Birleşik Devletler'e döndü. O zamana kadar Einstein kararlı bir tarafsızdı, ancak kısa sürede Nazizm karşısında böyle bir ideolojik tercihin savunulamaz olduğunu anladı. Diğer mülteci fizikçiler gibi onun için de Çekoslovakya'nın ele geçirilmesinden sonra Nazi tehlikesi çok daha büyüktü. Almanlar artık Avrupa'daki en büyük uranyum madenlerinin denetimini ele geçirmişlerdi; dahası, nükleer parçalanma ilkesini keşfeden Otto Hahn ve Fritz Strassmann çalışmalarını hâlâ Almanya'da sürdürüyorlardı. Hitler'in Reich'ı er ya da geç nükleer silah yapabilirdi.

1939 Ağustos ayında, üçü de yeni gelmiş olan Yahudi mülteciler Leo Szilard, Edward Teller ve Eugene Wigner Einstein'dan başkana ulaşmasını ve belirmekte olan bu tehlikeye dikkatini çekmesini istediler. Einstein başkana yazılacak mektubun (Almanca) kısa bir taslağını hazırladı, Teller İngilizce son halini hazırladı ve Einstein imzaladı. Nükleer parçalanma ve bunun askerî açıdan öneminin çeşitli yönlerine değindikten ve alınması gereken bire dizi tedbir önerdikten sonra mektup kaygı verici bir notla son buluyordu. Einstein, "anladığıma göre," diyordu, "Almanya ele geçirdiği Çekoslovakya madenlerinden uranyum satışını fiilen durdurmuş. Böylesine erken bir girişimde bulunmasının nedeni belki de, Dışişleri Müsteşarı Weizsacker'in oğlunun [Carl Friedrich von Weizsäcker, nükleer parçalanma üzerine kuramsal çalışmaları olan Alman fizikçi – ç.n.] Amerika'nın uranyum üzerine çalışmalarının tekrarlanmakta olduğu Berlin'deki Kaiser Wilhelm Enstitüsü'ne katılmasıdır."

Einstein'ın mektubu 11 Ekim 1939'da Roosevelt'e ulaştı; on dokuzunda başkan cevap yazdı ve "uranyum elementi ile ilgili önerilerinizin ortaya koyduğu ihtimalleri araştırmak üzere," bir

bir seçim arifesinde, muhtemelen Roosevelt'in konuyla ilgili kişisel kaygısı, her şeyden önce siyasi idi. Bazı Amerikalı Yahudi liderler, başkanın mantığını anlamış görünüyorlardı (çevresinin böyle düşündüğünü söylüyorlardı) ve onunla hemfikirdiler. Dünya Yahudi Kongresi Başkanı Rabbi Stephen Wise'ın, Roosevelt'in Yahudi ekonomi danışmanlarından biri olan Otto Nathan'a yazdığı Eylül 1940 tarihli mektubun özü de zaten buydu: "Siyasal mültecilerle ilgili olarak çok zor bir durumda kaldık, başa çıkılması neredeyse imkânsız bir ikilem yaşıyoruz. Bir yandan Dışişleri Bakanlığı çeşitli vaatlerde bulunuyor ve tüm listelerimizi alıyor, sonradan Konsolosların hiçbir şey yapmadığını öğreniyoruz. Çok az kişi aradan sıyrılabiliyor, fakat korkarız, son derece büyük bir gizlilik içinde, Konsoloslar hiçbir şey yapmamaları konusunda Bakanlık'tan özel talimat alıyorlar ve eğer öyleyse bu tarifi imkânsız bir kepazelik. Sanırım tüm bunların ardında, Reis'in [Roosevelt] Dışişleri'ndeki adamlarının, Birleşik Devletler'e çok sayıda radikalin girdiğinin seçim kampanyasında etkin bir biçimde aleyhinde kullanılabileceğinden duydukları korku yatıyor. Acımasızca görülebilir ama sana daha önce de söylediğim gibi, onun yeniden seçilmesi her şeyden daha önemli ve ne kadar yakın bir tehlike ile karşı karşıya olurlarsa olsunlar, birkaç insanın giriş izninden daha öncelikli."[71]

Birleşik Devletler'e girişe getirilen katı sınırlamalar, bu yarıküredeki diğer devletlerin politikalarını da etkiledi. Savaşın başlamasından sonra Almanya'dan kaçmaya kararlı Yahudiler, Şili, Brezilya, Meksika ve Küba gibi Latin Amerika ülkelerine vize almaya çalışıyorlardı. Sonuç genellikle rüşvet ve doğrudan şansa bağlıydı. Ancak 1940 yılında Şili ve Brezilya, kısmen iç siyasal baskılar, nedeniyle kapılarını kapattı; diğer yandan, Yahudi mülteci kisvesi altında Alman ajanların girebileceği konusunda Birleşik Devletler her iki hükümeti de uyarmıştı. Mutlu birkaç kişi dışında kalan çaresizlik içinde-

---

danışma komitesi atadı. Bürokratik işleyiş yavaş olduğundan, Szilard yeniden Einstein'a başvurdu ve Mart 1940'ta Roosevelt'e ikinci bir mektup gönderildi. Bu sefer daha kararlı adımlar atıldı: Birleşik Devletler nükleer silahlar araştırma ve planlaması başladı. Bernard T. Feld, "Einstein and the Politics of Nucleaer Weapons", yay. haz. Gerald James Holton ve Yehuda Elkana, *Albert Einstein, Historical and Cultural Perspectives* (Princeton, 1982), s. 372-74. Büyük Britanya'da, aralarında Rudolf Pierls ve Maurice Halban'ın da bulunduğu başka Yahudi mülteciler, aynı yolun izlenmesinde Britanyalı meslektaşlarına yardımcı oldular. Kısa süre sonra Amerikan ve Britanya programları koordine edildi.

Yeni ve genişletilmiş danışma komitesinin ilk toplantısı yapıldığı sırada Avrupa'da Hitler'in zaferi akla yakın görünürken Amerikan müdahalesi uzak bir ihtimaldi. Nükleer silahlara Hitler sadece kendisi sahip olsaydı, dünya üzerinde Nazi hâkimiyeti korkunç bir olasılık hâline gelecekti. Almanya'nın nükleer fizik alanında kat ettiği yol ve özellikle 1939-1943 yılları arasındaki nükleer silah yapma planları konusunda, mevcut geniş literatür içinde, bkz. Kristie Macrakis, *Surviving the Swastika: Scientific Research in Nazi Germany* (New York, 1993), s. 164 vd.

71 Aktarıldığı kaynak, Guile Ne'eman Arad, *America, Its Jews, and the Rise of Nazism* (Bloomington, 2000), s. 211-12.

ki göçmen adayları, Batı Yarıküre'de kapanan kapıların artışını umutsuzlukla izliyorlardı.[72]

"Ari-olmayan Katoliklere" Brezilya vizesi, Latin Amerika'ya ulaşma girişiminde bulunan Yahudi göçmenler hikâyesinin özel bir bölümünü oluşturuyordu. 1939 baharında, Sankt Raphaelsverein'den (Katolik göçmenlere ve özellikle de din değiştirmiş Yahudilere yardım eden bir Alman Katolik örgütü) gelen ısrarlı taleplerin ardından, XII. Pius din değiştirenler için Brezilya'dan üç bin vize sağladı. Ancak kısa bir süre sonra Brezilyalı yetkililer yeni koşullar öne sürdüler ve anlaşılan Vatikan, sözünü tutması hususunda Getúlio Vargas hükümetini zorlamak için pek çaba göstermemişti. Sonuçta binden daha az sayıda vize kullanıldı. Kutsal Makam, özgürlüğe kaçış finansmanı konusunda mültecilere yardım etti – bu amaçla Amerikan Yahudi örgütünün yatırdığı parayla. İleride de göreceğimiz gibi, savaş boyunca Papa Yahudi göçmenlere yardım etmek için gösterdiği çaba ve harcadığı paradan söz etmekten çekinmedi. Savaştan sonra söz konusu üç bin vize ve tüm Brezilya operasyonunun finansmanı büyük ölçüde Papa'nın ilgi ve cömertliğine yoruldu.[73]

Geriye kullanılabilecek üç güzergâh kalmıştı: Filistin'e yasadışı yollarla göç, İspanya ve Portekiz üzerinden ya da Litvanya, SSCB, Japonya ile Manchukuo ve Şanghay (çok küçük gruplar için) üzerinden, nihai hedef Birleşik Devletler ya da Batı Yarıküre'de diğer bir ülke olmak üzere, deniz aşırı hedeflere yarı-yasal transit geçiş.[74]

23 Ocak 1941'de New York'taki Amerikan-Yahudi Birleşik Dağıtım Komitesi merkezi, "Şanghay'daki Avrupalı Yahudi Mültecilere Destek Komitesi"ne, geçerli vizeleri olmayan beş yüz Yahudi mültecinin Litvanya'dan Japonya'ya doğru yola çıktığını bildirdi. "Birleşik Komite", mültecilerin çoğunun sonunda Birleşik Devletler vizesi alacağına dair Şanghay Komitesi'ne güvence veriyordu ve Şanghay'a geçici giriş izni almaları için mümkün her şeyin yapılmasını istiyordu, böylelikle Japonya ile ciddi sorunlar yaşamaktan kaçınılacaktı. Komitenin 7 Şubat tarihli cevabı, Avrupa'dan dünyanın dört bir yanına kaçmaya çalışan binlerce Yahudi'nin durumuna ışık

72 Alman bir Yahudi ailenin Birleşik Devletler'e, sonra Şili ve Brezilya'ya, daha sonra yeniden Birleşik Devletler'e başarısız kaçma girişimleri konusunda bkz. David Clay Large, *And The World Closed Its Doors: The Story of One Family Abandoned to the Holocaust* (New York, 2003).

73 Bu konuda bkz. Susan Zuccotti, *Under His Very Windows: The Vatican and the Holocaust in Italy* (New Haven, 2000), s. 72 vd.

74 Herhangi bir Yahudi göçmene en düşmanca yaklaşan Batı Yarıküre ülkesi muhtemelen Kanada'ydı (Başbakan William Mackenzie King'in olumlu tutumuna rağmen) ve bunun nedeni yetkililerin ve Quebec eyaleti halkının (ultra-Katolik) yabancı-korkusu (*xenophobia*) ve anti-Semit tutumuydu. Bu konuda bkz. Irving M. Abella ve Harold Martin Troper, *None is Too Many: Canada and the Jews of Europe, 1933-1948* (Toronto, 1982).

tutuyordu. "Mektubunuzu Yokohama'daki dostlarımıza ulaştırdık ve Japonya'da, elinde Curaçao ya da Güney Amerika Cumhuriyetlerinin vizeleri olan Polonya ve Litvanya'dan 300 mültecinin zaten mevcut olduğu yönünde bir telefon mesajı aldık. ... Güney Amerika ülkelerinin daha fazla Yahudi göçmen girişini yasakladığı düşünülünce, bu durumun Japonya'daki dostlarımızı çok fazla zora sokmak anlamına geleceği aşikârdır.

Haiti'ye 500 göçmen taşıyan bir geminin insan yükünü boşaltmak üzere hâlâ seyir halinde olduğu şüphesiz malumunuzdur. ... Eğer gemi bu şanssız insanları indiremez ise, Gemicilik Şirketi onları gemiye biniş noktası olan Japon limanına geri getirmek zorunda kalacaktır. ... Yeni gelecek olan 500 ya da daha fazla mülteci ve mevcut 300 mülteci ile birlikte Güney Amerika'ya inemeyecek olan 500 kişi Japonya'da bizi ciddi bir sorunla karşı karşıya bırakacaktır, ayrıca Japonya vizeleri sadece 14 gün için geçerlidir. Fiilen mültecilerimize tüm limanlar kapalı olduğundan ve Şanghay'daki yeni sınırlamaların ışığında, tek bir umut ışığı olmadan dünyada dolaşıp duran bu şanssız insanların gidebileceği yer konusunda ne yapılacağına dair bir fikrimiz yok."[75]

Yahudi göçünü Eretz İsrail'e [İsrail toprakları, vaat edilmiş topraklar – ç.n.] çekmek isteyen Yishuv [Filistin'deki Yahudi topluluğu] liderleriyle Yahudileri Reich'tan çıkarmak isteyen Naziler arasındaki nahoş ancak gerekli işbirliğinin mazisi 1933'e kadar gidiyordu. Çeşitli evrelerden geçmiş ve 1938 yılında Hitler tarafından bizzat onaylanmıştı. Bu ortak girişim, Arapları Mihver devletlerinin yanına iteceği korkusuyla Büyük Britanya'nın Filistin kapılarını kitlesel Yahudi göçüne kapadığı 1939 yılı başlarından sonra, alışılmadık bir biçime büründü: Heydrich ve Yishuv temsilcileri, Yahudilerin yasadışı yollarla Avrupa'dan Eretz İsrail'e gitmelerini organize etmek üzere işbirliği yaptılar. Alman tarafında, operasyonun pratik yönünden sorumlu kişi Eichmann'dı.

Hemen savaşın başlamasından sonra, tarafsız Hollanda'nın limanlarının kalkış noktası olarak kullanılabileceği varsayımıyla, müthiş planlar tezgâhlanmaya başladı. Söz konusu Hollanda planı başarısız oldu.[76] Daha sonra İtalya bir çıkış olarak görüldü fakat bir sonuç çıkmadı.[77] Geriye, Tuna Nehri boyunca yolculuk ederek Romanya limanlarına varma seçeneği kalıyordu; Romanya'dan sonra, Karadeniz'i geçerek Boğazlar'dan Akdeniz'e ve oradan

75 Yay. haz. Milton ve Bogin, *Archives of the Holocaust*, cilt 10, bölüm 1, s. 391 vd. En sonunda, 1940 ve 1941 yıllarında, aralarında ultra-Ortodoks yeshiva rabbilerinin de bulunduğu 2.178 Polonya Yahudi'si Japonya'ya geldiler: Çoğunluğu Şanghay'a geçmek zorunda kaldı ve savaş boyunca orada kaldılar. Karşılaştırın, Efraim Zuroff, "Rescue Via the Far East: The Attempt to Save Polish Rabbis and Yeshivah Students, 1939-1941", *Simon Viesenthal Center Yearbook* 1 (1988), s. 171-72.

76 Yehuda Bauer, *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945* (New Haven, 1994), s. 50.

77 *A.g.e.*

da –İngiliz gözetimini atlattıktan sonra– Filistin kıyılarına seyahat edilecekti. Bu operasyonların birçoğunda Eichmann ajan –ve muhbir– olarak ve Yahudi örgütlerle müzakere için Bukovina doğumlu bir Avusturya Yahudi'si olan Berthold Storfer'i kullanıyordu. Söz konusu Yahudi örgütler, Mossad L'Aliyah Beth (Filistin'deki Yahudi yetkililerce yasadışı göç için oluşturulan kurum), sağ-kanat Revizyonist Siyonistler ya da kurtarma çabasını büyük ölçüde finanse eden Birleşik Dağıtım Komitesi idi.[78]

Savaşın patlaması, Mossad aktivistleri ve Filistin siyasi liderliği için çözümsüz bir ikilem yarattı: Britanya'ya doğrudan karşı gelerek Yahudilerin Avrupa'dan kaçarak Eretz İsrail'e gelmelerine nasıl yardım edilecekti ve Almanya ile İtalya'ya karşı savaşında Britanya'ya nasıl yardım edilebilirdi. Öncelikler açıkça belirlenmedi ve Mossad çoğunlukla iyi hazırlanmamış, düşüncesizce operasyonlar yaptı.[79] Kladova hadisesi bu tür durumlardan biriydi. 1939 yazında Viyana'daki Mossad temsilcisi Ehud Ueberall (daha sonra Avriel), çoğunluğu Siyonist gençlik hareketine mensup bin iki yüz göç adayının, daha onları Romanya'dan Filistin'e götürecek gemi ayarlanmadan, derhal gönderilmelerinde ısrar etti. Grup, önce Bratislava'da durakladıktan sonra Yugoslavya'nın Tuna kıyılarında belli bir noktaya vardı fakat daha ileri gidemedi. Romenler, Karadeniz ve Akdeniz'i geçmeleri için hazır bir gemi olmadığı sürece giriş izni vermiyordu. Tüm gemi ayarlama girişimleri başarısız oldu ve en sonunda Mossad bir tane bulduğunda, gemiyi Balkanlar'daki gizli bir Britanya operasyonunda kullanmayı planladılar. Bu arada, Kladova grubu donmuş Tuna nehri üzerinde, ısıtılmayan nehir mavnalarında yaşıyorlardı. Buzlar çözüldüğünde de bir çözüm bulunamadı. 110 çocuğun yer aldığı küçük bir grup Filistin'e nakledildi; geriye kalan bin Yahudi Yugoslavya'nın fethinden sonra Almanlar tarafından yakalandı ve kısa süre sonra katledildiler.[80] Sonuçta, savaşın başlamasından sonra Filistin'e gitmek üzere Reich'tan ve Protektora'dan ayrılan Yahudi sayısı on üç binin biraz altındaydı ve bunların ancak bir kısmı hedefine ulaşabildi. Mart 1941'de Almanlar bu ortak girişime son verdiler.

Filistin'deki Britanya yetkilileri, Sömürge Dairesi ve Dışişleri Bakanlığı, olası Arap tepkisini göz önünde bulundurarak, bu tür yasadışı göç girişimlerini engellemeye daha en baştan kararlıydılar. Özellikle Sömürge Dairesi'nden, Yahudi-dostu olmayan bazı üst düzey görevliler, giderek kötüleşen bu insanlık trajedisi karşısında, Britanya politikalarına bir acımasızlık unsuru ek-

78 *A.g.e.*

79 Ayrıntılı bir çalışma olarak bkz. Dalia Ofer, *Escaping the Holocaust: Illegal Imigration to the Land of Israel, 1939-1944* (New York, 1990). Burada anlatılan olaylar için bkz. s. 42 vd.

80 *A.g.e.*, s. 49 vd.

lediler. Sömürge Dairesi Müsteşar Yardımcısı Sir John Schuckburgh'un Filistin Yahudileri ile ilgili Nisan 1940 tarihli raporu, anti-Semitizm'e ve doğrudan milli çıkara yöneliş konusunda örnektir: "Şimdi ve geçmişte bizden kalben nefret ettiklerine ikna oldum; Musevi-olmayan (Gentile) herkesten nefret ediyorlar. ... Siyonizm dışında Büyük Britanya umurlarında değil ve bu yüzden yasadışı göçten bile uzak duramıyorlar, biz varlığımız için savaşırken, bunun bizim için ne kadar ciddi bir sıkıntı yarattığını anlamalılar."[81]

Schuckburgh'u da geçerek Yahudilerin Britanya İmparatorluğu'nu yıkmayı tasarladığını ve Almanlardan daha beter düşmanlar olduklarını düşünen bazı mensupları olan Sömürge Dairesi'ne göre, Britanya yönetimindeki herkes Yahudilere ve Nazi Avrupa'dan kaçma çabalarına karşı o derece şiddetli bir düşmanlık beslemiyordu – Kabine düzeyinde bu daha da geçerliydi.[82]

Yine de, Londra'da Yahudilerin zor durumuyla ilgili hissedilen sempatinin boyutu ne olursa olsun, Britanya yalnız kaldıktan sonra, deniz kuvvetlerinin Filistin kıyılarındaki ablukasını aşmaya çalışan mülteci gemilerini engellemeye yönelik tedbirler çok daha kararlı hâle geldi. 1940 sonbaharında, Sömürge Dairesi Filistin'e varmaya muvaffak olan illegal göçmenleri Hint Okyanusu'ndaki Mauritius adasına göndermeye ve ahşap barakalardan oluşan, dikenli tellerle çevrili kamplara yerleştirmeye karar verdi.[83]

Buna karşılık Yishuv liderleri, bir muhalefet hareketiyle, özellikle Birleşik Devletler'de kamuoyu yaratmayı umuyordu. Kasım 1940'ta, *Patria* isimli (kaçak göçmenleri Mauritius'a götürmek için harekete hazır olan) geminin omurgasına patlayıcılar yerleştirilerek hareket etmesine engel olmaya çalışıldı. Gemi battı ve 267 mülteci boğuldu.[84] *Patria*'nın geriye kalan yolcularının Filistin'de kalmasına izin verildi ve sürgün politikasının yegâne istisnası bu oldu.

Son olarak, Pireneler üzerinden bir güzergâh vardı. Ateşkesin hemen öncesi ve sonrasında Fransa'dan en kolay çıkış buydu; ana geçiş noktası Hendaye idi. Kendi vatandaşlarının arasında yaygın olan tutumu birçok yönüyle temsil eden Fransız gazeteci ve yazar Alfred Fabre-Luce "Hendaye yolu" üzerine şu yorumu yapıyordu: "İnsan, Yahudi dünyasının düşünülenden çok daha geniş olduğunu fark ediyor. Sadece Yahudilerden ibaret değil, aynı zamanda yozlaştırdıkları ve ayarttıkları insanları da kapsıyor. Şu ressamın Yahudi bir metresi var, şu yatırımcıyı ırkçılık yok edecek, bu uluslararası gazeteci Amerikalı Yahudilerle atışma cesaretini gösteremiyor. Hepsi Hendaye

81 Aktarıldığı kaynak Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe, 1939-1945* (Londra, 1979), s. 50.

82 *A.g.e.*, s. 50-51.

83 *A.g.e.*, s. 63.

84 *A.g.e.*, s. 64 vd.

yolunu tutmak için iyi birer neden buluyor. Ne dediklerini dinlemeyin; bunun yerine onlara bakın: Vücutlarının bir yerinde İsrail damgasını göreceksiniz. Bu panik günlerinde en temel tutkular dünyayı yönetiyor ve bunların hiçbirisi soykırım korkusundan ya da arzusundan daha güçlü değil."[85]

Her gün, geçerli bir pasaport ve nihai olarak gideceği ülkenin vizesine sahip yaklaşık yirmi beş-elli arası Yahudi'nin İspanya sınırını geçmesine izin veriliyordu. Ama kısa bir süre sonra İspanya üzerinden geçiş, daha önce gördüğümüz gibi, edinmesi aylar süren Fransa çıkış vizesine bağlı hâle getirildi ve bu da Fransız idari sadizminin bulduğu tuhaf bir çözümdü. Bunu, başka kısıtlamalar izledi: Kasım 1940'tan sonra her bir İspanya transit vizesi için Madrid'in izni gerekiyordu; Marsilya Amerikan konsolosluğunun izni artık yeterli değildi. İspanya'nın yürürlüğe koyduğu düzenlemeler, 1942 yılındaki yeni zorluklara rağmen, savaş boyunca sürerken Yahudi ve Yahudi-olmayan ayrımı yapmıyordu. Fakat ne olursa olsun, İspanya'dan geçiş on binlerce Yahudi için bir kurtuluş umudu olmayı sürdürdü.[86]

Aslında İspanya sadece kısa transit geçişe izin veriyordu; Portekiz daha da kısıtlayıcıydı. Ancak Portekiz diktatörü Salazar, "ideolojik olarak tehlikeli" kişilerin gireceği korkusuyla katı anti-göç yaptırımlar ve sıkı transit vize denetimi emrederken, bazı Avrupa ülkelerindeki Portekiz konsolosları, Lizbon'un açık talimatlarına rağmen binlerce vize dağıttılar.[87] Bordeaux Başkonsolosu Aristides de Sousa Mendes gibi bazıları, bu cesaretlerini kariyerleriyle ödediler.[88]

Model demokrasinin standardı olarak görülen iki tarafsız ülke İsviçre ve İsveç, faşist-benzeri rejimleri olan İspanya ve Portekiz'in gösterdiği sınırlı cömertliği de göstermediler. Hemen 1938 Anschluss ertesinde Büyük Reich'tan Yahudilerin pasaportlarına ayırıcı bir damga vurulmasını talep eden İsviçre yetkilileri Yahudi göçüne hiç fırsat vermediler. Almanlar bu isteği kabul etti ve 1938'den sonra verdikleri Yahudi pasaportları silinemez bir kırmı-

85 Alfred Fabre-Luce, *Journal de la France 1939-1944*, cilt 1 (Cenevre, 1946), s. 246. (Birinci cildin ilk baskısı Paris'te 1940'ta ve Hamburg'da 1941'de yapıldı.)

86 Haim Avni, *Spain, The Jews and Franco* (Philadelphia, 1982), s. 73 vd. İspanyol politikası, İspanya pasaportu taşıyan ve Alman işgali altındaki ülkelerde yaşayan Yahudilere karşı açık bir biçimde daha suskundu; bu konuda bkz. Bernd Rother, "Franco und die deutsche Judenverfolgung", *Viertel jahrshefte für Zeitgeschichte* (VfZ) 46, sayı 2 (1998), s. 189 vd. Ancak, daha genel terimlerle ifade edersek, Hitler'in askerî planlarının Franco tarafından desteklenmemesi Gibraltar'ı kurtarmış, Kuzey Afrika ve Akdeniz'deki Britanya operasyonlarına katkı sağlamıştır. 4 Ekim 1940'ta öfkeli bir anında Hitler'in Mussolini'ye söylediğine göre, Franco'yla arasında geçen bir konuşmada [Hitler] "neredeyse, insanlığın en kutsal nimetleri için pazarlık eden küçük bir Yahudi muamelesi görmüştü." *DGFP: Series D*, cilt 11 (Washington, D.C., 1960), s. 251.

87 Bu konuda bkz. Avraham Milgram, "Portugal, the Consuls and the Jewish Refugees, 1938-1941", *Yad Vashem Studies* 37 (1999), s. 123 vd.

88 Özellikle bkz. Rui Alfonso, "Le 'Wallenberg Portugais': Aristides de Sousa Mendes", *Revue d'Histoire de la Shoah. Le monde juif*, sayı 165 (1999), s. 7 vd.

zı J harfi ile damgalandı (İsviçreliler silinip silinmediğini kontrol ettiler).[89] Böylelikle, tam da transit geçiş ya da iltica taleplerinin çok yoğunlaştığı sırada, İsviçre'ye yasal yollarla Yahudi girişi her biçimiyle yasaklandı. İsveç de Yahudi pasaportlarında J damgası istiyordu ve tam bunu Almanya'dan talep etmeye hazırlandığı sırada İsviçre girişimde bulundu. Aslında, 1942 sonbaharı sonlarına kadar İsveç'in Yahudi mültecilerle ilgili göç politikası, İsviçre'ninki kadar sınırlayıcıydı. 1942 yılı sonlarında, ileride göreceğimiz gibi, Stockholm'de bir değişiklik gerçekleşti.[90]

Savaşın başlamasıyla birlikte, hatırlanacağı gibi, Klepperler kızları Reni'nin İsviçre'ye gitmesini istemişlerdi. Jochen'in karısı Hanni Protestanlığa geçmişti ve Reni de aynı adımı atmak üzereydi. Son derece dindar Zürihli bir aile olan Tappoletler, gerektiği kadar kalabilmesi için evlerini genç kıza açmaya hazır görünüyorlardı. Berlin'deki İsviçre elçiliğinin bir mensubu yardım sözü vermişti ve 20 Ocak 1940'ta, Klepper bu görevlinin Bundesrat'ta (İsviçre Hükümeti) sekreter olarak çalışan bir akrabası ile temasta olduğunu yazıyordu. Ancak, sekreter "her şeyden önce, İsviçre'yi yabancıların istilasından korumayı istiyordu" [*Überfremdung*].[91]

Şubat ayında, Stettin sürgününün ardından, Berlin'de bütün Yahudilerin Lublin'e gönderileceği söylentisi yayıldı. Reni'nin gitmesi daha da acil hâle gelmişti. Tappoletler, yerel yetkililerle yaşadıkları zorlukları günbegün yazdıkları mektuplarla bildiriyorlardı.[92] 17 Mart'ta Klepper ünlü İsviçreli tarihçi ve diplomat Carl Burckhardt ile buluştu ve eski Danzig Milletler Birliği yüksek komiseri duruma müdahale etme sözü verdi. Onun, kendisine durumu açıkça anlattığı Berlin'deki İsviçre temsilcisi Fröhlicher de yardıma hazır görünüyordu.[93] 27 Mart'ta İsviçre elçiliği form ve belgeleri gönderdi.[94]

25 Nisan'da Tappoletler, Carl Buckardt'tan henüz aldıkları bir mektubu ilettiler: "Maalesef, Miss. Stein'in işini savsakladıkları hissine kapıldım. Çok sayıda giriş ve ikamet talebine yardımcı olmam istendiğinden, şu anda kredim tükenmiş durumda."[95] 28 Nisan'da Reni'nin başvurusunun Bern'e ulaş-

89 1938 sonbaharında, Yahudi mültecilerle ilgili İsviçre politikasının özetlendiği bir kaynak olarak bkz. Indipendent Comission of Experts Switzerland - Second World War, *Switzerland, National Socialism and the Second World War* (Zürih, 2002), s. 108-9. Kırmızı J mührü için kullanılan silinmez mürekkep konusunda bkz. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews, Cilt I: The Years of Persecution 1933-1939*, s. 265.

90 Özellikle bkz. Paul A. Levine, *From Indifference to Activism: Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938-1944* (Uppsala, 1996).

91 Klepper, *Unter dem Schatten Deiner Flügel*, s. 845.

92 *A.g.e.*, s. 843.

93 *A.g.e.*, s. 860.

94 *A.g.e.*, s. 866.

95 *A.g.e.*, s. 874.

tığı Klepper'e bildirildi. 15 Mayıs'ta, Batı'da Alman zaferleri birbirini izlerken, Tappoletler isteklerinin reddedildiği haberini verdi: "Daha fazla girişimin bir yararı yok. ... Hassas savaş koşulları nedeniyle, şu andaki hedef, ikamet izni olan yabancıların defedilmesi. Profesör Burckhardt gibi biri bile artık yardım edemez."[96]

Bir aşamada Klepper'in Papaz Grüber'in ofisinden [Ari-olmayan Protestanlar için Kilise Yardım Ofisi – ç.n.] Reni'nin gidebilmesi konusundaki destek isteği de sonuçsuz kaldı. İkrar Kilisesi yönetimi tarafından "Ari-olmayan" Protestanların göçüne yardım etmek, sıkıntılarından kurtarmak ve dinî ve eğitimsel gereksinimlerini karşılamak için savaştan çok kısa bir önce kurulan Grüber'in ofisi, Ari-olmayan Katoliklere yardım için kurulan Piskopos Wilhelm Berning'in *Raphaelsverein*'i ile ve Reichsvereinigung ile işbirliği yaptı. Gestapo bu faaliyetlere kısa bir süre göz yumdu. Aralık 1940'ta Grüber, faaliyetlerinde sahte pasaport kullandığı gerekçesiyle tutuklanarak önce Sachsenhausen'e daha sonra da Dachau'ya gönderildi. Faaliyetler, din değiştirmiş bir *Mischling* olan Grüber'in meslektaşı Werner Sylten'in direktifleri doğrultusunda sınırlı biçimde devam etti. Şubat 1941'de Sylten de tutuklanarak Dachau'ya gönderildi: Ofis kapatıldı. Grüber savaşı atlatmayı başardı; Sylten katledildi.[97]

Eichmann giderek azalan göçü yakından takip ediyordu. Himmler'in 10 Aralık günü, Berlin'deki *Gauleiter* ve *Reichsleiter* yıllık toplantısında yapacağı konuşmaya zemin oluşturacak materyallerin yer aldığı 4 Aralık 1940 tarihli bir iç yazışmada, Reich'tan, Avusturya'dan ve Protektora'dan ayrılan toplam Yahudi sayısı 501.711 olarak tahmin ediliyordu. Ölüm oranının doğum oranını geçmesi, geride kalan Yahudi nüfusunu 57.036 kişi eksiltmişti. Eichmann'ın hesaplamalarına göre, Nuremberg yasalarındaki tanımına göre Büyük Reich'ta (Protektora da dâhil) kalan Yahudi nüfusu 315.642 kişi idi. RSHA Yahudi masası başkanı daha sonra "Yahudi Sorunu'na Nihai Çözüm" başlığını taşıyan raporun ikinci kısmına geçiyordu, son derece kısaydı: "Yahudilerin, Alman halkının Avrupa'daki ekonomik uzamından, henüz tespit edilmemiş bir bölgeye transferiyle başarılacak; bu projede bahse konu olan yaklaşık *5,8 milyon Yahudi*'dir.[98]

---

96 *A.g.e.*, s. 884.

97 Wolfgang Gerlach, *And the Witnesses Were Silent: The Confessing Church and the Persecution of the Jews*, yay. haz., Victoria Barnett (Lincoln, NE, 2000), s. 155 vd.

98 Bu belge Koblenz'deki Bundesarchiv'de Dr. Joseph Henke tarafından bulundu. Sayfa altlarındaki parafların Adolf Eichmann'a ait olduğu saptandı. Belge (Almanca orijinalinin kopyası ile birlikte) Fransızca olarak yayınlandı; Lucien Steinberg, *Un document essentiel qui situe les débuts de la "solution finale de la question juive"* (Paris, 1992). Aynı zamanda bkz. Götz Aly, *Endlösung: Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden* (Frankfurt am Main, 1995), s. 124-26.

Reich ve Batı Avrupa Yahudileri çaresizlik içinde Kıta'yı terk etmeye çalışırken, bölümün başında da gördüğümüz biçimde, Hitler'den, iki Alman eyaletindeki Yahudilerin sürgün edilmesi yönünde ani ve beklenmedik bir emir geldi. Nazi lideri Ekim 1940'ta Baden ve Saar-Palatinate Yahudilerinin sürgününe başlanmasını emretti. Bölge Yöneticisi (*Gauleiter)* Josef Bürckel ve Robert Wagner tarafından yönetilen operasyon RSHA tarafından organize edilmişti;[99] toplumun haberi bile olmadan sorunsuz bir biçimde yürütüldü.

Her iki eyaletin merkez şehirlerinde toplanma noktaları tespit edildi; otobüsler hazırdı; her otobüste kriminal polis komiserleri görevlendirildi ve her ihtimale karşı polis birimleri hazır bekletildi. Yahudiler isim listelerine göre otobüslere bindiler: Kişi başına yanlarına, elli kiloyu geçmeyen bir valiz (çocuklar için otuz kilo), bir battaniye, birkaç gün yetecek yiyecek, çatal-bıçak, nakit olarak yüz mark ve kimlik belgelerini almalarına izin verildi. Değerli eşyalar geride bırakılmak zorundaydı; yiyecekler NSV yetkililerine teslim edildi; su, gaz ve elektrik kesildikten sonra evler kapatıldı ve mühürlendi; evcil hayvanlar "alındı belgesi" karşılığı parti temsilcilerine teslim edildi. Son olarak, sürgünlere kötü davranmak yasaktı.[100]

RSHA, Vichy ile durumu müzakere etmeden sürgünleri işgal altında olmayan bölgeye gönderdi; Fransızlar da, esas olarak, Gurs, Rivesaltes, Le Vernet ve Les Milles kamplarına; burada, soğuk hava, yiyecek kıtlığı, en temel sıhhi koşullardan mahrumiyet giderek artan sayıda kayıplara yol açtı. 14 Şubat 1941 tarihli İsviçre *Basler Nachrichten* haberine göre, büyük bir salgın olmamasına rağmen, Gurs'da yaşayan nüfusun yarısı, iki yıl içinde yok oldu.[101] Almanlar Fransız yetkililere bu Yahudilerin kısa bir süre içerisinde Madagaskar'a gönderileceklerini söylüyorlardı.[102]

Görünen o ki, Hitler Fransa ile yapılan ateşkes anlaşmasındaki, Alsace-Lorraine bölgesindeki Yahudilerin işgal altında olmayan bölgeye sürülmesini öngören maddeden yararlanmaya karar vermişti. Ekim 1940 sürgünleri bu maddenin "uzantısıydı" zira Fransız eyaletlerine komşu olan Baden, Paletinate ve Saar iki yeni İdari Bölgenin parçası hâline gelecekti. Alsace-Lorraine Yahudilerinin kendileri de zaten 16 Temmuz 1940 tarihinde sınır dışı edilmişlerdi. Böylelikle, bu iki yeni İdari Bölge tamamıyla "Yahudilerden temizlenmiş" olacaktı.[103]

---

99 Dışişleri Bakanlığı Almanya Dairesi memorandumu, 31 Ekim 1940, *DGFP: Series D*, cilt 11, s. 444.

100 Palatinate'den Yahudilerin sürgün edilmesinden sorumlu görevlilere verilen talimatların yeniden yayınlandığı kaynak, Sauer, *Dokumente über die Verfolgung*, cilt 2, s. 236-37.

101 *A.g.e.*, s. 231.

102 Leni Yahil, *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932-1945* (New York, 1990), s. 177.

103 Anne Grynberg, *Les Camps de la honte: Les internés juifs des camps français, 1939-1944* (Paris, 1991), s. 142. 1940 yaz ve sonbahar ayları boyunca, Fransız milliyetçileri oldukları düşünülen

4 Nisan 1941'de Himmler'in emriyle, iki eyaletten ve Pomerania'dan (Stettin ve Schneidemühl) sürgün edilen Yahudilere ait mülk ve varlıklara el konuldu. Reichsführer kararını, Reichstag yangınının hemen ertesi günü çıkarılan kararname ile Reich Şansölyesine *Volk* ve devleti koruması için bahşedilen olağanüstü icra yetkisine dayandırıyordu. 29 Mayıs 1941'de Hitler yerel yetkililere, bu yöntemle ele geçirilmiş tüm mülklerin Reich'a devredilmesi talimatını verdi.[104]

Sürgünlerin başlamasından iki gün sonra Freiburg başpiskoposu Conrad Gröber, Berlin Papalık Elçisi [*papal nuncio*] Cesare Orsenigo'ya şöyle yazıyordu: "Zat-ı âliniz son günlerde Yahudilerle ilgili olayları duymuş olmalısınız. Bir Katolik piskopos olarak bana en fazla acı veren, çok sayıda Katolik Yahudi'nin evlerini ve işlerini bırakmaya zorlanarak, elli kilo taşınabilir eşya ve yüz Mark nakit para ile uzakta belirsiz bir geleceğe doğru sınır dışı edilmeleridir. Çoğu saygıdeğer Katolikler olan bu insanlar, benim mektubum aracılığıyla Papa'ya sesleniyorlar ve ondan, elinden geldiği ölçüde kaderlerini değiştirmesini ya da hiç değilse koşullarını iyileştirmesini istiyorlar. ... Sizden, bu Katolik Hıristiyanların [metinde böyle] akıbetini acilen Papa'ya iletmenizi istirham ediyorum. Zatı âlinizin kişisel diplomatik etkinizi kullanmanızı da rica ediyorum."[105] Ne papalık elçisinden ne de papadan, kayıtlara geçmiş bir cevap gelmedi.

V

Tüm Avrupa Yahudilerini Madagaskar'a sürgün etmeyi düşünen ve Alman eyaletlerindeki Yahudileri Vichy Fransası'na göndermeyi emreden Alman Reich'ının yüce lideri, kendi arka bahçesinde yaşayan Yahudilerin kaderine dair hiçbir ayrıntıyı da atlamıyordu. 8 Nisan 1940'ta Hitler yarım Yahudilerin –hat-

---

on binlerce Yahudi-olmayan da Alsace-Lorraine'den sınır dışı edildi. Bkz. Jean-Pierre Azéma, *De Munich à la Libération* (Paris, 1979), s. 116.

104 Her iki kararnamenin de aktarıldığı kaynak, Harold James, *Die Deutsche Bank und die "Arisierung"* (Münih, 2001), s. 199.

105 Eberhard Röhm ve Jörg Thierfelder, *Juden, Christen, Deutsche, 1933-1945*, cilt 3, bölüm 2 (Stuttgart, 1995), s. 193. Aynı gün Gröber, Başrahip Kreutz'dan, Piskopos Heinrich Wienken ile birlikte papalık elçisine baskı yapmalarını istedi. Gröber, Orsenigo'ya yazdığı mektuptaki argümanlarına, aracılık ettiği sürgünlerin "ırklarına mensup diğer kişilerden kendilerini ayırmak için büyük fedakârlıklar yapmış Katolikler" olduklarını da ekliyordu. Yay. haz., Bernhard Stasiewski ve Ludwig Volk, *Akten Deutscher Bischöfe über die Lage der Kirsche, 1933-1945*. Veröffentlichungen der Komission für Zeitgeschichte bei der Katolischen Akademie in Bayern. Reihe A: Quellen, Bd. 5; v. 2-6: Veröffentlichungen der Kommission für Zeitgeschichte. Reihe A: Quellen, 6 cilt (Mainz, 1968-1985).

ta Yahudi ya da yarım-Yahudi eşleri olan "Ari" erkeklerin– aktif görevlerden Wehrmacht ihtiyat birliklerine kaydırılmalarını emretti. Çeyrek Yahudiler aktif görevde kalabilir ve hatta terfi edebilirlerdi. Ancak, Batı harekâtı ile koşullar değiştiğinde bu talimat daha yeni yayınlanmıştı: Kısmen Yahudi olan bu askerlerin çoğu kahramanlık takdirnameleri aldılar. Nazi lideri çaresiz kaldı ve Ekim 1940'ta onları Alman vatandaşı askerlerle eşit koşullarda "safkan Alman"a dönüştürdü. Fakat onların Yahudi akrabalarının durumu değişmeyecekti.[106]

Aynı haftalar ve aylar boyunca, Alman devlet ve parti kurumları, Reich Yahudilerinin hayatını zorlaştırmak için yarışıyorlardı. 7 Temmuz 1940'ta Reich posta hizmetleri ve iletişim bakanı Yahudilerin telefon sahibi olmalarını yasakladı, "bunun istisnası, 'müşavirler' (1938'den sonra Yahudi avukatlara uygun görülen sıfat), 'hastabakıcılar' (aynı yıldan itibaren Yahudi doktorlar için kullanılan unvan) ve ayrıcalıklı karışık evliliklerin tarafı olan bireylerdi."[107] 4 Ekim'de, Yahudilerin geriye kalan adli muamelelerdeki kreditörlük hakları da iptal edildi.[108] 7 Ekim'de, Luftwaffe [hava kuvvetleri] komutanı olarak Göring, hava saldırısı sığınaklarında, "ya özel bir alan ayırarak ya da aynı alan içinde ayrım yaparak Yahudilerin diğer vatandaşlardan ayrılmasının sağlanması" talimatını verdi.[109] Berlin CBS muhabiri William Shirer'in 24 Eylül 1940 tarihinde günlüğüne kaydettiği gibi, birçok sığınakta zaten bu ayrım fiilen uygulanıyordu: "Berlin'deki en iyi hava saldırısı sığınağı Hitler'inki ise en kötüsü de Yahudilerinki. Aslında birçok durumda hiç sığınakları yok. İmkânların elverdiği yerlerde, Yahudiler için ayrı *Luftschutzkeller* var ve bu genellikle "Arilerin" toplandığı asıl sığınağa bitişik bir bodrum odası. Ancak Berlin'deki çoğu sığınakta sadece bir oda var. O da "Ariler" için. Yahudiler giriş katına sığınmak zorundalar. ... Eğer bomba çatıya isabet ederse burası oldukça güvenli. Fakat bomba dışarıya yola düşerse, burası tüm binadaki en tehlikeli yer."[110] 1940 yılı sonbaharında İngiliz bombardımanı Berlin'de henüz önemli bir tehlike yaratmıyordu; daha sonra, Müttefiklerin hava saldırıları Alman şehirleri için ciddi tehlike oluşturmaya başladığında, ortada sığınakları için kaygı duyulacak fazlaca Yahudi kalmamıştı.

13 Kasım 1940'ta, Alman ayakkabıcıların üzerindeki yükü hafifletmek için, Yahudi ayakkabıcıların yeniden çalışmaya başlamasına izin verildi fakat

---

106 Jeremy Noakes, "The Development of Nazi Policy Towards the German-Jewish 'Mischlinge' 1933-1945", *Holocaust*, yay. haz. David Cesarani, cilt 2 (Londra, 2004), s. 280. Aynı zamanda bkz. Beate Meyer, *"Jüdische Mischlinge": Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung 1933-1945* (Hamburg, 1999).

107 Walk, *Das Sonderrecht*, s. 325.

108 Heiber, *Akten der Partei-Kanzlei der NSDAP*, cilt 1, bölüm 2, abs. No. 24935.

109 Walk, *Das Sonderrecht*, s. 327.

110 William L. Shirer, *Berlin Diary: The Journal of a Foreign Correspondent, 1934-1941* (New York, 1941; yeniden basım, Boston, 1988), s. 520-21.

sadece Yahudi müşterilere hizmet edebilirlerdi. Partiye ya da bağlı bir örgüte mensup Alman ayakkabıcılara gelince, onların Yahudilerin ayakkabılarını tamir etmesine izin yoktu. Parti üyesi olmayanlar, "vicdanlarına göre karar verebilirlerdi."[111] Genç olsun yaşlı olsun, her yaştan Yahudi giysi ve ayakkabı konusunda fiilen sıkı bir stratejik planlama yapmak zorundaydı. Mesela, savaştan birkaç ay önce Hamburg'da Yahudi bir anne genç oğluna, Yahudi cemaatinden kışlık bir ceket almıştı. 1940 Mayıs ayında cemaat ona bir çift ayakkabı verirken, daha önce aldığı ceketi kullanılmış olan bir diğeriyle değiştirdi; Ocak 1941'de son bir kez ayakkabısını tamir ettirmesine izin verildi. 1942'ye gelindiğinde, tarihçi Marion Kaplan'a göre, "yoksul Yahudiler bazen, intihar eden ya da sürgün için toplanan komşularının kullanılmış eşyalarını alıyorlardı. Bu tür giysi alımı açıkça yasadışıydı zira hükümet tüm Yahudi mülklerine el koymuştu."[112]

15 Kasım 1940'ta Himmler tüm Alman polislerine, kış ayları boyunca *Jud Süss*'ü [anti-Semit Nazi propaganda filmi – ç.n.] izlemeleri talimatını verdi.[113] 12 Aralık'ta içişleri bakanı, bundan böyle tüm akıl hastası Yahudilerin tek bir kuruma, Koblenz bölgesindeki Reichsvereinigung'a [Almanya Yahudileri Milli Birliği] ait Bendorf-Sayn'a gönderileceği talimatını verdi.[114] Bu teknik olarak mümkün hâle geliyordu zira aynı yılın Temmuz ayından beri çok sayıda Yahudi akıl hastası zaten ölüme gönderiliyordu.[115]

4 Temmuz 1940'ta Berlin polis müdürü, Yahudilerin alışveriş zamanlarını bir saatle –16.00-17.00 arası– sınırlayan bir talimat yayınladı. Bu talimatta, "polis emirlerine göre," deniyordu, "Yahudilerin yiyecek kartlarında 'J' harfi ya da 'Jew' kelimesi bulunacaktır."[116] Yahudilerin alışveriş saatleri 1940 yazı başında Dresden'de henüz sınırlandırılmamıştı fakat J kartı değişmez bir sorundu. Klemperer 6 Temmuz'da şöyle yazıyordu: "Fakat benim için J kartını göstermek her zaman korkunç. Bu kartı kabul etmeyen dükkânlar var. Arkamda her zaman bu J kartını gören insanlar oluyor. Mümkün olursa Eva'nın "Ari" kartını kullanıyorum. ... Akşam yemeğinden sonra kısa bir yürüyüşe gidiyoruz ve saat 21.00'e kadar [Yahudiler için yazın sokağa çıkma yasağı saati] her dakikayı değerlendiriyoruz. Eve geç kaldığımızda nasıl da kaygılanıyorum! Katz, istasyonda yemek yememiz gerektiğini iddia ediyor. Hiç kimse tam olarak neye izin verildiğini bilmiyor ve her yerde

111 Walk, *Das Sonderrecht*, s. 330.

112 Marion A. Kaplan, *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany* (New York, 1998), s. 153.

113 Walk, *Das Sonderrecht*, s. 332.

114 *A.g.e.*

115 Bkz. Supra, bölüm 1, s. 15 vd.

116 Yay. haz. Kurt Pätzold, *Verfolgung, Vertreibung, Vernichtung: Dokumente des faschistischen Antisemitismus 1933 bis 1942*. (Frankfurt am Main, 1984), s. 266; Walk, *Das Sonderrecht*, s. 324.

tehdit altında hissediyoruz. Tüm hayvanlar daha özgür ve yasalar tarafından daha fazla korunuyor."[117]

Tabii ki tüm önemli talimatlar Reich'ın her yerinde aynı biçimde uygulanıyordu ancak yine de yerel farklılıklar, anti-Yahudi tacizin hayal edilebilecek bütün çeşitlerinin cömertçe üretilmesine olanak sağlıyordu. Mesela, Breslau Lisesi tarih öğretmeni Willy Cohn'un günlüğüne yazdıklarına bakılırsa, yaşadığı şehrin görevlileri hayal gücünden yoksun değillerdi. "30 Ocak 1940: Yahudiler için seyahat izni; 27 Mart 1940: Berber hizmeti sadece sabah saat 9.00'a kadar; 14 Haziran 1940: Denizaşırı mektuplar postaneye kişisel olarak teslim edilecek; 20 Haziran 1940: Yahudilerin halka açık banklarda oturması yasak. [Sadece üç ay önce, 1 Nisan tarihinde Cohn, sadece kıyıda hâlâ Yahudilerin dinlenmek üzere oturabileceği az sayıda bank kaldığından söz ediyordu.] 29 Temmuz 1940: Yahudilere meyve yok; 2 Kasım 1940: Cohn'un eşine meyve sattığı için ihbar edilen bir esnaf polis tarafından çağırıldı."[118]

Hertha Feiner, Yahudi-olmayan eski kocasının yardımıyla ergenlik çağındaki iki kızı Marion ve Inge'yi, Kristal Gece'nin hemen ardından, İsviçre'de bir yatılı okula göndermeyi başardı. Kendisinin gitme şansı fiilen sıfırdı (1940 baharındaki Amerikan vizesi başvuru sıra numarası 77.454).[119] Gündelik hayatı ve bir Berlin Yahudi okulundaki rutin öğretmenlik işi giderek zorlaşıyordu: 1940 yılının ilk aylarındaki acı soğukta derslikler ısıtılmıyordu; kısa süre sonra telefonu alındı. Hertha'nın bu perişan koşullarında onu hayata bağlayan yegâne unsur kızlarıyla düzenli yazışmalarıydı. İzleyen iki yıl boyunca, bazen açık ama çoğu zaman örtük imalarla, henüz tam kestirilemeyen sona doğru giden yolu onlara aktarıyordu.

16 Ekim 1940'ta, "size önce şunu söylemek istiyorum," diyordu, "artık eski güzel okulumuzda değiliz. Dün, geçici olarak eski bir eve taşındık. Evet, evet, çok çeşitli rivayetler var. Nerede eğitim vereceğimizi henüz bilmiyoruz. Sınıfımda 46 çocuk var."[120] Birkaç hafta sonra kızlarına, kadın şapkacılığı kursuna başlayacağını yazıyordu (muhtemelen bir kadın şapkacısının öğretmene kıyasla Amerikan vizesi alma olasılığı daha yüksekti): "birlikte bir moda mağazası açar mıyız?" diye soruyordu.[121]

---

117 Klemperer, *I Will Bear Witness*, cilt 1, s. 345-46.

118 Aktarıldığı ve özetlendiği kaynak, Moshe Ayalon, "Jewish Life in Breslau, 1938-1941", *Leo Baeck Institute Yearbook* (1996), s. 327-28. Cohn'un 1941 yılı günlüğünün oldukça kısaltılmış bir versiyonu olarak bkz. Yay. haz. Joseph Walk, *Als Jude in Breslau 1941: Aus den Tagebüchern von Studienrat a. D. Dr. Willy Israel Cohn* (Gerlingen, 1984).

119 Hertha Feiner, *Vor der Deportation: Briefe an die Töchter, Januar 1939-Dezember 1942*, yay. haz. Karl Heinz Jahnke (Frankfurt am Main, 1993), s. 16.

120 *A.g.e.*, s. 64.

121 *A.g.e.*, s. 77.

Sistemin her kademesinde üretilen yeni düzenlemeler yağmuru altında, Reich'ta yaşayan hiçbir Yahudi neyin serbest neyin yasak olduğunu kesin olarak bilmiyordu. Artık Reichsvereinigung'un bir alt bölümü olan "Yahudi Kültür Birliği" [Kulturbund] bile programlarında nelere yer verebileceği konusunda şaşırmış durumdaydı. Nitekim 1939 Eylül ayı ortalarında, Kulturbund faaliyetlerinin doğrudan denetçisi konumunda olan Propaganda Bakanlığı mensubu Erich Kochanowski ile ilk toplantısını yapan birliğin yeni sanat direktörü Fritz Wisten, kendisine verilen çelişkili ve tuhaf talimatlar nedeniyle alaycı bir kafa karışıklığı ile yazıyordu. Asimile edici yönleri bulunan (burada "asimile edici"den kasıt, Yahudileri Almanya'da kalmaya, o topluma ve kültürüne asimile olmaya teşvik idi) tüm oyunlar gibi, Ferenc Molnar'ın *The Pastry Chef's Wife* oyununun sahnelenmesi de yasaklanmıştı. Wisten, "'The Pastry Chef's Wife'da [Pasta Şefinin Karısı'nda] hiç asimile etme niyeti göremiyorum" diye yazıyordu.[122]

5 Ocak 1940'ta Wisten yeni talimatlar aldı. (Genellikle İngiltere'de yaşayan) Hendel de dâhil tüm Alman becteciler Kulturbund müzik repertuvarından çıkarılmıştı, Alman Yahudileri istisnaydı. Tüm yabancı bestecilere izin veriliyordu. Aynı ilkeler tiyatro için de geçerliydi fakat anlaşılan çağdaş İngiliz repertuvarı bunun dışında tutuluyordu: "Shakespeare ile ilgili bir çekince yoktu. Alman kökenli olan ya da Reich Tiyatro Dairesi'nin mensubu olan tüm yazarlar dışarıda bırakılıyordu."[123] Altı ay sonra Kochanowski'nin, Liszt ve Sibelius'un icrasına izin vermesi, diğer Macar ve Kuzey Avrupalı bestecileri teklif etme konusunda Wisten'i cesaretlendirdi.[124] Wilde'ın oyunları kabul edilebilirdi ancak 3 Ocak 1941'de Wisten'in yazdığı gibi, bunun için çok fazla izahat gerekiyordu: "Wilde'ın 'Bunburry'sini [Almanca başlığı, *Ağırbaşlı Olmanın Önemi* idi] teklif etmek için izin talep ettim. Aynı zamanda, Wilde'ın İrlandalı olduğunu ve bizden çok uzak bir eski döneme ait olduğunu dolayısıyla İngiliz atmosferinin bir zararının dokunmayacağını vurguladım."[125]

Kochanowski'nin talimatları Propaganda Bakanlığı'nın üst kademelerinden, büyük olasılıkla da bizzat Goebbels'ten kaynaklanıyordu. Yahudilerin Alman izleyicilere performansı yasaktı ve rejimin en başından beri, Yahudi besteciler ve yazarlar, özsel kalite yoksunluğu ve esas olarak da Alman ruhu ve zihni için taşıdığı potansiyel tehlikeli etkiler nedeniyle yasaklanmıştı. Da-

122 Aktarıldığı kaynak, "'Protocols', Nazi Propaganda Ministry", yay. haz. Rebecca Rovit ve Alvin Goldfarb, *Theatrical Performance during the Holocaust: Texts, Documents, Memoirs* (Baltimore, 1999), s. 76.

123 *A.g.e.*, s. 77.

124 *A.g.e.*, s. 78.

125 *A.g.e.*, s. 79.

ha sonra, Yahudilerin tiyatro gösterimlerine ve konserlere izleyici olarak gitmeleri, Ari izleyicilerin duyarlılıklarını öldürmemeleri için yasaklandı. Yani, Kulturbund Yahudilerin icra ettiği işlerle Yahudilerin kültürel gereksinimlerini karşılıyordu. Bu ayrım koşullarında neden Yahudilerin Alman müziği dinlemelerine ya da Alman oyunlarını sahnelemelerine izin verilmiyordu? Açıkçası, yasağın anlamı, Alman müziği dinleyen bir Yahudi'nin o müziği bilinmeyen bir nedenle kirletiyor olmasıydı. Diğer bir deyişle, müzik, oyun ya da şiir Yahudilerin icra etmesi veya okumasıyla kirleniyordu. Aslında büyülü düşünme eşiği aşılmıştı: Yahudi sadece ayrılmış ve edilgen bir alıcı olduğu hâlde, Alman ruhu ile Yahudi arasındaki temas, kaynağın kendisini kirletiyor ve tehlikeye atıyordu.

Her ne kadar Kulturbund'a verilen talimatların kaynağı, büyük ihtimalle her yere yetişen propaganda bakanı olsa da, 1940 yılının ilk yarısı boyunca Goebbels'in dikkati, 1939 Ekim ayından beri olduğu gibi, tamamıyla üç anti-Semit filmin yapımına odaklanmıştı. Geçen bölümde gördüğümüz gibi, Hitler düzenli olarak bilgilendiriliyordu ve sürekli olarak değişiklikler istiyordu, özellikle de *Der Ewige Jude* konusunda.

4 Nisan 1940'ta bakan bir not daha düşüyordu: "Yahudi filminin yeni versiyonu. Şimdi iyi oldu. Bu haliyle artık Hitler'e gösterilebilir."[126] Goebbels'in 9 Haziran tarihli günlük kaydına bakılırsa, yine de bir şeyler ters gitmiş olmalı: "Yahudi filminin metni bir kez daha gözden geçirildi."[127] Bakan, en azından *Jud Süss* ile mutlu edilebilirdi: 18 Ağustos'ta, "tam istediğimiz türde bir anti-Semit film. Bundan memnunum," notunu düşüyordu.[128] Bu arada, Temmuz ayında Erich Waschneck'in *Die Rothschilds* filminin ilk gösterimi yapıldı. Ancak, iki hafta içinde anlaşıldı ki daha filmin üzerinde çalışılmalı ve daha iyi bir odaklanma sağlanmalıydı. Bir yıl sonra yeniden ortaya çıktığında tam başlığı da belli olmuştu: *Die Rothschilds: Aktien auf Waterloo* (*Rothschildler: Waterloo'daki Payları*). Film, dünya ölçeğinde bir Yahudi finansal gücü ve sefalet ve savaşı kullanarak yapılan vurgun üzerineydi: "Sadece daha fazla kan üzerinden daha fazla para kazanabiliriz."[129]

Nazi anti-Yahudi prodüksiyonların en etkilisi olan *Jud Süss* filminde Almanya'nın en iyi aktörleri ve 120 Yahudi figüran rol almıştı. Filmde Süss (karakterin asıl adı Joseph Ben Yssachar Suesskind Oppenheimer idi), Habs-

126 Joseph Goebbels, *Die Tagebucher von Joseph Goebbels: Sämtliche Fragmente*, yay. haz., Elke Fröhlich (Münih, 1987), bölüm 1, cilt 8, s. 35.

127 *A.g.e.*, s. 165.

128 *A.g.e.*, s. 279.

129 Juliane Wetzel, "Die Rothschilds", yay. haz. Wolfgang Benz, Hermann Graml ve Hermann Weiss, *Enzyklopädie des Nationalsozialismus* (Stuttgart, 1997), s. 705.

burg askerî kahramanı, 1772'de Württemberg dükü olan Prens Karl Alexander'ın arkadaşıydı; Süss'ü kendisine mali müşavir olarak tayin ediyordu.[130] Yönetmenlik ve oyunculuk açısından mükemmel olan bu "tarihsel" kurgudaki ana motif, en temel Nazi anti-Semit temalardan oluşuyordu. Ferdinand Marian'ın –son derece başarılı– oynadığı Süss, Stuttgart'ın kapılarını Yahudi yağmacılara açıyor, en şeytani yollarla Karl Alexander'ın halkından para sızdırıyor, güzel Alman genç kızlarını baştan çıkarıyordu, özellikle de Süss tarafından tehdit edilen kocası genç noter Darius Faber'in hayatını kurtarmak için boyun eğen zarif Maria Dorothea Sturm'u. Yahudi'ye teslim olduktan sonra Maria Dorothea intihar ediyordu. Karl Alexander ani bir kalp krizi sonucu hayatını kaybedince, Süss tutuklanıyor, yargılanıyor, ölüme mahkûm ediliyor ve hapishanede infaz ediliyordu. Yahudiler Württemberg'den kovuluyordu. Yahudileri daha da kötü göstermek için Harlan, gizemli kabbalist Rabbi Loew karakterini kullanıyordu. Bu karakter, Süss'ün kriminal ilişkilerinin arka planındaki gizli ve ölümcül güç olarak beliriyordu.

Harlan'ın yayınlanmamış hatıralarından aktarılan bölümlere göre, ünlü sinagog sahnesinde, "Hasidik dinî ayinin şeytani bir etkisi vardı. ... Büyük bir enerjiyle canlandırılan yabancı [görüntüsü] son derece imalıdır... Şeytan çıkarma ayini gibi." Bu sahne için, Yahudilerin Stuttgart'a gelişi ve daha sonraki kovulma sahneleri için yönetmen "safkan Yahudi figüranları" tercih etmiştir. Bu Yahudiler Lublin gettosundan gelmemiş (ilk niyet bu olsa da), Prag cemaatinden gelmiştir.[131] Anti-Semit Harlan için ve özellikle de coşkulu izleyici topluluğu için bunun nihai etkisi aynıdır.

Eylül 1940'ta Venedik Film Festivali'nde gösterilen *Jud Süss* büyük alkış aldı; "Altın Aslan" ödülünü kazandı ve çılgınca değerlendirmelere mazhar oldu: "Hiç duraksamadan, eğer bu propaganda ise hoş geldin propaganda diyoruz," diye yazıyordu Michelangelo Antonioni. "Bu çok güçlü, dokunaklı ve olağanüstü etkili bir film. ... Filmin yavaşladığı tek bir an yok, birbiriyle uyumsuz tek bir sahne yok: Her yönüyle bütünlük ve denge içinde. ... Süss'ün genç kıza tecavüz sahnesi şaşılası bir beceri ile kotarılmış."[132] Goebbels 24 Eylül'de Ufa-Palast'taki Berlin'deki açılışa gitti: "Çok büyük bir kalabalık, neredeyse tüm Reich Kabinesi. Film müthiş başarılı. Sadece heyecan

130 Film ile ilgili ayrıntıların alındığı kaynak, David Culbert, "The Impact of anti-Semitic Film Propaganda on German Audiences: *Jew Süss* and *The Wandering Jew* (1940)", *Art, Culture and Media Under the Third Reich*, yay. haz. Richard A. Etlin (Chicago, 2002), s. 139 vd.

131 Susan Tegel, "'The Demonic Effect': Veit Harlan's Use of Jewish Extras in *Jud Süss*", *Holocaust and Genocide Studies* 14, sayı 2 (2000), s. 215 vd. Filmin diğer yönleri için yakın tarihli bir çalışma olarak bkz. Yay. haz. Alexandra Przyrembel ve Jörg Schönert, *Jud Süss: Hofjude, literarische Figur, antisemitisches Zerrbild.* (Frankfurt am Main, 2006).

132 Aktarıldığı kaynak, Eric Rentschler, *The Ministry of Illusion: Nazi Cinema and its Afterlife* (Cambridge, MA, 1996), s. 153-54. (Antonioni, *L'aventura* ve özellikle *Blow-Up* filmlerinin yönetmeni olarak daha fazla tanınır.)

dolu yorumlar duyuluyor. İzleyiciler aşırı bir coşku içerisinde. İstediğim tam buydu."[133] Propaganda Bakanı ertesi gün daha da gururluydu: "Führer 'Jud Süss'ün başarısından çok etkilendi. Herkes filmi göklere çıkarıyor; film bunu hak ediyor."[134]

Film çok büyük bir genel başarı kazanmıştı: 15 Ekim 1940 tarihli Bielefeld SD raporu, "her ne kadar geçen haftanın 'Jud Süss' izleyici sayısı zaten mükemmel olarak görülse de," diyordu, "şu anda, tüm beklentilerin üzerine çıktı. Şimdiye kadar hiçbir film, toplumun geniş kesimleri üzerinde böylesine bir etki yaratamadı. Bugüne kadar nadiren sinemaya giden ya da hiç gitmeyen insanlar bile bu filmi kaçırmak istemiyor."[135] Harlan prodüksiyonunun etkisi daha önceki bir Bielefeld raporuna göre değerlendirilebilir: Bir işçi, "burada Yahudi tam olduğu gibi gösteriliyor," diyordu. "Boğazını sıkmayı çok isterdim."[136] 30 Eylül 1940'ta, daha önce belirtildiği gibi, Himmler gelmekte olan kış ayları boyunca SS ve polis teşkilatı mensuplarının filmi izlemesi talimatını verdi.[137] 1943 yılına kadar filmi izleyenlerin sayısı 20,3 milyon kişiye ulaştı.[138]

Reichsführer SS'in, Harlan'ın filminin eğitici önemini takdir etmesinin üstünden on gün geçtikten sonra, anti-Yahudi kampanyanın üçüncü büyük beyazperde prodüksiyonu tamamlandı: Goebbels, "'The Eternal Jew' nihayet hazır. Artık güvenle gösterimine başlanabilir. Üzerinde yeterince uzun süre çalıştık," diye not düşüyordu 11 Ekim'de.[139] 29 Kasım'da bu son anti-Yahudi propaganda prodüksiyonu Reich'ın her yerinde gösterime girdi. Filmin iki ayrı versiyonu hazırlanmıştı: Orijinalin dışında bir de hayvan kesme ritüelinin kanlı sahnelerinin kesildiği sürüm vardı. Sadece Berlin'de film altmış altı salonda eş zamanlı olarak gösterime girdi. Başkentte, açılış gününü duyuran posterlerde şu uyarı yer alıyordu: "Akşam 18.30'daki orijinal gösterimde hayvan kesim sahneleri yer aldığından, hassasiyeti olanlara saat 16.00'daki kısaltılmış gösterimi öneririz. Kadınlar sadece 16.00 gösterimini izleyebilirler."[140]

Her şehrin kendi posteri vardı. Betzdorf, Altenkirschen'de *Der Ewige Jude* "dünya Yahudiliği hakkında belgesel bir film" diye tanıtılıyordu. "Benzersiz" diye devam ediyordu, "çünkü bir hayal değil su katılmamış ilginç

133 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 1, cilt 8, s. 345.

134 *A.g.e.*, s. 346.

135 Kulka ve Jäckel, *Die Juden in den geheimen NS-Stimmungsberichten 1933-1945*, s. 435.

136 *A.g.e.*, s. 434.

137 Aktarıldığı kaynak, yay. haz. Josef Wulf, *Theater und Film in Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Frankfurt am Main, 1989), s. 405.

138 Rentschler, *The Ministry of Illusion*, s. 154.

139 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 1, cilt 8, s. 372.

140 Wulf, *Theater und Film*, s. 410.

bir gerçeklik." Sonra da bildik uyarı yer alıyordu ama yerel biçimiyle: "Sadece, ebeveynleri ile dahi gelseler gençlere yasak olan akşam gösteriminde Polonya Yahudilerinin orijinal hayvan kesme görüntüleri yer almaktadır. Onların gerçek yüzünü sergilemektedir – sadist ve korkunç."[141] Yahudilerin Sinagoglardaki tekdüze dinî şarkıları ve kantorların modülasyonları, herhangi bir Ari güzellik sahnesi geldiğinde çalınan Bach'ın Toccata ve Fugue'si ile karşılaştırılıyordu. Prenseslerin, şövalyelerin ve azizlerin yontulmuş yüzleri, Nazi kameralarının gettolarda yakaladığı en itici Yahudi çehreleri ile yan yana getiriliyordu.

Farelerin bodrum ve lağımlarda sürüler halinde koşuşturmaları, hızlı bir geçişle, Yahudi sürülerinin Filistin'den dünyanın en ücra köşelerine gidişlerine dönüşüyordu ve bu özellikle korkunç bir ardıllık yaratıyordu. Metinde birbirleriyle eşitleniyordu: "Fareler ortaya çıktığında hastalık yayarlar ve her yere ölüm taşırlar. Kurnaz, korkak ve korkunçturlar; genellikle büyük sürüler halinde hareket ederler, tam da topluma karışmış Yahudiler gibi."[142] Sığır ve koyunların can çekişerek ölümlerinin betimlendiği, kendi kanına bulanmış, boynu kısmen kesilmiş, gırtlakları açık hayvanların kesim sahneleri daha da beterdi ve Yahudi kasapların o esnada gülen yüzleri ile ölen zavallı hayvanların bakışları ardı ardına görülüyordu.

Her ne kadar "ırksal ideal" olarak Ariler, en iğrenç Yahudi tasvirlerinin temel karşı-sürümü biçimini alıyor olsa da Berlin caddelerinden rastgele herhangi bir sahne değil, bunun yerine, Leni Riefenstahl'in 1934 tarihli ve aynı yıl gerçekleşen Nuremberg mitingini konu alan propaganda filmi *Triumph of the Will*'den dikkatle seçilmiş görüntüler perdeyi dolduruyordu. Anlatı-

141 Yizhak Ahren, Stig Hornshøj-Møller ve Christoph B. Melchers, *Der ewige Jude: Wie Goebbels hetzte: Untersuchungen zum nationalsozialistischen Propagandafilm* (Aachen, 1990), s. 23. Film tamamıyla grafik örneklemelere ve farklı kaynaklardan alınan görüntü ve bölümlerin miksajı ile oluşturulmuştu: Nazilerin yaptığı Polonya Yahudileri çekimleri (mesela, daha önce gördüğümüz, Lodz örneğindeki gibi); İbranice filmlerden bölümler; çeşitli Alman Yahudisi bireylerin haber filmi çekimlerindeki görüntüleri ve savaş sonrası dönemin devrimci sahneleri; bir Leni Riefenstahl filminden ve Alman gündelik çalışma hayatından sahneler. İtici bir getto Yahudi'sinin, geleneksel kılıkları yerine Batılı kıyafetler giyerek, uzun saçlarını ve sakallarını keserek nasıl modern toplumun ayırt edilemez ve başarılı bir mensubu hâline geldiğini göstermek için komplike bir geçiş tekniği kullanılmıştı. Bankerler ve borsa zenginleri ulusun üretken potansiyeli üzerinde örümcek ağı misali bir denetim ağı kurarken, devrimci Yahudiler kurulu düzene karşı kitleleri kışkırtıyordu. Gazetecilik, kültür ve sanatta Yahudi egemenliği, aynı biçimde parçalanmaya yol açıyordu. "Relativitätsjude" (görecelilik Yahudi'si) Albert Einstein ve "Bühnediktator" (sahne diktatörü) Max Reinhardt, hepsi aynı türdendi. Her yıl Purim'de dünya Yahudileri, Pers krallığında 75.000'ini öldürdükleri düşmanları karşısındaki korkunç intikamlarını kutluyorlardı. (örneğin Purim sahneleri, iki İbrani filminden alınmadır – Joseph Green'in *Der Purim Schpiler* [1937] ve *Yidl mitn Fidl* [1936].) Hilmar Hoffmann, *Und die Fahne führt uns in die Ewigkeit: Propaganda im NS-Film* (Frankfurt am Main, 1988), s. 167.

142 Aktarıldığı kaynak Hermann Glaser, "Film", yay. haz. Benz, Graml ve Weiss, *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, s. 175.

cı ilk buyruğu vurguluyordu: Irk saflığını korumak için. Film, Hitler'in 30 Ocak 1939'da Reichstag'a yaptığı konuşmada, eğer yeni bir dünya savaşı çıkarsa Avrupa milletleri yok olmayacak ama Yahudi ırkı imha edilecektir, dediği sahne ile son buluyordu.

Berlin gösteriminden sonra, *Deutsche Allgemeine Zeitung* 29 Kasım'da şu değerlendirmeyi yaptı: "İzleyiciler, filmin bitmesiyle yeniden soluk alabildiler. ... En derin çukurdan [*Niederung*] çıkıp bir kez daha ışığa kavuştular."[143] *Illustrierte Film-Kurier*'e göre, "bununla [sürü halinde fareler] taban tabana zıt bir parlaklıkla, film en korkunç sahnelerin [herhalde hayvan kesim sahneleri] ardından, Alman milletinin ve Alman düzeninin görüntüleriyle sona eriyor ve bu da, Yahudi Sorunu'nu lideriyle kökünden çözecek olan bu millete mensup olma ayrıcalığına sahip olanların içini en derin şükran duygularıyla dolduruyor."[144]

Görev duygusuyla yazılan bu tür olumlu basın değerlendirmelerine rağmen, *Der Ewige Jude* halkın tepkisi bakımından tam bir ticari başarısızlık örneğiydi. Almanya'nın birçok bölgesinden ve Avusturya'dan gelen SD raporları birbirinden farklı değildi: Dehşet sahneleri izleyicileri iğrendirmişti; belgesel sinir bozucuydu; kısa süre önce *Jud Süss*'ü de izlemiş olan çoğu insana "Yahudi ahlâksızlıklarından" gına gelmişti, vb.[145]

Yine de, *Jud Süss*'ün ticari başarısı ve *Der Ewige Jude*'nin ticari anlamda sınırlı bir ilgi uyandırması, Goebbels'in niyeti açısından çelişkili bir sonuç biçiminde değerlendirilmemelidir. Her iki filmden de sahneler, Reich ve işgal altındaki Avrupa'nın her köşesindeki Nazi anti-Semit posterlerde ve yayınlarda sürekli yer almıştır. *Der Ewige Jude*'nin kaçışan fareleri ya da korkunç bir biçimde çarpıtılmış Yahudi yüzleri, Avrupalı izleyicilerin kolektif hafızalarında, *Jud Süss*'ün hikâyesinden daha derinlere kazınmış olmalıdır. Her ikisi için de amaç aynıdır: Kurku, tiksinme ve nefrete yol açmak. Bu yalın düzeyde, her iki filmi, sürekli yinelenmekte olan anti-Yahudi korku hikâyeleri, görüntüleri ve tartışmalarının iki ayrı ciheti olarak görmek gerekir.

"Yahudi" karşıtı kampanya birçok cephede hiddete yol açtı; ülke içi cephede Goebbels ve Rosenberg sıklıkla kendi aralarında çatıştılar. Anti-Yahudi ideolojik savaşın iki mimarının, Nazi ideolojik saflığının iki gardiyanının arasında devam eden kinlenme Hitler'in şansölyeliğe yükselmesinden önce başlamış, 1930'lar boyunca sürmüş ve daha önce gördüğümüz gibi, savaşın başla-

143 Hoffmann, *Und die Fahne*, s. 166.

144 *A.g.e.*

145 Dorothea Hollstein, *"Jud Süss" und die Deutschen Antisemitische Vorurteile im nationalsozialistischen Spielfilm* (1971; yeniden basım, Frankfurt am Main, 1983), s. 116-17.

masıyla da yatışmamıştı.[146] Goebbels avantajlı siyasal alanı tutuğu ve hasmından daha akıllı olduğu hâlde, Rosenberg de, ne olursa olsun, pek çok konuda en katı ideolojik çizgiyi dayatmayı başarıyordu. Mesela, 1930'ların başında propaganda bakanı, özellikle Hendel'in eserlerindeki koro metinlerinin değiştirilerek Yahudi içeriklerinin temizlenmesine karşı çıkarken Rosenberg'in istediği oldu:1939'da *Der Feldherr*'in (askerî lider) "temizlenmiş" versiyonu olan ve Hermann Stephani (Rosenberg'in himayesinde) tarafından hazırlanan *Judas Maccabeus* tüm Almanya'da prömiyerini yaptı.[147] 1940 Mayısı'nda Goebbels başlangıçtaki tutumunu değiştirdi ve opera güfteleri, koro metinleri ve benzerlerini yeniden hazırlamak üzere bakanlığının müzik dairesine bağlı bir organizasyon oluşturmaya karar verdi. Böylelikle, Hendel'in oratoryosunun farklı, daha radikal yeni bir sürümü olan *Wilhelm von Nassausen* ortaya çıktı; prömiyeri 1941'de Hamburg'da gerçekleşti.[148] Bu sırada Stephani Mozart'ın *Requiem*'i ile meşguldü: "God of Zion" [Sion tanrısı] ve "Sabaoth" [ordular] yok oldu. Ardından Hendel'in *Jeptha*'sı geldi: Çekişme sürüp gitti.[149]

Alman Yahudileri, onları giderek daha sert bir biçimde döven dalgalar ve maruz kaldıkları iftiralar karşısında çaresizdi. *Reicsvereinigung*'un tutumu genellikle silik ve teslimiyetçiydi; bugünden geriye bakıldığında, o günün fiili koşullarında, gösterdiği rıza bazen aşırıya kaçıyordu. Mesela, Madagaskar planı tartışıldığı sırada, RSHA Alman Yahudi liderlerine cemaatlerinin topluca nakli konusunda işbirliği yapmaları talimatını verdi. Buna rıza gösteren idari yönetici Otto Hirsch, adaya gönderilecek Yahudilere verilecek eğitim konusunda ayrıntılı bir rapor hazırladı – bunun, yönetim kurulunda tüm siyasi ve dinî grupların temsilcileri tarafından uzun uzadıya tartışıldığı açıktı. Hirsch'in hazırladığı taslak programda yer alan son tespit şuydu: "Bu eğitimin amacı Yahudi yerleşimindeki hayata hazırlamaktır. Dileğimiz, [bu yerleşimin] Filistin Yahudi topraklarında olmasıdır. Ancak, buradaki ilkeler, nerede olursa olsun, bir Yahudi yerleşimindeki hayata hazırlık eğitimi için geçerlidir."[150] Ancak, bu tür bir itaatin dışında kalan tutumlar da vardı.

Reichsvereinigung, Stettin ve Schneidemühl'den yapılan sürgünlere zaten karşı çıkmıştı. Baden ve Saar-Palatinate'den Vichy Fransası'na yapılan ani sürgünlerin ardından, Birlik Reich'daki tüm topluluklarına gönderdiği ge-

146 1930'larda Goebbels-Rosenberg düşmanlığı konusunda bkz. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*, cilt 1, s. 131 vd.

147 Erik Levi, *Music in the Third Reich* (New York, 1994), s. 80.

148 *A.g.e.*

149 *A.g.e.*, s. 80 vd.

150 O. D. Kulka, "The 'Reivhsvereinigung of the Jews in Germany' (1938/9-1943)", *Pattern of Jewish Ledership in Nazi Europe, 1933-1945*, yay. haz. Cynthia J. Haft ve Yisrael Gutman (Kudüs, 1979), s. 56.

nelge ile bu iki eyalette yaşayan ve toplama sırasında evlerinde bulunmayan Yahudileri geri dönmemeleri için uyarıyordu.[151] Sinagoglarda yapılan konuşmalarda Vereinigung liderleri, yeni sürgünlere karşı alenen seslerini yükseltiyorlardı. Perhiz günü ilan edildi ve bir hafta süreyle tüm kültürel etkinlikler iptal edildi. Otto Hirsch, RSHA'ya şikâyette bulunmayı da ihmal etmedi. Nazi tepkisi beklendiği gibi oldu: Birliğin önde gelen liderlerinden avukat Julius Seligsohn tutuklandı ve Sachsenhausen toplama kampına gönderildi. Kısa süre sonra öldü.[152] Otto Hirsch'e gelince, Gestapo birkaç ay daha bekledi: Şubat 1941'de tutuklandı Mayıs'ta Mauthausen'e nakledildi. "Ülseratif kolit" nedeniyle 19 Haziran 1941'de öldüğü kayıtlara geçti.[153]

VI

1 Mayıs 1940'ta, Almanlar Lodz'un en sefil bölgesi olan Baluty'i sıkı bir ablukaya aldılar; oraya taşınması emredilen 163.000 Yahudi'nin dış dünya ile tüm bağları kesildi.[154] Gettoyu çevreleyen boşaltılmış bölge nedeniyle kaçmak fiilen olanaksızdı. Böylelikle, giderek artan Reich Almanları ve Volksdeutsche akını ile Lodz şehri giderek Almanlaştırıldı. Gelenlerin çoğunluğunu bilinen ateşli Naziler oluşturuyordu ve tabii ki Yahudilere gizlenebilecekleri bir yer sunmayacaklardı. Yani, Lodz Gettosu Varşova'dakinden de beter bir biçimde, dev bir kentsel toplama ve çalışma kampına dönüşecekti, çevresiyle hiçbir gizli siyasal ve ekonomik bağı olmayacaktı ve kendi dikenli telle çevrili alanlarının dışında yaşayan ve ölen Yahudilerin kaderine dair bilgi alma hakkından genellikle mahrum kalacaktı.[155] Gettodaki barınma koşullarına gelince, rakamlar anlamlıydı: Kanalizasyonu olan evler 613; su şebekesi ve kanalizasyonu olan evler 382; tuvaleti olan 294; tuvalet, kanalizasyon ve banyosu olan 49; tüm bu konfordan yoksun olan 30.624.[156]

151 Her bir yerel Reichsvereinigung tarafından oluşturulan ve düzenli olarak güncellenen cemaat mensupları listesi *Judenkartei* sayesinde, Gestapo Baden ve Paletinate'deki tüm Yahudilerin adreslerini biliyordu, tıpkı Reich'ın herhangi bir diğer yerleşiminde olduğu gibi. Bkz. David Martin Luebke ve Sybil Milton, "Locating the Victim: An Overview of Census-Taking, Tabulation Technology, and Persecution in Nazi Germany", *IEEE Annals of the History of Computing* 16, sayı 3 (1994), s. 25 vd. ve özellikle s. 33.

152 Yahil, *The Holocaust*, s. 234.

153 Paul Sauer, "Otto Hirsch (1885-1941): Director of the Reichsvertretung", *Yearbook of the Leo Baeck Institute* (1987), s. 367.

154 1 Mayıs 1940 tarihi itibarıyla gettonun nüfusu konusunda bir değerlendirme için bkz. Lucjan Dobroszycki, Önsöz, *The Chronicle of the Lódz Ghetto, 1941-1944* (New Haven, 1984), s. xxxix, not 103.

155 Gettonun yalıtılmışlığı ile ilgili olarak bkz. *A.g.e.*, s. xxxiiiff.

156 Bu istatistikler konusunda bkz. Yay. haz. Alan Adelson ve Robert Lapides, *Lodz Ghetto: Inside a Community Under Siege* (New York, 1989), s. 36.

Genel Hükümet'te, hatırlanacağı gibi, Madagaskar planının gerçekleşeceğine inanan Frank, 1940 yazında Getto duvarları örmeye son vermişti; Eylül ayına gelindiğinde artık daha fazla şey biliyordu. Yönetiminin başkanlarıyla ayın on ikisinde yaptığı toplantıda Varşova ile ilgili kararını duyurdu: "Yahudilerle ilgili ne yaptığımıza gelirsek, Varşova'daki gettoyu kapatmayı kabul ettim, bunun ana nedeni... 500.000 Yahudi'nin yaratabileceği tehlikenin büyüklüğü ve bir zarara yol açma ihtimallerini ortadan kaldırmak."[157]

2 Ekim'de, Roş Aşana [Yahudi yılbaşı günü] akşamında Varşova bölgesel valisi Ludwig Fischer, şehirde sadece Yahudilerin yaşayacağı bir mahalle oluşturulması talimatını verdi. "Varşova'nın güneyindeki belirli caddelerden Polonyalıların çıkarılmasına bugün başlandı," diye yazıyordu Ringelblum. "Yahudi nüfus fena hâlde tedirgin; hiç kimse yarın odasında uyuyabileceğinden emin değil. Şehrin güneyinde oturan insanlar bütün gün evde oturup, Yahudilerin evlerinden çıkarılacakları anın gelmesini bekliyor."[158] Ertesi gün Yahudiler yine iyimserdi: Kaplan, "Getto korkusu geçti... yaygın bir söylentiye göre mesele ertelenmiş," notunu düşüyordu fakat şunu da ekliyordu: Getto düşüncesinin bizzat kendisi bile sinirlerimizi etkiledi. Yarınınızdan emin olamadığınız bir zamanı yaşamak zor ve beklemekten daha büyük bir işkence yok. Bu, ölüme mahkûm olanların işkencesi."[159]

12 Ekim, Yom Kipur günü Czerniaków'a nihai karar bildirildi. Başkana haberi bazı Alman yetkililer vermişti: "İnsanlık adına ve Valinin [Genel Vali] talimatıyla, üst makamların onayıyla, bir getto oluşturulacağı bildirildi. Bana gettonun planı verildi. Gettonun sınırını teşkil eden caddelere Polonyalıların yerleştirileceği anlaşılıyor. ... 31 Ekim'e kadar yeniden yerleşim gönüllülük temelinde, daha sonra zorunlu. Tüm mobilyalar oldukları yerde kalacak."[160]

16 Kasım'da getto resmen ablukaya alındı. Çevre duvarları birkaç ay içinde bitirildi ve maliyeti Yahudi Konseyi tarafından karşılandı. Bölgede yaşayan Polonyalılar çıkarıldı ve Yahudiler yerleştirildi. Yaklaşık 380.000 Yahudi'nin dünya ile bağları kesildi (bu rakam, küçük şehirlerden ve Warthegau'dan gelenlerle daha da arttı ve korkunç ölüm oranına rağmen, 1941 Mayıs ayında 445.000'e tırmandı).[161] Getto, "Ari" Chlodna Caddesi üzerinden geçen ahşap köprüyle birbirine bağlanan, biri büyük diğeri küçük iki bölümden oluşuyordu. Tüm getto alanı şehrin % 4,5'i büyüklüğündeydi; sonradan alan daha da küçültüldü. Trunk'a göre, "Mart 1941'de, Varşova gettosundaki

157 Frank, *Diensttagebuch*, s. 281.

158 Emanuel Ringelblum, *Notes From the Warsaw Ghetto: The Journal of Emmanuel Ringelblum*, yay. haz. Jacob Sloan (New York, 1974), s. 61-62.

159 Kaplan, *Scroll of Agony: The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan*, s. 203.

160 Czerniaków, *Warsaw Diary*, s. 206.

161 Yisrael Gutman, *The Jews of Warsaw, 1939-1943: Ghetto, Underground, Revolt* (Bloomington, 1982), s. 63.

nüfus yoğunluğu yüz metrekareye 1.309 kişiydi, bir odayı ortalama 7,2 kişi paylaşıyordu ve şehrin "Ari" bölümünde ise bu oran oda başına 3,2 kişiydi. Bunlar ortalama rakamlardı ve bazen 25 hatta 30 kişi, 6'ya 4 metre büyüklüğünde tek bir odayı paylaşıyordu."[162]

Eldeki tüm verilere göre, Varşova gettosu en somut anlamıyla bir ölüm tuzağıydı. Ancak Varşova'nın dünya ile bağının koparılması, aynı zamanda Polonya Yahudiliğinin ve bunun da ötesinde Yahudi hayatının kültürel ve manevi merkezini yok etmek anlamına geliyordu. Getto kapılarının dünyaya kapanmasından altı ay kadar önce, 12 Mart 1940'ta yazdığı raporda Kleinbaum genel anlamıyla durumu kavramış görünüyordu: "Polonya Yahudi cemaatinin yok edilmesiyle dünya Yahudiliğinin dayandığı zemin ciddi anlamda tahrip edilmiştir çünkü hem Birleşik Devletler'deki Yahudiler hem de Filistin'deki Yahudi cemaati, milli Yahudi kültürü ve özellikle de popüler kültür dâhil olmak üzere manevi anlamda Polonya Yahudiliğinden beslenmektedirler. ... Yakın zamana kadar Polonya Yahudiliği, Yahudi halkının yaşamında daha önce Rusya Yahudiliğinin yerine getirdiği görevi sürdürmüştür. Artık bu iki cemaat yok edildiğine göre Doğu [Avrupa] Yahudiliğinin üstlendiği rol sahipsiz kalmıştır."[163]

Ekim 1939'da Ringelblum Polonya Yahudilerinin başına gelenleri sistematik olarak belgelemeye başlamıştı. Ona başkaları da katıldı ve grup Oneg Shabat (Şabat bayramı) kod adını kullanıyordu zira toplantıları genellikle Cumartesi öğleden sonraları yapılıyordu. Mayıs 1940'ta grubun yapısı şekillenmişti ve Hersch Wasser, grubu koordine etmek üzere sekreter olarak atandı. Paradoksal bir biçimde, gettonun kapıları kapandıktan sonra Oneg Shabat'ın faaliyet alanı genişledi: Ringelblum, "şöyle bir sonuca vardık," diyordu, "Almanlar Yahudilerin kendi aralarında ne yaptıklarıyla pek ilgilenmiyorlar. ... Yahudi Gestapo ajanları zengin Yahudilerin biriktirdiği, kaçırdığı malları aramakla meşgul. Politika onları çok ilgilendirmiyor. ... Getto'nun köleleri arasındaki bu "özgürlük" koşullarında Oneg Shabat faaliyetlerinin başarıyla geliştirilmesi şaşırtıcı olmaz."[164]

O günlerde kayıt tutan birçok Yahudi gibi, Oneg Shabat mensupları da –çalışmalarının ilk evresinde fark etmiş olsunlar veya olmasınlar– kendi sonlarına giden tarihin belgelerini topluyorlardı.

---

162 Isaiah Trunk, *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation* (New York, 1972), s. 145.

163 Yay. haz. Antony Polonsky ve Norman Davies, *Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939-46* (New York, 1991), s. 288.

164 Ringelblum'un değerlendirmeleri konusunda bkz. Yay. haz. Yitzhak Arad, Yisrael Gutman ve Abraham Margoliot, *Documents on the Holocaust. Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union* (Lincoln, NE ve Kudüs, 1999), s. 235-36.

Tüm günlük yazarlarının en genci olan on iki yaşındaki Dawid Rubinowicz'in cılız sesi, yaygın olarak paylaşılan aciliyet duygusunu yansıtmadığı gibi tuttuğu notlar da sistematik bir belgelemeyi hedeflemiyordu. Fakat yine de Rubinowicz'in basit, mütevazı ve doğrudan notlarıyla doldurduğu beş okul defteri, Mart 1940-Haziran 1942 arasında Genel Hükümet'teki Yahudi yaşamının –Kielce bölgesinde Bodzentyn yakınlarındaki Krajno köyünde yaşayan beş kişilik (Dawid'in bir kız bir de erkek kardeşi vardı) yarı-köylü bir ailenin yaşamının– farklı yönlerini göz önüne seriyordu. Dawid yazmaya başladığı sırada Rubinowicz ailesinin hâlâ bir ineği vardı (yazılanlardan birden fazla ineklerinin olup olmadığı anlaşılamıyor).[165] Dawid'in 21 Mart 1940'ta ilk düştüğü not yeni bir talimattan söz ediyordu: "Sabah erken saatte yaşadığımız köyde yürüyordum. Uzaktan, bir mağazanın duvarında asılı duyuruyu gördüm. Okumak için hızla yaklaştım. Yeni duyuruda, Yahudilerin hiçbir şartta taşıtlarla seyahat edemeyeceği yazıyordu [tren zaten çoktan yasaktı].[166] 4 Nisan'da bu nedenle Kielce'ye yürüyerek gidecekti: "Bugün biraz erken kalktım çünkü Kielce'ye gitmem gerekiyordu. Kahvaltıdan sonra çıktım. Tarlalar arsındaki patikalardan tek başına gitmek üzücüydü. Dört saat sonra Kielce'ye vardım. Amcamın evine girdiğimde hepsi üzüntü içinde oturuyorlardı ve çeşitli sokaklardaki Yahudilerin [gettoya] sürüldüğünü öğrenince ben de üzüldüm. Bir şey almak için sokağa çıktım."[167]

Dawid gerçekçi bir biçimde gündelik yaşamının küçük olaylarını ve önemini anlayıp anlamadığını bilmediğimiz bazı gelişmeleri not ediyordu. 5 Ağustos 1940'ta şöyle yazacaktı: "Dün yerel hükümet görevlisi köyümüzün belediye başkanına geldi ve tüm Yahudilerin aileleriyle birlikte kırsal bölge ofisine giderek kayıt yaptırmalarını söyledi. Birkaç saat orada kaldık çünkü büyükler Yahudi Önderleri Konseyi seçimi için oy kullandılar. Sonra eve gittik."[168] 1 Eylül'de, savaşın patlak vermesinin birinci yıldönümünde, Dawid çekilen çile ve yaygın işsizlik konusunda kafa patlatıyordu: "Bizden bahsedersek," diyordu. "Bizim daha önce mandıramız vardı ve şimdi tamamen işsiziz. Savaş öncesinden kalma stokumuz iyice azaldı, artık bitmek üzere, sonra ne yapacağımızı bilmiyoruz."[169]

Polonya'da bir yerlerde konuşlanmış Wehrmacht eri E. "nereye baksak pislik görüyoruz, Yahudilerin kendileri de pislik içinde," diye yazıyordu 17 Ka-

165 Tüm biyografik ayrıntılar için bkz. Derek Bowman'ın yazdığı önsöz, Dawid Rubinowicz, *The Diary of Dawid Rubinowicz* (Edmonds, WA, 1982), s. viiff.

166 *A.g.e.*, s. 3.

167 *A.g.e.*

168 *A.g.e.*, s. 5.

169 *A.g.e.*, s. 6.

sım 1940'ta. "Bu gerçekten komik: Tüm Yahudiler bizi selamlıyor ama biz karşılık vermiyoruz, zaten buna izin yok. Keplerini yere doğru eğiyorlar. Aslında selam vermek zorunlu değil sadece SS zamanından kalma bir durum; onlar Yahudileri bu şekilde eğitmiş. Bu insanlara bakınca, Tanrı'nın dünyasında yaşamaları için bir gerek olmadığı izlenimi ediniliyor. Kendi gözlerinizle görmelisiniz yoksa inanamazsınız."[170] Ağustos 1940'ta Onbaşı WW Sovyetler Birliği sınırı boyunda görevliydi ve onun da Yahudiler hakkında ailesine yazacakları vardı: "Burada (Siedlce) yaşayan 40.000 nüfusun 30.000'i Yahudi. Evlerin yarısı Ruslar tarafından tahrip edilmiş. Yahudiler, 'Seçilmiş insanlar' olarak, domuz gibi yerlerde yatıyorlar. ... Büyük Almanya anavatanımıza nerede hizmet edersek edelim, Führer'e destek olduğumuz için gurur duyuyoruz. Bu günlerin muhteşemliği ancak nesiller sonra anlaşılacak ama biz hepimiz Tarih karşısında gururla, görevini yapmış olarak dikilmek istiyoruz."[171] Mart 1941'de Onbaşı LB, Polonya'da kendi bulunduğu bölgedeki Yahudilerin durumunu özetliyordu: "Burada mesele Yahudiler ve SS'in nasıl bu domuzların hakkından geldiğini görüyorsunuz. ... Yahudi oldukları anlaşılmasın diye pazubantlarını çıkarmak istiyorlar. Ama sonra SS kim olduklarını hatırlatınca büzüşüp kalıyorlar, Yahudi-domuzlar."[172]

VII

Ateşkesten bir ay, Üçüncü Cumhuriyet'in devrinden bir hafta sonra Mareşal Pétain'in yeni rejimi, kendi girişimi ile ilk anti-Yahudi yaptırımını sergiledi. Fransa Yahudilerinin özgürleşmesinden yüz elli yıl sonra geri dönüş başladı.

Savaş öncesi Fransası'nda yaşayan 330.000 Yahudi'nin yarısı ya yabancıydı ya da yabancı ana-babadan doğmaydı. Yabancıların da 55.000'i 1933-1939 arasında gelmişti (1935'e kadar 40.000).[173] Anti-Semitizm 19. yüzyıl boyunca Fransız ideoloji alanının parçası iken, bu durum önce solda, daha sonra –giderek artarak– muhafazakâr ve radikal sağda, Dreyfus olayı nedeniyle 1890'lar boyunca ve yüzyıl dönümünde Fransız siyasetinin merkezi bir konusu oldu. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı anti-Yahudi kışkırtıcılıkta

170 Yay. haz. Walter Manoschek, *"Es gibt nur eines für das Judentum - Vernichtung": Das Judenbild in deutschen Soldatenbriefen 1939-1944* (Hamburg, 1997), s. 18.

171 *A.g.e.*, s. 16.

172 *A.g.e.*, s. 19.

173 1940 baharında Yahudi nüfus Hollanda ve Belçika'dan gelip geri dönmeyen mültecileri de içeriyordu ve Ekim 1940'tan sonra, Baden, Saar ve Palatinate'den gelen Yahudiler bunlara eklendi. Haziran 1940 sonrası hesaplamalara dayanan bu rakamlar, 10.000-15.000 arası Yahudi savaş tutuklusunu içermediği gibi, çeşitli sayımlarda kaydedilmeyen birkaç bin Yabancı Yahudi'yi de hesaba katmıyor. Bkz. André Kaspi, *Les Juifs pendant l'occupation* (Paris, 1991), s. 18 vd.

önemli bir gerilemeyi de beraberinde getirirken (Almanya'da olanın tam tersine), hemen savaş ertesi yıllar, yerli Fransa Yahudilerinin kendilerini çevreleyen topluma asimilasyonunda yeni bir aşamayı müjdeler gibiydi. "Israélites français," Fransa'nın temeli olan *familles spirituelles* içinde haklı olarak yerini alıyordu.[174]

1930'lardan sonra yüksek tonda bir anti-Semitizm'in yeniden canlanması, derin köklere sahip anti-Yahudi bir geleneğin (kısa bir dönem uykuya yatmış olsa da) mevcudiyetine, Yahudilerin bariz biçimde bulaştırıldığı bir dizi mali-siyasal skandala (her şeyden önce Stavisky meselesi), Yahudi sosyalist Léon Blum'un yönettiği Halk Cephesi'nin (Sol ve Merkez Sol partiler koalisyonu) giderek büyüyen "tehdidine" ve kısa süreli Blum hükümetine, Nazi kışkırtıcılığının etkisine ve yoğun yabancı Yahudi göçüne bağlıydı. Yerli Yahudiler arasında baş gösteren rahatsızlık duygusu, kendi pozisyonlarını tehlikeye atmakla suçladıkları Fransız-olmayan kardeşlerine yöneldi. Bu nedenle –her ne kadar mülteciler için yardım organizasyonu kurmuş olsalar da– yerli Yahudiler, kendileriyle yeni gelenler arasına kalın bir sınır çizgisi çekme konusunda, geçmişle kıyaslanmayacak bir katılık sergilediler.

Savaştan önceki aylar boyunca Fransız hükümeti, Fransız saflarında savaşmak üzere (Yabancı Lejyonundan ayrı olarak) özel yabancı birlikleri kurarak, Yahudi ve diğer mültecileri milli kurumların en kutsalı olan orduya dâhil etme imkânlarını ciddi olarak araştırdı. Yabancıların büyük çoğunluğu Hitler Almanyası'na karşı harekâta katılmaya dünden razıydı. Fakat Hitler-Stalin paktının imzalanmasıyla birlikte keskin bir dönüş yaşandı: Komünist olsun veya olmasın, Yahudi olsun veya olmasın mülteciler birdenbire şüpheli oldular; "beşinci kol" ile ilgili çılgınca korku, ateşli anti-Nazileri potansiyel düşmana çevirdi. Yerleri ordu değil temerküz kamplarıydı.[175]

18 Kasım 1939 tarihli bir yasa "milli savunmayı tehlikeye düşüren" insanların enterne edilmesini emrediyordu. Aynı ayın sonunda, aralarında birçok Yahudi Alman (ya da Avusturyalı) erkek mültecinin bulunduğu yaklaşık yirmi bin yabancı kamp ya da kamp benzeri yerlere gönderildiler. İzleyen haftalar içinde, anti-Nazi referansları kontrol edildikten sonra, çoğu serbest bırakıldı.[176] Ancak, Batı'ya yönelik Alman saldırısı nedeniyle özgürlükleri kı-

---

174 Bu uyum dönemiyle ilgili olarak bkz. Paula Hyman, *From Dreyfuss to Vichy: The Remaking of French Jewry, 1906-1939* (New York, 1979), s. 33 vd. Ayrıca bkz. Saul Friedländer, *The Third Reich and the Jews*, cilt 1, bölüm 7.

175 Bu ani politik dönüş konusunda bkz. Regina M. Delacor, "From Potantial Friends to Potantial Enemies: The Internement of 'hostile Foreigners' in France at the Beginning of the Second World War", *Journal of Contemporary History* 35, sayı 3 (Temmuz, 2000), s. 361 vd.

176 Bu olaylarla ilgili olarak özellikle bkz. Grynberg, *Les camps de la honte* ve Anne Grynberg, "1939-40; L'Internement en temps de guerre. Les Politiques de la France et de la Grande-Bretagne", *Vingtième Siècle: Revue d'Histoire* (1997), s. 24 vd.

sa sürdü. Yahudi Alman yazar Lion Feuchtwanger yeni hükümetin radyodan ilan edilen talimatını şöyle aktarıyordu: "Paris civarında ikamet eden kadın ya da erkek tüm Alman uyruklular ve on yedi-elli beş yaşlar arasında olup Almanya doğumlu ama Alman vatandaşlığı bulunmayan herkesin enterne edilmek üzere rapor edilmesi gerekiyor."[177] Aslında yaptırım tüm ülkede uygulanıyordu ve Almanların Fransız savunmasını yıkması ile birlikte, bir kez daha binlerce Yahudi ya da diğer mülteci Le Vernet, Les Milles, Gurs, Rivesaltes, Compiègne ve diğer kamplara toplandı. Bazıları bu tuzaktan kurtulmayı başardı. Diğerleri hiçbir zaman bunu başaramadı: Onlar için ölüme giden yol, 1940 baharında Fransız kamplarında başladı.

Fransa parçalanırken, *la débâcle* [bozgun] paniğiyle tam bir kargaşa içinde güneye doğru kaçan 8-10 milyon insana yaklaşık 100.000 Yahudi eklendi. Onlardan önce, Alsace-Lorraine'den 15.000, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'dan da 40.000 Yahudi yola çıkmıştı.[178] Yaşanan felaket genelde milli bağlamda algılanıyordu; özel Yahudi boyutu, henüz sadece korkunç değişikliklikler olabileceğine dair yaşanan muğlak kaygıdan ibaretti.

10 Temmuz'da Fransa Cumhuriyeti kendisini feshetti; hem meclis hem senato büyük oy çoğunluğuyla Pétain'e tam icra yetkisi bahşetti. Ülkenin işgal altında olmayan bölgesinde seksen üç yaşındaki mareşal otoriter rejimin liderliğine gelirken, hem devletin hem de hükümetin başı oluyordu. Ülkenin coğrafi anlamda merkezinde bulunan Allier bölgesindeki küçük kaplıca şehri Vichy yeni devletin başkenti olarak seçildi. Cumhuriyeti simgeleyen *Liberte, Egalite, Fraternite* yerine Fransa Devleti'nin mottosu *Travail, Famille, Patrie* (Çalışma, Aile, Anavatan) oluyordu.

Nazizmin kararlı hayranlarının ve militan anti-Semitlerin çoğu Paris'te kaldı. Vichy onlar için fazla muhafazakârdı, Almanya'ya ve Yahudilere karşı savaşına hizmette fazla bürokratik, fazla kararsız ve fazla çekingendi. Bu aşırıcı kanat sınır tanımıyordu. Yazar Louis-Ferdinand Céline, kendisine göre ırksal olarak akraba ülke olan Almanya ile ittifak istiyordu: "Fransa," diyordu, "rastlantı eseri Latin'dir, bir tesadüf, bir yenilgi sonucu. ... Kelt soyundan ve dörtte üç Germaniktir. Yutulmaktan mı korkuyoruz? Bu, şu anki durumumuzdan daha fazla olamaz. Yahudilerin kölesi olarak mı kalacağız yoksa bir kez daha Germanik mi olacağız?"[179] Céline'in anarko-Nazizmi, tıpkı anti-Semit tarzı gibi, birçok yönden kendine özgü olsa da, Yahudi nefreti

177 Lion Feuchtwanger, *The Devil in France: My Encounter with Him in the Summer of 1940* (New York, 1941), s. 8. Le Vernet'de hapsedilenler ve ülkenin yaşadığı yıkım sırasında Fransız anti-Semitizm'inde yaşanan patlama konusunda etkileyici diğer bir anlatım olarak bkz. Arthur Koestler, *Scum of the Earth* (New York, 1947), s. 96 vd., 142, 193, 237 vd.

178 René Poznanski, *Être juif en France pendant la Seconde Guerre mondiale* (Paris, 1994), s. 55.

179 Aktarıldığı kaynak, Burrin, *France Under the Germans*, s. 56.

birbirine bağlı, her türden yazar, gazeteci ve tanınmış kişilerin yer aldığı gürültücü bir grup tarafından paylaşılıyordu. Bu nefret Allah'ın her günü, haftalar boyunca, ana mesajı anti-Semitizm olan şaşırtıcı sayıda gazete ve dergi tarafından ifraz edilmiştir (savaş arifesinde, bu tür kırk yedi yayın sistematik olarak anti-Yahudi propaganda yapmıştır).[180] 6 Aralık 1940'ta, *Le Cri du peuple*'de yayınlanan yazısına Lucien Rebatet "Yahudilerle işimiz bitti!" diye başlık attı: Yahudiler, böcektir, faredir "ama çok daha zararlıdır"; iki ayaklı insan oldukları için "imha edilmelerini istemiyoruz." Avrupa'dan sürülmelidirler, cezalandırılmalıdır, vb.[181] Daha beteri de oldu. Anti-Yahudi öfke, Jacques Doriot'un Parti Populaire Français'i (PPF), Marcel Déat'ın Rassemblement National Populaire'i (RNP) ve Charles Maurras'ın Action Française'ı gibi bir dizi işbirlikçi partide, örgütlü siyasi ifadesini de bulacaktı.[182]

Vichy'de rahatsız edici bir işbirlikçiliğin varlığı 1940 yazı boyunca nadiren duyuluyordu fakat geleneksel yerel anti-Semitizm daha ilk günlerden beri yaygındı. Pétain'in başkentindeki Amerika maslahatgüzarı Robert Murphy, 16 Ağustos 1940'ta, yeni hükümetin talimatları doğrultusunda Vichy'den bir ihraç kampanyası gerçekleştiğine değindikten sonra ekliyordu: "[Kampanyanın] amaçlarından birinin Yahudilerin gitmesini sağlamak olduğuna şüphe yok. Başbakan Yardımcısı Laval'ın bana söylediğine göre, bunların Vichy'deki sayıları ürkütücü bir düzeye çıkmış. Ona göre, fesat çıkaracak ve bölgenin adını lekeleyeceklerdi. Onları defedeceğini söyledi."[183]

Vichy'de yayınlanan ilk anti-Yahudi kararnamenin tarihi 17 Temmuz'du. Yeni yasa, kamu hizmeti atamalarını sadece Fransız babadan olma vatandaşlarla sınırlıyordu. 22 Temmuz'da Adalet Bakanı Raphael Alibert'in başkanlık ettiği bir komisyon, tüm 1927-sonrası vatandaşlığa kabul işlemlerini kontrol etmeye başladı.[184] Vichy, ırksal ya da dinî zeminde kışkırtıcılığı yasaklayan 21 Nisan 1939 tarihli Marchandeau Yasası'nı, 27 Ağustos'ta yürürlükten kaldırdı: Anti-Semit propagandanın vanaları açıldı. 16 Ağustos'ta kurulan Milli Hekimler Birliği'ne üyelik için Fransız babadan olma şartı getirildi. 10 Eylül'de aynı sınırlama hukukçular için de uygulandı.[185] Ayrıca, 3 Ekim 1940'ta, Vichy yine kendi girişimi ile Yahudilik Yasası'nı yayınladı.

180 Kaspi, *Les Juifs pendant l'occupation*, s. 56.

181 Jeannine Verdès-Leroux, *Refus et violences: Politique et littérature à l'extrême droite des années trente aux retombées de la Libération* (Paris, 1996), s. 164.

182 Bu kişi ve partilerin en iyi çözümlendiği kaynak, Burrin, *France Under the Germans* ve Philippe Burrin, *La dérive fasciste: Doriot, Déat, Bergery, 1933-1945* (Paris, 1986).

183 *Foreign Relations of the United States, General and Europe 1940*, cilt 2 (Washington D.C., 1957), s. 565.

184 1927 tarihli bir yasa, vatandaşlığa kabul sürecini kolaylaştırmıştı. Alibert'in başkanlık ettiği komisyonun niyeti belliydi: İptal edilen vatandaşlıkların yüzde kırkını Yahudiler oluşturuyordu. Bkz. Robert O. Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940-1944* (New York, 2001), s. 171.

185 Michael R. Marrus ve Robert O. Paxton, *Vichy et les juifs* (Paris, 1990), s. 17-18.

Yasanın giriş paragrafında Yahudi, büyükanne-büyükbabalarından en az üçü "Yahudi ırkından" olan ya da eğer eşleri de Yahudi ise Yahudi ırkından iki büyükbabası olan kişiler, biçiminde tanımlanıyordu (Alman tanımı büyükbabaların dinini, Fransız tanımı ise ırklarını referans alıyordu). İkinci paragraf, Yahudilere yasaklanan tüm kamusal görevleri listeliyordu. Beşinci paragraf, basın, tiyatro ve sinema sektörlerinde tüm mülkiyet ve sorumluluk pozisyonlarından Yahudileri uzaklaştırıyordu. Yasa taslağı Alibert'in gözetiminde hazırlandı, Pétain ve tüm kabine mensupları tarafından imzalandı. Ertesi gün, 4 Ekim tarihli yasa, eğer bölge yöneticileri o yönde karar verir ise yabancı Yahudilerin özel kamplarda enterne edilmesini mümkün hâle getirdi. Bu kamplardan sorumlu bir komisyon kuruldu. Aynı bölgesel yönetimler, yabancı Yahudileri yetkililerin belirlediği yerlerde ikamet etmeye zorlayabilirdi.[186]

Ekim 1940 yasası Fransız hükümetinin tüm mensupları tarafından, bazı kişisel nüans farklarıyla, onaylandı. Pétain ne daha önce ne de daha sonra Yahudilere bu kadar açıkça saldırmadı, ortak ideolojik jargonda "Yahudiler" anlamına da gelen "Fransa-karşıtlığına" işaret ediyordu; ayrıca, kabine görüşmeleri sırasında yeni yaptırımları fazlasıyla savundu.[187] Tartışmasız kabinenin en etkili mensubu olan Laval, her ne kadar açıkça anti-Semit olduğunu ifade etmemiş de olsa, karşılık olarak Almanya'dan sağlanacak kazanımları düşünüyor gibiydi; diğer yandan Amiral François Darlan, Fransız Katolik muhafazakâr geleneğine dayalı, açık bir anti-Semit tutum sergiliyordu; Alibert'e gelince, onun Yahudi düşmanlığı geleneksel Vichy tarzından ziyade Paris işbirlikçilerininkine yakındı.[188]

Vichy Dışişleri Bakanlığı genel sekreteri tarafından 18 Ekim tarihinde Vichy Washington Büyükelçisi Gaston Henry-Haye'a çekilen telgrafta, yeni yasayı Amerikalılara açıklamak için kullanılabilecek argümanlar yer alıyordu. Sorumlu tabii ki bizzat Yahudilerin kendileriydi. Léon Blum ya da Jean Zay (Blum hükümetinin eğitim bakanı), milliyetçilik karşıtı ya da ahlâk dışı ilkeleri yaymakla itham ediliyordu; ayrıca, "kendileri yüz binlercesinin" ülkeye girmesine yardım etmişlerdi. Yeni yasa, deniyordu, ne bireylerin temel haklarını hedef alıyor ne de özel mülkiyetlerini tehdit ediyor. "Yeni yasa sadece,

186 Her iki yasanın tam metni için bkz. *A.g.e.*, s. 399-401.

187 Pétain'in anti-Semitizmi açıkça karısı tarafından ve doktoru Bernard Menétrel tarafından teşvik ediliyordu. Bkz. Denis Peschanski, *Vichy, 1940-1944: Contrôle et exclusion* (Brüksel, 1997), s. 78.

188 Bu meselelerle ve savaş sırasındaki Fransız anti-Yahudi politikalarla ilgili artık çok sayıda bilimsel çalışma mevcut. Bu kitapta sadece birkaçından bahsedebileceğiz. Ekim 1940 (ve Haziran 1941) yasalarıyla ilgili yükümlülük ve çeşitli tepkilerle ilişkili olarak özellikle bkz. Denis Peschanski, "The Statutes on Jews, October 3, 1940 and June 2, 1941", *Yad Vashem Studies* 22 (1992), s. 65 vd.; Pierre Laborie, "The Jewish Statutes in Vichy France and Public Opinion", *Yad Vashem Studies* 22 (1992), s. 89 vd.; Renée Poznanski, "The Jews of France and the Statutes on Jews, 1940-1941", *Yad Vashem Studies* 22 (1992), s. 115 vd.

artık tehlikeli hâle gelmiş bir sorunu kesin bir biçimde ve heyecana kapılmadan çözmeyi ve ülkenin siyasal ve idari yaşamının derinlerine nüfuz ettiği zaman ırksal özellikleri tehlikeli hâle gelen unsurların Fransa'da barışçıl bir biçimde varoluşlarını sağlamayı hedefliyor."[189]

Vichy'nin anti-Yahudi yasal düzenlemeleri işgal altında olmayan bölge halkının çoğunluğu tarafından genelde memnuniyetle karşılandı. Sonraki bölümlerde daha açık göreceğimiz gibi, Fransa halkının anti-Semitizmi yenilgi sonucunda ve izleyen yıllarda güçlenmişti. 9 Ekim 1940'ta, Telefon İletişim Denetimi Merkez Kurumu (Commission centrale de contrôle téléphonique) –diğer bir deyişle, dinleme servisi– "Yahudilere yönelik düşmanlığın sürdüğünü" bildirdi; 2 Kasım'da kanunun yaygın bir onay bulduğunu ve hatta bazılarının bunu da yetersiz bulduğunu rapor ediyordu.[190] Her ne kadar toplam kırk iki *préfets* (devletin atadığı bölge valileri) içinden sadece on dört tanesi rapor etmiş olsa da, bunlardan dokuzu kanuna yönelik kamuoyu tepkisinin olumlu olduğunu, bir tanesi karışık tepkiler olduğunu belirtiyordu.[191] Genel durum böylesine korkunçken, kamuoyu tabii ki kurtarıcı ve koruyucunun, yaşlı *mareşalin* yaptırımlarından yana olma eğilimi gösterecekti. Ayrıca, toplumun büyük bir kesimi, Katolik Kilisesi'nin manevi yol göstericiliğine, her zaman olduğundan daha fazla kulak kesilmişti.

1930'larda, Fransa'da güçlenen yüksek sesli Katolik anti-Semitizm'in yanı başında, Jacques Maritain, Emmanuel Mounier gibi saygın düşünürler ya da Katolik romancı François Mauriac ve etkili gazete *La Croix*, geleneksel Katolik anti-Yahudi tutuma karşı çıkıyorlardı.[192] Yine de, bu liberal Katolik anti-Semitizm muhaliflerinin arasında bile, savaş öncesi yıllarda, anti-Yahudi temalar sinsi bir biçimde görünen yüzeyin hemen altında gizleniyordu. 1937 yılında, giderek büyüyen anti-Yahudi nefrete karşı mücadeleye hasredilmiş *La Juste Parole* dergisine katıldığında, Mauriac derginin yayın yönetmeni Oscar de Ferenzy'e açıklayıcı bir mektup göndermeyi uygun görmüştü. "Bir Katolik için," diyordu Mauriac, "anti-Semitizm sadece merhamete aykırı bir saldırı değildir. İsrail'e mecburuz, ona bağlıyız, isteyelim ya da istemeyelim." Bunu söyledikten sonra Mauriac, kendilerini çevreleyen öfkeye karşı Yahudilerin taşıdıkları sorumluluğa geçiyordu: Yahudi "kabileciliği" tabii ki dile getiriliyordu ama dahası da vardı: "Uluslararası finansı ele geçirirken, insanlara onların egemenliği altında olma hissi yaşatmamaları mümkün de-

189 Aktarıldığı kaynak, Kaspi, *Les Juifs pendant l'occupation*, s. 61-62.

190 Peschanski, *Vichi, 1940-1944: Contrôle at exclusion*, s. 180.

191 Marrus ve Paxton, *Vichy et les juifs*, s. 28.

192 François Bédarida ve Renée Bédarida, "La Persécution des Juifs", *La France des années noires*, cilt 2, *De l'occupation à la libération*, yay. haz. Jean-Pierre Azéma ve François Bédarida (Paris, 1993), s. 135-36.

ğildir. Birinin sızdığı herhangi bir yerde her tarafı işgal edip [Blum'un bakanlığı] nefret uyandırmamaları mümkün değildir çünkü misilleme yapmaktan bizzat kendileri keyif alır. Bazı Alman Yahudileri benim de bulunduğum bir ortamda, Almanya'da çözülmesi gereken bir Yahudi Sorunu olduğunu kabul ettiler. Korkarım sonunda Fransa'da da böyle olacak."[193] Mounier ise Yahudiler üzerine bir makale yazarak 1 Mart 1939'da *Le Voltigeur*'da yayınladı; amaç Sağ'ın giderek artan saldırıları karşısında Yahudileri savunmaktı. Bunu bir noktaya kadar yapıyordu fakat bazı açılardan, düştükleri zor durumun sorumluluğunu kısmen Yahudilere atfederek Mauriac ile aynı çizgiyi izliyordu; her ikisi de aynı nefret edilesi stereotiplere başvuruyordu.[194]

Sonuçta önemli olan kilisenin benimsediği resmî tutumdu. 1940 yaz ayları boyunca Katolik hiyerarşi gelmekte olan yasalardan haberdar edilmişti. 31 Ağustos 1940'ta Lyon'da yapılan kardinaller ve başpiskoposlar toplantısının gündemi "Yahudi Sorunu" idi. Cambrai Piskopos Vekili Emile Guerry toplantıdan çıkan resmî görüşü özetledi: "Siyasal anlamda sorunun kaynağı, mensuplarının her tür asimilasyonuna, ayrışmasına ve milli bütünle kaynaşmasına karşı direnen cemaattir [Yahudiler]. Bu birlikte ısrarın milli ortak çıkara zarar vermemesini sağlamak için her daim aktif bir dikkat sergilemek Devletin hakkı ve görevidir, tıpkı etnik bir azınlık ya da uluslararası kartel karşısında olması gerektiği gibi. Burada yabancı Yahudilerden söz etmiyoruz ancak eğer Devlet ihtiyat tedbirleri almayı gerekli görürse, yine de, diğer herkes gibi yurttaş Yahudilerle ilgili olarak da adalet ilkelerine riayet etmekle yükümlüdür: Bunu hak etmediklerini gösterecek bir şey yapmadıkları sürece, diğer yurttaşlarla aynı haklara sahiptirler. Bu durumda, Devletin hazırlamakta olduğu yasa, adalet ve merhamet ilkelerine dayandırılmalıdır."[195] Diğer bir deyişle, Fransız Katolik Kilisesi'nin toplantıya katılan liderleri, bir ay sonra hükümet tarafından ilan edilecek olan yasayı onaylıyordu. Resmî açıklama geldiğinde, tabii ki hiçbir Katolik din adamından itiraz yükselmedi. Bazı piskoposlar ise anti-Yahudi yaptırımları açıkça desteklediler.[196]

Fransız Kilisesi'nin tutumunun en doğrudan gerekçesi, Pétain ve yeni Fransa Devleti'nin, Katolikliğin Fransız kamusal hayatına ve özellikle de eğitim alanına yeniden girmesi için verdiği tam destekti. Cumhuriyetin kilise

193 Aktarıldığı kaynak, Pierre Birnbaum, *Anti-Semitism in France: A Political History from Léon Blum to the Present* (Oxford, 1992), s. 183.

194 *A.g.e.*, s. 185.

195 1947'de yayınlanan, *L'Église Catholique en France sous l'occupation* kitabında, bizzat Monsignor Guerry, muhtemelen sorunlu yönlerini bile algılamadan, bu açıklamadaki ana düşünceyi yineliyordu. Bu konunun ılımlı tarzda ele alındığı bir kaynak olarak bkz. Jean-Marie Mayeur, "Les Églises devant la Persécution des Juifs en France", *La France et la question juive: 1940-1944*, yay. haz. Georges Wellers, André Kaspi ve Serge Klarsfeld (Paris, 1981), s. 151 vd.

196 Mesela Grenoble piskoposu ve Chambéry başpiskoposu, *a.g.e.*, s. 143, not 11.

ve devleti ayırması ve böylelikle devlet fonlarının dinî okullar için kullanımını yasaklamasına karşın, Vichy bu ayrımı ve tüm fiili etkilerini ortadan kaldırdı: Birçok açıdan Katoliklik yeni rejimin resmî dini oldu.[197] Ancak, dahası da vardı.

Fransız Devrimi'nden beri Fransız Katolikliğinin bir kesimi "1789 düşüncelerine" düşmanlıklarını inatla sürdürdüler zira Hıristiyanlığı yok etmeyi hedefleyen Yahudi-Mason bir komplo olduğuna inanıyorlardı. Bu tür militan Katoliklik modern siyasal ifadesini Dreyfus olayı sırasında, Charles Maurras tarafından kurulan ultra-milliyetçi ve anti-Semit partide, Action Française'de buldu. Action Française 1920'lerde aforoz edilmişti ancak birçok Katolik sıkı bağını koruyordu ve yasak, XII. Pius tarafından savaş arifesinde kaldırıldı. Vichy, *Statut des Juifs* için Action Française'ten esinlenmişti ve 1940'ta Fransız Kilisesi'nin etkili bir bölümünün ideolojik profilinde görülen de aynı anti-Semitizm idi.

Son olarak, Hıristiyan dinî anti-Semitizm'inin bazı en temel ilkeleri Fransız Katolikleri arasında yeniden su yüzüne çıkıyordu, dili tabii ki Polonya'daki kadar keskin değildi ama yine de su yüzüne çıkıyordu. Mesela, yüzyıl dönümündeki vahşi anti-Yahudi saldırılarını (esas olarak Dreyfus olayı sırasında) 1920'lerde ve 1930'larda terk etmiş olan *La Croix* gazetesi, yeni oluşan şartların ayartıcılığına direnemedi. 30 Kasım 1940'ta yayınlanan bir makalenin başlığı "Yahudileri Tanrı mı lanetledi?" idi. C. Martel mahlası ile yazan yazar yeni yasaları savunduktan sonra okurlarına şunu hatırlatıyordu; Yahudiler, İsa'nın kanı "bize ve çocuklarımıza borç olsun" dediklerine göre, aslında ortada bir küfür vardır. Bundan kaçış için tek bir yoldan söz edilebilir: Din değiştirmek.[198]

Küçük Fransız Reform (Kalvinist) Kilisesi, her ne kadar liderleri Papaz Marc Boegner Vichy anti-Yahudi yasaları sözünü sakınmadan eleştirse de, ülkenin genel olarak paylaştığı kültürel-ideolojik duruştan etkilenmişti. Mesela 1941 yazında, bizzat Boegner desteğinin sadece *Fransız* Yahudilerine olduğunu ve Yahudi göçmen akınının büyük sorun yarattığını düşündüğünü çeşitli vesilelerle vurgulayacaktı.[199]

İşgal altındaki bölgede Almanlar da boş durmuyordu. İlk anti-Yahudi girişim, "Güvenlik Polisi ve SD temsilcisi" Helmut Knochen'den ya da askerî komutanlıktan değil ama Paris'teki elçilikten geldi. 17 Ağustos'ta, Hitler'le yap-

197 Bu tutumların başarılı bir özeti, François Delpech, "L'Episcopat et la persecution des juifs et des étrangers", *Églises et chrétiens dans la IIe Guerre mondiale* (Lyon, 1978).

198 Aktarıldığı kaynak, Michèle Cointet, *L'Église Sous Vichy, 1940-1945. La repentance en question* (Paris, 1998), s. 187-88.

199 Marrus ve Paxton, *Vichy et les juifs*, s. 203-4.

tığı bir görüşmenin ardından Büyükelçi Otto Abetz, askerî karargâh sivil idare bölümü başkanı Werner Best'ten bir anti-Yahudi tedbirler dizisi için ön çalışma yapmasını istedi. Abetz'in girişimi Best'i şaşırtmıştı fakat yine de izleyen talimatlar taslağını çıkardı: "(a) Güneye doğru kaçan Yahudilerin yeniden işgal altındaki bölgeye alınmamaları uygulaması derhal başlatılmalıdır; (b) işgal altındaki bölgedeki Yahudilerin ihracı için hazırlıklara başlanmalıdır; (c) Yahudi mülklerine el konulması imkânları araştırılmalıdır."[200] 26 Ağustos'ta Ribbentrop, bu "acil tedbirleri" Hitler'in onayladığını Abetz'e bildirdi.[201] Bunun ardından herkes sıraya girdi.

1940 Eylül ayı ortalarında ordu komutanı General Brauchitsch resmi işlemi başlattı ve yirmi yedisinde, büyükbaba-büyükannelerinden ikiden fazlası Yahudi dininden olan ya da bu iki büyükanne-büyükbabası öyle olup aynı zamanda Yahudi dininden olan ya da eşi Yahudi olanları, Yahudi olarak tanımlayan "Birinci Yahudi Kararnamesi" çıktı. Kararname, Vichy bölgesine kaçan Yahudilerin işgal altındaki bölgeye dönüşlerini yasaklıyordu. Fransız yetkililere, işgal altındaki bölgedeki Yahudilerin tam kaydını çıkarmaya başlamanın (gönderilmeleri için hazırlıkların yapılması amacıyla) yanı sıra Yahudi işletmelerin saptanması ve Yahudi mülklerinin kayıt altına alınması (daha sonra el koymak için) talimatını veriyordu.[202] 16 Ekim tarihli "İkinci Yahudi Kararnamesi", Yahudilerin 31 Ekim tarihine kadar işletmelerini kaydettirmeleri talimatını veriyordu.[203] O günden itibaren, Yahudi mağazalara *Jüdisches Geschäftl Entreprise Juive* [Yahudi işletme] yazılı sarı tabelalar asıldı.[204] İşgal altındaki bölge Yahudilerinin kaydına 3 Ekim'de, Roş Aşana'da başlandı. Alfabetik sırayla tutulan kayıtlar 19 Ekim'de tamamlandı. Paris'te, Yahudiler kendi semt karakollarında kaydedildiler; Paris dışında ise kayma-

200 Abetz'in rolü ve kendi siyasal hırsları doğrultusunda anti-Semitizm'i kullanması konusunda bkz. Barbara Lambauer, "Opportunistischer Antisemitismus: Der deutscher Botschafter Otto Abetz und die Judenverfolgang in Frankreich", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 2 (2005), s. 241 vd. ve özellikle s. 247 vd. Aynı zamanda bkz. Ahlrich Meyer, *Täter im Verhör: Die Endlösung der Judenfrage in Frankreich 1940-1944* (Darmstadt, 2005), s. 23 vd. Alman askerî yönetiminin başlangıçtaki rolü de belirlenmelidir. Geleneksel değerlendirme için bkz. Ulrich Herbert, "Die deutsche Militärverwaltung in Paris und die Deportation der französischen Juden", *Von der Aufgabe der Freiheit: Politische Verantwortung und bürgerliche Gesellschaft im 19. im 20. Jahrhundert: Festschrift für Hans Mommsen zum 5. November 1995*, yay. haz. Christian Jansen, Lutz Niethammer ve Bernd Weisbrod (Berlin, 1995), s. 431; Serge Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz: Le rôle de Vichy dans la solution finale de la question juive en France, 1943-1944* (Paris, 1985), s. 356. Hitler'in başlangıç talimatı konusunda bkz. Franz Halder, *Kriegstagebuch: Täglische Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres, 1939-1942*, yay. haz. Hans Adolf Jacobsen, cilt 2 (Stuttgart, 1962-64), s. 77.

201 Herbert, "Die deutsche Militärverwaltung in Paris und Deportation der französischen Juden", s. 432.

202 *A.g.e.*, s. 433.

203 *A.g.e.*

204 Poznanski, *Être juif*, s. 67.

kamlık binalarında. İster Fransız olsun ister yabancı, Yahudilerin büyük bir çoğunluğu (yüzde doksanın üstünde) duraksamadan talimata uydular. Hatta bazıları kayıt işlemini bir beyan meselesi hâline getirdiler. Ölümcül derecede hasta olan felsefeci Henri Bergson, kayıttan muaf tutulduğu ve son yıllarda Musevilikten ziyade Katolikliğe yakın durduğu hâlde, terlikleri ve sabahlığı ile yavaş yavaş Paris'teki Passy polis karakoluna giderek kendini Yahudi olarak kaydettirdi; Albay Pierre Brissac ise askerî üniforması ile gitti.[205]

1940 Ekim ayı sonunda 149.732 Yahudi kaydedilmişti. İzleyen haftalar ve aylar boyunca tek tük devam eden geç kayıtlarla birkaç bin kişi daha eklendi: 86.664'ü Fransız ve 65.707'si yabancıydı.[206] Eski bakan ve Hérault eyaleti senatörü Pierre Masse, 20 Ekim'de Pétain'e bir mektup yazdı: "İşgalciler tarafından dayatılmış olsa da ülkemin yasalarına uyuyorum." Mektubunda mareşale, Napolyon Savaşları'ndan beri hizmetleri karşılığında birkaç nesil atalarının kazandığı askerî rütbeleri söküp sökmeyeceğini soruyordu.[207]

Bu durumda "sıradan Yahudilerin" tespiti kaydolma isteklerine bağlıydı. İster yaşıyor olsun ister ölmüş olsun Yahudi yazarlarla ilgili böyle bir zorluk söz konusu değildi. İlk bakışta Yahudi oldukları anlaşılamayan Yahudi yazar, sanatçı ya da aydınların kimliklerini ortaya çıkarmak her dönemde anti-Semitlerin uzmanlık alanıydı; her yerde olduğu gibi Fransa'da da durum fiilen böyleydi. Dolayısıyla, Eylül 1940'ta Fransız yayınevleri birliği Paris Alman elçiliğine, dışlanan diğer grupların yanı sıra, artık Yahudi yazarlara ait eserlerin de yayınlanmayacağı ve yeniden basımının yapılmayacağı sözünü verirken, isim listesi zaten hazırdı: Bundan böyle yayıncılar sıkı bir otosansür uygulayacaklardı. Birkaç gün içinde yasaklanan kitapların ilk listesi, "Bernhard listesi" ilan edildi, bunu bir diğer liste, "Otto listesi" izledi. Başında birliğin kısa bir duyurusu yer alıyordu: "Yalan ve tarafgirliği ile Fransız kamuoyunu sistematik olarak zehirleyen kitaplar listesi; Fransızların onlara gösterdiği konukseverliğe ihanet eden, egoist çıkarlarına yarar getireceğini umdukları bir savaşı çıkarmak için vicdansızca kışkırtıcılık yapan, özellikle siyasi mültecilerin ve Yahudilerin yayınları."[208]

Bazı Fransız yayıncılar yeni girişimler başlattılar. Mercure de France'da, *Mein Kampf*'ın otobiyografik kısmının Fransızcaya tercümesi planlanırken, Paris'te yayınevini yeniden açması için kendisine izin verilmeyeceğinden

205 *A.g.e.*, s. 67 vd.

206 *A.g.e.*, s. 68-69.

207 René Poznanski, *Jews in France during World War II* (Waltham, Ma, 2001), s. 85.

208 Herbert R. Lottman, *La Rive gauche: Du Front populaire à la guerre froide* (Paris, 1981), s. 303-4. Yasaklı kitap yazarları kategorisi örneği için bkz. Verdès-Leroux, *Refus et violences*, s. 149. Farklı durumlarda sadece belirli kitaplar hedef alınırken burada bütün Yahudi yazarlar dışlanmıştı.

korkan Bernard Grasset, aracılar üzerinden Almanlara, "ailemin her iki kanadından da ne kadar geriye gidilirse gidilsin, tek bir Yahudi erkek ya da kadına rastlayamazsınız" diye haber gönderdi.[209]

Kısa süre sonra Paris sanatçıların ve aydınların işbirlikçiliği açısından bir merkeze dönüştü ve bu, diğer Batı Avrupa başkentlerinde rastlanmayacak boyuttaydı. Alman işgalinin başlangıç döneminde bazı girişimler bayağılık ve komedinin karışımı biçiminde tecelli ediyordu. Mesela, Fransız dans sahnelerinin yıldızı Serge Lifar, Temmuz 1940 Paris ziyareti sırasında Goebbels'ten çok etkilenmişti ve Nazi propaganda şefi ile yeniden görüşebilmek için Alman elçiliğine baskı yapmaya başlamıştı. Tarihçi Philippe Burrin'in anlatımıyla, "Lifar, Avrupa dansının führeri olma olasılığını düşlemekten keyif alıyordu." Bu arada Almanlar da Lifar'ın Ari geçmişi konusunda kaygı duyuyorlardı. Dansçı Yahudi damgasından kurtulduktan sonra, Elçilikte dans etmesi için davet aldı –maalesef Goebbels için değildi– ama hiç değilse Brauchitsch'in onuruna dans edecekti.[210]

1940 yazı ve sonbaharında Vichy yasalarının sonucu olarak, Yahudi kökenli 140 akademisyen, yani ülke çapında akademisyen toplamının % 10'u üniversitelerden uzaklaştırıldı. Ünlü on dört Yahudi akademisyen, sadece Vichy bölgesinde ders vermeye devam etmek kaydıyla bu uygulamadan muaf tutuldu. Fransız akademik topluluğu karşı çıkmadı.[211] Ülkenin en saygın akademik kurumu olan Collège de France'da, yeni yasalar nedeniyle dört Yahudi profesör atıldı.

Collège direktörü Edmond Faral yeni yasayı beklememişti. İşgal altındaki Fransa'daki Vichy temsilcisine gönderdiği Ocak 1941 tarihli raporda heyecanla kendi kişisel girişimine değiniyordu: "Yahudi Sorunu: Akademik yıl başladığından beri hiçbir Yahudi Collège de France'da ders vermedi. Bu karar, 3 Ekim 1940 tarihli yasadan bile önce alındı." Taslaktaki son cümle daha sonra şöyle değiştirildi: "Bu karar okul yönetimi tarafından alınmıştır."[212] Collège'de Yahudilerin ders vermesine müsaade edilmemesinin ardından hiçbir "Ari" meslektaşları durumu protesto etmedi.[213] Fransa'daki bütün yüksek eğitim kurumlarında aynısı oldu. Saygın bir kurum olan Ecole Lib-

209 Burrin, *France Under the Germans*, s. 29.

210 *A.g.e.*

211 Bkz. Lutz Raphael, "Die Pariser Universität unter deutscher Besatzung 1940-1944", *Universitäen im nationalsozialistisch beherrschten Europa*, yay. haz. Dieter Langewiesche, *Geschichte und Gesellschaft* 23, sayı 4 (1997), s. 511-12, 522. Anti-Yahudi yaptırımları protesto etmek için çok az sayıda akademisyen sesini yükseltti ve onlar da, tarafsızlık ve kabullenme ortamında nadir istisnalar olarak kaldılar (*a.g.e.*, s. 523).

212 Burrin, *France Under the Germans*, s. 307.

213 *A.g.e.*, s. 308.

re des Sciences Politiques'in müdür yardımcısı Roger Seydoux, Paris Almanya büyükelçiliği kültür dairesi başkanı Karl Epting'in isteğiyle, tüm Yahudi profesörleri işten çıkardı. Bir muafiyet elde etme konusunda hiçbir girişim olmadı.[214]

Cemaatin önde gelen iki figürü, Fransız Yahudiliğinin geleneksel temsilcisi Consistoire Central'in ve Consistoire de Paris'in başkanları Édouard ve Robert de Rothschild, 1940 Haziran ayında ülkeden kaçtı.[215] Yeni seçilen baş rabbi Isaie Schwartz'ın ve çoğu, ülkenin işgal edilmemiş bölgesine kaçış yolları arayan Consistoire'ın geride kalan mensuplarının güçsüz ellerine teslim ettikleri Yahudi cemaati tamamen düzenini yitirmişti.

Baş rabbi daha ateşkes yürürlüğe girmeden önce olacakların ilk belirtisine tanıklık etti: 20 Haziran'da Bordeaux Başpiskoposu Fransa Katoliklerine bir radyo konuşması yaptı: Yirmi üçünde Papaz Boegner Protestan cemaatine hitap etti. Onları Schwartz'ın takip etmesi gerekirdi ancak hiçbir davet gelmedi; konuyla ilgili sorusuna cevap olarak, bundan böyle Yahudi dini programlarının yayınlanmayacağı söylendi.[216]

İster işgal edilmiş bölgede yaşıyor olsun ister işgal altında olmayan bölgede, Fransız Yahudileri arasında kötü bir şeyler olacağına dair sezgi giderek güçleniyordu, bu sezgi yabancı Yahudiler arasında daha da yaygındı. Aslında 1940 yazında hiç kimse ne bekleyeceğini ve neden korkacağını bilmiyordu. Kayıt tutan iki ayrı kişi olayları "zıt" perspektiflerden aktarıyordu. Bunlardan biri, Alsaslı bir Yahudi aileye mensup yerli Fransız Yahudisi Raymond-Raoul Lambert idi; diğeri ise, Vitebsk'te doğmuş, 1903 Kishinev kıyımını yaşadıktan sonra gizli sosyalist faaliyetleri yüzünden Rusya'da hapse atılmış, siyasal mülteci olarak 1909 yılında Fransa'ya gelmiş Jacques Biélinky idi. Almanlar ve Vichy açısından, her ikisi de her şeyden önce Yahudi'ydi. Lambert tam bir Fransız'dı: Fransız okulları, Birinci Dünya Savaşı'nda nişan sahibi bir ön-cephe subayı, kısa süreliğine Dışişleri Bakanlığı'na atanmışlık fakat aynı zamanda bilinçli bir Yahudi, hem de aktif olarak: 1933 yılından itibaren Alman Yahudilerine yardımı organize ediyordu ve eş zamanlı olarak Consistoire'ın temel yayını *L'Univers Israélite* yayın yönetmenliğine atanmıştı. Savaş patlak verince Lambert, bu kez ihtiyat subayı olarak, üniformayı bir kez daha giydi.

Biélinky 1927'de vatandaşlığa kabul edilmişti ve kendisini kabul eden Fransa'ya en az Lambert kadar bağlıydı. Ancak gelişen olaylar sırasında Bié-

214 *A.g.e.*

215 Simon Schwarzfuchs, *Aux prises avec Vichy: Histoire politique des Juifs de France, 1940-1944* (Paris, 1998), s. 73.

216 *A.g.e.*

linky'nin sesi bir yabancı Yahudi'nin, bir ölçüye kadar bir *Ostjude*'nin sesi hâline geldi. Çeşitli Yahudi gazetelerinde gazeteci olarak çalışmıştı ve eğitimi *cheder* (geleneksel Yahudi dini ilkokulu) ile son bulsa da, resim sanatı üzerine sağlam bir bilgiye sahipti ve Paris sanat dünyasıyla ilgili bir muhabir olarak makalelerini imzalıyordu. 1940-1943 yılları arasında Lambert'in çizgisi Biélinky ile aynı değildi; ancak sonunda kaderleri benzer olacaktı.[217]

Lambert, 14 Temmuz 1940'ta hâlâ ordudayken"Fransa Yahudileri özel bir kaygı düzeyinde yaşıyor" diye not düşüyordu. "Çektikleri ortak acıyı kabulleniyor ama düşmanlarının daha fazla ayrımcılık istemesi ihtimalinden korkuyor. Bu kaygı, benim ve çocuklarımın geleceğinin daha fazla tehdit altında görünmesine yol açıyor. Ancak ben yine de inançlıyım. Fransa her şeyi kabul edemez, atalarımın yüz yıldan fazla bir süredir bu topraklara gömülüyor olması ve benim iki savaşta yer almam boşuna olamaz. Kendim için, karım ve çocuklarım için başka gök kubbe altında bir yaşam ihtimalini düşünemiyorum, bu uzvun kesilmesinden de beter bir kökünden sökülme olurdu."[218]

Aslında 1940 yazı ve sonbaharı boyunca, doğrudan Alman işgali altındaki Paris'te bile Yahudilerin hayatı ilk bakışta normale dönmüş görünüyordu. Daha Ekim 1940'ta, cemaatin yardım kuruluşları faaliyetlerine yeniden başlamışlardı ve bu aşamada, göçmen topluluğunun önemli bir bölümünün ihtiyaçlarını karşılayabiliyorlardı. Fransız Yahudileri Consistoire'a döndü ve Ağustos'ta, Paris Baş Rabbi Julien Weill de Fransa başkentine geri geldi. Fransız Yahudileri arasında gelecek kaygısı azalıyordu. Bu soluklanma kısa ömürlü oldu.

2 Ekim 1940'ta, Lambert gazetelerde yer alan erken işaretlerden gelmekte olan Yasa ile ilgili ipuçlarını fark etti. Günlüğüne, "yaşamımın en üzücü anılarından biri," notunu düştü. "Böylelikle, birkaç gün sonra ikinci sınıf vatandaş konumuna düşebilirim, doğumuyla, kültürüyle, inancıyla Fransız olan çocuklarım Fransız toplumundan vahşice uzaklaştırılabilir. ... Bu mümkün mü? İnanamıyorum. Fransa artık Fransa değil."[219] Birkaç gün sonra acı hafiflememişti ama bundan kurtulma formülleri beliriyordu: "Bir arkadaşım yazdı: Hiç kimse haksızlık yaptı diye annesini yargılamaz. Acı çeker ve bekler. Dolayısıyla biz Fransa Yahudileri de başımızı eğip acı çekmek durumundayız," diye yazıyordu Lambert 6 Kasım'da ve ekliyordu: "Katılıyorum!"[220]

---

217 Lambert'in savaş öncesi biyografisi için bkz. Richard Cohen'in yazdığı önsöz, Raymond-Raoul Lambert, *Carnet d'un témoin: 1940-1943*, yay. haz. Richard I. Cohen (Paris, 1985); Biélinky'nin savaş öncesi yaşamı konusunda bkz. Renée Poznanski'nin yazdığı önsöz, Jacques Biélinky, *Journal 1940-1942: Un Journaliste juif à Paris sous l'Occupation*, yay. haz. Renée Poznanski (Paris, 1992).

218 Lambert, *Carnet d'un témoin*, s. 72.

219 *A.g.e.*, s. 83.

220 *A.g.e.*, s. 85-86.

Paris'te yaşamayı sürdüren Biélinky'nin Yasa'yı kayda geçmesi kısa ve özdü. İki gün sonra, 4 Ekim'de Roş Aşana duasına katıldıktan sonra ibadet edenlerin kalabalık olduğundan ve sinagog çevresinde polis kuvvetleri bulunduğundan söz ediyordu; sorun çıkaran kimse de olmamıştı. Ayin sonrası bir kafeye gitti. Kafe sahibi, "yüzde yüz Katolik idi ve Yahudilere yapılan zulme karşı öfkesini yüksek sesle ifade etti. Tam anlamıyla Fransız ya da tam anlamıyla Parisli yerel nüfusun Rothschildlerin kaderiyle ilgilenmediğini, bunun dışında, alçak gönüllü Yahudi nüfusu açıkça destekleyeceğini söylüyordu."[221]

Resmî Fransız Yahudi liderleri arasında Yasa'ya ilk tepki gösteren Baş Rabbi Schwartz oldu. 22 Ekim 1940'ta Pétain'e yazdığı mektupta, şimdi kamu kurumlarından uzaklaştırılmış olan Fransız Yahudilerinin, "her zaman anavatanın sadık hizmetkârları olageldiğini" devlet başkanına hatırlatıyordu. ... "Fransa'nın zaferi ve büyüklüğü için her zaman dua ettik... Atalarımızın dini ile vatan sevgisi arasında ayrım yapmayan biz Fransızlar, Devletin yasalarına itaat etmeyi sürdüreceğiz. ... Dışlanma yasasına yanıtımız anavatana sonsuz bağlılık oacaktır." Pétain'in kısa yanıtı "yasaya itaate" övgü oldu.[222]

Bu arada Eichmann'ın Paris'teki temsilcisi Yahudi meselelerinden sorumlu Theodor Dannecker, ülke çapında bir Yahudi Konseyi oluşturmanın ilk adımlarını atıyordu. Kurnaz Alman, konseyi doğrudan dayatmak yerine dolambaçlı bir yol izledi: Hem Consistoire'ı hem de yabancı Yahudilerin örgütlerini, yardım kuruluşlarını tek bir yapı içinde koordine etmeleri için ikna etmeye çalışıyordu ve böylelikle Almanların müdahalesi olmayacaktı (onlara bu sözü veriyordu). Kabul ettiler.

30 Ocak 1941'de Koordinasyon Komitesi kuruldu. Çoğu Yahudi henüz Dannecker'in taktiğini anlamamıştı. Ancak, Eichmann'ın temsilcisi, eski Viyana *Judenrat* mensuplarından Israel Israelowitz ve Wilhelm Bieberstein'i komiteye "danışman" olarak dayatınca, Dannecker'in müdahale etmeme sözüne inanacak kadar saf olanlar bile yakın tehlikeyi sezdiler. 1941'de, neredeyse tamamını –Biélinky'e göre "kötü bir Fransızcayla"– iki Viyanalı Yahudi'nin yazdığı *Informations Juives*'in ilk sayısı yayınlandı.[223] Dannecker'in Yahudi ajanlarının Paris'e yeni örgütlenmenin idaresini ele geçirmek için geldiği giderek daha net görülüyordu.[224]

---

221 Biélinky, *Journal*, s. 57.

222 Bkz. Pierre Birnbaum, *Prier pour l'État: Les juifs, l'alliance royale et la démocratie* (Paris, 2005), s. 117.

223 Biélinky, *Journal*, s. 106.

224 Dannecker ve Yahudi örgütler arasındaki görüşmelerin ayrıntıları konusunda bkz. Jacques Adler, *The Jews of Paris and the Final Solution: Communal Response and Internal Conflicts, 1940-1944* (New York, 1987), s. 53 vd.

Wehrmacht Hollanda hattını yarıp geçince ülkedeki 140.000 Yahudi'yi bir panik havası sardı: 13 ve 14 Mayıs'ta, İngiltere'ye gitmenin bir yolunu bulma umuduyla binlercesi Kuzey Denizi kıyısına aktı:[225] Korkuları, Alman askerlerin nefret yüklü mektuplarında yankılanıyordu. Onbaşı HZ, 2 Haziran 1940 tarihli bir mektubunda, muhtemelen Kızey Fransa ya da Belçika'da gerçekleşmiş bir olayı anlatıyordu: "Almanlar ilerlerken Yahudileri görmeliydiniz. Yahudi'nin biri bavulları ile bir taksinin yanında durmuş, İngiltere'ye giden bir tekne yakalayabilmek üzere onu kıyıya götürmesi için şoföre 6.000 Frank (600 Mark) öneriyordu. Tam o sırada ikinci bir Yahudi geldi ve aynı yol için 7.000 Frank önerdi; sonra bir üçüncüsü geldi, tamamıyla aklını yitirmişti ve dizleri titriyerek: lütfen, lütfen beni götür, 10.000 Frank veririm, diyordu."[226] 1939'dan 1940'a, Amsterdam'da intihar sayısı üçe katlandı: Büyük olasılıkla kendisini öldürenlerin çoğu Yahudi idi. 15 Mayıs ile başlayan hafta boyunca, çeşitli tahminlere göre yaklaşık 200 Yahudi intihar etmişti.[227] Alman işgalinin başlangıcında, Hollanda Yahudilerinin durumu diğer Batılı ülkelere kıyasla iki yönden farklıydı. Belçika Yahudileri ağırlıkla yabancıyken ve Fransa'daki cemaatin yarısı yerli değil iken, Hollanda'daki 20.000 yabancı Yahudi, Mayıs 1940 itibarıyla, Yahudi nüfusun sadece yedide birini oluşturuyordu. Ayrıca, Hollanda'nın kırsal kesimlerinde belli bir ölçüde geleneksel dinî anti-Semitizm hâlâ varlığını sürdürse de – ülkedeki Yahudi nüfusun yarısının yaşadığı Amsterdam'da –ve genelde büyük şehirlerde– Hollanda Protestan ve Katoliklerinin çoğunluğunda geleneksel dinî anti-Musevilik görüldüğü hâlde, anti-Yahudi duygular genel bir tahammülsüzlüğe dönüşmüyordu. Anton Mussert'in Hollanda Nazi Partisi'nde bile, Almanların gelmesinden önce Yahudi üyeler (yüz kadar) mevcuttu.[228]

İşgalin ilk aylarında Alman tahakkümü görece ılımlıydı. Hollandalılar akraba ırk olarak görülüyorlardı ve sonuçta daha geniş bir Kuzey milletleri topluluğuna katılacaklardı. Hollanda'daki en üst düzey iki Nazi temsilcisi, Avusturya Reichskommissar Arthur Seyss-Inquart ve Yüksek SS ve polis lideri Hanns Albin Rauter (Himmler'in Lahey temsilcisi) Hollanda halkını ve Yahudilerini idare etme konusunda bir zorluk görmüyorlardı. Kraliçe Wilhelmina ve hükümet üyeleri Londra'ya kaçtı. Genel Sekreterler Ku-

225 Bob Moore, *Victims and Survivors: The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940-1945* (Londra, 1997), s. 45.

226 Manoschek, "Es gibt nur eines für das Judentum", s. 13.

227 Moore, *Victims and Survivors*, s. 49.

228 Louis de Jong, "Jews and Non-Jews in Nazi-Occupied Holland", *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*, yay. haz. Michael R. Marrus (Westport, 1989), cilt 4: *The Final Solution Outside Germany (1)*, s. 130-31.

rulu'nun (her bakanlıktaki en üst görevli) yönlendirdiği, itaatkâr ve gayretli devlet memurlarının yardımcı olduğu, etkili polis gücüne sahip ve yerel yöneticilerin tam işbirliği içinde olduğu bir bürokrasi modeli ile gündelik işler kusursuz yürütülüyordu. Almanlar kusursuz işleyen bir idari sisteme nezaret ediyorlardı.[229]

Hollanda siyasal sistemi de işgalciler için bir olumsuzluk taşımıyordu. Mussert'in partisi (NSB) asla önemli bir siyasal güç olamamıştı; sözünü sakınmıyordu, Almanlara yandaş desteği sağlıyordu fakat yine de uç bir unsurdu, işgal altındaki Fransa'nın işbirlikçi partilerine benziyordu. Yenilgiden kısa süre sonra halk arasında yaygın destek kazanan yeni bir parti, Hollanda Birliği (Nederlandse Unie) Almanlardan geçici bir kabul gördü ve Vichy çizgisinden çok farklı olmayan ılımlı bir işbirlikçi politika başlattılar.

Almanların 1940 yaz ayları boyunca ilk anti-Yahudi yaptırımları dayatması bu "ılıman" iklimde gerçekleşti. Kaygılı görünmüyorlardı: Hava saldırılarından korunma timlerinde artık Yahudiler yer almayacaktı; Yahudilerin Almanya'da çalışması yasaktı; kamu görevlisi Yahudiler terfi alamazdı ve yeni Yahudi atamalarına izin yoktu. Ancak, Ekim ayında standart Alman adımları atılmaya başlandı. Ay ortalarında, tüm kamu görevlileri ırksal kökenleri ile ilgili formları doldurmak zorunda bırakıldı. 22 Ekim 1940'ta Yahudileri tanımlayan tebliğ yayınlandı.[230]

Özünde Nuremberg yasalarıyla aynı olan Yahudi tanımının tek farkı melezlikle ilgili konulan tarih konusundaydı. Kişinin Yahudi addedilmesi için üç Yahudi büyükanne-büyükbabadan gelmesi gerekliydi. İki Yahudi büyükanne-büyükbabadan gelenler, eğer Yahudi biri ile evli değilse ya da 9 Mayıs 1940 (bu tarih Batı'ya Alman saldırısının arifesiydi) itibarı ile Yahudi inancından değilse birinci dereceden melez kabul ediliyordu; aksi takdirde Yahudi sayılıyordu.

Daha bu ilk aşamada, Sekreterler Kurulu'nun ve tüm kamu görevlilerinin boyun eğmesi, sonradan vahim sonuçlara yol açacaktı. Bazı kamu görevlileri, ırksal kökene ilişkin formların anayasaya aykırı yönlerinden endişe duysalar da üst kademe ülke yöneticileri kabul ettiler. İçişleri Bakanlığı Genel Sekreteri K. J. Fredericks yolu açtı: 240.000 kamu görevlisi arasında formu doldurmayı reddedenlerin sayısı 20'den azdı.[231] Kasım ortalarında tüm Yahudi devlet memurları kovulurken, Hollanda Yüksek Mahkemesi, 5'e 12 ço-

229 Almanların Hollanda işgali ve Hollandalıların işbirliğinin genel bir değerlendirmesi olarak bkz. Gerhard Hirschfeld, *Nazi Rule and Dutch Collaboration: The Netherlands under German Occupation, 1940-1945* (Oxford, 1988).

230 Moore, *Victims and Survivors*, s. 57.

231 B. A. Sijes, "The Position of the Jews During the German Occupation of the Netherlands: Some Observations", *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*, yay. haz. Michael R. Marrus (Westport, CT, 1989), cilt 4, s. 153.

günlukla kendi başkanları Yahudi Lodewijk E. Visser'in kovulması yönünde oy kullandı.[232]

21 Ekim 1940'ta Yahudi işletmelerin tespitine başlandı. Bunu, 10 Ocak 1941'de başlayan, Yahudilerin kendilerinin zorunlu kaydedilmeleri izledi; neredeyse herkes buna rıza gösterdi. Ayrıca Hollanda'da kişisel kimlik alışılmadık biçimde kesin ve kusursuz bir sistemdi ve Yahudilerle ilgili olarak, "Devlet Nüfus Kayıt Müfettişliği" Başkanı Jacob Lentz'in gayret ve yetenekleri sayesinde, (Almanların kayıt talimatının ardından) daha da "geliştirildi." Savaşın son yıllarına kadar, kimlik belgelerinin taklidinin yapılması neredeyse imkânsızdı.[233]

Amsterdam'da, şehir konseyi ve belediye personeli ilk başta Alman taleplerini karşılama konusunda görev sorumluluğunun da ötesine geçtiler: Hollanda yasaları Ari soydan gelenlerle ilgili beyan formları doldurmayı zorunlu kılmasa da, Ocak 1941'den sonra buna kendileri gönüllü oldular.[234] Yine de, Almanlar şehirde bir getto kurulması olasılığından söz ettiklerinde konsey buna karşı çıktı. Ancak bu arada, ilkesel olarak Alman planlarının lehine bir durum gelişiyordu. Almanların cesaretlendirdiği Mussert'in Hollanda Nazileri, özellikle de Seyss-Inquart'ın Amsterdam temsilcisi Dr. H. Böhmcker şehrin Yahudi bölgesinde kışkırtıcılık yapmaya başladılar. 19 Şubat 1941'de, Güney Amsterdam'daki dondurma salonu Koco'nun (Kohn ve Cahn) sahipleri Alman polis timlerini Hollanda Nazileri zannederek üzerlerine amonyak gazı sıktılar.[235] Üç gün sonra Almanlar Yahudi mahallesini ablukaya aldılar ve 389 genç Yahudi erkeği tutukladılar. Önce Buchenwald'e sonra da Mauthausen'e gönderilen Yahudilerden sadece biri hayatta kaldı.

26 Kasım 1940'ta, tüm Yahudi kamu görevlilerinin işten çıkarılmasının hemen ardından, en eski Hollanda üniversitelerinden biri olan Leiden Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesi Dekanı Profesör R. P. Cleveringa merkez salondaki bir toplantıda konuşma yapıyordu ve o kadar yüksek bir öğrenci ve akademisyen katılımı vardı ki konuşma bitişik salona da hoparlörler aracılığıyla iletiliyordu. Konuşma, 15 Kasım'da tüm diğer Yahudi kamu görevlileri gibi Alman talimatları doğrultusunda kovulan Yahudi meslektaşı Profesör E. M. Meijers onurunaydı. "Fiilleri [Almanların] rezilce," diyordu Cleveringa. "Tek isteğim, gözümüzün önünden uzaklaştırsak bile, onları onuruna bu

232 Joseph Michman, "The Controversial Stand of the Joodse Raad in the Netherlands: Lodewijk E. Visser's Struggle", *Yad Vashem Studies* 10 (1974), s. 13.

233 Moore, *Victims and Survivors*, s. 196 vd.

234 Guus Meershoek, "The Amsterdam Police and the Persecution of the Jews", *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studires*, cilt 3, yay. haz. David Cesarani (New York, 2004), s. 540.

235 Daha fazla ayrıntı için bkz. J. Presser, *Ashes in the Wind: The Destruction of Dutch Jewry* (Detroit, 1988), s. 50.

toplantıyı düzenlediğimiz parlak kişinin mertebesinde görmemizdir. O parlak kişi ki halkımızın soylu evladıdır, öğrencilerin babasıdır, gaspçıların görevinden aldığı bilim insanıdır. ... Hepimizin bildiği gibi buraya aittir ve Allah'ın izniyle aramıza dönecektir."[236] O gün öğleden sonra Leiden ve Delft öğrencileri boykota başladı. 29 Kasım 1940'ta Almanların talimatıyla her iki üniversite de kapatıldı ve Dekan Cleveringa da dâhil bazı protestocular tutuklandı.[237]

Almanların duruma ilişkin kendi açıklamaları vardı. Lahey'deki Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Otto Bene, 16 Ocak 1941 tarihli Hollanda'daki duruma dair bir raporda, üniversite olaylarını Wilhelmstrasse'ye aktarıyordu: "Anti-Yahudi yasaların uygulanması, Hollanda'daki, özellikle de Leiden ve Delft üniversite şehirlerindeki entelektüel yaşam üzerinde güçlü Yahudi etkisi sebebiyle, ciddi bir huzursuzluğa yol açtı. Yahudi öğrencilerin liderlik ettiği ve muhtemelen Yahudi profesörlerin perde arkası yönlendirmelerinden etkilenen öğrenciler, düzenlenen gösterilere sürüklenirken, bunun sonucu iki üniversitenin kapatılması oldu."[238]

Ancak protestolar akademik seçkinlerle sınırlı değildi. Leiden'deki gösterilerden bir ay önce, Hollanda Protestan kiliseleri (Reform Kiliseleri) ve Mennonitler –küçük Hollanda Lutheran Kilisesi'nin (yani, Alman Protestanlarının ezici çoğunluğu ile aynı mezhepten) ve Hollanda Katolik Kilisesi'nin oluşturduğu çarpıcı istisna dışında– Seyss-Inquart'a ortak imzalı bir mektup gönderdiler. Hıristiyan hayırseverliğini ve din değiştirmiş Yahudiler konusunu hatırlattıktan sonra, mektup şöyle devam ediyordu: "Son olarak, bu konu [Yahudilerle ilgili yasa ve Yahudilerin kamu görevlerinden uzaklaştırılmaları] derin bir umutsuzluk da yaratmaktadır zira tüm Hıristiyanların dualarının konusu olan ve efendileri olarak gördükleri kurtarıcıya hayat veren halka uygulanmaktadır. Tüm bu nedenlerle sizden acil isteğimiz, bahsi geçen yaptırımların iptali için gerekli adımları atmanızdır."

Son cümle, Reichskommissar'ı özellikle kızdırmış olabilir: "Ayrıca, zatı âlinizin milli kimliğimize saygı göstereceğiniz ve bize yabancı bir düşünce biçimi dayatmayacağınız yönündeki önemli vaadinizi hatırlatmak isteriz."

Ertesi Pazar mektup tüm Reform Kiliselerinin vaaz kürsülerinden okundu.[239] Eş zamanlı olarak Hollanda yer altı basınında durumu protesto eden ilk makale yayınlandı. Komünizm yanlısı *De Waarheid* (*Hakikat*), Aralık 1940

236 Aktarıldığı kaynak, *a.g.e.*, s. 27-28.

237 Kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Gerhard Hirschfeld, "Die Universitat Leyden unter dem Nationalsozialismus", *Universitäten im nationalsozialistisch beherrschten Europa*, yay. haz. Dieter Langewiesche, *Geschichte und Gesellschaft* 23, cilt 4 (1997), s. 573 vd.

238 *DGFP: Series D*, cilt 11, s. 1120.

239 Aktarıldığı kaynak, Röhm ve Thierfelder, *Juden*, cilt 3, bölüm 2, s. 270.

sayısında sözünü hiç sakınmıyordu: "Hollanda işçileri ve tüm özgürlükçü Hollandalılar bu Yahudi karşıtı ithal nefretle savaşmaktadırlar."[240] Birkaç ay sonra, Şubat 1941'de, protestolara *Het Parool* da katıldı ve birbiri ardına Hollanda'nın önemli yer altı yayınları onları izledi.[241] Ayrıca, gelecek bölümde de göreceğimiz gibi, Hollanda işçileri Şubat 1941'de Alman anti-Yahudi vahşeti protesto etmek amacıyla Amsterdam ve diğer şehirlerde greve gitti.

Fransa'da bunların *hiçbirinin* olmaması tarihsel anlamda şaşırtıcıdır. Okul müdürlerinin Eğitim Bakanlığı'na gönderdiği raporlara bakılırsa tüm Yahudi profesörler olaysız ayrılmıştı – yani, herhangi bir kamusal ya da meslektaşlarının ve öğrencilerin açık tepkisi olmadan.[242] Fransız yüksek eğitim kurumları, daha önce gördüğümüz gibi, Yahudi akademisyenleri kovma konusunda Vichy ve Almanlardan önce davranmıştı; yayıncılar faaliyetlerini sürdürebilmek için Alman ya da Vichy izinlerine ulaşma yarışı içindeydiler ve "otosansüre" hazır olduklarını açıkça gösteriyorlardı. Ayrıca, yine daha önce değindiğimiz gibi, Fransız kardinalleri ve piskoposları meclisi, daha Vichy kendi yasalarını ortaya koymadan önce Yahudi haklarının kısıtlanmasından yana olduğunu ortaya koymuştu. Fransız öğrenciler birliği 11 Kasım 1940'ta, Paris'te de-Gaulle yanlısı bir gösteri düzenledi fakat gösteri sırasında dağıtılan bildirilerde, Yahudilere karşı ülkenin her iki bölgesinde de uygulanan yaptırımlarla ilgili tek bir kelime yer almıyordu.[243]

IX

Mayıs 1940'ta, Klempererler bir Yahudi evine taşınmaya zorlandığında, Victor şu değerlendirmeyi yaptı: "Burada katlanılabilir bir yaşamın kurulup kurulamayacağını bilmek henüz imkânsız."[244]

1940 yazında, eski Polonya'daki Yahudi mahalle ya da gettolarında yaşayanlar için "katlanılabilir"in anlamı tamamıyla farklıydı; Reich'daki farklı Yahudi kategorileri için anlamı farklıydı – ve bazıları tam Yahudi addedildikleri hâlde

240 Benjamin Leo Wessels, *Ben's Story: Holocaust Letters with Selections from the Dutch Underground Press*, yay. haz. Kees W. Bolle (Carbondale, IL, 2001), s. 21.

241 *A.g.e.*, s. 21 vd.

242 Claude Singer, *Vichy, l'université et les juifs: Les silences et la mémoire* (Paris, 1992), s. 163 vd. Tabii ki bazı özel sempati ifadeleri olmuştu ve Paris'te eğitim sisteminin üst düzey bir görevlisi olan Gustave Monod'un anti-Yahudi yaptırımları protesto etmek üzere istifa ettiği biliniyordu (*a.g.e.*, s. 100). Sempati ifade eden bazı mektuplar için bkz. *A.g.e.*, s. 379-82.

243 Marcel Baudot, "Les Mouvements de Résistance devant la persécution des juifs", *La France et la question juive: 1940-1944*, yay. haz. Georges Wellers, André Kaspi ve Serge Klarsfeld (Paris, 1981), s. 279.

244 Klemperer, *I Will Bear Witness*, cilt 1, s. 340-41.

"karışık evliliğin ayrıcalığını" yaşayanlar[245] ya da yine birinci ya da ikinci dereceden karışık kan taşıyanlar için; doğrudan Alman denetimi altında yaşayan Batı ülkelerinin Yahudileri ve Vichy Fransası'nda yaşayanlar için veya hepsinden de daha avantajlı olan, Güneydoğu Fransa'nın İtalyan işgali altındaki bölgesine yerleşmeyi başarabilenler için, farklı anlamı vardı. Ancak hepsi için, giderek artan yalıtılmışlık, daha da karanlık ihtimallerle ilgili kaygı ve geleceğin nelere gebe olduğu konusundaki belirsizlik gündelik hayata sinmişti.

İşgal altındaki Doğu Avrupa'nın Yahudileri, hiç kimsenin onların kaderiyle ilgilenmediğine giderek daha fazla inanıyorlardı. Aralık 1940'ta Varşova'dan İsrail topraklarındaki hareket mensuplarına gönderdiği mektupta –yaklaşık iki yıl sonra Varşova gettosundaki ayaklanmayı örgütleyenlerden biri olan– Zivia Lubetkin, bu terk edilmişlikle ilgili büyüyen çaresizliğini aktarıyordu: "Birkaç kez size bir daha yazmamaya karar verdim. ... Burada başımıza neler gelmekte olduğunu size anlatmayacağım ama bilmenizi isterim ki sizden gelecek tek bir rahatlatıcı sözcük bile yeterli olabilirdi. ... Maalesef sessizliğinizi kabullenmek zorundayım fakat affetmeyeceğim."[246]

Aynı belirsizlik, geleceğin nelere gebe olduğu konusundaki aynı yılgınlık, özgür dünyada huzur içinde yaşayan en yakın dostların yeterince yardım etmediği duygusu, Alman felsefeci ve edebiyatçısı Walter Benjamin'in Fransa'dan yazdığı mektuplarında da sürekli yinelenen ancak dizginlenmeye de çalışılan ana motifti. Almanların Paris'i işgal etmesinin ardından, İspanya sınırı yakınındaki küçük kutsal yolculuk şehri Lourdes'te geçici mültecilik imkânı bulmuştu.

Almanya'dan New York'a Paris üzerinden kaçan eski dostu felsefeci Theodor Adorno'ya 2 Ağustos 1940'ta yazdığı mektuba "sevgili Teddy," diyerek başlıyor ve devam ediyordu, "son birkaç haftadır benliğimi, bir gün sonra, bir saat sonra ne olacağına dair belirsizlik duygusu sardı. Her bir gazeteyi (tek sayfa olarak basılıyorlar) doğrudan bana hitap eden tebligatlar olarak okumaya ve her bir radyo yayınında bir felaket habercisinin sesini duymaya mahkûm gibiyim. Epey zamandır, bir yabancının bulunduğu yerden ayrılmak üzere izin alması imkânsız. Bu nedenle, tamamıyla sizin dışarıdan yapabileceklerinize bel bağlamış durumdayım. ... Korkum o ki zamanımız tahminimizden daha kısa olabilir."[247]

---

245 Ayrıcalıklı karışık evlilik çocukların Yahudi olarak yetiştirilmediği evliliklerdi; böyle ailelerin fertleri anti-Yahudi yaptırımlardan muaftı. Ayrıcalıklı olmayan karışık evlilikler çocukların Yahudi olarak yetiştirildikleri ya da Klempererlerinki gibi çocuksuz ailelerdi. Genellikle, ayrıcalıksız karışık evlilik durumunda bile, eğer Yahudi eş din değiştirmiş ise ya da Yahudi taraf kadın ise sürgünler erteleniyordu.

246 Yay. haz. Ruth Zariz, *Mikhtave halutsim mi-Polin ha-kevushah, 1940-1944* (Ramat Ef'al, 1994), s. 51.

247 Walter Benjamin, *Correspondence*, cilt 2, s. 861.

Benjamin'in Marsilya konsolosluğundan aldığı Amerikan vizesi muhtemelen Acil Kurtarma Komitesi'nin sağladığı kota-dışı kategoridendi. İspanya üzerinden Portekiz'e transit geçiş vizesi de vardı. Fransız yetkililerin çıkış vizesi vermeyi reddetmesine rağmen, normal olarak Fransa-İspanya sınırını geçmekte bir zorluk çekmemesi gerekirdi. Ancak, tam da Benjamin ve yanındaki grubun Port Bou'da sınıra vardığı 26 Eylül 1940 günü Marsilya'daki Amerikan elçiliğinin verdiği vizelerin İspanya muhafızları tarafından kabul edilmemesi sadece şanssızlıktı.

Ocak 1940'ta, muhalif kimliğini hâlâ koruduğu günlerde Benjamin, New York'ta verdiği dersin notlarını yayınlaması için arkadaşı Yahudi mistisizmi tarihçisi Gershom Scholem'i teşvik etmişti: "Bu günlerde yayınladığımız her bir satır –yöneldiğimiz geleceğin belirsizliği nedeniyle– karanlık güçlere karşı kazanılan bir zaferdir."[248] İspanya sınırında, içine yayınlanmamış elyazmalarını koyduğu ve hiçbir zaman bulunamayan bir çantayla, hasta, bitkin ve sınırı bir kez daha geçmeyi deneyemeyecek kadar çaresiz hisseden Benjamin intihar etti.[249]

248 Walter Benjamin, *Briefe*, yay. haz. Gershom Scholem ve Theodor Adorno, cilt 2 (Frankfurt am Main, 1978), s. 846.

249 Hannah Arendt'in yazdığı önsöz, Walter Benjamin, *Illuminations: Essays and Reflections*, New York, 1968, s. 18.

3

ARALIK 1940 - HAZİRAN 1941

15 Haziran 1941 öğleden sonra, Sovyetler Birliği'ne Alman saldırısından bir hafta önce, Goebbels, Reich Şansölyeliği'ne çağırıldı: Anlaşılan, Hitler en fanatik takipçisinin desteğini almak istiyordu.

Nazi liderin ince eleyip sık dokuması her şeyden önce bir öz-tatmin gösterisiydi: Bakan, "tarihin gördüğü en görkemli saldırı," diye not düşüyordu. "Napolyon'un başına gelen bu kez tekrarlanmayacak... Führer tüm harekâtın dört ay süreceğini öngörüyor; bence çok daha kısa sürecek. Benzeri görülmemiş bir zaferin arifesindeyiz." Goebbels'e göre, küresel stratejik nedenlerle ve ideolojik zeminde saldırı hayati bir zorunluluktu: "Rusya'ya geri getirilecek olan Çarcılık değil; Yahudi-Bolşevizm'in yerini özgün bir sosyalizm alacak. Tüm eski Naziler bu gelişmelere tanıklık etmekten memnun olacaktır. Rusya ile yapılan anlaşma aslında üzerimizde bir leke. ... Tüm hayatımız boyunca karşısında mücadele verdiğimizi artık yok edeceğiz. Bunu Führer'e de söyledim ve bana hak verdi."[1]

Hitler aniden, beklenmedik olduğu kadar tipik de olan bir değerlendirmede bulunmuştu: Goebbels'in aktarımıyla Führer şöyle diyordu: "Haklı da olsak haksız da kazanmalıyız. Tek yol bu. Ayrıca doğru, ahlâki ve zorunlu. Bir kez kazandıktan sonra yöntemlerimizi kim tartışabilir ki. Her halükârda kazanmak zorunda olduğumuzu açıklayacak çok neden var; aksi durumda tüm halkımız –ve ilk olarak da biz ve sevdiklerimiz– yok ediliriz." [*Wir haben sowieso soviel auf dem Kerbholz, dass wir siegen müssen, weil sonst unser gan-*

1 Joseph Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels: Sämtliche Fragmente*, yay. haz. Elke Fröhlich, bölüm 1, cilt 9 (Münih, 1998), s. 377-78.

zes Volk, wir an der Spitze mit allem was uns lieb ist, ausradiert würde.][2] Diğer bir deyişle, bu noktadan geri dönüş yoktu.

I

1940 yazında Hitler'in Britanya adalarını fethetmeyi (Deniz Aslanı Harekâtı) düşünüp düşünmediği sorusunun cevabı belirsizliğini koruyor. Aynı aylar boyunca Britanya'nın kıyı savunmasına yönelik Luftwaffe saldırısı, çıkarma yapabilmek için gerekli koşulları yaratamamıştı: Bu koşul, Güney İngiltere üzerinde hava kontrolü sağlanmasıydı. Ardından gelen ağır hava bombardımanı, özellikle de Londra'ya düzenlenen akınlar (Blitz) halkın moralini bozmamıştı ve sonbaharda Britanya savaşı Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin lehine dönüyordu.

Aynı zamanda, Hitler alternatif stratejisini de düşünüyordu. Fransa'nın yenilgisinden ve Britanya'nın "barış teklifini" reddetmesinden sonra, Nazi lideri, Sovyetler Birliği'ne yönelik bir saldırının küresel stratejik etkilerinden çeşitli vesilelerle söz etmişti, özellikle de 31 Temmuz 1940'ta düzenlenen Berghof askerî konferansı sırasında. Halder'in notlarına göre Hitler'in sayı şöyleydi: "İngiltere'nin umudu Rusya ve Amerika. Eğer Rusya umudu yok edilirse Amerika da yok edilmiş olur zira Rusya'nın yok edilmesiyle Uzakdoğu'da Japonya'nın önemi olağanüstü derecede artar."[3]

Daha sonra göreceğimiz gibi, genel stratejik çerçeve, Hitler'in sabit ideolojik Bolşevizm (onun algıladığı biçimiyle, Yahudi-Bolşevizm'i) nefretine ve Doğu'daki topraklara ve sınırsız ham madde kaynaklarına egemen olma yönündeki geleneksel Alman arzusuna ayrılmaz biçimde bağlıydı. Sadece bu ekonomik potansiyelin denetimi bile, dünya egemenliğine hazırlanan Reich'ı, karşı çıkılamaz bir güce dönüştürebilirdi.

27 Eylül 1940'ta Almanya, İtalya ve Japonya arasında imzalanan Üçlü Pakt Sovyetler Birliği'ne olduğu kadar Birleşik Devletler'e de bir uyarı anlamı taşıyordu.[4] Ancak, Sovyet Dışişleri Bakanı Vyacheslav Molotov, hem durumu müzakere etmek ve hem de Üçlü Pakt'ı "Dörtlü Pakt'a" dönüştürerek Büyük Britanya ve Birleşik Devletler'e karşı ortak bir cephe oluşturmayı Hitler'e önermek üzere, Kasım 1940'ta Berlin'e geldiğinde, muhtemelen Nazi lideri kararını çoktan vermişti. Molotov sürekli konuşmayı somut meselelere

2 *A.g.e.*, s. 379.

3 Franz Halder, *Kriegstagebuch: Tägliche Aufzeichnungen des Chefs Generalstabes des Heeres, 1939-1942*, yay. haz. Hans Adolf Jacobsen, cilt 2 (Stuttgart, 1962-64), s. 21, 31, 32, 34, 36 ve esas olarak 49 vd.

4 Anlaşma taslağı, en azından kâğıt üstünde, ana hedefin "Amerika" olduğunu gösteriyordu. *DGFP: Series D*, cilt 11, s. 188.

getiriyordu: Özellikle Balkanlar (Bulgaristan) ve Finlandiya için Sovyet "ilgi alanına" dair 1939 anlaşmasının hayata geçirilmesi.

Molotov'un tavizsiz tutumu, Alman saldırısının ihtimal dâhilinde olduğu ve bu nedenle de, özellikle Fransa'nın öngörülemeyen çöküşünün ardından Sovyet stratejik savunmasının Batı yönünde genişlemesinin zorunlu olduğu yönündeki Stalin'in düşüncesini yansıtıyordu. Sovyet kararlılığı, Hitler'in Doğu'daki devi yok etme yönündeki kendi kararını pekiştirdi. 18 Aralık 1940'ta Nazi lider 21 sayılı talimatı imzalayarak Sovyetler Birliği'ne yönelik saldırının Fritz olan kod adını Barbarossa olarak değiştirdi. Saldırı 15 Mayıs 1941'de başladı.

Hızlı davranmak için Berlin'in bir nedeni daha vardı. Roosevelt Kasım ayında üçüncü kez seçilmişti. 14 Aralık tarihli bir basın toplantısında başkan bahçe hortumu metaforunu kullanıyordu: Eğer bir komşunun evi yanıyorsa hortumu olan biri şöyle demez: "Bahçe hortumumun fiyatı on beş dolar ve onu almak istiyorsan önce bu parayı ödemelisin." Yangının söndürülmesi için hortumu hemen verir ve daha sonra hortumu geri alır. "Amerika", diyordu Roosevelt, "gelecekte hayatlarını ve özgürlüklerini korumak için ihtiyaç duydukları gereçleri bazı milletlere verecek."[5] 17 Aralık'ta, 21 sayılı talimatı imzalamadan hemen önce Hitler OKW [Wehrmacht Başkomutanlığı] Kurmay Başkanı Yardımcısı General Alfred Jodl'a, Almanya'nın tüm kıtasal sorunlarını 1941 yılı içinde çözmesi gerektiğini söylüyordu, "çünkü 1942'de Birleşik Devletler müdahaleye hazır olacaktı."[6] Ayrıca Nazi lidere göre, Amerikan başkanının politikaları her zamankinden daha fazla Yahudi etkisi altındaydı.

Beklenmedik olaylar, Doğu harekâtı planlamasında değişikliklere yol açtı. 27 Mart 1941'de, Yugoslavya Üçlü Pakt'a bağlı olduğunu ilan ettikten iki gün sonra, Belgrad'daki Alman-yanlısı hükümet bir askerî darbeyle devrildi. Hitler derhal misilleme yapılması emrini verdi. Belgrad bombalanarak yerle bir edildi ve Wehrmacht güneye hareketlendi. Yugoslavya ve Yunanistan işgal edildi, Bulgaristan Mihver'e katıldı ve Yunanistan'a inen Britanya kuvvetleri kıtadan ve Girit adasından uzaklaştırıldı. Ancak, Sovyetler Birliği'ne yapılacak saldırı birkaç hafta ertelenmek zorundaydı. Yeni saptanan gün 22 Haziran'dı ve yılın en uzun günü olacaktı.

Harekâtın hazırlık aşamasında Sovyet bölgesindeki Yahudilerle ilgili canice adımlar planlansa da ilk başta bu adımlar, Sovyet direnişini kırmak, Sovyet sistemini topyekûn yıkmak için ek bir yöntem gibi görünüyordu ve Nazile-

5 Başkanın tutumu ve Alman tepkisi konusunda bkz. Saul Friedländer, *Prelude to Downfall: Hitler and the United States, 1939-41* (New York, 1967), s. 165 vd.

6 *A.g.e.*, s. 171.

rin Bolşevizm'i, seçkinlerini ve kurumlarını özdeşlediği Yahudilerin iktidar odaklarını elinde tuttuğuna dair saptamalarıyla uyumluydu. Yoksa Hitler'in 1941 yılının ilk yarısında yaptığı açıklamalarda, harekâttaki anti-Yahudi boyutun kendi içinde bir amaç olduğuna dair hiçbir ifade yoktu.

30 Ocak 1941 Reichstag konuşmasında Nazi lider Yahudilerin nihai kaderine ilişkin Ocak 1939'daki korkunç kehanetine geri dönüyordu. Ancak bu sefer –kelimelerin seçimindeki değişiklik kasıtlı olsun ya da olmasın– açıkça imhadan söz etmek yerine, savaşın "Yahudilerin Avrupa'daki rolüne bir son vereceği" kehanetinde bulunuyordu.[7] Sözleri, tümüyle ayrım, sürgün ya da gerçekten imha anlamına gelebilirdi. Hitler, yabancı devlet adamlarıyla toplantılarında veya 1940 yılının son aylarında ve 22 Haziran 1941'den önceki askerî toparlanma dönemi sırasında yaptığı konuşmalarda, Yahudilere üstünkörü ve genellikle kısaca değiniyordu.

Ne olursa olsun, 3 Mart 1941'de OKW'nin hazırladığı harekât planı ilk taslağını geri gönderirken, diğer bazı konuların yanı sıra, "geçmişin zalimleri olarak Yahudi Bolşevik aydınlar sınıfının tasfiye edilmesi gerektiğini" de ekliyordu.[8] 30 Mart'ta kıdemli generallerine yaptığı ünlü konuşmanın özü de esas olarak aynıydı fakat Yahudilerden bu şekilde bahsedilmiyordu. Kara Kuvvetleri Komutanı Halder, "*iki dünya görüşünün çatışması*" [vurgu metnin aslında] diye durumu özetliyordu: "Bolşevizm ile ilgili müthiş tespit: Toplum yararına olmayan bir suçtan başka bir şey değil. Komünizm, gelecek için korkunç bir tehlike. Askerî yakınlaşmaya son vermeliyiz. Komünistler [savaştan] önce de yoldaş değillerdi sonra da olmayacaklar. Bu bir yok etme savaşı. Bunu böyle görmezsek, düşmana karşı şimdi zafer kazanabiliriz fakat otuz yıl içinde Komünist düşmanlar yine karşımıza dikilirler. Savaş açmamızın nedeni düşmanımızın canını bağışlamak değil. ... Bolşevik komiserleri ve Bolşevik aydın sınıfı yok edilmeli. Savaş parçalamayı hedeflemeli. Bu Askerî Mahkemelerin konusu değil. Subayların neyin tehlikede olduğunu bilmesi gerekir. Askerler saldırı araçlarıyla kendini savunmalıdır. ... Bu savaş Batı'dakinden çok farklı olacaktır."[9]

Sovyetler Birliği ile 1939'da yapılan anlaşmaya kananlar için Hitler'in konuşması, anti-Bolşevik coşkusunun ne denli uzlaşmaz olduğunun göstergesiydi. Ölçeği ve acımasızlığıyla yaklaşmakta olan "yok etme savaşı," stratejik hedeflerinin yanında, modern Avrupa tarihinde benzeri olmayan bir ideolojik savaşı ve *Volkstumpskampf*'ı [etnik-ırksal çatışma] temsil ediyordu. Ayrı-

7 Adolf Hitler, *Hitler: Reden und Proklamationen, 1932-1945: Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, yay. haz. Max Domarus, bölüm 2 (Leonberg, 1987-88), s. 1663-64.

8 KTB/OKW (3/3/1941), aktarıldığı kaynak Jürgen Förster, "Operation Barbarossa as a War of Conquest and Annihilation", *The Attack on the Soviet Union*, yay. haz. Horst Boog, *Germany and the Second World War* (Oxford, 1998), s. 185.

9 Halder, *Kriegstagebuch*, cilt 2, s. 336-37.

ca, Hitler'e göre Sovyet iktidarının yıkılması Yahudi iktidarının yıkılmasından başka bir şey değildi; tek bir savaş söz konusuydu.

1923'te, birçok yönden Hitler'in akıl hocası olan Dietrich Eckart, *Bolshevism from Moses to Lenin: A Dialog Between Hitler and Myself* başlıklı kitapçığında Bolşevizm (çeşitli kılıflarıyla) ile Yahudiler arasındaki özsel bağa vurgu yapıyordu.[10] *Mein Kampf*'ta, "İkinci Kitabında" (Hitler'in 1920'lerde yazdığı ve ancak savaştan sonra basılabilen başlıksız metin) ve yaptığı sayısız konuşmada Hitler aynı temayı tekrarlıyordu: Sovyetler Birliği'nin Slav nüfusu, devrimden önce Germanik seçkinlerce yönetilen aşağı bir kitleydi; Yahudi Bolşevikler, dünya devrimine ve egemenliğine giden yolun ilk adımı olarak, söz konusu geleneksel yönetici sınıfı yok ederek bu devasa ülkenin efendileri hâline geldiler.[11] Nazi lider için "Sovyet aydınlar sınıfının" ve siyasal komiserlerin katli, Yahudi yönetici seçkinlerin yok edilmesi anlamına geliyordu; onların bir arada tutan denetimleri ortadan kalkınca Sovyet sistemi çözülüp çökecekti.[12]

Hitler'in anti-Bolşevik düşüncesi, pan-Germanizm'in özsel bir teması ile oldukça doğal bir biçimde çakışıyordu: *Volk*'un gereksinimi olarak, Doğu'daki gibi geniş, mümkünse Ural Dağları'na kadar bir *Lebensraum* (yaşam alanı), ırksal ve stratejik anlamda zorunlu olduğu için, denetim altına alınmalıydı. İşgal edilecek topraklar Alman sömürgeciliğine açık olacak ve Reich'a ihtiyacı olan ham madde ve yiyecekleri sağlayacaktı. Yerli halk ise köleleştirilecek, kısmen öldürülecek ya da Sibirya'ya sürülecekti (bu, harekâtın *Volkstumskampf* yönüydü). Sovyetler Birliği'ne karşı zafer kazanıldıktan sonra geniş çaplı bir Doğu sömürgeleştirme projesi başlatılabilirdi.

Önceden gördüğümüz gibi, Hitler harekâtın Fritz (sanırım Prusya kralı Büyük Friedrich'e göndermeydi) olan adını Barbarossa (12. Yüzyıl Hohenstaufen Hanedanı'ndan İmparator 1. Friedrich'e verilen isim) olarak değiştirmişti; Nazi lider muhtemelen Barbarossa tarih ve efsanesini hatırlatmak istiyordu.[13] Hohenstaufen imparatoru Doğu'daki imansızlara karşı bir Haç-

10 Eckart'ın kitapçığı ile ilgili olarak bkz. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*, cilt 1, s. 97-98.

11 Yahudilerin Rusya/Sovyetler Birliği'nde oynadığı rol konusunda Hitler'in değerlendirmesi için bkz. Adolf Hitler, *Hitler's Second Book: The Unpublished Sequel to Mein Kampf*, yay. haz. Gerhard L. Weinberg (New York, 2003), s. 144 vd., 150 vd., 232 vd.

12 Hitler'in ifadeleri ile zaman zaman yarattığı izlenim, Stalin'in, özellikle siyasal komiserlerle ilgili olarak, Yahudi-Bolşevikliğin "Yahudi" kanadını tasfiye ettiği biçimindeydi. Örneğin, 7 Ocak 1941'de Bulgaristan Başbakanı Bogdan Filov'a şöyle söylüyordu: "Önce Bolşevikler, eski muhaliflerini ortadan kaldıracak olan Yahudi komiserleri atadılar. Daha sonra Rus komiserler gelerek Yahudilerin yerini aldı" (*DGFP: Series D*, cilt 11, s. 1023). Bu durum tabii ki yabancı bir lidere, Sovyetler Birliği'yle yaptığı anlaşmayı haklı göstermenin dolaylı bir yolu da olabilir: Sovyetler Birliği'nin artık Yahudi olmadığını öne sürüyordu.

13 Bu değerlendirmelerin yer aldığı kaynak, Arno J. Mayer, *Why Did the Heavens Not Darken?: The Final Solution in History* (New York, 1988).

lı Seferi başlatmıştı; zaman içinde, Almanlar Barbarossa'yı mitsel bir figüre dönüştürdüler: O, Thuringa'da Kyffhäuser dağlarında uyuyan gizli kurtarıcıydı ve halkının ihtiyaç duyduğu günde uyanacak, onları zafer ve kurtuluşa taşıyacaktı.

Kod adındaki bu değişiklik, yaklaşmakta olan harekâtın Hitler'in zihnindeki yarı-mitsel yönüne ve Alman tarihinin bu dramatik kavşağında, kendi kurtarıcı benzeri rolüne işaret ediyordu. Hitler'in, Küçük Asya'da Göksu Nehri'nde boğulması nedeniyle Haçlı Seferi başarısızlığa uğramış bir imparatorun adını neden seçtiği, tıpkı halk adına kalkıştığı isyan bastırılan ve sarayının ateşe verilmesi sonucu korkunç bir biçimde ölen, geç Ortaçağ'ın Romalı bir halk liderinin hikâye edildiği Wagner'in *Rienzi* operasını tercih etmesi gibi, bir muammadır.

26 Mart 1941'de silahlı kuvvetlerin yüksek rütbeli Levazım Generali Eduard Wagner, Hitler'in talimatıyla, yeni işgal edilen bölgelerde, sınır ötesinde güvenliği sağlaması için SS'e tam yetki bahşeden bir karar taslağı hazırladı (28 Nisan'da Keitel'in talimatı olarak yayınlandı).[14] Keitel 13 Mayıs'ta, düşmana karşı savaşırken birlikler tarafından kullanılan araçlar konusunda Askerî Mahkemelerin yetki alanını sınırlayan kararı imzaladı. Şüphelilerin infazı, bundan böyle sahadaki birliklerin alacağı karara bağlıydı.[15] 19 Mayıs'ta OKW şefinin yayınladığı, Rusya'daki birliklerin nasıl davranacağına dair ana ilkeler, subay ve askerlerin Yahudi-Bolşevik ideolojisine sahip kişilere "acımasız muamele" etmelerini emrediyordu.[16] Ana ilkelerde, bu "acımasız" muamelenin siyasal hedefi olarak iki kez Yahudilerden söz ediliyordu; talimatlar, 4 Haziran'da bölgelere, saldırının başlamasıyla birlikte tüm birimlere aktarıldı.[17] Son olarak 6 Haziran'da, OKW Kurmay Başkanı Yardımcısı General Alfred Jodl'ın imzasıyla, "siyasal komiserlere yönelik muamele ana ilkeleri" ("komiserlerle ilgili emir") yayınlandı: Komiserler vurulacaktı.[18]

Bu ana ilkelere, ordunun yüksek dozda propaganda eklemesi ile askerlerin hayal gücüne hiç iş düşmüyordu. Örneğin, *Mitteilungen für die Trup-*

14 SS ve ordu arasındaki müzakereler uzun süre zannedilenin aksine çok erken bir tarihte başlamıştı; görüşmeler daha Şubat 1941'de sürdürülüyordu. Bkz. Richard Breitman, *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution* (New York, 1991), s. 149-150.

15 Bu emre eklenen gerekçelerin değiştirilerek, önce özellikle Yahudileri işaret ederken daha sonra, her nasılsa sadece güvenlik parametreleriyle sınırlandırılması konusunda bkz. Christopher R. Browning ve Jürgen Matthäus, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942* (Lincoln, NE, 2004), s. 219-20.

16 Bu ana ilkelerin metinleri için bkz. Yay. haz. Peter Longerich ve Dieter Pohl, *Die Ermordung der europäischen Juden: Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945* (Münih, 1989), s. 136.

17 Browning ve Matthäus, *The Origins of the Final Solution*, s. 222-23.

18 Tartışmalar ve talimattan kaynaklı tamamlayıcı kararnameler konusunda bkz. *A.g.e.*, s. 220-22.

pe'nin (*Birliklere Haberler*) Haziran 1941 sayısında askerlere şöyle söyleniyordu: "Bir Kızıl Komiser'e saldıran herkes için Bolşeviklerin kim oldukları açık olmalıdır. Artık burada kuramsal açıklamalara gerek yok. Bu insanların davranışlarını hayvanca diye nitelemek hayvanlara hakarettir. ... Bu Komiserlerde, alt-insanın asil kana karşı ayaklanmasını görüyoruz."[19] *Mitteilungen*, OKW'nin propaganda bölümü tarafından üretiliyordu; birliklerin imha savaşına hazırlanması için olağan beyin yıkama faaliyetinin bir parçasıydı.[20]

Tüm terör operasyonları ve ideolojik olarak dikte edilen görevler Hitler'in parti içindeki önemli yardımcılarının kontrolünde olacaktı: Himmler, Göring ve bir dereceye kadar Rosenberg. İşgal edilen Sovyet topraklarında, sınırın ardındaki güvenlik yetkisini SS Reichsführer'e vererek Hitler onu yerel nüfusa tümüyle boyun eğdirmekten, ideolojik ve partizanca düşmanlara karşı savaştan ve Yahudilerle ilgili alınacak her tür kararın uygulanmasından sorumlu kılıyordu. Ancak, daha önce de belirtildiği gibi, Hitler'in anti-Yahudi tedbirler özelinde ne demiş olabileceğine dair fazlaca kayıt yok.

Yahudilerle ilgili bildiğimiz talimatlar, aynı haftalarda iki ayrı toplantıda Heydrich'in *Einsatzgruppen*'e [Operasyon Birimleri] söyledikleridir: Bu toplantılar, birim komutanlarıyla, muhtemelen 17 Haziran'da Berlin'de yapılan toplantı ve kısa süre sonra, küçük bir yerleşim olan Pretzsch'de *Einsatzgruppen*'in konaklama alanında yapılan toplantıdır. Burada da yine tam olarak ne söylendiğini bilmiyoruz. Heydrich'in SSCB'nin Yahudi nüfusunun imhası yönünde mi talimat verdiği yoksa başlangıçtaki emirlerin çok daha sınırlı mı olduğu uzun bir zaman boyunca belirsizliğini korudu. Gelecek bölümde de göreceğimiz gibi, *Einsatzgruppen*'e verdiği talimatları, Üst SS ve Polis liderlerine [*Höhere SS und Polizeiführer*] 2 Temmuz'da gönderdiği iletide bizzat kendisi özetlemiştir; bunun ötesindeki emirler SS birimlerine 17 Temmuz'da doğrudan aktarılmıştır. Bu çeşitli talimatlar aslında belirli kategorilerdeki Yahudi *erkekleri* hedef alır görünmektedir ancak katliam harekâtının hızla yayılmasına imkân tanıyacak kadar açık uçludur.[21]

Bir yandan saldırı için hazırlıklar tüm hızıyla sürerken, eş zamanlı olarak, Yahudilerle ilgili yeni bir "bölgesel plan", olası bir sonuç olarak gün yüzüne çıkıyordu. 10 Aralık 1940'ta Gauleiter ve Reichsleiter topluluğu huzurunda yaptığı konuşmada (önceki bölümde değinilmişti) Himmler, Genel Hükü-

19 Aktarıldığı kaynak, Manfred Messerschmidt, *Die Wehrmacht im NS-Staat; Zeit der Indoktrination* (Hamburg, 1969), s. 326 vd.

20 1941 yılı sonunda *Mitteilungen*, her bir sayı için 750.000 kopya basılıyordu. Bkz. Martin Moll, "Die Abteilung Wehrmachtpropaganda im Oberkommando der Wehrmacht", *Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus* 17 (2001), s. 130.

21 Peter Longerich, *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung* (Münih, 1998), s. 313 vd., 320.

met'ten tahliye edileceğini söylediği iki milyon Yahudi'nin nihai olarak gideceği yer konusunda açık değildi.[22] Ancak bu arada konuyla ilgili Nazi planları daha somut bir biçime büründü. Heydrich, 26 Mart 1941'de Göring ile buluştu (Wagner ile anlaşma imzaladıktan hemen sonra): "Yahudi Sorunu'nun çözümüyle ilgili olarak," diyordu Heydrich aynı gün düştüğü notta, "Reichsmarschall'a [Göring] kısaca bilgi verdim ve önerimi aktardım; Rosenberg'in yetkileriyle ilgili bir değişikliğin ardından kabul etti ve [önerimin] yeniden arz edilmesini emretti."[23]

1941 Mart ayı sonunda, Doğu'daki işgal edilmiş topraklar konusunda, Rosenberg çoktan "özel danışman" seçilmişti. Dolayısıyla, Göring'in Rosenberg'e dair söylediklerinin ışığında, RSHA şefinin önerisinin Rusya ile ilgili olduğu açıktı ve Avrupa Yahudilerinin Madagaskar yerine fethedilen Sovyet topraklarına, muhtemelen Rusya'nın uzak Kuzey bölgesine sürülmesi anlamına geliyordu. Rosenberg 28 Mart'ta yaptığı bir konuşmada buna değinmiş ve Avrupa Yahudilerinin, Avrupa dışında bir bölgeye "polis gözetiminde" gönderilmesinin "bu aşamada söz konusu olamayacağını" söylemişti.[24]

Goebbels'in, saldırıdan iki gün önce, 20 Haziran'da günlüğüne düştüğü bir not bu planları şifreli bir biçimde doğruluyordu. Propaganda Bakanı, yaklaşan harekât konusunda Hitler'le, Hans Frank'ın da katıldığı bir toplantı yaptıklarını kayda geçiyordu: "Dr. Franck [metinde böyle] Genel Hükümet'ten söz ediyor. Polonya Yahudilerinin defedilecek olması sevindirici. Polonya Yahudileri kademeli olarak gönderilecek [*Das Judentum in Polen Verkommt allmählich*]." Goebbels'e göre, Yahudi savaş kışkırtıcılığı karşısında bu adil bir cezaydı; Führer, Yahudilerin kaderinin böyle olacağı kehanetinde bulunmuştu.[25]

Harekâtın başlamasından sonra, Hitler sürekli olarak yeni bölgesel plandan söz etti.[26] Hatta en başta, 2 Haziran 1941'de, Mussolini ile Brenner Geçidi'nde yaptıkları toplantıda Nazi lideri, Lublin'de bir alan oluşturulması ihtimalini devre dışı bıraktıktan sonra ("sıhhi nedenlerle orada kalamazlar, pislikleri nedeniyle hastalık kaynağı hâline gelirler"), bir kez daha somut bir se-

22 Götz Aly, *"Final Solution": Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews* (Londra, 1999), s. 126.

23 *A.g.e.*, s. 172.

24 *A.g.e.*; Longerich, *Politik der Vernichtung*, s. 290-91; Heinrich Himmler, *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/1942*, yay. haz. Peter Witte ve ark. (Hamburg, 1999), s. 139, not 69.

25 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 1, cilt 9, s. 389-90.

26 "Madagaskar planı" yerine "Yahudi Sorunu'na" yeni bir bölgesel çözüm hazırlama emrini Heydrich'in Göring'den (yani Hitler'den) ne gün aldığına dair doğrudan kanıtlar mevcut değil. Ancak, Eichmann'ın Paris temsilcisi Theodor Dannecker'den ya da bizzat Eichmann'ın kendisinden kaynaklı belgelerden hareketle, emir 1940 yılı sonlarında verilmiş olmalıdır. Aly, "*Final Solution*," s. 172-73.

çenek olarak Madagaskar'dan söz etmişti.[27] Hitler'in, nihai kararını vermeden önce Doğu harekâtının tamamlanmasını beklediği gün gibi aşikârdı. Bu sırada, Yahudilerin Reich'tan göç etmelerine hâlâ izin veriliyordu fakat 20 Mayıs 1941'de, Göring'den gelen emirle RSHA, "Yahudi Sorunu'nun yakın gelecekteki nihai çözümüne istinaden," Belçika ve Fransa'dan bu tür göçleri yasakladı.[28]

Yeni fethedilen bölgelerdeki sivil yönetimin başkanlığı için Hitler'in adayı Rosenberg'di. *Reichsleiter*, Nisan ve Mayıs aylarında doğu topraklarının geleceğine ilişkin bir dizi "plan" hazırladı. 7 Mayıs 1941'de hazırladığı son taslakta, şef ideolog "Yahudilerin devlet dairelerinden çıkarılmalarından sonra, gettoların veya işçi kıtalarının tesisiyle Yahudi Sorunu kesin olarak çözülmek zorundadır. Zorunlu çalışma mutlaka uygulanmalıdır," diyordu.[29]

Geleceğin, işgal edilmiş doğu toprakları bakanı bir an şöyle düşünmüş olmalıdır; Hitler, partinin kuruluşundan beri benim telkin ettiğim anti-Bolşevik politikayı kararlı bir biçimde sürdürdü, artık benim kendimi gösterme zamanım. Ancak, şef ideolog ya Hitler'in kurnazlığını hafife alıyor ya da kendi (Rosenberg'in) yeteneklerine Hitler'in verdiği değeri fazla abartıyordu. 25 Mayıs 1941'de Bormann'a yazdığı bir mektupta Himmler, kendi karargâhına hareket etmeden önce, Hitler'in, görevleriyle ilgili olarak Rosenberg'in astı olmayacağını kendisine bildirdiğini belirtiyor. SS şefi şöyle devam ediyordu: "Rosenberg'le ya da onun altında çalışmak kesinlikle NSDAP'daki en zor durumdu."[30]

Himmler'in alaycı yorumu, iki entrika ustasının (örgütçülük konusunda her ikisi de son derece yetenekliydi), daha fazla iktidar arayışlarında, zımni bir işbirliği içerisinde olduklarının göstergesiydi. Rudolf Hess'in İskoçya'ya uçmasının ardından, Bormann daha yeni parti idari işler başkanlığına atanmıştı ve Himmler-Bormann cephesi, devlet kurumlarından ya da askerî kurumlardan gelebilecek olası müdahalelere karşı koyabilirdi. Himmler ve Bormann tek bir üst yetkeye itaat ediyordu, o da Adolf Hitler'di.

Gelecekteki muharebe alanları ve pek yakında doğuya yönelecek milyon-

27 Andreas Hillgruber, *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler: Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes*, cilt 1 (Frankfurt am Main, 1967-70), s. 573-74.

28 Bu tedbir, büyük ihtimalle, Reich'tan ve Protektora'dan Yahudi göçü için seçenekleri maksimize etmek için alınmıştı. Yaklaşmakta olan nihai çözüme gelince, bu aşamada, her tür ihtimale işaret edebilecek muğlak ve sıklıkla kullanılan bir formüldü. RSHA kararnamesinin metni için bkz. Yay. haz. Kurt Pätzold, *Verfolgung, Vertreibung, Vernichtung: Dokumente des faschistischen Antisemitismus 1933 bis 1942*(Frankfurt am Main, 1984), s. 289.

29 Nuremberg doc. 1028-PS, U.S. Office of Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality and International Military Tribunal, *Nazi Conspiracy and Aggression*, cilt 3 (Washington, DC, 1946) s. 690.

30 Himmler, *Der Dienstkalender*, s. 161, not 23.

larca insan üzerinde otoriteye sahip askerî komutanlıklar, kendi SS ve Polis birimleri (yerel destek güçleri de dâhil) üzerinde otorite kuran SS Reichsführer ve Rosenberg'in sivil yönetimi dışında, işgal edilen topraklara egemen olmak için oluşturulan karmaşık ve giderek daha kaotik bir hal alan sistem üzerinde önemli rol oynayan dördüncü bir kurum daha vardı: Doğu Ekonomik Karargâhı. Göring'in üst otoritesine tabi olsa da Doğu Ekonomik Karargâhı'nın başında fiilen Savaş Ekonomisi ve Silahlanma Bürosu (*Wehrwirtschafts-und Rüstungsamt* ya da WiRüAmt) şefi General Georg Thomas vardı ve görevi Sovyet savaş sanayini ve ham maddelerini ele geçirmekti. Kendi stratejik anlayışında da ekonomik kaynakların denetimine özel önem atfeden Hitler'in güçlü desteğiyle Thomas, levazım subayı General Wagner ve Gıda Kaynakları Bakanlığı'nın güçlü adamı, Devlet Sekreteri Herbert Backe ile işbirliği içinde, ekonomik sömürü ve talan harekâtını planladı.[31] Barbarossa ekonomik planlamasına son rötuşu Backe yapıyordu: "Açlık planları."

Backe tarafından hazırlanan, *Ostheer* (Doğu Ordusu) için ve hatta Alman halkı için yiyecek arzı sağlamayı hedefleyen açlık planları, daha Ocak 1941'de Hitler ve Göring'in onayını almıştı; Şubat 1941'den sonra da Wehrmacht tarafından geliştirildi. Sovyetler Birliği'nin batısının ve Ukrayna kentsel nüfusunun ve öncelikle de Yahudilerin aç bırakılmasını öngörüyordu.[32]

Himmler Saksonya'daki Wewelsburg Kalesi'nde kaldığı sırada, 12-15 Haziran tarihleri arasında, üst düzey yardımcılarıyla yaptığı görüşmelerde de kitlesel açlık düşüncesi sükûnetle ele alınmıştı.[33] Bu sırada Himmler, SS korgeneralleri Kurt Daluege, Bach (Erich von dem Bach-Zalewski), Karl Wolff, Heydrich, Rudolf Brandt, Werner Lorenz, Friedrich Jeckeln, Hans Adolf Prützmann ve muhtemelen yazar Hanns Johst'u ağırlıyordu. Akşamları şöminenin başında (*am Kamin gesessen*) oturuyorlardı ve Bach'ın Nuremberg'deki itiraflarına göre, Reichsführer geleceğe dair görüşlerini aktarıyordu. Rusya harekâtı Almanya'nın kaderini belirleyecekti: Her zaman için büyük bir güç olmak ya da yok olmak. Hitler kişiliğinde bir lider dünyaya bin

31 Doğu topraklarında ekonomik sömürü hazırlıkları konusunda bkz. Rolf-Dieter Müller, "From Economic Alliance to a War of Colonial Exploitation", *Germany and the Second World War*, yay. haz. Horst Boog ve ark. (Oxford, 1998), s. 118 vd., özellikle 136 vd.

32 Bu planlarla ilgili olarak öncelikle bkz. Christian Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord: Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg* (Hamburg, 1998), s. 10 vd., 14 vd. Gerlach'ın savlarının İngilizce bir özeti için bkz. Christian Gerlach, "German Economic Interests, Occupation Policy, and the Murder of the Jews in Belorussia 1941/1943", *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*, yay. haz. Ulrich Herbert, *Studies On War and Genocide*, cilt 2 (New York, 2000), s. 210 vd.

33 Bkz. Wulff Breback, "Wewelsburg", yay. haz. Wolfgang Benz, Hermann Graml ve Hermann Weiss, *Enzyklopädie des Nationalsozialismus* (Stuttgart, 1997), s. 806.

yılda bir gelirdi; zorluğa göğüs germek bu neslin göreviydi. Sovyetler Birliği'nin Avrupa toprakları fethedildikten sonra kıtadaki tüm Yahudiler Almanların eline geçmiş olacaktı: Avrupa'dan sürüleceklerdi. Slav nüfus ise yirmi-otuz milyon azaltılmalıydı.[34]

II

Rejimin merkezinde, 1941 baharında uzun-vadeli anti-Yahudi planlar henüz son hâlini almamışken, daha sınırlı girişim planları dolaşmaya devam ediyordu. Ocak 1941'de Heydrich askıya alınmış projeleri tekrar ele aldı ve yaklaşık bir milyon Polonyalı ve Yahudi'nin, Alman kökenlilerin iskânı ve Wehrmacht'a talim alanı açmak için, ilhak edilmiş bölgelerden Genel Hükümet'e gönderilmesi gerektiğini Hans Frank'a bildirdi.[35] Frank'ın yeni sürgün planının yönünü bir kez daha değiştirmeyi başarması, büyük olasılıkla 17 Mart'ta Hitler'le yaptığı konuşmayla mümkün oldu. Aynı konuşmada Nazi lideri, Genel Hükümet'in on beş-yirmi yıl içinde Almanlaştırılacağı hayalini kuruyor ve savaştan sonra Yahudi nüfustan arındırılacak ilk işgal edilmiş bölgenin Frank'ın krallığı olacağı sözünü veriyordu.[36]

Bu sırada, Genel Hükümet'e küçük-ölçekli sürgünler kaçınılmazdı. Viyana'daki Nazi liderliği, ikamet edenleri sistematik olarak Yahudi evlerine taşınmaya zorlayarak ya da hâlâ şehirde yaşayan 60.000 yaşlı ve yoksul Yahudi'nin çoğunu sürerek, mümkün en fazla Yahudi evini ele geçirmeye çalışıyordu (Mart 1938'de 70.000 evden 12-14 bin kadarı ele geçirilmişti). 2 Ekim 1940'ta Viyana Bölge Yöneticisi (Gauleiter) ve Bölge Valisi (Reichsleiter) Baldur von Schirach, talebini kişisel olarak Hitler'e iletti.[37]

Üç ay sonra, Reich Şansölyeliği şefi Hans-Heinrich Lammers alınan kararı Schirach'a bildirdi: "Führer, mevcut konut krizi nedeniyle, hâlâ Viyana'da yaşayan 60.000 Yahudi'nin Genel Hükümet'e naklinin hızlandırılmasına ve savaş sırasında da sürdürülmesine karar vermiştir. Führer'in kararını Kraków Genel Valisine ve SS Reichsführer'e bildirdim ve aynı bilgiyi size

34 Himmler, *Der Dienstkalender*, s. 172; Richard Breitman, *Official Secrets: What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew* (New York, 1998), s. 40. Uzun vadeli planlar (ki bunlar aynı zamanda Reichsführer'in sömürgeleştirme projeleriyle de ilgiliydi) ima eden Himmler'in düşünceleri ile *Ostheer*'in yiyecek arzını kısa vadede karşılama hedefiyle OKW'de tartışılan "açlık planları" arasında zorunlu bir bağ yoktur.

35 Hans Frank, *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939-1945*, yay. haz. Werner Präg ve Wolfgang Jacobmeyer (Stuttgart, 1975), s. 326 vd.

36 *A.g.e.*, s. 335 vd.

37 Gerhard Botz, *Wohnungspolitik und Judendeportation in Wien 1938 bis 1945: Zur Funktion des Antisemitismus als Ersatz nationalsozialistischer Sozialpolitik* (Viyana, 1975), s. 108.

de iletiyorum."[38] Şubat 1941'de sürgünler başladı ve iki ay içinde 7.000 Viyanalı Yahudi Genel Hükümet'e ve esas olarak da Lublin bölgesine gönderildi. Ancak, Ekim 1939'da olduğu gibi, 1941 Mart ayı ortalarında da, Barbarossa için yapılan takviyeye bağlı olarak artan askerî trafik, bu sürgünlerin sonlandırılmasına yol açtı.

Bavyera başkentinde Yahudi evlerine el koymak için daha basit bir yöntem geliştirildi; bu yöntem yerel yetkililerle işbirliği içinde, Münih Bölge Yönetimi "Arileştirme Dairesi" çıkışlıydı. 1941 baharında şehrin Yahudileri, Milbertshofen banliyösünde, masrafını da kendileri karşılayarak barakalardan oluşan bir kamp inşa ettiler. Yaklaşık bin yüz Yahudi bu kampa yerleştirildiler ve aynı yılın Kasım'ında Doğu'ya sürgün edilene kadar yerel polisin denetiminde burada yaşadılar. Eski evleri parti mensuplarına ve diğer "hak eden" Almanlara dağıtıldı.[39]

Şubat 1941'de Klempererler otuzlu yılların ortalarında edindikleri arabayı satma emri aldılar, aslında 1938'in sonundan beri (o yılın Aralık ayında Yahudilerin ehliyetleri iptal edilmişti) zaten kullanma izinleri yoktu. "Beklenmesi gereken bundan sonraki darbe" diyordu Klemperer, "daktilolara el konulması. Onları muhafaza etmenin bir yolu yok. O zaman bir Ari'nin bana ödünç vermesi gerekecek." Ödünç verebilecek bazı "adaylar" vardı ama korkuyorlardı. "Yahudilere en ufak bir yakınlık şüphesi uyandırmaktan herkes korkuyor ve görünen o ki bu korku giderek büyüyor."[40]

Sistemin tüm düzeylerinde, Yahudilerle ilgili görüşmeler, toplantılar ve kararlar hiçbir zaman son bulmadı. Bir yandan çeşitli bakanlıklar, savaşın yol açtığı zararların hangi yabancı Yahudi kategorilerinden tazmin edileceğiyle ilgili bitmez tükenmez tartışmalara dalarken, aynı düzeyde, vatandaşlık yasası için on birinci madde taslağı defalarca değiştirilerek, hiç duraksamadan uygulanabilir yaptırımlara karar veriliyordu: Ocak 1941'de Berlin'de Yahudiler ayakkabı imalatçılarının müşteri listelerinden çıkarılıyordu ve sadece tek bir firma ve şubeleri istisna tutuluyordu: *Alsi-Schuhreparaturen* (Alsi-Ayakkabı Tamiri).[41] Şubat ve Mart aylarında Berlin Yahudi topluluğuna ve Reichsvereinigung'a mensup 2.700 işçi, zorunlu çalışmaya aktarıldı.[42] Mart sonunda, Genel İmar Müfettişi Albert Speer'in emriyle, başkentte başlayan

38 Yay. haz. Kurt Pätzold, *Verfolgung*, s. 279.

39 Stadtarchiv München yayını, *"... verzogen, unbekannt wohin": Die erste Deportation von Münchner Juden im November 1941* (Zürih, 2000), s. 17.

40 Victor Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1933-41* (New York, 1998), cilt 1, s. 374.

41 Wolf Gruner, *Judenverfolgung in Berlin 1933-1945: Eine Chronologie der Behördenmassnahmen in der Reichshauptstadt* (Berlin, 1996), s. 77.

42 *A.g.e.*

büyük imar projeleri nedeniyle evleri yıkılan Arilerin iskân edilebilmesi için Yahudiler evlerini boşaltacaklardı.[43] Nisan ayında, Berlin Yahudi topluluğu, adını "Berlin Yahudi Dinî Topluluğu" olarak değiştirmek zorunda kaldı.[44]

Bir kararnameyle, Arileştirilen tüm firma ve işletmelerin Yahudi isimlerinden kurtulmaları emredildi (*Entjudung von Firmennamen*). Bu tür bir yaptırım genel olarak bir soruna yol açmayacaktı ancak dünyaca ünlü Rosenthal-Porzellan'ın yeni Ari sahipleri itiraz etti: Firma, Adalet Bakanlığı, Propaganda Bakanlığı ve Parti Şansölyeliği arasında uzun müzakereler yapıldı. 7 Haziran 1941'de firma yönetim kurulundaki Yahudi sayısının giderek azaltıldığını ortaya koyuyordu (1931'de yedi kişilik yönetim kurulunda üç Yahudi vardı; 1932'de beşte iki; 1933'te sekizde bir). Propaganda Bakanlığı "Rosenthal" isminin korunmasının önemini kabul etti, Adalet Bakanlığı da Parti Şansölyeliği de hemfikir oldu: 1941 Ağustos ayında sorun çözüldü.[45]

En karmaşık konular yine karışık soylularla ilgili olanlardı ve sadece Wehrmacht ile sınırlı değildi. Hitler sıklıkla müdahale ediyordu. Ancak zaman zaman, verdiği talimatları belirsiz nedenlerle erteliyordu. Mesela 7 Mayıs'ta, İçişleri Bakanlığı Devlet Sekreteri Hans Pfundtner, Hitler'in birinci dereceden *Mischlinge* olanlar ile tam Almanlar arasında ve birinci dereceden *Mischlinge* olanların kendi aralarında cinsel ilişkinin (*ausserehelicher Verkehr*) yasaklanmasını istediğini çeşitli kurumlara bildirdi. Ancak 25 Eylül 1941'de Lammers, Hitler'in meselenin ertelenmesini istediğini Frick'e iletti.[46] Hiçbir açıklama yapılmadı.

Doğu harekâtının hemen öncesinde Nazi liderin karar vermek zorunda kaldığı karışık soylulara ilişkin konular daha pratik olanlardı: Nisan 1941'de Lammers, Tarım Bakanı Walther Darré'a, Hitler'in ikinci dereceden *Mischlinge* olanların yarış atı ve hara edinmelerine karşı olmadığını bildirdi; dolayısıyla çeyrek Yahudi Oppenheim kardeşlere ait hara, Schlenderhan isimli at, Reich haralar yönetimine satılabilirdi.[47]

Birinci dereceden karışık soylularla ilgili en sık karşılaşılan sorunlar üniversiteye giriş başvurularıydı ve genellikle askerlik hizmetinden uzaklaştırılmanın (karışık soy nedeniyle) ardından yapılıyordu. Kahramanlık madalyası olanlar, genellikle kabul ediliyordu – Hitler'in Ekim 1940 kararnamesine istinaden –diğerleri de genellikle reddediliyordu– özellikle ünlü ecdatla-

43 *A.g.e.*

44 *A.g.e.*, s. 78.

45 Yay. haz. Peter Longerich, *Akten der Partei-Kanzlei der NSDAP: Rekonstruktion eines verlorengegangenen Bestandes. Regesten*, bölüm 4, cilt 2 (Münih, 1992), abs. No. 41008.

46 Konuyla ilgili belgeler için bkz. Yay. haz. John Mendelsohn ve Donald S. Detwiler, *The Holocaust: Selected Documents in Eighteen Volumes*, cilt 2 (New York, 1982), s. 249 vd.

47 *Archives of the Holocaust: An International Collection of Selected Documents*, Yay. haz. Henry Friedlander ve Sybil Milton, cilt 20 (New York, 1993), s. 32-33.

rıyla gurur duysalar dahi. 1 Şubat 1941'de, baba tarafından ataları önde gelen Prusya aristokrasisine mensup Jürgen von Schwerin'in başvurusuyla ilgili olarak Führer Sekreterlik Ofisi karar vermek durumundaydı. Sorun anne tarafından kaynaklanıyordu: Schwerin'in anne tarafından dedesi, Mendelsohn-Bartholdy soyundan, Bismarck ile yakın çalışmış bir bankerdi. Bu isim tabii ki ünlü Yahudi besteciyle de bir akrabalığı gösteriyordu fakat dedeleri din değiştirmiş olduğu halde Schwerin Mendelsohn soyadının yükünü taşıyordu. Kabul edilmesi ancak büyük gayretler sonucunda mümkün oldu.[48]

İkinci dereceden *Mischling* olan (anneannesi "tam Yahudi" idi), Münih Üniversitesi profesörü Dr. Karl Ritter von Frisch vakasıyla kıyaslandığında Mendelssohn-Bartholdy soyundan gelmiş olmak görece basit kalıyordu. Kamu Hizmeti Yasası'nın 72. Paragrafına göre, Frisch 8 Mart 1941'de emekli olmak zorundaydı; Eğitim Bakanı, meslektaşı İçişleri Bakanı Wilhelm Frick ve her yere yetişen Martin Borman'a yasayı uygulama kararını bildirdi. Bu arada, Frisch'in üniversitenin zooloji enstitüsü başkanı ve dünyaca ünlü bir arı uzmanı olduğunu da eklemek gerekir. Arıların yiyecek üretimindeki öneminin yanı sıra, dosyada yer alan bir gazete makalesine göre, 1941 ilkbaharında bir hastalık Reich'ta yüz binlerce arının ölmesine yol açtığında uygun önlemler geliştirmesi beklenen uzman da Frisch'ten başkası değildi.

Bormann için sorun yoktu. 11 Temmuz 1941'de, eğitim bakanına Frisch'in 72. Paragrafa göre emekli edileceğini bildiriyordu ve 1933'ten sonra bile Yahudilerle birçok temasta bulunduğu bilindiği için, Yahudilerin gidişiyle Alman biliminin zarar gördüğünü beyan ettiği için ve enstitüsündeki anti-Semit olduğu bilinen bilim insanlarını uzaklaştırmaya çalıştığı için de emekli edilmesi kaçınılmazdı. 31 Ocak 1942 tarihli sonraki bir mektupta Bormann, Frisch'in emekliyken de araştırmalarına devam edebileceğini yazıyordu.[49] Kudretli parti şansölyeliği şefinin neden fikir değiştirme mecburiyetinde kaldığı ise belirsizliğini koruyor. Ancak 27 Nisan 1942'de, emekliliğin Frisch'in araştırmalarına zarar vereceği yönünde bilgiler olduğu gibi saçma bir gerekçeye başvurarak, Bormann konuyu savaş sonuna kadar ertelemesi için Eğitim Bakanı'na talimat verdi.[50]

Önemi ne olursa olsun anti-Yahudi tacizlere ilişkin kararlar Hitler'in rızasına tâbi idi. Daha önce gördüğümüz gibi, Ağustos 1940'ta, işgal altındaki Fransa'da anti-Yahudi yaptırımların uygulanmasına yeşil ışık yakan Hitler'di. Aynı ay içinde, Nazi lideri işgal altındaki Lüksemburg'da anti-Yahudi yasama

48 Longerich, *Akten der Partei-Kanzlei der NSDAP*, bölüm 4, cilt 2, abs. No. 40601.

49 *A.g.e.*, bölüm 1, cilt 1, abs. No. 14865.

50 *A.g.e.*

için Bölge Yöneticisi Gustav Simon'a yetki verdi.[51] Ekim'de, Baden ve Saar-Palatinate Yahudilerinin Vichy bölgesine sürülmesini, Ocak 1941'de de Viyana'dan sürgünleri onayladı. Yaklaşık aynı zamanda Hitler Hollanda'da "Arileştirmenin" başlatılması için yetki verdi: Wilhelmstrasse Ekonomi Bölümü başkanının 1 Mart'ta yazdığına göre, "Reich Komiserinin sunumunun ardından" (Seyss-Inquart), "Führer, ilkesel düzeyde Arileştirme planının uygulanabileceğine üç ay önce karar verdi. Reichsleiter Bormann, konuyla ilgili durumun farkındadır."[52] Bu açıdan daha da anlamlı olan 1938'den beri alt düzeylerde tartışılan ve 1940'ta bir kez daha gündeme gelen konudur: Reich'ta yaşayan Yahudilerin özel bir simge ile işaretlenmeleri.

Nisan ve Mayıs 1941'de, Heydrich ve Goebbels'in girişimleriyle mesele bir kez daha gündeme taşındı (muhtemelen yaklaşmakta olan Doğu harekâtından dolayı). Her ikisi de, nafile bir cevap beklentisiyle gözlerini Göring'e çevirdiler.[53] Saldırının başlamasından birkaç gün sonra, Reichsmarshall bakana ve RSHA şefine konunun Hitler'e iletilmesi gerektiğini bildirdi ve Heydrich bunun üzerine, durumu anlatmak üzere, Bormann'dan Nazi lideri ile görüşme ayarlamasını istedi. Goebbels, Reichsleiter'e kendi adına bir mesaj göndererek, meseleyi "özellikle acil ve önemli [*ausserordentlich dringlich und notwendig*]" bulduğunu bildirdi. Yahudilerin dış görünüşleriyle saptanamaması nedeniyle anti-Yahudi yaptırımların uygulanmasında yaşanan çeşitli zorluklarla ilgili uyarılardan sonra, Goebbels'in bakışını özetleyen metin şöyle devam ediyordu: "Yahudilerin [Reich'tan] gitmeleri yakın gelecekte beklenemeyeceğine göre [*da eine baldige Abwanderung der Juden nicht zu erwarten ist*], Yahudileri işaretlemek elzemdir... böylelikle *Volksgenossen*'in maneviyatını etkileme girişimlerinden sakınmak mümkün olacaktır."[54] İleride göreceğimiz gibi, Ağustos'ta Hitler Goebbels'in ricalarını kabul etti ve bundan kısa süre sonra da Yahudilerin "gönderilmesi" talimatını verdi.

Tüm Reich'ta Yahudiler kendilerine yönelik tahrikler nedeniyle ve sonsuz sayıda yeni tedbirlerle yetkililerin bitmez tükenmez zarar verme ve aşağılama dürtüsü karşısında sindiler. 11 Mart 1941'de Hertha Feiner kızına, "çok zor günler geçiriyoruz," diye yazıyordu, "hasretin bir yana, bundan kaçabildiğin ve sükûnet içinde çalışabildiğin için seviniyorum. ... Birçok öğretmen atıldı: 230 öğretmenden sadece 100'ü kaldı ve onların çoğunun pozisyonu sabit olduğundan [1928'den önce cemaat için çalışmaya başlamışlar]; tah-

51 Nuremberg doc. NG 2297, yay. haz. Mendelsohn ve Detwiler, *The Holocaust*, cilt 2: *Legalizing the Holocaust: The Later Phase, 1939-1943* (New York, 1982), s. 135 vd.

52 *DGFP: Series D*, cilt 12 (Washington, DC, 1962), s. 204.

53 Longerich, *Akten der Partei-Kanzlei der NSDAP*, bölüm 4, cilt 2, abs. No. 41006.

54 *A.g.e.*, abs. No. 41282.

min edebileceğin gibi benim [öğretmenliğe devam etme] umudum çok az. 1 Nisan'da karar verilecek. Bu ve benzeri kaygılar bende huzur bırakmadığı için okuyamıyorum."[55]

O an için kalmasına izin vermişlerdi. "Okuldaki iş çok yorucu," diye yazıyordu 1 Haziran 1941'de, "çünkü öğretmenlerin kovulmasına bağlı olarak öğrenci sayımız artarken maaşlarımız düştü. Ancak, cemaatin bu kötü durumunda yapacak hiçbir şey yok."[56] Bir hafta sonra, Feiner çevresindeki gündelik hayatı anlatmaya devam ediyordu: "Özel hiçbir şey olmadığında memnun oluyorum çünkü nadiren iyi bir şey oluyor. Irma teyze bir fabrikada çalışıyor. Çok az kazandığı halde memnun zira annesi ve kendisi bir biçimde yaşamak zorundalar. Amerika'dan belgeleri var ve kısa sürede, belki de altı ay içinde, göç etmeyi umuyorlar. Goldsteinlerle konuştum... kızları Filistin'de ama hiç haber alamıyorlar."[57]

Aralık ayında Klemperer Wehrmacht görevine çağırıldı; izleyen on ay boyunca günlüğü kesintiye uğrayacaktı.

III

Genel Hükümet'te gettoların yaratılması eşitsiz bir süreç olduysa da, Yahudilerin ayrı kentsel bölgelerde toplanmaları işi, 1941 yılı başlarında hızla gelişti. Dawid Rubinowicz 1 Nisan'da şöyle not düşüyordu: "Saat onda Kielce'den bir Yahudi çıkıp geldi. Aynı gün, Yahudi mahallesi dışında akrabası olan Yahudiler, ailelerinin yanına gitmek üzere Kielce'den ayrılmışlardı. Ne yapacağına karar vermek üzere Kielce'den amcam geldi. Babam ona şimdilik bize katılmasını söyledi; biz ne yapıyorsak o da onu yapacaktı. O da yarın için bir kart talep etmeye gitti."[58] Rubinowiczlere ilk amcanın gelişi 3 Nisan gibi erken bir tarihti; sonra, gün içinde bir amca daha geldi: Üçüncü amca geldiğinde, "evimizde yatmak için nasıl yer bulacaklarını düşünüyordum," diye yazacaktı Dawid.[59] Ancak herkesi hayrete düşürecek bir biçimde, ikinci amca "bir kez daha düşündükten sonra Yahudi mahallesine geri döndü. Onun için kaygılandık zira orada yiyecek hiçbir şey bulamayacağını çok iyi biliyorduk."[60]

55 Hertha Feiner, *Before Deportation: Letters from a Mother to Her Daughters, January 1939-December 1942*, yay. haz. Karl Heinz Jahnke (Evanston, 1999), s. 79-80.

56 *A.g.e.*, s. 85.

57 *A.g.e.*, s. 87.

58 Dawid Rubinowicz, *The Diary of Dawid Rubinowicz* (Edmonds, WA, 1982), s. 11.

59 *A.g.e.*, s. 12.

60 *A.g.e.*

Aslında, aynı aylar boyunca, başta Warthegau ve Genel Hükümet'in büyük gettolarında yaşayanlar olmak üzere, yüz binlerce Yahudi açlık sınırındaydı. Alman yetkililer arasında meseleyle ilgili iki farklı tutum gözleniyordu. Bir yanda, Lodz gettosunun idari şefi Hans Biebow, nüfusun asgari geçimini sağlayacak bir ekonomik faaliyet düzeyinin mümkün olmasından yanaydı; diğer yanda, Biebow'un kendi yardımcısı, Yahudilerin açlıktan ölüme terk edilmesini önemsemiyordu. Greiser, Biebow'un politikasını seçti; Biebow'un yardımcısı Alexander Palfinger Varşova'ya gönderildi.[61]

Ancak Bölge Yöneticisi Christopher Browning'in ifadesiyle, "üretimci" politikayı destekleme kararından sonra bile, yeniden yapılanmanın yöntemi henüz pek net değildi. Bizzat Greiser, haraç alma konusunda olağanüstü bir yetenek sergiliyordu: Tüm Yahudi maaşlarına % 65 vergi koydu. Ayrıca, yerel Alman kurum ve işletmeleri gettoların hammadde ya da yiyeceklerini alıkoyuyorlardı (ya da standart altı ürünler gönderip farkı cebe indiriyorlardı). Biebow'un istediği düzenlemeleri yürürlüğe sokabilmesi ancak 1941 baharının sonunda mümkün oldu: "Çalışan Yahudiler için 'Polonyalı erzak miktarları' alt sınır olacak; çalışmayan Yahudiler ise vaat edilen 'Hapishane geçimliğini' alacak."[62]

Zaman zaman Rumkowski'nin hataları kronik açlığı daha da beter hâle getiriyordu. Savaştan hemen sonra görüşülen hayatta kalmayı başarmış bir getto mensubuna göre nüfus patates sorunundan özellikle etkilenmişti. 1946 yılında yapılan görüşmeye göre, Israel U., Amerikalı psikolog David Boder'e, "gettoya çok fazla patates getirilmişti," diye anlatıyordu. "Rumkowski'ye bunların neden dağıtılmadığı sorulduğunda şöyle cevap verdi: 'İşlerime burnunuzu sokmayın. Ne zaman istersem o zaman dağıtırım.' Don oldu ve çürüyen patatesler atılmak zorunda kalındı. Gömüldüler. Bundan sonra, üç yıl boyunca, gömüldükleri noktada insanlar patates aradılar. Ayrıca, böylelikle patateslerdeki suyun çekildiğini ve böyle daha lezzetli olduğunu kendi kendilerine telkin ediyorlardı."[63]

Yine de tanık, aynı diktatör yöneticinin zaman içinde gıda dağıtım sistemine bir düzen getirdiğini de kabul ediyordu: "Başlangıçta her bina için bir komite kuruldu; tüm binanın hissesini onlar alıyor ve insanlara dağıtıyorlardı. Bu çok kötüydü. Çalıyorlardı. Fakat Rumkowski bunu düzeltti. Caddelere göre düzenlenmiş kırk üç semt deposu vardı. Herkesin ekmek için bir kartı sebze için bir kartı, vb. vardı. Bugün, mesela, ekmek

---

61 Christopher R. Browning, *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge, 1992), s. 35 vd.

62 *A.g.e.*, s. 44-46.

63 Yay. haz. Donald L. Niewyk, *Fresh Wounds: Early Narratives of Holcaust Survival* (Chapel Hill, NC, 1998), s. 174.

şu sayıda geliyordu. Depoya gidiliyor, kart koparılıyor ve alışveriş deftere kaydediliyordu."[64]

Rumkowski'nin yiyecek dağıtım sistemine getirdiği "akılcılık", Almanlar dışarıdan tedarik izni verdiği ölçüde etkin olabilirdi; yine de, 1941 baharında getto işçilerinin grev ve protesto dalgasına rağmen, Varşova'daki duruma kıyasla başkan getto sakinleri arasında belli bir eşitlik tesis edebildi. "Önder'in" en sert ideolojik muhalifleri bile, onun girişimlerinden, razı olmanın da şekillendirdiği bir küçümseme ile söz ediyorlardı: Sierkowiak 13 Mayıs'ta, "Rumkowski doktor getirmek için Varşova'ya gitti ve yiyecek dağıtım sistemini yeniden yapılandırıyor" diye yazıyordu. "Yiyecek kooperatiflerinin sayısı artıyor; ekmek ve diğer gıda birimleri birleştirilirken ayrı sebze birimleri kuruluyor. Yeni meydanların, yeşil alanların oluşturulması ve hatta kaldırım ve imar çalışmaları gettodaki 'Bahar Programını' tamamlarken, 'yükselme ve daha üstün başarıya ulaşma yolunda gururla' ilerleniyor."[65]

Tüm bu "üretkenlik artırma" çabalarına rağmen –ki bu Lodz'da anlamlı bir boyuta ulaşmıştı– yiyecek arzıyla ilgili durum, nüfusun çoğunluğu için kronik açlık sınırının ötesinde bir noktaya hiçbir zaman ulaşmadı. Gündelik hayata dair bilgilerimiz kısmen kişisel olarak tutulan kayıtlardan kaynaklı olsa da esas olarak, bir grup resmî günlük yazarının (diğer bir deyişle, Rumkowski'nin görevlendirdiği günlük yazarlarının), Ocak 1941-Temmuz 1944 arasında "geleceğin tarihçileri" için bir anlam taşıyacağını düşündükleri şeyleri düzenli olarak yazmaları ile oluşan kapsamlı "Kronikler" sayesindedir. Başlangıçta yazarlar Lodz Yahudileridir; 1941 sonlarında Reich ve Protektora'dan yapılan sürgünlerin ardından bu ilk gruba Viyana ve Prag Yahudileri eklenmiştir. Kayıt tutucular tüm günlük olayları rapor ediyor ve getto arşivlerinde toplanan belgeleri kullanıyorlardı. Bu belgeler, gettoyla ve megaloman Rumkowski'nin hayatı ve çalışmalarıyla ilgili ulaşılabilen her tür bilginin toplanmasıyla oluşan büyük ve sürekli beslenen bir koleksiyondu. Her ne kadar tarih için topladıkları materyaller üzerine yorum yapmaktan kaçınsalar da –kanıtları sunuş biçimleriyle– hikâyenin ima ettiği anlamı okuyucunun kaçırması imkânsızdı.[66]

12 Ocak 1941 tarihli ilk Kronik kaydı, iki küçük ama anlamlı olayla ilgiliydi: 'Talep Merkezi' mahallerinin birinde, sekiz yaşında bir erkek çocuk kendi ebeveynleri aleyhine bir ihbar yazmış ve kendisine düşen ekmek payını vermemekle onları suçlamıştır. Çocuk, konunun araştırılmasını ve suçlu tarafın cezalandırılmasını istemektedir." Bu kaydın hemen ardından ka-

64 *A.g.e.*, s. 175.

65 Dawid Sierkowiak, *The Diary of Dawid Sierkowiak* (New York, 1996), s. 89.

66 Yay. haz. Lucjan Dobroszycki, *The Chronicle of the Lódz Ghetto, 1941-1944* (New Haven, 1984), s. 6.

yıt tutucular yine ilginç bir durumu kayda geçiyorlardı: "Bir binanın sakinleri sabah uyandıklarında beklenmedik bir durumla karşı karşıya kaldılar zira gece meçhul hırsızlar merdivenlerini ve tırabzanlarını çalmıştı."[67]

Mart 1941'de Varşova'da da yiyecek kıtlığı bir felakete dönüştü. Warthegau'daki mevkidaşı gibi Frank da bir karar vermek zorundaydı; o da Greiser'le aynı yolu seçti. 19 Nisan tarihli bir kararname ile gettonun Alman yönetimi yeniden yapılandırıldı: Bölge Valisi Ludwig Fischer genç avukat Heinz Auerswald'i (Genel Hükümet İçişleri Departmanı eski görevlisi), doğrudan kendi emri altında çalışmak üzere, "Varşova Yahudi mahallesi komiseri" olarak atadı. Ayrıca, "gettonun dış dünya ile ekonomik ilişkilerini denetlemek üzere bir *Transferstelle* [Nakliye Merkezi]" kuruldu ve bu bağımsız kurumun başına da banker Max Bischoff getirildi.[68] Her yerde hazır ve nazır olan Güvenlik Polisi ve SD'nin talep ve girişimleri üzerinde bu yeni otoritenin pek bir kontrolü olmadığını söylemeye gerek bile yok.[69]

Bischoff'un, bir dereceye kadar başarılı olan yeni ekonomik politikasını yürürlüğe sokması bu idari çerçevede gerçekleşti. Raul Hilberg ve Stanislaw Staron'a göre, sürgünlerin başlamasıyla, Haziran 1941'de 400.000 Zloty olan dışsatım Temmuz 1942'de 15 milyona yükseldi. Bu üretimin büyük kısmını gerçekleştiren gettodaki Yahudi istihdam eden Alman firmaları değil Yahudi firmalarıydı. Aynı hesaplamalara göre gettoda üretken Yahudi istihdamı Eylül 1941'de 34.000 iken Temmuz 1942'de 95.000'in üzerine çıkmıştı.

Yine de, "ekonomik iyileşmeye" rağmen, tıpkı Lodz'daki gibi tüm getto nüfusu için asgari yiyecek sağlanamıyordu.[70] Polonya yer altı gazetesi *Information Bulletin*'in 23 Mayıs 1941'de yayınladığı başmakale, durumun "dışarıdan" nasıl göründüğüne ilişkin güvenilir bir betimleme sunuyordu. "Daha fazla kalabalıklaşma hastalık, açlık ve tarifsiz bir yoksullukla sonuçlandı. Soluk yüzlü bir deri bir kemik insanlar, aşırı kalabalık caddelerde amaçsızca dolaşıyor. Duvar kenarlarında dilenciler dikiliyor ya da oturuyor ve açlıktan yığılıp kalan insan görüntüleri yaygınlaştı. Terk edilmiş çocuklar için kurulan sığınaklara her gün bir düzine çocuk giriyor; her gün daha fazla insan sokaklarda ölüyor. Başta tüberküloz olmak üzere bulaşıcı hastalıklar artıyor. Bu arada Almanlar varlıklı Yahudileri soymaya devam ediyorlar. Yahudilere

---

67 Arşivlerin oluşturulması ve kayıt tutucuların çalışmaları hakkında bkz. Dobroszycki, giriş, s. ix vd.

68 Konuyla ilgili bilgi için bkz Frank, *Diensttagebuch*, s. 340, not 12.

69 Hilberg ve Staron, "Giriş", Adam Czerniaków, *The Warsaw Diary of Adam Czerniaków*, yay. haz. Raul Hilberg, Stanislaw Staron ve Josef Kermisz (New York, 1979), s. 48.

70 *A.g.e.*, s. 48 vd.

karşı davranışları alışılmadık ölçüde insanlık dışı. Onlara eziyet ediyorlar ve sürekli saldırgan ve vahşice eğlencelerine hedef seçiyorlar."[71]

Bu tür koşullarda, büyük bir gettoda bulunan topluluğun tekil mensuplarının doğal tepkisi sadece kendisinin, aile fertlerinin ya da yakın arkadaşların varlığını sürdürmesine odaklanmak olacaktı. Başka birçokları gibi, keskin bir gözlemci olan Bund Lideri ve getto savaşçısı Marek Edelman'a göre de bu, aslında, Varşova'daki (ve işgal altında olan her yerdeki Yahudi toplulukları içinde) tüm ortalama getto sakinlerinin ortak davranış kalıbıydı.[72] Yine de, bu genel tepkilere karşın, dışarıdan hatırı sayılır yardım çabaları, kılıfına uydurulmuş kendini koruma çabaları ve kişisel çıkar için yapılanların dolaylı olumlu etkileri ve esas olarak da, grubun en zayıf mensupları olan çocukların ve gençlerin ya da ideolojik (siyasal veya dinî) anlamda en yakın hissettiklerinin iyiliği için kolektif mücadele gayreti de söz konusuydu.

Çok büyük ölçüde Birleşik Dağıtım Komitesi (JDC) tarafından sağlanan dış yardım, yeterli boyutta bir iç yardımlaşma organizasyonuna imkân tanıyordu.[73] Mesela, "Yahudi Sosyal İmecesi" –*Jüdische Soziale Selbsthilfe* ya da JSS– eskiden birbirinden bağımsız çalışan Polonya'daki sosyal yardım kurumlarının çabalarını koordine etmeye başladı. En çok ihtiyacı olanlardan, yani çocuk ve yaşlılardan başlayarak öncelikler tesis etmeye çalışsa da JSS'nin görevi çok ağırdı; faaliyetinin sadece ilk yılında Varşova'da, yiyecek ve diğer temel ihtiyaçlarını karşılayarak yaklaşık 160.000 kişiye yardım etti.

Kısa süre sonra konsey ve Varşova JSS arasında gerilim başladı; *Judenrat*'ın sultası altına giden yolda, JSS bundan kaçınabilmek için her bir adımın mücadelesini verdi. JSS getto nüfusuyla genel anlamda ilgilenirken "Ev Komiteleri" adının da işaret ettiği gibi, yardımlaşmayı konut bazında organize ediyordu.[74] JSS'nin fon kaynağı sadece "JDC" iken Ev Komiteleri'nin faaliyetlerini hem JSS destekliyordu hem de gücü olan bina sakinlerinin ödediği aidatlar.[75] Ayrıca, savaştan önce kurulmuş öksüzlere yardım eden CENTOS ve mesleki eğitime odaklanmış ORT gibi sosyal yardım kuruluşları da kendi faaliyetlerini sürdürüyordu. Ancak Varşova'da, büyük ölçekli kaçakçılık

71 Aktarıldığı kaynak Wladislaw Bartoszewski, "The Martyrdom and Struggle of the Jews in Warsaw Under German Occupation 1939-1943", *The Jews in Warsaw. A History*, yay. haz. Wladislaw T. Bertoszewski ve Antony Polonsky (Oxford, 1991), s. 314.

72 Aktarıldığı kaynak Joanna Michlic-Coren, "Battling Against the Odds: Culture, Education and Jewish Intelligentsia in the Warsaw Ghetto, 1940-1942", *East European Jewish Affairs* 27, sayı 2 (1997), s. 80.

73 JDC'nin Polonya Yahudilerine mali yardımları ve 1939-1941 dönemindeki kurumları konusunda özellikle bkz. Yehuda Bauer, *American Jewry and the Holocaust: The American Jewish Joint Distribution Committee, 1939-1945* (Detroit, 1981), s. 67 vd., özellikle s. 73.

74 Yosef Kermish, "The Judenrat in Warsaw", *Patterns of Jewish Leadership in Nazi-Europe, 1933-1945*, yay. haz. Israel Gutman ve Cynthia J. Haft (Kudüs, 1979), s. 78-80.

75 Lucy S. Dawidowicz, *The War Against the Jews, 1933-1945* (Toronto, 1986), s. 328 vd.

"yardımlaşmanın" asli bir parçası hâline gelmeseydi, bunların hiçbiri yeterli olmazdı.

11 Ocak 1941'de Ringelblum, "Yahudi mezarlığı üzerinden yapılan harika kaçakçılık hikâyeleri dinledim. Bu yolla, bir gecede yirmi altı inek naklettmişler," diye not düşüyordu.[76] Birkaç hafta sonra Kaplan'ın gözlemleri buna eklendi: "Kaçakçılık, duvarların tüm delik ve çatlakları, sınır binalarının bodrumlarındaki tüneller ve fethedenlerin yabancı gözlerinin seçemeyeceği tüm gizli yerler kullanılarak sürdürülüyor. Ari troleybüs kondüktörleri zengin oldu. ... Arilerin troleybüsleri getto içlerinde durmuyorlar ama bu hiç sorun değil. Kaçak çuvallar saptanan bir noktada troleybüsten atılıyor ve güvenilir ellere geçiyor. Bu yıkım günlerinde dinî liderlerimizin kullanmamıza izin verdiği domuz yağı içine gizleyerek kaçakçılık bu yolla yapılıyor."[77] Kaçakçılar ya da daha doğrusu çete başları bu faaliyetlerden öncelikle yarar sağlıyordu. Alman ve Polonyalı muhafızlar hatırı sayılır miktarda rüşveti cebe indiriyorlardı – ve tabii ki, daha küçük ölçekte olsa da Yahudi getto polisi.

Görünüşe bakılırsa Alman yönetimi kaçakçılığa karşı mücadele ediyordu ve bu illegal trafiği zorlaştırmak için getto komiseri bazı tedbirler alıyordu.[78] Yine de, "çoğu durumda kaçakçılığa göz yumuluyordu ve alınan tedbirler sadece boyutunu küçültmeyi hedefliyordu."[79] Yahudi Konseyi'ne gelince, yiyecek arzı durumu göz önüne alındığında, kaçakçılığın durdurulamayacağını ve zaten durdurulmaması gerektiğini anlıyorlardı.[80]

Kaçakçılık ve her türden vurgunculuk yeni bir sınıf yarattı: Varşova'da yeni zenginler ortaya çıktı – bir süreliğine. Çevredeki sefaletten yalıtılmış kendi lokanta ve kabareleri vardı ve burada kısa süreli zenginliklerinin tadını çıkarıyor, çoğunluğu iş ortakları olan Polonyalı ve Almanlarla bir araya geliyorlardı. Bundist Jacob Celemensky anılarını şöyle anlatıyordu: "Leszno Caddesi 2 numarada artık *Sztuka* [Sanat] isimli bir kabare var. ... Gece kulübüne vardığımızda cadde karanlıktı. Yanımdaki aniden, 'dikkat et bir cesedin üstüne basma,' dedi. Kapı açılınca ışık gözlerimi kamaştırdı. Kalabalık kabarenin her bir köşesinde gaz lambaları yanıyordu. Her masanın üzerinde beyaz

76 Emanuel Ringelblum, *Notes from the Warsaw Ghetto: The Journal of Emmanuel Ringelblum*, yay. haz. Jacob Sloah (New York, 1974), s. 121.

77 Chaim Aron Kaplan, *Scroll of Agony: The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan*, yay. haz. Abraham Isaac Katsh (New York, 1965), s. 245. Kaçakçıların yaratıcılığıyla ve bu faaliyetlerin çok önemli işleviyle ilgili ayrıntılı anlatımlar mevcuttur. Örneğin bkz. Yitzhak Zuckermann, *A Surplus of Memory: Chronicle of the Warsaw Ghetto Uprising*, yay. haz. Barbara Harshav (Berkeley, 1993), s. 129.

78 Yisrael Gutman, *The Jews of Warsaw, 1939-1943: Ghetto, Underground, Revolt* (Bloomington, 1982), s. 68.

79 *A.g.e.*, s. 71.

80 *A.g.e.*

masa örtüleri vardı. Tavuk, ördek ve hindi eti yiyen şişman tipler oturuyordu. Tüm bu yiyecekler şarap ve likör boğuluyordu. Gece kulübünün ortasında bulunan orkestra küçük bir platformun üzerinde yer alıyordu. Hemen yanlarında bir solist şarkı söylüyordu. Bunlar, bir zamanlar Polonyalıların oluşturduğu kalabalıklar önünde sahne alan insanlardı. ... Masaları dolduran izleyiciler getto aristokrasisi mensuplarıydı – önemli kaçakçılar, üst düzey Polonyalı görevliler ve her tür kodaman. Yahudilerle iş ilişkisi olan Almanlar da sivil kıyafetlerle buraya geliyorlardı. İzleyiciler adeta hiçbir kaygıları yokmuşçasına yiyor, içiyor ve gülüyorlardı."[81]

Gettonun "yeni sınıfı" nüfusun çok küçük bir kesimini temsil ediyordu. Büyük çoğunluk, kaçakçılığa, yardımlaşmaya, Ev Komiteleri'ne ve –Haziran 1941'e kadar– çoğunlukla Sovyetler Birliği'nden ve Sovyet işgali altındaki Polonya'dan gelen paketlere rağmen, hâlâ açtı. Lodz'da olduğu gibi, patates giderek temel ürün hâline geldi. Oneg Shabath sekreter ve koordinatörü Hersch Wasser 3 Ocak 1941'de şunları yazıyordu: "Bence, gereğinden fazla yeni latke [latke, patates krepleri anlamına gelir ve genellikle Hanuka için hazırlanır] dükkânı açılmasının ardında anlamlı ekonomik bir temel var... halk kahvaltı, öğle yemeği ya da akşam yemeği yerine birkaç tane latke yiyerek açlığını yatıştırıyor. Ekmek artık bir rüya hâline geliyor, sıcak bir öğle yemeği ise bir hayal dünyasının ürünü. Latke milli yiyecek olduysa durum kesinlikle berbat demektir."[82]

Açlık yayılıyordu, özellikle de şehirlerden gelen mülteciler arasında. Gettonun kapandığı Kasım 1940 ile sürgünlerin başladığı Temmuz 1942 arasında açlık ve hastalık nedeniyle ölenlerin sayısı 100.000 gibi yüksek bir rakama ulaşmış olabilir (aynı zamanda, şehirlerden gelen mülteci dalgalarıyla, ayrıca 1942 baharında Reich'tan gelen sürgünlerle nüfus "yenileniyordu"). Yine de, genel sefalete rağmen, çocukların ve gençlerin eğitimi düzenli ve kısmen başarılı bir çaba olarak sürdürülüyordu.

1941 yılına kadar Genel Hükümet'te Yahudi okulları yasaktı. Frank'ın Yahudi eğitiminin yeniden başlamasını kabul etmesinin ardından öğretim resmiyet kazandı ve yerel Alman yetkililerinin talimatları doğrultusunda, aşama aşama konseyler devraldı. Lodz'daki okullar 1941 baharında yeniden açıldı; Varşova'da ise ancak Kasım 1941'de. Varşova'da öğretimin yasak ol-

81 Jacob Celemenski'nin söyledikleri Yiddish dilindeki anılarından alınmadır, aktarıldığı kaynak Moshe Fass, "Theatrical Activities in the Polish Ghettos during the Years 1939-1942", *Theatrical Performance during the Holocaust: Texts, Documents, Memoirs*, yay. haz. Rebecca Rovit ve Alvin Goldfarb (Baltimore, 1999), s. 100-101. Piyanist Wladyslaw Szpilman böyle bir kabarede sahneye çıkıyordu. Bkz. Wladyslaw Szpilman, *The Pianist: The Extraordinary True Story of One Man's Survival in Warsaw, 1939-1945* (New York, 1999), s. 83 vd.

82 Hersch Wasser, "Daily Entries of Hersch Wasser", *Yad Vashem Studies*, yay. haz. Joseph Kermish (1983), cilt 15, s. 239.

duğu yaklaşık iki yıl boyunca faaliyet gösteren gizli okullar, savaş öncesinin genel eğitim kurumlarında çalışan öğretmenler tarafından idare edildi ve gettonun her köşesine yayıldı.

Küçük çocukların eğitim ve oyun faaliyetleri zorlu açlık engeliyle karşı karşıyaydı. Ringelblum arşivleri bu çözümsüz sorunla karşı karşıya kalmış öğretmen ve sosyal hizmet görevlilerinin gönderdiği bol miktarda materyal barındırır. "Aklı devamlı bir dilim ekmekte olan kayıtsız, aç bir çocuğun ilgisini nasıl başka bir yöne çekersiniz?" diye soruyordu biri; diğer bir tanesi, yemek "çocukların katılmasını istediğimiz her tür faaliyetten uzaklaşma noktasıydı" diyordu.[83] Savaş sonrasında, diğer bir gönüllü öğretmen şöyle yazmıştı: "Benimle aynı avlu etrafında oturan çocukların okul harçlarını kendi cebimden ödemek istedim ama işe yaramadı çünkü açtılar."[84] Yine de lise ve ilkokul eğitimleri yoğundu ve gettonun üç dilli gizli kütüphanesi kalabalık bir okur kitlesini çekiyordu. Çocuk ve yeni yetmelerin kendi tercihleri vardı: Frances Hodgson Burnett'in *Little Lord Fauntleroy* kitabı ve Edmondo De Amici'nin *The Heart* kitabı.[85] Ancak bu çocukların çoğu normal hayattan habersizdi. Hayatta kalanlardan birinin ifadesine göre, "gettoda sıkışıp kalmış bu çocuklar hayvanlar ve bitkilerle ilgili hiçbir şey bilmiyorlardı. Bir ineğin neye benzediğini bile bilmiyorlardı."[86]

Anlaşılan, yetişkin getto nüfusunun en sevdiği kitaplardan biri Frans Werfel'in *The Forty Days of Musa Dagh* romanıydı. Türklerin Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilere yaptığı soykırımla ilgiliydi ve bir grup Ermeni'nin kahramanlığını ve sabrını –ve nihai kurtuluşlarını– anlatıyordu.[87] Daha genel terimlerle söylersek kültürel faaliyetler, ideolojik tartışmalar ve "akıl serüveninin" ortaya koyduğu her tür ifade, günbegün yaşanan yıkım karşısında hem içgüdüsel hem de iradi bir tepkiydi ve mutlak sefaletten kısa süreli bir kaçıştı.

Müzik, Varşova ve Lodz gibi daha büyük gettolarda özel bir rol oynuyordu. Orkestralar kuruldu ve görece zengin ve yoğun bir müzik yaşamı gelişti. Mesela Varşova'da bir senfoni orkestrası kurma girişimini birkaç müzisyen başlattı; ancak, Marcel Reich-Ranicki'nin deyişiyle, amaçları bu "soylu sanata hizmet etmek ya da başkalarına eğlence ve mutluluk sağlamak mıydı? Asla değildi – açlıklarını dindirmek için biraz para kazanmak istiyorlardı."[88] Gettoda aslında neyin daha önemli olduğunu hatırlatan diğer bir ifade.

---

83 Bu tanıklıkların aktarıldığı kaynak Michlic-Coren, "Battling Against the Odds", s. 79-80.

84 *A.g.e.*, s. 80.

85 *A.g.e.*, s. 91.

86 *A.g.e.*

87 Joanna Michlic-Coren, "Battling Against the Odds: Culture, Education and the Jewish Intelligentsia in the Warsaw Ghetto, 1940-1942", *East European Jewish Affairs*, cilt 27, sayı 2, 1997, s. 91.

88 Marcel Reich-Ranicki, *The Author of Himself: The Life of Marcel Reich-Ranicki* (Londra, 2001), s. 153.

Getto müzisyenlerinin marifetlerini büyük bir hevesle ve ustalıkla betimlemeyi sürdüren Reich-Ranicki, Alman-lisanslı *Gazeta Zydowska*'ya Wiktor Hart mahlasıyla zaman zaman eleştiri yazıları yazarak şansını deniyordu.[89] 1941 yılında yirmi bir yaşındaydı, Wloclawekli bir Yahudi aileden geliyordu fakat 1938 kışında, Polonyalı Yahudilerin Naziler tarafından Reich'tan sürülmesi sırasında Polonya'ya geri gönderilmeden önce liseyi Berlin'de okumuştu. Aile Varşova'ya taşındı ve konseyin kurulmasından sonra, akıcı bir Almancası olan Reich-Ranicki "Tercüme ve Yazışma Bürosu" şefi olarak işe girdi.[90]

Senfoni konserlerine gösterilen yüksek ilgiye dair değerlendirmeleri, gettodaki genel kültürel yaşama da ışık tutuyor. "Aç ve sefil durumda olanları konser salonlarına getiren bir meydan okuma değil, teselli ve yükseliş hissine susamışlıktı – seçilen bu kelimeler basmakalıp olsa da durumu açıklıyor. Hayatlarıyla ilgili kesintisiz bir korku yaşayanlar, gettolarda ot gibi yaşayanlar, birkaç saatliğine de olsa bir sığınak ve kaçış peşindeydiler ve bir tür güvenlik hatta mutluluk arıyorlardı. İhtiyaçları olan şey bir karşı-dünya idi."[91]

Lodz'da da müzik hayatı yoğundu. Mesela, Mart 1941'in ilk üç haftası boyunca, getto "Kronikleri" ayın birinde, beşinde, on birinde ve on üçünde konser olduğunu kaydetmiş: "Ayın on üçünde ki o gün Purim idi," diye başlıyordu Kroniklerdeki kayıtlar, "Miss. Bronislawa Rotsztat'ın keman konseri ve ayrıca Dawid Bajgelman'ın yönettiği, Hazomir [İbranice "bülbül"] korosunun eşlik ettiği senfoni konseri vardı. 15 Mart Cumartesi günü aynı konser, aralarında konsey başkanının da bulunduğu davetliler için tekrarlandı. Bu performansın özel, törensel bir niteliği de vardı ve akşam saat ona kadar sürdü. 17 Mart'ta Okul Departmanı, okul çocukları için bir müzik ve vokal performansı düzenledi. Ayın on sekizinde, yirmisinde ve yirmi ikisinde fabrika işçileri için senfoni konserleri vardı ve son olarak ayın yirmi ikisinde klasik müzik günündeki senfoni konserini şef Theodor Ryder yönetti."[92]

Halka yönelik entelektüel (ideolojik) faaliyetler muhtemelen açık kültürel organizasyonlardan daha yoğundu. 8 Mayıs 1941'de Sierkowiak, [komünist] "gençlik eğitim birimi" mensubu üç diğer liseliyle buluşma niyetini kayda geçiyordu: "Lenin'in ünlü eseri *Devlet ve Devrim*'i tartışacağız ve daha sonra... gettodaki tüm diğer faal gençlik birimlerine anlatacağız."[93] 10 Mayıs'ta,

89 *A.g.e.*, s. 157.

90 *A.g.e.*, s. 141.

91 *A.g.e.*, s. 159.

92 Dobroszycki, *The Chronicle*, s. 25 vd., 35.

93 Sierkowiak, *Diary*, s. 88.

"yoldaş Ziula Krengiel 1 Mayıs bayramının önemini anlattı... öğleden sonra kızlarla bir toplantımız vardı ve bu toplantıda en aktif üyeler olarak (Niutek, Jerzyk ve ben) artı-değer kavramını açıklarken çok zor anlar yaşadık."[94]

Lodz gettosundaki genç Marksistler arasında, entelektüel eğitim ve örgütlü eylem birlikte yürütülüyordu ve eylemleri tetikleyen de yoksulluktu: "Dün, bizimle aynı sınıftan biri açlık ve bitkinlikten öldü," diye yazıyordu Sierkowiak 13 Mayıs'ta. "Sınıfın üçüncü kurbanıydı."[95] Daha fazla yiyecek için okul yetkililerine karşı yapılan eyleme Sierkowiak liderlik etmişti. Aslında bir kazancı da olmuştu.[96] Ayın on altısında okul doktoru tarafından muayene edildi: "Zayıflığım karşısında dehşete kapıldı. Beni röntgene sevk etti. Artık okulda belki de çift porsiyon çorba alabilirim. Aslında beş çorba daha iyi olurdu ama iki çorba da bana iyi gelecek. Her neyse, bir çorba hiç yetmiyor."[97]

Doğal olarak, ideolojik ve genel eğitim faaliyetleri en yaygın ve sistematik biçimde örgütlü siyasal "gençlik hareketleri" içindeydi. İşgalin başlamasından 1941'in sonuna kadar bu faaliyetlere hiç müdahale edilmedi; Almanları hiç ilgilendirmiyordu. Böylelikle, büyük gettolarda gençlik hareketleri ayrı bir alt-kültür yarattı: Anti-Siyonist Bund gençlik hareketi Zukunft (Gelecek), Siyonist-Revizyonist Betar ayrıca Merkez-Sol ve esas olarak da sol-kanat "öncü" Siyonist gençlik, her biri kendine ait birer dünya kurdu.[98]

Örgütlü Yahudi gençliği, savaşın başında İsrail topraklarındaki temsilcilerinin ve yaşça büyük siyasal toplumsal liderlerinin alelacele ayrılması nedeniyle kendi başına kalırken; Bundist gençlik, işgal altındaki Polonya'da (ve kısa bir süreliğine Sovyetler Birliği'nde) kalmaya devam eden yaşça büyük liderleriyle temasını sürdürürken, Siyonist gençlik hareketleri, kendileri temasta kalmayı ve yardım almayı çok istemelerine rağmen, Filistin'deki parti merkeziyle temaslarını yavaş yavaş kaybettiler. Bu Siyonist gençliğin ideolojik coşkusu azalmadı – hatta içinde bulundukları koşullar nedeniyle artmış bile olabilirdi; ancak İsrail topraklarından gelen yanıtlar kısa süre sonra, giderek azalan akıl dışı ve baştan savmacı öneri ve talimatlara dönüştü ve daha önce Zivia Lubetkin'in mektubunda da gördüğümüz gibi, tamamen kesil-

94 *A.g.e.*, s. 89.

95 *A.g.e.*, s. 90.

96 *A.g.e.*

97 *A.g.e.*, s. 91.

98 Yisrael Gutman, "Zionist Youth", *Zionist Youth Movements during the Shoah*, yay. haz. Asher Cohen ve Yehoyakim Cochavi, *Studies on the Shoah* 4 (New York, 1995), s. 13-14; Aharon Weiss, "Zionist Youth Movements in Poland during the German Occupation", *Zionist Youth Movement during the Shoah*, yay. haz. Asher Cohen ve Yehoyakim Cochavi, *Studies on the Shoah* 4 (New York, 1995), s. 243.

di.[99] Bu kayıtsızlık, giderek artan bir soğukluğa yol açtı ve en büyükleri yirmili yaşların başında olan yerel gençlik liderleri arasında çaresiz bir bağımsızlık duygusu hâsıl oldu.[100]

Süregiden yoğun tartışmalar –mesela aynı Siyonist-sosyalist görüşleri paylaşan hareketleri (Hashomer Hatzair, Gordonia ya da Dror gibi) bölen tartışmalar– bugünden geriye bakıldığında anlaşılmaz görünse de, bu ideolojik-kültürel faaliyetlere ve çok sayıda yer altı gazete ve dergilerinin –Lehçe, İbranice ya da Yiddish– yayınına hasredilen büyük çaba, bir direniş biçimi ve sonraki günlerin silahlı mücadelesi için gerekli bir psikolojik hazırlık hâline geldi.[101]

Konsey, getto yaşamının merkezinde yer almayı sürdürdü. 1941 ortalarında, örneğin Varşova Judenrat, tüm şubelerinde (bir noktada sayıları otuza yaklaşmıştı) 6.000 civarı kişiyi istihdam eden çok kollu bir bürokrasiye dönüşmüştü; imkânların kıtlığı göz önüne alındığında gerçekten başarılıydı ama yine de, daha önce belirtildiği gibi, Yahudi nüfus çoğunluğunun yoğun düşmanlığıyla karşı karşıyaydı ve bu düşmanlık zaman geçtikçe artıyordu. Lafını hiç esirgemeyen Kaplan, 23 Nisan 1941'de, "Varşova topluluğunun gözünde Konsey bir nefret odağı" diye not düşüyordu. "Konseyden fazla söz edildiğinde herkesin kanı kaynamaya başlıyor. Yetkililerden duyulan korku olmasa kan akar. ... Söylentiye göre, Başkan saygın bir adam. Ancak çevresindekiler insanlığın yüz karaları. İki-üç istisna var onlar da etkili değiller. ... Geri kalanı [Yahudi] halkın posası. ... Bunlar savaş öncesi dönemde bile çirkin ilişkilerden kaçınmayan hain ve yoz kişiler olarak biliniyorlar. ... Her şey Başkanın adıyla yapılıyor. Ama gerçekte her şey onun bilgisi ve hata izni olmadan, belki de karar ve niyetleri hilafına yapılıyor."[102] Shimon Huberband'ın kayda geçtiği bir getto şakası topluluğun yaklaşımının özünü ifade ediyor: "Çağdaş bir Yahudi duası – Tanrım, başkan ya da başkan vekili olmama yardım et ki kendime fon tahsis edebileyim."[103] Yaygın yozlaşmanın

99 Dina Porat, "Zionist Pioneering Youth Movements in Poland and Their Attitude to Eretz Israel during the Holocaust", *Polin: Studies in Polish Jewry* 9 (1996), s. 195 vd.

100 Hayatta kalanlardaki derin ihanete uğramışlık ve çaresizlik duygusu savaşın bitmesiyle küllendi ancak zaman geçtikçe yeniden ortaya çıktı ve özellikle 1980 sonrasından başlayarak mülakat, anı ve tarihsel araştırmalarda geniş bir ifade alanı buldu.

101 Yukarıdaki notların yanında bkz. Erica Nadelhaft, "Resistance through Education: Polish Zionist Youth Movements in Warsaw, 1939-1941", *Polin: Studies in Polish Jewry* 9 (1996), s. 212 vd.

102 Aktarıldığı kaynak, yay. haz. Yitzhak Arad, Yisrael Gutman ve Abraham Margaliot, *Documents on the Holocaust: Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and Soviet Union* (Kudüs, 1981), s. 230.

103 Shimon Huberband, "Kiddush Hashem: Jewish Religous and Cultural Life in Poland during the Holocaust", yay. haz. Jeffrey S. Gurock ve Robert S. Hirt (New York, 1987), s. 120.

tetiklediği öfkenin ötesinde, halkın kızgınlığı özellikle zorunlu çalışma çağrısı, vergilendirme ve Yahudi polisinin acımasızlığı üzerinde odaklanıyordu.

Bir yandan giderek daha fazla Yahudi getto işliklerinde istihdam edilirken, konseylerin oluşturduğu "çalışma kıtaları" da her gün işe götürülüyorlardı. Ayrıca, hatırlayacağımız gibi, Yukarı Silezya'da on binlerce yerli Yahudi özel "Organization Schmelt" çalışma kamplarında çok yoğun bir biçimde çalışıyordu ve Genel Hükümet'in doğusunda, esas olarak da Globocnik'in Lublin bölgesinde SS, Yahudi işçileri insafsızca köle gibi çalıştırıyordu. Buradaki işçiler, belirgin bir askerî amaç olmaksızın anti-tank siperler kazıyor, bir savunma hattı kuruyorlardı. OKH bu girişimi onaylıyordu fakat uygulaması tamamıyla Himmler'in yardımcısının ellerine terk edilmişti.[104]

Doğu Polonya'daki zorunlu işçiler de, diğerleri gibi, Yahudi mahallelerinin ya da gettoların sokaklarından çekilip alınıyor ve Frank'ın 26 Ekim 1939 talimatnamesine göre zorunlu elemeye tabi tutuluyorlardı, önceden gördüğümüz gibi, daha sonra konseylerce seçiliyorlardı. Birçoğu haftalara hatta aylara yayılan süreler için Lublin çalışma kamplarına gönderiliyorlardı. Eylül 1940'ta Lublin'deki Belzec çalışma kampını ziyaret eden sağlık komisyonunun raporuna göre durum şöyleydi: "Barakalar bu sayıda insanın yaşaması için uygun değil. Karanlık, pis ve bit dolu. İşçilerin yüzde otuzunun ayakkabı, pantolon ya da gömleği yok. Şilteleri yok ve hepsi yerde uyuyor. Çatılar her yerinden akıyor ve pencerelerde cam yok. Yer darlığı korkunç bir durumda: Yaklaşık 5'e 6 metrekarelik bir alanda, yetmiş beş kişi yerde üst üste yatıyor. Sabun yok hatta su bile zor bulunuyor. Hastalar ve sağlıklılar bir arada uyuyorlar. Akşamları barakaları terk etmek yasak, bu nedenle tüm ihtiyaçlar orada görülüyor. Dolayısıyla hastalıkların yayılmasında şaşılacak bir şey yok. Buna rağmen, bir günlüğüne bile olsa, işten izinli sayılmak aşırı derecede zor. Hastalar dâhil herkes işe gelmek zorunda."[105]

Czerniaków, çalışma kamplarındaki durumun farkındaydı. En kötü durumda olan Lublin bölgesiydi fakat Varşova'da da durum daha iyi değildi.

---

104 Rolf-Dieter Müller, *Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik: Die Zusammenarbeit von Wehrmacht, Wirtschaft und SS* (Frankfurt am Main, 1991), s. 21 vd. Polonya harekâtının tamamlanmasının hemen ardından Himmler şu açıklamayı yapmıştı: "2,5 milyon Polonya Yahudi'si, Sovyetler Birliği sınırı boyunca anti-tank hendekleri kazmak için kullanılacak." Bkz. Halder, *Kriegstagebuch*, cilt 1, 184n. On binlerce Yahudi'yi köle emeği olarak göndermek için bir yol daha vardı. 1941 başlarında Greiser ideolojik anlamda alışılmadık bir adım attı: Reich çalışma bakanına, Almanya'da istihdam edilmek üzere, kendi bölgesinden 70.000 Yahudi işçi göndermeyi önerdi. Sovyetler Birliği'ne yönelik harekât hazırlıklarının hızlanması nedeniyle Alman savaş ekonomisinin artan ihtiyaçlarıyla karşı karşıya kalan Göring bunu onay verdi. Reichsmarshall, bu yeni ve beklenmedik işgücüne engel olmamaları için bütün yerel yetkilileri uyardı. Ancak tüm bu planlar suya düşecekti: Nisan 1941'de Hitler, savaş sanayinde istihdam için olsa dahi, Doğu'dan Reich'a Yahudi transferini yasakladı.

105 Yay. haz. Tatiana Berenstein, *Faschismus, Getto, Massenmord: Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkrieges* (Berlin [Doğu], 1961), s. 221.

10 Mayıs 1941'de, kısa bir ziyaret için izin alabilmiş iki konsey mensubunun yazdığı rapor eline geçtikten sonra şu notu düştü: "Kamp barakalarında üzerinde uyudukları şilteler perişan durumda ve duvarlardan içeri rüzgâr giriyor. İşçiler geceleri titriyor. Duş ve tuvalet yok. İşçilerin botları ıslak kum ve çamurdan mahvolmuş durumda. İlaç ya da sargı bezi yok. *Lagerschutz* [Kamp muhafızları] birçok yerde işçilere kötü davranıyor. Meissner [ziyaretin gerçekleştiği bölgedeki –Kampinos barakaları– kamp muhafızlarının komutanı], işçilerin dövülmesini yasaklayan bir talimatname yayınladı." "Yine de, gettodaki yoksullar, biraz para ve yiyecek alma umuduyla gönüllü oluyorlar." Günlüğe yazdığı aynı notta Czerniaków şunu da ekliyordu: "Ücretler ödenmiyor. ... Her şey yiyeceğe bağlı." Söz verilen yiyeceğin sadece bir bölümü dağıtılıyordu.[106]

Çalışma kamplarından korunmak parayla mümkündü. "Eğer henüz toplama komisyonunun önüne çıkmadıysanız," diyordu Wasser 28 Nisan 1941'de yazdığı notta, "doktorlardan herhangi birine gidip 150 zl. (zloti) ücret öderseniz, o size serbest bırakılmanızı talep edebileceğiniz bir tıbbi gerekçe bulacaktır. Eğer ek bir 200 zl. daha öderseniz, mucizevi bir biçimde, çalışma kartınız zahmetsiz ve sorusuzca evinize gönderilecektir. Eğer, Allah korusun, daha önce tıbbi muayeneden geçtiyseniz ve '*tauglich*' (çalışabilir) bulunduysanız –vay başınıza gelenler!– muafiyet ve dokunulmazlık sertifikası alma sürecinde ödeyeceğiniz meblağ yaklaşık 500 zl. olacaktır."[107]

Başta Varşova olmak üzere vergilere gelecek olursak, bariz bir insafsızlık söz konusuydu. Konsey varlıklılardan doğrudan vergi almak yerine, gettodaki en temel mal ve hizmetlerden dolaylı vergi almayı tercih ediyordu; bunun anlamı, vergi yükünün çoğunu toplumun en yoksul katmanının (çok büyük çoğunluğunun) taşıdığıydı. Varlıklı getto sakinleri, büyük kaçakçılar, her çeşitten vurguncular kendi mülkleri üzerinde doğrudan vergilere fiilen imkân tanımıyorlardı.[108]

Büyük olasılıkla halk öfkesinin en yaygın hedefi, ilke olarak hem konseyin hem de Almanların emrinde olan Yahudi polisi yani üniformalı Yahudi "toplum hizmeti" idi. Varşova'da getto polisi 2.000 kişilik bir güçtü ve başlarında da eski Polonya polisi amiri, din değiştirmiş Józef Szerynski vardı.

Polisler ağırlıkla, "nitelikli" sınıftan, dönemin aydın sınıfından gelme genç erkeklerdi. Herkesçe istenen bu işe girebilmek için gerekli ilişkilere sahiptiler ve bir kez üniformayı üstlerine geçirdikten sonra da konseyin ya da Almanların verdiği en istenmeyen emirleri (vergi toplamak, zorunlu çalışmaya

106 Czerniaków, *Warsaw Diary*, s. 233.

107 Wasser, "Daily Entries of Hersch Wasser", s. 266.

108 Kermish, "The Judenrat", Yisrael Gutman ve Cjnthia J. Haft, *Patterns of Jewish leadership in Nazi Europe, 1933-1945* (Kudüs, 1979), s. 80-81.

gidenlere eşlik etmek, gettonun iç parmaklıklarında nöbet tutmak, mülklere el koymak vb.) bile yerine getirmekten çekinmiyorlardı ve genellikle de bunu acımasızca yapıyorlardı. Her ne kadar o günlerde –ve savaş sonrasında– polisi, bizim görevimizi sadece Almanlar ve Polonyalılar yapsaydı her şey çok daha kötü olurdu biçiminde bir savunma yapıyor olsa da, şüphe yok ki "getto polisinin önemli bir bölümü ahlâken ve madden yozlaşmıştı, ezilenlerin üzerinden zenginleşiyorlardı ve görevlerini icra ederken getto sakinlerine zulmediyorlardı."[109]

Varşova yakınlarındaki Ottwock'dan Yahudi polisi Calel Perechodnik'in, şehrin "Ari" kesiminde ölmeden birkaç gün önce, 1944 yılında yazdığı anı notlarında bu utanç verici durumu yansıtan hiçbir şey yoktur. Daha açık ifadesiyle, anılar sürgün öncesi döneme (1942 yazı öncesi) ait olduğu ölçüde bu böyledir. Perechodnik, "Şubat 1941'de, savaşın biteceğine dair bir belirti göremeyince, çalışma kamplarına götürülmek üzere yakalanmaktan kurtulmak için Getto Polisine katıldım" notunu düşer.[110] Ottwock Yahudi polisinin gündelik faaliyetleri ile ilgili pek fazla anlatacak bir şeyi yoktur: "Ve bu zaman zarfında ne yaptım? Gerçeği söylemek gerekirse, hiçbir şey. İnsanları yakalamak için dışarı gitmiyordum çünkü bunu uygunsuz buluyordum. İnsanların söyleyeceklerinden çekiniyordum. Zaten bunun gerektirdiği sportif yeteneğim de yoktu. Yahudi fırınından ekmek kotasını alıyordum ve ... bunu kumanda merkezinde veya Getto Polis görevlilerine dağıtıyordum."[111] Tümüyle gerçek olamayacak kadar tatsız mı? Galiba öyle.

Almanlar açısından Yahudi polisler, diğer herhangi bir Yahudi kadar aşağılıktı. Gettoda Amerikalı annesiyle birlikte yaşayan Yahudi kız Mary Berg (1941'de göç etmesine izin verildi), 4 Ocak 1941'de şöyle bir not düşüyordu: "Dün, küçük ve büyük gettolar arasındaki geçide yakın bir noktada, Chlodna caddesinde Nazi bir jandarmanın Yahudi polise 'talim' yaptırdığını kendi gözlerimle gördüm. Genç adam sonunda nefessiz kalsa da Nazi hâlâ onu düşmeye ve kalkmaya zorluyordu, sonunda kanlar içinde yere yığıldı."[112]

Ayrıca, Almanlar Varşova konseyini ve Yahudi polisi by-pass ederek, Gestapo ile farklı bağlantısı olan kendi Yahudi ajanlarını güçlendiriyorlardı. Resmî görevi fahiş fiyat ve diğer yolsuzluk biçimleriyle savaşmak olan, karanlık karakterlerin yer aldığı ve Abraham Ganzweich'in liderlik ettiği üç yüz ki-

109 Isaiah Trunk, *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation* (New York, 1972), s. 499-500.

110 Calel Perechodnik, *Am I a Murderer?: Testament of a Jewish Ghetto Policeman*, yay. haz. Frank Fox (Boulder, CO, 1996), s. 9.

111 *A.g.e.*, s. 14.

112 Mary Berg, *Warsaw Ghetto, A Diary*, yay. haz. Sh. L. Shnayderman (New York, 1945), s. 45-46. Berg'in anıları üzerinde yazar ve yayıncılar tarafından tümüyle oynanmış olabilir, dolayısıyla bu çalışmada çok az kullanılmıştır.

şilik bir grup olan "On Üç" (isimleri, merkezlerinin 13 Leszno Caddesi'nde olması nedeniyle on üçtü), böyle bir örnekti. Ganzweich bir muhbirdi, tıpkı atlı tramvay servisinin sahipleri Kohn ve Heller gibi. Ganzweich "sosyal hizmet" ve "kültürel faaliyetleri" destekleyerek[113] toplulukta bir meşruiyet kazanmayı denese de Czerniaków ve diğer birçok kişi ona şüpheyle yaklaşıyordu.[114] Önemli ya da önemsiz birçok muhbir gettodaki siyasal yaşamla ilgili haber taşımıyordu; hangi getto sakinlerinin altın ya da nakit para sakladığını ihbar ediyorlardı ve genellikle hizmetleri karşılığında Almanlardan "ödül" alıyorlardı.[115]

Hastalık ve açlık tehdidi hiç yok olmadı. Biri Alman diğeri Yahudi kaynaklı, Varşova gettosunda yiyecek ve sağlık durumunu ele alan iki rapor aynı günlerde, Eylül 1941'de yazıldı. Komiser Auerswald imzalı Alman raporu yılın ilk sekiz ayını kapsıyordu ve getto istatistikçileri ile tıpatıp aynı rakamlara ulaşıyordu.[116] Aylık ölüm oranları Ocak (898) ile Ağustos (5.560) arasında altı kat artmıştı. Her iki raporda da Ağustos ve Eylül aylarında bir duraklama görülüyordu.

Yahudi istatistikçiler, on beş yaş altı çocuk ölümleriyle yetişkin ölüm oranlarının karşılaştırılmasına önem veriyorlardı. Ocak-Eylül 1941 arasında derlenen sonuçlara göre, başta çocuk ölümleri daha düşük bir oranda artarken son dört ayda genel nüfustaki ölüm oranını yakalıyor ve geçiyordu. Getto istatistikçilerinin değerlendirmesine göre, başlangıçta ebeveynler hâlâ çocuklarını açlıktan koruyabiliyorlardı; ancak bir süre sonra, giderek kötüleşen yiyecek sorunu bu çabayı olanaksızlaştırdı.[117]

Çocukların durumunun 1941 yazı başında dramatik bir biçimde bozulma-

113 Gutman, *The Jews of Warsaw*, s. 92.

114 Ganzweich örneği, o dönemde getto Yahudileri arasında görünenden daha fazla dayanışma olabileceğini gösteriyor. Muhtemelen 1941 başlarında Ganzweich ile evinde buluşan getto sakinlerinden Hillel Zeidman Almanlar için hazırlanmış bazı raporları da görmüştü. "Bu raporlar (ki onlarcasına göz gezdirdim) ihbar anlamına mı geliyor?" diye soruyordu Zeidman günlüğünde. "Bu söylenemez, aksine raporlarda öneriler yer alıyordu. ... Yahudilere daha az sert davranmanın Almanların yararına olduğunu anlatmaya çalışıyordu." Hillel Zeidman, *Diary of Warsaw Ghetto* [İbranice] (New York, 1957), s. 177-78. Ganzweich'in raporları 1980'lerde bulundu ve yayınlandı: Bu ılımlı değerlendirme doğrulandı. Raporların çoğu, "getto sakinlerinin değerli bir servet" olarak görülmesi gerektiğine Almanları inandırma niyeti taşıyordu. Yay. haz. Christopher R. Browning ve Yisrael Gutman, "The Reports of a Jewish 'Informer' in the Warsaw Ghetto - Selected Documents", *Yad Vashem Studies* 17 (1986), s. 247 vd., 255. Bilinen diğer bir muhbir Alfred Nossig de özünde farklı değildi. Shmuel Almog, "Alfred Nossig: A Reappraisal", *Studies in Zionism* 7 (1983).

115 Özellikle bkz. Huberband, "Kiddush Hashem: Jewish Religious and Cultural Life in Poland during the Holocaust", s. 136 vd.

116 Auerswald raporunun yayınlandığı kaynak Arad, Gutman ve Margaliot, *Documents on the Holocaust*, s. 244-46.

117 Bernstein, *Faschismus, Getto, Massenmord*, s. 140.

sı, günlük yazarlarının ifadelerinde hemen karşılık bulacaktı. 11 Temmuz'da Ringelblum şöyle diyordu: "Akşam dokuzdan sonra dilenenlerin oluşturduğu özel bir dilenci sınıfı. Pencerenizden bakarken yeni yüzler görüyorsunuz, gün boyunca görülmeyen farklı dilenciler. Caddenin tam ortasından yürüyüp ekmek dileniyorlar. Çoğunluğu çocuk. Gecenin sessizliğinde aç dilenci çocukların yakarışları öylesine inatçı ki, ne kadar katı kalpli olsanız da, sonunda onlara bir parça ekmek atmak zorunda kalıyorsunuz – yoksa evi terk etmeniz gerekir. Bu çocuklar sokağa çıkma yasağını hiç umursamıyorlar ve akşam on bir hatta on ikiye kadar sesleri duyuluyor. Hiçbir şeyden ve hiç kimseden korkmuyorlar. Böyle dilenci çocukların geceleri kaldırımlarda ölmesi yaygın bir durum. Bana böyle bir korkunç sahne anlatıldı... Balkondan kendisine atılan ekmek parçasına uzanamayacak kadar zayıf düşmüş altı yaşında dilenci bir oğlan çocuğu, soluksuz yatıyormuş."[118]

Ancak 1941 yazında Varşova gettosunda hüküm süren koşullarda, ölüm giderek daha tarafsız oluyordu çünkü çocuk ya da yetişkin seçmiyordu. Tifüs yayılıyordu ve hastanelerin –getto sağlık şubesi direktörüne göre "imha mahalleri"– yapacağı pek bir şey yoktu: Hastalar ya salgın nedeniyle ölüyordu ya da hastanedeki yiyecek kıtlığından.[119]

24 Temmuz 1941'de Czerniaków'un düştüğü kayıt şöyleydi: "16 Krochmalna caddesi girişinde Askerî Sağlık Kolu Komutanı tarafından durduruldum ve bana ileri derecede çürümüş bir çocuk cesedi gösterildi. Çevreden edinilen bilgiye göre ceset, zaten çürümüş bir halde, oraya dün bırakılmıştı. Daha sonra yapılan araştırmalar sonucu oraya onu kendi annesi Chudesa Borensztajn'ın bıraktığı saptandı... Çocuğun adı Moszek'ti ve 6 yaşındaydı. Aynı binada 43 yaşındaki Molka Ruda'nın da bedeni yatıyordu ve henüz ölüm sertliği başlamamıştı ve ayrıca aynı binanın avlusunda Chindel Gersztenzang'ın cansız bedeni vardı. ... Sağlık kolu, geçmekte olan 'Eternity' adlı cenaze firmasının cenaze arabasını durdurdu ve cesetlerin götürülmesini emretti."[120]

1940 yazından sonra *Aufbau Ost*'un erken aşamalarında, artan sayıda Wehrmacht birimleri bir kez daha Polonya'ya doğru hareket ettiğinde, askerle-

118 Ringelblum, *Notes*, s. 204-5. Yahudi halkın sağlık durumu bir gettodan diğerine farklılık göstermiyordu. Buna rağmen, örneğin Vilna'da, 1941 kışından itibaren (gettonun kurulmasından sonra) hastalıktan ölüm oranları görece düşük bir seviyede seyrediyordu. Bu olağan dışı durum bir dizi ilintisiz faktörden kaynaklanmış olabilir. Geriye kalan nüfus (yaz ve kış imhalarının ardından) genellikle gençti, Varşova ya da Lodz'a kıyasla yiyecek arzı yeterliydi, gettodaki doktor sayısı görece fazlaydı, şehrin merkez Yahudi hastanesi getto sınırları içinde kalmıştı ve konseyin sağlık şubesi katı sağlık ve temizlik kuralları dayatıyordu. Vilna gettosunda sağlık koşulları konusunda bkz. Solon Beinfeld, "Health Care in the Vilna Ghetto", *Holocaust and Genocide Studies* 12, sayı 1 (1998), s. 66.

119 Ringelblum, *Notes*, s. 194.

120 Czerniaków, *Warsaw Diary*, s. 261.

rin Yahudi halkla karşılaşmalarına dair betimlemeleri de düzenli bir biçimde Reich'a akmaya başladı. Er HN, karşılaştığı binlerce Yahudi'yi bildik "iğrenç görünüşlü" ifadesiyle betimliyordu. En Ortodoks Yahudiler, şüphesiz ki etrafta toplanan asker kalabalığı için en eğlenceli şovu sergiliyorlardı, özellikle de ağır bir iş yapmak zorunda kaldıkları zaman.[121] Er E'nin Yahudilerle ilgili gözlemleri radikal sonuçlar çıkarmasına yol açmıştı: 17 Kasım'da düştüğü notta, "insan onlara bakınca, Tanrı'nın dünyasında yaşamaları için gerçek hiçbir mazeret olamayacağı izlenimine kapılıyor" (*dass die wirklich keine Berechtigung haben, überhaupt auf Gottes Erdboden zu leben*).[122] 28 Mayıs 1941'de Onbaşı WH'nin yazdığı mektubun da gösterdiği gibi, en aykırı düşünceler bile belirgin bir yaygınlık gösteriyordu: "Akşam yemeğimi yerken sohbet Genel Hükümet'te ve dünyada Yahudi Sorunu'na geldi. Böyle konuşmaları dinlemek benim için çok ilginç. Sonunda, Yahudilerin dünyadan tümüyle silinmeleri konusunda herkesin anlaşması şaşırtıcıydı" (*Zu meinem Erstaunen Waren sich schliesslich doch alle einig, dass die Juden ganz von der Welt verschwinden müssen*).[123]

9 Eylül 1940'ta Dr. Zygmunt Klukowski hastanesinin önünde vuku bulan bir olayı kayda geçiyordu. Yolun karşısında yaşlı bir Yahudi adam Yahudi bir kadınla konuşuyordu. Bir grup Alman askerî geldi: "Askerlerden biri yaşlı adamı aniden yakaladığı gibi baş aşağı bodruma fırlattı [Yahudilerin önünde durdukları yanmış evin bodrumuna]. ... Askerler sakin bir biçimde çekip gittiler. Olan biten kafamı karıştırmıştı fakat birkaç dakika sonra adamı tedavi için bana getirdiler. Almanlar geçerken şapkasını çıkarmayı unuttuğu söylendi. ... Son birkaç gündür, Almanlar yeniden sokak ortasında Yahudileri dövmeye başladılar."[124]

Büyük gettolardaki durum "şehirlerdekinden" farklı değildi. 14 Şubat 1941'de Kaplan, Karmelicka Caddesi'nde meydana gelen bir olayı kaydediyordu. Gün boyu süren kalabalığın ardından cadde aniden boşalmıştı. İki Alman belirmişti ve birinin elinde kamçı vardı: Zamanında kaçamayan bir seyyar satıcıyı fark ettiler. "Zavallı seyyar satıcı bu vahşi katillerin hedefi oldu. Yere düştüğünde Almanlardan biri uzaklaştı ama diğeri kaldı. Kurbanın zayıflığı askerî tahrik ediyordu. Yere düştükten sonra seyyar satıcının üzerinde tepinmeye ve acımasızca kamçılamaya başladı. Adam, hiçbir yaşam belirtisi olmadan yerde serildi kaldı. Ancak işkenceci onu yine de bırakmadı. Hiç

121 Yay. haz. Walter Manoschek, *"Es gibt nur eines für das Judentum - Vernichtung": Das Judenbild in deutschen Soldatenbriefen 1939-1944* (Hamburg, 1997), s. 17.

122 *A.g.e.*, s. 18.

123 *A.g.e.*, s. 25.

124 Zygmunt Klukowski, *Diary from the Years of Occupation, 1939-44*, yay. haz. Andrew Klukowski ve Helen Klukowski May (Urbana, IL, 1993), s. 115.

durmaksızın, hiç acımaksızın onu yirmi dakika dövdüğünü söylersem bu abartı sayılmaz. Bu sadistçe olayın gizemini çözmek zor."[125]

10 Mayıs 1941 tarihli farklı bir günlük notunda Ringelblum, Yahudilerin Alman turistler için nasıl kaçırılmaması gereken bir görüntü oluşturmaya başladığını anlatıyordu: Ringelblum'a göre, "Ölüler gece 1.00-5.00 saatleri arasında, kefene sarılmadan –daha sonra kaldırılan beyaz kâğıtlar içinde– toplu mezarlara gömülüyorlardı. Çeşitli Alman gezgin grupları –askerler, sivil vatandaşlar– mezarlığı ziyaret ediyorlardı. Aslında çoğunluğu Yahudilere üzülmüyordu. Aksine, bazıları Yahudilerin ölüm oranını çok düşük buluyordu. Diğerleri her şeyi fotoğraflıyordu. Gece gömülmeyi bekleyen onlarca cesedin yer aldığı barakalar özellikle ilgi odağıydı."[126]

IV

Almanlar hâlâ Yahudileri kıtadan sürmenin bir yolunu ararken "Yahudi" karşıtı savaş da hız kazanıyordu. Anti-Semit propaganda ve anti-Yahudi siyasal ajitasyonun ana kanalları Goebbels'in ellerindeydi, gerçi daha önce gördüğümüz gibi, Rosenberg, Himmler ve Ribbentrop sahayı hiçbir zaman tümüyle bu durmak bilmez propaganda bakanına bırakmıyorlardı. Önemli anti-Semit filmlerinin yanı sıra Goebbels'in milyonlarca Alman'a ulaşmasındaki en etkin kanallardan biri, hatırlayacağımız gibi, haftalık UFA haber filmleriydi. 1941 yılının ilk yarısında, Sovyetler Birliği saldırısı yaklaşırken, OKW birimleri özellikle işgal altındaki Polonya'dan aktif bir biçimde materyal topluyordu (Lodz gettosu PK film ekibinin gözde mekânıydı). Materyaller harekâtın başlamasından sonra çok işe yarayacaktı.[127] Yahudi aleyhtarı basın hamleleri sağanağının mı yoksa ardı ardına gelen korkunç görüntülerin mi daha etkili olduğu veya her ikisinin de anti-Yahudi radyo propagandalarıyla aynı etkiye mi sahip olduğunu kestirebilmek güç fakat --doğrudan ya da dolaylı olarak– harekâtın genel eşgüdümü Propaganda Bakanlığı'nın talimatlarıyla sağlanıyordu.

Tabii ki zaman zaman Propaganda Bakanı varlığını hissettirmek zorundaydı. Mayıs 1940'ta Almanya'nın entelektüel ve hatta az da olsa bağımsız siyasal-kültürel haftalık dergisi *Das Reich* yayına başladığında, Goebbels Yayın Yönetmeni Rolf Reinhardt'ın kararlarına doğrudan karışmıyordu. Fakat çok geçmeden, rejim yayınlarının en başarılısında Goebbels haftalık başya-

125 Kaplan, *Scroll of Agony*, s. 241-42.

126 Ringelblum, *Notes*, s. 181.

127 Daniel Uziel, "Wehrmacht Propaganda Troops and the Jews", *Yad Vashem Studies* 29 (2001), s. 36-37.

zılar yazmaya başladı ve bu başyazılar onun en önemli anti-Yahudi yazılı saldırılarıydı (ve genellikle aynı gün radyoda da okunuyordu).[128] Lakin bu durum, *Das Reich*'ın anti-Yahudi kışkırtmaya kendi bağımsız katkısını yapma konusunda sıkıntı çektiği anlamına gelmiyordu. 1941 baharında gazeteci Elisabeth Noelle Yahudi denetimindeki Amerikan basını hakkında bir makale yayınladı ve meslektaşı Erich-Peter Neumann da Varşova gettosunu fazlasıyla "çağrıştıran" bir açıklama ekledi;[129] aralarında birçok bağ bulunan bu ikili, savaş sonrası Batı Almanya'da kamuoyu araştırmalarının öncüsü olacaklardı. Getto Yahudileri ile ilgili bu geniş kapsamlı çalışmaların ortalama tonunu, Hubert Neun'un Varşova gettosundan görünümler sunan ve 9 Mart 1941'de *Das Reich*'ta yayınlanan yazısından çıkarsamak mümkündür: Neun Alman okurlarına hitaben şöyle der: "Kıta üzerinde hiçbir başka yer yoktur ki Sami kitlenin karmaşa ve yozluğunun böyle bir grafik kesitini sunsun. Doğu'daki tüm Yahudi türlerinin çok sayıda ve iticilikte çeşitlerini bir bakışta görmek mümkündür; asosyaller kalabalığı, pislik içinde evlerden ve kir bağlamış dükkânlardan sokaklara dağılır, camların arkasında beliren bir dizi sakallı ve gözlüklü Rabbi yüzü de tüyler ürpertici sahneyi tamamlar."[130]

Aslında Goebbels'in ulaşabildiği alan görünenden çok daha genişti. Bakan'ın, Hıristiyan eğitiminin Musevilikten arındırılması için yaptığı kampanyada Grundmann enstitüsüne destek vermesi, kendisine ait olmayan bir alana müdahalelerinden sadece bir tanesiydi. Propaganda şefi siyaset dünyasında Yahudileri yererken, Jena teolojik akademik kadrosundan diğer bir aydın ve aynı zamanda Grundmann'ın enstitüde meslektaşı olan Wolf Meyer-Erlach, Museviliğin İngiliz Reformasyonu aracılığıyla İngiltere'yi nasıl zehirlediğini kanıtlamak amacıyla işgal altındaki Avrupa'yı dolaşıyordu: İngiltere'nin Almanya'ya karşı savaşını da bu durum açıklıyordu. Bu konferansların notları Goebbels'in bakanlığınca yayınlandı.[131]

Elbette rejimin "Yahudi" karşıtı aralıksız savaşı, nesnesi ile ilgili daimi araştırma gerektiriyordu – ve bu da yapılıyordu. Bu, fizik ve matematikten müzikolojiye, teolojiden tarihe, genetik ve antropolojiden felsefe ve edebiyata, akla gelebilecek her alanı kapsıyordu. Esas olarak, 19. yüzyıl sonundan beri birikmeye başlayan, Weimar döneminde sağanağa dönüşen ve Hitler rejiminin savaş öncesi yıllarında sınırsız bir sel hâlini alan "bilimsel çalışma-

128 "Das Reich" konusunda bkz. Norbert Frei ve Johannes Schmitz, *Journalismus im Dritten Reich* (Münih, 1989), s. 108 vd.

129 *A.g.e.*, s. 114 vd., 118 vd.

130 Aktarıldığı kaynak Elizabeth Harvey, *Woman and the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanization* (New Haven, 2003), s. 126.

131 Susannah Heschel, *Transforming Jesus from Jew to Aryan: Protestant Threologians in Nazi Germany* (Tucson, 1995), s. 6.

lardan" fazlasıyla yararlanılıyordu.[132] Söz konusu çalışmaların bir bölümü, birbirine düşman iki önemli kurumdan birinin bünyesinde gerçekleşiyordu: Kurumların parti içinde kendilerine ait koruyucuları, bürokrasiden destekçileri ve dış bağlantıları vardı.

Eğitim Bakanlığı himayesi altında, 1935 yılında Berlin'de Walter Frank'ın kurduğu "Reich Yeni Almanya Tarihi Enstitüsü" de, genç ve hırslı Dr. Wilhelm Grau'nun idaresinde kurulan ve tümüyle Yahudi Sorunu'na odaklanan Münih şubesi de başta bir sorun yaratmadı. Ancak 1938'de, Grau'nun kibri ve giderek bağımsız davranması muhtemelen Frank'ı kızdırmış olmalı ki, onu kovdu. Grau kısa süre sonra, Frankfurt'ta faaliyete başlamak üzere olan yeni bir kurumda, Belediye Başkanı Fritz Krebs tarafından da desteklenen, Rosenberg'in "Yahudi Sorunu'nu Araştırma Enstitüsü"nde kendisine yer buldu.[133] Frankfurt enstitüsü, Rosenberg'in en gözde projesi olan parti üniversitesinin, *Hohe Schule*'nin ilk birimi olacaktı.

Enstitü 25 Mart 1941'de açıldı ve ilk müdür de Grau'dan başkası değildi. Açılış akşamı, Avrupa anti-Semitizm'inin gerçek figürleri (Romanya'dan Alexander Cuza, Slovakya'dan Sano Mach, Norveç'ten Vidkun Quisling, Hollanda'dan Anton Mussert ve diğerleri) ve parti ileri gelenleri (en üst kademeden olmasa da), artık Alman biliminin titizlikle çözümlemekte olduğu "Yahudi zehrine" karşı Rosenberg'in sert eleştirilerini dinlemek üzere Römersaal'da toplandılar. Rosenberg, Wehrmacht'ın zaferleri sayesinde Frankfurt'ta "Yahudi meselesi konusunda dünyanın en büyük kütüphanesinin kurulduğunu" vurguluyordu. İki gün sonraki kapanış konuşmasında Reichsleiter, Almanya'nın Yahudilerle ilgili siyasal hedefini açıklıyordu: Avrupa'dan bütünüyle sürülmeleri. Açılış törenlerinin bilimsel kısmı 26-27 Mart'ta gerçekleşti.[134]

Doğu Avrupa Yahudiliği konusundaki en önemli Nazi uzmanı Heinz-Peter Seraphim'le birlikte Grau, "anti-Yahudi mücadele" konusunda uzmanlaşmakta olan *Weltkampf* [*Dünya Kavgası*] isimli parti dergisini üstlendi ve ye-

---

132 Bu araştırmanın 1930'lu yıllar boyunca öne çıkan bazı özellikleri için bkz. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*, cilt 1, s. 190 vd.

133 Her iki Enstitü konusunda kapsamlı bir araştırma olarak bkz. Helmut Heiber, *Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands* (Stuttgart, 1966). Ayrıca bkz. Patricia von Papen, "Schützenhilfe nationalsozialistischer Judenpolitik: Die Judenforschung des Reichsinstituts für Geschichte des Neuen Deutschlands, 1935-1945", *"Beseitigung des jüdischen Einflusses--:" Anti-Semitische Forschung, Eliten und Karrieren im Nationalsozialismus*, yay. haz. Fritz Bauer Institut, *Jahrbuch 1998/99 zur Geschichte und Wirkung des Holocaust* (Frankfurt, 1999), s. 17 vd.; Dieter Schiefelbein, "Das Institut zur Erforschung der Judenfrage Frankfurt am Maim", *"Beseitigung des jüdischen Einflusses--:" Anti-Semitische Forschung, Eliten und Karrieren im Nationalsozialismus*, yay. haz. Fritz Bauer Institut, *Jahrbuch 1998/99 zur Geschichte und Wirkung des Holocaust* (Frankfurt, 1999), s. 43 vd.

134 Açılış töreni ve Rosenberg'in konuşması ile ilgili olarak bkz. *Völkischer Beobachter*, 27-30 Mart 1941.

ni enstitünün resmî yayını hâline getirdi. 1924 yılındaki kuruluşundan beri bir dizi değişiklik geçirmiş olan dergi artık "bilimsel" idi; ancak alt başlığı *Die Judenfrage in Geschichte und Gegenwart* (*Tarihte ve Bugün Yahudi Sorunu*), ana çizgilerinin aynı kaldığının göstergesiydi. Grau ilk başyazısında "*Weltkampf* Alman ve Avrupa biliminin sözcüsü olacak" diyordu. "Bu [anti-Yahudi] çabayı, artık bilim de her zamankinden daha çok 'dünya kavgası' olarak görüyor, kendi benzersiz karakterlerinin farkında olan halklar için kaçınılmaz bir savaş olarak."[135]

Seraphim açılış konferansında yaptığı konuşmada dinleyicilerinin kafasında hiçbir soru işareti bırakmıyordu: Ne gettolaşma ne de Yahudilere Doğu'da "yaşam alanı ayrılması" bir çözüm olarak görülebilirdi: Şehir gettoları kendi mamul ürünlerinin, ham maddelerinin, yakıt ya da yiyeceklerinin arzını sağlayamazdı. Sonuçta tümü dışarıdan ithal edilmek zorundaydı. Bu ithalat kişi başına çok az bir miktar olsa da ve asgari geçim sınırını aşmasa da toplam meblağ büyük bir yük oluşturacaktı; kısacası, Yahudiler Yahudi-olmayanlar tarafından beslenecek ve desteklenecekti.

Bu tür güçlükler Yahudilere daha geniş bir bölge ayrılarak aşılabilirmiş gibi görünüyordu; örneğin Lublin yaşam alanı gibi. "Bu planın ilk bakışta göz alıcı olduğunu" Seraphim de kabul ediyordu, "fakat hesaba katılması gereken zorluklar da var. Bölge kendi kendine yeterli olmayacak. Dahası, 5.000.000 Yahudi'nin bu yaşam alanına taşınması ve 2.700.000 Yahudi-olmayanın buradan boşaltılması gerekecek. Avrupa'da onlar için yer yok. Bunun anlamı," diyordu öfkeyle, "Yahudilerin Avrupa'ya yerleştirilmesi için Yahudi-olmayanlar göçe zorlanacak." Ayrıca, böylesine büyük bir gettonun sınır muhafızlığının çok yüksek bir maliyeti de olacaktı. Seraphim son olarak şunu vurguluyordu: "*Yasal ve idari yollarla, şehirlerdeki Yahudilerin yerini Yahudi-olmayanların alması, bu yer değiştirme için uygun nitelikli Yahudi-olmayanların varlığı oranında gerçekleşecektir... Eşit derecede nitelikli Yahudi-olmayanın mevcudiyeti durumunda Yahudi yerini terk etmek zorundadır.*"[136]

Diğer konuşmacılar daha açık sözlüydü. NSDAP'ın ırksal politika şubesi başkanı Walter Gross, "Avrupa'daki tehlikeli Yahudi etkisi," diyordu, "ancak topyekûn coğrafi sürgün ile bertaraf edilebilir."[137] Wilhelm Grau ise, "başlangıcında Yahudilerin gücünün zirvesine çıktığı 20. yüzyılın sonunda artık Israel isimli hiç kimse olmayacak zira Yahudiler Avrupa'dan yok olacak," diyordu.[138]

---

135 Max Weinreich, *Hitler's Professors: The Part of Scholarship in Germany's Crimes against the Jewish People* (New York, 1946), s. 104.

136 *A.g.e.*, s. 107-10. Vurgu metnin aslındadır.

137 Götz Aly ve Susanne Heim, *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung* (Hamburg, 1991), s. 219.

138 Weinreich, *Hitler's Professors*, s. 110.

Frankfurt Enstitüsü, kuruluşundan itibaren, Reich sınırları dışında akraba kurumlar ile bağ kurma arayışındaydı. Bu nedenle, Krakow'da Jagollonian Üniversitesi binalarından birinde, Fritz Arlt ve Heinrich Gottong direktörlüğünde faaliyet gösteren Alman Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde (Institut für Deutsche Ostarbeit) Doğu Avrupa Yahudiliği konusunda araştırmaların genişlemesi, Grau'nun açık takdirini kazanıyordu.[139]

Rosenberg'in yoğun saldırılarına rağmen Walter Frank mağlubiyeti kolayca kabul etmedi. Reich enstitüsünün *Forschungen zur Judenfrage* (*Yahudi Sorunu Araştırma Çalışmaları*) 5 ve 6. ciltleri alelacele hazırlanarak, Rosenberg'in enstitüsünün resmî açılışından hemen önce Keitel'e sunuldu.[140] Rosenberg Alman basınının Frank'ı boykot etmesi için çaba gösterdi; ancak bu arada Goebbels, Frank'ın "Yahudiler ve Savaş" makalesine *Das Reich*'ın sayfalarında yer veriyordu.[141]

Aralık 1940'ta, Rosenberg'in dostu Frankfurt belediye başkanı Krebs, iki önemli müze yöneticisini Paris'e keşfe gönderdi. Verilen talimat açıktı: "Frankfurt'a ait sanat eserlerinin başkalarının eline geçmemesini" sağlayacaklardı.[142] Bu Frankfurt özel görevlileri, şehirden toplanan parayla Fransa, Belçika ve Hollanda'da eser satın almaya başladılar: Biliyorlardı ki Almanya'da bu eserlerin ederi beş ya da altı misli olacaktı.

1941 baharında potansiyel kârlılık daha da arttı ve Krebs'in temsilcileri Şubat, Mart ve Nisan aylarında tekrar Paris'e gittiler.[143] Belediye başkanı 31 Mart'ta bu aşırı satın alımları şehir konseyine şöyle izah ediyordu: "Fransa ve Belçika'ya yaptığım ziyaretler sırasında çeşitli ajanlarımdan sanat simsarlarının sürü hâlinde Paris'e gittiğini ve ne bulurlarsa aldıklarını duydum. Simsarlar için ucuz olan kent yönetimimiz için de uygundur. Bu sanat hazinelerine yönelmemiz bundandır. Böylesine uygun koşullardan Frankfurt yararlanmalıdır. ... Diğer şehir yönetimlerinin de ne bulurlarsa aldıklarını biliyorum... Şu ana kadar yapılan alımlar bizim için kârlı olmuştur. Bu tür fırsatlar bir kez karşınıza çıkar. Akıllı davranmak ve ilk alıcı olmak gerekir."[144] Belediye başkanı böylesine ucuz akıllılığı kolaylaştıran koşulları açıklama gereği duymadı: Piyasa, hayatlarını kurtarmak için kaçan Yahudilerin sattıkları sanat objeleriyle doluydu.

---

139 Aly ve Heim, *Vordenker der Vernichtung*, s. 217 vd.

140 Papen, "Schützenhilfe", s. 29.

141 *A.g.e.*

142 Monica Kingreen, "Raubzüge einer Stadtverwaltung: Frankfurt am Main und die Aneignung 'Jüdischen Besitzes'", *Beitrage zur Geschichte des Nationalsozialismus* 17 (2001), s. 32 vd.

143 *A.g.e.*

144 *A.g.e.*

Krebs, Alman şehir yönetimlerinden çok daha büyük koleksiyoncuların ayak izlerini takip ediyordu. Fransa ile ateşkesten beş gün sonra, 30 Haziran 1940'ta General Kietel Paris askerî komutanının, "Führer'in, bireylere özellikle de Yahudilere ait tüm sanat eserlerinin ve tarihsel belgelerin koruma altına alınmasını emrettiği" bilgisini verdi.[145] Aslında böyle bir emri Hitler Ribbentrop'a da vermiş ve o da bunu Fransa'ya yeni atanan Alman Büyükelçisi Otto Abetz'e iletmişti. Birkaç hafta içinde Abetz'in adamları (Fransızların korumak amacıyla Loire şatosuna taşıdığı) sanat koleksiyonlarına yönelmiş ve Yahudilere, özellikle de Rothshildlere ait ne varsa el koymuşlardı. Yaz ayları içinde Yahudilere ait yaklaşık 1.500 resim elçiliğe ait bir depoya taşınmış ve Berlin'den gelen bir küratör ganimetin envanterini çıkarmaya başlamıştı.[146] 17 Eylül 1941'de Hitler, "sahipsiz mülklere" kanunen el koyma yetkisini Rosenberg'e ve onun "Kommando"suna verdi.[147]

Rosenberg Mart 1941'de, Göring'in emrine tahsis ettiği trenin, Yahudilere ait Fransa'daki sanat eserleriyle (Bavyera'daki) Neuschwanstein'e vardığını efendisine bildirdi. Yirmi beş vagonda dört bin "yüksek sanat değeri olan" parça vardı. Reichsmarschall ayrıca iki özel yük vagonuyla Rotschildlere ait bazı önemli eserleri Münih'e göndermişti.[148] Hitler'in bu yeni eserlerinin bir kısmı Linz'de kurmayı planladığı süper müzeye tahsis edildi; diğerleri Alman ya da yabancı hayranlarına hediye olarak dağıtılırken, en iyi parçaları da kendine ayırdı.

Talan gizlenmiyordu. 18 Mayıs 1941'de, Ulrich von Hassell'in aktardığına göre, (Hitler'in ilk destekçilerinden) Elsa Bruckmann Münih'teki Prinz-Karl Sarayı önünde oldukça fazla sayıda antika Fransız mobilyasının kamyonlara yüklendiğini görmüştü. Tanıdığı olan taşıyıcı firma sahibi, mobilyaların Obersalzberg'e (Hitler'in dağdaki inziva evi) gönderildiğini söylemişti. Bruckmann, "bunlar satın mı alındı?" diye sordu; "güya satın alındı" diye cevap verdi firma sahibi, "ama eğer bu XVI. Louis masaya 100 Mark verseydin bu iyi bir fiyat olurdu."[149]

Sıradan Wehrmacht mensupları için ganimet daha küçüktü, yine de işgalci olmanın avantajları vardı: Çavuş HH 13 Ağustos 1940'ta Fransa'dan, "burada Yahudi bir göçmene ait evde yaşıyoruz," diye yazıyordu. "Çok sayı-

145 Aktarıldığı Kaynak Hector Feliciano, *The Lost Museum: The Nazi Conspiracy to Steal the World's Greatest Works of Art* (New York, 1997), s. 33.

146 Ayrıntılar için özellikle bkz. Jonathan Petropoulos, *Art as Politics in the Third Reich* (Chapell Hill, 1996), s. 129.

147 *A.g.e.*, s. 130.

148 Pätzold, *Verfolgung*, s. 285.

149 Ulrich Von Hassell, *Die Hassell-Tagebücher 1938-1944: Aufzeichnungen vom Andern Deutschland*, yay. haz. Klaus Peter Reiss (unter mitarbeit) ve Freiherr Friedrich Hiller von Gaertringen (Berlin, 1988), s. 254.

da gümüş sofra takımı var ve şüphesiz bunların yeni bir sahibi olacak. Sanırım yavaş yavaş bu parçalar anavatana varmaya başlayacak. Bu bir savaş."[150]

SS Reichsführer sanat eseri ya da gümüş sofra takımları toplamıyordu. Onun ganimetleri profesyonel faaliyetleriyle doğrudan ilişkiliydi. 1940 yılı sonlarında, 18. yüzyıl bilim insanı Franz Joseph Gall'ın tüm kafatası koleksiyonunu ele geçirdi ve Paris'ten Tübingen Üniversitesi ırksal-biyoloji enstitüsüne nakletti.[151]

V

30 Ocak 1941 tarihli konuşmasında Hitler, anti-Yahudi intikamla ilgili kehanetlerini sonlandırırken, Almanların anti-Semit önderliğini artan sayıda Avrupalının takip etmesi umudunu ifade ediyordu. "Daha şimdiden," diyordu, "ırksal farkındalığımız bir bireyden diğerine yayılıyor ve umuyorum ki bugün bize nefretle karşı duranlar, daha büyük iç düşmanlarının bir gün farkına varacaklar ve bizimle aynı cephede yer alacaklardır: Bu cephe, uluslararası Yahudi sömürüsüne ve milletlerin yozlaşmasına karşı cephedir."[152] Anti-Semitizm'in yayılmasına değinirken Nazi liderin kafasında muhtemelen birkaç gün önce Bükreş'te meydana gelen olaylar vardı.

21 Ocak 1941'de Romanya'nın başkenti, SS destekli Demir Muhafızların müttefikleri diktatör devlet başkanı Mareşal Ion Antonescu'dan iktidarı almak üzere kısa ve başarısız girişimleriyle sarsıldı. Üç günlük saldırganlıkları sırasında Horia Sima'nın "lejyonerleri" öfkelerini en çok şehrin Yahudilerinden çıkardılar. Olaylardan birkaç gün sonra düştüğü kayıtta Mihail Sebastian şöyle diyordu: "Bükreş kıyımının şaşırtıcı yanı hayvani bir vahşiliği olmasıdır ve bu durum, 21'i Salı gecesi Jilava ormanında doksan üç kişinin (kişi burada Yahudi'nin örtük ifadesidir) öldürülmesi üzerine yapılan kuru resmî açıklamadan bile kolayca anlaşılabilir. Ancak insanların anlattıkları çok daha çarpıcıdır. Straulesti mezbahasında boğazlanan Yahudilerin, normal olarak karkas etlerin asıldığı çengellerle boğazlarından asıldıkları artık kesin olarak biliniyor. Her bir cesedin üzerine konan kâğıtlarda ise 'Kosher Et' [Helal Et] yazıyordu. Jilava ormanında öldürülenler ise önce çırılçıplak soyulmuşlar (giyecekler orada kalsaydı yazık olurdu), sonra vurulup üst üste yığılmışlardı."[153]

150 Manoschek, "Es gibt nur eines für das Judentum - Vernichtung", s. 16.

151 Kater, *Das "Ahnenerbe,"* s. 254.

152 Hitler, *Reden*, bölüm 2, s. 1663-64.

153 Mihail Sebastian, *Journal, 1935-1944* (Chicago, 2000), s. 316. "Hayvani vahşiliğin" daha canlı bir betimlemesi için Bükreş'teki Birleşik Devletler elçisi Gunther'in, 30 Ocak 1941'de dışişle-

Muhafızlar ezildi ve liderler Almanya'ya kaçtı fakat anti-Yahudi hiddetleri Romanya toplumunda derin bir iz bıraktı.

Romanya anti-Semitizm'i, (SSCB hariç) Kıta'nın doğusunda yaygın olan anti-Yahudi endişeleri ana hatlarıyla paylaşıyordu ki bu endişeler, daha önce değinildiği gibi, modernleşen ülke ya da bölgelerle geleneksel köylü toplumu olarak kalanlar arasında farklılık gösteriyordu. Romanya'nın "Eski Krallığı" (*Regat*) birinci kategoriye dâhilken, "kaybedilen eyaletler" Bukovina ve Bessarabia ikinciye giriyordu. Bu bakımdan, Romanya anti-Semitizm'inin ürettiği en iğneleyici tarz ve ifadeler ülkenin daha gelişmiş bölgelerinden, yeni ortaya çıkmaya başlayan yerli orta sınıflar arasından, öğrenci ve aydınlar arasından ve ultra-milliyetçi askerî kuruluşlardan çıktı.

1941 yılı başlarında Romanya'da yaşayan 375.000 Yahudi'nin, Bessarabia ve Bukovina'nın Temmuz 1940'ta Sovyetler Birliği'ne kaybedilmesinde ve Kuzey Transilvanya'nın da Macaristan'a geçmesinde suçu olduğuna yaygın biçimde inanılıyordu. Oysa söylemeye bile gerek yok, bu bölgelerin el değiştirmesi, Rusya ile yapılan gizli anlaşmayla ve 1940 yazında Romanya ve Macaristan arasında hakemlik yoluyla Almanya tarafından ayarlanmıştı. Ne olursa olsun, bu son suçlama Romanya'nın anti-Yahudi nefret buzdağının görünen kısmıydı.

Diğer Doğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, Yahudilerle ilgili Romen tutumunun temelleri güçlü dinî anti-Musevilik ile atılmıştı ve bu Romanya Ortodoks Kilisesi'nin işiydi. Bu dinî düşmanlık tarzı, ekonomik ve milliyetçi bir boyut da kazanacağı yeni kentli orta sınıflar arasında yaygınlaşmadan önce köylülük içinde serpildi.[154] Gerçekte Büyük Romanya'ya ait olduğunu düşündükleri sınır bölgesi eyaletlerindeki egemenlik mücadelesinde "Romanyacılık" esas olarak etnik ve kültürel azınlıkları hedef aldı: Yahudiler hem etnik hem de kültürel açıdan yabancı ve düşman görüldüler ve Romanyacılık mücadelesinde Macar ve Rusların yanında yer almakla suçlandılar.

Daha Birinci Dünya Savaşı öncesinde, her ikisi de saygın aydınlar olan Alexander Cuza ve Nicolae Jorga'nın Milli Hıristiyan Partisi, Yahudilerin Romanya toplumundan dışlanmasını talep ettiler. Savaşın başlamasının ardından, Rusya'da Bolşevik Devrim'den ve Macaristan'da kısa ömürlü Bela Kun Komünist rejiminden sonra, zaten patlamaya hazır anti-Yahudi karışıma as-

ri bakanına gönderdiği rapora özellikle bakılmalıdır. *Foreign Relations of the United States, Europe, 1941*, cilt 2 (Washington, DC, 1959), s. 860. Almanya'nın Romanya elçisi SS Lideri Manfred von Killinger 23 Ocak'ta, Antonescu'nun olayı betimlemesini aktarıyordu: "İnanılmaz derecede vahşi bir eylem. ... Jileva'da toplanan 693 Yahudi işkence edilerek iğrenç bir biçimde öldürüldü." *DGFP: Series D*, cilt 11, s. 1175.

154 Genel bir Romanya anti-Semitizm'i incelemesi olarak bkz. Leon Volovici, *Nationalist Ideology and Anti-Semitism: The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s* (Oxford, 1991); Stephen Fischer-Galati, "The Legacy of Anti-Semitism", *The Tragedy of Romanian Jewry*, yay. haz. Randolph L. Braham (New York, 1994), özellikle s. 10 vd.

li bir unsur olarak Yahudi-komünizmi de eklendi. 1928 yılında yazan Romanyalı sosyolog Andrei Petre'nin sözleriyle: "Genç insanlarımız milliyetçiliği özellikle anti-Semitizm ile sınırlıyor, ... yaratıcılık ve yapıcılıktan ziyade yıkıcılık atfediyorlar. ... Yahudi meselesinin gerekirse şiddet kullanarak çözülmesini ve Yahudilerin ordu ve yönetimden uzaklaştırılması için yasal yaptırımların ivedilikle ortaya konmasını... ve ülkenin egemen sınıfının eğitim gördüğü üniversitelerdeki Yahudi sayısını sınırlamak üzere kota talep ediyorlar."[155]

Petre bu çözümlemesini kaleme almadan kısa süre önce daha aşırı anti-Semit öğrenciler arasından doğan ve liderleri Cornelius Zelea Codreanu tarafından "Başmelek Michael Lejyonu" olarak adlandırılan hareket, en aşırı anti-Yahudi söylemin ifadesi olan yeni ve radikal bir siyasal çerçeve oluşturdu. "Demir Muhafızlar" olarak bilinen bu lejyoner hareket, köylülükten kentli aydınlara kadar, Romanya toplumunun geniş katmanlarına kısa sürede yayıldı. Demir Muhafızlar ideolojisinin tuhaf niteliklerinden birisi, son derece şiddetli Hıristiyan Yahudi nefretini de kapsayacak biçimde, Romanya Ortodoks Hıristiyanlığıyla bağnazca ve yarı-mistik bir özdeşlik kurmasıydı. Bu kapsamda, gazeteci Miahai Mirescu'nun Eylül 1941'de yazdığı ve anlamlı bir biçimde "Öğrenci Kilisesi" başlığı taşıyan başmakalesi şu vurguyu yapıyordu: "Genç neslin anti-Semitizm'i sadece bir ırk mücadelesi değil. Ahlâki bir savaşın gerekliliğini öne sürüyor ve burada Yahudi ahlâk dışı materyalizmi temsil ederken, tek kurtuluş Hıristiyanlıkta vücut buluyor."[156]

Nazilerin iktidara gelmesi Codrenau'nun birliklerine can yeleği oldu. Romanya Kralı II. Carol'un 1930'ların ortasında açıkça anti-Semit sağ-kanat bir hükümet atamasına ve çok sayıda anti-Yahudi kararname çıkmasına rağmen, "lejyonerler" geriletilemedi. Daha sonra kral radikal muhaliflerini ezmeye karar verdi. 1938 sonunda Codreanu suikasta uğradı ve bunu muhafızlara yönelik kitlesel infazlar izledi.[157]

Diktatörce tedbirler Carol'un rejimini kurtarmadı. Temmuz 1940'ta Bessarabia ve Bukovina'nın Sovyetler Birliği'ne kaybedilmesi kralın düşüşünü hızlandırdı ve sağ-kanat düşmanlarını yatıştırmak için başvurduğu anti-Yahu-

155 Aktarıldığı kaynak Volovici, *Nationalist Ideology*, s. 63.

156 Aktarıldığı kaynak Jean Ancel, "The 'Christian' Regimes of Romania and the Jews, 1940-1942", *Holocaust and Genocide Studies* 7, sayı 1 (1993), s. 16. Genç anti-Semit Demir Muhafızlar entelektüelleri arasında, geleceğin dünyaca ünlü dinler tarihçisi Mircea Eliade belki de en bağnaz olanlardan biriydi. Eylül 1939'da Varşova Alman saldırısı altında ezilirken Eliade şu açıklamayı yaptı: "Varşova'daki Polonyalıların direnişi bir Yahudi direnişidir. Almanların vicdani tereddütlerinden yarar sağlamak üzere ön plana kadın ve çocukları itmek ancak Yahudilerin yapacağı bir duygu sömürüsü... Bukovina sınırında olanlar tam bir skandal zira Yahudiler sel gibi ülkeye akıyorlar. Bir kez daha Yahudilerin istila ettiği Romanya'ya kıyasla, Alman Protektorası çok daha iyidir." Sebastian, *Journal*, s. 238.

157 Fischer-Galati, "The Legacy of anti-Semitism", özellikle s. 19 vd.

di yaptırımlar da yavaş yavaş etkinliğini kaybetti: Birleşik Devletler Bükreş temsilcisi Franklin Mott Gunther 2 Temmuz 1940'ta "Durumun şöyle olduğuna inanmak için yeterince sebep var" diyordu Yahudilere karşı yaptırımlarla ilgili olarak, "daha ciddi liderler itidal çağrısı yaparken... diğer Hükümet yetkililerinin Güneydoğu Avrupa'da geleneksel anti-Semit kışkırtma politikalarını sürdürmesi, Hükümetin verimsizliğini ve beceriksizliğini halkın genelinden saklamak içindi. Son derece sıkı talimatlar yayınlanıyordu ancak bunlar kışkırtıcı eylemlerden kaçınılması içindi."[158]

6 Eylül 1940'ta ordunun ve Demir Muhafızların tertip ettiği bir darbeyle Kral devrildi ve Ordu Başkomutanı Ion Antonescu ve Demir Muhafızların yeni lideri Horia Sima iktidarı ele geçirdi. 1 Ekim'de Gunther, artık Bakanlar Kurulu başkan yardımcısı olan Demir Muhafızların şefiyle arasında geçen bir konuşmayı aktarıyordu: "Sohbetimizde kısaca Yahudi meselesine değindik. Hayret edilecek biçimde, lejyonerlerin anti-Yahudi olduğu için Mihver'i destekleme cihetine gittiğini iddia ettikten sonra, kendisinin kişisel olarak anti-Yahudi olduğunu zira Yahudilerin Romen hayatının her alanının denetimini ele geçirmeyi başardığını anlatmaya başladı. Aynı şeyi muhtemelen Amerika'da da yapıyor oldukları konusunda beni uyardı ve Birleşik Devletler'de ciddi bir Yahudi Sorunu'nun olmadığına inanmayacağını söyledi." Horia Sima anti-Yahudi yaptırımların "barışçıl araçlarla" uygulanacağı konusunda Gunther'e güvence verdi.[159]

Ocak 1941 katliamından sonra, Gunther resmî bir yazışmada bile öfkesini gizleyemiyordu: 30 Ocak'ta Dışişleri Bakanı'na yazdığı yazıda, "Her ne kadar ilham ve cesaret aldıkları yer başka olsa da [Almanya], insan tüm bunların olabildiği bir ülkede temsilcilik yapmaktan üzüntü duyuyor," diyordu.[160]

1941 başlarında Romanya'da vuku bulan anti-Yahudi şiddet, Sovyetler Birliği'ne karşı savaşın başlamasıyla birlikte Doğu Avrupa'nın ve Balkanlar'ın büyük bir bölümünde *yerel girişimlerle* olacakların işaretiydi. Kısa süre sonra, çeşitli ortam ve farklı siyasal ve stratejik koşullarda, yerel Yahudi nefreti ve Alman ölüm politikaları patlamaya hazır özel bir karışım hâline geldi.

VI

24 Ekim 1940'ta, Hitler-Pétain görüşmesi küçük bir yerleşim olan Montoire'da gerçekleşti: Vichy Fransası ile Reich arasındaki "İşbirliği" resmen ilan edildi. Laval, yaşlı mareşal tarafından azledildi. Karışıklık kısa sürdü. Alman

158 *Foreign Relations of the United States Europe, 1940*, cilt 2, s. 764.

159 *A.g.e.*, s. 774.

160 *A.g.e.*, cilt 2, 1941, s. 860.

baskısı ve iç kısıtlamalar Vichy'de işleri yeniden yoluna koydu: 1941 yılı başında hükümet başkanı olarak bulunan Pierre-Étienne Flandin'in yerini Darlan aldı ve Almanya ile işbirliği güçlendirildi. Anti-Yahudi yaptırımlar yaygınlık kazandı.

Şubat 1941'de, Fransa'da toplama kamplarına gönderilen 47.000 yabancıdan 40.000'i Yahudi'ydi.[161] Arileştirme hızla gelişti. Yahudi işletmeler giderek "Fransız" yöneticilerin (*comissaires-gérants*) denetimi altına girmeye başladı ve bu yöneticiler fiilen işletmenin kaderi üzerinde tam yetkiye sahipti. *Comissaires-gérants* yönetimi devralınca sarı işaretlerin yerini kırmızılar alıyordu. Bu durum, Yahudilerin geri kalan tüm mallarını (ya da işletmenin kendisini) gerçek fiyatının altında satın almak konusunda her tür alçağa cesaret verdi. Eş zamanlı olarak büyük Fransız bankaları Alman talimatlarını olabildiğince geniş bir çerçevede yorumlamaya yönelik adımları kendileri attılar. Mesela işgal altındaki bölge için; Almanlar Yahudi mülkleri ile ilgili anlaşmaların iptaline olanak tanıyor (18 Ekim 1940 talimatnamesinin dördüncü paragrafı) ancak Yahudilere ait banka hesaplarına değinmiyordu. Crédit Lyonnais talimatnamedeki bu boşluğun Yahudi mudilere istenmeyen bir hareket özgürlüğü sağlamamasını güvence altına aldı. 21 Kasım 1940'ta bir iç direktif yayınladı:

> "[18 Ekim 1940 tarihli] talimat temelinde, Yahudilerin elinde bulunan dondurulmamış varlıklar özel yaptırımlara tâbi tutulabilir ve böylelikle onlarla ilişkimizde tedbirli olabiliriz. Fransız menkul kıymetlerinin ya da sermayesinin çekilmesinin, talimatnamenin dördüncü paragrafından etkileneceğini sanmıyoruz ancak eğer 23 Mayıs 1940 öncesinde düzenli menkul kıymet girişi yok ise, hesapların eksi bakiye vermemesi sağlanmalıdır. Ancak, kırdırtma, avans, menkul kıymet satışı ve temsilci atama gibi diğer işlemler, yerine getirilmeden önce dikkatle tetkik edilmelidir."

Şubat 1941'de Crédit Lyonnais işlemleri daha da zorlaştırdı: "Nakit söz konusu olduğunda Yahudi varlıkları için ilkesel bir sınırlama yoktur fakat büyük meblağlar çekilmemelidir. ... Prensip olarak, diğer işlemler... eğer önemli meblağlar söz konusuysa ve dolayısıyla servet kaçışı anlamına geliyorsa reddedilmelidir, tabii ki Alman yetkililerinin izni yoksa."[162]

Arileştirme hızla ilerliyordu fakat bazı ilginç sapmalar da oluyordu. Örneğin, en büyük Fransız parfüm firmalarından biri François Coty'e aitti. Coty

161 Anne Grynberg, *Les Camps de la honte: Les internés juifs des camps français, 1939-1944* (Paris, 1991), s. 12. 2 Şubat 1941'de Alman elçiliğinde yapılan bir toplantıda Dannecker bu verileri doğrulamıştır. Bkz. Yay. haz. Serge Klarsfeld, *Die Endlösung der Judenfrage in Frankreich: Deutsche Dokumente 1941-1944* (Paris, 1977), s. 17.

162 Matteoli Comission, "Interim Report", s. 181. Tercüme edilerek aktarıldığı kaynak, Michael J. Bazyler, *Holocaust Justice: The Battle for Restitution in America's Courts* (New York, 2003), s. 175.

1920'li yllarda Solidarité Française adlı bir Faşist harekete ve militan anti-Semitizm vazeden dergisi *L'Amie du Peuple*'ye maddi destek sağlamıştı. 1929 yılında Coty eşinden boşandı fakat 1934 yılında öldüğünde eski eşine bıraktığı önemli tutardaki miras, "Coty" hisseleriyle ödendi. Eski Bayan Coty böylelikle şirketin en büyük ortağı ve sahibi oldu. Bayan Coty yeniden evlendi ve yeni kocası din değiştirmiş bir Romen Yahudi'si olan León Cotnareanu idi. Arileştirme bürokrasisinin gözünde Coty Parfümleri artık Yahudilerin denetimindeydi, yönetim kurulunda iki Yahudi'nin bulunması bunu daha da pekiştiriyordu. Her tür Yahudi ortaklık izini silmek üzere, çeşitli Avrupa ülkelerindeki ve Birleşik Devletler'deki yan kuruluşları da içerecek şekilde, karmaşık pazarlık ve mülkiyet transferleri başladı. 1941 Ağustos ayında Almanlar Cory Parfümleri'nin gerekli arındırma sürecini tamamladığını kabul etti ve Ekim'de şirket resmen yeniden Ari bir işletmeye dönüştü.[163] Artık François Coty huzur içinde uyuyabilirdi.

Nisan 1941'de, halkla ilişki gerektiren tüm işler –piyango bileti satıcılığından her tür öğretmenliğe kadar– Yahudilere yasaklandı. Bu geniş mesleki ayrımcılıktan sadece birkaç "özellikle liyakatli entelektüel" muaf tutuldu. Fransız toplumunun ezici çoğunluğu bu duruma tepki göstermedi. Hem anti-Yahudi propaganda hem de anti-Yahudi şiddet eylemleri yoğunlaştı. Bireysel duygudaşlık ifadeleri azımsanmayacak düzeydeydi fakat bu özel hayatta yapılıyor, aleniyet kazanmıyordu.

Yahudilerle mesleki teması ortadan kaldırarak Fransız halkının korunması Vichy'nin göreviydi. İşgal edilmiş bölgedeki Wehrmacht mensuplarını müdavimi oldukları barlarda Yahudi varlığından korumak, 1940 yılbaşı gecesinde sorun hâline geldi. Boeuf sur le Toit ve Carrère'de Alman savaşçılar yeni yıla kadeh kaldırırken orada Yahudiler de vardı. Wehrmacht mensuplarının gözde takılma mekânlarından Trois Valses'te ise daha da beteri oldu ve orkestra bir Alman şarkısı çalmaya başladığında, Aralarında Yahudilerin de olduğu Fransız âlemciler yuhaladılar. Bu aksilikleri rapor eden muhbirlerin önerisi, Wehrmacht mensuplarının müdavimi oldukları barların girişine Yahudilerin giremeyeceğine dair tabelalar konulmasıydı.[164] Bu önerinin yerine getirilip getirilmediği bilinmiyor.

1941 yılı başında Almanlar, her iki Fransız bölgesindeki anti-Yahudi yaptırımların daha sıkı eşgüdümüne karar verdiler. 30 Ocak'ta askerî karargâhta Werner Best'in başkanlığında yapılan bir toplantıda, Knochen'in temsilcisi Lischka ve Theodor Dannecker, Avrupa'daki Yahudi Sorunu'nu çözmek için alınmış kararları uygulamak üzere Fransa'da merkezi bir Yahudi meseleleri

163 Bkz. Philippe Verheyde, "L'aryanization economique: Le cas des grandes entreprises", *Revue d'Histoire de la Shoah: Le monde juif* 168 (Ocak-Nisan 2000).

164 Klarsfeld, *Die Endlösung*, s. 13.

ofisi kurulmasının gerektiğini bildirdiler. Ofisin görevi, tutuklama, gözetim ve Yahudilerin kaydedilmesiyle ilgili polisiye konularla ilgilenmek; ekonomik denetim uygulamak (Yahudilerin ekonomik hayattan dışlanması, Yahudi işletmelerin Arilere "iadesinde" sorumluluk almak); propaganda faaliyetlerini örgütlemek (Fransız halkı içinde anti-Yahudi propagandayı yaygınlaştırma) ve anti-Yahudi bir araştırma enstitüsü kurulması olacaktı. Bu sırada, *Paris Préfecture de Police* [Paris Emniyet Müdürlüğü] bu görevleri yerine getirmeye hazırdı. Alman girişimi karşısında bir muhalefet oluşmasına sebebiyet vermemek için yeni ofisin kuruluşu Fransız yetkililere bırakılacaktı; Almanlar "öneri" ile yetineceklerdi. Bu noktada uzlaşıldı.[165]

Almanlar yeni ofisin istediklerinden daha az etkili olması durumunda bile (özellikle yerli Yahudilerle ilişkilerinde), zaman içinde kendi politikalarının çizgisine çekeceklerine güveniyorlardı. Abetz, yeni ofis ve Pétain'in yerli Yahudileri koruma isteği konusunda Darlan'la yaptığı görüşmeyi 6 Mart 1941'de Berlin'e rapor ederken, Fransız itirazlarının nasıl aşılacağına da işaret ediyordu: "Bu ofisi Fransız Hükümetinin kurmasına izin verilmelidir. ... Böylelikle, meşru yasal bir zemine oturur ve faaliyetleri işgal edilmiş bölgede Alman etkisiyle öylesine canlandırılır ki işgal altında olmayan bölge de uygulanan yaptırımlara katılmak zorunda bırakılır."[166]

29 Mart 1941'de Vichy hükümeti Yahudi Sorunu Merkez Ofisi'ni (*Comissariat Genéral aux Questions Juives* ya da CGQJ) kurdu; ilk başkanı Xavier Vallat oldu.[167] Vallat, Action Française'ın milliyetçi anti-Yahudi geleneğindendi ve Nazilerin ırkçı anti-Semitizm'ini paylaşmıyordu. Yine de kısa süre sonra CGQJ hızla yayılan anti-Yahudi faaliyetlerin odağı hâline geldi.[168] İlk önemli "başarısı" 3 Ekim 1940'ta Yahudi yasasını yeniden ele almak oldu. Yeni *Statut des Juifs* hükümet tarafından kabul edildi ve 2 Haziran 1941'de yasalaştı.[169] Katolikliğe sadakatle bağlı Vallat'ın vaftizi önemsiz addetmesi tuhaftı ve örtük bir biçimde, kültürel-ırksal unsurları, kendi Yahudi kavrayışının odağına yerleştiriyordu.

Yeni yasa, Ekim 1940 tebliğinde tespit edilen birçok açığın kapatılmasını hedefliyordu. Örneğin, iki Yahudi büyükanne-büyükbabaya sahip din değiş-

---

165 Pätzold, *Verfolgung*, s. 281-82.

166 *DGFP: Series D*, cilt 12 (Washington, DC, 1962), s. 228.

167 CGQJ'nin kuruluşu ve Vallat'ın faaliyetleri ile ilgili ayrıntılar konusunda bkz. Michael R. Marrus ve Robert O. Paxton, *Vichy et les juifs* (Paris, 1990), s. 79 vd.

168 Comissariat Genéral kendi polis birimini (*La Police aux Questions Juives* ya da PQJ) bile kurdu, ancak yaklaşık bir yıl sonra hem Almanlar hem de Fransızlar bu özel polis gücünün sistematik faaliyet imkânlarına sahip olmadığını gördüler. Sonunda bu polis gücü genel polise katıldı (*Section dEnquétes et de Contrôle* ya da SEC). Özellikle bkz. Serge Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz: Le rôle de Vichy dans la solution finale de la question juive en France, 1943-1944* (Paris, 1985), s. 55 vd.

169 Marrus ve Paxton, *Vichy et les juifs*, s. 92 vd.

tirmiş "karışık ırklı" Fransız konusunda, din değiştirmeyi geçerli kılacak son tarih, Almanya ve Fransa arasında ateşkes anlaşmasının resmiyet kazandığı 25 Haziran 1940'tı. Ayrıca, din değiştirmenin geçerli kabul edilebilmesi için, devlet ve kilisenin ayrıldığı Aralık 1905 öncesinde tanınan mezheplerden birine katılmış olması gerekiyordu. Yahudi ırkına mensup olunmadığına dair sertifika verme yetkisi sadece CGQJ'de olacaktı.[170]

Ekim 1940 yasası gibi Haziran 1941 yasası da yerli ve yabancı Yahudiler arasında bir ayrım tesis etmedi. Vallat 3 Nisan tarihinde Abetz'i ziyaret ettiğinde, "Fransız milletinin toplumsal ve asli çıkarlarına aykırı davranan" yerli Yahudilerin, bir sonraki yasada "yabancı" ilan edilmesini de aslında büyükelçi önerdi. Fransız Yahudiliğinin çeşitli katmanlarının vatandaşlığının iptal edilmesi ya da daha önce vatandaşlığa kabul edilmiş Fransız Yahudilerinin vatandaşlıktan çıkarılması anlamına gelecek olan böyle bir maddeye, yeni yasa paketinin içinde yer verilmedi. Diğer yandan, Fransız Yahudiliğinin lehine olan ve Abetz'i kaygılandıran yasal boşluklar da pakette yoktu.[171]

Bir yandan Fransız yetkilileri kendi yeni kararnamelerini yayınlarken diğer yandan Dannecker, 1941 başlarında, Yüzbaşı Paul Sézille başkanlığında bir Yahudi Sorunu Araştırma Enstitüsü kurmak için, küçük fanatik bir anti-Semit grup olan La Communauté Française'yi kullanmaya karar verdi. Fransız kimliği kullanarak Nazi tarzı bir anti-Semit propagandayı yaygınlaştırmayı hedefleyen bu enstitü, Vallat'ın CGQJ'sine bağlanmadı ve Dannecker'in kurumunun ve Paris Alman Büyükelçiliği'nin bir aracı olarak kaldı.[172]

Belki enstitünün çabalarıyla belki de Alman elçiliğinin girişimiyle, 1941 baharında Paris caddelerini anti-Yahudi posterler süslüyordu: Bunlardan bir tanesi, Yahudiliğin ve Masonluğun boğazını kesmek üzere mezarından yükselen bir Meçhul Asker'i resmediyordu; bir diğeri, asa ve tacı yakalamak üzere ileri uzatılmış çarpık bir eli tasvir ediyordu ve o sırada en büyük iki sinema salonunda gösterimde olan *Jud Süss* filmine doğrudan bir göndermeydi.[173]

Fransız film eleştirmenleri Harlan'ın yapımının sanatsal kalitesini vurgulamak ve ideolojik anlamını geri plana itmek istiyor gibiydiler.[174] İşbirlikçi basında, elbette filmin mesajı coşkulu değerlendirmelerle karşılanıyordu: 2 Mart'ta, Rebatet (Vinneuil mahlasıyla) *Le Petit Parisien*'e yazdığı değerlendirmede, "bu filmde var olan çok sayıda gerçek açıklama, yıllar boyunca bize

170 Burada özetlenen yasanın tam metni için bkz. *A.g.e.*, s. 402.

171 *DGFP, Series D*, 1941, cilt 12 (Washington, DC, 1962), s. 438.

172 "Enstitünün" titiz bir incelemesi olarak bkz. Joseph Billig, *L'Institut d'étude des questions juives* (Paris, 1974).

173 Propaganda posterlerinin sergilenişi konusunda Reneé Poznanski'nin yazdığı nota bakılmalıdır. Biélinky, *Journal*, s. 122, not 47.

174 Bkz. Claude Singer, *Le Juif Süss et la propagande Nazie: L'Histoire confisquée* (Paris, 2003), s. 206.

yedirilen bunca yalandan sonra, son derece yararlı olacaktır," diyordu. "Çözümü sadece Fransa'yı değil tüm Avrupa'yı ilgilendiren bu sorunun incelenmesinde, filmin taşıdığı mesajdan herkesin çıkaracağı dersler vardır."[175]

Sol kanat Katolikler, özellikle de Mounier'in *Esprit*'sine bağlı olanlar, farklı tepki gösterdiler. Mounier'in önceki tereddütlerine değinmiştik. Pozisyonu, 1941 ortalarında netleşti; *Esprit*'nin Temmuz sayısında yer alan kendi değerlendirmesi şöyle bitiyordu: "Savaş öncesi Fransız yapımları bizi daha az kasvete, daha sağlam akıl yürütmeye, daha az sağlıksız yaklaşıma alıştırdı... Daha kesin deyişiyle Fransız olana."[176] Film, bazı Fransız eyaletlerinde protestolara ve olaylara da yol açtı.[177]

14 Mayıs 1941'de, Fransız polisi Dennecker'in talimatıyla 3.733 Yahudi göçmeni tutukladı. Bu baskının muhtemel amacı, Fransız ve yabancı Yahudilerin eşit olarak temsil edileceği bir İdari Konsey kurulması için Eşgüdüm Komitesi üzerinde baskı yaratmaktı ve bu hamle, yerli Fransız Yahudilerinin inatla karşı çıktığı bir hamleydi.[178] Ertesi gün işbirlikçi *Paris Midi* gazetesi "Muhteşem Paris'in beş bin parazitten" temizlenmesinden övgüyle söz ediyordu. Diğer hiçbir gazete (Yahudi basın dışında) olayı bahse değer bulmamıştı.[179]

Sol'dan bir ses, Jean Guéhenno günlüğünde tepki gösteriyordu: "Dün, Fransız adaleti namına, beş bin Yahudi toplama kamplarına götürüldü. Polonya'dan, Avusturya'dan, Çekoslovakya'dan gelen zavallı Yahudiler, düşük işlerle yaşamını sürdüren meteliksiz insanlar, herhalde devlet için büyük tehdit oluşturdular. Bunun adı 'temizlik.' Compans caddesinden birkaç adamı alıp götürdüler. Karıları, çocukları polislere yalvardı, bağırdılar, ağladılar. Bu içler acısı görüntülere tanıklık eden sıradan Parisliler (*le petit peuple parisien*) nefret ve utançla doldular."[180] Yine de, Guéhenno'nun sözünü ettiği tepkilere rağmen, açıkça dillendirilen bir protesto olmadı ve Commissariat'a tek bir öfkeli mektup geldi.[181]

Petit peuple parisien, Guéhenno'nun sözünü ettiği duygudaşlığı göstermiş olabilir. 17 Haziran'da günlüğüne düştüğü nota bakılırsa, Biélinky'de bir alışveriş kuyruğunda beklerken benzer bir izlenim edinmişti: "Bugün okulda oğlumla birlikte olan küçük Polonyalı çok üzgün, neden acaba? Çünkü

175 *A.g.e.*, s. 211.

176 *A.g.e.*, s. 220.

177 *A.g.e.*, s. 221 vd.

178 Jacques Adler, *The Jews of Paris and the Final Solution: Communal Response and Internal Conflicts, 1940-1944* (New York, 1987), s. 70.

179 Reneé Poznanski, *Être Juif en France pendant la Seconde Guerre mondiale* (Paris, 1994), s. 103.

180 Jean Guéhenno, *Journal des années noires, 1940-1944* (Paris, 1947), s. 111.

181 Poznanski, *Être juif*, s. 104.

ağabeyi bugün tutuklandı ve anlaşılan toplama kampına gönderildi. Hepsi iyi ve dürüst oldukları hâlde, zavallıcık ne yapmış olabilir ki? ... Aslında hiçbir şey, Yahudi olduğu için... – 'zavallı insanlar' [*les pauvres*] diyordu düşünceli bir biçimde oradakilerden biri ve kuyruk patates tezgâhına doğru yavaş yavaş ilerliyordu."[182]

Vichy'nin anti-Yahudi tedbirlerinin ve Almanlarla kolayca işbirliği yapmalarının, işgal edilmiş topraklardaki gelişmeler üzerinde mümkün en fazla kontrolü sağlayabilmek ve Hitler'in yeni Avrupa'sında Fransa'nın gelecekteki pozisyonuyla ilgili avantajlı bir pazarlık pozisyonu elde edebilmek için, "akılcı" bir manevra olduğu zaman zaman öne sürüldü. Diğer bir deyişle, Vichy'nin, karşılığında bazı somut yararlar elde edebilmek umuduyla, Nazi hedefleriyle ilgili ideolojik olmayan bir kabulleniş (hevesli bir işbirlikçiliğe kıyasla bir *collaboration d'État*) sergilediği varsayılıyordu.[183]

Siyasal hesaplar elbette genel manzaranın bir parçasıydı fakat Vichy politikaları aynı zamanda, "Révolution nationale"nin temel bir unsuru olan sağkanat geleneksel anti-Semitizm tarafından da belirleniyordu. Ayrıca, *collaboration d'État* açıklayıcı değildi zira daha önce de gördüğümüz gibi, Fransız piskoposlar sınıfı daha Ağustos 1940 gibi erken bir tarihte Yahudilerin kamusal hayattan dışlanmasını memnuniyetle karşılamışlardı ve ayrıca özellikle kırsal nüfus ve taşra orta sınıfı arasında anti-Semitizm dar bir grupla sınırlı olmayıp son derece yaygındı. Dolayısıyla, Vichy yasaları Fransız "işbirlikçilerin" hırslarıyla şekillenmemiş olsa da, hem kamusal ruh hâlini hem de, örneğin kiliseninki gibi, ideolojik-kurumsal çıkarları gözeten hesaplanmış bir tepkiydi.

Genel olarak anti-Semitizm mutlak bir tarafsızlıktan daha ağır basmış olabilir ancak somut çıkarlardan vazgeçecek kadar değil. Ocak 1941'de Helmut Knochen'in dediği gibi, "Fransızlar arasında ideolojik temele dayalı bir anti-Yahudi duygu yerleştirmek neredeyse imkânsız, oysa ekonomik yararlar sunulması anti-Yahudi mücadele için çok daha kolay duygudaşlık uyandırıyor."[184]

Yerli Yahudi temsilcilerinin ülkede yaşayan yabancı ya da yakın zamanda vatandaşlığa kabul edilmiş Yahudilere karşı davranışları ile Fransızların Yahudilere karşı tutumu arasında çarpıcı bir ilişki mevcuttu (bu, muhtemelen o

182 Bielinky, *Journal*, s. 123.

183 Bu politikanın tanımlanması konusunda, diğer kaynakların yanı sıra bkz. Claude Singer, *Vichy, l'université et les juifs: Les silences et la mémoire* (Paris, 1992), s. 136 vd. "Collaboration d'État" ile işbirlikçilik arasındaki ayrım konusunda bkz. Stanley Hoffmann, "Collaborationism in France during World War II", *Journal of Modern History* 40 (Eylül, 1968).

184 Marrus ve Paxton, *Vichy et les juifs*, s. 209.

zaman algılanmamıştı). Cemaat mensubu yerli Yahudileri Consistoire ve yerel şubeleri temsil ederken, yabancı Yahudiler –ve yakın zamanda vatandaşlığa kabul edilmiş olanlar– şemsiye bir örgüt olan ve çeşitli siyasal dernekler ile onlara bağlı yardım kuruluşları ağını içeren Fédération des Sociétés Juives de France'a gevşek bir bağ ile bağlıydılar. Bu şemsiye örgütün bir kesimi "Rue Amelot" olarak biliniyordu (yönetici komitenin Paris'teki ana ofis adresi).

Rotschildler ülkeden kaçtıktan sonra, Consistoire'ın Başkan Yardımcısı Jacques Helbronner, yerli Fransız Yahudilerinin fiili lideri oldu (Rue Amelot, çeşitli kuruluşlarının başkanları tarafından daha kolektif bir biçimde yönetiliyordu). Helbronner birçok açıdan tipik bir eski tarz Fransız Yahudi seçkiniydi: Birinci Dünya Savaşı sırasında parlak bir subaydı, genç yaşta Conseil d'État'a (Fransa'daki en yüksek kamu hizmeti kurumu) atanan keskin bir hukuk aklına sahipti. Helbronner, eski (ve güçlü) bir Fransız Yahudi zengini ile evlendi. Tam manasıyla Fransız Yahudi yüksek burjuvazisine mensuptu ve bu kesim, Yahudi olmayan çevreleri nedeniyle neredeyse Fransız addediliyordu. Consistoire'da faal olmasına da yol açan Yahudi meselelerine duyduğu samimi ilgiye rağmen Helbronner, benzer konumdaki tüm Yahudiler gibi, kendisini her şeyden önce Fransız addediyordu. Birinci Dünya Savaşı sırasında Savaş Bakanı'nın özel karargâh subayı (*chef de cabinet*) iken, *généralissime* (tüm Fransız kuvvetlerinin başkomutanı) olarak atandığını Pétain'e bildirmek üzere gönderildiği günden beri Philippe Pétain'e yakındı. Helbronner'in diğer bir arkadaşı, Lyon kardinal-başpiskoposu ve Fransa Piskoposlar Konferansı Başkanı Jules-Marie Cardinal Gerlier idi. Helbronner Mart 1941'de Consistoire başkanlığına atandı.[185]

Pek az yerli Fransız Yahudi'si Helbronner'in bu üstün statüsüne ulaşabilirdi fakat büyük bir çoğunluk onun gibi Fransız toplumuna derinden bağlı hissediyordu ve onun tutumunu paylaşıyordu: Yeni yasalardaki haksızlıklara rağmen, düşünebildikleri yegâne milli ve kültürel evleri Fransa'ydı. Otuzlu yılların giderek artan anti-Semitizm'i ve bunun yenilgi sonrasında yol açtığı şiddetli patlamaların nedeni, onların düşüncesine göre, büyük ölçüde yabancı Yahudi akınıydı; böylelikle yaratılan koşullar, Yerli Fransız Yahudileri ile ülkede yaşayan yabancı Yahudiler arasında kesin bir ayrım yapılarak yumuşatılabilirdi. Bu temel ilke konusunda Vichy yetkilileri ikna edilmeliydi.

İlk yasanın ve sonuçlarının görülmeye başlamasının ardından, Kasım 1940'ta gönderdiği raporda Helbronner'in Pétain'e anlatmak istediği tam da bu ayrımdı. *Note sur la question juive* başlıklı bu raporda, geleceğin Consistoire başkanı, Yahudilerin bir ırk olmadığını ve iki bin yıl önce Filistin'de ya-

185 Helbronner'in kariyeri konusunda özellikle bkz. Simon Schwarzfuchs, *Aux prises avec Vichy: Histoire politique des Juifs de France, 1940-1944* (Paris, 1998), s. 94 vd.

şayan Yahudilerin soyundan gelmediklerini öne sürüyordu. Aksine, birçok farklı ırktandılar ve eğer söz konusu olan Fransa ise, anavatanları ile tamamıyla bütünleşmiş bir cemaat idiler. Sorun "topraklarımızı işgal etmeye başlayan" yabancı Yahudilerin gelmesiyle başlamıştı. Savaş sonrası hükümetlerin açık-kapı politikaları hatalıydı ve bunun sonucu "olağan bir anti-Semitizm idi ve şimdiki kurbanları da eski Fransız Yahudi aileleriydi." Helbronner daha sonra, yasanın sınırlayıcılığından *yabancı ya da yakın zamanda vatandaşlığa kabul edilmiş Yahudileri değil* ama yerli Yahudileri kurtaracak bir dizi tedbir öneriyordu...[186] Helbronner'in mesajı yanıtsız kaldı.

İzleyen aylar boyunca Consistoire Başkanı ve bazı meslektaşları sonuçsuz ve alçaltıcı yakarışlarını sürdürdüler. Vichy'e yönelik mesaj ve ziyaretlerle, yabancı Yahudilerin kaderini yok saymayı ve sadece Fransız Yahudileri için yalvarmayı açıkça sürdürdüler. Bu hareket tarzının somut örneği ise, Fransa baş Rabbi'nin de katılımıyla, tüm Consistoire liderlerinin mareşale gönderdikleri önemli dilekçeydi. Son paragraf, Fransız olmayan Yahudilere değinmeyerek, tereddüde hiç yer bırakmıyordu:

"Fransız Yahudileri, öznesi oldukları zulmün Fransız Devleti'ne tamamıyla işgalci yetkililerce dayatıldığına ve Fransız temsilcilerinin de bu sertliği yumuşatmak için ellerinden geleni yaptıklarına inanmak istiyor... Her şeyden önce onurlu bir isim bırakmak istedikleri çocuklarının ve torunlarının geleceğini ve belki de hayatlarını koruyamayacak olan Fransız Yahudileri, tüm saflığıyla anavatanın simgesi olan büyük asker ve tutkulu Hıristiyan devlet başkanından, çaresizlikleri ile sarılabilecekleri yegâne silah olan bu önemli protestonun farkına varmasını bekliyorlar. İnançlarına her zamankinden daha fazla sarılmış olan Fransız Yahudileri, Fransa'ya ve mukadderatına olan umutlarını ve güvenlerini canlı tutmak istiyorlar."[187] Bu dilekçeye Vichy'nin yanıtı ikinci Yahudi yasası olacaktı.

Son derece saygın bazı Fransız Yahudileri, yabancı Yahudilerin kaderinin ne olacağının kendilerini hiç ilgilendirmediğini defalarca teyit ettiler. Mesela, 1941 bahar aylarında Dannecker birleşik bir Yahudi Konseyi'nin tesis edilmesi için baskı yaparken, Consistoire'ın önde gelen diğer bir mensubu René Mayer (savaş sonrası Fransa'da başbakan olacaktır), Vallat'tan yabancı Yahudileri göç etmeye teşvik etmesini istedi.[188] Aynı istek, dönemin en önemli tarihçilerinden biri olan Marc Bloch'tan da geldi.

Nisan 1941'de, Consistoire'ın geliştirdiği, Yahudi araştırmaları merkezi kurulmasını öngören bir projeye yanıt olarak Bloch'un talebi Fransız Ya-

186 *A.g.e.*, s. 90 vd.

187 Dilekçenin tam metni için bkz. *A.g.e.*, s. 107 vd. Burada aktarılan son paragrafın (biraz değiştirilmiş) çevirisi için bkz. Paula Hyman, *The Jews of Modern France* (Berkeley, 1998), s. 167.

188 Adler, *The Jews of Paris*, s. 84.

hudiliğinin kapsadığı tüm eğilimlerin hesaba katılmasıydı: Fakat Fransa'da yaşayan yabancı Yahudilerle ilgili duruşu netti: "Onların gayeleri ile bizimki tam da aynı değil." Merkezin planlanmasına aktif olarak katılamasa da, Bloch temel hedeflerden birinin, "tüm Yahudilerin özdeş hasletlere sahip ve aynı kadere mahkûm homojen, yekpare bir bütün oluşturduğu" yönündeki tehlikeli anlayışa karşı çıkmak olması gerektiğini düşünüyordu. Bloch'a göre merkezi planlayanlar iki farklı Yahudi cemaatini ayırt etmek durumundaydı; asimile olanlar (Fransızlar), asimile olmayanlar (yabancı). Birincilerin kaderi tam entegrasyon ve bunun sağlayacağı yasal güvenceye bağlıyken, ikincilerin varlıklarını sürdürebilmesi "bir biçimde göç etmeye" bağlıydı.[189]

VII

Koco olayından sonra, 22 Şubat 1941'de Amsterdam sokaklarında tutuklanan yüzlerce Yahudi'ye Almanların davranışı karşısında Hollanda'da halkın tepkisi küçük ölçekli bir isyan sergilemek oldu. Komünistler genel grev çağrısı yaptı: 25 Şubat'ta Amsterdam'da hayat durdu ve grev kısa sürede yakın şehirlere yayıldı. Göstericilere karşı Almanlar aşırı tepki gösteriyor, ateşli silahlar ve el bombası kullanıyordu: Birkaç kişi öldürüldü, çok sayıda insan yaralandı ve tutuklananlar oldu.[190] Olaylar bastırıldı. Hollandalılar Almanların anti-Yahudi politikalarını tam bir acımasızlıkla sürdüreceklerini anladılar; Almanlar da Hollandalıları Nasyonal Sosyalizm'e inandırmanın hiç de kolay olmayacağını.

Amsterdam olaylarını izleyen haftalar ve aylar boyunca, Alman yerel aygıtı ve Hollandalı uygulayıcılar açısından iki farklı gelişme Hollanda Yahudiliği ile ilgili politikaları yeniden şekillendirdi. Hollanda'daki askerî-olmayan Alman aygıtı, Genel Hükümet'te görülene benzer bir çizgide, iki rakip kampa bölünmüştü. Bir yanda, Reichskommissar Seyss-Inquart, Amsterdam'daki baş temsilcisi D. H. Böhmcker ve Genel Komiserler Friedrich Wimmer (yönetim ve adalet), Hans Fischboek (finans ve ekonomi), Fritz Schmidt (parti meseleleri) Yahudi Sorunu üzerinde tam denetim sağlamaya çabalıyorlardı; diğer yandan, SS ve Polis Lideri Albin Rauter ve onun yardımcısı Güvenlik Polisi Başkanı Dr. Wilhelm Harster tarafından yönetilen SS, özellikle kendisine ait gördüğü bir alanı devralmaya çalışıyordu.[191]

189 Carole Fink, *Marc Bloch: A Life in History* (Cambridge, 1989), s. 272.

190 Bob Moore, *Victims and Survivors: The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940-1945* (Londra, 1997), s. 72-73.

191 *A.g.e.*, s. 73 vd.

Amsterdam olaylarının sonucunda mı –ki bu Böhmcker'in getto kurulmasını destekleme ve Hollandalı Nazileri kışkırtıcı olarak kullanma politikasının başarısızlığı olarak görülebilirdi– yoksa önceki bir planlamanın sonucunda mı olduğu bilinmez, Heydrich (ve Rauter) 1938'de Viyana'da, 1939'da Berlin ve Prag'da kurulanları model alacak bir Yahudi Göçü Merkez Ofisi'nin Amsterdam'da da kurulmasına karar verdiler. RSHA ve Eichmann'ın IV B4'ü tarafından kontrol edilen bu tür ofisler genellikle Yahudi nüfusun, mülklerinin ve tabii ki gönderilmelerinin (böylelikle, terk edilen mülke el konulmasının) kayıt altına alınması işini üstleniyorlardı. Benzer bir kurumun Amsterdam'da tesis edilmesi, Rauter, Harster ve nihayet Amsterdam'daki adamları Willi Lages'in, Hollanda'daki Yahudi meselesinin tüm önemli boyutlarını kontrol etmesini sağlayacaktı.

Aslında Nisan 1941'de Merkez Ofis kuruldu fakat başta işlevi sınırlıydı. Ayrıca, Seyss-Inquart pes etmedi. Bu arada, kendisinin tam yetkili olduğu konusunda Hitler'in onayını da alan Reichskommissar'ın Mayıs başlarında düzenlediği bir toplantıda, Yahudi meseleleri konusunda genel idarenin onda olduğunu tüm ilgililer kabul etmek zorunda kaldı. 1942 yılı başında Harster'in Lahey'de bir IV B4 birimi oluşturması için okul arkadaşı Willy Zöpf'ü getirmesinden ve esas olarak da Temmuz 1942'de nakillerin başlamasından sonra bir kez daha durum fiilen değişecekti.[192]

Yahudi mülklerinin Arileştirilmesine başlandı. Bu süreç, Fischboek'in hizmetleriyle ve öncelikle Yahudilere ait olanlar olmak üzere büyük Hollanda firmalarının hisselerini elde etmeye kararlı çok sayıda Alman firmasının çabalarıyla ilerliyordu. Çeşitli Alman bankaları, özellikle de Dresdner Bank'ın yerel şubesi olan Handelstrust West, bu operasyonda önemli bir arabuluculuk rolü üstleniyorlardı.[193] Operasyonları hızlandırmak üzere, Merkez Ofis *büyük* işletmelerin Yahudi sahiplerinin gitmesine izin verecek ve onlar da şirketlerini Alman teklif sahiplerine satacaktı. Böylelikle Alman firmaları, yasal sahipleri olarak ilgili yabancı mülkler üzerinde hak iddia edebilecek ve özellikle Birleşik Devletler'de açılabilecek davalardan kurtulacaktı. Bu işlemler sayesinde, mülk transferlerinin gerçekleştiği birkaç hafta içinde, şanslı bir azınlık (yaklaşık otuz aile) için engelsiz göç mümkün oldu. Daha sonra, aynı düzenbazlık, büyük miktarlarda döviz karşılığı bazı başka ülkelerde de uy-

192 Hollanda'daki SS bürokrasisi konusunda bkz. Johannes Houwink ten Cate, "Der Befehlshaber der Sipo und des SD in den besetzten niederländischen Gebieten und die Deportation der Juden 1942-1943," *Die Bürokratie der Okkupation: Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, yay. haz. Wolfgang Benz, Johannes Houwink ten Cate ve Gerhard Otto, *Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945*, cilt 4 (Berlin, 1998), s. 197 vd.

193 Bu konuda, fazlasıyla titiz bir araştırma olarak bkz. Friederike Sattler, "Der Handelstrust West in den Niederlanden", *Die Expansion der Dresdner Bank in Europa*, yay. haz. Harald Wixforth, yeraldığı kaynak Klaus-Dietmar Henke, *Die Dresdner Bank im Dritten Reich* (Münih, 2006), cilt 3, s. 682 vd.

gulandı.[194] Son olarak 1944 yılında Macaristan'daki Manfred Weiss şirketler grubuna uygulanacaktı.

Sonuçta Yahudi mülklerinin Almanlar tarafından ele geçirilmesi, Avrupa ekonomisi "yeni düzeni" için Nazi master planına uygun olarak, işgal altındaki Fransa'ya kıyasla Hollanda'da çok daha sistematik bir biçimde yürütülmüştü. Hollandalılar istesin ya da istemesin Hollanda ekonomisinin Alman sistemi ile tamamıyla bütünleşmesi kaçınılmazdı. Bir kez daha ideolojik inanç ile ekonomik açgözlülük aynı noktada buluşmuştu. Ağustos 1941'de, Hollanda Yahudilerine mal varlıklarını, eski Yahudi bankası Lippman-Rosenthall'e kaydettirmeleri emredildi. 15 Eylül'de gayrimenkuller de kayıt kapsamına dâhil edildi.[195]

Hollandalı "uygulayıcılara" gelirsek, Şubat 1941 olayları Amsterdam şehir konseyinin azline ve yerine yeterince itaatkâr başka bir grubun getirilmesine yol açtı. Amsterdam polis gücünün başına, Hollanda Doğu Hint Adaları sömürge ordusunun eski subayı Sybren Tulp getirildi. Tulp ırk ayrımcılığından pek etkilenmeyecekti; Mussert'in NSB'sinin mensubu olarak uygun ideolojik eğilimlere sahipti, hatta Alman Nasyonal Sosyalizminin ve özellikle de Adolf Hitler'in büyük bir hayranıydı.[196]

Bu arada, Koco olayının, Alman tutuklamalarının ve isyanın öncesinde, Böhmcker Amsterdam'ın Yahudi mahallesinde bir getto kurulmasını düşündüğü sırada, aralarında Abraham Asscher'in de bulunduğu birkaç Yahudi'ye, şehirdeki Yahudilerin birleşik temsilinin sağlanmasını istediğini aktarmıştı.[197] Seyss-Inquart'ın temsilcisi bir "Yahudi Konseyi"nden bahsetti mi yoksa terim ilk kez Asscher tarafından mı kullanıldı bilinmez. Gerçek şu ki Asscher yeni organizasyonun yönetimine gönüllü oldu ve David Cohen'in de eş-başkan olarak atanmasını istedi. Daha sonra Asscher ve Cohen, çoğunluğu kendi sosyal çevrelerinden, Amsterdam'ın küçük ve varlıklı Yahudi yüksek burjuvazisinden diğer üyeleri seçtiler. 12 Şubat'ta konsey ilk toplantısını yaptı. Ertesi gün Böhmcker'in isteğiyle Asscher, Yahudi işçiler topluluğuna yaptığı konuşmada, sahip oldukları silahları teslim etmelerini istedi. Tarihçi Bob Moore'un işaret ettiği gibi, "aslında, Nazi taleplerinin aktarıcısı olarak

194 Hollanda'daki fidye karşılığı kurtulma işlemleri konusunda özellikle bkz. Bettina Zeugin ve Thomas Sandkühler, *Die Schweis und die deutschen Lösegelderpressungen in den besetzten Niederlanden: Vermögensentziehung, Freikauf, Austausch 1940-1945: Beitrag zur Forschung*, yay. haz. Unabhängigen Expertenkomission Schweis - Zweiter Weltkrieg (Zürih, 2001), s. 46 vd.

195 Moore, *Victims and Survivors*, s. 83.

196 Guus Meershoek, "The Amsterdam Police and the Persecution of the Jews", *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*, yay. haz. David Cesarani (New York, 2004), s. 541 vd.

197 Ayrıntılar için bkz. J. Presser, *Ashes in the Wind: The Destruction of Dutch Jewry* (Detroit, 1988), s. 47 vd.; Moore, *Victims and Survivors*, s. 68 vd.

davranan kendinden menkul Yahudi Konseyi seçkinleriyle, Yahudiler Alman işbirlikçiliğine ilk adımı atmıştı."[198]

Hollanda konseyinin başlangıç tutumları nasıl değerlendirilmiş olursa olsun, konu Amsterdam ayaklanması sırasında tutuklanan dört yüz kişinin ölüme gönderilmesi olduğunda Almanlar onların onayına başvurmayacaktı. Önce Buchenwald'e, oradan da Mauthausen'e gönderildiler. 17 Haziran 1941'de Mauthausen'e vardılar. Elli kişilik bir grup hemen öldürüldü: "Banyodan çıplak olarak elektrik verilmiş tel örgülere doğru kovalandılar." Diğerleri kampın ana taş ocağında, "Viyana Hendeği"nde katledildiler. Alman görgü tanığı Eugen Kogon'a göre, "Yahudilerin hendeğin tabanına giden merdivenleri kullanmalarına izin verilmemişti. Kenardaki çakıl yamaçtan kayarak inmeleri gerekiyordu ve burada bile bazıları öldü ya da ciddi biçimde yaralandı. Geriye kalan "Yahudilerin omuzlamak zorunda oldukları kovalara diğer iki mahkûm oldukça ağır bir taş yüklemeye zorlanıyordu. Yahudiler bu yükle 186 basamağı koşarak çıkmak zorundaydı. Bazen taş hemen geri yuvarlanıyor ve arkadan gelenlerin bacaklarını kırıyordu. Taşını düşüren Yahudiler feci şekilde dövülüyor ve taş omuzlarına yeniden yükleniyordu. Yahudilerin çoğu daha ilk günden umutsuzluğa kapıldı ve ocağa atlayarak intihar etti. Üçüncü gün SS, 'ölüm kapısı' olarak bilinen yeri açtı. Ürkütücü bir yaylım ateşi ile Yahudiler sınır çizgisinin ötesine kovalanıyordu ve gözleme kulesindeki nöbetçiler onları makineli tüfekleriyle kümeler hâlinde öldürüyordu. Ertesi gün, artık Yahudiler ocağa tek başlarına atlamıyorlardı. El ele tutuşuyorlardı ve bir tanesi sekiz-on yoldaşını birden korkunç bir ölüme çeliyordu. Barakalar, altı değil sadece üç hafta içinde Yahudilerden 'temizlendi'. 348 mahkûmun hepsi intihar ederek, vurularak, dövülerek ya da diğer işkence biçimleriyle öldürüldü."[199] İlçe Başkanı [*Landrat*], Hollandalı Yahudilerin zor işlere ne ölçüde uyum sağladığını sorduğunda, Kumandan Ziereis şöyle cevap veriyordu: "Pek sağlayamıyorlar, sadece bir tanesi hayatta kaldı."[200]

İlk Amsterdam Yahudileri grubunun ölüm haberi Hollanda'ya ulaştığında, 3 Haziran 1941'de Schiphol Havaalanı'nda, Hava Kuvvetleri telefon santraline yapılan saldırıda bir asker ciddi biçimde yaralandı. İntikam almak için Almanlar konsey üyeleri Cohen ve Gertrud van Tijn'i kandırarak iki yüz genç Alman Yahudi'si mültecinin adreslerini aldılar. Onlarla birlikte bazı genç Amsterdam Yahudileri de tutuklanarak Mauthausen'e gönderildi ve katledildiler.[201]

Konsey ne yapmalıydı? 12 Haziran'da yapılan kriz toplantısında Asscher

198 Moore, *Victims and Survivors*, s. 70.

199 Aktarıldığı kaynak Gordon J. Horwitz, *In the Shadow of Death: Living Outside the Gates of Mauthausen* (New York, 1990), s. 52-53.

200 *A.g.e.*, s. 53.

201 Moore, *Victims and Survivors*, s. 81-82.

toplu istifayı önerdi; Almanların intikamından çekinen Cohen buna itiraz etti. Eğer konsey istifa ederse cemaate yardım etmek için geride kim kalacak diye soruyordu.[202] Farklı bir davranış sergilemenin –mesela, konseyi lağvetmenin– Almanları engelleme ya da Yahudilere yarar sağlama ihtimali var mıydı?

1941'in bu bahar ayları boyunca, Etty (Esther) Hillesum Amsterdam Üniversitesi Slav dilleri bölümünde genç bir kadın öğrenciydi. Etty'nin babası yıllardır Deventer (Doğu Hollanda'da orta büyüklükte bir yerleşim) şehir lisesinin müdürlüğünü yapıyordu; anlaşılan o ki annesi, ciddi Hollandalı burjuva çevresine çalkantılı bir Rus Yahudisi kişiliği katmıştı. Etty'nin iki erkek kardeşinin olağan dışı yetenekleri vardı: Büyük olan Mischa, altı yaşından beri parlak bir konser piyanistiydi ve küçük olan Jaap da, daha on yedi yaşındayken yeni bir vitamin keşfeden, yetişmekte olan bir biyokimyacıydı. Etty ise doğuştan yazardı ve özgür ruhluydu. Bazı Yahudi arkadaşlarıyla kiraladıkları Amsterdam'daki evde, karmaşık bir aşk hayatına dalıp, eş zamanlı olarak farklı yönlerde faaliyetlere el atarken, Hıristiyanlığın yanı sıra ezoterik ve mistik bazı unsurların tınısını taşıyan yaradılışa dair ruhani bir yola yöneldi. Günlük tutmaya da başladı.[203]

15 Mart 1941'de günlüğüne düştüğü notta, "etrafta olup bitenle ilgili gazeteleri okuyunca ya da haberleri duyunca kendimi öfke içinde, Almanlara beddua ve küfür ederken buluyorum," diyordu. "Ve biliyorum ki bunu kasten Käthe'yi [evde yaşayan Alman aşçı] incitmek, böylelikle olabildiğince öfkemden kurtulmak için yapıyorum. ... Tüm bunlar olurken pekâlâ biliyorum ki o da yeni düzeni benim kadar korkunç buluyor ve milletinin aşırılıkları nedeniyle eziklik duyuyor. Ancak sonuçta tabii ki o da kendi milletinin bir ferdi ve anlasam da bazen tahammül edemiyorum. Bu ırk tümüyle yok edilmeli. Bazen edepsizce 'bunların hepsi pislik' diyorum ve aynı zamanda fena halde utanıyorum ve mutsuz oluyorum, tüm bunların yanlış olduğunu bildiğim halde kendimi kontrol edemiyorum."[204]

Etty'nin büyük bir gayretle kazanmaya çalıştığı iç huzuru, giderek artan kargaşanın ortasında, yeni tutuklamalarla bir kez daha sarsılıyordu: 14 Haziran'da "daha fazla tutuklama, daha fazla terör, toplama kampları, babaların, kız ve erkek kardeşlerin keyfi olarak sürüklenip götürülmeleri," diyordu, "her şey çok tehlikeli ve karanlık görünüyor ve sürekli aynı duygu, mutlak acizlik."[205]

---

202 *A.g.e.*, s. 83.

203 Bu biyografik ayrıntılar için bkz. J. G. Gaarlandt, Önsöz, Etty Hillesum, *An Interrupted Life: The Diaries of Etty Hillesum, 1941-1943* (New York, 1983), s. viiff.

204 *A.g.e.*, s. 9.

205 *A.g.e.*, s. 23-24.

Yahudi Konseyi'nin kurulması, Arileştirme zorlaması ve iki tutuklama dalgası Alman terör kampanyasının sadece bir yönüydü. Diğeri ise, sürekli ve sistematik olarak, Yahudileri içinde yaşadıkları Hollandalı nüfustan koparmayı –onları giderek daha fazla yalıtarak– hedefliyordu. Yine de, açıkça işaretlenmelerine daha bir yıl vardı. 1941 Mayıs ayı sonunda havalar ısınırken Almanlar Yahudilerin parklara, kaplıcalara ve otellere girişini yasaklamakla yetinmedi, aynı zamanda halka açık plajları ve yüzme havuzlarını da yasakladı. Kısa bir süre sonra Yahudi ilk ve orta dereceli okul çocuklarından özel bir kayıt formu doldurmaları istendi. Ardından Hollanda okullarına devam etmeleri yasaklandı, sadece Yahudi okullarına gidebileceklerdi.

Ailesiyle birlikte Lahey'den Brüksel'e kaçan on beş yaşındaki Moshe Flinker, günlüğünün ilk sayfalarında Hollanda'daki son sömestrini anlatıyordu: "Okula [Lahey'deki Yahudi okulu] gittiğim son yılda bize yönelik yasakların sayısı çok artmıştı. Okul kapanmadan birkaç ay önce bisikletlerimizi polise teslim etmek zorunda kaldık. Artık okula tramvayla gidiyordum ama tatilin başlamasına günler kala tramvaya binmemiz de yasaklandı. Şimdi okula yürümek zorundaydım ve bir buçuk saat sürüyordu. Bu son günlerde de okula devam ettim çünkü karnemi almak ve bir üst sınıfa geçip geçmediğimi öğrenmek istiyordum. O sırada, hâlâ tatilden sonra okula dönebileceğimi sanıyordum; ama yanılıyormuşum. Yine de, bir üst sınıfa geçtiğimi söylemeliyim."[206]

Anne Frank, kız kardeşi Margot, babası Otto ve annesi Edith 1933 yılının ikinci yarısında Frankfurt'tan Amsterdam'a göçtüler. Baba, Frankfurt'taki Pomosin-Werke firmasından pektin maddesinin satış temsilciliğini almıştı. Zaman geçtikçe Frank'ın 263 Prinsengracht'daki mütevazı bayiliği, bir grup işine bağlı Hollandalı çalışan sayesinde rayına oturdu.

Basel'de yaşayan büyükannesine yazdığı mektupta on iki yaşındaki Anne Frank havuz yasağını şöyle değerlendiriyordu: "Artık güneş yanığı olmayacağız çünkü yüzme havuzuna gidemiyoruz... Çok kötü, ama yapacak bir şey yok."[207]

VIII

Giderek sertleşen anti-Yahudi yaptırımlar karşısında, Kıta'daki milli Katolik kiliselerin ve Vatikan'ın resmî tutumu arasında özsel bir fark yoktu. Daha önce gördüğümüz gibi, Fransa'da, Ağustos 1940'ta kardinaller ve piskoposlar ülkedeki Yahudilere dayatılan sınırlamaları memnuniyetle karşılamış-

206 Moses Flinker, *Young Moshe's Diary: The Spiritual Torment of a Jewish Boy in Nazi Europe*, yay. haz. Shaul Esh ve Geoffrey Wigoder (Kudüs, 1971), s. 19-20.

207 Melisa Müller, *Das Mädchen Anne Frank: Die Biographie* (Münih, 1998), s. 174.

lardı ve hiçbir Katolik yetkilinin Ekim 1940 ve Haziran 1941 yasalarını eleştiren bir ifadesi olmadı. Komşu Belçika'da, Malines Başpiskoposu Kardinal Joseph-Ernest van Roey de, 1940 ve 1941 anti-Yahudi kararları karşısında benzer biçimde sessiz kaldı (aslında, van Roey 1943'e kadar da konuşmadı); böyle yaparak kardinal kilisesinin üst kademeleri ile uyumlu davranıyordu ve özellikle Antwerp'te faal olan Flaman radikal Sağ'ın militan Katolik milliyetçi anti-Semitizm'ine ne karşı çıkabilirdi ne de buna niyeti vardı.[208]

Orta-Doğu Avrupa'da, en üst mevki Polonya Katolik Kilisesi'ne aitti. Gördüğümüz gibi, Polonya Katoliklerinin büyük çoğunluğunun anti-Semitizm'i savaş öncesinden zaten bilinmekteydi; Alman işgaliyle birlikte daha da şiddetlendi. İmha-öncesi dönem boyunca, anti-Yahudi ateşi körükleyen çoğunlukla Polonya ruhban sınıfı oldu.

1 Haziran-15 Temmuz 1941 arasındaki altı haftalık dönemi kapsayan Polonya kilisesi kaynaklı bir rapor, *delegatura* aracılığıyla, Londra'daki sürgün hükümetine iletildi. Aşırılığı ile Polonya Katoliklerinin genel tutumunu yansıtmasa da, raporun yarı-resmî niteliği, ifade edilen görüşlerin yer altı liderliği tarafından belli ölçüde benimsendiğine işaret eder: Rapor, "Yahudi Sorunu'nun acilen çözümü gerekir" diyordu. "Dünyanın hiçbir yerinde sorun böylesi bir boyuta ulaşmadı zira Polonya'da yaşayan ya da daha doğru deyişiyle, Polonya'ya gelmekte olan bu fazlasıyla zararlı ve her açıdan tehlikeli unsurların sayısı dört milyondan az değil."

Gutman ve Krakowski'nin alıntıladığı ve aktardığı rapor aynı minvalde devam ediyordu: "Eğer Yahudi Sorunu'ndan söz ediyorsak, konu Almanların zaten olumlu bir başlangıç yaptığı tek bir İlahi Yazgı olarak görülmelidir ve bu durum ülkemizde geçmişte ve şimdi sergiledikleri yanlışlardan bağımsız. Polonya toplumunun Yahudi belasından kurtulmasının mümkün olduğunu gösterdiler. Bizim izlememiz gereken yolu açtılar: Şüphesiz daha az kıyıcılık ve gaddarlıkla ama gevşemeden ve tutarlılıkla. Bu acil sorunun çözümüne işgalcilerin yaptığı katkıda, Tanrı'nın elini açıkça görmek mümkün." Rapor, Polonya ve Hıristiyan toplumuna Yahudilerin verdiği zararı anlatarak devam ediyordu. Korkunç Yahudi fiillerinin uzun bir tekrarının ardından geleceğe dönüyordu. Önce Yahudilerin ülkeden gitmesini teşvik ediyordu ama "eğer bu sağlanamazsa, Yahudilerin toplumdan geniş kapsamlı yalıtımı zorunlu" deniyordu. Ayrımcılık tedbirleri sıralanıyordu ancak raporun yazarları bu çetin görevin zorluklarının da farkındaydı: "Tüm bunlar çok zor olacak. Ma-

208 Van Roey'in Yahudi meselesi konusundaki "esnek tutumu" ile ilgili olarak bkz. Lieven Saerens, "The Attitude of the Belgian Roman Catholic Clergy Towards the Jews Prior to the Occupation", *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans*, yay. haz. Dan Michman (Kudüs, 1998), s.144-45; Mark van den Wijngaert, "The Belgian Catholics and the Jews during the German Occupation, 1940-1944", *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans*, yay. haz. Dan Michman (Kudüs, 1998), s. 227.

sonluğun ve Yahudiliğin etkisine karşı savunmasız durumda olan sürgündeki hükümet ile ülkede bugün zaten örgütlenmekte olan halk arasında, bu durumla ilgili bir sürtüşme beklenebilir. Ancak, Tanrı'nın yardımıyla anavatanımızın gücünü geri kazanması, büyük ölçüde bu tedbirlere bağlı."[209]

Eğer özellikle aşırı anti-Yahudi nefret ifadeleri görmezden gelinirse, Polonya kilise raporunun Batı Katolikliği ile ve görünürdeki Vatikan tutumuyla paydası ortaktı: Her bir ülkedeki mevzuata göre, Yahudiler Hıristiyan toplumdan bir kez daha kısmen tecrit edilecekti.

1941 yılının ilk yarısına ait diğer iki belge, Papa'nın o zamanki tutumunu ve anti-Yahudi yaptırımlar konusunda Vatikan'ın en otoriter bazı kişiliklerinin açıkça paylaştığı görüşleri kavramamıza yardımcı olabilir. Berlin Piskoposu Preysing, 17 Ocak 1941'de Papa XII. Pius'a, "Papa Cenapları, muhakkak ki Almanya ve komşusu ülkelerdeki Yahudilerin durumu ile ilgili malumat size iletilmiştir," diye yazıyor ve devam ediyordu: "Sadece haberdar etmek amacıyla belirtmek isterim ki, hem Katolikler ve hem de Protestanların bu konuda Papalık makamının bir şey yapıp yapamayacağı, bu şanssız insanlar adına bir çağrı yayınlamanın mümkün olup olmadığı sorusuna maruz kaldım." [*Ob nicht der Heilige Stuhl in dieser Sache etwas tun könnte, einen Appell zugunsten der Unglücklichen erlassen*?][210]

19 Mart'ta Papa Preysing'in mektuplarına yanıt verdi ve 6 Mart'ta Saint Hedwig Katedrali'nde ötanazi ile ilgili yaptığı kınama nedeniyle Berlin piskoposunu övdü. Dinî lider, ayrıca, Preysing'in sözünü ettiği iki Katolikliğe geçme vakasıyla ilgili uzun bir değerlendirmede de bulunuyordu: Kilise din değiştirenlere kollarını açıyordu. Ancak, Preysing'in Yahudilere yapılan zulüm karşısında papalığın bir tepki göstermesi için yaptığı yanlış anlaşılamayacak çağrıya dair tek kelime yoktu.[211]

İkinci belge de birçok açıdan en az bunun kadar etkileyiciydi; Vatikan'ın ve milli piskoposluk kurullarının, özellikle de Fransız kardinaller ve piskoposlar kurulunun, Yahudilere karşı uygulanmakta olan yaptırımlar konusunda aynı görüşleri paylaştıklarını doğruluyordu. Ağustos 1941 tarihinde Pétain'in bir araştırma talimatına yanıt olarak, Vichy'nin Vatikan elçisi Leon Bérard 2 Eylül'de kapsamlı bir cevap yazdı. Fransız diplomat, ırksal kuramlarla kilise öğretisi arasında temelde bir çelişki olsa da, tekil ülkelerin Yahudilere karşı aldığı her tedbiri kilisenin ille de reddetmediğini mareşale öncelikle bildiriyordu. Temel ilke, diyordu Bérard, bir kez vaftiz edilen Yahudi'nin artık Yahudi-

209 Yisrael Gutman ve Shmuel Krakowski, *Unequal Victims: Poles and Jews during World War Two* (New York, 1986), s. 52-53.

210 Aktarıldığı kaynak, yay. haz. Burkhart Schneider, Pierre Blet ve Angelo Martini, *Die Briefe Pius' XII. an die deutschen Bischöfe 1939-1944* (Mainz, 1966), s. 134, not 4.

211 *A.g.e.*, s. 132-134.

liğinin sona erdiğidir. Ancak, diye ekliyordu elçi, kilise Yahudiliğin tek özel vasfının din olmadığının farkındadır, onları ayıran bazı etnik –ırksal– unsurlar da vardır. Yüzyıllar boyunca kilisenin işleyişi ve hissiyatı, Yahudilerin Hıristiyanlar üzerinde otoritesine imkân tanımamak olmuştur. Dolayısıyla belirli kamu kurumlarından çıkarılmaları, üniversitelere ve mesleklere girişlerinin sınırlandırılması meşrudur. Elçi aynı zamanda, Yahudilerin ayırt edici kıyafetler giymelerini gerektiren kilise hukukunu da hatırlatıyordu.

En önemli sorunlardan biri evlilik meselesidir, diye devam ediyordu. İtalya ve diğer yerlerdeki yeni ırksal yasal düzenlemeler Hıristiyanlarla Yahudiler arasındaki evlilikleri yasaklıyor. Kilise, eğer Yahudi eş vaftiz edildiyse ya da kilisenin özel izni söz konusu ise bu tür evlilik işlemlerini yerine getirme yetkisine sahip olduğuna inanmaktadır. Bérard'ın düşüncesine göre, Fransa'da benzer sorunlar yaşanmaz zira koşullar farklıdır (Yahudiler ve Yahudi olmayanlar arasındaki evlilikler ırksal zeminde yasaklanmamıştır). Bérard'ın raporu Pétain için rahatlatıcı bir etki yaratmış olmalıdır.[212]

Ana hatlarıyla, Bérard'ın raporu inandırıcıdır. Diğer bir deyişle, "Nihai Çözüm"ün başlamasından birkaç ay önce muhafazakâr geleneğin dışlayıcı esasları Avrupa Katolikliğinin Yahudilere yönelik tutumuna egemen olurken, din değiştirmiş Yahudilerin hakları savunulmuştur. Ancak, can alıcı soru hâlâ önümüzde durmaktadır: Vatikan çeşitli milli Kiliselere ve kiliselere giden on milyonlarca Katolik'e, doğmakta olan olağan dışı zorluklar karşısında nasıl yanıt verecek ve onları nihai olarak nasıl etkileyecekti?

IX

Almanların özellikle eski Polonya'da hâkimiyetleri altındaki Yahudilere yönelik zincirlerinden boşalan şiddetinin, savaşın ilk günlerinden "Nihai Çözüm"e kadar giden kesintisiz bir süreç olacağının önceden görülmesi ge-

212 John F. Morley, *Vatican Diplomacy and the Jews during the Holocaust, 1939-1943* (New York, 1980), s. 51-53. Bérard'ın raporunun tam metni ilk kez Ekim 1946'da *Le Monde Juif*, s. 2 ve devamında yayınlandı. Vatikan'ın yayınladığı belgeler seçkisine göre Pétain, kendi politikalarına haklılık kazandırmak için, Papalık elçisi Monsignor Valerio Valeri'ye önce Bérard'ın raporundan bahsetmiş ve sonra da göstermiştir. Valeri, Mareşalin yüzeysel yorumuna karşı çıkmış fakat raporun Vatikan'ın duruşunu yansıtmadığını söylememiştir. Bkz. Yay. haz. Pierre Blet, Angelo Martini ve Burkhart Schneider, *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre mondiale*, cilt 8, *Le Saint Siège et les Victimes de la Guerre* (1974), s. 295-97. Rapor muhtemelen Vatikan Devlet Sekreterleri Monsignor Giovanni Battista Montini ve Monsignor Domenico Tardini'nin ya da Dominikan Tarikatı efendisi Peder Gillet'in görüşlerini yansıtmaktadır. Her iki durumda da rapor itaati gerektirecektir. Bkz. Jean-Marie Mayeur, "Les Églises devant la Persécution des Juifs en France", *La France et la question juive: 1940-1944*, yay. haz. Georges Wellers, André kaspi ve Serge Klarsfeld (Paris, 1981), s. 155, not 17.

rekirdi. Polonya harekâtının başlangıcında *Einsatzgruppen*'in ölüm saçan saldırıları ve onu daimi bir terörün izlemesi, bu kesintisizlik algısını pekiştirmiş olmalıdır.[213] Daha önce gördüğümüz gibi, eş zamanlı olarak, Alman hâkimiyeti altındaki Yahudileri bekleyen kadere işaret edecek, bırakınız ayrıntıları, taslak bir genel plan bile yoktu. 21 Eylül 1939'da *Einsatzgruppen*'e talimatlarında Heydrich "nihai amaçtan" söz etmiş ancak bunu açıklamamıştı. Gerçi Hitler Yahudilerin "Avrupa'dan kaybolması" gerektiğini yeterince açık etmişti fakat iki yıl sonra bile, nihai amaç hâlâ elle tutulur değildi.

İlk "bölgesel planlar" (Lublin ve Madagaskar), uzun süre gündemde kalamayacak kadar gerçeklikten uzaktı. Üçüncü plan –Avrupa Yahudilerinin Kuzey Rusya'ya gönderilmesi– daha somut görünüyordu fakat Doğu harekâtının sonuçlarına bağlıydı. Haziran 1941 öncesinde, bizim bildiğimiz hiçbir girişim yoktu ama "bölgesel planlar", Avrupa topraklarından kovulan Yahudi nüfusun zaferden sonra yok edilmesine yol açacaktı.

Kesin plan yokluğu ve Yahudi dünya tehdidi ile ilgili bir ölçüde körelmiş algı, savaşın ilk evresi boyunca, Hitler'in "Yahudi Sorunu'na" ilişkin sadece ara sıra başvurduğu söylemsel patlamalarını da dolaylı biçimde etkiliyordu. Bu durum, işgal edilmiş ya da uydu ülkelerde alınan somut tedbirlere de yansıyordu. Bu tedbirler, yeni rejimin ilk günlerinden savaşın erken evresine kadar Reich'ta geliştirilen her tür anti-Yahudi adımı (Batı'da daha az vahşete başvurarak, Doğu'da ise tam bir vahşetle) tekrar ediyordu. Diğer bir deyişle, işgal altındaki tüm ülkelerde Nazi anti-Yahudi politikanın "rotası" radikal yeni adımların atılmasına yol açmadı, ama bu arada "Reich modeli"nin Avrupa ölçeğinde yayılması sonucunu doğurdu.

Sistematik olarak uygulanmakta olan (tüm Avrupa Yahudileri ile ilgili) kesin bir planın olmadığının göstergelerinden biri, savaşın ilk iki yılındaki sınırdışı-göç politikalarıdır. Reich'tan ve daha sonra da Büyük Reich'tan ve Protektora'dan, Polonya'nın yeni ilhak edilmiş bölgelerine (Warthegau ve özellikle Yukarı Silezya), Alsace ve Lorraine'e, Baden'a, Westphalia'ya ve Saar'a göç ve sürgünler aynı bildik amaçlarla uygulanıyordu.

"Reich modeli"nin yaygınlaştırılmasını gösteren diğer adımlar arasında, kimlikle ilgili yaptırımların aynen uygulanması; Yahudilerin kayıt altına alınması; Arileştirme; merkezi ya da bölgesel "konseyler" kurulması; Yahudilerin sınırlı kentsel alanlarda toplanması; az bir yiyecek karşılığında, Polonya'da zorunlu çalıştırma ve "produktivizasyon" ve bunun Reich'ta daha az gaddarca uygulanması, vardı. Bizzat Produktivizasyon politikasının varlı-

213 Kesintisizlik savı konusunda özellikle bkz. Dieter Pohl, *Von der "Juden-politik" zum Judenmort: Der Distrikt Lublin des Generalgouvernments, 1939-1944* (Frankfurt am Main, 1993), s. 30 vd.; aynı zamanda bkz. Dieter Pohl, "The Murder of the Jews in the General Government", *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*, yay. haz. Ulrich Herbert (New York, 2000), s. 84 vd.

ğı, bu erken aşamada, imhanın bariz ve hazır çözüm olmadığını gösterir: Aksi takdirde, kitlesel açlığın teşviki ile bu kolaylaştırılabilirdi.

Sovyet harekâtı için planlanan canice operasyonlara gelirsek, onların hedefi özel bir kategori teşkil eden Yahudi erkekleriydi. İfade de edildiği gibi amaç, Kızıl Ordu'nun ve tüm Sovyet sisteminin çökertilmesini hızlandırmaktı. Saldırıdan önce, Sovyet topraklarındaki Yahudi nüfusun toplu katli için *Einsatzgruppen*'e bir talimat verildiğine dair bir işaret yok, gelecek bölümde ayrıntılarıyla göreceğimiz, bazı birim kumandanlarının aksini ifade eden savaş sonrası itiraflarına rağmen. Dolayısıyla, Doğu'daki yeni harekât için politika kararları, idari tedbirler ve seçici cinayet planları bağlamında, "Avrupa'daki Yahudi Sorunu'na nihai çözüm"ün ana hatları 1941 Haziran ayı başında henüz belli değildi. Yahudiler hâlâ Reich'ı ve Kıta'yı terk ediyorlardı ve başlangıçta buna RSHA'nın bile yardımı vardı, daha sonra ise giderek sayıca azalsa da yine onların verdiği izinle bu devam etti.

Bu bakımdan, Eylül 1939-Haziran 1941 arasında anti-Yahudi politikaların genel dürtüsüne baktığımızda, İşgal altındaki Polonya'da sürdürülen şiddetin bir öldürme özgürlüğü yarattığını ve bunun da, böyle planlanmamış dahi olsa, daha sistematik ölüm politikalarına geçişi kolaylaştırdığını fark edebiliyoruz. Aynı şey, anti-Yahudi propaganda kampanyası ve bunun Alman ve Avrupa kamuoyunda yaptığı etki için de söylenebilir. Nazi rejiminin başlangıcından itibaren Almanya'da teşvik edilen, kökleri Hıristiyan ve Batı medeniyetine derinden bağlı anti-Semit kültür, Reich ve ötesinde giderek daha fazla etkili oluyordu. Hatırlayacağımız gibi, Goebbels'in *Der Ewige Jude* filminde Yahudiler salgın hastalık taşıyan farelere dönüştürülmüştü; propaganda bakanının Hitler'le yaptığı konuşmalara göre Yahudi kanseri cerrahi müdahale gerektiriyordu –zorunlu olarak böyleydi– çünkü Ari insanlığın bu ölümcül tehlikeden kurtulması böyle mümkün olacaktı. Yine gördüğümüz gibi, Hitler 1940 tarihli bu filme olağanüstü bir dikkat gösteriyordu ve savaş çıkması hâlinde Yahudilerin imha edileceği kehanetinde bulunduğu Ocak 1939 tarihli kendi konuşması da dâhil, Hippler'in film için seçtiği görüntülerden haberdardı. Ölümüne anti-Yahudi nefret ve kitle katliamı arzusu imaları kolayca teşhis edilebiliyordu ve doğrudan kamu alanına hitap ediyordu. Son olarak ve özellikle, her ne kadar biraz önce belirttiğimiz gibi "Nihai Çözüm"ün ana hatları Barbarossa'nın hemen arifesinde henüz net olmasa da, Mart 1941'de Hitler harekâtın dürtüsünü "açıkça tanımlamıştı": Düşman savaşmaya devam ettikçe, erişim mesafesinde kaldıkça, bu bir imha savaşı olacaktı ve tanımı gereği kitle katliamı yayılacaktı. Diğer bir deyişle, Reich'ın belirlediği yol, bir noktasında, belirli koşullar altında ve belirli bir bağlamda, tüm Avrupa Yahudilerinin imha edilmesi kararına yol açabilirdi.

Yahudilere ilişkin Alman politikaları, Alman ve Avrupa kamuoyundaki anti-Semitizm düzeyine bağlı değildi. Yine de, (tüm alanları ile) propagandaya gösterilen dikkat, halkın tutumunun sistematik olarak rapor edilmesi, karışık ırkla, karışık evlilikle –özelde Yahudi meselesiyle– ilgili olarak devam eden "doğru yol" arayışları ve hatta cephede savaşan Yahudi askerlere kahramanlık madalyası verilmesi, rejimin olası kamuoyu tepkileri karşısında duyarsız kalmadığını gösteriyordu (bu durum, kısa süre sonra ötanazi ile ilgili olarak kanıtlanacaktı).

Bu durumda, rejimin gereksinimi olan baş-düşman mitini güçlendirmek ve karar verilecek daha ileri adımları kolaylaştırmak için, önceden var olan anti-Semitizm'in pekiştirilmesi ve mümkün olduğu ölçüde acımasızca harekete geçirilmesi önemliydi. Daha savaşın başında, sıradan Wehrmacht askerlerinde görülen anti-Yahudi fanatizm, canavar "Yahudi" imgesi kalıbını durmaksızın süsleyen kavram ve imgeler sağanağının etkinliği konusunda yeterli bir kanıttı.

Aynı strateji işgal altındaki ve uydu Avrupa ülkelerinde de birçok yönüyle uygulandı. Daha önce gördüğümüz gibi Polonya'da yerel anti-Semitizm Almanlar tarafından istismar edilmiş ve en azından başlangıçta, efendiler ve köleler arasında kısıtlı bir ortak zemin yaratmıştır. Hollanda'da ilk anti-Yahudi adımlar, halkla karşı karşıya gelmemek için dikkatli bir biçimde planlanmıştır. Şubat 1941'de, yine de bu karşı karşıya kalma durumu gerçekleştiğinde, Almanlar acımasızca karşılık vermiş ve yoluna devam etmiştir. Diğer bir deyişle, Almanların bizzat mevcudiyetiyle ya da etkisiyle rol oynadığı her yerde, Yahudilere karşı yaptırımlar devreye sokulmuş ve yaygınlaştırılmıştır. Ancak erken aşamada, (Hollanda'daki gibi) kitlesel bir karşı çıkışa dönüşmediği sürece, işgal altındaki ülkelerdeki olası tepkiler göz ardı edilmemiştir. Genel olarak, anti-Yahudi adımlarla ilgili toplum onayı beklentisi söz konusudur. Başlangıçtaki isyanlar bastırıldıktan sonra bu onay beklentisi Hollanda'yı da kapsamıştır. Bu tür endişeler Fransa'da söz konusu değildir zira Vichy hükümeti, hiçbir kamuoyu tepkisiyle karşılaşmadan Alman yaptırımlarını kendiliğinden hayata geçirmiştir.

Batı Avrupa yerel yetkililerinin ve halkının avantajlı konumundan bakıldığında, tüm anti-Yahudi yaptırımların ortak paydasının, kamusal hayatın tüm önemli zeminlerinde Yahudilerin eşit hak sahibi olmalarının sona erdiği algısı hâkim olmalıdır ya da başka biçimde söylersek, yeniden-ayrımcılık sürecinin işlemekte olduğu algısının. Savaş başladığı sırada Almanya'da yeniden-ayrımcılık süreci tamamlanmıştı; sürmekte olan yaptırımlar, gelecekte tüm Yahudilerin Reich'tan yok olacağını açıkça gösteriyordu; eski Polonya'daki algı, kitlesel ölümlere yol açabilecek, giderek artan sömürü ve acımasız şiddetti. *Diğer bir deyişle, hiçbir yerde durum sabit görülmüyor, çok daha*

kaygı verici sonuçlara yol açacak süreçlerin işlemekte olduğu düşünülüyordu. Buna rağmen hiçbir açık protesto yükselmedi (elbette Hollanda'daki istisnai başlangıç dışında). Aslında tam tersinin vuku bulduğu açıkça anlaşılmaya başlamıştı: Anti-Yahudi yaptırımlar, halk, ruhani ve entelektüel seçkinler ve çok daha bariz biçimde Hıristiyan kiliseleri tarafından kabul ediliyor hatta destekleniyordu. Fransız kilisesinin zımnen onayladığı, Polonya ruhban sınıfı tarafından açıkça memnuniyetle karşılanıyor, Alman Protestanlığı tarafından coşkuyla destekleniyor ve Reich'taki diğer Hıristiyan kiliseleri de aynı şeyi daha ihtiyatla tekrar ediyordu. Özellikle kiliselerin çoğu Avrupalı üzerinde hâlâ önemli etkisinin olduğu ve yol göstericiliğine ihtiyaç duyulduğu bir dönemde, çeşitli derecelerdeki anti-Yahudi zulüm lehine verilen bu dinî destek ya da kabullenme, şüphesiz ki kuşkuları yatıştırıyordu. Yeniden-ayrımcılığın yaygın kabulünün yaklaşmakta olan olaylar üzerinde açık bir etkisi olacaktı. Eğer Yahudilerin yalıtılması önemli hiçbir protestoya sebep olmadıysa –ve hatta çoğu kişi tarafından memnuniyetle karşılandıysa– Avrupa dışında ya da Kıta'nın herhangi uzak bir köşesinde maruz kalacakları ayrımcılık da teknik bir ayrıntı olarak görülecekti. Bazı kurallara saygı göstermek gerekiyordu: Mesela, aile bütünlüğü korunmalıydı ve şüphesiz Yahudiler çalıştırılmalıydı.

Savaş başladığından beri, olayların yayılmasında Yahudi liderliğin rolüne daha fazla dikkat gösteriliyordu. Ulusal ya da yerel düzeyde Yahudi liderlik gruplarının Nazi zulmünü tamamen yeni bir durum olarak kabul etmedikleri iddia ediliyordu ve buradan hareketle de tamamen yeni stratejiler geliştirmek yerine geleneksel tepki biçimlerine bağlı kaldıkları öne sürülüyordu. Eğer *savaşın ilk evrelerinde* (burada ele aldığımız dönemde) radikal derecede yeni bir Nazi politikasının geliştirilmediği kabul edilirse ve ayrımcılık bizzat Yahudilere bildik tarihsel bir durum olarak görünüyorsa, konseyler ya da benzer liderlik gruplarının sürmekte olan krize, benzer durumlar için alışageldikleri araçlarla tepki vermesi doğaldı ve mevcut koşullarda en akılcı seçenek de bu olabilirdi.

Ayrıca, daha önce gördüğümüz gibi, Reich'ta, Protektora'da ve işgal altındaki Batı ülkelerinde yerli ya da eskiden göçmüş Yahudiler yetkililere ve "yasalara" itaat etmeye alışkındı, kendilerini hedef alan kararnamelerin adil olmadığına ve amacının kendilerine zarar vermek olduğuna inansalar bile. Önce de değindiğimiz gibi, bu Yahudiler, gündelik yaşamları üzerinde yük oluşturan yasa ve talimatnamelerin çoğalmasının yine de istikrarlı bir sistemin ifadesi olduğuna ve bunun da hayatta kalmalarını mümkün kılacağına inanıyorlardı. Bu sistem içinde, zaman zaman da başarılı bir biçimde, kendilerine zulmedenlere aracılık ediyorlardı. Genellikle, her Allah'ın günü, göç

ihtimalinin gerçekleşmesi umuduyla sabrederek geçiyordu ya da Doğu'daki gibi, eğer Yahudi işçiler Alman savaş ekonomisine yeterince mal üretirlerse, hayatlarını sürdürme olasılıklarının da devam edeceği umudunu taşıyorlardı.

Bu sırada, aynı konseyler ya da eşdeğerleri, sayıları giderek artan mutlak yoksulluğa itilmiş Yahudilere, imkânları oranında yardım dağıtıyordu. Gestapo'nun sürekli denetimi altında olmalarına rağmen bu Yahudi liderleri, bu aşamada sosyal yardım faaliyetlerini aksatmıyorlardı zira dağıttıkları yardımın tamamı Yahudi fonlarından geliyordu. Bunun dışında, daha önce gördüğümüz gibi, izin verildiği sürece göçle ilgilenmeyi ve Yahudi çocuklara okul kapılarının kapandığı yer ve zamanlarda eğitimle uğraşmayı sürdürdüler.

O aşamada konseylerin dağıtılması uygun bir seçenek değildi. Hem tüm sosyal yardım faaliyetlerinin aksaması anlamına gelecekti hem de Almanlar çok sayıda rehineden intikam alırdı ve kaşla göz arasında cemaatin başına yeni bir Yahudi grubunu getirirlerdi. Tabii ki liderlerin seçenekleri konusundaki kısıtlar birey Yahudiler için geçerli değildi, en azından Batı'da. Kaydolmaktan kaçınabilir ve 1940 sonlarından ya da 1941 başlarından itibaren illegal yaşamaya karar verebilirlerdi. Geriye dönüp bakıldığında, böylesi kararlar almanın doğru olduğu düşünülebilir ama o gün, büyük bir çoğunluk için, hemen ardından gelecek zorluklara bakıldığında bu riski almak uygun görünmüyordu.

Yahudilerin durumundaki dramatik değişimin en çarpıcı yönlerinden biri, genel Yahudi dayanışmasının –daha önce olduğu kadarıyla– giderek dağılmasıydı. 1939 sonları ile 1940 başlarında, tüm göç imkânlarının Alman Yahudilerine tahsis edilmesi amacıyla, Alman Yahudi liderleri tehlike altındaki Polonya Yahudilerinin Reich'tan Filistin'e göçüne engel olmaya çalıştılar; Fransız Yahudi liderliği, yerli ve Yabancı Yahudilerin statüsü ve maruz kaldıkları muameleler arasında kesin bir fark olması isteklerinden hiç vazgeçmediler. Polonya konseyleri –özellikle de Varşova'daki– rüşvet ödeyebilenlere geniş bir ayrıcalık yelpazesi sunarken, yoksullar, eyaletlerden gelen mülteciler, etki ve kaynaklardan yoksun yığınlar, giderek daha fazla zorunlu çalışmaya ya da açlık çekmeye zorlandılar ve bunun sonucu da en zayıf olanın ölümüydü.

Diğer yandan, özgül bir siyasal ya da dinî geçmişi paylaşan küçük gruplarda bağların güçlendiği gözleniyordu. Bu tam da gettolardaki politik gençlik grupları, Fransa'daki Yahudi izciler ve tabii ki her tür Ortodoks Yahudi grup için geçerli olan durumdu. Bu tür gelişmelerin varlığı, yaygın sosyal yardım çabalarını ya da herkese açık eğitim ve kültür faaliyetlerini dikkate almamaya yol açmamalıdır; ancak yine de böyle bir yönelim görünürleşiyordu. Dış tehdidin artmasıyla da büyük ölçüde yoğunlaşacaktı.

Büyük Hıristiyan kiliselerinin din değiştirmemiş Yahudilere yönelik önemli bir desteği olmadığı için, özel kurum ve (bazen hiç umulmadık) kişilerin rolünün önemi daha da arttı. En önemlisi Yahudi örgütlerin rolüydü, özellikle de JDC'nin, Rehabilitasyon ve Eğitim Teşkilatı'nın (ORT) ve *Oeuvre de Secours aux Enfants*'ın (OSE) yanı sıra, doğrudan Yahudi siyasal partilere (Siyonist, Ortodoks, Bundist, Komünist) bağlı örgütlerin ya da Batı Avrupa'daki çeşitli Yahudi göçmen birliklerinin.[214] Yahudi-olmayan yardım kuruluşlarının da cömert katkıları oluyordu: Amerika Dostları Hizmet Komitesi, YMCA, Protestan CIMADE ve diğerleri.

Birey girişimleri özel manevi bir anlama sahipti. Bu erken evrede ve hatta Reich'ın dışında, esas olarak mesleki ve sosyal açıdan olsa da, genellikle hatırı sayılır bir risk taşıyordu. Mesela, Vichy'nin anti-Yahudi politikaları karşısında Fransız Protestan cemaati lideri Pastör Marc Boegner'in takındığı nitelikli tavır, kendi cemaati içindeki pozisyonunu tehlikeye atabilirdi; hemen savaş arifesinde Yahudilerin İsviçre sınırından kaçırılmaları, Paul Grüninger'in Saint Gallen sınır polisindeki kariyerinin sonunu getirdi; özellikle İtalya'da bazı İsviçreli konsolosluk görevlileri, Yahudi göç kurallarını hiçe saymaları nedeniye kınandılar. Daha önce de değindiğimiz gibi, Fransa'nın yenilgisinden sonra, Bordeaux'daki Portekiz Başkonsolosu Aristides de Sousa Mendes, Lizbon'un aksi yönde talimatlarına rağmen, Yahudilere giriş vizesi vermeye başladı; geri çağırıldı ve dışişlerinden kovuldu. Grüninger gibi, o da savaşın bitiminden birkaç on yıl sonra görevine iade edildi. Ancak birçok açıdan en alışılmadık vaka, Litvanya başşehri Kovko'daki Japon konsolosu Chiune Sugihara'nın durumuydu.[215]

Sugihara Ekim 1939'da Helsinki'den Kovno'ya tayin edildi. Litvanya Sovyetler Birliği tarafından ilhak edilince Japon konsolos buradaki faaliyetine son vermek zorunda kaldı ve 31 Ağustos 1940'ta Berlin'e, oradan Prag'a, daha sonra da Königsberg'e gitti. Baştan beri Sugihara'nın gerçek görevi askerî birliklerin hareketlerini ve ilgili askerî gelişmeleri gözlemekti. Ancak, uydurulan resmî kılıfın gereğini yerine getirmek için gerçek bir konsolosun tüm normal işlerini yerine getiriyor ve esas olarak da vize veriyordu. 10 Ağustos 1940'ta, Tokyo'daki Dışişleri Bakanı'nın talimatlarına karşın (ya da, en iyi ihtimalle, bu yönde açık bir talimat olmamasına rağmen), Sugihara Konsolosluğa ulaşan her Yahudi'ye transit Japonya vizesi vermeye başladı. Neredey-

214 JDC'nin ve ilgili örgütlerin faaliyetleri konusunda özellikle bkz. Bauer, *American Jewry and the Holocaust*.

215 Sugihara hikâyesinin ayrıntıları için bkz. Hillel Levine, *In Search of Sugihara: The Elusive Japanese Diplomat Who Risked His Life to Rescue 10.000 Jews from the Holocaust* (New York, 1996).

se hiçbirinin nihai hedef ülke için giriş vizesi yoktu; birçoğunun geçerli bir pasaportu bile yoktu.

Birkaç gün içinde dik başlı konsolosa Tokyo'dan uyarılar gelmeye başladı: 16 Ağustos'ta gelen bir telgraf, "Son günlerde, ellerinde sizin imzaladığınız vizeleri olan Litvanyalılar olduğunu tespit ettik," diyordu. "Amerika ve Kanada'ya seyahat ediyorlardı. Aralarından bazılarının yeterli paraları yok ve hedef ülkeye girmelerini sağlayacak vizeyi almak için gerekli işlemleri tamamlamamışlar. İnmelerine izin veremeyiz. Böylesi vakalar konusunda öyle örnekler var ki içinden çıkamadık ve ne yapacağımızı bilmiyoruz. ... Giriş vizeleri için gerekli işlemleri tamamladıklarından emin olunuz ayrıca seyahatleri boyunca ya da en azından Japonya'da kaldıkları süre boyunca yetecek paraları olması gerekiyor. Aksi takdirde transit vize vermemelisiniz."[216]

Sugihara kararlıydı: Ailesi ile Berlin'e gitmek üzere ayrılırken, hareket hâlindeki trenin penceresinden bile imza atarak vize vermeye devam etti. Prag'da ve muhtemelen Königsberg'de vize vermeye devam etti. Almanlar Reich topraklarından Yahudilerin illegal yollarla çıkışına elbette karşı değildi.[217] Sugihara yaklaşık on bin vize vermiş olmalıdır ve muhtemelen bu vizeleri alan Yahudilerin yarısı hayatta kalmayı başardı.[218] Düşünceleri ve dürtüleri konusunda somut işaretler yok: Savaş sonrası yazdığı anılarında, "[sonuçlarını] önemsemedim," diyordu, "kendi insani adalet duyguma göre hareket ettim, insanlığa duyduğum aşkla."[219]

216 *A.g.e.*, s. 257.
217 *A.g.e.*, s. 5.
218 *A.g.e.*
219 *A.g.e.*, s. 253.

İKİNCİ KISIM

Kitle Katliamı
(Yaz 1941 - Yaz 1942)

Yaşam ve ölüm oranları radikal biçimde değişti. Eskiden yaşam öncelikliyken ve asli ve merkezi ilgi onun üzerindeyken ölüm ikincil bir unsurdu, yani yaşama göre taliydi, yaşamın nihayete ermesiydi. Bugünlerde, tüm görkemiyle ölüm hüküm sürüyor; yaşam, kalın bir kül tabakasının altından güçlükle parıldıyor. Bu belli belirsiz yaşam parıltısı bile cılız, zavallı ve zayıf, yoksul, özgür bir nefesten yoksun, manevi bir yaşam kıvılcımından mahrum bırakılmış.
Bireylerin ve toplumun ruhu aç ve soğuk, donmuş ve körelmiş.
Geride kalan sadece bedenin gereksinimleri; sadece organik ve fiziksel bir varoluşa yöneltiyor.

– ABRAHAM LEWIN,
Yitzhak Meir Weissenberg'in onuruna anma konuşması,
31 Eylül 1941

4

HAZİRAN 1941 - EYLÜL 1941

29 Eylül 1941'de Almanlar, şehrin yakınındaki Babi Yar geçidinde 33.700 Kiev Yahudisi'ni öldürdüler. Katliamla ilgili söylentiler yayıldıkça, Ukraynalılar önce şüphelerini dile getirdiler. Aynı gün günlüğüne yazdığı notta Iryna Khoroshunova, "sadece bir şey biliyorum," diyordu, "berbat, korkunç bir şeyler oluyor, anlaşılması, kavranması ya da açıklanması imkânsız bir şeyler." Birkaç gün sonra tereddütleri kaybolmuştu: "Bir Rus kız, kız arkadaşına [geçidin girişindeki] mezarlığa kadar eşlik etmiş ve parmaklıkların altından diğer tarafa geçmiş. Çıplak insanların nasıl Babi Yar'a doğru götürüldüklerini görmüş ve ardından da makineli tüfek seslerini duymuş. Buna benzer sayısız söylenti ve ifade var. İnanılamayacak kadar canavarca. Yahudilerin vurularak öldürülmeleri gerçek olduğuna göre inanmak zorundayız. Bu gerçek bizi çıldırtıyor. Bunu öğrendikten sonra yaşamak imkânsız. Etrafımızdaki kadınlar ağlıyorlar, ya biz? 29 Eylül'de, toplama kamplarına götürüldüklerini düşünürken biz de ağlamıştık, ama şimdi? Gerçekten ağlayabilir miyiz? Şu an yazıyorum ama saçlarım diken diken."[1] Bu sırada Doğu'daki savaş dördüncü ayına giriyordu.

Dawid Rubinowicz için Alman saldırısının başlangıcı sadece gürültülü bir olaydan ibaretti: 22 Haziran'da, "hâlâ karanlıktı," diye anlatıyordu, "babam hepimizi uyandırdı ve kuzey-doğu yönünden gelen korkunç gürültüyü dinlememizi istedi. Öyle bir gürültüydü ki yer sarsılıyordu. Gün boyunca bu gürleme duyuldu. Akşama doğru Kielce'den Yahudiler geldi ve Sovyet Rus-

1 Aktarıldığı kaynak Karel C. Berkhoff, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (Cambridge, MA, 2004), s. 75-76.

ya'nın Almanya'yla savaşa girdiğini söylediler, tüm o gürültünün nereden geldiği o zaman kafama dank etti."[2]

Lodz kronikleri, gerçekleri yalın biçimde yansıtmak durumundaydı: 20-30 Haziran 1941 kayıtlarında, "Sovyetler'e karşı savaşa bağlı olarak, Haziran'ın son on gününde, çoğunluğu Rusya'dan gettoya gelen paketli ürünlerin fiyatı birden artı" deniliyordu. Doğu'daki Alman saldırısı daha fazla yoruma yol açmamıştı.[3] Ancak, resmî getto kayıtçılarına dayatılan kısıtlamalar, özel günlük yazarlarını bağlamıyordu. Genç Sierkowiak mutluydu: "inanılmaz, harika bir haber!" diye yazıyordu ayın yirmi ikisinde ama "özgür, aziz, büyük Rusya'ya" saldıranın Alman-İngiliz koalisyonu olmadığından henüz tam manasıyla emin değildi.[4] Yirmi üçünde bir zafer edasıyla doğruluyordu: "Tümüyle doğruymuş! ... Tüm getto bir kovan gibi uğulduyor. Herkes, nihayet bir özgürlük ihtimali belirdiğini düşünüyor."[5]

Tüm Yahudi günlük yazarları Sierkowiak gibi keyifli değildi. Anti-Bolşevik savaşa katılan Romanya'da korku yayılıyordu: 22 Haziran'da Sebastian şöyle yazmıştı: "Akşamları erkenden evde toplanıyoruz, panjurlar kapalı ve telefon çalışmıyor, huzursuzluk ve kederimiz giderek artıyor. Başımıza ne geleceğini sormaya korkuyorum. Bir gün sonra, bir hafta sonra, bir ay sonra ne halde olacağını düşünmek bile korkutucu."[6] İki gün sonra Sebastian'ın anlatımına göre, üzerinde "Bolşevizmin efendileri kimlerdir?" yazan bir afişte, "kırmızı cüppeli, iki yanda saç bukleleri, takkesi ve uzun sakalı olan Yahudi'nin bir elinde çekiç diğerinde orak vardı. Paltosunun altına gizlenmiş üç Sovyet askerî görülüyordu. Bu afişleri polis komiserlerinin astığını duydum."[7]

Vilna'dan Hermann Kruk da Sierkowiak'ın coşkusunu paylaşmıyordu. Kruk, savaşın başlamasından birkaç gün sonra Varşova'dan Litvanya'ya kaçmıştı. Polonya başkentindeyken Yiddish kültür çevrelerinde aktifti ve Bund'un gençlik örgütü Zukunft'un kültürel faaliyetleri ile merkezi Yiddish kütüphanesinden sorumluydu.[8] 22 Haziran 1941'de, yeniden kaçmayı düşünmüş ama başaramamıştı. Kadere boyun eğerek bir kenara çekilip orada kalmaya ve olacakları kayıt altına almaya karar vermişti: "23 Nisan 1941'de

---

2 Dawid Rubinowic, *The Diary of Dawid Rubinowics* (Edmonds, WA, 1982), s. 16.

3 Yay. haz. Lucjan Dobroszycki, *The Chronicle of the Lódz Ghetto, 1941-1944* (New Haven, 1984), s. 62.

4 Dawid Sierakowiak, *The Diary of Dawid Sierakowiak* (New York, 1996), s. 105.

5 *A.g.e.*

6 Mihail Sebastian, *Journal, 1935-1944* (Chicago, 2000), s. 370.

7 *A.g.e.*

8 Benjamin Harshav'ın yazdığı önsöz, Herman Kruk, *The Last Days of the Jerusallem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939-1944*, yay. haz. Benjamin Harshav (New Haven, 2002), s. xlff.

"kesin bir karar verdim," diyordu. "Tanrı'nın merhametine sığındım; burada kalıyorum. Hemen bir karar daha aldım: Her halükârda buradayım ve eğer faşizmin kurbanı olacaksam elime kalemi alıp şehrin günlüğünü tutmalıyım. Açıkçası, Vilna da zapt edilebilir. Almanlar şehri faşistleştirebilir. Yahudiler gettoya yollanır – hepsini kaydedeceğim. Tutacağım kayıtlar görmeli, duymalı ve büyük felaketin ve zor günlerin aynası ve vicdanı olmalı."[9]

Lodz'daki gibi Varşova gettosunda da yeni savaşın günlük doğrudan etkileri temel mesele hâline gelmiş görünüyor. "Sovyetler'le savaşa özel yeni bir gazete" diye yazıyordu Czerniaków 22 Haziran'da. "Tüm gün çalışmak gerekecek ve belki geceleri bile uyunmayacak."[10] Varşova Başkanı, izleyen günler boyunca Rusya savaşına pek değinemedi; başka, çok daha acil kaygıları vardı. 8 Temmuz'da yazdığı notta, "sokaklarda, işçiler getto dışındaki işlere özeniyorlar zira sadece 2.80 Zloty ödenen ve yiyecek verilmeyen işlere çok az insan gönüllü oluyor," diyordu. "[Ferdinand von] Kamlah'a giderek onlar için yiyecek istedim. Şu ana kadar bir sonuç yok. Son derece kötü durumları göz önüne alındığında Yahudi kitleler sessiz ve sakin."[11]

Klemperer'in gözlemlediği kadarıyla, Almanlar arasında Doğu harekâtı haberi memnuniyetle karşılanmıştı: "Her yerde gülen yüzler" diye not düşüyordu 22 Haziran'da. "Yeni bir eğlence, yeni bir heyecan umudu, Rus savaşı insanlar için yeni bir gurur kaynağı, dünün hoşnutsuzlukları unutuldu."[12] Aslında çoğu gözlemci Klemperer'e katılmıyordu: Saldırı haberi, her ne kadar beklenmedik bir durum değilse de şaşkınlığa hatta zaman zaman dehşete sebep oldu.[13]

I

Harekâtın ilk gün ve haftaları boyunca, Alman saldırısı, bir kez daha, karşı konulmaz görünüyordu. Çok farklı kaynaklar (Sovyet denetimindeki çeşitli casusluk şebekeleri de dâhil) defalarca uyardıkları halde, Stalin ve Kızıl Ordu hazırlıksız yakalandı. Hitler 8 Temmuz'da Goebbels'e "birkaç büyük muharebeye daha girmek zorundayız ama Bolşevik silahlı kuvvetleri aldıkla-

9 Kruk, *The Last Days*, s. 46-47.

10 Adam Czerniaków, *The Warsaw Diary of Adam Czerniaków*, yay. haz. Raul Hilberg, Stanislaw Staron ve Josef Kermisz (New York, 1979), s. 251.

11 *A.g.e.*, s. 256.

12 Victor Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1933-1941* (New York, 1998), cilt 1, s. 390-91.

13 Örneğin, çeşitli raporların derlendiği şu kaynağa bakılabilir: Marlis G. Steinert, *Hitler's Krieg und die Deutschen: Stimmung und Haltung der deutschen Bewölkerung im Zweiten Weltkrieg* (Düsseldorf, 1970), s. 206 vd.

rı bir dizi yenilgiden sonra artık toparlanamazlar," diyordu.[14] Zamanın gözlemcilerinin görmediği ve hayal edemeyeceği bir biçimde, Almanların yenilgiye doğru ilerleyişi başlamıştı.

Göring, Bormann, Lammers, Keitel ve Rosenberg'in katıldıkları Hitler'in karargâhında 16 Temmuz'da yapılan üst düzey toplantıda iyimserlik hâkimdi. "Tüm zamanların en büyük askerî lideri" [*Grösste Feldherr aller Zeiten*, Keitel'in ifadesiyle], unutulmaz bir formülasyonla, işgal altındaki Sovyetler Birliği'ndeki Alman politikasının ana hatlarını tespit ediyordu: "Önce hükmedebilmek sonra idare edebilmek ve son olarak da sömürebilmek için bu devasa pastayı doğru biçimde bölmeliyiz." Bu bağlamda, Nazi lider, Stalin'in 3 Temmuz'da Kızıl Ordu askerlerine yaptığı Alman hatlarına partizan savaşı başlatma çağrısını olumlu bir gelişme olarak değerlendiriyordu. "Bu partizan savaşı, yolumuz üzerindeki her şeyi yok etme imkânı vereceği için bize avantaj sağlayacaktır... Bu devasa alanda barış mümkün en kısa sürede sağlanmalıdır ve bunun başarılabilmesi için bize bakışı doğru olmayanları bile infaz etmemiz gerekir."[15]

Alfred Rosenberg'in işgal edilmiş Doğu bölgelerinin Reich Temsilcisi olarak resmen atanması da bu toplantıda oldu; yine de, bu toprakların iç güvenliğinden Himmler'in sorumlu olacağı da bir kez daha teyit edildi. Ertesi gün, Hitler'in de onayladığı resmî düzenlemelere göre, Rosenberg'in *Reichskomissare* olarak atadığı kişiler, bölgelerinde Himmler'in temsilcilerinin üzerinde yetki sahibi olacaktı ama HSSPF fiilen faaliyet emirlerini Reichsführer'den alacaktı. Hem Himmler'in hem de Rosenberg'in otoritesinin güvence altına alınması anlamına gelen düzenleme, daimi bir iç çatışmanın reçetesiydi. Genellikle her iki egemenlik sistemi arasındaki gerilime dikkat çekilse de –bu aynı zamanda Genel Hükümet üzerindeki denetimi de kapsayan bir gerilimdi– aslında "sonuçlar" eldeki görevlerin, özellikle kitle katliamıyla ilgili görevlerin ifasında gösterilen eşgüdümün çoğunlukla çekişmeye üstün geldiğini gösteriyor.[16] Her şeyden önce, Oastland'da, Schleswig-Holstein'in eski Bölge Yöneticisi *Reichskommisar* Hinrich Lohse ve Ukrayna'da, Doğu Prusya Bölge Yöneticisi olan *Reichskomissar* Erich Koch'un yönetimindeki Rosen-

14 Joseph Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels: Sämtliche Fragmente*, yay. haz. Elke Fröhlich (Münih, 1998), bölüm 2, cilt 1 (Münih, 1996), s. 30, 35.

15 Nuremberg Doc. L-221, International Military Tribunal, *Trial of the Major War Criminals Before The International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945-1 October 1946*, 42 cilt (New York, 1971), cilt 38, s. 68-94.

16 Ostland Reichkomissariat, Doğu Polonya, Belarus'un bir kısmı (Almanlar için *Weissruthenien*) ve Baltık ülkelerini içine alıyordu (Bialiystok ve civarı Doğu Prusya'ya katıldı). Reichskomissariat Ukrayna, Belarus'un bir kısmını ve Eylül 1939 öncesi Ukrayna'yı kapsıyordu; Batı Ukrayna (ya da Doğu Galicia) Genel Hükümet'in bir bölgesi olarak "Galicia"ya katıldı).

berg'in atadığı kişiler ve onların bölge şefleri partinin çekirdek kadrosundan gelmeydi: Bu yerel yöneticiler ve Reichsführer'in temsilcileri –HSSPF Hans-Adolf Prützmann (Kuzey Rusya), Erich von dem Bach-Zalewski (Orta Rusya), Friedrich Jeckeln (Güney Rusya) ve Gert Korsemann (Uzak Güney ve "Kafkasya")– ortak inanç ve hedeflere hizmet ediyorlardı; Wehrmacht ile birlikte, her şeyden önce, yeni fethedilen bölgelerde Alman hâkimiyetini, sömürü ve terörünü tesis etmenin peşindeydiler.

Haftalar geçip giderken, ne Stalin rejimi ne de Kızıl Ordu çökmedi; Wehrmacht'ın ilerlemesi yavaşladı ve Alman kayıpları düzenli bir biçimde artmaya başladı. Ağustos ortalarında, üst düzey askerî komutanlarla uzun müzakerelerin sonucunda –generallerin, eldeki tüm kuvvetlerle Moskova'ya saldırma tavsiyesine karşın– ve cephenin kendi sorumluluğundaki kısmında Merkez Ordu Grubu hatırı sayılır bir ilerleme sağladığı halde, Hitler ordunun Sovyet başkentine son saldırıyı düzenlemek üzere Kuzey'e dönmeden önce Güney'e dönüp Ukrayna'yı fethetmesine karar verdi. 19 Eylül'de Kiev kuşatıldı ve 600.000 Rus askerî teçhizatlarıyla birlikte Almanların eline geçti. Hitler bir kez daha zafer sarhoşluğu içindeydi; ancak Sovyet iktidarının merkezine saldırmak için zaman hızla daralıyordu.

Bu arada, Başkan Roosevelt'in sistematik olarak takip ettiği politika göz önüne alındığında, uluslararası durum Almanya için giderek kaygı vericiydi. Yeniden seçilmesinin ve 17 Aralık 1940 tarihli basın konferansında "bahçe hortumu" metaforunu kullanmasının ardından Amerika Başkanı, 29 Aralık'ta "fireside chat" radyo programında, Birleşik Devletler'in "demokrasinin büyük cephaneliği" olacağını söyledi. 11 Mart 1941'de Roosevelt Ödünç Verme ve Kiralama Yasası'nı [Lend-Lease Bill] imzaladı: Yasa, 26 Mart'ta yürürlüğe girecekti. Birkaç gün sonra Britanya gemileri, Atlantik'te "ödünç" Amerikan silah ve teçhizatını taşıyordu. Hemen yaz başında Sovyetler Birliği'ne Amerikan yardımı başladı. Washington'un en büyük sorunu Alman saldırganlığının Komünist kurbanına yardım edip etmemek değil, giderek daha başarılı olmaya başlayan Alman denizaltı operasyonları karşısında, Amerikan yardımlarını yerine ulaştırabilmekti.

Nisan 1941'de, Monroe Doktrini'ni hatırlatarak ve Batı Yarıküre'yi savunma zarureti nedeniyle Roosevelt Amerikan birliklerini Grönland'a gönderdi; iki ay sonra Birleşik Devletler'e ait kuvvetler İzlanda'da üslendiler. Daha sonra, Ağustos ortalarında Newfoundland sahiline yakın bir yerde buluşan Roosevelt ve Churchill, bilinen adıyla Atlantik Bildirisi'nin net olmayan ilkelerini duyurdular. Bu buluşma, diğer yerlerde olduğu gibi Berlin'de de Birleşik Devletler ve Büyük Britanya arasında fiili bir ittifak işareti olarak yorumlandı. Aslında Roosevelt, Britanya konvoylarına Atlantik boyunca en az yarı yola kadar Birleşik Devletler Donanması'nın eşlik edeceği yönünde Churchill'e

gizli bir söz vermişti. Eylül ayında Amerikan donaması birimleriyle Alman denizaltıları arasında büyük hadiseler kaçınılmaz hâle gelmişti.

1941 yazı ortalarında, Alman toplumunda huzursuzluk işaretleri belirmeye başladı. Doğu'daki savaş umulan hızda ilerlemiyordu, kayıplar artıyordu ve yiyecek arzı buna bağlı bir endişe kaynağıydı.[17] Nazi liderliğini sarsan önemli bir sorunun ortaya çıkışı da bu koşullarda gerçekleşti.

3 Ağustos Pazar günü, Piskopos Clemens Count von Galen Hitler rejimine karşı çıkıyordu. Münster katedralindeki vaaz sırasında, zihinsel hastaların ve engellilerin sistematik olarak öldürülmeleri konusunda, piskopos yetkilileri sert biçimde eleştirdi. Bu vaaz, bütün kilise kürsülerinden okunan ve "masum canların" alındığını duyuran, Alman piskoposluğunun yayınladığı dinî bildiriden dört hafta sonraydı. Birçoklarının yanı sıra Württemberg'den Piskopos Theophil Wurm'un da aralarında yer aldığı Protestan sesleri yükselmeye başladı.[18] Hitler'in bir yanıt vermesi gerekiyordu.

Nazi lideri, savaşın bu kritik aşamasında Galen'e mukabele etmemeye karar verdi. Kilise ile hesabın daha sonra görüleceğini duyurdu. T4 operasyonu resmen sürdürülmedi fakat yine de "yaşamaya değmeyecek hayatlar", daha az görünür biçimde, söndürülmeye devam etti. Artık kurbanlar esas olarak toplama kamplarındaki tutuklular arasından seçiliyordu: Polonyalılar, Yahudiler, "ırka karşı suç işleyenler", "asosyaller", kötürümler. Himmler, 14f13 kod adı altında bu öldürmelere Sachsenhausen'de zaten başlamıştı; Ağustos 1941 ortalarından itibaren bu öldürmeler, değiştirilmiş bir ötanazi operasyonuna dönüştü. Ayrıca, akıl hastanelerinde bulunan binlerce hastanın hayatına da bu "vahşi ötanazi" son verdi. Yine de Üçüncü Reich tarihi boyunca, geniş kapsamlı öldürme faaliyetlerine rağmen, sadece bu dönemde Almanya'daki Hıristiyan Kiliselerinin önde gelen temsilcileri, işlediği suçlardan dolayı rejimi açıkça suçladılar.[19]

II

Görünen o ki yeni harekâtın ilk aylarında Hitler, Avrupa Yahudilerinin kaderini, Doğu'da kesin zafer kazanana kadar askıya almaya karar vermişti. Ha-

17 Örneğin bkz. Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 1, s. 42-43 ve 115-116.

18 Piskopos Galen'in verdiği vaazın içeriği konusunda bkz. Beth Griech-Polelle, "Image of a Churchman-Resister: Bishop von Galen, the Euthanasia Project and the Sermons of Summer 1941", *Journal of Contemporary History* 36, sayı 1 (2001), s. 41 vd.

19 Ötanazinin bu ikinci evresiyle ilgili olarak, diğer kaynakların yanı sıra bkz. Ernst Klee, *"Euthanasie" im NS-Staat: Die "Vernichtung lebensunwerten Lebens"* (Frankfurt am Main, 1983), s. 345 ve Michael Burleigh, *Death and Deliverance: "Euthanasia" in Germany c. 1900-1945* (Cambridge, 1994), s. 220 vd.

ziran-Ekim 1941 tarihleri arasında Nazi liderin Yahudi düşmanla ilgili ifadeleri, savaşın başından beri yaptığı konuşmalardaki kadar üstünkörüydü.

Yahudi tehdidi unutulmuyordu. 22 Haziran'da Alman halkına yaptığı konuşmada Yahudiler Reich'ın düşmanları sıralamasında başı çekiyordu; isimleri, demokratlar, Bolşevikler ve gericilerle birlikte anılıyordu.[20] Konuşmanın sonuna doğru, tam da Hitler henüz başlamış olan saldırıyı açıklarken ve savunurken Yahudiler bir kez daha bahis konusu oldu: "Artık, Yahudi-Anglosakson savaş kışkırtıcılarının komplosuna ve Moskova'daki Bolşevik karargâhının Yahudi liderlerine yönelik kaçınılmaz karşı saldırının zamanı geldi çattı."[21] Hitler standartlarında, bu basmakalıp bir ifade sayılabilirdi.

21 Temmuz'da yapılan bir toplantı sırasında Nazi lider Hırvat Mareşal Slavko Kvaternik'e, Doğu harekâtının tamamlanmasından sonra Avrupa Yahudilerinin Madagaskar'a ya da belki Sibirya'ya gönderileceğini beyan etmişti.[22] Açıkçası Hitler "Madagaskar"ı kendi politikasının nihai hedefine standart örnek olarak kullanıyordu: Bu hedef Yahudilerin Avrupa'dan defedilmesiydi. 12 Ağustos'ta ayrılmakta olan İspanya Büyükelçisi Eugenio Espinosa, Hitler'in "Roosevelt'e, Roosevelt'in mason ve Yahudilerine ayrıca Yahudi Bolşevizm'e" yönelik eleştirilerini dinlemek zorunda kalıyordu.[23] Birkaç gün sonra, 25 Ağustos'ta, Mussolini ile yaptığı bir toplantıda Hitler yine aynı konuya dönüyordu: "Führer, Roosevelt'in çevresini saran ve Amerikan halkını sömüren Yahudi hizbin ayrıntılı bir çözümlemesini yaptı. En kaba ticaret tarzından esinlenen bir yaşam anlayışına sahip olan ve insan ruhuna dair en yüce değerlere itibar etmeyen Birleşik Devletler gibi bir ülkede hiçbir nedenle yaşamak istemeyeceğini belirtti."[24]

Benzer biçimde, Nazi lider Doğu Prusya, Rastenburg yakınlarındaki karargâhındaki dairesinde (sonra Ukrayna'daki Vinnytsa'da ve daha sonra da yine Rastenburg'da) konuklarına ve daimi dinleyicilerine nutuk atarken, 1941 yazı boyunca, Yahudi konusu üzerinde uzun uzadıya durmadı. 10 Temmuz'da kendisini tüberküloz basilini bulan Robert Koch ile kıyaslıyordu; o, Hitler, her tür toplumsal çözülmenin esası olan Yahudileri ortaya çıkarmıştı. Bir ülkenin (Almanya) Yahudiler olmadan yaşayabileceğini göstermişti.[25]

---

20 Adolf Hitler, *Hitler: Reden und Proklamationen, 1932-1945: Kommentiert von einem deutschen, Zeitgenossen*, yay. haz. Max Domarus, 4 cilt (Leonberg, 1987-88), s. 1726.

21 *A.g.e.*, s. 1731.

22 Andreas Hillgruber, *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler: Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertreten des Auslandes* (Frankfurt am Main, 1967-70), cilt 1, s. 614.

23 *A.g.e.*, s. 625.

24 *Documents on German Foreign Policy. Series D, 1937-1945*, cilt 13 (Washington, DC, 1964), s. 387.

25 Hewel'in günlük notu, aktarıldığı kaynak, yay. haz. Peter Longerich ve Dieter Pohl, *Die Ermordung der europäischen Juden: Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945* (Münih, 1989), s. 76.

Nazi lider ertesi gün din ve dünya tarihi ile ilgili kuramından bahsedecekti: "İnsanlığı vuran en beter darbe Hıristiyanlıktır; Bolşevizm Hıristiyanlığın gayrimeşru çocuğudur; her ikisi de Yahudiliğin korkunç ürünleridir."[26] Eylül başında Hitler Almanların "aşırı hassasiyetinden" söz ediyordu: 600.000 Yahudi'nin Reich topraklarından kovulması tam bir gaddarlık addedilirken (Birinci Dünya Savaşı sonunda) 800.000 Alman'ın Doğu Prusya'dan (Polonyalılar tarafından) kovulmasına hiç kimse dönüp bakmıyor, diyordu.[27] Yaz boyunca olan biten buydu.

Nazi lider en büyük tarihsel başarıları elde ettiği sırada sözü astlarına bırakırken belki de üst düzey devlet adamlarının ve stratejistlerin toplum karşısındaki konumlarını korumak istiyordu. Sadece bir kez, Sovyet direnişi zorlu bir engel hâline geldiğinde ve eş zamanlı olarak Roosevelt'in girişimleri Birleşik Devletler'i Almanya ile çatışma noktasına yaklaştırdığında, Führer'in mesafeli tutumu yok oldu. Astlarını eyleme zorladı. 8 Temmuz'da Goebbels ile karargâhta buluşan Hitler, anti-Bolşevik propagandanın azami seviyede yoğunlaştırılmasını emretti. Bakan, "bizim propaganda çizgimiz net," diyordu ertesi gün. "Bolşevizm ve plütokrasi arasındaki işbirliğini teşhir etmeye devam etmeliyiz ve bu ortak cephenin Yahudilik yönünü artık daha fazla vurgulamalıyız. Birkaç gün içinde anti-Semit propaganda yavaş yavaş başlayacak; inanıyorum ki bu doğrultuda dünya kamuoyunu da yanımıza çekeceğiz."[28]

Aslında, Doğu'daki savaşın daha ilk gününde, 22 Haziran'da, Reich Basın Şefi Dietrich Alman basını için "günün teması" (*Tagesparole*) yazısında, Bolşevik düşmanın Yahudi boyutu üzerinde duruyordu: "Sovyet sahnesinin ardında ipleri elinde tutanların aynı Yahudiler olduğuna ve bir yöntemleri ve sistemleri olduğuna dikkat çekmek gerekiyor. ... Bolşevizmin ve plütokrasinin çıkış noktaları aynı: Yahudilerin dünya egemenliği çabası."[29] *Reichspressechef* 5 Temmuz'da bir kez daha günün mesajını iletiyordu: "Tüm zamanların büyük Yahudi sahtekârlığının artık örtüsü kalktı her şey ortada: 'İşçi cennetinin' bir hile ve sömürü sistemi olduğu artık tüm dünya tarafından anlaşıldı." Sovyetler Birliği'nde yaşamanın korkunçluğunu anlattıktan sonra Dietrich asıl temasına dönüyordu: "Yahudiler, şeytani Bolşe-

26 Adolf Hitler, *Monologe im Führer-Hauptquartier 1941-1944*, yay. haz. Werner Jochmann ve Heinrich Heim (Hamburg, 1980), s. 41.

27 Yay. haz. Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941-1942* (Stuttgart, 1965), s. 144.

28 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 1, s. 35 (*In einegen Tagen wird, langsam beginnend, nun die antisemitische Kampagne anlaufen, und ich bin davon überzeugt, dass wir auch in dieser Richtung mehr und mehr die Weltöffentlichkeit auf unsere Seite bringen können*).

29 Dietrich'in *Tagesparole* tam metni için bkz. Bianca Pietrow-Ennker, "Die Sowjetunion in der Propaganda des Dritten Reiches: Das Beispiel der Wochenschau", *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 46, sayı 2 (1989), s. 79 vd., 108-9.

vik sistemi aracılığıyla Sovyetler Birliği halklarını bu tarifi imkânsız sefalete ittiler."[30]

Yön belliydi. Sonuna kadar, sayısız varyasyonla sürdürülecekti. Goebbels'in ilk kişisel katkısı *Das Reich*'ta yayınlanan ağır bir anti-Yahudi saldırı olarak, "Taklitçilik" başlığıyla 20 Temmuz'da geldi. Bakanın yazısında Yahudiler özleri gereği kılık değiştirenler olarak resmediliyordu: "Sinsi ve hileci yöntemlerini saptamak zordur. ... Moskova Yahudileri ortaya yeni yalanlar çıkarır, Londra Yahudileri bunları, masum burjuvaziye uygun hikâyelere dönüştürür ve öyle aktarır." Tez açıktı: Yahudiler varlıklarını gizliyor ve sahne gerisinde dolap çevirmek üzere arka plana çekiliyorlardı. Goebbels'in tiradının sonuçlarını öngörmek zor değildi: Aldatılmış milletler ışığı göreceklerdi. "Dünyanın her köşesinden bir haykırış yükselecek: 'Yahudiler suçlu! Yahudiler suçlu!' Cezası çok ağır olacak. Bunu gerçekleştirmek için bir şey yapmamıza gerek yok," diye kehanette bulunuyordu bakan. "Olmak zorunda olduğu için olacak. Almanya bu ırksal iğrençliğe uyanışın tokadını indirdi ve bir gün Avrupa da bu uyanış tokadını indirecek."[31] O günden itibaren ve tüm yaz boyunca, bulduğu her fırsatta, bakan sürekli aynı temaya döndü.[32]

Aynı günlerde Goebbels iki "sansasyonel" belge keşfetti: Roosevelt'in Mason kıyafeti ile bir fotoğrafı ve Yahudi Kaufmann'ın suç teşkil eden anti-Alman düşüncelerinin kışkırtıcısının Amerika başkanı olduğu. Norveç arşivlerinde bulunan ilk belgeyle ilgili olarak, basına giden talimatta, "şüpheye yer bırakmayacak biçimde, savaş kışkırtıcısı Roosevelt'in Yahudi-Mason denetimi altında olduğunu gösteriyor," deniliyordu.[33] 23 Temmuz'da *Völkischer Beobachter*'de, "Üst-Rütbeli Mason Roosevelt, Dünya Yahudiliğinin Önemli Aracı" başlıklı tam sayfa bir makale yayınlandı.[34] Büyük Alman basın kuruluşları talimata uydu.

Theodor N. Kaufman'ın ortaya çıkarılmasına kıyasla Yahudi-Mason sansasyonu önemsiz bir konuydu.[35] Otuz bir yaşındaki Kaufman (ortadaki N.

30 *A.g.e.*, s. 133. Ayrıca bkz. Yay. haz. Willi A. Boelcke, *Wollt Ihr den totalen Krieg? Die geheimen Goebbels Konferenzen 1939-1943* (Herrsching, 1989), s. 183.

31 Joseph Goebbels, *Die Zeit ohne Beispiel: Reden und Aufsätze aus den Jahren 1939/40/41* (Münih, 1941), s. 526-31. Giriş cümlelerinin çevirisi German Propaganda Archive'den (CAS Department - Calvin College, [2004 olarak tarihlenmiş]) alınmadır; ulaşılabileceği adres, www. Calvin.edu/academic/cas/gpa/goeb18.htm.

32 Goebbels, *Die Zeit ohne Beispiel: Reden und Aufsätze aus den Jahren 1939/40/41*, s. 533-535, 558, 566, 582-83, 585.

33 Philipp Gassert, *Amerika im Dritten Reich: Ideologie, Propaganda und Volksmeinung 1933-1945* (Stuttgart, 1997), s. 328-29 vd.

34 "Roosevelt, Hauptwerkzeug der jüdischen Freimaurerei" (Roosevelt, Yahudi Masonluğunun Önemli Aracı), *Völkischer Beobachter*, 23 Temmuz 1941, s. 3.

35 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 1, s. 116, 168, 225, 271, 312, 328, 334 ve 515. Kaufman konusuyla ilgili olarak öncelikle bkz. Wolfgang Benz, "Judenvernichtung aus Notwehr? Die Legenden um Theodore N. Kaufman", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 29 (1981), s. 615-626.

"Newman" kısaltmasıydı fakat Nazilerin elinde "Nathan"a dönüştü) New Jersey yerlisiydi, Newark'ta, esas olarak tiyatro biletleri satan küçük bir reklam şirketi vardı. 1941 başında kendi yazdığı kitapçığı basmak için Argyle Press'i kurdu: Bu kitapçığın başlığı "Almanya Yok Olmalı" idi. Tüm Alman erkeklerin kısırlaştırılmasını ve ülkenin beş bölgeye bölünerek Reich'ın komşuları tarafından ilhak edilmesini istiyordu. Kitapçık basıldıktan sonra Kaufmann bizzat nüshaları katladı ve basına gönderdi. 24 Mart 1941 tarihli *Time* dergisinde, alaycı "Ilımlı Bir Öneri" başlığı altında ve yazara dair bazı bilgilerle tek kişilik yatırımından da söz eden ele alınışı dışında kitapçığın hiç etkisi olmadı. Daha sonra Kaufman Birleşik Devletler'de unutuldu gitti – ancak Almanya'da öyle olmadı.[36]

24 Temmuz 1941'de *Völkischer Beobachter*'ın ön sayfasında yer alan hikâyenin başlığı tüyler ürperticiydi: "Roosevelt Alman Halkının Kısırlaştırılmasını İstiyor." Alt başlık da çarpıcıydı: "Yahudilerin Canavarca İmha Planı. Roosevelt'in Koyduğu Esaslar." Theodor Nathan Kaufman Roosevelt'in konuşmalarını hazırlayan kişinin –Yahudi Samuel Rosenman– yakın bir arkadaşına dönüştürüldü ve kendisinin de Amerikan Yahudiliğinin önde gelen bir ferdi olduğu söylendi. Hikâyeye göre Kaufman'ın düşüncelerinin öncüsü başkanın kendisiydi; "hatta bu utanç verici çalışmanın bazı kısımlarını kendisi dikte etti. Müdahaleciler, Yahudi Kaufman'ın şeytani planlarının, Birleşik Devletler Başkanı'nın siyasal inancını temsil ettiği gerçeğini gizlemiyorlar."[37]

Alman basını ve radyosu Kaufman hikâyesinin sonsuz sayıda varyasyonunu üretti ve Ağustos ortasındaki Churchill-Roosevelt görüşmesinin gizli gündemi olarak sundu. Eylül ayında, Goebbels'in başasistanlarından biri –Bakanlığın Yayıncılık Şubesi Başkanı Wolfgang Diewerge– Kaufman metninden parçaların tercüme edildiği ve yorumlandığı bir kitapçık yayınladı; tam da Yahudilerin yıldız takmaya mecbur bırakıldığı sırada, bu kitapçığın milyonlarca kopyası piyasaya sürüldü.[38] Ayrıca, Kaufman hikâyesi durmaksızın yayılırken, Goebbels'in denetimindeki tüm kanallar Bolşevik zulmüne dair haberleri taşıyordu; elbette bu da Yahudi faillere isnat ediliyordu.[39]

31 Temmuz 1941 tarihli bir SD raporunda şöyle deniliyordu: "Birleşik Devletler'deki durum (toplum tarafından) büyük bir dikkatle takip ediliyor. Bu savaşın bir dünya savaşına dönüşeceği düşüncesi giderek yaygınlık kaza-

---

36 *A.g.e.*

37 "Das Kriegsziel Roosevelts und der Juden: Völlige Ausrottung des deutschen Volkes. Ungeheuriges jüdisches Vernichtungsprogram nach den Richtlinien Roosevelts", *Völkischer Beobachter*, 24 Temmuz 1941, s. 1.

38 Benz, "Judenvernichtung", s. 620 vd.

39 Örneğin bkz. Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 1, s. 48.

nıyor. ... Yahudi Kaufmann'ın [metinde böyle] kitabından aktarılanlar ve ilgili değerlendirmeler, bu savaşın ölüm-kalım savaşı olacağını gösteriyor. Kaufmann planları en inatçı kuşkucuları bile derinden etkiledi."[40]

Roosevelt'in izlediği yola karşı, kurnaz Ribbentrop, Amerikan hatta Yahudi-Amerikan kanaatini doğrudan etkilemeye karar verdi. 19 Temmuz 1941'de, Washington maslahatgüzarı Hans Thomsen'e, "Amerika'nın savaşa girmemesi, Birleşik Devletler'deki tüm toplum kesimlerinin ve elbette Yahudilerin çıkarınadır. ... İnsanlar kısa süre içinde asıl savaş kışkırtıcılarının Yahudiler olduğunu anlayacaklar ve oluşacak kayıplardan onları sorumlu tutacaklardır. Hikâyenin sonunda, bir gün, Amerika'daki tüm Yahudiler belalarını bulacaklar," açıklamasını yapıyordu.[41]

24 Temmuz tarihli bir SD raporuna göre, [Doğu'daki] "cinayetlerden sorumlu Yahudilerin yargılanma sahnelerinin" yer aldığı haber filmleri karşısındaki izleyici tepkisi, "yapılanın son derece adilane olduğu" idi. Moloz temizleyen Yahudi sahneleri, ilhak edilmiş Fransız eyaleti Lorraine'de, özellikle de önemli şehri Metz'de bile, "büyük bir memnuniyete yol açıyordu." ... "Yahudi işkencecilere Riga halkının uyguladığı linç adaleti [*lynch justice*] görüntüleri destek çığlıklarıyla karşılandı."[42]

Yıllar boyunca alışılageldiği gibi, siyasi ya da diğer şahsiyetlerin Yahudi olduğunun ya da Yahudilerden etkilendiğinin ihbarı için titiz bir araştırma gerekiyordu. 18 Haziran 1941'de Streicher'in *Der Stürmer*'i, bazı Alman yazarların ve aralarında Upton Sinclair, Lewis Sinclair [metinde böyle], Romain Rolland, H. G. Wells, Colette, Charles Dickens, Émil [metinde böyle] Zola, Viktor [metinde böyle] Hugo, Theodor [metinde böyle] Deiser ve Denis Diderot'nun da bulunduğu on beş ünlü yazarın Yahudiliklerinin araştırılması için *Reichsschrifttumskammer*'e (Reich Yazarlar Odası) bir talepte bulundu. 3 Temmuz'da *Reichsschrifttumskammer*'den Meyer, görev sorumluluğuyla yanıt verdi. Alman yazarlardan (Frank Thiess ve Ernst Gläser) biri *Kammer* mensubuydu, diğeri ise Propaganda Bakanlığı'nda çalışıyordu. Yabancı yazarlara gelince, *Kammer*'in tespiti hiçbirinin Yahudi olmadığıydı fakat üç Amerikalı, "tipik Amerikan zihniyetine uygun biçimde yazıyordu." Wilhelm Speyer hariç diğerlerinin kökeninde Yahudilik olduğuna dair bir bulgu yoktu.[43]

---

40 Yay. haz. Heinz Boberach, *Meldungen aus dem Reich, 1938-1945: Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS*, 17 cilt (Herrsching, 1984), s. 2592 vd.

41 *DGFP: Series D*, cilt 13, s. 201.

42 Yay. haz. Boberach, *Meldungen*, s. 2563 vd.; Otto Dov Kulka ve Eberhard Jäckel, *Die Juden in den geheimen NS-Stimmungsberichten 1933-1945* (Düsseldorf, 2004), s. 450.

43 Her iki mektup için bkz. Yay. haz. Josef Wulf, *Literatur und Dichtung im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963), s. 431-32.

III

1941 Haziran ve Temmuz aylarında Heydrich'in imzaladığı çeşitli belgeler, yeni işgal edilmiş bölgelerde yaşayan Yahudilerle ilgili alınacak tedbirleri belirliyordu. 29 Haziran'da *Einzatsgruppen* komutanlarına gönderdiği mesajda RSHA şefi ayın on yedisinde Berlin'de yapılan bir toplantıya atıfta bulunuyor ve bölgesel kıyımların (Heydrich buna *Selbstbereinigung* [öz-temizlik] diyordu) gizlice teşvik edilmesinin önemini vurguluyordu. Eş zamanlı olarak SS birimleri yerel "intikamcılar"dan görevi devralmaya hazırlanıyordu.[44] Daha sonra, 2 Temmuz'da çeşitli ülkelerdeki ya da önemli bölgelerdeki Himmler'in özel temsilcilerine, Yüksek SS ve Polis liderlerine gönderdiği mesajda Heydrich, daha önce *Einsatzgruppen*'e verilen talimatları özetliyordu: Tüm Yahudi parti ve devlet görevlileri infaz edilmeli ve yerel kıyımlar teşvik edilmeliydi.[45] Son olarak, 17 Temmuz'da Heydrich tüm savaş tutsağı Yahudilerin infazını emretti.[46]

Öyle de oldu. İlk haftalar boyunca sadece Yahudi erkekler öldürüldü, daha sonra ayrım yapılmaksızın tüm Yahudiler *Einsatzgruppen* ve diğer SS birimlerince ve çok sayıda Toplum Polisi müfrezelerince katledilirken, onlara başlangıçta yerel çeteler daha sonra Almanların örgütlediği yerel yedek kuvvetler ve ayrıca nizami Wehrmacht birlikleri yardım etti.[47]

---

44 Bkz. Yay. haz. Peter Klein, *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42*. (Berlin, 1997), s. 318-19.

45 *A.g.e.*, s. 323 vd.

46 *A.g.e.*, s. 337. *Einsatzgruppe* D şefi Otto Ohlendorf'un (yargılanan tek *Einsatzgruppe* şefi) Nuremberg'deki itiraflarına göre, harekâtın başlamasından birkaç gün önce Heydrich'in özel görevlisi Bruno Streckenbach, *Einsatzgruppe* komutanlarına verdiği sözlü talimatla, Sovyet bölgesindeki tüm Yahudilerin infazını istemişti. Bu itiraf sırasında (1947) Streckenbach'ın öldüğü düşünülüyordu. Ancak, bir Sovyet savaş tutsakları kampından 1950'lerin ortalarında geri geldiğinde, Rusya harekâtı öncesinde asla böyle bir emir verilmediğini ya da aktarılmadığını beyan etti. Ölüm birimlerinin yargılanan diğer mensupları (*Einsatzskommandos* –yani *Einsatzgruppen* alt-birimlerinin– komutan ya da mensupları), bu zıt iddiaların birini ya da diğerini, yaklaşık eşit sayıda destekliediler; ayrıca, savunmalarına destek olabilecek çok sayıda farklı versiyon da öne sürüldü. Bkz. Philippe Burrin, *Hitler and the Jews: The Genesis of the Holocaust* (Londra, 1994), s. 94 vd. Ulaşılabilir tüm belge ve itirafları ustaca çözümlemenin ardından Burrin, ilk kez Alfred Streim tarafından ortaya konulan bakışı tasdik ediyordu: İlk emirler sadece Yahudi erkekleri hedef alıyordu; öldürmeler Ağustos'tan sonra tüm Yahudi cemaatini kapsar hâle geldi. Streim'in yaklaşımı için özellikle bkz. Alfred Streim, "Zur Eröffnung des allgemeinen Judenvernichtungs befehls gegenüber den Einsatzgruppen", *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg: Entschlussbildung und Verwirklichung*, yay. haz. Eberhardt Jäckel ve Jürgen Rohwer (Stuttgart, 1985). Ayrıca bkz. Yay. haz. Klein, *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42*, s. 23.

47 Dört SS *Einsatzgruppen*'in (A, Kuzey; B, Merkez; C, Güney; D, Uzak Güney) üç bin mensubu, Waffen SS birimleri ve *Kommandostab Reichsführer* SS gibi özel SS birimleri ile güçlendirilmişti. *Kommandostab*, doğrudan Himmler'in emrinde olan bir SS birimleri kümesiydi (üç SS tuga-

Uzun süredir zannedilenin aksine, Himmler 15 Ağustos tarihli Minsk ziyaretinde, kendi isteğiyle şehrin varoşlarındaki bir Yahudi kitle katliamına katıldığı sırada, Sovyet topraklarındaki tüm Yahudilerin imhası talimatı vermedi.[48] Seçici katliamdan kitle katliamına geçilmesi çok daha önce, büyük bir olasılıkla anti-partizan operasyonların yarattığı "imkânlarla" ilgili 16 Temmuz konferansında Hitler'in tespitlerinin ardından gerçekleşti. Almanlara göre, tüm Yahudiler partizan olmayabilirdi ama imkân bulduklarında partizanlara yardım edeceklerini varsaymamak için sebep yoktu.

Daha Ağustos ayı başında bu değişim fark ediliyordu, mesela Himmler'in Belarus, Pinsk'te Yahudi nüfusun yok edilmesi talimatı buna örnekti. Reichsführer 2 ya da 3 Ağustos'ta, o sırada Pinsk ve Pripet Bataklıkları bölgesinde faaliyet gösteren SS ikinci süvari tugayı komutanı Franz Magill'e bu yönde bir talimat gönderdi: "Bölge taranacak ve bulunan 14 yaş ve üzeri tüm Yahudiler öldürülecektir; Yahudi kadın ve çocuklar bataklığa sürülecektir [orada boğulacaklar]. Yahudiler partizanların yedek kuvvetidir; onları desteklerler. ... Pinsk'te silahla vurarak öldürülmeleri operasyonunu 1'inci ve 4'üncü süvari birlikleri gerçekleştirecektir. ... 'Aktion' derhal başlamalıdır. Uygulama rapor edilmelidir."[49] Pinskli kadın ve çocuklar ölümden kurtuldular zira bataklık çok sığ idi; fakat talimatla öldürülmelerinin istendiği açıktı. Partizanlara yapılan gönderme, yayılan katliamlarla 16 Temmuz konferansı arasındaki bağı bir kez daha gösteriyordu. Kadın ve çocuklar henüz erkekler gibi vurularak öldürülmüyordu (muhtemelen katılan birimlerin duygularını korumak için), fakat yine de sonları ölümdü. Bu ayrımlar hızla yok olacaktı.

Bir kısım öldürmelerin, *Ostheer*'in yiyeceğini temin etmek üzere Sovyet savaş tutsaklarının, Yahudilerinin ve daha genel Slav topluluklarının yiyecek arzını azaltma planıyla doğrudan bir bağı olabilir. Bu "yiyecek temini için öldürme" stratejisi savaş tutsaklarıyla ilgili olarak sistematik bir biçimde uy-

---

yına bölünmüş yaklaşık 25.000 kişi). Reichsführer onları "özel görevlerde" kullanıyordu: Pripet bataklığı bölgesinde yaklaşık 16.000 Yahudi'nin, Pinsk ve Bobruisk'te daha binlercesinin öldürülmesinde ve ayrıca her birinde birkaç yüz kurbanın öldürüldüğü "küçük" operasyonlarda. Ancak, *Kommandostab* tugayları genellikle HSSPF'nin bazen de Wehrmacht'ın emrinde oluyordu (mesela birinci SS tugayı Himmler tarafından HSSPF Güney'in başında bulunan Jeckeln'e "ödünç verildi"; daha sonra da Reichenau'nun Altıncı Ordu'suna). Bkz. Yehoshua Büchler, "Kommandostab Reichsführer SS: Himmler's Personal Murder Brigades in 1941", *Holocaust and Genocide Studies* 1 (1986), s. 11 vd.

48 Heinrich Himmler, *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42*, yay. haz. Peter Witte ve ark. (Hamburg, 1999), s. 195, not 14.

49 Aktarıldığı kaynak Tikva Fatal-Knaani, "The Jews of Pinsk, 1939-1943: Through the Prism of New Documentation", *Yad Vashem Studies* 29 (2001), s. 162. Aynı zamanda –ve Hitler'in 16 Temmuz tespitlerinin gereği olarak– Sovyet topraklarındaki SS birimlerinin ve polis müfrezelerinin sayısı artırıldı; ayrıca, yerel destek kuvvetlerinin öldürme sürecine azami ölçüde katılımlarının sağlanmasını da emretmişti. Bkz. Christopher R. Browning, *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge, 1992), s. 106.

gulanmış olabilir ama 1941 yazında Yahudilerin öldürülmelerinde belirleyici bir unsur gibi görünmüyor. Öyle olsaydı, öldürmeler daha başlangıçta seçici olmazdı ve Heydrich'in emirlerinde, *Einsatzgruppen* ve polis müfrezelerinin raporlarında bu tür planların izleri tespit edilebilirdi.[50]

Doğu Avrupa'da Sovyetler'in ilhakı, SSCB sınırları içinde yaşamakta olan 3 milyon Yahudi'ye 2 milyon kişi daha ekledi. Yaklaşık 4 milyonu da Alman işgali altındaki bölgelerde bulunuyordu; bunlardan 1,5 milyonu kaçmayı başardı; geriye kalanlar, genellikle şehirlerde yoğunlaşmaları nedeniyle, görece kolay av oldular.[51]

"İlk dalgada" (Haziran 1941'den yılın sonuna kadar) Yahudi nüfusun bir kısmı kurtulmayı başardı. Özellikle 1939 öncesinde Sovyet bölgesi olan topraklarda, farklı gettolaşma süreçlerine ve yerel koşullara bağlı olarak katliamların yoğunluğu bölgeden bölgeye farklı oldu. Minsk ve Rovno gibi büyük şehirlerde kurulan gettolar, izleyen yaklaşık on sekiz ay içinde, birkaç büyük öldürme operasyonu ile tasfiye edildi; küçük gettolar ise haftalar içinde yok edildiler. Nüfusun bir kısmı gettolara yerleştirilmemişlerdi ve onlar da birinci ve ikinci dalgalarda (1942 yılı boyunca) bulundukları yerlerde öldürüldüler. Sovyet toprakları dışındaki imha operasyonlarına daha sonra döneceğiz. Şimdilik, 1941 yılı sonuna kadar, yeni fethedilen Doğu bölgelerinde 600.000 Yahudi'nin katledildiğini belirtmekle yetinelim.

İşgalciler, gettolara yerleştirilmeyen Yahudiler arasından seçtiklerini hizmetlerinde köle gibi çalıştırıyorlardı. 7 Temmuz 1941'de, Toplum Polisi 105. Yedek Kıta'dan Herman G. eve yazdığı mektupta şöyle diyordu: "Daha önce Yahudilere ait olan bir binaya yerleştik. Bir *Vorkommando*, buradaki Yahudileri Pazar sabahları saat 7.00'de uyandırarak büyük çoğunluğunu buraya getirerek bizim hizmetimize sunuyor. İlk işleri her yeri titizlikle temizlemek. Her sabah, seçilenler burada hazır olmak ve tüm işlerimizi yapmak zorundalar. Artık hiçbir iş yapmak zorunda değiliz. H. F. ve benim emrimde bir Yahudi erkek ve biri 15 diğeri 19 yaşında olan birer kız var; birinin adı Eide diğerinin Chawah. Hizmetimizdeler ve istediğimiz her şeyi yapıyorlar. Dışarı çıktıklarında başka biri tarafından yakalanmamaları için ellerinde izin belgeleri var. Yahudiler kolay hedef [*Die Juden sind Freiwild*]. Herkes, herhangi birini sokakta yakalayıp elinde tutabilir. Bir Yahudi bedeninde olmak istemezdim. Hâlâ açık olan hiçbir dükkân onlara bir şey satmıyor. Nasıl ya-

50 Yiyecek arzı tezinin eksiksiz bir sunumu olarak bkz. Christian Gerlach, "Deutsche Wirtschaftsinteressen", *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945: Neue Forschungen und Kontroversen*, yay. haz. Ulrich Herbert (Frankfurt am Main, 1998) ve Christopher Dieckmann, "Ermordung Litauischer Juden", *a.g.e.*, s. 263 vd., 292 vd.

51 Yahudi nüfus istatistikleri için bkz. Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, 3 cilt (New Haven, CT, 2003), cilt 1, s. 295-97.

şıyorlar bilmiyorum. Onlara ekmeğimizin bir kısmını ve bazı diğer şeyler veriyoruz. Daha katı olamam. Yahudilere verilebilecek yegâne şey anlamlı bir tavsiye: Çocuk doğurmayın, artık bir gelecekleri yok."[52]

Mektup yazarının cani ruhlu ya da bağnaz bir anti-Semit olmadığı anlaşılıyor, daha çok yeni edindiği gücün tadını çıkarıyor. Büyük olasılıkla bu durum *Ostheer*'in çoğu askerî için geçerliydi. Ne olursa olsun, sıradan askerlerin ne ölçüde katıldığı bir kenara bırakılırsa, Wehrmacht'ın yerel nüfusa ve Yahudilere karşı işlediği suçlar artık inkâr edilemez ancak boyutları yoğun bir tartışma konusu olmayı sürdürüyor.

SS'in Polonya harekâtı sırasında işlediği cinayetlerle ilgili olarak bazı üst rütbeli subayların protestosuna benzer bir durum Sovyetler Birliği'ne karşı savaşın başlangıcında yaşanmadı. Çoğu Prusya aristokrasisine mensup ve Merkez Ordular Grubu'nda Yarbay Henning von Tresckow'un çevresinde toplanmış olan ve ayrıca farklı derecelerde Nazizm'e düşman da olan küçük bir subay grubu içinde bile, Bolşevik rejimin yıkılmasının gerekliliği tamamen kabul edilmiş görünüyordu ve 1941 baharında yayınlanan talimatların hiçbiri ciddi bir sorgulamayla karşılaşmadı.[53] Ayrıca görünen o ki bu subayların bazıları, Rusya harekâtının en başından beri, kendi bölgelerinde faaliyet gösteren Arthur Nebe'nin *Einsatzgruppe* B'sinin suç teşkil eden faaliyetlerinden haberdardılar fakat bu bilgiyi yadsıdılar.[54] Ancak birkaç ay sonra, 20-21 Ekim tarihlerinde Borisov'daki Yahudilerin imhasının ardından Hitler'in askerî muhaliflerinin çekirdeği çevrelerindeki kitlesel cinayetleri açıkça kabul ettiler ve bundan sonuçlar çıkarmaya başladılar.

Yavaş da olsa, suç teşkil eden operasyonların varlığı küçük bir askerî grup tarafından kabul edilirken, bu tür operasyonlara Wehrmacht'ın katılımı, daha sonra göreceğimiz gibi, oldukça yaygındı ve *Ostheer*'in en üst düzey komutanlarının çoğu tarafından dolaylı olarak teşvik ediliyordu. Mesela, 10 Ekim

52 Hermann G.'nin mektubunun ilk yayınlandığı kaynak, Ludwig Eiber, "Ein bischen Wahrheit ...", *1999: Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* 6, sayı 1 (1991), s 58 vd. Bu mektubun alıntılandığı kaynak, Bernhard Chiari, *Alltag hinter der Front: Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weissrusland 1941-1944* (Düsseldorf, 1998), s 240 vd. 12 Eylül'de Yahudilerin askerler tarafından istihdam edilmesi yasaklandı: "Yahudi nüfus ile silahlı kuvvetler arasında hiçbir işbirliği yapılmayacaktır zira onların düşünceleri gizli ya da açık anti-Alman'dır. Ayrıca, silahlı kuvvetlerin destek hizmetine alınarak Yahudiler birey olarak istihdam edilmeyeceklerdir." Nuremberg doc. NOKW-3292.

53 Johannes Hürter, "Auf dem Weg zur Militäropposition: Tresckow, Gersdorff, der Vernichtungskrieg und der Judenmord: Neue Dokumente über das Verhältnis der Heeresgruppe Mitte zur Einsatzgruppe B im Jahr 1941", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 3 (2004), s. 527 vd.

54 Yaygın Yahudi cinayetlerine açıkça atıfta bulunan belgeler, geleceğin askerî direnişçilerine 1941 Temmuz ortaları gibi erken bir tarihte ulaşmaya başladı. Bkz. *A.g.e.*, s. 552 vd. İlk olarak Christian Gerlach'ın sayısız yayınıyla başlamış olan tartışma Hürter'in makalesiyle yeniden alevlendi; yakın tarihli bir metin olarak bkz. Christian Gerlach, "Hitlergegner bei der Heeresgruppe Mitte und die 'verbrecherische Behelfe'", *NS-Verbrechen und der militärische Widerstand gegen Hitler*, yay. haz. Gerd R. Uberschär (Darmstadt, 2000), s. 62 vd.

1941 tarihli bilinen gündem konuşmasında, tam bir Nazi olan Mareşal Walter von Reichenau, bazı yüksek rütbeli komutanlarla gidişatı değerlendiriyordu: "Askerler, Yahudi alt-insanlığa ağır ama adil bir kefaret ödetilmesinin zorunluluğunu anlamalılar. Bu aynı zamanda, Wehrmacht'ın gerisindeki isyanların önünü almak hedefini de taşır. Önceki deneyimlerin de gösterdiği gibi bu isyanlar her zaman Yahudiler tarafından kışkırtılmıştır."[55] Hitler, Reichenau'nun bildirisini övgüyle karşıladı ve Doğu'daki tüm cephe birimlerine dağıtımını istedi.[56] Birkaç hafta içinde, Generaller Erich von Manstein, Stülpnagel ve On Yedinci Ordu Komutanı General Hermann Hoth da Nazi generalini örnek aldılar.[57] Kuzey Ordu Grubu Komutanı Mareşal Wilhelm Ritter von Leeb ise Yahudi Sorunu'nun kitle kıyımlarıyla çözülemeyeceğine inanıyordu: "En güvenli çözüm yolu tüm erkeklerin kısırlaştırılması," diyordu.[58]

Bazı komutanlar daha ketumdu. Örneğin, 24 Eylül 1941'de,Güney Ordu Grubu Komutanı Mareşal Gerd von Rundstedt, komünist ve Yahudi düşmanlara karşı operasyonun sadece *Einsatzgruppen*'in görevi olduğunu söylüyordu. "Wehrmacht mensuplarının bağımsız olarak harekete geçmesi ya da Ukrayna halkının Yahudilere karşı taşkınlıklarına Wehrmacht mensuplarının katılımı" yasaktı. Wehrmacht mensuplarının, "*Sonderkommandos* tarafından uygulanan yaptırımlar sırasında seyirci olmaları ya da fotoğraf çekmeleri" de yasaktı.[59] Bu emirler kısmen uygulandı.

Bu sırada, Wehrmacht propaganda birimleri, Kızıl Ordu saflarında ve Sovyet nüfusu arasında anti-Yahudi öfkeyi artırmak için yoğun bir çaba içindeydiler. 1941 Temmuz ayı başlarında, Sovyet topraklarına milyonlarca Alman bildirisi ilk kez atıldı. "Yahudi suçlular", ölümcül fiilleri, hain komploları ve benzerleri, sonu gelmez nefret nakaratlarının temel dayanaklarıydı.[60] Ayrıca, Polonya harekâtına kıyasla çok daha nefret yüklü asker mektupları da, anti-Yahudi sloganların giderek artan etkisini gösteriyordu.

Saldırının hemen öncesinde, Genel Hükümet'te bir yerlerde görevli olan Er Richard M, kız arkadaşına yazdığı mektupta karşılaştığı Yahudileri anlatıyordu: "Bu haydut ve çingeneler milleti (bu ifade hiç abartmasız aynen bu şekilde geçiyor) caddelerde ve sokak aralarında takılıyor ve gönüllü olarak

55 İngilizce çevirisinin aktarıldığı kaynak, Omer Bartov, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich* (New York, 1991), s. 130.

56 *A.g.e.*

57 *A.g.e.*, s. 130-131.

58 Aktarıldığı kaynak, Jürgen Förster, "The Wehrmacht and the War of Extermination Against the Soviet Union", *Yad Vashem Studies* 14 (1981), s. 7.

59 Aktarıldığı kaynak Helmut Krausnick ve Hans-Heinrich Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen des Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942* (Stuttgart, 1981), s. 232.

60 Ortwin Buchbender, *Das tönende Erz: Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee in Zweiten Weltkrieg* (Stuttgart, 1978), s. 60 vd.

herhangi bir iş yapmayı reddediyorlar. ... Çalmakta ve pazarlık etmekte daha mahirler. ... Ayrıca, bu yaratıklar kirli yırtık pırtık giysiler içindeler ve her tür hastalığı taşıyorlar. ... Sazdan çatısı olan tahta barakalarda yaşıyorlar. Pencereden içeriye bir göz atınca buradaki ahlâksızlık apaçık anlaşılıyor."[61] Harekâtın ikinci gününde Çavuş A. N. eve şunları yazıyordu: "Yahudiler tüm cephelerde bize savaş ilan ettiler. Bir uçtan diğerine, Londra ve New York plütokratlarından Bolşeviklere kadar." Sonra da ekliyordu: "Tüm Yahudi egemenliği altındakiler bize karşı ortak bir cephe oluşturdular."[62]

3 Temmuz'da Onbaşı F. doğudaki bir Galiçya şehrinden geçiyordu (muhtemelen Lutsk): "Burada tanıklık ettiğim Yahudi ve Bolşevik zalimliğinin gerçekten olabileceğine asla ihtimal vermemiştim." Sovyetler ayrılmadan önce yerel hapishanelerde vuku bulan katliamların tespit edilişini anlattıktan sonra şu değerlendirmeyi yapıyordu: "Böyle bir durum öç almayı gerektiriyor ve bu da gerçekleştiriliyor."[63] Aynı bölgede Onbaşı WH, Yahudi mahallesindeki evleri "hırsız yuvası" ve karşılaştığı Yahudileri de en uğursuz canlılar olarak tanımlıyordu. Yoldaşı Helmut ortak hissiyatlarını ifade ediyordu: "Böyle bir ırk nasıl oluyor da diğer tüm ırklara hükmetme konusunda hak iddia ediyor."[64]

4 Ağustos'ta Er Karl Fuchs, "Yahudiler tarafından çılgınlığa sürüklenmiş bu alt-insanlığa karşı savaşın, zorunluluk olmasının yanı sıra tam zamanında başladığına" ikna olmuştu. "Führer'imiz Avrupa'yı kesin bir kargaşadan kurtardı."[65] Temmuz ortalarında bir NCO [astsubay] tarafından gönderilen mektup da aynı derecede hissizdi: "Alman halkının Führerimiz'e borcu büyük zira eğer düşmanımız olan bu canavarlar Almanya'ya gelmiş olsaydı, dünyanın daha önce şahit olmadığı bu tür cinayetler orada gerçekleşecekti. ... İnsan 'Stürmer'i okuduğunda ve fotoğraflara baktığında, bizim burada tanıklık ettiklerimizin ve Yahudilerin işlediği suçların çok azını görüyor."[66] Sıradan askerlerin fikir kaynağı muhtemelen anti-Yahudi propaganda ve ortak toplumsal akıl iken, ölüm timleri, zor görevlerini yerine getirebilmeleri için, düzenli bir beyin yıkama programına tabi tutuluyorlardı.[67]

---

61 Klara Löffler, *Aufgehoben: Soldatenbriefe aus dem Zweiten Weltkrieg* (Bamberg, 1992), s. 115.

62 Yay. haz. Walter Manoschek, *"Es gibt nur eines für das Judentum - Vernichtung": Das Judenbild in deutschen Soldatenbriefen 1939-1944* (Hamburg, 1997), s. 28.

63 Yay. haz., Ortwin Buchbender ve Reinhold Sterz, *Das andere Gesicht des Krieges: Deutsche Feldpostbriefe 1939-1945* (Münih, 1982), s. 73.

64 Yay. haz., Manoschek, "Es gibt nur eines für das Judentum - Vernichtung", s. 32.

65 Mektupların aktarıldığı kaynak, Stephen G. Fritz, "We are trying ... to change the face of the world: Ideology and Motivation in the Wehrmacht on the Eastern Front: The View from Below", *Journal of Military History* 60, sayı 4 (1996), s. 693.

66 Aktarıldığı kaynak, Bartov, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis and War in the Third Reich*, s. 106.

67 SS birimlerinin ve toplum polislerinin özel anti-Yahudi beyin yıkama programlarıyla ilgili olarak bkz. Jürgen Matthäus, "Ausbildungsziel Judenmord? Zum Stellenwert der "weltschaulic-

IV

Doğu Galiçya'dan geri çekilirken Sovyet Gizli Polisi NKVD, sınır dışı etme imkânı bulamadığı hapisteki Ukrayna milliyetçilerini (ve bazı Polonyalı ve Yahudileri) bulundukları yerde öldürmeye karar verdi. Yüzlerce –belki de binlerce– kurban, Almanlar Ukrayna birlikleri eşliğinde bölgenin önemli şehirlerine –Lwov, Zloczow, Tarnopol, Brody– geldiklerinde hapishanelerin ve özellikle de alelacele kazılmış toplu mezarların içinde bulundular. Ukraynalılar, doğal olarak, yerli Yahudileri genelde Sovyet işgal rejiminin yanında yer almakla özelde ise NKVD'nin Ukrayna seçkinlerine yönelik ölümcül saldırılarına yardım etmekle suçladılar.

Bu durum, birkaç yüzyıl geriye giden ve kitlesel ve özellikle acımasız kıyımların damga vurduğu bir tarihin son evresiydi: 17. yüzyılda Bogdan Chmielnicki'nin ve 18. yüzyılda Haidimakların önderliğindeki cinayetler, Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde Semyon Petlura'nın önderliğindekiler.[68] Ukraynalılar ve Polonyalılar, Ukraynalılar ve Ruslar ve Polonyalılar ve Ruslar arasındaki geleneksel nefret, Alman işgaline kadar önce Habsburg hâkimiyeti altında, Birinci Dünya Savaşı sonrası Polonya egemenliğinde ve son olarak da 1939-1941 arası Sovyet yönetiminde, Ukraynalıların, Polonyalıların ve Yahudilerin büyük cemaatler hâlinde yan yana yaşadıkları Doğu Galiçya gibi bölgelerde, bu grupların Yahudilere karşı tutumlarını da kötü yönde etkiliyordu.

Ukrayna'da geleneksel Hıristiyan anti-Yahudi düşmanlığı güçlendiren, Yahudilerin sıklıkla Polonyalı asillerin mülk temsilcileri olarak istihdam edilmeleri yani Ukrayna köylülüğü üzerindeki Polonya hâkimiyetinin temsilcileri (ve uygulayıcıları) olmalarıydı. Bu düşmanlığa dayanarak, modern Ukrayna milliyetçileri, Yahudileri Birinci Dünya Savaşı sonrasında Doğu Galiçya gibi çatışma konusu bölgelerde Polonyalıların yanında yer almakla (bu arada, daha önce gördüğümüz gibi, Polonyalılar da Yahudileri Ukrayna'nın yanında yer almakla suçluyorlardı) ve iki dünya savaşı arasında, bölgesine göre Ukrayna azınlıkları üzerindeki ya Bolşevik zulmünün ya da Polonya yaptırımlarının parçası olmakla suçluyordu. Bu yoğun milliyetçi anti-Semitizm, Sholem Schwarzbart isimli Ukrayna Yahudi'sinin, savaş sonrası kıyımlarına misilleme olarak 25 Mayıs 1926'da, Paris'te çok sevilen Petlura'ya yap-

---

hen Erziehung" von SS und Polizei im Rahmen der 'Endlösung'", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 47 (1999), s. 673 vd. Aynı zamanda bkz. Jürgen Matthäus ve ark., *Ausbildung Judenmord? "weltanschauliche Erziehung" von SS, Polizei, und Wassen-SS im Rahmen der "Endlösung"* (Frankfurt, 2003).

68 Genel bir tarihsel araştırma olarak bkz. "Ukranian-Jewish Relations During the Nazi Occupation", Philip Friedman, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust*, yay. haz. Ada June Friedman (New York, 1980), s. 176 vd.

tığı suikast ile daha da şiddetlendi.[69]

Ukrayna milliyetçi hareketinin içinde, Almanların desteklediği Stepan Bandera liderliğindeki aşırıcılık yanlıları daha ılımlı gruplara üstünlük sağladılar.[70] Bandera'nın adamları, 1941 Haziran'ında Wehrmacht ile birlikte Doğu Galiçya'ya giren OUN-B (Ukrayna Milliyetçileri Örgütü-Bandera) destek kuvvetlerini yönetiyorlardı.

Lwov'da Ukraynalılar yerli Yahudileri toplayıp NKVD kurbanlarının cesetlerini toplu mezarlarından çıkarmaya ya da hapishanelerden boşaltmaya zorlandılar. Daha sonra Yahudiler yakın zamanda ölmüş cesetleri yan yana dizmek ve zaten çürümüş cesetleri de açık mezarların kenarına getirmek zorundaydılar ve ardından Yahudiler vurularak çukurlara atıldı – ya da hapishanelerde veya Galicia'nın bu önemli şehrinin sokaklarında ve meydanlarında öldürüldüler.[71]

Zloczow'da katiller öncelikle OUN ve Waffen SS "Viking" Tümeni'ne mensup iken, *Einsatzgruppe* C'ye bağlı *Sonderkommando* 4b görece pasif bir rol olarak Ukraynalıların teşvik edilmesini üstlendi (Waffen SS'in herhangi bir kışkırtmaya ihtiyacı yoktu). Ölümler 295. Piyade Tümeni'nin dikkatli bakışları altında gerçekleşti ve On Yedinci Ordu karargâhına şikâyette bulunan tümenin kurmay subayının protestolarının sonucunda Yahudilerin öldürülmesine son verildi – geçici olarak.[72]

Kovel'den Yahudi Aryeh Klonicki, 7 Temmuz 1943 tarihli ilk günlük kaydında Tarnopol'daki Haziran 1941 olaylarını anlatıyordu: "[Sovyetler Birliği ile] savaşın çıkmasından bir gün önce orada yaşayan baldızımın misafiri olarak geldim. İstilanın [Alman] üçüncü gününden başlamak üzere art arda gelen üç gün boyunca süren katliam şu şekilde gerçekleştirildi. Ukraynalıların da katıldığı Almanlar ev ev dolaşarak Yahudi arıyorlardı. Ukraynalılar Yahudileri evlerden çıkarıyor, orada beklemekte olan Almanlar da ya hemen evin önünde öldürüyorlardı ya da hepsinin birden öldürüleceği belirli bir mevkie götürülüyorlardı. Çoğu erkek olan beş bin civarında insan bu şekilde ölüm-

69 Friedman, *Roads to Extinction*, s. 177. Yüzyıllar boyunca Ukraynalı ve Yahudi ilişkileri tarihi oldukça tartışmalı bir konu olmuştur, en az Polonyalı-Yahudi (ya da Ukraynalı-Polonyalı) ilişkilerinin bazı yönleri kadar. (Benim gibi konunun uzmanı olmayanlar için) dengeli bir yaklaşım olarak bkz. Robert Magocsi, *A History of Ukraine* (Seattle, 1996).

70 Friedman, *Roads to Extinction*, s. 179-80. Ancak çok kısa bir süre sonra, Ukrayna'yı bir sömürge bölgesine çevirme niyetindeki Almanlar, Ukrayna milliyetçilerinin taleplerine karşı çıkacak ve bu hareketi bastırmaya çalışacaklardı. Özellikle bkz. Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (Chapel Hill, NC, 2005), s. 182 vd.

71 Yaklaşık 110.000 Yahudi'nin 4.000'e yakını işgalin ilk günlerinde Almanlar ve Ukraynalılar tarafından öldürüldü.

72 Bernd Boll, "Zloczow, July 1941: The Wehrmacht and the Beginning of the Holocaust in Galicia: From a Criticism of Photographs to a Revision of the Past", *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*, yay. haz. Omer Bartov, Atina Grossman ve Mary Nolan (New York, 2002), s. 61 vd.

lerine gittiler. Kadınlar ve çocuklar ise sadece istisnai durumlarda öldürülüyorlardı. Benim ve karımın o günlerde kurtulmamızın sebebi, oturduğumuz binanın Yahudi olmadığını söyleyen Hıristiyanların ikamet ettiği bir caddede olmasıydı."[73]

6 Temmuz'da Er Franzl da Viyana'daki ebeveynlerini eğlendirmek üzere Tarnopol olaylarını aktarıyordu. *Volksdeutsche* ve Ukraynalıların bozulmuş cesetlerinin bulunması, yerel Yahudilerden intikam alınmasına yol açmıştı: Bodrumlarda bulunan cesetleri yeni kazılmış mezarların kenarına yan yana dizmeye zorlanmışlardı; daha sonra Yahudiler kürek ve sopalarla öldüresiye dövülmüşlerdi. "Şimdiye kadar," diye devam ediyordu Franzl, "yaklaşık 1.000 Yahudi'yi öbür dünyaya gönderdik ama yaptıklarının karşılığında bu çok çok az." Ebeveynlerinden bu bilgiyi yaymalarını istedikten sonra mektubunu bir söz vererek bitiriyordu: "Şüphesi olan olursa fotoğraflar getireceğiz. O zaman kimsenin şüphesi kalmaz."[74]

Doğu Galiçya'daki daha küçük şehirlerde işgalin ilk günlerindeki ölümcül anti-Yahudi patlamalar, açık bir Alman müdahalesi olmaksızın gerçekleşiyordu. Zloczow'un güneyinde bir şehir olan Brzezany'den tanıkların on yıllar sonraki anlatımlarına göre olaylar şu şekilde gelişmişti: Almanlar şehre girdiğinde, "Ukraynalılar mest oldular. Çoğunluğunu gençlerin oluşturduğu Ukrayna köylü kalabalığı, ellerinde Ukrayna Üç Dişli Mızrağı ile bezeli sarımavi bayraklarıyla sokakları doldurdular. Köylerden geliyorlardı, Ukrayna milli kıyafetleri giymişlerdi ve Ukrayna şarkıları söylüyorlardı." Hapishanelerde ve dışarıda, NKVD tarafından öldürülen Ukraynalı aktivistlerin cesetleri ortaya çıkarılmıştı: "Manzara dayanılır gibi değildi, cesetlerden yükselen koku da. Hapishane bodrumunun zeminine saçılmışlardı. Diğer cesetler Zlota Lipa nehrinde yüzüyordu. İnsanlar NKVD ve Yahudileri suçladılar." Ardından gelecek olan belliydi: "O gün Brzezany'de can veren Yahudilerin çoğu çivili sopalarla öldürüldüler. ... Ukraynalı eşkıyalar ellerinde uzun sopalarla iki sıra hâlinde dizilmişlerdi. Yahudileri iki sıranın arasından geçmeye zorladılar ve soğukkanlılıkla ellerindeki sopalarla öldürdüler."[75] Daha doğudaki toplulukların tutumu biraz farklıydı.

1 Ağustos 1941'de Doğu Galiçya Genel Hükümet topraklarına katılırken Galiçya bölgesinin bir parçası hâline geldi ve idari merkezi de Lwov oldu. Bunun öncesinde 24.000 Yahudi katledilmişti; ardından ise, yeni bölgedeki Yahudilerin durumu bir süreliğine de olsa Genel Hükümet'in diğer yer-

73 Aryeh Klonicki ve Malwina Klonicki, *The Diary of Adam's Father: The Diary of Aryeh Klonicki (Klonymus) and His Wife Malwina, With Letters Concerning the Fate of Their Child Adam* (Kudüs, 1973), s. 22-23.

74 Yay. haz. Manoschek, "Es gibt nur eines für das Judentum - Vernichtung", s. 33.

75 Brzezany'den Yahudilerin ve Polonyalıların bu itirafları için bkz. Shimon Redlich, *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919-1945* (Bloomington, 2002), s. 114 vd.

lerinde hüküm süren koşullardan farklı oldu. Birkaç ay boyunca Frank, yeni eklenen Yahudi nüfusun "Doğu'ya" ve nihai olarak da Pripet Bataklıklar bölgesine transfer edilmesi olasılığını canlı tutmak için, getto kurulmasına izin vermedi.

Lwov'da gettolaşma ancak Kasım 1941 tarihinde başladı. Genel Vali'nin bu yeni edinilen Yahudilerden kurtulma isteği öylesine fazlaydı ki binlercesinin Romanya ve Macaristan'a kaçmasına engel olmak için hemen hiçbir şey yapılmadı. Diğer taraftan, Galiçya'dan gelen on binlerce Yahudi erkek kısa süre sonra çalışma kamplarına, esas olarak da Lwov'u Güney Ukrayna'ya ve nihayet Karadeniz'e bağlayacak yeni stratejik yol bölgesine sürüldüler. Bu ünlü *Durchgangstrasse* IV (transit karayolu IV) hem Wehrmacht için hem de Himmler'in sömürgeleştirme planları için yararlı olacaktı. 1941 yazı sonunda, köle işgücü yöntemiyle Yahudilerin fiilen sistematik biçimde yok edilmelerini başlatan bu proje oldu.[76]

1941 Ağustos ayı başlarında, Kiev'in güneyinde küçük bir şehir olan Bjelaja Zerkow, Güney Ordu Grubu 295. Piyade Tümeni tarafından işgal edildi. Wehrmacht bölge komutanı Albay Riedl burada ikamet eden tüm Yahudilerin kaydedilmesi talimatını verdi ve *Einsatzgruppe* C alt birimi olan *Sonderkommando* 4a'dan –Doğu Galiçya'dan bu sıralarda 1939 öncesinin Sovyet-Ukrayna'sına nakledilmişlerdi– hepsini öldürmelerini istedi.

8 Ağustos'ta, SS Obersturmführer August Häfner'in idaresindeki *Sonderkommando* birimi şehre geldi.[77] 8-19 Ağustos tarihleri arasında, *Kommando*'ya bağlı bir Waffen SS birliği, beş yaş altı bir çocuk grubu dışında kalan ve sayıları 800-900 civarında olan, şehirde yaşayan Yahudileri öldürdü.[78] Çocuklar, yiyecek ve su olmaksızın şehrin eteklerinde, ordu barakalarına yakın bir binada terk edildiler. 19 Ağustos'ta çoğu üç kamyona doldurularak götürüldüler ve yakındaki bir atış alanında vurularak öldürüldüler. 90 çocuk, birkaç Ukraynalının gözetiminde binada kalmaya devam ettiler.[79]

---

76 Thomas Sandkühler, "Anti-Jewish Policy and the Murder of the Jews in the District of Galicia 1941/1942", *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*, yay. haz. Ulrich Herbert (New York, 2000), s. 199 vd.

77 Sonderkommando 4a'nın ve alt birimlerinin operasyonları konusunda, diğer kaynakların yanı sıra bkz. Helmut Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938-1942* (Frankfurt, 1993), s. 163.

78 İzleyen gelişmeler konusunda bkz. Helmuth Groscurth, *Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938-1940*, yay. haz. Helmut Krausnick ve Harold C. Deutsch (Stuttgart, 1970), s. 534 vd. Olaylarla ilgili temel belgelerin İngilizce çevirilerinin bulunacağı kaynak, yay. haz. Ernst Klee, Willi Dressen ve Volker Riess, *"The Good Old Days": The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders* (New York, 1991); s. 137 vd. Michael Burleigh, *The Third Reich: A New History* (New York, 2000), s. 617-19.

79 Klee ve ark., "The Good Old Days," s. 138.

Kısa süre sonra bu doksan çocuğun çığlıkları öylesine dayanılmazdı ki askerler, "çözüm bulmaları" için, biri Protestan diğeri Katolik iki askerî din görevlisi çağırdılar.[80] Din görevlileri çocukları yarı çıplak, sineklerle kaplı ve kendi pislikleri içinde yatarken buldu. Biraz daha büyük olanlar duvarlardaki sıvayı yiyordu; Çoğu bilincini kaybetmişti. Tümen din görevlileri uyarıldı ve yaptıkları bir teftişin ardından konuyu Tümen'in karargâh subayı Yarbay Helmuth Groscurth'a rapor ettiler.

Groscurth binayı teftiş etmeye gitti. Orada, şehrin geri kalan Yahudilerini katletmiş olan Waffen SS birliği komutanı Oberscharführer Jäger ile karşılaştı; Jäger geride kalan çocukların "yok edilmeleri" gerektiğini bildirdi. Komutan Albay Riedl bunu teyit etti ve konunun SD'nin sorumluluğunda olduğunu ve *Einsatzkommando*'nun emirleri en üst yetkililerden aldığını da ekledi.

Bu aşamada, Häfner'in şikâyet etme tehdidine rağmen, Groscourth infazı bir gün erteleme sorumluluğunu üzerine aldı. Çocuklarla doldurulmuş kamyonu silahlı askerlerle çevirerek götürülmelerine izin vermedi ve tüm olanları Güney Ordu Grubu karargâh subayına aktardı. Belki de *Einsatzkommando* 4a onların bölgesinde faaliyet gösterdiği için konu Altıncı Ordu'ya intikal etti. Aynı günün akşamı, Mareşal Reichenau kendi inisiyatifi ile "operasyonun... uygun bir biçimde tamamlanmasına" karar verdi.[81]

Ertesi sabah, 21 Ağustos'ta, Groscurth'un çağırıldığı bölge karargâhındaki toplantıda Albay Riedl, olayların akışını Reichenau'ya rapor eden karşı-istihbarat subayı Yüzbaşı Luley, Obersturmführer Häfner ve *Einsatzkommando* 4a şefi, eski mimar ve SS Standartenführer Paul Blobel vardı. Luley, kendisinin de Protestan olduğunu belirttikten sonra, "askerî din görevlilerinin kendilerini sadece askerlerin huzuruyla sınırlamaları" gerektiği düşüncesinde olduğunu beyan etti; komutanın da tam desteğini alan Luley askerî din görevlilerini "sorun çıkarmakla" suçladı.

Groscurth'un raporuna göre, daha sonra Riedl "tartışmayı ideolojik zemine çekmeye çalıştı... Yahudi kadın ve çocukların yok edilmesi, hangi biçimi alırsa alsın, acil bir gereklilik" diyordu. Riedl, tümenin girişimi yüzünden infazın yirmi dört saat gecikmesinden şikâyet ediyordu. Groscurth'un daha sonra anlattığına göre, bu noktada, o ana kadar hiç sesi çıkmayan Blobel söze girdi: Riedl'ın şikâyetini destekledikten sonra "en iyisi ortalıkta dolaşan bu birlikler infazları kendileri yapsınlar ve bu uygulamaları durduran komutanlar da onlara komuta etsinler" diye ekledi. "Bu görüşe sakin bir biçimde karşı çıktım" diye yazıyordu Groscurth, "belli bir pozisyon almadım zira kişisel olarak tepki çekmek istemiyordum." Groscurth son olarak Reichenau'nun tutumuna değiniyordu: "Hangi daha ileri tedbirlerin alınacağı-

80 *A.g.e.*

81 *A.g.e.*

nı tartışırken, Standartenführer, Başkomutanın [Reichenau] çocukların ortadan kaldırılmasının gerekliliğini kabul ettiğini ve bu gerçekleştirildikten sonra kendisine bilgi verilmesini istediğini beyan etti."[82]

22 Ağustos'ta çocuklar infaz edildi. Olayların son evresini Häfner kendi duruşmasında şöyle betimliyordu: "Ben ormana yalnız başıma gittim. Wehrmacht zaten mezarı kazmıştı. Çocuklar bir traktörle getirildi. Etrafta bekleyen Ukraynalılar titriyordu. Çocuklar traktörden indirildi. Mezarın kenarına dizildiler böylelikle vurulduklarında içeri düştüler. Ukraynalılar vücutlarının herhangi bir bölgesini hedef almamışlardı. ... Feryatlar anlatılır gibi değildi. Elimi tutan sarışın bir kız çocuğunu özellikle hatırlıyorum. Daha sonra o da vuruldu."[83] Ertesi gün Yüzbaşı Luley görevin tamamlandığını Altıncı Ordu karargâhına bildirdi ve terfisi önerildi.[84]

Doksan Yahudi çocuğun kaderi konusu ile ilk karşılaşan Alman yetkilileri askerî din görevlileri olmuştu. Onlar çok merhametliydi, tümenden gelen din görevlileri ise daha az. Zaten, raporlarını sunduktan sonra din görevlilerinden bir daha haber alınamadı.

Yahudi yetişkin ve çocukların infazları aleni bir biçimde gerçekleştiriliyordu. Olaylar sırasında Bjelaja Zerkow'da bulunan bir subay adayı, savaş sonrası mahkemesindeki itiraflarında yaklaşık 150-160 kişilik Yahudi yetişkin grubunun infazını korkunç ayrıntılarıyla aktardıktan sonra şu değerlendirmeyi yapıyordu: "Askerler bu infazlardan haberdardı ve adamlarımdan birinin infazlara katılma izni olduğunu söylediğini hatırlıyorum. ... Bjelaja Zerkow'da bulunan bütün askerler ne olup bittiğini biliyorlardı. Orada bulunduğum süre boyunca her akşam, görünürde hiç düşman olmadığı halde, tüfek atışları duyuluyordu."[85] Fakat aynı subay adayı şunu da ekliyordu: "Beni bunları izlemeye iten merak değil böyle bir şeyin olabileceğine inanmamaktı. İnfazlar arkadaşlarımı da ürkütüyordu."[86]

Birçok açıdan, Bjelaja Zerkow olaylarındaki en önemli kişilik Yarbay Helmuth Groscurth idi. Koyu bir Protestan ve muhafazakâr bir milliyetçi olarak Nazizm'in bazı ilkelerini tümüyle reddetmiyordu ama yine de rejime düşmandı ve Amiral Wilhelm Canaris ve General Ludwig Beck çevresinde toplanan muhalif gruplara yakınlık duyuyordu. SS'i küçümsüyordu ve günlü-

82 *A.g.e.*, s. 149.

83 *A.g.e.*, s. 154.

84 Bernd Boll ve Hans Safrian, "Auf dem Weg nach Stalingrad: Die 6. Armee 1941/42", *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*, yay. haz. Hannes Heer ve Klaus Naumann (Hamburg, 1995), s. 277.

85 Klee ve ark., "The Good Old Days", s. 141.

86 *A.g.e.*, s. 141.

günde Heydrich'ten "suçlu" diye bahsediyordu.[87] Häfner'in tehdidine rağmen Bjelaja Zerkow'daki çocukların infazını bir gün geciktirme kararı ve daha sonra da çocukla doldurulmuş kamyonun gidişine engel olması elbette cesaretinin kanıtıdır.

Ayrıca Groscurth raporunun son bölümünde öldürmelerle ilgili eleştirilerini ifade etmekten de kaçınmamıştır: "Kadın ve çocuklara uygulanan yaptırımlar, askerî birliklere devamlı anlatılan düşmanın acımasız fiillerinden asla farklı değildir. Bu olguların ülkemize rapor edilmesi kaçınılmazdır ve orada Lemberg vahşeti ile kıyaslanacaktır." [Bu muhtemelen NKVD'nin gerçekleştirdiği infazlara bir göndermedir.][88] Bu değerlendirmeleri nedeniyle, Groscurth birkaç gün sonra Reichenau tarafından kınandı. Yine de, genel tutumu birçok soru işareti uyandırır.

Groscurth, Reichenau'nun çocukların infazı talimatına değindikten sonra ekliyordu: "Daha sonra infazların nasıl gerçekleştirileceğinin ayrıntılarını kararlaştırdık. 22 Ağustos gecesi yapılacaktı. Tartışmanın ayrıntılarına ben katılmadım."[89] Raporun en rahatsız edici kısmı en sonundaydı: "Eğer bölgesel ve yerel karargâhlar askerî birlikleri uzak tutmak için gerekli adımları atsaydı, infazlar fazla hengâmeye yol açmadan gerçekleştirilebilirdi. ... Şehirdeki tüm Yahudilerin öldürülmesinin ardından Yahudi çocukların ve özellikle de bebeklerin öldürülmesi şart olmuştu. İnsanlık dışı ıstıraba son verilebilmesi için hem bebekler hem de çocuklar derhal yok edilmeliydi."[90]

Groscurth, Altıncı Ordu'nun geride kalan asker ve subayları ile birlikte Stalingrad'da Ruslar tarafından ele geçirildi. Kısa süre sonra, Nisan 1943'te Sovyet tutsağı olarak öldü.

V

Litvanya'da Almanların ilk kurbanları, küçük sınır şehri Gargždai'den (Garsden) çoğu erkek (ve biri kadın) 201 Yahudi oldu. *Einsatzgruppe* A'nın komutanı SS Brigadeführer Franz Walter Stahlecker'in genel komutası altındaki, Tilsit'ten *Einsatzkommando* ve Memel'den bir Schutzpolizei (SCHUPO) [Düzeni Koruma Polisi] birimi tarafından, 24 Haziran'da infaz edildiler (Tilsit birimi doğrudan Gestapo şefi Müller'den emir alıyordu).[91] Başlangıçta ay-

87 Groscurth'un kişiliğine ilişkin daha fazla bilgi için *Tagebuch*'un ayrıntılı giriş bölümüne bakılmalıdır. Groscurth'un Heydrich'ten söz edişi konusunda bkz. *Tagebuch*, s. 130.

88 Klee ve ark., "The Good Old Days," s. 150.

89 *A.g.e.*, s. 149.

90 *A.g.e.*, s. 150-51.

91 Christoph Dieckmann, "Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden", *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945: Neue Forschungen und Kontroversen*, yay. haz. Ulrich Her-

rı tutulan Yahudi kadın ve çocuklar (yaklaşık 300 kişiydiler) ambarlara kilitlendiler ve Eylül ortasında vurularak öldürüldüler.[92]

Birkaç gün sonra, önemli şehirler olan Vilna ve Kovno'da öldürmeler başladı ve bunu da yaz ve sonbahar boyunca başka dalgalar izledi; aynı zaman zarfında küçük şehir ve köylerdeki Yahudi nüfus tümüyle yok edildi. Litvanya Yahudilerinin yıkımı başlamıştı. Alman işgalinden önce yaklaşık 60.000 Yahudi'nin ikamet ettiği, Varşova'ya komşu Vilna –"Litvanya'nın Kudüs'ü"– yüzyıllar boyunca Doğu Avrupa'nın en önemli Yahudi yaşam merkezlerinden biri olmuştu. 18. yüzyılda Rabbi Elijah ben Solomon, "Vilna Gaon" [Vilna Bilgesi], dinî eğitimi erişilmesi güç seviyelere çıkardı; gerçi bunu, aynı dönemde Ukrayna sınırları içinde doğmuş olan duygusal ve popüler Yahudi dinî uyanışı Hasidism'e şiddetle karşı çıkan geleneksel katı bir entelektüel ortodokslukla yapmıştı. Yahudi İşçi Partisi Bund'un 19. yüzyıl sonundaki kuruluşu da Vilna'da olmuştu. Daha önce gördüğümüz gibi Bund, enternasyonal proletarya mücadelesinin ateşli bir unsuruydu ama aynı zamanda anti-Bolşevist olduğu da tartışmasızdı; Doğu Avrupa'da Yahudi kültürel (Yiddish) ve siyasal (sosyalist) özerkliğini savunuyordu dolayısıyla da Siyonist türde bir Yahudi milliyetçiliğine karşıydı. İki dünya savaşı arasındaki, muhtemelen en özgün ve sayısal anlamda önemli Yahudi siyasal hareketiydi – ve gerçekçilikten en uzak olanı.

Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde Baltık ülkeleri bağımsızlıklarını kazandılar ancak Litvanya Vilna'yı Polonya'ya kaptırdı. Bu aşamada Litvanya milliyetçilerinin ve onların faşist uzantısı Iron Wolf'un nefreti, Yahudilerden çok Polonyalılara yöneldi. Aslında, kısa bir süre için, bu yeni ülkedeki Yahudi varlığı gelişme gösterdi (hükümet Yahudi İşleri Bakanlığı bile kurmuştu) ve 150.000 kişilik cemaatin kendi eğitim sistemini ve daha genel anlamda, kendi kültürel yaşamını özerk bir biçimde şekillendirmesi mümkün hâle geldi. Ancak 1923 yılında Yahudi İşleri Bakanlığı dağıtılırken, kısa süre sonra Yahudi eğitim ve kültür kurumlarına hükümet desteği de kesildi. 1926'dan sonra, önce Antanas Smetona ve Augustin Voldemaras, sonra da

---

bert (Frankfurt am Main, 1998), s. 244. "EK-Tilsit"in aldığı talimatların kapsamlı bir anlatımı için bkz. Konrad Kwiet, "Rehearsing for Murder: The Beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941", *Holocaust and Genocide Studies* 12, sayı 1 (1998), s. 4 vd. Bu başlangıç evresiyle ilgili olarak aynı zamanda bkz. Jürgen Matthäus, "Jenseitz der Grenze: Die ersten Massenerschiessungen von Juden in Litauen (Juni-August 1941)", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 2 (1996), s. 101 vd. Alman işgali sırasında Litvanya'da imha edilen Yahudilerin toplam sayısına ilişkin çeşitli hesaplamalar vardır. Yakın tarihli araştırmalara göre, 250.000 Yahudi nüfusun yaklaşık 200.000'i (yüzde sekseni) imha edilmiştir. Bkz. Michael MacQueen, "Massenvernichtung im Kontext: Täter und Voraussetzungen des Holocaust in Litauen", *Judenmord in Litauen*, yay. haz. Wolfgang Benz ve Marion Neiss, *Reihe Dokumente, Texte, Materialien*, Bd. 33 (Berlin, 1999), s. 15.

92 Dieckmann, "Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden", *a.g.e.*

sadece Smetona hükümetleri ile Litvanya adım adım sağa kaydı. Yine de Litvanya'nın nüfuzlu lideri herhangi bir anti-Yahudi yasa veya yaptırımı harekete geçirmedi.

Aynı yıllar boyunca Polonya denetimindeki Vilna'nın Yahudi azınlığı da kendi kültürel ve içsel siyasal yaşamını geliştirdi. Yiddish, İbranice ve Lehçe yaygın bir eğitim sisteminin yanı sıra Vilna cemaati Yiddish tiyatrolarıyla, çok sayıda gazete ve dergileriyle, kulüpleriyle, kütüphane ve diğer sosyal kurumlarıyla da gurur duyuyordu. Şehir, büyük Yiddish yazar ve sanatçılara ayrıca Yahudi beşeri ve sosyal bilimler araştırma merkezi YIVO'ya ev sahipliği yapıyordu – bir Yahudi üniversitesi de kurulmaktaydı.[93]

1940 Temmuz ayında Sovyetler'in Baltık ülkelerini ilhak etmesiyle siyasal tablo radikal biçimde değişti: Yahudi dinî kurumları ve Bund ya da Siyonist-Revizyonist Betar gibi siyasal partileri, kısa süre sonra NKVD'nin hedefi oldu. Doğu Polonya ile ilgili olarak gördüğümüz gibi, yeni siyasal sistemde Yahudilerin eşit katılımı, çeşitli alanlardaki karşıt bakış açıları nedeniyle hemen hemen imkânsız görünüyordu: Yahudiler subay okullarında, orta kademe polis atamalarında, yüksek eğitimde ve çeşitli idari görevlerde ön plandaydı. Diğer iki Baltık ülkesinde de durum farklı değildi. Dolayısıyla, Berlin'e kaçmış olan ve Almanlarla birlikte anavatanlarında anti-Sovyet operasyon hazırlığında olan sağ-kanat Litvanya göçmenleri için, rakamları abartarak ve değiştirerek Yahudileri Bolşeviklerle işbirliği içindeymiş gibi göstermek hiç de zor değildi. Litvanya'daki Yahudilerin yok edilmesi bir yer altı örgütü olan "Litvanya Aktivistleri Cephesi"nin (LAF) hedeflerinden biri oldu. Alman istilasından bir hafta önce NKVD 35.000 Litvanyalıyı Sovyet iç bölgelerine nakledince, Yahudiler yaygın bir biçimde ajanlık ve muhbirlikle suçlandılar.[94]

Wehrmacht, 24 Haziran'da sabahın erken saatlerinde Vilna'yı işgal etti. *Einsatzkommando* 9'un gelmesinden iki gün sonra, 4 Temmuz'da şehirde cinayetler başlandı. Litvanyalı çeteler (sözde "partizanlar") topladıkları yüzlerce Yahudi'yi ya hemen bulundukları yerde ya da şehrin yakınındaki Ponar ormanında katlettiler. Almanların açıkça devreye girmesinin ardından, anti-Yahudi operasyonlar genişletilierek organize edildi. Litvanyalılar, Alman katliam harekâtının gönüllü yedek kuvvetleri hâline geldiler. *Einsatzkom-*

93 Harshav'ın yazdığı önsöz, Krug, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. xxxiii-xxxiv.

94 Bu karmaşık gelişmelerle ilgili olarak diğer kaynakların yanı sıra bkz. Dov Levin, "The Jews in the Soviet Lithuanian Establishment, 1940-1941", *Soviet Jewish Affairs* 10, sayı 2 (Mayıs 1980), s. 21 vd.; Dov Levin, "The Sovietization of the Baltics and the Jews, 1940-1941", *Soviet Jewish Affairs* 21, sayı 1 (Yaz 1991), s. 53 vd. Aynı zamanda bkz. Michael MacQueen, "The Context of Mass Destruction: Agents and Prerequisites of the Holocaust in Lithuania", *Holcaust and Genocide Studies* 12 (1998), s. 32-34.

mando A'nın faaliyetleriyle ilgili 13 Temmuz tarihli ve 21 numaralı rapora göre: "Vilna'da, *Einsatzkommando*'nun emrine verilen Litvanyalı *Ordnungspolizei*, Yahudi imha operasyonlarında yer almak üzere talimat aldılar. Sonuçta, 150 Litvanyalı Yahudilerin tutuklanmasında ve bir gün sonra 'özel işleme' (*Sonderbehandlung*) tabi tutulacakları toplama kampına götürülmelerinde görev aldılar."[95]

Temmuz ayında Vilna'lı 5.000 Yahudi erkeğin Ponar'da katledilmesi, yaz ve güz ayları boyunca devam edecek olan bir dizi ölüm operasyonunun başlangıcı oldu. Ağustos ayından sonra kadın ve çocuklar da dâhil edildi. Almanların eğilimi çalışamayan Yahudilerin öldürülmesi gibi görünüyordu zira işçiler ve aileleri öldürülmemişti. 1941 yazında henüz 14 yaşına girmemiş olan Vilnalı öğrenci, muhtemelen Haziran ayında tutmaya başladığı günlükte, Yum Kippur [Kefaret Günü] tutuklamalarını betimliyordu: "Bugün getto özel birliklerle doldu. Yahudilerin bugün işe gitmeyeceklerini düşündüler ve onları almaya geldiler. Akşam birden bir kargaşa baş gösterdi. İnsanlar uyandı. Kapı açıldı. Gürültü koptu. Litvanyalılar geldi. Avluya baktım, yığınla insan götürüyorlardı. Merdivende ayak sesleri duydum. Ama kısa süre sonra ortalık yatıştı. Litvanyalılara para verildi ve onlar da gittiler. Savunmasız Yahudiler kendilerini bu yolla korumaya çalıştılar. Sabah korkunç bir haber yayıldı. Akşam gettodan birkaç bin kişi götürülmüştü. Bu insanlar bir daha hiç dönmediler."[96] Rudashevski'nin son cümlesi bu günlük notunu daha sonra hatırladıklarıyla yazdığını gösteriyor; ama ne olursa olsun, ne kendisinin ne de alınıp götürülen Yahudilerin ne olduğu ve nereye götürüldükleri konusunda fikir sahibi olmadıklarını açıkça gösteriyor. Ardı ardına operasyonlar sonrasında, Aralık 1941'de, Vilna'da ikamet eden yaklaşık 33.000 Yahudi katledilmişti.[97]

Kolay yağma beklentisi birçok Litvanyalı için önemli bir özendirici unsur oldu. Ponar yakınlarında yaşayan ve Yahudi malları trafiğini gözlemleyen bir Polonyalı, zekice şunları yazıyordu: "Almanlar için 300 Yahudi, 300 insanlık düşmanı anlamına gelir. Litvanyalı için ise 300 Yahudi, 300 pantolon, 300 bot anlamına."[98] Almanların "insanlık düşmanlarını" öldürmeden önce Litvanyalılardan çok daha sistematik bir biçimde soyduklarını, Polonyalı göz-

---

95 Olayların akışı ve alıntı için bkz. Yitzhak Arad, *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust* (Kudüs, 1980), s. 66-67. Temmuz ayının ikinci yarısı boyunca İşgal Edilmiş Doğu Toprakları Bakanlığı, "Reichskommisariat Ostland" sivil yönetimini üstlendi.

96 Isaac Rudashevski, *The Diary of the Vilna Ghetto, June 1941-April 1943*, yay. haz. Percy Matenko (Tel Aviv, 1973), s. 35-36.

97 Katliamın kapsamlı bir sunumu ve kurban sayısının değerlendirilmesi için bkz. Arad, *Ghetto in Flames*, s. 101 vd., 216-217.

98 MacQueen, "The Context of Mass Destruction", s. 36.

lemci muhtemelen henüz bilmiyordu. 13 Temmuz tarihli aynı *Einsatzgruppe* raporunda şöyle yazıyordu: "Bugün yaklaşık 500 Yahudi yok edildi. Özel işleme tabi tutulan Yahudilere ait nakit 460.000 Rublenin yanı sıra birçok değerli eşyaya, Reich düşmanlarına ait varlıklar olarak el konuldu."[99]

Kovno'da, işgalin ilk günlerinde Litvanyalı ölüm timleri ["partizanlar"] cirit atıyordu. (Kovno'ya o sırada giden ve katliamlara tanıklık eden) 562. Bakers' Company mensubu bir Alman askerîn savaş sonrası açıklamasında yer alan bir bölüm, meramından çok daha fazlasını ifade ediyordu: "Durduğum yerden bir grup Litvanyalı sivilin hiç bilmediğim silahlarla diğer bir grup sivili hiç yaşam belirtisi kalmayana kadar dövdüğünü gördüm. Bu insanların neden acımasızca öldüresiye dövüldüklerini bilmediğim için yanımda duran tıbbi birlik mensubu bir çavuşa sordum. ... Bana, öldüresiye dövülenlerin hepsinin Yahudi olduğunu söyledi. Yahudilerin neden böyle dövüldüklerini anlayamadım."[100] Diğer raporlar Litvanya halkının hevesli katılımını (birçok kadın ve çocuk "ön sıralarda" yer kapıyordu) ve Alman askerlerinin oluşturduğu kalabalığı betimliyordu. Hepsi birlikte, bağırış ve alkışlarla katilleri teşvik ediyordu. İzleyen günler boyunca Yahudiler gruplar hâlinde şehri çevreleyen hisarların (özellikle 12. ve 9. Hisarlar) dışına çıkarılıyor ve vurularak öldürülüyordu.

Bazı Alman askerleri Yahudilerle ilgili tam olarak ne olduğunu anlayamıyorlardı ama bu Yahudiler için de geçerliydi. Mesela 2 Temmuz'da Kovno'dan Mira Scher adında bir kadın Güvenlik Polisi şefine yazarak, 26 Haziran'da Litvanyalı "partizanların" neden torunları Mala (on üç), Frida (sekiz) ve Benjamin (dört) dâhil ailesinden çoğu kişiyi tutukladığını sordu. "Bahse konu kişilerin hepsi suçsuz olduğundan," diyordu Bayan Scher, "onları kurtarmanızı rica ediyorum." Aynı gün aynı yetkililere benzer bir mektup yazan Berkus Friedmann'ın karısı Isa (kırk iki), kızı Ester (on altı) ve oğlu Eliahu (iki buçuk) da "partizanlar" tarafından tutuklanmıştı. Friedmann SIPO [Güvenlik Polisi] şefini, ailesinin hiçbir zaman bir partiye bağlı olmadığına ve hepsinin meşru vatandaşlar olduğuna inandırmaya çalışıyordu.[101]

Doğu Galiçya'da OUN timleri daha birinci günden itibaren kendiliklerinden Yahudi katletmeye başlarken, Baltık ülkelerinde zaman zaman Almanların yönlendiriciliği gerekebiliyordu. 15 Ekim 1941 tarihli, *Einsatzgruppe* A'nın faaliyetleri ile ilgili önemli raporda Stahlecker tekrar tekrar bu noktanın üzerinde durmaktadır. "Yerli anti-Semit güçler, ele geçirmenin [işga-

99 Aktarıldığı kaynak Yitzhak Arad, "Plunder of Jewish Property in the Nazi Occupied Areas of the Soviet Union", *Yad Vashem Studies* 29 (2001), s. 134.

100 Yay. haz. Ernst Klee, Willi Dressen ve Volker Riess, "The Good Old Days", s. 32.

101 El yazısıyla her iki mektubun yer aldığı kaynak, Wolfgang Benz, Konrad Kwiet ve Jürgen Matthäus, *Einsatz im "Reichskommissariat Ostland": Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weissrussland, 1941-1944* (Berlin, 1998), s. 177-78.

lin] ilk saatlerinde Yahudilere karşı kıyıma girişmeleri için kışkırtıldılar," diyordu raporun giriş bölümünde Stahlecker. "*Gerçi kışkırtmakta büyük zorluk çektik* [vurguyu ben ekledim]." Daha ileride, Litvanya'daki olayları anlatırken Stahlecker bir kez daha bu noktaya dönüyordu: "Bu [cinayetlere yerel katılım] ilk kez Kovno'daki partizan faaliyetleriyle başarıldı. *Başlangıçta Yahudilere karşı kapsamlı bir kıyım başlatmanın kolay olmaması şaşırtıcıydı* [vurguyu ben ekledim]. Öncelikle bu iş için kullanılan... partizan birimi lideri Klimatis, Kovno'da faaliyet gösteren küçük bir keşif kolunun önerisi temelinde, bir kıyım başlatmayı başardı ve böylelikle dışarıdan bakıldığında bir Alman talimatı ya da Alman tahriki fark edilmedi."

Stahlecker'in başlangıçtaki bu zorlukları vurgulaması kendi ikna kabiliyetinin altını çizmek için de olabilir; Litvanyalıların sessizliği hiçbir şekilde uzun sürmemiştir zira bizzat Stahlecker'in kendisine göre, daha işgalin ilk gecesinde yerel çeteler Kovno'da bin beş yüz Yahudi katletmişti.[102]

Litvanya'daki Yahudilerin çok büyük bir bölümünü yutan imha çılgınlığı diğer iki Baltık ülkesini de sardı. 1941 sonunda Estonya'daki 2.000 Yahudi'nin neredeyse hepsi öldürüldü. Bir yıl sonra, Letonya'daki 66.000 Yahudi'nin tamamına yakını imha edilmişti (Letonya'da 12.000 civarı Yahudi kalmıştı ve bunların 8.000'i Reich'tan gelen sürgünlerdi).[103]

Katliamlar işgal edilmiş Doğu topraklarına yayıldı. Reich'ın mağdur kurbanları Polonyalıların bile kitlesel Yahudi katliamlarında parmağı vardı. En bilindik katliamlar 10 Temmuz'da Bialistók bölgesinde, Radzilow ve Jedwabne'de gerçekleşti. Wehrmacht bölgeyi işgal ettikten sonra bu küçük şehirlerde ikamet edenler Yahudi komşularının büyük bir bölümünü döverek, silahla vurarak ve ahırlara doldurup canlı canlı yakarak imha ettiler. Bu temel gerçekler inkâr edilemez fakat bağlantılı bazı konularda daha fazla araştırmaya ihtiyaç var. Jedwabne bölgesinde çok sayıda ateşli anti-Semit papazın kendi cemaatlerinin beynini yıkadığı açıktır.[104] Anti-Yahudi nefretin bu denli yüksek seviyede olması Alman kışkırtıcılığı ile körüklenmiş ya da doğrudan Alman müdahalesiyle gerçekleşmiş olmalıdır ancak Sovyet işgali sırasında Bialystok bölgesinde bulunan Komünist Yahudi subayların da bunda rolü vardı.[105] Tahrik

102 Stahlecker'in raporu için bkz. Nuremberg doc. L-180, U.S. Office of Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality and International Military Tribunal, *Nazi Conspiracy and Aggression*, 8 cilt (Washington, DC, 1946), cilt 7, s. 978 vd.

103 Andrew Ezergailis, *The Holocaust in Latvia, 1941-1944: The Missing Center* (Riga ve Washington, DC, 1996), s. 58 ve 72.

104 Yakın dönemdeki Polonya bilimsel çalışmalarından kaynaklı bu bilgi için Omer Bartov'a müteşekkirim.

105 Polonyalıların katılımını betimleyen kaynak, Jan T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton, 2001). Gross'un kitabının tetiklediği ateşli tartışmanın temel yönlerini kapsamlı olarak belgeleyen kaynak, yay. haz., Antony Polonsky ve Joanna B. Michlic, *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Po-*

ve öldürmeler sürerken en fazla desteği Alman kökenliler sağladı; yeni efendilerinin görevlerini büyük ölçüde kolaylaştırdılar.[106]

Ancak zaman zaman yerel nüfus anti-Yahudi şiddete katılmayı reddetti. Mesela Brest Litovsk'ta, hem Beyaz Ruslar ve hem de Polonyalılar Yahudilere karşı duygudaşlıklarını ve "Yahudi cellâdı" Almanların "barbarca" yöntemlerinden duydukları tiksintiyi açıkça ifade ettiler.[107] Bir kıyım girişimi konusunda benzer bir isteksizlik Ukrayna'da, mesela Zhytomyr bölgesinde de görüldü. 1941 Ağustos'u ve Eylül ayı başı ile ilgili bir *Einsatzgruppe* C raporuna göre, "neredeyse hiçbir yerde halk Yahudilere karşı aktif adımlar atma konusunda ikna edilemedi." Alman ve Ukraynalı milisler inisiyatif almak ve çeşitli yöntemlerle şiddeti körüklemek zorunda kaldılar.[108] Rus toplumu üzerinde anti-Semit propaganda operasyonlarının etkisini konu alan Wehrmacht raporları da dolaylı yönden benzer tutumları doğruluyordu. Ağustos 1941 tarihli bir Merkez Ordu Grupları raporunda, "Alman propagandasının bugüne kadarki göreceli düşük etkisinin nedenleri araştırıldığında, Alman propagandasının temel olarak Rus halkını hiç ilgilendirmeyen konularla uğraştığı anlaşılıyor," deniliyordu. "Bu durum, anti-Semit propaganda için özellikle geçerli. Yahudilere karşı bir kıyımı ateşleme girişimleri tam bir fiyasko. Bunun nedeni, ortalama bir Rus'un gözünde Yahudilerin proleter hayatı yaşıyor ve dolayısıyla da bir saldırıya hedef teşkil etmiyor olmaları."[109]

Haftalar ve aylar geçtikçe, işgal altındaki Doğu toprakları nüfusu temel bir gerçeği görmeye başladı: Hiçbir kanun, kural ya da tedbir Yahudileri koruyamazdı. Bu kadarını çocuklar bile anlıyordu. 21 Ekim 1941'de, Polonyalı bir öğrenci olan Georg Marsonas, Pinsk'deki *Gebietskommissar*'a (bölge komiseri) şöyle yazıyordu: "Ben on üç yaşındayım ve anneme yardım etmek istiyorum çünkü geçimimizi sağlamakta güçlük çekiyor. Çalışamam çünkü okula gidiyorum ama belediye orkestrası mensubu olarak para kazanabilirim çünkü akşamları çalıyorlar. Çalmayı biliyorum ama maalesef bir akordeonum yok. Akordeonu olan bir Yahudi tanıyorum ve enstrümanın belediye orkestrasına hibe edilmesinin veya ödünç verilmesinin sağlanması için izninizi rica ediyorum. Böylelikle hayalimi gerçekleştirebilirim – aileme yararlı olabilirim."[110]

---

land (Princeton, 2004) ve aynı zamanda değişik bir açıdan yaklaşan, Alexander B. Rossino, "Polish 'Neighbors' and German Invaders: Anti-Jewish Violence in the Bialystok District during the Opening Weeks of Operation Barbarossa", *Polin: Studies in Polish Jewry* 16 (2003), s. 431 vd.

106 Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*, s. 91.

107 Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944* (Hamburg, 1999), s. 536.

108 Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*, s. 91.

109 Aktarıldığı kaynak, Daniel Uziel, "Wehrmacht Propaganda Troops and the Jews", *Yad Vashem Studies* 29 (2001), s. 54.

110 Aktarıldığı kaynak, Fatal-Knaani, "The Jews of Pinsk", s. 149.

Almanlar ve yerel destek kuvvetleri, Doğu Cephesi'nin kuzeyinde, merkezinde ve güneyinde cinayetlerini aktif biçimde sürdürürken, Romanya ordusu ve jandarması Otto Ohlendorf'un *Einsatzgruppe* D'sini geride bırakıyordu.[111] Bir yıllık bir sürede Romanyalılar 280.000-380.000 arası Yahudi'yi katlettiler.[112] Toplam kurban sayısında Almanlarla yarışamazlardı ama Letonyalılar, Litvanyalılar, Ukraynalılar ve Hırvatlar gibi onlar da işkence ve cinayette mahirdiler.

Romanya Yahudilerine yönelik büyük ölçekli katliam, "kayıp eyaletler" (Bessarabia ve Kuzey Bukovina) yeniden işgal edilmeden önce, özellikle Moldavia'nın başşehri Iasi'de gerçekleşti. 26 Haziran 1941'de, iki Sovyet hava saldırısına misilleme olarak ve "Yahudi ayaklanmasını bastırmak için", Romanya ve Almanya orduları istihbarat subaylarının ve yerel polis kuvvetlerinin örgütlediği cinayetler başladı. Şehirde binlerce Yahudi'nin katledilmesinin ardından, birkaç bin Yahudi de iki yük treninin hava almayan kapalı vagonlarına doldurularak birkaç gün sürecek amaçsız bir yolculuğa çıkarıldılar. İlk trende 1.400 Yahudi boğularak ya da susuzluktan öldü; ikincisinde ise 1.194 kişi vardı. Iasi kıyımının kesin kurban sayısı tartışmalıdır ancak 10.000'i geçmiş olabilir.[113]

Özellikle kırsal bölgelerde yerel girişimle başlayan Bessarabia ve Bukovina Yahudilerinin kırılması, daha sonra Bükreş'ten gelen talimatlarla sürdürüldü. 8 Temmuz'da Ion Antonescu bakanlarına nutuk atıyordu: "Sizden acımasız olmanızı rica ediyorum. Burada hayalci bir insancıllığa yer yok. Aranızda hâlâ bulunabilecek gelenekselciler tarafından yanlış anlaşılma riskini göze alarak, Bessarabia ve Bukovina'daki tüm Yahudi unsurların zorunlu göçünden yanayım, sınırın dışına atılmalılar." Ukraynalılar ve diğer güvenilmez unsurlara karşı da benzeri yaptırımlar dillendirdikten sonra Antonescu ulvi bir gerekçelendirme için tarihsel emsallere ve milli kaçınılmazlıklara

111 Ohlendorf'un biriminin operasyonlarını ayrıntılarıyla inceleyen bir kaynak olarak bkz. Andrej Angrick, *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der Südlichen Sowjetunion 1941-1943* (Hamburg, 2003).

112 International Comission on the Holocaust in Romania, *Final Report of the International Comission on the Holocaust in Romania. Presented to Romanian President Ion Iliescu. November 11, 2004.* Ulaşılabileceği adres, http://www.ushmm.org/research/center/presentations/programs/presentations/2 005-03-10/pdf/english/chapter_03.pdf., s. 2.

113 Iasi kıyımının ve genelde Romanya'daki Holokost'un bütünsel bir anlatımı için bkz. Radu Ioanid, *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940-1944* (Chicago, 2000); Iasi kıyımıyla ilgili olarak özellikle bkz. s. 62 vd. International Comission on the Holocaust in Romania'nın raporuna göre, "Iasi kıyımında ve Hitler'in diğer yaptırımlarının neticesi olarak Regat'ta (eski Romanya) yaşayan en az 15.000 Yahudi öldürüldü." International Comission on the Holocaust in Romania, *Final Report*, s. 3.

dönüyordu: "Roma İmparatorluğu da çağdaşlarına karşı barbarca fiillere başvurdu ama yine de en görkemli siyasal düzendi. Tarihimizde bundan daha uygun bir moment hiç olmadı. Gerekiyorsa, silahla vurun, size yasa olmadığını söyleyeceğim. ... Sorumluluğu ben alıyorum, yasa yok!"[114] Milli şef tarihi yardıma çağırırken, hükümetin başı Mihai Antonescu (Ion Antonescu ile bir bağı yoktu) yeniden Demir Muhafızlar'ın attığı adımlara, Hıristiyan anti-Yahudi nefret söylemine dönüyordu: "Ordumuz [Sovyet işgaliyle] küçük düşürüldü – barbar düşmanlarının zorlamasıyla bir yol ağzına geldi. Bolşevizm'in suç ortaklarının haince hor görmeleri işgalcilere eşlik ediyor ve bizim Hıristiyan çilemize bir Yahudi saldırısı söz konusu." Şimdiki savaşımızın yöneleceği kesim "atalarımızın topraklarında kutsalımıza hakaret edenlerdir, inancımızı korkunç çarmıhlarına gererek Kurtarıcının evini boş bırakan Yahudi ve Bolşeviklerdir."[115]

Yahudi katliamı sıradan bir olay hâline geldi; on binlercesi gettolara (en önemlisi Besarabia'nın önemli şehri Kishinev'deydi) sürüklendiler ve daha sonra sonbaharda Dinyester Irmağının ötesindeki, Romanya işgali altında olan ve Romanya kontrolünde kalacak olan Güney Ukrayna'daki "Transnistria"ya sürüldüler.[116]

16 Ekim 1941'de Romanya ordusu Odessa'ya girdi; birkaç gün sonra, 22 Ekim'de NKVD'nin gerçekleştirdiği bir patlama sonucunda karargâhları yerle bir oldu. İşgalcilerin canice öfkesi şehrin Yahudilerine yönelecekti. (Alman tahminlerine göre) Odessa limanı civarında 19.000 Yahudi'yi katlettikten sonra Romenler, komşu Dalnic'e sürdükleri 25.000-30.000 civarı Yahudi'yi daha silahla vurarak, patlayıcılarla ya da diri diri yakarak imha ettiler.[117]

Romanya Yahudi Cemaatleri Birliği Başkanı Wilhelm Filderman ve Baş Haham Alexander Safran 1941 Ekim ayında çeşitli vesilelerle Antonescu ile görüşerek Transnistria'ya sürgünlerin durdurulması, Bessarabia ve Bukovina Yahudilerinin geleceğini rahatlatması için ricada bulundular. 19 Ekim'de, basında yer alan sert yanıtında Antonescu Romanya Yahudilerini kendi ülkelerine ihanet etmekle ve "kardeşleri" olan Sovyet Yahudilerinin ele geçirdiği Romanyalı subaylara verildiği düşünülen fiziksel zararlardan sorumlu olmakla suçladı: "Âdetiniz olduğu üzere," diye devam ediyordu Antonescu, "şimdi de itham edilen olmaktan çıkıp itham eden olmayı istiyorsunuz, san-

114 Aktarıldığı kaynak Jean Ancel, "The Romanian Way of Solving the Jewish Problem in Bessarabia and Bukovina, June-July 1941", *Yad Vashem Studies* 19 (1988), s. 190.

115 Ancel, "The 'Christian' Regimes of Romania and the Jews", s. 19.

116 Kishinev'deki getto konusunda bkz. Paul A. Shapiro, "The Jews of Chisinäu (Kishinev): Romanian Reoccupation, Ghettoisation, Deportation", *The Destruction of Romanian and Ukrainian Jews during the Antonescu Era,* yay. haz. Randolph L. Braham (Boulder, CO, 1997), s. 135 vd.

117 Ioanid, *The Holocaust in Romania*, s. 177 vd.

ki şikâyet ettiğiniz durumun sebebini unutmuşsunuz gibi. ... Chisinau [Kishinev] bodrumlarından her gün şehitlerimiz çıkarılıyor, ağır biçimde sakatlanmış kadavralar; yirmi yıl boyunca bu nankör canavarlara uzattıkları dost elinin ödülü bu olmuş. ... Eğer gerçekten bir ruhunuz varsa, hak etmeyenlere merhamet etmeyin."[118]

Antonescu'nun mektubu kadar, baştan beri gerçekleştirilen katliam haberleri de duyuluyordu. 21 Ağustos 1941'de Sebastian şu kaydı düşüyordu: "Ukrayna cephesinden dün dönen süvari teğmen Hillard ile yemek yedik. Dinyester'in her iki yakasında katledilen Yahudilerle ilgili birçok şey anlattı. Onlarca, yüzlerce, binlerce Yahudi vurularak öldürülmüş. Basit bir teğmen olduğu halde çok sayıda Yahudi'yi öldürmüş veya öldürme emrini vermiş. Onları Iasi'ye götüren şoför bile dört kişi öldürmüş."[119]

Zaman geçtikçe, Bükreş'e cinayetlerin ayrıntıları daha da fazla akmaya devam etti: Sebastian 20 Ekim'de, "Bessarabia ve Bukovina yolları, Ukrayna'ya yönlendirilerek evlerinden çıkarılmış Yahudilerin cesetleriyle doldu" diye not düşüyordu. "Bu, hiçbir şeyin durduramayacağı bir anti-Semit çılgınlık. Aralıksız sürüyor ve hiçbir açıklaması yok. Utanması ya da vicdanı olmayan düpedüz denetimsiz bir canavarlık, hedefi ya da amacı yok. Her şey, gerçekten her şey mümkün."[120]

Sebastian'ın olaylara bakışını, Romanya'nın başkentindeki Amerikan temsilcisi de doğruluyordu fakat Ion Antonescu'nun hayati rolünü de vurguluyordu. Gunther 4 Kasım'da şöyle yazacaktı: "Romanyalıların, tabii ki Almanların moral desteğiyle, bu ortamı Yahudi Sorunu'nu kendi bildikleri yöntemlerle çözmek için kullanacakları giderek daha net anlaşılıyor. Sağlam kaynaklardan aldığım bilgiye göre Mareşal Antonescu 'bu bir savaş hâli, Yahudi Sorunu'nu ebediyen çözmek için uygun bir zaman,' ifadesini kullanmış."[121]

Balkanlar'daki Alman zaferinin ardından Yugoslavya bölündü: Almanlar Sırbistan'ı ve İtalyanlar da geniş Dalmaçya sahillerini işgal ettiler; Backa ve Baranya bölgeleri Macarlara verildi, Makedonya'yı da Bulgarlar aldı. Ante Pavelić ve lideri olduğu Ustasha hareketinin denetiminde bağımsız bir Hırvatistan devleti kuruldu. Hırvatistan'ın Dalmaçya kıyıları kısmen İtalyan denetiminde kalırken, bazı Alman askerî birlikleri de Hırvat bölgesinde kalmaya devam etti.

Almanlar Sırbistan'da işbirlikçi bir hükümet kurdular ve Başbakanlığa da ateşli bir anti-Komünist olan Milan Nedić getirildi. Gerçi Nedić önemli de-

118 Aktarıldığı kaynak, Shapiro, "The Jews of Chisinău", s. 167.

119 Sebastian, *Journal*, s. 397.

120 *A.g.e.*, s. 430-31.

121 *Foreign Relations of the United States 1941*, cilt 2 (Washington, DC, 1959), s. 871.

ğildi ve Almanların Sovyetler Birliği'ne saldırısının öncesinde bile, özellikle kırsal alanda silahlı direniş başlamıştı. Yaz boyunca, görece küçük ve eğitimsiz Wehrmacht güçleri, sırasıyla Tito'ya (Josip Broz) ve Draža Mihajloviç'e bağlı Komünistlerin ve Sırp milliyetçisi gerillaların giderek yayılan isyan hareketleri karşısında kazanamayacağı bir savaşa girdi. Rehinelerin (Sırp ve Yahudi) Almanlar tarafından vurularak öldürülmelerine, köylerin yıkılıp köy sakinlerinin katledilmesine rağmen isyan yayıldı. Balkanlar'daki Wehrmacht Komutanı Mareşal List'in önerisiyle, Eylül ayında Hitler Sırbistan'da konuşlanmış kuvvetlerin başına, namlı Sırp düşmanı Avusturyalı General Franz Boehme'yi atadı ve durumu yeniden denetim altına alması için "sert yöntemler" kullanması konusunda tam yetki verdi. Boehme büyük bir şevkle gereğini yaptı.[122]

Hırvatistan'da, çok kısa süre sonra Pavelić İtalya sürgününden dönüp –faşizm ve dindar Katoliklik karışımı– yeni rejimini kurduktan sonra, Zagreb Alman temsilcisi Edmund von Glaise Horstenau'nun raporuna göre, "Ustasha çılgına dönmüştü."[123] Poglavnik (Sırp-Hırvat dilinde "lider"), Hırvat bölgesinde yaşayan 2,2 milyon Hıristiyan Ortodoks Sırp'a (toplam nüfus 6,7 milyon) ve özellikle etnik anlamda karışık Bosna'da olmak üzere, ülkedeki 45.000 Yahudi'ye karşı soykırım savaşı başlattı. Katolik Ustasha Müslüman ve Protestanların kalıcı varlığını umursamıyordu ama Sırplar ve Yahudiler din değiştirmek, gitmek ya da ölmek zorundaydı. Tarihçi Jonathan Steinberg'e göre, "Sırp ve Yahudi erkekler, kadınlar ve çocukların gerçek anlamıyla ölümden kaçışları yoktu. Köyler tamamıyla yerle bir ediliyor, halk ambarlara dolduruluyor ve Ustasha tarafından ateşe veriliyordu. İtalya Dışişleri Bakanlığı arşivinde, Sırp kurbanları kesmek için kullanılan kasap bıçaklarının, çengellerin ve baltaların fotoğraf koleksiyonu vardı. Göğüsleri çakılarla kesilmiş kadınların, gözleri oyulmuş, hadım edilmiş, sakat bırakılmış erkeklerin fotoğrafları vardı."[124]

Hırvatistan'daki Katolik Kilisesi Başpiskoposu Alois Stepinac vahşi ölüm seferberliğini açıkça kınamak için aylarca beklerken, bazı yerel piskoposlar ayrılıkçıların ve Yahudilerin imhasından ya da din değiştirmeye zorlanmasından memnuniyet duyuyorlardı. Katolik Mostar piskoposunun sözleriy-

122 Sırbistan'daki Alman politikalarına genel bir bakış için bkz. Walter Manoschek, *"Serbien ist judenfrei": Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42* (Münih, 1993); Walter Manoschek, "The Extermination of the Jews in Serbia", *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*, yay. haz. Ulrich Herbert (New York, 2000), s. 163 vd. Christopher R. Browning, "The Wehrmacht in Serbia Revisited", *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*, yay. haz. Omar Bartov, Atina Grossmann ve Mary Nolan (New York, 2002), s. 31 vd.

123 Jonathan Steinberg, *All or Nothing: The Axis and the Holocaust, 1941-1943* (Londra, 1990), s. 30.

124 *A.g.e.*

le, "Hırvatistan'da birçok ruhun kurtuluşuna yardım edebilmemiz için, hiçbir zaman şimdiki gibi uygun bir vesile olmamıştı."[125] Piskoposlar, ruhların kurtarılmasını sağlayacak bu benzersiz vesileye şükrederken bazı Fransisken rahipleri en korkunç cinayet operasyonlarında ve Hırvatlara ait Jasenovic imha kampındaki Sırp ve Yahudilerin kırımında başrolü oynuyorlardı.[126]

Yeni Katolik devletin sergilediği vahşetten Vatikan tabii ki haberdardı. Yine de, ne Curia için ne de Vatikan'ın Zagreb'i ziyaret eden papalık elçisi Benedictine Başrahibi Giuseppe Ramiro Marcone için her şey olumsuz görünüyordu. Mayıs 1941'de Pavelić'in ülkesinde anti-Semit yasalar ve üzerinde Z harfi (*Zidov*'u, yani Yahudi'yi simgelemek üzere) yer alan yıldızın işlendiği giysiler giyme zorunluluğu hayata geçirildi. Marcone gelişinden kısa bir süre sonra, 23 Ağustos'ta Vatikan Dışişleri Bakanı Luigi Maglione'ye durumu rapor etti: "Taşıdıkları işaret nedeniyle maruz kaldıkları hoşgörüsüzlük ve Hırvatların onlardan (Yahudiler) nefret etmesinin yanı sıra karşı karşıya kaldıkları ekonomik dezavantajlar, Yahudilerin zihninde genellikle Katolik Kilisesi'ne geçme arzusu uyandırıyor. Doğaüstü Saikler ve Tanrı inayeti de peşinen bu durumla ilgisiz sayılamaz. En azından çocuklarının Katolik okullarında okuyacağı ve dolayısıyla daha samimi Katolikler olacakları düşüncesiyle din adamlarımız din değiştirmelerini kolaylaştırmaktadır."[127]

3 Eylül 1941 tarihinde yazdığı cevapta Maglione ne din değiştirme konusunda Tanrı'nın rolü üzerine bir yorumda bulunuyordu ne de temsilcisine Sırplara ya da Yahudilere yönelik muameleyi *protesto* etmesi yönünde bir talimat veriyordu: "Eğer zat-ı âliniz uygun bir fırsat bulursanız, resmî bir çağrı olarak anlaşılmayacak somut önerilerde bulunmalı, Hırvat bölgesindeki Yahudilerle ilgili olarak itidal tavsiye etmelisiniz. Din adamlarının katılacağı siyasal nitelikli faaliyetlerin taraflar arasında sürtüşme yaratmayacağından emin olmalı, yerel otoritelerle uyumlu bir işbirliği içinde olunduğu izlenimini korumalısınız."[128] 1941 boyunca ve 1942 başlarında Hırvatlar yaklaşık 300.000-400.000 Sırp'ı ve 45.000 Yahudi'nin büyük bir bölümünü imha ettiler (ya doğrudan ya da Almanlara teslim ederek). Tüm bu dönem bo-

125 Aktarıldığı kaynak John Cornwell, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII* (New York, 1999), s. 255.

126 Bkz. Menachem Shelah, "Jasenovac", yay. haz. Yisrael Gutman, *Encyclopedia of the Holocaust*, New York, 1990, cilt 2, s. 739-40.

127 Pierre Blet, *Le Saint Siège et les Victimes de la Guerre, Janvier 1941-Décembre 1942*, cilt 8 (Vatican, 1974), s. 261. Tercümesinin yer aldığı kaynak, John F. Morley, *Vatican Diplomacy and the Jews during the Holocaust, 1939-1943* (New York, 1980), s. 150.

128 Actes et Documents (ADSS), cilt 8, s. 261. Tercümesinin yer aldığı kaynak, Menachem Shelach, "The Catholic Church in Croatia, the Vatican and the Murder of the Croatian Jews", *Holocaust and Genocide Studies* 4, sayı 3 (1989), s. 329.

yunca, Ustasha'nın cinayetleri konusunda Papa'nın ağzından tek bir kelime duyulmadı.[129]

Bu arada, çok daha fazla sayıda Sırp ve Yahudi İtalyan topraklarına iltica etme arayışına girdi ve Hırvatlar, Mussolini'nin ordusu tarafından giderek daha fazla düşman muamelesi gördü. Kısa süre sonra, Ustasha'nın işlediği suçlara bir son vermek için İtalyanlar bir adım daha attı ve birliklerini Hırvatistan topraklarının daha da içlerine sevk etti.[130] 7 Eylül 1941'de İtalya İkinci Ordu Komutanı Vittorio Ambrosio, yeni işgal edilen bölge üzerinde İtalyan egemenliğini tesis eden bir bildiri yayınladı; son satırları şöyleydi: "Çeşitli gerekçelerle yurdunu terk etmiş olan herkes artık geri dönebilir. Güvenliklerinin, özgürlüklerinin ve mülklerinin teminatı İtalyan silahlı kuvvetleridir." Almanlar çileden çıktı; İtalyanlar açıkça Sırpları ve Yahudileri koruyorlardı ve İtalyan açıklamaları Hırvat tavrına, hatta onların Alman efendilerinin tavrına karşı aşağılama ve nefret ifadelerini gizlemiyordu.[131]

Hıristiyan inancı, faşist politikalar ve vahşice işlenen cinayetler bileşimleriyle, Hırvat Ustasha, Romanyalı Demir Muhafızlar ve hatta Antonescu rejiminin birçok ortak noktası vardı; aynı aşırılıkçı girdiler, başta OUN'deki Bandera hizbi olmak üzere Ukrayna milliyetçilerini, Litvanya ve Letonya "partizanlarının" bazı gruplarını da tarif ediyordu. Tüm bu radikal ölüm grupları için, daha önce gördüğümüz gibi, yerel Yahudiler birincil hedefti. Benzer ideolojik bileşenler Slovak Halk Partisi'ni –Birinci Dünya Savaşı öncesinde Katolik papaz Andrej Hlinka tarafından kurulmuştu– ve onun silahlı militan örgütü olan Hlinka Guard'ı da tanımlıyordu. 1938 yılında ölen Hlinka, Slovak bağımsızlığı ve kilise çıkarları için mücadele etmişti. Halk Partisi daha en başından geleneksel muhafazakârlar ve liderliğini, ateşli bir milliyetçi ve aynı derecede ateşli bir anti-Semit olan Vojtech Tuka'nın (Bratislava Üniversitesi'nin eski hukuk profesörü) yaptığı militan yarı-faşist kanat arasında bölünmüştü. Hlinka'nın ölümünden sonra, muhafazakâr rahip Dr. Josef Tiso partinin başına ve Mart 1939'da bağımsız Slovakya'nın başkanlığına gelirken, Tuka Nasyonal Sosyalizm'e daha da fazla sürüklendi ve kısa sürede yeni devletin başbakanlığına atandı.[132] Yeni Slovak rejimi elbette Berlinli efendilerinin güvenini kaybetmeyecekti – zaten bu mümkün de değildi; anti-Sem-

129 Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965* (Bloomington, 2000), s. 31 vd., 37-38.

130 Bu bölüm için bkz. Steinberg, *All or Nothing*, s. 15 vd., özellikle de 29 vd.

131 *A.g.e.*, s. 47.

132 Slovakya ile ilgili olarak bkz. Jörg K. Hoensch, "Slovakia: "One God, One People, One Party!" The Development Aim and Failure of Political Catholicism", *Catholics,the State, and the European Radical Right, 1919-1945*, yay. haz. Richard J. Wolff ve Jörg K. Hoensch (Highland Lakes, NJ, 1987), s. 158 vd.

tizmleri dinî gelenekten kaynaklıydı ve doğrudan Alman etkisine açıktı.[133]

Çoğunluğu kırsal bölgede yaşayan 2,6 milyonluk Slovak nüfusunun büyük bir bölümü sadık Katoliklerden oluşuyordu; Evanjelist cemaat nüfusun % 15'ini teşkil ediyordu ve 1940 sonunda, Yahudi nüfusu (Güney Slovakya'dan bir eyaletin Macaristan'a geçmesinden sonra) 80.000 civarındaydı – bu da toplam nüfusun yaklaşık 3,3'ü idi.[134]

28 Temmuz 1940'ta Tiso, Tuka ve İçişleri Bakanı Sano Mach, Hitler tarafından kabul edildiğinde, Nazi liderin Slovak ortaklarından anti-Yahudi yasal düzenlemelerini uyumlu hâle getirmelerini talep ettiğini hatırlamak gerekir.[135] Bundan kısa bir süre sonra SS Hauptsturmführer Dieter Wisliceny "Yahudi meseleleri danışmanı" olarak Bratislava'ya geldi. Yahudi mülklerinin Arileştirilmesini ve iş yaşamındaki önemli görevlerden Yahudilerin uzaklaştırılmasını yönetmek üzere Merkez Ekonomi Ofisi (UHU) oluşturuldu; bir Yahudi Konseyi (UŽ) kuruldu ve Eylül 1941'de, anti-Yahudi yasalar yelpazesinin tamamı, "Yahudi Kodeksi" resmen açıklandı. Yeni yasa hükümleri Yahudi yıldızı taşınmasını (Reich ve Protektora'da da tam o sırada uygulamaya konulmuştu) ve zorunlu işçiliği kapsıyordu; buradaki yaptırımlar, Almanya'da yürürlükte olan temel anti-Yahudi yasal düzenlemelerin adeta kopyası gibiydi.[136] Katolik Slovakya'nın Yahudi sürgününe başlayacak ilk ülke olmasını –Reich dışında– sağlayacak adımların atılabileceği bir zemin hazırlanıyordu.

Macaristan görece sakin kaldı; 1941 yılında ülkede 825.000 Yahudi yaşıyordu (o yılın sayımına göre) ve bu rakam 1938'den beri Alman desteğiyle ilhak edilmiş eyaletlerdekileri de kapsıyordu: Güney Slovakya'nın bir kısmı, Subcarpathian Rusya (geçmişte aynı zamanda Çekoslovakya'nın bir parçasıydı), Kuzey Transilvanya (Almanların "hakemliği" sonucunda Romanya'dan Macaristan'a geçmişti) ve son olarak da Banat (eski Yugoslav eyaletiydi ve Nisan 1941 harekâtı sonucunda kazanıldı). Böylelikle, 1938 öncesinin Triyanon Macaristan'ında [Macaristan'ın Birinci Dünya Savaşı sonrasında toprak kaybına neden olan ve Fransa'da Trianon Sarayı'nda imzalanan anlaşmaya atfen – ç.n.] yaşayan 400.000 Yahudi'ye, bu eyaletlerde yaşayan 400.000 Yahudi daha eklendi. 1938 öncesi Macaristan'ının büyük şehirlerinde –ve özellikle Budapeşte'de– yaşayan Yahudilerin büyük bir bölümü fazlasıyla asimile

133 Slovak devletinin anti-Yahudi politikalarına genel bir bakış için bkz. Livia Rothkirchen, "The Situation of the Jews in Slovakia between 1939 and 1945", *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 7 (1998), s. 46 vd.

134 *A.g.e.*, s. 49.

135 Bkz. Supra, bölüm 2, s. 80.

136 Rothkirchen, "The Situation of the Jews in Slovakia between 1939 and 1945", s. 49-50.

olmuş bir topluluk oluşturuyordu ve Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar ülkenin sosyal seçkinleriyle ortak bir yaşam kurmuşlardı.[137]

1918 yılında siyasal durum radikal biçimde değişti. Yenilgiye uğramış ve "parçalanmış" Macaristan devrim girdabına girdi. Her ne kadar Béla Kun'un Komünist diktatörlüğü sadece 133 gün sürmüş olsa da, kendisinin Yahudi kökenli olması ve Hükümetinde ağırlıkla Yahudilerin bulunması, ardında binlerce Yahudi kurban bırakan şiddetli bir anti-Yahudi tepkiye ve "beyaz teröre" sebep oldu. Dahası, esas olarak Polonyalı Yahudilerden oluşan azımsanmayacak sayıda asimile olmamış bir azınlığın varlığı, izleyen yıllar boyunca milliyetçi revizyonizmin, militan anti-Komünizm'in ve Nazizm'in güçlü çekimiyle şiddetlenecek olan anti-Yahudi düşmanlığı daha da körükledi.

Yine de, iki savaş arası dönem boyunca, Amiral Miklós Horthy muhafazakâr hükümetleri iktidarda tutmayı ve Ferenc Szalasi'nin faşist ve çılgınlık derecesinde anti-Semit hareketi Arrow Cross'u savuşturmayı başardı. Horthy ve geleneksel muhafazakârların Arrow Cross'un yükselişini durdurmak için seçtikleri yöntemlerden biri, anti-Yahudi ayrımcı yasalar çıkarmak oldu. 1920 gibi erken bir tarihte çıkarılan ve Üniversitelerde Yahudi kotası getiren yasa –savaş sonrası Avrupa'nın ilk anti-Semit yasası– zorlayıcı bir biçimde uygulanmadı. Ancak 1938 ve 1939 yasaları Yahudilerin ülkenin siyasal ve ekonomik hayatına katılımını, en azından Yahudi orta sınıflar açısından (bankacılık ve sanayi alanındaki Yahudi seçkinlere dokunulmuyordu), gözle görülür biçimde sınırladı. Ağustos 1941 tarihli "üçüncü yasa", Nuremberg ırksal yasalarının bir kopyasıydı. Çoğu politikaları hayata geçirirken, Macar Katolik Kilisesi ve Protestan kiliseleri Horthy'i destekledi. Macar piskoposluğu, 1938 ve 1939 anti-Yahudi yasalarını hemen kabul etti fakat tahmin edileceği gibi, din değiştiren Yahudiler için bir tehdit oluşturan Ağustos 1941 yasası karşısında, açıkça ırkçı boyutu nedeniyle, ayak diredi.[138]

Macaristan'da yaşayan binlerce yabancı Yahudi, Horthy'nin bu tavizkâr taktiklerinin bedelini ödeyecekti. 1941 Ağustos'u boyunca bu yabancı Yahudilerden 18.000'i (bazıları işgal altındaki Doğu Galicia'dan güçlükle kaçmışlardı ve hemen hepsi Polonya Yahudisi idi) Macar polisi tarafından ya-

137 Bu senteze temel dayanak teşkil eden kaynaklar Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, kısaltılmış baskı (Detroit, 2000); Randolph L. Braham, "The Holocaust in Hungary: A Retrospective Analysis", *Genocide and Rescue: The Holocaust in Hungary 1944*, yay. haz. David Cesarani (Oxford, 1997); Ivan T. Berend, *Decades of Crises: Central and Eastern Europe Before World War II* (Berkeley, 1998); Stanley G. Payne, *A History of Fascism, 1914-1945* (Madison, WI, 1995); Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars* (Bloomington, 1983); Istwán Deák, "A Fatal Compromise? The Debate over Collaboration and Resistance in Hungary", Yay. haz. Istwán Deák, Jan T. Gross ve Tony Judt, *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath* (Princeton, 2000), s. 39 vd.

138 Macar kiliselerinin tutumu hakkında bkz. Randolph L. Braham, "The Christian Churches of Hungary and the Holocaust", *Yad Vashem Studies* 29 (2001), s. 244 vd.

kalandılar ve Batı Ukrayna'da Kolomea ve Kemenets-Podolsky bölgesindeki SS'e iade edildiler. 27-28 Ağustos'ta bu sürgünler ve birkaç bin yerel Yahudi (toplamda, yaklaşık 23.600 Yahudi) imha edildiler.[139] Katliam haberleri Macaristan'a sızdığında, İçişleri Bakanı sürgünlere son verilmesi talimatını verdi. Ancak bu arada, önce binlerce daha sonra da on binlerce Yahudi İşgal altındaki Ukrayna'da zorunlu çalışma için seçiliyordu. 1941 sonunda yaklaşık 50.000 Yahudi zorunlu çalışmaya dâhil edilmişti; ilk parti gidenlerden 40.000'i dönmedi. Almanların sürekli yinelenen kışkırtmalarına rağmen Horthy'nin anti-Yahudi yaptırımlar konusunda belli sınırları aşmayacağı böylece açık bir biçimde anlaşılmıştı. Alman yanlısı Laszlo Bardossy'nin yerine görece liberal Miklós Kallay'ın hükümetin başına geçmesiyle, Mart 1942'den itibaren bu durum istikrar kazandı, ta ki Mart 1944'te ülke Almanlar tarafından işgal edilinceye kadar.

VII

SS Reichsführer için Doğu'daki çok geniş toprakların fethi, her şeyden önce, sömürgecilik rüyalarının hemen gerçekleşmesi imkânı demekti: Genel Hükümet'teki Lublin bölgesinden Ural Dağları'na kadar Alman egemenliğinin altyapısını, SS'in ırksal açıdan mükemmel savaşçı-çiftçileri tahkim edecekti. Düşman nüfus grupları (Ruslar, Ukraynalılar) boyunduruk altına alınacak, sürülecek (Polonya nüfusunun bir kısmı) ya da Kuzey Rusya'nın geniş kutup bölgelerine gönderilerek veya kitlesel katliam operasyonlarıyla (Yahudiler) yok edilecekti. Böylesi olağan dışı beklentiler derhal harekete geçmeyi gerektiriyordu.

Hitler'in, yetkiyi SS şefi ve Rosenberg arasında bölüştürme yönündeki 16 Temmuz tarihli kararının ardından, ayın on yedisinde Lammers ve Brautigam'la yaptığı konuşmadan sonra, Himmler idari yöntemlere son şeklini verdi.[140] 20 Temmuz'da Lublin'deydi. Muhtemelen orada, Globocnik ve Oswald Pohl (SS Ekonomik ve İdari Ana Ofis şefi) ile yaptığı toplantıda yeni projenin gerektirdiği ilk yaptırımlara karar verildi.[141] Lublin Lipowa Caddesi'nde

139 Braham, *The Politics of Genocide* (daraltılmış), s. 34. HSSPF Friedrich Jeckeln Macarların sürdüğü 18.000 Yahudi'yi katletmeye gönüllü olurken, Romenlerce Alman bölgesine sürülen 27.000 Yahudi *Einsatzgruppe* D tarafından Romanya denetimindeki bölgeye geri gönderilmişti. Bu farklı adımlar, Ağustos 1941 sonunda bu tür büyük Yahudi grupların (yani, yerel Yahudi cemaatten olmayan) kaderiyle ilgili olarak henüz genel bir politika kararı alınmadığını gösteriyor. Bu konuda bkz. Klaus-Michael Mallmann, "Der Qualitative Sprung im Vernichtungsprozess: Das Massaker von Kamenetz-Podolsk Ende August 1941", *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 10 (2001), s. 239 vd. ve özellikle 255.

140 Himmler, *Der Dienstkalender*, s. 185, not 15.

141 17 Temmuz'da Himmler, "yeni Doğu topraklarında SS ve Polis mevzileri oluşturması için, Reichsführer-SS delegesi olarak" Globocnik'i atamıştı. *A.g.e.*, not 14.

(zorla çalıştırılan Yahudiler ile) zaten sürdürülmekte olan iş faaliyetleri genişletilecekti; şehirde (Lublin-Majdanek) Yahudiler, Polonyalılar ve Ruslar için yeni çok daha büyük bir köle emeği kampı kurulacaktı, ayrıca bölgedeki Zamość yerleşiminde *Volksdeutsche* iskân edilmeye başlanması planları görüşüldü.[142]

Tabii ki büyük sömürgeleştirme planlarının tamamlayıcı yönü de eş zamanlı olarak uygulamaya konulmalıydı: Yeni fethedilen topraklarda, güvenlik açısından en büyük düşman ve tehlike addedilen grup, yani Yahudiler yok edilmeliydi. Himmler'in planları, harekâtın hemen ardından başlayan cinayetlerle ve Hitler'in "partizanlar" konusundaki yeni talimatlarıyla tam bir uyum sağlıyordu. Bu anlamda, öldürme operasyonlarının sadece Yahudi erkeklerden tüm Yahudi cemaatlerini kapsayacak şekilde hızla genişletilmesi, politikaların uyumlaştırılması sayesinde oldu; cinayet kapsamının bu yeni boyutu, en etkin kitle kıyım metotlarını gerektiriyordu. Himmler'e göre, kadın ve çocukları infaz etmek adamları için fazla stresli bir durumdu; zehirli gaz çok daha uygun görünüyordu.

Ötanazi programları kapsamında, akıl hastaları için, diğer öldürme yöntemlerinin yanı sıra gaz da kullanılmıştı. Sabit ya da seyyar gaz odalarına tüplerden karbonmonoksit salınıyordu (bu amaçla ilk defa, 1940 yazında Warthegau'da kullanılmıştı). 1941 Eylül'ünde ötanazi seyyar gaz karavanları için RSHA'nın Kriminal Teknik Enstitüsü'nde geliştirilen teknik bir modifikasyon yeni imkânlar yarattı. Yeniden düzenlenen karavanlar (güçlü motorlarla donatılmış Saurer modelleri), karavan ve operasyon başına kırk kişilik grupların boğulmasını sağlayacak hareketli araçlardı: Egzoz çıkışına bağlanan metal bir borunun diğer ucu hava yalıtımlı karavana saplanıyordu. Motorun çalıştırılması, taşıdığı insan yükünü boğmak için yeterliydi. Karavanın ilk denemesi Sachsenhausen'de Rus tutuklularla yapıldı ve ilk birimlerin faaliyete geçmesi de, Max Thomas'ın *Einsatzgruppe C*'sine bağlı olan Paul Blobel'in *Einsatzkommando* 4a'sının doğrudan denetimi altında, 1941 Kasım'ında ve Güney Ukrayna, Poltava'da oldu.

Savaş sonrası itiraflarında, *commando* mensubu Lauer süreci şöyle betimliyordu: "İki karavan hizmet veriyordu [Poltava'da]. ... Hapishane avlusuna yaklaşıyorlardı ve Yahudiler –kadın, erkek ve çocuk– doğrudan hücrelerinden karavana girmek zorundaydılar. Dayak ve çığlık sesleri hâlâ kulağımda – 'Lütfen bizi dışarı çıkarın!' ... Kapılar kapanır kapanmaz şoför motoru çalıştırıyordu. Poltava dışında bir noktaya sürüyordu. Bir keresinde karavan geldiğinde oradaydım. Kapıların açılmasıyla yoğun bir duman kokusu yayıldı ve ardından da çökmüş ve birbirine dolanmış vücutlar. Ürkütü-

142 *A.g.e.*

cü bir görüntüydü."[143] Birkaç ay içinde Baltık ülkelerinde, Beyaz Rusya'da, Ukrayna'da, Warthegau'da ve Sırbistan'da yaklaşık otuz gaz karavanı faal hâle geldi.

Gaz karavanlarından, aynı teknik ilkeyle çalışan sabit gaz odalarına geçişe artık tek bir adım kalmıştı: odaya eklenmiş motorların ürettiği karbonmonoksit kullanılacaktı. Daha sonra göreceğimiz gibi Warthegau'daki Chelmno imha tesisinde Aralık 1941'den itibaren çeşitli gaz karavanları kullanılırken, gaz odalarının (çeşitli motorların egzoz gazlarıyla çalıştırılacak olan), gelecekte Belzec imha kampı olarak kullanılacak tesiste inşasına Kasım'da başlanmıştı. Biraz daha erken bir tarihte, Eylül 1941'de, Auschwitz'de farklı türde gazla öldürme deneyleri başlamıştı.

Auschwitz, Polonyalı siyasal mahkûmlar için bir toplama kampı olarak kapılarını açtığı Haziran 1940 tarihinden beri çeşitli gelişme evrelerinden geçmişti. Doğu Yukarı Silezya'nın aynı isimli şehrinin (şehirde ikamet eden on dört bin kişinin yarısı Yahudi'ydi) yakınında, Vistula ve Sola nehirleri arasında müsait bir konumda kurulmuştu ve önemli bir demiryolu bağlantı noktasına yakındı. Himmler, 27 Nisan 1940'ta kampın kurulmasına karar vermişti ve 4 Mayıs'ta, daha önce Dachau'da görevli olan Rudof Höss'e bu konuda sorumluluk verildi. 14 Haziran'da, Wehrmacht Paris'e girdiği sırada, Galiçya, Tarnów'dan 728 Polonyalı siyasal mahkûm ilk kafile olarak yeni kampa nakledildi.[144]

Eylül 1940'ta, bir ziyaret sırasında kum ve çakıl ocaklarıyla çevrili olan kampın konumu sayesinde sunduğu imkânları fark eden Pohl, varolan barakalara ikinci kat ilave etmesi için Höss'e talimat verdi; yeni gelen kamp sakinleri inşaat malzemeleri üretiminin köle işçileri olacaklardı, bu da bildik işkence ve imha yöntemlerine uygun maliyetli bir ilaveydi.

Pohl'un projesi, kısa süre sonra tamamıyla farklı ölçekteki planlarla gölgede kaldı. Mart 1941'de, Yukarı Silezya kampını ziyaret sırası Himmler'deydi ve refakatinde kimya endüstrisi devi I.G. Farben'in temsilcileri vardı. Bu ziyaretin öncesinde I.G. Farben, Göring'in dört yıllık plan idaresi yetkilileri ve SS arasında çetin müzakereler gerçekleştirilmişti. İngiltere ile savaşın sürüyor olması ve planlanan Sovyetler Birliği saldırısı, Hitler ve Göring'i, sen-

143 Karavanların test edilmesi ve Poltava'da kullanılmalarının ayrıntıları için bkz. Yay. haz. Eugen Kogon, Hermann Langbein ve Adalbert Rückerl, *Nazi Mass Murder: A Documentary History of the Use of Poison Gas* (New Haven, 1993), s. 54 vd., 60 vd.

144 Auschwitz'in kökeni ve erken dönem tarihine dair ayrıntıların bir kısmının alındığı kaynak, Danuta Czech, "Entstehungsgeschichte des KL Auschwitz, Aufbau und Ausbauperiode", *Auschwitz: Nationalsozialistisches Vernichtungslager*, yay. haz. Fraciszek Piper ve Teresa Swiebocka (Oswiecim [Auschwitz], 1997), s. 30 vd. Ancak, görünen o ki, askerî kışla olarak değil ama işçi ve mülteci kampı olarak kullanılmıştı. Bu bulgularla ilgili olarak bkz. Sybille Steinbacher, *Auschwitz:Geschichte und Nachgeschichte* (Münih, 2004), s. 13.

tetik lastik ve yakıt üretimine birinci derecede önem verilmesinin gerekliliğine inandırmıştı. Almanya'nın bu alandaki öncü kuruluşu I.G. Farben'den üretim kapasitesini arttırması istendi. Mümkün en kısa zamanda yeni bir tesis kurulmalıydı.

I.G. Farben Kauçuk ve Plastik Komisyonu başkanı Otto Ambros, Auschwitz bölgesinin yeni bir tesis için son derece uygun olduğunun bir süredir farkındaydı (bol su kaynağı, düz arazi, yakınında demiryolu bağlantı noktası). Yine de firma yönetimi işçilerini ve mühendislerini bu harap Polonya şehrine göndermekten kaçınıyordu.[145] Mart ve Nisan 1941'de, Himmler ucuz köle emeği (Auschwitz ve diğer toplama kamplarından) sağlamaya ve Alman personel için uygun konutlar inşa etmeye söz vererek anlaşmayı sonlandırdı. Höss'e, kampın kapasitesini 11.000'den 30.000'e çıkarması talimatı verildi. Hem kampın hem de Dwory'de I.G. Farben'in gelecekteki Buna tesisinin inşası için Polonyalılar işe koşulurken, Auschwitz şehrinin Yahudileri boşaltılarak evlerine el konuluyordu.[146]

Bu devasa büyüme planları devreye sokulurken ve bu arada yeni Doğu harekâtı başlarken, kampın cinayet merkezi olma işlevi de şekillenmeye başlıyordu. Tamamen rastlantı sonucu, Rusya harekâtı başlangıcının hemen ardından, Auschwitz ilaçlama [dezenfeksiyon] ekiplerinden bir tanesi güçlü bir böcek ilacı olan Zyklon B'nin –gemi gövdelerini ve askerî kışlaları temizlemekte işe yarıyordu, dolayısıyla Auschwitz'de de kullanılıyordu– hayvanları ve dolayısıyla da insanları öldürdüğünü "keşfetti."[147] Ana kamp 11. Blok

---

145 Auschwitz Buna tesislerinin oluşumuna I.G. Farben'in katılım aşamaları konusunda öncelikle bkz. Peter Hayes, *Industry and Ideology: I.G. Farben in the Nazi Era* (New York, 1987), s. 347 vd.

146 Ayrıntılar için bkz. Debórah Dwork ve Robert Jan Van Pelt, *Auschwitz* (New York, 2002), s. 197 vd.; Himmler, *Der Dienstkalender*, s. 123n; Danuta Czech, *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939-1945* (Reinbek bei Hamburg, 1989), s. 79. Höss'ün itiraflarının aksine, bu ziyaret sırasında Himmler Birkenau'da (geleceğin) Sovyet mahkûmları için bir kamp inşa edilmesi emri vermemiştir. Birkenau mahkûm kampının inşasına Ekim 1941'de başlandı ve daha sonra göreceğimiz gibi, birkaç ayın ardından imha kampına dönüştürüldü. Sybille Steinbacher, *"Musterstadt" Auschwitz: Germanisierungspolitik und Judenmord in Ostoberschlesien* (Münih, 2000), s. 238 vd.

147 Birinci Dünya Savaşı'ndan beri prüsik asit –Zyklon B'nin o zamanki adı buydu– büyük ölçekli dezenfeksiyonlarda güçlü bir böcek ilacı olarak giderek daha fazla kullanılıyordu. 1939 Eylül ayında, T4 operasyonunun başlangıcında, Zyklon B'nin akıl hastalarını öldürmede olası yöntemlerden bir olabileceği düşünülmüş ama daha etkili olduğu düşünülen karbonmonoksit üzerinde karar kılınınca reddedilmişti. Zyklon B'nin insan öldürmedeki potansiyeli başta önemsenmese de dezenfektan olarak yaygın bir biçimde kullanılmaya devam edilmişti. Bu nedenle, 1940 başlarında Auschwitz'de toplama kampı kurulması kararı verildiğinde, kampın ilk binalarını dezenfekte etmek için Zyklon B kullanılmıştı. İzleyen bir buçuk yıl boyunca, diğer kamplarda olduğu gibi Auschwitz'de de düzenli olarak bu amaç doğrultusunda kullanılmıştı.

Yaz başlarında, Zyklon üreticisi DEGESCH'in (*Deutsche Gesellschaft für Schädlingsbekämpfung*) önerisiyle, giysi ve battaniyelerin temizliği için küçük ve dolayısıyla çok daha etkili dezenfeksiyon odaları kullanılmaya başlamıştır. Savaş sonrası itiraflara göre, böylesi bir işlem sırasında hem görevli köle emekçiler ve hem de SS denetçileri bu odalardan birinde kalan kedi-

bodrumunda, Eylül 1941'de, küçük bir Rus mahkûm grubu üzerinde test edildi. Kamp kronikçisi Danuta Czech'e göre, bunu daha büyük bir grupla yapılan deneme izledi: Bu kez kurbanlar önce kamp revirinden seçildi (bazıları sedyelerle getirildi) ve pencereleri toprakla kapatılmış 11. Blok bodrumuna doldurulduldular. "Daha sonra," diyordu Czech, "600 civarı Rus savaş tutsağı, Gestapo'nun özel birimleri tarafından savaş tutsakları kamplarından seçilmiş subaylar, komiserler içeri tıkıldı. Tutuklular hücrelere itildikten ve SS görevlileri içeri Zyklon B gazı attıktan sonra kapılar kapatıldı ve yalıtıldı. Bu operasyon kamptaki akşam yoklaması sırasında gerçekleştirildi; ardından sokağa çıkma yasağı uygulandı; bunun anlamı, kamp sakinlerinin barakalarından çıkamayacağı ve kampta gezemeyeceği idi."[148] Ertesi gün bazı mahkûmlar hâlâ hayatta olduğu için işlem tekrar edildi.[149]

Gaz karavanları ve gaz odaları tam kapasite çalışırken bile Almanlar, özellikle Sovyetler Birliği'nin işgal edilmiş bölgelerinde ve aynı zamanda Polonya'da, imha kamplarına yakın bir nokta olsa dahi, silahla vurarak ya da aç bırakarak öldürmekten hiç vazgeçmedi. Kurbanları sadece Yahudiler değildi. Levazım Generali Edward Wagner'in ustaca yönlendirmesi doğrultusunda, üç buçuk milyon Rus savaş tutuklusu Wehrmacht tarafından aç bırakılarak öldürüldü.[150] Çeşitli sebeplerle, yüz binlerce sivil Rus, Ordu ya da *Einsatzgruppen* tarafından öldürüldü. Uzak Batı'da Polonyalı sivillerin öldürül-

nin ne kadar çabuk öldüğünü fark ettiler. Iddiaya göre denetçi, "neden insanlarda kullanmayalım?" diye sormuştu. 1939'da fazla aceleci davranılarak reddedilen bir düşünce yeniden doğuyordu.

Ürünü üzerinde deneyebilecekleri çok sayıda kamp sakini mevcuttu. Esas olarak Ağustos 1941'den sonra, 14f13 ölüm programı kapsamında, kamp tutukluları arasından yüzlercesinin seçilerek T4 kurumlarına ölüme gönderildiklerini daha önce görmüştük. Bu kurumların bazıları savaş sonuna kadar "faal" kalmış olsalar da, cinayetlerin kamplarda gerçekleştirilmelerinin çok daha etkili olacağı görülmüştü. Ayrıca, Sovyetler Birliği saldırısının ardından, siyasi komiserlerin, diğer komünist parti görevlilerinin ve tüm Yahudi savaş tutsaklarının da öldürülmelerine başlanmıştı. Savaş esiri kampları Gestapo tarafından araştırılıyor, imha edilmesi gerekenler ya yerinde infaz ediliyor ya da öldürülmek için yakındaki bir toplama kampına götürülüyordu. Öldürme yöntemleri kamptan kampa değişiklik gösteriyordu; enseden vurmanın en yaygın yöntem olduğu görülse de infazcıların yaratıcılıklarına da yeterince imkân tanınıyordu. Auschwitz'de Zyklon B seçilmişti. Bu gelişmelerle ilgili olarak bkz. Florent Brayard, *La "Solution finale de la question juive": La Technique, le temps et les catégories de la décision* (Paris, 2004), s. 262 vd.

148 Danuta Czech, *Auschwitz Chronicle, 1939-1945* (New York, 1990), s. 85-86.

149 *A.g.e.*

150 Sovyet savaş tutsaklarının aç bırakılarak öldürülmelerinde Wagner'in rolü konusunda öncelikle bkz. Christian Gerlach, "Militärische 'Versorgungszwänge,' Besatzungspolitik und Massenverbrechen: Die Rolle des Generalquartiermeister des Heeres und seiner Dienststellen im Krieg gegen die Sowjetunion", *Ausbeutung, Vernichtung, Öffenlichkeit*, yay. haz. Norbert Frei ve ark. (Münih, 2000), s. 175 vd. Sovyet savaş tutsaklarına karşı Almanların tutumunu konu alan en derinlemesine çalışma, Christian Streit, *Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die Sowjetischen Kriegsfangenen 1941-1945* (Stuttgart, 1978).

meleri aynı ölçekte değildi ancak başlangıçtan beri, "anti-direniş operasyonlar" bağlamına oturtularak süreklilik kazanmıştı. Posen'deki Reich Üniversitesi'nden anatomi uzmanı Profesör Hermann Voss'un bu konuda hayal gücüne gerek bırakmıyordu. 15 Haziran 1941'de Voss şu notu düşmüştü: "Dün cesetlerin olduğu bodruma ve bu bodruma yerleştirilmiş ceset yakma fırınına baktım. Bu fırın, kesme/inceleme çalışmalarından arda kalan vücut parçalarının yok edilmesi için yapıldı. Şimdi de infaz edilen Polonyalıların yakılmasında kullanılıyor. Gri arabalı gri adamlar –yani, Gestapo'dan SS mensupları– neredeyse her gün fırında yakılacak yeni materyaller getiriyorlar."[151] 30 Eylül'de Voss'un iyi haberleri vardı: "Anatomi enstitüsüne kadavra alabilmek için başsavcı Dr. Heiss ile bugün ilginç bir görüşme yaptım. Königsberg ve Breslau da buradan kadavra alıyor. Burada çok fazla infaz yapılıyor, üç kuruma da yeter."[152]

VIII

Cinayet yöntemleri ile ilgili teknik gelişim, yaygın kitlesel infazların yanı sıra, süratle ilerlerken, Nazi hiyerarşisinin tepesinde, Yahudi Sorunu'nda çeşitli "çözüm" ihtimalleri arasında yaşanan tereddüt 1941 yaz ayları boyunca sürdü. Daha önce gördüğümüz gibi, Sovyet bölgesinde imha önce Sovyet sisteminin taşıyıcıları olarak Yahudilere yönelikti, daha sonra potansiyel partizanlar olarak ve nihayet Alman sömürgeleşmesi için uygun bulunan topraklarda yaşayan unsurlar olarak Yahudilere yöneldi: Bu üç kategori birbirine karışıyordu ama en azından 1941 yaz ve sonbaharında, tüm Avrupa kıtasında uygulanmadı. "Avrupa'da Yahudi Sorunu'nun Nihai Çözümü" olarak ele alınacak olan kitlesel kırımın ilk evresi Sovyet topraklarında başladı fakat büyük olasılıkla, henüz Avrupa Yahudilerinin imhasına yönelik genel bir planın parçası olarak görülmüyordu. Eğer durum buysa, 31 Temmuz 1941'de Göring'in Heydrich'e gönderdiği mektubu nasıl yorumlamalıyız?

"24 Ocak 1939 tarihli emirle, göç ya da en uygun yolla tahliye üzerinden Yahudi Sorunu'nun çözülmesine ilişkin verilen görevi tamamlamanızın ardından, verili koşulları göz önüne alarak, Avrupa'daki Alman etki sahasındaki Yahudi Sorunu'nun genel çözümüyle [*Gesamtlösung*] ilişkili örgütsel, kılgısal ve mali boyutların gerektirdiği tüm hazırlıkların yapılması için sizi görevlendiriyorum." Mektup şöyle devam ediyordu: "Diğer merkezi örgütler, yetkinlikleri ile ilgili olduğu ölçüde sizinle işbirliği yapacaklardır. Ayrıca si-

151 Yay. haz. Götz Aly, *Cleansing the Fatherland: Nazi Medicine and Racial Hygiene* (Baltimore, 1994), s. 130.

152 *A.g.e.*, s. 135.

zi, Yahudi Sorunu için tasarlanan nihai çözümün (*Endlösung*) ifası için gerekli ön örgütsel, kılgısal ve mali tedbirlerle ilgili genel bir planı da bana gecikmeden göndermekle görevlendiriyorum."[153]

Göring'in mektubu ile ilgili yaptığı çalışmayı Heydrich imza için Reichsmarschall'a sundu; bu kadarını Eichmann'ın 1961 Kudüs duruşmasındaki ifadesinden biliyoruz.[154] Belgenin anlamı, hem Rusya topraklarında sürmekte olan operasyon kapsamında hem de Doğu'da gelecek zaferin ardından gerçekleştirileceği beklenen sürgünler kapsamında Yahudilerin kaderine ilişkin tüm meselelerde tüm yetkinin Himmler'de (dolayısıyla Heydrich'te) olduğunu açıkça teminat altına aldığıdır. Anlaşılan, Mart 1941'de olanın aksine (geçen bölümde gördüğümüz gibi), bu sefer Göring, *yeni bakanın hırslarını kesin olarak dizginlemek üzere*, Rosenberg'in adının da dâhil edilmesini talep etmiyordu. Mektup, Yahudi Sorunu'nun çözümünün –tabii ki Hitler'in talimatları doğrultusunda– fiilen Himmler'in alanına girdiğini tüm ilgililere duyuruyordu.

Hitler'in zihninde, Yahudilerin Kuzey Rusya'ya gönderilmesinin harekât sonrasında gerçekleştirileceği düşüncesi hâlâ hâkim olduğu için, Göring'in mektubu somut bir zaman çerçevesi belirlemiyordu. Goebbels'in yakında liderine yapacağı ziyarete hazırlık olarak 1941 Ağustos ayı başlarında yapılan Propaganda Bakanlığı yüksek düzeyli görevliler toplantısında Eichmann tarafından bu teyit ediliyordu. "Führer, Obergruppenführer Heydrich'in Yahudilerin savaş sırasında yok edilmesi yönündeki resmî teklifini reddetti." Bu sebeple Heydrich büyük şehirlerdeki Yahudilerin kısmen yok edilmesi için bir teklif hazırlayacaktı.[155] 18 Ağustos'ta Rastenburg karargâhında Goebbels ile buluştuğu sırada Hitler'e sunulan bu düşünce de –hemen göreceğimiz gibi– reddedildi.

Goebbels'in günlüğündeki 19 Ağustos tarihli nota göre (bir gün öncesinin olaylarını kaydetmişti), Hitler Reich'taki Yahudilerin "büyük ve açıkça görülecek bir sembolle" işaretlenmelerini onaylıyordu ancak sürgünlere gelince, sadece nakil araçları hazır olunca Berlin'den Doğu'ya gönderileceklerini belirtti. "Orada [Doğu'da], zorlu iklim koşullarında, icaplarına bakılır."[156] Ertesi gün (20 Ağustos), Goebbels 18 Ağustos'ta Hitler ile yaptıkları görüşmeye atıfta bulunuyordu ve bu kez Berlin Yahudilerinin "Doğu harekâtının bi-

153 Nuremberg Doc. PS-710.

154 Eichmann'ın hatıraları için bakılacak kaynak, Adolf Eichmann, *Ich, Adolf Eichmann*, yay. haz. R. Aschenauer (Leoni am Starnberger See, 1980), s. 479.

155 Toplantı notları, İçişleri Bakanlığı Yahudi Meseleleri Danışmanı Bernhard Lösener tarafından tutulmuştu. Bkz. Peter Witte, "Two Decisions Concerning the "Final Solution to the Jewish Question": Deportations to Lodz and Mass Murder in Chelmno", *Holocaust and Genocide Studies* 9, sayı. 3 (1995), s. 322.

156 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 1, s. 265-66.

timinden sonra gönderileceklerine" söz verdiğini söylüyordu.[157] Aslında iki zamanlama çizelgesi aynı konuşmanın birbirini tamamlayan iki unsuruydu: Yahudiler Doğu zaferinden sonra, ilk nakil araçları hazır olunca gönderilecekti. Hitler'in askerî durumla ilgili yaptığı değerlendirmeye göre bu, yaklaşık olarak 1941 Ekim ortalarına işaret ediyordu.

18 Ağustos görüşmesi sırasında Hitler savaş çıkmasına sebep olan Yahudilerin bunu ödeyecekleri yönündeki kehanetini bir kez daha tekrarladı. "Führer'in inancı o ki," diyordu Goebbels, "Reichstag'daki kehaneti, yani Yahudiler bir kez daha dünya savaşı çıkarmayı başarırlarsa bunun Yahudilerin imhası ile son bulacağı kehaneti, gerçekleşmeye başladı. [Kehanet] son haftalarda ve aylarda, neredeyse izah edilemez bir kesinlikle onaylanıyor. Doğu'da Yahudiler hesabı ödüyorlar; Almanya'da zaten kısmen ödediler ve gelecekte daha fazlasını da ödeyecekler. Son kaçış noktaları Kuzey Amerika; orada da, er ya da geç ödemek zorunda kalacaklar. Kültürlü milletlerin içinde Yahudiler yabancı bir unsurdur ve son üç onyıl boyunca yaptıkları öylesine tahripkâr olmuştur ki toplumların tepkisi kesinlikle anlaşılırdır, gereklidir ve hatta kaçınılmaz olduğu söylenebilir. Ne olursa olsun, geleceğin dünyasında Yahudilerin yüzünün güleceği çok fazla zemin bulunamayacaktır. Bugün Avrupa'da, Yahudilere karşı ortak, geniş bir cephe çoktan kurulmuştur."[158]

Bu tiradın ardından Hitler, anlamlı bir biçimde, Roosevelt-Churchill bildirgesinin sekiz maddesinden söz etmişti (Atlantik Bildirisi). Ardından bir kez daha Yahudi konusuna dönmüştü: "Ve Yahudi Sorunu'na dönersek, mesela Antonescu gibi biri, bu konuda bize göre çok daha radikal adımlar atmıştır. Ancak, bu konuda, biz de Yahudilikle ilgili nihai sonuçları alana kadar ben de durmayacağım. (*Aber ich werde nicht ruhen und nicht rasten, bis auch wir dem Judentum gegenüber die letzten Konsequenzen gezogen haben*)."[159]

Hitler'in Goebbels'e yaptığı açıklamalar aslında son derece tehditkârdı; yine de, bu tehditlerin örtük olduğunu da eklemek gerekir. Almanya Yahudileri "gelecekte daha da fazlasını ödeyecekler," ifadesinin anlamı, Doğu'da zafer kazanıldıktan sonra Almanya Yahudileri Kuzey Rusya'ya sürülecekler ve orada, "zor iklim şartlarında, icaplarına bakılacak," biçiminde okunabilir. *Hitler'in cümlelerinde kitlesel ölümler ima edilmektedir*; ancak, bu aşamada, Nazi liderin yaptığı açıklamanın *organize, genel ve hemen imha*yı ifade etmesi pek mümkün değildir.[160]

---

157 *A.g.e.*, s. 278.

158 *A.g.e.*, s. 269.

159 *A.g.e.*

160 Heydrich Reich'tan sürgüne derhal başlamaya hazırdı ancak daha önce gördüğümüz gibi, böyle bir çabuk adımı Hitler veto etmişti, Goebbels'in yok etme planlarının uygulanmasını da ve-

IX

Almanların ya da müttefiklerinin yeni işgal ettikleri topraklarda gelişmekte olan anti-Yahudi seferberliğin hikâye edilişinde, derinden rahatsız eden ama yine de hızla duygusuzlaştıran bir yön vardı. Tarih bir kitlesel kıyım operasyonuna dönüşüyordu ve görünüşe bakılırsa, başka bir şeye alan kalmıyordu. *Einsatzkommando 3*'ün (*Einsatzgruppe A*'ya bağlı) şefi, namlı SS Albay Karl Jäger, 10 Eylül 1941'de, neredeyse tamamı Yahudi olan 76.355 kişinin kıyımını rapor etti; 1 Aralık 1941'de öldürülen Yahudilerin sayısı 137.346'ya yükseldi. İki ay sonra, *Einsatzgruppe A* komutanı Stahlecker, biriminin elde ettiği sonuçları (Riga'daki kitlesel infazlar dışındaki) rapor etti: 1 Şubat 1942 tarihi itibarıyla 218.050 Yahudi öldürülmüştü.[161] Görünüşe bakılırsa tüm raporlar, Kuzey'de, Merkez'de, Güney'de ve Uzak Güney'de giderek artan öldürme istatistiklerini aktarıyordu. Ama yine de, savaş öncesi yıllardan baş-

to ettiği gibi. Dolayısıyla Göring'in mektubunu, Christopher Browning'in yorumunu takip ederek, Avrupa Yahudilerinin kitlesel katli için "fizibilite çalışması" hazırlaması yönünde RSHA şefine talimat veren bir "Heydrich bildirgesi" biçiminde yorumlamak zordur. "Heydrich'in Temmuz 1941 yetkisine ihtiyacı vardı çünkü artık Sovyet topraklarında ortaya çıkmaya başlayan sistematik cinayet programını bile gölgede bırakacak yeni ve müthiş bir görevle karşı karşıyaydı." Bkz. Christopher R. Browning ve Jürgen Matthäus, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of the Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942* (Lincoln, NE, 2004), s. 315-16. "Fizibilite çalışması" tezini desteklemek üzere kanıt gösterilen iki belge de farklı okunabilir. 28 Ağustos'ta Eichmann, Batı'daki işgal altındaki ülkelerden Yahudi göçüne izin verilmesi için Wilhelmstrasse'den gelen talebi, "*hazırlıkları sürmekte olan* 'Nihai Çözüm'ün yakınlığını göz önünde tutarak" reddetmişti. *A.g.e.*, s. 322. Ancak bu formül, hem tüm Avrupa Yahudilerinin Kuzey Rusya'ya sürülmesi hazırlığı hem de imha edilmelerinin hazırlığı için uygulanabilir. Fakat bilinen herhangi bir hazırlık olmadığına göre, Eichmann reddini açıklayacak genel bir formüle başvurmuş olmalıdır.

İkinci bir belge, Posen'deki RKF'nin Merkezi Göç Ofisi [*Unwandererzentrale* ya da UWZ] şefi SS Sturmbannführer Rolf-Heinz Höppner'in 3 Eylül tarihinde Eichmann'a gönderdiği memorandum, "hazırlıkların" Avrupa Yahudilerinin Kuzey Rusya'ya sürgününü hedeflediğini doğrular gibi görünmektedir. Höppner, Berlin Merkezi Göç Ofisi'nin tüm Avrupa Yahudilerini kapsayacak biçimde genişletilmesini öneriyordu; aynı zamanda, "göç kabul alanlarında" denetimin de bu yeni merkezi kuruma verilmesini öneriyordu. Ancak bu belge henüz bir karara varılmadığını net biçimde gösteriyordu: Höppner, "*şu anki Sovyet Rusya'nın geniş topraklarının*, büyük Almanya'daki istenmeyen etnik unsurların yerleşim alanı olarak hazırlandığını tahayyül edebiliyordum," diye yazıyordu. "Kabul bölgesinin organizasyonuyla ilgili daha fazla ayrıntıya girmek hayalcilik olacaktır zira önce temel kararın verilmesi gerekir. Bu arada, Büyük Almanya yerleşim bölgesinden sürülecek olan etnik unsurlara nihai olarak ne olacağı, bu bağlamda, çok önemlidir. Amaç, onlara uzun vadede belli bir yaşam düzeyi sağlamak mıdır yoksa tamamıyla yok mu edileceklerdir?" *A.g.e.*

Eylül memorandumunun daha ileriki bir bölümünde Höppner, "'kabul bölgeleri' [Rusya] ile ilgili kendi önerilerinin şimdilik derme çatma olduğunu zira henüz Hitler, Himmler ve Heydrich'in 'niyetlerini bilmediğini'" vurgular. Christopher R. Browning, *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers* (Cambridge, MA, 2000), s. 37. Höppner bu memorandumu yazarken eğer topyekün imha için bir "fizibilite çalışması" yapılıyor olsaydı, Eichmann muhtemelen bunun ipuçlarını verirdi ve bu memorandum tümüyle belirsiz ve açık uçlu olmazdı.

161 Bu rakamlar için bkz. Wolfgang Scheffler, "Die Einsatzgruppe A 1941/42", yay. haz. Klein, *Die Einsatzgruppen in der besetzen Sowjetunion 1941/42*, s. 34-35.

layıp kısa ya da uzun döneme yayılarak son ana kadar, tam anlamıyla söyleyecek olursak infaz çukurlarına kadar süren başka bir tarih de akıyordu.

Değindiğimiz siyasal ve sosyal gerilimlerden bağımsız olarak, Yahudiler ve Yahudi olmayan komşuları arasında kişisel düzeyde, savaşın başlamasından çok daha öncelere dayanan, yakın ilişkiler de söz konusuydu; Almanların işgalinden sonra, bu ilişkiler bazen işgalcileri de kapsadı. Yani küçük topluluklarda, ister yerel destek kuvvetleri olsun ister Almanlar, katiller genellikle kurbanlarını tanıyorlardı ve bu da katliamlara farklı bir dehşet boyutu daha kazandırıyordu. Ne olursa olsun, büyük-küçük her bir topluluğun kendine özgü bir varoluş tarzı vardı, tıpkı her bir *Judenrat*'ın, her bir direniş örgütünün ve hatta her bir Yahudi bireyin de olduğu gibi. Bazı durumlarda, "Doğu ile Batı'nın buluşması" (Orta Avrupa'dan sürülen Yahudiler ve yerel Yahudiler), örneğin Lodz ya da Minsk'te olduğu gibi, sorunlara sebep oluyor ve kurbanların tarihine yeni bir boyut kazandırıyordu. Gettoda yaşayanların imhasına gelince, farklı mekânlarda, farklı zaman ve koşullarda gerçekleşmişti ve tarihçiler açısından her biri önemli ve anlamıydı – fakat kurtarıcı kuvvetler gelinceye kadar, hatta savaşın son aylarına kadar bu acımasızca sürdürüldü.

Vilna'da ilk *Judenrat* [Yahudi Konseyi] Temmuz'da oluşturuldu; çoğu konsey üyesi Eylül'de katledilen Yahudiler arasındaydı. Anatol Fried'in başkanlığında yeni bir konsey atandı; fakat gerçek yetki, Temmuz 1942'de konsey başkanı olacak Yahudi polis şefi Jacob Gens'in eline geçiyordu. 6 Eylül 1941'de dışarıda kalan Yahudilerin de gettoya taşınması emredildi.

"Gün ağarmadan geldiler," diye not düşüyordu Kruk, "ve toplanmamız, yanımıza bir şeyler almamız için yarım saat süre verdiler. Bir sürü yük arabası doğrudan içeri girdi ve avluda toplanmış olan bina sakinlerinin gözleri önünde, terk ettikleri evlerindeki son mobilyalar da çıkarıldı. ... Evlerden çıkarılıp gettoya sürüklenmenin verdiği acı saatlerce sürdü."[162] Şehirden gettoya sefil göçle ilgili Rudashevski de not düşmüştü: "Avlumuzda bulunan az sayıdaki Yahudi denkleri kapıya doğru sürüklemeye başladı. Yahudi olmayanlar orada dikilmiş acımıza tanıklık ediyorlardı. İnsanlar, kaldırım üzerinde çektikleri denklere halatlarla bağlıydı ve onlar düşünce denkler dağılıyordu. Önümde bir kadın çektiği dengin altında bükülmüştü. Denkten yola ince bir şerit hâlinde pirinç dökülüyordu."[163]

Genç günlük yazarı daha sonra gettodaki ilk saatleri anlatmaya başlıyordu: "Yeni gelenler, her biri kendisine ayrılan küçücük alanda, denklerinin üstüne yerleşiyordu. Sürekli yeni Yahudiler geliyordu. Biz de kendi yerimize yerleştik. Dört kişiydik ve odada bizden başka on bir kişi daha vardı. Oda pis

162 Kruk, *The Last Days of Jerusalem of Lithuania*, s. 96-99.

163 Rudashevski, *The Diary of the Vilna Ghetto, June 1941-April 1943*, s. 31-32.

ve havasızdı. Kalabalıktı. Gettodaki ilk gecede dördümüz iki kapının üzerinde uyuduk. ... Kendimi birdenbire aynı yere atılmış bulduğum insanların tedirgin soluklarını duyuyordum, bizim gibi aniden evlerinden koparılmış insanların."[164] Daha önce 4.000 kişiyi barındıran getto bölgesi şimdi 29.000 Yahudi'nin evi olmuştu.

İlk öldürme dalgasının ardından 30.000 Yahudi nehrin karşısındaki eski Slobodka Yahudi mahallesine sürüldü ve 10 Temmuz 1941'de burada resmen bir getto kuruldu. Gettolaşma bir Alman uygulamasıydı ama çoğu Doğu Avrupa şehir ve kasabasında olduğu gibi Kovno'da da yerel yetkililerin ve halkın tam desteğini alıyordu. Eski bir hukuk bürosu memuru olan ve 22 Haziran 1941'den sonra Kovno Yahudilerinin kroniklerini tutan Abraham Tory, yeni atanan Litvanya Maliye Bakanı Jonas Matulionis ile Kovna Yahudisi Jacob Goldberg arasında geçen bir konuşmayı kayda geçmişti: "Yahudi meselesi ile ilgili olarak Litvanyalılar bölündü," diye açıklıyordu Matulionis. "Üç temel bakış var: En aşırı görüşe göre Litvanya'daki tüm Yahudiler imha edilmelidir; biraz daha ılımlı bir bakış, Yahudilerin Litvanya halkına karşı işlediği suçların cezasını çekmek üzere toplama kamplarına konulmalarını talep ediyor. Üçüncü görüş ne? Ben ibadetini aksatmayan bir Katolik'im; ben –ve benim gibi inananlar– kendileri gibi insan olanların canlarını alamayacaklarına inanırlar. ... Ancak Sovyet hâkimiyeti döneminde, ben ve arkadaşlarım Yahudilerle ortak bir yolumuz olmadığını ve olamayacağını anladık. Bize göre Yahudiler ve Litvanyalılar ne kadar kısa bir sürede birbirlerinden ayrılırlarsa o kadar iyi olur. Bu amaç doğrultusunda getto kaçınılmazdır. Orada bizden ayrılırsınız ve bize zarar veremezsiniz. Hıristiyan yaklaşımı budur."[165]

Temmuz sonlarında Almanlar bir "Yahudi şefi" (*Oberjude*) atanması talimatını verdiler. 4 Ağustos'ta Yahudi cemaatinin dört delegesi temsilcilerini seçmek üzere toplandılar. Tory'e göre, "adaylardan birinden, Dr. Elchanan Elkes'ten, kimsenin vazgeçmeye niyeti yoktu. Doktor Elkes bu pozisyon için deneyiminin olmadığını öne sürüyordu. Bu sırada, komitenin üyelerinden Rabbi Shmukler ayağa kalktı ve unutulmaz bir konuşma yaptı: Kovno Yahudi cemaati felaketin eşiğindeydi. ... Alman yetkililer, *Oberjude* atanması konusunda kararlıydı ama Yahudilerin ihtiyacı olan bir 'cemaat önderi', güvenilir bir kamu görevlisiydi. Bu trajik koşullarda bu pozisyona en uygun kişi Dr. Elkes idi. Bu yüzden size dönüyoruz ve şunu söylüyoruz, diye devam ediyordu: "Dr. Elkes, öyle adlandırmak isteyenler için siz bizim *Oberjude*'miz olabilirsiniz ama bize göre cemaat liderimiz olacaksınız. Yolunuzun zorluk

164 *A.g.e.*, s. 32-33.

165 Avraham Tory, *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary*, yay. haz. Martin Gilbert ve Dina Porat (Cambridge, UK, 1990), s. 13.

ve tehlikelerle dolu olduğunu biliyoruz ama bu yolda yanınızda olacağız ve Tanrı da yardımcınız olacaktır."[166]

Elkes kabul etti ancak daha en başından, özellikle şehir komutan sözcüsü SA Yüzbaşı Fritz Jordan kanalıyla, getto sakinlerinin üzerine çöken Alman talimatnamelerini savuşturmak ya da hafifletmek için yapabileceği fazlaca bir şey yoktu. 10 Ağustos'ta yayınlanan ilk emirlerden biri Yahudilere "Viliga nehri kıyısında yürümeyi" ve "yollarda elleri ceplerinde dolaşmayı" yasaklıyordu.[167]

Aynı günlerde, 1941 Ağustos ayı sonlarında, Klukowski bir hafta izin alarak Varşova'ya gitti. "Birkaç kez Yahudi gettosundan geçtim" diye not düşüyordu günlüğüne. "Böyle bir şeyin nasıl mümkün olduğunu anlamak neredeyse imkânsız. Tüm giriş noktalarında Alman muhafızlar var. Çepeçevre yüksek tuğla duvarlar Yahudi gettosunu şehrin geri kalanından ayırıyor. Yollarda trafik yoğun ve birçok dükkân açık. Tramvaydan görünenler bunlar. Bir arkadaşımdan gettodaki, özellikle berbat koşullarda yaşayan yoksul Yahudiler arasında, ölüm oranının çok yüksek olduğunu öğrendim."[168]

Klukowski'nin tramvaydan gördüğü duvarların ardında sıradan sefalet dışında bir şey yoktu. Ağustos 1941'de, hatırlanacağı gibi, aylık ölüm oranı 5.500 kişi civarında sabitlenmişti. Yani, Almanlar nüfusun yavaş yavaş yok olmasını hedefliyor olsaydı, biraz daha sıkı bir denetim ve sabır yeterliydi. Auerswald, 8 Temmuz'da Czerniaków'a bunu ifade ediyordu: "Yahudiler, çalışmaya gönüllü olup iyi niyet göstermeliler, aksi takdirde getto dikenli teller ile çevrilecek. Rusya'dan savaş ganimeti olarak bol miktarda dikenli tel kaldı. Halka giderek daralacak ve tüm nüfus yavaş yavaş yok olacak."[169] Tifüs salgınları da bu tabloya ekleniyordu ve hiç kimse tehlikeden muaf değildi, başkanın kendisi bile: 10 Temmuz'da, "dün gece pijamamın üzerinde bir bit buldum; beyaz, çok ayaklı, iğrenç bir bit."[170]

Ayrıca, bu kasvetli arka plana karşı, sürmekte olan hiçbir iktidar savaşı, hiçbir kuşku, hiçbir eski nefret de şiddetini kaybetmedi – bunun tam aksi oldu. Almanların "ırksal kardeşleriyle" bir araya koyduğu din değiştirmiş Yahudiler, iddia edildiğine göre, getto hiyerarşisinde daha iyi pozisyonları elde ediyordu. Bazı durumlarda, geçmiş eğitimleri ve mesleki yetenekleri nedeniy-

166 *A.g.e.*, s. 26-28.

167 *A.g.e.*, s. 132.

168 Zygmunt Klukowski, *Diary from the Years of Occupation, 1939-44*, yay. haz. Andrew Klukowski ve Helen Klukowski May (Urbana, IL, 1993), s. 168.

169 Czerniaków, *Warsaw Diary*, s. 256.

170 *A.g.e.*, s. 257.

le (Yahudi polis komutanı, sağlık konseyi başkanı, getto hastanesi direktörü) bu doğruluk kazanıyordu. Bu tür muhakemeler cemaatin dinci militan Yahudilerinin hoşuna gitmiyordu: Czerniakow, "Rabbiler kıyameti koparıyor diye not düşüyordu 2 Temmuz'da, "zira kriminal danışmanlık yapan Ettinger [Varşova Free Üniversitesi eski kriminoloji profesörü Dr. Adam Ettinger] vaftiz edilmiş bir Yahudi."[171]

Din değiştirenlerin kendilerine gelince –1 Ocak 1941'de bu tür 1.761 getto sakini kaydedilmişti–[172] ister savaş öncesi Hıristiyan cemaatine, seçkinlere ya da genellikle daha az eğitimli ve alt sosyal çevreden gelen yeni din değiştirmiş Yahudilere mensup olsun, çoğu Yahudi cemaati ile aralarına olabildiğince mesafe koymak istiyordu.[173] Din değiştiren iki grubun her biri, ayrı papazların önderlik ettiği kendi kiliseleri etrafında toplandılar (eskiden din değiştirenler için All Saints Kilisesi ve Rahip Godlewski, yeni din değiştirenler için Birth Of the Holy Virgin Kilisesi ve Rahip Poplawski). Hem Godlewski hem de Poplawski din değiştirmiş Yahudilerdi ve uzun süredir anti-Semit idiler. Din değiştirenler kendi özel durumlarından bazı avantajlar elde ettiler (daha iyi örgütlenmiş ve daha sistematik sosyal yardım desteği, getto hayatının gündelik baskılarına karşı dinî ayinler ve Hıristiyan bayramları sırasında kazanılan zaman, kendilerine ait destek grupları, getto duvarları dışındaki Hıristiyan mezarlıklarına gömülme hakkı). Fakat bu durum Almanların gözünde katıksız Yahudi oldukları ve öyle de muamele gördükleri gerçeğini değiştirmiyordu.[174] Getto yer altı gazetelerinden birinin yazdığı gibi: "Yabancı unsurlar olarak gettoda iki tür sürgün yaşıyorlardı. Yahudi nüfusun ezici çoğunluğu bu 'Yahudilerle' temas kurmuyordu. Kültürlerinde, umutlarında ve özlemlerinde Yahudi kitlelere uzak oldukları halde, Yahudilerin talihsizlikteki istenmeyen kader ortakları olarak aynı acıları çekiyorlardı."[175]

Bazı vaftiz edilmiş Yahudilerin sergilediği anti-Semit tutum düşmanca ve küstahçaydı: Czerniaków 24 Temmuz 1941'de düştüğü notta, "yaptığı ziyarette Yahudi kökenli Hıristiyanlara yardım için benden istekte bulunan Saygıdeğer Poplawski'ye iade-i ziyarette bulundum," diyordu. "Bana Tanrı'nın elinin gettonun üzerinde olduğunu hissettiğini, savaştan sonra giderken geldiği zamana kıyasla daha da anti-Semit olacağını, Yahudi dilencilerin (ço-

171 *A.g.e.* 1 Ocak 1941'de getto sakinlerinin 1.761'i Yahudi olmayan mezheplere mensuptu. Bkz. Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945* (New York, 1992), s. 154 vd.

172 *A.g.e.*

173 Esas olarak bkz. Havi Ben-Sasson, "Christians in the Ghetto: All Saints Church, Birth of the Holy Virgin Mary Church, and the Jews of the Warsaw Ghetto", *Yad Vashem Studies* 31 (2003), s. 153 vd.

174 *A.g.e.*

175 *A.g.e.*, s. 165.

cukların) büyük bir rol yeteneği olduğunu, hatta sokaklarda ölü taklidi bile yapabildiklerini, söylüyordu."[176]

Bazı Yahudi çocukları için nefret karşılıklı değildi ve eğer içlerinde bir nefret varsa dahi, bu durum All Saints Kilisesi'nin bahçesindeki huzur ve sükûnetin tadını çıkarma isteğini engellemiyordu. Mesela, Dr Janusz Korczak'ın yetimhanesinden birkaç çocuk Rahip Godlewski'ye hitaben bir mektup yazdılar.

> "Saygıdeğer Peder, All Saints Rahibi:
> Cumartesi sabahları, eğer mümkünse erken saatlerde (6:30-10:00) birkaç kez kilise bahçesine girmemize izin vermenizi rica ediyoruz. Biraz temiz hava ve yeşilliğe özlem duyuyoruz. Bizim bulunduğumuz yer boğucu ve kalabalık. Doğayla buluşmak ve kucaklaşmak istiyoruz. Bitkilere zarar vermeyiz. Lütfen bizi reddetmeyiniz.
> Zygmus, Sami, Hanka, Aronek."

Eğer bir yanıt verildiyse de bu bilinmiyor.[177]

6 Haziran 1941'de Himmler Lodz gettosunu ziyaret etti. Rumkowski'nin eşlik ettiği Reichsführer Jacuba Caddesi'ndeki büyük terzi atölyesini teftiş etti ve Wehrmacht için orada yapılan çalışmadan memnun kaldığını açıkça gösterdi. Ertesi gün yönetim orada yaşayanların yiyecek miktarlarını artırma sözü verdiyse de bu söz yerine getirilmedi.[178] 4 Ağustos tarihli Lodz kroniklerinde "fazlasıyla özgün" bir davanın kaydı yer alıyordu. "Sanıklar", gömülmeden önce klorürle yıkanmış ve bir çöp yığınının üzerine bırakılmış at cesedinin budundan bir parça kestiklerini kabul ettiler.[179]

Lodz Reich'ın bir parçası olduğu için, eski ve yeni biçimiyle ötanazi gettodaki akıl sağlığı kurumlarında da geçerliydi. Mart 1940'ta, yaklaşık kırk kişi yakındaki bir ormana götürülerek çoktan infaz edilmişti.[180] Mayıs 1941'de Alman tıp komisyonu bir kez daha uğradı ve 29 Temmuz'da diğer bir grup insan daha götürüldü. Son kontrol için Alman doktor hazır bulunuyordu. Kronik yazarına göre Rumkowski de oradaydı ve yetmiş hastadan iyileştiği kabul edilen on ikisinin bırakılması için ricada bulundu. Ancak Alman doktor, ([yok edilecek] hastalardan bir tanesinin), Rumkowski ile tanışıklığı aşikâr olan Bay Ilsberg'in ölüm hükümlüleri arasında kalmasına karar verdi. Israrlı ricaların bir faydası olmadı. "Zihinsel karışıklıklarına rağmen," denili-

176 Czerniaków, *Warsaw Diary*, s. 261.

177 Ben-Sasson, "Christians in the Ghetto", s. 163-64.

178 Himmler, *Der Dienstkalender*, s. 167, not 7.

179 Yay. haz. Dobroszycki, *The Chronicle*, s. 71.

180 *A.g.e.*, s. 67n.

yordu kroniklere düşülen kayıtta, "hastalar kendilerini bekleyen kaderin farkına varıyorlardı. Mesela, gece neden kendilerine sakinleştirici iğne yapıldığını biliyorlardı. ... Birçok vakada direniş gösteriyorlardı. Hastalar için, üniformalı beş eskortla birlikte kapalı bir kamyonet geliyordu. Hastane personelinin özverili çabaları sayesinde bu trajik taşımacılık örnek bir düzen içinde gerçekleşiyordu."[181]

Üç gün sonra, bu olayla ilgili kronikçilerin düştüğü sıradan not, birçok açıdan anlamlı bir saptamaya yer veriyordu: "Hasta yakınları, akıl hastalarını bekleyen üzücü kaderin farkında oldukları halde, akıl hastası olarak nitelendirilen yakınlarının hastaneye gönderilmesini talep ediyorlardı. Gettoda yer bulunması son derece sancılı olduğundan ve koşulların çok kötü olması sebebiyle, akıl hastası akrabalarının hastanede olması aileleri için bir kurtuluştu. Görünüşe göre, en son temizliğin ardından ilk hastalar çoktan kabul edildi bile."[182]

Daha büyük gettolarda konseyler varlıklarını sürdürmenin yegâne yolu olarak üretkenliği görüyorlardı; eğer mümkünü varsa getto Wehrmacht için çalışmalıydı. Bazı konsey liderleri, örneğin Bialystok'ta Ephraïm Barash (ya da daha sonra Vilna'da Gens), Lodz'da Rumkowski'nin yaptığı gibi, çalışma stratejisi ile gettolarına kısa süreliğine yol göstermeyi başardılar. Ham madde tedariki en büyük engellerden biriydi. Bialystok'ta sorun yerel beceri ile çözüldü: Getto içinde örgütlü eskici ve hurdacı ekipleri ihtiyacın bir kısmını karşılıyorlardı; eskiler çevre bölgelerden de illegal yollarla toplanıyordu. Ancak genellikle Almanlar ordu için çalışan fabrikalara gerekli materyal arzının büyük bölümünü karşılamaya hazırdı. 28 Ağustos 1941 tarihli Bialystok konsey toplantısına katılan konuşmacılardan birine göre, "sınaî ürün için gerekli olan her şey yetkililerce memnuniyetle temin ediliyordu."[183]

Wehrmacht için çalışan Bialystok tesislerinde 1942 Mart ayında 1.730 olan işçi sayısı aynı yılın Temmuz ayında 8.600'e yükseldi. Nisan 1943 Treblinka sürgünlerinden sonra "üretimcilik" uç noktalarda zorlandı ve geride kalan 28.000 kişilik toplam getto nüfusunun yaklaşık % 43'ü yerel sanayide istihdam edildi.[184]

---

181 *A.g.e.*, s. 68-69.

182 *A.g.e.*, s. 69. Hastaların götürüldüğü 29 Temmuz'da, Rumkowski'nin sekreteri Szmul Rozensztajn günlüğüne kısa bir not düşmüştü: "Akıl hastalarını kurtarmak için Başkan'ın gösterdiği çaba boşa gitti. Bugün sabah 11:00'de, 3 Wesola Caddesi'ndeki hastaneye 58 kişiyi almak üzere bir karavan geldi. Hepsine yatıştırıcı olarak skopolamin iğnesi yapılmıştı." Aktarıldığı kaynak, yay. haz. Alan Adelson ve Robert Lapides, *Lodz Ghetto: Inside a Community Under Siege* (New York, 1989), s. 156.

183 Isaiah Trunk, *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation* (New York, 1972), s. 84.

184 *A.g.e.*

Alman saldırısı, doksan dört yaşındaki Polonyalı romancı Bruno Schulz'u doğduğu ve tüm ömrünü geçirdiği Doğu Galiçya'daki Drohobycz şehrinde yakaladı.[185] Uluslararası üne gecikmeli olarak kavuşan (İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra) Bruno Schulz, iki ciltlik kısa hikâyeler serisi *Cinnamon Shops* ve *Sonatorium under the Sign of Hourglass* kitaplarının yayınlanmasıyla 1930'ların ortalarında Polonya edebiyat dünyasında boy gösterdi. Patolojik ölçüde utangaç ve mütevazı lise öğretmeninin sarsıcı hayal dünyası çizim ve resimlerine de yansıyordu; sadece cinsel kibir, baskınlık ve "taliplerini" aşağılama davranışı sergileyen harikulade kadınların ayaklarına sürünen grotesk ve çarpıtılmış erkek figürlerinin tasvirleriyle harmanlanıyordu bu peri masalları.

Alman işgalinden kısa bir süre sonra, Drohobycz'deki "Yahudi meseleleri koordinatörü" SS Hauptscharführer Felix Landau'nun dikkatini çeken de bu ressam Schulz oldu.[186] Landau, babası olduğu genç bir çocukla ve onun annesi olan kız arkadaşıyla birlikte yaşıyordu. SS Scharführer zevk sahibiydi ve herkesçe bilinen hobisini –penceresinden Yahudi işçilere nişan alıyordu ve tanıklara bakılırsa nadiren ıskalıyordu– bir kenara bırakırsak, evinin duvarlarının çocuk için peri masalları çizimleriyle kaplanması ve Gestapo ofis duvarlarına da resimler çizilmesi için Schulz'a talimat verdi. Karşılığı Schulz'a yiyecek olarak ödeniyordu ve bu durum 1941 Temmuz'undan 1942 yılı başına kadar "sorunsuz" sürdü.

Daha kuzeyde, Riga'da, döneminin önde gelen Yahudi tarihçilerinden biri olan Simon Dubnow Almanların eline düştü.[187] 1941 Temmuz ayı başında Almanlar Letonya'yı işgal ettikleri sırada Dubnow seksen bir yaşına basıyordu. Çok ciltli *History of the Jews* ve ayrıca *History of the Jews in Russia and Poland* kitaplarıyla dünya çapında ün ve beğeni kazanmıştı. Dubnow diasporadaki Yahudi kültürel özerkliğinin kararlı bir destekçisi olagelmişti ve bu nedenle birçok yönden Bund'a yakındı. Yine de, 1930'larda, giderek büyüyen tehlikeye karşın Bund'un radikal anti-Siyonist tutumuna karşı eleştiri dozunu artırdı. Haziran 1938'de *Zukunft*'ta yayınlanan bir makale Dubnow'un yaklaşımını belirginleştiriyor ve sözde Yahudi politikalarının, giderek daha tehlikeli olan dünya koşullarına rağmen sürdürdüğü içsel didişmelerine ayna tutuyordu: "Bund'un en büyük günahı izolasyona gösterdiği eğilimdir. ... Siyonizm'in su götürmez hataları... ortak tavır almaya engel olmamalıdır. Çeşitli Avrupa ülkelerinde, toplumun ilerici güçlerini bir araya ge-

185 Bruno Schulz ile ilgili bütün ayrıntıların alındığı kaynak Jerzy Ficowski, *Regions of the Great Heresy: Bruno Schulz: A Biographical Portrait* (New York, 2003).

186 *A.g.e.*, s. 164-65.

187 Dubnow'un yaşamına dair tüm ayrıntıların alındığı kaynak Sophie Dubnov-Erlich, *The Life and the World of S. M. Dubnow: Diaspora Nationalism and Jewish History* (New York, 1991).

tiren 'halk cephelerine' ve koalisyonlara rastlanmaktadır. Yahudiliğin de büyüyen anti-Semitizm'e ve dünya ölçeğindeki tepkiye karşı savaşabilmek için 'halk cephesine' gereksinimi vardır."[188]

Alman işgalinden kısa bir süre sonra Riga Yahudileri gettoya nakledildi. Ünlü Dubnow Gestapo tarafından izlendi: Gizlenmeye çalışsa da yakalandı ve hapse atıldı, serbest bırakıldı, tekrar hapse atıldı. Sonunda, fiziksel olarak yıpranmış vaziyette o da gettoya nakledildi.[189] 1934 yılında Dubnow, *Dünya Yahudi Kongresi Bülteni* için Avrupa Yahudiliğinin giderek büyüyen trajedisi konusunda kısa bir makale yazmıştı. *Völkischer Beobachter* Dubnow'dan şu alıntıyı yapıyordu: "İsrail'in evi alevler içinde." Ardından da ekliyordu, "bizim istediğimiz de bu!"[190]

X

SSCB Yahudi halkı Reich'taki ve 1939 Eylül ayından sonra Alman işgali altında kalan Polonya'daki anti-Yahudi zulümden haberdardı. Hitler-Stalin paktından önce Sovyet basını Nazi anti-Semit politikaları ve mezalimi konusunda bol miktarda haber yayınlıyordu. Daha sonra, Ağustos 1939 sonundan 22 Haziran 1941'e kadar resmî haberler kesildi ama Polonya'nın doğusuna ya da Baltık ülkelerine varan Yahudi mülteciler gittikleri her yerde Alman tutumuyla ilgili bilgiyi yaygınlaştırıyorlardı.[191]

Alman saldırısını izleyen birkaç gün içinde, Sovyet medyası saldırganların anti-Yahudi tavırlarını aktarmaya kaldığı yerden devam etti. Sovyetler Birliği'nde, Alman Hava Kuvvetleri'nin attığı broşürler ve Alman radyo yayınları, daha önce gördüğümüz gibi, Almanların Bolşevik sistem içindeki Yahudiliğe merkezi bir rol atfettikleri ve kendi ifadeleriyle söylenecek olursa, onları yok etme niyetleri konusunda şüpheye yer bırakmıyordu. Yine de, görünen o ki, sadece birkaç Yahudi değil, "Yahudi topluluğu" Alman işgali altında yaşamlarının öncekinden daha kötü olacağına inanıyordu. Hatta bazıları durumlarının daha iyiye gideceğini umuyordu. Birçoğu kaldı zira aile üyeleri kendileriyle gelemiyordu ya da uzun ve zorlu bir çabanın sonunda elde ettikleri ev ve mülkleri terk edemiyorlardı.[192] Wehrmacht geldiğinde bu tür umut ve tereddütler tümüyle yok oldu; fakat artık çok geçti.

188 *A.g.e.*, s. 229.

189 *A.g.e.*, s. 245-46.

190 *A.g.e.*, s. 218.

191 Bilginin yaygınlaştırılması konusunda bkz. Mordechai Altschuler, "Escape and Evacuation of Soviet Jews at the Time of the Nazi Invasion", Lucjan Dobroszycki ve Jeffrey S. Gurock, *The Holocaust in the Soviet Union* (Armonk, NY, 1993), s. 84 vd.

192 Bu tutumların genel bir değerlendirmesi için bkz. Berkhoff, *Harvest of Despair*, s. 61-62.

Kısa süre sonra tüm Sovyetler Birliği Yahudileri kendi varlıklarını sürdürebilmelerinin ülkelerinin varlığını sürdürebilmesine bağlı olduğunu anladılar. Birçoğu için, Sovyet rejimi ile özdeşleşmek doğal, sorgulanmaz ve genellikle heyecan vericiydi. 1917 Devrimi ile doğan rejim, daha en başından, Yahudileri çarlık dönemi baskılarından ve Zorunlu Yerleşim Alanı ile oluşturulan bölgesel ayrımcılıktan kurtarmış ve tümüne fırsat eşitliği sağlamıştı. Ülkenin ulusal topluluklarının idari özerklik ve kültürel kimliklerini geliştirmek –ve bu çerçevede, Yiddish kültürü ve Birobidzan'daki Yahudi özerkliğini desteklemek– yönündeki ilk Sovyet planı otuzlu yılların başında miadını doldururken, ülkenin muazzam modernleşme yönelimi, görece iyi eğitimli Yahudi yurttaşlar için geniş olanaklar sunuyordu. 1939 yılında, giderek kentli bir nüfus olan Yahudiler, genel nüfusun sadece % 2'sini oluşturdukları halde, orta-sınıf mesleklerinde (mühendisler, muhasebeciler, doktorlar) yaklaşık % 7,5 ve öğrenciler içinde, özellikle bilimsel alanlarda % 13 paya sahipti. İkinci Dünya Savaşı arifesinde, Sovyet Yahudileri "SSCB'deki kabaca 100 millet içindeki en iyi eğitimli etnik grubu oluşturuyordu."[193] Eş zamanlı olarak, özellikle daha genç kuşaklardan birçok Yahudi, dinî bağlarını kopardılar ve tam bir asimilasyon ve hatırı sayılır bir sosyal gelişime imkân tanıyan sisteme şevkle sarıldılar.

Yahudilerin, Sovyetler Birliği'nin sosyal ve kültürel seçkinleri arasındaki oranlarının ülkenin nüfusu içindeki paylarından katbekat fazla olduğuna şüphe yoktu. Bu baskınlık devlet aygıtının hassas alanlarında da fazlasıyla çarpıcıydı. Tarihçi Yuri Slezkine'ye göre, "1934 yılında, OGPU NKVD'ye dönüştürüldüğünde, Yahudi 'kökenliler' Sovyet gizli polisinin 'önde gelen kadroları' içindeki en büyük grubu oluşturuyorlardı (37 Yahudi, 30 Rus, 7 Letonyalı, 5 Ukraynalı, 4 Polonyalı, 3 Gürcü, 3 Beyaz Rus, 2 Alman ve 5 diğer)."[194] Bolşevik liderler arasında (esas olarak ilk kuşak liderler arasında) Yahudi kökenlilerin çokluğu meselesine gelirsek, bu da bariz bir olguydu ve sadece Reich'ta değil tüm Batı'da anti-Semit propagandayı körüklüyordu. Lenin'in bile Yahudi bir büyükbabası vardı – Stalin'in emriyle bu devlet sırrı olarak kaldı.[195] Ancak anti-Semitlerin atladığı çok önemli nokta, Sovyet Yahudilerinin, sistemin her kademesinde, öncelikle Sovyet vatandaşı oldukları, Sovyetler Birliği'nin düşünce ve amaçlarına bağlı oldukları ve kendi kökenlerine ilgi göstermedikleri –Alman istilasına kadar– gerçeğiydi. 22 Haziran 1941, (Isaac Deutscher'in bilindik formülasyonuna göre) bu "Yahudi-olmayan Yahudileri" kökenlerinden haberdar –ve Yahudiliklerinden gurur duyan– Sovyet Yahudilerine dönüştürecekti:

193 Mordechai Altschuler, *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile* (Kudüs, 1998), s. 188.

194 Yuri Slezkine, *The Jewish Century* (Princeton, 2004), s. 221.

195 *A.g.e.*, s. 245.

Yazar ve gazeteci Ilya Ehrenburg Ağustos 1941 tarihli konuşmasında, "bir Rus şehrinde büyüdüm," diyordu. "Anadilim Rusça. Bir Rus yazarıyım. Şimdi, tüm Ruslar gibi, anavatanımı savunuyorum. Ancak Naziler bana bir şey daha hatırlattı: Benim annemin adı Hannah idi. Ben bir Yahudi'yim. Hitler herkesten çok bizden nefret ediyor. Bu bizi yüceltiyor."[196]

Sovyet toplumunun her kesiminde Yahudiler anti-Nazi mücadeleye katılmak için en üst düzeyde harekete geçtiler. Stalin Rusya'sındaki yön değiştirmesi ile ilgili ne düşünülürse düşünülsün, Ilya Ehrenburg'un, başta Kızıl Ordu gazetesi *Krasnaya Zvezda*'da yer alanlar olmak üzere, yazdığı makaleler askerleri ve halkı ateşledi.[197] Yüz altmış bin Yahudi askerî kahramanlık madalyası aldı (Sovyet birliklerinde beş yüz bin Yahudi askerî savaştı, iki yüz bini öldü ya da kaybolduğu bildirildi); elli Yahudi subayı generalliğe terfi etti ve 123'ü en yüksek askerî nişan olan, "Sovyetler Birliği Kahramanı" nişanını aldı.[198] Tüm bunlara rağmen Stalin Polonyalı General Wladyslaw Anders'e, küçümseyici bir dille şöyle söylüyordu: "Yahudiler kötü asker."[199]

Kısa süre sonra, işgal altındaki Sovyet bölgesinin gettolarında ve ormanlarında ilk Yahudi direniş grupları örgütlenmeye başladı. Birkaç ay sonra (esas olarak da 1942 yazında) bu birimlerin bazıları, mesela Bielski kardeşlerin önderlik ettiği grup, dillere destan bir ün kazandılar.[200] 26 Ekim 1941'de, Minsk'te, Sovyet direniş savaşçılarının öncülerinden ve belki de en ünlülerinden birisi olan on sekiz yaşındaki Masha Bruskina iki yoldaşıyla beraber halkın önünde asıldı; bu genç kadının Yahudi kökeni Almanlar tarafından bilinmiyordu ve ne savaş sırasında ne de daha sonra Sovyet yayınlarında buna hiç değinilmedi.[201]

Savaş sonrası sergilediği anti-Semitizm muhtemelen otuzlu yılların sonunda filizlenen ve 1945 sonrasında kendi yoğun anti-Yahudi harekâtını başlatan Stalin, Alman tehdidinin devam ettiği süreçte Sovyet Yahudilerini Ba-

196 Aktarıldığı kaynak *a.g.e.*, s. 288.

197 Öncelikle bkz. Joshua Rubenstein, *Tangled Loyalties: The Life and Times of Ilya Ehrenburg* (New York, 1996), s. 189 vd.

198 Jonathan Frankel, "Empire tsariste et Union Sovietique", *Les Juifs et le XXe siècle: Dictionnaire critique*, yay. haz. Elie Barnavi ve Saul Friedländer (Paris, 2000), s. 298.

199 David Engel, *In the Shadow of Auschwitz: The Polish Government-in-Exile and the Jews, 1939-1942* (Chapel Hill, NC, 1987), s. 136.

200 Öncelikle bkz. Nechama Tec, *The Defiance: The Bielski Partisans* (New York, 1993). Aynı zamanda bkz. Peter Duffy, *The Bielski Brothers: The True Story of Three Men Who Defied the Nazis, Saved 1.200 Jews, and Built a Village in the Forest* (New York, 2003).

201 Nechama Tec ve Daniel Weiss, "The Heroine of Minsk: Eight Photographs of an Execution", "Photography and the Holocaust", yay. haz. Sybil Milton ve Genya Markon, özel sayı, *History of Photography* (1999), s. 322 vd. Yine Minsk'te, diğer bir Yahudi kadın, Yelena Mazanik, Eylül 1943'te Reichskommissar Wilhelm Kube'yi öldüren bombayı yerleştirmişti. John Gerrard, "Russia and the Soviet Union", yay. haz. Walter Laqueur ve Judith Tydor Baumel, *The Holocaust Encyclopedia* (New Haven, 2001), s. 590.

tı'ya, özellikle de Birleşik Devletler'e karşı yararlı arabulucular olarak gördü. Sovyet lideri kendi mitsel dünyasında, (tıpkı Hitler gibi) Amerika Yahudilerinin etkisini fazlasıyla abartıyordu. Ağustos 1941'de kişisel olarak toplantıya çağırılan Yahudilerin (ki bunlar sonradan Yahudi Anti-faşist Komite'yi kurmuşlardır), 1941'in ikinci yarısından itibaren Batılı kamuoyunu SSCB'ye destek için harekete geçirme konusunda gösterdikleri tükenmez enerji konusunda yanılmadı.[202] Ancak, o yıllardaki diğer bazı girişimler gibi, sergilenen siyasi çabanın her şeyden daha fazla gösterdiği, Doğu'da ya da Batı'da olsun, Yahudi olarak Yahudilerin, anti-Nazi koalisyona mensup liderlerin elinde bile özünde savunmasız unsurlar olduğuydu. Erlich-Alter vakası bu konuda tipikti.

1939 sonbaharında, Polonya'nın Sovyet işgali altındaki bölgesine kaçan Bund'un iki önemli lideri, Henryk Erlich [Dubnow'un damadı] ve Wictor Alter NKVD tarafından tutuklandı. O hücreden bu hücreye, o sorgudan bu sorguya sürüklendikten sonra, Haziran 1941 Alman saldırısından kısa süre sonra ölüme mahkûm edildiler. Ancak, Eylül ayı ortalarında serbest bırakıldılar. Değişen Sovyet tutumunun muhtemelen birkaç hedefi vardı: Her iki Bundist lideri anti-Nazi propaganda faaliyetlerinde kullanmak; başta Britanya ve Amerika sendikacıları olmak üzere, Batı'yı Sovyet liberalizmi konusunda etkilemek; Doğu Polonya toprakları üzerinde Sovyetler'in süren hak iddialarına rağmen SSCB ile anlaşmaya varmaya hazır görünen sürgündeki Polonya hükümeti sosyalist kanadını güçlendirmek.

Erlich ve Alter Sovyetler Birliği'nde kalmaya devam ettiler fakat hemen, Stalinistlerin gözünde bağımsız, uluslararası Yahudi sosyalist siyasal eylem olarak görülebilecek faaliyetlere yöneldiler. Bu nedenle, Sovyet askerî durumunun düzelmesinin ardından, Aralık 1941'de iki Bundist lider yeniden tutuklandılar. Britanya, Moskova'yla ilişkilerinin bozulmasını istemediği için, konunun Sovyetler'in iç meselesi olduğu açıklamasını yaptı. Sürgündeki Polonya hükümeti cılız müdahale girişimlerinde bulundu zira Stalin ile toprak anlaşmazlıkları konusunda kendi pozisyonunu güçlendirmek için Amerika Yahudi işçi örgütlerinin öfkesini kullanmayı umuyordu. Amerika'nın savaşa girmesi Birleşik Devletler kamuoyunda yükselebilecek her tür "anlaşmazlık yaratan" konunun üstünü örttü. Erlich Mayıs 1942'de Sovyet hapishanesinde intihar etti; Alter, Şubat 1943'te infaz edildi.[203]

---

202 Komitenin kökeni ve faaliyetleri konusunda kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Shimon Redlich, *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia: The Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941-1948* (Boulder, CO, 1982).

203 Erlich-Alter meselesi çevresinde çok sayıda akademik yayın mevcuttur. Aktarılan olay örgüsünün değerlendirildiği bir kaynak olarak bkz. Daniel Blatman, *Notre liberté et la vôtre: Le mouvement ouvrier juif Bund en Pologne, 1939-1949* (Paris, 2002), s. 101 vd.

XI

Goebbels'in Hitler'den yetki almasından birkaç gün sonra, Reich Yahudilerinin "ayırt edici ve belirgin bir ibareyle" işaretlenmelerine başlandı. İçişleri Bakanlığı'nın yayınladığı 1 Eylül 1941 tarihli kararname, aynı ayın on dokuzundan itibaren Büyük Reich ve Protektora'da yaşayan altı yaşından büyük tüm Yahudilerin, üzerine kıvrımlı siyah harflerle *Jude* kelimesinin işlendiği altı köşeli sarı yıldız işareti taşıyan giysiler giymelerini emrediyordu. Avuç içi büyüklüğündeki yıldız tüm giysilerde göğsün sol tarafına, kalp hizasına dikilmek zorundaydı ve böylelikle açık kamusal alanda (aile çevresinden olmayan insanlarla karşılaşılabilecek her yer olarak tanımlanıyordu) Yahudiler net olarak görülecekti.[204] Aynı günden (19 Eylül) itibaren, Yahudilerin polis izni olmadan ikamet ettikleri bölgeden ayrılmaları ayrıca madalya, onur nişanı ve diğer herhangi bir tür rozet taşımaları yasaklandı.[205]

Yahudiler yıldızlarını cemaat ofislerinden alacaklardı. Teslim alırken genellikle ilgili talimatın kabul edildiğini gösteren bir belge imzalıyorlardı: 20 Eylül'de Baden Baden'dan Gustav Israel'in imzaladığı belge, "1 Yahudi Yıldızını teslim aldığımı beyan ederim," diye başlıyordu. "Yahudi Yıldızı taşımam gerektiği ve nişan, madalya ve diğer rozetlerin yasak olduğuna dair yasal düzenlemelerden haberdar edildim. Yerel polis yetkililerinden alınacak yazılı bir izin taşımadan ikametgâh bölgemden ayrılma iznim olmadığını da biliyorum. Bu kimlik işaretini dikkat ve özenle korumayı ve giysiye dikerken işareti çevreleyen kumaşı kıvırmayı görev bilirim."[206]

Goebbels'in zihninde yıldız, evinden ayrılan Yahudilerin tam denetimini mümkün kılacaktı ve böylelikle Almanları tehlikeli temaslardan, esas olarak da yayılmakta olan söylentilerden ve bozguncu konuşmalardan koruyacaktı. Fakat çoğu anti-Yahudi yaptırımda olduğu gibi, diğer bir niyet de kurbanların küçük düşürülmesi ve değersizleştirilmesi ayrıca sürdürülmekte olan anti-Yahudi propaganda kampanyasına daha fazla olanak sağlanmasıydı. Dietrich'in 26 Eylül tarihli *Tagesparole*'si son derece açıktı: "Yahudilerin teşhisi sayesinde konu çok farklı yönlerden işlenebilir, Alman halkına alınan tedbirlerin kaçınılmazlığı açıklanabilir ve esas olarak da Yahudilerin zararlarına işaret edilebilir. Yarından tezi yok istihbarat servisi Yahudilerin Almanya'ya verdiği zararla ayrıca daha önce ve şimdi planladıkları gelecekle ilgili kanıtlar sunan belgeler hazırlayacaklar" [buradaki açık gönderme Kaufman hikâ-

204 Yay. haz. Joseph Walk, *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat: Eine Sammlung der gesetzlichen Massnahmen und Richtlinien, Inhalt und Bedeutung* (Heidelberg, 1981), s. 229.

205 *A.g.e.*, s. 347.

206 Yay. haz. Paul Sauer, *Dokumente über die Verfolgung der jüdischen Bürger in Baden-Württemberg durch das nationalsozialistische Regime, 1933-1945*, 2 cilt, 2. Cilt (Stuttgart, 1966), s. 214.

yesine ve daha önce gördüğümüz gibi, Kaufman'ın kitabından bölümlerle ilgili değerlendirmeler içeren Diewerge kitapçığınadır].[207]

19 Eylül'de Klemperer, "bugün Bayan Voss, daha önce üzerine Yahudi yıldızını diktiği ceketini ters çevirme niyetinde. İzin verilecek mi? Cesaretsizliğimden dolayı utanç içindeyim. Dün Eva merdivenlerde ayağını incitti, şimdi alışverişe gitmek zorunda ve sonra da yemek pişirecek. Neden? Çünkü ben utanıyorum. Beni utandıran ne? Pazartesi gününden itibaren yeniden alışverişe gitme niyetindeyim. O zamana kadar ne olup bittiğini mutlaka duyarız" (Klemperer'in karısı Eva Yahudi olmadığı için yıldız takmak zorunda değildi).[208] Alman toplumu nasıl tepki verdi?

Daha önce gördüğümüz gibi, SD'nin yaz başıyla ilgili kanaat özetleri yaygın bir anti-Yahudi düşmanlığa işaret ediyordu. Yahudilerin tutuklanma anlarını, zorla çalıştırılma sahnelerini ve hatta Riga'daki linç görüntülerini içeren haber filmleri izleyicilerin coşkulu onayıyla karşılanıyordu.[209] Bu tür görüntüler sürekli olarak Yahudilerin "ırksal hasletlerine" vurgu yaptığından, izleyiciler tiksintilerini ifade ediyorlardı ve genellikle bu "sürüye" ne yapılacağını merakla bekliyorlardı.[210]

Yıldızın kullanıma girmesi bu tutumu değiştirdi mi? Westphalia'dan 26 Eylül tarihli bir SD raporuna göre, yeni yaptırımlar genel olarak memnuniyetle karşılandı; eleştiriler genellikle bazı istisnaların varlığıyla ilgiliydi. Arilerin Yahudi eşleri neden işareti taşımaktan muaf tutuluyordu? Dendiği gibi, artık "Ari-Yahudiler" ve "Ari-olmayan Yahudiler" vardı.[211] Aynı bölgeyle ilgili bir gün öncesinin SD raporu, daha iyi görünmeleri için Yahudilerin sırtlarında da yıldız taşımaları yönündeki genel kanıdan söz ediyordu: Bu, hâlâ Almanya'da kalanları da "ortadan kaybolmaya" zorlardı.[212]

Ayrıca birçok tanık farklı tepkileri kayda geçiyordu.20 Eylül'de Klemperer Bayan Kronheim'in başına gelenleri anlatıyordu: "O, dün tramvaya binmiş – ön platforma. Sürücü: Neden vagonda oturmadığını sormuş. Bayan Kronheim, ufak tefek, zayıf, kamburu ve bembeyaz saçları var. Yahudi olduğu için vagona binmesi yasak. Sürücü, yumruğuyla panele vurarak şöyle demiş: "Bu ne rezillik! Rahatsız etmek için."[213] En olağan dışı duygudaşlık ifadesi 25 Kasım tarihinde kaydedilmişti: "Bayan Reichenbach... dükkânın girişinde kendisini selamlayan bir beyefendiden söz etti. Acaba onu bi-

207 Aktarıldığı kaynak, Léon Poliakow ve Josef Wulf, *Das Dritte Reich und Seine Denker: Dokumente* (Berlin, 1959), s. 452.

208 Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1933-41*, cilt 1, sayfa 434.

209 Kulka ve Jäckel, *Die Juden in den geheimen NS-Stimmungsberichten 1933-1945*, s. 450.

210 Yay. haz. Boberach, *Meldungen*, s. 2645 vd.

211 Kulka ve Jäckel, *Die Juden in den geheimen NS-Stimmungsberichten 1933-1945*, s. 458.

212 *A.g.e.*, s. 456-57.

213 Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1933-1941*, s. 434.

risine mi benzetmişti? – 'Hayır, sizi tanımıyorum fakat artık sıklıkla selamlanacaksınız. Biz, 'Yahudi Yıldızı'nı selamlayan bir grubuz.'"[214] Bundan tam bir ay önce, 25 Ekim'de Klemperer şöyle yazmıştı: "Bazen kendi kendime soruyorum: Nasyonal Sosyalizm'in etkilemediği bir Ari Alman var mıdır? Bulaşıcı hastalık hepsinde şiddetleniyor, belki de bu bulaşıcı hastalık değil, temel Alman karakteri."[215]

Aslında bu tür duygudaş ifadelerle karşılaşmak nadir bir durum sayılmazdı: Berlinli Yahudi kadın Elisabeth Freund anılarında, "toplumun çoğunluğu bu hakaretleri tasvip etmiyor," diye yazıyordu.[216] Dresdenli günlük yazarının değindiklerine benzer olayları kayda geçiyordu: "Sokaklarda hiç tanımadığım insanlar tarafından özel bir saygıyla selamlanıyorum ve tramvayda, eğer bir Ari ayaktaysa yıldız taşıyanların oturması yasak olduğu halde, benim için havalı bir biçimde hemen yer açılıyor. Fakat bazen sokak çocukları arkamdan küfürlü sözler sarf ediyorlar. Zaman zaman Yahudilerin dövüldüğü de söyleniyor. Birisi bana trende tanık olduğu bir olayı anlattı: Anne, kızının bir Yahudi'nin yanında oturduğunu fark etmiş: 'Lieschen, diğer koltuğa otur, bir Yahudi'nin yanında oturmak zorunda değilsin.' Bunun üzerine Ari işçi ayağa kalkarak şöyle demiş: 'Ben de Lieschen ile oturmak zorunda değilim.'"[217]

Birleşik Devletler Berlin Konsolosu Leland Morris'in 30 Eylül'de gönderdiği bir rapor, Klemperer ve Freund'un anlattıklarını doğrular niteliktedir. "Son kararname ile uygulamaya konulan Yahudi rozetleri kullanımı Berlinlilerin büyük bölümünde memnuniyetten ziyade utanç ve hatta Yahudilerle duygudaşlık yarattı. Bu durum, bir iç mesele olarak Yahudi Sorunu'nun savaştan beri kamuoyunun gözünden kasten ırak tutulmasına ve çoğu sıradan insanın konuyu unutmaya gönüllü olmasına bağlı olabilir. Hoşnutsuzluk öylesine genel ki konuyla ilgili geliştirilen söylentilerin birinde... bunu çıkaranlara göre, Birleşik Devletler'deki Almanlar, üzerinde 'G' harfi olan bir gamalı haç taşıma zorundaymış. Bu akıl almaz yalan kulaktan kulağa dolaşıyor fakat pek inanan yok."[218]

Sonuç olarak birbirine en ters kaynaklar, Alman nüfusunun bir bölümünde rozet taşımaya karşı bir hoşnutsuzluğun varlığını doğruluyor.[219] David

---

214 *A.g.e.*, s. 445.

215 *A.g.e.*, s. 441.

216 Elisabeth Freund, "Waiting", *Hitler's Exiles: Personal Stories of the Flight from Nazi Germany to America*, yay. haz. Mark M. Anderson (New York, 1998), s. 122.

217 *A.g.e.*, s. 123.

218 Morris'in 30 Eylül 1941'de Dışişleri Bakanı'na gönderdiği telgraf. Yer aldığı kaynak, yay. haz. John Mendelsohn ve Donald S. Detwiler, *The Holocaust: Selected Documents in Eighteen Volumes* (New York, Garland Publishing, 1982), cilt 2, s. 280.

219 Bu tür tutumların farklı kanıtlarına yer veren bir kaynak olarak bkz. David Bankier, *The Germans and the Final Solution: Public Opinion under Nazism* (Oxford, 1992), s. 124 vd.

Bankier'in incelikli yorumuna göre, en azından kısa bir süreliğine Almanların bu tepkiyi göstermelerinin sebebi, zulmün görünür olmasıydı: "Adı bilinmedik Yahudilere zulmedildiği sürece toplum, kendisinin de kısmen sorumlu olduğu felaketlerin ahlâki sonuçlarından duygusal anlamda uzak kalabilir, utanca ve suça ortak olunmadığı için zulmü kolaylıkla kabul edebilir. Ancak kurbanın tanınır olması onu itham eden bir tanık hâline getirir ki bunun bedeli de, bu ölüm saçan sistemdeki rahatı ve uyumu olacaktır. ... Bu rahatsız edici duygular elbette uzun sürmedi. Diğer yaptırımlarda olduğu gibi, Yahudilerle duygudaşlık kuranlara zorla dayatılan cezalar artı görüntünün kanıksanmasıyla ortaya çıkan aldırmazlık, giderek artan kayıtsızlık ve duyarsızlık sonucunu doğurdu."[220]

Ancak aynı zamanda, Berlin'deki İsveç elçisi Arvid Richert'in Stockholm'deki Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 31 Ekim 1941 tarihli kapsamlı raporda açıkça ifade edildiği gibi, tutum ve tepkilerdeki süregiden uyumsuzluk olasılığını da kabul etmeliyiz. "Madalyasını" takmış olan Yahudilere karşı Alman toplumunun tutumundaki "kayda değer saygıya" değindikten sonra Richert bir de uyarıda bulunuyordu: "Herhangi bir yanlış anlaşılmaya yol açmamak için şunu eklemek istiyorum. Çoğu Alman, Yahudi karşıtı bu acımasız yaptırımlardan hoşnutsuz olsa da anti-Semitizm toplumun derinlerinde köklenmiş görünüyor."[221]

Sözlü tarih hem toplumun yıldız karşısındaki olumsuz tepkisini hem de başka Almanların onayını doğruluyordu; teyit ettiği diğer bir konu ise, yıldız kullanılmaya başladıktan sonra, Almanların hâlâ aralarında bunca Yahudi yaşaması –ki bu SD'nin bulgusunu da doğruluyordu– karşısında yaşadıkları şaşkınlıktı. Eric Johnson ve Karl-Heinz Reuband'ın bir araştırmasına göre, "yaşlılar gençlere kıyasla yıldızdan daha fazla hoşnutsuzdular, Katolikler ve kadınlar yaptırımlara Protestanlardan ve erkeklerden daha fazla karşı çıkıyorlardı, tıpkı kent halkının köy ve kasaba halkından daha fazla karşı çıktığı gibi. ... Genel olarak, ... bu bağlamda ulaştığımız sonuçlar [araştırmanın diğer bir bölümünde ele alınan] Nazi destekçileri için de benzerdir. Nasyonal Sosyalizme desteği en az olanlar, Yahudi yıldızının kullanımına en az pozitif yaklaşanlardır." Yazarlar, yaptırımı eleştirenler arasında, bir süre sonra, kayıtsızlığın hâkim olduğunu doğrular: Yanıt verenlerden biri, "birkaç gün için, hazmetmek zor oldu" diyordu, sonra herkes kabullendi. Sonunda, "durumu değiştirecek kimse kalmadı."[222]

---

220 *A.g.e.*, s. 129.

221 Aktarıldığı kaynak Paul A. Levine, *From Indifference to Activism: Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938-1944* (Uppsala, 1996), s. 118.

222 Eric A. Johnson ve Karl-Heinz Reuband, *What We Knew: Terror, Mass Murder and Everyday Life in Nazi Germany: An Oral History* (Cambridge, MA, 2005), s. 362-63.

Aslında tüm değerlendirmeler, Alman toplumunun bir kesiminin yıldız kullanımına gösterdiği olumsuz tepkinin geçici olduğunu ve genel kabullenme ve teslimiyeti değiştirmek için hiçbir çaba göstermediklerini doğruluyor. Yahudilere gelince, başlangıçtaki katıksız minnettarlığı artık hepsi göstermiyordu. 1941 sonbahırının sonlarında doğma büyüme Viyanalı 12 yaşındaki Yahudi kız Ruth Kluger'e, bindikleri tren tünelden geçtiği sırada (yaptığı jest fark edilmesin diye) tanımadığı birisi portakal verdi. Anılarında, "yeniden gün ışığına çıktığımızda portakalı çantama koydum," diye not düşüyordu. "Ve müşfik bir gülümsemeyle gözlerini bana çeviren yabancıya minnettarlıkla baktım. Ancak duygularım karmakarışıktı. ... Küçük bir iyilik gösterisiyle teselli edilen pasif kurban rolünü sevmiyordum. ... Ne anlama geliyor olursa olsun, bir portakalın hiçbir katkısı yoktu zira yaşamım giderek sınırlanıyor ve daha fazla yoksunlaştırılıyordu. Yapılan duygusal bir jestti ve ben de bağışta bulunanın iyi niyetinin dekoruydum."[223] On iki yaşındaki birinin bu karışık duyguları izleyen olaylardan da tabii ki etkilenecekti: Bir yıl sonra, Eylül 1942'de, hemşire ve fizik tedavi uzmanı olan annesi ve Ruth Theresienstadt yolundaydılar; daha sonra Auschwitz'e gönderildiler. Doktor olan babası Ari bir kadına kürtaj yaptı ve İtalya'ya kaçmak zorunda kaldı, oradan da tutuklanacağı Fransa'ya geçti. Baltık ülkelerine gönderildi ve katledildi.

Yıldız kararnamesinin hemen ardından, ya daha sonra akla gelen bir düşünce olarak ya da gelecek kararların habercisi olarak, 11 Eylül 1941'de Gestapo Kulturbund'un faaliyetine son verdi. Çoğu kültürel faaliyeti zaten daha önce yasaklanmıştı. Bu kapsamda, birliğin müzisyenleri son kez Verdi'yi anmak için bir araya geldiler; daha sonra el konulan çalgıları SA ve SS birimlerine dağıtılırken, piyanolar Nazi yardım kuruluşlarına ve Wehrmacht sanatoryumlarına gönderildi. Plakları Alman plak endüstrisi tarafından geri dönüştürüldü.[224] Almanya'daki izinli Yahudi kültür faaliyetlerinin son kalıntıları yok edildi.

XII

Haziran 1941 tarihli yeni yasaların ilanının ardından Vichy hükümeti hızla devam etti: 22 Temmuz'da, kuzeyde kullanılan aynı kıstas ve yöntemlere göre, işgal altında olmayan bölgede Arileştirme yürürlüğe sokuldu. İşletmeler tasfiye edildi ya da "Fransız" denetimi altına alındı, varlıklara el kon-

223 Ruth Kluger, *Still Alive: A Holocaust Girlhood Remembered* (New York, 2001), s. 49.

224 Michael H. Kater, *The Twisted Muse: Musicians and Their Music in the Third Reich* (New York, 1997), s. 103.

dü ve gelirler özel bir kamu bankası olan Caisse des Dépôts et Consignations'a yatırıldı.[225]

Darlan ve Vallat için bu yeterli değildi. Haziran yasaları yayınlandığı gün, Vichy bölgesindeki tüm Yahudilerin (yeni yasaya göre) kayıt altına alınması emredildi. Her ne kadar milli istatistik ofisi başkanı René Carmille çok daha düşük olan 109.000 rakamını veriyor olsa da, Vallat'ın tahminine göre 1942 baharında yaklaşık 140.000 Yahudi kayıt altına alınmıştı.[226] O sırada Vichy bölgesinde yaşayan Yahudilerin kesin sayısı net değildir.[227] Daha da kaygı verici olan, Darlan'ın Aralık 1941 tarihli, Fransa'ya 1 Ocak 1936'dan sonra giren (bu arada Fransız vatandaşlığına kabul edilmiş olsa dahi) tüm Yahudilerin kaydedilmesi kararnamesiydi; bu durumda olanların saptanması, yaklaşmakta olan yakalama ve sürgünlerle ilgili Fransız-Alman anlaşmalarının önemli bir unsuru olacaktı.[228]

Haziran yasalarının hemen ertesinde, Lambert'in belirttiğine göre, Pétain Helbronner'le buluşmuştu ve tüm bu yaptırımların Almanların talimatı olduğunu söylemişti. Mareşal iddiaya göre şöyle demişti: "Bunlar korkunç insanlar!" (*Ce sont des gens éuvantables!*)[229] Lambert yeni yaptırımlarla ilgili birkaç değerlendirme daha yaptıktan sonra naif bir dille ekliyordu: "İnsan yasanın ayrıntılarının bile Almanlar tarafından dikte edildiği ya da onlardan esinlenildiği hissine kapılıyor – zira Reich, Fransa'nın Yahudi Sorunu'nu çözüş biçimini işbirlikçi politikalarında ne kadar samimi olduğunun sınanması biçiminde değerlendiriyor."[230] Lambert, girişimin Fransızlara ait olduğunu ve aslında anti-Yahudi yasaların –Vichy'nin gönüllü olarak benimsediği– kendi işbirlikçiliğinin kanıtı olduğunu henüz kabul etme cesaretini gösteremiyordu.

Bu arada, Yahudiliğe karşı savaşın yaşamsal bir zorunluluk olduğu konusunda Fransız halkını ikna etmek üzere Almanların daha ileri adımlar attığı aya kadar, 1941 yaz ve sonbaharı boyunca, Fransa'daki Yahudilerin durumu, hassasiyetini korudu. 5 Eylül'de Paris'te büyük bir anti-Semit sergi açıldı. Sergiyi resmen organize eden Sézille'nin "Yahudi Sorunu Araştırma Enstitüsü" idi: Yani, tam anlamıyla Fransız bir kurum tarafından organize edilen Fransız bir sergi görünümündeydi. Ayın yedisinde Biélinky şu değerlendirmeyi yaptı: "Boulevard des Italiens üzerindeki Palais Berlitz'de anti-Se-

225 Renée Poznanski, "The Jews of France and the Statutes on Jews, 1940-1941", *Yad Vashem Studies* 22 (1992), s. 115-16.

226 René Rémond, *Le "Fichier juif"* (Paris, 1996), s. 67-68.

227 *A.g.e.*, s. 68.

228 *A.g.e.*, s. 74.

229 Raymond-Raoul Lambert, *Carnet d'un témoin: 1940-1943*, yay. haz. Richard I. Cohen (Paris, 1985), s. 105.

230 *A.g.e.*, s. 187.

mit bir sergi açıldı: Gazetelerde ve duvarlarda tehditkâr bir reklam kampanyası ile tanıtılıyor. Görünüşünden Yahudi olduğu anlaşılmayan bir kadın arkadaş açılışa gitti ve orada kalabalıkta şöyle söylendiğini duymuş: 'En azından burada bir Yahudi ile karşılaşmayacağımızdan emin olabiliriz.'"[231] Sergi 3 Ocak 1942'ye kadar açık kaldı ve aralarında az sayıda Yahudi'nin de bulunduğu (çoğu bilet almak zorunda olan) üç yüz bin kişi tarafından ziyaret edildi. Sergiyi ziyaret eden bazı Yahudilerin açıkça eleştiri yöneltmekte tereddüt etmedikleri de aşikârdı.[232]

Ancak Almanlar propaganda kampanyalarıyla yetinmedi. Almanların talimatları doğrultusunda Paris polisi 20 Ağustos 1941'de çoğu on yedinci bölgeden 4.230 Yahudi'yi daha tutukladı; Fransız başkenti yakınlarına yeni kurulmuş toplama kampı Drancy'e gönderildiler. Bu ikinci dalga tutuklamalar muhtemelen komünist gençlik örgütünün organize ettiği 13 Ağustos tarihli anti-Alman gösterilere karşılık olarak gerçekleştirilmişti; polis, sözüm ona göstericiler arasında çok sayıda Yahudi tespit etmişti (polisin elinde bu Yahudilerin listesi zaten mevcuttu zira çoğu 1939-1940'ta Fransız ordusunda görev yapmıştı). Bu sefer, çoğu komünist olan bazı Fransız Yahudileri de tutuklanmıştı.[233]

Sonbaharda, Alman askerî personele yönelik saldırılar yeni misillemelere sebep oldu fakat başlangıçta (Yahudi olsun ya da olmasın) sadece komünistlere yönelikti. 20 Ekim 1941'de Yarbay Karl Holtz'un Nantes'da öldürülmesinin ardından gerçekleştirilen elli rehinenin infazı bile sadece Yahudileri hedef almadı.[234] Heydrich'e göre Stülpnagel'in anti-Yahudi misillemeleri çok yumuşaktı ve bu kapsamda Nazi-yanlısı Fransız militanlar üç Paris sinagoguna 3 Ekim'de, Knochen'in kışkırtması sonucu, bombalı saldırı düzenlediler.[235] Saldırının arka planını kısa süre sonra öğrenen Stülpnagel, Heydrich'i OKH'ye şikâyet etse de bir sonuç alamadı. Başkomutanın kendi anti-Yahudi misilleme girişimlerini artırmaktan başka seçeneği yoktu.

28 Kasım 1941'de Alman askerlerine yönelik diğer bir saldırı oldu. Bununla ilgili Fransız Yahudilerinin kitlesel olarak tutuklanmasını ve Doğu'ya sü-

---

231 Jacques Biélinky, *Journal, 1940-1942: Un journaliste juif à Paris sous l'Occupation*, yay. haz. Renée Poznanski (Paris, 1992), s. 146.

232 Sergi hakkında bkz. Joseph Billig, *L'Institut d'étude des questions Juives* (Paris, 1974), s. 160 vd.

233 Lucien Steinberg ve Jean Marie Fitère, *Les Allemands en France: 1940-1944* (Paris, 1980), s. 75-76. Jacques Adler, *The Jews of Paris and the Final Solution: Communal Response and Internal Conflicts, 1940-1944* (New York, 1987), s. 75 vd.; Renée Poznanski, *Être juif en France pendant la Seconde Guerre mondiale* (Paris, 1994), s. 311.

234 Savaş sırasında Nantes bölgesindeki yerel Fransız yaşamının ayrıntılı tarihi için bkz. Robert Gildea, *Marianne in Chains: Everyday Life in the French Heartland under the German Occupation* (New York, 2003), s. 229 vd.

235 Bu konuda özellikle bkz. Philippe Burrin, *Hitler und die Juden: Die Entscheidung für den Völkermord* (Frankfurt am Main, 1993), s. 144-45.

rülmesini öneren, bu sefer Stülpnagel'di. 12 Aralık'ta çoğu orta sınıf mensubu ve Fransız 743 Yahudi erkek Alman polisi tarafından yakalandı ve doğrudan Alman yönetiminde olan Compiégne kampına gönderildi. İzleyen haftalar içinde sürülmeleri planlandı; sürgün, bu grup ve onlara eklenen başka Yahudi tutsakların (toplam 1.112 kişi) Auschwitz'e gönderildiği 1942 Mart ayına kadar ertelendi.[236] Fransa'da, giderek daha şiddetlenen anti-Yahudi yaptırımları hayata geçiren Silahlı Kuvvetler Genel Kumandanlığı oldu. Fransız rehinelerin infazı huzursuzluk yaratırken, Yahudilerin ölüme sürülmeleri (Paris'teki Wehrmacht'ın üst kademeleri tarafından giderek daha iyi bilinen bir kader)[237] olağan karşılanıyor ve çoğunlukla Nazi-olmayan askerî seçkinler tarafından ifa ediliyordu.

Eş zamanlı olarak, anti-Yahudi yaptırımların artmasıyla, tutuklamalar ve sürgünlerle Dannecker, "koordinasyon komitesini" tam bir Yahudi Konseyi'ne dönüştürmek için Yahudi örgütler üzerinde giderek artan bir baskı oluşturuyordu. Almanlar Vichy'nin bu yeni kurumu uygulamaya koyma sorumluluğunu üstleneceğini bekliyorlardı.[238] 1941 sonbaharında, yerli ya da yabancı olsun Yahudilerin *Diktat*'ı kabul etmek zorunda olduklarını artık Yahudi liderler net biçimde görüyordu. Yine de, her ikisine birden dayatılan ortak kadere rağmen cemaatler arasındaki çatlak kapanmadı.[239] Her iki taraf için de yıkıcı olan bu çekişme arka planı oluştururken, bir grup Yahudi birey –ki aralarında Lambert giderek daha belirleyici bir rol oynuyordu–, Consistoire'ın ve "Federasyon"un daha aktivist unsurlarının iradesine karşın, Vichy'nin kararlarını desteklemeye ve Vallat ile bir dizi istişare toplantısına katılmaya karar verdiler.[240] 29 Kasım 1941'de Vallat, Union Générale des Israélites de France'nin kuruluşuyla ilgili kararnameyi imzaladı. 9 Ocak 1942'de, UGIF-Kuzey'in (işgal edilmiş bölge) ve UGIF-Güney'in (Vichy bölgesi) yönetim kurulları resmen atandı. UGIF-Güney'de hâkimiyet fiilen Lambert'in elindeydi.

Batı Avrupa ülke ve topraklarında, sivil Nazi egemenliği altında olan yerlere kıyasla doğrudan Alman askerî otoritesi altında olan yerlerde anti-Yahudi yaptırımların daha az benimsenerek uygulandığı iddia edilegelmiştir. İşgal altındaki Fransa için bu geçerli olmasa da görünen o ki Belçika'da, Wehrmacht Başkomutanı General Alexander von Falkenhausen, toplumda huzur-

236 Ulrich Herbert, *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903-1989* (Bonn, 1996), s. 312.

237 *A.g.e.*

238 Adler, *The Jews of Paris*, s. 79-80.

239 *A.g.e.*, s. 105-6.

240 Özellikle bkz. Lambert, *Carnet d'un témoin*, s. 129 vd.

suzluk yaratabilecek yaptırımlarla ilgili olarak sessizliğini koruyordu. Yine de, Hollanda ve Fransa'da yürürlüğe konulan anti-Yahudi yaptırımlar Belçika'da da aşağı yukarı aynı zamanda uygulandı.

Mesela, 28 Ekim 1940'ta, askerî yönetim o dönemde Belçika'da yaşayan 65.000-70.000 arası Yahudi'ye, Fransa ve Hollanda'dakine benzer bir "Statut des juifs" uyguladı.[241] Diğer Batı ülkelerindeki gibi, kayıt altına alınmaları emredildi, kimlik kartları işaretlendi, Yahudi işletmeler listelendi, Yahudi kamu görevlileri kovuldu, Yahudiler hukukla ilgili mesleklerden ve gazetecilikten uzaklaştırıldılar. Bunu, 1941 baharında tüm Yahudi mülklerinin kayıt altına alınması ve yaklaşık olarak komşu Hollanda ile aynı zamanda, daha ileri ayrımcı yaptırımların uygulanması izledi. Aynı yılın sonbaharında bir Yahudi Konseyi, Association des Juifs en Belgique (AJB) kurduruldu; birkaç gün sonra da Fransa'da UGIF kurulacaktı.[242]

Ancak, Belçika Yahudileri ile Hollanda ve Fransa Yahudilerinin durumları arasında bazı farklılıklar vardı. 1940 yılında Hollanda Yahudilerinin üçte ikisi ve Fransa Yahudilerinin yarısı yerli Yahudi iken Belçika Yahudilerinin sadece yüzde altısı yerliydi. Üç Batılı ülkede, Almanlar yolu açtıktan sonra, küçük Nazi-yanlısı hareketler Yahudi mülklerini tahrip edip Yahudi şahıslara saldırırken, sadece Belçika'da, 14 ve 17 Nisan 1941'de büyük ölçekli kıyım benzeri ayaklanmalar gerçekleşti. Antwerp'te birkaç yüz VNV (Vlaamsch National Verbond) militanı, *Jud Süss* filmini izledikten sonra, Paskalya Pazartesi'sinde sinagogları ve baş rabbinin evini ateşe verdiler. 1941 yılı sonuna yaklaşılırken, ne Belçika kilise yetkilileri ne de direniş hareketleri, Alman anti-Yahudi yaptırımlarına karşı ya da Belçika (çoğunluğu Flaman) aşırı sağının gerçekleştirdiği vahşete karşı güçlü bir tavır aldılar. Antwerp ayaklanmalarını protesto eden bir liberal yer altı yayını metni şu sözlerle bitiyordu: "Sayın okurlar – Biz Belçikalıların Yahudi-yanlısı olduğumuzu düşünmeyin, ilgisiz olduğumuzu da. Her şeye rağmen bir Yahudi bile insandır."[243]

Babbi Yar katliamının ardından birkaç yaşlı Yahudi (tanıkların ifadesine göre dokuz kişiydiler) Kiev'e döndüler ve Eski Sinagog'un yanına oturdular. Hiç

241 Bu konuda kesin istatistikler yok. Bkz. Rudi von Doorslaer, "Jewish Immigration and Communism in Belgium, 1925-1939", *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans*, yay. haz. Dan Michman (Kudüs, 1998), s. 63. Belçika'da uygulanan erken tarihli yaptırımlar konusunda bkz. Maxime Steinberg, *La Persécution des Juifs en Belgique* (1940-1945) (Brüksel, 2004), s. 33 vd.

242 *A.g.e.*

243 Antwerp olayları ve protesto metni konusunda bkz. Lieven Saerens, "Antwerp's Attitude Toward the Jews from 1918 to 1940 and Its Implications for the Period of Occuppation", *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans*, yay. haz. Dan Michman (Kudüs, 1998), s. 192-193.

kimse onlara su veya yiyecek bırakmaya cesaret edemedi zira bu derhal infaz demekti. Birer birer öldüler ve sadece iki tanesi kaldı. Yoldan geçen biri, caddenin başında durmakta olan Alman nöbetçiye giderek açlıktan ölmelerini beklemektense iki yaşlı Yahudi'nin vurulmasını önerdi. "Nöbetçi kısa bir süre düşündükten sonra öyle yaptı."[244]

244 Berkhoff, *Harvest of Despair*, s. 77.

5

EYLÜL 1941 - ARALIK 1941

12 Kasım 1941'de Himmler, Ostland HSSPF [SS ve Polis şefi] Friedrich Jeckeln'e Riga gettosundaki 30.000 Yahudi'nin öldürülmesi emrini verdi.

Operasyon arifesinde, 29 Kasım'da güçlü kuvvetli Yahudileri getto topluluğundan ayırdılar.[1] 30 Kasım sabahı erken saatlerde gettodan yakındaki Rumbula ormanına yolculuk başladı. Hazır durumdaki 1.700 muhafızdan 1.000'i Letonyalı destek kuvvetiydi. Bu arada, birkaç yüz Sovyet mahkûm Rumbula'nın kumlu arazisinde altı dev çukur kazdılar.[2]

Bu tahliye işleminden kaçmaya çalışan Yahudiler bulundukları yerde katledildiler – evlerde, merdivenlerde, sokaklarda. Getto sakinleri gruplar hâlinde ormana geldikçe muhafızlar tarafından çukurlara doğru sürülüyorlardı. İnfaz alanına girmeden kısa süre önce Yahudiler çantalarını ve bavullarını bırakmaya, ceketlerini ve en sonunda da elbiselerini çıkarmaya zorlanıyorlardı. Çıplak kurbanlar toprak bir rampadan çukurlara indiriliyor, yüzüstü toprağa ya da daha önce ölmüş ya da hâlâ can çekişen diğer bedenlerin üzerine yatırılıyor ve yaklaşık iki metre mesafeden enselerinden tek kurşunla vuruluyorlardı.

Jeckeln, SD, polis ve sivil misafirlerle çevrili olarak çukurların kenarında duruyordu. *Reichskomissar* Lohse kısa bir ziyarette bulundu ayrıca Leningrad cephesi gibi çok uzak noktalardan bazı polis amirleri de getirilmiş-

1 Olayların akışı konusunda izlenen kaynak, Andrew Ezergailis, *The Holocaust in Latvia, 1941-1944: The Missing Center* (Riga ve Washington, DC, 1996), s. 244-50.

2 30.000 Riga Yahudisinin gövdelerinden nasıl kurtulacakları konusunda SS mimarlarına ve diğer uzmanlara danışıldığı anlaşılıyor. Bkz. Konrad Kwiet, "Rehearsing for Murder: The Beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941", *Holocaust and Genocide Studies* 12, sayı 1 (1998), s. 7.

ti.[3] 12 nişancı vardiyalı olarak gün boyunca Yahudileri vurmaya devam ettiler. Akşamüstü beş ile yedi arasında öldürmelere son verildiğinde yaklaşık on beş bin Yahudi öldürülmüştü.[4]

Bir hafta sonra, 7 ve 8 Aralık'ta Almanlar getto nüfusunun geri kalan yarısının neredeyse tamamını katlettiler. RSHA'nın 155 sayılı ve 14 Ocak 1942 tarihli raporu genel sonucu özetliyordu: "Riga'da kalan Yahudilerin sayısı –29.500–, Ostland HSSPF liderinin yürüttüğü *Aktion* sonucunda 2.500'e düşürüldü."[5]

Hasta yatağındaki tarihçi Simon Dubnow, ilk katliamda gözden kaçmıştı. İkinci seferinde ağa yakalandı. Hasta ve zayıf getto sakinleri infaz alanına otobüslerle getirildiler; Dubnow otobüse yeterince hızlı binemediği için Letonyalı bir muhafız tarafından başının arkasından vuruldu. Ertesi gün gettodaki bir toplu mezara gömüldü. Bir söylentiye göre –ki hızla bir efsaneye dönüşecekti– Dubnow otobüse doğru giderken sürekli tekrar ediyordu: "Bunları unutmayın, anlatın; hepsini kaydedin."[6] Birkaç ay sonra, 26 Haziran 1942'de, RSHA Yahudi Şubesi Amt VII (araştırma) Başkanı SS Obersturmführer Heinz Ballensiefen, adamlarının Riga'da "Yahudi tarihçi Dubnow'a ait kırk beş kutu dolusu arşiv ve kitabın 'güvence altına alındığını'" (*sichergestellt*) meslektaşlarına duyurdu.[7]

Himmler'in, bu kitlesel kıyımların adamları üzerinde oluşturduğu stres konusundaki kaygıları sürüyordu. 12 Aralık 1941'de, bu kapsamda, gizli bir talimatname daha yayınladı: "Adamlarımızın bu ağır görevi yerine getirirken vahşileşmemelerini sağlamayı, Yüksek SS lider ve komutanları kişisel olarak kutsal bir sorumluluk olarak görmelidirler. ... Bunu sağlamanın yolu resmî görev ifa edilirken katı bir disiplin uygulanması ve bu zor görevlerle dolu günlerin ardından yoldaşlık geceleri düzenlenmesidir. Ancak bu yoldaşlık toplantıları asla alkol kullanımıyla sonlanmamalıdır. Böyle gecelerde, koşulların elverdiği ölçüde, bir masanın etrafına oturarak Alman geleneklerine uygun biçimde yemek yenmelidir; ayrıca, böyle geceler müziğe, derslere ve Alman manevi ve duygusal yaşamının harika yönlerinin adamlarımıza tanıtılmasına hasredilmelidir."[8]

---

3 Ezergailis, *The Holocaust in Latvia, 1941-1944*, s. 253.

4 *A.g.e.*, s. 254.

5 Wolfgang Benz, Konrad Kwiet ve Jürgen Matthäus, *Einsatz im "Reichskommissariat Oastland": Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weissrussland, 1941-1944* (Berlin, 1998), s. 96.

6 Sophie Dubnov-Erlich, *The Life and World of S. M. Dubnov. Diaspora Nationalism and Jewish History* (New York, 1991), s. 246-47.

7 Jürgen Matthäus, "Weltanschauliche Forschung und Auswärtung. Aus den Akten des Amtes VII im Reichssicherheitshauptamt", *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 5 (1996), s. 316.

8 Aktarıldığı kaynak, Konrad Kwiet, "Erziehung zum Mord: Zwei Beispiele zur Kontinuität der deutschen 'Endlösung der Judenfrage'", *Geschichte und Emanzipation*, yay. haz. Michael Grüttner ve ark. (Frankfurt, 1999), s. 449.

Riga Yahudilerinin ilk katledildikleri günde, sabahın erken saatlerinde, Berlin'den nakledilen 1.000 Yahudi banliyö tren istasyonuna geldi. Jeckeln, büyük bir kargaşanın hüküm sürdüğü ve her an Rumbula'ya yolculuğun başlayabileceği gettoya bu yeni gelenleri göndermeyi uygun bulmadı. Çözüm hazırdı: Berlin Yahudileri tren istasyonundan doğrudan ormana götürüldüler ve orada infaz edildiler.

Reich'tan Riga'ya nakledilen bu sürgünler, Hitler'in aldığı ani bir kararla, 15 Ekim'den beri Almanya'nın çeşitli şehirlerinden ve Protektora'dan eski Polonya ya da Ostland gettolarına gönderilen çok sayıda gruptan sadece bir tanesiydi. Bir ay önce Hitler Goebbels'e Almanya Yahudilerinin (ve dolaylı olarak tüm Avrupa Yahudilerinin) Rusya zaferinden sonra sürüleceğini ve Rusya'nın Uzak Kuzeyi'ne gönderileceklerini söylemişti. Nazi liderin bu ani girişimini tetikleyen ne olabilirdi?

I

Hitler'in, Almanya'dan Yahudilerin sürgün edilmesi kararını tam olarak hangi gün verdiği saptanamamıştır. Bazı tarihçiler Hitler'in 17 Eylül'de karar verdiğini iddia etmektedir. Himmler, ertesi gün Greiser'e ve birer kopyasını da Heydrich ve Warthegau HSSPF Wilhelm Koppe'ye gönderdiği mektupta, "Führer'in dileğini" özetler: "Führer'in isteği Altreich ve Protektora'nın, Doğu'dan Batı'ya, en kısa sürede Yahudilerden temizlenmesi ve kurtulmasıdır. Sonuçta, eğer mümkün olursa ve başlangıç olarak, bu yıl içinde Yahudileri Altreich ve Protektora'dan, iki yıl önce Reich topraklarına katılan Doğu bölgelerine nakletmeye ve ilkbaharda da daha da Doğu'ya sürmeye gayret edeceğim. Niyetim Altreich ve Protektora'dan 60.000 Yahudi'yi, hâlâ kapasitesinin yeterli olduğunu duyduğum Litzmannstadt gettosuna nakletmek ve kışı orada geçirmelerini sağlamak. İdari Bölge'ye bazı zorluk ve yükler getirecek bu adımı sadece anlamanızı değil, Reich'ın çıkarları doğrultusunda tüm gücünüzle gereken her şeyi yapmanızı istiyorum. Yahudilerin nakledilmesi görevini yürütecek olan SS Gruppenführer Heydrich doğrudan ya da SS Gruppenführer Koppe aracılığıyla sizinle en kısa zamanda temasa geçecek."[9]

Himmler'in Greiser'e yazdığı mektup Hitler'in kararının ani olduğunu ve uygulanması için hiçbir hazırlığın yapılmamış olduğunu ortaya koyuyor. 60.000-80.000 arası Yahudi'nin aşırı kalabalık Lodz gettosuna sürgün edilmesi bariz bir biçimde imkânsızdı. Bu Yahudilerin baharda daha Doğu'ya

9 Peter Witte, "Two Decisions Concerning the "Final Solution to the Jewish Question": Deportations to Lodz and Mass Murder in Chelmno", *Holocaust and Genocide Studies* 9, sayı 3 (1995), s. 330.

gönderileceklerine dair verilen söz, fiilen geçerliliği olmayan eğreti bir vaat idi ve Greiser'den ya da diğer Lodz yetkililerinden gelebilecek protestonun önünü alma amacı taşıyordu. Yani, Nazi liderin kararının bağlamı daha da kafa karıştırıcı bir hal alıyordu.

Tahliye işlemine Reich'ın batısından başlanması Hitler'in olası saiklerinden birine işaret ediyor: Britanya bombardımanının yarattığı hasar sonucunda doğan konut ihtiyacı nedeniyle Batı ve Kuzeybatı Bölge Yöneticileri'nin ısrarcı talepleri. Doğrudan Hitler'e yöneltilen özellikle acil bir talep, bir gün önce Britanya'nın gerçekleştirdiği ağır hava saldırısının ardından, 16 Eylül'de, Hamburg Bölge Yöneticisi Karl Kaufmann'dan gelmişti.[10] "Berlin'i Yahudilerden temizleme" konusunda Goebbels'in sürekli dayatması da bu tür talepleri pekiştiriyordu.

Hitler'in ani kararı, esas olarak, Stalin'in tüm Volga Almanlarının Sibirya'ya sürgün edilmeleri talimatı verdiği yönünde bir haberin gelmesine bağlanır.[11] 14 Eylül'de haberi Hitler'in karargâhına ulaştıran Rosenberg'in yaveri Otto Bräutigam'a, bu bilgiye Hitler'in büyük önem atfettiği söylenmişti.[12] Hitler, 16 Eylül'de Ribbentrop ile görüştükten sonra –bu yoruma göre– on yedisinde kararını vermişti. Ancak biliyoruz ki Goebbels altı gün önce günlüğünde Stalin'in talimatından söz etmişti ve ertesi gün de sürgünlerin dünya ölçeğinde nasıl yankılandığına değiniyordu.[13] Dolayısıyla Hitler'in şüphesiz yaklaşık bir hafta önce aldığı ve o ana kadar tepki göstermediği haberden 14 Eylül'de etkilenmiş olması ihtimal dâhilinde değildir. Ayrıca, Volga Almanlarının intikamı için Almanya Yahudilerini sürmenin Stalin tarzı bir adamı pek de etkilemeyeceğini tabii ki biliyordu. Volga Almanları, tamamıyla farklı bir nedenle bu erken karar için kullanışlı bir bahane olabilirdi: Bu neden, Roosevelt'in Birleşik Devletler'i savaşa sokmak için sürdürdüğü ısrarcı çabaydı.

Nazi lideri, Roosevelt'in Büyük Britanya'ya yaptığı doğrudan yardım konusunda fazlasıyla bilgi sahibiydi; Ağustos 1941 tarihli Churchill-Roosevelt görüşmesi, esas olarak bir ittifakın temelinin atıldığının işaretiydi. Berlin, Stalin'in savaşma irade ve kabiliyetini korumak konusunda Roosevelt'in gösterdiği kararlılığı dikkatle izliyordu. Almanlar, Roosevelt'in gayri resmî temsilcisi Harry Hopkins'in Moskova'daki görevini ve daha Birleşik Devletler'in acil gereksinimlerinin sağlanmasından önce, Amerikan üretim bantlarından çıkan uçak ve tankların doğrudan Sovyet güçlerine gönderildiğini bi-

10 *A.g.e.*, s. 324-25.

11 *A.g.e.*

12 *A.g.e.*

13 Joseph Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Gobbels: Sämtliche Fragmente*, yay. haz. Elke Fröhlich, bölüm 2, cilt 1 (Münih, 1996), s. 384, 388.

liyorlardı.[14] Hitler'in, Roosevelt'in arkasındaki tehditkâr gücün Yahudiler olduğu yönündeki düşüncesiyle tüm bu olanlar şüpheye yer bırakmayacak biçimde örtüşüyordu. Aksi takdirde, dünya kapitalizmi liderinin tehdit altındaki Bolşevizm kalesine yardım ve destek yetiştirmeye amade olması başka nasıl açıklanabilirdi?

Ocak 1939'da Hitler, henüz ortaya çıkan Polonya krizine müdahale etmekten demokrasileri vazgeçirmek için, Paris, Londra ve esas olarak da Washington'daki Yahudi "savaş kışkırtıcılarını" bildik "kehanetleri" ile tehdit ediyordu. Nazi lider, Ocak 1941'de, muhtemelen Roosevelt'in tekrar seçilmesine ve esas olarak da Birleşik Devletler'in "demokrasinin büyük cephaneliği" olacağına dair şömine başı sohbetindeki sözlerine tepki olarak, bir kez daha kâhinliğe başvuruyordu (gerçi bu sefer biraz farklı terimler kullanıyordu). Konuşmalar ve tehditlerin Amerika Başkanı'nı yolundan saptırmayacağı anlaşıldığında, Nazi lider (Berlin'e gönderilmiş çok sayıda Amerikalı muhabir tarafından) dikkatle izlenen Yahudi cemaatine, Almanya Yahudilerine yönelik doğrudan ve fazlasıyla tehditkâr adımların Roosevelt'in "Yahudi çevresini" etkileyeceğini düşünmüş olabilir. Alman Yahudileri fiilen ve görünür biçimde, Birleşik Devletler'in savaş yönünde hamle etme ihtimallerine karşı, berbat bir kaderin eşiğinde bekleyen rehinelere dönüştürülüyordu.

Dışişleri Bakanlığı'ndan Fritz Rademacher, Temmuz 1940'ta, Madagaskar planı konusunda aynı düşünceyi dillendiriyordu: "[Madagaskar'daki] Yahudiler, Amerika'daki ırkdaşlarının gelecekte doğru tutum almasını sağlamanın teminatı olarak Almanların elinde rehin kalacaklardır."[15] 1941 Mart ayında Dışişleri Bakanlığı bir kez daha Almanya Yahudileri ile ilgili yaptırımları Amerikan politikasıyla ilişkilendirecekti; (o sırada hazırlanmakta olan) Reich'ı terk eden Yahudilerin vatandaşlıklarını kaybetmeleri ve mallarına el konulmasıyla ilgili yeni kararnamenin 26 Mart'ta ilan edilmesi talep ediliyordu ve bu tarih Lend-Lease Bill'in [Ödünç verme ve Kiralama Yasası] yürürlüğe gireceği tarihti.[16]

Roosevelt'i baskı altına alma ihtiyacı, 1941 Eylül ayının ilk günlerinde Hitler'e çok daha acil görünmüş olmalıdır. 4 Eylül'de, Birleşik Devletler destroyeri *Greer* tarafından tehlikeli biçimde izlenen –ve Greer'in yönlendirildiği Britanya uçağının saldırısına uğrayan– Alman denizaltısı U-652, Ameri-

14 Gerhard L. Weinberg, *A World at Arms: A Global History of World War II* (Cambridge, UK, 1994), s. 243-244.

15 Bu, Nisan 1933'teki anti-Yahudi boykotun bahanesi olmuştur ve 1938 yılı sonundan savaşa kadar, defalarca etkili bir anti-Yahudi strateji olduğundan söz edilmiştir. Bkz. Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews, Volume 1: The Years of Persecution, 1933-1939* (New York, 1997), s. 316.

16 Martin Dean, "The Development and Implementation of Nazi Denaturalization and Confiscation Policy up to the Eleventh Decree to the Reich Citizenship Law", *Holocaust and Genocide Studies* 16, sayı 2 (2002), s. 230.

kan gemisini torpilleme girişiminde bulundu. Hem Greer hem de U-652 yara almadan kurtuldu ancak bir hafta sonra, 11 Eylül'de, olayı çarpıtarak aktaran Roosevelt, Almanya ile savaşa giden yolda önemli bir Amerikan adımı olan "gördüğü yerde vurma" politikasını ilan etti.[17] "Aktif savunma zamanı geldi" diyordu başkan radyo konuşmasında ve iki gün sonra, Amerika "tarafsız bölgesinde" (tek taraflı olarak Birleşik Devletler tarafından tanımlanmıştı ve Orta Atlantik'e kadar uzanıyordu) karşılaşılan tüm Mihver devletleri gemilerinin görüldükleri yerde vurulmaları emri Amerikan deniz kuvvetlerine ulaştı.[18]

Hitler'in zihninde, karşı tehdidin iki yönlü işlediği düşünülebilir: Ya Almanya Yahudilerini tehdit eden kader (Yahudi baskısına bağlı olarak) Roosevelt'in izlediği yoldan sonunda vazgeçmesine yol açacaktı *ya da* eğer Roosevelt ve Yahudiler Reich ile savaşa girmekte inat ederlerse –yani, topyekûn savaş kapıdaysa– en tehlikeli iç düşman Alman topraklarından zaten çıkarılmış olacaktı.

Aslında Hitler'in kararı Eylül ayının ilk günlerinde alınmış olabilirdi. 2 Eylül'de Himmler Nazi liderin öğle yemeğindeki misafiriydi. Gündemde başka konular vardı fakat aynı günün ilerleyen saatlerinde, Reichsführer Genel Hükümet'teki temsilcisi Krüger ile buluştu ve onunla Yahudilerin Reich'tan sürülmesini görüştü ("*Judenfrage-Aussiedlung aus dem Reich*"). İki gün sonra, *Greer* hadisesi vuku bulduğu sırada, Reichsführer bir kez daha Hitler'le buluştu ve aynı günün akşamı Warthegau'daki adamı Koppe ile görüştü.[19] Pratikteki engeller Frank'ın daha fazla Polonyalı ve Yahudi'nin Genel Hükümet'e nakledilmesi konusundaki uzlaşmaz tutumu ve Lodz gettosundaki aşırı kalabalıktı.[20]

Moskova'ya saldırı başlayacağı sırada, muhtemelen Reich'tan Doğu'ya nakliye hatlarındaki aşırı yoğunluğa sürgün trenlerinin bindireceği yükü değerlendirebilmek için, Hitler yaklaşık üç hafta daha bekledi. Ekim ayı başlarında, Almanların Vyasma ve Briansk zaferlerinin ardından karara varıldı: Sürgünler başlayabilirdi.[21] Şehrin Belediye Başkanı Werner Ventzki tarafından kışkırtılan Lodz Valisi Friedrich Uebelhoer, yaklaşmakta olan Yahudi akınına karşı Himmler'i protesto etmeye cüret edince ve hatta Eichmann'ı

17 Saul Friedländer, *Prelude to Downfall: Hitler and the United States, 1939-1941* (New York, 1967), s. 290 vd.

18 *A.g.e.*, s. 291.

19 Bu görüşmeler ve ilgili konular için bkz. Heinrich Himmler, *Der Dienstkalender Heinrich Himmler 1941/42*, yay. haz. Peter Witte ve ark. (Hamburg, 1999), s. 203, 205.

20 *A.g.e.*, s. 205, not 19.

21 Christopher R. Browning ve Jürgen Matthäus, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942* (Lincoln, NE, 2004), s. 328.

gettodaki durumla ilgili yanlış bilgi aktarmakla suçlayınca, Himmler kendisine sert bir cevap yazdı.[22]

Viyana'dan Lodz'a ilk nakil 15 Ekim'de gerçekleşti; bunu, on altısında Prag ve Lüksemburg'dan, on yedisinde de Berlin'den nakiller izledi. 5 Kasım'da, 19.593 Yahudi'nin gönderildiği yirmi nakil ile ilk aşama sona erdi.[23] Bu arada, 23 Ekim'de Eichmann ve adamları ilk sürgünlerle ilgili raporları değerlendirdiler ve mevcut yöntemlere bazı idari adımlar ve pratik tedbirler eklediler.[24] Daha sonra, 8 Kasım'da, ikinci aşama başladı ve 1942 Ocak ayı ortalarına kadar sürdü. Bu sefer toplam 22.000 Yahudi'nin uzak doğuya, Ostland'a, Riga, Kovno ve Minsk'e (ileride göreceğimiz gibi, Heydrich'in önerisiyle) gönderildiği yirmi iki nakil gerçekleştirildi.[25] Hedefi Riga olan nakillerden beşi yön değiştirerek Kovno'ya yönlendirildi; bu 5.000 sürgünün hiçbiri gettoya ayak basmadı: Bölgeye varmalarıyla birlikte hemen XI. Hisar'a götürüldüler, 25 ve 29 Kasım tarihlerinde iki parti halinde vurularak öldürüldüler.[26] Bir ay önce, 28 Ekim'de, Kovno gettosu sakini yaklaşık 10.000 kişi katledilmişti. Minsk'te 13.000 yerli Yahudi 7 Kasım'da, 7.000 kişilik diğer bir grup 20 Kasım'da imha edildiler. Ekim ve Kasım 1941'deki kitlesel katliamların Reich'tan yeni gelenlere yer açma niyeti taşıdığı açıktı. Ayrıca, daha önce gördüğümüz gibi, bazı yeni sürgünler hedef noktaya varır varmaz öldürüldüler.

Kısa süre sonra, nakledilenler arasında *Mischlinge* ve madalyalı savaş gazileri de bulunduğu için Reichsführer'e yöneltilen şikâyetler arttı. Ayrıca, Kovno katliamı haberleri yayılınca, Himmler, 30 Kasım Pazar günü, alelacele Berlin'den Riga'ya gönderilen Yahudilerin "tasfiye edilmemesi" talimatını verdi.[27] Talimat Riga'ya çok geç ulaştı ve öfkeli bir SS şefi kendi başına hareket ettiği gerekçesiyle Jeckeln'i cezalandırmakla tehdit etti.[28] İzleyen aylar boyunca Almanya'dan sürgün edilen Yahudilerin kitlesel infazları durduruldu. Ancak bu kısa bir soluklanma olacaktı.

---

22 Himmler ve Uebelhoer ve daha sonra Heydrich ve Uebelhoer arasındaki yazışmalar için bkz. *A.g.e.*, s. 331 vd. Aynı zamanda bkz. H. G. Adler, *Der verwaltete Mensch: Studien zur Deportation der Juden aus Deutscland* (Tübingen, 1974), s. 173 vd.

23 Henry Friedlander, "The Deportation of the German Jews: Post-War German Trials of Nazi Criminals", *Year Book of the Leo Baeck Institute* (Londra, 1984), cilt 29, s. 212.

24 Ek tedbirler konusunda bkz. Yaacov Lozowick, "Malice in Action", *Yad Vashem Bulletin* 27 (1999), s. 300-301.

25 Kovno'ya sürgün edilen Reich Yahudilerinin kaderi konusunda bkz. Dina Porat, "The Legend of the Struggle of the Jews from the Third Reich in the Ninth Fort Near Kovno, 1941-1942", *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* 20 (1991), s. 363 vd. ve özellikle s. 375 vd.

26 Friedlander, "The Deportation of the German Jews: Post-War German Trials of Nazi Criminals", s. 214.

27 Himmler, *Der Dienstkalender*, s. 278, not 104.

28 *A.g.e.*

II

Wehrmacht'ın Moskova'ya yönelik saldırısı, Tayfun, 2 Ekim'de başladı; Almanların Doğu'daki savaşı kış başlamadan kazanmaları için son şanslarıydı. Birkaç gün boyunca, zafer yine ulaşılır görünüyordu. Temmuz ayında olduğu gibi, Hitler'in sevinçli ruh hâlini OKW ve Sovyet başkentine ilerleyen ana kuvvetin, Merkez Ordular Grubu'nun komutanı Fedor von Bock da paylaşıyordu. Nazi şefi 4 Ekim'de Sportpalast'da yapacağı önemli konuşma için Berlin'e döndüğünde Goebbels şu notu düşüyordu: "Çok iyi görünüyor ve ruh hâlinde coşkulu bir iyimserlik var. Tam anlamıyla bir iyimserlik yayıyor. ... Führer, eğer hava biraz iyi giderse Sovyet ordusunun on dört gün içinde imha edileceğine inanıyor." Daha sonra, 7 Ekim: "Cephede her şey yolunda. Führer'in aşırı iyimserliği sürüyor."[29]

Aslında o günlerde Hitler'in ruh hâli öylesine coşkulu, Kızıl Ordu'nun ve Sovyetler Birliği'nin yıkılacağına dair açıklamaları öylesine kesindi ki, basın şefi Dietrich 13 Ekim'de büyük haberi duyurdu: "Askerî anlamda bu savaş bitmiştir. Artık yapılması gerekenler, hem içeride hem de dışarıda, özü itibarıyla siyasal niteliklidir. Alman ordularının, bir aşamada, doğudaki ilerlemesi duracak ve bizim tespit edeceğimiz bir sınır çizilecektir; bu, büyük Avrupa'nın ve Almanya'nın önderliğindeki Avrupa bloğu toplumunun çıkarlarını Doğu'ya karşı koruyacaktır."[30] Dietrich aslında sadece Führer'in ve dolayısıyla da ordunun değerlendirmelerini tekrar ediyordu.

Yahudiler, Avrupa'nın her yerinde, askerî haberleri endişeli bir koro gibi takip ediyorlardı; önce çaresiz, bir süre sonra umutlu ve yıl sonunda heyecanlı. Sierakowiak 3 Ekim'de, "Hitler'in konuşmasında doğuya çok büyük bir saldırı başlattıklarını söylediği haber veriliyor," diyordu.[31] "Nasıl gelişeceğini merak ediyorum. Görünen o ki öncekiler gibi bu da zafere ulaşacak." Ve daha sonra 10 Ekim'de: "Güya Almanlar 3 milyon kişilik ordularıyla Rus cephesini yarmışlar ve Moskova'ya ilerliyorlarmış. Cephede komutayı bizzat Hitler almış. Yani, bu da başka bir başarılı saldırı olacak. Almanlar gerçekten alt edilemez. Bu gettoda çürüyüp gideceğimiz kesin."[32] Birkaç gün sonra Kaplan umutsuzluğun sesi oluyordu. 18 Ekim'de düştüğü kayıt şöyleydi: "Doğu cephesinde Naziler ilerlemeye devam ediyor ve Moskova'nın kapısına dayandılar. Şehir hâlâ çaresizce savaşıyor ancak kaderi belli – muhakkak ki

29 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 2, s. 49-50, 73 (çevirisi için bkz. Christopher R. Browning, *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers* [Cambridge, 2000], s. 38).

30 Yay. haz. Willi A. Boelcke, *Wollt Ihr den totalen Krieg? Die geheimen Goebbels Konferenzen 1939-1943* (Herrsching, 1989), s. 246.

31 Dawid Sierakowiak, *The Diary of Dawid Sierakowiak*, yay. haz. Alan Adelson (New York, 1996), s. 136.

32 *A.g.e.*, s. 138.

Naziler tarafından fethedilecek. ... Ve Moskova düştüğünde tüm Avrupa başkentleri Nazi egemenliği altında olacak. ... Nazi zaferi, Avrupa Yahudilerinin tamamı için ahlâken ve madden tümüyle yok oluş anlamına geliyor. Son gelen haberler en fazla umutlananlarımızı bile karamsarlığa sevk etti. Bu savaş yıllarca süreceğe benziyor."[33] 25 Ekim'de Klemperer'in ifadesi kısa ve özdü: "Kış başladığı halde Almanların Rusya'daki ilerlemesi sürüyor."[34]

Diğer günlük yazarları biraz daha az kötümserdi. Mesela, Breslau'dan eski lise öğretmeni Willy Cohn, 11 Ekim'de, bir gün önceki tüm özel zafer duyurularının "erken gelin güveyi olmak" (*Vorschusslorbeeren*) gibi göründüğünü söylüyor ve ekliyordu: "Sonuçta, tüm dünya diğerlerine ait!"[35] 20 Ekim'de Cohn, Kongre'nin "Tarafsızlık Yasası"nı yürürlükten kaldırmasına değiniyor ve şu sonuca varıyordu: "Bunun anlamı, Birleşik Devletler'in yakın gelecekte savaşa gireceğidir."[36] Sebastian ise Alman resmî açıklamalarındaki nüansları fark etmişti; 10 Ekim'de Alman ve Romanya gazetelerinin borazanlığını yaptığı doğudaki zafer haberlerini kayda geçtikten sonra, ertesi gün şunları yazıyordu: "Bugünün gazetelerinin tonunda küçük, neredeyse algılanamaz bir düşüş var. *Universal*'in başlıklarından biri, 'Çöküş Saati Yaklaştı,' diyor. Dün ise çöküş zaten gerçekleşmiş bir durumdu. Ancak gerçek olan hâlâ savaşın sürdüğü."[37] Daha batıdaki Yahudiler arasında daha keskin biçimde ayrılan düşünceler vardı: "Rusya'daki olaylar Yahudileri ikiye böldü," diye not düşüyordu Biélinky 14 Ekim'de. "Rusya'nın çoktan yenilgiye uğradığını düşünenler var ve muzafferlerden cömert bir jest bekliyorlar. Diğerleri Rus direnişine güçlü bir inanç besliyorlar."[38]

Tuhaf bir biçimde, Alman tarafında, özellikle de ordu karargâhında askerî duruma ilişkin yanlış algı Kasım ayına kadar sürdü. Soğukkanlı planlamacı Halder Moskova'nın 200 kilometre doğusuna ilerlemeyi, Stalingrad'ı fethetmeyi ve Maykop petrol sahasını ele geçirmeyi öngörüyordu, daha azını değil. Generallerin ayaklarını yeniden yere bastıran ve Moskova'nın alınması gibi daha mütevazı bir hedefe geri döndüren bizzat Hitler oldu.[39] Nazi lider 1 Kasım'da Sovyet başkentine saldırının yeniden başlamasını emretti.[40] An-

33 Chaim Aron Kaplan, *Scroll of Agony: The Warsaw diary of Chaim A. Kaplan*, yay. haz. Abraham I. Katsh (Bloomington, 1999), s. 272.

34 Victor Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1933-41* (New York, 1998), s. 440.

35 Willy Cohn, *Als Jude in Breslau 1941*, yay. haz. Joseph Walk (Gerlingen, 1984), s. 106.

36 *A.g.e.*, s. 110.

37 Mihail Sebastian, *Journal, 1935-1944* (Chicago, 2000), s. 425.

38 Jacques Biélinky, *Journal, 1940-1942: Un journaliste juif à Paris sous l'Occupation*, yay. haz. Renée Poznánski (Paris, 1992), s. 156.

39 Ian Kershaw, *Hitler, 1936-45: Nemesis* (New York, 2000), s. 440.

40 Ernst Klink, "The Conduct of Operations: 1. The Army and the Navy", *The Attack on the Soviet Union*, yay. haz. Horst Boog (Oxford, 1998), s. 685 vd., 690 vd., 701-2.

cak o zamana kadar sertleşen Sovyet direnişi, kış teçhizatının yokluğu, hava sıcaklığının ekside seyrediyor olması ve birliklerin tümüyle tükenmişliği Wehrmacht'ın duraklamasına yol açtı. Kasım sonunda Kızıl Ordu Almanların birkaç gün önce işgal ettiği Rostov-na-Donu'yu geri aldı; harekât başladığından beri ilk büyük Sovyet askerî başarısı buydu. 1 Aralık'ta Alman saldırısı kesin bir biçimde durduruldu. 4 Aralık'ta, Uzak Doğu'dan getirilen taze Sovyet güçleri Moskova önlerinde karşı saldırıya geçti: Almanların ilk geri çekilişi başladı.

Giderek artan karamsarlık Goebbels'in günlüğüne de yansıdı: 16 Kasım'da, "Doğu'daki iletişim ve yiyecek arzını konu alan kapsamlı OKW raporu dikkate değer güçlüklerden söz ediyor," diyordu. "Hava koşulları bizi sürekli yeni ve planlanmamış tedbirler almaya mecbur ediyor. Ayrıca, hava durumu beklenmedik derecede istikrarsızlık gösterdiği için, bazen tedbirlerin her gün değiştirilmesi gerekiyor. Birliklerimiz daha önce görülmedik zorluklarla karşı karşıya."[41]

Doğu Cephesi'nde Wehrmacht vahim bir durumdayken Birleşik Devletler de adım adım savaşa katılıyordu. 17 Ekim'de, bir Alman denizaltısı Birleşik Devletler destroyeri *Kearney*'e saldırdı ve on bir denizci öldü; birkaç gün sonra ticari Amerikan gemisi *Lehigh*'e, Afrika Körfezi açıklarında torpido ile saldırıldı; 31 Ekim'de Reuben James destroyeri batırıldı ve yüzden fazla Amerikan denizcisi can verdi. Bu ilan edilmemiş deniz savaşının (tabii ki Alman denizaltıları, o dönemde gemilerin milliyetlerini tespit edemiyordu)[42] ortasında, 27 Ekim'de Amerika Başkanı elinde Hitler'in tüm dinleri ortadan kaldırma niyetinde olduğunu gösteren belgeler ayrıca Latin Amerika'nın Nazi denetiminde beş devlete bölünmesi ile ilgili Nazi planlarını yansıtan haritalar olduğunu ilan etti.[43] Roosevelt'in iddiaları asılsızdı ancak niyeti yeterince açıktı. Kongre –ve kamuoyu– tarafsız kalmadı: 13 Kasım'da, Britanya ve Sovyetler Birliği'ne Amerikan yardımlarının ulaştırılmasını ciddi biçimde aksatan Tarafsızlık Yasası kaldırıldı. 16 Kasım'da Goebbels şu değerlendirmeyi yaptı: "Siyasal durumu esas itibarıyla Birleşik Devletler'de olayların akışı belirliyor. Amerikan basını Roosevelt'in niyetini artık gizlemiyor. En geç gelecek yıl sonunda savaşa girmek istiyor."[44]

Berlin açısından, Roosevelt'in hamleleri tabii ki Yahudi komplolarının bir sonucuydu. İtalya Dışişleri Bakanı Galeazzo Ciano ayın yirmi dokuzunda

41 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 2, s. 296.

42 Friedländer, *Prelude to Downfall: Hitler and the United States, 1939-1941*, s. 292 vd.

43 David M. Kennedy, *Freedom from Fear: The American People in Depression and War, 1929-1945* (New York, 1999), s. 499.

44 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 2, s. 297.

günlüğüne, "Roosevelt'in konuşması [27 Ekim] çok etkili oldu," diye yazıyordu. "Almanlar, Amerika'nın savaşa girişine sebep olacak ya da hızlandıracak bir şey yapmamaya kesin kararlıydılar. Ribbentrop uzun bir öğle yemeğinde Roosevelt'e saldırdı. 'Basına her zaman şunu yazmaları için emir verdim: "Yahudi Roosevelt"; Bir kehanette bulunmak istiyorum. Bu adam Kapitol'de kendi halkı tarafından taşlanacak.' Bana kalırsa Roosevelt yaşlılıktan ölecek zira deneyimlerim bana Ribbentrop'un kehanetlerine itibar etmememi söylüyor."[45]

Hitler'in, Almanya Yahudilerini sürerek Roosevelt'in çevresindeki "Yahudi hizip" üzerinde oluşturmayı umuyor olabileceği baskının dışında, Amerika'nın savaşa girişine engel teşkil edebilecek en büyük fırsat, izolasyonist kampanyanın başarısında yatıyordu. Bu aşamada savaş karşıtı ajitasyon, Amerikan Birinci Komitesi ve komitenin parlak sözcüsü, dünyaca ünlü bir pilot ve trajik biçimde kaçırılarak öldürülen bir erkek çocuğun babası olan Charles A. Lindbergh önderliğinde yürütülüyordu.

11 Eylül'de, Roosevelt'in "aktif savunma" konuşmasının ardından Lindbergh, Des Moines Salonu'nu dolduran sekiz bin Iowa'lıya hitaben, "Savaş kışkırtıcıları kimlerdir?" başlıklı en saldırgan konuşmasını yaptı. Lindbergh, yönetimi, Britanyalıları ve Yahudileri suçladı.[46] Yahudilerle ilgili olarak, zor durumlarına üzüldüğünü ve Almanya'daki rejimin alaşağı edilmesi isteklerini anlayışla karşıladığını ifade ederek sözlerine başladı. "Ancak dürüst ve vizyon sahibi hiç kimse, bugün burada onların savaş yanlısı politikalarının, hem kendileri ve hem de bizler için taşıdığı tehlikeleri görmezden gelip desteklemez."

Lindbergh'in değindiği ikinci nokta, hiçbir biçimde ilk söylediklerinin etkisini yumuşatmıyordu: "Bu ülkedeki Yahudi gruplar savaş kışkırtıcılığı yapmak yerine mümkün her yolla savaşa karşı çıkmalıdırlar zira sonuçlarından ilk etkileneceklerin arasında onlar da olacaktır. Hoşgörü, barışa ve güce bağlı bir meziyettir." Savaşın kendileri için nasıl bir tehdit olduğunu anlayan az sayıda Yahudi'nin varlığına değindikten sonra Lindbergh şöyle devam ediyordu: "Ancak çoğunluk hâlâ anlamıyor. Sinemamızda, basınımızda, radyomuzda ve Hükümetimizde sahip oldukları büyük pay, bu ülke için yarattıkları büyük tehlikenin de kaynağını oluşturuyor." Lindbergh, muhtemelen farkında bile olmadan, Amerikalıların namlı anti-Semit şamatacısı, radyo vaizi Peder Charles Coughlin'in ya da Goebbels'in savlarının seviyesine iniyordu.

---

45 Galeazzo Ciano, *Diary, 1937-1943: The Complete Unabridged Diaries of Count Galeazzo Ciano, Italian Minister for Foreign Affairs, 1936-1943* (Londra, 2002), s.459.

46 Des Moines konuşmasıyla ilgili olarak bkz. A. Scott Berg, *Lindbergh* (New York, 1998), s. 324 vd.

Yahudilerle ilgili üçüncü ve son bölüm, örtük olarak en kışkırtıcı olanıydı: "Ne Yahudi ne de Britanya halkına saldırıyorum," diyordu. "Her iki ırka da saygım var. Ancak söylediğim şu: Hem Britanya hem de Yahudi ırkı liderleri, kendi bakış açılarından anlaşılır olan ancak bizim bakış açımızdan önerilemeyecek gerekçelerle, Amerikan olmayan gerekçelerle, bizi savaşa sokmak istiyorlar. Kendi çıkarlarına olduğuna inandıkları şeyi gözettikleri için onları suçlayamayız. Ancak biz de kendimizinkini gözetmeliyiz. Diğer milletlerin olağan tutku ve önyargılarının bizim ülkemizi yıkıma sürüklemesine göz yumamayız."[47]

Lindbergh'in biyografi yazarlarından biri şu değerlendirmeyi yapıyor: "Lindbergh, Yahudilere karşı saygılı olmak için geriye doğru yaslanıyor; ancak Amerikan Yahudilerini 'öteki' millet olduğunu ve çıkarlarının 'Amerikan çıkarı' olmadığını söyleyerek 'dışlamayı' ima ediyor ve böylelikle de Birleşik Devletler'in temelini sarsıyor."[48] Konuşmasının yarattığı öfke, Lindbergh'in siyasal faaliyetini sona erdirmekle kalmadı ama aynı zamanda, Amerikan toplumunun bazı katmanlarındaki güçlü anti-Semit duygulara rağmen, "makul terimlerle" ifade edilmiş dahi olsa, büyük çoğunluğun herhangi bir dışlayıcı konuşmaya itibar etmeyeceğini de gösterdi. Goebbels konuşmayı da tepkileri de gözden kaçırmadı.

14 Eylül'de, "bugün," diye not düşüyordu bakan, "Albay Lindbergh'in konuşmasının orijinal metni geldi. Yahudilere karşı sert bir saldırı başlatmış ama tabii ki sonuçta arı kovanına düşmüş. New York basını tarantula tarafından sokulmuş gibi havlıyor. Lindbergh'e hayran olmamak elde değil: Sadece kendisine güvenerek bu dalavereciler, Yahudiler, plütokratlar ve kapitalistler ortaklığına karşı çıkma cesaretini gösterdi."[49]

7 Aralık'ta Japonlar Pearl Harbour'a saldırdı. 11 Aralık'ta, kaçınılmaz olan karşısında erken davranarak, Nazi lideri Birleşik Devletler'e savaş ilan etti.

III

Hitler'in Yahudilerle ilgili uzun süren düşük-düzeyli tutumu 1941 sonbaharından çıkarken aniden sona erdi: Son ayların yarattığı baskı, iğrenç anti-Yahudi girişim ve tehditlerin yolunu açtı. Bu keskin değişim, Alman Yahudilerinin sürülmesi kararının hemen ardından geldi; modern zamanların en tuhaf "gündemi" ile harekete geçilmişti.

Tayfun'un hemen öncesinde, 2 Ekim'de, "yılın büyük hayati savaşlarının

47 *A.g.e.*, s. 426-27.

48 *A.g.e.*, s. 427.

49 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 1, s. 417.

sonuncusu... kış öncesinde düşmanı yerle bir edecek son güçlü darbe" için hazır bekleyen milyonlarca askere hitaben yaptığı konuşmada Hitler, "sadece Almanya'yı değil tüm Avrupa'yı yok etmek üzere olan" bu "korkunç, barbar" düşmanın gerçek kimliği konusunda şüpheye yer bırakmıyordu. İğrenç kapitalizmi ve onun sadece diğer yüzü olan Bolşevizm'i destekleyenlerin aynı olduğunu ilan ediyordu: "Yahudiler ve sadece Yahudiler!" (*Juden und nur Juden*!).[50] Ertesi gün, yıllık Kış Yardımı Kampanyası'nın açılışı için spor salonunda yaptığı konuşmada Hitler Yahudileri "dünya düşmanı" olarak tanımladı.[51] O günden itibaren anti-Yahudi ifadeleri daha şiddetli bir hal alacaktı.

Nazi lider, 13 Ekim'de, Birleşik Devletler ekonomi politikalarının feci durumunu "Yahudi düşüncesine" bağladı.[52] Ertesi gün yine Yahudi ticari düşünce ve faaliyetlerini eleştiriyordu.[53] Ayın on yedisinde bir gündüz bir de akşam olmak üzere Yahudiler iki kez gündeme geldi. Öğle yemeğinde Hitler Romanya'daki durumu ve namlı yoz memurlarını değerlendirdi: "[değişim için] önkoşul Yahudilerin yok edilmesi; aksi takdirde devlet [yozlaşmadan] kurtulamaz."[54] Akşam yemeğinden sonra, Fritz Sauckel ve Fritz Todt ile yapılan sohbet dönüp dolaşıp Beyaz Rusya ve Ukrayna'da gelecekteki Alman yerleşimine geldi: Nazi lider, "yıkıcı Yahudiler" gitmiş olacak diye söz veriyordu.[55] Ayın on sekizinde Hitler'in anti-Yahudi saplantısı, İngiltere'yi savaşa götüren yolda Yahudilerin rolüne yöneldi.[56] On dokuzunda, Roma İmparatorluğu'nda devletin yapısını yıkmak üzere Yahudilerin yönlendirdiği, Bolşevizm-öncesi Hıristiyan köle hareketinden bahsediyordu.[57] İki gün sonra, 21 Ekim'de Hitler daha geniş kapsamlı bir saldırıya girişti: İsa Yahudi değildi; Yahudi Paul, Roma İmparatorluğu'nun kuyusunu kazmak üzere, İsa'yı yanıltmıştı. Yahudilerin hedefi, ırksal özlerini tahrip ederek milletleri yok etmekti. Rusya'da, diyordu Nazi lider, Yahudiler yüz binlerce erkeği sürgüne göndererek geride kalan karılarını diğer bölgelerden getirilen erkeklere bırakmayı hedefliyorlardı. Çok büyük ölçekli melezlemeler organize ediyorlardı. Yahudiliğin bir kolu olan Hıristiyanlığın Ortaçağ'da karşıtlarına zulmettiği gibi, Yahudiler de Bolşevizm adına insanlara zulmetmeyi sür-

50 Hitler'in 2 Ekim 1941 tarihli gündeminin metni için bkz. Adolf Hitler, *Hitler: Reden und Proklamationen, 1932-1945: Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, yay. haz. Max Domarus, 4 cilt (Leonberg, 1987-88), cilt 4, bölüm 2, s. 1756-57.

51 *A.g.e.*, s. 1759.

52 Adolf Hitler, *Monologe im Führer-Hauptquartier 1941-1944*, yay. haz. Werner Jochmann ve Heinrich Heim (Münih, 2000), s. 78.

53 *A.g.e.*, s. 88.

54 *A.g.e.*, s. 90.

55 *A.g.e.*

56 *A.g.e.*, s. 93.

57 *A.g.e.*, s. 96.

dürüyordu. "Şaul Aziz Paul'a dönüşmüştü, Mordechai de Karl Marx'a." Sonra bildik final bölümü geliyordu: "Bu haşeratı imha ederek insanlığa yapmış olacağımız iyiliği askerlerimiz hayal dahi edemez."[58] İlk dönemdeki konuşmalarının, Dietrich Eckart ile diyaloglarının ve özellikle de *Mein Kampf*'ın en azgınca temaları, neredeyse aynı kelimelerle, geri gelmişti.

Bu arada, Nazi lider Yahudi bir bireye öfkesini yöneltme fırsatını da kaçırmayacaktı. 20 Ekim'de, *Berliner Illustrierte Nachtausgabe* Hamburglu bir Yahudi olan yetmiş dört yaşındaki Markus Luftgas'ın yumurta karaborsacılığından dolayı iki yıl hapse mahkûm olduğunu haber yaptı. Bunu okuyan Hitler, Luftgas'ın ölüme mahkûm edilmesini istedi. 23 Ekim'de Adalet Bakanlığı Luftgas'ın infaz için Gestapo'ya teslim edildiğini Reich Şansölyeliğine bildirdi.[59]

25 Ekim'de Hitler misafirleri Himmler ve Heydrich'e bildik "kehanetini" hatırlatıyordu – sanki buna gerek varmış gibi: "Yahudilikle ilgili bir kehanette bulunmuştum: Eğer savaştan kaçınmak mümkün olmazsa Yahudiler Avrupa'dan yok olacak demiştim. Bu suçlu Dünya Savaşı'ndaki iki milyon insan ölümünün ve bu sefer de daha şimdiden yüz binlerce kişinin ölümünün suçunu taşıyor. Şimdi hiç kimse gelip onların Doğu'daki bataklıklara sürülmemelerini söylemesin! Bizim adamlarımızı kim düşünüyor? Ayrıca, Yahudileri imha etme niyetimize dair çıkan söylentiler de bizim için kötü değil. Terör yararlı bir şey."[60] Ve bununla bağlantısı olmayan bir beyanda daha bulunuyordu: "Yahudi Devleti kurma girişimi başarısız olacak."[61] "Söylenti" konusundaki tespit Alman toplumunu kastediyor olabilir; ancak daha büyük olasılık yurtdışında, özellikle Birleşik Devletler'de dolaşan söylentilere atıfta bulunduğudur. ... Nazi lider, aynı gün, Latin Amerika'da Yahudi propagandasının etkileri konusunda Ciano'yu [İtalya Dışişleri Bakanı] uyardı. Aynı konuşmada, alaycı Dışişleri Bakanı Yahudi propagandasının İtalya'nın içsel durumunu da en karanlık renklerle resmettiğini konuğuna söyleyecekti; Ciano, bunların tabii ki doğru olmadığını da ekledi.[62]

Kasım başında Hitler dişçisi SS Standartenführer Prof. Dr. Hugo Blaschke ve asistanı Dr. Richter'e diğer bir uzun Yahudi aleyhtarı tarihsel-siyasal söylev çekiyordu. Avrupalılar Yahudilerin doğasını keşfettiğinde, diyordu Hitler konuklarına, aralarında olması gereken dayanışmayı da anlayacaklar. Bu

---

58 *A.g.e.*, s. 96-99 (bazı alıntıların tercümeleri için aynı zamanda bkz. Adolf Hitler, *Hitler's Table Talk, 1941-1944*, yay. haz. H. R. Trevor-Roper [Londra, 1953]), s. 79.

59 Nuremberg doc. NG-287. Aktarıldığı kaynak, yay. haz. Josef Wulf, *Presse und Funk im Drittenreich: Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1964), s. 254.

60 Hitler, *Monologue*, s. 106.

61 *A.g.e.*

62 Andreas Hillgruber, *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler: Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes* (Frankfurt am Main, 1967-70), cilt 1, s. 634-35.

dayanışmanın önündeki engel Yahudilerdi ve varlıklarını sürdürebilmelerinin nedeni Avrupa dayanışmasının olmamasıydı: "Şimdi de onu yok etmek istiyordu." Söylevinin başında Hitler savaşın sonunda Yahudilerin çöküşüne (*Himmelssturz*) tanık olunacağı kehanetinde bulunuyordu. Manevi ve sanatsal bir kavrayışa sahip değiller, diye devam ediyordu; özleri itibarıyla yalancılar ve sahtekârlar.[63]

Bu haftalarda Hitler'in yaptığı iki önemli anti-Yahudi konuşmanın birincisi, 8 Kasım 1941'de partinin "Eski Tüfeklerine" yaptığı yıllık konuşmaydı. Bir yıl önce aynı vesileyle yaptığı konuşmada Yahudilere hiç değinmemişti. Nazi lideri bu sefer sert ve yoğun bir anti-Yahudi söyleve girişti. Temalarının birçoğu sadece daha önceki, özellikle 1936 ve 1937 yıllarındaki atıp tutmalarının tekrarıydı fakat aynı zamanda son üç dört haftadaki patlamalarını da yineliyordu. Hitler dinleyicilerine şöyle diyordu: Bu savaş yangınının arkasında, "uluslararası ticaretten geçinen 'kundakçıyı' aramak gerekir, yani uluslararası Yahudiliği. Eğer bu gerçekten uzaklaşırsak," diye haykırıyordu, "artık Nasyonal Sosyalist olmayız." Nazi lider daha sonra "önemli bir Yahudi'nin" [Disraeli], "dünya tarihinin anahtarı ırktır" sözünü hatırlatıyordu. Aslında, gerçekleşmekte olan olayların arkasında Yahudiler vardı ve kanlı girişimleri için önemsiz insanları kullanıyorlardı. Bu noktada, Hitler bir kez daha haykırıyordu: "Dünyayı kundaklayanların bu Yahudiler olduğunu biliyorum [*Ich habe diese Juden als die Weltbrandstifter kennengelernt*]".[64] Bu daha sadece girişti.

Nazi lider daha sonra, Yahudilerin milletleri zehirlemek için (basın, radyo, sinema, tiyatro), kapitalist ve demokratik politikacıların silah pazarındaki hisselerinden para kazanmalarını sağlamak maksadıyla milletleri savaşa sokmak için kullandıkları yöntemleri anlattı. Yahudilerin önderlik ettiği bu tür koalisyonlar Almanya'dan defedilmişti; şimdi aynı düşman dışarıdan Alman *Volk*'una ve Reich'a karşı duruyordu. Bir dizi ulusu savaşın ön cephesine ittikten sonra Yahudiler güvenli araçlarına geri döndüler: "Yahudi ruhunun en açıkça denetim altında tuttuğu İktidarın, Yahudiliğin bugünkü en büyük hizmetkârı Sovyetler Birliği'nin [*Die Sowjetunion, die nun einmal der grösste Diener des Judentums ist*], bize karşı harekete geçeceği gerçeği, kolayca anlaşılacak bir durumdur," diye haykırıyordu Hitler. "Yahudi komiserler örgütlenmesinin" –aslında köle başları demek doğru olur– alt-insanların oluşturduğu kitlelere hükmettiği bu rejimin korkutuculuğunu anlattıktan sonra, Rus milliyetçiliğinin yönetimi devralacağı düşüncesini reddediyordu: "Böylesi bir eğilimin [milliyetçi] taşıyıcıları artık yok ve şimdi bu devlete hükmeden adamlar da bu güçlü Yahudiliğin elindeki araçtan başka bir şey

63 Hitler, *Monologe*, s. 130-31.

64 Hitler, *Reden*, cilt 4, s. 1772.

değil. ... Stalin sahneye çıktığında, perdenin önüne geçtiğinde, Kaganowitsch [Lazar Kaganowitsch Stalin'in Yahudi yardımcısıydı] bu devasa İmparatorluğa hükmeden tüm Yahudiler ile birlikte onun arkasında durmaktadır." Bu anti-Yahudi hakaret ve tehditlerin arasında Nazi lider sürmekte olan savaşın geleceğe dair boyutunu da net bir biçimde ifade ediyordu: "Sadık partili yoldaşlarım, bu savaş sadece Almanya için bir savaş değildir, tüm Avrupa içindir, var oluş ya da yok oluşu belirleyecektir!"[65] Yine bu konuşmada Hitler, hayatı boyunca kehanetlerde bulunduğunu dinleyicilerine bir kez hatırlattı. Ancak kehanet bu kez Yahudilerin imhasıyla (bu, konuşması boyunca ima ediliyordu) değil fakat bununla yakından ilgili başka bir konuyla ilgiliydi: Almanya'nın sırtından hançerlendiği 1918 Kasım'ı bir daha asla tekrarlanmayacaktı. "Her şey düşünülebilir," diye haykırıyordu, "bir tek şey hariç, Almanya asla teslim olmaz!"[66]

10 Kasım'da, Hitler'in Pétain'e gönderdiği mektupta, kısa da olsa Yahudilere değiniliyordu. Nazi lider ile Vichy'nin başı arasındaki hiçbir yazışmada daha önce Yahudi konusu geçmemişti. Eğer 22 Haziran'da, son dakikada, Bolşevik tehdidinin üzerine yürümeye karar vermeseydim," diyordu Hitler yazdığı mektupta, "Almanya'nın yıkılışıyla birlikte Fransız Yahudilerinin zafere ulaşması çok kolay olurdu ama Fransa halkı da korkunç bir felakete sürüklenirdi."[67]

12 Kasım'da Hitler anti-Yahudi tiradına karargâhta devam ediyordu: Kral II. Friedrich Yahudileri Prusya'dan çıkararak "örnek" bir politikada karar kılmıştı.[68] Ayın on dokuzunda Nazi lider "göç etmek zorunda olan" Yahudilere merhamet etmeye karşı yeniden uyarıyordu; ona göre, bu Yahudilerin dünyanın her yerinde akrabaları varken ülkelerini terk etmeye zorlanan Almanların kimsesi yoktu ve tamamıyla kendi ayakları üzerinde durmak zorundaydılar.[69] Hitler'in çevresinde (hatta tüm Almanya'da) Yahudilerin artık göç etmediğinin, yeni bir hayata başlamak üzere hiçbir akrabanın yardımcı olamayacağı yerlere sürüldüklerinin bilinmemesine imkân yoktu.

16 Kasım tarihli *Das Reich*'ta Goebbels, "Yahudiler Suçlu'" başlığıyla efendisinin söylediklerini tekrarlıyordu. Okurlarına Hitler'in, savaş çıkması hâlinde Yahudilerin imha edileceği kehanetini hatırlatıyordu: "Şimdi bu kehanetin gerçekleştirilmesine tanıklık ediyoruz; Yahudilerin başına gelenler ağır fakat fazlasıyla hak edilmiş. Bu durumda üzüntü ya da merhamete yer yok. Bu savaşı tetiklerken," diye devam ediyordu bakan, "dünya Yahudiliği

65 *A.g.e.*, s. 1772-73.

66 *A.g.e.*, s. 1778.

67 *DGFP: Series D*, cilt 13 (Washington, 1964), s. 767.

68 Hitler, *Monologe*, s. 137.

69 *A.g.e.*, s. 143.

bir araya getirebileceği güçleri bütünüyle yanlış hesapladı. Bizim için planladığı ve gücü yetse tereddüt etmeden uygulayacağı aynı imha sürecinin içinde şimdi kademeli olarak kendisi yutuluyor. Maruz kaldıkları yıkım kendi ilkelerine göre gerçekleşiyor: "Göze göz, dişe diş!"[70] 1 Aralık'ta, Berlin'deki Friedrich Wilhelm Üniversitesinde seçkin bir dinleyici topluluğunun huzurunda yaptığı konuşmada, Bakan aynı tehditleri savuruyordu. Propaganda şefi konuşması boyunca, "Yahudi Sorunu'na" ancak cinai bir çözüm olarak anlaşılabilecek imalarda bulundu. Ancak, bu kaygı verici sert ifadelerin, tüm Avrupa Yahudilerinin süregiden ve sistematik imhasına mı gönderme yaptığı pek net değildi.[71]

21 Kasım'da Hitler Hava Kuvvetleri kahramanı General Ernst Udet'in (Göring tarafından –ve Hitler tarafından– Britanya Muharebesi yenilgisinden sorumlu tutulduğu için intihar etmişti) cenazesi için yeniden Berlin'deydi. Nazi lider Goebbels ile yaptığı görüşmede, Yahudilerle ilgili "etkili bir politika" yürütmeye niyetli olduğunu ancak bunun "soruna yol açacak" bir politika olmayacağını ifade ediyordu. Yahudiler Reich'tan şehir şehir boşaltılacaktı fakat Hitler ne zaman Berlin'e sıra geleceğini söylemiyordu. Bakanının karışık evliliklere, özellikle de sanat çevrelerinde sabır göstermesini istiyordu. Ona göre, "bu evlilikler yavaş yavaş ortadan kalkacağı için bu yolda eza çekmeye gerek yok" idi.[72]

27 Kasım'da Nazi lider Finli Dışişleri Bakanı Rolf Witting'e bir söylev veriyordu: "Tüm dünya Yahudiliğinin Bolşevizm'in yanında durduğu gerçeğinin bilinmesi lazım. Son tahlilde Bolşevizm'in sebebi olan güçlerin kamuoyunu denetimi altında tuttuğu ve biçimlendirdiği ülkelerde nesnel bir siyasal yaklaşım söz konusu olmaz. Tüm İngiliz milli aydın kesiminin savaşa karşı olması gerekirdi zira zaferin bile İngiltere'ye kazandıracağı bir şey yok. İngiltere'nin akılcı bir politika sürdürmesine engel olan Bolşevizm yanlısı ve Yahudi güçler olmuştur."[73]

Ertesi gün Hitler Kudüs Baş Müftüsü'nü kabul etti. Filistinli Arap lider Haj Amin-al-Huısseini, Irak'taki Britanya-karşıtı Rashid Ali al-Gaylani hükümetinin düşmesinden sonra Alman başkentine kaçmıştı. Hitler, Almanya'nın Yahudilere karşı savaşının "uzlaşmaz" olduğu ve Filistin'deki Yahudi

70 Joseph Goebbels, "Die Juden sind schuld!" Joseph Goebbels, *Das eherne Herz: Reden und Aufsätze aus den Jahren 1941/42*, yay. haz. Moritz Augustus Konstantin von Schirmeister (Münih, 1943), s. 85 vd.

71 Goebbels'in Das Reich'ta yer alan makalesi ve 1 Aralık konuşmasının harika bir çözümlemesi olarak bkz. Jeffrey Herf, "The 'Jewish War': Goebbels and the Antisemitic Campaign of the Nazi Propaganda Ministry", *Holocaust and Genocide Studies* 19, sayı 1 (2005), s. 67-68. Öncelikle bkz. Jeffrey Herf, *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust* (Cambridge, Mass., 2006), s. 122 vd.

72 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 2, s. 340-41.

73 *DGFP: Series D*, cilt 13, s. 850-51.

yerleşimlerini de kapsadığını Arap ziyaretçisine açıkça anlattı. "Almanya sırasıyla bütün Avrupa ülkelerinden Yahudi Sorunu'nu çözmelerini talep etme konusunda kararlı, bu arada, aynı çağrıyı Avrupa dışındaki ülkelere de yapacak."[74] Aynı gün, Romanya Başbakan Yardımcısı Mihai Antonescu ile yaptığı görüşmede de Nazi lider anti-Yahudi söylevine devam etmekten kendini alamadı; ancak bu kez yeni bir tema söz konusuydu: Resmî kayıtlarda belirtildiğine göre, "uzun bir konuşmayla Führer fiili durumu gözden geçirdi. Dünya Yahudiliği, Slavlarla ve maalesef Anglosaksonlarla birlikte kışkırtıcı bir savaş sürdürmektedir. Almanya ve müttefikleri, ham maddeler barındıran ve verimli toprakları olan bir kara parçasına gerçekten büyük ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca, Yahudilerin, Bolşevizm ve Panslavizm mücadelesinde kendini gösteren yıkıcı bir eğilimleri olduğu da bir gerçek."[75]

Panslavizm beklenmedik bir durumdu. Rusya'nın Batı'ya doğru yayılması konusunda "Çar I. Petro'nun duyduğu arzunun", önce Belçika ve sonra da Alman basını tarafından keşfinin hemen ardından su yüzüne çıktı. Hitler, kısa süre sonra bu vasiyetin gerçek olmadığını ancak özgünlüğü nedeniyle yine de kullanılması talimatını verdi. "[Führer] konunun mümkün en geniş biçimde Alman basınında tartışılmasını istedi: Çar I. Petro'nun emperyalist politikası, savaş-öncesi Rus politikasının ve Stalin politikalarının kılavuzu idi. Bolşevist dünya egemenliği ve Slav emperyalizmi Stalin politikalarında bir araya gelmişti. ... I. Petro'nun vasiyeti ile ilgili olarak profesörlerin ve başkalarının neler tespit ettiklerinin bir önemi yoktu. Önemli olan, Rus politikasının, I. Petro'nun vasiyetinde ortaya konulan ilkelere göre sürdürülüyor olduğunu tarihin gösterdiğiydi." Bunun üzerine basın, "konuyu çok geniş çaplı ele aldı ve Führer'i memnun edecek şekilde işledi."[76]

30 Kasım akşamı, partinin ilk günlerinde Nuremberg tren istasyonunda Yahudilerle çıkan kavgaya dair anılarından yakın çevresine söz ederken Hitler en sevdiği konuya bir kez daha döndü.[77] 1 Aralık gecesi çok daha fazlasından söz etti. Irksal içgüdüler konusu hakkında düşünürken Hitler bazı Yahudilerin ille de Almanya'ya zarar verme niyeti taşımadıklarını söylüyordu, ama öyle de olsa, uzun vadede ırklarının çıkarıyla aralarına mesafe koyamazlardı. Yahudiler diğer ırkları neden yok ediyordu? Nazi lider bu olgunun doğal-tarihsel temel ilkesini bilmediğini kabul ediyordu. Ancak, yıkıcı eylemlerinin sonucunda Yahudiler, milletler arasında gerek duydukları savunma mekanizmalarını yaratmışlardı. Hitler, Dietrich Eckart'ın bir keresinde kendisine, tanıdığım tek dürüst Yahudi Otto Weininger idi ve o da ırkının

74 Hillgruber, *Staatsmänner*, s. 664 vd.

75 *DGFP: Series D*, cilt 13, s. 893.

76 Schmidt'in Ribbentrop için hazırladığı memorandum, 30 Kasım 1941, *a.g.e.*, s. 908-9.

77 Hitler, *Monologe*, s. 144.

yıkıcı doğasını fark ettiğinde intihar etti, diye anlattığını da ekliyordu. İlginç bir biçimde, Hitler ikinci ve üçüncü kuşak Yahudi melezlerinin genellikle Yahudilerle bir araya geleceği tespitiyle konuyu sonlandırıyordu. Ancak, nihai olarak doğanın yıkıcı unsurları yok edeceğini de ekliyordu: Yedinci, sekizinci ya da dokuzuncu kuşakta Yahudi tarafı için Mendel yasası işleyecek [out-Mendeled] (*ausgemendelt* ifadesini kullanarak, kalıtım yasalarını keşfeden Çek Papaz Gregor Mendel'in adıyla bir kelime oyunu yapıyor) ve "ırksal saflık yeniden kurulacak."[78]

Pearl Harbour'dan dört gün sonra, 11 Aralık'ta Hitler Reichstag'da Almanya'nın Birleşik Devletler'e savaş ilan edeceğini duyurdu. Daha en baştan Mesihlik teması mevcuttu: "Eğer takdiri ilâhi Alman halkını bu savaştan uzak tutmazsa, o zaman bana bu tarihi çarpışmanın liderliğini bahşettiği için Tanrı'ya minnettar olacağım, o çarpışma ki sadece Almanya'nın değil Avrupa'nın, hatta önümüzdeki 500 ya da 1.000 yıl boyunca tüm dünyanın tarihine kesin biçimini verecek."[79] Bunu yaklaşmakta olan çarpışmanın ilk değerlendirmesi izliyordu ve Sovyetler Birliği'nin "Avrupa'ya" saldırı hazırlığına değinildikten sonra tarihsel karşılaştırmalara geçiliyordu: Romalılar ve Germenler Batı uygarlığını Hunlardan kurtarmıştı; şimdi de Almanya sadece kendisi için değil tüm kıtanın savunması için savaşıyordu.[80]

Ardından savaş sorumluluğuyla ilgili diğer bir uzun bölüm vardı; bu, Hitler'i Reichstag toplantısının konusuna biraz daha yaklaştırıyordu. Son birkaç onyıl boyunca iki Amerikan başkanı tarifsiz sıkıntılara sebep olmuştu: Wilson ve Roosevelt. "Felçli Profesör" Wilson, sadece Roosevelt politikalarının habercisiydi; ancak Roosevelt'i ve Almanya nefretini tam olarak anlayabilmek için, çok önemli bir unsuru hatırda tutmak gerekir: Amerikalı politikacının Başkanlığa çıkması tam da Hitler'in Almanya'da liderliği ele geçirdiği zamana rastlar. Bu iki kişiliğin ve her iki rejimin karşılaştırılması kaçınılmaz olarak Nazi liderin açık üstünlüğünü ortaya çıkaracaktır. Hitler şöyle devam ediyordu: "Bay Roosevelt'i destekleyen güçler, halkımın geleceğini göz önünde tutarak ve içimden gelen kutsal inancımla, benim karşısında mücadele ettiğim güçlerdir. Amerika Başkanı'nın bel bağladığı 'danışmanlar grubu' içinde, bizim Almanya'da asalaklıklarını belli ettikleri için savaştığımız ve kamusal hayattan dışlamaya başladığımız halkın mensupları var." Daha sonra, Roosevelt liderliğinin ne kadar yıkıcı olduğunu tekrar kanıtlamasının ardından, Hitler iddialarının özüne geldi: "Bu adamın yardıma çağırdığı ruhların ya da daha doğrusu onu çağıran ruhların, *Yahudi* [vurgu metnin aslında mevcuttur] olarak düzenden değil yıkımdan yana oldukla-

78 *A.g.e.*, s. 147-8.

79 Hitler, *Reden*, bölüm 2, cilt 4, s. 1794.

80 *A.g.e.*, s. 1794-97.

rı hatırlanacak olursa Birleşik Devletler'deki gelişmelere şaşmamak gerekir." Bundan sonrası kaçınılmazdır: Roosevelt –ve arkasındaki Yahudiler– dikkatleri hatalarından başka bir yöne çevirmek için ülke dışında bir oyuna gereksinim duymuştur.[81]

Bu noktada Hitler artık nefret yüklü bir anti-Yahudi söylev için hazırdır: "O [Roosevelt], bunu [siyasal oyunu] yaparken etrafındaki Yahudi çevresi tarafından desteklenmiştir; o Yahudiler ki Eski-Ahit tarzı bağnazlıklarıyla, Birleşik Devletler'in giderek daha fazla anti-Semit bir tutum takınan Avrupa milletlerine diğer bir Purim [Pers İmparatorluğu'nda yaşayan Yahudilerin kendilerine yönelik öldürme girişiminden kurtulmalarının kutlandığı bir Yahudi bayramı – ç.n.] hazırlamak için Birleşik Devletler'in araç olabileceğini düşünmüşlerdir. Bu adamın [Roosevelt] etrafında toplananlar, tüm şeytani alçaklıklarıyla Yahudilerdir ama bu adam da onlara elini uzatmıştır."[82] Üçlü İttifaka uygun olarak, Birleşik Devletler'e resmen savaş ilan ederek Hitler, şiddeti henüz kestirilemeyen bir Dünya Savaşı ile düşman çemberini kapatmıştır.

Ertesi gün, 12 Aralık'ta Hitler'in *Reichsleiter* ve *Gauleiter* topluluğu huzurunda yaptığı gizli konuşmayı Goebbels şöyle özetliyordu: "Yahudi meselesi ile ilgili olarak Führer geçmişteki hataları temizlemeye kararlı [*reinen Tisch zu machen*]. Eğer bir kez daha dünya savaşı çıkarırlarsa Yahudilerin yok edileceklerini öngörüyor. Bu sadece kelimelerden ibaret değil. Savaş burada ve Yahudilerin imhası da kaçınılmaz sonucu olmalı. Bu mesele duygusallıktan uzak tasarlanmalı. Yahudiler için değil Alman halkımız için merhamet göstermek üzere buradayız. Alman halkı, doğu harekâtında bir kez daha yaklaşık 160.000 kurban verdi ve bu kanlı savaşın sorumluları bunu hayatlarıyla ödemek zorunda kalacaklar."[83]

Daha sonra, Himmler'in randevu defterindeki 18 Aralık tarihli nota göre, aynı gün yapılan bir toplantıda Hitler ona bilgi vermişti: "Yahudi Sorunu | partizanları yok edin."[84] Dikey çizginin ne anlama geldiği anlaşılamıyor. "Partizanlar" olarak tanımlanan Yahudilerin Sovyet topraklarındakiler olmadığı çok açık zira onlar zaten altı aydır imha ediliyordu. Kastedilen ölümcül iç düşmandı, 1917-1918'de olduğu gibi planlayarak ve kalleşçe Reich'ı sırtından hançerleyebilecek olan, kendi sınırları içinde savaşan düşmandı, şimdi de tüm cephelerde yeni bir "dünya savaşı" bir öncekinin tüm tehlikeleri-

81 *A.g.e.*, s. 1800-1804. "Bu adamın çağırdığı ruhlar", tabii ki Goethe'nin *Faust*'una göndermedir.

82 *A.g.e.*, s. 1804.

83 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 2, s. 498 vd.

84 Himmler, *Der Dienstkalender*, s. 194; Christian Gerlach, "Die Wannsee-Konferenz, das Schiksal der deutschen Juden und Hitlers politische Grundsatzentscheidung, alle Juden Europas zu ermorden", Christian Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord: Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg* (Hamburg, 1998), s. 8, 121.

ni yeniden ateşliyordu. Ayrıca, "partizanlar" Hitler'in 16 Temmuz 1941 konferansı bildirisinde başvurduğu genel diğer anlamla da özdeşleştiriliyor olabilirdi: Almanya'nın menzilinde olan tüm *potansiyel düşmanlar*; daha önce gördüğümüz gibi, bu ifade herhangi bir sivili, eğer istenirse tüm cemaatleri kapsayabilirdi. Yani talimat açıktı: Burada sınır olmaksızın imha edilecek olanlar Yahudilerdi.

17 Aralık'ta, SS Reichsführer ile görüşmesinin hemen öncesinde Hitler Yahudi meselesini bir kez daha Goebbels ile konuştu. "Führer bu konuda [Yahudi Sorunu] kalıcı bir ilerlemede kararlı" diye kayıt düşüyordu Propaganda Bakanı, "ve burjuva duygusallığı onu durduramayacak." Hitler ve bakanı Yahudilerin Reich'tan tahliyesini konuşuyorlardı ancak anlaşılan o ki daha sonra genelde Yahudi meselesi de ele alınmıştı: "Tüm Yahudiler Doğu'ya nakledilmeli. Orada başlarına ne geleceği bizim çok umurumuzda değil. Bu kaderi kendileri yarattılar; savaş istediler, şimdi de faturayı ödemeliler." Goebbels şöyle devam ediyordu: "Askerî sorumluluğun tüm yüküne rağmen Führer'in... bu konulara hâlâ zaman bulabilmesi ve net bir bakışa sahip olması rahatlatıcı. Bu sorunu, gereken sertlikle sadece kendisi kesin olarak çözebilir."[85]

İki ay boyunca Nazi lider, 19 Ekim, 25 Ekim, 12 Aralık, 17 Aralık ve 18 Aralık tarihlerinde *Yahudilerin imhası* konusuna açıkça değindi ve bu husus, 12-16 Aralık tarihleri arasında, Goebbels, Rosenberg ve Frank tarafından dolaylı olarak yinelendi. Hitler'in beyanatlarında daha önce bu tür bir durum hiç olmamıştı. Aslında, imhaya dair yedi beyandan beşinin 11 Aralık tarihini izleyen birkaç gün içinde olması, Amerika'nın savaşa girmesinin sonucunda nihai bir karara varıldığını gösteren örtülü bir mesaj olarak da değerlendirilebilir. 28-29 Aralık gecesi Hitler azılı anti-Semit Julius Streicher'den söz etti: "Streicher'in *Der Stürmer*'de yaptığı şuydu: Yahudilerin ideal portresini çizmek. Yahudiler, Streicher'in betimlediğinden çok daha kana susamış ve kavgacıdır."[86]

Bunlara ek olarak, yılın son mesajında Nazi lider anti-Semit tehdit ve hakaretlerine güçlü bir yeni doz daha ekleyecekti. Goebbels'e göre, aynı günün akşamı Bakan tarafından radyoda okunmak üzere 31 Aralık'ta bu mesajı dikte ettirmişti.[87] Konuşmanın tonu alışılmadık derecede savunmacı ve güvensizdi – böyle olması anlaşılır bir durumdu. Alman şefe göre Reich'a savaş dayatanlar, başlattığı büyük iç değişimleri sürdürmekte olan Hitler'in yön değiştirmesinin sorumlusu idiler. Ancak Tanrı'nın yardımıyla zafer kazanıla-

85 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 2, s. 533-34.

86 Hitler, *Monologe*, s. 158.

87 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 2, s. 614.

caktı (bu kısa mesajda birçok kez Tanrı'ya başvuruluyordu). Baş düşmana, Yahudi'ye en az dört kez değiniliyordu. Başta, düşmanlar arasında –"Yahudi-kapitalist-Bolşevik dünya komplosu"– sadece önemli bir unsurdular; kısa süre sonra Nazi lider halkına –ve tüm Avrupa'ya– eğer "Roosevelt ve Churchill ile ittifak yapan Yahudi Bolşevizm zafere ulaşırsa başlarına gelecek korkunç kaderden" söz ederken yeniden konu ediliyorlardı; sonra o bildik kehanet kısmen beliriyordu: "Yahudiler Avrupa milletlerini yok edemeyecekler, kendi saldırılarının kurbanı olacaklar" [*Der Jude aber wird nicht die europäischen Völker ausrotten, sondern er wird das Opfer seines eigenen Anschlages sein*]; son olarak, uyarılarının son bölümünde, Almanya'nın ve Avrupa'nın kurtarıcısı bir kez daha "Kadiri Mutlak"tan yardım istedikten sonra, kötülüğün kaynağı olarak dördüncü kez Yahudilerden söz ediyordu: "Eğer hepimiz içtenlikle görevlerimizi yerine getirirsek Tanrı'nın inayetiyle kaderimiz tecelli edecektir. Kendi halkının yaşamı için, ekmeği için ve geleceği için savaşanlar kazanacaktır! Yahudi nefretleriyle bu savaşta halkları yok etmeye teşebbüs edenler ise yerle bir edilecektir!"[88] Mesaj, diğer bir Tanrı'ya yakarı ile son buluyordu. 1941 yılı böylelikle sona eriyordu: Hitler'in sözleriyle, bu yıl, "dünya tarihindeki en büyük zaferin" yılı olmalıydı.

IV

"En yüksek otoritenin" savurduğu ölümcül tehditler sürekli bir atıp tutmaya dönüşünce, hızla daha da ölümcül bir seferberlik gelişti. 1941 yazından itibaren, Alman ve Romen işgali altındaki Sovyet topraklarındaki Yahudi katliamları şaşırtıcı boyutlara ulaştı. Diğer ölüm tarlalarının yanı sıra Kamenetz-Podolsky, Kiev, Kovno, Minsk, Riga ve –artık Genel Hükümet'in parçası olan– Doğu Galiçya şehirlerinde ve Odessa'da, her bir *Aktion*'da Yahudilerin binlercesi hatta bazen *on binlercesi* katlediliyordu. Bazı yerel komutanlar görevlerinde olağanüstü başarılı oldular.

Mesela Güney Galiçya, Stanislawów'da yerel Güvenlik Polisi Komutanı Hans Krüger, Galiçya SSPF Friedrich Katzmann ve Genel Hükümet Güvenlik Polisi Başkanı Karl Eberhard Schöngarth'dan tam yetki almasının ardından tereddütsüz işi ele almıştı.[89] 12 Ekim 1941 sabahı şehrin Yahudile-

88 Hitler, *Reden*, s. 1820-21.

89 Galiçya'daki öldürme operasyonu –1941 sonbaharındaki kitle katliamları da dahil– oldukça kapsamlı biçimde incelenmiştir. Özellikle bkz. Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944: Organization und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (Münih, 1996); Dieter Pohl, "Hans Krüger and the Murder of the Jews in the Stanislawow Region (Galicia)", *Yad Vashem Studies* 26 (1998); Thomas Sandkühler, *"Endlösung" in Galizien: der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941-1944* (Bonn,

ri gruplar hâlinde bölge mezarlığına götürüldüler. 1.000 kişilik ilk Yahudi grubu kapıdan içeri sokuldu, soyunmaları söylendi ve açık çukurlar içinde öldürmeler başladı. Toplu mezarların yanı başına Krüger ölüm komandoları (Alman polis birimleri, Ukraynalı yedek kuvvetler ve bir grup Alman kökenli gönüllü) için, üzerinde yiyecek ve votka olan masalar kurdurmuştu. Şehirden alınıp mezarlığa doğru sıra halindeki Yahudiler götürülürken giderek daha da karmaşık bir hal alan katliama bizzat Krüger nezaret ediyordu; SD şefi zaman zaman adamlarının faaliyetini bir elinde salamlı sandviç diğerinde şnaps şişesi ile teftiş ediyordu. Panik, ailelerin hep birlikte çukura atlamalarına yol açarken, orada ya vuruluyorlar ya da diri diri gömülüyorlardı; diğerleri, taranarak öldürülene kadar, mezarlığın duvarlarına tırmanmaya çalışıyorlardı. Karanlığın çökmesiyle birlikte Krüger geride kalan Yahudilere Führer'in cezalarını erteleme lütfunda bulunduğunu duyurdu; kapılara doğru panik hâlinde kaçış bazı diğerlerinin de ezilerek yerde kalmasına yol açtı: O gün 10.000-12.000 arası Stanislawów Yahudisi öldürülmüştü.[90] Geriye kalanlar bir gettoya götürüldü.

Üç ay sonra, daha sonra da bahsedeceğimiz günlük yazarı genç kadın Elisheva, iki kadın arkadaşı Tamarczyk ve Esterka'nın 12 Ekim mezarlık katliamında öldürülmeleri üzerine yorum yapıyordu: "Sanırım" diyordu Elisheva, "ölüm derhal canını alarak ona [Tamarczyk] iyi davrandı. Boğularak öldürüldüğü görülen arkadaşı Esterka gibi acı çekmek zorunda kalmadı."[91]

Daha Reich'tan ilk nakliyatın öncesinde, 10 Ekim'de Heydrich, Prag'da üst düzey yerel SS komutanlarının ve Eichmann'ın katıldığı bir toplantı düzenledi. RSHA şefi, yardımcılarına elli bin sürgünün Ostland'a (Riga, Minsk) gönderileceğini söylüyordu. Bir süre sonra Kovno da eklenecekti.[92] Protektora Yahudileri için Heydrich, biri Moravia'da diğeri Bohemya'da iki transit kamp (kendisi "seri aktarma kampı" diyordu) kurulmasını planlıyordu. Yahudiler buradan, zaten "ağır zayiata uğramış" olarak doğu yönünde yola çıkacaklardı. Ağır zayiat, daha fazla açıklanmıyordu; sadece doğaçlama kullanılmış bir ifade olabilirdi (Sovyet topraklarında yol inşa eden Yahudi zorun-

1996); Browning ve Matthäus, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942*, s. 347 vd.

90 Mezarlıktaki olayların anlatımı konusunda özellikle bkz. Sandkühler, *Endlösung in Galizien*, s. 151-52.

91 Elsa Binder'in günlüğünün aktarıldığı kaynak, Alexandra Zapruder, *Salvaged Pages. Young Writers Diaries of the Holocaust* (New Haven, 2002), s. 301 vd., özellikle s. 315.

92 Minsk'e gönderilen sürgünler de yerli Yahudilerin kitlesel infazına yol açtı; Reich'tan gelecek sürgünlere yer açabilmek için yerli Yahudilerin öldürülüyor olması Mogilev'de bir imha tesisi kurulması yönündeki ertelenmiş planları açıklayabilir. Bu konuda bkz. Christian Gerlach, "Failure of Plans for an SS Extermination Camp in Mogilev, Belorussia", *Holocaust and Genocide Studies* 7, sayı 1 (1997), s. 60 vd.

lu çalışanların kaderi ile ilgili olarak Heydrich'in Ocak 1942 tarihli Wannsee konferansında benzer kelimelerle yaptığı öngörüler gibi).

Toplantı tutanaklarına göre Heydrich'in son cümlesi Himmler'in 18 Eylül'de Greiser'e yazdığı mektuptaki giriş cümlesinin tekrarıydı: Reichsführer "Führer'in dileği," diye başlıyordu, "Altreich ve Protektora'nın Yahudilerden temizlenmesi ve kurtulması." Heydrich 10 Ekim toplantısını kapatırken orada bulunanlara Führer'in dileğini hatırlatıyordu: "Führer, Yahudilerin bu yılın sonuna kadar Alman topraklarından çıkarılmasını istediğine göre, göze çarpan tüm sorunlar derhal çözülmelidir. Nakil meselesi de bir sorun yaratmamalıdır."[93]

Reichsführer 13 Ekim'de Globocnik ve Krüger ile buluştu. SS şefi, muhtemelen bu toplantıda Globocnik'e Belzec'te bir imha kampı inşa etmeye başlaması talimatını verdi.[94] Kampın, "sadece" Reich'tan gelen Yahudilere yer açmak maksadıyla Lublin bölgesi Yahudilerinin imhası için mi kurulduğu yoksa bölgedeki tüm Yahudilerin öldürülmesinin, sürekli yenilenen "Genel Doğu Planı'nın" ilk adımı olarak bölgedeki sömürgeleştirme planlarıyla bağlantılı mı olduğu konusunda net bir bilgimiz yok.[95] Her iki amaç için de tasarlanmış olabilirdi.[96]

Diğer yandan, esas olarak Reich'tan Lodz'a sürgün akını ile başa çıkmak için Warthegau'da kitle katliamı hazırlıklarının başladığını düşünebiliriz. Ötanazi uzmanı Herbert Lange uygun bir ölüm mekânı arayışlarına 1941

---

93 Heydrich'in beyanının tam metninin aktarıldığı kaynak, H. G. Adler, *Theresienstadt, 1941-1945: Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft. Geschichte, Soziologie, Psychologie* (Tübingen, 1960), s. 720 vd. Wannsee konferansını Altıncı Bölüm'de ele alacağız.

94 Himmler, *Der Dienstkalender*, s. 233-34, not 35.

95 Genel Doğu Planı kapsamında ilk sömürge projesi olan Zamosc bölgesinin rolü konusunda özellikle bkz. Bruno Wasser, "Die 'Germanisierung' im Distrikt Lublin als Generalprobe und erste Realisierungsphase des 'Generalplans Ost'", yay. haz. Mechtild Rössler, Sabine Schleiermacher ve Cordula Tollmien, *Der "Generalplan Ost": Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik* (Berlin, 1993), s. 271 vd.

96 Hitler, *Monologe*, s. 78 vd. Hans Mommsen'in, bütünsel "Nihai Çözüme" varan imha sürecini Globocnik'in Lublin'deki imha girişiminin ve Katzmann'ın Galiçya'daki katliam operasyonlarının tetiklediği düşüncesine katılmak zordur. Bu iddiaya göre, kendi yol yapımı projesinde (*Durchgangstrasse IV*) çalışmaya elverişli olmayan Yahudilerle ilgilenmek üzere T4 personeli göndermesi için Himmler'i ikna eden ve aynı zamanda Zamosc bölgesinden gelen Alman kökenlilere yer açmak isteyen Globocnik'tir. Yine bu yorum çizgisinden bakılarak, Globocnik'in girişimi Genel Hükümet'te diğer imha kamplarının inşasına yol açarak nihai olarak tüm Avrupa Yahudilerini yutan bir zincirleme etkiye varacaktır. Bu tez konusunda bkz. Hans Mommsen, *Auschwitz, 17 Juli 1942: Der Weg zur europäischen "Endlösung der Judenfrage"* (Münih, 2002), s. 134 vd., 138. Globocnik'in –ya da bir Jeckeln'in ve Greiser'in– fanatikliğine ya da girişkenliğine Himmler'in büyük değer verdiğine ve Hitler'in de takdir ettiğine şüphe yoktur; yine de, bu ya da başka yerel girişimlerin, daha sonra "die höchste Instanz"ın [üst merci] kendisininmişçesine uygulamaya koyacağı yöntemi belirlediğine dair bir işaret yoktur. Sistemin Globocnikleri ancak Himmler'in çizdiği sınırlar içinde faaliyet gösterebiliyorlardı ve genel imha planı konusunda Reichsführer'in kendisi de emirleri Hitler'den alıyordu.

Ekim ayı ortalarında başladı. Ostland (Riga, Mogilev) için planlanan imha mekânları, büyük ihtimalle yerli getto nüfusunun yerinde infaz edilmesi projesinin de bir parçasıydı.

Himmler'in onayıyla birkaç ötanazi uzmanı daha Eylül başlarında Lublin'e gönderilmişti. Eğer Reich'tan sürgünler konusunda Hitler'in talimatı Eylül başında Reichsführer'e iletildi ise, ötanazi uzmanlarının o tarihte gelmiş olmaları getto nüfusunun bir kısmını yok etmenin aşırı kalabalıklaşmaya karşı en iyi çözüm olarak daha en baştan düşünüldüğünün göstergesidir. Önce Brack daha sonra da bizzat Bouhler'in ziyaretlerinin ardından, 1 Kasım'da Belzec'in inşaatına başlandı.[97] Lodz yakınlarındaki Chelmno'da Lange'ın kurduğu ölüm tesisi çok daha basitti: Kasım ayı içinde RSHA üç gaz vagonu teslim etmişti ve Aralık ayı başında ilk kurban grubu için her şey hazırdı.

Olayların bu şekilde akışı düşünüldüğünde Eichmann'ın Kudüs duruşmasındaki ifadesi şaşırtıcıdır. Eichmann'a göre, Hitler tüm Avrupa Yahudilerinin imhasına karar verdiğini söyledikten sonra Heydrich kendisini teftiş için Lublin'e göndermişti. Lublin'e vardığında ağaçlarda hâlâ sonbahar yaprakları vardı ve Belzec'te (Eichmann adını hatırlayamıyordu) iki küçük gaz odasının hazırlandığını görmüştü. Bu ifade, tabii ki, Belzec'in inşasına Kasım başında (bu tarihte ağaçlar sonbahar renklerini çoktan kaybetmiş olurlar) başlandığı ve ilk barakanın da Aralık'ta hazır olduğu gerçeğine uymuyordu. Anlaşılan Eichmann, Heydrich'in "nihai emri" kendisine ne zaman söylediğini ve sonbaharın başında Lublin bölgesine hangi teftiş gezisinin yapıldığını net olarak hatırlamıyordu.[98]

Belzec ve Chelmno'nun başlangıçtaki "yerel" rolüne işaret eden diğer bazı göstergeler, Belzec gaz tesisatının teknik anlamda "kısıtlı kapasitesi" (1942 baharı sonundaki "iyileştirmeden" önce) ve Mayıs 1942'de Greiser'in Himmler'e gönderdiği, Chelmno'nun Lodz da dâhil Warthegau Yahudi nüfusunun (Greiser'e göre yaklaşık 100.000 Yahudi) bir kısmının imhasına hizmet edeceğini belirten mektubudur.[99]

---

97 Philippe Burrin, *Hitler and the Jews: The Genesis of the Holocaust* (Londra, 1994), s. 127.

98 Eichmann'ın hikâyesini anlaşılır kılmak için, bu ifadeyi, Hitler'in "Nihai Çözüm" başlatma kararını, Almanya'dan Yahudilerin sürülmesi talimatı yayınlandığı sırada, Eylül ayı içinde bir günde verdiğinin göstergesi olarak kullanan Christopher Browning'in, IVB4 başkanının Lublin'e kampın kurulmasının öncesinde gönderilmiş olduğunu ve mevcut barakaların gazlama için yeterli bulunmuş olduğunu varsayması gerekir. Durumun böyle olabileceğini gösteren hiçbir belge yoktur. Bkz. Browning ve Matthäus, *The Origins of the Final Solution*, s. 362 vd.

99 Belzec'in başlangıç aşamasındaki yetersiz gazlama kapasitesine işaret eden diğer bir kaynak, Dieter Pohl, *Von der "Judenpolitik" zum Judenmord: Der District Lublin des Generalgouvernements, 1933-1941*, cilt 3 (Frankfurt am Main, 1993). Greiser'in Himmler'e gönderdiği mektup konusunda bkz. Yay. haz. Tatiana Berenstein, *Faschismus, Getto, Massenmord: Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkrieges* (Doğu Berlin, 1961), s. 278.

Krüger ve Globocnik ile görüşmesinden birkaç gün sonra Himmler, Reich'tan (ve dolayısıyla bütün Kıta'dan) tüm Yahudi göçlerini durduran bir talimat verdi. Reichsführer'in 18 Ekim tarihli talimatı, ayın yirmi üçünde Müller tarafından "Yahudi Sorunu'na 'Nihai Çözüm'ün yaklaşması nedeniyle" diye açıklanarak, tüm Gestapo birimlerine iletildi.

Ayrıca, Himmler'in talimatının hemen öncesinde Heydrich, ilk bakışta anlaşılmaz görünen bir adım attı. RSHA şefi, Luther'den, İspanyol hükümetinin geçmiş aylarda Paris'te tutuklanan İspanyol vatandaşı iki bin Yahudi'nin Fas'a gönderilmesi talebinin reddedilmesini istedi. Heydrich, İspanyolların Yahudileri Fas'ta koruyamayacaklarını, ayrıca "savaştan sonra uygulamaya konulacak olan Yahudi Sorunu'na kesin çözüm yaptırımlarına bu Yahudilerin çok uzak kalacağını" iddia ediyordu.[100] Heydrich bu açıklamasının İspanyollara iletilmesini istedi.

Aslında herhangi bir istisnaya izin vermek henüz başlamış olan Reich'tan sürgünlerin ve Himmler'in her tür göçü durdurma talimatnamesinin kaygı verici önemini ciddi ölçüde azaltırdı. Ayrıca, eğer İspanyol Yahudilerinin nakli konusunda uzlaşılsaydı, mesela Macar, Romen ya da Türk hükümetleri de Fransa'da veya Avrupa'nın diğer bir bölgesinde yaşayan kendi Yahudilerinin gözetimine talip olmaz mıydı?

30 Ekim 1941'de (Heydrich'in kararından sadece birkaç gün sonra), Paris Alman elçiliğindeki Yahudi işleri sorumlusu Rudolf Schleier'in Wilhelmstrasse'ye gönderdiği telgraf, İspanyol önerisini reddettiğinde Himmler'in bunun bir örnek oluşturması korkusunu taşıyor olabileceğini doğruluyordu: "Fransa Askerî Komutası, 20 Ağustos 1941'deki büyük ölçekli tutuklamaları sırasında, yabancı uyruklular da dâhil çok sayıda Yahudi tutukladı; Komünist ve de Gaullist faaliyetlere ayrıca Fransa'nın işgal altındaki bölgesinde Wehrmacht mensuplarına yönelik girişimlere katılan Fransız ve diğer milletlerden Yahudiler. Paris'teki yabancı elçiler, kendi vatandaşları olan Yahudilerin serbest bırakılması için elçiliğimizden yardım istiyorlar. Askerî komuta ve Diplomatik Güvenlik Servisi, tutuklanan Yahudilerin yabancı uyruklu olmasının uygulanan yaptırımları hiçbir şekilde etkilemeyeceği görüşündeler. *Tek tek Yahudilerin serbest bırakılması örnek oluşturacaktır.*"[101] Heydrich'in değerlendirmesinin son kısmına gelecek olursak –"savaştan sonra uygulamaya konulacak olan Yahudi Sorunu'na kesin çözüm yaptırımlarına bu Yahudilerin çok uzak kalacağı"–, göçü yasaklarken yaklaşmakta

100 İspanyol önerisine Heydrich'in cevabı konusunda bkz. Bernd Rother, "Franco und die deutsche Judenverfolgung", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 46, sayı 2 (1998), s. 189 vd., özellikle 195. Aynı zamanda bkz. Bernd Rother, *Spanien und der Holocaust* (Tübingen, 2001).

101 *Trials of war criminals before the Nuremberg Military Tribunals*, 15 cilt, cilt 13, *U. S. v. von Weizsacker: The Ministries Case* (Washington, DC: U. S. GPO, 1952), Nuremberg doc. NG-5095, s. 174 [vurgu bana ait].

olan "Nihai Çözüme" gönderme yapmak standart Nazi formülü hâline gelmişti; hatırlanacağı gibi, 20 Mayıs 1941'de, Fransa ve Belçika'dan daha fazla göçü yasaklarken Göring de bu formülü kullanmıştı.

Heydrich İspanyollarla uğraşırken, Rosenberg'in İşgal Edilmiş Doğu Toprakları ile ilgili bakanlıktaki yardımcısı Eberhard Wetzel kendi şahsi talimatlarını ilan etme cüretini gösterdi: Çalışamaz durumdaki Ostland gettosu Yahudilerinin *ve* aynı durumdaki Reich Yahudilerinin "Brack'ın aygıtıyla [gaz odaları] ortadan kaldırılmasına" itirazı yoktu.[102] Wetzel'in 25 Ekim tarihli *nihil obstat*'ı, Wetzel ve Rosenberg'in konuyla ilgili söz sahibi olmamaları gerçeği bir kenara bırakılırsa, genel imha planına ilk doğrudan göndermeydi. Ayrıca, Rosenberg'e genel imha planının en erken Kasım ortalarında (eğer o tarihte öyle bir plan varsa) ya da Aralık'ta iletilmiş *olabileceği* unutulmamalıdır.

Hitler'in Avrupa Yahudilerini imha etme nihai kararını 1941 Eylül sonlarında ya da Ekim ayı başında verdiğini öne sürmek üzere, esasa dair önemi daha az olan birkaç diğer belge de kanıt gösterilmiştir; diğerleri, aksine, kararın Amerika'nın savaşa girmesinin ardından verildiğini göstermek üzere gündeme getirilmişti.[103] Hangisi olursa olsun, karar 1941'in son üç ayı içinde bir zamanda alınmıştı.

---

102 Bütünüyle aktarıldığı kaynak, Peter Longerich, *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung* (Münih, 1998), s. 443.

103 Daha önce değinildiği gibi, Hitler 12 Aralık'ta eski parti yoldaşlarına Avrupa Yahudilerinin imha edileceğini söyledi. Aynı ayın on altısında, Hitler'in konuşmasını dinlemiş olan Hans Frank, Kraków'daki üst düzey yöneticilerine Führer'inin sözlerini tekrarladı. Hitler'in sözleri karşısında Frank'ın gösterdiği tepkiyle, üç gün önce Himmler'le yaptığı uzun toplantının ardından 18 Kasım'da Rosenberg'in Alman basınına verdiği gizli beyanat nasıl ilişkilendirilmelidir?

Bu açıdan bakıldığında, karar Rosenberg'e muhtemelen Himmler tarafından iletildi ve o da bu yeni bilgiyi basınla olan konuşmasında kullandı, tıpkı Frank'ın Hitler'den duyduğunu bir ay sonra kullanacağı gibi. "Doğu toprakları," diyordu Rosenberg, "Avrupa halklarının karşı karşıya kaldığı bir sorunu çözmek için gerekli; bu sorun Yahudi Sorunu. Doğu'da hâlâ altı milyon Yahudi yaşıyor ve bu sorunun yegâne çözümü tüm Avrupa Yahudilerinin biyolojik olarak yok edilmeleri. Yahudi Sorunu Almanya için ancak son Yahudi Alman topraklarını terk edince çözülür ve Avrupa için, Ural dağlarına kadar tüm Avrupa kıtasında tek bir Yahudi'nin kalmamasıyla. Kaderin bize yüklediği görev bu. ... Onları Ural dağlarının ötesine sürmek gerekiyor ya da başka bir yolla yok etmek." (Aktarıldığı kaynak, Browning ve Matthäus, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942*, s. 404.)

Aslında, Rosenberg ile Himmler'in yaptığı toplantının öncelikli amacı, işgal edilmiş Doğu topraklarındaki görevlerin SS ve polis liderleri bir yanda ve Reich ya da *Gebeitskommissare* diğer yanda, nasıl dağıtılacağına dair açık kurallar tespit etmekti. Yahudi meselesi bu bağlamda konuşulmuştu ve Himmler'in zaten küçümsediği rakibine –herhangi bir kararın iletilmesi söz konusu olduysa dahi– bu konuda daha fazla bilgi verip vermediğini bilmiyoruz. Ertesi gün, Himmler ve Rosenberg Hitler'in akşam yemeğinde konuğu oldular. Yahudi meselesi konuşuldu mu? Bunu da bilmiyoruz. (Himmler-Rosenberg toplantısı konusunda bkz. Himmler, *Der Dienstkalender*, s. 262, not 46; Hitler ile yemek konusunda bkz. *A.g.e.*, s. 264.) O günün sofra sohbeti kayıtlarında Yahudi konusuna değinildiğine dair bir işaret yok. (Hitler, *Monologe*, s. 140-42.)

Rosenberg'in konuşmasına gelirsek, o da birden fazla anlama gelebilir. Hem biyolojik anlamda yok etmekten hem de Ural dağlarının ötesine sürmekten söz ediyor. Rosenberg, sadece

Topyekûn imha kararı zaten Ekim'de alınmış olsaydı, Almanya'dan sürgünlerden kaynaklı yerel katliamların, bu genel planın temel bir parçası ol-

sürgünü değil kökünü kazımayı kastediyor olabilir zira aynı konuşmanın ileriki bir bölümünde, konunun aciliyetini ve kendi neslinden Almanların bu tarihi görevi yerine getirme zorunluluğunu vurguluyor. (Konuşma metni için bkz. Browning ve Matthäus, s. 404.) Ancak, bu aciliyet, sonuç itibarıyla yine ortadan kalkmalarına yol açarak tüm Yahudilerin Ural dağlarının ötesine sürülmesi (tüm diğer bölgesel planlar gibi) anlamına geliyor olamaz mı?

1941 Kasım ayına ait diğer belgeler de en az Rosenberg'in konuşması kadar muğlak. Mesela, 6 Kasım'da Goebbels'in düştüğü kayda bakılırsa, Genel Hükümet'ten gelen bilgiye göre Yahudiler tüm umutlarını Sovyet zaferine bağlamışlardı. "Artık kaybedecek fazla bir şeyleri yok," diye devam ediyordu bakan. "Yeni umut ışıkları aradıkları için onları suçlayamayız. Hatta bunun bize faydası dahi olabilir zira tüm diğer işgal edilmiş bölgelerde olduğu gibi Genel Hükümet'te ve her şeyden önce Reich'ta, onlarla daha sonuç alıcı bir biçimde ilgilenebiliriz. (Joseph Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, yay. haz. Elke Fröhlich [Münih, 1995], bölüm 2, cilt 2, s. 241.)

29 Kasım 1941'de Heydrich, Berlin Am Kleinen Wannseestrasse 16 Interpol merkezinde, 9 Aralık'ta düzenlenecek konferans için davetiyeler gönderdi. Davet mektubu toplantının konusunu açıkça tanımlıyordu: "31 Temmuz 1941 tarihinde, Büyük Alman Reich'ı Devlet Mareşali, tüm merkezi kurumların katılımıyla Yahudi Sorunu'na toptan bir çözüm [*Gesamtlösung*] bulmak üzere gerekli tüm örgütsel, fiili ve maddi hazırlıkları yapmam ve en kısa sürede kendisine bir ana plan sunmam için beni görevlendirdi. ... Bu sorunlara verilmesi gereken büyük önem göz önüne alınarak ve bu nihai çözümle [*Endlösung*] bağlantılı diğer işlerle meşgul olan farklı kurumların ortak bir bakış açısına ulaşması maksadıyla bu sorunları ortak bir toplantının konusu yapmak istiyorum, zira Yahudiler Bohemya ve Moravia Protektoraları da dâhil olmak üzere Reich topraklarından Doğu'ya doğru düzenli nakillerle 15 Ekim 1941'den beri sürülüyorlar." [Nuremberg doc. 709-PS, *The Ministries Case*, s. 192-93.] Konferans Japonların Birleşik Devletler'e yönelik saldırısıyla ve Almanların planlı karşılığı nedeniyle ertelendi (Heydrich, 8 Ocak 1942'de, "maalesef konferansı iptal etmek zorunda kaldım," diye yazıyordu, "zira aniden bilinen olaylar meydana geldi ve bazı sayın davetliler bu işlerle meşgul"). (*A.g.e.*); toplantı 20 Ocak 1942 tarihinde düzenlendi.

İlk davetin tanımlanış biçimi, Göring'in Heydrich'e talimatından beri Yahudi Sorunu'na "genel çözüm" bulma yönünde hiçbir hazırlık yapılmadığını gösteriyor; eğer Ekim'de önemli bir genel karar olsaydı, dolaylı yönden de olsa bahsi geçerdi. Bahsi geçen tek somut gelişme Almanya'dan sürgünler. Bu gerçek ve Heydrich'in davetiyeleri gönderdiği tarih, Reich'tan tahliyelerin ve bu durumun yarattığı şikâyetlerin önemli bir tartışma gündemi oluşturduğuna işaret ediyor. (Gerlach'ın kitaptaki savı bu, Christian Gerlach, *"Die Wannsee-Konferenz das Schicksal der deutschen Juden und Hitlers politische Grundsatzentscheidung, alle Juden Europas zu ermorden," Werkstatt Geschichte* 18 [1997], s. 16.) Stuckart ve Schlegelberger'in davet edilmiş olmaları Heydrich'in niyetini doğruluyor. 9 Aralık konferansının tek başlığının bu konu mu olduğu ise bilinmiyor.

Ancak, iddia edilebilir ki, Wilhelmstrasse "Almanya Şubesi" (tüm kıtadaki Yahudi meseleleriyle ilgilenmektedir) şefi Luther'in de dâhil edilmiş olması, plan tartışmalarının Reich'tan sürgünlerin ötesine geçtiğinin işaretidir (Hans-Jürgen Döscher, *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich: Diplomatie im Schatten der "Endlösung"* [Berlin, 1987], s. 221). Luther'in komutan muavini Rademacher'in hazırladığı ilgilenilmesi gereken konular listesinde, Sırbistan'da yaşayan Yahudilerin, Almanya'nın işgal ettiği topraklardaki vatansız Yahudilerin ve Reich'ta yaşayan Hırvat, Slovak ve Romen vatandaşı Yahudilerin sürülmesi vardı. Rademacher ayrıca Romanya, Slovakya, Hırvatistan, Bulgaristan ve Macaristan hükümetlerine, Almanya'nın ülkelerinde yaşayan Yahudileri Doğu'ya sürmeye hazır olduğunun bildirilmesini öneriyordu. Son olarak, Wilhelmstrasse temsilcisi, tüm "Avrupa hükümetlerinden" anti-Yahudi yasalar yürürlüğe koymalarının istenmesini öneriyordu (Döscher, s. 223). Bunlar, tabii ki Wilhelmstrasse'nin önerileriydi; tartışılıp tartışılmadıklarını bilmiyoruz. Ayrıca, Rademacher'in gündemi Doğu'ya sürgün planlarının ötesinde bir duruma işaret etmiyordu. Batı ve Kuzey Avrupa ülkelerinden söz edilmemesi de anlamlıydı.

duğu ortaya çıkardı; eğer son karar daha sonra alındıysa, "yerel yaptırımlar" Aralık 1941'den sonra yaygınlaşan "Nihai Çözümün" kusursuz bir parçası olurdu. Ayrıca, Yahudilere yönelik saplantılı gündelik saldırılarından hareketle, Hitler'in Ekim'den Aralık'a kadar karar için kafa patlattığını öne sürmek de makul olacaktır: Nazi liderin, milyonlarca insanın sistematik olarak öldürülmesinin aslında doğru karar olduğuna kendisini ikna etmesi gerekmiştir. Bu durumda, karar ilk olarak Ekim'de hatta daha önce gündeme gelmiş olsa da kesinleşmesi Birleşik Devletler'in savaşa girmesiyle, Sovyet güçlerinin karşı saldırısıyla, Doğu'da ve Batı'da "Dünya Savaşı"nın dehşeti somut biçimde hissedilince nihai karar hâline geldi.

---

18 Kasım'da, Berlin Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada Hans Frank, beklenmedik bir biçimde, Genel Hükümet'te didinen Yahudi işçileri övdü ve gelecekte de Almanya için çalışmaya devam etmelerine izin verileceği öngörüsünde bulundu (yay. haz., Yitzhak Arad, Yisrael Gutman ve Abraham Margaliot, *Documents on the Holocaust: Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union* [Kudüs, 1981], s. 246-47. Eğer imha kararı Ekim ayı başında verilmiş olsaydı, Kasım ortalarında Berlin'i ziyaret eden Frank'a hiçbir şey söylenmemiş olabilir miydi? Daha önce gördüğümüz gibi, 16 Aralık'ta hava çok değişmişti ve Frank sadece tek bir amaçtan söz ediyordu: İmha.

Aynı değişim, Ostland Reichskommissar Lohse ve Rosenberg'in başyardımcısı Bräutigam arasındaki görüşmede de fark ediliyordu. 15 Kasım'da Lohse Bräutigam'a, Baltık ülkelerinde sürdürülen tasfiyelerin savaş üretiminde istihdam edilen Yahudileri de kapsayıp kapsamayacağını sordu. Bräutigam 18 Aralık'ta cevap verdi: "Yahudi Sorunu'yla ilgili olarak yakın zamanda yapılan sözlü tartışmalar konuya açıklık kazandırdı (*In der Judenfraga dürfte inzwischen durch mündliche Besprechungen Klarheit geschaffen sein*). İlke olarak, ekonomik değerlendirmeler sorunun çözümünde dikkate alınmayacak" (*A.g.e.*, s. 394-95).

Diğer bir deyişle, Kasım ortalarında, Rosenberg'in birçok büyük yerel katliama sahne olan bölgedeki temsilcisinin genel imha planından henüz haberi yoktu. Ancak, Frank'ın durumunda olduğu gibi, Aralık ortalarında ana hatlardan haberdar edilmiş, "yakın zamanda aydınlatılmış" idi. (Bu özel görüşme ile ilgili bkz. Christian Gerlach, "Die Wannseekonferenz.")

Son olarak, birkaç ay sonra 23 Haziran 1942'de Himmler'e gönderilen bir mektupta Victor Brack, Genel Hükümet'teki imha kamplarına atıfta bulunarak şöyle diyordu: "Bir keresinde, bizzat siz Reichsführer, gizlilik gerekçesiyle işi mümkün en kısa sürede tamamlamamız gerektiğini bana söylemiştiniz." "Bir keresinde" ifadesi, makul bir biçimde, Himmler ve Brack arasındaki özel bir görüşmeyle ilişkilendirildi. Böyle bir görüşme 14 Aralık 1941'de gerçekleşmişti (*A.g.e.*).

Daha genel terimlerle ifade edilecek olursa, eğer Almanya'daki Yahudilerin sürülmesi "Nihai Çözüm" için bir başlangıç sinyali ise, Reich'tan ilk nakiller neden Lodz'a yönlendirilmişti? Bu sırada Lodz'da ya da yakınında henüz bir ölüm tesisi yokken, başlangıç olarak Riga, Kovno veya Minsk'i seçmek bir öldürme planı için –en azından olasılık açısından– daha uygun olurdu. Oysa *Ostland* güzergâhları Lodz'a binen yükü hafifletecek seçenekler olarak seçilmişlerdi. Chelmno'nun kurulması, Belzec'in inşası ve diğer kamp planlamaları da, yeni nakiller göz önüne alındığında, ille de genel bir imha planının ilk adımı değil, Lodz'un, Lublin bölgesinin ve *Ostland* gettolarının aşırı kalabalıklaşmasına "çözüm" olarak tasarlanmış gibi görünüyor.

Eğer Hitler'in planı Almanya Yahudilerini rehin tutarak Birleşik Devletler'i savaşa girmekten caydırmak idiyse, Aralık 1941 öncesinde rehineleri katletmek operasyonun hedefi ile tezat teşkil eder; uygun olan Amerika savaşa girince onları katletmektir.

20 Ocak 1942 Wannsee konferansının gösterdiği, tıpkı 9 Aralık konferansında olduğu gibi, hiçbir hazırlığın yapılmamış olduğu ve konferansın düzenleyicisi Heydrich'in, genel beyanlar dışında, hiçbir somut planı olmadığıdır: Zaman çizelgesi yoktur, net bir operasyon planı, ayrı tutulmalarına ya da sürülmelerine zemin teşkil edecek *Mischlinge* kategorilerine dair kabul gören bir tanım yoktur. Büyük olasılıkla Hitler son kararını Aralık'ta vermiştir; Heydrich'in, kademeli olarak doğuya sürgün dışındaki çeşitli ihtimalleri düşünmeye başlaması Ocak ayındadır.

Hitler'in yardımcıları ve astları, Ekim 1941 sonrası anti-Yahudi söylevlerini, Reich'tan sürgünlerle ortaya çıkan sorunları yerel cinai girişimlerle çözme yönünde ilerlemeye örtük bir destek şeklinde yorumlamış olabilirler; ancak, tüm Avrupa Yahudilerinin topyekûn imhasına başlanması talimatı biçiminde yorumlamış olamazlar. Yerel katliam operasyonları ile topyekûn imha arasındaki sınırı aşmak, en üst otoritenin devam işaretini gerektirir.

Hitler'in hangi noktada doğrudan imha hedefinin peşine düştüğünü tabii ki bilmiyoruz; ancak şu kadarını kesin olarak söyleyebiliriz: Hitler'in kararları koşullara bağlıydı; bu tür kararların ise değildi. "Nihai Çözüm" ile ilgili zamanlamayı kısmen 1939 Ocak ayındaki "kehanet" belirliyordu. Bu kehanet, her ne kadar siyasal koşullardan kaynaklı (caydırıcılık amacı taşımasıyla) olsa da, Ocak 1941'de ciddiyetle bir kez daha tekrar edilmişti (gerçi bu sefer daha açık uçlu kelimelerle dillendiriliyordu). Bir kâhin, kehanetinin habercisi olan koşullar oluştuğunda duraksayamazdı; bir kurtarıcı, en can alıcı noktada, açık ve yinelenen tehditlerini uygulamaya koymaktan kaçınamazdı. Dolayısıyla, savaş durumunda Yahudilerin yaratacağı tehlikeyle ilgili inancından bağımsız olarak Hitler, Yahudilerin imhasına götürecek koşullar bir gerçeklik hâline geldiğinde, kehanetinin gereğini yerine getirmek zorundaydı. Yahudiler Kuzey Rusya'ya sürülüp orada öldürülebilirlerdi ancak 1941 sonbaharı sonunda bu seçenek ortadan kalktı. Nazi imparatorluğunun ve "Yeni Avrupa"nın kalbine yakın bölgelerde katledilmeleri gerekiyordu.

Tüm *Volk* için genel olarak doğru olan, Hitler'in sıkı yandaşları ile arasındaki bağ açısından özellikle geçerliydi. Daha önce gördüğümüz gibi, Yahudilerin yaklaşan yok oluşuna dair en tehditkâr konuşmasını 12 Aralık'ta *Gauleiter* ve *Reichsleiter* topluluğu önünde yapmıştı. En içteki halkaya, en sadık partililere, "Yahudi meselesi" konusunda ezici çoğunluğu kendisi kadar bağnaz olan adamlara hitaben konuşuyordu ve muhtemelen katliamdan topyekûn imhaya geçmeye onun kadar hevesliydiler. Bu aşamada devam talimatı konusunda duraksamak, en üstteki kutsal liderin ortak inancın en temel ilkesine inanmadığı anlamına gelirdi. Ağırdan alma, bu savaşta sonuna kadar onun yanında yer almaya hazır en sadık takipçilerinin zihinlerindeki ve kalplerindeki Führer'in yerini sarsardı. Aylar önce başlayan süreç dönüşü olmayan noktaya gelmişti.

Ayrıca, mademki Doğu'daki hızlı ve başarılı harekât gözden kayboluyordu, mademki uzun ve zorlu bir savaşın tehlikeleri somut bir hale gelmişti, her tür milli gayretin harekete geçirilmesi gerekirdi. Nazizm için Yahudiler, Yahudi tehlikesi ve "Yahudilere" karşı uzlaşmaz bir savaş, daha önce de gördüğümüz gibi, *rejimin seferber edici mitiydi*. Zamanı gelen sadece Goebbels'in "Yahudiler Suçludur!" sloganını savurmak değildi, bu ölümcül tehli-

keye karşı eldeki bütün güçlerle *Volksgenossen*'in savaşmasını sağlayacak her tür adımı atmanın ve sadık parti mensuplarına giderek daha fazla ihtiyaç duyulan intikam duygusunu tattırmanın da zamanıydı.

Son olarak, Sovyetler Birliği'ne saldırı arifesinde Hitler'in Goebbels'e beklenmedik beyanı her zamankinden daha gerçek hale geldi. Eğer, saldırı öncesinde yok edilmekten kurtulmak için Reich'ın kazanmaktan başka çaresi yok idi ise, benzeri görülmemiş bir kitlesel katliamın altı ay sonrasında bu sav çok daha zorlayıcı olmalıdır. İmha kampanyasının çeşitli safhalarında rol almış her toplumsal kesimden Alman, tıpkı parti seçkinleri gibi, daha önce tahayyül edilemeyecek büyüklükte bir suçun ortakları olduklarını pekâlâ biliyorlardı; zafer ya da sonuna kadar savaş liderleri için, partileri için, ülkeleri için ve kendileri için artık tek seçenekti.

V

1941 sonbaharının haftaları ve ayları boyunca, Reich'tan sürgünler başladığında ve tüm Avrupa Yahudilerinin imhası yönünde işaret verilmişken, Reich'daki Yahudilere yönelik "olağan" zulümde azalma olmadı. Dahası, sürgünlerin sonrası ile ilgili yasal süreç geride kalan mal ve varlıklara sorunsuz bir biçimde el konulması ile sonlandırılıyordu.

18 Eylül 1941'de Reich Ulaştırma Bakanlığı yayınladığı kakarname ile Yahudilerin yataklı ve yemekli vagonları kullanmasını yasakladı; (ikamet ettikleri bölge dışında) otobüs ve gemi ile seyahat etmeleri de yasaklandı. Yahudiler diğer toplu taşıma araçlarını ancak boş koltuk varsa kullanabileceklerdi, Yahudi olmayanların oturacak koltuk bulamadığı yoğun trafik saatlerinde asla kullanmayacaklardı. Yahudilerin en düşük sınıfta seyahat etmesine izin veriliyordu (demiryollarında o zamanki en düşük yolcu tarifesi üçüncü sınıftı) ve oturmaları için "ayakta başka yolcu olmaması" gerekiyordu.[104] 24 Eylül'de Ekonomi Bakanlığı Yahudilerin çek kullanmasını yasakladı.[105] Aynı gün, Adalet Bakanlığı Yahudilerin tam Almanlardan yardım almasını (mülk ya da varlık) yasakladı. "Böylesi yardımlar" deniliyordu kararnamede, "Alman halkının güçlü duyguları ile tezat teşkil edecektir."[106]

Bir ay sonra, RSHA Yahudilere alenen dostluk gösteren Almanların tutuklanmasını emreden bir genelge yayınladı; ciddi durumlarda Ari fail en az üç ay toplama kampına gönderilebiliyordu; Yahudi taraf ise her durumda topla-

104 Yay. haz. Joseph Walk, *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat: Eine Sammlung der gesetzlichen Massnahmen und Richtlinien, Inhalt und Bedeutung* (Heidelberg, 1981), s. 350.

105 *A.g.e.*

106 *A.g.e.*, s. 351.

ma kampına gidiyordu.[107] 13 Kasım'da Yahudiler elektrikli cihazlarını kaydettirmek zorundaydı; aynı gün daktilolarını, bisikletlerini, fotoğraf makinelerini ve dürbünlerini teslim edeceklerdi; 14 Kasım'da Yahudilerin kitaplarını satmaları yasaklandı.[108]

Asıl yasa ve kararnameler, hâlâ Reich'ta yaşayan ve göçmüş ya da sürülmekte olan Yahudilerin geri kalan yasal haklarını iptal etmeye yönelikti. Konuyla RSHA ilgileniyordu ve Führer'in Şansölyeliği de. Zaman zaman bizzat Hitler müdahale ediyordu.

Gündemin en başında üç konu yer alıyordu: Polonyalıların ve Yahudilerin yasal statüsü, Yahudi işçilerin hukuki durumu ve son olarak da artık Reich'ta yaşamayan ancak Alman vatandaşı olan Yahudilerin durumu. 1941 Ekim ayı ortalarında ilk yasa hazırdı: Yahudi ya da Polonyalıların fail olduğu neredeyse her suç ölümle cezalandırılıyordu; yasa 4 Aralık'ta imzalandı.[109]

Yahudiler için yeni "İşçi Yasası" 4 Kasım'da yayınlandı. Yasal statüyle ilgili yasa gibi bu da bir yıldan daha uzun bir süre müzakere edilmişti. Sonucu da diğeri kadar netti: Yahudi işçilerin hiçbir hakkı yoktu ve istendiği an işten çıkarılabilirdi. Bir Yahudi, asgari günlük ücretin dışında sosyal yardım ya da tazminat talebinde bulunamazdı.[110] Yine de, Yahudi işçiler gelir vergisi ve sosyal yardım kesintileri için kıt maaşlarının neredeyse yarısından feragat etmek zorundaydı.[111]

Vatandaşlık kararnamesi Hitler'in müdahalesini gerektirdi. Adalet ve İçişleri Bakanları, Maliye Bakanı ve RSHA, Reich'ı terk eden Yahudilerin geride kalan varlık ve mülklerine devletin el koyabilmesini sağlayacak karmaşık formüller üzerinde çalışıyorlardı.[112] Hitler basit bir çözümde karar kıldı. Reich dışında ikamet eden Alman Yahudileri vatandaşlıklarını kaybedeceklerdi ve tüm varlıkları devlet mülkiyetine devredilecekti. 25 Kasım 1941'de, yeni düzenlemeler Reich Vatandaşlık Kanunu On Birinci Ek Yasa olarak yürürlüğe girdi.[113] Bu yasayla, Almanya'dan sürülen Yahudilerin mülk ve varlıklarının akıbeti konusunda Reich Maliye Bakanlığı ile RSHA arasında açık ve biteviye bir çekişme başladı.

---

107 *A.g.e.*, s. 353.

108 *A.g.e.*, s. 355.

109 Uwe Dietrich Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich* (Düsseldorf, 1972), s. 284. Konunun kapsamlı bir değerlendirmesi olarak bkz. *A.g.e.*, s. 274 vd.

110 *A.g.e.*, s. 291.

111 Götz Aly, Daimler Benz'de çalışan ve maaşının yirmi dört Mark'ı gelir vergisi ve diğer vergiler için kesildikten sonra net yirmi sekiz Mark haftalık alan Yahudi işçi Ernst Samuel'in durumundan söz eder. Götz Aly, *Im Tunnel: Das kurze Leben der Marion Samuel 1931-1943* (Frankfurt am Main, 2004), s. 64.

112 Bu karmaşık bürokratik süreç konusunda bkz. Dean, "The Development and Implementation of Nazi Deneutralization and Confiscation Policy", s. 217 vd.

113 Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich*, s. 292 vd., 299-301.

Daha önce gördüğümüz gibi, 1940 yılında Reich'tan sürülen Yahudilerin mülkleri, Himmler'in 4 Nisan 1941'de yayınladığı talimatla kamulaştırılmıştı ve bu talimat 29 Mayıs 1941'de Hitler tarafından yasalaştırılmıştı. SS bu mülklere kendi operasyonları için el koyarken, Maliye Bakanlığı kendisine teslim edilmesi gerektiğini iddia etmişti. 1941 yazında Maliye Bakanlığı bankalardan tüm Yahudi hesaplarının listelerini çıkarmalarını talep ederken, Reichsvereinigung [Almanya Yahudileri Milli Birliği] –RSHA'nın talimatları doğrultusunda– ülke Yahudilerine tüm ev, bina ve mülklerinin eksiksiz dökümünü çıkarmakla yükümlü olduklarını bildirdi; bundan böyle, izinsiz her tür mülk transferinin cezası tutuklanmak olacaktı. Böylelikle, hem Maliye Bakanlığı hem de RSHA (Reichsvereinigung aracılığıyla) sürgünlerin (Rusya'nın Uzak Kuzeyi'ne ya da başka bir yere) başlatılmasına hazır hale geldi.

4 Kasım'da Maliye Bakanı, bakanlığın yerel, bölgesel ve merkezi yetkililerı aracılığıyla sürgünlerin mülklerini devralmak için gerekli idari kanalları oluşturdu. Bakan, "bu mülkler için diğer dairelerin el koyma talimatlarının bulunmadığından emin olmak özellikle önemli" diye vurguluyordu.[114] Ancak, birkaç gün sonra, Reichsvereinigung RSHA'nın bir talimatını ileterek, sürgün edilmek üzere olan Yahudilerin sahip oldukları kayda değer meblağları Birlik'e bırakmalarını talep etti (onlar da RSHA'ya aktaracaklardı). Toplanma noktalarına vardıklarında vermek zorunda oldukları formlarda bu tutarları dâhil etmemeleri söylendi (Reich Maliye Bakanlığı'na aktarılmalarının önüne geçmek için), aslında, bu mali konuları toplanma noktalarına gitmeden halletmeye özendiriliyorlardı.[115]

Reich Vatandaşlık Yasasına On Birinci Ek Yasa rekabeti devlet yetkililerinin lehine sonlandırmış gibi görünüyordu. "Asıl ikametgâhı yurtdışında olan" Yahudiler Alman vatandaşlıklarını kaybettiler. Yasa, yayınlandığı gün ve daha sonra yurtdışında ikamet edecek Yahudilere de uygulanacaktı. Vatandaşlığın kaybedilmesi, Reich'ın lehine tüm varlık ve mülklerin kaybedilmesi sonucunu doğuruyordu.[116] "Yurtdışı" ifadesinin anlamı konusunda bir yanlış anlaşılmaya yol açmamak için maliye bakanı, 3 Aralık'ta, ifadenin aynı zamanda "Alman birliklerinin işgal ettiği toprakları... özellikle de Genel Hükümet ile Ostland ve Ukraine Reich Komiserliklerini" içerdiğini belirten bir genelge yayınladı.[117]

---

114 Avraham Barkai, *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews, 1933-1943* (Hanover, NH, 1989), s. 176.

115 *A.g.e.*, s. 179-80.

116 Yasanın tam metni için bkz. Yay. haz. Kurt Pätzold, *Verfolgung, Vertreibung, Vernichtung: Dokumente des faschistischen Antisemitismus 1933 bis 1942.* (Frankfurt am Main, 1984), s. 320-21.

117 Barkai, *From Boycott to Annihilation*, s. 177 vd.

Ancak sonunda, Reichsvereinigung'a ait kaynaklara ilişkin olarak RSHA istediğini alırken, Yahudilerle ilgili tüm yaptırımların uygulanmasının mali dayanağının bu fonlar olduğunu ileri sürecekti. Bu meblağı artırabilmek için Heydrich'in adamları, kuşku duymayan kurbanları daha fazla kandırmak ve soymak üzere çeşitli planlar tezgâhladılar. Mesela, ileri yaştaki Yahudiler Reichsvereinigung'a gerekli para kaynağını bırakarak "yaşlılar gettosundan" ev alabiliyorlardı. Bu para daha sonra RSHA'ya aktarılıyordu. Sürgünlere söylendiğine göre, bu evlerin bazıları göl manzaralıydı bazıları da parka bakıyordu. Öyle ya da böyle, kurbanlar kendi sürgünlerini ve nihai imhalarını finanse ediyorlardı.[118]

Sürgünlerin terk ettiği evler, daha önce Viyana ve Münih'te olduğu gibi, Gestapo ve parti görevlileri arasında bir yerel işbirliği sebebiydi. Mesela, Frankfurt bölgesinde gerilim ve rekabetten kaçınabilmek için Hesse-Nassau Bölge Yöneticisi Jakob Sprenger, Yahudi ev ve binalarının kaderi konusunda Gestapo ile müzakereleri yönetmek üzere, Frankfurt *Kreisleiter*'ı İdari Bölge'nin tek temsilcisi olarak atadı.[119]

Ancak bazen beklenmedik zorluklar doğuyordu. Savaşın ilk iki yılında (hatta daha önceleri) bina ve evlerinden çıkarak "Yahudi evlerinde" toplanmaya zorlanan Yahudiler, genellikle sadece kendilerinin yaşayacağı ama sonuçta "Ari" mülk sahiplerine ait binalardan ev kiralamışlardı. Sürgünler başladığı zaman, bazı evler sürülenler tarafından boşaltılırken diğerlerinde Yahudi kiracılar geçici bir süre daha ikamet etmeye devam ettiler. 25 Ağustos 1942'de Düsseldorf Gestapo'ya (böyle bir evin sahibi) August Stiewe'nin yazdığı şikâyet mektubuna göre, bazı Yahudi kiracıların sürülmesi önemli bir kira geliri kaybına yol açıyordu zira hâlâ kısmen Yahudilerin işgal ettiği bir binaya Ari kiracıların taşınmasının istenmesi mümkün değildi. Gestapo maddi kaybı inkâr etmiyordu ama Stiewe'ye şikâyetini Maliye Bakanlığı'na yöneltmesi söylendi, zira Yahudi varlıklarını iç eden onlardı.[120]

1941 sonbaharında karışık-soyluların durumu ve kaderine dair belirsizlik sürüyordu. Reich'tan sürgünler başlamadan hemen önce Lammers ile yaptığı bir görüşmede partinin ırk politikaları şubesi başkanı Walter Gross, "tamamıyla biyolojik bir bakış açısıyla," iki önemli eksiğe işaret ediyordu: "1. İkinci derece karışık kan taşıyan kişilerin yeniden ortaya çıkmaması – yani,

118 *A.g.e.*, s. 177-79. H ve W hesapları göz önüne alınarak, başta Reichsvereinigung'un da aldatıldığı varsayımı kabul edilebilir ama ne kadar süreyle? Reichsvereinigung politikaları konusunda bkz. Yehoyakim Cochavi, "The Hostile Alliance": The Relationship Between the Reichsvereinigung of Jews in Germany and the Regime", *Yad Vashem Studies* 22 (1992), s. 262 vd.

119 Pätzold, *Verfolgung*, s. 309.

120 Bkz. Yay. haz. Henry Friedlander ve Sybil Milton, *Archives of the Holocaust: An International Collection of Selected Documents*, 22 cilt (New York, 1990), cilt 20, doc. 17, s. 32-33.

birinci dereceden karışık kan taşıyanların kısırlaştırılması zorunluydu ama politik nedenlerle istisnalar [evliliklere bağlı] gerekiyor. 2. İkinci dereceden karışık kanlılar ile Almanlar arasında net bir ayrım tesis edilmeli, 'Mischling' terimi ancak bu yolla damgalanmaya devam edilebilir. Ancak karışık kanlıların dışarıda bırakılmasıyla ırk bilinci canlı tutulabilir ve gelecekte karışık kanlıların doğmasının önüne geçilebilir. Bu tür doğumlara, gelecekte halklar ve ırklar arasında gerçekleşecek yaygın temaslar ışığında dikkat göstermeliyiz. Reichsminister Lammers her iki düşünceyi de ilgiyle dinledikten sonra, *birinci derece karışık kanlı bireylerin eğer Reich topraklarında kalmaya devam ederler ise kısırlaştırılmalarından yana olduğunu beyan etti* (vurgu bana ait). Ayrıca, karışık kanlı bireylerin evlilik için izin alma zorunluluğu konulması önerisini de kendisi yaptı, böylelikle her durumda eş seçimleri denetlenebilirdi. Bu tür tedbirlerin amacı, ikinci derece karışık soyluların birbirleriyle evlenmelerinin her şartta önüne geçilmesiydi, çünkü Mendel [kalıtım] yasasına göre, "Yahudi karakterinin sonraki nesillere geçirilmesi tehlikesi vardı." Gross, "şöyle cevap verdim," diye ekliyordu, "Yahudi hasletlerinin tüm *Volk*'a mı yayılması avantajlı yoksa toplumun sınırlı bir kesiminde izole edilmeleri ve böylelikle, zaman zaman Yahudi karakter birikimini taşıyan kişilerin ortaya çıkması ve bu sayede bir şekilde yok edilmesi mi, bunun iyi düşünülmesi lazım."[121] Konu askıda bırakıldı.

Öncelikle sürgünler göz önüne alınarak fakat aynı zamanda, en azından bazı *Mischlinge* kategorilerinin Wehrmacht'ta hâlâ çalışmaya devam ediyor olmaları ya da üniversiteye kabul ediliyor olmaları bağlamında, bir çözüm bulunması aciliyet kazanmıştı. İlke olarak, Hitler'in Wehrmacht'ta hizmet veren *Mischlinge* ile ilgili 1940 kararı geçerliliğini sürdürüyordu ve Fransa harekâtının ardından daha titizlikle uygulandı ve Doğu Cephesi'nde giderek artan sorunlara rağmen sürdürüldü: Yarım Yahudiler ihraç edilecekti; çeyrek Yahudiler orduda kalabilirlerdi ama terfi alamaz, astsubay rütbelerine bile yükselemezlerdi.

Aslında fiiliyatta karışıklık sürüyordu. Görünen o ki Rommel'in Afrika birliklerinde bu kurallar tamamıyla yok sayılıyordu; donanmada uygulanması ertelenirken kara ve hava kuvvetlerinde ancak asker ya da subay ırksal kimliğini beyan ederse ya da bu durum tespit edilirse uygulanıyordu.[122] Çeyrek Yahudilerin astsubay ya da subay rütbesine yükseltilmesi yetkisini Hitler

121 Nuremberg doc. NG-978, yeniden yayınlandığı kaynak, yay. haz. John Mandelsohn ve Donald S. Detwiler, *The Holocaust: Selected Documents in Eighteen Volumes* (New York, 1982), cilt 2, s. 284-85 (çevirisi kısmen değiştirildi).

122 Bu konuyla ilgili olarak bkz. Beate Meyer, *"Jüdische Mischlinge": Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung 1933-1945* (Hamburg, 1999), s. 230 vd.; Bryan Mark Rigg, *Hitler's Jewish Soldiers: The Untold Story of Nazi Racial Laws and Men of Jewish Descent in the German Military* (Lawrence, KS, 2002), s. 116 vd.

çoğu durumda kendisine saklıyordu. Ve mevcut karışıklığa ek olarak, Nazi lider, eğer bir *Mischlinge* (Yarım Yahudi bile olsa) savaş alanında ölürse, ailesinin anti-Yahudi yaptırımlardan korunmasını sağlayan bir kararname çıkarttı.[123] Diğer bir deyişle, anlaşılan, 1941'de Wehrmacht hâlâ yarım Yahudi *Mischlinge*'yi aktif hizmete kabul ediyordu.[124]

Bekleneceği gibi, kimlikleri ortaya çıktığında bazı *Mischlinge*'ye karşı komutanlar ya da silah arkadaşları kötü davranıyorlardı. Ancak daha sonra, birçoğu birliklerinin diğer mensuplarının insanca hatta dostça bir yaklaşım sergilediklerini teslim ettiler. Bazı *Mischlinge* bireyler ordudan ayrılmak zorunda kalınca derin bir yoksunluk hissettiler; diğer bazıları ise Hitler'e daha fazla hizmet etmeyecekleri için rahatladılar. Karışık soyluların birçoğu son derece hassas mevkilerde, mesela, diğer birçok yerin yanı sıra, Peenemünde füze üretim tesisinde, sivil işler buldular.[125]

Reich Eğitim Bakanı, özel askerî referansa sahip adayları kabul ediyor olsa da birinci derece *Mischlinge* için üniversitelere giriş fazlasıyla zordu. Daha en başta Parti Şansölyeliği ve rektörler peşinen katı bir tutum takınıyor ve kısmen Yahudi olanlara üniversitenin kapılarını kapatmak için mümkün her tür savı kullanıyorlardı (buna, adayların ırksal niteliklerine olumsuz bakan bazı rektörlerin gözlemleri de dâhildi).[126]

Genellikle kısmen Yahudi olanlar sürgünden muaf tutuluyordu, tıpkı çocuklu karışık evliliklerdeki eşler gibi, ancak zaman geçtikçe ve yenilgi kaçınılmaz görünmeye başladıktan sonra zulmün şiddeti arttı ve kapsamı genişledi.

VI

Doğu'da gerçekleştirilen katliamların bilgisi, her şeyden önce, tanıklık ettikleri –ve aynı zamanda onayladıkları– şeyleri oldukça açık bir biçimde eve yazan askerler üzerinden Reich'a yayıldı. 28 Eylül'de Onbaşı LB "Kiew'de," diye yazıyordu, "madenler birbiri ardına patlıyor. Sekiz gündür şehir yanıyor ve tüm bunların failleri Yahudiler. Dolayısıyla 14-60 yaş arası tüm Yahudiler vurularak öldürüldü ve Yahudi kadınlar da öldürülecek, yoksa bunun sonu gelmez."[127] 2 Kasım'da Er XM, 1664'te inşa edilmiş ve savaşa kadar kul-

123 Rigg, *Hitler's Jewish Soldiers*, s. 128 vd.

124 *A.g.e.*, s. 144 vd.

125 *A.g.e.*, s. 132.

126 Béla Bodo, "The Role of Antisemitism in the Expulsion of Non-Aryan Students, 1933-1945", *Yad Vashem Studies* 30 (2002), s. 216-17.

127 Yay. haz. Walter Manoschek, *"Est gibt nur eines für das Judentum - Vernichtung": Das Judenbild in deutschen Soldatenbriefen 1939-1944*. (Hamburg, 1997), s. 45.

lanılmaya devam etmiş bir eski sinagogu anlatıyordu. Artık sadece duvarları kalmıştı. "Artık aynı amaçla kullanılamaz." XM devam ediyordu: "İnanıyorum ki bu ülkede [Sovyetler Birliği] Yahudilerin kısa süre sonra bir ibadethaneye gereksinimi kalmayacak. Bunun niye böyle olduğunu zaten anlattım. Bu iğrenç mahlûklar için, tüm olanlardan sonra uygun ödeme biçimi bu."[128]

Münster'den gelen 2 Ekim tarihli bir SD raporu, Rusya cephesinden henüz gelmiş asker mektuplarıyla ilgili iki belediye memurunun sohbetini aktarıyordu. Mektuplara göre savaşın aşırı şiddetinin nedenlerinden biri, "Yahudilerin her tür dinî ve ahlâki duyguyu yok etme niyeti. Rusları yönlendiren, Yahudi komiserlere karşı duydukları felç edici korku. Ruslar bir hayvan gibi kendilerini savunuyor ve ısırıyorlar. İşte Yahudilerin Rusya'nın Ari halkına yaptıkları bu. Zaten barış zamanında da Rus asker sürülerinin tamamı Moğol'du. Asya'yı Avrupa'ya karşı Yahudiler harekete geçirdi."[129] Bu memurların Münster'de ellerine geçen mektuplar *Ostheer* [Doğu Ordusu] için rastlantısal bir fikir örneklemini temsil ediyor olmalıdır.

Doğu'da Yahudilerin çok büyük ölçekte imha edildiğine ilişkin haberlerin tek kaynağı tabii ki asker mektupları değildi. Reich'ta ve uydu ülkelerde görev yapan İsviçreli diplomatlar ve konsolosluk görevlileri 1941 Temmuz'u gibi erken bir tarihten başlayarak kitlesel vahşetle ilgili kapsamlı raporlar hazırladılar; sağladıkları bilgilerin kaynağı Almanlar ya da bağlantılarıydı.[130] Alman bakanlıklarında görevli kıdemli hatta orta kademe memurlar, *Einsatzgruppen* iletişim bilgilerine ve öldürdükleri Yahudilerle ilgili sarsıcı rakamların hesaplamalarına ulaşabiliyordu. Böylesi bilgiler Dışişleri Bakanlığı'nın Ekim 1941 iç yazışmalarında mevcuttu ve "çok gizli" olarak da sınıflandırılmamıştı.[131]

Karısı Freya'ya yazdığı mektupta Helmuth von Moltke olan biten konusunda net bir bakış sergiliyordu: "Doğu'dan gelen haberler yine çok kötü. Belli ki kayıplarımız çok çok ağır. Eğer kıydığımız cesetlerin yükü olmasa bunu taşıyabilirdik. Mahkûmların ya da Yahudilerin nakledilmesi sonucun-

128 *A.g.e.*, s. 49.

129 Otto Dov Kulka ve Eberhard Jäckel, *Die Juden in den geheimen NS-Stimmungsberichten 1933-1945* (Düsseldorf, 2004), s. 467-68.

130 İsviçre diplomatik temsilcilerinin raporları konusunda bkz. Daniel Bourgeois, *Business helvétique et Troisième Reich: Milieux d'affaires, politique étrangère, antisémitisme* (Lausanne, 1998), s. 197 vd.

131 Walter Laqueur, *The Terrible Secret: An Investigation into the Suppression of Information about Hitler's 'Final Solution'* (Londra, 1980), s. 26. Alman görevlilerin bildiğini fazlasıyla Britanya istihbaratı da biliyordu zira Sovyet topraklarında görev yapan polis birliklerinin Berlin'deki karargâhlarına geçtikleri radyo mesajlarını yakalıyor ve şifrelerini çözüyorlardı. Ancak bu bilgi, Britanya kod kırma faaliyetinin korunması maksadıyla sıkı bir biçimde gizleniyordu. Öncelikle bkz. Richard Breitman, *Official Secrets: What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew* (New York, 1998).

da sadece yüzde yirmisinin yerine varabildiğine dair ardı ardına haberler duyuluyor. ... Tüm millet olarak bu savaşın kaybedildiğini üstelik de öncekinden farklı bir biçimde kaybedildiğini öğrendiğimiz zaman ne olacak? Bu kolektif sorumluluğun cezasını hayatımız boyunca ödeyemeyeceğiz ve hiçbir zaman unutulmayacak."[132] Bu satırlar 1941 Ağustos ayı sonunda yazılmıştı.

Aynı yılın daha ileri bir tarihinde, Ekim ve Kasım'da Moltke sürgünleri değerlendiriyordu: Freya'ya 21 Ekim'de yazdığı mektupta, "Cumartesi gününden beri," diyordu, "Berlin Yahudileri yakalanıyor. Akşam 21.15 gibi alınıyorlar ve gece boyunca bir sinagogda tutuluyorlar. Sonra, taşıyabildikleri kadar eşyayla Litzmannstadt ve Smolensk'e gönderiliyorlar. Açlık ve soğuktan telef olma görüntülerine şahit olmamamız lazım, bu yüzden Litzmannstadt ve Smolensk'te yapıyorlar."[133] Ve 13 Kasım'da: "Bu iki günü hatırlamak zor geliyor. Rus mahkûmlar, tahliye edilen Yahudiler, tahliye edilen Yahudiler, Rus mahkûmlar. ... Son iki günün dünyası bu. Dün, zamanın ünlü bir Yahudi avukatına veda ettim, Birinci ve İkinci Sınıf Demir Haç, Kraliyet Nişanı [Order of the House of Hohenzollen] ayrıca Gazi Nişanı sahibiydi ve karısıyla birlikte intihar etti zira bu gece alınacaktı."[134]

Hassel, işgal altındaki Sovyet topraklarındaki ölümlerle ilgili bilginin büyük bölümünü Wehrmacht Ekonomi ve Silahlanma Dairesi Şefi General Georg Thomas'tan alıyordu (bir yandan işgal altındaki Sovyet bölgelerindeki yağmacılığın yürütülmesinden sorumlu olmasıyla diğer yandan rejim muhaliflerinin haber kaynağı olmasıyla ilginç bir rol oynuyordu). 4 Ekim'de Hassell şöyle yazıyordu: "Frida'yla [Dohnanyi] konuşmalar ve diğerlerinin yanı sıra özellikle cepheden gelen Auerley'in [Thomas] getirdiği haberler, hiçbir utanç duymadan özellikle sıra sıra infaz edilen Yahudilere yönelik en iğrenç vahşetin sürdüğünü doğruluyor. ... Karargâh tabip subayı Yahudilerin infazında Rus domdom mermilerini test ettiğini ve şu şu sonuçları aldığını bildiriyor; daha ileri gidip bu mühimmatla ilgili [anti-Sovyet] propagandada kullanılabilecek bir rapor yazmaya hazır!"[135]

Alman halkı da toplama kamplarında olanlardan pekâlâ haberdardı, en ilgisiz olanlar bile. Mesela Mauthausen çevresinde yaşayanlar kampta olanları görebiliyorlardı. 27 Eylül 1941'de Eleanore Gusenbauer, Mauthausen polis karakoluna bir şikâyet mektubu gönderdi: "Mauthausen toplama kampında, Vienna Ditch iş sahasında mahkûmlar sürekli vurularak öldürülüyorlar; bazı

132 Helmuth James von Moltke, *Letters to Freya: 1939-1945*, yay. haz. Beate Ruhm von Oppen (New York, 1990), s. 155-56.

133 *A.g.e.*, s. 175.

134 *A.g.e.*, s. 183.

135 Ulrich von Hassell, *Die Hassell-Tagebücher 1938-1944: Aufzeichnungen vom Andern Deutschland*, yay. haz. Klaus Peter Reiss ve Freiherr Friedrich Hiller von Gaertringen (Berlin, 1988), s. 277.

kötü yaralılar bir süre daha yaşıyor ve bu hâlde ölmüş olanların yanında saatlerce hatta bazen yarım gün boyunca yatıyorlar. Benim mülkümün cephesi Vienna Ditch'e bakıyor ve insan bu tür zulme şahit olmak istemiyor. Ben zaten hastayım ve böyle bir sahnenin sinirlerim üzerindeki etkisine uzun süre dayanamam. Bu insanlık dışı fiillere son verilmesini ya da görülmeyecek bir yerde devam edilmesini rica ederim."[136]

Reich'tan sürülen Yahudilerin kaderine gelince, daha en baştan haberler sızıyordu. Mesela, 12 Aralık 1941'de, Westphalia, Bielefeld yakınlarındaki Minden sakinlerinin, kendi şehirlerinden birkaç gün önce sürülen Yahudilerin akıbeti ile ilgili değerlendirmeleri SD raporunda yer alıyordu. "Varşova'ya kadar" diyorlardı, "sürgün yolcu treniyle gerçekleşti. Oradan sonra, sığır vagonlarıyla. ... Rusya'da Yahudiler eski Sovyet fabrikalarında çalıştırılacaklar, yaşlı ya da hasta olanlar ise vurulacak."[137]

Sözde gizli 14f13 kitle kıyımı operasyonuyla ilgili olarak katillerin kendileri de fiillerini anlatmaktan utanç duymuyorlardı. 1941'in son aylarında, operasyona bizzat katılan SS doktorlarından biri olan Dr. Friedrich Mennecke eşine –ve gelecek kuşaklara– birkaç mektup bıraktı. 19 Kasım 1941'de, Ravensbrück toplama kampından "Sevgili Anneciğim" diye başlayan mektubunda o gün doksan bir form doldurduğunu [katledilecek kamp sakinlerinin formları], işi bittikten sonra akşam yemeği yediğini ("üç çeşit sosis, tereyağı, ekmek ve bira"), yatağında "mükemmel" bir uyku çektiğini ve "harika" hissettiğini anlatıyordu.[138] Yedi gün sonra Buchenwald'den yazıyordu: İlk "parti" kurbanlar Ari'ydi. "İkinci partide 1.200 Yahudi vardı ve onların 'muayene edilmeleri' gerekmiyor, dosyalarındaki hapsedilme nedenlerinin (genellikle kabarık oluyor!) formlara aktarılması yeterli. Yani tamamen masa başı işi."[139] Yahudiler birkaç gün sonra Bernburg'a nakledilerek gazla öldürüldüler.

Sürgünlere ve Reich'tan Doğu'ya gönderilen Yahudilerin kaderine ilişkin Alman halkının farklı tepkiler gösterdiğine zaten değinmiştik. Minden sakinlerinin bazıları sürgünleri memnuniyetle karşılarken[140] diğerleri duygudaşlık ifade ediyordu ("Yahudileri de Tanrı yarattı").[141] Bazıları da, Yahudilere ne yapılıyor olursa olsun, kararlılıkla düşmanlıklarını sürdürdü. Mesela,

---

136 Aktarıldığı kaynak, Gordon J. Horwitz, *In the Shadow of Death: Living Outside the Gates of Mauthausen* (New York, 1990), s. 35.

137 SD Aussenstelle Minden, 12.12.1941, Kulka ve Jäckel, *Die Juden in den geheimen NS-Stimmungsberichten 1933-1945*, s. 477.

138 Aktarıldığı kaynak, yay. haz. Jeremy Noakes ve Geoffrey Pridham, *Nazism, 1919-1945: A Documentary Reader*, cilt 3, *Foreign Policy, War and Racial Extermination* (Exeter, UK, 1998), s. 1044.

139 Ernst Klee, *"Euthanasie" im NS-Staat: Die "Vernichtung Lebensunwerten Lebens"* (Frankfurt am Main, 1983), s. 349.

140 Kulka ve Jäckel, *Die Juden in den geheimen NS-Stimmungsberichten 1933-1945*, s. 476 vd.

141 *A.g.e.*, s. 478.

aynı bölgede, Yahudilere alışveriş için izin verilen saatlerde yapılan bir değişiklik birçok ev kadınını kızdırdı. Yapılan değişiklik ev kadınlarını ya uygun olmayan bir saatte ya da Yahudilerle birlikte alışveriş yapmaya mecbur bırakıyordu.[142]

İmhalara dair bilgi Doğu'daki Alman akademisyenleri arasında da yayıldı ve bazı "saha araştırmacılarında" paniğe yol açtı. Krakow Enstitüsü Doğu Araştırmaları Irk ve Folklor Bölümü'nden Viyanalı Dr. Elfriede Fliethmann'ın, Ekim 1941'de kendisini içinde bulduğu zor duruma bakalım: 22 Ekim'de, "Önümüzdeki birkaç ay içinde Yahudi nüfusun tahliyesi için ne tür yaptırımlar planlandığını bilmiyoruz," diye yazıyordu Viyana Üniversitesi Antropoloji Bölümü'nden yakın arkadaşı ve meslektaşı Dr. Dora Maria Kahlich'e. "Eğer fazla beklersek, elimizdeki çok kıymetli materyali kaçıracağız; elimizdeki materyal aile geçmişinden ve mutat ortamından koparılabilir, bu nedenle çekim çok zor şartlarda yapılmak zorunda kalınacaktır ve fotoğraflama imkânları önemli ölçüde değişecektir."[143]

Fliethmann ve Kahlich kısa süre sonra, çeşitli Yahudi aile bireylerinin fotoğraflarını çekmek ve ölçümlerini yapmak üzere, Galiçya'daki Tarnow'a doğru yola çıktılar; "yaptırımların uygulanması durumuna karşı, en azından bazı materyalleri kurtarabiliriz."[144] "Hedefler" direndiği için, fotoğraflar ve ölçümler Güvenlik Polisi'nin "kibar" yardımlarıyla alınabildi. Asli materyal Tarnow'un çok çocuklu Ortodoks aileleriydi; "Özgün Galiçya Yahudiliğinin tipik temsilcileri" addediliyorlardı.[145] İlerleyen haftalardaki yazışmalarından da anlaşılacağı gibi her iki araştırmacı büyük bir gayretle yol alıyorlardı: Keşfetmekte oldukları ırksal-antropolojik "mucizeler" ile ilgili heyecanlarını gizlemiyorlardı. Mesela, materyalleri değerlendirmek için Viyana'ya dönen Kahlich, büyük bir bilimsel dikkatle ilk bulgular konusunda Fliethmann'a bilgi veriyordu: "Bir konuyu hemen belirtmeliyim. Tarnow Yahudilerinin, Yakın Doğu-oryantal ırksal karışımına dâhil edilebileceğini tespit ettim ama bu başka ırksal özellikler göstermeyecekleri anlamına gelmez."[146]

Fliethmann'ın ve Kahlich'in araştırmalarının önemi nedeniyle Lemberg SD'den daha fazlası talep edildi: Tarnow Yahudi topluluğu bir süre daha yerinde bırakılamaz mıydı?[147] Lemberg'den gelen cevabın ne olabileceği ko-

142 *A.g.e.*, s. 483-84.

143 Aktarıldığı kaynak Götz Aly ve Susanne Heim, *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung* (Hamburg, 1991), s. 199.

144 *A.g.e.*

145 *A.g.e.*

146 *A.g.e.*, s. 200.

147 *A.g.e.*, s. 200-201.

nusunda sadece tahminde bulunabiliriz. Yine de, Fliethmann'ın çalışmasının ilk sonuçları kaybolmadı. "Preliminary Report about the Anthropological Photographs of Jewish Families in Tarnow" ["Tarnow Yahudi Ailelerinin Antropolojik fotoğrafları Hakkında Ön Rapor"] başlığıyla, 1942'de yayınlanan *Deutsche Forschung im Osten* kitabının ikinci cildinde hâlâ bulunabilir.[148]

Tam da Alman akademik çevrelerinin Kahlichleri ve Fliethmannları, 1941 sonunda ve Ocak 1942'de, "materyallerinin" kaybı konusunda giderek daha fazla kaygılandıkları sırada, tarihçi Schieder –Polonya Yahudilerine ne yapılacağı konusundaki Ekim 1939 tarihli tavsiyelerine daha önce değinmiştik–, yeni ilhak edilen Bialystok bölgesindeki etnik ilişkilere dair "gizli" bir inceleme kaleme alıyordu. İki kadın antropoloğun tersine Königsbergli ateşli tarihçi Schieder, yetkililerle "olağanüstü iyi" bir işbirliği içinde olmaktan gurur duyuyordu. Bialystok'taki Yahudi mahkûmlar konusundaki politikalarını sürdürmeleri için de Schieder aynı otoritelere güçlü bir destek verdi; gettolaşma, çarlık döneminde Yahudilerin elinde tuttuğu ve daha sonra1939-41 Sovyet işgali döneminde, "Yahudi-Rus bürokratik Bolşevik örgütlenmesinin Bialystok bölgesinin tüm ekonomik hayatını kontrol altına almasıyla" yeniden kurulan ekonomik üstünlüğe son vermişti. Schieder, 1917 öncesi Rus tarihinde Yahudilerin ekonomik ortama egemen olma becerisinin kökenini ortaya çıkarıyordu: Rus toplumunda Yahudi asimilasyonu tamamıyla bir "örtmece" [*Tünche*] idi, öyle ki, onun gözünde, "bu Yahudiler, geçmişte tüm kilit ekonomik pozisyonları ellerinde tutmalarını mümkün kılan ırksal karakterlerine sarılmaktan vazgeçmezdi." Ancak, "gündelik deneyimleri sayesinde, Beyaz Ruslara anti-Semitizm artık anlaşılır gelmeye başlıyordu."[149]

VII

1941 Eylül ayı ortasından itibaren Reich Yahudilerine karşı en aşırı iki yaptırım yıldız taşınması ile sürgünlerin başlamasıydı ve bu durum Alman kiliselerini artık görmezden gelemeyecekleri sorunlarla karşı karşıya getirdi. Hıristiyan kiliseleri, Alman toplumunun diğer kesimlerinden daha hızlı davranarak bir tavır almak zorundaydı zira kurbanların bir kısmı din değiştirmiş Yahudilerdi.

17 Eylül'de, yıldız kararnamesinin uygulanmaya başlamasından iki gün önce, Viyana Kardinali Theodor Innitzer, Katolik Yahudilere saygı ve sevgi-

148 *A.g.e.*, s. 199, not 22.

149 Schieder'in gizli araştırmasının tüm ayrıntıları ve alıntılar için bkz. Götz Aly, "Theodor Schieder, Werner Conze oder die Vorstufen der physischen Vernichtung", *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, yay. haz. Winfried Schulze ve Otto Gerhard Oexle (Frankfurt, 1999), s. 167.

lerini sunan bir dinî bildiri yayınladı; 18 Eylül'de kardinalin mesajı geri çekilerek, yerine saygı ve sevgi ibarelerinin kaybolduğu kısa bir metin konuldu; sadece, Ari olmayan Hıristiyanların, eskiden olduğu gibi, kilise yaşamına katılmalarına izin veriyordu.[150]

Yine 17 Eylül'de Breslau Kardinali Bertram Reich kilisesi için ana kuralları ortaya koydu. Piskoposlara, Ari olsun ya da olmasın tüm Katoliklere eşit mesafede olunduğunu hatırlattıktan sonra, kilise faaliyetlerinde "mümkün olduğu ölçüde" ayrımcılık yapılmamasını istedi. Ancak, eğer (Ari olmayan) Katolikler isterlerse, papazlar "erken sabah ayinlerini" önereceklerdi. Eğer rahatsızlıklar söz konusu olursa –ancak o zaman– kilisenin, geçmişi ne olursa olsun, mensupları arasında fark gözetmediğini inananlara hatırlatan bir açıklama yapılacaktı fakat kiliselere ayrı zamanlarda gelinmesi de düşünülecekti.[151] Fakat bir ay sonra Bertram, Münih Kardinali Michael von Faulhaber'e, kilisenin din değiştirmiş Yahudiler sorunundan çok daha önemli işleri olduğunu yazdı.[152] Bu durumdaki Yahudilere ise hiç değinilmedi.

Bazı Katolik kurumlar için din değiştirmiş Yahudilerin mevcudiyeti büyük bir yüktü. Hikâyesine daha sonra döneceğimiz zamanın genç, din değiştirmiş Yahudi'si Cordelia Edvardson anılarında etkileyici bir olaya yer veriyordu. Yıldız uygulamasına başlanmasından kısa bir süre sonra, Cordelia'nın da mensubu bulunduğu Katolik Kızlar Birliği'nin Berlin şubesi, "Yahudi yıldızı taşıyan bir üyeye sahip olmalarının bilinmesi durumunda yetkililerin birliği kapatacağını; dolayısıyla kızın artık toplantılara gelmemesinin daha iyi olacağını" ona bildirdi. Hatta durumdaki ironiyi fark etmeyen direktör şunu da ekledi: "Sloganımızı biliyorsun: Hepimiz birimiz için, birimiz hepimiz için."[153]

Protestanlar arasında, İkrar cemaati ile "Alman Hıristiyanları" arasında tabii ki bazı keskin farklar vardı. İkrar Kilisesi'nin bazı mensupları sınırsız bir cesaret sergilediler. Mesela, Eylül 1941'de Breslau kilise görevlisi Katerine Staritz yıldız taşıyanları destekleyen bir genelge yayınlayarak onları, özellikle iyi karşılanacakları cemaatine davet etti.[154] Genelge üzerine SD'nin raporu[155] ve ardından *Schwarze Korps*'ta [SS resmî gazetesi] yayınlanan değerlen-

150 Aktarıldığı kaynak, yay. haz. Ludwig Volk, *Akten deutscher Bischöfe über die Lage der Kirche, 1933-1945*, 6 cilt, cilt 5: 1940-1942 (Mainz, 1983), s. 555 n.

151 Kardinal Bertram'ın dinî bildiri metni için bkz. *A.g.e.*, s. 555 vd.

152 Bertram'dan Faulhaber'e, 17.11.1941, aktarıldığı kaynak Ernst Klee, *Die SA Jesu Christi: Die Kirchen im Banne Hitlers* (Frankfurt am Main, 1989), s. 144.

153 Cordelia Edvardson, *Gebranntes Kind sucht das Feuer* (Münih, 1989), s. 54-55.

154 Richard Gutteridge, *Open Thy Mouth for the Dumb! The German Evangelical Church and the Jews 1879-1950* (Oxford, 1976), s. 229-230.

155 Kulka ve Jäckel, *Die Juden*, s. 468-69.

dirmenin ardından kilise görevlileri Staritz'i "şehir papazı" görevinden aldılar. Birkaç ay sonra bir yıllığına Ravensbrück'e gönderildi. Dönüşünde herhangi bir önemli kilise görevinde çalışmasına izin verilmedi ve haftada iki kez Gestapo'ya rapor vermekle yükümlüydü.[156]

Bekleneceği gibi Alman Hıristiyanlar yeni yaptırımları sevinçle karşıladılar. Birkaç hafta önce de Doğu'daki anti-Bolşevik harekâtı öven bir bildiri yayınlamışlardı: Mesajlarında, "Bolşevizm ile bütünleşen, Yahudileri Seçilmiş Halk kabul eden ve *Volk*'umuzun ve ırkımızın Tanrı vergisi olduğunu inkâr eden bir Hıristiyanlık biçimine karşıyız"[157] deniyordu. Onlara göre yıldız kullanımı ile birlikte "Yahudi Hıristiyanların ayinlere katılmalarını, kilise binalarına girmelerini ya da Hıristiyan mezarlıklarına gömülmelerini" yasaklamak mümkün olacaktı.[158]

Reich'tan sürgünler başladığında hem Protestanların hem de Katoliklerin kendi içlerindeki ihtilaflar keskinleşti. Kasım 1941'de İkrar Kilisesi'nin en önde gelen kişisi Piskopos Theophil Wurm, Ari olmayanlara karşı yaptırımların, Almanya'nın en beter düşmanlarının, özellikle de "Roosevelt ve avenesinin" ekmeğine yağ süreceğine Goebbels'i ikna etmeye çalıştı.[159] Propaganda bakanı, Wurm'un muhtemelen Protestanlar arasında oynamak istediği rolün Galen'in Katolikler arasında oynadığı rol olduğunu belirtecekti: "Mektup çöp sepetine gitti."[160] 10 Aralık'ta [İkrar Kilisesi] kilise liderleri meclisi adına Hitler'e hitaben hazırlanmış bir raporu Wurm, Devlet Sekreteri Friedrich Wilhelm Kritzinger'e teslim etti; kısa bir paragrafla da Yahudilerin kaderine değiniliyordu: "Düşman propagandasına yarayan çok şey oldu. Bunların arasında akıl hastalarının bertaraf edilmesi ve aralarında Hıristiyan inancına bağlı olanların da yer aldığı Ari olmayanlara yönelik muamelenin sertliğini sayabiliriz."[161] Buna verilmiş bilinen bir cevap yok.

Ardından 17 Aralık'ta Saksonya, Nassau-Hesse, Mecklenburg, Schleswig-Holstein, Anhalt, Thuringia ve Lübeck Alman Hıristiyan kilisesi liderleri, genelde Yahudilerle ve özelde din değiştirmiş Yahudilerle ilgili tutumlarını duyurdular: "Alman topraklarından çıkarılacak olan Yahudilere karşı en sert tedbirlerin uygulanması gerekir. Yahudi ırkından Hıristiyanların kilise-

156 Gutteridge, *Open Thy Mouth fort he Dumb! The German Evangelical Church and the Jews 1879-1950*, s. 230.

157 *A.g.e.*, s. 231.

158 Ursula Büttner, "'The Jewish Problem Becomes a Christian Problem': German Protestans and the Persecution of the Jews in the Third Reich", *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941*, yay. haz. David Bankier (New York, 2000), s. 454 vd.

159 Aktarıldığı kaynak Klee, *Die SA Jesu Christi*, s. 148.

160 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 2, s. 362-63.

161 Klee, *Die SA Jesu Christi*, s. 148.

de yerleri ve hakları yoktur." İmzası bulunan kilise liderleri, "Yahudi Hıristiyanlarla her tür iletişimi kesmiştir."[162]

Alman Hıristiyanların manifestosu bir yanıt gerektiriyordu; bu yanıt Evanjelist Kilisesi'nin en üst yetkilisinden geldi – ana akım Alman Protestanlığının sözcüsü, Kilise Yönetimi'nden. 1941 Noel'inden iki gün önce yönetim makamı ve üç piskoposun oluşturduğu ruhani danışma kurulu adına başkan yardımcısı Dr. Günther Fürle'nin imzasıyla tüm eyalet kiliselerine hitaben yazılıp yayınlanan mektup kararlı bir anti-Semit tutumu yansıtıyordu: "Halkımızın gelişmekte olan ırksal bilincinin, savaş deneyimi ve siyasal liderliğin aldığı ilgili önlemler nedeniyle pekişmesi, Yahudilerin biz Alman toplumunun dışında bırakılmasına yol açmıştır. Alman toplumunun ebedi İncil'ine hizmet eden ve kamu hukukuna uygun kurumlar olarak milletin yasal alanında hayat bulan Alman Evanjelist Kiliseleri bu su götürmez gerçeği görmezden gelemez. Dolayısıyla, Alman Evanjelist Kilisesi Ruhani Konseyi'nin de mutabakatıyla, yüksek yetkililerden talebimiz, vaftiz edilmiş Ari-olmayanların Alman cemaatlerinin dinî hayatından ayrı tutulması için uygun tedbirleri almasıdır. Vaftizli Ari-olmayanlar, kendi özel ibadetleri ve ruhani gereksinimlerine hizmet edecek kurumları yaratma yol ve imkânlarını bulmak zorundadırlar. Yetkililerden bu tür kurumlar için gerekli izinlerin alınmasına yardım için her tür çabayı göstermeye hazırız."[163]

İkrar Kilisesi adına Piskopos Wurm yanıt verdi. Kilise Yönetimi'nin tutumunu eleştirirken son derece ölçülüydü ayrıca Ari ve Ari-olmayan Hıristiyanlar arası ayrımcılıkla ilgili çekincelerini ifade ettiği sözlerine makul ölçüde anti-Semitizm de katıyordu.[164] Geçici Kilise (İkrar Kilisesi) İdaresi daha açık sözlüydü: "Kutsal Kitap ve İkrar'a bağlılık zeminini koruyan Almanya'daki tüm Hıristiyanlarla birlikte, Kilise Yönetimi'nin bu talebinin kilisenin ikrarına uygun olmadığını ifade etmek durumundayız. ... Ari-olmayan Hıristiyanları hangi hakla kilise ayinlerinden dışlamak istiyoruz, ırksal nedenlerle? "Yazıcılar ve günahkârlarla" birlikte ayine katılmayı reddedip, bu nedenle de İsa'nın hükmünü hak eden Ferisiler gibi mi olmak istiyoruz?"

Tutarlı olabilmek için, diye ekliyordu Geçici Kilise İdaresi, Yönetim'in "tüm Havarileri ve bizzat kilisenin Efendisi İsa Peygamberi de Yahudi ırkına mensubiyetten dışlamaları gerekecektir." Ancak Geçici Kilise İdaresi, devletin Yahudilere karşı yaptırımlar uygulamasına karşı çıkmıyordu ve Wurm

---

162 Gutteridge, *Open Thy Mouth for the Dumb! The German Evangelical Church and the Jews 1879-1950*, s. 231-32.

163 Tercüme edilerek aktarıldığı kaynak, Wolfgang Gerlach, *And the Witnesses Were Silent: The Confessing Church and the Persecution of the Jews*, yay. haz. Victoria Barnett (Lincoln, NE, 2000), s.194.

164 *A.g.e.*, s. 194-96.

örneğinde olduğu gibi, ifadeleri anti-Yahudi görüşlerden azade değildi.[165] İhtilaf birkaç ay sürerken, giderek daha fazla bölge kilisesi Yönetim'in görüşünü benimsedi.[166]

Yahudi eşi yüzünden bu arada Wehrmacht'tan atılan Klepper günlük tutmayı sürdürüyordu. 1941 Noel günü şunları yazdı: "Yıldız taşıyanlar için [artık Protestan oldukları hâlde karısı ve kızı tabii ki yıldız takmak zorundaydılar] henüz bir çözüm bulunamadı [K. Kilisesinde]. ... Bugün Noel ayininde yıldız taşıyan tek bir Yahudi yoktu" [*Heute war kein Jude mit dem Stern in der Weihnachtskirche*].[167]

Sürgünler karşısında Alman Katolik kilisesinin *açık* bir tepki göstermemesi ve Doğu'daki kitlesel imha karşısında giderek artan farkındalık hesaba katılıyordu. Küçük bir piskopos grubu (Gröber, Berning ve Preysing) 15 Kasım 1941 tarihi taşıyan bir dinî bildiri kaleme aldılar: Devlet ve parti yetkililerinin, kilise ve kurumlarına karşı ayrıca Almanların yaşam, özgürlük ve mülkiyet temel haklarına karşı düşmanca yaptırımlarını açıkça ve cesaretle sıralıyor ve ifşa ediyorlardı; metinde Yahudi meselesine yer verilmemişti.[168] Bu eksikliğin gerekçesi, Kardinal Faulhaber arşivlerinde yer alan ve 25 Kasım tarihini taşıyan imzasız bir raporda bulunabilir; dinî mesajın yayınlanması konusundaki esasları belirlerken, bu eksikliğin gerekçesine de işaret ediliyordu: "(2) Mesajın okunmasıyla eş zamanlı olarak Reich hükümetine de içeriği ile ilgili bilgi verilecektir; bu kamuya açık yolun seçilmek zorunda kalındığını zira [yetkililere gönderilen] hiçbir dilekçe ya da raporun gerektiği gibi yanıtlanmadığı ifade edilecektir. Ayrıca, halkın ve hükümetin itibarını zedelemeksizin bir dinî bildiride ele alınamayacak bazı başka konular da (Yahudi Sorunu, Rus tutuklulara yapılan muamele, SS'in Rusya'daki acımasızlığı vb.) sunulacaktır."[169]

"Yahudi Sorunu'ndan" kaçınmanın birkaç gerekçesi olabilirdi: Rejimle açıkça karşı karşıya gelmek gibi görünmesine rağmen taktik bir ılımlılık gösterisi yapmak ya da nüfusun kilise müdavimi kesimleri arasında fazla yankı bulmayacak konulardan kaçınmak. Gerekçesi ne olursa olsun Kardinal Bertram mektubun yayınlanmasına, "ilkesel açıdan ve pratik sonuçları itibarıyla" karşı çıktı.[170]

---

165 *A.g.e.*, s. 196.

166 *A.g.e.*, s. 197.

167 Jochen Klepper, *Unter dem Schatten Deiner Flügel: Aus den Tagebüchern der Jahre 1932-1942*, yay. haz. Hildegard Klepper (Stuttgart, 1956), s. 1009.

168 Dinî bildiri taslağının metni için bkz. Yay. haz. Ludwig Volk, *Akten Kardinal Michael von Faulhaber*, cilt 2, *1935-1945* (Mainz, 1978), s. 827 vd.

169 *A.g.e.*, s. 853.

170 Klaus Schölder, *A Requiem for Hitler: and Other New Perspectives on the German Church Struggle* (Londra, 1989), s. 163.

Üç piskopostan ikisinin (Preysing ve Berning), Yahudi bile olsa din değiştirenlerin akıbetine özel ilgi gösteriyor olması, "Yahudi Sorunu'nun" mektup taslağının dışında bırakılmış olmasını anlamlı kılıyordu. Aynı piskoposların, asıl meselenin mektubun başarısı veya başarısızlığı olmadığını beyan etmesinin ışığında bu durum daha da anlamlı hâle geliyordu. Asıl mesele şuydu: "Şu anki görevimiz nedir? Vicdan neyi gerektirir? Tanrı, inançlı Almanlar piskoposlarından ne beklemektedirler?"[171] Son olarak, 1942 başlarında mektup hâlâ tartışma konusu olduğundan, sürgünlerin akıbetinin giderek bilinir hale gelmesi göz önüne alındığında, konunun taslağın dışında kalmış olması daha da kaygı verici bir anlama bürünüyordu.

Berlin başpiskoposluk idari bölgesindeki yardım faaliyetlerinden sorumlu Margarete Sommer, 1942 yılı başlarında, Litvanya Katoliklerinden ve ayrıca, görünüşe bakılırsa, İçişleri Bakanlığı üst düzey görevlisi Hans Globke'den, Reich'tan sürülen Yahudilerin Baltık ülkelerindeki kitlesel öldürülmeleri haberini aldı.[172] Sommer ile görüştükten sonra Osnabrück Piskoposu Berning 5 Şubat 1942'de şu notu düştü: "Litzmannstadt'tan aylardır haber gelmedi. Tüm kartpostallar geri dönüyordu. ... Berlin'den nakledilenler Kovno'ya vardılar fakat hâlâ sağ kalan var mı şüpheli. Minsk ve Riga'dan kesin bir bilgi yok. Çoğu vurularak öldürüldü. Niyet Yahudilerin tümüyle imhası" [*Es besteht wohl der Plan die Juden ganz auszurotten*].[173]

24-25 Kasım 1941 Paderborn konferansında Alman piskoposluğu diğer bir "Yahudi" meselesiyle uğraşıyordu: Karışık evliliklerde Ari eşin isteğiyle eşten ayrılma. Piskoposlar, "dinî akıldan" hareketle her bir vakayla tek tek ilgilenme kararı aldı.[174]

Dinî bildiriyle ilgili tartışmaların iki ay öncesinde, bir Alman Yahudi'si Piskopos Galen'e imzasız bir mektup gönderdi. Ötanazi konusundaki tutumu nedeniyle piskoposa hayranlığını ifade ediyor ve artık Alman olmasına izin verilmeyen kendisi gibi vatansever olanlar da dâhil, Alman Yahudilerinin başına gelenleri hatırlatıyordu. Mektup şöyle sonlanıyordu: "Birinin bize yardım için ayağa kalkacağına dair saçma istek ve çılgınca umut size bu mektubu yazmaya itti. Tanrı sizi korusun!"[175] Galen savaş boyunca vaaz vermeye devam ederken, vatansever ve anti-Bolşevik ifadeleri, en az akıl hastalarını savunurken sergilediği kadar coşkuluydu.[176] Ancak, ko-

171 *A.g.e.*

172 Volk, *Akten deutscher Bischöfe*, cilt 5, Mainz, 1983, s. 675.

173 *A.g.e.*

174 *A.g.e.*, s. 636.

175 Bischof Clemens August Graf von Galen, *Akten, Briefe und Predigten*, yay. haz. Peter Löffler, cilt 2, *1939-1946* (Mainz, 1988), s. 910-11.

176 *A.g.e.*, s. 910 vd.

nu Yahudilere yönelik zulüm olduğunda, özel mektuplarında bile tek kelime yoktu.

Tek istisna Berlin Saint Hedwig Katedrali Başrahibi Bernhard Lichtenberg idi. Protestan tarafın Pastör Grüber'i gibi Lichtenberg de Ari-olmayan Katoliklere yardım ediyordu. Kasım 1938'den itibaren her akşam duasında Yahudiler için açıkça dua etti. 29 Ağustos 1941'de, cemaatten iki kadın onu Gestapo'ya şikâyet etti. 23 Ekim 1941'de tutuklandı, sorgulandı ve 29 Mayıs 1942'de de hapis cezasına çarptırıldı. 3 Kasım 1943'te Dachau yolunda öldü.[177]

VIII

1941 sonunda, Doğu'da Yahudilerin başına gelenlerle ilgili bilgiler Reich'a sızarken, Alman mesajlarının şifresini çözen Britanya'nın üst düzey yetkilileri de Sovyet topraklarındaki kitlesel katliamlardan haberdar olmaya başladı. Fakat bu bilgiler, savaşın en kıymetli kozunu korumak için, titizlikle gizli tutuldu: Çok sayıda düşman telsiz haberleşmesine erişimi sağlayan bir Alman "Enigma" kod çözüm cihazıydı.[178]

Bu sırada, Amerikan Yahudi liderliği ve Filistin Yahudi cemaati liderliği Avrupa'daki duruma karşı ilgisiz görünüyorlardı ve bunun nedeni hem bilgi akışı yetersizliği hem de daha baskın ve doğrudan zorluklardı. Amerika Yahudileri için Roosevelt'e duydukları derin saygı ve anti-Semitizm korkuları, her tür müdahale konusunda sessiz kalmalarının diğer bir sebebiydi zira yönetimin "Şefinin" ve üst kademelerinin hoşnutsuzluğuna yol açmak istemiyorlardı. Ancak zaman zaman bu Yahudi liderler, tabii ki farkında olmadan, itaatin sınırlarını zorlayan önlemler alıyor ve getto sakinlerinin yaşadıkları zorluklara katkı yapıyorlardı.

1941 baharında Rabbi Wise, Birleşik Devletler hükümetinin Mihver devletlere ekonomik boykotu ile uyumlu olarak (her yiyecek paketi düşmana doğrudan ya da dolaylı destek olarak görülüyordu), işgal altındaki ülke Yahudilerine gönderilecek her tür yardıma tam ambargo koymaya karar verdi. Boykota bu "vatanseverce" destek aynı zamanda, Amerika Yahudi liderlerinin, özellikle Filistin sorunu konusunda, Britanya ile savaş sonrası ilişkilerine dair siyasal düşüncelerden de kaynaklanıyordu.[179] Avrupa'daki Dün-

177 Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945* (New York, 1992), s. 268.

178 Breitman, *Official Secrets*, s. 68 ve 106 ve bazı diğer sayfalar.

179 Raya Cohen, "The Lost Honor of Bystanders? The Case of Jewish Emmissaries in Switzerland", *Bystanders to the Holocaust: A Re-Evaluation*, yay. haz. David Cesarani ve Paul A. Levine (Londra, 2002), s. 162.

ya Yahudi Kongresi temsilcilerine, gettolara paketlerin gönderilmesini derhal durdurmaları için kesin talimatlar verildi, oysa bu paketler genellikle adresine, Varşova'daki Yahudi Sosyal İmecesi'ne ulaşıyordu. Wise Londra ve Cenevre'deki Kongre temsilcilerine çektiği telgrafta "Polonya'ya yapılan tüm bu tür operasyonlara derhal son verilmelidir," diyordu "ve İngilizcede derhal ifadesinin anlamı DERHAL'dir, gelecekte değil."[180]

Bu koşulsuz Amerikancılık gösterisi, 1941 Eylül'ünde Lindbergh'in Des Moines'deki anti-Yahudi söylevinin ardından daha da göstererek yapılmaya başlandı. "Onun [Lindbergh] bizim 'çıkarımız' olarak gördüğünü, hiçbir zaman ülkemizin çıkarına eş görmeyeceğiz," diye yanıtlıyordu Amerikan Yahudi Komitesi, "zira bizim ve ülkemizin çıkarları tektir ve bölünemez." Ton ve içerik olarak Amerikan Yahudi Kongresi'nin kararlılığı daha az değildi: "Bizim [Yahudiler], toplumdaki diğer gruplar gibi Amerika'ya samimiyetle bağlı olduğumuzu söylemeye bile gerek yok. ... Dış meselelerde, Amerikan çıkarlarının, sadece kendi özgür ülkemizin gereksinim ve çıkarlarının belirlemediği bir görüş veya tutumumuz olamaz."[181] Resmî Amerikan Yahudiliği paralize olmuştu.

Birçok yönden daha da şaşırtıcı olan Filistin Yahudi liderliğinin tutumuydu. Savaşın başında Yahudi Temsilciliği Yönetimi, Avrupa Yahudiliğinin durumunu izlemek üzere dört kişilik bir komite kurdu. Eski Polonya parlamentosu mensubu olan Komite Başkanı Itzhak Gruenbaum, grubunun faaliyetlerinde yeterince çaba ve görev bilinci göstermedi. Ancak belirtilmeli ki hiç kimse onu teşvik etmedi ya da (tanımlanmamış) göreviyle ilgili liyakatini sorgulamadı. Örneğin 1941'in ilk aylarında, Dörtlü Komite'nin yayınladığı Avrupa'daki durumu ele alan değerlendirme Almanya'nın Polonya politikasının, o ülkede yaşayan Yahudilerin ekonomik yaşamını yıkmayı hedeflediğini öne sürüyordu; "Yahudiler" diyordu, "vazgeçmeyi reddederek, tüm güçleriyle itibarları için savaşıyorlar."[182]

Filistin Yahudi yerleşiminde zamanın en güçlü siyasi partisi Mapai idi ("İsrail Çalışanlar Partisi", diğer bir deyişle "İşçi Partisi"); ülkedeki Yahudi cemaatinin merkezi kurumları arasındaki en büyük siyasal güçtü ve özellikle çok önemliydi – en üst idari organı Yahudi Temsilciliği idi. Genelde Mapai'de ve özelde Yahudi Temsilciliği'nde hâkimiyeti elinde bulunduran (her

180 Riegner protesto etse de Wise'ın kararını kabul etmek zorundaydı. Diğer yandan, açlık çeken Yahudi nüfusa yardım için kurulmuş olan Yardım Komitesi sorumlusu Alfred Silberschein, Wise'ın talimatına rağmen yiyecek gönderme organizasyonuna devam etti. Bkz. *A.g.e.*, s. 162 vd.

181 Her iki alıntı için bkz. Gulie Ne'eman Arad, *America, Its Jews, and the Rise of Nazism* (Bloomington, 2000), s. 212.

182 Dina Porat, *The Blue and the Yellow Stars of David: The Zionist Leadership in Palestine and the Holocaust, 1939-1945* (Cambridge, MA, 1990), s. 18.

ne kadar o dönemde başkanlıktan resmen istifa etmiş olsa da) siyasi lider David Ben-Gurion'du.

Uzun süre Büyük Britanya ve Birleşik Devletler'de kalmasının ardından, Ben-Gurion Şubat 1941'de Filistin'e döndü. Mapai'deki çalışma arkadaşlarıyla yaptığı toplantıda ortaya koyduğu değerlendirmeler Avrupa'daki olaylara yaklaşımının ne olduğunu ve olacağını gösteriyordu: Tam bir Siyonist bakış açısına sahipti. Filistin Yahudi yerleşiminde savaşın boyutlarının tam olarak anlaşılamadığına değindikten sonra Yahudilerin durumuna döndü: "Hiç kimse Yahudi halkının yok edilişinin boyutlarını tahmin edemez ["yok etmekten" kasıt fiziksel imha değildir] ... Konuyla ilgili bilgi tabii ki mevcut fakat buradaki insanlar bu meseleleri derinden yaşamıyorlar. ... Şimdi yapmamız gereken, her şeyden daha fazla ve her şeyden önce, kendimiz ve Diaspora için, hâlâ bize bırakılmış o küçük Diaspora için, Siyonist bağlılığı yaratmaktır."[183] Diğer bir deyişle, Ben-Gurion'a göre Avrupa Yahudiliğine yardım edebilmenin tek bir yolu vardı: Siyonizm'in hedeflerine ulaşmak. Karşılık olarak, bu yardım sonuçta Filistin'de bir Yahudi devletinin varlığını sürdürmesini mümkün kılacaktı.

Ben-Gurion'un uyarılarına rağmen 1941 yılının büyük bir bölümünde Filistin Yahudi yerleşiminden somut bir plan ortaya çıkmadı. Yahudi Temsilciliği Avrupa'daki durumla zorla ilgileniyordu ve genel kanı, orada çekilen acıyı hafifletmek için yapılabilecek fazlaca bir şey olmadığıydı.[184] 1941 Ağustos-Aralık ayları arasında Mapai Merkez Komitesi, Avrupa Yahudiliğinin kötü durumuna bir kez bile değinmedi.[185]

Yazdığı raporlarla, giderek büyüyen felaketle ilgili istikrarlı bir uyarı dizisi oluşturmuş olan Richard Lichtheim'ın bizzat kendisi, Doğu cephesindeki Alman başarısızlıklarını göz önüne alarak, olası gelişmelerden şüpheye düşmüş görünüyordu. 22 Aralık 1941'de Kudüs'e gönderdiği Alman Yahudilerinin kaderi ile ilgili bir raporun son satırlarında iki zıt ama olası gelişme üzerinde akıl yürütüyordu: "Doğu cephesinde rüzgârın ters yönden esmeye başlaması, nakil güçlükleri ve eldeki tüm işçilerin Alman fabrikalarında çalıştırılması mecburiyeti nedeniyle Yahudilerin Reich'tan çıkarılmasını durdurabilir, en azından geçici olarak; ama aynı zamanda –ki bu trajik olan ihtimaldir– eğer yaralı hayvan sonunun geldiğini hissederse, Almanya'da ve işgal edilmiş topraklarda daha fazla zulüm ve kıyıma da yol açabilir."[186]

---

183 Aktarıldığı kaynak Tuvia Friling, *Arrow in the Dark: David Ben-Gurion, the Yishuv's Leadership and Rescue Efforts during the Holocaust* (Tel Aviv, 1998), 2 cilt, cilt 1, s. 45.

184 Yoav Gelber, "Zionist Policy and the Fate of European Jewry (1939-1942)", *Yad Vashem Studies* 13 (1979), s. 191-92.

185 Porat, *The Blue and the Yellow Stars of David*, s. 22.

186 Yay. haz. Friedlander ve Milton, *Archives of the Holocaust*, cilt 4, *Central Zionist Archives*, s. 40. Alman egemenliği altındaki Avrupa Yahudiliğinin kaderi konusundaki bu bütünüyle yanlış al-

Reich ve Protektora'nın her yerinde, bölgelerinden gerçekleşecek sürgün günleri yerel Yahudi cemaati ofislerine çok önceden haber veriliyordu. Yerel Gestapo birimleri, Reichsvereinigung bölge ofislerinden isim listelerini alıyorlardı ve bir sonraki partiye kimleri dâhil edeceklerine karar veriyorlardı. Gideceği saptananlara bir seri numarası veriliyordu ve varlıkları, evleri, ödenmemiş borçlarıyla ilgili işlemler, izin verilen nakit miktarı ve bagaj ağırlığı (genellikle elli kilo), yolculukta (3-5 gün) yanlarına alabilecekleri yiyecek miktarı ve hazır olmaları gereken gün konularında, Reichsvereinigung ya da Gestapo tarafından bilgilendiriliyorlardı. Bundan sonra, yetkililerden izin almaksızın evlerini terk etmeleri, kısa süreliğine bile olsa, yasaktı.[187] Bazı Yahudilere davet çok çabuk gelmiş görünüyor; Mesela Breslau'dan Willy Cohn günlüğüne yazdığı cümleyi tamamlayamamış. 17 Kasım'da, cemaat ofisine yaptığı ziyareti ve başkan Dr. Cohn ile aralarında geçen konuşmayı anlatmaya başlıyor: "Önce bana dedi ki, Gizli Devlet Polisi'nde [Gestapo] imkân yok ..."[188]

Sürgün günü söz konusu Yahudiler Düzeni Koruma Polisi [SCHUPO] tarafından toplanıyor ve gündüz vakti ve herkesin gözü önünde yürütülerek ya da kamyonlarla, bazen birkaç gün bekletildikleri bir toplanma yerine götürülüyorlardı. Ocak 1942'de Leipzig'den Riga'ya sürülen ve o sırada on altı yaşında olan Herta Rosenthal'a göre, Yahudiler toplandıkları okuldan kamyonlarla tren istasyonuna götürülürken, "herkes gördü ve bağırıp çağırıyorlardı. Tüm Yahudiler Leipzig'i terk ediyordu ve onlar [Almanlar] mutluydu, birçoğu. Gülerek izliyorlardı. Bizi gündüz götürdüler, gece değil. Orada hem SA hem de sıradan vatandaşlar vardı."[189] Rosenthal'in tanıklığını o döneme ait çeşitli raporlar da doğruluyor. Forchheim'in on iki Yahudi'si Bamberg, Nuremberg ve Riga'ya doğru yola çıkmak üzere 27 Kasım 1941'de *Paradeplatz*'dan [Tören Meydanı] alınıp tren istasyonuna götürülürken, "birçok semt sakini [meydanda] toplanıp ilgiyle ve büyük bir memnuniyetle tahliye işlemini [*Abtansport*] seyrettiler."[190] Çok küçük bir azınlık farklı tepki veriyordu ve örneğin Bremen'de, on İtiraf Kilisesi mensubu tahliye edilmek üze-

---

gı çerçevesinde, Revizyonist gizli grup Irgun'dan kopan küçük "Stern grubu" (ya da *Lehi*), 1940 yılı sonlarında Reich'a, Filistin'de bir Yahudi devletinin kurulmasını desteklemeleri karşılığında Mihver devletlerin yanında Britanya'ya karşı savaşmayı teklif edebilmiştir (Beyrut'taki Alman diplomatlar aracılığıyla). Lehi'nin teklifine hiçbir yanıt gelmemiştir.

187 Adler, *Der verwaltete Mensch*, s. 380 vd.

188 Cohn, *Als Jude in Breslau 1941*, s. 122.

189 Eric A. Johnson ve Karl-Heinz Reuband, *What We Knew: Terror, Mass Murder and Everyday Life in Nazi Germany: An Oral History* (Cambridge, MA, 2005), s. 306.

190 Kulka ve Jäckel, *Die Juden in den geheimen NS-Stimmungsberichten 1933-1945*, s. 474.

re olan Yahudiler için para topladıkları gerekçesiyle, aynı yılın Aralık ayında kısa bir süre tutuklandılar.[191]

Bazı istisnai durumlarda kimi Yahudi isimleri son anda bile listeden çıkarılabiliyordu: Marianne Ellenbogen (o zamanki soyadıyla Strauss) ve ebeveynleri de bunların arasındaydı. Olay, memleketleri olan Essen'de, 26 Ekim 1941'de vuku buldu. Ev mühürlendi ve elde bavul toplanma noktasına hareket ettiler. Şehrin Yahudileri çoktan oraya varmışlardı. Onları tren istasyonuna götürecek tramvay hareket ettiği sırada iki Gestapo görevlisi gelip evlerine dönmelerini söylemişti. Marianne anılarını anlatırken "eve geri gönderildik," diyordu "ve [Yahudi hemşeriler kalabalığından] yükselen hayvani uğultuyu duymak yaşanabilecek en korkunç deneyimdi."

Varlıklı Strausslar, baba Strauss'un eski bir iş arkadaşı olan Essen Deutsche Bank Müdürü Friedrich Wilhelm Hammacher'e çok uygun bir fiyata evlerini satmayı önermişti. Anlaşılan o ki Hammacher, bazı Yahudilere ajan olmaları karşılığında Kuzey ya da Güney Amerika'ya göç etme izni veren üst düzey bir Abwehr (askerî istihbarat) görevlisiyle bağlantı kurdu. Abwehr Strausslarla ilgilendi; Bremen'deki karargâhtan Düsseldorf Gestapo'ya haber gitti ve onlar da Essen Gestapo'ya aileyi serbest bırakmaları talimatı verdiler. Sonuçta bu proje gerçekleşmedi.[192] 1943'te Strausslar Doğu'ya sürüldüler ve Yahudi hemşerileriyle birlikte öldürüldüler. Marianne kaçtı ve Almanya'da saklandı.[193]

Sürgünden kurtulan başka Yahudiler de oldu ancak yöntemleri farklıydı. "Viyana'dan Lodz'a gönderilecek ilk grupta yer alacak olan on dokuz Yahudi pencereden atlayarak, gaz soluyarak, kendini asarak, uyku haplarıyla, suda boğularak ya da bilinmeyen başka yollarla intihar ettiler. Gestapo, üç haftalık bir süre zarfında Viyana'da 84 intihar ve 87 intihar girişimi rapor etti."[194] Berlin polis istatistiklerine göre, 1941'in son üç ayında (sürgünlerin başla-

191 *A.g.e.*, s. 472.

192 Anlaşılan bu tür çoğu örnekte Yahudilerden ajan olarak yararlanılmıyordu; Abwehr, seçilmiş (ve varlıklı) bireylere Reich'ı terk etmelerinde yardım etmek için bu bahaneyi kullanıyordu. Örneğin bkz. Winfried Meyer, *Unternehmen Sieben: eine Rettungsaktion für vom Holocaust Bedrohte aus dem Amt Ausland/Abwehr im Oberkommando der Wehrmacht* (Frankfurt am Main, 1993). Ancak, bazı kıdemli Abwehr görevlilerinin rejim muhalifi olmalarına rağmen diğer görevliler, özellikle de gizli askerî polis (Geheime feldpolizei) birimleri ve komutanları, doğu topraklarındaki Yahudilere ve diğer gruplara yönelik kitlesel katliamlara aşırı derecede bulaşmışlardı. Hatta daha sonra Hitler karşıtı askerî komploya katılanlar bile bu işe karıştırılmıştı. Bkz. Christian Gerlach, "Männer des 20 Juli und der Krieg gegen die Sowjetunion", *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944*, yay. haz. Hannes Heer ve Klaus Naumann (Hamburg, 1995), s. 434 vd.

193 Mark Roseman, *A Past in Hiding: Memory and Survival in Nazi Germany* (New York, 2001), s. 125 vd., 130 vd., 133 vd.

194 Konrad Kwiet, "The Ultimate Refuge: Suicide in the Jewish Community under the Nazis", *Yearbook of the Leo Baeck Institute* (Londra), s. 151.

masından yıl sonuna kadar) 243 Yahudi kendini öldürdü.[195] Kota tabii ki diğer Yahudilerle dolduruldu.

7 Kasım 1941'de Goebbels günlüğüne şöyle yazdı: "Yahudi bir kadınla evli [Yahudi-olmayan] aktör [Joachim] Gottschalk'ın karısı ve çocuklarıyla intihar ettikleri yönünde üzücü bir haber... Bu insani açıdan üzücü ama fiilen neredeyse kaçınılmaz olan vakanın telaş yaratacak söylentilere yol açmaması için gerekli tedbirleri alıyorum."[196]

Münih'ten ilk Yahudi grubu Bavyera başkentini 20 Kasım'da terk etti; ilk hedef Riga'ydı ancak Riga gettosu aşırı dolu olduğundan tren Kovno'ya yönlendirildi. Tüm sürgünler Milbertshofen kampının sakinleriydi. Genç Ervin Weil'e kendi başlarına trene binemeyenlere yardım etmesi emri verildi: "İstasyonda harekete hazır uzun bir tren vardı. İnsanlar vahşi bir hakaret yağmuru altında vagonlara tıkıldılar. Gün doğarken, insanların vagonlara daha hızlı tıkılabilmesi için bavullarımızı atmamızı söylediler. Daha sonra içinde silahlı SS mensupları ve Antonienstrasse'den küçük çocukların bulunduğu bir otobüs geldi. Onları da trene bindirmemiz gerekiyordu. Paniklerini yatıştırmaya çalıştık; korkunçtu."[197] 23 Kasım'da nakledilenler Kovno'ya vardı. Orada da getto aşırı kalabalıktı; bildiğimiz gibi, sürgünlerin oraya yaklaşması bile söz konusu olmadı. Doğrudan IX. Hisar'a yönlendirildiler. İki gün boyunca hisarı çevreleyen hendeğin içinde bekletildiler. 25 Kasım'da katledildiler.[198]

Doğu'ya yolculuk süresince nakledilenlere Düzeni Koruma Polisi [SCHUPO] nezaret ediyordu. Düsseldorf'tan Riga'ya 11 Aralık'ta 1.007 Yahudi'nin kendi sorumluluğundaki naklini rapor ederken, "*Schlachthof*'tan [kesimhane] biniş rampasına giderken bir Yahudi erkek tramvayın altına atlayarak intihar girişiminde bulundu," diyordu SCHUPO yüzbaşısı Salitter. Sonra da devam ediyordu: "Aynı zamanda, yaşlı bir Yahudi kadın karanlık ve yağmurdan yararlanarak gizlice biniş rampasından uzaklaştı. Yakındaki bir eve daldı ve aceleyle kıyafetini değiştirerek bir umumi hamama gitti. Ancak bir temizlikçi kadının onu fark etmesiyle geri getirildi."

Salitter, daha sonra, Berlin üzerinden doğu yönünde yolculuğu anlatıyordu. Konitz'de, istasyon müdürü ile tartışmıştı. Daha iyi gözetim açısından, Yahudileri taşıyan vagonlardan biriyle SCHUPO vagonunun değiştirilmesini istedi. İstasyon müdürü bunu reddetti ve yolcuların yer değiştirmesini öner-

---

195 Ursula Baumann, "Suizid im 'Dritten Reich' - Facetten eines Themas", *Geschichte und Emanzipation*, yay. haz. Reinhard Rürup ve ark. (Frankfurt am Main, 1999), s. 500.

196 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 2, s. 247.

197 Yay. haz. Stadtarchiv München, *"...verzogen, unbekannt wohin": Die erste Deportation von Müchner Juden im November 1941* (Zürih: Pendo, 2000), doc. 14 [doküman içindeki sayfa numarası belirtilmemiş].

198 *A.g.e.*, s. 20; Porat, "The Legend of the Struggle of the Jews from the Third Reich in the Ninth Fort near Kovno, 1941-1942", s. 363, 370.

di: "Demiryolu yetkililerinin, Alman polisine Yahudilerden farklı davranılması gerektiğini bu memura anlatması gerekiyor. Anladığım kadarıyla o da hâlâ konuya 'zavallı Yahudiler' diye bakıyor ve 'Yahudi' kavramından tamamıyla bihaber."

Nihayet, 13 Aralık gece yarısı sularında tren Riga yakınlarındaydı. Dışarıda hava sıcaklığı eksi 10 dereceye kadar düşmüştü. Almanlar şehre getirildi ve yerlerini Letonyalı muhafızlar aldı: Yahudiler ertesi gün sabaha kadar ısıtması olmayan trende kaldılar. Riga'da Salitter, toplumun genel tutumuna dair kendisine bilgi veren Letonyalılarla görüştü: "Yahudilerden özellikle nefret ediyorlar, kurtuluştan sonra [Sovyet hâkimiyetinden] bu parazitlerin yok edilmesine yoğun katılım göstermelerinin nedeni bu. Temaslarım sırasında... Duyduğuma göre, bazıları Almanların neden onları hemen orada öldürmeyip Letonya'ya nakletme külfetine girdiklerini merak ediyorlar."[199]

Berlinli bir sürgün olan Haim Baram (o zamanki adıyla Heinz Bernhardt), kendi trenlerinin Minsk'e varışını anlatıyordu. Tren Berlin'den 14 Aralık 1941'de hareket etmişti; ayın on yedisinde sabah 10.00'da Minsk'e varacaktı. Letonyalı SS yedek kuvvetleri herkesi vagonlardan çıkardı. Sürgünlerin büyük çoğunluğu yakındaki ahşap barakalara (elektrik ve su yoktu) yürütülürken yaşlı ve çocuklar kamyonlarla götürüldü. Barakaların önceki sakinleri ortadan kaybolmuştu. "Harap hâldeki evler burada daha önce bir kıyım olduğunu düşündürüyordu. Her yerde yastık tüyleri uçuşuyordu. Her köşede Hanuka lambaları ve şamdanları vardı. ... Daha sonra bize söylendiğine göre burası Rus gettosuydu ve Yahudi sakinleri 1941 Kasım ayı başında öldürülmüşlerdi." Bir SD görevlisi olanları doğruladı. Getto sakinlerinin çoğu Almanya'dan gelecek sürgünlere yer açmak için katledilmişlerdi. [Görevli] "Eliyle gösterdi ve şöyle dedi: 'İşte, önünüzde bir ceset yığını var'. Gerçekten, sağından solundan insan uzuvları çıkan bir tepecik gördük."[200]

Oskar Rosenfeld, 4 Kasım 1941'de, Protektora'dan Lodz'a 5.000 Yahudi taşıyan son nakil ile Prag'dan Lodz'a sürüldü. O tarihten itibaren Bohemya ve Moravia'daki Yahudilerin çoğu, ölüm tesislerine giden yolda bir "transit kamp" olan Theresienstadt'a sürüldüler (ancak daha sonra göreceğimiz gibi, bu kampın genel imha sistemi içinde kendine has bir işlevi vardı).

Rosenfeld Moravia'da doğdu ve daha sonra, dönemin dışavurumcu akımına mensup bir gazeteci ve yazar olacağı Viyana'da büyüdü. Ancak anlaşılan o ki en büyük merakı tiyatroydu. 1909 yılında Avusturya başkentinin ilk Ya-

199 Yaacov Lozowick, "Documentation: "Judenspediteur," Deportation Train", *Holocaust and Genocide Studies* 6, no. 3 (1991), s. 286 vd.

200 Shalom Cholavsky, "The German Jews in the Minsk Ghetto", *Yad Vashem Studies* 17 (1986), s. 223-25.

hudi tiyatrosunu kurdu; daha sonra Yiddish ve İbrani tiyatro kumpanyalarının Viyana'ya gelmesini teşvik etti. Birçok yönden Klemperer gibi bir entelektüel olan Rosenfeld, Yahudi yaklaşım ve politikaları konusunda onun tam zıddı idi – kararlı bir "anti-asimilasyonist" ve üstelik sağ kanat (revizyonist) Siyonistti. Anschluss'un ardından Oskar ve karısı Henriette Prag'a kaçtılar. Henriette 1939 yazında İngiltere'ye gitmeyi başardı; ardından o da gidecekti. Savaş, göç planlarını suya düşürdü.[201] 1941 Kasım ayı başında, olağan çağrıların ardından Rosenfeld toplanma noktası Messepalatz'a gitti.

Defter A'ya, "Messepalatz bir depo" diye yazıyordu Rosenfeld, "burada mal ve eşya yerine insanlar teşhir ediliyorlar; ranzalara sıkıştırılmış, çanta ya da döşeklerine yaslanmış, tıka basa doldurulmuş bohçaları ve paketleri olan ve uyumak için portatif karyolalar kullanan insanlar. Yahudi cemaatinden gelen erzak yetersiz olduğundan, yavaş yavaş yiyecek stoklarını tüketerek üç gün üç gece burada, bu leş gibi depoda oyalandılar."[202]

Rosenfeld, Messepalatz'da geçen günleri ve geceleri ve ayrılmadan önceki son el koyma uygulamasını anlatmayı sürdürüyordu. Tren istasyonuna yolculuk hiçbir gizlilik olmaksızın gerçekleşmişti: "Yol boyunca, pencerelerin ardındaki Çeklerin yüzleri görülebiliyordu, sağda solda yoldan geçen Çekler vardı ve istisnasız hepsi ciddi bir ifade takınmışlardı, bazıları üzgün, düşünceli ve huzursuzdu. Bir tren hazır bekliyordu. Kapılar açıldı, gruplar halinde trene binerken herkes açık bir biçimde giysi ve bagajlarını göstermek zorundaydı."[203] Sürgünlere gidecekleri yer söylenmedi, yolculuk sırasında "ıssız Polonya topraklarını" görür görmez Lodz'a götürüldüklerini tahmin ettiler. Gecenin bir yarısında, nakilden sorumlu görevliler ilginç bir biçimde bütün erkeklerin tıraş olmalarını ve ayakkabılarını boyamalarını emrettiler: "Sersemlemiş, aç, uykusuz yüzlerce erkek karanlık vagonda ayakkabılarını boyamaya ve tuvalet suyuyla sakal tıraşı olmaya başladılar. Arada bir Gestapo mensubu el feneriyle gelerek bazılarını hizaya sokuyor ve içlerinden biri gözüne yeterince şık görünmüyorsa küfrediyordu."[204] Nakliye işlemi getto yakınlarında sona erdi. Bin Yahudi, geçici meskenleri olan okul binasına doğru yürütüldüler. Birkaç gün içinde açlık başladı, hastalıklar arttı ve bazıları, bu geçici evlerinde "zayıflıktan" öldüler.

Aralık başında, Reich'tan ve Protektora'dan Lodz'a sürgün gelenler hâlâ ayrı kamplarda kalsalar da, getto içinde dolaşarak iş arıyor, haftalık ekmek

201 Rosenfeld'in yaşamının ayrıntıları için kitap editörünün önsözüne bakılabilir, Oskar Rosenfeld, *In the Beginning Was the Ghetto: Notebooks from Lodz*, yay. haz. Hanno Loewy (Evanston, IL, 2002), s. xiii-xviii.

202 *A.g.e.*, s. 8-9.

203 *A.g.e.*, s. 11.

204 *A.g.e.*

(bir somun) ya da gündelik kabak çorbası (kokusu bile mide bulandırmaya yetiyordu) istihkaklarını artıracak alışverişlerin peşinde koşuyorlardı: "Kış başlarında ekmek piyasasında, karaborsada bir somun ekmeğin fiyatı yaklaşık 20 Mark'a yükselmişti. Sonbahardan kışa kadar fiyat 8 Mark'tan 20 Mark'a çıkmıştı. Ancak, tekstil, giysi, ayakkabı, deri çanta fiyatları ekmek fiyatlarına ayak uyduramadığı için yanlarında bu tür malları getirmiş olanlar giderek daha büyük bir yoksulluğun içine düştüler."[205]

23 Eylül'de, Rumkowski Almanlardan gettoya yeni sürgünlerin geleceğini öğrendi. "Lider"in aşırı kalabalık konusunda oluşturduğu istatistikler beklenece gibi hiç etkili olmadı. 1941 sonbaharındaki 143.000 getto yaşayanına göre, önce küçük çevre yerleşimlerinden Yahudilerin, daha sonra Reich ve Protektora'dan 20.000 Yahudi'nin ve 5.000 Çingene'nin gelmesi aniden yüzde yirmilik bir nüfus artışı demekti. Yeni gelenler açısından bu durum tahliye edilmiş okul binalarında ve her tür koridorlarda, genellikle yerde, ısıtma ve su bulunmadan uyumak anlamına geliyordu; çoğu için tuvalet birkaç bina ötede oluyordu. Getto sakinleri açısından ise daha fazla kalabalık, daha az yiyecek ve göreceğimiz hoş olmayan sonuçlar demekti. Yeni gelenler ile getto sakinleri arasında gerilim kaçınılmazdı.[206]

1941 Ekim'inin ilk iki haftası boyunca, Wloclawek ve yakın çevresindeki diğer küçük yerleşimlerden gelen 2.000 Yahudi'ye rağmen, gettodaki günlük hayatın olağan akışı sürdü. Kronik yazarları sonbaharda havanın "harika" olduğunu, 277 ölüm ve 18 doğum olduğunu rapor ettiler ("9 Ekim, gettonun başlangıcından beri en düşük ölüm sayısının olduğu gündü: Sadece 11 ölüm oldu"). Ayrıca beş intihar girişimi ve bir cinayet saptamışlardı.[207] Ardından 20.000 yeni sürgün buraya yığıldı.

Ekim'in ikinci yarısı için tutulan "Kronik" kayıtları kayıp ve onlarla birlikte yeni durum karşısındaki ilk yarı-resmî tepkiler de. Ancak, Sierakowiak olaylarla ilgili kendi kayıtlarını tutmuş. "16 Ekim: Viyana'dan ilk sürgün grubu öğleden sonra geldi. Binlerce kişi, aralarında rahipler ve doktorlar var ve bazılarının önlerinde erkek evlatları yer alıyor. Yanlarında bir vagon dolusu ekmek ve harika bavullarla geldiler, giyimleri de muhteşem. 20.000'e ulaşana kadar her gün aynı sayıda Yahudi gelecek. Muhtemelen bizi tam manasıyla ezecekler."[208]

---

205 *A.g.e.*, s. 21.

206 Harika bir araştırma ve çözümleme olarak bkz. Avraham Barkai, "Between East and West: Jews from Germany in the Lodz Ghetto", *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*, yay. haz. Michael R. Marrus (Westport, 1989), cilt 6, s. 378 vd., özellikle s. 394-395.

207 Yay. haz. Lucjan Dobroszycki, *The Chronicle of the Lódz Ghetto, 1941-1944* (New Haven, 1984), s. 79.

208 Sierakowiak, *Diary*, s. 141.

Sierakowiak ertesi gün Prag'dan gelenlere tanıklık ediyordu; yine vagon dolusu ekmeğe, bavul ve giysilere değiniyordu: "Duydum ki iki odalı ve suyu akan bir ev araştırıyorlarmış. Enteresan tipler."[209] 18 Ekim'de genç günlük yazarı aynı konuya bir kez daha dönüyordu. 19 Ekim'de, yeni sürgün akınının ilk fiili sonuçları kaydedilmişti: "Bugün Lüksemburg'dan yeni Yahudiler geldi. Gettoyu kalabalıklaştırmaya başlıyorlar. Sol göğüslerinde üzerinde *Jude* ibaresi olan tek bir yama var. Harika giyiniyorlar (sanki Polonya'da yaşamıyorlar). Gettoda ulaşabildikleri her şeyi satın almak istiyorlar ve fiyatlar ikiye katlandı. Ekmek 12-13 Mark; daha önce 70 fenik olan çorap şimdi 2 Mark. Sadece birkaç gündür burada oldukları halde açlıktan şikâyet etmeye başladılar bile. Biz ne yapalım, bir yıldan fazladır hiç karnımız doymadı? Tabii ki insan her şeye alışıyor."[210]

Ekonomi kısa sürede daha da beter hâle geldi: Kasım 1941 tarihli "Kronik" kaydına göre, "sürgünler Almanya'dan geldiği için, o güne kadar tenha olan lokanta ve pastaneler yeni gelenler tarafından tam anlamıyla işgal edildi. ... Yeni gelenler geldikleri andan itibaren kişisel eşyalarını satmaya başladılar ve ellerine geçen nakit ile özel yiyecek pazarında bulunabilen, kelimenin tam anlamıyla her şeyi satın almaya başladılar. Zaman içinde bu durum yiyecek arzında kıtlığa yol açtı ve fiyatlar inanılmaz bir hızla aşırı yükseldi. Diğer yandan, bir süredir gettoda bulunmayan her çeşit maddenin ulaşılabilir olması ticareti canlandırdı ve gettoda bulunan birkaç mağazanın rafları uzun süredir gettoda bulunmayan mallarla doldu. Herkesçe *Yekes* olarak bilinen bu yeni gelenler sayesinde Kasım ayında mağazalar hiç kapılarını kapatmadılar. Elbiselerini, ayakkabılarını, tekstil ve kozmetik ürünlerini, seyahat aksesuarlarını vb. sattılar. Kısa bir süre çok çeşitli malların fiyatı düştü; ancak yiyecek pazarındaki fiyat artışını karşılayabilmek için, yeni gelenler sattıkları malların fiyatlarını artırmaya başladılar. Gettonun eski sakinleri açısından, özel ticaretteki bu görece büyük artış istenmeyen sıkıntı ve zorluklara yol açtı ve daha da beteri, yeni gelenler çok kısa bir zaman dilimi içerisinde [getto] para biriminde devalüasyona yol açtı. Getto topluluğunun en önemli kesimini oluşturan çalışan insanlar yığını için bu olgu özellikle sancılıydı zira ellerindeki yegâne para Yahudi Liderinin kasasından çektikleri idi."[211]

Savaşın hemen ardından gettoda hayatta kalmayı başaran bazı Lodz sürgünleri, yeni gelenlerin getto içi ticarette –ve Almanlarla olanda– beklenmedik bir etki yaptıklarını doğruluyorlardı: Jacob M., "Hamburg'dan 350 Mark'a aldığım yeni bir takım elbisem vardı. Onun karşılığında 1 kilo un al-

209 *A.g.e.*, s. 144.

210 *A.g.e.*, s. 142.

211 Dobroszycki, *The Chronicle*, s. 80-81.

dım. 100 gram margarine bir çift ayakkabı alabilirdiniz. ... yarım kilo ekmek ya da margarinle o zamanlar gettoya gelen Almanlar, bir kamyon dolusu eşyayla geri dönebilirdi."[212]

X

Reich ve Protektora'dan Lodz'a sürgünler geldikçe Almanlar getto sakinlerinin bir kısmını öldürüyorlardı. 6 Aralık'ta Chelmno gaz odası faal hâle geldi ve aynı gün Rumkowski'ye 20.000 "kendi" [yerli Yahudiler] Yahudi'sini, "getto dışında çalışmaya gönderilmek üzere" hazır etmesi emri geldi. Rakam son olarak 10.000'e düşürüldü. Kısa bir süre sonra, Kronik kayıtları getto ile dış dünya arasındaki tüm posta hizmetlerinde ani bir kesilmeden söz edecekti. Görünüşe bakılırsa kronik yazarları bu emre mana verememişti: "Posta hizmetlerinin geçici olarak kesilmesi konusunda çeşitli hikâyeler anlatılıyor ve üzerinde durulan nokta bunun tamamen yerel bir olay mı yoksa ülke çapında bir kesinti mi olduğu. Ek olarak, bu son kesintinin arkasındaki nedenlere dair tahminler var."[213] Belli ki Kronik yazarları bu tahminlerin yaklaşmakta olan sürgünlere işaret ettiğini yazamıyorlardı.[214]

Söylentiler yayılmaya başlayınca Rumkowski, 3 Ocak 1942'de Kültür Evi'nde yapacağı konuşmada konuya değinmeye karar verdi: Kronik kayıtlarına göre Rumkowski konuşmasının o bölümüne "lafı dolandırmak istemiyorum" diyerek başladı. "Bugün anlatılan hikâyeler yüzde yüz yanlış. Son olarak, getto alanının genişlemesi gerektiğini belirterek küçük yerlerden gelecek 20.000 Yahudi'yi kabul ettim. Şu an için, benim fikrime göre, sadece bu yazgıyı hak edenler başka bir yere yerleştirilecekler. Yetkililer gettoda yapılan işleri takdir ediyor ve bana duydukları güvenin nedeni de yapılan bu işler. Sürgün sayısını 20.000'den 10.000'e düşürme teklifimi onaylamaları da bu güvenin işareti. Yeniden Yerleşim Komisyonu'na benim itimadım tam. Belli ki onlar da zaman zaman hata yapabiliyorlar. ... Tüm projelerimin merkezinde dürüst insanların huzur içinde uyuması arzusunun olduğunu aklınızdan çıkarmayın. İyi niyetli insanlara kötü bir şey olmayacak." (şiddetli alkışlar.)[215]

Elimizde Sierakowiak'ın Ocak sürgünleri dönemine ait notları yok ancak kesin tarihleri belirtmemiş olsa da Rosenfeld'in, o günlere ilişkin getto sah-

212 Yay. haz. Donald L. Niewyk, *Fresh Wounds: Early Narratives of Holocaust Survival* (Chapel Hill, NC, 1998), s. 303.

213 Dobroszycki, *The Chronicle*, s. 109.

214 *A.g.e.*, s. 109, not 3.

215 *A.g.e.*, s. 113.

neleri betimlemeleri mevcut: "[Yahudi] polisinin, tahliyesi kesinleşmiş Yahudilerin konutlarına girdiğinde açlıktan ölmüş çocuk ya da donarak ölmüş yaşlı cesetleri ile karşılaşmaları az rastlanan bir durum değil. ... Sadece 12 kg. bagaj ve 10 Mark para almalarına izin var. ... Tahliye edilenlerin bohçalarında ekmek dilimleri, patates ve margarin bulunuyor. ... Hastalanmamaları en iyisi. Onlara eşlik edecek ne doktor var ne de ilaç."[216]

Rosenfeld'in notlarına bakılırsa, nakledilenlerin nereye götürüldüğünü henüz bilmiyordu. 12-29 Ocak tarihleri arasında 10.103 Yahudi Lodz'dan Chelmno'ya götürüldü ve gazla öldürüldü.

Sürgün Şubat ve Mart aylarında da devam etti: 2 Nisan'da 34.073 getto Yahudisi daha sürüldü ve katledildi. Rosenberg, "artık hiç kimse sürgünden muaf değil" diyordu; "her gün en az sekiz yüz kişi nakledliyor. Bazıları kendilerini kurtaracağını düşündü: Kronik hastalığı olan yaşlılar ve elleri ya da ayakları donanlar – ancak bunlar bile işe yaramadı. Hastanelerdeki cerrahlar çok meşguldü. Yoksul 'hastaların' el ve ayaklarını kesip sakat olarak taburcu ediyorlardı. Sakatlar da götürülüyordu. 7 Mart'ta dokuz saat trenin kalkması için bekleyen dokuz kişi donarak öldü."[217]

Rosenfeld'in sakatların sürülmesine dair değerlendirmelerinin sarsıcı bir tekrarı, Şubat ayının sonundan Mart ortasına kadar sadece üç hafta boyunca günlük tutan isimsiz bir getto sakini genç kızın notlarında yer alıyordu: Günlük yazarı, arkadaşı Hania Huberman'dan [günlükte genellikle HH olarak geçiyor] söz ediyordu. "Son derece akıllı ve bilgili. Hayatı tanıyor. Lise üç öğrencisi ve çok iyi bir kız." Günlük yazarı ve HH'nin kendisi, HH'nin sürülmeyeceğine inanıyorlardı zira babası sakattı ve yürüyemiyordu. Sonra, 3 Mart'ta haber geldi: "Hania Huberman gidiyor." Günlük yazarı arkadaşının ve babasının onları bekleyen hayatın nasıl üstesinden gelebileceklerini bilmiyordu: "Ne kendisi ne de hasta ve çaresiz babası için bir giysileri bile olmadan nereye gidebilirler? Aç, tükenmiş, parasız ve yiyeceksiz. Annem hemen o ve babası için giysi buldu. Ben ve kız kardeşim fırlayıp üst kata çıktık. Geri döndüğümde gözyaşlarımı tutamıyordum. Orada daha fazla kalamayacaktım zira çamaşırları bitirmem gerekiyordu. ... Onu ziyaret edeceğime söz verdim."[218]

Chelmno civarında çalışan Almanlar –ve muhtemelen orada yaşayan Polonyalılar– arasında söylentiler yayıldı. Heinz May, Lodz yakınlarındaki Kolo County orman müfettişiydi (Forstmeister). 1941 Mayıs ayında, Orman Emniyet Görevlisi yöreye bazı komandoların geldiğini May'e bildirdi. Bu bilgiyi verirken "Görevli ilginç bir biçimde kaygılıydı" ve bu ayrıntı May'in o

216 Rosenfeld, *In the Beginning Was the Ghetto*, s. 31-32.

217 *A.g.e.*, s. 32.

218 Zapruder, *Salvaged Pages*, s. 233.

anda dikkatini çekmedi. Bir süre sonra May Kreisleiter Becht ile birlikte ormanda yol alırken, Becht 77. Bölge'yi işaret ederek şöyle dedi: "Ağaçlar bir süre sonra daha iyi büyüyecek"; açıklamak için de ekledi: "Yahudilerden iyi gübre oluyor." Başka bir şey söylemedi.

İzleyen haftalar boyunca May'in bölgesinde ilginç olaylar oldu: Dört metre uzunluğunda ve iki metre yüksekliğinde, arkasında demir sürgü ve asma kilit bulunan kapalı yük vagonu, bir kamyon tarafından hendekten çekilirken bir grup polis nezaret ediyordu: "Vagondan ve etraftaki adamlardan kesinlikle berbat bir koku yayılıyordu." Bu sırada gelen May ve oğlu hemen oradan uzaklaştırıldılar. İzleyen bazı olaylar ve bazı söylentilerin sonucunda May daha fazla bilgi için orman emniyet görevlisinin evine gitti.

1945 yılında verdiği ifadede May şöyle diyordu: "Emniyet görevlisi bana Chelmno'ya büyük bir askerî polis birliğinin yerleştirildiğini bildirdi. Chelmno'nun batısındaki hisar yüksek bir tahta perdeyle kapatılmıştı. Nöbetçi askerî polisler silahlarıyla girişte bekliyorlardı. ... Orman bölgeme doğru geri yol alırken oradan geçtim ve görevlinin tahta perde ve nöbetçilerle ilgili söylediklerinin doğruluğunu teyit ettim. Üstleri branda bezleriyle eğreti biçimde örtülmüş sıra sıra kamyon diziliydi. Kadınlar, erkekler ve hatta çocuklar bu kamyonlara tıkılıyorlardı. ... Orada kaldığım kısa süre içinde tahta perdeye doğru giden ilk kamyonu gördüm. Nöbetçiler kapıları açtılar. Kamyonun hisarın avlusuna girip kaybolmasının hemen ardından üstü örtülü diğer bir kamyon dışarı çıktı ve ormana yöneldi. Sonra nöbetçiler kapıları kapattılar. Orada, insanlık tarihinde benzeri görülmemiş korkunç şeyler yapıldığı konusunda hiçbir şüphem kalmamıştı."[219]

Chelmno'nun öldürme kapasitesi günde yaklaşık bin kişiydi (üç gaz vagonunun her birine elli kişi tıkılabiliyordu). İlk kurbanlar Lodz bölgesinin küçük köy ve kasabalarındaki Yahudilerdi. Lodz gettosundaki Yahudilerin sürülmesinden önce sıra, gettoda özel bir bölümde (Çingene kampı) tutulan Çingenelere geldi. 1942 yılı Ocak ayının ilk haftasına ait Getto "Kroniklerinin" belirttiğine göre, "Çingene kampının hemen civarında yaşayanlar, son on gün boyunca kamyonlarla Çingenelerin götürüldüğünü söylüyorlardı."[220] Chelmno'da yaklaşık 4.400 Çingene öldürülmüştü fakat çok az tanık vardı. Savaştan sonra, bölgede yaşayan bazı Polonyalılar Çingenelerden söz ettiler, bir de gaz vagonlarından birinin şoförü ile Lange'nin birliğinden diğer bir SS mensubu. Çingenelerin hiçbiri hayatta kalamadı.[221]

Daha önce belirtildiği gibi, geçen haftalar ve aylar içinde çok farklı yollarla

219 May'in savaş sonrası anılarının aktarıldığı kaynak, Dobroszycki'nin yazdığı önsöz, yay. haz. Dobroszycki, *The Chronicle*, s. lv-lvi.

220 *A.g.e.*, s. 108.

221 Guenter Lewy, *The Nazi Persecution of the Gypsies* (New York, 2000), s. 115.

bilgi gelse de, Lodz getto sakinlerinin büyük bir bölümü Chelmno'dan habersizdi. Öyle ki postayla bile bilgi geliyordu. Mesela, 31 Aralık 1941'de, imha faaliyetinin başlamasından üç hafta sonra, adı bilinmeyen bir Yahudi'nin Posbebice'deki bir yakınına gönderdiği ve daha sonra Lodz'a iletilen kartta şunlar yazıyordu: "Sevgili kuzen Mote Altszul, bildiğin gibi Kolo'dan, Dabie ve diğer yerlerden Yahudiler Chelmno'daki bir hisara götürülüyorlar. İki hafta geçti ve kaç bin kişinin yok edildiği bilinmiyor. Gidiyorlar ve bilmelisin ki artık bir adresleri olmayacak. Ormana götürülüyorlar ve orada gömülüyorlar. ... Bunu küçük bir mesele gibi düşünme, silmeye, öldürmeye, yok etmeye karar vermişler. Bu kartı, okuyanların öğrenmesi için başkalarına ilet.[222]

İki hafta sonra, Grabówlu rabbi, bir görgü şahidinin anlattıklarından hareketle yazdığı mektubu Lodz'daki enîstesine gönderdi: "Şimdiye kadar sana cevap yazmadım zira insanların anlattıklarına dair kesin bilgim yoktu. Maalesef, bizim için trajik olanı artık biliyoruz. Tesadüf eseri cehennemden kaçmayı başaran bir görgü tanığı ziyarete geldi. ... Her şeyi ondan öğrendim. Hepsinin yok edildiği yer Dabie'ye fazla uzak olmayan Chelmno ve her şey yakındaki Lochów ormanında gizleniyor. İnsanlar iki biçimde öldürülüyor: Atış mangası aracılığıyla ya da gazla boğularak. Dabie, Isbicza, Kujawska, Klodawa ve diğer şehirlerin başına gelen bu. Son olarak Lodz'daki Çingene kamplarından binlerce Çingene getirildi, önceki birkaç gün boyunca Lodz'dan Yahudiler getirilmişti ve aynı şey onlara da yapıldı. Delirdiğimi düşünme. Ne yazık ki trajik korkunç hakikat bu. ... Dünyayı yaratan Tanrım bize yardım et! Jakob Schulman."[223]

Görgü şahidi muhtemelen "Chelmno'nun mezar kazıcısı" olarak bilinen ve ormanda cesetlerin içine atıldığı çukurları kazan Yahudi komandolarına mensup Izbica'dan Yakov Groyanowski idi. Mezar kazıcının hikâyesi Ringelblum'a ve Varşova Siyonist gençlik lideri Yitzhak Zuckerman'a da ulaşmıştı.[224] Hisarda yıkanmak ve dezenfekte edilmek üzere çırılçıplak soyulan insanlardan söz ediyordu. Daha sonra vagonlara bindiriliyorlar ve ormana giden on altı kilometrelik yol boyunca içeriye pompalanan egzoz gazıyla boğuluyorlardı. "Uğraştıkları (mezar kazıcıların) çoğu insan vagonda boğularak ölüyordu. Ancak, aralarında bebeklerin de bulunduğu, hâlâ hayatta olan bazı istisnalar vardı; bunun sebebi gazın ulaşmaması için annelerin çocukları örtülere sarmaları ve elleriyle korumalarıydı. Böyle durumlarda Almanlar bebeklerin kafalarını ağaçlara vurarak oracıkta öldürüyorlardı." Groyanows-

222 Orijinal metinden çeviren ve aktaran Laqueur, *The Terrible Secret*, s. 130.

223 *A.g.e.*, s. 131.

224 David Graber, "Some Impressions and Memories", yay. haz. Joseph Kermish, *To Live with Honor and Die with Honor! ...: Selected Documents from the Warsaw Ghetto Underground Archives "O.S."* ("Oneg Shabbath"). (Kudüs, Yad Vashem, 1986), s. 61; Yitzhak Zuckerman, *A Surplus of Memory: Chronicle of the Warsaw Ghetto Uprising* (Berkeley, 1993), s. 156 vd.

ki kaçmayı başardı ve Ocak 1942'de Varşova'ya varana kadar, (muhtemelen yine Grabów'da) küçük grupların arasında saklandı.

XI

Bu sırada Batı Avrupa'da hayat –bir çeşit hayat– devam ediyordu. Paris'te sinagogların bombalanması Yahudiler arasında paniğe yol açmadı. Her ne kadar yakalamalar, infazlar ve binlerce Yahudi'nin Compiègne ve Drancy'e gönderilmeleri giderek kötüleşen bir duruma işaret etse de Biélinky'nin günlük kayıtlarında önemli bir değişiklik yoktu.[225] 9 Ekim yine kayıt günüydü ve Bielinky uzun bir dizi oluşturan "B harfleri"nden söz ediyordu. "Bu Yahudi kalabalığı içinde tipik Yahudi görünümlülerin azlığını fark etmek ilginç; hepsi sıradan Parisliler gibi görünüyorlar... Getto'nun izi bile yok" diye ekliyordu.[226] Bu günlerde düştüğü notların çoğu yeterince gıda bulmaya dair süren zorluklarla ilgiliydi.

Lambert'e göre, Ekim ayında Doğu'daki yeni Alman zaferleri savaşın bittiği anlamına gelmiyordu. "Ancak bu arada Fransa'ya ne olacak, biz Yahudilere ne olacak?"[227] Lambert'in sorusu sadece söylemseldi zira aynı 12 Ekim notunda şunu da ekliyordu: "Tabii ki bu devasa yangında Yahudilerin telaşı, genel kaygı ve beklentilerin sadece bir unsuru. Bu beni en azından oğullarımın geleceği konusunda sakinleştiriyor, bir Polonyalı, Belçikalı ya da bir Hollandalı da yarınından, tıpkı benim gibi, emin değil."[228] Birkaç hafta sonra, Aralık ayı sonunda en azından bir şey kesinleşmişti: Savaşın sonucu artık belirsiz değildi. "Zafer kesin; 1942'de bile gerçekleşebilir."[229]

Aynı günlerde Bükreş'te, Sebastian bir Yahudi olarak kaderinin diğer Romenlerle aynı olacağını tabii ki düşünmüyordu. Kaçmak istedi: 16 Ekim'de, "ayrılmayı hiç bu kadar yoğun düşünmemiştim," diye not düşüyordu. "Bunun saçma olduğunu biliyorum, imkânsız olduğunu biliyorum, yararsız olduğunu biliyorum ve yine biliyorum ki çok geç – ama kendimi alamıyorum. ... Son birkaç gün bazı Amerikan dergilerini okudum... ve birdenbire diğer bir dünyanın, diğer bir ortamın, başka şehirlerin, başka bir zamanın varlığını tüm çıplaklığıyla gördüm."[230] "Yasadışı" yolla Filistin'e

225 Biélinky, *Journal*, s. 153 vd.

226 *A.g.e.*, s. 155.

227 Raymond-Raoul Lambert, *Carnet d'un témoin: 1940-1943*, yay. haz. Richard I. Cohen (Paris, 1985), s. 132.

228 *A.g.e.*

229 *A.g.e.*, s. 163.

230 Sebastian, *Journal*, s. 427.

yaklaşık yedi yüz göçmen götüren *Struma*'da olmayı diliyordu.[231] Belki o da katılabilirdi.

Sebastian, Romanya'daki diğer Yahudiler gibi, Bessarabia, Bukovina ve Transnistria'da Yahudilerin başına ne geldiğini biliyordu. 20 Ekim'de, "bu, hiçbir şeyin durduramayacağı bir anti-Yahudi hezeyan," diye yazıyordu. "Freni yok, bir düzen ya da akıldan yoksun. Anti-Semit bir program olsaydı bir anlamı olurdu; varabileceği sınırların kestirilmesi mümkün olurdu. Fakat bu tümüyle denetimsiz, utancı ya da vicdanı, hedefi ya da amacı olmayan bir vahşet. Her şey ama her şey olabilir. Yahudi suratlarında korkudan kanın çekildiğini görüyorum."[232]

Ekim ayı ortasından Aralık ayı ortasına kadar, izleyen günlük kayıtlarında Sebastian Romanya Yahudilerini hedef alan gündelik hakaret ve tehditlere (Antonescu'nun Filderman'a yazdığı açık mektubun ardından ki bu Sebastian'a göre bir şiddet çağrısı maksadını taşıyordu) tepki gösteriyordu.[233] İyi niyetli Romen arkadaşları Yahudi yazarı din değiştirerek Katolikliğe geçmeye ikna etmeye çalıştılar. "Papa seni koruyacaktır!" diyorlardı.[234] "Onlara yanıt vermek için argümanlara ihtiyacım yok, böyle bir şey aradığım da yok" diye yazıyordu 17 Aralık'ta. "... Eğer bu kadar aptalca ve amaçsız olmasaydı yine argümanlara ihtiyacım olmazdı. Güneşli, huzur, güven ve mutluluk verici adanın birinde Yahudi olup olmamak umurumda olmazdı. Ama burada ve şimdi başka bir şey olamam. Başka bir şey olmak istediğimi de sanmıyorum."[235]

Reich'ta ilk sürgün dalgasına dâhil edilmeyen Yahudiler çaresiz bir biçimde yeni yaptırımları ve kişisel kaderlerini anlamaya çalışıyorlardı. 25 Ekim'de Klemperer düştüğü notta "Yahudilerin Polonya'ya sürülmeleriyle ilgili daha da şaşırtıcı haberler geliyor," diyordu. "Kelimenin tam anlamıyla, neredeyse çıplak ve beş kuruşsuz ayrılmak zorundalar. Binlercesi Berlin'den Lodz'a gidiyor. ... Dresden de etkilenmeyecek mi ve ne zaman? Bu bizi sürekli rahatsız ediyor."[236] 1 Kasım: "Bugün Sussman'dan acil bir uyarı mektubu geldi, sürgünlerle ilgili önemli bir şey okumuş olmalı. Derhal ABD başvurumu yenilemeliyim. ... Hemen geri yazdım, artık tüm gidiş güzergâhları kapalı. Aslında, Almanya tarafından her tür göçün tamamıyla yasaklanması yönünde bir kararname çıktığını çeşitli kaynaklardan duymuştuk."[237] 28 Ka-

231 *A.g.e.*

232 *A.g.e.*, s. 428-29.

233 *A.g.e.*, s. 434.

234 *A.g.e.*, s. 452.

235 *A.g.e.*

236 Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1933-41*, s. 440.

237 *A.g.e.*, s. 442.

sım: "Sürgünlerin dış dünyada yarattığı telaş büyük olmalı: Lissy Meyerhof ve Caroli Stern'e, istemedikleri halde ABD'deki akrabalarından telgrafla vize ve Küba'ya geçiş izni geldi. Ancak bunun onlara yararı olmadı; Alman tarafı pasaport vermiyor. ... Sussman'ın bana yolladığı mektupla birlikte düşündük, her şeyi yeniden tarttık. Sonuç her zamanki gibi: Kalıyoruz. Eğer gidersek hayatlarımızı kurtarırız ve yaşamımızın geri kalanında bağımlı ve dilenci gibi yaşarız. Kalırsak hayatımız tehlikede olur ancak yaşanmaya değer bir hayat ihtimalini koruruz. Tüm bunların tesellisi: Gitmek artık pek bizim elimizde değil. Her şey kader ama insan kendi kör talihine de koşuyor olabilir. Eğer, örneğin, baharda Berlin'e taşınmış olsaydık şimdi muhtemelen Polonya'da olurdum."[238]

Klemperer'in akıl yürütmeleri (ki bunlar tamamen tesadüfen kendi koşullarında haklı görünüyordu) hemen trene binmeyenler arasında yaygındı. Hertha Feiner, eski bir Ari eşi olmanın kendisini kurtaracağını varsayıyordu: 16 Ekim'de kızlarına yazdığı mektupta, "çok ciddi kaygılarımız var ve çok kasvetli günler yaşıyoruz," diyordu. "Ayrıntılarla sizi sıkmayacağım; birçok diğer insandan daha iyi durumda olduğum için şanslıyım. Benim için kaygılanmanıza gerek yok. Özel durumum sayesinde burada eskisi gibi yaşamaya devam edeceğimi umuyorum. Eğer bir değişiklik olursa size hemen haber veririm ama olacağını sanmıyorum."[239]

1941 yılı sonunda Alman egemenliği altındaki kıtada yaşayan çoğu Yahudi'nin belirli derecelerde paylaştığı gündelik hayat unsurları, maddi var oluş için günbegün mücadele, kendi kaderleri üzerinde herhangi bir denetime sahip olma duygusundan tamamıyla yoksunluk ve her nasılsa, özgürlüğün yaklaşmakta olduğuna dair tutkulu umut idi. Rubinowicz'in Kielce bölgesindeki uzak köyünde bile, Yahudilerin kaderiyle ilgili her gün yaşanan mutlak belirsizlik o kış günlerinde kaçınılmazdı. 12 Aralık'ta genç Dawid günlüğüne, "dün öğleden sonra diş dolgusu için Bodzentyn'e gittim" diye not düşüyordu. "Bugün sabah erkenden milisler geldi. Ana yoldan gelirlerken şehirden gitmekte olan bir Yahudi ile karşılaşmış ve hiçbir sebep yokken onu vurup öldürmüşlerdi. Yollarına devam ederken, yine sebepsiz yere, bu defa bir Yahudi kadını vurmuşlardı. Böylelikle yok yere iki kişi kurban edilmişti. Eve giderken korku içindeydim, onlarla karşı karşıya gelebilirdim fakat onlara rastlamadım."[240] Ertesi gün, yine sebepsiz diğer bir Yahudi öldürüldü.[241]

---

238 *A.g.e.*, s. 446.

239 Hertha Feiner, *Before Deportation: Letters from a Mother to Her Daughters, January 1939-December 1942*, yay. haz. Karl Heinz Jahnke (Evanston, IL, 1999), s. 53.

240 Dawid Rubinowicz, *The Diary of Dawid Rubinowicz* (Edmonds, WA, 1982), s. 26.

241 *A.g.e.*

Birkaç gün sonra, tüm işgal altındaki ülkelerde ve Reich'ta, Yahudilerin ellerindeki kürkleri yetkililere teslim etmeleri emredildi. 26 Aralık'ta Dawid şöyle yazıyordu: "Babamın dediğine göre Yahudiler en küçük parçasına kadar ellerindeki tüm kürkleri teslim edecekler. Teslim etmeyenler konusunda 5 Yahudi sorumlu tutulacak. Eğer herhangi birinde kürk yakalanırsa ölümle cezalandırılacak – düzenleme bu denli acımasızdı. Milisler kürklerin teslimi için akşamüstü saat 4.00'e kadar süre verdiler. Kısa süre sonra Yahudiler küçük parçaları ve bütün kürkleri getirmeye başladılar. Annem hemen üç kürkü ayırdı ve tüm paltolardaki kürk yakaları söktü. Saat 04.00'te milislerden biri kürkler için evimize bizzat kendisi geldi ve Polonyalı polise Yahudilerin teslim ettiği kürklerin bir dökümünü çıkarmasını emretti. Daha sonra kürkleri iki çuvala koyduk ve iki Yahudi onları Bieliny'deki yerel polise götürecek olan köylüye verdi."[242]

Dawid savaşın gidişatı hakkında ve bu kürk toplama işinin nedenleri hakkında fazla bir şey bilmiyordu. Ancak başka yerlerde, Doğu'da ve Batı'da, hiçbir belirti gözden kaçırılmıyordu. 12 Ekim 1941'de Hans Krüger'in yerel mezarlıktaki katliamı idare ettiği Doğu Galiçya'daki Stanislawów'da yirmili yaşlarında genç bir kadın, Elisheva (Elsa Binder) –kendisine kısaca değinmiştik– yeni kurulan gettoda gözlemlerini kaydetmeye başladı.[243] 24 Aralık'ta şunları yazıyordu: "Dünkü gazete Büyük Lider'in ordunun komutasını üstlendiğini yazıyor. Buradan hareketle Yahudiler en iyimser ve uzun erimli sonuçları çıkarıyorlar. ... Kızıllar yavaş ama istikrarlı biçimde ilerliyor. Söylentilere bakılırsa, Kharkov (orada tek bir Yahudi'ye bile rastlamamışlar), Kiev ve Zhitomir'i almışlar. Bazıları Kiev'den yapılan radyo yayınını 'duyduğunu' iddia ediyor. Bunlara inanmayı çok isterdim, yine de geleceğe umut ve iyimserlikle bakmaya çalışıyorum."[244]

Aynı günlük notunun takip eden satırları, konu özgürlük belirtilerine gelince Yahudileri saran yoğun kaygıları yansıtıyordu. Elisheva şöyle devam ediyordu: "Kişisel olarak erken bir özgürlüğe inanmadığımı teslim etmeliyim. İstiyorum ama korkuyorum. Bugünden bakılınca özgür bir yarın fazlasıyla parlak görünüyor. Rüyalarımda bununla ilgili beklentim çok fazla ama ya gerçekte? Gencim, mücadele etmek ve hayattan her şeyi istemek hakkım. Ancak daha fazla arzulamak korkutuyor. Böylesi şartlarda bu düşüncelerin akıl dışı olduğunun farkına varıyorum fakat. ... Her neyse. Önemli olan özgürlük."[245]

---

242 *A.g.e.*, s. 27.

243 Elsa Binder'e dair ayrıntılar için Alexandra Zapruder'in, Zapruder'in günlüğüne yazdığı "önsöz"e bakınız, *Salvaged Pages: Young Writers' Diaries of the Holocaust*, s. 301 vd.

244 *A.g.e.*, s. 306-7.

245 *A.g.e.*

9 Ekim'de, Varşova'da Kaplan "ölüm geldiğinde," diyordu, "yas tutanlar gözlerini, artık her şeyi yapacak olan defin hizmetlerine çevirirler. Sonra, siyah vagon –bazen atlar bazen de defin hizmetleri görevlilerince çekilir– alabildiği kadar insan bedenini yüklemek üzere bir cesetten diğerine ilerler ve onları toplu hâlde mezarlığa taşır. 'Öbür dünyaya' seyahat genellikle öğle saatlerinde başlar. Atların ve insanların çektiği vagonlar Gesia Caddesi boyunca uzun bir konvoy oluşturur. Bu ölü trafiği hiç kimsenin ilgisini çekmez. Ölüm somut bir nesneye dönüşür, Joint'in Çorba Mutfağı, ekmek karnesi ve Almanları şapka çıkararak selamlamak gibi. Zaman zaman kimin kimi ittiğini ayırt etmek zorlaşır, yaşayanlar mı ölüleri itmektedir yoksa tersi mi? Ölüler geleneksel olarak sahip oldukları önemi ve kutsallığı kaybetmişlerdir. Mezarlığın kutsallığı da kirletilmektedir; bir pazar yerine döndürülmektedir. Artık, bir ölüler fuarını andırır."[246]

Yine de, savaş durumundaki yön değişikliği, en azından bir süreliğine, kasvetin dağılmasına yeter. 19 Aralık'ta, "içimizde, Naziler için sonun başlangıcında olduğumuza dair güçlü bir inanç alevleniyor," diye yazar Kaplan. "İçimdeki bu iyimserlik için sahip olduğum dayanak nedir? Dün, 18 Aralık'ta savaş meydanı ile ilgili yayınlanan bildiri şöyleydi: 'Rusya'da kışın yaklaşması nedeniyle... cephe hattını kısaltmak zorundayız. ...' Bu söylemsel kılıf giydirilmiş bir felakettir." Alman bildirisi ile varılan sonucu gizlice dinlenen BBC haberleri de doğruluyordu. Getto şevkle aktarılan ve abartılan söylentilerle çalkalanıyordu: "Nüktedan biri kandırma amacı gütmeden, Churchill'in gettoya bir telgraf göndererek, 'Yahudilerin Nazileri o kadar hızlı kovalamalarına izin verilmemeli zira onlara yetişecek gücüm yok' dediği haberini aktarıyordu." Âdeti olduğu üzere, biraz melankoli biraz da umutlu bir tonda Kaplan ekliyordu: "İnsanımız böyle – acı gerçek renkli hayal dünyalarını sınırlamıyor: 'Umut trajediden doğuyor.'"[247]

Aynı haftalar boyunca Lublin'de, Genel Hükümet gettosu Almanların en korkunç vahşetinin hedefi hatta topyekûn imhanın ilk kurbanı olacakları halde, konseyin tartıştığı sıradan konular arasında hastanenin özensiz ve açıkça sahtekârlık yapan yönetimi ve yeniden organize edilmesi için çeşitli tasarılar vardı.[248] Uzak Kuzey'de, Bialystok'ta Barash'ın başkanlığındaki konsey 2 Kasım 1941 tarihli toplantısında daha da ileri "kazanımlardan" söz edebiliyordu: "Alman talepleri olabildiğince azaltıldı; 25 kg altın yerine 6 kg, 5 milyon (ruble) yerine 2,5 milyon. Chanajkes semtinde bir getto yerine şimdiki getto. 10 milyon için talimat kaldırıldı. Pružana'ya en faz-

246 Kaplan, *Scroll of Agony*, s. 267.

247 Chaim Aron Kaplan, *Scroll of Agony: The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan*, yay. haz. Abraham Isaac Katsh (New York, 1973), s. 285.

248 Yay. haz. Lucy S. Dawidowics, *A Holocaust Reader* (New York, 1976), s. 264 vd.

la 4.500 kişi gönderilecek. Aydınların listesinin hazırlanması talimatı yürürlükten kaldırıldı. Tüm bunlar yoğun bir çaba sonucu başarıldı, yetkililerle iyi ilişkilerimiz olması sayesinde." Ancak Almanlar bir kez daha fidye istiyordu: "Bu ayın 6'sı Perşembe gününden başlamak üzere Judenrat her üç haftada bir 700.000-800.000 ruble ödeme yapacaktır. Son ödeme tarihi aşılırsa 'Gestapo'nun insafsız uygulamalarına' maruz kalırız. Çalışma ve vergi taleplerine rıza gösterirsek," diye devam ediyordu Barash, "hayatımız teminat altında olur – aksi takdirde, gettonun yaşamını sürdürebilmesi konusunda sorumluluk kabul etmeyiz. Tanrı'nın izniyle yeniden toplanacağız ve hiç fire vermeyeceğiz."[249]

Reich'tan gelen sürgünlere yer açmak için 1941 Ekim ve Kasım ayları boyunca Ostland'da kitle katliamlarının ardı ardına geldiğini daha önce görmüştük. Ekim ayı başlarında Kovno'da hastane ve yetimhaneyi hedef alan birkaç düzensiz eylem sonucunda binalar içinde bulunan insanlarla birlikte yakıldı.[250] Daha sonra, 25 Ekim'de Kovno Gestapo'nun Yahudi masasından sorumlu SS Başçavuş Helmut Rauca, "Almanlar için çalışanlara ve çalışmayanlara yiyecek karnelerinin yeniden dağıtımının yapılabilmesi için" tüm sakinlerin, yani 27.000 kişinin 28 Ekim sabahı saat altıda Demokratu Meydanı'nda toplanmaları gerektiğini konseye bildirdi. Çalışmayanlar "daha küçük bir gettoya" nakledileceklerdi. Konseye bu genel çağrıyı getto sakinlerine duyurmaları talimatı verildi.[251]

Almanların gerçek niyeti hakkında malumat alamayan konsey üyeleri Rauca'dan yeni bir toplantı talep ettiler; o da kabul etti. Dr. Elkes'in, Reich için savaş kötüye giderse Gestapo mensuplarının yardıma amade oldukları konusunda konseyin tanıklık edeceğini dahi ima ederek, ondan bilgi koparma çabası boşunaydı.[252] Çağrıyı duyurma konusunda kararsız kalan getto liderleri tavsiyelerini almak üzere Baş Rabbi Abraham Shapiro'ya başvurdular. Birkaç ertelemenin ardından Rabbi nihayet çağrıyı duyurmalarını söylerken, sonuçta hiç değilse nüfusun bir kısmının kurtulacağı umudunu taşıyordu. Böylelikle, 27 Ekim'de çağrı hem Yiddish hem de Almanca olarak ilan edildi.[253]

Yirmi sekizi sabahı tüm nüfus meydanda toplandı; çalışma izni olmayan her bir yetişkin Yahudi'nin elinde bir belge vardı – "okul diploması", "Litvanya ordusu takdirnamesi", vb. Bunların bir yardımı olabilirdi. Meydanda

249 *A.g.e.*, s. 273-74.

250 Martin Gilbert'in yazdığı önsöz, Avraham Tory, *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary*, yay. haz. Martin Gilbert ve Dina Porat (Cambridge, OK, 1990), s. xiv.

251 Tory, *Surviving*, s. 44.

252 *A.g.e.*, s. 46.

253 *A.g.e.*, s. 47.

seçmeyi yapma yetkisi Rauca'daydı: iyi taraf soldaydı. Sağa gönderilenler sayılarak küçük getto için toplanma noktasına itiliyorlardı. Rauca'ya sağa gönderilenlerin sayısı ile ilgili zaman zaman bilgi veriliyordu. Karanlık bastığında 10.000 kişilik kota doldurulmuştu. Seçim tamamlandı; 17.000 Yahudi evlerine döndü.[254]

Tüm gün boyunca Elkes meydanda kaldı; nadir bazı vakalarda Rauca'ya ricaları sonucunda karar değişikliği oldu. Yirmi sekizi akşamı eve döndüğünde onu bir kalabalık kuşattı ve her bir Yahudi birilerinin kurtarılması için ona yalvarıyordu. Ertesi gün ilk Yahudi sırası küçük gettodan IX. Hisar'a doğru yürüyüşe geçtiğinde, Elkes elindeki liste ile bir kez daha müdahale etmeye çalıştı. Rauca ona 100 kişi bağışladı. Ancak Elkes bu 100 kişiyi sıradan çıkarmaya çalıştığında Litvanyalı muhafızlar ona vurdu ve yere yığıldı. Başkanı kaldırıp götürenler arasında bulunan Tory'e göre, Elkes'in yaralarının iyileşmesi ve ayağa kalkabilmesi için epey bir zaman geçmesi gerekmişti. Bu arada, ayın yirmi dokuzu gün doğumundan öğlene kadar küçük gettodaki 10.000 Yahudi'nin, gruplar halinde vurularak öldürülecekleri IX. Hisar'a yürüyüşleri sürdü.[255] Önceki günlerde Hisar'ın arkasına çukurlar kazılmıştı: Ancak bu çukurlar Litvanyalı Yahudiler için değildi, daha önce gördüğümüz gibi, Kasım ayında gelen fakat gettoya bile varmadan yok olan Reich ve Protektora Yahudileri içindi.

Muhtemelen 1941 Aralık ayına (zira sonunda Sovyetler'in Moskova'ya karşı-atağından söz etmektedir) rastlayan günlerde yazılmış olan ve Vilna gettosundaki bir haftayı uzunca bir metin halinde betimleyen Rudashevski bir noktada şöyle diyordu: "Koyunlar gibi olduğumuzu düşünüyorum. Binlerce Yahudi katlediliyor ve çaresiziz. Düşman güçlü ve kurnaz, bizi bir plan çerçevesinde yok ediyor ve biz umutsuzuz."[256] On dört yaşındaki günlük yazarına göre, dışarıdan gelecek hızlı bir özgürleşme umudu dışında getto sakinlerinin yapabileceği pek bir şey yoktu: "Şu anda tek avuntumuz cepheden gelen son haberler. Biz burada acı çekiyoruz ama orada, Uzak Doğu'da Kızıl Ordu saldırıya geçti. Sovyetler Rostov'u aldılar, Moskova'dan bir darbe indirdiler ve ilerliyorlar. Ardından her an özgürlük gelecekmiş gibi görünüyor."[257]

Olaylardan hareketle diğer Vilna Yahudileri de çıkarsamalar yapıyorlardı ancak umutlu değillerdi. Bazı Siyonist gençlik hareketi mensuplarının gözünde, Almanların öldürmeleri gerçekleştirdiği sistematik tarz bir planın, nihai

254 *A.g.e.*, s. 49-55.

255 *A.g.e.*, s. 55-59.

256 Isaac Rudashevski, *The Diary of the Vilna Ghetto, June 1941-April 1943*, yay. haz. Percy Matenko (Tel Aviv, 1973), s. 46.

257 *A.g.e.*, s. 48.

olarak Kıta'daki tüm Yahudilere yayılacak bir imha projesinin varlığını gösteriyordu. Bu öylesine bir sezgiden başka bir şey olamazdı; ancak doğru sezgiydi.

Vilna katliamlarının önemini ilk kavrayan, şehre yakın bir manastırda gizlenen yirmi üç yaşındaki şair ve Hashomer Hatzair mensubu Abba Kovner'di. İçinde bulunduğu gençlik hareketi mensuplarının giderek daha fazlasını ikna edecek kavram ve savlar öne sürdü.[258] Eğer yorumları doğruysa, eğer er ya da geç ölüm kaçınılmaz ise, geriye tek bir seçenek kalıyordu: Yahudiler "onurlarıyla ölmeliydi"; tek yol silahlı direnişti.

Kovner'den, gettodaki tüm gençlik hareketleri mensuplarının katılacağı toplantıda okunmak üzere bir bildiri yazması istendi.[259] Yeni yıl kutlaması kisvesi altında düzenlenen toplantı 31 Aralık 1941'de ve 2 Strazsun Caddesi'ndeki "Pioneers' Public Kitchen"da 150 genç kadın ve erkeği bir araya getirdi. Orada Kovner ilk Yahudi silahlı direniş çağrısı olan manifestoyu okudu.[260]

> "Yahudi Gençliği, sizi kandırmaya çalışanlara inanmayın. ... Gettonun kapısından çıkarılıp götürülenlerin tek bir tanesi bile geri dönmedi. Tüm Gestapo yolları Ponar'a çıkar ve Ponar ölüm demektir.
>
> Ponar bir toplama kampı değildir. Hepsi orada vurularak öldürüldüler. Hitler tüm Avrupa Yahudilerini yok etmeyi planlıyor ve ilk sırada seçilen de Litvanya Yahudileri.
>
> Katledilmek için koyun gibi gitmeyeceğiz. Doğru, zayıfız ve çaresiziz ama katile karşı tepki isyan olmalıdır! Kardeşlerim! Katilin insafına sığınmaktansa özgür insanlar olarak savaşarak ölmek daha iyidir. Ayağa kalkın! Son gücünüzle ayağa kalkın!"[261]

Kısa süre içinde Kovner'in çağrısı işgal altındaki Avrupa'nın ilk Yahudi direniş örgütü olan FPO'nun (Fereynegte Partizaner Organization [Birleşmiş Partizanlar Örgütü]) kurulmasına yol açtı. Örgüt, komünistlerden Betar'ın sağ kanat Siyonistlerine kadar, en zıt siyasal çevrelerden genç Yahudileri bir araya getirdi.[262] Ancak, özellikle Vilna'da durum bir kez daha değişmiş gibiydi: Çoğu Almanlar için çalışmakta olan gettonun geride kalan 24.000 sakini ve onların yakın akrabaları için iki yılı aşkın bir süre devam edecek olan görece güvenli bir dönem başladı.

---

258 Dina Porat, "The Vilna Proclamation of January 1, 1942 in Historical Perspective", *Yad Vashem Studies* 24 (1996), s. 106 vd.

259 *A.g.e.*, s. 108 vd.

260 *A.g.e.*, s. 111 vd.

261 Yisrael Gutman, *Resistance: The Warsaw Ghetto Uprising* (Boston, 1994), s. 103.

262 *A.g.e.*, s. 104-105.

1941 yaz ve sonbaharı Vilna katliamları Varşova'da duyulduğunda, bu durum Litvanyalıların Sovyet işgaline verdikleri desteğin Almanlar tarafından cezalandırılması biçiminde yorumlandı. Orada da farklı bir değerlendirmenin şekillenmesi sadece gençlik hareketi içindeki bir azınlıkta mümkün oldu. Zuckerman kendi grubunda ortaya çıkmakta olan bu farklı algıyı şöyle açıklıyordu: "Yoldaşlarım [Dror'dan] ve Hashomer Hatzair mensupları Vilna hikâyesini [Ponar'daki Yahudi kıyımı] öğrendiler. Bilgiyi hareketin liderliğine, Varşova'daki siyasal aktivistlere ulaştırdık. Tepkiler farklı oldu. Gençlik sadece bilgiyi almakla kalmadı, bunun sonun başlangıcı olduğu değerlendirmesini de benimsediler. Bu Yahudilerin toptan ölüm fermanıydı. Tüm bunların komünizm yüzünden olduğu... değerlendirmesini benimsemedik. ... Ben bunu neden reddettim? Çünkü eğer bu Almanların Yahudi Komünistlerden intikamı olsaydı, hemen işgalin ardından gerçekleşirdi. Bunlar planlı ve örgütlü fiillerdi, hemen işgalin ardından gerçekleşmemişti ve önceden planlanmıştı. ... Aralık-Ocak aylarında ulaşan Chelmno haberinden bile önceydi."[263]

Birkaç hafta sonra 1942 yılı başlarında "Antek", Dror kadın temsilcisi Lonka'nın yorumlarından, Vilna'daki kendi ailesinin yok edildiğini anlamıştı: "Diğer şeylerin yanı sıra dedi ki, ama açıkça değil, kendisi [Lonka] ve Frumka [Dror'dan diğer bir haberci] kız kardeşimin tek erkek çocuğunu kurtarmaya karar vermişler ama başaramamışlar. Böylelikle ailemin artık hayatta olmadığını anladım. Ailem – babam ve annem, kız kardeşim, onun kocası ve kızların kurtarmaya karar verdiği çocukları Ben-Zion. Sadece onu kurtarmaya karar vermişlerdi zira diğerlerini kurtaramazlardı ve sonuçta onu da kurtaramadılar. ... Amcalar, teyzeler, Kleinstein ve Zuckerman ailelerinin oluşturdukları kabile, Vilna'daki büyük ve geniş klan."[264]

Uğursuz 1941 yılının son günleri geldiğinde ve savaşın akışı değişiyor görünmeye başladığında, küçük bir azınlık dışında Avrupa Yahudilerinin büyük çoğunluğunun ruh hâli, kısa bir süreliğine, tamamıyla değişti. Bükreş'te Sebastian en vahim korkularının üstesinden gelmişti: 31 Aralık'ta "Ruslar Doğu Crimea'ya indiler" diye not düşüyordu. "Kerch ve Fedosiya'yı yeniden ele geçirdiler. Yılın son günü. ... İçimde, bu akşam sonuna varacağımız korkunç yılın 364 gününü taşıyorum. Ama hayattayız. Hâlâ bir beklentimiz var. Hâlâ zaman var; geriye zamanımız kaldı."[265] Klemperer'in yazdıkları, Sebastian'dan da daha coşkuluydu. Alt kat komşuları Kreidle ailesinin evlerinde kutladıkları Yeni Yıl vesilesiyle bir konuşma yaptı:

263 Zuckerman, *A Surplus of Memory*, s. 153-54.

264 *A.g.e.*, s. 156.

265 Sebastian, *Journal*, s. 458.

"En korkunç yılımızdı, korkunçluğu bizim fiili deneyimimizden kaynaklanıyordu, tehdidin sürekliliği korkunçluğu katlıyordu. En beteri de, diğer acılara (sürgünler, cinayetler) tanıklık etmekti fakat... en sonu iyimserlik getirdi. Benim için *adhortatio* şuydu: Zor son beş dakika için başını dik tut!"[266]

Klemperer'in iyimserliğini körükleyen tabii ki Doğu Cephesi'nden gelen haberlerdi. Daha az iyimser olan Herman Kruk da "en son haberde" bir avuntu arıyordu. Evindeki arkadaş toplantısında üzüntü hâkimdi: "Hüzünlü bir sessizlikle toplandık ve birbirimize dayanma, yaşama ve tüm olup bitenleri anlatabilmeyi diledik! Bu arada, gelen son haberle avunuyorduk: Kerch düşmüştü, Kaluga düşmüştü. Bir İtalyan alayı teslim olmuş ve Almanlara karşı savaşma sözü vermişti. Cephede 2.000 kişi [Alman] donmuş vaziyette bulunmuştu."[267] Elisheva ise, Stanislawów'daki gettosunda, hem umudu hem de korkuyu ifade ediyordu ki bunu sonuçta herkes paylaşıyordu: "1942 hoş geldin, kurtuluş ve yenilgi getirebilirsin. Özlemle beklediğim yıl, hoş geldin. Belki de, kaderi adaletsiz birinin elinde olan eski, perişan ırkıma karşı daha merhametli olursun. Ha bu arada bir şey daha. Yaşam ya da ölüm, bana her ne getiriyorsan acele et."[268]

Yılın o son gününe rastlayan dondurucu havada sadece küçük Yahudi cemaati değil işgal altındaki Avrupa'da yaşayan çoğu insan kutlama yapıyordu: 31 Aralık'ta Klukowski, "Batı'ya doğru giden askerî ambulans ve trenleri izliyoruz," diye yazıyordu, "yaralı ve donmuş askerlerle dolu. Donma çoğunlukla ellerde, ayaklarda, kulaklarda, burunda ve genital organlarda meydana geliyor. Rusya'daki askerî harekâtın sorumluluğunu tümüyle Hitler'in üstlendiği gerçeği göz önüne alınırsa, Almanların askerî durumuyla ilgili çaresizlik daha iyi değerlendirilebilir."[269] 1942'nin son gününde Klukowski'nin yazdığı son satırlara yansıyan hava tüm Avrupa'da giderek yaygınlık kazanıyor olmalıdır: "Birçok insan ölüyor ancak hâlâ hayatta olan herkes intikam ve zafer zamanımızın geleceğinden emin."[270]

Aynı günlük notunda Klukowski tüm Yahudilerin ellerindeki kürk ya da kürk parçalarını üç gün içinde teslim etmeleri gerektiğinden aksi takdirde ölümle cezalandırılacaklarından da söz ediyor. "Bazı insanlar deliye dönüyor ama bazıları da mutlu zira bu kürk meselesi Almanların zorluk çektiğini gösteriyor. Hava çok soğuk. Yakıtımız yok ve insanlar donuyor fakat yine

266 Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1933-41*, s. 456.

267 Herman Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939-1944*, yay. haz. Benjamin Harshav (New Haven, 2002), s. 149.

268 Zapruder, *Salvaged Pages*, s. 311.

269 Zygmunt Klukowski, *Diary from the Years of Occupation, 1939-44*, yay. haz. Andrew Klukowski ve Helen Klukowski May (Urbana, IL, 1993), s. 179.

270 *A.g.e.*, s. 180.

de herkes daha da soğuk bir kış beklentisi içinde zira bu Almanların bozguna uğratılmasına katkı yapacak.[271]

Vilna'dan Kovner ya da Varşova'dan Zuckerman gibi bazı genç Yahudiler için 1941 yılının son günleri farklı ama derin bir değişimi de ifade ediyordu. "Antek" bu psikolojik dönüm noktasını şöyle tanımlıyordu: "Hayatlarımızda yeni birer sayfa açıldı. ... Bunun ilk işaretlerinden biri, sona geldiğimiz hissi."[272]

271 *A.g.e.*, s. 179.

272 Zuckerman, *A Surplus of Memory*, s. 153.

6

ARALIK 1941 - TEMMUZ 1942

15 Aralık 1941'de SS *Struma* gemisi, Romanya'dan aldığı 769 Yahudi yolcusuyla İstanbul limanına çekilerek karantinaya alındı. 1830'larda aslen uskuna olarak inşa edilen ancak geçen on yıllar boyunca değiştirilerek Tuna nehri üzerinde güçlükle yol almasını sağlayan küçük bir motorla donatılan gemi daha bir hafta önce Karadeniz kıyısındaki Constanta'dan ayrılmıştı ve birkaç mekanik arızanın ardından her nasılsa Türk kara sularına girdi.[1]

Beş gün sonra Ankara'daki Britanya Büyükelçisi Sir Hughe Knatchbull-Hugessen bir Türk Dışişleri Bakanlığı görevlisi ile yaptığı konuşmada Britanya politikası konusunda yanlış bir izlenim yarattı: Büyükelçi, "kraliyet hükümetinin bu insanları Filistin'de istemediğini" beyan etti. "Oraya gitme izinleri yok ancak... insani açıdan bakılırsa, geminin yeniden Karadeniz'e geri gönderilmesi önerisini [Türk yetkililerin önerisi] beğenmedim. Eğer Türk hükümeti bu tükenmiş Yahudileri Türkiye'de tutmak istemediği için bu engellemeyi yapıyorsa, Çanakkale Boğazı'ndan (Akdeniz'e) geçmelerine izin verilebilir. Ola ki Filistin'e varabilirlerse, yasadışı durumlarına rağmen, insani bir muamele görebilirler."[2]

Büyükelçinin mesajı Londra'daki resmî çevrelerde öfkeye sebep oldu. En keskin cevap, 24 Aralık'ta, Dışişleri Bakanlığı siyasi danışmanı Richard Dow'a yazdığı mektupla Sömürgeler Bakanı Lord Moyne'den geldi: "Filis-

1 Struma trajedisinin kapsamlı bir anlatımı için bkz. Douglas Frantz ve Catherine Collins, *Death on the Black Sea: The Untold Story of the Struma and World War II's Holocaust at Sea* (New York, 2004).

2 Aktarıldığı kaynak, Dalia Ofer, *Escaping the Holocaust: Illegal Immigration to the Land of Israel, 1939-1944* (New York, 1990), s. 158.

tin'e yedi yüz yeni göçmenin inmesi sadece Yüksek Komiser'in yaşadığı zorluklara yeni bir engel eklemekle kalmayacak ama aynı zamanda, Kraliyet elçisinin şimdiden mazur gördüğü yeni bir Yahudi trafiğinin tüm Balkanlar'da yayılmasının üzücü sonuçlarına vesile olacaktır. ... Tespit edilmiş hükümet politikasıyla kesin bir tezat oluşturan bu olayla ilgili ılımlı bir şeyler yazmakta zorlanıyorum . Eğer şimdi bu durumu değiştirecek bir şeyler yapar ve başta da önerdikleri gibi Türk yetkililerinden gemiyi Karadeniz'e geri göndermelerini talep ederseniz çok sevinirim." Sömürgeler Bakanlığı'nın tezi, Nazi ajanlarının Yahudi mülteci kisvesi altında Filistin'e sızdığı ve sızmaya devam edeceğiydi.[3]

Haftalar geçip giderken Britanya tarafı gemideki yetmiş çocuğa Filistin vizesi bahşetmeye karar verdi. Fakat Türkler sert tutumlarını sürdürdü: Hiçbir mültecinin karaya ayak basmasına izin verilmeyecekti. 23 Şubat'ta gemiyi Karadeniz'e geri çektiler. Kısa bir süre sonra, neredeyse Sovyet denizaltısından ateşlendiğini kesin olarak bildiğimiz bir torpido ile gemi vuruldu: *Struma*, hayatta kalan bir kişi hariç, tüm yolcularıyla battı.[4]

26 Şubat'ta Sebastian yazdığı notta, "bir Radar mesajı dün gece *Struma*'nın tüm yolcularıyla Karadeniz'de battığını bildirdi" diyordu. "Bu sabah, çoğu yolcunun –belki de hepsinin– kurtarıldığı ve şimdi karada oldukları biçiminde bir düzeltme geldi. Fakat gerçekte ne olduğunu öğrenene kadar birkaç saat bunalıma girdim. Bu gemi kazası bizim genel kaderimizmiş gibi görünüyordu."[5]

1942'nin ilk yarısında Almanlar öldürme harekâtını hızla genişlettiler ve örgütlediler. Sürgün, seçme, imha ve köle emeği sisteminin oluşturulması dışında, "Nihai Çözüm" aynı zamanda önemli siyasal-idari kararları da ima ediyordu: İmha faaliyetinin sorumluluğu ve uygulanması ile ilgili bir komuta silsilesi tesis etmenin yanı sıra kurbanları tanımlayan kıstasların saptanması. Aynı zamanda, işgal altındaki ülkelerin çeşitli ulusal ve yerel yetkilileri ve Reich'ın müttefikleriyle müzakere edilerek oluşturulacak düzenlemeler de gerekliydi. Bu altı ay boyunca (yine Almanların askerî başarı gösterdiği bir dönem), Reich'ta, işgal altındaki Avrupa'da ve ötesinde hedefleri giderek daha belirginleşen Alman harekâtına yönelik önemli bir müdahale olmadı. Aynı dönem boyunca, sıkı bir denetim altında olan, çevresinden kopa-

3 Aktarıldığı kaynak, Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe, 1939-1945* (Londra, 1979), s. 145-46.

4 Ofer, *Escaping the Holocaust*, s. 162 vd. Sovyet arşivlerinde bulunan belgelere göre Stalin'in, Türkiye'den Almanya'ya krom sevkiyatını engellemek için boğazdan Karadeniz'e açılan tarafsız gemilerin batırılması için gizli bir talimat verdiği açıkça anlaşılıyordu. Bkz. Frantz ve Collins, *Death on the Black Sea*, s. 159 ve 341.

5 Mihail Sebastian, *Journal, 1935-1944* (Chicago, 2000), s. 476-77.

rılmış ve çoğunlukla fiziksel anlamda zayıf düşmüş Yahudiler, artık daha da kara görünen fakat daha önce de olduğu gibi büyük çoğunluğun kestiremediği bir gelecekten kurtulma umuduyla pasif bir bekleyiş içindeler.

I

19 Aralık 1941'de Hitler Brauchitsch'i görevinden uzaklaştırarak ordunun komutasını kendisi üstlendi. İlerleyen haftalar içinde Nazi lider Doğu Cephesi'nde bir denge sağladı. Ancak güçlükle kazanılan zamana ve kendi söylemsel tutumuna rağmen Hitler muhtemelen 1942 yılının "son şans" olduğunu biliyordu. Sadece Doğu'da bir ilerleme düğümü Almanya lehine çözebilirdi.

8 Mayıs 1942'de, Rus cephesinin güney bölümüne Alman saldırısının ilk aşaması başlatıldı. Güney Ordular Grubu'nun Kharkov yakınlarında Sovyet karşı saldırısını durdurmasının ve Mareşal Semyon Timoshenko'nun birliklerine ağır kayıplar verdirmesinin ardından Alman birlikleri ilerlemeye başladı. Wehrmacht bir kez daha Donetsk'e vardı. Daha güneyde Manstein Crimea'yı yeniden ele geçirdi ve Haziran ayı ortalarında Sivastopol kuşatıldı. 28 Haziran'da topyekûn Alman saldırısı (Mavi Harekât) başladı. Voronezh alındı ve Alman kuvvetlerinin büyük bölümü güneydeki petrol bölgelerine ve Kafkaslar'ın eteklerine doğru ilerlerken, Friedrich Paulus'un Altıncı Ordu'su Don boyunca Stalingrad'a yöneldi. Kuzey Afrika'da Bir Hakeim ve Tobruk Rommel'in eline geçti ve Afrika Birlikleri Mısır sınırını aştı: İskenderiye tehdit altındaydı. Tüm cephelerde –ve Atlantik'te– Almanlar zafer üstüne zafer kazanıyorlardı; tıpkı müttefik Japonların Pasifik ve Güneydoğu Asya'da kazandığı gibi. Acaba stratejik denge Hitler lehine bozuluyor muydu?

Bu arada Nazi lider anti-Yahudi kışkırtıcı ifadelerini aralıksız sürdürüyor, yaklaşmakta olan imhanın açık ipuçlarını veriyor ve sürekli olarak kendince bu durumu meşru kılan tezlerini tekrar ediyordu. Öfkeli anti-Yahudi söylemsel saldırılar Hitler'in tüm önemli konuşma ve ifadelerinde su yüzüne çıkıyordu. Ekim 1941'de dışa vuran yoğun hiddet yatışmıyordu. Birçok durumda tekrarlanan "kehanete" alçakça suçlamalar eşlik ediyordu. Führer'in söylevleri bazı Almanlara, diğer Avrupalılara ve Amerikalılara katıksız bir delilik gibi görünüyor olmalıydı; gerçi diğer yandan, Avrupa kentlerinin sokaklarında bavulları ve denkleriyle "toplanma noktalarına" yürüyen acınası Yahudi gruplarının, Reich'ın "Yeni İmparatorluğu'nun" gücünü kırmaya çalışan, Washington'dan Londra'ya ve Londra'dan Moskova'ya uzanan gizli bir imparatorlukta hüküm süren gizli bir şeytani gücün –Yahudiler– vücut bulduğu hainler olduklarına başkalarını ikna etmiş de olabilirler.

Hatırlayacağımız gibi, Hitler'in ulusa seslendiği Yeni Yıl konuşması ile 1942 yılına girilirken kehanet de başlamıştı.[6] 25 Ocak'ta, işinin ehli iki kişiye, Lammers ve Himmler'e Yahudilerin kaderine dair tarihsel "öngörü" ve alışılmadık derecede net açıklamalar dillendirildi: "Hızla yerine getirilmeli" diyordu Hitler onlara. "Yahudiler Avrupa'dan çıkarılmalıdır. Eğer bu olmazsa, Avrupa'dan bir işbirliği bulamayız. Her yerde kışkırtıcılık yapıyorlar. Sonunda ne olacak bilmiyorum: Son derece insancılım [*ich bin so kolossal human*]. Roma'da papalık hüküm sürerken Yahudilere kötü davranılıyordu. 1830 yılına kadar her yıl sekiz Yahudi eşeklerin üzerinde şehirde gezdiriliyordu. Sadece şunu söylüyorum: [Yahudiler] gitmeliler. Bu süreçte yok olurlarsa bir şey yapamam. Tek bir şey görüyorum: Eğer gönüllü gitmezlerse toptan imha olurlar. Bir Yahudi'yi neden bir Rus mahkûmdan farklı göreyim ki? Tutuklu bulundukları kamplarda çoğu ölüyor çünkü bu duruma bizi iten Yahudiler. Peki, ben ne yapabilirim? Neden Yahudiler bu savaşı başlattı?"[7]

30 Ocak 1942'de, bu kez Berlin Sportpalast'ta gerçekleştirilen yıllık olağan Reichstag konuşmasında Hitler kâhince söylemine tüm gücüyle geri dönüyordu: "Hiç şüphe yok ki bu savaş ya Ari halkların topyekûn imhasıyla ya da Yahudilerin Avrupa'dan yok olmasıyla sonlanacaktır." Ve tekrar dinleyicilere kehanetini hatırlatarak şöyle devam ediyordu: "Bu sefer ilk defa Yahudi kuralı işleyecek: 'Göze göz, dişe diş!'" Ardından, Nazi lideri kâhinliğin heyecanına kapılıyordu: "Dünya Yahudileri bilmeli ki savaş yayıldıkça anti-Semitizm de yaygınlaşacak. Her bir savaş tutsakları kampında artacak, hangi nedenle kurban verdiklerini anlayan her bir ailede artacak. Ve *dünyanın tüm zamanlardaki en korkunç düşmanının*, en azından bin yıl süreyle rolünün sona erdiği zaman gelip çatacak."[8] Bin yıllık nihai kurtuluş yaklaşımı ile nefret ayini tamamlanıyordu.

Volk'un sezgileri doğruydu. 2 Şubat tarihli bir genel SD kamuoyu raporu 30 Ocak konuşmasının ne denli iyi anlaşıldığını gösteriyordu. Hitler'in "göze göz dişe diş" ifadesini kullanmasıyla ilgili olarak halkın yorumu, Führer'in "Yahudi karşıtı kampanyasını insafsızca ve sonuna kadar tek düşünce odaklı sürdürdüğü ve kısa süre sonra son Yahudi'nin de Avrupa topraklarından kovulacağı" biçimindeydi.[9] 21 Şubat'ta Minden'den gelen bir rapora göre halk şöyle söylüyordu: "Askerlerle doğu hakkında konuşulduğunda, burada, Al-

6 Aslında Hitler'in Alman halkına yaptığı Yeni Yıl konuşmasının tarihi 31 Aralık 1941'dir fakat *VB* tarafından yayınlanma tarihi 1 Ocak 1942'dir. Bkz. Adolf Hitler, *Hitler: Reden und Proklamationen, 1932-1945: Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, yay. haz. Max Domarus, 4 cilt (Leonberg, 1987-88), bölüm 2, cilt 4, s. 1820, 1820n.

7 Adolf Hitler, *Monologe im Führer-Hauptquartier 1941-1944*, yay. haz. Werner Jochmann ve Heinrich Heim (Münih, 2000), s. 228-29.

8 Hitler, *Reden*, s. 1828-29. (Vurgu metnin aslında var.)

9 Kulka/Jäckel, *Die Juden*, s. 485.

manya'da Yahudilere çok insanca muamele edildiği anlaşılıyor. Doğru olan çoluk çocuk tümünün imha edilmesi" [*Es wäre das richtige, die ganze Brut müsste vernichtet werden*].[10]

Varşova'da Kaplan da Hitler'in konuşmasının asli hedefini anlamıştı: 2 Şubat'ta düştüğü notta, "evvelki gün Hitler'in 30 Ocak 1933 kutlamasında yaptığı ve kehanetinin doğru çıkmaya başlamasıyla övündüğü konuşmayı okuduk," diyordu. "Avrupa'da savaş patlak verirse Yahudi ırkının ortadan kaldırılacağını söylememiş miydi? Bu süreç başladı ve sonuç alınana kadar devam edecek. Bize göre, söylenti olduğunu sandığımız şeylerin fiili gelişmelerin habercisi olduğunu bu konuşma kanıtlıyor. Yahudi Konseyi ve Birleşik Komite'de bulunan belgeler fethedilen topraklardaki Yahudilere yönelik Nazi politikasının yeni yönünü doğruluyor: Tüm Yahudi cemaatlerinin öldürülerek yok edilmesi."[11]

Hitler'in kehanete dayalı yaklaşımı, parti programının ilan edilişinin kutlandığı 2 Şubat tarihinde Münih'teki yıllık olağan toplantıda "Eski Tüfeklere" verilen mesajda bir kez daha su yüzüne çıktı. Nazi lider kehanetini yeniden dillendirdi. Lider, partinin çekirdek kadrosuna küçük bir "inançlılar" grubuyduk diyordu ve 1919 gibi erken bir tarihte "insanlığın uluslararası düşmanını sadece tanımakla kalmadık ama aynı zamanda ona karşı savaştık." Bu kahramanca başlangıçtan bugüne çok şey değişmişti ve artık düşünceleri güçlü devletler tarafından benimseniyordu. Bunu mesihvari büyülü sözler izliyordu: "İçinde bulunduğumuz mücadele ne getirirse getirsin ve süresi ne olursa olsun sonuç aynı olacaktır [Yahudilerin imhası]. Ancak o zaman, bu parazitlerin ortadan kaldırılmasının ardından acı içindeki dünya milletler arasında anlayışın hâkim olacağı uzun bir döneme girecek ve böylece gerçek barışa ulaşacaktır."[12] 15 Mart'ta, "Şehit Askerleri Anma Günü"nde, Hitler'in şiddetli anti-Yahudi kampanyası her zamanki tehditkârlığıyla devam etti.

Nazi lider tekrar tekrar Yahudilerin imhasından söz ediyordu ve her seferinde çoğu Alman gerçekten ne kastettiğini net biçimde anlıyordu. Mesela, 24 Şubat konuşmasını ertesi gün *Niedersächsische Tages Zeitung*'da (*NTZ*) okuduktan sonra, Hannover yakınlarındaki bir sanayi kuruluşunda çalışan Karl Dürkefälden, Hitler'in tehditlerini günlüğüne kaydetmişti; ona göre bu tehditler ciddiye alınmalıydı ve Nazi liderin konuşmasına *NTZ*'de atılan başlığı aktarıyordu: "Yahudiler imha edilecek" (*Der Jude wird ausgerottet*).[13] Bir-

10 *A.g.e.*, s. 486.

11 Chaim Aron Kaplan, *Scroll of Agony: The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan*, yay. haz. Abraham I. Katsh (Bloomington, 1999), s. 297.

12 Hitler, *Reden*, s. 1844.

13 Karl Dürkefälden, *Schreiben, wie es wirklich war: Aufzeichnungen Karl Dürkefäldens aus den Jahren 1933-1945*, yay. haz. Herbert Obenaus ve Sibylle Obenaus (Hannover, 1985), s. 108.

kaç gün önce Dürkefälden Thomas Mann'ın BBC'de yayınlanan bir konuşmasını dinlemişti ve burada yazar 400 Hollanda Yahudisinin gazla öldürülmesinden söz ediyordu. Dürkefälden, Hitler'in Yahudi karşıtı bitmek bilmez söylevleri göz önüne alındığında bu tür gazla öldürmelerin kesinlikle inandırıcı olduğu yorumunu yapıyordu.[14] Diğer bir deyişle, daha 1942'nin ilk aylarında, "sıradan Almanlar" bile Yahudilerin acımasızca katledildiklerini biliyordu.

Her zamanki gibi sahibinin sesi Goebbels idi ancak aynı zamanda efendisinin özel söylevlerinin yazarı ve keskin bir gözlemciydi. 13 Ocak'ta, eğer doğru "anti-Semit hisler" beslemiyorsa herhangi bir milletin Yahudi tehdidi karşısında savunmasız kalacağını not ediyordu: "Bu" diye ekliyordu, "Alman halkı için söylenemez."[15] Hitler ile her toplantısında bakana, değişmez bir biçimde, Yahudilerin kökünün kurutulması gerektiği söyleniyordu: 14 Şubat'ta Hitler bakanına "Bolşevizm ile birlikte," diyordu, "Yahudilik şüphesiz büyük felaketini yaşayacak. Führer bir kez daha Avrupa Yahudilerinin insafsızca işini bitirmeye karar verdiğini beyan etti. Bu konuda duygusal dürtülerle hareket etmek gereksiz. Yahudiler yaşamakta oldukları felaketi hak etti. Soğukkanlılıkla bu süreci hızlandırmalıyız ki böylelikle, bin yıldır Yahudiliğin azap çektirdiği insanlığa paha biçilmez bir hizmet sunmuş olalım. Kasten muhalefet eden tüm gruplara karşı bu net anti-Yahudi tavır halka da aşılanmalı. Daha ileri bir tarihte, Führer bunu yetkililerle yaptığı toplantıda da açıkça tekrar etti."[16]

7 Mart'ta Bakan ilk kez Wannsee konferansına değindi. Yirmi gün sonra imha sürecinin seyrini kaydetti: "Yahudiler, Lublin'den başlayarak, Genel Hükümet'ten Doğu'ya sürülüyor. Uygulanan yöntem oldukça barbarca ve daha ayrıntılı anlatılmamalı. Artık Yahudilerden arda fazla bir şey kalmıyor. Kabaca ifade edilecek olursa, % 60'ı yok edilirken, çalıştırılmak için geride kalanlar % 40. Bu operasyondan sorumlu olan eski Viyana Bölge Yöneticisi [Globocnik] oldukça temkinli ilerleyerek, bir bakıma fazla dikkat çekmiyor. Yahudiler barbarca bir cezaya çarptırılıyorlar fakat bunu gerçekten hak ettiler. Yeni bir dünya savaşını kışkırtmaları hâlinde başlarına geleceklere dair Hitler'in kehaneti en korkunç biçimiyle gerçekleşiyor. Bu tür işlerde duygusallığa izin verilemez. Eğer kendimizi korumasaydık Yahudiler bizi imha ederdi. Bu, Ari ırkla Yahudi mikrobu arasında bir ölüm-kalım mücadelesi. Bu meseleye genel bir çözüm bulma gücünü toplayabilecek başka bir hükümet ya da rejim yok. Burada da Führer, durumun gerektirdiği ve dolayısıy-

14 *A.g.e.*, s. 107-8.

15 Joseph Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels: Sämtliche Fragmente*, yay. haz. Elke Fröhlich (Münih, 1996), bölüm 2, cilt 3, s. 104.

16 *A.g.e.*, s. 320-21.

la da kaçınılmaz olan radikal çözümün kararlı öncüsü ve sözcüsü olmuştur. Şükürler olsun ki barış zamanında kullanamayacağımız türden eksiksiz bir seçenekler yelpazesine savaş süresince sahibiz; bunları kullanmalıyız. Genel Hükümet'in boşaltılmakta olan gettolarını artık Reich'tan sürülen Yahudiler dolduracak ve belli bir süre sonra aynı süreç tekrar işleyecek. Yahudileri güldürecek herhangi bir şey yok ve İngiltere ve Amerika'daki temsilcilerinin Almanya karşıtı savaşı örgütlemiş ve propagandasını yapmış olmasının bedelini Avrupa'daki temsilcileri pahalı ödemeli; bu da hakka uygundur."[17] Hitler'in durmaksızın kustuğu anti-Yahudi taciz ve tehdidin şiddeti giderek artarken, 26 Nisan 1942 tarihli Reichstag konuşması en kapsayıcı olanıydı. O günün sabahında Goebbels ile yaptığı toplantıda Nazi lider bir kez daha Yahudi konusuna girdi. Goebbels, "Bu sorunla ilgili tavrı acımasız," diye not düşmüştü. "Yahudiler bizim dünyamıza o kadar çok acı getirdi ki en sert ceza bile hafif kalır. Şimdi Himmler Yahudilerin Alman şehirlerinden doğu gettolarına transferlerini organize ediyor. Çok sayıda film çekerek bunun kaydedilmesi talimatını verdim. Halkımızın gelecekteki eğitimi için bu tür materyallere mutlak ihtiyacımız var."[18]

"Büyük Alman Reichstag'ı" öğleden sonra saat üçte Kroll Opera Salonu'nda toplandı; bu son toplantıları olacaktı.[19] Konuşmasının en başından itibaren Hitler tüm söylevini bir "tarihsel çerçeveye" oturttu. Bu savaş diyordu, milletlerin kendi özgül çıkarları için birbirleri ile karşı karşıya geldikleri sıradan bir savaş değil. Bu özsel bir çatışmaydı ve "böylesi savaşlar bin yılda bir dünyayı sarsar ve yeni bir binyıl başlatır" idi. Bu korkunç savaşta karşı karşıya gelinen düşman ise, Yahudiler olacaktı. Hitler, Birinci Dünya Savaşı'ndan beri Yahudilerin oynadığı uğursuz rolü dinleyenlerine hatırlattı: Amerika'yı bir çekişme içine itmişlerdi, Wilson'un 1918'deki "On Dört Madde"sinin arkasında onlar vardı ve Bolşevizm'i "Avrupa'nın kalbine" taşımışlardı.

Hiçbir sözcük orijinalinin öfkesini yansıtamaz: "Bu dünya belasının hedeflerine dair kuramsal ilkeleri ve korkunç gerçeği biliyoruz. Ona proletarya diktatörlüğü deniliyor fakat aslında Yahudi diktatörlüğü! ... Bu Yahudi enfeksiyonunun görünür ürünü Bolşevik Rusya olsa da ön koşullarını demokratik kapitalizmin hazırladığı unutulmamalıdır," diye gürlemeye devam ediyordu Hitler. "Burada sürecin ikinci perdesinde Yahudilerin tamamladığını başlatanlar da aynı Yahudilerdir. İlk evrede kitleleri milyonlarca çaresiz köleye –kendi deyişleriyle– soyulan proletaryaya çevirmişlerdir. Daha sonra bağnazlaştırılan kitleyi kendi devletlerinin temelini yıkmaları için kışkırt-

17 *A.g.e.*, bölüm 2, cilt 3, s. 561.

18 *A.g.e.*, bölüm 2, cilt 4, s. 184.

19 Bkz. Hitler, *Reden*, bölüm 2, s. 1865.

mışlardır. Bunu, milli seçkinlerin imhası ve son olarak da bin yıl boyunca halkların geleneklerini biçimlendiren kültürel ürünlerin yok edilmesi izlemiştir. Tüm bunlardan arda kalan insanlığın içindeki canavar ve liderliği ele geçiren Yahudi katman olmuştur ancak en sonunda parazit kendisini besleyen zemini yok eder. Uyanan yeni Avrupa'nın savaş ilanı bu sürece karşıdır ve Mommsen bu süreci devletlerin Yahudiler tarafından dağıtılması diye adlandırmaktadır."[20]

Konuşmanın sonunda büyük bir sürpriz vardı. Göring, Hitler'e özellikle yargı alanında olağanüstü yetkiler bahşeden bir yasa tasarısı metnini tanıttı. Hitler üst yargıç, yasaların ve uygulanmalarının en üstteki kaynağı hâline geliyordu. Nazi liderin neden bu *Ermächtigungsgesetz*'i [1933 Yetki Yasası] tekrarlama gereği hissettiği o günlerde net olarak anlaşılamamıştı zira zaten gücü sınırsızdı. Birçok diğer yorumcu gibi Goebbels de toplantının bu yönü üzerinde durdu. Propaganda Bakanı "yeni yasa" diyordu, "coşku içinde oybirliği ile Reichstag'da kabul edildi. Artık Führer'in doğru olduğunu düşündüğü her şeyi yapma konusunda tam yetkisi var. Halkın seçtiği temsilciler tarafından bu bir kez daha teyit edildi. Artık herhangi bir yargıç ya da general Führer'in mutlak iktidarını sorgulayamaz."[21] Güçlükle atlatılan kış krizinin, gelecek daha da zor günlerin habercisi olduğunu Hitler kadar Goebbels de biliyordu. Konuşmanın özellikle diğer yönünü fark eden Klemperer şöyle yazdı: "Nefret yoğunlaşması bu kez mutlak çılgınlığa dönüştü. İngiltere ya da ABD ya da Rusya meselesi değil – *sadece*, her şeyde, bir tek *Yahudi*."[22] Konunun her iki yönü belki de birbiriyle ilişkiliydi.

Belki de, artık topyekûn bir kitlesel imhaya başlanırken, Hitler en ufak bir suç isnadı tehdidi (1941 Ağustos'unda bir akıl hastasının öldürülmesine karşı Piskopos Galen'in vaazında savurduğu tehdit gibi) olasılığından kaçınmak istiyordu. Unutulmamalı ki Alman Yahudileri Alman topraklarını terk etmedikleri sürece Reich vatandaşı kabul ediliyorlardı: Lodz ve Chelmno yeni ilhak edilmiş Alman topraklarıydı – Auschwitz de öyleydi. 4 Mayıs'ta, Reichstag toplantısından sadece birkaç gün sonra, Reich ve Protektora'dan 10.000 Yahudi Lodz gettosundan Chelmno gaz vagonlarına götürüldü.

Volk und Rasse Mayıs 1942'de, "Yahudilerin ve Museviliğin doğru anlaşılmasının toptan yok etme isteği dışında bir sonucu olamaz," diyordu.[23] Ay-

20 *A.g.e.*, s. 1865-69.

21 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 4, s. 188.

22 Victor Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1933-41* (New York, 1998), cilt 2, s. 45 (vurgu metnin aslında var).

23 David Bankier, "The Use of Antisemitism in Nazi Wartime Propaganda", *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed and the Reexamined*, yay. haz. Michael Berenbaum ve Abraham J. Peck (Bloomington, 1998), s. 45.

nı ayın *Der Angriff*'inde, Ley'in tehditleri efendisinin kehanetlerini aratmıyordu: Çalışma bakanı, haftalık derginin 300.000 okuyucusuna "savaş bitecek" diyordu, "Yahudi ırkının imha edilmesiyle."[24] Birkaç gün sonra aynı bakan tehditlerini bir kez daha dillendirdi: 6 Haziran 1942 tarihli *Das Reich*'ta "Yahudiler Avrupa'daki ırklarının imhasıyla ödeyecekler" diye yaygara ediyordu.[25]

Kaufman hikâyesi *Volk*'un hayal dünyasını etkisi altına almış görünüyordu. 15 Mart 1942 tarihli, halkın savaşa karşı genel tutumunu konu alan Bielefeld SD raporu şu vurguyu yapıyordu: "İyi ki propagandanın etkisi olağanüstü seviyedeydi ve Yahudilerin bu savaşın kışkırtıcısı olduğunu, birçok Volksgenossen için geçerli olan savaşın yol açtığı sonsuz sefaletten onların sorumlu olduğunu herkes açıkça gördü. Bu bakış açısının halkın böylesine geniş kesimleri tarafından benimsenmesi büyük ölçüde Amerikalı Yahudi Kaufmann'a [metinde böyle] ait metnin yayılması sayesindedir."[26]

Bielefeld'de kayda geçen anti-Yahudi nefret kabarması, 30 Nisan 1942 tarihli *Völkischer Beobachter*'de, neden savaş muhabirleri Schaal'in, Doğu'daki SD operasyonları hakkında (söylenti süsü verilmek suretiyle hafif perdelenerek) kaleme aldığı kapsamlı makaleye hiçbir vicdani rahatsızlık duymadan yer verildiğini de belki açıklar: "İşgal altındaki bölgelerde Yahudilerin imhasının Güvenlik Polisi'nin görevi olduğu yönünde bir söylenti halk arasında yayılıyor. Yahudilerin binlercesi toplandı ve vurularak öldürüldü; öncesinde kendi mezarlarını kazmak zorundaydılar. Zaman zaman Yahudi infazları öyle sayılara ulaştı ki Einsatzkommando mensupları bile sinir krizi geçirdiler."[27]

8 Mayıs'ta Eğitim Meclis üyesi Dr. Borchers, Erfurt'da okul müdürleri ile yapılan toplantıda konuşma yaptı. Konu: "Çocuklara öğretebilmek için Bolşevizm hakkında neler bilmeliyiz?" Bolşevizm ile ilgili konuşma, Yahudilerden söz ediyordu ve İbrahim'den başlıyor, Musa ile devam ediyor ve hastalıklı nefesini bulaştırarak tüm uygar milletler arasında yayılışına geçiyordu. Konuşmacı adım adım bir ölümcül Yahudi komplosundan diğerine geçerek, tüm devletleri çökertecek nihai araç olan Bolşevizm'e varıyordu. Borchers'in finali Führer'i kutsamaktı, o ki Yahudilik ile Bolşevizm arasındaki manevi bağı ilk keşfeden, amansızca teşhir eden ve bu bulgulara karşı politikalarını düzenlemeyi bilendi.[28] Okul müdürlerinden öğrencilerine aktarmaları istenen mesaj buydu.

---

24 *A.g.e.*, s. 45-46.

25 *A.g.e.*, s. 46.

26 Kulka/Jäckel, *Die Juden*, s. 489.

27 *A.g.e.*, s. 491.

28 *A.g.e.*, s. 494.

Her yanı kuşatan anti-Yahudi nefret kampanyasının tipik bir örneği 20 Ocak 1942'de küçük İmmenhausen yerleşimi parti bölge şefi Karl Gross'un Hofgismar'daki (Kassel yakınlarında) patronuna yazdığı mektupta görülür: "17 Ocak 1942'de ayrıcalıklı karışık evlilikler konusunda yazdıklarınıza istinaden size belirtmek isterim ki buralı kadın doktorun (safkan Yahudi) Yahudi yıldızı taşımaktan muaf tutulması gerçeği karşısında şehir sakinlerinin itirazı var. Yahudi kadın bundan sonuna kadar yararlanıyor ve genellikle Kassel'e trenle, ikinci sınıf vagonda gidiyor. Yıldız takmadan ve hiçbir müdahaleye maruz kalmadan seyahat ediyor. Bu duruma bir biçimde çare bulunursa tüm halk memnun olacak. Aynı zamanda bilmelisiniz ki bu Yahudi kadının sürülmesi de düşünülmelidir zira kocasının (doktor) Ari bir doktor kadınla da ilişkisi var ve bu kadın birkaç hafta içinde ondan çocuk sahibi olacak. Yahudi kadın sürgün edilirse Dr. Jahn'ın evini Ari kadın doktor çekip çevirmeye devam eder. Söz konusu durumun bizzat kendisiyle konuşulması uygun olacaktır. Böylelikle hâlâ burada ikamet eden tek Yahudi kadın da gitmiş olur."[29]

Kölnlü varlıklı bir aileden Schlüchterer'de doğan, kendisi de başarılı bir pratisyen hekim olarak meslektaşı Ernst Jahn ile evlenen Lilli Jahn'ın hikâyesine tekrar döneceğiz. Çiftin, onları ayrıcalıklı karışık evlilik kategorisine sokan ve Lilli'yi yıldız taşımaktan muaf tutan beş çocuğu vardı. Gross'un isabetli bir biçimde ifade ettiği gibi Ernst Jahn'ın Alman kadın Doktor Rita Schmidt ile yaşadığı açık ilişki nedeniyle bu evlilik bitmek üzereydi.

II

Önce, 9 Aralık 1941'de Berlin Güvenlik Polisi konukevi, 56-58 Strasse Am Grossen Wannsee'de yapılması planlanan, Heydrich'in düzenlediği üst düzey toplantı, 20 Ocak 1942 öğle saatlerinde başladı. Toplantıya on dört kişi katılıyordu: Bazı devlet sekreterleri ya da diğer üst düzey yetkililer ile Heydrich adına davetiyeleri gönderen ve toplantı tutanaklarını kaleme alan Eichmann'ın da aralarında bulunduğu birkaç SS yetkilisi.[30] Davetlilerin bazıları, daha başlamadan konferansın asıl amacına işaret ediyordu.

HSSPF Krüger ve RSHA şefi arasındaki 1 Aralık 1941 tarihli bir görüşme Hans Frank'ın Genel Hükümet'teki Yahudi meselelerinin kontrolünü ele ge-

29 Martin Doerry, *My Wounded Heart: The Life of Lilli Jahn, 1900-1944* (Londra, 2004), s. 95-96.

30 Konferansın önemli ayrıntıları için bkz. Yay. haz. Kurt Pätzold ve Erika Schwarz, *Tagesordnung Judenmord: Die Wannsee-Konferenz am 20.Januar 1942: Eine Dokumentation zur Organisation der "Endlösung"* (Berlin, 1992). Aynı zamanda bkz. Mark Roseman, *The Villa, the Lake, the Meeting: Wannsee and the Final Solution* (Londra ve New York, 2002).

çirme planları yaptığını gösteriyordu.[31] Yeni fethedilen doğu topraklarındaki Yahudilere hükmetmek konusunda Rosenberg'in hırsı da, daha önce gördüğümüz gibi, herkesçe biliniyordu. Bu çerçevede, davet edilenler arasında Frank'ın yardımcısı Devlet Sekreteri Josef Bühler ve Rosenberg'in iki numarası Devlet Sekreteri Alfred Meyer'in de bulunma nedeni, "Nihai Çözüm" konusunda kimin yetkili olacağının kendilerine tebliğ edilecek olmasıydı. Daha düşük seviyede de olsa benzer bir yetki belirlenimi İçişleri ve Adalet Bakanlıkları'ndan Devlet Sekreterleri Wilhelm Stuckart ve Roland Freisler için de düşünülmüş olmalıydı zira bağlı oldukları kurumlar, karışık soyluların ve karışık evliliklerin kaderi konusunda önemli yetkilere sahipti ve RSHA'nın önerilerini sorgusuz sualsiz takip etmiyordu.[32]

Heydrich toplantıyı açarken katılımcılara Göring'in kendisine 1941 Temmuz'unda verdiği görevi ve konuyla ilgili nihai yetkinin SS Reichsführer'de olduğunu hatırlattı. RSHA şefi daha sonra Yahudilerin Reich'tan uzaklaştırılması ve göçe zorlanmasıyla ilgili zaten yürütülen yaptırımlar konusunda kısa tarihsel mütalaasını sundu. Ekim 1941'de, savaş döneminde yaratacağı tehlike göz önüne alınarak yeni göçlerin yasaklanmasının ardından, diye devam ediyordu Heydrich, Führer tarafından yeni bir çözüm yürürlüğe konuldu: Avrupa Yahudilerinin Doğu'ya tahliyesi. Yaklaşık 11 milyon kişiyi kapsayacaktı ve Heydrich, Avrupa'daki düşman ve tarafsız ülkeler de (Büyük Britanya, Sovyetler Birliği, İspanya, Portekiz, İsviçre, İsveç) dâhil, ülke ülke bu Yahudi nüfusu sıralıyordu.

Tahliye edilecek Yahudiler (yol inşaatı gibi) ağır zorunlu işlerde çalıştırılacaklardı ve böylelikle sayıları da büyük ölçüde azalacaktı. Geride kalanlara, "ırkın en güçlü unsurlarına ve yaşam nüvesine" karşı "buna göre muamele edilecek" idi. Operasyonu hayata geçirirken Avrupa "Batı'dan Doğu'ya doğru taranacak", bu arada "konut sorunu ve diğer sosyo-politik etmenler nedeniyle" Reich'a öncelik verilecekti. Altmış beş yaş üstü Yahudiler, savaş gazileri ve Demir Haç ile ödüllendirilmiş olanlar, yeni tesis edilmiş Theresienstadt'daki "yaşlılar gettosuna" gönderileceklerdi: "Bu uygun çözüm, bir hamlede birçok itiraza son verecekti." Geniş ölçekli tahliyelerin başlaması büyük oranda askerî durumun gelişimine bağlıydı.

---

31 Bkz. Yehoshua Büchler, "A Preparatory Document for the Wannsee Conference", *Holocaust and Genocide Studies* 9, sayı 1 (1995), s. 121 vd.

32 Ancak, Heydrich'in, yeni atanmış SS Obergruppenführer ve *Reichsprotektor* [Reich Temsilcisi]olarak kendisinin, SS Reichsführer'den bağımsız olarak, bizzat Führer tarafından "Nihai Çözüm" konusunda yetkilendirildiğini katılımcılara (ve şeflerine) bildirmek gibi bir niyeti olduğuna dair bir gösterge yoktur. Heydrich'in böyle bir niyeti olsaydı (ve Hitler aslında onu atamış olsaydı) dahi RSHA şefi muhtemelen daha başlangıçtan konuyla ilgili nihai icra yetkisinin SS Reichsführer'e ait olduğunu belirtmekten kaçınırdı. Bu hipotez için bkz. Eberhard Jackel, "On the Purpose of the Wannsee Conference", *Perspectives on the Holocaust*, yay. haz. James S. Pacy ve Alan P. Wertheimer (Boulder, CO, 1995), s. 39 vd.

Bu ikinci durumla ilgili ifade tuhaftı ve bu noktadan itibaren imha anlamına gelecek olan "Doğu'ya tahliye" formülüyle bağlantılı olarak düşünülmeliydi. Dilsel kurguyu sürdürebilmek için, 1942 Ocak ayında "Doğu'ya" göçü fiilen imkânsızlaştıran durum göz önüne alınırsa, savaşla ilgili genel bir açıklama zorunluydu.

"Nihai Çözüm"ün işgal edilmiş ve uydu ülkelerde yaygınlaşması bağlamında Dışişleri Bakanı, Güvenlik Polisi ve SD temsilcileriyle işbirliği içinde, ilgili yerel yetkililerle müzakerelerde bulunacaktı. Heydrich, hazırlıkların zaten başladığı Slovakya ve Hırvatistan'da bir zorluk öngörmüyordu; Macaristan'a Yahudi meselesi ile ilgili bir danışman gönderilmesi gerekiyordu; İtalya'da ise, RSHA şefi İtalyan polisinin başıyla temasa geçmeyi gerekli görüyordu. Fransa'ya gelince, Heydrich ilk listesinde Vichy bölgesi için 700.000 Yahudi'den söz ediyordu ki bu, büyük olasılıkla, Fransız Kuzey Afrika'yı da dâhil ettiği anlamına geliyordu. Heydrich, Yahudi nüfusun ele geçirilmesinde ciddi sorunlar yaşanacağını sanıyordu. Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Müsteşar Martin Luther onu düzeltiyordu: Vichy Fransası'nda hiçbir sorun görünmüyordu. Luther, diğer yandan, Nordik ülkelerde zorluklarla karşılaşılacağına işaret ediyordu; bu nedenle, oradaki Yahudi sayısının azlığı da göz önüne alınarak sürgün daha sonraki bir aşamaya bırakılmalıydı. Herhangi bir Hıristiyan kilisesinin ya da genelde kamuoyunun (daha sonra göreceğimiz gibi, kamplara komşu olanlar hariç) olası tepkilerine değinilmiyordu.

Bu noktaya kadar Heydrich'in araştırması bir konuda fazlasıyla ayrıntılandırılmış açıklamalar barındırırken bir diğerinde bariz açıklar taşıyordu. "Nihai Çözüm"ün hedefi olacak Yahudilerin, Büyük Britanya, Sovyetler Birliği, İsviçre, vb., ülke bazında listelenmesi tabii ki kendi içinde anlamsızdı; yine de sayıya dökmenin bir anlamı vardı: Avrupa'daki her bir Yahudi'nin, her nerede yaşıyor olursa olsun, yakalanacağını ilan ediyordu. Hiçbirinin kaçmasına ya da hayatta kalmasına izin verilmeyecekti. Ayrıca, tüm Yahudiler, her yerde, hatta Almanya'nın henüz elinin uzanamadığı ülke veya bölgelerdekiler de dâhil, Heydrich ve Himmler'in otoritesi altına gireceklerdi.

Araştırmadaki açığa gelirsek, son derece belirgin ve kaygı vericiydi: Güçlü kuvvetli Yahudiler ağır zorunlu işlere gönderilecek ve böylelikle sayıları azaltılacaktı; nişan sahibi savaş gazileri ve malul gaziler ve yaşlı Yahudiler (Almanya'dan ve belki de bazı Batı ve İskandinav ülkelerinden), Theresienstadt'daki "yaşlılar gettosuna" sürüleceklerdi (ve orada öleceklerdi). Peki, tüm diğerleri ne olacaktı, Avrupa Yahudilerinin bahsi geçmeyen büyük çoğunluğu? Onların kaderine dair Heydrich'in suskunluğu, bu çalışmayan Yahudilerin imha edileceğini haykırıyordu. RSHA şefinin konuşmasını izleyen tartışmalar, dinleyenler tarafından gayet iyi anlaşıldığını gösteriyordu.

Heydrich buradan karışık soylulara ve karışık evliliklere geçiyordu.[33] Sistematik olarak bazı *Mischlinge* gruplarını ve karışık evliliklerdeki belirli eş gruplarını sürgünlere dâhil etmeye çalışıyordu ve bu durum, parti radikallerinin 1933'ten beri anti-Yahudi yaptırımların alanını genişletme yönündeki kararlı gayretleriyle uyumluydu. 1935'te, Nuremberg yasalarının ilanının hemen öncesinde ve sonrasında sürdürülen tartışmalarda parti radikallerinin hedefi *Mischlinge*'nin mümkün en geniş ölçekte tam Yahudilik ile aynı tutulmasıydı; 1942 Ocak ayında Heydrich'in hedefi de aynıydı; kurban yelpazesi ne kadar geniş olursa kendi gücü de o kadar büyük olacaktı.

İzleyen tartışma boyunca İçişleri Bakanlığı Devlet Sekreteri Stuckart, *Mischlinge* ve karışık evlilik konularının yaratacağı bürokratik işlerin fazlalığı konusunda uyarıda bulundu ve alternatif bir politika olarak birinci dereceden karışık soyluların kısırlaştırılmasını önerdi. Dahası, Stuckart karışık evliliklerin yasa yoluyla bozulması seçeneğinden yanaydı. Dört Yıllık Plan'la ilgili Devlet Sekreteri Erich Neumann önemli savaş sanayi işlerinde çalışan Yahudilerin tahliyelere dâhil edilmesinden yana değildi; Heydrich, şu anki konumuz bu değil diye cevap verdi.

Devlet Sekreteri Bühler, naklin sorun teşkil etmediği, çoğu Yahudi'nin işgücünün parçası olmadığı ve ayrıca salgınlara ve karaborsacılığa sebep olarak ekonomik istikrarsızlık konusunda kaynak teşkil ettiği Genel Hükümet'ten tahliyelere başlanmasını savundu: İlk gidenler Genel Hükümet'teki 2,5 milyon Yahudi olmalıydı. Bühler'in talebi, Heydrich'in ifade etmeyip atladığı şeyi çok iyi anladığının göstergesiydi: Çalışmayan Yahudiler, genel planın ilk evresinde imha edilmeliydi. Bunun üzerine, Frank'ın temsilcisi bir

---

33 Heydrich'e göre birinci derece karışık soylular, eğer birlikte çocuk sahibi de oldukları bir tam Alman ile evli değiller ise Yahudilere eşit sayılmalıydılar. Çocuk sahibi olma durumunda sürgünden muaf tutulmalıydılar. *Mischlinge* sorununu kökünden çözmek için, tahliyeden muaf tutulan birinci derece karışık soylular kısırlaştırılmalıydı. İkinci derece karışık soylular, eğer kendileri "piç" (yani her iki ebeveynin kendilerinin de *Mischlinge* anne-babadan doğmuş olması durumu) değillerse, fiziki görünüşleri Yahudiliklerini yansıtmıyorsa ya da bir polis raporu Yahudi gibi hissettiklerini ve davrandıklarını ortaya koymuyorsa, Almanlarla eşit muamele görmeliydiler.

Ardından karışık evlilikler geliyordu. Heydrich, bu alanda alınacak kararların Alman eşler üzerinde yapacağı etkiyi vurguluyordu. Tam Yahudiler ve Almanlar arasındaki evliliklerde Yahudi eşin sürgün edilmesi kararı çocuk sahibi olmaya bağlıydı. Çocuksuz evliliklerde Yahudi eş sürülecekti. Birinci derece bir *Mischlinge* ile Alman'ın evliliklerinde, eğer çocuk yoksa karışık soylu eş yine sürülecekti. Eğer çiftin çocuğu varsa (ikinci derece *Mischlinge*) ve eğer bu çocuklar Yahudilerle eşit muamele görüyorlarsa (önceden belirtilen üç durum) *Mischling* ebeveyn ve çocuk sürülecekti. Eğer çocuk Yahudilikle tanımlanmıyorsa (yukarıdaki kural), hem çocuklar hem de birinci derece karışık soylu ebeveynleri sürülmeyecekti.

Birinci derece *Mischling*'lerin kendi aralarında ya da bir Yahudi'yle evliliklerine gelince, çocuklar da dâhil herkes "tahliye edilecekti." Son olarak, birinci derece karışık soylular ile ikinci derece karışık soyluların evlenmesi halinde herkes "tahliye edilecekti" zira bu tür birleşmelerde çocuk, ikinci derece karışık soydan ziyade Yahudi kanının güçlü etkisini sergileme eğiliminde oluyordu ("*da etwaige Kinder rassenmässig in der Regel einen stärkeren Jüdischen Bluteinschlag aufweisen, als die Jüdischen Mischlinge 2. Grades*").

ekleme yapma ihtiyacı hissetti: Genel Hükümet'te Yahudi Sorunu'nun çözümüne dair icra yetkisi SD ve Güvenlik Polisi şefinin elindeydi; Genel Hükümet yetkililerinin tam desteğine sahipti. Bühler, bir kez daha, Frank'ın krallığında Yahudi Sorunu'nun mümkün en kısa sürede çözülmesini talep etti.

Tartışmanın son bölümünde hem Meyer hem de Bühler, belirlenmiş bölgelerde hazırlık tedbirlerine ihtiyaç duyulduğunu ancak yerel halkta huzursuzluk yaratmaktan titizlikle kaçınılması gerektiğini vurguladılar. Çözümün uygulamaya konulabilmesi için daha yaygın destek konusunda Heydrich'in katılımcılardan yeniden talepte bulunmasıyla konferans sona erdi.[34] "Kılgısal" konular tartışılırken Heydrich'in Chelmno'dan ya da Globocnik'in Genel Hükümet'te inşa ettiği ilk imha kampından söz edip etmediği bilinmiyor.

Heydrich'in, Yahudilerin zorunlu çalıştırılmasıyla –özellikle Doğu'da yol yapımında– sayılarının azaltılmasına yaptığı gönderme, yıllar boyunca kitle katliamına işaret eden bir dil kodu olarak kabul edildi. Ancak muhtemeldir ki RSHA şefi bu aşamada (ve tabii ki sadece çalışabilir durumdaki Yahudilerle ilgili olarak) söylediğini kastediyordu: Güçlü kuvvetli Yahudiler, Alman savaş ekonomisinin işgücü ihtiyacındaki artış göz önüne alınarak, önce köle işgücü olarak değerlendirilmeliydi. "Yol yapımı" belki de genelde köle işgücüne bir örnekti; daha önce gördüğümüz gibi Yahudilerin köle işgücü olarak zaten topluca kullanıldığı ve topluca yok olduğu Durchgangstrasse IV caddesinin inşasına bir gönderme de olabilirdi.[35] Ayrıca, ya 1941'in sonunda ya da Ocak 1942 başlarında Hitler, Sovyetler Birliği'nin işgal altındaki kuzey bölgesinde yol yapımı için Yahudi köle işgücünün kullanılması talimatı vermişti.[36] Bu değerlendirme, Heydrich'in 2 Şubat 1942 tarihinde Protektora'da bir grup Alman yetkilisine ve parti temsilcilerine yaptığı açıklamaları (dolaylı olarak) doğrular görünüyordu: "Şu anki bilgimize göre 15-20 milyon sürgünü barındıran ve 11 milyon Avrupa Yahudi'si için ideal bir yerleşim olabilecek Rus toplama kamplarını devralacağımız Kuzey Buz Denizi bölgesi topraklarını kullanıma açtığımızda belki de bu Almanlaştıramadığımız Çekleri kullanırız. Belki de orada Almanlaştırılamayan Çekler, gözetmen, ustabaşı, vb. Almanların yararına görevleri yerine getirirler – bu da olumlu bir katkı olacaktır."[37] Ne olursa olsun, Heydrich'in Wannsee'de yeterince açıkladığı gibi, sonuçta çalışan hiçbir Yahudi yaşamını sürdüremeyecekti.

20 Ocak konferansında RSHA şefi, "Nihai Çözüm"ün uygulanması konu-

34 Konfransın tam metni için bkz. Pätzold ve Schwarz, *Tagesordnung*, s. 102-12.

35 Himmler, *Der Dienstkalender*, s. 355n.

36 Hitler'in bu talimatı için bkz. Richard Breitman, *Official Secrets: What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew* (New York, 1998), s. 111.

37 Yay. haz. Miroslav Kárný, Jaroslava Milotová ve Margarita Kárná, *Deutsche Politik im "Protektorat Böhmen und Mähren" unter Reinhard Heydrich 1941-1942: Eine Dokumentation* (Berlin, 1997), s. 229. Aynı zamanda bkz. Himmler, *Der Dienstkalender*, s. 353n.

sunda SS'in münhasır yetkisini kesinleştirmiş miydi? Karışık soylular ve karışık evliliklerle ilgili olarak İçişleri Bakanlığı ve daha sonra Adalet Bakanlığı kendi görüşlerini öne sürmeye devam ettiler. Ancak, genellikle bu düşünceler Reich'ta yaşayan az sayıda insanı kapsıyordu, tüm kıtayı konu alan "Nihai Çözüm"ün kapsadığı milyonları değil. Genel ifadesiyle, karışık soylular ve karışık evlilikler tartışması sürse de, hiç şüphe yok ki Wannsee'de "Nihai Çözüm"ün tüm Avrupa'da uygulanması konusunda Himmler'in ve Heydrich'in yetkili olduğu genel anlamıyla kabul edildi. Heydrich, konferansın ertesi günü şefine rapor verdi.[38]

25 Ocak 1942'de Himmler, toplama kampları müfettişi Richard Glücks'e, "artık yakın gelecekte yeni Rus savaş tutsağı gelmesi beklenmediğine göre," kamplara "Almanya'dan çok sayıda Yahudi erkek ve kadın (... 100.000 erkek ve 50.000'e kadar kadın Yahudi'nin, önümüzdeki dört hafta içinde toplama kamplarına kabul edilmesi için gerekli hazırlıkları yap ...)" göndereceğini haber verdi.[39] Bu ani sürgün talimatından bir sonuç çıkmadı. Aslına bakılırsa, Himmler'in Glücks'e mesajı hemen Wannsee konferansının ardından gelen emprovize bir adımdı. Reichsführer, tam yetkili olduğunu ve bir sonraki somut adımların talimatını vermeye hazır olduğunu göstermek istemişti. Somut ifadesiyle, Himmler'in gönderdiği yazı –ve bu haliyle Wannsee Konferansı– gösteriyordu ki, bırakınız SS şefi ve temsilcilerine tüm ilgililerin işbirliği ve bağlılık göstermelerini, Yahudilerin kıta ölçeğinde sürgünüyle ilgili olarak hemen hiçbir hazırlık ve geleceğe dönük plan yoktu.

31 Ocak'ta, Eichmann tüm Almanya'daki Gestapo birimlerine, "yakın zamanda Reich'ın çeşitli bölgelerinden yapılan Yahudi tahliyelerinin, Eski Reich'ın, Avusturya'nın ve Protektora'nın Yahudi Sorunu'na 'Nihai Çözüm'ün başlangıcı olduğu" bilgisini iletti. Eichmann, yine de şunu vurguluyordu: "Tahliye tedbirleri ilk başta özellikle acil planlarla sınırlandırılıyor. ... Ek Yahudi gruplarının sürgün edilebilmesi amacıyla, şu anda yeni kabul mekânları hazırlanıyor. Açıkçası, bu hazırlıklar biraz zaman alacak."[40]

Karışık soylular ve karışık evliliklerin kaderi, 6 Mart 1942'de Berlin'deki RSHA karargâhında gerçekleştirilen toplantıda bir kez daha tartışıldı; bu toplantı daha sonra "ikinci 'Nihai Çözüm' konferansı" olarak adlandırıldı. Top-

38 Himmler, *Der Dienstkalender*, s. 321.

39 Himmler'den Glücks'e, 25.1.1942, *U.S. v. Flick: The Flick Case. Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals under Control Council Law no. 10, Nuremberg, October 1946-April 1949*, 15 cilt, cilt 6 (Washington, DC: US. GPO, 1952), Nuremberg doc. NO-500, s. 365.

40 Aktarıldığı kaynak, yay. haz. Peter Longerich ve Dieter Pohl, *Die Ermordung der europäischen Juden* (Münih, 1989), s. 165 vd. Aynı zamanda bkz. Peter Longerich, *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung* (Münih, 1998), s. 483.

lantıya çok sayıda kurumun temsilcileri katıldı; belirleyici bir karar çıkmadı. 16 Şubat tarihli bir genelgeyle Stuckart'ın yaptığı önerilerin ardından, birinci derece karışık soyluların kısırlaştırılmasına ve Ari eşe kendiliğinden boşanmayı seçmesi için yeterince süre verilmesinden sonra karışık evliliklerin zorunlu feshine, ilkesel olarak karar verildi.[41] Ancak bu yaptırımlar, üzerinde henüz uzlaşma sağlanmışken Adalet Bakanlığı'na (Ocak 1941'de Franz Gürtner'in ölümünün ardından) vekâleten atanan Franz Schlegel tarafından sorgulanmaya başladı.[42] Schlegelberger'in önerileri, Stuckart'ın çizdiği çerçeveden daha net değildi. Aslında her iki konu da hiçbir zaman tümüyle çözülmedi. Bir yandan, bizzat Hitler tarafından çeşitli muafiyetler bahşediliyordu, diğer taraftan Nazi liderin, ikinci, üçüncü ve dördüncü derece *Mischlinge*'de görülen Yahudi nitelikleri ile ilgili öylesine söylediği sözler, Wehrmacht'tan daha da fazla insanın kovulmasına ve genelde, karışık soylulara karşı daha da katı davranılmasına yol açıyordu. 27 Ekim'de RSHA tarafından toplanan üçüncü konferans, 6 Mart önerilerinden öteye gidemedi.[43] Sonuçta, karışık soyluların büyük bir bölümü sürülmedi.

Yine 6 Mart'ta ve aynı RSHA binasında Eichmann, Almanya ve Protektora'dan 55.000 Yahudi'nin daha sürülmesini tartışmak üzere, Reich'ın her yerinden Gestapo temsilcilerini topladı. Bu sefer sürüleceklerin çoğunluğu Prag'dan (20.000), Viyana'dan (18.000) ve geri kalanlar da çeşitli Alman şehirlerinden gelecekti. Eichmann, daha önceki şikâyetlerin tekrarlanmaması için, yerel Gestapo yetkililerinin yaşlıları sürgüne dâhil etmeme konusunda çok dikkatli olmaları gerektiğinin altını çiziyordu. "Dış dünyaya karşı görüntüyü kurtar-

41 Pätzold ve Schwarz, *Tagesordnung*, s. 118 ve 118n.

42 Schlegelberger'den Stuckart ve arkadaşlarına, 8 Nisan 1942, Nuremberg doc. NG-2586-I; Hilberg, *The Destruction*, cilt 2, s. 440.

43 İyi bir özet için bkz. Beate Meyer, *"Jüdische Mischlinge": Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung 1933-1945* (Hamburg, 1999), s. 99 vd. Her iki toplantının tutanaklarının yeniden yayınlandığı kaynak, Nuremberg doc. NG-2586, *U.S. v. von Weizsaecker: The Ministries Case.* Trials of war criminals before the Nuremberg Military Tribunals, 15 cilt, cilt 13 (Washington, D.C.: U.S. G.P.O., 1952), s. 221-25. Hitler'in bahşettiği bir muafiyet nedeniyle bir karışık evlilik ve "Reich dışında ikamet eden" Alman Yahudilerinin vatandaşlıklarını ve varlıklarını kaybedeceklerine dair On birinci Madde'den kaynaklı yaptırımlar karşı karşıya geldi. 16 Eylül 1942'de Propaganda Bakanlığı, Almanya'nın en ünlü aktörlerinden birisi olan Hans Moser'in Yahudi eşi lehine İçişleri Bakanlığı'na baskı yaptı. Moser, "en üst otoritenin kararıyla" (*allehöchster Entscheidung*) faaliyetlerini hiçbir engelle karşılatmadan yürütme yetkisine sahipti. Ancak bu arada, karısı Budapeşte'ye taşınmış ve On Birinci Madde'nin gereği olarak Alman vatandaşlığını (ve pasaportunu) otomatikman kaybetmişti; "vatansız" kalmıştı. Bu ani gelişme karşısında Moser anlaşılır bir endişe duyuyordu. İçişleri Bakanlığı'ndan Bayan Moser'in vatandaşlığını (ve pasaportunu) iade etmesi isteniyordu. Talebini güçlendirmek için Propaganda Bakanlığı, yine "en üst otoritenin kararıyla" Yahudi eşleriyle birlikte Reich'ta yaşama ve çalışma iznine sahip başka aktörlerin de isimlerini eklemişti: Paul Henckels, Max Lorenz ve Georg Alexander. Bkz. *Archives of the Holocaust*, cilt 20, s. 118 vd.

mak üzere," (*Um nach aussen das Gesicht zu währen*) bu kategorideki Yahudiler için Theresienstadt'ta özel bir kamp kuruluyordu. Eichmann ayrıca, Yahudilere sürgünlerin önceden haber verilmemesi konusunda uyarıyordu. Yerel Gestapo şubelerine sürgünler sadece altı gün önce bildirilecekti ve böylelikle muhtemelen söylentilerin yayılmasının ve Yahudilerin sürgünden kaçmak için girişimlerde bulunmalarının önüne geçilmesi hedefleniyordu.

On birinci Madde'ye rağmen (Yahudi varlıklarının devlete aktarılmasını öngörüyordu), sürgünlere ait varlıkların mümkün olduğu ölçüde, nasıl RSHA için tutulacağı konusunda yardımcılarını bilgilendirdikten sonra Eichmann nakillerin zorlukları üzerinde durdu: Ellerinde sadece, Doğu'dan işçi getiren ve boş dönen *Russenzüge* trenleri vardı. Bu trenler 700 Rus taşımak üzere tasarlanmıştı ama her birine 1.000 Yahudi bindirilebilirdi.[44]

III

Savaşın ve genel etkisinin geçirdiği aşamalar dışında, 1942'nin başından itibaren "Nihai Çözüm"ün seyrine etki eden faktörler arasında bir yanda giderek aşırı derecede genişleyen savaş ekonomisi içinde Yahudi köle işgücüne duyulan ihtiyaç varken, diğer yanda aynı Yahudilerin Nazilerin gözünde yarattığı "güvenlik riski" vardı. Bu meseleler Avrupa Yahudilerinin sadece küçük bir azınlığıyla ilgiliydi fakat bu azınlık göz önüne alınarak politikalar birkaç kez değişecekti.

Alman ekonomisinin (ve işgal altındaki ülke ekonomilerinin) *Blitzkrieg* ekonomiden topyekûn ve uzun bir savaşa göre uyarlanan bir girişim olarak yeniden örgütlenmesi ve "rasyonalizasyonu", 1941-42 kışının küresel stratejik değişimleri bağlamında acil bir zorunluluğa dönüştü. Şubat 1942'de Fritz Todt'un ölümünün ardından Hitler, Göring'in bu alandaki aşırı isteğine rağmen, Albert Speer'i silah üretiminin amiri olarak atadı. Hitler 31 Mart'ta da Thuringia Bölge Yöneticisi Fritz Sauckel'i işgücü konusunda tam yetkili (*Ge-*

44 6 Mart konferansının aktarıldığı kaynak, yay. haz. Peter Longerich ve Dieter Pohl, *Die Ermordung der europäischen Juden: Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945* (Münih: Piper, 1989), s. 167 vd. Konferansın tartışıldığı bir kaynak olarak bkz. Yaacov Lozowick, *Hitlers Bürokraten: Eichmann, seine willigen Vollstrecker und die Banalität des Bösen* (Zürih, 2000), s. 130-31. Yaklaşık aynı dönemde Eichmann IVB4'ü a ve b olarak ikiye böldü: Başında nakil uzmanı Franz Novak'ın bulunduğu IVB4a sürgünlerin lojistiğinden sorumluyken, yasal ve teknik konulardan sorumlu olan IVB4b'nin başında Friedrich Suhr vardı (onu Otto Haunsche izledi). Rolf Günther Eichmann'ın yardımcısı olarak bağlılıkla hizmet ederken Eichmann'ın adamlarının oluşturduğu grup sağlam bir "takım ruhuna" sahipti. Sıkı bağları olan bu grup konusunda bkz. Hans Safrian, *Die Eichman-Männer* (Viyana, 1992); Lozowick, *Hitlers Bürokraten: Eichmann, seine willigen Vollstrecker und die Banalität des Bösen*; David Cesarani, *Becoming Eichmann: Rethinking the Life, Crimes, and Trial of a "Desk Murderer"* (New York, 2006), özellikle s. 126 vd.

neralbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz ya da GBA) ilan etti. Avrupa'nın her yerinden zorunlu çalışma için milyonların Reich'a acımasız sürgünü başladı (1942 sonu itibarıyla 2,7 milyon savaş sonunda 8 milyon kişi).[45]

Yeni "rasyonalizasyon süreci" SS sisteminde de değişikliklere yol açtı. Yine Şubat 1942'de, her ikisi de Pohl tarafından yönetilen "SS İdari ve Ekonomik Merkez Ofisi" ve "Bütçe ve İnşa Merkez Ofisi" birleştirilerek, Pohl'un idaresinde "SS Ekonomi İdaresi Merkez Ofisi" oldu (*SS Wirtschaftsverwaltungs-Hauptamt*, WVHA). Bir ay sonra, Toplama Kampları Müfettişliği'ni devraldı: Pohl'un Merkez Ofisi'nden, Richard Glücks başkanlığındaki Şube D, artık tüm *toplama kampları* sistemini idare ediyordu. Ancak, "Aktion Reinhardt" kampları (Belzec, Sobibor, Treblinka ve daha ileri bir aşamada Majdanek) Globocnik'in denetiminde kaldı ve Globocnik doğrudan Himmler'den emir alıyordu. Bunun dışında, imha kamplarına gelecek olursak; hibrid köle işgücü ve imha kampları, özellikle Auschwitz WVHA tarafından yönetiliyordu fakat RSHA, Yukarı Silezya Kampı'nın "siyasal bölümü" üzerindeki denetimini dolayısıyla da giderek artan sayıdaki Yahudi kamp sakininin imha sayıları ile ilgili genel karar yetkisini koruyordu. Chelmno, doğrudan Himmler'e bağlı olan Wartheland Bölge Yöneticisi'nin elinde kaldı.

30 Nisan 1942'de Himmler'e gönderdiği memorandumda Pohl, topyekûn savaş ekonomisinin dayattığı kısıtlamaların bir politika değişikliğini gerektirdiğini vurguluyordu: "Güvenlik, ıslah ve önleme gerekçesiyle hükümlülerin tutuklanması artık öncelik taşımıyor. Çekim merkezi artık ekonomiye kaydı. Tüm tutukluların emek gücünün öncelikle savaş görevleri (silahların artırılması) için harekete geçirilmesi mutlak öncelik kazanmalı, ta ki barış dönemi görevlerine dönebilecekleri güne kadar. Durum böyleyken, toplama kamplarının tamamıyla siyasal bir organizasyondan ekonomik amaca uygun bir yapıya dönüştürülmesi için gerekli tüm tedbirler alınmalıdır."[46]

Aynı memorandumda Pohl, işleyişteki değişiklikle ilgili tüm talimatları kamp komutanlarına ve SS kuruluş liderlerine ilettiği konusunda Himmler'e bilgi veriyordu: Her bir kampta ve her bir SS tesisinde artık işgücü azami seviyede kullanılmak zorundaydı (Elbette gerçekten tüketen tempoya dayanamayıp yenik düşenlerin yerine yeterince yeni işçi arzının olacağı varsayımıyla). Siyasal bölüm, Yahudilerle ilgili politikaların da eklenmesini sağlayacaktı.[47] Yani, Heydrich'in şeması aslında eksiksizdi.

---

45 Wolf Grüner, "Zwangsarbeit", Wolfgang Benz ve ark., *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, s. 814.

46 Aktarıldığı kaynak, Arno J. Mayer, *Why Did the Heavens Not Darken?: The "Final Solution" in History* (New York, 1988), s. 333.

47 *A.g.e.*, s. 333-34.

Aynı politika büyük gettolarda da giderek daha fazla uygulanmaya başladı. Lodz'da Sierakowiak bir saraç atölyesinde görevlendirilmişti. 22 Mart 1942'de düştüğü kayda göre, "getto nüfusu üç kategoriye ayrılmıştı: 'A', 'B', 'C'. 'A': Atölye işçileri ve yazıcılar; 'B': Yazıcılar ve sıradan işçiler; 'C': Nüfusun geri kalanı."[48] Nüfusun geri kalanı ardı ardına dalgalar hâlinde Chelmno'ya gönderiliyordu.

Genel Hükümet'te, en azından kısa süreliğine bir "ikame" politikası gelişti: Yahudi emeği kademeli olarak Reich'a gönderilen Polonyalı işçilerin yerini aldı. Aşağı yukarı Mart 1942'de başlayan bu politikanın, Wehrmacht "silahlanma müfettişliğinin" ve hatta Globocnik'in sürgün ve imha uzmanı Hermann Höfle'nin desteğiyle, ilerleyen aylar boyunca kapsamı genişledi.[49] Reich ve Slovakya'dan hareket eden sürgün trenlerini, Genel Hükümet'te çalışabilecek güçlü kuvvetli Yahudileri seçmek üzere Lublin'de durdurmak standart bir yöntem oldu; diğerleri Belzec'e ölümlerine gönderiliyorlardı. Hans Frank da ideolojik tutumunu bırakarak pragmatik bir tavır takınmaya dünden razı görünüyordu: "Eğer savaşı kazanmak istiyorsam buz gibi soğukkanlı bir teknisyen olmalıyım. İdeolojik-etnik bakış açısından ne yapılması gerektiğini savaş sonrası bir zamana bırakmalıyım."[50]

Christopher Browning'in gösterdiği gibi, bu yeni politika gettodaki çalışan Yahudilerin yiyecek miktarlarında bir ölçüde artış sağladı – ve çalışmayan nüfusun hızlı imhasını. 5 Mayıs 1942'de Bühler, yönetiminin üst düzey yetkililerine şu açıklamayı yaptı: "Son gelen haberlere göre, Yahudi gettolarının dağıtılması, çalışabilecek Yahudiler tutulması, geriye kalanların da uzak doğuya sürülmesi planlanıyor. Çalışabilecek durumdaki Yahudiler, şu anda inşa aşamasında olan çok sayıda büyük toplama kampında barındırılacak." Aslında Bühler ve Genel Hükümet yönetiminin diğer üst düzey yöneticileri, bu yeniden yapılanmanın Yahudilerin çalışma kapasitesi üzerinde yapacağı etkiyle ilgiliydiler.[51]

Diğer bir deyişle, 1942 yazı başlarken, Genel Hükümet'te Yahudi işçilerin mevcudiyeti sağlanmıştı; Haziran'da, HSSPF Krüger şu sözü verme noktasına gelmişti: "Sadece silah sanayinde çalışan Yahudi işçiler değil ama aynı zamanda aileleri de tutulacak."[52] Bu arada, tam da Krüger söz konusu yeni bakış açılarını ana hatlarıyla ortaya koyarken Yahudi işçiler ile ilgili Alman

48 Dawid Sierakowiak, *The Diary of Dawid Sierakowiak*, yay. haz. Alan Adelson (New York, 1996), s. 148.

49 Christopher R. Browning, *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers* (Cambridge, 2000), s. 71 vd.

50 *A.g.e.*, s. 74.

51 *A.g.e.*, s. 75.

52 *A.g.e.*, s. 76.

politikası bir kez daha değişti: Yahudi işçilerin ve diğer sağlıklı Yahudilerin yarattığı güvenlik riski önemli bir mesele hâline gelmişti.

1942 Mayıs ayının ikinci yarısında gerçekleşen birbiri ile ilişkisiz iki olayın "Nihai Çözüm"ün genelde hızlanmasına ve radikalleşmesine yol açtığını kanıtlayan doğrudan bir belge yok. Yine de, tartışmalarda, konuşmalarda ve talimatlarda değinilen bu bağlantı kurulabilir.

18 Mayıs'ta, Berlin Lustgarten'deki anti-Sovyet sergi "Sovyet Cenneti"nde yangın bombası patlatıldı. Birkaç gün içinde Gestapo saldırıyı düzenleyen komünizm yanlısı küçük "Herbert Baum grubu"nun çoğu üyesini yakaladı. Goebbels'in 24 Mayıs'ta yazdığı gibi, "tipik olarak [grup üyelerinden] beşi Yahudi, üçü yarım Yahudi ve dördü Ari" idi.[53] Propaganda Bakanı Hitler'in tepkisiyle devam ediyordu: "Aşırı derecede öfkelendi ve bana Berlin Yahudilerinin mümkün en kısa sürede tahliye edilmelerini görmek istediği talimatını verdi. Speer silah sanayinde çalışan Yahudilerin dâhil edilmesine karşı çıktı; yerlerine başkalarını geçirmenin bir yolunu bulmalıyız. Bu arada, yakın zaman kadar sürekli Yahudilerin hiç çalışmadığını ve işten anlamadıklarını beyan ederken şimdi onların yeri doldurulamaz yüksek nitelikli işçiler olduklarını düşünmemiz de çok komik. ... Ayrıca Führer 500 Yahudi'yi daha tutuklayarak rehin almam ve herhangi bir yeni eylem girişiminde infazla karşılık vermem için yetki verdi."[54]

Aynı gün öğleden sonra (23 Mayıs), Hitler Reich Şansölyeliği'nde bir araya gelen *Reichsleiter* ve *Gauleiter* topluluğuna konuşma yaptı. Nazi lider, "Yahudiler," diyordu, "mağlubiyetin kişisel olarak yok edilmeleri anlamına geldiğini bildikleri için her şart altında kazanma azmindeler. Aslında Yahudilerin ön plandaki adamı olan Stalin'in Reich'a karşı bir savaşa hazırlandığını artık net olarak görüyoruz."[55]

Goebbels'in tedirginliği sürüyordu. "Anti-Sovyet sergiye saldırı hazırlayan tiplere benzeyen, 22 yaşında bir Ostjude tarafından vurulmak" istemediğini kayda geçiyordu.[56] İşkenceye maruz kaldıktan sonra Baum intihar etti. Grubun diğer tüm üyeleri infaz edildi. Ayrıca, Sachsenhausen'de 250 Yahudi erkek misilleme olarak öldürüldü ve yerlerine 250 Berlin Yahudi'si kampa gönderildi.[57]

29 Mayıs'ta Nazi lider ve Propaganda Bakanı saldırıyı ve daha geniş ölçekteki etkilerini tartıştılar. Ertesi gün Goebbels, "Yahudilerin Berlin'den tü-

53 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 4, s. 350.

54 *A.g.e.*, s. 351.

55 *A.g.e.*, s. 355.

56 *A.g.e.*, s. 386.

57 Himmler, *Der Dienstkalender*, s. 437, not 86.

müyle tahliyesine dair planımı bir kez daha Führer'e anlattım," diyordu. "Bana tümüyle katılıyor ve Speer'e, en kısa zamanda silah sanayinde çalışan Yahudilerin yerine yabancı işçi bulması için emir verdi. Kaybedecek hiçbir şeyi olmayan 40.000 Yahudi'nin Berlin'de özgürce dolaşması büyük bir tehlike yaratıyor. Bu bir meydan okuma ve suikast davetiyesi. Eğer bu bir kez başlarsa artık kimsenin hayatı güvende olmaz. En son yangın bombası saldırısına 22 yaşında Yahudiler bile katıldı; bu çok şey anlatıyor. Yahudilere karşı daha radikal bir politika için bir kez daha ricada bulundum ve Führer tümüyle bana katıldı. Führer, eğer savaşın durumu daha kritik hâle gelirse, kişisel olarak bizler için tehlikenin artacağını düşünüyor."[58]

Hitler ve bakanın, Reich'ın 1917'ye kıyasla durumunun çok daha iyi olduğu ve hiçbir ayaklanma ya da grev tehdidi olmadığı konusunda mutabık kalmalarının ardından, Hitler şu eklemeyi yapmıştı: "Almanlar, ancak Yahudiler tarafından tahrik edildiklerinde tahripkâr davranış sergiliyorlar."[59] Hitler daha sonra olağan aşağılayıcı sözlerine başlayarak, Yahudilerin gaddarlığından ve intikamcılığından dem vurdu; bu nedenle, Yahudilerin Sibirya'ya gönderilmeleri tehlikeli olabilirdi zira zorlu yaşam koşullarında zindeliklerini yeniden kazanabilirlerdi. Ona göre en doğrusu, Yahudilerin Orta Afrika'ya gönderilmeleriydi: "Orada yaşayacakları iklim onları güçlü ve dirençli kılmaz."[60]

1917'ye, ayaklanma ve grevlere yapılan gönderme anlamlıydı: Hitler'in zihninde, Yahudilerin yok edilmesiyle 1917-18'deki devrimci eylemlerin tekrar edilmeyeceğinin güvence altına alınacağı vardı; Baum'un girişimi bir uyarıydı. Yahudilerin imhası mümkün en kısa sürede tamamlanmalıydı.

Diğer bir olay, dolaylı da olsa imha sürecini hızlandırmış olabilir. 27 Mayıs'ta, Britanyalıların Protektora'ya paraşütle indirdiği Çek komandoları Heydrich'i ölümcül biçimde yaraladı; 4 Haziran'da öldü. Beş gün sonra, resmî cenaze töreninin yapılacağı gün, Hitler Lidice (Prag yakınlarında, Almanların Heydrich'in katillerinin saklandığını düşündüğü bir köy) nüfusunun çoğunluğunun öldürülmesi talimatını verdi. On beş-doksan yaş arası bütün erkekler öldürüldü; kadınların çoğu toplama kamplarına gönderildiler ve orada yok edildiler; çocukların bir kısmı "Almanlaştırıldı" ve yeni kimliklerle Alman ailelerce büyütüldüler; çocukların Alman nitelikleri göstermeyen büyük çoğunluğu Chelmno'ya gönderilerek gazla öldürüldüler. Köy ise yerle bir edildi.[61] Himmler, bizzat kendisinin RSHA'nın liderliğini üstlendiği geçi-

58 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 4, s. 405.

59 *A.g.e.*, s. 406.

60 *A.g.e.* Birkaç gün sonra Goebbels, her bir suikast girişimi için yüzlerce Yahudi rehinenin öldürüleceği notunu düştü: "Ne kadar fazla pislik yok edersek, Reich'ın güvenliği o kadar artar." *A.g.e.*, s. 433.

61 Kurt Patzold, "Lidice", yay. haz. Wolfgang Benz, Hermann Graml ve Hertmann Weiss, *Enzyklopädie des Nationalsozialismus* (Stuttgart, 1997), s. 569.

ci bir dönemin ardından, Ocak 1943'te Heydrich'in halefi olarak Avusturyalı Ernst Kaltenbrunner'i atadı.[62]

Himmler, 3, 4 ve 5 Haziran'da Hitler ile görüştü.[63] Nazi liderle sağ kolunun imha sürecini hızlandırmaya ve "Nihai Çözüm"e bir son tarih saptamaya bu toplantılarda mı karar verdikleri bilinmiyor ancak Baum'un girişimi ve Heydrich'in ölümünün ışığında bu akla yakın görünüyor. Yahudiler artık her zamankinden daha büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. 9 Haziran'da RSHA şefi anısına SS generallerine yaptığı uzun konuşmanın akışı içerisinde Himmler, laf arasında şöyle dedi: "Yahudi göçünü bir yıl içinde muhakkak tamamlayacağız; bundan sonra artık ortalıkta dolaşamayacaklar. Geçmişe bir sünger çekeceğiz."[64] Daha sonra, Auschwitz'e iki günlük ziyaretin ardından 19 Temmuz'da Reichsführer Krüger'e şu talimatı gönderdi: "Genel Hükümet'te yaşayan tüm Yahudi nüfusun yeniden yerleşimi 31 Aralık 1942 tarihine kadar uygulanmış ve tamamlanmış olacak. Varşova, Krakow, Czestochowa, Radom ve Lublin toplanma kamplarında olanlar dışında, 31 Aralık 1942'den sonra Yahudi kökenli hiç kimsenin Genel Hükümet'te kalmasına izin verilmeyecek. Yahudi işgücü kullanan tüm projeler o tarih itibarı ile tamamlanmış olacak ya da toplanma kamplarına devredilecek."

Reichsführer sözü bu noktada bırakamazdı; katliam sürecinin aniden hızlandırılmasını açıklayabilmek üzere bazı ideolojik unsurlara başvurmak zorundaydı: "Yeni Avrupa örgütlenmesinin gerekli kıldığı şekilde ırkların ve halkların ayrılması için, Alman Reich'ının güvenliği ve temizliği için ve çıkarına uygun olduğu için bu yaptırımlar gereklidir. Bu düzenlemelerle ilgili her bir ihlal, genel Alman dünyasının huzur ve düzenine tehdit, bir direniş hareketi için başlangıç noktası, ahlâki ve fiziksel yozlaşmanın kaynağı olacaktır. Tüm bu nedenlerle, topyekûn temizlik kaçınılmazdır ve uygulanmalıdır. Öngörülebilen her tür gecikme, zamanında yardım sağlayabilmem için, bana haber verilmelidir. Diğer kurumlardan gelecek [bu talimatlarda] değişiklik ya da muafiyet girişimleri doğrudan bana iletilmelidir."[65] Himmler muhtemelen Wehrmacht'tan gelebilecek olası talepleri ima ediyordu.

---

62 Geçici dönem konusunda bkz. Michael Wildt, *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg, 2002), s. 681 vd.

63 Himmler, *Der Dienstkalender*, s. 448, 450, 451.

64 Heinrich Himmler, *Heinrich Himmler: Geheimreden, 1933 bis 1945, und andere Ansprachen*, yay. haz. Bradley F. Smith ve Agnes F. Peterson (Frankfurt am Main, 1974), s. 159. Himmler, Yahudilerin imhası konusunda Hitler'in sözlerini taklit etmektedir ("ve yakında, artık hiçbiri gülemeyecek" ve "geçmişe sünger çekeceğiz").

65 Nuremberg doc. No-5574, yeniden yayınlandığı kaynak, yay. haz. Tatiana Berenstein, *Faschismus, Getto, Massenmord: Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkrieges* (Doğu Berlin, 1961), s. 303.

IV

Avrupa Yahudilerinin büyük bir bölümü, Batı'daki kamp ya da toplanma noktalarında (Drancy, Westerbork, Malines [Mechlen]) veya Doğu'daki gettolarda farklı sürelerde (birkaç ay ile birkaç yıl arasında değişen sürelerde) tutulmalarının ardından imha edildiler. Bu toplama ve toplanma alanlarının çoğu genel imha kararından önce kurulmuştu ancak bazıları "Nihai Çözüm" başlarken, kısmen getto kısmen gözaltı merkezi olarak tesis edildi: Örneğin Theresienstadt ya da Lublin yakınındaki Izbica. Toplama ve imha sistemi için bir toplanma kampı ve Yahudi "kamp modeli" hâline gelecek olan Theresienstadt (Çekçe Terezin), Kuzey Bohemya'da tahkim edilmiş küçük bir yerleşimdi ve 1941 yılı sonunda 7.000 Alman askerî ve Çek sivile ev sahipliği yapıyordu; ek bir yapı (küçük hisar) zaten Protektora'daki Gestapo hapishanesi olarak kullanılıyordu. 1941 sonunda (Kasım ve Aralık), özel seçilmiş Yahudi işçiler Terezin'i yeni işlevine göre hazırlamaya başladılar ve 1942 Ocak ayının hemen başında 10.000 Yahudi'nin oluşturduğu ilk grup geldi.[66]

Bir "Yahudi temsilcisi" ve on üç kişiden oluşan bir konsey tayin edildi. İlk "temsilci" herkesin saygısını kazanmış Jakob Edelstein idi. Doğu Galiçya, Herodenka yerlisi olan Edelstein Çekoslovakya'ya taşınarak Südet, Teplitz'e yerleşti. Siyasal olarak sosyalizme ama esas olarak da Siyonizm'e yöneldi. Görünüş itibarıyla ve satıcılıkla geçen mesleki yaşamıyla pek dikkat çekici olmayan Edelstein, kısa süre içinde yetenekli bir hatip olduğunu kanıtladı ve Siyonist toplantıların aranan kişisi oldu.[67] Almanya'da Nazilerin iktidara gelmesinden kısa süre sonra Prag'daki "Filistin Ofisi"nin başına geçmesi, diğer bir deyişle, anavatan İsrail'e dönmek isteyenlerin oluşturduğu ve sayıları giderek artan mülteci akınına destek olması, istendi.

Almanların Bohemya ve Moravia'yı işgali ve Protektora'nın kuruluşu, daha önce de gördüğümüz gibi, Yahudi Göçü Merkez Ofisi kurulmasına yol açtı ki bu yöntem zaten Viyana'da ve daha sonra da Berlin'de denenmişti. Viyana'daki merkez Rolf Günther ve Alois Brunner'in ellerindeyken, Protektora'dan yapılan göçleri bizzat Eichmann, Günther'in kardeşi Hans ile birlikte yönetiyordu.

Edelstein'in sağduyusu –ve cesareti– onu Çek Yahudilerinin Almanlarla ilişkisinde fiilen merkezdeki kişi yapıyordu. Ekim 1939'da Ostrava ve Nisko'dan tahliye edilen Yahudilerin başına geçmesi istendi; Avusturya'dan sür-

66 Theresienstadt ile ilgili en kapsamlı inceleme, H. G. Adler, *Theresienstadt, 1941-1945: Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft. Geschichte, Soziologie, Psychologie* (Tübingen, 1960). Fazlasıyla ayrıntılı olmasına rağmen Adler'in çalışması, kişisel değerlendirmeleri bakımından önyargılı kabul edilir; bu konuda çok sayıda metnin yer aldığı bir kaynak olarak bkz. Yay. haz. Miroslav Kárný, Vojtech Blodig ve Margita Kárná, *Theresienstadt in der "Endlösung der Judenfrage"* (Prag, 1992).

67 Edelstein ile ilgili tüm ayrıntıların alındığı kaynak, Ruth Bondy, *"Elder of the Jews": Jakob Edelstein of Theresienstadt* (New York, 1989).

günlere refakat edenler ise göç uzmanı Storfer ve 1942 yılında Edelstein'in Theresienstadt'taki sorunlu meslektaşı Rabbi Benjamin Murmelstein idi. Nisko girişiminin başarısızlığı nedeniyle Edelstein Prag'a geri döndü.[68] Kısa bir süre sonra, Mart 1941'de, Eichmann onu Prag cemaatinin diğer bir üyesi Richard Friedmann ile birlikte, Asscher ve Cohen'e konseylerini kurma konusunda danışmanlık yapmak üzere Amsterdam'a gönderdi. Edelstein, Doğu'ya sürülmek de dâhil olmak üzere, onları bekleyen tehlike konusunda Hollandalı mevkidaşlarını uyarma çabası boşunaydı.[69]

Aynı yılın sonbaharında Heydrich Protektora Yahudilerini Bohemya topraklarındaki bir toplanma kampına sürmeye karar verdi ve bu "örnek gettonun" başına geçmesi için elbette Edelstein seçildi. 1941 Aralık ayı ortalarında, Edelstein'in Theresienstadt'a varmasından birkaç gün sonra Hans Günther teftiş için geldi; "Haydi bakalım Yahudiler" diyordu SS görevlisi, "bokun içindeyken görelim ne yapacaksınız." Yahudiler bunu başa çıkabilecekleri bir görev olarak görüyorlardı.[70]

Başlangıçta kamp liderliği Siyonist eğilimi nedeniyle eleştiriliyordu; ancak kamp sakini sayısındaki artış ve gündelik hayatın giderek zorlaşması kısa sürede ideolojik çatışmaları törpüledi ve çoğu liderlik mensubunun Siyonizm'e bağlılığı sürdü. Nitekim Gençlik Yardım Şubesi'nin başına, Prag'da bir Yahudi okulunda öğretmen olan yirmi üç yaşındaki Egon "Gonda" Redlich getirildi. Redlich ve çalışma arkadaşı Hredy Hirsch (esas olarak spor ve fiziksel eğitimden sorumluydu), gençlik için yarı-otonom bir gençlik çevresi yarattılar (zaman içinde ortalama üç-dört bin genci kapsamıştı); özellikle burada Siyonist yönelimi güçlü bir gençlik kültürü gelişti.

Fakat hiçbir şey, ne gençleri ne de yaşlıları ölüm bölgelerine ya da tesislerine sürgün edilmekten koruyamazdı. 6 Ocak 1942'de günlüğüne yazdığı notta Redlich şöyle diyordu: "Çok kötü bir haber duydum, Terezin'den Riga'ya bir nakil olacakmış. Uzun süre, artık 'yeter' demenin zamanı gelmedi mi diye tartıştık." Redlich'in bir gün sonra yazdıkları da aynı minvaldeydi: "Ruh hâlimiz çok kötü. Nakil için hazırlandık. Bütün gece fiilen çalıştık. Fredy'nin yardımıyla çocukları nakledileceklerden ayırdık." Ve 7 Ocak: "Çalışmamız mümkün değil çünkü barakalarda kilit altındayız. Yetkililerden çocukları nakledileceklerden ayırmalarını istedim ve çocukların gitmeyeceğini söylediler. ... Bizim işimiz de Youth Aliyah gibi [çocuk ve gençlerin Filistin'e organize göçü]. Orada çocukları özgürlüğe taşıyorduk, burada ölümden kurtarmaya çalışıyoruz."[71]

---

68 *A.g.e.*, s. 159 vd.

69 *A.g.e.*, s. 208 vd.

70 *A.g.e.*, s. 246.

71 Egon Redlich, *The Terezin Diary of Gonda Redlich*, yay. haz. Saul S. Friedman (Lexington, KY, 1992), s. 3 vd.

Kısa bir süre sonra çocukları nakledilmekten kurtarmak imkânsızlaştı; aslında Redlich "ölümden" söz ederken, aslında "Doğu'ya" sürülenlere ne olacağını bilmiyordu. "Rehberler" sorumlulukları altındakilere yardım ve eğitim vermeye devam etmek için sürgün gruplarına katılmaya gönüllü olup olmamayı tatıştılar. Ancak, tarihçi Ruth Bondy'nin sözleriyle, "tartışmalar sözde kaldı: En sonunda ailevi kaygılar ve Theresienstadt'ta olabildiğince uzun kalma isteği ağır bastı."[72] 10 Ocak'ta Redlich şöyle yazıyordu: "Dün, günlük talimatlardan okuduğumuza göre on kişi daha gönderiliyor. Bunlara ek dört kişini daha gönderileceğine inanmamıza yetecek kadar sebebimiz var." Şunu ekliyordu: "Günlük duyurulardan biri: Dokuz kişi asıldı. Bunun gerekçesi: Alman onuruna saldırı."[73]

1942 yazına girilirken Reich'tan ve Protektora'dan onlarca nakil ile yaşlı Yahudileri Çek "gettosuna" doğru yola çıkardılar. Redlich'in kayıtlarına göre, "Yirmi dört nakil geldi ve dört gitti. Gelenlerin on beş bini Almanya'dandı ve çoğu çok yaşlıydı."[74] 30 Haziran'da şöyle yazıyordu: "Dün Viyanalı Yahudilere yardım ettim. Yaşlılar, üzerlerinde bit kaynıyor ve aralarında akıl hastaları var."[75]

Viyana'dan gelen gruptaki akıl hastası yolcular arasında, siyasal Siyonizm'in kurucusu Theodor Herzl'ın küçük kızı Trude Herzl-Neumann da vardı.[76] Edelstein bundan pek etkilenmedi ve onun yanına gitmeyi ve selamlamayı reddetti. Fakat Trude Herzl'ı reddetmek o kadar kolay olmayacaktı: Getto liderlerine ve Theresienstadt'daki "Siyonist gruba" yazarken, "ben, merhum Siyonist lider Dr. Theodor Herzl'ın küçük kızıyım" diyordu, "geldiğimi yerel Siyonistlere bildirir, içinde yaşadığımız zor günlerde yardım ve desteklerini rica ederim. Siyonist ve içten selamlar, T. Neumann-Herzl."[77] Gönderdiği birçok mesaj zihinsel durumunu yansıtıyordu ve geldiğinden altı ay sonra öldü.

Kamp'ın cenaze evinde küçük bir tören yapıldı ve ardından da, her zaman olduğu gibi, cenaze kamp duvarlarının dışındaki krematoryuma çiftlik arabasıyla götürüldü. Orada tüm ölülerin külleri numaralanmış kutularda muhafaza ediliyordu. Orada yaşayanlar, bu çile atlatıldıktan sonra sevdiklerinin küllerini alıp düzgün bir mezarlığa gömeceklerini umuyorlardı. 1944 son-

---

72 Bondy, "Elder of the Jews", s. 270.

73 Redlich, *The Terezin Diary of Gonda Redlich*, s. 5. Aslında, asılan bu dokuz adam Terezin'den gizlice mektup çıkarmışlardı. Bkz. Eva Roubièkova, *We Are Alive and Life Goes On: A Theresienstadt Diary* (New York, 1998), s. 20; aynı zamanda bkz. Bondy, "Elder of the Jews", s. 260 vd.

74 Redlich, *The Terezin Diary of Gonda Redlich*, s. 53.

75 *A.g.e.*

76 *A.g.e.*, s. 53 ve 54, not 26. Aynı zamanda bkz. Bondy, "Elder of the Jews", s. 300 vd.

77 Bondy, "Elder of the Jews", s. 301.

larında, kanıtları ortadan kaldırmak için Almanlar tüm küllerin yakındaki Eger ırmağına atılmasını emretti.[78]

Nakillerin sayısı Temmuz ayı boyunca giderek arttı. 1 Ağustos'ta Redlich, "binlerce insan geliyor" diyordu, "yiyecek bulacak gücü olmayan yaşlılardan her gün elli tanesi ölüyor."[79] Aslında, yaşlılar gettosunda ölüm oranı birden artmıştı ve sadece Eylül 1942'de toplam 58.000 olan nüfustan 3.900 kişi öldü. Aşağı yukarı aynı günlerde Theresienstadt'tan Treblinka'ya yaşlıların nakledilmesine başlanmıştı. O günden itibaren, daha sonra da göreceğimiz gibi, Varşova'dan sürgün dalgaları azalmaya başladı ve Treblinka'nın gaz odaları her gün, Protektora gettolarından yeni gelen 18.000 kişiyi kabul etmeye başladı.

Ruth Kluger (Reich'ta yıldız takmanın yürürlüğe girmesinden sonra metroda portakal ikram edilen genç kız) ve annesinin Theresienstadt'a gelişleri, Viyana'dan yapılan Eylül nakillerinden biriyle, "hastane nakli" ile oldu. Ruth, Redlich ve Hirsch'in gözetimindeki gençlik barakalarından birine yerleştirildi. Yazdığına göre, orada Yahudi olmuştu: Dersler, her yeri saran Siyonist atmosfer, *gute Nacht* değil ama *laila tov* ("iyi geceler", Hebrew dilinde) denilen bir *haverim* ve *haveroth* (erkek ve kadın yoldaşlar, Hebrew dilinde) topluluğuna duyulan bağlılık, kıza yeni bir aidiyet duygusu kazandırdı. Ve hâlâ, Theresienstadt'ta bile, hatta gençler arasında, bazı kamp sakinleri diğerlerine üstün hissediyor ve bunu gösteriyorlardı: "L410'daki (çocuk barakası) Çekler, düşman dilini konuştuğumuz için bize yukarıdan bakıyorlar. Ayrıca, seçkin olan onlar zira kendi ülkelerindeler. ... Yani burada bile, değiştirmeye gücümüzün yetmeyeceği bir şey yüzünden, ana dilimiz yüzünden hor görülüyoruz."[80]

Var olduğu süre boyunca Theresienstadt'ın iki yüzü vardı: Bir yandan nakiller Auschwitz ve Treblinka'ya gönderiliyordu, diğer yandan Almanlar bir "Potemkin köyü" [sahte cennet – ç.n.] kurarak dünyayı kandırıyorlardı. Redlich 7 Kasım'da düştüğü notta "para kullanacak mıyız?" diye soruyordu. "Tabii ki bu olabilir. Milli ekonomide ilginç bir deneyim olacaktır. Her neyse, bir kahve evi açıldı (orada müzik bile olacağını söylüyorlar, bir banko, bir okuma odası)." İki gün sonra: "Bir film çekiyorlar, filmde Yahudi aktörler hâlinden memnun ve mutlu görünüyorlar, sadece filmde." Bu Theresienstadt'da Nazilerin çektiği iki filmin birincisiydi.[81]

---

78 *A.g.e.*, s. 302.

79 *A.g.e.*, s. 61.

80 Ruth Kluger, *Still Alive: A Holocaust Girlhood Remembered* (New York, 2001), s. 78-79.

81 *A.g.e.* Nazi propagandası bakış açısından 1942 filmi başarısızdı zira "getto" gerçeğine çok benziyordu. İlk filmin tarihine ilişkin kapsamlı bir araştırma makalesi olarak bkz. Karel Margry, "Der Nazi-Film über Theresienstadt", Miroslav Karny ve ark., *Thresienstadt in der "Endlosung der Judenfrage"* (Prag, 1992), s. 285 vd.

Theresienstadt, kısmen toplanma [*assembly*] kısmen de toplama [*concentration*] kampı biçiminde düzenlenmiş bir getto iken, Lublin bölgesindeki sınıflandırılması mümkün olmayan Izbica, aslında duvarları olmayan bir gettoydu. Izbica'nın başlangıç nüfusunun üçte ikisi Belzec'e gönderildi ve 1942'den itibaren Protektora'dan yapılan Yahudi transferleriyle, daha sonra da Reich'ın her sürgün noktasından gelenlerle, şehir yeni sakinleri ile doldu. "Izbica'dan haberler raporu", Belzec'e ya da Sobibor'a gideceklerin bekleme odası olan bu şehirdeki gündelik yaşamın kapsamlı bir betimlemesini sunar.[82] On sekiz sayfalık bu mektup, Essenli bir sürgün olan Ernst Krombach'ın 1942 Ağustos ayında, bir önceki bölümde sözünü ettiğimiz, nişanlısı Marianne Ellenbogen'e yazılmış ve çiftin yakın tanıdığı olan Essen'den bir SS çalışanı tarafından adrese teslim edilmişti.

Krombach'ın mektubu, Alman Yahudilerin Polonyalı ve Çek Yahudilere karşı taşıdığı türlü önyargılarla bezenmişti ve her yerde olduğu gibi Izbica'da da genel bir dayanışmanın olmadığının, getto sakinleri arasındaki gerilimin ve *sauve qui peut* zihniyetin [herkesin kendisini kurtarma derdinde olduğunun – ç.n.] (kendi ifadesi) diğer bir kanıtıydı.[83] Dışarıya nakillerin varış noktasının Izbica'daki Yahudiler tarafından bilinip bilinmediği mektuptan anlaşılmasa da, tabii ki Ellenbogen'i daha fazla acı çekmekten korumak isteyecekti. "Bu arada [Nisan ayında gelişinden bu yana]" diyordu, "buradan birçok nakil yapıldı. Gelen yaklaşık 14.000 Yahudi'den sadece 2-3 bini hâlâ burada. Çok az özel eşyayla, mesela sadece üzerlerindeki giysiyle ve çok acımasız davranışlara maruz kalarak sığır kamyonlarıyla naklediliyorlar. Bu sadece merdivendeki bir alt basamak. Bu insanlara dair hiçbir haber almıyoruz (Austerlitz, Bärs, vb.). Son nakilden sonra, köy dışında çalışan işçiler döndüklerinde ne karılarını, ne çocuklarını ne de eşyalarını bulabildiler."[84]

En son nakilde, erkeklerin Lublin'de trenlerden çıkarıldığını belirttikten sonra –bizim oradaki seçme süreciyle ilgili bildiklerimizi doğruluyor– Krombach, her ne kadar Yahudi Polisi'ne katılmayı reddetse de "Polonyalı Yahudilerin" sürülmesinde görev almaya zorlandığını itiraf ediyordu: "Her tür insani duyguyu bastırmak ve SS gözetiminde, elinizde bir kırbaçla insanları oldukları gibi –yalın ayak, kucaklarında çocukla– dışarı çıkartmak zorundaydınız. Anlatamayacağım ve anlatmayacağım sahneler var fakat bunları benim unutmam uzun bir zaman alacak."[85] Yahudi polisi mensubu olma-

82 Diğer mektuplar gibi bu mektubu da Marianne Ellenbogen'a götüren, Ernst'ü de Marianne'ı da tanıyan, Essen'de bir kamyon ticareti firması sahibiydi. SS'e katılmıştı ve sık sık Izbica'ya seyahat ediyordu. Belge ve içeriği konusunda bkz. Mark Roseman, *A Past in Hiding: Memory and Survival in Nazi Germany* (New York, 2001), s. 179 vd.

83 *A.g.e.*, s. 186.

84 *A.g.e.*, s. 188.

85 *A.g.e.*

yan birinin, "elinde kırbaçla" Polonyalı Yahudileri evlerinden çıkarıp sığır kamyonlarına yüklemeye zorlanması kafa karıştıran bir durum.

Metnin diğer bir bölümünde Krombach daha fazla şey biliyormuş ya da daha fazla şey anlatmaya hazırmış gibiydi: "Geçen gün sabah yirmi Polonya Yahudisi ekmek pişirdikleri için öldürüldüler. ... Hayatımızda belirsizlik ve güvensizlik hâkim. İlgili görevliler başka bir nakil olmayacağını söyleseler de yarın yeni bir tahliye olabilir. Burada ne kadar az insan kaldığı düşünülürse saklanmak giderek çok daha zorlaşıyor – özellikle de her zaman bir sayı hedefinin [sürgün edilecekler kotası] karşılanması gerektiği düşünüldüğünde."[86] Daha sonra, oldukça çelişkili bir biçimde, gençliğindeki okumalarından hareketle bir metafor kullanıyordu: "Bununla kıyaslandığında Vahşi Batı'nın esamisi okunmaz!"[87] Her şeye rağmen, kendi durumunu açıkça görmüyor olması mümkün müdür?

1942 sonbaharında Ernst Krombach ile iletişim kesildi. Gelen bazı haberlere göre ya kazayla ya da SS tarafından kör edilmişti. 1943 Nisan ayında Izbica'daki son Yahudiler de Sobibor'a gönderildi.[88]

V

Chelmno'daki öldürme faaliyetleri sorunsuz biçimde sürerken, inşasına 1 Kasım 1941'de başlanan Belzec binası süratle ilerliyordu ve Mart ayı başında, ilk Yahudi nakil grubu Lublin bölgesine, kamp yakınlarına geldi. Önceleri yerel yetkililerin yardımı gerekiyordu. 16 Mart 1942'de bölgenin Nüfus ve Sosyal Yardım Bürosu'nda görevli Fritz Rauter yaptığı görüşmede, Globocnik'in önemli göç uzmanı Hauptsturmführer Hermann Höfle'den bazı bilgiler aldı. Belzec'te, Deblin-Trawiniki tren hattı üzerinde bir kamp kuruluyordu; Höfle her gün dört-beş nakil grubunu kabul edebilirdi. Bu Yahudiler, diye açıklıyordu Rauter'e, "sınırı [Genel Hükümet sınırı] geçiyorlar ve hiçbir zaman geri dönmüyorlar." Ertesi gün gazla öldürmelere başlandı.[89]

Önce, Lublin gettosundaki 37.000 Yahudi'nin 30.000'i imha edildi. Eş zamanlı olarak bölgenin muhtelif yerleşimlerinden (Zamość, Piaski ve Izbica) ve Lwov bölgesinden 13.500 Yahudi geldi; bunları, Haziran'da Krakow'dan gelenler izledi. Dört hafta içinde, üç "Aktion Reinhard" kampının (Heydri-

86 *A.g.e.*, s. 192.

87 *A.g.e.*

88 *A.g.e.*, s. 207 vd.

89 Rauter'in 17 Mart 1942 tarihli notu, Berenstein, *Faschismus, Getto, Massenmord*, s. 269-70. Yüzlerce Yahudi'nin imha edildiği gazla öldürme testleri Şubat sonu ile Mart ortası arasında gerçekleşti. Bkz. Yay. haz. Eugen Kogon, Hermann Langbein ve Adalbert Rückerl, *Nazi Mass Murder: A Documentary History of the Use of Poison Gas* (New Haven, 1993), s. 109.

ch'in anısına bu isim verilmişti)[90] birincisi olan bu kampta 75.000 Yahudi katledilmişti ve 1942 yılı sonuna gelindiğinde, sadece Belzec'te 434.000 Yahudi imha edilmişti.[91] Savaşı atlatabilen iki kişiydi.

1942 yılı Mart sonlarında ya da Nisan'da eski Avusturya polis memuru ve ötanazi uzmanı Franz Stangl kamp komutanı SS Hauptsturmführer Christian Wirth ile görüşmek üzere Belzec'e gitti. Kırk yıl sonra Düsseldorf'taki mahkemesinde Belzec'e varışını anlattı: Britanyalı gazeteci Gitta Sereny'e, "oraya arabayla gittim," diyordu. "'Oraya vardığınızda önce yolun sol tarafında tren istasyonu karşınıza çıkıyor. O koku ...' diyordu. 'Tanrım, o koku. Her yer kokuyordu. Wirth ofisinde değildi. Hatırlıyorum, beni ona götürdüler. ... Çukurların kenarında, bir tepenin üzerinde ayakta duruyordu. ... Çukurlar... Doluydular... Tamamen doluydular. Anlatamam; yüzlerce değil binlerce, binlerce ceset vardı. ... Tanrım. Wirth bana orada söyledi – Sobibor bunun için gerekli dedi, beni resmen görevlendirdiğini söyledi.'"[92] İki ay sonra –inşasına Mart sonunda başlanan– Sobibor faaliyetteydi ve Stangl, özenli komutan, kampı genellikle beyaz binici kıyafetiyle turluyordu.[93]

Faaliyette olduğu ilk üç ayda Sobibor'da yaklaşık 90.000-100.000 Yahudi öldürüldü; Lublin bölgesinden geliyorlardı, doğrudan ya da Lublin bölgesindeki gettolar üzerinden Avusturya'dan, Protektora'dan ve *Altreich*'tan geliyorlardı.[94] Ve Sobibor'da imha başladığı sırada, Treblinka'nın inşasına başlandı.

"Aktion Reinhardt" kamplarında imha faaliyetleri standart prosedürlere göre yürütülüyordu. Genellikle kırbaç taşıyan Ukraynalı destek birlikleri Yahudileri trenlerden çıkarıyorlardı. Chelmno'da olduğu gibi bir sonraki adım "arınma işlemi" idi; kurbanlar soyunmak ve tüm eşyalarını toplanma odalarında bırakmak zorundaydı. Daha sonra, çıplak ve korku içindeki insan topluluğu dar koridor ya da geçitlerden geçirilerek gaz odalarından birine itiliyorlardı. Kapılar hava sızdırmayacak biçimde kapatılıyordu; gazlama işlemi başlıyordu. Belzec'te başlangıçta hâlâ karbonmonoksit tüpleri kullanılıyor-

90 Ayrıntılar için bkz. Yitzhak Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinca: The Operation Reinhard Death Camps* (Bloomington, 1987), s. 72 vd.; Kogon, Langbein ve Rückerl, *Nazi Mass Murder*; Dieter Pohl, *Von der "Judenpolitik" zum Judenmort: Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements, 1939-1944* (Frankfurt am Main, 1993), s. 113 vd. Anlaşılan. Lublin karargâhında Majdanek de "Aktion Reinhard" kamplarına dâhil edilmişti. Reinhard(t)'ın yazılışına gelince, Heydrich kendisi her ikisini de kullanıyordu.

91 Rus arşivlerinde 11 Ocak 1943 tarihli Hermann Höfle'nin (Globocnik'in sürgün uzmanı) Franz Haim'e (RSHA Kraków'dan) gönderdiği ve yukarıdaki rakamın belirtildiği mesajın keşfine kadar Belzec'te öldürülen Yahudi sayısı tartışmalıydı. Bu konuda bkz. Peter Witte ve Stephen Tyas, "A New Document on the Deportation and Murder of Jews during 'Einsatz Reinhardt 1942'", *Holocaust and Genocide Studies* 95 (2002), s. 458 vd. Belgeden alıntı Bölüm 8'de yer alacaktır.

92 Gitta Sereny, *Into that Darkness: From Mercy Killing to Mass Murder* (Londra, 1974), s. 111.

93 *A.g.e.*, s. 117.

94 Arad, *Belzec*, s. 80.

du; daha sonra yerlerini çeşitli motorlar aldı. Bu ilk dönem gaz odalarında ölüm yavaş gerçekleşiyordu (on dakika ya da daha fazla): Bazen kurbanların can çekişmesi gözetleme deliklerinden izleniyordu. Her şey bittiğinde, yine Chelmno'da olduğu gibi gaz odalarının boşaltılması, sonradan kendileri de ortadan kaldırılacak olan Yahudi "özel komandolara" kalıyordu.

Belzec civarında ve tüm Lublin bölgesinde söylentiler yayılıyordu. 8 Nisan 1942'de, Polonyalı hastane yöneticisi Klukowski günlüğüne şu notu düştü: "Yahudiler üzgün [metnin aslında muhtemelen "çaresiz" kullanılıyordur]. Kesin olarak biliyoruz ki her gün, biri Lublin'den diğeri Lwov'dan olmak üzere, her biri onar vagon çeken iki tren Belzec'e geliyor. Her biri farklı hatlara boşaltıldıktan sonra Yahudiler dikenli tellerle çevrili bir yere zorla sokuluyorlar. Bazıları elektrikle öldürülüyor, bazıları zehirli gazla ve cesetleri yakılıyor." Klukowski devam ediyordu: "Belzec'e gelene kadar Yahudiler birçok korkunç şey yaşıyorlar. Kendilerine ne yapılacağının farkındalar. Bazıları mücadele etmeye çalışıyor. Szczebrzeszyn tren istasyonunda genç bir kadın, ölmekte olan çocuğuna bir bardak su alabilmek için altın yüzüğünü verdi. Lublin'de, hızla giden trenlerin pencerelerinden küçük çocukların fırlatıldığına tanık olanlar var. Birçoğu, daha Belzec'e varmadan vurularak öldürülüyor."[95]

12 Nisan'da, bir gün önce Zamość Yahudilerinin sürgününe başlanacağına değinmiş olan Klukowski şu notu yazdı: "Zamość'tan gelen haberler korkunç. Yaklaşık 2.500 Yahudi yok edildi. Birkaç yüz kişi sokaklarda vuruldu. Bazıları direndi. Fazla ayrıntı bilmiyorum. Burada, Szczebrzeszyn'de panik var. Geceyi Yahudi mezarlığında geçiren yaşlı Yahudi kadınlar, toplama kamplarında öldürülüp gömülmektense burada kendi ailelerimizin mezarları arasında ölürüz diyorlar." Ertesi gün: "Çoğu Yahudi şehri terk etti veya saklandı. ... Şehirde, Yahudi evlerinde ne varsa alıp götürmek için uygun zamanı kollayan bir çete oluşmaya başladı. Aldığım bilgiye göre bazıları, sahiplerinin terk etmeye zorlandığı evlerden taşıyabildikleri her şeyi çalmaya başlamışlar."[96]

---

95 Zygmunt Klukowski, *Diary from the Years of Occupation 1939-1944*, yay. haz. Andrew Klukowski ve Helen Klukowski May (Urbana, IL., 1993). Klukowski'nin günlüğü çeşitli sorunlar barındırıyor. Editörlerden biri, Zygmunt'un oğlu, Lublin Katolik Üniversitesi'nde bulunan tam metnin yüzde sekiz oranında kısaltıldığından söz ediyor; ayrıca Zygmunt'un torunuyla ortak bir çaba sonucu metin İngilizceye tercüme edilirken, kelimelerde açıkça bazı değişiklikler yapılmış ve "bariz ilişkili olduğu görülen" kısa paragraflar da birleştirilmiş (Klukowski, *Diary*, s. xix). İngilizce tercümesinde değiştirilmiş bazı pasajların orijinalinde, yerli Polonya nüfusunun davranışlarıyla ilgili son derece olumsuz bir görüntü çiziliyor; bu pasajlar bir sonraki dipnotta kısmen tercüme edilecek ve böylelikle Jan T. Gross'un yaptığı çeviriyle kıyas mümkün olacak.

96 *A.g.e.* Jan T. Gross'un tercümesi şöyle: "Bir yığın pislik adam ortalıkta dolanmaya başladı. Bir sürü köylü kırsal bölgelerden yük arabalarıyla gelerek, bütün gün yağmaya başlayabilecekle-

Nisan 1942'de, Chelmno, Belzec ve Sobibor'da gazla öldürme işlemi tam kapasiteye ulaşmıştı; Auschwitz'de başlamak üzereydiler ve Treblinka'nın faaliyete geçmesine de az kalmıştı. Eş zamanlı olarak, birkaç hafta içinde, Beyaz Rusya ve Ukrayna'da (ikinci dalga) yüz binlerce Yahudi vurularak ya da gaz vagonlarında imha edilirken SSCB'nin işgal altındaki bölgelerinde, Galiçya'da, Lublin bölgesinde ve Doğu Polonya'nın belirli kesimlerinde, bulundukları yerde öldürme, kış boyunca "standart" bir uygulama olmaya devam etti. Yine aynı dönemde, tüm Doğu'da ve Yukarı Silezya'da zorunlu işgücü kampları faaliyetlerini sürdürdü; bu kategorideki bazı kamplar, geçiş bölgesi, köle işgücü ve ölüm merkezi karışımı olarak faaliyet gösteriyorlardı: Mesela, Lublin yakınlarında Majdanek ya da Lwov'un periferisindeki Janowska Road gibi. Ayrıca, bu köle işgücü ve imha faaliyetleri karmaşasının yanı başında, on binlerce Yahudi olağan fabrikalarda, atölyelerde, çalışma kamplarında, gettolarda ve şehirlerde emek harcıyorlardı ve yüz binlercesi, eski Polonya'da, Baltık ülkelerinde ve daha doğuda yaşamlarını sürdürüyorlardı. Sürgünlerin tüm hızıyla devam etmesi nedeniyle Reich'ta Yahudi nüfus süratle azalırken, Batı'da, çoğu Yahudi, doğrudan bir tehdit hissetmeden kısıtlı hayatlarını yaşamayı sürdürüyordu. Alman vizeleri kapanmaya başlayınca, birkaç ay içinde, işgal altındaki Avrupa'da çoğu Yahudi için asgari gündelik olağan yaşam şartları ortadan kalkacaktı.

Auschwitz'de Yahudilerin gazla öldürülmelerine küçük gruplarla başlandı. 1942 Şubat ayı ortasında, Yukarı Silezya "Organization Schmelt" işçi kamplarından, Beuthen'den, çalışmaya uygun görülmeyen 400 yaşlı Yahudi geldi.[97]

Bu olayla, daha önce Zyklon B deneylerinde Sovyet tutukluların öldürülmesinde olduğu gibi, ana kamp (Auschwitz I) krematoryum morgu gaz odasına çevrildi. Kamp idari binasının yakınlığı sorun yaratıyordu: Yahudiler

---

ri anı bekliyorlar. Polonya nüfusunun bazı kesimlerinin boşalan Yahudi evlerini yağmalayarak utanılacak bir davranış sergilediklerine dair, dört bir yandan haberler geliyor. Bizim küçük şehrimizde de durumun farklı olmayacağından eminim." Aktarıldığı kaynak, Jan T. Gross, "A Tangled Web: Confronting Stereotypes Concerning Relations Between Poles, Germans, Jews and Communists", *The Politics of Retribution*, yay. haz. István Deák, Jan T. Gross ve Tony Judt (Princeton, 2000). Klukowski haklıydı. 8 Mayıs 1942'de Szebrzeszyn Yahudilerinin birçoğu oldukları yerde öldürüldüler. "Ertesi sabah" diyordu Klukowski, "Polonya halkının belli kesimlerinin davranışı hiç hoş değildi. Gülüyor ve şakalaşıyorlardı, bazıları Yahudi mahallesinde dolaşıyor, terk edilmiş evlerden bir şeyler çalabilmek için fırsat kolluyorlardı." Gross, "Tangled Web", s. 90.

97 Auschwitz'deki olayları günbegün kaydeden Danuta Czech 15 Şubat 1942 için şöyle yazmıştı: [Ge]stapo tarafından tutuklanan ve Auschwitz'de ölüme gönderilmiş olan ilk Yahudi nakil grubu Beuthen'den geldi. Kampın demiryolu platformuna indirildiler. Çantalarını platformda bırakmak zorundaydılar. Hazır bekleyen takım sürgünlerin gözetimini Stapo'dan devraldı ve onları kamp krematoryumundaki gaz odasına götürdü. Orada Zyklon B gazı ile öldürüldüler." Danuta Czech, *Auschwitz Chronicle, 1939-1945* (New York, 1990), s. 135.

girdiğinde personel boşaltılmak zorundaydı ve kurbanların ölüm çığlıklarını bastırmak için kamyon motorları çalıştırılıyordu.[98] Kısa bir süre sonra WVHA imar şubesi başkanı Hans Kammler kampı ziyaret etti ve bir dizi hızlı düzenleme için talimat verdi. Auschwitz I için istenen beş fırınlı yeni krematoryum Auschwitz II'ye –Birkenau– aktarıldı ve yeni kampın kuzeybatı köşesinde terk edilmiş bir Polonyalı evinin yanına yerleştirildi. Bu ev, "Bunker I", kısa süre sonra iki gaz odası barındırdı. 20 Mart'ta faaliyete geçti; ilk kurbanları, diğer bir yaşlı "Schmelt Yahudileri" grubuydu.[99]

VI

Sovyetler Birliği'nin işgal altındaki topraklarında, ölüm birimlerinin "ikinci temizlik dalgası" birinciden de büyük ölçekte 1941 sonunda başladı; 1942 yılı boyunca da sürdü.[100] Reichskomissariat Ukraine (RKU) gibi bazı bölgelerde, Wehrmacht Silahlanma Müfettişliği'nin bir raporuna göre, kitlesel infazlar hiçbir zaman durmamıştı ve kısa örgütsel yavaşlamalar dışında, 1941 ortasından 1942 ortasına kadar kesintisiz sürmüştü.

Wehrmacht raporu, askerî operasyonların sona ermesinden sadece birkaç hafta sonra Yahudi nüfusun sistematik infazına başlandığını gösteriyordu. Katılan birimler esas olarak Toplum Polisi'ne bağlıydı: Onlar, Ukrayna destek birimleri ve "genellikle, maalesef Wehrmacht mensuplarının gönüllü katılımıyla" destekleniyordu. Rapor kıyımları "korkunç" diye tanımlıyordu; ayrım yapmaksızın, erkek, kadın, yaşlı ve her yaştan çocuğu kapsıyordu. İşgal edilmiş Sovyet topraklarındaki kitle katliamları görülmedik boyuttaydı. Rapora göre, yaklaşık 150.000-200.000 Reichskommissariat Yahudisi imha edilmişti (nihai olarak bu rakam yaklaşık 360.000'e çıkacaktı). Operasyonun sadece son bölümünde, nüfusun küçük "kullanışlı" bir kesimi (uzmanlık sahibi zanaatkârlar) öldürülmemişti. Daha önce, ekonomik meseleler göz önüne alınmamıştı.[101]

Başlangıçta, daha önce gördüğümüz gibi, kıyımların yoğunluğu bölgeden bölgeye değişmekteydi; sona gelindiğinde, 1942 sonlarında ve 1943 başlarında akıbetleri tabii ki aynı oldu: neredeyse topyekûn imha. "Birinci temizlik dalgası" boyunca, *Einsatzkommandos*, polis taburları ve Ukraynalı destek

98 Debórah Dwork ve Robert Jan van Pelt, *Auschwitz* (New York, 2002), s. 301.

99 *A.g.e.*, s. 302-3.

100 1941 sonunda hayata geçirilen ikinci temizlik dalgasının etkili başlangıcı konusunda bkz. Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, 3 cilt (New Haven, Conn., 2003), cilt 1, s. 382 vd.

101 Nuremberg doc. PS-2174, s. 72-75. Aktarıldığı kaynak Dieter Pohl, "Schauplatz Ukraine", *Darstellungen und Quellen zur Geschichte von Auschwitz Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit: Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*, yay. haz. Norbert Frei, Sybille Steinbacher ve Bernd C. Wagner, cilt 4 (Münih, 2000), s. 155.

birlikleri Wehrmacht ile birlikte hareket ettiğinden, Ukrayna'nın batı bölgesindeki –Generalbezirk Volhyn-Podolia (Volhynia-Podolia Genel bölgesi)– öldürmeler Yahudi nüfusun yaklaşık yüzde yirmisini kapsıyordu. Ancak, *Reichskommissariat*'ın başşehri Rovno'da yaklaşık 18.000 kişi –yani Yahudi sakinlerin yüzde sekseni– öldürüldü.[102]

Eylül 1941'den Mayıs 1942'ye kadar, karargâhı Kiev'de bulunan Güvenlik Polisi (Einsatzgruppe C ve Einsatzkommando 5), RKU üzerindeki kontrolünü sürdürdü. Ukrayna'daki HSSPF, SS General Prützmann ve sivil mevkidaşı, *Reichskomissar* Koch, her ikisi de Königsberg'den geldiği için, herhangi bir sorun yaşamadan işbirliği yaptılar. Koch bütün "Yahudi meselelerini" Prützmann'a havale ederken, o da Güvenlik Polisi şefine aktarıyordu. Ancak, tarihçi Dieter Pohl'ün vurguladığı gibi, "sivil otorite ile Güvenlik Polisi kitle katliamı konusunda uyumlu bir işbirliği içindeydiler: Bu, her iki tarafın da girişimi ile oluyordu."[103]

Denetimleri altındaki toprakların uçsuz bucaksız olması ve yerel halkın kullandığı dil ve lehçe çeşitliliği veri alındığında Almanlar daha başlangıçtan, yerel milislerin yardımına muhtaçtı ve aylar geçtikçe bu milisler düzenli destek birliklerine, *Schutzmannschaften*'a [Yerel Destek Polisi – ç.n.] dönüştü. Toplum Polisi birlikleri ve Jandarmalar Almandı; *Schutzmannschaften* kısa süre sonra onları sayıca geride bıraktı ve 1941 sonbaharı sonlarında Minsk'te Yahudi nüfusun kısmen imhası gibi bazı büyük katliamlar da dâhil, tüm faaliyetlere katıldı. Söz konusu olayda Litvanya *Schutzmannschaften* ön plana çıkmıştı.[104]

Destek birliklerinde Ukraynalılar, Polonyalılar, Litvanyalılar ve Beyaz Ruslar yer alıyordu. 1942 sonunda Brest Litovsk gettosunun yok edilişi hakkındaki illegal bir rapor çok şey söylüyordu: "15 Ekim'den beri Yahudilerin yok edilmesi sürüyor. İlk üç günde yaklaşık 12.000 kişi vurularak öldürüldü. İmhanın gerçekleştirildiği yer Bronna Góra. Şu anda, saklanmakta olanlar yok ediliyor. Yok etme işlemini örgütleyen bir gezici SD takımı ve yerel polis. Hâlihazırda 'işi bitiren' yerel polisin içinde Polonyalılar yüksek bir yüzde oluşturuyor. Genellikle Almanlardan daha hevesliler. Yahudi eşyalarının bir kısmı Alman ev ve iş yerlerini süslüyor ve bir kısmı da açık artırma ile satılıyor. Yok etme faaliyeti sırasında çok sayıda silah bulunmasına rağmen Yahudiler pasif davrandılar."[105]

---

102 Kapsamlı bir değerlendirme için öncelikle bkz. Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews 1941-1944* (Kudüs, 1990). "İlk temizlik dalgasının" sonuçları ve Rovno'daki imha faaliyeti konusunda bkz. s. 113-15.

103 Pohl, "Schauplatz Ukraine", s. 156-57.

104 Destek kuvvetlerinin işlevi konusunda özellikle bkz. Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and the Ukraine, 1941-44* (New York, 2000).

105 *A.g.e.*, s. 96.

Hitler'in ileri karargâhını Vinnytsa'ya (Ukrayna'da) taşımaya karar vermesiyle birlikte, o bölgedeki Yahudilerin de ortadan kalkması gerekti. Bu nedenle, 1942 yılının ilk günlerinde, planlanan karargâhın hemen yakınında yaşayan 227 Yahudi "Todt Teşkilatı" tarafından "Gizli Askerî Polise" teslim edildi ve 10 Ocak'ta vurularak öldürüldü. Yaklaşık aynı günlerde, Chmelnik yakınlarında yaşayan yaklaşık 8.000 kişilik Yahudi grubu da öldürüldü. Sonra sıra Vinnytsa Yahudilerine geldi. Burada operasyon birkaç hafta ertelendi fakat Nisan ayı ortasında Gizli Askerî Polis şehirdeki 4.800 Yahudi'nin infaz edildiğini (*umgelegt*) duyurdu. Son olarak, bu bölgede Almanlar için çalışan yaklaşık 1.000 zanaatkâr, yerel Güvenlik Polisi komutanının talimatıyla Temmuz'da öldürüldü.[106]

İki *Reichskommissare* Lohse ve Koch, kitle katliamı operasyonlarını heyecanla desteklediler. Özellikle Koch, *tüm* Ukrayna Yahudilerinin yok edilmesini istiyordu; böylelikle yerel gıda tüketimi düşecek, Reich'ın giderek artan yiyecek talebi karşılanacaktı. Bunun sonucu olarak bölge komiserleri, 1942 Ağustos'unda Güvenlik Polisi Şefi Karl Pütz ile yaptıkları toplantıda, 500 uzman zanaatkâr dışında Ukrayna Reichskommissariat Yahudilerinin imhasına karar verdiler. Bu, "yüzde yüz çözüm" olarak adlandırıldı.[107]

Baltık ülkelerinde –Lohse'nin bölgesi– özellikle de Litvanya'da, eğer konu kitle katliamı ise, Jäger'e güvenilebilirdi. 6 Şubat 1942'de Stahlecker, Jäger'den, *Einsatzkommando* 3'ün, aşağıdaki kategorilere göre gerçekleştirdiği infaz sayısını acilen rapor etmesini istedi: Yahudiler, komünistler, partizanlar, akıl hastaları ve diğer; ayrıca Jäger kadın ve çocuk sayısını da belirtmek zorundaydı. Üç gün sonra gönderilen rapora göre, 1 Şubat 1942 itibarıyla *Einsatzkommando* 3, 136.421 Yahudi, 1.064 komünist, 56 partizan, 653 akıl hastası, 78 diğer, infaz etmişti. Toplamı 138.272 idi (bunun 55.556'sı kadın ve 34.464'ü çocuktu).[108]

Zaman zaman Jäger çok ileri gidiyordu. Mesela, önceki anlaşmaların hilafına Minsk'te 630 zanaatkârın yok edilmesi konusunda ordudan gelen şikâyetin ardından Gestapo şefi Müller, Himmler'in çeşitli talimatlarını Jäger'e hatırlatmak zorunda kalmıştı: "16-32 yaşlar arası çalışabilir durumdaki Yahudi erkek ve kadınlar, şimdilik kaydıyla, özel yaptırımlardan muaf tutulacaklardır."[109]

İmha kampanyası, birkaç vesileyle, Rosenberg'in atadığı Weissruthenian (Beyaz Rusya) *Generalkommissar*, Bölge Yöneticisi Wilhelm Kube ile SD ara-

106 Pohl, "Schauplatz Ukraine", s. 158.

107 *A.g.e.*, s. 159-61.

108 Jäger'in 9 Şubat 1942 tarihli raporu, yeniden yayınlandığı kaynak, yay. haz. Friedlander ve Milton, *Archives of the Holocaust*, cilt 22, doc. 82, s. 177.

109 *A.g.e.*, cilt 22, doc. 91, s. 196.

sında soruna neden oldu. 1941 sonunda, Reich'tan Minsk'e gönderilen sürgünlerin arasında *Mischlinge* ve madalyalı savaş gaziler olduğunu öğrenmek Kube'yi çok şaşırttı. Ancak, Genel Komiser SS'e ve yerel komutanı Güvenlik Polisi Şefi Eduard Strauch'a yönelik asıl saldırısını 1942 yılı başında gerçekleştirdi. Kube'nin karşı çıktığı Yahudilerin imha edilmesi değil bu süreçte başvurulan yöntemlerdi: Altın diş ve köprüler ölümü beklemekte olan kurbanların ağzından sökülüyordu; infazlar sırasında sadece yaralanmış olan Yahudiler diri diri gömülüyordu, vb. Kube'ye göre bu "*bodenlose Schweinerei*" [düpedüz iğrençlik] ve bunun baş suçlusu da Strauch idi. Bunu Lohse'ye, Rosenberg'e ve belki de Hitler'e bildirdi.

Kube'nin şikâyetlerine, 21 Mart'ta Heydrich'ten sert bir yanıt geldi. Strauch ise Genel Komiser hakkında kapsamlı bir suçlama dosyası hazırlıyordu; ona göre *Generalkommissar*'ın liderliği sıfırdı, yoz ve rezil bir çevresi vardı ve çeşitli vesilelerle Yahudilere dostluk göstermişti.[110] Ne Kube ne Strauch geri çağırıldı ve daha sonra göreceğimiz gibi, hesaplaşma 1943 yılında neticelenecekti. Ancak bu arada, 1942 Temmuz sonlarında, Strauch geride kalan Minsk getto nüfusunun yaklaşık yarısını, 19.000 Yahudi'yi katlettirdi.[111]

Teknik zorluklar bazen öldürme faaliyetine engel teşkil ediyordu. Mesela 15 Haziran 1942'de, Ostland SD ve Güvenlik Polisi şefi acilen ek bir gaz vagonu talep etti zira Beyaz Rusya'da kullanımda olan üç vagon, sayısı giderek artan Yahudilerin tümüne yetmiyordu. Ayrıca, yirmi yeni gaz hortumu [karbon monoksit gazını motordan vagona aktaran hortum] talep etti zira kullanımda olanlar hava geçirmezliğini kaybetmişti.[112] Aslında, vagonların çalışmasından kaynaklanan bir dizi şikâyet, 5 Haziran 1942'de RSHA, "Referat IID3"ten gelen esprili cevaba yol açtı.

Uzun raporun yazarı eleştirenlere, Chelmno'da "Aralık 1941'den beri, herhangi bir bozukluk olmadan işlenen sayının 97.000 olduğunu" hatırlatıyordu. Yine de her bir vagona genel olarak yüklenen "parça sayısının" (*Stückzahl)* verimli biçimde halledilebilmesi için altı önemli teknik iyileştirme öneriyordu.[113] "97.000" konusuna dönersek, muhtemelen uzman daha net bir tanım vermekten kaçınmayı daha sorunsuz addetmiş olmalıdır. Raporun ikinci bölümünde "parçalardan" bahsederken, altıncı bölümde tanımı bir kez daha değiştirir: Tecrübeler göstermiştir ki vagonun arka kapısının kilitlenmesinin ardından yük [Ladung] kapıya doğru baskı yapar [ışık

110 Önemli belgeler için bkz. Helmut Heiber, "Aus den Akten des Gauleiters Kube", *Viertelsjahrhefte für Zeitgeschichte* 4 (1956), s. 67 vd.

111 International Military Tribunal, *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1946-9 October 1946*, PS-3428, cilt 12, s. 67, aktarıldığı kaynak Gerald Fleming, *Hitler and the Final Solution* (Berkeley, 1984), s. 118.

112 *A.g.e.*, s. 148.

113 Yanıt konusunda bkz. yay. haz. Longerich ve Pohl, *Die Ermordung*, s. 355-56.

söndürülünce]. Bunun nedeni, karanlık çökünce yükün ışık yönünde baskı oluşturmasıdır."[114]

Sajmište toplama kampındaki 8.000 kadın ve çocuğu öldürmek üzere Belgrad'a gönderilen tek vagonun şikâyete yol açmadığı aşikârdır. 1941 yaz ve sonbaharı boyunca süren "anti-partizan" savaşta Wehrmacht'ın erkek rehineleri öldürmesinin ardından kadın ve çocuklar, haklarında karar verilene kadar, Belgrad yakınlarında derme çatma bir kampa –birkaç viran bina– nakledildiler. Belgrad'daki hangi Alman yöneticinin, sivil yönetimin başı SS Gruppenführer Harald Turner'in mi yoksa Belgrad Güvenlik Polisi Şefi SS Standartenführer Emanuel Schäfer'in mi RSHA'dan gaz vagonu talep ettiği bilinmiyor.[115] Hangisi olursa olsun, vagon Belgrad'a 1942 Şubat ayı sonunda geldi. Mart başında öldürmeler başladı ve 9 Mayıs 1942'de, Sajmište'nin Yahudi kadın ve çocuklarının yanı sıra, Belgrad'daki Yahudi hastanesinin hastaları ve personeli ve yakın bir kampta bulunan Yahudi mahkûmların hepsi boğularak öldürülmüştü. 9 Haziran'da Schäfer RSHA araba parkı yöneticisine şu bilgiyi veriyordu: "Konu: Özel Saurer tipi vagon. Şoförler... Götz ve Meier özel görevlerini tamamladılar. Vagonla birlikte geri dönüyorlar. Vagon'un arka kısmındaki arıza nedeniyle... Nakliyenin trenle yapılması talimatını verdim."[116]

Ağustos 1942'de Turner bildiriyordu: "Avrupa'da Yahudi Sorunu'nun çözüldüğü yegâne ülke Sırbistan."[117]

Öldürmeler belirlenmiş Yahudilerin ötesindeki gruplara yayılamıyordu, bunu üst düzey bir parti yetkilisi zorunlu addediyor bile olsa. Mesela 1 Mayıs 1942'de Himmler'e gönderdiği bir mesajda Greiser, Chelmno'daki yaklaşık yüz bin Yahudi'ye yönelik "özel uygulamanın" iki üç ay içinde tamamlanacağına olan inancını ifade ediyor, açık tüberküloz hastası 35.000 Polonyalının öldürülmesi için yetki istiyordu.[118] Önce yetki verildi fakat daha sonra Hitler tarafından iptal edildi; Nazi lider ötanaziye yeniden başlandığına dair çıkabilecek söylentilerden kaçınmak istiyordu.

---

114 *A.g.e.*

115 Bu operasyonun ayrıntıları konusunda, kısmen farklı değerlendirmelerin yer aldığı şu kaynaklara bkz. Christopher R. Browning, *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution* (New York, 1985) ve Menachem Shelack, "Sajmiste - An Extermination Camp in Serbia", *Holocaust and Genocide Studies* 2, sayı 2 (1987), s. 243 vd.

116 Shelach, "Sajmište", s. 253-54. Schäfer'ın telgrafının tam metni için bkz. Nuremberg doc. 501-PS, U.S. Office of Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality, and International Military Tribunal, *Nazi Conspiracy and Aggression*, 8 cilt (Washington, DC, 1946), cilt 3, s. 418-19.

117 Shelach, "Sajmište," s. 254.

118 Berenstein, *Faschismus, Getto, Massenmord*, s. 278.

Vilna'daki Kovner'in manifestosu gibi Yahudi silahlı direnişi çağrıları siyasal hedefleri olan Yahudi gençlik hareketlerinin içinden çıkıyordu ve Doğu'da ya da Batı'da Almanlarla "partizan" olarak savaşan ilk Yahudiler, Yahudi-olmayan gizli siyasal-askerî örgütlere mensuptular. Fakat, 1942 yılı başında Batı Beyaz Rusya'da, Yahudileri kurtarmak dışında siyasal herhangi bir mensubiyeti bulunmayan sadece Yahudi bir birlik türedi: Bu grup, daha önce kısaca değindiğimiz Bielski kardeşler grubuydu. Bielskiler altmış yıldan daha fazla süredir, orta büyüklükte iki Beyaz Rusya şehri Lida ve Novogrodek arasında bulunan Stankiewicze'de yaşayan köylülerdi.[119] Sahip oldukları değirmen ve topraklara rağmen, diğer köylü komşuları gibi onlar da yoksuldu. Köylerindeki tek Yahudi aileydiler ve Yahudiliğe, birçok yönden, tam bağlılık gösteriyorlardı. Halkı ve çevreyi, özellikle de yakındaki ormanı iyi tanıyorlardı. Genç nesilden dört kardeştiler: Tuvia, Asael, Zus ve Arczik.

1941 Aralık ayında Almanların katlettiği 4.000 Novogrodek gettosu sakini arasında Bielskilerin anne ve babası, Tuvia'nın ilk karısı ve Zus'un karısı da vardı. Asael'in ve Tuvia'nın liderliğinde ardıl iki grup hâlinde, kardeşler Mart ve Mayıs 1942'de ormana çekildiler: Çevre gettolardan kaçan daha çok sayıda aile mensubu ve diğer Yahudiler "Otriad"a (partizan müfrezesi) katıldılar; silah ve yiyecek temin ettiler. Alman işgalinin sonuna kadar Bielski kardeşler, aşılması neredeyse imkânsız engellere rağmen, orman kampında 1.500 Yahudi toplamışlardı.[120]

Bielski grubu benzersiz olsa da, işgal altındaki Sovyetler Birliği topraklarındaki gettolarda örgütlenen diğer Yahudi direniş hareketleri, genellikle konsey liderliğinin desteğini alıyordu. Örneğin Minsk'te, biraz Almanca bilen ve muhtemelen tam da bu nedenle *Judenrat*'ın başına getirilen, komünizm karşıtı mühendis Ilya Moshkin, şehirdeki ve gettodaki gizli komünist örgütün komutanı Hersh Smolar ile düzenli (her hafta) temas hâlindeydi. Daha Batı'da, Baltık ülkelerinde ve eski Polonya'da bu tür düzenli işbirliği –ki Moshkin bunu sonunda hayatıyla ödeyecekti– atipikti zira getto nüfusuna karşı Almanların misilleme yapmasından korkuluyordu.[121] Minsk'teki ile kısmen kıyaslanabilecek tek örnek, en azından bir süre için, Bialystok gettosundaki durumdu. Burada, Ephraïm Barath'ın *Judenrat*'ı bir yıldan daha uzun süre Mordechai Tenenbaum'un gizli örgütüyle temas hâlindeydi, bu konuya döneceğiz.

---

119 Bielskilerin kapsamlı tarihi için özellikle bkz. Nechama Tec, *Defiance: The Bielski Partisans* (New York, 1993).

120 *A.g.e.*

121 Minsk'teki durumla ilgili olarak öncelikle bkz. Shalom Cholavsky, "The Judenrat in Minsk", *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe, 1933-1945*, yay. haz. Yisrael Gutman ve Cynthia J. Haft (Kudüs, 1979), s. 120 vd. Aynı zamanda bkz. Hersh Smolar, *The Minsk Ghetto: Soviet-Jewish Partisans Against the Nazis* (New York, 1989).

VII

1942 Mart ayı ortasında, eski bir ayakkabı firması sahibi ve Nuremberg Yahudi Cemaati Başkanı yetmiş altı yaşındaki Leo Israel Katzenberger kriminal polis tarafından sorgulandı ve ırkı kirletmekten (*Rassenschande*) yargılandı. Müşterek davalı, yine Nuremberg'de fotoğraf işletmesi sahibi, otuz iki yaşında "tam Alman" bir kadın olan Irene Seiler (kızlık soyadı Scheffler) idi; ırkı kirletmekten ve yalan beyandan yargılanıyordu. Duruşma hâkimi, bölge mahkemesi direktörü ve özel mahkeme başkanı Dr. Oswald Rothaug'in, karşı karşıya kaldığı durumun üstesinden gelmesini sağlayan salonun önde gelen hukukçular, parti üyeleri ve askerî personel tarafından hıncahınç doldurulmuş olmasıydı."[122]

Sorgu sırasında davalılar uzun yıllardır tanıştıklarını ve aralarındaki müşfik ilişkiye (Seiler'i tanıştıran, Katzenberger'in arkadaşı olan babasıydı) binaen Katzenberger'in zamanında Seiler'e maddi anlamda ve önerileriyle işinde destek olduğunu kabul ettiler. Ayrıca aynı binada ikamet ediyorlardı ve bu nedenle de yakın ve sık temas halindeydiler. Hal böyleyken, her ikisi de yeminli ifadelerinde, duygularının doğal bir ifadesi olarak Seiler zaman zaman onu öpmüş olsa da, karşılıklı sevgilerinin herhangi bir cinsel ilişkiye yol açtığını reddettiler. Katzenberger bazen Seiler'e çikolata, sigara ya da çiçek getiriyor seyrek olarak da ayakkabı alıyordu. Seiler savaş arifesinde evlenmişti ve ifadesine göre kocası Katzenberger'i tanıyor ve uzun dostluklarını biliyordu. Katzenberger ve Seiler'in tutuklanıp yargılandıkları 1941 ve 1942 başında, Seiler'in kocası cephedeydi.

Savaştan sonraki ifadesinde Seiler, "Rothaug, kocası cephede bulunduğu için frengili bir Yahudi ile ilişkiye girecek kadar kendini kaybetmiş bir Alman kadın olmakla beni suçluyordu," diyordu. "Bana, Katzenberger'in açısından [benimle yaşadığı ilişkinin] ırk kirliliği anlamına gelmeyeceğini zira Talmud'un buna izin verdiğini söylüyordu."[123] Seiler'in ifadelerine kapsamlı biçimde değindiği savcılık makamı tanıkları ne zaman davalılar aleyhine yeterince suç teşkil eden ithamlarda bulunacak olsalar, hâkim yeminli ifadelerini alıyordu. Tanık Paul Kleylein'in sorgusu tipikti: "Rothaug tanığın gözlemlerini anlatmasını istedi. Tanık, Katzenberger'in davranışının tahammül edilemez olduğunu ve hem karısının hem de kendisinin benim ahlâk dışı davranışım karşısında derinden sarsıldıklarını çünkü kocamın asker olduğunu ifade ederek söze başladı. Daha fazla ayrıntı vermesi istendiğinde

122 Ingo Müller, *Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich* (Cambridge, MA, 1991), s. 114 vd.

123 Nuremberg doc. NG-1012, aktarıldığı kaynak, yay. haz. John Mendelsohn ve Donald S. Detwiler, *The Holocaust: Selected Documents in Eighteen Volumes* (New York, 1982), cilt 13; John Mendelsohn, *The Judicial System and the Jews in Nazi Germany* (New York, 1982), s. 233.

Kleylein, bir hava saldırısı sığınağında ve başka insanların da bulunduğu bir ortamda kiracı Oesterleicher'in bana şöyle söylediğini ifade etti: 'Seni Yahudi kahpesi, sana göstereceğim.' Cevap vermemiştim ve daha sonra da bir şey yapmamıştım. Dolayısıyla, utancımdan ve vicdan azabından tepki göstermediğim sonucuna varıyordu."[124]

Seiler'in fotoğraf işletmesinin çalışanı Ilse Graentzel gibi savunma tanıkları da çağırıldı. Rothaug, "son güne kadar stüdyoda Yahudilerin fotoğraflarının çekilip çekilmediğini sordu. Graentzel çekildiğini söyledi, ben de onayladım. Rothaug bunu da Yahudilere bağlılığımın yeni bir ispatı saydı."[125]

Seiler yalan beyandan iki yıla mahkûm oldu. Katzenberger için çıkacak sonuçtan kimsenin şüphesi yoktu. Rothaug'un söylediği gibi: "Bu domuzun kucağında bir Alman kızın oturduğunu söylemiş olması benim için yeterli."[126] 3 Haziran 1942'de Yahudi ölüm cezasına çarptırıldı.[127] Kimse şaşırmadı.

Chemnitzer Platz'da alışveriş ettikten sonra eve dönmekte olan Klemperer, 6 Ocak 1942'de tramvayda tutuklanarak Gestapo karargâhına götürüldü. Yetkili ona bağırıyordu: "Çek şu pisliklerini (evrak çantası ve şapka) masanın üstünden. Şapkanı tak. Yaptığın bu değil mi? Kutsal bir yerde duruyordun" – "Ben Protestan'ım" – "Nesin? Vaftiz mi edildin? Bu sadece bir gizleme? Profesör olduğuna göre kitabı biliyor olmalısın... bilmem kim Levysohn, orada her şey yazıyor. Sünnetli misin? Sağlıklı bir kural olduğu doğru değil. Kitapta hepsi var." Bu şekilde devam etti. Her bir eşyasına bakmak için, Klemperer'i çantasını boşaltmaya zorladılar. Daha sonra: "Savaşı kim kazanacak, biz mi siz mi?" – "Ne demek istiyorsun?" – "Her gün yenilgimiz için dua ediyordun değil mi? – Yahweh'e ya da her ne deniyorsa. Bu bir Yahudi savaşı öyle değil mi? Adolf Hitler öyle söyledi – (sesini teatral bir şekilde yükselterek) ve Hitler ne derse doğrudur!"[128]

1942 yılı başında Goebbels medya ürünlerinin (gazete, bülten, dergi) Yahudilere satışını yasakladı.[129] İki hafta kadar önce umumi telefonlar da yasaklanmıştı.[130] Özel telefon ve radyolara ise çok önceden el konmuştu; yeni tali-

124 Mendelsohn, *The Judicial System and the Jews in Nazi Germany*, s. 240-41.

125 *A.g.e.*, s. 243.

126 Bkz. Yay. haz. Jörg Wollenberg, *The German Public and the Persecution of the jews, 1933-1945* (Atlantic Highlands, NJ, 1996), s. 137.

127 Müller, *Hitler's Justice*, s. 114. Aynı zamanda bkz. Otto Dov Kulka ve Eberhard Jäckel, *Die Juden in den geheimen NS-Stimmungsberichten 1933-1945* (Düsseldorf, 2004), s. 498.

128 Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1942-45*, s. 4-5.

129 Yay. haz. Helmut Heiber, *Akten der Partei-Kanzlei der NSDAP: Rekonstruktion eines verlorengegangenen Bestandes. Regesten*, cilt 1, bölüm 2 (Münih, 1983) abs. No. 26106.

130 Yay. haz. Joseph Walk, *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat: Eine Sammlung der gesetzlichen Massnahmen und Richtlinien, Inhalt und Bedeutung* (Heidelberg, 1981), s. 360.

mat diğer bir açığı kapatıyordu. Ayrıca, giderek artan kâğıt kıtlığı, gazete kâğıdı dağıtımında kısıntı yapılmasını daha da acil hâle getiriyordu. Posta ve iletişim bakanı yeni yaptırımları uygulamaya hazırdı ancak bazı teknik zorluklar vardı. Fakat beklenmedik karşı çıkış RSHA'dan geldi. Heydrich 4 Şubat'ta Goebbels'e yazdığı bir mektupta, Yahudileri, özellikle de ulusal ve yerel temsilcilerini dikkat göstermeleri gereken yaptırımlardan sadece *Yahudi Haber Bülteni* (*Jüdisches Nachrichtenblatt*) ile haberdar etmenin imkânsız olduğunu öne sürüyordu. Ayrıca, Yahudi "hastabakıcılar" ve "uzmanlar" için mesleki dergiler şarttı. "Yahudileri sıkıca denetimim altında tutmam gerektiğinden," diyordu Heydrich, "bu talimatların hafifletilmesini istemek zorundayım, zaten benim dairemle gerekli müzakereler yapılmadan ilan edildiler."[131] Mart ayında Goebbels düzenlemelerinin bir kısmı rafa kaldırıldı.

Yahudi göçünün yasaklanması, 14 Şubat 1942'de, göçmenlere danışmanlık ve yardım hizmeti veren Reichsvereinigung ofislerinin kapatılmasına yol açtı.[132] Yahudilerin kamusal alanda teşhisi için kişisel olarak takılan yıldız yeterli gelmedi; RSHA 13 Mart'ta, Yahudilerin iskân edildiği binaların ya da her tür Yahudi kuruluşun giriş kapılarına beyaz kâğıttan yıldız yapıştırılmasını emretti.[133]

RSHA'nın tercih ettiği işaret ve rozetlerin kullanılması propaganda bakanınca sorgulanıyordu. Mesela 11 Mart'ta Goebbels, toplu taşıma araçlarını kullanmasına izin verilen Yahudilerin özel bir rozet takması yönündeki SD önerisini reddetti. Bakan, yıldız meselesinin daha fazla tartışılmasından kaçınmak için, bu Yahudilere bilet kontrolünde ya da talep edildiği takdirde ordu ve parti mensuplarına ibraz edilmek üzere özel izin belgesi verilmesini önerdi.[134] 24 Mart'ta Heydrich, polisten özel izin belgesi olmayan Yahudilerin toplu taşıma araçlarını kullanmalarını yasakladı.[135]

Gestapo'nun Yahudi evlerine yaptığı rastgele baskınlar özellikle korku yaratıyordu. Klempererlerin evine yapılan bu tür ilk baskın 22 Mayıs 1942'de, Victor Klemperer'in evde olmadığı Cuma öğleden sonraydı. Ev altüst edilmiş, bina sakinleri tokatlanmış, dövülmüş üzerlerine tükürülmüştü ama Klemperer, "bu sefer ucuz atlattık" diye not düşmüştü.[136]

15 Mayıs'ta Yahudilerin evcil hayvan bulundurmaları yasaklandı. Klemperer'in kaydına göre, "Yıldız taşıyan Yahudilerin ve onlarla birlikte yaşayanla-

131 Heiber, *Akten der Partei-Kanzlei der NSDAP*, cilt 1, bölüm 2, abs. No. 26106.

132 *A.g.e.*

133 *A.g.e.*, s. 366.

134 Yay. haz. Peter Longerich, *Akten der Patei-Kanzlei der NSDAP: Rekonstruktion eines verlorengegangen Bestandes. Regesten*, cilt 2, bölüm 4 (Münih, 1992) abs. No. 42409.

135 Yay. haz. Walk, *Das Sonderrecht*, s. 368.

136 Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1942-45*, s. 58.

rın, şu andan geçerli olmak üzere, evcil hayvan (kedi, köpek, kuş) bulundurmaları yasaklandı; bakılmak üzere başkasına verilmesi de yasaklandı. Bu, on bir yıldır yanımızda olan ve Eva'nın derinden bağlı olduğu [kedileri] Muschel için bir ölüm hükmü. Yarın veterinere teslim etmek zorundayız."[137]

Daha önce de belirtildiği gibi, Haziran ortasında Yahudilerin elektrikli pişirme ve her tür ev cihazları da dâhil tüm elektrikli cihazlarını, ayrıca kamera, dürbün ve bisikletlerini teslim etmeleri gerekiyordu.[138] 20 Haziran'da, ay sonunda bütün Yahudi okullarının kapatılacağı Reichsvereinigung'a bildirildi: Almanya'da artık Yahudilere eğitim yolu kapanmıştı.[139] Birkaç gün sonra, Propaganda Bakanlığı'ndan kaynaklı olduğu belli olan ancak Reich Ulaştırma Bakanlığı tarafından 27 Haziran'da yayınlanan bir talimat, Yahudi cenazelerinin taşınmasında yük vagonlarının kullanılmasını yasakladı. "Şüpheli durumlarda cenazenin bir Ari'ye ait olduğunu gösteren kanıt gösterilecekti."[140] 2 Eylül'de, Tarım ve Yiyecek Kaynakları Bakanlığı'nın kararnamesi ile Yahudilerin et, süt, beyaz ekmek veya her tür kıt ürünü almaları yasaklandı; hamile kadınlar ve hastalar istisna tutuldu.[141]

Reich'tan sürgünler giderek artarken, kullanılabilir Yahudi evleri sayısı mevcut talebe göre yine de çok düşüktü. Bunun sebebi, esas olarak müttefik bombardımanının yarattığı ev kıtlığıydı. Bazı sancılı durumlar en üst otoritenin müdahalesini gerektirdi. Mesela, Münih Devlet Opera Orkestrası Genel Direktörlüğüne yeni atanan ve Hitler'in himayesinde bulunan Clemens Krauss, Bavyera başkentine getirdiği müzisyenler için uygun konut bulamamıştı. 1 Nisan 1942'de, sorunla ilgili uyarılmış olan Martin Bormann, Münih Belediye Başkanı Karl Fiehler'e bir mektup yazdı: "Genel direktör Krauss'un yazışmaları konusunda bugün Führer'e rapor verdim. Führer, Bavyera Devlet Operası'nın yeni mensuplarına birkaç Yahudi evi daha ayarlamaya çalışmanızı rica ediyor. Fiehler, vakit kaybetmeden hiç Yahudi evi kalmadığını belirten bir cevap yazdı; zira bazılarını parti ofisi (Bormann'ın kurumu) mensuplarına tahsis etmişti ve –Krauss'un kendi isteği doğrultusunda– son altı tanesini de üç koriste, iki orkestra müzisyenine ve bir baş dansçıya dağıtmıştı.[142]

---

137 *A.g.e.*, s. 52.

138 Wolf Gruner, *Judenverfolgung in Berlin 1933-1945: Eine Chronologie der Behördenmassnahmen in der Reichshauptstadt* (Berlin, 1996), s. 84.

139 *A.g.e.*

140 *Akten der Parteikanzlei der NSDAP*, bölüm 2, cilt 4, abs. No. 42900.

141 Gruner, *Judenverfolgung in Berlin*, s. 85.

142 Bormann'ın mektubu ve Fiehler'in cevabının aktarıldığı kaynak Ernst Piper, "National Socialist Cultural Policy and Its Beneficiaries: The Example of Munich", *The German Public and the Persecution of the Jews, 1933-1945*, yay. haz. Jörg Wollenberg (Atlantic Highlands, NJ, 1996) s. 110.

Sürgün için seçilmiş Yahudilerin toplanmasının hemen arifesinde Yahudi konutundaki komşular yardım eli uzatmaya çalışıyorlardı. 20 Ocak 1942'de Klemperer, "dün akşam gece yarısına kadar alt katta Kriedllarla birlikteydik" diyordu. "Eva, Paul Kriedl'ın sırtında taşıyabilmesi için bavuluna bant dikilmesine yardımcı oldu. Daha sonra, teslim etmek üzere bir kuştüyü yatak dolduruldu (muhtemelen bir daha görülemeyecek). Bugün Paul Kriedl yatağı küçük bir el arabasıyla belirtilen nakliyat şirketine taşıdı."[143] Ertesi gün Klemperer devam ediyordu: "Sürgün edilen birisi gitmeden önce Gestapo geride bıraktığı bütün eşyaları kilit altına alıyor. Her şeyi alıyorlar. Dün akşam Paul Kriedl ayağıma tam oturan bir çift ayakkabı getirdi ve kendi ayakkabılarımın berbat halinden dolayı memnuniyetle kabul ettim. Eva'nın böğürtlen çayı ile karıştırıp sardığı sigaralar için biraz da tütün getirdi. ... Bu nakil 240 kişiyi kapsıyor; aralarında çok yaşlı, zayıf ve hasta kişilerin de bulunduğu ve varış noktasına kadar hayatta kalmalarının olanaksız olduğunu söylüyorlar."[144]

Trenlerin varış noktasına ilişkin bilgi yetersiz, itimat telkin etmeyen, fantastik söylentilerle karışmış fakat yine de bazen şaşırtıcı derecede gerçeğe yakın oluyordu. 16 Mart'ta Klemperer şunları yazıyordu: "Son birkaç gün içinde, Yukarı Silezya'da Königshütte yakınlarındaki Auschwitz'in (ya da böyle bir şey) en korkunç toplama kampı olduğunu duydum. Birkaç gün içinde öldüren bir madende çalışılıyormuş. Frau Seligsohn'un babası orada ölmüş, aynı şekilde –benim tanımadığım– Stern ve Müller de."[145] Mart 1942'de Auschwitz, gördüğümüz gibi, henüz imha merkezi hâline geliyordu. Yine de, izlenmesi zor kanallardan söylentiler Reich'a ulaşıyordu.

1941 Kasım ayı sonunda Hertha Feiner öğretmenlik görevinden uzaklaştırıldı ve Berlin cemaat ofisinde çalışmaya başladı. 11 Ocak 1942'de kızlarına yazdığı mektupta giderek kötüleşen durumu üstü örtülü ifadelerle haber veriyordu: "Çok ciddi bir dönem geçiriyoruz. Şimdi sıra Walter Matzoff'ta ve benim birçok kız öğrencimde. Çok çaba göstermeliyim, mümkün en fazla insana yardım etmeye çalışıyorum."[146]

Feiner henüz işe yeni başlamış bir memurdu ve Berlin Yahudilerinin listesini çıkaran cemaat ofisinde çalışıyor olsa da sürecin genelini görmesi ya da sonucuna dair bilgi sahibi olması zordu. Fakat bu listelerin ve esas olarak da geride kalan Yahudi adreslerinin güncellenmesi, özünde, Gestapo'nun işine yarıyordu. Sürgün trenlerinin seferlerine devam edebilmesi için tabii ki Al-

143 Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1941-1945*, cilt 2, s. 8.

144 *A.g.e.*, s. 9.

145 *A.g.e.*, s. 28.

146 Hertha Feiner, *Before Deportation: Letters from a Mother to Her Daughters, January 1939-December 1942*, yay. haz. Karl Heinz Jahnke (Evanston, IL, 1999), s. 102.

manlar kendi listelerini tutuyorlardı. Yine de özellikle bu alanda, Reichsvereinigung ve Berlin cemaat liderliği, işgal altındaki Batı ve Orta Avrupa'daki çoğu Yahudi Konseyi ile benzer bir işbirlikçiliğe bulaşmış oluyorlardı.[147]

Berlin cemaatinin kayıt tutma çabaları sorgulanabilir; ancak, Berlin'de ya da Reich'ın başka bir noktasında, Reichsvereinigung ya da cemaat çalışanlarının sürgün için çağırılanlara yaptıkları yardım aynı kefeye konulamaz, bazı tarihçilerin sert değerlendirmelerine rağmen.[148] Kararları, süreci, zamanı ve toplanma noktasını Yahudilere haber veren Yahudi örgütlerin yerel çalışanları da olsa, kurbanların din kardeşlerine güvendikleri için talimatlara uyduklarını gösteren bir iz yoktur. Hepsi, talimatları Gestapo'nun yayınladığını ve Yahudi temsilcilerinin bu süreç üzerinde herhangi bir etkilerinin olmadığını biliyorlardı.

Örneğin 29 Mart 1942'de, birliğin Baden-Westphalie merkez ofisi [Karlsruhe'de idi], Baden'deki 125 Yahudi ile ilgili olarak Mannheim şubesine gönderdiği yazıda, "yetkililerden gelen talimatlar doğrultusunda" sürgüne hazır olmaları gerektiğinin kendilerine bildirilmesini istiyordu. Gönderileceklerin listesi eklenmişti. Merkez Ofis Mannheim çalışanlarına şöyle diyordu: "Yolculuğa katılacakları en kısa zamanda ziyaret ederek onlara tavsiye ve destek vermenizi rica ediyoruz." Katılanların sayısını göz önüne alarak, Karlsruhe sürgünlere yardım etmesi için "düşünceli" gönüllüler bulunmasını öneriyordu. Gönüllüler *Reichvereinigung* mensubu olmak zorunda değildi ancak, açıktı ki "Yahudi ırkından" olmalıydı. Zaman çok kısa olduğundan, tahliye edileceklerin yanında duracak gönüllüler "önümüzdeki günlerde" hazır olmalıydılar. Karlsruhe ofisi, sağlık nedenleriyle seyahat edemeyeceği belirlenmiş kişiler olursa, "yetkililere" ibraz edebilecekleri tıbbi sertifikaların kendilerine derhal gönderileceğini de ekliyordu. Mektubun sonunda, "ancak" deniliyordu, "bu tür durumlarda yetkililerin kararlarını değiştirmeye ne ölçüde yanaşacaklarını öngöremiyoruz."[149]

4 Nisan'da, Offenburg'daki Reichsvereinigung çalışanı Bayan Henny Wertheimer'in Karlsruhe Şube Başkanı Dr. Eisenmann'a yazdığı mektup da muhtemelen aynı nakille ilgiliydi. İlk önce, sürgün için seçilenlerden, Friesenheimli Joseph Greilsheimer'in kendini astığını haber veriyordu. "Bu durumda yalnız gitmek zorunda olan karısı için durum tabii ki zor. İyi ki annesi yanında." Schmieheim'deki daha zor durumlardan da söz ediyordu: "Yaş-

147 Bu konuda özellikle bkz. Beate Meyer, "Das unausweichliche Dilemma: Die Reichsvereinigung der Juden in Deutschland, die Deportationen und die untergetauchen Juden", *Überleben im Untergrund: Hilfe für Juden in Deutschland*, yay. haz. Beate Kosmala ve Claudia Schopmann (Berlin, 2002), s. 278 vd.

148 *A.g.e.*, s. 280-81.

149 Yay. haz. Paul Sauer, *Dokumente über die Verfolgung der jüdischen Bürger in Baden-Württemberg durch das nationalsozialistische Regime 1933-1945*, 2 cilt (Stuttgart, 1966), cilt 2, s. 317-18.

lı bayan Grumbacher grip olmuş yatıyor; yaşlı kadınla ve felçli Bella ile ilgili ne yapacağımı ve hastaları Schmieheim'den nasıl göndereceğim bilemiyorum." Bayan Wertheimer konuyu Gestapo'da soruşturdu ve yerel tren istasyonuna hastaları ambulansla götürmesi oradan da Mannheim'a trenle götürmesi söylendi [ambulans parasını Reichsvereinigung ödeyecekti.] Bir de not ekliyordu: "Giysilere dikmek için birkaç yıldız daha istemeliyim."[150]

Eisenmann'ın önünde çok daha fazla sorun vardı: Yerel Gestapo'ya, Mannheim'daki Yahudi yaşlılar evinin hasta servisindeki yetmiş kişi ne olacak diye soruyordu, zira kurumun çalışanları sürgün edilmişti ve belediye başkanı bu yaşlı hastaların belediyeye ait bir kuruma nakledilmeleri talebini reddetmişti.[151] Karlsruhe Gestapo'nun Eisenmann'ın sorusuna verdiği yanıtı tahmin etmek güç değil.

Reich'tan sürgünler Yahudi nüfusun tüm katmanlarını girdabına çekerken, çoğu Berlin'den çok küçük bir grup Alman yardım eli uzattı; kaçan Yahudileri sakladılar, sahte kimlikler, tecil belgeleri, yiyecek karneleri hazırladılar. Doğrudan maddi yardımın ötesinde sevgi ve umut verdiler. Özellikle 1942 ve 1943 yıllarında, Yahudilere yardım etmeye kararlı yirmi-otuz kişinin yapabileceği tabii ki bu kadardı. Gazeteci, çok satan yazar ve "Emil amca" grubunun arkasındaki itici güç olan Ruth Andreas-Friedrich, günlüğünde 1942 yılının ilk yarısındaki birçok trajik başarısızlıktan birine değiniyordu.

Grubun sakladığı kadınlardan biri olan Margot Rosenthal, kısa süreliğine evine girince kapıcısı tarafından ihbar edilmişti. 30 Nisan 1942'de Ruth ve arkadaşlarına küçük bir kâğıt parçası gönderildi: Margot ve 450 diğer Yahudi gönderilmek üzereydi: "Sırt çantası, battaniye ve taşıyabileceğin kadar eşya. Ben hiçbir şey taşıyamam ve hepsini yolun kenarına bırakacağım. Bu, hayata veda. Sürekli ağlıyorum. Tanrı sizinle olsun, beni unutmayın!"[152] Ruth'un Yahudi arkadaşları ardı ardına yakalanıyordu: "Heinrich Muehsam, Mother Lehmann, Peter Tarnowsky, Dr. Jacob ve çocuğu Evelyn, karısı ve Bernsteinler, kayınpederi ve kayınvalidesi."[153] Bu az sayıda insanın, az sayıda insanı saklayabilmesi için yeni stratejiler geliştirmesi gerekiyordu.

150 *A.g.e.*, s. 322-23.

151 *A.g.e.*

152 Ruth Andreas-Friedrich ve June Barrows Mussey, *Berlin Underground, 1938-1945* (New York, 1947), s. 77.

153 *A.g.e.*, s. 78.

Slovakya'dan Auschwitz'e giden sürgünler için ilk nakil 26 Mart 1942'deydi. Yolcuları 999 genç kadındı. Tiso'nun ülkesi, Yahudilerini kamplara gönderme konusunda Reich ve Protektora'yı hemen izlemek gibi karanlık bir şöhrete sahip oldu. Sürgünler Alman baskısı sonucunda değil Slovakya'nın talebiyle gerçekleşti. Slovak girişiminin kendi mantığı vardı. Arileştirme tedbirleri ile Yahudi mülkleri yağmalandıktan sonra, bu yoksullaştırılmış nüfustan kurtulmak için katı bir ekonomik mantık izlenmeye başlandı. 1942 yılı başında Almanlar silah fabrikaları için 20.000 Slovak işçi istedi; Tuka hükümeti 20.000 güçlü kuvvetli Yahudi teklif etti. Belli bir tereddüdün ardından Eichmann kabul etti; daha önce gördüğümüz gibi, Sovyet mahkûmların neredeyse tamamının ölümünün ardından, bu genç Yahudiler Birkenau binasının inşasını hızlandırmak için kullanılabilirdi; hatta onlarla birlikte ailelerini de alabilirdi. Slovaklar, sürgün ettikleri her bir Yahudi için 500 Reich Mark ödeyecekler (Alman giderlerini karşılamak için), bunun karşılığında Reich da sürgünlere ait mülklerin onlara kalmasına izin verecekti. Ayrıca, sürülen Yahudilerin geri dönmeyeceğine dair teminat almışlardı. Zaman içinde Eichmann'ın başka yerlerde de uygulamayı umduğu "Slovak modeli" buydu.

1942 sonunda, yaklaşık 52.000 Slovak Yahudi'si esas olarak Auschwitz'e ve kendi sonlarına sürgün edilmişti. Ama daha sonra sürgünler durma noktasına geldi.[154] Tuka aynı biçimde devam etme konusunda ısrarcıydı ama Tiso tereddütlüydü. Slovak görevlilerin rüşvet almasının ardından bir grup yerel Yahudi'nin girişimi ile Vatikan'ın devreye girmesi sonunda işe yaramıştı.

Vatikan Devlet Sekreteri Luigi Maglione, Nisan-Temmuz 1942 tarihleri arasında Slovak bakanla iki toplantı yaptı. Ancak, ikinci kez devreye giriş tarihi Nisan olduğu hâlde sürgünlerin Temmuz'a kadar sürmüş olması (Eylül ayında kısa bir süreliğine yeniden başlayacaktı), Slovak toplumunun ve dünyanın haberdar olmadığı bir diplomatik sorgulamanın –Maglione protestosunu böyle dillendirmiştir– tek başına yeterli olduğu konusunda kuşku yaratıyor.[155] Dahası, başlangıçta Slovak kilisesinin tutumu belirsizliğini korudu. Nisan 1942'de yayınlanan bir dinî bildiri Yahudilere yönelik davranışların medeni ve doğal hukuk sınırları içinde kalmasını talep ediyor ancak İsa'yı reddettikleri ve "onu çarmıha gererek alçakça öldürdükleri" için eleştirilmelerini gerekli addediyordu.[156] Fakat Trnava'dan Piskopos Pavol Janta-

154 Slovakya'daki olaylar için öncelikle bkz. Livia Rothkirchen, "The Situation of the Jews in Slovakia between 1939 and 1945", *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 7 (1998), s. 46 vd., özellikle s. 51 vd.

155 Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965* (Bloomington, 2000), s. 88.

156 *A.g.e.*, s. 89.

usch'un veya "insan olarak" Yahudiler lehine cesur bir itiraz kaleme alan küçük Slovak Lüterien Kilisesi'ninki gibi muhalif yaklaşımlar da vardı.[157] Hlinka muhafızlarının ve sürgünleri sığır kamyonlarına yüklerken muhafızlara yardım eden Alman kökenli Slovakların Yahudilere yönelik kötü davranışları inançlı Katolikler tarafından tam olarak öğrenilince, atmosfer değişmeye başladı; göreceğimiz gibi, yerel kilise bile duruşunu değiştirecekti.[158]

26 Haziran 1942'de, Bratislava Alman temsilcisi Hans Ludin Wilhelmstrasse'ye şu bilgiyi verdi: "Slovakya'dan Yahudilerin tahliyesi çıkmaza girdi. Ruhani etki ve bazı yetkililerin yoldan çıkması sonucunda, 35.000 Yahudi tahliyelerine gerek olmadığı yönünde özel bir avantaj elde ettiler. ... Yine de Başbakan Tuka sürgünlere devam etmek istiyor ve Reich'ın diplomatik baskı yoluyla güçlü bir destek vermesini talep ediyor."[159] 30 Haziran'da Dışişleri Bakanlığı Devlet Sekreteri Ernst Von Weizsäcker yanıt verdi: "Başbakan Tuka'ya, Yahudi sürgünlerinin durdurulmasının ve 35.000 Yahudi'nin dışarıda bırakılmasının, özellikle Yahudi Sorunu konusunda Slovakya'nın daha önce sergilediği işbirliği burada saygıyla karşılandığı için, Almanya'da şaşkınlık yarattığını ["kötü bir intiba bırakacaktır" şeklindeki ilk ifadenin üstü çizilerek yerine "şaşkınlık yarattığı" ifadesi konulmuş] ifade ederek talep edilen diplomatik desteği sunabilirsiniz."[160]

Ludin'in sözünü ettiği "bazı yoldan çıkmış görevliler" ifadesiyle, ultra-Ortodoks Rabbi Michael Dov Ber Weissmandel, Siyonist kadın aktivist Gisi Fleischmann ve Slovak Yahudiliğinin belli kesimlerini temsil eden diğer bireyler tarafından yönlendirilen "Çalışanlar Grubu"nun başlattığı rüşvet operasyonunun kastedildiği neredeyse kesindi. Tarihçi Yehuda Bauer tarafından derinlemesine araştırılan "Çalışanlar Grubu" Eichmann'ın Bratislava'daki temsilcisi Dieter Wisliceny'e de yüklü ödemeler yapmıştı.[161] Slovaklara rüşvet vermenin sürgünlerdeki iki yıllık duraksamaya etki etmiş olması yüksek bir olasılıktır; SS'e transfer edilen miktarların bir etkisinin olup olmadığı ise hâlâ belirsizliğini korumaktadır. Daha sonra göreceğimiz gibi, Slovakya'dan sürgünlerin tamamlanması Almanlar açısından bir öncelik taşımıyordu. Bu durum, geride kalan Slovak Yahudilerin ve belki de diğer Avrupa Yahudilerinin kendi ölümlerine sevkini ertelemeyi sağladığına inanan "Çalışanlar Grubu"nu kandırarak, SS'in daha fazla döviz sızdırmasını mümkün kılıyor olabilirdi.

---

157 *A.g.e.*

158 *A.g.e.*, s. 90.

159 Yay. haz. Ingris Krüger-Bulcke ve Hans Georg Lehmann, *Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1918-1945,* Series E, *1941-1945* (Göttingen, 1974), cilt 3, s. 65-66.

160 *A.g.e.*, s. 66, not 1.

161 Yehuda Bauer, *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945* (New Haven, 1994), s. 62 vd.

Fransa, Hollanda ve Belçika'dan sürgünlere dair önemli operasyonel kararlar, Heydrich'in ölümünden sonra, 11 Haziran'da RSHA'da Eichmann tarafından düzenlenen bir toplantıda alındı. Toplantıya katılanlar, Paris, Brüksel ve Lahey'deki SD Yahudi bölümü başkanlarıydı. Dannecker'in toplantı özetine göre, Himmler ya Romanya'dan ya da Batı'dan sürgünlerin artırılmasını istiyordu zira –askerî nedenlerle– yaz boyunca Almanya'dan sürgünlere devam etmek olanaksızdı. Erkek ve kadın sürgünler on altı ila kırk yaş aralığında olmalıydı, buna bir de ek vardı (yüzde on çalışamaz durumda Yahudi). Plan, Hollanda'dan 15.000, Belçika'dan 10.000 ve her iki Fransız bölgesinden toplam 100.000 Yahudi'yi sürgüne göndermekti. Eichmann Fransa'da da On birinci Madde'ye benzer bir yasanın geçirilmesini önerdi; bundan böyle, Fransa topraklarını terk eden tüm Yahudilerin vatandaşlıkları iptal edilecek ve mülkleri Fransa devletine aktarılacaktı. Slovakya'da olduğu biçimde, Reich'a her sürgün edilen Yahudi için yaklaşık 700 Mark ödenecekti.[162]

Açıkçası, Himmler yaz ayları boyunca düzenli Yahudi köle işgücü akışının sağlanmasını istiyordu, bu arada çalışamayacak durumdaki Polonya Yahudileri imha kamplarının tam kapasite çalışmasını sağlayacaktı. Reichsführer'in talimatları, Yahudi işçilerle ilgili gerçekleşmek üzere olan radikal politika değişikliğinin öncesindeydi. Haziran ayının ikinci yarısında, üç aylık ilk evrede Fransa'dan 40.000'den daha fazla Yahudi tutuklayıp nakletmelerinin mümkün olmadığını Almanlar anlamaya başladı; eksiği telafi için, doğrudan Alman egemenliğinin işleri kolaylaştırdığı Hollanda'dan gönderilecek sürgün sayısı 15.000'den 40.000'e çıkarıldı.[163]

Almanlar Hollanda polisinin ve devlet görevlilerinin itaatkârlığına güvenebilirdi; ülkenin Yahudileri üzerindeki pençe giderek sıkılıyordu. 31 Ekim 1941'de Almanlar Amsterdam Yahudi Konseyi'ni ülkenin tek konseyi olarak seçtiler.[164] Bundan kısa bir süre sonra Yahudi işçilerin özel çalışma kamplarına sürgünü başladı.[165] 7 Ocak 1942'de konsey ilk grup Yahudi'yi çağırdı: Sosyal yardım alan işsiz erkekler. İlerleyen haftalar boyunca Almanların işçi talebi düzenli olarak arttı ve çağırılanların oluşturduğu yelpaze genişledi.[166] Her ne kadar konsey Amsterdam ve Lahey işçi ofisleriyle eşgüdümlü çalışsa da ihbarlar esas olarak Yahudi liderlerden geliyordu. Konseye pek sıcak bakmayan tarihçi Jacob Presser, yürütülen insafsız işçi seçme kampanyasında

162 Dannecker'in 15 Haziran tarihli memorandum metni için bkz. Serge Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz: Le rôle de Vichy dans la solution finale de la question juive en France* (Paris, 1983), cilt 1, s. 202-3.

163 *A.g.e.*, s. 70 vd.

164 J. Presser, *Ashes in the Wind: The Destruction of Dutch Jewry* (Detroit, 1988), s. 92.

165 *A.g.e.*, s. 94 vd.

166 *A.g.e.*, s. 98 vd.

Asscher, Cohen ve Meijer de Vries'in rolünü vurguluyordu.[167] Konseyi dağıtmanın dışında, alternatifin ne olabileceği ise belirsizdi.

Çalışma kamplarının –aslında, Yahudi ve Yahudi-olmayan zorunlu işgücü kullanan toplama kamplarıydı ve zaman içinde çoğalan örnekleri arasında Amersfoort, Vught (Hertogenbosch yakınlarında) ve bazı küçük kamplar vardı– çalışanları genellikle Hollanda Nazileriydi ve katıksız sadizmleri Almanların ilerisindeydi. Westerborg (Temmuz 1942'den sonra Auschwitz, Sobibor, Bergen Belsen ve Theresienstadt'a nakillerde ana transit kampı olmuştu), savaşın başından beri birkaç yüz Alman Yahudi mülteci barındırıyordu; 1942'ye gelindiğinde artık "eski toprak" olmuşlardı ve Alman bir kumandanın gözetiminde kampı fiilen onlar yönetiyordu. 1942 başında yabancı Yahudiler Westerbork'a giderek daha fazla gönderilmeye başlanırken, eyaletlerden Hollandalı Yahudiler Amsterdam'da toplanıyorlardı. Transfer operasyonlarına ve boşalan Yahudi evlerinden yararlanma hakkına Hollanda polisi nezaret ediyordu. Almanlar, büyük bir gayretle mobilya ve ev eşyalarını kayıt altına alıyorlardı ve daha sonra, Rosenberg *Einsatzstab* [Özel Görev Grubu] bunları Reich'a taşıyordu. Aynı aylarda, Yahudilerle Yahudi olmayanların evliliklerini yasaklayan (diğer şeylerin yanı sıra), Nuremberg yasalarının Hollanda eşdeğeri yürürlüğe girdi.

Tüm bu olanlar Etty Hillesum için, bir çeşit ruhani rehber ve fazlasıyla kendine özgü bir psikoterapist olan Alman Yahudi mülteci Hans Spier'a duyduğu aşktan daha önemsizdi. Alman yaptırımları ona tabii ki muafiyet sağlamıyordu. 15 Nisan 1942'de, "Dün, Lippmann ve Rosenthal [varlıklarını teslim ederek], soyuldular ve avlandılar" diye not düşüyordu.[168] Yine de çoğu yaptırımı duygularının süzgecinden geçirerek algılıyordu: "Onun [Spier] Yahudi olmasından ve Yahudi bir kadın olmaktan çok mutluyum," diye yazıyordu günlüğüne 29 Nisan'da. "Onunla kalmak için her şeyi yapacağım, böylelikle bu dönemi birlikte atlatabiliriz. Bu akşam ona şöyle söyleyeceğim: Hiçbir şeyden korkmuyorum ve kendimi güçlü hissediyorum; çıplak zeminde mi uyunacağı ya da sadece belirlenmiş bazı sokaklarda mı yürüneceği, içimizde taşıdığımız zenginlikler ve imkânlar düşünüldüğünde çok küçük ve önemsiz sorunlar."[169]

Etty'nin 12 Haziran'da yazdığı not da gündelik zulümle ilgiliydi: "Ve Yahudiler artık manavlara gidemeyecek, kısa süre sonra da bisikletlerini teslim etmek zorunda kalacaklar, trenle seyahat edemeyecekler ve akşam saat 8.00'den sonra sokaklarda dolaşamayacaklar."[170] Amsterdam'dan Wester-

167 *A.g.e.*, s. 100 vd.

168 Etty Hillesum, *An Interrupted Life: The Diaries of Etty Hillesum, 1941-1943* (New York, 1983), s. 93.

169 *A.g.e.*, s. 107.

170 *A.g.e.*, s. 118.

bork'a ve Westerbork'tan Auschwitz'e sürgünlerin başlamasından bir ay önce, 20 Haziran Cumartesi günü Etty'nin düşünceleri Yahudi tutum ve tepkilerine yönelmişti: "Aşağılama her zaman iki taraf gerektirir. Aşağılayan ve kendi aşağılanmasına izin veren. İkincisi yoksa, eğer pasif tarafın aşağılanmaya karşı bağışıklığı varsa, aşağılama uçup gider. ... Biz Yahudiler bunu unutmamalıyız... Bize hiçbir şey yapamazlar, gerçekten yapamazlar. Bizi taciz edebilirler, maddi varlıklarımızı, hareket özgürlüğümüzü bizden alabilirler fakat biz kendimiz, yanlış yönlendirilmiş bir boyun eğişle en büyük varlığımızı kaybediyoruz. Zulüm görme, aşağılanma ve ezilmişlik duygumuzla bunu yapıyoruz. ... En büyük zararı kendi kendimize veriyoruz."[171]

IX

Slovakya'dan Avusturya'ya ilk nakil hareket ettikten bir gün sonra, Compiégne'de alıkonulan 1.000 Yahudi Fransa'dan Yukarı Silezya'ya gönderildi. Eichmann, Fransa'dan bu ilk sürgün için yetkiyi Wilhelmstrasse'den 1 Mart tarihinde almıştı; ayın on ikisinde IVB4 başkanı, Fransız yetkililerin talebi doğrultusunda, 5.000 kişilik yeni bir Yahudi grubunun sürülebileceğini Dannecker'e bildirdi.

Fransa'dan ilk sürgünler, ne işgal edilmiş bölgede ne de Vichy'de herhangi bir zorlukla karşılaştı. İşgal edilmiş bölgede, Wehrmacht personeline yönelik giderek artan saldırılardan daha fazla kaygı duyan Fransız yetkililerdi. Rehinelerin infazı beklenen sonucu yaratmamıştı (Aralık 1941'de doksan beş rehine öldürülmüştü, içlerinde elli sekiz Yahudi vardı). 1942 başında fazla hoşgörülü kabul edilen başkomutan Otto von Stülpnagel'in yerine, rengini Doğu cephesinde belli eden acımasız anti-Semit, kuzeni Karl-Heinrich von Stülpnagel getirildi; 1 Haziran'da, daha önce Genel Hükümet'teki Radom'da görevli olan SS generali Karl Oberg, yüksek SS ve polis şefi olarak Fransa'ya geldi.

Oberg göreve başlamadan önce, 7 Mayıs'ta Heydrich ile birlikte Fransa başkentini ziyaret etti. Fransa ve Reich arasında daha yakın bir işbirliği için ortam uygundu zira Nisan ayı sonundan beri Laval yeniden Vichy hükümetinin başına geçmişti. CGQI'da [Yahudi Sorunu Genel Komiserliği] Vallat'ın yerine çok daha azılı bir Yahudi düşmanı olan Louis Darquier de Pellepoix gelmişti ve işgal altındaki bölgede Fransız polisinin başında artık parlak ve hırslı René Bousquet vardı ve hepsi, Alman-Fransız uzlaşmasında kendi rolünü oynamaya hazırdı.

Heydrich'in ziyareti sırasında Bousquet, 5.000 Yahudi'nin daha Drancy'den Doğu'ya sürülmesi talebini yineledi. Her ne kadar Heydrich nakil im-

171 *A.g.e.*, s. 122.

kânlarının müsait olması koşuluyla anlaşmayı kabul ettiyse de Haziran ayı boyunca, her birinde yaklaşık 1.000 Yahudi bulunan dört tren Auschwitz'e doğru yola çıktı.[172]

Almanlarla Vichy arasındaki iki önemli tartışma noktası bahar sonunda hâlâ çözümlenmemişti: Sürgünlere Fransız Yahudilerinin dâhil edilmesi ve yakalama operasyonlarında Fransız polisinin kullanılması. Vichy her iki Alman talebini de kabul etmeye hazır görünmediği için Haziran'ın son haftasında ciddi bir kriz doğdu; bu durum, yeni bir değerlendirme yapmak üzere Eichmann'ın 30 Haziran'da Paris'e gelmesine yol açtı. Sonunda, 2 Temmuz'da Oberg ve yardımcılarıyla yapılan toplantıda Bousquet Almanlara teslim oldu ve ayın dördünde Vichy'nin resmî yaklaşımını açıkladı. Dannecker'in notlarına göre, "Bousquet, en son kabine toplantısında Devlet Başkanı Mareşal Pétain ve hükümetin başkanı Pierre Laval'in, *ilk adım olarak* [*dans un premier temps*], işgal altında olan ve işgal altında olmayan bölgelerdeki tüm vatansız Yahudilerin sürgününü kabul ettiğini bildirdi."[173] Her iki bölgede de Fransız polis kuvvetleri Yahudileri tutuklayacaktı.

Ayrıca, Dannecker'in 6 Temmuz'da Eichmann'la konuşmasında belirttiği gibi, tüm "vatansız" Yahudilerin (yani, daha önce Alman, Polonyalı, Çekoslovak, Rus, Litvanyalı ya da Estonyalı olan Yahudiler) sürgüne gönderilmesi söz konusu iken, işgal altında olmayan bölgedeki on altı yaş altı çocukların da sürülmesi önerisini Laval kendiliğinden yapmıştı. İşgal altındaki bölge çocuklarına gelince, Laval onların akıbetinin kendisini ilgilendirmediğini ifade ediyordu. Dannecker, ikinci evrede 1919'dan ya da 1927'den sonra vatandaşlık verilen Yahudilerin sürgüne dâhil edileceğini ekledi.[174]

Bu anlaşmada her iki tarafın gündemi farklıydı. Almanların niyeti, hem Hollanda'da hem Fransa'da, Batı'dan ilk kitlesel sürgünü başarıyla tamamlamaktı. Ellerinde, kendilerine ait yeterli polis gücü yoktu ve her bir ülke polisinin tam katılımına ihtiyaç duyuyordu. Mutlak işbirliği Laval'in tartışmasız politikası hâline gelirken, Almanya'dan bir barış anlaşması elde etmeyi ve yeni Alman güdümlü Avrupa'da Fransa'ya adil bir yer sağlamayı umuyordu. Ve 1942 baharının sonuna gelinirken, Fransız hükümetinin başı yeterince yabancı Yahudi teslim ederek Fransız Yahudilerinin kaderini belirleyecek kararları ertelemek üzere manevralar yaparken (onların sürülmesini Fransız kamuoyunun kolaylıkla kabul etmeyeceğini düşünüyordu), Hitler bir kez daha zafer yoluna girmiş görünüyordu.

---

172 Fransa'daki olaylar ve 1942 yaz başlangıcı kronolojisi ile ilgili çoğu belge için bkz. Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz*, cilt 1 (Paris, 1983).

173 *A.g.e.*, cilt 1, s. 236.

174 *A.g.e.*, s. 237.

Yahudi yıldızı Mayıs başında Hollanda'da ve bir ay sonra da Fransa'da kullanılmaya başladı.[175] Her iki ülkede de bu yaptırım, Almanya'da olduğu gibi, halkta geçici bir öfkeye ve "armalı" Yahudilere karşı duygudaşlık ifadesine yol açtı. Yine de, kurbanlara yapılan bu münferit jestler Alman politikasında en ufak bir sapma yaratmadı. Almanlar, yaptırımın uygulanması için konseye tam olarak üç gün süre verdiler. Yıldızların bu kadar kısa sürede dağıtımının imkânsızlığı anlaşılınca Ferdinand Aus der Fünten ("Göç Ofisi"nden ve giderek artan oranda Amsterdam'daki Yahudi meselelerinden fiilen sorumlu hale gelmişti) gönülsüzce süreyi uzattı; yeni saptanan gün olan 4 Mayıs'tan sonra, yıldız taşımayan Yahudilere ilişkin yaptırımlar katı bir biçimde uygulandı.[176] IVB4'ün Hollanda başkanı, 8 Haziran 1942'de kamusal tepkiye dair oldukça karışık bir rapor sundu. Zöpf, önce Yahudilerle dayanışma tezahürlerini uzunca anlatıyor ama yine de iyimser bir notla bitiriyordu: "Yıldızı önce gururla taşıyan Yahudi ırkı mensupları, İşgalci Gücün daha fazla yaptırımından korkarak alttan almaya başladılar."[177]

Yıldız 7 Haziran'da işgal altındaki Fransa'da zorunluydu. Vichy, bir Fransız hükümetinin Fransız uyruklu Yahudileri damgaladığı suçlamalarından kaçınmak için kendi topraklarında kararnameyi uygulamayı reddetti (böyle yapıyorlardı zira Almanya ile müttefik ülkelerin yanı sıra tarafsız ülkelerin hatta düşman ülkelerin Yahudi vatandaşları yıldız kararnamesinden Almanlar tarafından muaf tutulmuştu). İşgal altındaki bölgede bulunan bazı üst düzey görevlilerin Yahudi eşlerine muafiyet sağlamak üzere Vichy'nin Almanlara yalvarılmış olması da ironik ve fazlasıyla utanç vericiydi. Mesela Pétain'in Paris temsilcisi anti-Semit ve bilfiil işbirlikçi Fernand de Brinon, karısı Née Frank için bu yardımı istemek zorunda kalmıştı.[178] Katolik aydınların, komünistlerin ve birçok öğrencinin Alman yaptırımları karşısındaki tepkileri özellikle olumsuzdu.[179] Yahudiler de, toplumun bir kısmının ruh halini anladılar ve en azından başlangıçta, yıldızı gururla ve meydan okurcasına taşıdılar.[180]

Aslında Fransız yaklaşımına dair belirtiler çelişkiliydi. Bielinky 20 Şubat'ta, "Profesör Lazare Lévy Konservatuvar'dan atıldı" diye not düşüyordu. "Konservatuvardaki tek Yahudi oydu ve eğer Yahudi olmayan meslektaşları onun kalması yönünde istek belirtselerdi profesör olarak kalırdı. Ancak ha-

175 Hollanda'da yıldız kullanımı konusunda bkz. Bob Moore, *Victims and Survivers: The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940-1945* (Londra, 1997), s. 86 vd. Fransa için bkz. Michael R. Marrus ve Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews* (New York, 1981), s. 234 vd.

176 Moore, *Victims and Survivors*, s. 85-89.

177 Presser, *Ashes in the Wind*, s. 124-26.

178 Michael R. Marrus ve Robert O. Paxton, *Vichy et les juifs* (Paris, 1990), s. 236-37.

179 Renée Poznanski, *Être juif en France pendant la Seconde Guerre mondiale* (Paris, 1994), s. 358.

180 *A.g.e.*

rekete geçmediler; korkaklık vatandaşlık meziyeti hâline geldi."[181] 16 Mayıs'ta Bielinky Paris kültürel hayatındaki ilginç tutarsızlıklardan söz ediyordu: "Yahudiler her yerden uzaklaştırılıyor ancak René Juliard, Elian J. Finbert'in yeni kitabı *La Vie Pastorale*'i yayınladı. Finbert Rus asıllı bir Yahudi ve Mısır'da büyümüş. Toplama kampında yaşamak için de yeterince genç. ... Her ne kadar Yahudilerin hiçbir yerde işlerini sergilemelerine izin verilmese de Salon'da [Paris'te, yılda iki kez düzenlenen en büyük resim sergisi] Yahudi sanatçılar görmek mümkün. 'Yahudi ırkına' mensup olmadıklarına dair imza atmak zorunda kaldılar. ... 18 Mayıs'ta, Salle Gaveau'da [Paris'te ünlü bir konser salonu] Romanyalı bir Yahudi olan Boris Zadri'nin konser vereceği duyuruldu."[182] 19 Mayıs'ta Bielinky bir odacının dillendirdiği görüşü kayıt altına alıyordu: "Yahudilere yapılan gerçekten iğrenç. ... İstenmiyorlarsa Fransa'ya girişlerine izin verilmeyecekti; bunca yıldır kabul gördülerse, o zaman herkes gibi yaşamalarına izin verilmeli. ... Ayrıca biz Katoliklerden de daha kötü değiller."[183] Haziran ayı başından itibaren Bielinky'nin günlüğünde, gündelik karşılaşmalar sırasında kendisine ve diğer yıldız taşıyan Yahudilere hitaben söylenmiş çok sayıda duygudaşlık ifadesi kaydedilmişti.[184]

Yine de, bireysel duygudaşlık tezahürleri anti-Yahudi yaptırımlara dair kamuoyunda bir değişimin göstergesi değildi. Yıldız kullanımına ve bundan kısa süre sonra başlayan sürgünlere gösterilen olumsuz tepkiye rağmen geleneksel anti-Semitizm, her iki bölgede de, bir dip akıntısı olarak varlığını sürdürüyordu. Ancak hem Almanlar hem de Vichy, halkın yabancı ve Fransız Yahudilere farklı tepki verdiğinin farkındaydı. Mesela, 2 Temmuz 1942'de Berlin'e gönderilen bir araştırma metninde yabancı Yahudi akınının tetiklediği bir "anti-Semitizm" kabarması vurgulanıyor ve aynı gün Oberg ve Bousquet arasında varılan anlaşmada olduğu gibi, halk arasında "doğru psikolojik etkiyi" yaratmak için sürgünlere yabancı Yahudilerden başlanması öneriliyordu.[185]

Yazar Pierre Drieu la Rochelle, 8 Kasım 1942'de, "Yahudilerden nefret ediyorum" diyerek günlüğüne sırrını döküyordu. "Onlardan nefret ettiğimi her zaman biliyordum."[186] Bu durumda, Drieu'nun öfke patlamaları en azından günlüğünde gizli kalıyordu. Ancak savaşın hemen arifesinde yazdığı ve Fransız edebiyatının klasikleri arasına girecek olan otobiyografik romanı

181 Bielinky, *Journal*, s. 191.

182 *A.g.e.*, s. 209.

183 *A.g.e.*, s. 209-10.

184 *A.g.e.*, s. 214 vd.

185 Nuremberg doc. NG-183, *The Ministries Case*, s. 235.

186 Pierre Drieu la Rochelle, *Journal, 1939-1945*, yay. haz. Julien Hervier (Paris, 1992), s. 302.

Gilles'de çok daha az temkinliydi (ama daha az aşırıya kaçıyordu). Döneminin bazı edebiyatçılarıyla kıyaslandığında Drieu aslında ılımlı sayılabilirdi. 1942 baharında yayınlanan *Les Decombres*'te Lucien Rebatet çok daha Nazi tarzı bir anti-Yahudi öfke sergiliyordu: "Fransız entelektüel hayatındaki Yahudi ruh, en ince köklerine kadar sökülüp atılması gereken bir zehirli ottur. Toplumda çöküşe hizmet eden çoğu Yahudi ya da Musevi edebiyat, resim ve müzik eserleri için *auto da fe* [ateşe atıp yakma] istenmelidir."[187] Rebatet'in Yahudiler konusundaki tavrı Hitler'in Reich'ına kayıtsız şartsız sadakatin ayrılmaz bir parçasıydı: "Almanya'nın zaferini istiyorum çünkü sürdürdükleri savaş benim savaşım, bizim savaşımız. ... Almanya'ya hayranlık duymamın sebebi Almanya olması değil Hitler'i çıkarmış olması. Övüyor olmam, arzularımın cisimleşmiş halini gördüğüm bir siyasi lideri kendisi için yaratmayı bilmiş olması nedeniyledir. Hitler'in kıtamız için görkemli bir gelecek tasarladığını düşünüyor ve bunu gerçekleştirmesini hararetle istiyorum."[188]

Bu anti-Semit topluluğun belki de en önemli (edebi açıdan) yazarı olan Céline, aynı temaları çok daha yakıcı bir biçimde ele alıyordu; ancak manik tarzı ve çılgınca taşkınlıkları onun bir ölçüde yalnız kalmasına sebep oluyordu. Aralık 1941'de Alman romancı Ernst Jünger Paris Alman Enstitüsü'nde Céline ile karşılaştı: Jünger'e, "askerlerin Yahudileri vurmamasına, asmamasına ve imha etmemesine nasıl hayret ettiğini ve afalladığını söylüyordu – süngü kullanmasına izin verilen birinin bundan sınırsızca yararlanmamasına hayret ediyordu." Kendisi Nazi olmayan ama buna karşın şiddete dair konularda uzman olan Jürgen, Céline ve –şüphesiz– kendi yurttaşlarının büyük bir bölümü için çarpıcı bir tanımlama yapıyordu: "Böyle insanlar tek bir melodi duyarlar ama bu sürekli yinelenen bir melodi olmalıdır. Biri parçalarına ayırana kadar işini yapmaya devam eden makineler gibidirler. Böylesi zihinlerin bilimden –sözgelimi biyolojiden– bahsetmeleri gariptir. Bilimi bir Taş Devri insanı gibi kullanırlar; sadece başkalarını öldürmenin bir aracıdır."[189]

Robert Brasillach dışarıdan bakıldığında daha nazik görünüyordu fakat anti-Yahudi nefreti, aşırılıkta ve ısrarcılıkta Céline'den ya da Rebatet'ten daha az değildi. *Je Suis Portout*'taki anti-Yahudi tiratları 1930'larda başladı ve ona göre Alman zaferlerine ve Alman egemenliğine yönelik esrik hayranlığın açıkça erotik bir boyutu vardı: 1944'te "Farklı kanaatlere sahip Fransızların hepsi son yıllarda, az veya çok, Almanlarla düşüp kalkıyorlar," diye ya-

---

187 Lucien Rebatet, *Les Décombres* (Paris, 1942), s. 568-69 (tercüme edildiği kaynak David Carroll, *French Literary Fascism: Nationalism, anti-Semitism, and the Ideology of Culture* [Princeton, 1995], s. 212).

188 *A.g.e.*, s. 605 (Carroll, *French Literary Fascism*, s. 211).

189 Aktarıldığı kaynak Frédéric Vitoux, *Céline: A Biography* (New York, 1992), s. 378.

zıyordu, "ama tatlı anıları olacak."[190] Brasillach Yahudilerle ilgili Fransız ve Alman politikalarını her adımda alkışlıyordu ancak uygulanan Fransız yaptırımları ona bazen çok yetersiz görünüyordu: 25 Eylül 1942'de *Je Suis Partout*'a yazdığı bir makalede "Aileler bir arada tutulmalı ve Yahudi çocuklar ebeveynleri ile birlikte sürgün edilmeli" talebini dillendiriyordu.[191]

Fransız toplumunun onları siyasal olarak destekleyen sınırlı bir kesiminin ötesinde, Parisli işbirlikçilerin saçtığı zehirli anti-Semitizmin kamuoyunu ne denli etkilediğini saptamak güç. Her ne olursa olsun, Rebatet'in *Les Décombres* kitabı hızla bestseller oldu ve çok yüksek fiyatına rağmen 200.000 sattı (kitap için verilen siparişlere göre). İşgal altındaki Fransa'nın en önemli yayıncılık başarısı bu kitap oldu.[192]

Les Décombres'i yayınlayan işbirlikçiliği ile bilinen Denoël idi. Daha saygın yayınevleri bu şartlarda kâr edebilmek için başka yollar buluyorlardı. Mesela 20 Ocak 1942'de Gaston Gallimard, daha önce Yahudilere ait olan Calmann-Lévy yayınevini alabilmek için bir teklifte bulundu. Calmann-Lévy geçici yönetimine ve bir kopyası da CGQJ'ye gönderilen taahhütlü mektupta Gallimard şu ifadeleri kullanıyordu: "Calmann-Lévy adıyla bilinen yayınevi ve kitap satış firmasını satın almak üzere teklifimizi sunuyoruz. ... Teklifimiz nakit olarak ödenecek iki milyon beş yüz bin franktır. Konulan şarta göre, Librairie Gallimard (Éditions de la Nouvelle Revue Française) Calmann-Lévy şirketini bünyesine katmayacaktır. Özerk kalacak şirketin kendi yayın kurulunda, hiç şüphesiz Sayın Baylar Drieu la Rochelle ve Paul Morand [yine bilinen bir anti-Semit] yer alacaktır. Bu vesileyle bildirmek isteriz ki Librairie Gallimard... Ari bir firmadır ve Ari sermaye ile desteklenmektedir."[193]

1942 yılının ilk altı ayında UGIF-Kuzey de UGIF-Güney de [Fransız Yahudileri Birliği-Kuzey/Güney] fazla bir rol oynamadı. İşgal edilmiş bölgede, Almanlar tarafından bir milyar frankla cezalandırılmış olan konsey, esas olarak, yoksullaşan topluma yeni ağır vergiler yüklemeden Fransız bankalarından alınan borçları geri ödemenin yolunu arıyordu. Güneyde durum biraz daha sakindi ama her iki konsey de, giderek artan sosyal yardım gereksinimlerini karşılamaya çalışmanın dışında, çok daha fazla zamanı Almanlardan ya da CGQJ'den gelen her çeşit talebi savuşturmakla, Consistoire'ın yarattığı güçlüklerle ve Federasyon'un muhalif liderleriyle uğraşarak harcıyorlar-

190 Aktarıldığı kaynak Carroll, *French Literary Fascism*, s. 121.

191 *A.g.e.* s. 275.

192 Özellikle bkz. Robert Belot, "Lucien Rebatet, ou L'Antisémitisme comme Événement Littéraire", *L'Antisémitisme de plume, 1940-1944: Études et documents*, yay. haz. Pierre André Taguieff (Paris, 1999), s. 217 vd. Aynı zamanda bkz. Robert Belot, *Lucien Rebatet: Un itinéraire fasciste* (Paris, 1994).

193 Pierre Assouline, *Gaston Gallimard: A Half-Century of French Publishing* (San Diego, 1988), s. 279.

dı.[194] Lambert 29 Mart 1942'de düştüğü notta, "çok zengin Yahudiler, Consistoire'ın çoğunluğu," diyordu, "Birliğin (UGIF) onları yoksullar için çok fazla ödeme yapmaya zorlayacağından korkuyorlar ve skandala bakar mısınız: Birkaç genç Türk'ün teşvikiyle, paralarını Birliğin parçası olan sosyal yardım kuruluşlarına bırakacaklarına "Amitiés Chrétiennes"e vermeyi tercih ediyorlar.[195]

X

1941 yaz ve sonbaharında Vilna Yahudi nüfusunun çoğu öldürüldükten sonra, 1942 yılı başında sakin bir döneme (on sekiz ay sürecekti) girildi. Kruk ve Rudashevski artık "günlük olayları" her zaman olduğundan daha fazla kayıt altına alıyorlardı. Günlük olaylar olağan sefaletin yanı sıra pek beklenmedik ikilemler de sunuyordu: Mesela gettoda tiyatroya izin verilmeli miydi? Bundist-sosyalist geleneğe mensup bir ahlâkçı olan Kruk dehşete düşmüştü: "Bugün," diyordu 17 Ocak tarihli notunda, "gettodaki bir Yahudi sanatçılar grubunun kurucularından, Rudnicka 6'daki Real Gymnasium konferans salonunda 18 Ocak Pazar günü yapılacak birinci yerel sanat çevresi gecesi için resmî davet aldım. Sadece şenlik ile ilgili değil ama tüm olup bitenle ilgili, kişisel olarak, hakarete uğradığımı hissettim. Bütün gettolarda eğlenebilirsiniz ve sanat icra etmek de doğru bir iş. Ancak burada, Vilna Gettosu'nun kederli ortamında, 76.000 Vilna Yahudi'sinden 15.000'inin kaldığı Ponar'ın gölgesinde – şu anda ve burada bu bir yüz karası. Tüm duygularımıza bir saldırı. Ancak, biliyoruz ki bu gecenin gerçek düzenleyicisi Yahudi polisi. Ayrıca konsere önemli konuklar, Almanlar gelecek. Parlak Alman şarkıcı Lyuba Bewicka repertuvarında birkaç Yahudi şarkısı bulundurmaya çalışıyor. Ne olur ne olmaz, maazallah bir Alman'ın isteyeceği tutar! ... Mezarlıkta eğlence düzenlenmez.

Örgütlü Yahudi emek hareketi (Bund) davete boykotla cevap vermeyi kararlaştırdı. Hiçbiri bu 'kargaların konserine' gitmeyecek. Ancak tüm getto sokaklarında bildiriler dağıtılmalı: 'Bugünkü konser hakkında. Mezarlıkta eğlence düzenlenmez!' Polis ve sanatçılar kendilerini eğlendirecek, Vilna gettosu yas tutacak."[196]

194 Richard I. Cohen, *The Burden of Conscience: French Jewish Leadership During the Holocaust* (Bloomington, 1987), s. 71 vd, 116 vd.

195 Raymond-Raoul Lambert, *Carnet d'un témoin: 1940-1943*, yay. haz. Richard I. Cohen (Paris, 1985), s. 163. Consistoire'ın genel tutumuyla ilgili Lambert'in yazdıklarının çoğu doğru; ancak "l'Amitié Chrétienne" için yapılan bağışlar, örgütün desteklediği Yahudi çocuklara maddi yardım amacını taşıyordu. Bkz. Simon Schwarzfuchs, *Aux Prises avec Vichy: Histoire politique des Juifs de France, 1940-1944* (Paris, 1998), s. 263.

196 Herman Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939-1944*, yay. haz. Benjamin Harshav (New Haven, 2002), s. 173-74.

Bund'un başlangıçtaki vicdani rahatsızlığına karşın, 1942 boyunca ve 1943 başında gettoda yoğun kültürel faaliyetler gerçekleştirildi: Günün kayıtlarından anlaşıldığına göre, "Mart [1942] ayındaki kültürel etkinlik sayısı özellikle yüksek oldu. Gettodaki tüm uygun tesisler, örneğin tiyatro, lise, gençlik kulübü, okul civarları kullanıldı. Her Pazar, iki binden fazla katılımcıyla altı yedi etkinlik gerçekleşiyor." Ancak mekân yokluğu kısa süre sonra sorun olmaya başladı: "Ay sonunda kültür departmanı bazı tesisleri, örneğin liseyi, 2 No'lu okulu, 2 No'lu çocuk yuvasını ve 1 No'lu okulun bir kısmını şehir dışından gelen Yahudilere bırakmak zorunda kaldı. Bu, okulların, spor bölümünün ve binasında spor faaliyetleri ve işçi toplantıları yapan tiyatronun faaliyetlerini büyük ölçüde etkileyecek." Raporun kütüphane faaliyetleri ile ilgili bölümü, 1 Nisan tarihi itibarıyla kütüphanenin 2.592 [abone olmuş] okuyucusu olduğunu gösteriyor. "Okuma salonlarını günde ortalama 206 kişi ziyaret ediyor (Şubat ayında 155). ... Ay boyunca arşive 101 belge girdi. Bunun yanında, 124 folklorik eşya toplandı."[197]

Kovno'da, bu soluklanma süresinde bile Alman mevcudiyeti Vilna'ya kıyasla daha doğrudandı. 13 Ocak 1942'de, Yahudi bölgesi içinde Alman Getto Muhafızlığı kuruldu.[198] Ayrıca, bölge Almanları da daha yaratıcıydı: "Tüm kedi ve köpeklerin Veliounos caddesindeki küçük sinagoga getirilmesi emredildi ve orada öldürüldüler [kedi ve köpek ölüleri birkaç ay boyunca sinagogda kaldı; Yahudilerin onları dışarı çıkarması yasaklanmıştı]"[199] diye yazıyordu Tory 14 Ocak'ta. 28 Şubat'ta düştüğü not ise şöyleydi: "Rosenberg teşkilatı temsilcisi Dr. Benker'in talimatı üzerine gettodaki istisnasız tüm kitapların teslim edilmesi için bugün son gün." (Benker, kitapları teslim etmeyenlerin ölümle cezalandırılacağı tehdidini savurmuştu.)[200]

XI

1942 başından itibaren Werthegau ve Genel Hükümet'te Yahudilere yönelik kitle katliamları yaygınlaşırken toptan yok etme günleri de hızla yaklaşıyordu. İstisnai ve istisnai derecede de görünür olan Alman vahşetinin, Polonyalı çoğunluğun Yahudi vatandaşlarına karşı geleneksel tutumu üzerinde bir etkisi olup olmadığı merak edilebilir. Bunun cevabı olumsuz görünüyor.

197 Konseyin kültür departmanı başkanı G. Jaszunski'nin yazdığı raporun yeniden yayınlandığı kaynak, yay. haz. Lucy S. Dawidowicz, *A Holocaust Reader* (New York, 1976), s. 208 vd.

198 Avraham Tory, *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary*, yay. haz. Martin Gilbert ve Dina Porat (Cambridge, MA, 1990), s. 67.

199 *A.g.e.*

200 *A.g.e.*, s. 72.

"Sadece Polonya'da" diye yazıyordu Alexander Smolar 1980'lerde, "anti-Semitizm vatanseverlikle (bu ilinti 1939-1941 Sovyet işgali döneminde önemli ölçüde güçlenmişti) ve aynı zamanda demokrasi ile bağdaştırılabilir. Anti-Semit Milli Demokratik Parti hem Londra'daki Polonya hükümetinde hem de Polonya'daki yer altı örgütlenmesi bünyesinde temsil ediliyordu. Polonya anti-Semitizminin gelişmesini kolaylaştıran tam da Alman işbirlikçiliği ile lekelenmemiş olmasıdır – sadece sokaklarda değil ama aynı zamanda yer altı yayıncılığında, siyasal partilerde ve silahlı kuvvetlerde."[201]

Smolar'ın söylediklerini aktaran Polonsky, bu savı başka bir biçimde ifade ederken şuna dikkat çekiyor: "Sosyalist ve demokratik örgütler gelecekte özgürleşecek Polonya'da Yahudilere tam eşitliği savunmaya devam ederken, savaş öncesinin anti-Semit partileri, sadece Nazilerin de anti-Semit olmasından hareketle Yahudi düşmanlıklarını terk etmiyorlardı."[202] Anti-Semit kampla kıyaslandığında sosyalist ve demokratik örgütler azınlığı temsil ediyorlardı. Ayrıca anti-Semitlerin kendi aralarında da nüanslar vardı. Mesela, 1942'de, sürgün hükümeti koalisyonuna bağlı Hıristiyan Demokrat Emek Partisi gazetesi *Narod* tutumunu olabildiğince açık bir dille ifade ediyordu: "Bugün Yahudi Sorunu yakıcı bir konudur. Yahudilerin siyasal haklarını ve kaybettikleri mülklerini geri alamayacağında ısrar ediyoruz. Ayrıca, gelecekte ülkemiz topraklarını tümüyle terk etmeliler. Bir kez Yahudilerin Polonya'yı terk etmesini istediğimizde geleceğin Slav milletleri federasyonu [gazete bunu destekliyor] topraklarında da onlara müsamaha edemeyeceğimiz gerçeği konuyu biraz daha karmaşık hâle getiriyor. Bunun anlamı, Orta ve Güney Avrupa'yı Yahudi unsurundan temizlememiz gerektiğidir ki bu da 8-9 milyon Yahudi'nin tahliyesi demektir."[203]

Ilımlı anti-Semit kabul edilen *Narod*'da ifade edilen görüşler, Polonyalı savaş öncesi faşistlerin yayın organı olan *Szaniec*'in Ocak 1942'nin aynı günlerinde savunduklarından farklı mıdır? *Szaniec* meseleyi şöyle ortaya koyuyor: "Yahudiler her zaman ve her yerde bize karşıydılar, karşılar ve karşı olacaklar. O zaman şu soru ortaya çıkıyor, Polonyalılar Yahudilere nasıl davranmalı. ... Bizim ve muhakkak ki Polonya toplumunun yüzde doksanının bu soruya tek bir cevabı var: Düşman gibi."[204]

Szaniek'in vurgulu tespiti, aslında genel kabul gören bakış açısını ifade ediyor gibi görünüyor. Almanların anti-Yahudi propagandası bile çoğu Polonyalı tarafından açıkça benimseniyor ve içselleştiriliyordu. 16 Ocak 1942'de,

201 Aktarıldığı kaynak Antony Polonsky, "Beyond Condemnation, Apologetics and Apologies: On the Complexity of Polish Behaviour toward the Jews during the Second World War", *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*, cilt 5, yay. haz. David Cesarani (New York, 2004), s. 46.

202 *A.g.e.*, s. 47.

203 *A.g.e.*

204 *A.g.e.*

Kielce bölgesinden genç günlük yazarı Dawid Rubinowicz, o gece yakın bir yerleşim olan Bielce'nin belediye başkanı tarafından evlerine yapılan ziyareti aktarıyordu: "Babam votka getirdi ve birlikte bitirdiler çünkü [belediye başkanı] biraz üşümüştü. ... Düşman oldukları için bütün Yahudilerin öldürülmesi gerektiğini söyledi. Keşke evimizde söylediklerinin bir kısmını yazabilseydim ama yazamam."[205] Alman anti-Yahudi posterleri en küçük köylerin bile duvarlarını süslüyordu ve bu halkın hoşuna gidiyordu. Dawid 12 Şubat'ta "köy Polisi"nin astığı bir posteri anlatıyordu: "Bir Yahudi kıyma çekerken görülüyor ve kıyma makinesine bir fare atıyor. Diğer bir tanesi elindeki kovadan sütün içine su karıştırıyor. Üçüncü resimdeki Yahudi ayaklarıyla hamur yoğururken, ayaklarında ve hamurda kurtçuklar geziniyor. İlandaki başlık şöyle: 'Yahudiler Düzenbazdır. Sizin Tek Düşmanınız.' Her bir karikatürü yorumlayan kısa bir şiir var; son iki satırı 'şiirin' bütünündeki tonu açıklıyor: 'Ev yapımı ekmeklerini kurtçuklar bürüyor/Çünkü onlar hamuru ayaklarıyla çiğniyor.' Köy polisi bunları asarken," diye devam ediyordu Dawid, "başkaları da geldiler ve kahkahaları, Yahudilerin bu günlerde yaşadığı utançtan dolayı başımı ağrıttı."[206]

İzleyen haftalar ve aylar boyunca Dawid'in günlüğünde devamlı olarak bölgelerini saran cinayet silsilesine değiniliyordu. 1 Haziran tarihli günlük kaydı alışılmadık bir cümleyle başlıyordu: "Mutlu bir gün." Dawid'in tutuklanan babası geri dönmüştü. Ama daha sonra ton değişiyordu: "En önemli ve en berbat haberi yazmayı unuttum. Bugün iki kadın kırlara doğru gitmişler. Kötü bir tesadüf eseri Rudki'den Bodzentyn'e giden Almanlar varmış. İki kadın Almanları görünce kaçmaya başlamışlar ancak yakalanmış ve tutuklanmışlar. Onları oldukları yerde, köyde öldürmek istemişler ancak belediye başkanı izin vermemiş. Ormana götürüp orada vurmuşlar. Onları mezarlığa gömmek üzere Yahudi polisi derhal oraya gitti. Araba döndüğünde kan içindeydi. Kim..."[207] Dawid Rubinowicz'in günlüğü burada, cümle ortasında kesiliyor.

Dawid apaçık anlatımıyla olayları sanki gözü önünde olmuş gibi betimliyor. Polonya eyaletlerinde yaşayan, biraz daha "sofistike" ve birkaç yaş daha büyük diğer Yahudi günlük yazarları daha reflektif yazıyorlardı. Fakat ister Kielce'de olsunlar ister birkaç yüz mil ötedeki komşu bir yerleşimde, hepsinin günlükleri aynı ay içinde, Haziran 1942'de aniden kesiliyordu. Bahar aylarına girilirken Stanislawów'dan Elisheva, kendi kroniklerine adı meçhul bir arkadaşının notlarını ekliyordu: "Tamamen tükenmiş durumdayız," diye yazıyordu "misafir günlükçü" 13 Mart 1942'de. "Sadece bir şeylerin değişeceğine dair hayallerimiz var; bizi hayata bağlayan bu umut. Kendisi de

205 Dawid Rubinowicz, *The Diary of Dawid Rubinowicz* (Edmonds, WA, 1982), s. 38.

206 *A.g.e.*, s. 43.

207 *A.g.e.*, s. 85-87.

sönmekte olan bir hayalin gücüyle ne kadar daha yaşayabiliriz? Bazen gettoda mezarların kazıldığına dair söylentiler dolaşıyor. Genç ya da yaşlı olsun, güçlü görünen insanlar dedikodulara teslim oluyorlar. Bu korkunç bir duygu. Boğazınızda bir ilmek olduğunu hissediyorsunuz ve muhafızlar dikkatle sizi izliyor, diğer yandan, sağlıklı ve güçlü olduğunuz için uzun bir hayat yaşayabileceğinizin ancak insani haklarınızdan mahrum olacağınızın farkında oluyorsunuz. ... Dün Elsa [Elisheva] açlıktan ölen adamın tabuta sığmadığını ve bu nedenle bacaklarının kırıldığını söyledi. İnanılır gibi değil!"[208]

14 Mayıs'ta Elisheva Stanislawów'daki durumun Mart sonunda aniden değiştiğini anlatıyordu: "Mart'ta başladı. Ari taraftaki tüm engelliler öldürüldü. Bu, kaygı verici bir şeyin yaklaşmakta olduğunun işaretiydi. Ve bu bir felaketti. 31 Mart'ta engelli ve yaşlıları aramaya başladılar ve daha sonra birkaç bin genç ve sağlıklı insanı da aldılar. Tavan arasında saklanıyorduk ve pencereden Rudolfsmühle'den [geçici bir Alman hapishanesi] ayrılan Macar Yahudilerinin [Macaristan'dan Galiçya'ya 1941 yazı sonunda getirilmişlerdi] nakledilişlerini gördüm. Yatak çarşaflarına sarınmış yetimhane çocuklarını gördüm. Getto civarındaki evler ateşe verilmişti. Silah seslerini, çocuk ağlamalarını, annelerin çığlıklarını ve Almanların komşu binalara giriş gürültülerini duydum. Biz hayatta kalmayı başardık."[209]

Elisheva 9 Haziran'da kendi hayatının kurtulmasının sadece geçici bir rahatlama olduğunu itiraf ediyordu: "Evet, tüm bu yazılıp çizilenin bir anlamı yok. Gerçek şu ki kurtulamayacağız. Benim bilgece yazılarım olmasa da dünya her şeyi öğrenecek. Yahudi Konseyi üyeleri hapse atıldılar. Canları cehenneme, hırsızlar. İyi de bu bizim için ne anlama geliyor? Rudolfsmühle sonunda tasfiye edildi. Sekiz yüz kişi mezarlığa götürüldü [Stanislawów'un öldürme alanı]. ... Durum umutsuz ama bazıları düzeleceğini söylüyor. Öyle umalım! Savaştan sonra hayatta kalabilmek bunca dert ve acıya değer mi? Bundan şüpheliyim. Yine de hayvan gibi ölmeyi istemiyorum."[210] Elisheva'nın günlüğü on gün sonra bitiyor. Elisheva'nın hangi koşullarda öldüğü bilinmiyor. Günlüğü Stanislawów mezarlığına giden yol üstündeki bir hendekte bulundu.[211]

Lodz'da, Sierakowiak Mart ayı ortalarında yeniden kayıt tutmaya başladı. Saraçhanesinde, kendisi gibi "atölye işçileri" (kategori A) için yeterli yiyecek olduğu anlaşılıyor. 26 Mart'ta yazdığı notta, "atölyeler çok büyük siparişler

208 Alexandra Zapruder, *Salvaged Pages. Young Writers' Diaries of the Holocaust* (New Haven, 2002), s. 322-23.

209 *A.g.e.*, s. 325.

210 *A.g.e.*, s. 327.

211 *A.g.e.*, s. 306.

alırken bir yandan da sürgünler devam ediyor ve birkaç ay sürecek kadar çok iş var" diyor.[212] 3 Nisan'da sürgünler geçici olarak durduruldu. Günlük yazarının o günkü kaydı şöyle: "Sürgünler yine durduruldu ama ne kadar süreceğini hiç kimse bilmiyor. Kış, kalın bir kar örtüsüyle geri döndü. Rumkowski Pazartesi günü gettonun temizleneceğini haber veren bir duyuru astı. Sabah sekizden akşamüstü üçe kadar, on beş-elli yaş arası tüm getto sakinleri binaları ve çevreyi temizleyecekler. Başka hiçbir yerde iş olmayacak. Ama benim tek derdim, atölyemde çorba olması."[213]

1942 Mayıs ayı ortasında Lodz'dan gönderilen sürgün sayısı 55.000'i buldu.[214] 4-15 Mayıs tarihleri arasındaki son dalga, sadece gettoda bulunan 17.000 "Batı Yahudi'sinden" o sırada hâlâ hayatta olan 10.600 kişiyi kapsıyordu.[215] Hiçbir Batı Yahudi'sinin neden daha önceki sürgünlere dâhil edilmedikleri ve neden Mayıs başındaki sürgünde sadece onların yer aldığı net olarak bilinmiyor. Tarihçi Avraham Barkai, çeşitli olasılıkları değerlendirdikten sonra, baştaki ertelemenin Alman talimatlarının muhtemel bir sonucu olduğu yorumunu yapıyor: Reich'tan sürgünlerin düzenli akışını güvence altına almak için, Lodz hakkında söylentilerin yayılmasından kaçınmak zorunluydu.[216] Daha önce gördüğümüz gibi, Hitler'in yeni yargı gücü de duruma bir açıklık getirebilir zira Lodz'dan Chelmno'ya sürülen Alman Yahudileri, yine Büyük Almanya sınırları içinde kalan bir imha tesisine gönderilen Alman vatandaşlarıdır. Ne olursa olsun, engeller kaldırılmaya çalışılırken, Almanların, çoğu işgücüne katılamayacak durumda olan yaşlı Yahudilerden kurtulmaya karar vermiş olabilecekleri ihtimal dâhilindedir. Her ne kadar "yeni gelenlere" yönelik giderek artan nefretini gizlemese de Rumkowski'nin bu kararda dahli var mıdır bilmiyoruz.[217]

"Batı Yahudilerinin" yaklaşan "yeniden iskânı" Nisan'ın son günlerinde ilan edildi. Hâlâ ellerinde bulunan eşyalarını yanlarında götürebilmek için hiç vakit kaybetmeden başladıkları çılgınca çaba, bavul götürmenin yasak olması nedeniyle daha da artıyordu. Kronik yazarlarının gözünde bu sürgünler özellikle acınası bir kalabalıktı: "Son günlerin deneyimini kazanan bazı insanlar, birkaç elbiseyi ve çamaşırı sıklıkla da iki paltoyu üst üste giymek gibi bir eski düşünceye kapılıyorlardı. İlk paltoya taktıkları kuşağa faz-

212 Sierakowiak, *Diary*, s. 149.

213 *A.g.e.*, s. 151.

214 Yay. haz. Lucjan Dobroszycki, önsöz, *The Chronicle of the Lódz Ghetto, 1941-1944* (New Haven, 1984), s. xx.

215 Avraham Barkai, "Between East and West: Jews from Germany in the Lodz Ghetto", *Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*, yay. haz. Michael R. Marrus (Westport, CT, 1989), s. 418.

216 *A.g.e.*, s. 420.

217 *A.g.e.*, s. 419 vd.

ladan bir çift ayakkabı ve diğer küçük eşyalar bağlıyorlardı. Ölü gibi beyaz ya da mum gibi sararmış, şişmiş ve çaresiz yüzleri, orantısız derecede kalınlaşmış ve kendi ağırlığıyla eğilip bükülen vücutlarından ayrıymışçasına sağa sola sallanıyordu. Tek bir düşünce onları ele geçirmişti: Sahip olduklarından geriye kalan az miktardaki eşyayı kurtarmak, güçlerinin son damlasını tüketmek pahasına. Bazı insanlar katıksız bir çaresizliğin pençesine düşmüşken bazıları hâlâ bir şeylere inanıyordu."[218]

Aynı dönemde Warthegau'nun küçük yerleşimlerinden (esas olarak Pabianice ve Breziny'den) gelen Yahudiler de gettoya yerleşti. "Resmî" kronik yazarlarından biri (Bernard Ostrowsky), 21 Mayıs'ta, Pabianice'den gelen binin üzerinde kadının yerleştirildiği mülteci barınağını ziyaret etti: "Her odada, her bir köşede, çocukları için yas tutan ve hıçkırıklarla sarsılan anneler, kız kardeşler, büyük anneler görülüyor. On yaşın altında bütün çocuklar bilinmeyen bir yere gönderilmiş [Chelmno]. Bazıları üç, dört hatta altı çocuğunu kaybetmiş."[219] Ostrowski iki gün sonra devam ediyordu: "Yakın zamanda Pabianice gettosuna yerleştirilmiş Yahudiler, Lodz yönünde Pabianice'ye üç kilometre mesafedeki Dobrowa köyünde yakın zamanda eski giysiler için depolar kurulduğunu gördüler. ... Kamyonlar her gün Dobrowa'ya paketler, sırt çantaları ve çeşitli kolilerden oluşan bir yığın getiriyorlar. Her gün bu malların tasnifi için Pabianice gettosundan otuz kadar Yahudi gönderiliyor. Diğer şeylerin yanı sıra, atılmış kâğıtların arasında, cüzdanlardan düşmüş bize ait Rumkiler [Lodz gettosunda kullanılan para, chiamki olarak da bilinir] olduğunu fark etmişler. Buradan çıkarılacak açık sonuç, giysilerin bazıları bu gettodan sürülenlere ait."[220] Bu konuda bir yorum eklenmemiş.

Getto istatistik bölümü, 1942 Mayıs ayında toplam nüfusun (aybaşında 110.806 kişi), yeni gelenler ile 7.122 arttığını belirtiyor. Aynı ay boyunca elli sekiz doğum ve 1.779 ölüm gerçekleşmiş; ayrıca 10.914 kişi 'yeniden yerleştirilmiş'.[221]

2 Temmuz'da Lodz Gestapo'su kendi raporunu hazırlamıştı. Raporun başında, halkın Gestapo'ya müdahale gerektirecek bir gerekçe yaratmadığı belirtiliyor, "tahliye belli ölçüde huzursuzluğa neden oldu" deniyordu. "Tahliyelerin kolaylaştırılması için" getto ile tüm haberleşme kanallarının kesilmesi, Yahudilere "dış dünya ile iletişim yolu bırakmadı."[222]

---

218 Dobroszycki, *The Chronicle*, s. 163-64.

219 *A.g.e.*, s. 181-182.

220 *A.g.e.*, s. 185.

221 *A.g.e.*, s. 193-94.

222 Berenstein, *Faschismus, Getto, Massenmord*, s. 292-93.

1942 yılının ilk yarısında, Yahudilerin imha merkezlerine sürgünü hızla yayılırken henüz Varşova Yahudilerine ulaşmamıştı. Bu en büyük gettoda ölüm sıradanlaşmıştı: Açlık, donma, hastalık. Daha önce olduğu gibi, eyaletlerden gelen mülteciler en yoksullarıydı: Ringelblum Ocak 1942'de yazdığı notta, "mültecilerin perişan durumları dayanılır gibi değil," diyordu. "Kömürleri olmadığından donarak ölüyorlar. Ay boyunca, binden fazla mültecinin yüzde yirmi ikisi merkezde, 9'u Stawki Caddesi'nde öldüler. ... Donarak ölenlerin sayısı her gün artıyor. Bu tam anlamıyla sıradan bir mesele hâline geldi." Ringelblum şunu da ekliyordu: "Mülteci merkezleri için kömür yok ama kahve salonları için çok."[223] Kaplan 18 Ocak'ta şöyle kayıt düşmüş: "Dayanılmaz derecede soğuk günlerde, yürüyüş yapılan kaldırımlar boyunca, tüm aileler paçavralara sarınmış vaziyette dolaşıyorlar, dilenmiyorlar sadece yürek parçalayan bir sesle inliyorlar. Sokakta, hasta bir çocukları olan ve ağlayıp inleyen anne ve babanın hıçkırıkları duyuluyor. Hiç kimse onlara dönüp bakmıyor, tek bir kuruş vermiyor zira dilencilerin çokluğu kalplerimizi kuruttu."[224] Ocak 1942'de Varşova gettosunda 5.123 kişi öldü.[225]

20 Şubat'ta Czerniaków bir yamyamlık vakasını kayda geçiyordu: Bir anne, önceki gün ölen on iki yaşındaki oğlunun budundan bir parça kesmişti.[226] Ancak 1942 yılının ilk haftalarında gettoda yaratıcılık da var: "Bebek emzikleriyle doğum kontrolü, metal 'Mewa' sigara kutularından karpit lambası."[227] Czerniaków 22 Mart'ta Yahudi hapishanesinin durumuyla ilgili bazı bulgular aktarıyor: "Yahudi hapishanesinde her gün iki tutuklu ölüyor. Formaliteler henüz oturmadığından cesetleri sekiz ya da daha fazla gün orada kalıyor. 10 Mart 1942'de cezaevinde 1.261 tutuklu ve 22 ceset vardı. Bu iki binanın kapasitesi 350 kişi."[228] 1 Nisan: "(Hamursuz Bayramı gecesi) Yarın bayram. Lublin'den haber var. Yahudilerin yüzde doksanı, birkaç gün içinde Lublin'i terk edecek. Konsey üyelerinin Başkan Becker ile birlikte tutuklandıkları söyleniyor. Eski konsey mensuplarının eş ve çocuklarının yanı sıra akrabaları da Lublin'i terk etmek zorunda. Komiser [Auerswald], Berlin'den 1.000-2.000 kişilik bir Yahudi nakil grubunun akşam saat 11.30'da

223 Emanuel Ringelblum, *Notes from the Warsaw Ghetto: The Journal of Emanuel Ringelblum*, yay. haz. Jacob Sloan (New York, 1974), s. 251.

224 Chaim Aron Kaplan, *Scroll of Agony: The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan*, yay. haz. Abraham Isaac Katsh (New York, 1965), s. 237.

225 Adam Czerniaków, *The Warsaw Diary of Adam Czerniaków*, yay. haz. Raul Hilberg, Stanislaw Staron ve Josef Kermisz (New York, 1979), s. 328 (bu rakamla yıllık ölüm oranı % 14 oluyor).

226 *A.g.e.*, s. 328.

227 *A.g.e.*, s. 330.

228 *A.g.e.*, s. 339.

geleceğini bildirmek için telefon açtı. Sabah saatlerinde Hannover, Gelsenkirschen gibi yerlerden 1.000 kadar sürgün gönderildi. Karantinaya alındılar. ...Saat 10.00'da. Yiyecek dağıtımına şahit oldum. Sürgünler yanlarında sadece küçük paketler getirmişler... Yaşlı insanlar, birçok kadın, küçük çocuklar."[229] 11 Eylül: "Dün Komiser bana bir mektup göndererek, Ari bestecilerin eserlerini çaldıkları için orkestranın konserlerinin iki ay boyunca askıya alındığını bildirdi. Açıklamaya çalıştığımda bana Propaganda ve Kültür Departmanı'nda Yahudi bestecilerin listesinin bulunduğu söylendi."[230]

Gettoda, özellikle çeşitli gizli siyasal hareketler arasında, sistematik imha kampanyasına ilişkin daha fazla bilgi yayılıyordu. Mart ortalarında, Hechaulutz'u temsilen Zuckerman ve sol kanat Siyonist partilerin diğer temsilcileri, ortak bir savunma örgütlenmesini tartışmak üzere Bund liderlerini toplantıya davet ettiler. Daha önceki Bund ile temas kurma girişimleri başarılı olmamıştı: Özellikle Bundistlerin gözünde ideolojik farklılıklar çok büyüktü. Hatırlayacağımız gibi Bund sosyalist-enternasyonalist idi ve dolayısıyla da Siyonist türde bir ayrımcı milliyetçiliğe karşıydı. Polonya Sosyalist Partisi (PPS) ile tarihsel bağı olan Bund, yeni bir sosyal düzen kurmak için Doğu Avrupa Sosyalist partileriyle ortak bir mücadele zemini arayışı içindeydi ve bu yeni sosyal düzende Yahudi toplumu, kökleri laik Yiddish kültürüne uzanan özerk bir hayat ve kültürel kimlik hakkına sahip olacaktı.

Gizli toplantı, 1942 Mart ayı ortasına rastlayan bir günde (toplantıyla ilgili hiçbir haber kesin günü belirtmiyor) Orla caddesindeki İşçi Lokantası'nda yapıldı.[231] Giderek yayılan imha faaliyetine dair eldeki bilgileri özetlemesinin ardından Zuckermann, aynı zamanda Polonya askerî yer altı organizasyonuyla da birlikte hareket edecek –ki bu getto dışında silah edinimi anlamına geliyordu– bir ortak Yahudi savunma örgütlenmesi önerdi.[232] İki Bund temsilcisi, biri dogmatik (Mauricy Orzech) diğeri ise diplomatik (Abrasza Blum) bir dille, bu önerileri reddetti. Orzech'in temel savı, Bund'un PPS'ye bağlı olduğu ve Polonya Sosyalist Partisi için de isyan zamanının henüz gelmediği yönündeydi.[233]

Bund tutumunu ortaya koyduktan sonra Poalei Zion'un temsilcisi Hers-

229 *A.g.e.*

230 *A.g.e.*, s. 342.

231 Toplantı konusunda bkz. Yisrael Gutman, *The Jews of Warsaw, 1939-1943: Ghetto, Underground, Revolt* (Bloomington, 1982), s. 168 vd.: Yitzhak Zuckerman, *A Surplus of Memory: Chronicle of the Warsaw Ghetto Uprising* (Berkeley, 1993), s. 170 vd.; Daniel Blatman, *Notre liberté et la vôtre: Le mouvement ouvrier juif Bund en Pologne, 1939-1949* (Paris, 2002), s. 130 vd.

232 Gutman, *The Jews of Warsaw*, s. 168; Zuckerman, *A Surplus of Memory*, s.174: Blatman, *Notre liberté et la vôtre*, s. 130.

233 Yahudi nüfusunun kolektif sorumluluğu söz konusu olduğu için de henüz zamanın gelmediği savunulabilirdi. Bu önemli nokta için bkz. Ruta Sakowska, "Two Forms of Resistance in the Warsaw Ghetto - Two Functions of the Ringelblum Archives", *Yad Vashem Studies* 21 (1991), s. 217.

ch Berlinski, Zuckerman'ın yaklaşımını destekledi fakat partisinin de, mevcut durumu (Bund'un reddetmesi) göz önüne alarak katılmayacağını ifade etti.[234] Siyonistler, her ne kadar Polonyalıların çektiği çilenin farkında olsalar da, Almanların Yahudiler için özel bir son hazırladıklarına giderek daha fazla ikna oluyorlardı: Bu son topyekûn imha idi. Yok oluşun eşiğinde bile Bundistlerle Siyonistler arasındaki geleneksel düşmanlık, olayları yorumlayışları arasındaki zıt yorumları keskinleştiriyordu.[235]

Bund'un ortak bir yer altı savaşı zemini oluşumu için önemi tabii ki PPS ile ilişkisinden kaynaklanıyordu; ilkesel olarak Polonyalı Sosyalistler en azından silah teminine istekli olabilirlerdi. Ayrıca Bund'un dış dünyayla bağlantıları Siyonist emsaline göre daha iyiydi. İşbirliği, nihayet yedi ay sonra sağlanabildi – ama artık koşullar radikal biçimde değişmişti.

Bu arada, Bund'un dış dünya ile bağları, Mayıs 1942'de Varşova'daki önde gelen mensuplarından Leon Feiner'in Londra'ya gönderdiği uzunca rapor sayesinde önemli bir rol oynayacaktı. Raporda aktarılan bilgi açıktı; Chelmno gaz vagonlarında günde ortalama 1.000 kurbanın imha edildiğinden söz ediyordu ve o ana kadar yaklaşık 700.000 Polonya Yahudi'sinin öldürülmüş olduğu tahmininde bulunuyordu. Bund'un raporuna Britanya basınında ve BBC'de önemli ölçüde yer verildi.[236] Fakat Birleşik Devletler'de bu korkunç ayrıntıların yankısı görece zayıftı. Uluslararası sahne ve özellikle de Avrupa'daki gelişmeler konusunda en güvenilir kaynak kabul edilen *New York Times* 27 Haziran sayısında beşinci sayfada ve kısa kısa konulara değinilen bir kolonun en altında kısa bir hikâye yayınladı. Bilgi kaynağı olarak Londra'daki Polonya hükümeti gösteriliyordu; 700.000 Yahudi kurbanı haber veriyordu.[237] Aslında, haberin atfedildiği kaynak ve sönük bir dille sunulması güvenilirliği konusunda ciddi kuşku yaratıyordu.

17 Nisan'da Czerniaków ani ve kanlı bir çalkantıyı kaydetmişti: "Öğleden sonra gettoda bir panik patlak verdi. Dükkânlar kapandı. İnsanlar sokaklarda evlerinin önlerinde toplanmaya başladılar. Halkı yatıştırmak için birkaç sokak boyunca dolaştım. Asayiş Polisi müfrezesi akşam saat 9.30'da Pawiak'ın (hapishane) önünde açıklama yapacaktı. Saat 10.30 ve Asayiş Polisi karargâhından sızan bilgilerle ilgili bir açıklama bekliyorum. Saat 19.00'da gel-

234 Gutman, *The Jews of Warsaw*, s. 169; Zuckerman, *A Surplus of Memory*, s. 174; Blatman, *Notre liberté et la vôtre*, s. 130.

235 Polonya'daki Bund'un savaş yıllarını ve hemen savaş sonrasını kapsayan tarihi ve Siyonistlerle ortak cepheyle ilgili Bundist yaklaşım konusunda bkz. Blatman, *Notre liberté et la vôtre*, özellikle s. 129 vd. Anılarında Zuckerman, Siyonist bakış açısıyla Bund'un tutumunu betimliyor. Bkz. Zuckerman, *A Surplus of Memory*, s. 170 vd.

236 Britanya medyasında Bund raporuna ayrılan yer konusunda bkz. Martin Gilbert, *Auschwitz and the Allies* (New York, 1981), s. 42-43.

237 Laurel Leff, *Buried by the Times: The Holocaust and America's Most Important Newspaper* (New York, 2005), s. 139.

di. Elli bir kişi vurularak öldürülmüş."[238] Bazıları Bund üyesi, bazıları yer altı basınında çalışan ve bazıları da sadece Gestapo'nun yoluna çıkmış olan elli bir ya da elli iki Yahudi evlerinden sürüklenerek çıkarılıp, sokakta enselerinden vurularak öldürülmüştü.[239]

Bu güne kadar 17-18 Nisan katliamının gerekçesi tam olarak açıklanamadı. Muhtemelen Almanlar Polonya başkentindeki ilk Yahudi yer altı örgütleme girişimlerinden ve esas olarak da gizli basının (mesela, Zuckerman ve grubu tarafından kurulan *Yedies*) giderek artan etkisinden haberdar olmaya başlamışlardı. Zuckerman'ın anılarına göre, Gestapo onun adını ve ikamet ettiği adresi biliyordu (17 Nisan gecesi orada kalmamıştı) ama bunun dışında kesin bilgilere sahip değildi.[240] Buradan hareketle, Zuckermann'ın tahminine göre infazların esas hedefi "terör zerk etmekti."[241] Diğer bir hedef, yaklaşmakta olan *Aktion* öncesinde yer altı planlarını etkisiz hâle getirmek olabilirdi. Ayrıca gerçeği söylemek gerekirse, Nisan katliamının sonucunda konsey yer altı hareketlerini toplantılarına son vermeleri için ikna etmeye çalışmıştı. Aslında yer altı hareketleri, uğursuz Temmuz günlerinin öncesinde eşgüdümlü bir eylem planı oluşturamadı.[242]

Geriye dönüp bakıldığında, getto maskarası Rubinstein'in susturulması, sona gelindiğinin bir göstergesi olarak anlaşılabilirdi: Wasser 10 Mayıs 1942 tarihli notunda "Rubinstein bitirildi" diyordu. "Varşova gettosunda 'haydi çocuklar, sakin olun' felsefesi ile bilinen, en popüler filozof yok oldu. Güneşi neredeyse çıplak vücuduyla karşılayarak, paçavralara sarınmış olarak sokaklarda yuvarlanırdı. Böylelikle, 'Bütün İnsanlar Eşittir' şiarıyla herkesi şaşkına çeviren bir düşüncenin, bir sembolün ömrü doldu."[243] Aslında bütün *Alle Glaich*, yani ölüm karşısında herkes eşit idi. Birkaç hafta içinde, gettoda zaten olmak üzere olan, hiçbir maskaranın –ya da başkasının– tahayyül edemeyeceği şey somut bir gerçeklik hâline geliyordu. Yeni gerçeklik, maskaralığı, maskarayı, çekilen tüm sefalete rağmen –ya da tam bu nedenle– maskaraya ihtiyacı olan ve onun deyiş ve maskaralıklarına bayılan toplumu ortadan kaldırıyordu.[244]

---

238 Czerniaków, *Warsaw Diary*, s. 343.

239 *A.g.e.*, s. 344n. Öldürmeler on yedisini on sekizine bağlayan gece gerçekleşti: Czerniakow 17 Nisan günlük girişine kaydetmiş, genellikle atfedilen tarih 18 Nisan.

240 *A.g.e.*, not, s. 344n.

241 Zuckerman, *A Surplus of Memory*, s. 177 vd.

242 Bkz. Zuckerman'ın, 1942 baharının sonunda "Anti-Faşist Bloğun" yükselişi ve düşüşü hakkında tespitleri, *a.g.e.*, s. 180 vd.

243 Hersch Wasser, "Daily Entries of Hersch Wasser", *Yad Vashem Studies* 15 (1983), s. 271-72.

244 Varşova gettosu ile ilgili hemen her çalışma ya da anı anlatısı Rubinstein'den söz eder. Özellikle bkz. Jan Marek Gronski, *Life in Nazi-Occupied Warsaw. Three Ghetto Sketches* (1992), s. 192 vd.

15 Temmuz 1942'de, sürgünlerin başlamasından bir hafta önce Janusz Korczak gettonun önde gelenlerini, yetimhanesindeki personel ve çocuklar tarafından sahnelenecek ve sergilenecek olan Rubindranath Tagore'nin *The Post Office* gösterimine davet etti. Korczak (Dr. Henryk Goldszmit) tanınmış bir eğitimci ve yazardı – esas olarak, yazdığı değerli çocuk kitapları nedeniyle; otuz yıldır Varşova'daki yetimhanenin yöneticisiydi. Gettonun kurulmasından sonra, sevgiyle kullanılan lakabıyla "eski doktor", sorumluluğu altındaki iki yüz çocuğu duvarların içine taşımak zorunda kaldı. Daha önce gördüğümüz gibi, bu çocuklardan birkaçı, kilisenin bahçesini ziyaret edebilmek için All Saints papazına bir dilekçe yazmışlardı.

Oyun, barakadaki karanlık odasına hapsolmuş hasta çocuğun hikâyesiydi ve çocukların mektubuyla aynı özlemleri yansıtıyordu: Ağaçların ve çiçeklerin arasında dolaşmak, kuş cıvıltılarını işitebilmek... Oyunda, doğaüstü bir varlık, Amal'ın (kahramanın adı) hayalini kurduğu cennete giden görünmez bir yolda yürümesini sağlıyordu.[245] "Çarşamba yetimhane konuşmasında belki de hayal konusunu ele almak iyi olacak" diye yazıyordu Korczak 18 Temmuz'da. "Hayaller ve insan türünün yaşamındaki rolü."[246]

Almanlar her şeyin "kaydını" tutmak istiyordu – Goebbels'in sözleriyle, "gelecek nesillerin eğitimi için." Film seçilen bir araçtı. Abraham Levin 19 Mayıs 1942'de günlüğüne şöyle yazmıştı: "Almanların gettodaki film çekimi devam ediyor." Koyu bir Yahudi ve ateşli bir Siyonist olan Lewin, özel kız lisesi Yehudia School'da öğretmen ve yöneticiydi. Oneg Shabbat'a mensuptu ve günlüğü muhtemelen Ringelblum'un kolektif tarihsel çalışmasıyla bağlantılıydı.[247]

"Bugün," diye devam ediyordu Lewin, "Szulc lokantasında bir film seti kurdular. ... Topladıkları Yahudileri getirdiler, sıradan Yahudiler ve iyi giyimli olanlar ayrıca derli toplu giyinmiş kadınlar. Onları masalara oturttular ve masrafı Yahudi cemaati tarafından ödenmek üzere her çeşit yiyecek ve içecek ısmarlandı: Et, balık, likörler, tatlılar ve diğer nefis yiyecekler. Yahudiler yedi, Almanlar filmini çekti. Bunun arkasındaki dürtüyü tahayyül etmek pek zor değil. Yahudilerin nasıl bir cennette yaşadığını dünyaya göstermek. Balık ve kaz zıkkımlanıyorlar, likör ve şarap içiyorlar."

Aynı gün Lewin benzeri bir sahneyi daha kayda geçiyordu. "Nowolipie ve Smocza Caddelerinin kesiştiği köşede Almanlar ilginç bir film seti kurdular.

245 Yitzhak Perlis, "Final Chapter: Korczak in the Warsaw Ghetto", *The Ghetto Diary*, yay. haz. Janusz Korczak (New York, 1978), s. 78 vd.

246 Janusz Korczak, *Ghetto Diary*, yay. haz. Aaron Zeitlin (New York, 1978), s. 192.

247 Lewin ile ilgili ayrıntılar konusunda bkz. Antony Polonsky, Lewin'in günlüğüne yazdığı önsöz, Abraham Lewin, *A Cup of Tears: A Diary of the Warsaw Ghetto*, yay. haz. Antony Polonsky (Oxford, 1988).

Bu sahnede Yahudi cemaatinin sahip olduğu en iyi cenaze arabası yer alıyordu. Etrafında Varşova'nın kantorları vardı, on kişiydiler. ... Anlaşılan o ki Yahudilerin sadece keyifli saygın bir hayat geçirmekle kalmayıp aynı zamanda itibarlı bir ölüm yaşadıklarını hatta lüks bir cenaze töreniyle gömüldüklerini göstermek istiyorlardı.[248]

Varşova gettosu yer altı dünyası mensupları Litvanya'daki, Warthegau ve Lublin'deki kitle katliamlarının Almanların genel imha planlarının bir parçası olduğunu anlamış olsalar da, sürgünler başlamadan önce çalışma kampının yanı başına ikinci bir kamp olarak hızla Treblinka'yı inşa etmelerinin ne anlama geldiğini tam olarak kavradıkları şüphelidir. Haziran 1942 boyunca gettoya dışarıdan onlara ulaşan mesajlar sayesinde, Treblinka II'nin inşasında son aşamaya gelindiğini biliyorlardı. Mesela Haziran ayı başında Wlodowa'daki imhadan sağ kurtulan biri gettoya kolayca deşifre edilebilecek şifreli bir mektup göndermişti: "Amca, çocuklarının düğün törenini sizin yerinizde yapmak istiyor; size yakın bir yerde ev tuttu, çok yakın bir yerde. Bu konuda hiçbir şey bilmiyor olmalısınız. Haberiniz olsun ve hem kendiniz için ve hem de kardeşlerimiz ve çocukları için şehir dışında bir ev bulun diye size yazıyoruz zira amca, bize de yaptığı gibi herkes için bir ev hazırladı." Wlodowa Yahudileri Sobibor'da imha edilmişti.[249]

8 Temmuz'da Czerniaków günlüğüne şöyle yazdı: "Çocuklara yönelik oyun etkinlikleri düzenlediğimiz, oyun alanlarının açılışlarında şenlikler hazırladığımız, müzik çaldığımız için birçok insan bize kin besliyor. Bana bir film hatırlatılıyor: Batan bir gemide kaptan yolcuların maneviyatını yüksek tutmak için orkestranın bir caz parçası çalmasını istiyor. Kaptanı taklit etmeye karar verdim."[250]

248 *A.g.e.*, s. 80.

249 Aktarıldığı kaynak Ruta Sakowska, *Menschen im Ghetto: Die jüdische Bewölkerung im besetzten Warschau 1939-1943* (Osnabrück, 1999), s. 220. Yazarı mektubun anlaşılır olduğunu düşünüyor; ancak bunu saptamak mümkün değil.

250 Czerniaków, *Warsaw Diary*, s. 376-77.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Shoah [Holokost]
(Yaz 1942 - Bahar 1945)

"Birçok insanın neşe içinde olduğu ve dans ettiği, çok az insanın ise üzgün olduğu ve dans etmediği büyük bir salonda bulunmak gibi. Zaman zaman bu ikinci gruptaki az sayıda insan alınıp başka bir odaya götürülüyor ve boğuluyor. Salonda neşe içinde dans eden insanlar bunun farkına bile varmıyor. Aksine, görünen o ki bu onların neşelerine neşe katıyor ve mutluluklarını katlıyor..."

– MOSHE FLINKER (on altı yaşında),
Brüksel, 21 Ocak 1943

7

TEMMUZ 1942 - MART 1943

Wehrmacht astsubayı Wilhelm Cornides, 1942 yazında Galiçya'ya atanmıştı. Günlüğüne 31 Ağustos'ta yazdığı nota göre, Rava Ruska tren istasyonunda tren beklerken istasyona başka bir tren girmişti: Otuz sekiz kadar sığır vagonunda Yahudileri taşıyordu. Cornides polise Yahudilerin nereden geldiklerini sordu. "'Bunlar muhtemelen Lwov'dan son gelenler' diye cevap verdi polis. 'Bu beş haftadır aralıksız sürüyor. Jaroslav'da sekizinin kalmasına izin verdiler, kim bilir neden.' Sordum: 'Nereye kadar gidiyorlar?' Cevap verdi: 'Belzec.' 'Sonra?' 'Zehir.' Sordum: 'Gaz?' Bilmiyorum anlamında omuzlarını kaldırdı ve sadece şöyle söyledi: 'Sanırım başta sadece silahla vuruyorlardı.'"

Daha sonra kompartımanında Cornides'in sohbete daldığı, bir demiryolu polisinin karısı olan kadın bu tür nakillerin "her gün buradan geçtiğini ve bazen de Alman Yahudilerini taşıdığını söyledi. Sordum: 'Yahudiler kendilerine ne olacağını biliyorlar mı?' Kadın cevap verdi: 'Uzaktan gelenler hiçbir şey bilmez ama bu yörede zaten biliyorlar.' ... Belzec Kampı tam demiryolu üzerinde kurulmuş olmalı ve kadın geçerken bana göstereceğine söz verdi."

Cornides, "saat akşam 6.20" kaydını düşüyordu, "tren Belzec'ten geçti: Öncesinde bir süre yüksek çam ağaçlarının olduğu bir ormanda yol aldık. Kadın 'geliyoruz' dediği sırada köknar ağacından yapılmış yüksek çitler göründü. Güçlü tatlımsı bir koku ayırt ediliyordu. 'Çoktan kokuşmaya başlamışlar' dedi kadın. Sohbetlerine katılan polis gülerek, 'boş ver, sadece gaz' dedi. Bu arada 200 yarda yol aldık ve tatlımsı koku yerini güçlü bir yanık kokusuna bıraktı. Polis, 'Krematoryumdan geliyor' dedi. Bi-

raz ileride çitin sonuna geldik. Önünde, SS tabelası olan bir nöbetçi kulübesi vardı."[1]

I

1942 Ağustos ayı sonunda Alman ordusu Doğu Cephesi'nde Maikop petrol yataklarına ve (tahrip edilmiş) rafinerilerine ve Uzak Güney'de de Kafkaslar'ın eteklerine vardı; kısa süre sonra Alman bayrağı Avrupa'nın en yüksek noktası olan Elbruz Dağı zirvesine çekildi. Bu arada Paulus'un Altıncı Ordusu Stalingrad'ın dış savunma hatlarına varmıştı; 23 Ağustos'ta şehrin kuzeyinde Volga'ya ulaştı. Kuzey'de, Leningrad savunmasını yarmak için Eylül ayında yeni bir saldırı planlanıyordu.

Diğer yandan, 1942 yaz sonunda, tüm bu etkileyici gelişmelere rağmen Doğu Cephesi'ndeki Almanların askerî durumu giderek daha riskli oluyordu. Merkezdeki ve Güney'deki birliklerin aralarındaki mesafeler tehlikeli biçimde açıldı ve ikmal hatlarına da aşırı derecede yük bindi. Fakat Hitler generallerinin uyarılarını dinlemek yerine inatla ilerlemeye devam etmek istedi. Karargâhtaki tartışmalar, diğer birçoklarının yanı sıra Kara Kuvvetleri Komutanı Halder'in görevden azledilmesine (yerine Kurt Zeitzler atandı) ve Hitler'in bütün üst düzey komutanlarıyla tüm kişisel ilişkilerinin kopmasına yol açtı. Hitler'in emriyle, bundan böyle günlük askerî toplantılar stenografi yöntemiyle kayıt altına alınacak böylelikle artık sözleri çarpıtılamayacaktı.[2] Hassell'in 26 Eylül tarihli günlük kaydına göre, Berlin Charité Hastanesi direktörü, dünyaca ünlü cerrah ve dönemin belki de Almanya'daki en önde gelen tıp otoritesi Ferdinand Sauerbruch –aynı günlerde Hitler ile görüştükten sonra– Hassell'e, "tartışmasız delirmiş," (*Er sie jetzt unzwifelhaft verrückt*) demişti.[3]

Kaçınılmaz dönüm noktasına, hızla birkaç hafta içinde varıldı. 23 Ekim 1942'de Montgomery'nin Sekizinci Ordusu El Alameyn'de saldırıya geçti; birkaç gün içinde Rommel geri çekilmeye başladı. Almanlar önce Mısır'dan sonra Libya'dan atıldı. "Afrika Birliklerinin" uğradığı bozgun, sadece geçici bir süre için Tunus sınırında durdurulabildi. 7 Kasım'da Amerika ve Britanya kuvvetleri Fas ve Cezayir'e indiler. 11 Kasım'da müttefik kuvvetlerin

1 "Observations about the 'Resettlement of Jews' in the General Government" (*IfZ*, Münih, doc. ED 81) başlıklı bu raporun yeniden yayınlandığı kaynak, yay. haz. Raul Hilberg, *Documents of Destruction: Germany and Jewry, 1933-1945* (Chicago, 1971), s. 208 vd.

2 Büyüyen kriz ve askerî durumdaki gelişmeler için bkz. Ian Kershaw, *Hitler, 1936-1945: Nemesis* (New York, 2000), s. 526 vd.

3 Ulrich von Hassell, *Die Hassell-Tagebücher 1938-1944: Aufzeichnungen vom Andern Deutschland*, yay. haz. Klaus Peter Reiss ve Freiherr Friedrich Hiller von Gaertringen (Berlin, 1988), s. 330.

karaya çıkmasına karşılık olarak Almanlar Vichy'i işgal edip Tunus'a asker gönderirken, İtalyanlar Güneydoğu Fransa'daki kendi işgal bölgelerini biraz daha genişlettiler. Ancak daha büyük bir dram Doğu Cephesi'nde sergileniyordu.

Stalingrad muharebesi, şehri yerle bir eden ve 40.000 sivilin ölümüne yol açan Alman bombardımanının ardından, Ağustos ayının son günlerinde başladı. Vasat bir profil çizen Paulus'un karşısına Stalin, Stalingrad cephesine kumanda etmesi için en parlak stratejisti Mareşal Georgy Zhukov'u ve şehrin savunmasını örgütlemesi için de temkinli ve soğukkanlı Vasily Chuikov'u gönderdi. Ekim ayına gelindiğinde muharebe yıkılmış binalar, harabeye dönmüş fabrikalar ve "Stalingrad", "Kızıl Ekim" gibi sembol isimler taşıyan tahıl ambarlarının kalıntıları arasında göğüs göğüse devam ediyordu. Ayrıca, Hitler'in sürekli baskısı nedeniyle Paulus çaresizce şehir merkezini almaya ve Volga'ya varmaya çalıştığı için, Sovyet birlikleri fark edilmeden Altıncı Ordu'nun kanatlarında toplandı.

19 Kasım'da Kızıl Ordu karşı saldırıya geçti ve kısa süre sonra Sovyet kuşatması Alman savunmasını en zayıf olduğu, Romanya kuvvetlerinin bulunduğu bölgeden kırdı. Paulus'un ordusu bölünmüştü. İkinci bir Sovyet saldırısı İtalyan ve Macar birliklerini yok etti. Artık kuşatma tamamlanmıştı.

Hitler Kafkaslar'dan hızla çekilmeye karar verirken Stalingrad'ı terk etmeyi inatla reddetti. Dünya üzerindeki milyonların gözünde, şehir için sürdürülen bu muharebe nihai bir zafer ya da yenilginin habercisi olarak görülmeye başladı. Hoth'un Sovyet çemberini yarma girişimi, tıpkı etrafı sarılmış Alman kuvvetlerine hava yoluyla ikmal çabası gibi başarısızlıkla sonuçlandı. Yıl sonunda Altıncı Ordu kaderine terk edilmişti. Yine de Nazi lider, Paulus'un teslim olma yakarışlarını kabul etmedi: Yeni terfi ettirilmiş Mareşale sonuna kadar direnmesi ve kahramanca ölmesi söylendi. 2 Şubat 1943'te Altıncı Ordu savaşmaya son verdi. 200.000 mensubunu kaybetmişti; Paulus ve generalleri de dâhil 90.000 kişi esir edildi.

Almanların Kuzey Afrika ve Doğu Cephesi bozgunları, Anglo-Amerikan bombardıman harekâtının hızla yayılmasıyla birleşiyordu: Alman sınaî üretimi yavaşlamadı fakat hayatlarını, evlerini ve tüm kentsel alanları kaybeden nüfusun zafere olan inancı zayıflamaya başladı.

Eş zamanlı olarak, partizan savaşı Doğu Avrupa ve Balkanlar'ın işgal edilmiş bölgelerinde büyüyen bir tehdit oluştururken, Batı'da direniş ağları genişledi ve güçlendi. Roosevelt ve Churchill 24 Ocak 1943'te ortak çözümlerini açıklamak için (esas olarak kuşkucu müttefikler Sovyetler'in yararına olmak üzere) Casablanca'da yaptıkları toplantıda, Almanya ve müttefikleri için çek çarenin "şartsız teslim" olduğunu ilan ettiler.

Bu arada Hitler'in Yahudilere yönelik sert eleştirileri aynı bağnaz ve saplantılı biçimini koruyordu. Kamu huzurundaki konuşmaları ya da özel söylevleri eskisi gibiydi. "Kehanet", Yahudilerin kaderinin yazıldığını ve pek yakında hiçbirinin sağ kalmayacağını cümle âleme duyuran bir nakarat olarak sürekli tekrarlanıyordu. Mesela, "kış yardımı" kampanyasını başlatmak üzere 30 Eylül'de yaptığı Sportpalast konuşmasında Hitler imha tehdidini özellikle sadistçe bir çarpıtmayla sokuşturuyordu. 1 Eylül 1939 Reichstag konuşmasında söylediğini dinleyicilerine bir kez daha hatırlatıyordu: "Eğer Yahudiler uluslararası bir dünya savaşını Avrupa'nın Ari milletlerini yok etmek için körüklüyorlarsa, imha olacak olan Ari milletler değil Yahudiliğin kendisidir. Beyaz Saray'daki delinin iplerini elinde tutanlar (*des Geisteskranken im Weissen Haus*), milletleri ardı ardına dünya savaşına çekmeyi başarmışlardır. Fakat aynı derecede olmak üzere, anti-Semitizm milletleri bir bir içine çekmektedir ve daha da genişleyerek savaşa katılan devletleri de teker teker kapsayacak ve her birisi zaman içinde anti-Semit devletlere dönüşeceklerdir. Yahudiler bir zamanlar kehanetlerime Almanya'da gülüyorlardı, bugün hâlâ gülüyorlar mı yoksa gülmeyi kestiler mi bilmiyorum. Ama şunun sözünü verebilirim: Her yerde gülmeyi kesecekler (*Es wird Ihnen das Lachen überall vergehen*). Ve bu kehanet nedeniyle benim de hakkım teslim edilecek."[4]

Bazı Yahudiler çıldırmış Alman mesihinin neyi beyan ettiğini anlıyorlardı. Sebastian 1 Ekim'de "[Sportpalast'taki] konuşmasında Hitler 'Yahudiler imha edilecek' dedi. Başka da bir şey demedi" değerlendirmesini yapıyordu.[5] Ertesi gün Klemperer şu kaydı düştü: "Hitler'in Kış Yardımı Kampanyası açılış konuşması. Aynı eski nakarat acımasızca abartılıyor. ... İngiltere'ye yönelik, Avrupa'nın Ari milletlerini imha etmek isteyen ve kendisinin imha etmekte olduğu tüm dünya Yahudilerine yönelik acımasız tehditler. ... En şaşırtıcı olan da deli bir adam giderek daha azgınca saçmalarken Almanya'nın bunu benimsiyor olması, bugün tam on yıldır ve savaşın dördüncü yılında [Almanya] hiç karşı çıkmadan sürekli kan kaybediyor..."[6]

Parti ekâbirleri tabii ki imha sürecinin her kademesini takip ediyorlardı. 14 Aralık'ta Goebbels önce Londra'da gerçekleşen protesto gösterilerine değindikten sonra şöyle yazıyordu: "Tüm bunların Yahudilere faydası yok. Bu savaşı Yahudiler hazırladı, dünyanın üzerine çöken bu belanın düşünsel kışkırtıcısı onlar. Zamanında Führer'in Reichstag konuşmasında ön-

4 Adolf Hitler, *Hitler: Reden und Proklamationen, 1932-1945: Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, yay. haz. Max Domarus, 4 cilt, cilt 2, bölüm 1 (Münih, 1965), s. 1920. Hitler'in "kehanetinin" bu sadistçe yönlerinin çözümlendiği bir kaynak olarak bkz. Philippe Burrin, *Ressentiment et Apocalypse. Essai sur l'antisemitisme nazi* (Paris, 2004), s. 78 vd.

5 Mihail Sebastian, *Journal, 1935-1944*, yay. haz. Radu Ioanid (Chicago, 2000), s. 511.

6 Victor Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1942-1945* (New York, 1998), s. 150.

gördüğü gibi, Yahudiler suçlarının cezasını çekmeli; bunun anlamı, Yahudi ırkının Avrupa'dan ve mümkün olduğu ölçüde tüm dünyadan silinmesidir [*Auslöschung*]".[7]

Goebbels her şeyden haberdardı: "Yetkili yüksek SS ve polis lideri [muhtemelen Krüger] beni gettodaki [Varşova] durum konusunda bilgilendiriyor," diye yazıyordu 21 Ağustos 1942'de. "Bu günlerde çok fazla sayıda Yahudi tahliye ediliyor ve Doğu'ya sürülüyor. Tüm bunlar büyük ölçekli gelişmeler. Şimdi Yahudi Sorunu doğru bir yöntemle ele alınıyor, duygusallığa ve kaygıya düşmeden. Yahudi Sorunu'nu çözmenin yegâne yolu bu."[8]

Ne partiye sadık kesimden ne de başka yerden muhalif bir ses yükseldi. En fazla, rejim seçkinlerinin öldürme programlarının zamanın gereklerine uydurulmasına işaret eden bazı önerileri oldu. Mesela 23 Haziran 1942'de Viktor Brack Himmler'e yazdığı bir mektupta, imha için seçilmiş "on milyon" Yahudi'den iki-üç milyonunun, imha edilmek yerine x-ışını kullanılarak kısırlaştırılmasını öneriyordu. Brack'a göre, bahse konu bu Yahudi kadın ve erkekler "çalışmaya çok uygundular."[9] Verdiği yanıtta Himmler, sadece bir kampta olmak koşuluyla Brack'ı kısırlaştırma deneyleri yapma konusunda destekledi.[10]

Birkaç ay sonra, 10 Ekim 1942'de Göring ile Bormann arasında, "Yahudi Sorunu'yla ilgili uzun bir konuşma" geçti. Parti Genel Sekreteri'ne göre, Göring Himmler'in yaptırımlarını "tümüyle doğru" bulduğunu beyan etmiş ancak bazı özel durumlarda istisnaların gerekli olduğunu ve bu meseleyi kendisinin [Göring] Hitler ile konuşacağını vurgulamıştı.[11] Bu istisnaların ne olduğu ve Hitler'le bu konuşmanın yapılıp yapılmadığı bilinmiyor. Bu arada, çeşitli idari düzeylerde, Reich'ın adli sistemindeki tüm mercilerden Yahudilerin uzaklaştırılması faaliyeti çevresinde telaşlı bir hareketlilik vardı. Aslında o dönemde, 1 Temmuz 1943 tarihli "On Üçüncü Madde"nin uygulanması dışında –ki buna daha sonra döneceğiz– sorun önemini yitiriyordu.[12]

Yine görünen o ki, 1942 sonbaharında imhanın en azından resmî düzeyde halktan saklanması, çok çeşitli haber kanalları bulunmasına ve "en üst otoritenin" kana susamış konuşmalarına rağmen, hâlâ önemli addediliyordu. Her ne olursa olsun Yahudileri insanlığın düşmanı, *Untermenschen* [alt-insan]

---

7 Joseph Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels: Sämtliche Fragmente*, yay. haz. Elke Fröhlich (Münih, 1996), bölüm 2, cilt 6, s. 445-46.

8 *A.g.e.*, cilt 5, s. 378.

9 Nuremberg doc. NO-205, yay. haz. John Mendelsohn ve Donald S. Detwiler, *The Holocaust: Selected Documents in Eighteen Volumes* (New York, 1982), cilt 9, s. 173.

10 Bkz. Longerich ve Phol, *Die Ermordung*, s. 371-72.

11 Yay. haz. Helmut Heiber, *Akten der Partei-Kanzlei der NSDAP: Rekonstruktion eines verlorengegangenen Bestandes. Regesten*, cilt 1, bölüm 2 (Münih, 1983), abs. No. 26773.

12 *A.g.e.*, bölüm 1, cilt 1, abs. No. 16019.

sürüsü (SS propaganda kitapçığı *Der Untermensch*'e göre, kıtada çeşitli dillere dağılmışlardı), insanı andıran çirkin yaratıklar biçiminde tasvir eden dinmeyen propaganda seli, mantıksal olarak tek bir çözüme varabilirdi. Bu nedenle, Ekim 1942'de askerî birliklerde en çok sorulan soruları yanıtlarken 9. Soru olan "Yahudi Sorunu nasıl çözülecek?" sorusuna en kısa fakat en açık biçimde, "Basitçe çözülecek!" cevabını verdiğinde, Bormann'ı yanlış anlayan çok fazla asker olmadı.[13]

II

Bazı çok önemsediği tarım projelerini gezmesinin ardından 17 Temmuz 1942'de Auschwitz'i ziyaret ettiği sırada Himmler Hollanda'dan nakledilen Yahudilerin imhasını izledi. Höss'e göre işlem boyunca SS şefi sükûnetini korumuştu. Gazlama sırasında, "ben de dâhil sürece katılan görevlileri ve yardımcılarını, hiç tedirgin etmeden izledi."[14] Birkaç gün sonra Reichsführer'den bir talimat geldi: "Tüm toplu mezarlar açılacak ve cesetler yakılacaktır. Ayrıca, küller öyle yok edilmelidir ki, ileride yakılmış ceset sayısını hesaplamak olanaksız olsun."[15]

Himmler, Gauleiter Fritz Bracht'ın onuruna düzenlediği akşam yemeğine katıldı. Karısıyla davetli olan Höss, Himmler'i tamamıyla değişik bir kişi olarak bulmuştu, "son derece neşeliydi... Bir sohbette geçebilecek her konudan söz ediyordu. Çocukların eğitiminden, yeni binalardan ve kitaplardan ve resimlerden bahsediyordu. ... Konuklar oldukça geç bir saatte ayrıldılar. Gece boyunca Çok az içki içildi. Alkole asla dokunmayan Himmler de birkaç bardak kırmızı şarap içti ve sigara içti ki bu da sıklıkla yapmadığı bir şeydi. Herkes, onun hoş mizacının ve canlı sohbetinin etkisi altındaydı. Böyle biri olduğunu hiç bilmiyordum."[16]

1942 Temmuz ayının aynı günleri boyunca, Avrupa Yahudilerine karşı Alman saldırıları en üst noktasına ulaşmıştı. Bahar ayları boyunca ve yaz başın-

13 *A.g.e.*, bölüm 1, cilt 2, abs. No. 26778. *Der Untermensch* (Berlin, 1942) kitapçığı SS Hauptamt tarafından yayınlandı.

14 Rudolf Höss, *Kommandant in Auschwitz: Autobiographische Aufzeichnungen*, Yay. haz. Martin Broszat (Stuttgart, 1958), s. 207. Heinrich Himmler, *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42*, yay. haz. Peter Witte ve ark. (Hamburg, 1999), s. 492, not 70.

15 Höss, *Kommandant in Auschwitz*, s. 188. Höss'e emri getiren, o sırada Aktion 1005'ten, yani cinayet izlerini yok etmekten, esas olarak da toplu mezarların açılmasından ve cesetlerin yakılmasından sorumlu olan, ayrıca *Einsatzgruppe C*'nin *Sonderkommando 4a* eski başkanı Paul Blobel idi. Bkz. Shmuel Spector, "Aktion 1005 - Effacing the Murder of Millions", *Holocaust and Genocide Studies* 5, sayı 2 (1990), s. 159.

16 Höss, *Kommandant in Auschwitz*, s. 210.

da imha süreci –Warthegau, Lodz ve işgal altındaki Sovyetler Birliği Yahudilerinin bir kısmını yok ettikten sonra– Reich'tan, Slovakya'dan, bölge bölge ilerleyerek, Genel Hükümet'teki Yahudilere doğru genişledi, tek istisna Varşova'ydı. Temmuz'un ikinci yarısında Hollanda ve Fransa'dan başlayan sürgünleri Varşova izledi, bunların hepsi ardı ardına birkaç gün içinde olmuştu. Ağustos'ta Belçika Yahudileri dâhil edildi. Genel Hükümet'te, Varşova Yahudileri katledilirken, Lwów Yahudi nüfusunun büyük bir bölümü götürüldü. Eylül'ün başında Lodz Yahudilerini yeni bir yakalama dalgası daha vurdu, bu arada Batı'dan sürgünler devam ediyordu.

1942 yazından itibaren sürgün ve cinayetlerin düzenli olarak genişlemesini mümkün kılan yeni imha tesislerinin faaliyete geçirilmesiydi: Auschwitz-Birkenau'da "Bunker 2"; ve Belzec, önce olduğu gibi Sobibor ve aynı zamanda Treblinka'da. Genel Hükümet Yahudi nüfusunun büyük bölümü Belzec ve Sobibor'a sürülürken, Treblinka'nın ilk kurbanları Varşova Yahudileri oluyordu. Eş zamanlı olarak, Reich'tan, Slovakya'dan ve Batı'dan gelen sürgünler giderek daha fazla Auschwitz-Birkenau'ya yönlendiriliyordu (Hollanda'dan gelenler, Auschwitz'deki tifo salgını nedeniyle bir süre Sobibor'a gönderilmişti).

Her ne kadar Himmler'in tüm sistemin gözetimini yapması önemini koruyor, nakillere ve köle işgücü dağılımına (ya da imhaya) yaptığı müdahaleler öldürme işlemlerinin ritmine ve uygulanmasına yön veriyor olsa da, Hitler gelişmeleri bizzat düzenli olarak takip ediyordu. Daha sonra göreceğimiz gibi, bir iki ay içinde, en son gelişmelere dair rapor kendisine ulaştırılacak ve o da bizzat kendisi müdahale ederek henüz başlamamış sürgünlerle (Macaristan, Danimarka, İtalya ve yeniden Macaristan) ilgili olarak talepte bulunacak ya da karar verecekti. Diğer taraftan "Nihai Çözüm", öngörülemeyen siyasal, teknik ve lojistik sorunlara karşın, sorunsuz işleyen, olağanüstü boyutta bir kitle-kıyımı organizasyonuna dönüştü. İmha faaliyetinin çeşitli yönleri üzerinde denetim sahibi olabilme konusunda SS içindeki çeşitli kurum ve bireyler arasında ya da SS ile parti yetkilileri arasında ne tür kavgalar olursa olsun, bu gerilimlerin harekâtın genel ilerleyişi, yayılması ya da ganimetlerin nihai dağıtımı üzerinde bir etkisi olduğuna dair hiçbir bulgu yoktur.

İçinde bu gelişmelerin yaşandığı tüm Kıta toplumlarının ve toplumsal, siyasal ya da ruhani seçkinlerinin tutumuna gelince, sürgünlerin başlamasıyla birlikte Yahudilere yardıma hazır bazı küçük gruplar ortaya çıktı ancak genel anlamda kurbanlarla dayanışma jestlerine kolektif boyutta nadiren rastlandı. Ayrıca, Yahudilerin büyük çoğunluğu kendilerini bekleyen kaderi göremediler.

Himmler'in katledilişlerini izlediği Yahudiler, büyük olasılıkla 14 Temmuz'da Hollanda'dan Auschwitz'e doğru yola çıkan ilk nakil sürgünlerdi. Hollanda nüfus idaresi, Alman Merkez Göç Ofisi (*Zentral-Stelle*) ve Yahudi

Konseyi'nin titiz kayıt çalışmaları, güncel listeden seçilen 4.000 (çoğu mülteci) Yahudi'nin 14 Temmuz'da gönderilmek üzere çağırılmalarını mümkün kıldı. Kotayı doldurmak için Almanların Amsterdam'da 14 Temmuz'da düzenlediği ani bir polis baskınıyla 700 Yahudi daha tuzağa düşürüldü.[17]

Hollanda polisi Alman beklentilerini aşıyordu: Sevinci açıkça anlaşılan Rauter 24 Eylül'de Himmler'e gönderdiği raporda, "Yeni Hollanda polis timleri Yahudi Sorunu'na ilişkin harika iş çıkarıyorlar ve gece gündüz yüzlerce Yahudi tutukluyorlar" diyordu.[18] Amsterdam polisinin performansı gerçekten de hayranlık uyandırıcıydı ve Sybren Tulp kişisel olarak tüm çevirmelerde yer almıştı.[19] İçişleri Genel Sekreteri Frederik'in yerel polisi çevirmelere katılmaktan alıkoymak için sergilediği yetersiz çaba da işe yaramadı. Rauter tüm Hollanda polis kuvvetlerinin katılımında diretiyordu ve hepsi katıldı.[20] Hollandalı dedektifler Alman Güvenlik Polisi'ne bağlandı. Ayrıca, Mayıs 1942'de 2.000 kişiden olaşan ve NSB "fırtına timlerine" ya da Hollanda SS'e bağlı olan "Gönüllü Destek Polisi" birimi oluşturuldu.[21] Bu yerel işbirlikçi polisler sadizm ve gaddarlıkta Almanlarla yarışıyordu; gizlenmekte olan Yahudileri ihbar ederek hatırı sayılır gelir elde eden muhbirlerin çoğu onların arasından çıkıyordu.[22]

Hollanda'da "Nihai Çözüm"den sorumlu Alman kadroları sayıca azdı. Harster'in 1966'daki ifadesine göre, "tüm ülkede IV. Bölüm [Güvenlik Polisi] için çalışan yaklaşık 200 personel vardı. Willy Zöpf komutasındaki Lahey karargâhı Yahudi şubesindeki görevli sayısı sadece otuz altıydı.[23] Harster hesaplamalarına Zöpf'ün IVB4 ofisi Amsterdam "kolunu" dâhil etmemişti. Willi Lages ve Aus der Fünten yönetimindeki bu "kol", *Zentralstelle*, Amsterdam'dan Westerbrook'a sürgünleri organize etmekle görevlendirildiği 1942 Temmuz ayına kadar istikrarlı olarak önemini artırdı. O tarihte, bir kısmı Alman ama çoğu Hollandalı olan çalışan sayısı yüz kişiyi bulmuştu.[24]

17 Bob Moore, *Victims and Survivors: The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940-1945* (Londra, 1997), s. 92-93.

18 Aktarıldığı kaynak, yay. haz. Peter Longerich ve Dieter Pohl, *Die Ermordung der europäischen Juden: Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945* (Münih, 1989), s. 258.

19 Guus Meershoek, "The Amsterdam Police and the Persecution of the Jews", *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*, yay. haz. David Cesarani (New York, 2004), cilt 3, s. 547.

20 Gerhard Hirschfeld, *Nazi Rule and Dutch Collaboration: The Netherlands under German Occupation, 1940-1945* (Oxford, 1988), s. 175.

21 Mussert'in partisi polisler arasında herhangi bir diğer Hollanda kurumundan daha fazla temsil ediliyordu. *A.g.e.*, s. 175 vd.

22 *A.g.e.*, s. 178.

23 Johannes Houwink ten Cate, "Der Befehlshaber der Sipo und des SD in den besetzten niederländischen Gebeiten und die Deportation der Juden 1942-1943", *Die Bürokratie der Okkupation: Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, yay. haz. Wolfgang Benz, Johannes Houwink ten Cate ve Gerhard Otto, *Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945* (Berlin, 1998), cilt 4, s. 202.

24 *A.g.e.*, s. 206 vd.

Tarihçi Louis de Jung'a göre, Yahudilerin Doğu'daki çalışma kamplarına gönderileceklerini Almanlar daha Mart 1942'de Yahudi Konseyi'ne bildirmişti. Konsey sürgünlerin Alman Yahudileri olacağını düşündüğü için, "harekete geçmedi; temas hâlinde oldukları Alman Yahudi temsilcilerini uyarmaktan bile çekindiler."[25] Haziran sonunda Hollanda Yahudilerinin de sürüleceğinden haberdar edildiklerinde şaşkına döndüler.[26] Lages ve Aus der Fünten o zaman bildik yöntemi seçtiler: Bazı Hollanda Yahudileri (o an için) gönderilmeyecekti ve muafiyet sertifikalarını dağıtma izni konseye verildi ve bu da doğal olarak, erteleme umutlarını artırdı. Almanlar doğrudan tehdit hissetmeyenlerin uysallığına güvenebileceğini biliyordu.

Konsey Genel Sekreteri M. H. Bolle birkaç Yahudi kategorisi tespit etti (sayılarına göre tasnif etti) ve konseyin muafiyet sağlayabileceği 17.500 ayrıcalıklı Yahudi'nin listesini hazırladı. Bu Yahudiler kimlik belgelerinde özel bir damga, "Bolle damgası" taşıyorlardı. Konsey üyelerinden biri olan Gertrud van Tijn'e göre, ilk muafiyet damgaları basıldıktan sonra, Yahudi Konseyi'ndeki sahnelerin tarifi imkânsızdı. Kapılar kırılıyor, konsey personeli saldırıya uğruyor ve genellikle mecburen polis çağırılıyordu. ... Damgalar kısa süre içinde tüm Yahudiler için bir saplantı hâline geldi."[27] "Muafiyet Komitesi"nin kararları, çoğu zaman, kayırmacılık ve rüşvetle şekilleniyordu.[28]

"Buradaki Yahudiler birbirlerine harika hikâyeler anlatıyorlar: Almanların bizleri diri diri gömdüğünü ve gazla imha ettiklerini söylüyorlar. Ancak doğru bile olsa bunu hiç durmadan tekrarlamanın faydası ne?"[29] Etty Hillesum'un 11 Temmuz tarihli bu günlük kaydı, sürgünlerin başlamasıyla birlikte "Polonya"ya dair uğursuz söylentilerin Amsterdam'da dolaşmaya başladığını gösteriyor; aynı zamanda Hillesum'un da, çoğu diğer Yahudi'nin de bu söylentilere inanmadığını gösteriyor. Doğrudan tehlike altında kalmamanın bir yöntemi olarak konsey Etty'e bir iş bulmasını tavsiye etmişti. "Yahudi Konseyi'ne yazdığım başvuru mektubu... Dengemi altüst etti," diyordu 14 Temmuz 1942 tarihli günlük kaydında. "Sanki gizli bir iş çeviriyormuşum gibi. Uçsuz bucaksız bir denizde gemi battıktan sonra rüzgârla sürüklenen küçük bir tahta parçasına üşüşürken, kendini kurtarmak için başkalarını suya itip boğulmalarını izlemek gibi. Tüm bunlar çok çirkin. Bu özel güruhu da [konsey] hiç gözüm tutmuyor."[30] Ertesi gün konseyin Kültür İşleri bölü-

25 Louis de Jung, *The Netherlands and Nazi Germany* (Cambridge, MA, 1990), s. 12.

26 *A.g.e.*, s. 13.

27 Aktarıldığı kaynak, J. Presser, *Ashes in the Wind: The Destruction of Dutch Jewry* (Detroit, 1988), s. 167.

28 Moore, *Victims and Survivors*, s. 96.

29 Etty Hillesum, *An Interrupted Life: The Diaries of Etty Hillesum, 1941-1943* (New York, 1983), s. 147.

30 *A.g.e.*, s. 152-53.

münde sekreter olarak işe alındı; (kısa süreliğine) ayrıcalıklı Amsterdam Yahudilerinden biri oldu.

Birkaç gün sonra Etty kendi algısına göre, konseyin genel tavrına ilişkin en kısa ve mahkûm edici cümleyi yazdı: "Yahudi nüfusunun bir bölümünün geriye kalan çoğunluğun ülke dışına nakline yardım ettiği gerçeğinin bedelini, tabii ki kimse ödeyemez. Vakti gelince tarih bunu yargılayacaktır."[31] Yaşam rehberi ve sevgilisi Hans Spier'ın aniden rahatsızlanıp ölmesinden kısa bir süre sonra Etty, Westerbork konseyinde çalışmak için gönüllü oldu.[32]

Aniden sürgüne gönderilmek Franklar gibi yabancı Yahudiler için bir tehdit unsuruydu. Anne'ın ablası Margot 5 Temmuz'da toplanma merkezine gitme çağrısı aldı. Ertesi gün, hakikatli Hollandalı komşular Miep ve Jan Gies'in de yardımıyla, Otto Frank'ın ofisinin bulunduğu binanın çatı katındaki özenle hazırlanmış gizlenme yerine doğru yola çıktılar. Önce bisikletlerle Margot ve Mies gittiler. Anne kedisinin komşular tarafından alınacağından emin olmasının ardından, 6 Temmuz sabahı saat yedi buçukta Franklar evlerini terk ettiler. "İşte vardığımız nokta," diyordu Anne 9 Temmuz'da yazdığı notta, "annem, babam ve ben bardaktan boşalırcasına yağan yağmurda yürüyoruz, her birimizin elinde çok çeşitli şeylerle tıka basa doldurulmuş birer okul ve alışveriş çantası. Bu erken saatte işlerine gitmekte olan insanlar bize dostça bakıyorlar; yüzlerinden, bizi bir araçla götüremedikleri için üzgün oldukları okunuyor; kolayca görülen sarı yıldız başka bir açıklamaya gerek bırakmıyor."[33]

Konsey mensupları ile Aus der Fünten arasındaki ilişki bazen samimi bir görünüm kazanıyordu ve Hauptsturmführer, David Cohen'i, konsey çalışanı Leo de Wolff'u ve başkalarını görevini iradesi dışında yerine getirdiğine ikna ediyordu.[34] Jacob Presser SS görevlilerinin protestolarının samimi olduğuna inanıyordu ve örneğin, Hollanda Yahudilerinin yok ediliş tarihi ile ilgili savaş sonrası yazdığı kitapta, kendisinin de dâhil olduğu bir olayda Aus der Fünten'in –de Wolff da yağcılık amacıyla oradaydı– sergilediği birinci sınıf sadizmi anlatıyordu.

5 Ağustos 1942'de, 2.000 kişilik bahtsız bir Yahudi kalabalığı gece boyunca *Zentralstelle* avlusunda bekletilmişti. Ertesi gün kısa bir görüşmenin ardından her biri ya sola (erteleme) ya da sağa (Westerbork) yönlendirilecekti. Aus der Fünten kasıtlı olarak büyük bir çoğunluğu seçmenin sonuna (akşamüstü saat 5.00'e) kadar bekletti. O ana kadar sorgulanmayanlar otomatik

31 *A.g.e.*, s. 166.

32 *A.g.e.*, s. 167.

33 Anne Frank, *The Diary of a Young Girl: The Definitive Edition*, yay. haz. Otto Frank ve Mirjam Pressler (New York, 1995), s. 18 vd., 21.

34 Presser, *Ashes in the Wind*, s. 152-53.

olarak Westerbork'a gönderiliyordu: "Öğleden sonra gerilim dayanılmaz bir hal aldı," diye yazıyordu Presser. "Orada, yüzlercemiz kaygıyla saate bakıyorduk." Beşe on kala, sonuncu sorgulamada yazar ve karısı Aus der Fünten ile yüz yüzeydi. Belgelerine baktı ve onu [Presser] sola gönderdikten sonra de Wolff'a dönerek, "'kadın [Presser'in karısı] çok gençmiş' dedi. Wolff'un ne cevap verdiğini burada söyleyemem ama karım da sol tarafa gönderildi. Bir anda, sıradan insanlar ve oynayan çocukların arasında sokaktaydık. ... 600 kişi Westerbork'a gönderilmişti."[35]

18 Eylül 1942'deki konsey özel toplantısında hem Cohen ve hem de Asscher yetkililerle işbirliğinin şart olduğuna dair düşüncelerini dile getirdiler. Toplantı tutanaklarının David Cohen ile ilgili söylediği şuydu: "Onun düşüncesi, cemaat liderlerinin bulundukları görevlerde kalmasının zorunlu olduğu; aslında en fazla ihtiyaç duyduğu bu anda cemaatin terk edilmesi bir suç. Ayrıca, hiç değilse en önemli adamları mümkün en uzun süreyle tutmak [Amsterdam'da] şart."[36] Aynı toplantının sonunda Cohen kısa bir duyuru yaptı: "Sonunda, toplantıya Auschwitz'den [metinde böyle] bir ölüm vakası haberi geldi."[37]

Westerbork'a doğru yola çıkan Yahudi nakil grupları Amsterdam'ı terk ederken, eyaletlerdeki Yahudiler de durmadan Amsterdam'a taşınıyordu. Oostvoorne köyünde oturan Wessel ailesi de, 1942 Ekim ayında Amsterdam'a nakledildi (büyük oğulları daha Ağustos'ta Westerbork'a ve oradan da Auschwitz'e sürülmüştü); bir yıl süreyle şehirde kaldılar. Küçük oğulları Ben –Oostvoorne'daki arkadaşlarına gönderdiği mektupları kurtarıldı– 1942 Ekim'inde on altı yaşındaydı: İlk önce Yahudi Konseyi'nde "kurye", daha sonra Alman polis binasında asansör görevlisi olarak çalıştı. Ben'in Amsterdam'dan gönderdiği ilk mektuplardan biri, kendisini Oostvoorne'da tutuklayan Wehrmacht subay ve askerlerinin, en ufak ayrıntıyla bile nasıl titizlikle ilgilendiklerini gösteriyordu. Ben 15 Ekim 1945'te arkadaşlarına "umarım kurşun kalemle yazmama itirazınız yoktur," diyordu. "Dolmakalemimi aldı-

35 *A.g.e.*, s. 154-55. Presser'in keskin konsey eleştirileri de şiddetle eleştirilmiştir. Örneğin bu Ağustos olayıyla ilgili olarak, Presser öğrencisi olan de Wolff'un, karısını sürgünden kurtardığına değinmez. Presser'in bu ve diğer yönlerine dair değerlendirmeler konusunda bkz. Henriette Boas, "The Persecution and Destruction of Dutch Jewry, 1940-1945", *Yad Vashem Studies* 6 (1967). Amsterdam Yahudi Konseyi'nin davranışı konusunda, daha somut söylersek, iki lideri Cohen ve Asscher (daha çok da Cohen) konusundaki son derece duygusal ihtilaflar savaş sonuna kadar sürdü. Örneğin Cohen'in aleyhinde saldırılarda bulunan en önemli kişiler olarak bkz. De Jong, Isaak Kisch ve Presser; idareciliğine dair lehte değerlendirmeler konusunda da bkz. Piet H. Schrijvers, "Truth is the Daughter of Time: Prof. David Cohen as Seen by Himself and by Others." Yay. haz. Chaja Brasz ve Yosef Kaplan, *Dutch Jews as Percieved by Themselves and by Others* (Leiden, 2001), s. 355 vd.

36 *A.g.e.*, s. 40-41.

37 *A.g.e.*, s. 41.

lar. Sırt çantamla birlikte tüm malzemem ve altı yün battaniye gitti. Pilli cep fenerimizi de aldılar, Oostvoorne'daki gösteri platformunun karşı tarafında. Didik didik arandık, kullanabilecekleri şeyleri, parayı, aslında her şeyi aldılar. O gün, annem zaten öğleden sonra alınmıştı. Gece korkunçtu. ... Van Dijk ailesiyle [Oostvoorne'daki diğer tek Yahudi aile] birlikteydik, onlar Polonya'ya devam ediyor. ..."[38]

İşgalin ilk yılında Yahudilere Almanların yaptığı zulme karşı Hollanda nüfusunun gösterdiği öfkenin yerini 1942 yılında sessizlik aldı. Sürgündeki Hollanda hükümeti, Yahudi sürgünleri başladığında vatandaşlarını uyarmadı, oysa "Radio Oranje", bir kez Haziran sonunda ve bir kez de Temmuz'da, Polonya'daki imha faaliyetine dair BBC'nin daha önce yayınladığı haberi aktarmıştı. Bu haberler halkı hatta Yahudileri fazla etkilemedi. Polonya Yahudilerinin kaderi başkaydı, Hollanda Yahudilerinin kaderi başka; konsey liderleri arasında bile yaygın kanı buydu.[39]

Auschwitz'deki ilk gazla öldürmelere (Rus mahkûmların ve küçük Yahudi grupların) tanıklık eden iki genç Hollandalı siyasi mahkûm kamptan salıverildiler ve Hollanda'ya döndükten sonra, Hollanda kilise liderlerine gördüklerini anlatmaya çalıştılar ancak bu hiçbir işe yaramadı.[40] Hollanda Waffen SS mensuplarının evlerine gönderdikleri mektuplar, Ukrayna'daki Yahudilere yönelik katliamları detaylarıyla ve bu katliamlara katıldıkları için gururla anlatıyorlardı fakat ya bu bilginin üzerinde durulmuyordu ya da yazarlardan birinin ima ettiği gibi, kendisi gibi adamlar ülkeye döndüğünde olacakların habercisi olarak görülüyordu.[41]

Yine de sürgün karşıtı bazı protestolar oldu. 11 Temmuz'da tüm büyük kilise liderlerinin imzaladığı bir mektup Seyss-Inquart'a gönderildi. Almanlar önce yatıştırmayı denediler: Bazı vaftiz edilmiş Yahudilere muafiyet sözü verdiler (ancak ülkenin işgalinden sonra vaftiz edilenler buna dâhil değildi). Kiliseler önce vazgeçmedi: Ana Protestan Kilisesi (Herformde Kerk), mektubun 26 Temmuz Pazar günü halka okunmasını önerdiler. Katolik ve Kalvinist kilise liderleri kabul etti. Almanlar intikam almakla tehdit edince Protestan liderler duraksadı; Utrecht Başpiskoposu'nun yönlendirdiği Katolik piskoposlar yine de devam etme kararı aldılar ve öyle de yaptılar. 1-2 Ağustos intikam gecesi boyunca Almanlar Katolik Yahudilerin çoğunu tutuklayarak

38 Benjamin Leo Wessels, *Ben's Story: Holocaust Letters with Selections from the Dutch Underground Press*, yay. haz. Kees W. Bolle (Carbondale, IL, 2001), s. 43. Oostvoorne'da konuşlanmış Wehrmacht biriminin hırsızlık ve kötü davranışını diğer mektuplar da doğruluyor.

39 Burada değinilen çoğu ayrıntının alıntılandığı kaynak Louis de Jong, "The Netherlands and Auschwitz", *Yad Vashem Studies* 7 (1968), s. 39 vd.

40 *A.g.e.*, s. 47-48.

41 *A.g.e.*, s. 50.

Westerbork'a gönderdiler. Harster'in savaş sonrası tanıklığına göre, Seyss-Inquart'ın intikamı, piskoposların sadece din değiştirmiş Yahudilerin değil tüm Yahudilerin sürgününü protesto etmiş olmaları nedeniyleydi. Sonuçta doksan iki Katolik Yahudi Auschwitz'e gönderilirken, aralarında felsefeci, Karmelit rahibesi ve geleceğin Katolik azizi Edith Stein de vardı.[42]

Aylar geçtikçe Almanları tatmin edecek her tür şart oluşmuştu. 16 Kasım'da Ribbentrop'un Lahey'deki temsilcisi Bene Wilhelmstrasse'ye genel bir rapor gönderdi: "Sürgünler hiçbir zorluk ve olayla karşılaşmadan devam ediyor. ... Hollanda halkı Yahudi sürgününe alıştı. Hiçbir sorun yaratmıyorlar. Rauschwitz [metinde böyle] kampından gelen haberler olumlu. Bu nedenle Yahudiler kuşkulanmaktan vazgeçtiler ve toplanma noktalarına neredeyse gönüllü olarak geliyorlar."[43]

Genel anlamda Bene haksız değildi ancak genel tablonun bazı ayrıntıları gözünden kaçıyordu, tıpkı Harster'in ve Tulp'un adamlarının gözünden kaçtığı gibi. Sürgünler başladıktan bir süre sonra, çocuklar esas toplanma ve işlem noktası olan Hollandsche Schouwburg'dan (sonradan Jodosche Schouwburg olarak adı değiştirildi) aynı caddenin (Crèche) karşı tarafındaki ek binaya taşındı. Bu bina, esas olarak işçi sınıfı aileleri için bir çocuk bakım merkeziydi. Bu noktada, iki Yahudi Konseyi üyesi, Walter Süskind ve Felix Halvestad bazı çocukların dosyalarına ulaşmayı ve bunları yok etmeyi başardı.[44] Böylelikle idareciler tarafından tanınırlıkları kalmayan çocuklar belirli aralıklarla, Hollandalı kadın yönetici Henriette Rodrigues-Pimental'in yardımıyla Crèche'den kaçırıldılar; genellikle güvenli bir Hollandalı aile bulmayı başaran gizli gruplara teslim edildiler.[45] Bu yolla yüzlerce çocuk –muhtemelen bin kadar– kurtarıldı.[46]

Yetişkinler halkın arasında gizlenirken daha fazla zorlukla karşılaşıyordu. Reddedilmelerinin (ya da umursamaz tavırlara maruz kalmalarının) sebebi, korku, Yahudileri sevmeme, geleneksel anti-Semitizm ve "sivil itaat" olabilirdi, gerçi –bu sonuncusuyla ilgili olarak–, 1943 baharında Reich'ta çalışmamak için gizlenen Hollandalılara yardım edenlere karşı Almanlar şiddete başvurduğunda, ülkenin her yerinde illegal girişimlere ilgi arttı. Aslında baş-

---

42 Bob Moore, *Victims and Survivors: The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940-1945* (Londra, 1997), s. 128.

43 Yay. haz. Ingrid Krüger-Bulcke ve Hans Georg Lehmann, *Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1918-1945* (Göttingen, 1975), cilt 4, s. 328.

44 Eğer Cohen bu gizli faaliyetleri biliyor ve onaylıyor idiyse rolünü farklı bir açıdan değerlendirmek gerekir; bu konudaki tanıklıklar çelişkilidir.

45 Bkz. Debórah Dwork, *Children with a Star: Jewish Youth in Nazi Europe* (New Haven, 1991), s. 45 vd.

46 Bin sayısının telaffuz edildiği kaynak Werner Warmbrunn, "Netherlands", yay. haz. Laqueur ve Baumel, *Holocaust Anciclopedia*, s. 440.

langıçtan beri, birbirini tanıyan, güvenen ve çoğu durumda ortak dinî geçmişe (Kalvinist, Katolik) sahip insanların oluşturduğu küçük ağlar, tehlikeyi hiçe sayarak Yahudilere fiilen yardım ettiler. Başta Başpiskopos de Jong olmak üzere cesur bazı protestolar gerçekleştirilmiş olsa da, tabandan gelen faaliyetlerin sınırlı kapsamı genellikle Hollanda Hıristiyan Kiliseleri hiyerarşisinin doğrudan liderlik etmemesine bağlanır.[47]

1943 başında Almanlar çeşitli hastanelerde yatan sekiz bin Yahudi hastayı toplamaya başladı ve bunların arasında Het Apeldoornse Bos'un psikiyatri hastaları da vardı. Bu en büyük Yahudi akıl hastanesine yönelik operasyon 21 Ocak gecesi Aus der Fünten'in bizzat kumanda ettiği Schutzpolizei birimi tarafından gerçekleştirildi. Hastalar gaddarca dövüldü ve kamyonlara dolduruldu. Bir görgü tanığının ifadesine göre "çoğunluğu yaşlı kadınlardan oluşan bir sıra hastayı tabanında döşekler bulunan kamyona bindirdiler, daha sonra onların üzerine bir sıra daha insan yerleştirdiler. Bu kamyonlar öylesine doluydu ki Almanlar arka kapakları kapatamıyorlardı."[48] Kamyonlar hastaları güvenlik çemberi içindeki Apeldoorn tren istasyonuna götürüyordu.

İstasyon amirinin verdiği bilgiye göre, havalandırma sistemini çalıştırmak istediğinde Almanlar kapatmıştı. Şöyle devam ediyordu: "Bir kız hatırlıyorum, yirmi, yirmi beş yaşlarındaydı ve kolları deli gömleğiyle bağlanmıştı ama onun dışında çırılçıplaktı. ... Gözüne tutulan ışıkla körleşmiş vaziyette koşmaya başladı ve yüzünün üstüne kapaklandı, tabii ki düşmemek için kollarını kullanamamıştı. Güm diye yere çarptı. Genelde, bindirme işlemi sırasında *aşırı* şiddet uygulanmıyordu. Korkunç olan durum ise, vagonlar kapatılacağında hastaların parmaklarını çekmeyi reddetmeleriydi. Bizi dinlemiyorlardı ve sonunda Almanların sabrı tükeniyordu. Sonuç vahşi ve insanlık dışı bir manzaraydı."[49] Yaklaşık elli (Yahudi) hemşire nakle eşlik ediyordu.

Bir Hollanda Yahudi'si bu nakil treninin Auschwitz'e varışını şöyle anlatıyordu: "Hollanda'dan gelen nakiller arasında gördüklerimin en korkunçlarından biri buydu. Birçok hasta bariyerleri yıkmaya çalışıyor ve vurularak öldürülüyordu. Kalanlar derhal gazla öldürüldüler."[50] Hiçbiri sağ kalmamış olan hemşirelerin kaderine dair çelişkili anlatımlar var. Bazıları kampa gönderildiklerini söylüyor; diğerleri gazla öldürüldüklerini; diğer bir gör-

47 Özellikle bkz. Bob Moore, "The Dutch Churches, Christians and the Rescue of Jews in the Netherlands", *Dutch Jews*, yay. haz. Chaya Brasz ve Yosef Kaplan (Leiden, 2001), s. 277 vd.; aynı zamanda bkz. Bart Jan Flim, "Opportunities for the Jews to Hide from the Nazis, 1942-1945", *a.g.e.*, s. 289 vd. Louis de Jong, şu ya da bu aşamada Yahudi saklayan Hollandalı aile sayısının yaklaşık 25.000 olduğunu tahmin etmektedir (de Jong, *The Netherlands and Nazi Germany*, s. 21).

48 Aktarıldığı kaynak Presser, *The Destruction*, s. 182.

49 *A.g.e.*, s. 183 (vurgu metnin aslında var).

50 *A.g.e.*, s. 184.

gü tanığına göre ise, "bazıları bir çukura atıldı, üzerlerine benzin döküldü ve yakıldılar."[51] Aus der Fünten yolculuk biter bitmez hemen dönebileceklerine ya da Doğu'da baştan aşağı modern bir akıl hastanesinde çalışabileceklerine söz vermişti.[52]

1943 başında, Yahudilerin Hollanda'da zorunlu işgücünde kalmaya devam edebilmesi için Almanlar Vught işçi kampını kurdu. Sürgünden kurtulabilmek için karmaşık "meşru" bir seçenekti; konsey hararetle destekliyordu ve itaatkâr Hollanda Yahudileri rıza gösterdiler. Bu Almanların çevirdiği diğer bir dolaptı ve Vught sakinleri sistematik olarak Westerbork'a nakledilirken, birkaç seferinde de doğrudan Doğu'ya sürüldüler.[53]

Temmuz 1942-Şubat 1943 arasında gerçekleşen elli iki nakil ile 46.455 Yahudi Westerbork'tan Auschwitz'e gönderildi. Yaklaşık 3.500 güçlü kuvvetli kişi Blechhammer'deki hidrojenasyon tesisine gönderildiler (daha sonra Auschwitz III-Monowitz ve Grass Rosen'e). İşçi grubundan 181 kişi savaşı atlatabildi; 1942 ve 1943 başındaki nakillerden geriye kalan 42.915 kişiden 85 kişi hayatta kaldı.[54] Sürgünler devam etti.

III

Jacques Biélinky 15 Temmuz 1942'de "gazeteler Yahudilere karşı yeni yaptırımları duyurdu" diyordu. "Lokantalara, kahvelere, sinema salonlarına, tiyatrolara, konser salonlarına, müzik salonlarına, havuzlara, plajlara, müzelere, kütüphanelere, sergilere, kalelere, tarihi anıtlara, spor salonlarına, yarışmalara, parklara, kamp alanlarına ve hatta telefon kulübelerine, fuarlara vb. girmeleri yasaklandı. On sekiz ve kırk beş yaş arası Yahudi erkek ve kadınların Almanya'da zorunlu çalışmaya gönderilecekleri söylentisi dolaşıyor."[55] Paris operasyonunun hemen öncesinde, işgal edilmiş bölgedeki eyaletlerde "vatansız" Yahudilerin yakalanmasına başlandı.

Loire-Inférieure polis şefinin 15 Temmuz tarihli raporuna göre Yahudileri tutuklamaya giden Almanlara Fransız jandarması eşlik ediyordu; aynı gü-

51 *A.g.e.*

52 *A.g.e.*, s. 183.

53 Vught'un işlevi konusunda özellikle bkz. J. W. Griffioen ve R. Zeller, "A Comparative Analysis of the Persecution of the Jews in the Netherlands and Belgium During the Second World War" (Amsterdam, 1998), s. 11.

54 Bu istatistikler konusunda bkz. Gerhard Hirschfeld, "Niederlande", yay. haz. Wolfgang Benz, *Dimension des Völkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (Münih, 1991), s. 151.

55 Biélinky, *Journal*, s. 232-33.

ne ait diğer bir rapora göre ise Fransız yetkililer, Saint-Nazaire SS şefinin talebi üzerine, elli dört Yahudi'ye muhafızlık yapmak üzere polis memurları görevlendirmişti. Ülkenin batısında tutuklanan Yahudiler –aralarında, yine 15 Temmuz'da Tours'da tutuklanmış yaklaşık 200 kişi vardı– Angers'de bir toplanma noktasına götürülüyorlardı (bazıları bölgedeki Fransız kamplarından seçilmişti) ve birkaç gün sonra 824 tanesi Angers'den bir trenle doğrudan Auschwitz'e gönderildi.[56]

16 Temmuz sabahı saat 4.00'te, başkentte ve banliyölerinde yaşayan 27.000 "vatansız" Yahudi'nin yakalanacağı Alman-Fransız operasyonu başladı. Fransız polisinin hazırladığı fişlemeler büyük önem taşıyordu; Paris için 25.334 ve yakın banliyöler için 2.027 fiş düzenlenmişti.[57] Tüm teknik detaylar 7 ve 11 Temmuz tarihli toplantılarda Fransız ve Alman görevliler tarafından birlikte hazırlandı. Ayın on altısında elli belediye otobüsü ve 4.500 Fransız polisi hazırdı.[58] Tutuklamalarda Alman hiçbir görevli yer almadı. İnsan avının kod adı da vardı: *Vent Printanier* (Bahar Rüzgârı).

Yaklaşmakta olan dalga ile ilgili söylentiler yaygınlaştıkça –çoğu erkek olan– muhtemel kurbanlar saklanmaya başladı.[59] Bu söylentilerin kaynağı günümüze kadar belirsizliğini korudu ancak tarihçi André Kaspi'nin yazdığına göre, "Fransa'da daha önce yaşanmamış böylesi bir yakalama operasyonu uzun süre gizli kalamaz"dı.[60] UGIF çalışanları, direniş grupları, polis personeli, hepsi uyarıların yaygınlaşmasına bir biçimde katkıda bulundu.

Her biri üç polis memuru ve gönüllülerden oluşan dokuz yüz grup tutuklamalardan sorumluydu. O zaman dokuz yaşında olan Annette Müller'in hatırladığına göre, "aniden ön kapıya şiddetle vuruldu. Odaya iki adam girdi; uzun boyluydular ve gri uzun yağmurlukları vardı. 'Acele edin, giyinin' diye emir verdiler, 'bizimle geliyorsunuz.' Annemin dizlerinin üzerine çöktüğünü, bacaklarına sarılarak ağlayıp yalvardığını gördüm. 'Beni alın ama size yalvarıyorum çocuğu almayın.' Onu ayağa kaldırdılar. 'Lütfen bayan, işi zorlaştırmayın, her şey yoluna girecek.' Annem yere büyük bir örtü sererek üstüne giysi ve çamaşırlarımızı atmaya başladı. ... Panik halindeydi. Bir şeyler atıyor sonra geri çıkarıyordu. 'Acele edin' diye bağırdı polis memuru. Annem kurutulmuş sebzeler almak istedi. 'Hayır, buna

56 Robert Gildea, *Marianne in Chains: Everyday Life in the French Heartland under the German Occupation* (New York, 2003), s. 259-60.

57 André Kaspi, *Les Juifs pendant l'occupation* (Paris, 1991), s. 222.

58 Renée Poznanski, *Être juif en France pendant la Seconde Guerre Mondiale* (Paris, 1994), s. 385.

59 15 Temmuz'da Biélinky günlüğüne şöyle yazdı: "Görünen o ki, on sekiz - kırk beş yaş arası Yahudi kadın ve erkekler tutuklanacak ve zorunlu işgücü olarak Almanya'ya gönderilecek." Jacques Biélinky, *Journal, 1940-1942: Un journaliste juif à Paris sous l'Occupation*, yay. haz. Renée Poznanski (Paris, 1992), s. 233.

60 Kaspi, *Les Juifs pendant l'occupation*, s. 224.

ihtiyacın yok' dedi adam, 'sadece iki günlük yiyecek al, orada yiyecek verecekler.'"[61]

17 Temmuz öğleden sonra Yahudi 3.031 erkek, 5.802 kadın ve 4.051 çocuk tutuklandı; sonuçta, *Vent printanier* operasyonuyla yakalanan Yahudi sayısı 13.152 idi.[62] Bekârlar ve çocuksuz çiftler doğrudan Drancy'e gönderildiler; diğerleri, 8.160 erkek, kadın ve çocuk bisiklet yarışlarıyla ünlü kapalı spor salonu Veledrome d'Hiver'e (vel d'Hiv) toplandı.[63]

Vel d'Hiv'de hiçbir şey hazır değildi – ne yiyecek, su, tuvalet ne de yatak ya da benzeri bir şey. Üç-altı gün arası bir süre boyunca, binlerce bahtsız insana günde sadece bir-iki porsiyon çorba veriliyordu. İki Yahudi doktor ve bir Kızıl Haç doktoru görevlendirilmişti. Isı 38°C'ın altına hiç düşmüyordu. Sonunda, vel d'Hiv Yahudileri Haziran'da sürgüne gönderilenlerden boşalan Pithiviers ve Beaune-la-Rolande kamplarına geçici olarak gönderildiler.[64]

Vent printanier beklenen sonucu yaratmadı. Drancy'i sürgüne hazır Yahudilerle dolu tutmak için, vatansız Yahudilerin tutuklanması operasyonunu, Fransız hükümetinin de onayıyla Vichy'e yaymak zorunda kaldılar. Yine tamamıyla Fransız güçleri (polis, jandarma, itfaiyeci ve askerler) tarafından yürütülen büyük operasyon 26-28 Ağustos tarihleri arasında gerçekleştirildi; 7.100 Yahudi tutuklandı.[65] Her ne kadar Laval Eylül ayında, 1933 Ocak ayından sonra vatandaşlığa kabul edilen Yahudilerin vatandaşlıklarının iptali için söz verdiyse de, Vichy bölgesindeki tutuklamalar Fransız vatandaşlarının vatandaşlık iptallerini beklemeye gerek görmeden, Alman kotasını doldurmayı hedefliyordu.[66] Yıl sonuna gelindiğinde 42.500 Yahudi Fransa'dan Auschwitz'e sürülmüştü.[67] 22 Temmuz'da Biélinky şu notu düşüyordu: "Broca caddesindeki ayakkabıcım, Polonyalı Yahudi karısıyla birlikte tutuklandı. Tamir etmesi için bıraktığım bir çift ayakkabı onun evinde kaldı. Çocuğu ya da ebeveynleri olmadığı için ev kapalı."[68]

1943 yılı ortalarına kadar Drancy Fransız yönetimi altında kaldı. Kamp yönetiminin ana hedefi Almanların her bir nakil için dayattığı kotaları doldurmaktı. 12 Eylül 1942'de bir Fransız polis memuru, "şu anki taahhüdümüze göre pazartesi gününe kadar bin sürgün bulmak zorundayız," diye not düşü-

61 Aktarıldığı kaynak *a.g.e.*, s. 226-27.

62 Poznanski, *Être juif*, s. 385.

63 *A.g.e.*, s. 386.

64 *A.g.e.*, s. 386.

65 Michael R. Marrus ve Robert O. Paxton, *Vichy et les juifs* (Paris, 1990), s. 258.

66 *A.g.e.*, s. 260.

67 *A.g.e.*, s. 260-61.

68 Biélinky, *Journal*, s. 236.

yordu, "bu sürgünde, en azından ihtiyat olarak, hastaların [çocukların] ebeveynlerini de dâhil etmeliyiz ve onlara, revirde kalacak çocukları yanlarında olmadan gitmelerini önerebiliriz."[69]

11 Ağustos'ta Dannecker'in ofisinden Untersturmführer Horst Ahnert, tutuklamalarda meydana gelen geçici duraklama nedeniyle Beaune-la-Rolande ve Pithiviers kamplarında toplanmış çocukları Drancy'e göndermeyi planladığını RSHA'ya bildirdi ve Berlin'den yetki istedi.[70] On üçünde Günther yetki verdi fakat sadece çocukların bulunduğu bir nakil olmaması konusunda Ahnert'i uyardı.[71]

Drancy sakini George Wellers'in savaştan sonra anlattıkları, muhtemelen iki-on iki yaş arası bu çocukların varışlarıyla ilgiliydi: "Avlunun ortasına koyun yavruları gibi indirdiler. ... Büyük çocuklar küçük çocukları tutuyordu ve dağıtım yerlerine varana kadar bırakmadılar. Merdivenlerde büyük çocuklar dördüncü kata kadar nefes nefese küçükleri taşıdı. Orada korku içinde birbirlerine sokuldular. ... Valizler indirildikten sonra avluya geri döndüler. Ancak küçük çocukların çoğu eşyalarını bulamıyordu; başarısız eşya arama girişiminin ardından yeniden odalarına dönmek istediklerinde hangi odaya yerleştirildiklerini hatırlamıyorlardı."[72]

24 Ağustos'ta 23 numaralı nakil yedi yaş altı 553 çocuğun da (288 erkek, 265 kız) aralarında bulunduğu toplam 1.000 Yahudi'yle Drancy'den Auschwitz'e hareket etti. Çocukların 465'i on iki yaş altıydı ve bunların 131'i altı yaşından küçüktü. Auschwitz'e varıldığında yirmi-kırk beş yaş arası 92 erkek çalıştırılmak üzere seçildi. Tüm diğer sürgünler hemen gazla öldürüldü. Bu nakil grubundan savaşı atlatabilen sadece üç Yahudi oldu.[73]

Paris tutuklamalarından kısa bir süre sonra, UGIF-Kuzey tarafından Vichy'e gönderilen yegâne dilekçenin sonucu olarak bazı savaş gazilerinin akrabaları ve bazı "yabancı ebeveynlerin Fransız çocukları" [dilekçede bu ifade kullanılıyordu] serbest bırakıldı. UGIF-Kuzey başkanı André Baur bu jesti için Laval'a teşekkür etti.[74]

2 Ağustos'ta Lambert Helbronner ile buluştu. Devam etmekte olan tutuklamalara ve sürgünlere rağmen Consistoire başkanı, UGIF'ın herhangi bir mensubu ile Vichy bağlantılarını paylaşmaya hazır değildi ve ayrıca Laval'ın

69 Michael R. Marrus ve Robert O. Paxton, *Vichy et les juifs*, s. 255.

70 Serge Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz: Le rôle de Vichy dans la solution finale de la question juive en France*, 2 cilt (Paris, 1983-85), cilt 1, s. 328.

71 *A.g.e.*, s. 330.

72 Georges Wellers, *De Drancy à Auschwitz* (Paris, 1946), s. 55 vd.

73 Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz*, cilt 1, s. 355.

74 Richard I. Cohen, *The Burden of Conscience: French Jewish Leadership during the Holocaust* (Bloomington, 1987), s. 79.

aslında onunla görüşmeyi reddettiğini de söyleyemezdi. Konuşmanın akışı içinde Helbronner iyice şaşkına dönen Lambert'e 8 Ağustos'ta tatile çıkacağını söylüyor "ve dünyada hiçbir şey beni geri getiremez" diyordu.[75] Sadece Lambert tarafından aktarılmış olan bu açıklama, *Carnet*'in yazarıyla Consistoire arasındaki yoğun ilişkiler göz önüne alınarak ihtiyatla karşılanmalıdır. "Consistoire başkanı bana her zamankinden daha sağır, daha kibirli ve daha yaşlı göründü. Yabancı Yahudilerin akıbeti onu hiç etkilememiş," diyordu Lambert 6 Eylül'de, Helbronner ile 30 Temmuz'da yaptığı bir diğer toplantıyı anlatırken.[76] Helbronner'in *les juifs etrangers* ile ilgili tutumu konusundaki saptaması muhtemelen isabetliydi.

Ağustos ayında Consistoire iki protesto mektubu taslağı hazırladı. "İmha"ya (ikinci taslakta konu edilmişti) ya da Fransız polisinin ya da Almanların katılımına değinmeyen daha ılımlı versiyon 25 Ağustos'ta Vichy'e ulaştırılırken, mektubun muhatabı olan ve Fransız Yahudileri temsilcisi ile görüşmeyi bir kez daha reddeden Laval'a değil alt düzey görevlilere teslim edilmişti.[77] Hepsi buydu.

UGIF-Kuzey bir milyar franklık ceza ödemesi konusunda Komiserlik görevlileriyle sonu gelmez tartışmalara gark oluyordu ve düzenli bütçesi muhtaç yabancı Yahudilerin giderek büyüyen sosyal yardım yükü altında çöküyordu. UGIF-Güney, Consistoire'ın ve yabancı, özellikle de Amerikan örgütlerinin (Quakers, Nimes Komitesi ve tabii ki Joint) yardımıyla, bin Yahudi çocuğun ABD'ye göç ettirilmesi için Vichy'i ikna etmeye çalışıyordu. Birkaç hafta süren pazarlıkların ve hem Fransız hem de Amerikan tarafındaki yavaş bürokratik adımların ardından bir uzlaşmaya varılmak üzereydi. Ancak, daha sonra, Müttefik kuvvetler Kuzey Afrika'ya inince Almanlar güney bölgesini işgal ettiler, Vichy Washington ile diplomatik ilişkilerini kesti ve proje suya düştü.[78]

UGIF-Güney'in Yahudi çocuklarının kurtarılması için Consistoire ile işbirliği yapması iki örgütün (ve liderlerinin) keskin bir karşıtlıktan kaçınılmaz ve gelişen bir işbirliğine doğru ilerlediğini gösteriyordu. Güney bölgesinin Almanlar tarafından işgali ve Fransa'daki tüm Yahudileri tehdit eden ortak kader, ilişkilerin değişmesinde etkili oluyordu. Fransız Yahudi liderleri, ayrıcalıklı statülerine ve Fransız Yahudiliğinin Vichy'den beklediği himayeye olan inançlarını kaybediyorlardı. Marsilya ve Lyon'da 1943 başındaki tu-

---

75 Raymond-Raoul Lambert, *Carnet d'un témoin: 1940-1943*, yay. haz. Richard I. Cohen (Paris, 1985), s. 180.

76 *A.g.e.*, s. 178.

77 Simon Schwarzfuchs, *Aux prises avec Vichy: Histoire politique des Juifs de France, 1940-1944* (Paris, 1998), s. 253-56. 28 Temmuz tarihli taslak metni için bkz. Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz*, cilt 1, s. 295.

78 Cohen, Richard I, *The Burden of Conscience: French Jewish Leadership during the Holocaust* (Bloomington, 1987), s. 80 vd., 122 vd.

tuklamalar şüphelerini haklı çıkarıyor ve ilerleyen haftalarda UGIF-Güney ile olan bağları kuvvetlendiriyordu.[79]

Hem Rivesaltes hem de Drancy'de Almanlar, ayrı düşmemeleri için, gizlenmekte olan aile fertlerinin ihbar edilmeleri gerektiği konusunda bölge sakinlerini ikna etmeye çalışıyordu. Rivesaltes'te Alman ikna çabasının hedefi gizlenen çocukların ebeveynleriydi. Bu tuzağın farkında olan Yahudi sosyal hizmet görevlileri ya ebeveynlere sürgünün kendileri ve çocukları için ölüm anlamına geldiğini anlatıyorlardı ya da onları mevcut durumdan kurtarmaya çalışıyorlardı. Bazı tutuklular dolaylı uyarıları anlıyor bazıları anlamıyordu: Yüzden fazla çocuk daha ebeveynlerine katıldılar.[80]

Sonra, 1943 başında da olacağı gibi, Fransa'daki yabancı Yahudi sayısı hızla azalmaya başladı ve haftalık sürgün kotaları doldurulamaz oldu, Almanlar bir sonraki adımı atmaya karar verdi: Pétain ve Laval, 1927 sonrası vatandaşlık almış Yahudilerin vatandaşlıklarının iptali için çaba göstermeye başladılar. Önce bunu kabul eden Laval'in beklenmedik biçimde fikrini değiştirmesi, daha sonra göreceğimiz gibi, bu aşamada oldu.

Sıradan Fransız vatandaşlarının büyük çoğunluğunun tutuklamalar karşısındaki doğrudan tepkisi, her iki bölgede de olumsuz oldu.[81] Bu durum, her ne kadar örgütlü tepkilere yol açmasa da saklanan Yahudilere yardım konusunda gönüllülüğü artırdı. Talihsiz kurbanları, özellikle de kadın ve çocukları görünce hissedilen merhamet duygusu, kısa bir süre de olsa yaygınlaştı; ancak, daha önce değindiğimiz gibi Yahudilerle ilgili temel önyargılar yok olmadı.

Bir Direniş temsilcisinin Şubat 1943 raporunda "Yahudilere yapılan zulüm," deniliyordu, "Fransızların insani ilkelerini derinden yaralamıştır; hatta zaman zaman Yahudileri sempatik bile göstermiştir. Ancak bir Yahudi Sorunu olduğu da inkâr edilemez: Mevcut koşulların bu sorunun iyice köklenmesine katkı yaptığı bile söylenebilir. Blum hükümeti Fransa'yı Yahudi unsurlarla doldurarak ve on binlerce yabancı Yahudi'yi ülkeye sokarak Fransa'da bir savunma mekanizması oluşmasını kışkırtmıştır. Halk, benzer bir işgalin tekrar yaşanmaması için her tür bedeli ödemeye hazırdır."[82] Diğer bir temsilcinin Mart tarihli raporu, benzer temel tespitler ortaya koyuyordu.

79 Schwarzfuchs, *Aux Prises avec Vichy*; aynı zamanda bkz. Richard I. Cohen, "Le Consistoire et L'UGIF - La Situation Trouble des Juifs Français Face à Vichy", *Revue d'Histoire de la Shoah: Le monde juif* 169 (2000), s. 33 vd.

80 Serge Klarsfeld, *Les transferts de juifs du camp de Rivesaltes et de la région de Montpellier vers le camp de Drancy en vue de leur déportation 10 août 1942-6 août 1944* (Paris, 1993), s. 31-32.

81 Kendi bölgelerindeki tepkilerle ilgili bazı prefet [valilik] raporları için bkz. Klarsfeld, *vichy-Auschwitz*, cilt 1, s. 305 vd.

82 Renée Poznanski, "Jews and non-Jews in France During World War II: A Daily Life Perspective", *Lessons and Legacies V: The Holocaust and Justice*, yay. haz. Ronald M. Smelser (Evanston, IL, 2002), s. 306.

"Yahudilere yönelik zulüm halk arasında karışıklık ve öfke yaratmaya devam ediyor. Kamuoyu yine de onlardan kuşku duyuyor. Savaştan sonra bazı önemli mesleklerin (bankacılık, reklamcılık, gazetecilik, sinema) Yahudilerin işgaline uğrayacağından ve bir biçimde onlar tarafından kontrol edileceğinden korkuluyor. Tabii ki hiç kimse Yahudilerin kurban edilmesini istemiyor, saldırıya uğramalarını hiç istemiyor. İnsanlar haklarına ve mülklerine sahip olmaları bakımından, onların olabildiğince özgür olmalarını samimiyetle istiyor. Fakat hiçbir alanda üstün olmalarını istemiyor."[83]

Aynı tür ılımlı anti-Semitizm bizzat Direniş'in içinde de alenen mevcuttu. Fransız yer altı merkezi örgütlenmesi OCM (Organisation Civile et Militaire) tarafından yayınlanan Haziran 1942 tarihli *Cahiers*'in ilk sayısında Fransa'daki etnik azınlıklar konusunda bir araştırma yer alıyordu. Yazar Maxime Blocq-Mascart Yahudileri "sürekli ihtilaf çıkaran" grup olarak ayırıyordu: "Ilımlı biçimiyle anti-Semitizm adeta evrenseldir ve en liberal toplumlarda da görülür. Bu da mevcudiyetinin dayanaksız olmadığını gösterir." Blocq-Mascart'ın çözümlemesi bildik anti-Yahudi tezler repertuvarını gündeme getiriyordu ve bildik yaptırımları öneriyordu: "Yahudi göçünün durdurulması, az sayıda şehirde Yahudilerin yoğunlaşmasının önlenmesi, tam asimilasyonun teşvik edilmesi." Makale bazı üst düzey yer altı örgütlenmesi mensupları tarafından tartışıldı ve karşı çıkıldı; yine de Fransız halkının büyük bir çoğunluğunun düşüncesini yansıtıyordu.[84]

Fransız kardinaller ve başpiskoposlar meclisi, operasyonun üzerinden henüz bir hafta geçmemişken, 31 Temmuz 1942'de Paris'te toplandı. Küçük bir azınlık protestodan yanaydı ancak Lille Başpiskoposu Achille Liénart ve Paris'ten Kardinal Emmanuel Suhard'ın başını çektiği çoğunluk buna karşı çıktı. Meclis toplantısından sonra, muhtemelen Liénart tarafından hazırlanan imzasız notlar ana tartışma başlıklarını ve çoğunluğun yaklaşımını aktarıyordu. "Kıtadan yok olmaya yazgılılar. Onları destekleyenler bize karşı. İhraç edilmeleri talimatı verilmiş. Cevaplar: Bazıları bize ait; onları tutmalıyız; diğerleri, yabancılar – onları geri göndermeliyiz. Hayır, her iki bölgede de bizim kurumlarımızın girişimiyle gitmeliler. Bireyci proje. Hükümetimize insanlık dışı olduğuna dair mektup yazalım. Merkezlerde çocuklara sosyal hizmet yardımı. Kendileri bizden sadece hayırseverlik bekliyor. İnsanlık ve din adına mektup kaleme alalım."[85]

---

83 *A.g.e.*

84 Kaspi, *Les Juifs pendant l'occupation*, s. 306-7. Londra'daki Özgür Fransa'nın temel Katolik dergisi *Volontaires pour la cité chrétienne*, Yahudilere yapılan zulme ve imhaya değinmiyordu bile. Bkz. Renée Bédarida, *Les Catholiques dans la guerre, 1939-1945: Entre Vichy et la Résistance* (Paris, 1998), s. 176.

85 Notların yayınlandığı kaynak Michèle Cointet, *L'Église Sous Vichy, 1940-1945: La rèpentance en question* (Paris, 1998), s. 224.

Diğer bir deyişle, notlar Yahudilerin kaderinin Kıta'dan yok edilmek olduğunu piskoposluğun bildiğini (muhtemelen hükümetten ya da Vatikan'dan alınan bilgi sayesinde) gösteriyordu; bu yok oluşun imha olarak anlaşılıp anlaşılmadığı ise açık değil. Notta değinilen bir diğer konu Yahudilere desteğin, nüfusun kilise düşmanı kesiminden geldiğiydi (komünistler? Gaullistler?). Sürgün talimatı Almanlardan gelmişti; Vichy Fransız Yahudilerini tutmak, yabancıları defetmek istiyordu; Almanlar, her iki bölgeden genel sürgünde ısrar ediyor ve Fransız kurumlarının (özellikle polisin) yardımını talep ediyordu. "Bireyci proje" (*Project individualiste*) kelimelerinin anlamı açık değil ama tartışılanın bireylere yardım olduğu düşünülebilir. Piskoposlar, çocukların himayesi işinin Fransız sosyal yardım kurumları tarafından yürütüleceğini düşünüyorlardı. Notlara göre, Yahudiler hayırseverlik dışında herhangi bir şey istememişlerdi (siyasal müdahale ya da açık protesto istememişlerdi). Hükümete, meclis deklarasyonunun özüne uygun bir mektup gönderilecekti.[86]

22 Temmuz'da, meclis adına Kardinal Suhard mektubu mareşale gönderdi. Fransız Katolik kilisesinin Yahudilere yönelik zulümle ilgili ilk resmî protestosuydu: "Geçen hafta gerçekleşen çok sayıda Yahudi'nin tutuklanmasının ve özellikle Vélodrome d'Hiver'de onlara yapılan sert muamele haberlerinin bize ulaşmasının etkisiyle vicdanımızın çağrısını bastıramadık. İnsanlık ve Hıristiyan ilkeleri adına, vazgeçilemez insan hakları için protestomuzu dillendiriyoruz. Bu aynı zamanda, başta anne ve çocuklar olmak üzere çekilen bu büyük acı karşısında bir merhamet çağrısıdır. Monsieur le Maréchal, sizden dileğimiz [çağrımızın] dikkate alınması ve adalet talebimize ve hayırseverlik hakkımıza saygı gösterilmesidir".[87]

Vichy'deki Papalık temsilcisi Monsenyör Valeri mektubu "platonik" olarak değerlendirdi.[88] Helbronner de öyle düşünüyordu ve arkadaşı Gerlier'den, kişisel olarak Pétain'i ikna etmesini rica etti. Bir süre kararsız kaldıktan sonra Lyon kardinali (Pastör Boegner'in de teşvikiyle) mareşale mektup yazmaya karar verdi ve 19 Ağustos'ta da mektubu gönderdi. Ancak, kendisinden önce Suhard'ın yaptığı gibi, Gerlier de dolambaçlı terimlerle yazmıştı ve bu mektubun Pétain ve Laval'e göstereceği, Fransız kilisesinin nihai olarak zora dayalı bir çatışmadan kaçınacağı idi. Helbronner'e söz verdiği hâlde

86 Değerlendirmelerin bir kısmı için bkz. *A.g.e.* Notların değerlendirmesi kısmen bana ait.

87 Fransızca aslı için bkz. Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz*, cilt 1, s. 280. Aynı zamanda bkz. Cointet, *L'Église Sous Vichy, 1940-1945*, s. 225. Kardinal Suhard'ın, Yahudi karşıtı olsa dahi Vichy politikalarını desteklediği biliniyordu. Bu nedenle, Yahudilere yardım için sahte vaftiz sertifikaları hazırlayan, kendi piskoposluk bölgesinden iki papaza disiplin cezası verdi. Bkz. Bédarida, *Les Catholiques dans la guerre, 1939-1945: Entre Vichy et la Résistance*, s. 78.

88 Cointet, *L'Église Sous Vichy*, s. 266. Valerio Valeri'nin Maglione'ye yazdığı ve bu ifadenin geçtiği mektup için bkz. Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz*, cilt 1, s. 297.

kardinal Pétain ile bir görüşme talebinde bulunmadı.[89] Fakat birkaç ay önce Gerlier kendi piskoposluk bölgesinde, Abbé Alexandre Glasberg ve Cizvit Papazı Pierre Chaillet'in öncülüğünde Yahudilere yardım için bir birlik (Amitiés Judéo-Chrétiennes) kurulmasına izin vermişti; Ağustos 1942'de, seksen dört Yahudi çocuğu saklamak suçundan Papaz Chaillet tutuklanınca, onu kurtarmak için devreye girecekti.[90]

Toulouse Başpiskoposu Jules-Gérard Saliège'nin kendi piskoposluk bölgesinde bulunan kiliselerde okunan ve tutuklamalar ve sürgünleri duyuran 30 Ağustos 1942 tarihli dinî bildirisi de bu çerçevedeydi: "Günümüz, çocukların, kadınların, babaların ve annelerin hayvan sürüsü gibi muamele görmesine tanıklık etmektedir; aynı aile fertlerinin birbirlerinden koparıldıklarını ve bilinmeyen yerlere gönderildiklerini görüyoruz. ... Bizim piskoposluk bölgemizde korkunç sahneler Noé ve Récébédou kamplarında görülüyor. Yahudi kadın ve erkekler insandır. Yabancı erkekler erkek, yabancı kadınlar kadındır. Onlara, istendiği zaman kötü davranılamaz, bu erkekler, bu kadınlar, bu aile anne ve babaları; onlar insan cinsinin bir parçasıdır. ..."[91]

Saliége'nin dinî bildirisi Fransa'nın güneybatısının çok ötesinde yankısını buldu ancak tarihçi Michèle Cointet'in önerdiği gibi, bağlamına oturtulmalıydı. Dinî bildiri, sadece göründüğü gibi Vichy bölgesindeki yabancı Yahudilerin tutuklanmasına sert ve doğrudan bir ahlâki tepki değildi. Lyon temsilcileri tarafından Toulouse piskoposuna açıkça önerilmişti. Diğer bir deyişle, Fransız Kardinalleri ve Başpiskoposları Meclisi donup kaldığı için, Saliége onların sesi olmuştu, tıpkı kısa bir süre sonra Montauban Piskoposu Pierre-Marie Théas'ın da olacağı gibi. Piskoposluk meclisi muhtemelen bu bireysel protestoların resmî bir misillemeye sebep olamayacak kadar marjinal bulunacağını biliyordu fakat yine de bu protestolar görünüşü kurtaracaktı. Fransız kilisesi sessiz kalmamıştı.[92]

Saliége'in protestosu kısmen taktiksel olabilir ancak yaptığı çağrının tonunun da gösterdiği gibi, duygularını da yansıtıyor olmalıdır ve daha somut olarak, Fransa'nın güneybatısında çeşitli Yahudi kurtarma operasyonlarına katkıda bulunmuştur. Aynı somut katkıyı, Nice'den Piskopos Paul Rémond ve dolaylı

89 Schwarzfuchs, *Aux prises avec Vichy*, s. 209-10.

90 Chaillet'in Yahudilere yardımları konusunda özellikle bkz. Renée Bédarida, *Pierre Chaillet: Témoin de la résistance spirituelle* (Paris, 1988).

91 Tercüme edildiği kaynak Saul Friedländer, *Pius XII and the Third Reich: A Documentation* (New York, 1966), s. 115.

92 Cointet, *L'Église Sous Vichy*, s. 234vd. Dinî bildirinin okunmasından birkaç gün sonra Toulouse başsavcı vekili Saliége'yi sorguladı. Piskopos, tarafların dinî bildiriyi "ahlâksızca kötüye kullandığını" ifade etti. Sorgulama metni için bkz. Eric Malo, "Le camp de Récébédou (Haute-Garonne)", *Le Monde Juif* 153 (1995), s. 97-98.

olarak bizzat Gerlier gibi, bazı başka din adamları da sunmuştur. Tüm kıta boyunca –bu konuya daha sonra döneceğiz– Hıristiyan kurumlar Yahudi çocukları ve bazen Yahudi yetişkinleri sakladı. Bazen bu yardım kolektif ve büyük ölçekliydi ve kendi dinine döndürme hedefi olmadan da sürdürülüyordu, tıpkı Pastör André Trocmé ve ailesinin öncülüğünde dağlık Cévennes bölgesindeki Le Chambon-sur-Lignon köyündeki Fransız Protestan cemaatinin yaptığı gibi. Tüm bu dönem boyunca, şu veya bu aşamada yüzlerce, belki de binlerce Yahudi'nin saklandığı bu olağanüstü macerada köyün tümü rol aldı.[93] Bunun sonucu, gizleme operasyonunu kısmen çözmek ve Maison des Roches yetimhanesinde kalan tüm genç Yahudilerin sürgüne gönderilmesini sağlamak için Protestan bir polisi oraya göndermek ve yetimhane direktörü de olan Pastör'ün kuzeni Daniel Trocmé'nin Majdenak'ta gazla öldürülmesi oldu.[94]

Alman kararları, Fransa ve Hollanda'da olduğu gibi ve aynı zamanda Belçika'da da uygulandı. Ancak Başkomutan General Falkenhausen ve askerî yönetimin çok önemli lideri Eggert Reeder, Temmuz ayı için planlanan sürgünlerin halk arasında huzursuzluk yaratacağından kaygı duyuyorlardı. Reeder meseleyi doğrudan Himmler'e götürdü.

Brüksel askerî komutanlığındaki Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Werner von Bargen'in 9 Temmuz'da Wilhelmstrasse'ye gönderdiği rapor durumu olanca çıplaklığıyla tasvir ediyordu: "Askerî idare 10.000 Yahudi'nin sürülmesi talebini yerine getirmek istiyor. Askerî idarenin başı şu anda konuyu SS Reichsführer ile görüşmek üzere karargâhta [Hitler'in karargâhı]. Bu yaptırımla ilgili kaygıların kaynağı, ilk olarak, Yahudi Sorunu'nun burada yaygın biçimde anlaşılmamış olması, ayrıca Belçika vatandaşı Yahudilerin toplum tarafından Belçikalı kabul edilmesi. Dolayısıyla bu yaptırım zora dayalı genel bir tahliyenin [işgücü olarak Almanya'ya gönderilme] başlangıcı olarak anlaşılabilir. Ayrıca, burada Yahudiler ekonomik hayatın ayrılmaz bir parçası olduğundan, emek pazarında yaşanacak zorluklardan kaygı duyulabilir. Askerî yönetim, Belçikalı Yahudilerin sürgüne gönderilmemesi ile bu kaygıların üstesinden gelinebileceği umudunu taşıyor. Bu nedenle, başlangıç olarak Polonyalı, Çek, Rus ve diğer Yahudilerin seçilmesi, teorik olarak, hedeflenen rakama ulaşılmasını sağlayacaktır" [*das Soll*].[95]

Güvenlik Polisi kayıtlarında yer alan 57.000 Yahudi'nin sadece yüzde altısını Belçikalı Yahudi vatandaşların oluşturduğunu bildiği için Himmler on-

93 Fransa'daki kurtarıcı Hıristiyanların yardımlarıyla ilgili araştırmalar konusunda öncelikle bkz. Asher Cohen, *Persécutions et sauvetages: Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy* (Paris, 1993).

94 *A.g.e.*, s. 430.

95 Yay. haz. Ingrid Krüger-Bulcke ve Hans Georg Lehmann, *Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1918-1945. Series E, 1941-1945* (Göttingen, 1974), cilt 3, s. 125.

ların sürgününün ertelenmesini kabul etmekte bir sakınca görmüyordu. 4 Ağustos 1942'de ilk parti yabancı Yahudi grubu Malines'ten (Flamanca Mechelen) Auschwitz'e yola çıktı. Yine de Belçika'da olayların gelişimi, söz gelimi Komşu Hollanda'dan, çelişkili bir biçimde farklı oldu.

Alman saldırısının başlaması hem Yahudileri hem de diğerlerini gafil avladı ve operasyonun ilk iki ayı içinde Belçika Yahudilerinin üçte biri ölüme gönderildi. Yine de, Kasım 1942'ye kadar yaklaşık 15.000 Yahudi sürülse de, daha sonraki aylar boyunca Almanların tutuklama faaliyetleri giderek başarısız oldu. Ülkenin kurtuluşuna kadar yaklaşık 10.000 Yahudi daha sürüldü. Yahudi nüfusun yaklaşık yarısı savaşı atlatabildi.

Yahudilere ve özellikle de sayıca çok fazla olan yabancı Yahudilere karşı güçlü önyargılara rağmen, Belçika'da kurtarma oranının, göreceli olarak anti-Semit-olmayan, sayıca yerli Hollandalı Yahudi'nin çok fazla olduğu Hollanda'ya kıyasla açık ara yüksek olmasına yol açan iki etmen vardı: Toplumun kendiliğinden tepkisi ve Belçikalı direniş örgütlerinin katılımı.

"Sıradan Belçikalıların" girişimiyle toplumun her kesiminde büyük ölçekli kurtarma operasyonlarının gerçekleştiği şüphesiz. Henüz çözümlenememiş olan –ve belki de çözümsüz olan– mesele Katolik Kilisesi ve kurumlarının bu merhamet dalgası ve hayırseverlik üzerinde ne kadar etkili olduğudur. Yahudileri ve özellikle de Yahudi çocukları saklayan Katolik kurumlar son derece iyi belgelenmiştir; bu kurumların ve Katolik nüfusun sıradan mensuplarının kilise hiyerarşisinin teşvik ve talimatlarıyla mı yoksa kendi duygularıyla mı harekete geçtiği belirsizdir, tıpkı Birinci Dünya Savaşı'ndaki Alman vahşetiyle ilgili anıların ne derecede etkili olduğunun belirsizliği gibi.[96]

Hızla oluşan Yahudi yer altı örgütlenmesi (Comité de Défense des Juifs ya da CDJ) ve Belçika direniş örgütü arasındaki aktif işbirliği 25.000 Yahudi'nin saklanmasına imkân sağladı.[97] Bu işbirliğini kolaylaştıran, daha başlangıçtan, önemli sayıda Yahudi yabancı mültecinin, şu veya bu şekilde, Belçika Komünist Partisi ya da sol kanat Siyonist örgütlerle –özellikle Komünist yabancı işçiler örgütü MOI (Main d'Oeuvre Immigrée ya da "Göçmen İşçi Örgütü")– bağlantı içinde olmasıydı;[98] komünistler, Belçika Direniş içinde zaten fazlasıyla etkiliydi.

96 Belçika'daki Katolik tepki konusunda bkz. Mark van den Wijngaert, "The Belgian Catholics and the Jews During the German Occupation, 1940-1944", *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans*, yay. haz. Don Michman (Kudüs, 1998), s. 225 vd.; aynı zamanda bkz. Luc Dequeker, "Baptism and Conversion of Jews in Belgium", *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans*, yay. haz. Dan Michman (Kudüs, 1998), s. 235 vd.

97 Griffioen ve Zeller, "A Comparative Analysis of the Persecution of the Jews in the Netherlands and Belgium During the Second World War", s. 21.

98 Bu özel konu için bkz. Rudi von Doorslaer, "Jewish Immigration and Communism in Belgium, 1925-1939", *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans*, yay. haz. Dan Michman (Kudüs, 1998), s. 66n, 67 vd.

IV

Reich'ta Yahudiler hızla yok olurken, "Yahudi Sorunu" resmî propagandada ve aynı zamanda gündelik hayatta her zamankinden daha fazla yer işgal ediyordu. Mesela 1942 yılı başında, konu mahkemelere sirayet etmek üzereyken, Bielefeld'deki tekstil firması "Katag A.G." Reich Adalet Bakanlığı'na başvurmaya karar verdi. Dilekçe "Katag," diyordu "1937-1938'de 'arileştirildi.' Katz & Michel Textil A.G. için bir kısaltma olan "Katag" ismi, arileştirme sürecinde değiştirildi, öyle ki isim tescilinde kurgusal bir eşleştirmeyle biz A.G. (Aktien Gesellschaft) ekledik. Böylelikle Bielefeld'deki şirket tescili 'Katag A.G.' olarak yapıldı. Ancak yakın zamanda Alman Emek Cephesi firmamızın 'Katag' adlandırmasına, Yahudi ismi Katz'ın bir hecesini içerdiği için karşı çıktı. Bize göre, 'Katag A.G.' ismindeki ilk iki harf olan *Ka*, hiçbir şekilde bir Yahudi isminin parçası olarak görülemez. ..."[99]

Sorunun kolay bir çözümü yoktu; Adalet Bakanlığı, Parti Şansölyeliği'nden görüş istedi ve epey bir tartışmanın ardından, 23 Mart 1943'te Bormann'ın şubesi, tabiri caizse kurnazca bir karara vardı: "Katag A.G."nin, geçici olmak kaydıyla, savaş boyunca bu ismi kullanmasına izin verilmiştir.[100]

Aralık 1942'nin aynı vahim günleri sırasında Reich Eğitim Bakanı, ikinci dereceden *Mischlinge*'nin, belirli koşullarda, tıp, dişçilik ve eczacılık bölümlerine kayıt yaptırabileceklerine ancak veteriner okullarına girememelerine karar verdi. Karar, ikinci dereceden karışık soyluların veterinerlik eğitimlerini tamamlamalarının ardından en ufak bir iş bulma ihtimali bulunmadığı varsayımına dayandırılmıştı.[101] Diğer bir deyişle, ikinci dereceden *Mischlinge* er ya da geç hasta insanlara bakabilirdi ama iyi bir Alman, onların hasta hayvanlarına bakmasını istemezdi.

Almanya'dan sürgünlerin tamamlanması tabii ki lojistik ve zaman meselesiydi. Daha önce gördüğümüz gibi, 1942 yaz başından beri, muhtemelen "Baum grubunun" "Sovyet Cenneti" sergisini ateşe vermesinin ardından, savaşla ilgili meslekler dâhil, Reich'ta Yahudi barındırılmıyordu. 26 Kasım 1942'de Sauckel'in işçi değişimi başkanına gönderdiği mektup bunu çok açık terimlerle ifade ediyordu: "Güvenlik Polisi ve Güvenlik Hizmetleri Şefinin de mutabık kalmasıyla, halen istihdam edilmekte olan Yahudiler artık Reich topraklarından tahliye edilecek, yerlerini Genel Hükümet'ten sürülen Polonyalı işçiler alacaktır. ... Polonyalılar... Eğer çalışmaya uygun iseler, ai-

99 Yay. haz. Peter Longerich, *Akten der Partei-Kanzlei der NSDAP: Rekonstruktion eines verlorengegangen Bestandes. Regesten*, cilt 2, bölüm 4 (Münih, 1992), abs. No. 43548.

100 *A.g.e.*

101 *A.g.e.*, abs. No. 43518.

leleri olmaksızın Reich'a, özellikle de Berlin'e nakledileceklerdir; orada, işçi değişim ofislerinin tasarrufunda, silah fabrikalarından çıkarılacak Yahudilerin yerini almak için kullanılacaklardır. Polonyalı işçilerin istihdamıyla boşta kalacak olan Yahudiler *derhal* sürüleceklerdir. En kolay değiştirilebilecek onlar olduğu için niteliksiz işlerde çalışan Yahudilerden başlanacaktır. Geriye kalan sözde nitelikli Yahudi işçiler, her bir durum için ayrı ayrı saptanacak belirli bir çıraklık süresinin ardından Polonyalı işçiler iş sürecini yeterince öğrenene kadar, işlerinde çalışmaya devam edecektir. Her bir sanayideki üretim kaybı, böylelikle asgari seviyede tutulacaktır."[102] Daha sonra göreceğimiz gibi, bu tam olarak, 1942 Ekim ayında OKW'ye gönderilen mektupta ortaya konulan Himmler politikasının ifadesidir.

27 Şubat 1943'te "sanayide istihdam edilen Yahudilerin" sürgününe [*Fabrikaktion*] başlandı. İlki amacı vardı: Eski Reich'ta sanayide çalışan tüm tam Yahudilerin ele geçirilmesi ve karışık evliliklerin tarafı olan Yahudi eşlerin işyerlerinden uzaklaştırılması.[103] Aslında tutuklamalar sadece Yahudi işçileri değil onların ailelerini ve daha genelde, Reich'ta kalmış olabilecek diğer tam Yahudileri de kapsıyordu.[104] Hâlâ 10.000 kişiden fazla Yahudi zorunlu işgücünün kullanıldığı Berlin'de operasyonlar yaklaşık bir hafta sürdü. 1 Mart'ta ilk nakil Auschwitz'e hareket etti. Birkaç gün içinde, başkentten 7.000 ve Reich'ın tüm diğer bölgelerinden 10.948 Yahudi sürgün edildi.[105]

Yakalanan ama sürgüne gönderilmeyen yaklaşık 1.500-2.000 Berlin Yahudi'si (çoğu karışık evlilik tarafıydı), kimliklerinin belirlenmesi ve geride kalan Yahudi kurumlarındaki (mevcut tek Yahudi hastanesi gibi) işlere seçilmek üzere 2-4 Rosenstrasse'deki bir binada toplandılar. Gözaltında tutulan bu insanların çoğu 8 Mart'ta salıverildi.[106] Bu birkaç gün boyunca çok sayıda eş, akraba ve arkadaş karşı kaldırımda toplandılar ve zaman zaman tutukluları sordular; esas olarak bekleme nedenleri bilgi almak ya da içeriye yiyecek paketleri sokabilmekti. Bu tür olağan dışı toplaşmalar cesaret gerektiriyordu fakat onlar görece ılımlı ve tamamen zararsızdılar. Tutukluların salıverilmesine çalışmıyorlardı zira zaten bu Yahudiler için sürgün hiçbir zaman düşünülmemişti. Yine de olay bir efsaneye dönüştü: Binlerce Alman kadının eyle-

102 Nuremberg doc. L-61, Office of Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality and International Military Tribunal, *Nazi Conspiracy and Aggression*, 8 cilt (Washington, DC, 1946), cilt 7, s. 816-17 (vurgu metnin aslında).

103 Wolf Gruner, "Die Fabrik-Aktion und die Ereignisse in der Berliner Rosenstrasse: Fakten und Fiktionen um den 27. Februar 1943", *Jahrbuch fur Antisemitismusforschung* 11 (2002), s. 146. Bkz. Wolf Gruner, *Widerstand in der Rosenstrasse. Die Fabrik-Aktion und die Verfolgung der Mischehen 1943* (Frankfurt am Main, 2005).

104 *A.g.e.*, s. 148-49.

105 *A.g.e.*, s. 152-54.

106 *A.g.e.*, s. 160-64.

mi Yahudi kocalarının özgürlüğünü sağladı. Bu moral yükselten bir efsaneydi, ama sonuçta efsaneydi.[107]

Fabrikaktion öncesinde, 1942 sonlarında, Yahudi toplama kampları sakinleri Reich'daki kamplardan Doğu'daki kamplara sürüldü;[108] 20 Ekim 1942'de, *Gemeindeaktion* ("cemaat operasyonu"), çoğu Reichsvereinigung ve Berlin cemaati kadrolarının sürgününe yol açtı.[109] Bunu 1942 sonu ve 1943 başında yapılan diğer nakiller izledi. *Fabrikaktion* sonrasında, diğer bir nakille Berlin Yahudi hastanesi personelinden geride kalanların yarısı Auschwitz'e gönderildi;[110] Mayıs ve Haziran'da Yahudi hastanesindeki yatalak hastalar Theresienstadt'a gönderildi.[111] Ancak bu arada 10.000 yaşlı Yahudi Theresienstadt'tan Treblinka'ya gönderilmişti. Müller'in Himmler'e gönderdiği rapora göre bu "gettodaki" aşırı kalabalığı hafifletecekti.[112]

Leo Baeck ve diğer Reichsvereinigung liderleri Ocak 1943'te Theresienstadt'a gönderildiler ve Haziran ayında Reich Yahudileri birliğinin varlığı fiilen sona erdi. Yahudilerin Almanya'daki bin yıllık tarihinin sonu geliyordu.

Hertha Feiner Berlin cemaati kadrolarının son sürgünleri arasında yer alıyordu. Gestapo'nun gelişini evinde beklemedi, komşularının uyarısıyla cemaat binasına gitti; 9 Mart 1943'te orada tutuklandı. Yahudi olmayan bir tanıdığı, iki *Mischlinge* kız annesi olduğunu öne sürerek onu kurtarmaya çalışsa da başarılı olamadı. 12 Mart'ta Auschwitz trenine bindirildi ve trende kendisini zehirledi.[113]

Birkaç ay önce, Klepperlerin felaketten kurtulma ihtimali belirmişti. 5 Aralık 1942'de İsveç Elçiliği'nden kızları Renate'ye vize verildiği haberi geldi.[114] Acaba Hanni de kızına eşlik edebilir miydi? Ayın sekizinde Klepper hamisi İçişleri Bakanı Frick'in odasındaydı. Bakan, açıkça gergin bir hâlde, annenin gidişini kolaylaştıracak hiçbir şey yapamayacağını söyledi: "Bu tür konular gizli kalmıyor; Führer duyuyor ve kıyamet kopuyor."[115] Frick Klep-

107 *A.g.e.*, s. 167 vd.

108 H. G. Adler, *Der verwaltete Mensch: Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland* (Tübingen, 1974).

109 Rivka Elkin, "The Survival of the Jewish Hospital in Berlin, 1938-1945", *Leo Baeck Institute Year Book* 38 (1993), s. 167 vd.

110 *A.g.e.*, s. 177.

111 *A.g.e.*

112 Nuremberg doc. PS-1472, U.S. Office of Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality and International Military Tribunal, *Nazi Conspiracy and Aggression*, cilt 4, s. 49.

113 Hertha Feiner, *Before Deportation: Letters from a Mother to her Daughter, January 1939-December 1942*, yay. haz. Karl Heinz Jahnke (Evanston, Il 1999), s. 27-28.

114 Jochen Klepper, *Unter dem Schatten Deiner Flügel? Aus den Tagebüchern der Jahre 1932-1942*, yay. haz. Hildegard Klepper (Stuttgart, 1956), s. 1127.

115 *A.g.e.*, s. 1130.

per'e Eichmann ile bir görüşme ayarladı. IVB4 başkanı, Reni'nin gidişine bile müsaade edeceğine söz vermedi; hiçbir şartta annenin gidişine izin verilmezdi.[116] Ertesi gün, 10 Aralık'ta Eichmann Hanni'nin gidişini kesinlikle reddetti. Jochen, Hanni ve Renerle hiç tereddüt etmediler: Birlikte öleceklerdi. Aynı gece üçü de intihar etti.[117]

V

18 Haziran 1942'de, Wehrmacht eri HK, Brest-Litowsk'tan eve bir mektup yazdı:"Geçtiğimiz gün, öğle yemeği için durduğumuz Bereza-Kartuska'da 1.300 Yahudi vurularak öldürüldü. Şehir dışında bir çukura getirildiler. Erkek, kadın ve çocukların hepsi anadan doğma soyunmak zorundaydılar ve enselerinden tek kurşunla vuruldular öldürüldüler. Giyecekleri dezenfekte edildikten sonra yeniden kullanılıyor. Sanırım, eğer savaş uzun sürerse Yahudileri sosis yapıp Rus mahkûmlara ve Yahudi uzman işçilere yedirecekler. ..."[118]

Aynı gün, Genel Hükümet'teki bölge valileri ve SS komutanları imha faaliyetinin ilerleyişini değerlendirdikleri bir toplantı yapıyorlardı: "*Oberregierungsrat* [mahalli hükümet görevlisi] Engler: Lublin şehrinde Yahudi Sorunu çözüldü. Yahudi Mahallesi denilen yer boşaltıldı. ... SS ve Polis Lideri Katzmann *Galiçya bölgesindeki* güvenlik durumunu aktardı. ... Oldukça çok sayıda Yahudi zaten tahliye edilmiş durumda. ... Birkaç hafta içinde daha da fazla Yahudi yeniden iskân edilecek. ... *Amtschef* Dr. Hummel *Varşova bölgesindeki* durumu rapor etti. ... Varşova'nın, yeterli sürelerde çalışamayan Yahudilerin yükünden kurtulacağını umuyor. ... Devlet Sekreteri Dr. Büchler'in, getto nüfusunun daha hızlı boşaltılmasının mümkün olup olmadığı sorusuna Devlet Sekreteri Krüger cevap verdi ve Ağustos ayında daha iyi bir değerlendirme yapılabileceğini söyledi. *Amtschef* Yardımcısı Oswald, *Radom Bölgesindeki* fiili durumu anlattı: Radom bölgesi Yahudilerin yeniden iskânı konusunda geride kaldı. Şu anda, Yahudilerin iskânı nakil sorununun çözümüne bağlı. ... Devlet Sekreteri Krüger, Polisler açısından Yahudi operasyonunun en ince ayrıntısına kadar planlandığını ve gerçekleştirilmesinin nakillere bağlı olduğunu belirtti."[119]

---

116 *A.g.e.*, s. 1133.

117 *A.g.e.*

118 Yay. haz. Walter Manoschek, *"Es gibt nur eines für das Judentum - Vernichtung": Das Judenbild in deutschen Soldatenbriefen 1939-1944* (Hamburg, 1997), s. 58.

119 Hans Frank, *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939-1945*, yay. haz. Werner Präg ve Wolfgang Jacobmeyer (Stuttgart, 1975), s. 508 vd., tercüme edildiği kaynak Wolfgang Scheffler, "The Forgotten Part of the "Final Solution": The Liquidation of the Ghettos", *Simon Wiesenthal Center Annual* (Chappaqua, NY, 1985), s. 817.

Höfle, Temmuz ayı ortalarında, yanında bir grup "uzmanla" Lublin'den Varşova'ya geldi. Bu arada, şehirdeki SS birimleri, Polonya "polisi" ve Ukraynalı, Letonyalı ve Litvanyalı destek kuvvetleriyle güçlendirilecekti. Yaklaşmakta olan sürgünlerle ilgili yaygın söylentilerden haberdar olan Czerniaków, 20 Temmuz'da, Alman "muhataplarından" bilgi almaya karar verdi: "Sabah saat 7.30'da Gestapo'daydım. Mende'ye söylentilerin ne ölçüde doğru olduğunu sordum. Hiçbir şey duymadığını söyledi. Brandt'a döndüm; o da hiçbir şey bilmiyordu." Bu böyle devam ediyordu. Czerniaków Alman yetkilileri dolaşmaya devam ediyor ve sürekli söylentilerin *Quatsch* ve *Unsinn* [deli saçması] olduğu cevabıyla karşılaşıyordu. "Lejkin'e [Yahudi polis şefi vekili] polis karakolu bölgesinde duyuru yapması talimatını verdim. Başkan, bunun ardından gözaltı merkezlerinde bulunan çocukların akıbetini görüşmek üzere Auerswald'e gitti. Bana, ıslah evlerine yerleştirilecekleri ve kaçmamaları için güvence verilmesi koşuluyla salıverilmeleri için kendisine [Auerswald'e] bir mektup yazma talimatı verdi. ... Galiba 2.000 çocuk ıslah evlerine aktarılacak."[120]

21 Temmuz'da bazı konsey üyeleri ile getto yönetiminin önde gelenleri ve başkaları (Czerniaków'un karısı da listedeydi fakat onunla birlikte ofisinde kalmayı başardı) rehin tutulmak üzere tutuklandı.[121] Ertesi sabah, 22 Temmuz'da, konsey binasına giriş birkaç SS arabasıyla kapatıldı; konsey üyeleri ve tüm departman başkanları Czerniaków'un odasında toplandı ve yanında küçük bir heyetle Höfle geldi. Konferans salonundaki toplantının tutanaklarını tutması için Reich-Ranicki de içeri çağırıldı. Bu güneşli günde pencereler sonuna kadar açıktı ve sokakta SS mensupları seyyar bir gramofondan Strauss'un valslarını çalıyorlardı.[122]

Höfle, sürgünlerin birkaç saat içinde başlayacağını duyurdu ve Reich-Ranicki'ye göre, sanki daha önce metne bakmamış gibi, Alman talimatlarını "beceriksizce ve güçlükle" okuyordu. "Odadaki gergin sessizlik, kullandığım daktilonun, fotoğraf çekmekte olan SS görevlilerinin kameralarının ve sokaktan gelen 'Mavi Tuna Valsi'nin sesleriyle daha da ağırlaşıyordu. ... Höfle, tutanağı yetiştirdiğimden emin olmak için arada dönüp bana bakıyordu. Evet, yetiştiriyordum. ... 'Talimatlar ve Görevler' başlıklı son bölüm yeniden yerleşim yaptırımlarından kaçmaya ya da engel olmaya çalışanların çarptırılacağı cezaları belirliyordu: Aslında tek bir ceza vardı ve her bir cümlenin ardından nakarat gibi tekrar ediliyordu: '... vurularak öldürülecek.'"[123]

120 Adam Czerniaków, *The Warsaw Diary of Adam Czerniakow: Prelude to Doom*, yay. haz. Raul Hilberg, Stanislaw Staron ve Joseph Kermish (New York, 1979), s. 382-83.

121 *A.g.e.*, s. 384.

122 Marcel Reich-Ranicki, *The Author of Himself: The Life of Marcel Reich-Ranicki* (Londra, 2001), s. 164.

123 *A.g.e.*, s. 165-66. Höfle'nin emir ve tehditlerinin aktarıldığı kaynak Scheffler, "The Forgotten Part", s. 820.

Czerniaków bazı muafiyetler elde etmeye çalışsa da (özellikle çok sayıdaki yetimin akıbeti konusunda kaygı duyuyordu) hiçbir güvence elde edemedi. Ayın yirmi üçünde günlüğüne şöyle yazıyordu: "Sabah Cemaat binasındayım. Sürgün görevlilerinden SS Üsteğmen Worthoff geldi ve bazı sorunları görüştük. Meslek okulları öğrencilerini sürgünden muaf tuttu. Çalışan kadınların kocalarını da. Yetimler konusunu Höfle ile görüşmemi söyledi. Zanaatkârlar konusunu da. Haftanın kaç günü operasyonun devam edeceğini sorduğumda cevap, haftanın yedi günü oldu. Tüm şehirde yeni atölyeler açmak için büyük bir hareketlenme var. Bir dikiş makinesi hayat kurtarabilir. Saat 3.00. Şu anda 4.000 kişi gitmeye hazır. Talimata göre saat 4.00'te [toplanma meydanı *Umschlagplatz*'da] 9.000 kişi olması gerekiyor."[124] Yirmi üçü öğleden sonra, Yahudi polisi kotayı dolduramadığı için, destek polis birimleri muafiyetleri de hiçe sayarak kendi tutuklama operasyonlarını başlattılar. Czerniaków'un görüşmeleri boşunaydı.

Aynı günün akşamı SS Czerniaków'u evden geri çağırdı; kendisine ertesi gün 10.000 Yahudi'nin Umschlagplatz'a gönderileceği söylendi. Başkan ofisine döndü, kapıyı kapattı, konseye yeni Alman taleplerini anlattığı bir veda mektubu yazdı, bir veda mektubu da karısına yazdı ve ardından zehirle intihar etti.[125] Czerniaków'u tanımayan Kaplan 26 Temmuz'da şu notu düştü: "Sürgün kararnamesinin ilk kurbanı Judenrat binasında zehirle intihar eden Başkan Adam Czerniaków oldu. ... Öyle insanlar var ki ölümsüzlüğü bir saatte kazanıyor. Başkan Adam Czerniaków ise ölümsüzlüğü bir anda kazandı."[126]

22 Temmuz'da Treblinka kapılarını açtı. Her gün korku içindeki binlerce getto sakini toplanma noktalarına götürülüyor oradan da bir yük treni 5.000 kişiyi Treblinka'ya naklediyordu.[127] Başlangıçta Varşova Yahudileri kendilerini bekleyen akıbeti bilmiyorlardı. Kaplan, 30 Temmuz'da "sınır dışı" edilmekten ve "sürgün"den söz ediyordu: "Sınır dışıların bugün yedinci günü. Canlı cenazeler evimin önünden geçiyor – sığır kamyonları ya da kömür vagonları, kolunun altında küçük çıkınlar taşıyan sınır dışı edilmiş sürgünlerle dolu... 3 kilo ekmek ve 1 kilo marmelat sözünün verilmesi birçok aç Yahudi'yi toplanma meydanına çekiyor."[128]

---

124 Czerniaków, *Warsaw Diary*, s. 385.

125 Hilberg ve Staron, *a.g.e.*, önsöz, s. 63-64. Aynı zamanda bkz. Jerzy Lewinski, "The Death of Adam Czerniaków and Janusz Korczak's Last Journey", *Polin: Studies in Polish Jewry* 7 (1992), s. 224 vd.

126 Chaim Aron Kaplan, *Scroll of Agony: The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan*, yay. haz. Abraham Isaac Katsh (New York, 1965), s. 324-25.

127 *A.g.e.*, s. 208-9.

128 Chaim Aron Kaplan, *Scroll of Agony: The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan*, yay. haz. Abraham I. Katsh (Bloomington, 1999), s. 391.

5 Ağustos'ta sürgün girdabı, yetimhaneler de dâhil çocuklarla ilgili tüm kurumları yuttu. Aynı yılın Mayıs ayından beri Korczak "kendi "getto günlüğünü" tutmayı sürdürüyordu – gündelik olaylardan ziyade düşüncelerini, hatıralarını ve hatta hayallerini kaydediyordu. Yine de her bir satır, belli bir dereceye kadar, sorumluluğu altında olanların ve gettodakilerin akıbeti konusunda "yaşlı doktorun" kaygılarını yansıtıyordu. 1940 sonlarında ve 1941 başlarında Gestapo tarafından korkunç Pawiak Hapishanesi'ne atılması (gettoya transfer sırasında yetimhanesi için patates taşımakta inat etmesi, Polonya subay üniforması giymesi –Polonya ordusunda subaylık yapmıştı fakat bunu sergilemek yasaktı– ve Yahudi yıldızı işlenmiş kol bandını kullanmayı reddetmesi nedeniyle) onu sarstı ve hastalandı. Votka endişelerini yatıştırsa da, şaka yaparken bile ölüme dair düşünceleri kafasından silmesine yetmiyordu.[129] 1942 Mayıs sonları ya da Haziran başında bir gün şunları yazdı:

"Her şey yolunda diyorum ve dileğim keyifli olmak. Eğlenceli bir anı: Elli gram füme sosis şu anda 1,20 Zloti. Eskiden sadece 80 Grosze idi (ekmek de bundan biraz fazlaydı). Satıcı kadınlardan birine şöyle dedim: 'Sayın bayan, bu sosis tesadüfen insan etinden yapılmış olabilir mi? At eti için çok ucuz da.' Kadın cevap verdi: 'Nereden bileyim? Yapılırken orada değildim.'" Tuhaf espri anlayışını bir tarafa bırakacak olursak, Korczak yegâne kahredici kaygısına geri dönüyordu: Yetimler. Aynı kayıtta, "gün çocukların tartılmasıyla başladı" diyordu. "Mayıs ayında belirgin bir düşüş oldu [kiloların da]. Bu yılın önceki aylarında çok kötü değildi hatta Mayıs bile henüz korkutucu değil. Ancak hasada hâlâ iki ay ya da daha fazla var. Bundan kaçış yok. Resmî düzenlemelerin getirdiği kısıtlamaların, bu düzenlemelere ilişkin yeni ek yorumların ve aşırı kalabalığın durumu daha da kötüleştireceği düşünülüyor."[130]

Aynı günlerde Korczak sokaktan bir sahneyi aktarıyordu: "Ölü bir oğlan çocuğunun cesedi kaldırımda yatıyor. Yakın bir yerde üç çocuk oyun oynuyordu. Cesedi gördüler, birkaç adım yana gittiler ve oynamaya devam ettiler."[131]

4 Ağustos'ta Korczak başka bir kısa sahne anlatıyordu. Sabahın ilk ışıklarıyla penceresinin kenarındaki çiçekleri suluyordu ve sokakta silahlı bir Alman askerî de durmuş ona bakıyordu. "Çiçekleri suluyorum. Kel kafam pencerede – ne müthiş bir hedef. Silahı var. Neden öyle durup sakince bakıyor? Ateş etmek için emir almamış. Sivil hayatında acaba köy öğretmeni midir ya da noter, Leipzig'de sokak süpürgecisi, Köln'de garson? Başımla selamlasam

129 Yitzhak Perlis, "Final Chapter: Korczak in the Warsaw Ghetto", Janusz Korczak, *The Ghetto Diary* (New York, 1978), s. 40 vd.

130 Korczak, *a.g.e.*, s. 143

131 Gutman, *The Jews of Warsaw*, s. 147.

acaba ne yapar? Dostça bir jestle el sallasam? Belki de olan bitenden haberi bile yoktur. Çok uzaklardan henüz dün gelmiştir."[132]

Ertesi gün tüm yetimhanenin, tıpkı diğer Yahudi getto yetimhaneleri gibi, *Umschlagplatz*'a gitmeleri emredildi. Sıra olmuş ve ölüme giden çocukların önünde Korczak yürüyordu. 6 Ağustos'ta Lewin şu notu düştü: "Başta kendisi olmak üzere Gr. Korczak'ın yetimhanesini boşalttılar. İki yüz yetim."[133] Kaplan, Korczak'ın yetimlerinin sürgüne gidişini betimleyemezdi zira artık hayatta değildi. Son günlük notunu 4 Ağustos'ta yazmıştı; son satır şöyleydi: "Eğer hayatım sona ererse – günlüğüme ne olacak."[134]

21 Eylül'de büyük *Aktion* sona erdi: Gettoda, sürgün sırasında 10.380 Yahudi öldürülmüştü; 265.040 kişi Treblinka'ya sürülmüş ve gazla öldürülmüştü.[135]

Varşova'daki Wehrmacht subaylarına ait spor tesisinin idarecisi Yüzbaşı Wilm Hosenfeld, *Aktion* boyunca tuttuğu günlükten anladığımıza göre, Yahudilerin başına gelenler konusunda oldukça çok şey biliyordu – her ne kadar sistematik cinayete inanmayı reddetse de. 25 Temmuz 1942'de "eğer şehirde söylenenler doğruysa," diyordu "ve bu bilgi güvenilir kaynaklardan geliyorsa, o zaman bir Alman subayı olmak onur duyulacak bir şey değildir ve hiç kimse bu olanlara razı olamaz. Ancak buna inanmıyorum. Söylentilere bakılırsa, bu hafta otuz bin Yahudi gettolardan alınarak Doğu'da bilinmeyen bir yerlere gönderilmiş. Tüm gizliliğe rağmen insanlar ne olduğunu bildiklerini söylüyor: Lublin yakınlarında bir yerde, güçlü elektrik akımıyla ısıtılan odalar inşa etmişler, krematoryumdaki elektrik gibi. Öldürmek, toplu mezar kazmak ve cesetleri içine doldurmak zahmetine hiç girmeden, bu kadersiz insanlar ısıtılmış odalara sokularak diri diri yakılıyorlarmış ve bu yöntemle her gün binlercesi öldürülebilirmiş. Fransız devriminin giyotini bununla yarışamazmış ve Rus gizli polisinin bodrumlarında bile kitle kıyımı için böylesine üstün aygıtlar geliştirememişler. Fakat bu tam bir delilik. Doğru olamaz. İnsan, neden Yahudilerin kendilerini savunmadıklarını merak ediyor. Hoş, bir kısmı, belki de büyük çoğunluğu açlıktan ve sefaletten öylesine zayıf düştüler ki karşı koyamıyorlar."[136]

---

132 Janusz Korczak, *Tagebuch aus dem Warschauer Ghetto 1942* (Göttingen, 1992), s. 119.

133 Abraham Lewin, *A Cup of Tears: A Diary of the Warsaw Ghetto,* yay. haz. Antony Polonsky (Oxford, 1988), s. 148. Bu yürüyüş sahnesinin birçok betimlemesi yapılmış ve zaten ilave bir duygu yüküne ihtiyacı olmayan çıplak olgulara birkaç süsleme eklenmiştir. Bu betimlemelerin bazıları için kapsamlı eleştirilere yer veren bir kaynak olarak bkz. Lewinski, "The Death of Adam Czerniaków", s. 224 vd.

134 Kaplan, *Scroll of Agony*, s. 340.

135 Gutman, *The Jews of Warsaw*, s. 213.

136 Wilm Hosenfeld, "Extracts from the Diary of Captain Wilm Hosenfeld", *The Pianist: The Extraordinary Story of One Man's Survival in Warsaw, 1939-1945*, yay. haz. Wladyslaw Szpilman (New York, 1999), s. 198. Hosenfeld'in tutum ve faaliyetleri konusunda bkz. Wilm Hosenfeld,

1942 sonunda yazdığı kısa notlarla Ringelblum, geçmiş dönemle, son birkaç ay içinde başlayan dönem arasında açık bir ayrım yapıyordu: "Son dönem. Vahşet dönemi. Monografik bir çalışma kaleme almak imkânsız – çünkü Ponar'ın gölgesi, Slonim'den 9.000 kişi, sınır dışı edilenler – Lublin trajedisi... Chelmno – gaz. Treblinki [metnin aslında böyle]. ... Zulüm zamanı ve şimdi de vahşet zamanı."[137]

"Aktion Reinhardt" kamplarının en sonuncusu ve en ölümcülü olan Treblinka, Varşova'nın Kuzeydoğusunda, Varşova-Bialiystok demiryolu hattı yakınında, Bug Nehri'nin dirsek yaptığı bir noktaya doğru yayılan kumluk bir alanda kuruldu. En yakın istasyon olan Malkinia'dan kampa tek hatlı bir demiryolu döşenmişti. "Alt" ya da birinci kamp daha geniş bir alana yayılmıştı; içinde, toplanma ve soyunma meydanları ile biraz ötede, atölyeler ve barakalar vardı. İkinci ya da "üst" kamp, dikenli tel ve istenmeyen gözetlemelere engel olan kalın bir bitki perdesiyle birinci kamptan ayrılmıştı. Kalın tuğla duvarlı bina üç gaz odasını gizliyordu ve bu odalar da boru tesisatı ile dizel bir motora bağlıydı (1942 Ekim ayında on gaz odası bulunan daha büyük bir bina daha eklenecekti). Chelmno, Belzec ve Sobibor'da olduğu gibi, sürgünler gelir gelmez soyunacaklar, elbiselerini ve kıymetli eşyalarını tasnif ekibine bırakacaklardı. Kurbanlar "soyunma meydanı"ndan, çevreden yine kalın bir bitki perdesiyle gizlenmiş dar bir koridor olan "cennet yolu"nu (Himmelstrasse) takip ederek gaz odalarına götürülüyorlardı. "Duşlara gider" yazılı bir de yön tabelası vardı."[138]

Kampın inşasından SS Obersturmführer Richard Thomalla sorumluydu. Ötanazi doktoru Imfried Eberl birinci komutan olarak atandı ve 23 Temmuz 1942'de imha faaliyeti başladı. SS Unterscharführer Hans Hingst'in tanıklığına göre, "Dr. Eberl'in sevdası mümkün en yüksek rakama ulaşarak diğer kampları geride bırakmaktı. O kadar çok nakil geliyordu ki boşaltma ve gazlama işiyle artık başa çıkılamıyordu."[139] Birkaç gün içinde Eberl durumun kontrolünü tamamen kaybetti. Esas olarak Varşova'dan ama aynı zamanda Radom ve Lublin bölgelerinden gelen 312.000 Yahudi, Ağustos sonu itibarıyla, yeni kampta gazla öldürülmüştü.[140]

Eberl'in "beceriksizliği" yaygın yolsuzlukla birleşmişti: Kurbanların para

---

"Ich versuche jeden zu retten": Das Leben eines deutschen Offiziers in Briefen und Tagebüchern (Münih, 2004).

137 Aktarıldığı kaynak Ruta Sakowska, "Two Forms of Resistance in the Warsaw Ghetto: Two Functions of the Ringelblum Archives", *Yad Vashem Studies* 21 (1991), s. 215.

138 Yitzhak Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps* (Bloomington, 1987), s. 40-42.

139 *A.g.e.*, s. 87.

140 *A.g.e.*

ve değerli eşyaları kamp personelinin ve kamp komutanının Berlin'deki ötanazi ile ilgili meslektaşlarının cebine gidiyordu.[141] Globocnik Treblinka'daki durumu Ağustos ayında öğrendiğinde Wirth ve Josef Oberhauser ile birlikte kampa gitti. Eberl derhal görevinden uzaklaştırıldı ve Sobibor komutanı Strangl'ın görevi devraldığı Eylül ayının başına kadar, keşmekeşe son vermek üzere Wirth görevlendirildi.[142]

Strangl, Sereny ile yaptığı hapishane röportajında, hâlâ Eberl'in görevde olduğu sırada Treblinka'ya yaptığı ziyareti anlatıyordu: "Bir SS şoförüyle birlikte oraya gidiyorduk. ... Kilometrelerce öteden kokuyu duyuyorduk. Karayolu demiryoluna paraleldi. Treblinka'ya on beş-yirmi dakikalık mesafedeyken demiryolu kenarındaki cesetleri görmeye başladık, önce bir iki tane, sonra biraz daha fazla ve Treblinka istasyonuna girerken ise yüzlercesi – yerde yatıyorlardı. O sıcakta uzun süredir orada oldukları belliydi. İstasyonda Yahudilerle dolu bir tren vardı, bazıları ölmüştü bazıları ise hâlâ hayattaydı... Anlaşılan tren günlerdir oradaydı. ... Kampa girip, meydanda arabadan indiğimde dizlerime kadar paranın içine gömüldüm; ne tarafa döneceğimi nereye gideceğimi bilmiyordum. Kâğıtların, paraların, kıymetli taşların, mücevherlerin, giysilerin arasına dalmıştım. ... Tarifi imkânsız bir koku vardı; her yerde yüzlerce, hayır binlerce ceset çürüyor, kokuşuyordu. Meydanın karşısında, ormanda, dikenli tellerin birkaç metre öbür tarafında ve kampın çepeçevre her yönünde çadırlar vardı, açık alanda yanan ateşlerin başında Ukraynalı muhafızların ve ülkenin her yerinden gelmiş kadınların –fahişeler–, içtiğini, dans edip şarkı söylediğini, müzik çaldıklarını fark ettim."[143]

VI

1942 sonbaharında, Varşova'da olduğu gibi Lodz'da da Almanlar kendi öncelik kurallarını tesis ettiler. 1 Eylül'de sürgünler başladı. Getto'da bulunan beş hastanenin hastaları iki saat içinde "tahliye edildi", protesto eden herkes oracıkta vuruldu. 400'ü çocuk olmak üzere 2.000 hasta götürüldü. Almanlar hastaların çoğunu tutukladıktan sonra hastane kayıtlarına baktılar ve eğer bir eksik varsa, çoğu durumda onun yerine aile fertlerinden birini aldılar.

141 Arad, *Belzec*, s. 87-88.

142 Gitta Sereny, *Into that Darkness: From Mercy Killing to Mass Murder* (Londra, 1974), s. 161.

143 *A.g.e.*, s. 157. Sereny, günlerle ilgili bazı hatalar ve olayların akışına dair bazı taktik değişiklikler bir kenara bırakılırsa, Strangl'ın anlattıklarının, kendisinin ve on Treblinka muhafızının 1964'te Düsseldorf'daki yargılanmaları boyunca yeterince doğrulandığını gösterdi. 1964 yargılamaları sırasında ortaya çıkan belgeler arasında bulunan, Ağustos 1942'de aynı demiryolu hattında seyahat eden Hubert Pfoch'un günlüğü, öldürmeleri ve yol boyunca yatan cesetleri doğruluyordu. *A.g.e.*, s. 158-59.

Getto kronikçilerinden ve az çok tanınmış bir Yiddish yazar olan, Kronik'e "resmî" katkısının dışında özel günlük de tutan Josef Zelkowicz'e göre, prosedür aslında daha karmaşıktı: 3 Eylül'de, "hastaneden kaçan bütün hastaların geri getirilmesi konusunda yetkililer kararlıydı," diye yazıyordu. "Ancak bazıları kayıptı ve diğer birçokları da teslim edilemiyordu zira yardım görüyorlardı ve gettoda bağlantıları vardı. *Kehilla*'nın [yerel konsey] onların yerine başka iki yüz kişiyi göndermesi için yetkililerle anlaşmaya varıldı. Feda edilecek olanlar sadece kaçaklar arasından seçilmeyecek aynı zamanda başka bir dönemde herhangi bir hastalıktan dolayı hastanede yatmış ve çoktan taburcu edilmiş, koruyucuları olmayanlardan da seçilecekti. Hiç hastanede yatmamış fakat doktor tavsiyesiyle yatmak üzere hastaneye başvurmuş olanlar da dâhil edilecekti."[144]

Hastaların sürülmesinin hemen ardından, on yaş altı tüm çocukları ve altmış beş yaş üstü tüm yaşlıları kapsayacak şekilde 20.000 Yahudi'nin daha tahliyesi için talimat verildi. Bu kategorilerdeki insan sayısı sadece 17.000'i bulduğundan, 3.000 işsiz ya da iş göremez kişi daha eklendi.[145] 3 Eylül'de Sierakowiak şöyle yazıyordu: "Almanların, on yaş altı çocukların sürgün ve güya imha için teslim edilmesini istediği yönünde rahatsız edici bir söylenti dolaşıyor."[146]

5 Eylül'de Sierakowiak'ın annesini aldılar. "Saygıdeğer, sevgili, yaşlı ve mübarek annem kana susamış Alman Nazi canavarına kurban gitti!!!" Çek Yahudisi iki doktor aniden Sierakowiak'ın evine geldiler ve annenin çalışmaya uygun olmadığını bildirdiler; doktorların ziyareti sırasında baba, kaçak olan akrabaların bıraktığı çorbayı içmeye devam ediyordu. Anne, çantasına biraz ekmek ve patates alarak gitti. "Pencereden onun arkasından bakacak ya da ağlayacak gücü kendimde bulamadım" diye devam ediyordu Sierakowiak. "Yürümeye ve konuşmaya başladım, sonunda oturup taş kesildim. ... Kalbim sanki parçalanıyordu. Fakat parçalanmadı ve yemek yememi, düşünmemi, konuşmamı ve uykuya dalmamı sağladı."[147]

4 Eylül'de Rumkowski, "itfaiye meydanı"nda toplanan korku içindeki 1.500 bölge sakinine bir konuşma yaptı: "Getto çok ağır bir darbeyle karşı karşıya. Bizden en kıymetli varlıklarımızı vermemizi istiyorlar – çocukları ve yaşlıları. Kendim çocuk sahibi olmak ayrıcalığını yaşayamadım ve bu yüzden de en güzel yıllarımı çocuklara adadım. ... Bu ileri yaşımda ellerimi

144 Josef Zelkowicz, *In Those Terrible Days: Writings from the Lodz Ghetto*, yay. haz. Michal Unger (Kudüs, 2002), s. 258-59.

145 Yay. haz. Lucjan Dobroszycki, *The Chronicle of the Lódz Ghetto, 1941-1944* (New Haven, 1984), s. 250 vd.

146 Dawid Sierakowiak, *The Diary of Dawid Sierakowiak: Five Notebooks from the Lódz Ghetto*, yay. haz. Alan Adelson (New York, 1996), s. 214.

147 *A.g.e.*, s. 219-20.

açıp yalvarmaya mecburum: 'Kardeşlerim onları bana verin! Babalar anneler, çocuklarınızı bana verin!' ... Bu zalim kanlı ameliyatı ben yapmak zorundayım, gövdeyi kurtarmak için kol ve bacakları kesmek zorundayım! Çocukları almalıyım yoksa onlarla birlikte diğerlerini de alabilirler. ... En azından bir yaş grubunu – 9-10 yaşı kurtarmak istedim. Fakat insafa gelmediler. ... Gettoda birçok tüberküloz hastamız var ve onların günleri sayılı. Belki şeytanca bir plan belki de değil ama size teklif etmekten vazgeçemem: Bu hastaları bana verin, belki onların yerine sağlıklı insanları kurtarmak mümkün olur."[148] Zelkowicz, "başkan küçük bir çocuk gibi ağlıyordu" notunu ekliyordu.[149]

Kronikçiler, sürgünleri betimledikten sonra, getto nüfusuna hâkim olan ve Sierakowiak'ın da kendisiyle ilgili olarak itiraf ettiği, duygusal donukluğu ifade eden çok önemli bir not ekliyordu: "Son olaylar konusunda halkın ilginç tepkisine değinmek gerekir. Bunun derin ve korkunç bir şok olduğu konusunda en ufak bir şüphe yok ama yine de ellerinden en sevgili varlıkları alınanların gösterdikleri tepkisizliğin üzerine düşünülmelidir. Görünen o ki son olaylar tüm getto nüfusunu uzun sürecek derin bir yasa boğacak ama yine de hemen olayların ardından ve hatta yeniden iskân sırasında, halk gündelik meselelere –ekmek, karne vs. almak– kilitlendi ve genellikle kişisel trajediden hızla gündelik hayata geri dönüldü.[150]

Duygusal donuklukla ilgili kronik notunu yazan Zelkowicz, 3 Eylül tarihli özel günlüğünde bu konuda bazı açıklamalara yer veriyordu: Buna "açlık psikolojisi" denilebilirdi. Ölümün nasıl "hiç kimseyi şaşırtmayan ve korkutmayan gündelik bir olay" hâline geldiğine değinirken günlük yazarı, patates dağıtımı duyurusunun da aynı gün yapıldığı ve bunun birincil olay olduğunu not ediyordu. "Getto sakini yaşamaya devam ettikçe en azından bir kez, bu son kez bile olsa, tıka basa bir tatmin duygusu yaşamak istiyordu. Sonra ne olursa olsundu. ... Bu nedenle, ne zaman patates dağıtımı konuşulsa, o ana kadar olan her şey bir kenara itiliyordu. ... Evet, patates dağıtılacaktı; bu gerçekti. 4 Eylül Cuma, yarın başlanacaktı. ... Kalabalık sevinçliydi. ... İnsanlar sadece birbirlerine temennilerini sunuyordu: Henüz hayattayken bu patateslerden yiyebilme ayrıcalığına erişsek."[151]

10-23 Ağustos 1942 tarihleri arasında birçok Lvow Yahudi'si Janowska Road zorunlu işgücü kampına sürüldüler ve ikinci bir elemenin ardından Belzec'e gönderildiler. Ağustos çevirmeleri sırasında tutuklanan yaklaşık 40.000

148 Zelkowicz, *In Those Terrible Days*, s. 280-83.

149 *A.g.e.*, s. 280.

150 Yay. haz. Dobroszycki, *The Chronicle*, s. 250-54.

151 Zelkowicz, *In Those Terrible Days*, s. 259-60.

kurban imha edildi.[152] Şehrin geri kalan Yahudileri, etrafı kısa bir süre sonra tahta perdeyle çevrilecek olan bir gettoya götürüldüler. *Judenrat* ofisi getto sınırları içine taşındı ancak aralarında başkan Henryk Landesberg'in de bulunduğu *Judenrat* görevlileri artık görevlerini sürdüremeyecekti. Almanlara göre Landesberg Polonya yer altı faaliyetleriyle ilişki içindeydi.[153] Başkan ve diğer on iki Yahudi görevli binanın çatısından ve elektrik direklerinden asıldılar.

Asmak için kullanılan ipler koptuğu için infaz uzadı. Betona düşen kurbanlar merdivenlerden tekrar çatıya çıkmaya zorlandılar ve tekrar asıldılar. En yüksek nokta başkan Landesberg'e ayrılmıştı. Üç kez betona düştü ve yeniden balkona geri getirildi. İki gün boyunca asılı vaziyette teşhir edildiler. Sağ kalan bir getto sakini sahneyi şöyle anlatıyordu: "Annemle birlikte Yahudi cemaat ofisine gittik, orada, hafif rüzgârda asılanların cesetleri sallanıyordu, yüzleri morarmış, başları arkaya düşmüş, dilleri kararmış ve dışarı sarkmıştı. Şehrin merkezinde lüks arabalar geziniyordu, Alman siviller eşleri ve çocuklarıyla bu sansasyonel seyirlik için gelmişler, âdetleri olduğu üzere hevesle fotoğraf çekiyorlardı. Sonra, daha soğukkanlı bir biçimde Ukraynalılar ve Polonyalılar geldi."[154] Almanlar iplerin faturasını yeni *Judenrat*'a gönderdiler.[155] Lwov gettosu Yahudilerine dönecek olursak, çok uzun süre yaşamadılar: Çoğu zaman zaman gerçekleşen *Aktionen* ile yok edildiler ve geriye kalanlar da 1943 yılı başında Janowski kampına nakledildiler. 1944 Haziran ayı sonunda Lwov kurtarıldığında, 1941 Haziran'ında burada yaşayan 160.000 kişilik Yahudi cemaatinden geriye yaklaşık 3.400 kişi kalmıştı.[156]

Hatırlanacağı gibi, SS Felix Landau'nun köşkünün ve yerel Gestapo ofislerinin duvarlarına resimler çizen ve "patronu" tarafından korunan Bruno Schulz 1942 sonbaharında, Drohobyzc'de hâlâ hayattaydı. Bu arada gettoya taşınmak zorunda kalmış, Almanlar tarafından şehirde ele geçirilen ve huzurevi binasında toplanan yaklaşık 100.000 kitabın kataloglanması işinde istihdam edilmişti.[157]

Schulz sonunun geldiğini hissediyordu. Bölge lisesinden Polonyalı bir eski öğretmen arkadaşına "Kasım'a [1942] kadar bizi yok edecekler" diyordu[158] ve 19 Kasım tarihinde gettodaki bir silahla vurma vakası, getto nüfusu-

152 Thomas Sandkühler, *Endlösung in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941-1944* (Bonn, 1996), s. 221.

153 Philip Friedman, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust*, yay. haz. Ada June Friedman (New York, 1980), s. 279.

154 *A.g.e.*, s. 280.

155 *A.g.e.*, s. 279.

156 *A.g.e.*, s. 317.

157 Jerzy Ficowski, *Regions of the Great Heresy: Bruno Schulz: A Biographical Portrait* (New York, 2003), s. 134.

158 *A.g.e.*, s. 136.

na karşı vahşice bir intikam dalgasını tetikledi. Landau dışarıdaydı; ona kişisel düşmanlık besleyen SS Scharführer Karl Günther bu "vahşi eylemi" fırsat bildi ve Schulz'u takip ederek gettoda bir sokakta kıstırıp vurdu. Olaylar sırasında yaklaşık yüz Yahudi öldürüldü ve cesetleri ertesi gün hâlâ sokaklarda yatıyordu.[159]

Temmuz 1942'de Vilna Yahudi polisi şefi Jacob Gens Vilna gettosundaki tek sorumlu hâline geldi. Diğer cemaat liderlerinden farklıydı. Kovno'da doğmuş, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Litvanya bağımsızlık savaşına gönüllü olarak katılmış ve subay rütbesine yükselmişti. Bir Hıristiyanla evlenmişti ve Litvanya milliyetçileri ona iyi gözle bakıyorlardı (kendisi de sağ kanat bir Siyonistti ve Wladimir Jabotinsky'nin Revizyonist Parti'si üyesiydi). Philip Friedman'ın ifadesiyle, "Gens'in bu pozisyonu [getto polis şefliğini] neden kabul ettiği gizemini koruyor."[160] Karısı ve kızı şehrin Ari bölgesinde kaldılar. Muhtemelen Almanların teklif ettiği görevi kabul etme konusunda ahlâki bir yükümlülük hissetmişti. Gens gettodan karısına yazdığı ilk mektupta şöyle diyordu: "Hayatımda ilk kez bu tür bir görevdeyim. Kalbim kırık. Ama gettodaki Yahudilerin yararı için gerekli olan neyse hep yapmaya çalışacağım."[161]

Kasım 1941'deki seçmeler sırasında Gens, özellikle çok zor koşullarda birkaç hayat kurtarmayı başarmıştı; getto sakinleri arasındaki saygınlığı artıyordu ve Almanlar da görevlerine yenilerini eklemeyi sürdürüyordu. Ancak 1942 Ekim ayı ortasında adeta bir efsane hâline gelen "kumandan" çok zorlu bir görevle karşı karşıya kaldı: Yahudileri öldürme talimatıyla.

Gens ve polisleri, imha edilmek üzere 1.400 Yahudi'nin toplandığı, yakın bir yerleşim olan Oszmiana'ya gönderildiler. Polis şefi Almanlarla pazarlık etti ve nihayet sadece 400 Yahudi'nin öldürülmesini kabul ettiler. İnfazları Gens'in adamları ve bazı Litvanyalılar gerçekleştirdi. Polisler yoldayken nasıl olduysa yaklaşmakta olan operasyonun haberi gettoda duyuldu. Rudashevski bu tür bir katılım düşüncesi karşısında çok öfkeliydi: "... Yahudiler ellerini en pis ve en kanlı işe bulaştıracaklar. Litvanyalıların yerine geçmek istiyorlar. Bu gidiş [Yahudi polislerin Oszmiana'ya gidişleri] konusunda tüm getto ayağa kalktı" diye kayıt düşüyordu 19 Ekim'de. "Utancımız, rezilliğimiz çok büyük. Almanların örgütlü, iğrenç imha faaliyetlerine Yahudiler yardım ediyor."[162]

Aslında Rudashevski'nin umduğu ve ifade ettiği biçimde getto ayağa kalkmamıştı. Aksine getto sakinleri Gens'in akıl yürütmesini ve savunmasını be-

159 *A.g.e.*, s. 138.

160 Friedman, *Roads to Extinction*, s. 365-66.

161 *A.g.e.*

162 Isaac Rudashevski, *The Diary of the Vilna Ghetto, June 1941-April 1943*, yay. haz. Percy Matenko (Tel Aviv, 1973), s. 70-71.

nimsiyordu: Bazılarını kurtarmak için bazıları feda edilecekti. 28 Ekim'de Kruk, "trajik olan şu ki... Halkın çoğu Gens'in tutumunu onaylıyor" diyordu. "Halk bunun gerçekten işe yarayabileceğini düşünüyor."[163]

Gens'in kararını destekleyen sadece gettonun sıradan insanları değildi; 27 Ekim'de, saygın YIVO kurucusu ve dil bilimci Zelig Kalmanovitch günlüğüne şöyle bir not yazdı: "Rabbi [Oszmiana'nın] yaşlıların teslim edilmesine karar verdi. Zaten kendilerinin götürülmesini isteyen yaşlıların. ... Eğer yabancılar [Litvanyalılar ya da Almanlar] bu işi yapsaydı – çok daha fazla kurban olurdu tüm mal-mülk çalınırdı."[164] Bu satırlar, Kalmanovitch'in sadece Gens'in savlarını mı kaydettiğini yoksa kendi onayını mı ifade ettiğini açıkça göstermiyor. Fakat birkaç gün sonra, Gens Swieciany'deki bir Aktion'a polisleri ile birlikte katılma talimatı aldığında, yazdıklarıyla bunu açıklayacaktı. Kasım 1942'de Kalmanovitch şunları yazıyordu: "Gerçeği söylemek gerekirse, bizler hiçbir şekilde masum değiliz. ... On binlerce insanın ölümüne karşılık hayatımızı ve geleceğimizi satın aldık. Her şeye rağmen bu hayatı yaşamaya devam edeceksek, sonuna kadar devam etmeliyiz. Bağışlayıcı tanrı bizi affetsin. ... Durum bu ve bunu değiştirmek bizim elimizde değil. Elbette duyarlı ruhların bu tür edimlere tahammül etmesi mümkün değildir fakat ruhların isyanının sadece psikolojik bir değeri vardır ahlâki değil. Herkes suçlu ya da daha doğru bir deyişle, herkes masum ve kutsal ve fiilen rol alanlar, kendi maneviyatını yenmek zorunda olanlar, ruhlarının zulmünü yenmek zorunda olanlar, diğerlerini bu görevden uzak tutarak onların ruhlarını acıdan kurtarıyor."[165]

Birkaç hafta sonra bu unutkan cemaat önemli bir başarıyı kutluyordu: "Gettodaki 100.000 kitap." Kruk sorumluydu: "Kasım'da, getto kütüphanesindeki okurlara açık kitap sayısı 100.000'i geçti. Bu nedenle kütüphane büyük bir kültür sabahı organizasyonu hazırlıyor. Organizasyon, ayın [Aralık] 13'ü Pazar günü öğlen Getto Tiyatrosu'nda gerçekleştirilecek. Program: Açılışı G. Yashunski yapacak, Getto şefi [Gens], yazarlar, bilim çevreleri, öğretmenler ve Gençlik Kulübü konuşmalar yapacak. Dr. Ts. Feldstein "Kitap ve Şehitlik" üzerine konuşacak ve H. Kruk "Getto'da 100.000 Kitap" başlıklı bir konferans verecek. İkinci bölümde konser var. Final: Getto'daki ilk okura ve kütüphanenin en genç okuruna kitap hediye edilecek."[166]

---

163 Herman Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939-1944*, yay. haz. Benjamin Harshav (New Haven, 2002), s. 389.

164 Yay. haz. Yitzhak Arad, Yisrael Gutman ve Abraham Margaliot, *Documents on the Holocaust: Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union* (Kudüs, 1981), s. 445.

165 *A.g.e.*, s. 446.

166 Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 421-22.

VII

1942 yılının son aylarında, Avrupa Yahudilerinin küçük bir bölümü ortak kaderlerinin farkındaydı; büyük çoğunluk, kısa bir süreliğine idrak etme, inanmama, umutsuzluk ve daha önce gördüğümüz gibi, yeniden umutlanma arasında gidip geliyordu.

Amsterdam'da bir çatı katında gizlenmekte olan Anna Frank dış dünyadaki Yahudilere neler olduğunu biliyor gibiydi. 9 Ekim 1942'de, "birçok Yahudi arkadaşımız ve tanıdığımız sürüler halinde götürülüyor" diye not düşüyordu. "Gestapo onlara çok kaba davranıyor ve tüm Yahudilerin gönderildiği Drenthe'deki büyük kamp Westerbork'a sığır arabaları içinde naklediyor." Tabii ki Miep Gies'in kulağına çalınan söylentilere dayalı Westerbork'a dair bazı korkunç ayrıntılara değindikten sonra Anne Frank devam ediyordu: "Durum Hollanda'da bu kadar kötüyken, Almanların onları gönderdiği uzak ve medeniyetten yoksun yerlerde acaba neler oluyordur? Herhalde katlediliyorlardır. İngiliz radyosunun söylediğine göre gazlanarak öldürülüyorlarmış. Belki de ölmek için en hızlı yol budur."[167]

Birkaç hafta sonra Anne, çatı katı sakinlerine yeni kiracı Bay Dussel'in haber verdiği Amsterdam'daki tutuklamaları aktarıyor ve aynı sonuca varmış görünüyordu: "Çok sayıda arkadaş ve tanıdık korkunç bir akıbete götürüldüler. Her gece sokaklarda yeşil ve gri askerî araçlar dolaşıyor. Her kapıyı çalarak orada Yahudi yaşayıp yaşamadığını soruyorlar. ... Kimsenin esirgendiği yok. Hastalar, yaşlılar, çocuklar, bebekler ve hamile kadınlar – hepsi ölüme götürülüyorlar."[168]

Tam da aynı günlerde Rudashevski gettodaki gündelik hayata dair etkinlik ve olayları aktarıyordu. Bildiğimiz gibi, Vilna'da 1942 sonu görece sakin bir dönemdi. 7 Ekim 1942'de Rudashevski adeta mutlu ve kaygısız bir yeniyetme gibi yazıyordu. "Kulüp çalışmaları başladı. Edebiyat ve doğa bilimleri gruplarımız var. Sınıftan çıkar çıkmaz, saat 7.30'da hemen kulübe gidiyorum. Orası keyifli, iyi eğleniyoruz ve akşamları büyük bir kalabalıkla eve dönüyoruz. Günler kısa, bizim tayfa çıktığında sokak karanlık oluyor. Polis [Yahudi] bize bağırıyor ama aldırmıyoruz."[169]

Çok uzakta gizlendiği yerde Anne Frank, sakinlerinin bir kısmı yok edilmiş Vilna gettosundaki Rudashevski'den daha iyi durumu anlıyor olabilir miydi? Bu şüpheli. Her ikisi de zaman zaman en kaygı verici bilgileri kayda geçiyor, sonra da zihinsel olarak ergen yaşamlarının gündelik önceliklerine dönerek olanları unutmuş görünüyorlardı.

167 Frank, *The Diary of a Young Girl*, s. 53.

168 *A.g.e.*, s. 71.

169 Rudashevski, *The Diary of the Vilna Ghetto, June 1941-April 1943*, s. 66.

Yahudi Konseyi'nin bir üyesi olarak Etty Hillesum Westerbork'ta kısa bir süre geçirmişti. Aralık 1942'de Amsterdam'a geri döndüğünde, iki Hollandalı arkadaşına yazdığı mektupta kampı ve sürgünlerin nihai kaderini anlatmaya çalışıyordu: "Westerbork ile ilgili söyleyecek bir şey bulmak çok zor... İnsanlar için bir geçiş kampı... Birkaç gün içinde meçhul kaderlerine doğru yola çıkacaklar... Avrupa'nın derinliklerinde, oradan biz geride kalanlara sadece belli belirsiz bazı sesler geri geliyor. Ama kotanın doldurulması gerek; yükünü matematiksel bir düzende taşıması gereken trenin de."[170]

Doğu'ya nakillerden çocuk ve gençleri kurtarmak isteyen ve sıklıkla sürgünlerin ölüme götürüldüğü gerçeğine değinen Theresienstadt'tan Gonda Redlich savaş sonrası için planlar yaparken Etty sürgünlerin kesin anlamını nasıl bilebilirdi? Mesela, 14-15 Haziran 1942 tarihli günlük girişinde Redlich hem nakillerle ilgili korkularını hem de gelecek planlarını kayda geçiyordu: "Korkum o ki nakledilenler Doğu'da tek bir noktada kalmayacaklar. Savaş sonrasında kendi topraklarımıza gittiğimizde ne olacak? Diğerlerine karşı bizim pozisyonumuz nasıl olacak? Aliyah'ın [İsrail topraklarına göç] bir kaçış olacağını şimdiden hissediyorum, Avrupa'daki insanlardan kaçış, Goluth'daki [sürgün] bu yaşam nedeniyle kaçış, eski hayatla yeni hayat kıyaslandığı için kaçış."[171]

Nakil için trenlere bindirildikten sonra kendilerinden hiç doğrudan haber alınamayan sürgünlere ne olduğu konusundaki kafa karışıklığı, Paris'te 1942 sonunda tekrar görülüyor. Bielinky 18 Ağustos'ta "sürgünlerden hiç haber alınamıyor"[172] diye yazmış olsa da, 2 Aralık'ta şu bilgiyi veriyordu: "Fransa'dan, Belçika'dan gönderilen sürgünlerin –yaklaşık 35.000 kişi– Rusya'da, halk tarafından iyi karşılandıkları bir şehirde bulundukları söyleniyor."[173] Bielinky son günlük kaydını 17 Aralık'ta girdi. 10 Şubat 1943 gecesi Fransız polisi tarafından tutuklandı ve 23 Mart'ta Drancy'den Sobibor'a sürüldü.[174]

9 Aralık 1942'de Genel Komiserlik, UGIF için hâlâ çalışmakta olan tüm yabancı Yahudileri (personelin yaklaşık dörtte biri) kovması için Lambert'e talimat verdi ve kendisine –bunun karşılığında– Fransız çalışanların sürgünden muaf tutulacağı söylendi. Acaba buna inanmış mıydı? Aynı ay içerisinde Müttefik hükümetlerin Avrupa Yahudilerinin imhası üzerine açıklamasını duyduğunda bile, yine de kendi "yıldızına" inandığını yazacaktı.[175]

---

170 Etty Hillesum, *Letters from Westerbork* (New York, 1986), s. 26-27.

171 Egon Redlich, *The Terezin Diary of Gonda Redlich*, yay. haz. Saul S. Friedman (Lexington, KY, 1992), s. 50.

172 Bielinky, *Journal*, s. 245.

173 *A.g.e.*, s. 271.

174 Renée Poznanski, önsöz, *a.g.e.*, s. 11.

175 Lambert, *Carnet d'un témoin*, s. 201-2.

Batı Avrupa'da, Almanya'da ve hatta Theresienstadt'ta Yahudiler tarafından yazılan günlüklere 1942 yılının ikinci yarısında düşülen hemen tüm notlar, Nazilerin tüm Yahudileri imha etme niyeti konusunda tek tük imalara ve aynı zamanda, çelişkili haberlere ve savaş sonrası için kişisel gelecek planlarına yer veriyordu. Redlich gibi Lambert de geleceği hayal ediyordu: Yaşlılığında "dağda bir ev" sahibi olmayı umduğunu belirtiyor ve hemen ardından da bunun imkânsızlığının farkında olduğunu ekliyordu.[176]

Klemperer'e gelirsek, 23 Ekim 1942'de, Alman askerî durumunun nasıl giderek kötüleşmekte olduğuna değindikten sonra şunu ekliyordu: "Ancak Yahudiler arasındaki tüm konuşmalar dönüp dolaşıp aynı düşünceye varıyor: 'Eğer vakitleri olursa ilk bizi öldürecekler.' Dün birisi Bayan Ziegler'e, mezbahada diğer danaların kesilişini izleyerek sırasının gelmesini bekleyen bir dana gibi hissettiğini söyledi. Adam haklı."[177] Ve ardından, bir gün sonra, sanki son yazdıklarının hiçbir anlamı yokmuş gibi Klemperer, "Hitler'in düşüşü sonrası" için kendi gelecek planlarına kafa yoruyordu: "Ne ile başlamalıyım? Tabii ki çok fazla zamanım olmayacak [Klemperer'in kalp rahatsızlığı vardı]. *18ème* [18. yüzyıl edebiyatına dair bir kitap projesi] benim için ikinci plana düştü. Modern Nesir için bir ek yazmaya mı girişsem? Derslere devam mı etsem?"[178] vb.

Ölüm tesislerinin yakınında bulunan Yahudiler bile zaman zaman sürgünlere ne olduğunu bilmiyor, kendilerine ulaşan haberlere de inanmıyorlardı. Varşova'daki ve Londra'daki Yahudiler Chelmno hakkındaki ayrıntıları biliyordu fakat Lodz sakinleri bunu reddediyorlardı. Mesela fazlaca tanınmayan Lodz getto yazarlarından, şehrin yerlisi ve Ortodoks Yahudi olan Menachem Oppenheim, Eylül 1942 büyük sürgününün ardından tepkisini yazmıştı. Herkes gibi Oppenheim'da, küçük çocukların, yaşlıların, hastaların bilinmedik yerlerdeki çalışma kamplarında nasıl kullanılacağını merak ediyor ama yine de yazıyordu – muhtemelen 16 Ekim 1942'de: "Kolo yakınlarındaki Chelmno'ya götürüldükleri ve orada gazlandıkları söyleniyor. Fakat ben Varşova ve Kielce-Krakow Yahudilerine başka bir şey olduğuna inanıyorum. Zira sevgili karımı çocuğumu annemi kız kardeşimi erkek kardeşimi kayınbiraderimi ve onların çocuklarını düşünerek hayatta olmalarını ve onlara kısa sürede yeniden kavuşmayı umuyorum. ... Eğer değilse neden kendimi harap ediyorum."[179]

---

176 *A.g.e.*

177 Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1942-1945*, s. 156.

178 *A.g.e.*, s. 157.

179 Aktarıldığı kaynak Robert Moses Shapiro, "Diaries and Memoirs from the Lodz Ghetto in Yiddish and Hebrew", *Holocaust Chronicles: Individualizing the Holocaust through Diaries and Other Contemporaneous Personal Accounts*, yay. haz. Robert Moses Shapiro (Hoboken, NJ, 1999), s. 97 (noktalama işaretleri metnin Yiddish aslında da yok. Shapiro, hayatta kalmayı başaran ve 1966

Diğer taraftan, 1942 Ağustos ayı ortasına gelindiğinde, Abraham Lewin artık Varşova'dan sürülenlere ne olduğu konusunda kandırılamıyordu: "İnsanlar trenden indiğinde acımasızca dövülüyorlar. Sonra büyük barakalara götürülüyorlar. Beş dakika kadar yürek parçalayan çığlıklar duyuluyor, sonra sessizlik. Dışarı çıkarılan cesetler korkunç bir biçimde şişmiş oluyor. ... Tutsaklar arasında genç olanlar mezarları kazıyor, ertesi gün onlar da öldürülüyor."[180] 28 Ağustos'ta Treblinka'dan kaçarak gettoya dönen bir Yahudi bu bilgiyi getirmişti: Lewin, "Bu sözler, ister yakalanmış ister gönüllü olarak kendisi ortaya çıkmış olsun, tüm sürgünlerin öldüğü, hiçbirinin kurtulamadığı konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmıyor ve teyit ediyor," diyordu. "En azından son haftalarda, Varşova ve diğer şehirlerden 300.000 Yahudi imha edildi. ... Tanrım! Varşova'dan sürülenlerin hepsinin öldürüldüğü artık kesin."[181] Kısa bir süre sonra Lewin'in sırası gelecekti.

Batı Avrupa'da, 1942 yazında Flinkerlerin durumunda bir olağan dışılık yoktu. Hollanda'dan sürgünler başladığında, karısı ve yedi çocuğuyla (altı kız, bir oğlan) Lahey'de ikamet etmekte olan başarılı işadamı, Polonya doğumlu Ortodoks Yahudi Eliezer Flinker gerekli ödemeyi yaptı ve aile Belçika sınırından geçti. Brüksel'de, doğru aracılara yapılan yeni ödemeler Ari konutlarında oturma izni sağladı. Daha önce Hollanda'da bir lise öğrencisi olarak karşımıza çıkan erkek çocukları Moshe, Flinkerler Belçika başkentine yerleştikleri sırada on altı yaşındaydı.

24 Kasım 1942'de başlayan Moshe'nin günlüğü, bir Batı Avrupa şehrinde, tabiri caizse açıkta gizlenen bir Yahudi ailesinin gündelik hayatına ışık tutmasının yanı sıra halkının başına gelen bu korkunç zulüm karşısında dinine içten bağlı bir Yahudi delikanlının yaşadığı içsel çalkantıya da göz atmamızı sağlıyor. "Çektiğimiz çile günahlarımızı çoktan aştı," diye yazıyordu Moshe 26 Kasım 1942'de. "Başımıza bunların gelmesine izin vererek Yüce Tanrı acaba ne yapmak istiyor? Daha fazla belanın hiçbir Yahudi'yi doğru yola getirmeyeceğine inanıyorum; aksine, bunca acı veren deneyimin ardından Tanrı'nın olmadığını düşünecekler... Bu berbat dönemde başımıza gelen tüm bu felaketlerle Tanrı'nın gerçekte kastı nedir? Bence artık kurtuluş zamanımız geldi ya da daha doğrusu, az çok bu kurtuluşu hak ettik."[182] Ancak 3 Ka-

---

yılında İsrail'de ölen Shlomo Frank'ın günlüğünden de uzunca bir alıntı yapıyor. Frank'ın kayıtları Chelmno'ya gönderilen Lodz sürgünlerinin akıbeti hakkında kesin bilgiler veriyor. Ancak, anlaşılan o ki yazar, bazı bölümler ekleyip çıkararak, giriş tarihlerini değiştirerek notlarını, çeşitli baskılarında baştan aşağı "iyileştirmiş.") Bkz. *A.g.e.*, s. 101 vd. Bu tür düzeltmeler, Frank'ın günlüğünü tarihsel anlamda güvenilmez kılıyor.

180 Lewin, *A Cup of Tears*, s. 153.

181 *A.g.e.*, s. 170-71.

182 Moses Flinker, *Young Moshe's Diary: The Spiritual Torment of a Jewish Boy in Nazi Europe*, yay. haz. Shaul Esh ve Geoffrey Wigoder (Kudüs, 1971), s. 25-26.

sım'da kararsızdı. "Bugün Hanukah arifesi, ama bu Hanukah'ın da diğerleri gibi bir mucize ya da benzer bir şey olmadan geçeceğini hissediyorum"[183]

Flinkerler sık sık tartışırdı: Anne, babanın bir iş bulmasını istiyordu; İsviçre'ye taşınmalarını istiyordu, gerçi İsviçre sınırını geçmeye çalışan bir tanıdıkları rehberlerinin ihanetine uğramış ve karısıyla birlikte hayatlarını zor kurtarmışlardı.[184] Baba tedbirliydi: Hem iş aramak hem de seyahat edip İsviçre'ye geçmeye çalışmak tehlikeliydi; oldukları yerde ve olabildiğince dikkat çekmeden kalmak daha iyiydi. Yine de, okul dönemi olmadığında [zira okul döneminde sokaktaki bir çocuk şüphe çekebilirdi] Moshe evden çıkma ve hatta sinemalar Yahudilere yasak olduğu halde, bir filme gitme cesaretini gösteriyordu.

13 Aralık'ta Moshe *Jud Süss*'ü izledi. "Orada gördüklerim kanıma dokundu," diye yazıyordu ertesi gün. "Dışarı çıktığımda yüzüm kıpkırmızıydı. Bu kötü insanların hain emellerinin farkına vardım – Yahudi olmayanların kanına anti-Semitizm zehrini nasıl zerk etmek istediklerini. Filmi izlerken aniden kötü adamın [Hitler] konuşmalarının birinde söyledikleri aklıma geldi: Savaşı hangi taraf kazanırsa kazansın, Yahudi kalmayana kadar anti-Semitizm yayılmaya devam edecek" [Moshe muhtemelen Hitler'in Nisan 1942 konuşmasını farklı sözcüklerle aktarıyordu]. "Bu filmde onun hedefine ulaşmak için başvurduğu araçları gördüm. ... Kıskançlık, nefret ve tiksintinin uyandırılış biçimi anlatılacak gibi değil. Yahudiler dünyaya öylesine nefret edilesi gösteriliyorlar ki herhangi birinin yapacağı hiçbir şey onun yaptığını telafi edemez."[185]

En ufak bir hadise en derin korkuları tetikliyordu. 7 Şubat 1943'te Moshe şöyle not düşüyordu: "Dün gece annem, babam ve ben masanın etrafında oturuyorduk. Neredeyse gece yarısıydı. Zilin çaldığını duyduk: Hepimiz ürperdik. Bizim için sürgün zamanının geldiğini düşündük. ... Annem kapıyı açmaya gitmek için terliklerini giymişti ama babam ikinci kez çalana kadar beklemesini söyledi. Kapı tekrar çalmadı. Tanrı'ya şükür sessizce halloldu. Fakat korkusu kaldı, tüm gün boyunca annem ve babam gergindi. En ufak bir sese tahammülleri yok ve en ufak bir şey onları tedirgin ediyor."[186]

Brüksel'den sürgünler arada kesintilerle de olsa devam etti. 21 Ocak 1943'te Moshe giysi ve ekmek kuponlarını almak üzere [eski] sinagog görevlisine gönderildi. Görevli gitmişti; kapısında gamalı haç vardı: "Yolda durduğumda panjurların kapalı olduğunu gördüm. Şöyle düşündüm: Bu adam [sina-

183 *A.g.e.*, s. 32.

184 *A.g.e.*, s. 37.

185 *A.g.e.*, s. 42-43.

186 *A.g.e.*, s. 58-59.

gog görevlisi] Almanlardan saklanmak için büyük çaba harcadı ve şimdi, harcadığı tüm emeğe rağmen götürüldü – o, karısı ve iki çocuğu. Küçük çocuğu dört yaşında bir kızdı."[187]

O korkulu günün sonunda Moshe dua etmek istedi: "Kime dua edeceğimi bilmiyorum. Atalarımız bize çok uzak. Halkımız? Anlaşılan o ki meziyet sahibi değiller yoksa başlarına bu kadar felaket gelmezdi. Belki de en etkilisi acımızın boyutuyla ilgili dua etmek olacak. Günahlarımız ne kadar büyük olursa olsun dertlerimiz onları geride bıraktı. Biraz daha fazlası bizi yok edecek."[188]

VIII

Bu genel belirsizlik ortamında, 20-21 Eylül 1942'de, Avrupa Yahudileri –her bir cemaatin yapabileceği ve her bir bireyin dileyeceği kadarıyla– Yom Kippur'u, Kefaret Günü'nü kutlamaya çalıştılar. Yom Kippur öncesinde birçok yerde "Kol Nidre" duası okunamadı. Mesela, Paris'te Almanlar, o gün (Pazar) saat üçte, Wehrmacht mensuplarına karşı yeniden başlayan saldırılara karşılık sokağa çıkma yasağı ilan ettiler. Fakat Biélinky'e göre ayın yirmi birinde sinagogda birçok insan vardı.[189] Sebastian'ın 22 Eylül tarihli günlük kaydı kısa ve özdü: "Dün Yom Kippur'du. Oruç günü – ve inanmaya ve umut etmeye çalışma günü."[190] Anahtar sözcük "çalışma" idi, tüm eşitsizliklere karşın, tüm geçen ayın olaylarına rağmen ve "Tanrı'nın sessizliğine" rağmen çalışmak.

Klemperer'in yirmi birindeki günlük girişi, şeklen söyleyecek olursak, din değiştirmiş bir Yahudi'nin sözleriydi. Yine de, daha önce gördüğümüz gibi, savaşın başında Yahudi cemaati ile hiçbir işinin olmasını istemediğini açıkça beyan eden bu "Protestan" için, öz algı bakımından çok şey değişmişti. "Bugün Yom Kippur" diyordu, "tam da bugün Cemaat binasında son kalan 26 'yaşlı insan' oturuyor ve yarın erkenden onlar da gönderilecekler." Klempererler, sürgünü kesinleşmiş arkadaşlarına "veda ziyaretine" gittiler. Victor, Neumannlara değiniyordu; diğerlerine göre "uyumsuz bir mutluluk içindeler: 'Çelişkili duygular.' Bir yandan bakıldığında orada cesetler vardı. Diğer yandan, gittikleri yerden henüz güvenilir bir bilgi gelmemişti. Zira anlatılanlar sadece tahmine dayanıyordu. Bana İbranice ve Almanca bir dua kitabı verdi. Ben: 'Kefaret Günü'nde insanın düşmanlarını bağışlaması nasıl ola-

187 *A.g.e.*, s. 69-70.

188 *A.g.e.*, s. 71.

189 Biélinky, *Journal*, s. 254-55.

190 Sebastian, *Journal*, s. 509.

bilir?' O: 'Yahudi dini bunu gerektirmez. Bu konudaki dua tüm İsrailoğulları ve aramızdaki yabancılar, yani aramızdaki barışçıl misafirler için kefaret der. Musevilik düşmanını sevmeyi gerektirmez.' Ben: 'Düşmanını sevmek ahlâki bir beyin sulanmasıdır.'" Ziyaretlerinin sonunda Klemperer izlenimlerini özetliyordu: "Buradaki tüm Yahudilerin ruh hali istisnasız aynı: Korkunç son çok yakın. Onlar yok olacaklar, fakat belki de bu arada önce bizi ortadan kaldıracak zamanları olacak."[191]

Theresienstadt'ta, Yom Kippur arifesinde Redlich olağan dışı bir sahneyi kayda geçmişti: "Çatı katı. Nakil için kör bir kadının kaydı yapıldı. Hiç kimsenin yardımı olmadan saatlerdir oturuyor. Onu çatı katına getiriyorlar. On yaşında bir çocuk ona yardım ediyor. İnanılmaz bir görüntü." ... Kefaret gününün kaydı olağandı: "Berlin'den bir nakil geldi. Yom Kippur'da bütün gün yoldaydılar. Yine de, bazı kadınlar bütün gün oruç tuttular."[192]

Varşova'da *Aktion* 21 Eylül'e kadar sürdü. O gün, Treblinka'ya hareket eden son nakilde 2.196 Yahudi bulunuyordu.[193] Globocnik'in bir personeli Yahudi takvimini değerlendiriyordu: Sürgünlerin başladığı 22 Temmuz günü, tapınağın yıkılışının yâd edildiği Tişa Beav arifesine rastlamıştı ve *Aktion*'un son günü de Yom Kippur'du.

Varşova günlük yazarları Yom Kippur'a bu biçimde değinmemişti ancak rastlantı bazılarının gözünden kaçmamıştı. Bölük pörçük günlükleri Oneg Shabbat arşivinde bulunan Peretz Opocznski, 21 Eylül'de, "SS mensupları –âdetleri olduğu üzere– Kefaret Günü'nde Yahudilere bir sürpriz hazırlamıştı" diye not düştü. ... "Kefaret Günü şerefine fabrikalar çalışmıyordu, böylelikle Yahudi dinine hoşgörü gösterildiğinin düşünülmesi sağlanacaktı. Ancak buna karşılık Yahudilerin dert deryasına yeni bir acı daha eklendi. SS mensupları güya dün Varşova'yı nihayet terk edecekti. Bugünkü faaliyeti Alman askerlerinin değil de 'işyeri komiserleri', Yahudi polisi ve 'işyeri muhafızlarının' [*Werkschutz*] yürütmüş olması, sanki söylentileri tam anlamıyla doğruluyor. Kefaret günü bize bolca korku ve altüst olmuş sinirler getirdi."[194] Yine de Lewin 21 Eylül'de şöyle not düşmüştü: "Mahallemizdeki Yahudiler dua ediyor, Yaratana endişelerini döküyor."[195]

Kovno'da, Tory'nin 20 Eylül günlük kaydına göre, Rabbi Shapiro işçilerin işe gitmek zorunda olduğunu duyurmuş ve hasta olanların yemek yemesine izin vermişti. Tory ayrıca, "alenen dua etmek yasak olduğu hâlde, get-

191 Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1942-1945*, s. 147-48.

192 Redlich, *Terezin Diary of Gonda Redlich*, s. 72.

193 Gutman, *The Jews of Warsaw*, s. 212.

194 Peretz Opoczynski, "Warsaw Ghetto Chronicle - September 1942", *To Live with Honor and Die with Honor! ...: Selected Documents from the Warsaw Ghetto Underground Archives "O.S." ("Oneg Shabbat")*, yay. haz. Joseph Kermish (Kudüs, 1986), s. 109.

195 Lewin, *A Cup of Tears*, s. 184.

toda birçok *minyanim* [dua için asgari sayı olan on Yahudi erkekten oluşan topluluklar] toplandı," diyordu. '*Hazkaret neshamot*'un [ölmüşlerin anılması] sözleri daktiloyla yazıldı zira Kutsal Günlerde dua kitabı kıtlığı çekiliyordu." Ertesi gün Tory birçok işçinin işyerlerinde oruç tuttuğunu yazdı. O gün iki [Alman] görevli gettoyu izliyordu: "Bir dua meclisinin toplandığı hastaneye doğru gittiler. Dua eden Yahudiler ancak son anda uyarıldı ve Almanlar gelmeden hemen önce kaçmayı başardılar."[196]

Vilna'da bu tür gizliliklere hiç gerek yoktu. Küçük ayinlerin dışında, getto tiyatro salonunda bir kantor ve koronun katıldığı resmî ayin düzenlendi. Gens ve tüm Yahudi getto görevlileri katıldı. Kruk şöyle aktarıyordu: "Kol Nidre'den sonra [Tsemakh] Fildstein Bay Gens'in konuşacağını duyurdu. Gens şöyle dedi: Kaybettiklerimiz için Kaddish [ölüler duası] ile başlayalım. Zor bir yıl geçirdik; gelecek yılın daha kolay olması için tanrıya dua edelim. İnatçı, disiplinli ve çalışkan olmalıyız. Gens'in konuşmasının başında güçlü bir ağıt fırtınası esti. Bu Ponar'ın, yitip giden çocuk, kadın ve erkeklerin rüzgârıydı. Gens bile derinden etkilendi."[197]

Genç Rudashevski'ye resmî törende elbette yer yoktu. Ayın yirmisinde, "Yom Kippur arifesi" diyordu. "Gettoyu hüzünlü bir ruh hâli sardı. İnsanlarda üzücü bir Kutsal Gün duygusu var. Gettodan önce olduğu gibi şimdi de dinden çok uzağım. Yine de, kana ve acıya bulanmış, gettoda kutlanan bu bayram şimdi kalbime işliyor. ... İnsanlar evlerinde oturup ağlıyorlar. Geçmişi hatırlıyorlar. ... Gettoda yaşanan acının pençesinde taşlaşan ve ağlamaya fırsat bulamayan yürekler bu matem akşamında tüm acısını döküyor."[198]

Kovno ve Vilna'da, geçmiş yıldaki kıyımların hatırası 1942 Eylül günlerinde yaşanan acıyı yeniden alevlendirdi. Lodz'da, tıpkı Varşova'daki gibi, şehir sakinleri eşi benzeri görülmemiş bir imha faaliyetinin sonuna yaklaşıyorlardı ve kronikçiler bir yorum yapmaktan kaçınıyorlardı. Yom Kippur da diğerleri gibi bir işgünüydü. Ama yine de tamamıyla sıradan bir gün değildi: "Bayramı kutlamak için hazırlanan özellikle iyi ve doyurucu öğle yemeği –kemikle pişmiş patates ve bezelye yemeği– fazlasıyla takdir edildi ve memnuniyetle karşılandı. Normal olarak ağırbaşlılıkla kutlanan bayramın yegâne kanıtı bu öğle yemeğiydi. Sadece birkaç özel mağaza kapatılmıştı."[199]

Geçmiş haftaların olaylarını ve daha genel olarak getto nüfusunun sefaletini unutmasa da, Rosenfeld ulvi duyguların yokluğuna öfke duyuyordu. Mesela, 23 Eylül tarihinde duygularını dizginlemedi: "Gömlek ve eldivenlerle –

196 Avraham Tory, *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary*, yay. haz. Martin Gilbert ve Dina Porat (Cambridge, UK, 1990), s. 133-36.

197 Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 360-61.

198 Rudashevski, *The Diary of the Vilna Ghetto*, s. 56-57.

199 Dobroszycki, *The Chronicle*, s. 258.

yüzlerce Doğu Yahudi'si YK'da [Yom Kippur'da] getto mağazasından alışveriş ediyordu. Hiç Batı Yahudi'si yoktu. İnsan ruhunun katılaşması, kalbin sesine kulaklarını tıkama, yabancılaşma. En temel zihniyet hiçe sayılıyor. Bunlar nasıl insan? Berbat, moral bozucu, kasvetli, iç karartıcı."[200]

IX

1942 yılının ikinci yarısında, doğrudan Alman denetimi altındaki tüm ülke ve bölgelerde Yahudi avı ve toplu hâlde öldürmeler yayılırken, ister Reich'la ittifak halinde olsun ister tarafsız, birkaç ülkenin tutumu Avrupa Yahudiliğinin bazı kesimleri için ölüm kalım meselesi hâline geldi.

Daha önce gördüğümüz gibi, Fransa'nın yenilgiye uğramasının ardından, eğer mültecilerin (esas olarak Yahudi mültecilerin) başka bir varış noktasına vizesi varsa İspanya sınırını geçmek görece kolaydı. Fransa'dan sürgünlerin başlamasından sonra İspanya üzerinden kaçış bir yaşama şansı hâline geldi. Ancak o zamana kadar İspanyol sınır muhafızları kaçan Yahudileri Fransa'ya geri gönderiyordu. Birkaç ay sonra, Müttefikler Kuzey Afrika'ya inince ve Almanlar Fransa'nın tamamını işgal edince, mülteciler –Yahudi ya da diğer– Kuzey Afrika'daki Müttefik kuvvetlere katılmak için de İspanya sınırını geçmek istiyordu. Kısa süre sonra İspanyollar kendilerini Alman ve Anglosakson güçlerin baskıları arasında sıkışmış buldu. Nisan 1943'te, savaşın bu aşamasında İspanyol sınırlarının tamamıyla kapatılamayacağı konusunda Franco'yu ikna edebilmek amacıyla Churchill doğrudan tehdit edecekti.[201]

Almanya ile İsviçre arasında bu tür sorunlar çıkmadı. İsviçre'de yaşayan yabancılar ve göç konusundaki yetki Federal Adalet ve Polis Departmanı'nın (1940 yılından beri başkanlığını Federal Konsey üyesi Eduard von Steiger yapıyordu) ve daha açık ifadesiyle, Heinrich Rothmund'un Polis Şubesi'nin ellerindeydi. 1942 yılı boyunca İsviçre sınırı polis ve gümrük personeli, esas görevi Yahudi mültecileri ele geçirmek olan ordu birimleri ile güçlendirildi. Sınırın diğer tarafında bulunan, hizmetlerinin karşılığı ödenen ancak genellikle güvenilemeyecek olan muhafızlar (bazen aralarında, şanssız müşterilerini aldatan ve hatta bazı durumlarda paraları ve kıymetli eşyaları için onları öldüren suçlular da bulunuyordu) bu kuşatmayı delmeye çalışıyorlardı.

16 Temmuz 1942'de (Paris'teki toplu tutuklamaların gerçekleştiği gün) İs-

200 Oskar Rosenfeld, *In the Beginning Was the Ghetto: Notebooks from Lódz*, yay. haz. Hanno Loewy (Evanston, IL, 2002), s. 134.

201 Haim Avni, "Spain", yay. haz. Walter Laqueur ve Judith Tydor Baumel, *The Holocaust Encyclopedia* (New Haven, 2001), s. 602.

viçre ordusu İstihbarat ve Güvenlik Bölümü, Rothmund'un yardımcısı Robert Jezler'i uyardı. "Belli bir süredir Yahudi, Hollandalı ve Belçikalı sivil mültecilerin ve ayrıca bu ülkelerde yaşayan Polonyalı mültecilerin sayısında endişe verici bir artış olduğunu fark ettik. Hepsinin ülkelerini terk etme nedenleri aynı: İşgalci güç tarafından gönderildikleri çalışma kamplarından kurtulmak. ... Son zamanlarda olduğu gibi ülkemize gruplar halinde mülteci girişini önlemek için acil tedbir alınmasının gerekliliği anlaşılıyor. ... Kanaatimizce bazı unsurlar geri gönderilmelidir; ilgili örgütler şüphesiz alınan tedbirleri duyacak ve faaliyetlerine son verecektir."[202] Söz konusu "bazı unsurların" kimler olduklarının saptanması için fazla hayal gücüne gerek yok.

Polis Şubesi, tüm sonuçlarını bildiği bir kararla karşı karşıyaydı: 30 Temmuz'da Jezler, "son günlerde bu insanların geri gönderilmesi konusunda bir karar veremedik," diye yazıyordu. "Sürgünlerin yapılış biçiminin ve Doğu'daki Yahudi bölgelerinin durumunun ne denli korkunç olduğunu gösteren tamamıyla güvenilir ve birbirini doğrulayan raporlara bakınca, mültecilerin bu kaderden çaresizce kaçmaya çalışmalarını anlamak gerekir; artık onları geri göndermenin sorumluluğu üstlenilemez."[203]

Rothmunt tersini düşünüyordu. 17 Ekim 1939 tarihli bir kararname, İsviçre'ye yasa dışı yollardan girenlerin geri gönderilmesini öngörüyordu. 1942 yazına kadar bu kararname tüm kanton yetkililerince titizlikle uygulandı (mültecileri genellikle esir kamplarına gönderiyorlardı); o tarihten itibaren dayatılması gerekti. 4 Ağustos'ta Steiger talimatı imzaladı. İlgili tüm sivil ve askerî yetkililere 13 Ağustos'ta gönderilen genelgede, polis şubesi, son iki hafta boyunca sınıra gelen "çoğunluğunu çeşitli uyruklardan Yahudilerin" teşkil ettiği mülteci sayısının günde ortalama yirmi bir kişiye yükseldiğini belirttikten sonra, hem ekonomik hem de güvenlik gerekçeleriyle bu mültecilerin geri gönderilmesi gerektiğini açıklıyordu. *Siyasi mülteciler geri gönderilmeyecekti fakat "sadece ırksal nedenlerle kaçanlar, mesela Yahudiler, siyasi mülteci sayılamaz"* idi (vurgu metnin aslında).[204] Sınırı ilk geçme teşebbüsünde mülteciler geri gönderilecekti; tekrarı halinde, tüm risklere rağmen, mülteci orduya ya da karşı tarafın ilgili görevlilerine teslim edilecekti."[205]

Bir polis müdürünün 28 Ağustos 1942 tarihli konferans tutanakları açıkça gösteriyordu ki, Yahudilerin siyasi mülteci statüsünün dışında bırakılmaları, Rothmund'un kendi ifadesiyle, "bir komedi" idi. Steiger bile bunu itiraf ediyordu: "Siyasi Mülteci. İyi bir kuram değil" diyordu federal konsey

202 Independent Commission of Experts Switzerland - Second World War, *Switzerland, National Socialism and the Second World War* (Zürih, 2002), s. 134.

203 *A.g.e.*, s. 113.

204 *A.g.e.*, s. 114.

205 *A.g.e.*

üyesi. "Yahudiler de bir biçimde siyasi mülteci."[206] Bazı istisnalar bir kenara bırakılacak olursa, Yahudilerin geri gönderilmesi yönündeki İsviçre politikası 1943 sonuna kadar sürdü, hatta belli bir seçicilikle daha ileri bir tarihe kadar.

Savaşın ilk yılları boyunca İsveç de en az İsviçre kadar kısıtlamacıydı. Yine de, Stockholm'de imhalar konusunda haberler biriktikçe (Bern'de de olduğu gibi) ve sürgünler İskandinav topraklarına ulaşınca, İsveç Dışişleri Bakanlığı'nın ve özellikle de göçten sorumlu müsteşar Gösta Engzell'in tutumu değişti. Kasım 1942'de Norveç'ten sürgünler başladığında İsveçliler tepki gösterdi: Norveç'ten İsveç'e kaçabilen Yahudilere –Norveç vatandaşı olmayanlara da– iltica hakkı verildi. Bundan sonra, İsveç'in Yahudilere yardımı tüm İskandinav topraklarına yayılmakla kalmadı, Kıta'daki diğer kurtarma operasyonlarına da uzandı.[207] İsveç'in çark etmesinin insani kaygılardan mı yoksa savaşın akışına dair sıradan bir değerlendirmeden mi kaynaklandığı tartışmalı bir konu. Muhtemelen her iki neden de hem Engzell'in hem de Dışişleri'ndeki meslektaşlarının düşüncesine etki etmişti.[208]

Temmuz 1942'de Helsinki'yi ziyareti sırasında Himmler'in, ülkelerinde yaşayan yabancı Yahudileri Almanya'ya teslim etmeleri konusunda Finlileri ikna etme çabası, Nazi anti-Yahudi kampanyasının acımasızlığı konusunda çok şey ifade eder.[209] Doğu'daki kolonizasyon ya da Volksgemeinschaft'ın ekonomik çıkarları tehlikede değildir, sıklıkla Nazi anti-Yahudi dürtüsüne gerekçe gösterilen diğer siyasal ya da ekonomik avantajlar da söz konusu değildir – tek mesele ideolojik hiddettir.

Himmler'in talebine Başbakan Johan Rangell'in yanıtını bilmesek de Reichsführer'in bu isteğini biliyoruz.[210] Fin gizli polisi sürgüne gönderilebilecek ve Estonya'daki Almanlara teslim edilebilecek yabancı Yahudilerin listesini (bazı tahminlere göre yaklaşık otuz beş kişi) hazırlamaya girişti.[211] Söylentiler yayıldı; hükümette ve kamuoyunda protestolar yükseldi. Sonuçta sürgün

206 *A.g.e.*

207 Paul A. Levine, "Attitudes and Action: Comparing the Responses of Mid Level Bureaucrats to the Holocaust", *Bystanders to the Holocaust: A Re-Evoluation*, yay. haz. David Cesarani ve Paul A. Levine (Londra, 2002), s. 223 vd.

208 İsveç politikasının kapsamlı bir çözümlemesi için bkz. Paul A. Levine, *From Indifference to Activism: Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938-1944* (Uppsala, 1998).

209 Bu konuda İngilizce tek kitap, Hannu Rautkallio, *Finland and the Holocaust: The Rescue of Finland Jews* (New York, 1987). Rautkallio'nun yorumları diğer bir kaynakta güçlü bir biçimde sorgulanmıştır, William B. Cohen ve Jorgen Svensson, "Finland and the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies* 9 (1995), s. 70 vd. Sözü edilen rakamların alındığı kaynak Cohen ve Svensson, "Finland", s. 71.

210 Rautkallio, *Finland and the Holocaust: The Rescue of Finland's Jews*, s. 166.

211 Cohen ve Svensson, "Finland and the Holocaust", s. 76.

edileceklerin sayısı sekize düşürüldü. 6 Kasım 1942'de Talinn'e sürüldüler. Sadece biri savaşı atlatabildi.[212]

Romanya, Macaristan ve Bulgaristan Yahudi cemaatleri oldukça farklı bir durumu temsil ediyordu. Almanlar, Genel Hükümet ve Batı Avrupa'daki büyük imha harekâtına girişir girişmez, Güneydoğu Avrupa Yahudilerinin de teslim edilmesi için baskılar başladı. 24 Eylül 1942'de Luther, Ribbentrop'un kendisinden muhtelif Avrupa ülkelerindeki Yahudilerin tahliyesinin olabildiğince hızlandırılmasını istediğini kayda geçiyordu, "zira Yahudilerin bize karşı her yerde kışkırtıcılık yaptığı kanıtlanmıştı dolayısıyla da sabotaj eylemlerinden ve suikast girişimlerinden sorumlu tutulmalıydılar."[213]

Almanlar başlangıçta Romanya'da başarı kazandılar ve Antonescu Almanya'da ya da Alman işgali altındaki topraklarda yaşayan Romanya Yahudilerinin sürgününe izin verdi.[214] Bükreş, ilke olarak, bunun ardından hâlâ Romanya'da yaşayan yaklaşık üç yüz bin Yahudi'nin de sürgünü için söz verdi. Temmuz 1942 sonunda Eichmann'ın herhangi bir tereddüdü yoktu: "10 Eylül 1942'den itibaren Romanya Yahudilerinin, devam etmekte olan nakiller ile Lublin bölgesine gönderilmesi öngörülüyor; orada, çalışabilecek durumda olanlar işgücü olarak dağıtılacak ve geriye kalanlara özel muamele uygulanacak."[215] Bundan sonraki gelişme tam anlamıyla sürprizdi: Romenler fikir değiştirmişti.

Bükreş'in çark edişi bir dizi nedenle ilişkilendirildi: Bazı Yahudilerin, Papalık Temsilcisi Andrea Cassulo'nun ve İsveç bakanı René de Weck'in ardı ardına müdahaleleri; bazı yetkililerin ve Ion Antonescu'nun ailesinin varlıklı Romanya Yahudilerinden rüşvet alması ve aynı zamanda, özü itibarıyla bir iç meseleye Alman müdahalesine Antonescu'nun içerlemesi.[216] Ekim ayında Romenlerin oyalamaya çalıştığı net biçimde anlaşılmıştı. Antonescu, 11 Ekim'de sürgünlerin bahara kadar ertelenmesini emretti ve 11 Kasım'da Mihai Antonescu, Himmler'in Bükreş temsilcisi Gustav Richter'in yüzüne Almanların Yahudilere karşı barbarca davrandığını söyledi.[217]

1942 yılı sonunda Romanya'nın Yahudi politikası açıkça değişmiş olduğu

212 *A.g.e.*, s. 77.

213 Ingrid Krüger-Bulcke ve Hans Georg Lehmann, *Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1918-1945, Ser. E*, cilt 3 (Göttingen, 1974), s. 526.

214 Radu Ioanid, "The Fate of Romanian Jews in Nazi Occupied Europe", *The Destruction of Romanian and Ukrainian Jews during the Antonescu Era*, yay. haz. Randolph L. Braham (Boulder, CO, 1997), s. 160 vd.

215 Aktarıldığı kaynak Peter Longerich, *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung* (Münih, 1998), s. 522 vd.

216 Ayrıntılar konusunda bkz. Radu Ioanid, *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940-1944* (Chicago, 2000), s. 241 vd.

217 *A.g.e.*, s. 246-47.

hâlde ve Bükreş'in Transdinyester Yahudilerinin Filistin'e gitmelerine izin vereceği (kişi başı yeterli bir ücret karşılığında) –Almanlar bu hamleye her tür araca başvurarak engel olmaya çalıştı– söylentileri dolaşırken, Ribbentrop tarafından sürekli reddedilen ve bağlılığını herkese ispat etme ihtiyacı duyan Luther, 23 Ocak 1943'te Büyükelçi Manfred von Killinger'e çaresizce bir uyarı daha yöneltti. Büyükelçi, Batı Avrupa'dan sürgünlerle ilgili olarak İtalyanların denetim altına alınacağının Romenlere bildirilmesiyle görevlendirildi. Tüm Avrupa ülkeleri Führer'in son konuşmasında duyurduğu ilkelerden haberdar ediliyordu [tahminen, Hitler'in bir kez daha kehanetinin ve bunun kanıtlarının üzerinde durduğu 8 Kasım konuşması]. Luther şöyle devam ediyordu: "Yahudilerin bölücü unsurlar olduğu, sabotajlar düzenlediği ve düşman istihbaratına yardım ettiği hususunda Romanya hükümetini bilgilendiriniz. Bu konularda Almanya hükümetinin elinde kanıtlar mevcuttur. Dolayısıyla Yahudilerin Avrupa'dan tahliyesi, kıtanın güvenliği açısından zorunludur. Romanya hükümetinin Yahudi Sorunu konusunda bugüne kadar gösterdiği pozitif tutum, ortak amaca yönelik örnek desteğini sürdüreceğine beslediğimiz umudun dayanağıdır."[218]

Luther'in söylemi işe yaramadı. Himmler Ocak ayı sonunda Richter'i Berlin'e geri çağırdı.[219] Bu arada, Stalingrad yakınlarında Romanya birliklerinin yok edildiği, Alman Altıncı Ordusu'nun teslim olmak üzere olduğu ve Müttefiklerin Kuzey Afrika'da, Atlantik'ten Mısır sınırına kadar uzanan toprakların büyük bir bölümünün denetimini eline geçirmekte olduğunu unutmamak gerekir.

Macaristan'da olaylar tamamen farklı bir yönde gelişse de 1943 başında, durum hâlâ Romanya'dakine benzer görünüyordu. Daha önce gördüğümüz gibi, bir yıl önce, Mart 1942'de Ultra muhafazakâr Alman yanlısı Başbakan Laszlo Bardossy, Horthy tarafından görevinden uzaklaştırılmış ve yerine daha ılımlı Miklós Kallay getirilmişti. Ancak, Kallay'ın başbakanlığının ilk altı ayı boyunca –yani, Alman askerî başarıları sırasında– Macar politikalarında bir değişiklik olmadı. 1942 baharında, Alman baskılarına karşılık olarak, Macar silahlı kuvvetlerinin üçte biri, Macar İkinci Ordusu Doğu cephesine gönderildi ve Don Nehri kıyısına konuşlandı. Aynı zamanda, Horthy ve Kallay Alman Macarlarının (çoğu Nazi yanlısı *Volksbund* mensubuydu) SS için gönüllü olmalarına izin verdi ancak gönüllüler Macar vatandaşlığından vazgeçmek zorundaydı. Yeni bir yasa Yahudilere ait toprakların millileştirilmesini düzenliyordu. Doğu cephesindeki işçi taburlarına gönderilmiş Yahudilere yönelik muamele öylesine sertti ki binlercesi öldü.

Daha da kaygı verici olan, radikal anti-Yahudi girişimlerin, Kallay'ın per-

218 Krüger-Bulcke ve Lehmann, *ADAP: Ser. E*, cilt 5 (Göttingen, 1978), s. 134.

219 Helmut Heiber, *Reichsführer! Briefe an und von Himmler* (Münih, 1970), s. 184.

sonelinin açık desteğiyle, Macar ordusu tarafından eş zamanlı olarak planlanıyor olmasıydı: Macar Yahudilerinin, öncelikle yüz bininin, sürgünü Almanlarla müzakere edildi. Horthy'nin, hatta bizzat Kallay'ın bu temaslardan haberdar olup olmadığı günümüze kadar belirsizliğini korudu. Tarihçi Yehuda Bauer'in de işaret ettiği gibi, tüm bu olay bir muamma olarak kaldı.[220]

1942 sonbaharında, küresel stratejik dengelerin değişmesinin açık bir sonucu olarak, politikaların değişimi de başladı. Ekim ayında, Almanlar Macar Yahudilerinin sarı yıldız takmaya zorlanmasını talep ettiğinde Kallay reddetti. Aynı günlerde savunma bakanı işçi taburlarına zorla götürülen Yahudilerin sıkıntılarını dindirmek için çaba gösteriyordu.[221] Değişimin ifadesini bulması, 5 Ekim'de Luther'in Berlin Macar Büyükelçisi Döme Sztóyay ile buluşması ve sekiz yüz bin Macar Yahudi'sinin sürgününe başlamasını talep etmesiyle oldu. Büyükelçi sürülen Yahudilerin akıbetine dair söylentilerden söz etti: Başbakan Kallay ileride, Macar Yahudilerini sefalete hatta belki de daha kötüsüne göndermekle suçlanmak istemiyordu. Luther, Yahudilerin yol inşaatlarında çalıştırıldıklarını ve daha sonra da kendileri için ayrılmış bölgelere yerleştirileceklerini söyledi.[222] Macarlar ikna olmadı. Alman talebi reddedildi. Nisan 1943'te, daha sonra göreceğimiz gibi, Hitler'in Horthy ile kişisel olarak görüşmesi de işe yaramadı. Ocak 1943'te Macar İkinci Ordusu Voronej yakınlarında tümüyle yok edilmişti.

Bulgaristan'da da Yahudi politikası Almanlarla işbirliğinden giderek daha bağımsız bir tutuma doğru değişti. Haziran 1942'de Bulgar parlamentosu hükümete "Yahudi Sorunu için bir çözüm uygulaması" konusunda yetki verdi: Anti-Semit olmasıyla bilinen Alexander Beleff, İçişleri Bakanlığı'na Yahudi meseleleri komiserliği görevine atandı. Kral Boris'in işbirlikçi politikasının ilk kurbanları, Nisan 1941'de iki komşu ülkeye Almanların Nisan 1941'de gerçekleştirdiği harekâta katıldığı için Bulgarlara ödül olarak verilen bölgelerdeki, Thracia (eski bir Yunan eyaleti) ve Makedonya'daki (eski Yugoslav eyaleti) Yahudiler oldu. Bu on bir bin Yabancı Yahudi (Sofya açısından), Bulgar polisi tarafından yakalandı, Almanlara teslim edildi ve Mart-Nisan 1943'te Treblinka'ya ölüme gönderildi. Bulgaristan yerlisi Yahudilerin sürgünü, sonra göreceğimiz gibi, tümüyle farklı bir meseleye dönüştü.

İtalya, Güneydoğu Avrupa ülkeleri için elbette doğru bir örnek teşkil etmiyordu. Himmler'in 11 Ekim 1942'de yaptığı ziyarette Yahudilerin akıbeti ile

220 Yehuda Bauer, *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945* (New Haven, 1994), s. 149.

221 Bu ayrıntılar için özellikle bkz. Lorand Tilkovsky, "The Late Interwar Years and World War II", *A History of Hungary*, yay. haz. Peter F. Sugar ve ark. (Bloomington, 1994), s. 348-49.

222 Krüger-Bulcke ve Lehmann, *ADAP, Ser. E*, cilt 4 (Göttingen, 1975), s. 24 vd.

ilgili anlattıkları tabii ki Mussolini'yi kandırmaya yetmedi. SS şefi, Doğu toplaraklarında Almanların "önemsiz denemeyecek sayıda" Yahudi vurmak zorunda kaldığını kabul etti, ancak aralarında bulunan kadın ve gençler bile partizanların haberciliğini yapıyordu; Himmler'e göre Mussolini'nin yanıtı "tek çözüm seçeneği bu mudur?" şeklindeydi. Himmler, bunun dışında, işçi kamplarından, Theresienstadt'taki yol inşaatlarından söz etti – ve ayrıca, Almanlar buldukları boşluklardan Sovyet tarafına kovalarken Ruslar tarafından vurulan çok sayıda Yahudi'yi anlattı.[223] İtalyanların kendi istihbarat kaynakları vardı.

İtalyan Dışişleri Bakanlığı işgal edilmiş bölgeler şubesi başkanı, tarihçi Jonathan Steinberg'in de işaret ettiği gibi, Kasım 1942'de şu kaydı düşmüştü: "Almanlar soğukkanlılıkla Yahudileri katletmeye devam ediyor." Çeşitli radyo haberlerine göre her gün altı-yedi bin Varşova Yahudi'sinin sürüldüğüne ve öldürüldüğüne de değiniyordu. Ona göre, Almanlar bir milyon Yahudi öldürmüştü. Anlaşılan o ki Kral III. Vittoria Emmanuele de biliyordu. Yani, devletin en üst kademelerinin de örtük desteğiyle, mümkün olan her yerde, Hırvatistan'da, Yunanistan'da, Fransa'da ve İtalya'da Yahudiler korunuyordu. Goebbels'in günlüklerinin de gösterdiği gibi Almanlar köpürüyordu fakat yapabilecekleri fazla bir şey yoktu.[224]

Hırvatistan'da, Almanlar kendi kontrolleri altındaki son Yahudileri sürgüne gönderirken, İtalyanlar, Hitler'in Pavelić'e verdiği söze ve Mussolini'nin bölgelerindeki beş bin Yahudi'nin tutuklanması talimatına rağmen hareket geçmedi. Fransa'da da artık bir dönüm noktasına varılmıştı. Nice'teki İtalyan Başkonsolosu Alberto Calisse sadece Yahudilerin kimliklerinin damgalanmasını reddetmekle kalmadı fakat aynı zamanda, 1942 Aralık ayının son günlerinde, Vichy'nin talimatına rağmen (ilke olarak, tüm Fransız topraklarında Yahudi meseleleri üzerinde yargı yetkisine sahipti) İtalyan bölgesindeki Yahudilerin Alman işgalindeki bölgeye nakillerini de yasakladı. Calisse'nin tutumu, birkaç gün içinde, Roma'daki Dışişleri Bakanlığı tarafından desteklendi.[225]

İtalyan yanıtında tam bir incelik vardı: Fransızlara, İtalyanların Fransız Yahudilerin nakledilmesine izin vereceği fakat yabancı Yahudilerin gönderilmesine izin vermeyeceği söylendi; Vichy şaşkına döndü.[226] Ocak 1943'te Roma'daki Alman Büyükelçisi Hans Georg von Mackensen, Ciano'dan bu kararların iptalini istediğinde Mussolini'nin bakanı Almanları zor durumda

223 *A.g.e.*, s. 150.

224 Jonathan Steinberg, *All or Nothing: The Axis and the Holocaust 1941-1943* (Londra, 1990), s. 85-86.

225 Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz*, cilt 2, s. 13 vd.

226 *A.g.e.*, s. 16-17.

bırakacaktı: Ciano, konu karmaşık olduğundan, diyordu, Berlin'in taleplerini ayrıntılı bir rapor olarak sunması gerekmektedir ve bu rapor gerektiği gibi incelenecektir.[227]

1943 başında Ciano Vatikan'a büyükelçi olarak atandı ve *Duce* dışişlerini kendi üzerine aldı. Birkaç gün önce Mussolini ve Ciano, Berlin İtalya Büyükelçisi Dino Alfieri'nin 3 Ocak'ta gönderdiği telgrafı okumuşlardı: "Polonyalı, Rus, Hollandalı ve hatta Fransız Yahudileri gibi, sürgün edilen Alman Yahudilerinin kaderi konusunda da kuşkuya yer yok. ... SS bile kitlesel imhadan söz ediyor. ... Orada olan bir kişi, bir çukurun kenarına dizilmiş çıplak kadın ve çocukların makineli tüfekle infaz sahnelerinin bazılarını korku içinde anlattı. Anlatılan bir dizi işkence hikâyesi arasından sadece birini aktarmakla yetineceğim: Meslektaşıma sırrını anlatan SS subayı, kurban sayısının çokluğundan dolayı korkunç hâle gelen bir infazdan yorgun düşen ve sarsılan adamlarına örnek olmak maksadıyla altı aylık bebekleri bir duvara çarpa çarpa paramparça etmiş."[228]

İtalyanların, Alman anti-Yahudi yaptırımlarını engellemesi, daha sonra göreceğimiz gibi, 1943 ilkbahar ve yazında Almanların ülkeyi işgal etmesine kadar devam etti.

Kıta'nın diğer ucunda, Norveç'te, Alman anti-Yahudi harekâtı 1942 sonbaharında başladı. Bildik kararnamelerle az sayıdaki Yahudi nüfusu bir parya topluluğuna dönüştürüldü. Kasım'da başlayan sürgünler gemiyle Oslo'dan Stettin'e ulaşıyor, oradan da trenle Auschwitz'e varıyordu. Şubat 1943 sonunda, Norveç'te bir Yahudi cemaati kalmamıştı: 700'den fazla Yahudi katledilmiş, yaklaşık 900 Yahudi de İsveç'e kaçmıştı.[229]

X

1942 yaz ve sonbaharında, müttefik başkentlerinde "Nihai Çözüm" konusundaki haberler birikmeye başlarken, bunların yayınlanması ile ilgili duraksama umulmadık çevrelerden, mesela sürgündeki Polonya Hükümeti'nden geldi. Treblinka'ya sürgünler başladıktan sonraki birkaç gün içinde Polonya yer altı örgütü, kampla ve kurbanların kaderiyle ilgili ayrıntıları, Treblinka tren istasyonunda görev yapan bir Home Army [en büyük Polonya direniş örgütü – ç.n.] mensubu aracılığıyla öğrendi. Londra'ya hemen

227 *A.g.e.*, s. 18.

228 Comissione per la pubblicazione dei documenti diplomatici, *I documenti diplomatici italiani. Nona serie: 1939-1943*, 10 cilt (Roma, 1954-90). Tercüme edilerek aktarıldığı kaynak, Susan Zuccotti, *Under His Very Windows: The Vatican and the Holocaust in Italy* (New Haven, 2000), s. 108-9.

229 Per Ole Johansen, "Norway", Laqueur ve Baumel, *The Holocaust Encyclopedia*, s. 450.

aktarıldığı hâlde bu bilgi sürgündeki hükümet tarafından Eylül ortasına kadar saklandı.[230]

Sürgün hükümeti, anavatandaki başlıca partilerin temsilcilerinden oluşuyordu; bu nedenle de seçmenlerinin tutumlarına uyumlu davranıyorlardı. Daha önce de olduğu gibi, seçmenlerinin duygularının doğru ifadesi, Treblinka'da imha faaliyetinin zirvesine ulaştığı günlerde, 15 Ağustos 1942'de Hıristiyan Demokrat İşçi Partisi'nin –daha önce değindiğimiz– dergisi *Narod*'da yayınlanan bir makalede yansısını buluyordu.

> "Şu anda, getto duvarlarının ardından katledilen Yahudilerin insanlık dışı iniltileri ve haykırışları duyuluyor. Amansız kurnazlık, amansız bir zalim gücün kurbanı olurken, bu mücadele alanında bir Haç'a rastlanmıyor zira bu görüntüler Hıristiyanlık öncesine ait. Böyle devam ederse, Varşova'nın son Yahudi'sine elveda demesi uzun sürmez. Eğer bir cenaze düzenlemek mümkün olsaydı tepkileri görmek ilginç olurdu. Tabut acı ve ağlamaya mı yoksa neşeye mi yol açardı? ... Yüzlerce yıldır yabancı, kötü kalpli bir varlık, şehrimizin kuzey bölümünü mesken tuttu. Çıkarlarımız ve aynı zamanda ruhumuz ve duygularımız açısından yabancı ve kötü kalpli. Bu yüzden, profesyonel ağlayıcılar gibi sahte tavırlar takınmayı bırakalım – ciddi ve dürüst olalım. ... Birey Yahudi'ye, insana acıyoruz ve mümkün olduğu ölçüde, kaybolduysa ya da saklanmaya çalışıyorsa ona yardım eli uzatırız. Onları ihbar edenleri kınamalıyız. Küçümseyici ve alaycı davrananlardan, ölüm karşısında ciddi ve saygılı olmalarını istemek görevimiz. Ancak, giderek yok olan, fakat sonuç itibarıyla hiçbir zaman gönlümüze yakın durmamış bir millet hakkında çok kederleniyormuş gibi yapmayalım."[231]

Nihayet, Polonya Sivil Mücadele Kuruluşu (*delegatura*), 19 Eylül 1942'de sürgün hükümetiyle mutabık olduğu bir bildiri yayınladı: "Yapılanlar aktif olarak karşı koyamasa da Sivil Mücadele liderliği, tüm Polonya halkı adına Yahudilere karşı işlenen suçları protesto eder. Polonya'daki tüm siyasal ve sosyal kuruluşlar bu protestoda birleşmişlerdir."[232] Herhangi bir yardım vaat edilmiyordu, Varşova'dan kaçarak Polonya halkı içinde gizlenme konusunda da Yahudiler cesaretlendirilmiyordu.

Aynı geciktirilmiş ve gönülsüz bilgi paylaşımı, 1942 sonbaharında "Batı görevini" üstlenen Polonyalı kurye ve yer altı örgütü militanı Jan Karski'de de (hatırlanacağı gibi, savaşın başında Polonya toplumunun anti-Yahudi yaklaşımından söz etmişti) göze çarpıyordu.[233] Yer altı örgütü, Yahudile-

230 Gutman, *The Jews of Warsaw*, s. 253 vd.

231 Aktarıldığı kaynak, Polonsky, "Condemnation, Apologetics", David Cesarani, *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*, cilt 5 (New York, 2004), s. 59-60.

232 17 Eylül bildirgesi konusunda bkz. Gutman, *The Jews of Warsaw*, s. 253, 257-58.

233 Daha önceki Karski raporu için bkz. Bölüm 1, s. 46-47.

rin akıbetine herhangi bir önem atfetmeden Polonya'daki durumu rapor etmesi için Karski'yi Batı'ya gönderdi. Yahudi gizli örgütünün iki lideri, Karski'nin yaklaşmakta olan görevini –Varşova gettosuna ve belki de Belzec köle işgücü kampına girmek– öğrendikten sonra ancak kendileriyle görüşmesini kabul ettiler. Ayrıca, Londra'daki iki Polonya Yahudisi (Ignacy Schwarzbart ve Szmuel Zygielbojm), elçinin temas etmesi gerekenler listesine eklenmişti ancak bu temas öncelikler listesinin en sonunda yer alıyordu. Bu aşamada Karski kendisine dikte edilen çizgiyi izledi ve talimatlar doğrultusunda, Britanya başkentindeki Yahudi bağlantılarla görüşmek için birkaç hafta bekledi.[234] Fakat hem *delegatura* ve hem de sürgün hükümetinin Yahudi konusuna bu kadar az önem vermeleri tabii ki kafasını karıştırmıştı.[235] Nihayet Aralık 1942'de Zygielbojm ile görüştü.[236]

Sürgün hükümetinin pozisyonunu belirleyen bir dizi etmen vardı.[237] Birincisi, Yahudi trajedisine yapılacak vurgu Batı'nın dikkatini tamamen farklı bir mesele olan Polonya'nın trajedisinden uzaklaştırabilirdi. Bu nedenle, Almanya'nın işlediği savaş suçlarına dair Polonya'dan yapılan açıklamalar genellikle kurbanların Polonyalı olduğu ve Yahudilerin akıbetine ilişkin özel bir durumun söz konusu olmadığı izlenimini yaratıyordu. Sonbaharda, Büyük Britanya ve Birleşik Devletler'e daha kesin bilgiler ulaşınca Polonya hükümeti (gönülsüzce) politikasını değiştirerek, Almanların Yahudilere –ve Polonyalılara– yapabileceklerinin ışığında, Polonya'nın zor durumuna dikkat çekmeye çalıştı.

Batılı kamuoyunu harekete geçirmek için Polonyalıların mücadelesini, önemli bir siyasal hedef belirliyordu: Ülkenin savaş sonrası doğu sınırlarıyla ilgili Sovyet talepleri karşısında Polonya'nın desteklenmesi. Stalin, Eylül 1939 tarihli Ribbentrop-Molotov sınır çizgisi ile hemen hemen aynı olan 1920'nin "Curzon sınır çizgisine" dönmek istiyordu. Polonyalılar ise İkinci Dünya Savaşı'nın başına kadar tanınan uluslararası sınır çizgisinde ısrar ediyordu.[238] Polonyalıların, umutsuz siyasal destek arayışında Yahudiler önemli bir rol oynadı ve bu rol sadece ilgi çekme mücadelesindeki rekabet değildi.

---

234 Öncelikle bkz. David Engel, "The Western Allies and the Holocaust: Jan Karski's Mission to the West, 1942-1944", *Holocaust and Genocide Studies* 5 (1990), s. 363 vd.

235 *A.g.e.*, s. 366.

236 Daniel Blatman, *Notre Liberté et la vôtre: Le mouvement ouvrier juif Bund en Pologne, 1939-1949* (Paris, 2002), s. 195.

237 Kapsamlı bir çözümleme için bkz. David Engel, *In the Shadow of Auschwitz: The Polish Government-in-Exile and the Jews, 1939-1942* (Chapel Hill, NC, 1987), s. 180 vd.

238 Bu konuda Batılı Müttefikler en başından beri Sovyetler Birliği'nin yanında yer alıyordu. Sovyet talepleri Kasım 1943 Tahran Konferansı'nda açıkça kabul edildi ve Şubat 1945 Yalta'da yeniden teyit edildi. Polonya taleplerinin güçlü bir savunusu için mevcut kaynaklar arasında öncelikle bkz. Norman Davies, *Rising '44: The Battle for Warsaw* (Londra, 2003).

Polonya liderliği için Londra ve Washington üzerindeki Yahudi etkisi bir vakıa idi; ayrıca Polonyalılar, savaş sonrasının sınır anlaşmazlığında Yahudilerin, Polonya'nın değil Sovyetler Birliği'nin yanında yer almaya amade olacaklarını varsayıyorlardı: Doğu Polonya, Eylül 1939-Haziran 1941 tarihleri arasında işgal edildiğinde Sovyet yanlısı tutumları açıkça sergilenmemiş miydi? 1942 güzü sonunda, eski içişleri bakanı ve Sovyetler Birliği büyükelçisi, aynı zamanda Başbakan Sikorski'nin dostu olan Stanislaw Kot uzunca bir ziyaret için Filistin'e gitti.

Sürgündeki Polonya hükümeti ile Filistin Yahudi liderliğinin birbirine zıt gündemleri nedeniyle, müzakereleri, ortak bir düşmanın iki kurbanının yararlı teatisi şeklinde gelişmedi. Kot, Polonya Yahudilerini anavatanlarına bağlılık göstermemekle suçladı ve bir noktada, eğer Polonyalıların anti-Semitizmi konusu bir kenara bırakılmaz ise Yahudi polisinin acımasız davranışlarının ve belki de konseylerin kendi yoldaşı olan Yahudilere karşı duyarsızlıklarının duyurulacağı tehdidini savurdu.[239]

Temel sorunlar çözümsüz kaldı. Yahudi liderleri, takip altındaki Yahudilere yardım için Polonyalılardan daha fazla kararlılık talep ediyorlardı fakat Polonya'nın savaş sonrası sınırlarıyla ilgili olarak açık bir taviz politikası sürdürmeye hazır değildiler. Kanımca, Polonyalıların da tahmin ettiği gibi, savaş sonrası dünyadaki Sovyet etkisini değerlendiriş biçimleri ve Siyonist talepler karşısında Sovyet siyasal desteğinin önemi, büyük rol oynuyordu. Ayrıca, Ben-Gurion ve arkadaşları, SSCB'deki yüz binlerce Yahudi'nin, özellikle de Polonyalı mültecilerin, Anavatan İsrail'e göçüne Moskova'nın izin vereceği umudunu taşıyorlardı.[240] Son olarak, Yishuv liderleri, Polonyalıların Yahudileri kurtarmaya fiilen hazır olmalarından ya da bu beceriye sahip olduklarından kuşku duymuş olabilirler.

Bu arada, Siyonist liderliğin bizzat kendisi Avrupa Yahudilerinin akıbeti konusunda önemli bir kararlılık sergilemiyor, giderek daha da belirginleşen felaketin gözler önüne serilmesine fazlaca ilgi göstermiyordu. Mayıs 1942'de New York Biltmore Otel'de gerçekleşen ve Filistin'de bir Yahudi devletinin kurulmasının talep edildiği bir çözümün yolunu açan tarihi konferansta, birkaç konuşmacının dillendirdiği öngörü, savaşın sonunda 2-3 milyon arası Avrupa Yahudi'sinin artık hayatta olmayacağıydı; bu öngörü özel bir hareketlenmeye yol açmadı. İzleyen aylarda Ben-Gurion'un temel siyasal gündemi, onun ilgisini Avrupa'daki olaylardan uzak tuttu ve yerel siyasal sah-

239 Bu özel tehdit konusunda bkz. Tuvia Friling, *Arrows in the Dark: David Ben-Gurion, the Yishuv Leadership, and Rescue Attempts during the Holocaust* (Madison, WI, 2005), cilt 1, s. 88.

240 Kot'un Filistin müzakereleri konusunda bkz. Shabtai Teveth, *Ben-Gurion and the Holocaust* (New York, 1996), s. 35 vd.; aynı zamanda bkz. David Engel, "Soviet Jewry in the Thinking of the Yishuv Leadership 1939-1943", *The Holocaust in the Soviet Union*, yay. haz. Lucjan Dobroszycki ve Jeffrey S. Gurock (Armonk, NY, 1993), s. 111 vd.

neye odaklandı. Mapai'nin bir kısmını, Biltmore programını (bunun anlamı Filistin'in bölünmesiydi) desteklemeye ikna etmesi gerekiyordu. Başarısız oldu ve 25 Ekim 1942'de, Kfar Vitkin'de yapılan bir toplantıda, bölünmeye karşı çıkan "B hizbi" partiden ayrıldı. Ben-Gurion'un bu yıllardaki konumuna en fazla destek veren tarihçi Tuvia Friling'in sözleriyle, Avrupa'daki duruma ilişkin toplantıda, Mapai lideri o güne kadar yaygın olarak kullanılan terminolojiden daha iyi bir şey bulamamıştı: "Her şey risk altında. İnsanlığın özgürlüğü, halkımızın fiziksel var oluşu, anavatanımızın kuruluşu, hareketimizin ruhu – hepsi tehlikede."[241] Ya da 1942-1943 yıllarında Ben-Gurion'un çeşitli vesilelerle ifade ettiği gibi: "Bugüne kadar hepimizin yok olma tehdidi altında olduğumuz, şimdiki gibi bir dönem olmadı. ... Avrupa Yahudilerinin yok olması Siyonizm için yıkıcıdır zira İsrail devletini kuracak kimse kalmayacaktır."[242]

16 Kasım 1942'de, Britanya mandası pasaportu taşıyan ve Filistin'de yaşayan Alman vatandaşlarıyla takas edilen bir grup Polonya Yahudisi, yerel Yahudilerin akıbeti ve Batı Avrupa'dan Genel Hükümet'teki ölüm tesislerine sürgünler hakkında birinci ağızdan bilgi getirdiler. Bu haberler Yishuv'u şaşkına çevirdi ve Polonya'nın ve müttefiklerin resmî duyurularıyla da doğrulandı.

1942 yazında, imha faaliyetinin sistematik ve tüm toplumu kapsayan yönleri hakkında o güne kadar ulaşılan dehşetli bilgiler, üç Alman kaynağı tarafından da doğrulandı. İlk iki raporun etkisi sınırlı kaldı zira alıcıları bu bilgileri Londra ya da Washington'a göndermedi; ancak üçüncü rapor birkaç ay içinde önemli sonuçlara yol açtı.

Koyu bir Protestan ve Waffen SS'in sağlık servisinde dezenfeksiyon uzmanı olan Kurt Gerstein'in daha sonra yazdığı gibi, "RSHA'dan SS Subayı Günther", 100 kilo prüsik asit (Ziklon B) bulması ve Lublin'e teslim etmesi talimatı verdi.[243] Globocnik ile görüşmesinin ardından Gerstein 2 Ağustos'ta Belzec'e giderken muhtemelen yanında Globocnik de vardı ve Marburg Üniversitesi sağlık profesörü SS Obersturmbannführer Otto Pfannenstiel ona yolculuğunda eşlik ediyordu.

Kamp'ta Gerstein Lwov'dan gelen naklin boşaltılmasına tanıklık etti. Ukraynalı yedek kuvvetlerin Yahudileri yük vagonlarından nasıl çıkarıldıklarını, sürgünlerin nasıl çırılçıplak soyunmaya zorlandığını ve nasıl, dezenfekte olacakları söylenerek, gaz odalarına sokulduklarını gördü. Gerstein boğulmanın süresi için zaman tuttu: Önce motor çalışmadı. Yahudiler ağlı-

241 Friling, *Arrows in the Dark*, cilt 1, s. 64.

242 Porat, *The Blue and the Yellow Stars*, s. 259.

243 Gerstein ve görevi konusunda bkz. Saul Friedländer, *Kurt Gerstein, The Ambiguity of Good* (New York, 1969), özellikle s. 100 vd.

yor ve inliyorlardı: Gözünü gözetleme deliğine yapıştıran Pfannenstiel, "Sinagog'daki gibi" diyordu. İki buçuk saat sonra motor çalıştı; otuz iki dakika sonra tüm Yahudiler ölmüştü.[244] Haziran 1950'de Pfannenstiel'in verdiği ifade Gerstein'in anlattıklarının özünü doğruluyordu.[245]

Varşova'dan Berlin'e yaptığı tren yolculuğunda, bu kez yanında bir SS yol arkadaşı bulunmayan Gerstein, Berlin elçiliğinde ataşe olan İsveçli diplomat Göran von Otter ile bir sohbete başladı. Gerstein kendisini tanıttı, referanslar gösterdi (bu referanslar arasında, Berlin Protestan Piskoposu Otto Dibelius da vardı) ve Otter'e tanık olduklarını anlattı. Başkent'e geri döndüğünde diplomat SS görevlisinin bilgilerini kontrol etti, güvenilirliğine inandı ve Stockholm'e bir rapor gönderdi. İsveç Dışişleri Bakanlığı yanıt vermedi ve Müttefikleri haberdar etmedi. Savaştan sonra Otter defalarca Gerstein ile olan görüşmesini teyit etti ve İsveç Dışişleri Bakanlığı da söz konusu raporu aldığını ve savaş sonuna kadar gizli tuttuğunu kabul etti.[246]

Berlin'e döndükten sonraki birkaç hafta boyunca Gerstein papalık elçisini ve İsviçre sefaretini bilgilendirmeye çalıştı. Aynı zamanda, Preysing'in yardımcısı Dr. Winter'e ve Piskopos Dibelius'a da bilgi verdi: Hiçbir sonuç elde edemedi.[247] Gerstein sonuna kadar ikili oynamayı sürdürdü. Kamplara Ziklon B teslimatı yapmaya devam etti ve olanlar konusunda Almanların ve yabancıların haberdar olması için nafile çabasını sürdürdü. Savaştan sonra teslim olduğu Amerikalılara gördükleri ve bildikleri konusunda üç rapor yazdı. Fransız işgali altındaki bölgeye gönderildi ve muhtemel savaş suçlusu olarak Paris'te yargılandı. 25 Temmuz 1945'te hücresinde kendisini astı.[248]

Tam Otter'in raporunun Stockholm'e vardığı günlerde, benzer bir rapor da Stettin İsveç Konsolosu Karl Ingve Vendel tarafından gönderildi.[249] Aslında Vendel, konsolosluk faaliyetleri kisvesi altında, Alman birliklerinin hareketlerini izleyen ve aynı zamanda Alman askerî rejim muhaliflerinin bazılarıyla da temas halinde olan bir İsveç istihbaratı ajanıydı. Doğu Prusya'daki bir arkadaşını ziyaretinin ardından, 9 Ağustos 1942'de Vendel'in Genel Hükümet'teki duruma ilişkin yazdığı uzun raporda Yahudilerin imhasıyla ilgili de bir bölüm vardı:

> "Bir yerleşimde, 'bit temizliği' için yapılan resmî bir anonsun ardından tüm Yahudiler toplanıyor. Girişte elbiselerini çıkarmaya zorlanıyorlar; ancak, bit

244 *A.g.e.*, s. 109-10.

245 *A.g.e.*, s. 117-19.

246 *A.g.e.*, s. 122-26.

247 *A.g.e.*, s. 128-29.

248 *A.g.e.*, s. vii.

249 Vendel'in raporu konusunda bkz. Jozef Lewandowski, "Early Swedish Information about the Nazi's Mass Murder of the Jews", *Polin: Studies in Polish Jewry* (2000), cilt 13, s. 113 vd.

temizliği işlemi gazlamadan ibaret ve sonra hepsi birden bir toplu mezara dolduruluyor. Genel Hükümet'teki bu koşullar hakkındaki bilgileri aldığım kaynak öylesine sağlam ki muhbirimin aktardıklarının inanılırlığı konusunda en ufak bir şüpheye yer yok."[250]

Tarihçi Jozef Lewandowski'nin araştırmalarına göre Vendel'e bu bilgiyi veren, arkadaşı Merkez Ordular Grubu asteğmeni Kont Heinrich von Lehndorff ve Doğu Prusya'da Lehndorff'un konağı "Gross Steinort"ta iken onlara katılan misafirdi. Bu misafir muhtemelen, daha önce de karşılaştığımız, Hitler karşıtı askerî komplonun en aktif örgütleyicisi Yarbay Henning von Tresckow'du.[251] Vendel'in raporu da Müttefiklere gönderilmedi.

Yine aşağı yukarı aynı günlerde, üçüncü bir Alman kaynağın ilettiği bilgi Müttefiklerin şüphelerine son verdi. 1942 Haziran ayının son günlerinde, üst düzey Nazi görevlilerle bağlantısı olan Alman sanayici Eduard Schulte Zürih'e yaptığı yolculukta Yahudi bir iş arkadaşına, "Hitler'in karargâhında hazırlanan" ve yıl sonuna kadar tüm Avrupa Yahudilerinin öldürülmesini öngören plandan söz etti. Bu bilgi, İsviçre Yahudi topluluğu basın ataşesi Benjamin Sagalowitz'e iletildi ve o da Dünya Yahudi Kongresi Cenevre ofisi direktörü Gerhart Riegner'i uyardı. Riegner, Bern'deki Amerika ve Britanya elçilikleri üzerinden New York ve Londra'daki Dünya Yahudi Kongresi merkezlerine telgraf çekilmesini teklif etti. Hem Amerikalı hem de Britanyalı diplomatlar bu teklifi kabul etti.

Washington ve Londra'ya aynı metin gönderildi: "Hitler'in karargâhında tartışılan ve üzerinde düşünülen plana göre Almanya'nın işgali ya da kontrolü altındaki ülkelerde yaşamakta olan ve sayıları üç buçuk milyonu bulan Yahudilerin, sürgün edilerek Doğu'da toplanmalarının ardından tek hamlede imha edilerek Avrupa'daki Yahudi Sorunu'nun kesin biçimde çözüleceği yönünde ürkütücü bir haber aldık stop Sonbaharda gerçekleştirilmesi planlanan bu eylem için tartışılan yöntemler arasında prüsik asit de var stop Kesin doğruluğu saptamak mümkün olmadığından ilettiğimiz bilgilerde şüphe payı mevcuttur stop Bahse konu muhbirin üst düzey Alman yetkililerle bağlantıları var ve ilettiği bilgiler, genel anlamda söyleyecek olursak, güvenilirdir."

Birleşik Devletler ve Britanya Dışişleri Bakanlıkları kuşkuyla yaklaştılar ve Washington telgrafı asıl varış noktası olan Stephen Wise'a ulaştırmadı. Ancak, aynı telgraf, Dünya Yahudi Kongresi Britanya şubesinin eline geçmişti ve bazı güçlüklere rağmen Londra'dan Stephen Wise'a gönderildi. 2 Eylül'de

250 Vendel raporunun çevirisi hem Lewandowski'nin hem de Steven Kublik'in çevirilerine dayanıyor. Kublik, Vendel'in raporunu yayınlayan ilk tarihçi. Bkz. Steven Kublic, *The Stones Cry Out* (New York, 1987).

251 Lewandowski, "Early Swedish Information about the Nazis' Mass Murder of the Jews", s. 123.

Birleşik Devletler Dışişleri Bakanlığı Müşaviri Sumner Welles, Wise'ı telefonla arayarak haber bağımsız kaynaklarca doğrulanmadan içeriğinin yayınlanmamasını istedi. Wise kabul etti.[252]

Merkezi Cenevre'de bulunan ve mensuplarının tamamı İsviçreli olan Uluslararası Kızıl Haç Komitesi'nde (ICRC), Bern hükümetinin önemli konulara ilişkin kararları tartışmasız kabul ediliyordu. Önde gelen ICRC ve Holokost tarihçisi Jean-Claude Favez'e göre, Riegner Ağustos ya da Eylül 1942'de, kendisine aktarılan bilgileri üç önemli komite mensubuna, Cark J. Bruckhardt, Susanne Ferrière ve Lucie Odier ile paylaştığında ısrar ediyordu [1998]. Burckhardt, Riegner'in ilettiği bilgileri yaklaşık Ekim ayı sonlarında Cenevre Amerikan Konsolosu Paul C. Squire'e, Riegner'in meslektaşı Paul Guggenheim'a, kendi kaynaklarına ve Kasım ayında da yeniden bizzat Riegner'e doğrulatmıştı.[253]

Elindeki bilgiye rağmen, Burckhardt ICRC'nin, ılımlı dahi olsa, bir protesto duyurusu yapmasına karşı çıkıyordu. Komiteye katılması için Federal Hükümet Üyesi Philippe Etter'i atayan İsviçre Hükümeti'nin de tutumu buydu. 14 Ekim 1942 tarihli genel toplantıda çoğunluk bir bildiri yayınlanmasından yana olsa da Burckhardt ve Etter bu girişimi engelledi. Yine de, Riegner'in ilettiği bilgiyi Burckhardt'ın Cenevre'deki Amerikan konsolosuna doğrulatmış olması, muhtemelen Washington ve Londra'nın izleyen adımlarına etki etmiş olabilir.

Kasım 1942'ye gelindiğinde, Welles Alman imha harekâtıyla ilgili Washington'da biriken bilgileri Wise'a aktarmak zorunda kaldı: "Avrupa'dan gelen bilgiler en derin korkularınızı doğruluyor ve haklı çıkarıyor."[254] Haber birkaç gün içinde, Birleşik Devletler'de, İngiltere'de, tarafsız ülkelerde ve Filistin'de duyuldu.

Aslında, imha ile bilgiler Büyük Britanya'da Ekim 1942'den beri yaygınlaşıyordu ve 29 Ekim'de, Royal Albert Hall'da, Canterbury Başpiskoposu'nun başkanlık ettiği ve Britanya, Yahudi ve Polonya temsilcilerinin katıldığı bir protesto toplantısı düzenlendi. Bir ay sonra, 27 Kasım'da sürgündeki Polon-

252 Schulte'un görevi ve Riegner'in telgrafı konusunda öncelikle bkz. Gerhart M. Riegner, *Ne Jamais Désesperer: Soixante années au service du peuple juif et des droits de l'homme* (Paris, 1998), s. 55 vd.; David S. Wyman, *The Abondonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941-1945* (New York, 1998), s. 42 vd.; Martin Gilbert, *Auschwitz and the Allies: How the Allies Responded to the News of Hitler's Final Solution* (Londra, 1981), s. 57 vd. Aynı zamanda bkz. Walter Laqueur ve Richard Breitman, *Breaking the Silence* (New York, 1986).

253 Jean-Claude Faves, *The Red Cross and the Holocaust* (Cambridge, UK, 1999), s. 39-41.

254 David S. Wyman, *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941-1945* (New York, 1998), s. 51.

ya hükumeti, "bu amaçla Polonya'ya getirilmiş işgal altındaki diğer ülkelerin Yahudileri ile birlikte," Polonyalı Yahudilerin de katledildiğini resmen kabul etti.

10 Aralık'ta, Londra'daki Polonya Büyükelçisi Count Edward Raczynski, Britanya Dışişleri Bakanlığı'na Polonya'daki kitle katliamları ile ilgili kapsamlı bir rapor sundu. Polonya Yahudi nüfusunun topyekûn ve sistematik yok edilişleri bir kez daha doğrulanıyordu. Bilgi Churchill'e ulaştı ve o da daha detaylı bilgi istedi. Bu noktada, hem Londra ve hem de Washington'daki diplomatik perdeleme nihayet sona erdi ve 14 Aralık'ta Dışişleri Bakanı Anthony Eden, Avrupa Yahudilerinin akıbetine dair bilinenleri kabineye aktardı.[255]

Birkaç gün önce, 8 Aralık'ta Roosevelt bir Yahudi liderler heyetini kabul etmişti. Gerçi bu yarım saatlik toplantı, özünde formalite gereği düzenlenmiş olsa da Roosevelt olan biteni bildiğini açıkça belirtmişti: Aktarıldığına göre Roosevelt, "Birleşik Devletler Hükümeti," diyordu, "bize ilettiğiniz bu olayların çoğundan haberdardır. Maalesef bunlar birçok kaynak tarafından doğrulanıyor. İsviçre ve diğer tarafsız ülkelerdeki Birleşik Devletler temsilcileri, sizin sözünü ettiğiniz korkunçlukları doğrulayan kanıtlar sundular."[256] Roosevelt hemen bir bildiri yayınlamayı da kabul etti.[257] 17 Aralık'ta tüm Müttefik hükümetler ve "Özgür Fransa Milli Komitesi", Avrupa Yahudilerinin imha edilmekte olduklarını resmen duyurdular ve "bu suçların sorumlularının cezalandırılmaktan kaçamayacakları" sözünü verdiler.[258]

Goebbels günlüklerinde Londra ve Washington'da yükselen protestoların önemini reddediyordu fakat basına verdiği talimatlarla, "tatsız Yahudi başlığından uzak kalabilmek için" Müttefiklerin başvurdukları acımasızlığı ortaya koyacak bir karşı saldırı talep ediyordu.[259] Alman gazetelerinin temsilcilerine göre, artık imha reddedilmiyor ancak bir an önce önemsizleştirilmesi gerekiyordu.

Bu bağlamda Himmler'in kendine göre sorunları vardı. 20 Kasım'da, iki ay önce Stephen Wise tarafından yazılmış bir "bildiriyi" Müller'e iletti. Himmler'in mektubunun eki olan bildiri bulunamamış olsa da, tarihinden hare-

255 Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe, 1939-1945* (Londra, 1979), s. 172.

256 Ziyaret sırasında ya da bu ziyaretin hazırlıkları sürerken, Dünya Yahudi Kongresi'nin hazırladığı, kesin ayrıntılarla imha faaliyetinin anlatıldığı ve ana ölüm merkezlerinden biri olarak özellikle Ozwiecim'den söz eden bir rapor Roosevelt'e iletilmişti. Büyük bir imha kampı olarak Auschwitz'in rolüne dair Washington ve Londra'ya ulaşan ön bilgiler konusunda bkz. Barbara Rogers, "British Intelligence and the Holocaust", *Journal of Holocaust Education* 8, sayı 1 (1999), s. 89 vd., özellikle 100.

257 Wyman, *The Abondonment of the Jews*, s. 72.

258 Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe, 1939-1945*, s. 173.

259 Yay. haz. Willi A. Boelcke, *Wollt Ihr den totalen Krieg? Die geheimen Goebbels Konferenzen 1939-1943* (Herrsching, 1989), s. 313.

ketle, o dönemdeki Wise'ın yazışmalarına dair bildiklerimizin ve Himmler'in cevabının gösterdiği, Dünya Yahudi Kongresi başkanının, İsviçre Ortodoks Rabbiler Birliği temsilcisi Isaac Sternbuch'un New York'taki Agudath Israel başkanı Jacob Rosenheim'e gönderdiği bilgiyi kullandığıydı. Bu bilgiye göre, "katledilen kurbanların cesetleri sabun ve suni gübre imalatında kullanılıyordu."[260] Reichsführer bu tür karalamalara karşı öfkeliydi. Müller'den, cesetlerin her yerde yakılması ya da gömülmesi ve "cesetlere hiçbir yerde başka bir şey yapılmaması" konusunda "güvence" istiyordu.[261]

XI

17 Mart 1942'de Gerhart Riegner ve Richard Lichtheim, Bern papalık elçisi Monsenyör Filippe Bernardini tarafından kabul edildiler. Toplantının ardından, Alman egemenliği ya da denetimi altındaki ülkelerdeki Yahudilerin akıbeti hakkında oldukça uzun bir metin Papalık temsilcisine sunuldu ve şüphesiz, onun aracılığıyla Vatikan'a gönderildi. Rapor kampların, gettoların ve kitlesel katliamların oldukça kapsamlı bir dökümünü yapıyordu.[262]

Aslında 1942'nin başından beri, çok çeşitli kaynaklardan, Yahudilerin imhasına dair haberler Vatikan'a geliyordu. Daha önce belirtildiği gibi, Şubat 1942'de Alman papazları Baltık ülkelerindeki kitlesel Yahudi katliamlarının haberini zaten almıştı. 9 Mart'ta, Vatikan'ın Bratislava maslahatgüzarı Giuseppe Burzio özellikle kaygı verici bir rapor göndermişti. Slovakya'dan Polonya'ya sürgünlerin başlamak üzere olduğunu bildirdikten ve Tuka'nın müdahalesiyle sürgünlerin ertelenmesi girişiminin başarısız olduğunu 9 Mart'ta telgrafla haber verdikten sonra, Burzio olayların değişmez unsuru hâline gelen bir cümleyle bitiriyordu: "Almanların insafına kalmış 80.000 kişinin Polonya'ya sürülmesi, çoğunluğunun kesin ölüm mahkûmiyeti ile aynı şeydir" [*La deportazione di 80.000 persone in Polania alla merce' dei tedeschi equivale condannare la gran parte a una morte sicura*].[263]

Mayıs'ta, resmen hasta treniyle ama muhtemelen Vatikan'ın gizli görevlisi olarak sıklıkla Polonya'ya seyahat eden İtalyan Başrahip Piero Scavizzi, doğ-

260 Wise'ın verdiği bilgi konusunda bkz. Henry L. Feingold, *The Politics of Rescue: The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938-1945* (New Brunswick, NJ, 1970), s. 170. Bunun dışında bkz. Heinrich Himmler, *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42*, yay. haz. Peter Witte ve ark. (Hamburg, 1999), s. 619, not 43.

261 Heiber, *Reichsführer! Briefe an und von Himmler*, s. 169.

262 Friedländer, *Pius XII*, s. 104 vd. Vatikan'ın yayınladığı belgeler arasında Bernardini'nin raporunun yer almaması tuhaftır.

263 Yay. haz., Pierre Blet, Angelo Martini ve Burkhart Schneider, *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre mondiale* (Vatican City, 1974), cilt 8, s. 453.

rudan XII. Pius'a şöyle bir rapor gönderdi: "Yahudilere karşı savaş, sürgün ve imhalarla devam ediyor ve giderek yoğunlaşıyor. Ukrayna'daki Yahudi kıyımı, şu anda neredeyse tamamlanmak üzere. Sistematik bir katliamla, Polonya ve Almanya'da da tamamlamak istiyorlar."[264]

İzleyen aylar boyunca Vatikan'a gelmeye devam eden mesajlar arasında bir tanesi, yazarının duruşuyla ve olayların doğrudan tanığı olmasıyla özel bir önem taşıyordu: Bu, 31 Ağustos 1942'de Lwov'daki Doğu Katolik Kilisesi'nin ruhani lideri, Metropolitan Andrei Sheptyskyi'nin yazdığı mektuptu. Mektubun önemi, Papa'nın ya da Sheptyskyi'nin Vatikan'daki arkadaşı Fransız Kardinal Eugène Tisserant'ın gözünden kaçmadı. Metropolitan, her ne kadar Yahudilere karşı beslediği kişisel dostluğuyla biliniyor olsa da, Doğu Galiçya'nın Sovyetler tarafından işgali sırasında, Vatikan'a yazdığı mektuplarda Yahudi-Bolşevizmini suçlamış ve çoğu milliyetçi Ukraynalının yaptığı gibi, Almanların Doğu Polonya'ya girişlerini coşkuyla kutlamıştı.[265] Yani, yazarın sicili temizdi. Mektubu, Lwov'dan yaklaşık 50.000 Yahudi'nin sürülmesinin ardından yazmıştı.

Metropolitan şöyle diyordu: "Bolşevik boyunduruğundan Alman ordusu tarafından kurtarılınca belli bir rahatlama yaşadık. ... [Ancak] Almanlar [Alman hükümeti] kademeli olarak gerçekten inanılmaz bir terör ve yozlaşma rejimi kurdular. ... Şimdi herkes Alman rejiminin belki de Bolşeviklerden de daha kötü ve şeytani olduğu konusunda hemfikir. Bir yıldan fazla süredir, korkunç suçların işlenmediği tek gün bile geçmedi. Birincil kurbanlar Yahudiler. Zaman içinde, Yahudileri açıkça caddelerde, insanların arasında öldürmeye başladılar."[266] Papa, Metropolitan'dan gelen mektuba cevap yazdı ancak Yahudi konusuna dair tek satır yoktu. Bu arada Varşova gettosunun tasfiye edildiği herkesin malumuydu ve haftalardır Batı'dan yola çıkan Yahudi sürgünlerin "bilinmeyen varış noktalarına" taşındığı, artık Vatikan tarafından gayet iyi biliniyordu.

26 Eylül 1942'de, Vatikan'daki Amerikan elçisi Myron C. Taylor, Dışişleri Bakanı Maglione'ye kapsamlı bir not iletti: "İzleyen bilgiler, Filistin Yahudi Temsilciliği Cenevre Şubesi'nin 30 Ağustos 1942 tarihli mektubundan alınmadır. Şube bu bilgileri iki güvenilir görgü şahidinden (Ari) elde etmiştir ve bu görgü şahitlerinden biri 14 Ağustos'ta Polonya'dan gelmiştir. (1) Varşova gettosu tahliye edilmektedir. Yaş ya da cinsiyetine bakılmaksızın, hiçbir ay-

264 *A.g.e.*, s. 534 (tercüme edilerek aktarıldığı kaynak, Zuccotti, *Under His Very Windows*, s. 102).

265 Ayrıntıların çoğu için bkz. Shimon Redlich, "Metropolitan Andrei Sheptys'kyi, Ukranians and Jews During and After the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies* 5, sayı 1 (1990), s. 39 vd.

266 Blet, Martini ve Schneider, *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre mondiale* (Vatikan, 1967), cilt 3, bölüm 2, s. 625, 628. Seçilerek tercüme edildiği kaynak, Redlich, "Metropoliten Andrei Sheptys'kyi, Ukranians and Jews During and After the Holocaust", s. 45-46.

rım gözetmeden tüm Yahudiler gettodan gruplar halinde çıkarılmakta ve vurularak öldürülmektedir. ... (2) Bu kitlesel infazlar Varşova'da değil, bu iş için özel hazırlanmış kamplarda –ki bir tanesinin Belzec'te olduğu ifade ediliyor– gerçekleştiriliyor. ... (3) Almanya'dan, Belçika'dan, Hollanda'dan, Fransa'dan sürülen Yahudiler katledilirken, Doğu'ya Hollanda ve Fransa'dan sürülen Ariler gerçekten çalıştırılıyor." Taylor'un notu şu şekilde bitiyordu: "Yüksek Makamınızdan, eğer Vatikan'ın elinde bu raporda yer alan haberleri doğrulayabilecek bilgiler var ise tarafıma bildirilmesini rica ederim. Bu durumda, söz konusu barbarlıkların önüne geçebilmek için sivil kamuoyundan fiilen yararlanabilme konusunda Papa'nın herhangi bir önerisi varsa bilmek isterim."[267]

Vatikan Dışişleri Bakanı'nın yanıtı Amerikan Maslahatgüzarı Harold Tittman'a teslim edildi ve o da 10 Ekim'de mektubun özünü telgrafla Washington'a bildirdi: "Polonyalı Yahudilerin kötü durumları hakkında Bay Taylor'un ilettiği mektuba Vatikan'ın verdiği cevap, gayriresmî ve imzasız bir rapor olarak Dışişleri Bakanı tarafından bana elden teslim edildi. Konuyu Vatikan'ın dikkatine sunduğu için Büyükelçi Taylor'a teşekkürün ardından rapor, Ari olmayanlara yönelik sert yaptırımlara ilişkin haberlerin Vatikan'a başka kaynaklardan da geldiği ancak şu ana kadar bunların doğruluğunu tespit etmenin mümkün olmadığı söyleniyor. Raporda, yine de deniyor, Vatikan'ın Ari-olmayanların acılarını hafifletmek için bulduğu tüm fırsatları değerlendirdiği gayet iyi bilinmektedir."[268]

Vatikan'ın Britanya vekili Francis d'Arcy Osborne, papanın inatçı sessizliğine karşı hoşnutsuzluğunu özel mektuplarına ve günlüğüne döküyordu: Günlüğüne 13 Aralık'ta düştüğü notta, "bunun üzerine daha fazla düşündükçe," diyordu "bir yandan Hitler'in Yahudi ırkını katletmesinden, diğer yandan Roma'nın bombalanma olasılığının Vatikan'ın zihnini meşgul eden tek konu olmasından, giderek daha fazla tiksiniyorum." Birkaç gün sonra Osborne Vatikan Dışişleri Bakanı'na yazdığı mektupta, "Vatikan sadece Roma'nın bombalanmasını düşünmek yerine, Yahudileri imha kampanyasıyla Hitler'in işlediği insanlık suçuna ilişkin görevlerini göz önüne almalıdır," diyordu.[269] Vatikan'ın, Maglioni tarafından aktarılan cevabı acımasızdı: "Papa 'tekil barbarlıklar' üzerine hüküm veremez ya da Müttefiklerin rapor ettiği öldürülen Yahudi sayısını teyit edemez."[270]

Vatikan'ın yaklaşımına göre papa 1942 Noel mesajında ne düşündüğünü söylemişti. "Vatikan Radyosu"nda yayınlanan yirmi altı sayfalık metnin 24. sayfasında ruhani lider şöyle diyordu: "Kendi hataları olmayan ve sade-

267 Friedländer, *Pius XII*, s. 121-22.

268 Tittman'dan Hull'a telgraf, 10/10/1942, *a.g.e.*, s. 123-24.

269 John Cornwell, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII* (New York, 1999), s. 290-91.

270 *A.g.e.* Maglione'nin yanıtı konusunda bkz. Friedländer, *Pius XII*, s. 125.

ce mensubu bulundukları ulus ya da ırk nedeniyle ölüme ya da tedricen yok oluşa mahkûm edilen yüz binlerce kişi ile ilgili olarak ilahi adalete dönüş yolunu göstermeyi taahhüt etmek insanlık borcudur." XII. Pius, şöyle devam ediyordu: "İnsanlık bu sözü savaş-dışı binlerce kişiye –kadın, çocuk, hasta ve yaşlı– vermek zorundadır; en başından beri korkunçluğunu açıkça ifade ettiğimiz hava savaşı, bu insanları yaşam, varlık, sağlık, ev, sığınak, tapınak ayırt etmeksizin yoksunluğa sürükledi."[271]

Mussolini konuşmanın basmakalıp niteliğiyle alay etti; Tittman ve Polonya Büyükelçisi papayla ilgili hayal kırıklıklarını ifade ettiler; Fransız büyükelçisinin bile gerçekten kafası karışmıştı.[272] Anlaşılan o ki çoğu Alman görevli de papanın konuşmasının neye delalet ettiğini anlayamamıştı: Vatikan'da Pius'un politikalarını en ince ayrıntısına kadar takip eden Bergen, konuşmaya değinmedi bile. Her tür propaganda girişiminin usta yorumcusu Goebbels'e gelirsek, onun papanın konuşmasına dair tavrı tamamıyla umursamazdı: 26 Aralık'ta, "papanın Noel konuşması derinlikten yoksun" diyordu. "Başvurduğu genellemeler savaş halindeki ülkeler arasında hiçbir ilgi görmedi."[273] Konuşmayı, Nasyonal Sosyalist Almanya'nın temel ilkelerine ve Yahudi ve Polonyalılara yönelik zulme karşı bir saldırı olarak değerlendiren tek Alman belgesi, tarihi belirsiz, anonim bir RSHA raporuydu. Gerçi, 25 Aralık 1942 ile Dışişleri Bakanlığı'na gönderildiği 15 Ocak 1943 arasında yazılmış olmalıydı.[274]

Papa, iyi anlaşıldığını düşünüyordu. Osborne'un 15 Ocak 1943'te Londra'ya gönderdiği rapora göre, ruhani lider mesajının "fikrini açıklaması yönündeki tüm talepleri karşıladığına" inanıyordu.[275]

1942 Temmuz ayı başında, Birleşik Devletler'deki United Palestine Appeal Başkanı Henry Montor, Lichteim'den "Avrupa Yahudilerinin durumu" konusunda 1.500 kelimelik bir makale göndermesini istedi. Lichteim 13 Ağustos'ta Montor'a yazdığı yanıtta "araştırma, abartısız, açık ve makul bir şey. ... Bu yüzden ben bir araştırma değil daha kişisel bir şey yazacağım –isterseniz makale diyelim– ya da 'olgulardan' ziyade bizzat benim duygularımın yer alacağı, 1.500 değil ama 4.000 kelimelik bir metin," diyordu. Mektup şöyle sona eriyordu: "Sana ve 'Tanrı'nın ülkesindeki' daha mutlu Yahudilere İyi Yıllar." Lichtheim metnine "Avrupa Yahudilerine Ne Oluyor" başlığını koymuştu:

271 Friedländer, *Pius XII*, s. 131.

272 Bu tepkilerle ilgili olarak bkz. Cornwell, *Hitler's Pope*, s. 293.

273 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 6, s. 508.

274 Bu anonim rapor için bkz. Kulka/Jackel, *Die Juden*, s. 511.

275 Martin Gilbert, *Auschwitz and the Allies* (New York, 1981), s. 105.

"Birleşik Devletler'den, 'Avrupa Yahudilerinin durumunu değerlendirmemi' isteyen bir mektup geldi. Bunu yapamam çünkü bugün Yahudilerin durumu hızla bir kanyona dökülen sudan ya da bir tornado tarafından kaldırılan ve her yöne savrulan çöl kumundan farklı değil.

Şu anda, şu ya da bu şehirde, şu ya da bu ülkede kaç Yahudi olduğunu bile söyleyemem zira tam da bu satırları yazarken, binlercesi oraya buraya kaçışıyor, Belçika ve Hollanda'dan (İsviçre'ye kaçabilmek umuduyla) Fransa'ya, Almanya'dan –çünkü Polonya'ya sürgünlerin başlaması an meselesi– Fransa ve Belçika'ya ki bu ülkelerde de artık aynı sürgün emirleri yayınlandı. Aynı dairenin içinde koşan tuzağa düşmüş fareler gibi. Slovakya'dan Macaristan'a, Hırvatistan'dan İtalya'ya kaçıyorlar. Aynı zamanda, Nazi gözetimi altında binlercesi ülke içinde doğuya zorunlu işgücü kamplarına gönderilirken, Almanya ve Avusturya'dan gelen binlercesi Riga ya da Lublin gettolarına tıkılıyorlar."

Lichtheim "metnini" yazarken, Müttefik ve tarafsız ülkelere giderek daha güvenilir kaynaklardan Avrupa Yahudilerine gerçekten ne olduğuna dair, daha önce gördüğümüz, haberler geliyordu. Ve yine de, imhaya dair hiçbir emare olmasa da Lichtheim'in acısını aktaran cümleler, onlarca yıl sonra hâlâ okurların zihnini kavuruyor: "Zihnim olgularla dolu ama bilmem kaç bin kelimelik bir makalede anlatamam. Yıllarca yazmam gerekir. ... Bunun anlamı, Hitler Avrupa'sında zulüm gören beş milyon Yahudi'ye önce ve şimdi neler olduğunu size anlatamayacağımdır. Bu hikâyeyi hiç kimse hiçbir zaman anlatamayacak – her biri cilt dolduracak beş milyon kişisel trajediden oluşan bir hikâye."[276]

276 Bu metin konusunda bkz. Saul Friedländer, "History, Memory and the Historian: Dilemmas and Resonsibilities", *New German Critique* 80 (Bahar-Yaz 2000), s. 3-4.

8

MART 1943 - EKİM 1943

"Sevgili babacım, kötü haber: Teyzemden sonra gitme sırası şimdi bende." 12 Şubat 1943'te Drancy'de bulunan on yedi yaşındaki Louise Jacobson'un Paris'teki babasına çalakalem yazdığı kartpostal bu cümleyle başlıyordu. Louise'in anne-babası –1939 yılında ayrılmışlardı– Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Rusya'dan Paris'e göç etmiş Fransız Yahudileriydi. Louise ve kardeşleri Fransa'da doğmuştu ve hepsi Fransız vatandaşıydı. Louise'in babası mobilyacıydı; küçük işletmesi "Arileştirilmişti" ve (din değiştirmiş olsun ya da olmasın) tüm Fransız Yahudileri gibi, bekliyordu.

Louise ve annesi isimsiz bir ihbarın ardından 1942 güzünde tutuklanmıştı. Yıldızlarını takmıyorlardı ve sözde faal komünist idiler. SD'nin talebi üzerine Fransız polis memurları evlerini aradı ve gerçekten komünist broşürler buldu (aslında bunlar, her ikisi de savaş tutsağı olan Louise'in erkek kardeşi ve eniştesine aitti). Komşulardan birisi, Louise'in kız kardeşi bu yıkıcı külliyatı bodrum katında kömür yığınının altına saklarken görmüş olmalıydı. Annesi Paris hapishanesinde tutulurken Louise 1942 sonunda Drancy'e gönderildi ve Şubat 1943'te sürgün listesine girdi.

"Boşver," diye devam ediyordu Louise.

> "Herkes gibi ben de harika hissediyorum. Babacım, telaşlanmamalısın. Birincisi, iyi durumda gidiyorum. Son bir haftadır çok iyi yemek yedim. Vekâleten iki paket aldım, biri henüz sürgüne giden bir arkadaşım diğeri teyzem için. Şimdi de senin paketin geldi, tam zamanında.
>
> Babacım yüzünü görür gibiyim, tam da bu nedenle senin de benim kadar cesur olmanı istiyorum. Haberleri Vichy bölgesine [başta kız kardeşine] göndermelisin ama dikkat et. Anneme gelince, o bir şey bilmese belki de daha

iyi olur. O hapisten çıkana kadar geri dönebilirim, yani onu telaşlandırmanın gereği yok.

Yarın sabah gidiyoruz. Arkadaşlarımla beraberim, onların da çoğu gidiyor. Saatimi ve diğer kıymetli eşyalarımı odamdaki iyi insanlara bırakıyorum. Babacım, bütün kalbimle seni yüzlerce kez öpüyorum. Güçlü ol, yakında görüşürüz [*courage et à bientôt*]. Kızın Louise."[1]

13 Şubat 1943'te, bin Fransız Yahudi'siyle birlikte Louise 48 numaralı nakille Auschwitz'e hareket etti. Seçme noktasına, hayatta kalmayı başaran kimya mühendisi bir kadın arkadaşıyla birlikte gittiler. Irma ona "kimyager olduğunu söyle" diye fısıldadı. Sırası geldiğinde Louise'e mesleği soruldu ve Louise cevap verdi: "Öğrenci"; sol tarafa, gaz odalarına gönderildi.[2]

I

Stalingrad'dan beş ay sonra, hayati önem taşıyan Kursk ve Orel muharebelerinde, Almanların askerî üstünlüğü yeniden ele geçirmek üzere son çabası da başarısız oldu. Temmuz 1943'ten sonra Doğu Cephesi'ndeki savaşın seyrini Sovyet hücumu belirledi.[3] 6 Kasım'da Kiev kurtarıldı ve 1944 Ocak ayı ortalarında Almanların Leningrad kuşatması kesin olarak kırıldı.

Bu arada, Afrika Birlikleri'nden arda kalanlar Tunus'ta kuşatılmıştı ve Temmuz 1943'te Almanlar Doğu Cephesi'nde perişan olduğu sırada Britanya ve Amerika kuvvetleri Sicilya'ya çıkarma yaptı. Aynı ay içinde, askerî felaketler *Duce*'yi yerle bir etti. 24 Temmuz 1943'te Yüksek Faşist Konsey'in çoğunluğu, kendi liderlerine güvensizlikle ilgili bir önergeyi imzaladılar. Ayın yirmi beşinde kral, Mussolini ile kısa bir görüşme yaparak görevinden azledildiğini ve yerine Mareşal Pietro Badoglio'nun yeni Hükümet başkanı olarak getirildiğini bildirdi. Kraliyet konutunu terk ettiğinde Mussolini tutuklandı. Tek bir kurşun atılmadan faşist rejim çöktü. Eski *Duce*, önce Roma'dan Ponza adasına götürüldü ve en sonunda Apenin Dağları'nda, Gran Sasso'da hapse atıldı. Her ne kadar Alman paraşütçüleri Hitler'in müttefikini 12 Eylül'de kurtarmaya muvaffak olsa da ve Führer onu Kuzey İtalya'daki faşist kukla devletin ("İtalyan Sosyal Cumhuriyeti") başına getirse de, kırgın ve hasta Mussolini halk desteği ya da güç kazanamadı.

---

1 Louise Jacobson ve Nadia-Kaluski-Jacobson, *Les Lettres de Louise Jacobsen et de ses proches: Fresnes, Drancy, 1942-1943* (Paris, 1997), s. 141.

2 *A.g.e.*, s. 41-42.

3 Kursk Muharebesi'nin renkli bir anlatımı için bkz. Michael Burleigh, *The Third Reich: A New History* (Londra, 2000), s. 510-11.

3 Eylül'de İngiliz ve Amerikan birlikleri Güney İtalya'ya çıkarma yaptı ve ayın sekizinde, Badoglio'nun gizlice imzaladığı ateşkes anlaşması müttefikler tarafından ilan edildi. Almanlar derhal karşılık verdi: Ayın dokuzunda ve onunda, zaten birkaç haftadır birliklerini İtalya'ya sevk etmekte olan Wehrmacht, kuzey ve orta bölgeleri işgal etti, Balkanlar ve Fransa'daki İtalyan denetimi altında bulunan toprakları ele geçirdi. Müttefikler yarımadanın güneyindeki yerlerini korudular; ilerleyen aylar boyunca kuzey yönünde ilerlemeleri yavaş oldu.

Müttefiklerin karadaki başarıları, Alman askerî hedeflerine ve şehirlerine yönelik sürekli şiddeti artan bir bombardıman harekâtı ile destekleniyordu. Britanya'nın Temmuz 1943 Hamburg bombardımanı ve ardından çıkan yangınlar, otuz-kırk bin sivilin ölmesine neden oldu. Gece akınlarını Britanyalılar ve gündüz operasyonlarını Amerikalılar gerçekleştiriyordu.

Kesintisiz bir dizi askerî felakete, Macaristan ve Finlandiya gibi "müttefiklerin" giderek artan kararsızlıklarına rağmen, 1943 sonbaharında Hitler savaşın kaybedildiğini düşünmekten uzaktı. Yeni savaş uçakları Anglo-Amerikan bombardımanına son verecekti, uzun menzilli roketler Londra'yı yıkacak ve Müttefiklerin istila planlarını altüst edecekti, (fabrikalardan yeni çıkmakta olan) ağır tanklarla teçhiz edilecek yeni birlikler Sovyet ilerleyişini durduracaktı. Belli bir süre askerî bir denge durumu korunabilirse, siyasal-askerî içsel gerilimleri nedeniyle Büyük İttifak parçalanacaktı.

Ancak, 1943 yılı başından beri hem Alman toplumunda ve hem de Reich liderliği arasında yayılmakta olan açık kriz duygusunu bu tür iyimser varsayımlarla gidermek mümkün değildi. Her ne kadar Hitler'in otoritesi sorgulanmasa da ve onun onayı olmadan hiçbir önemli adım atılamasa da, Nazi liderin askerî durumun her bir ayrıntısıyla ilgili saplantısı (kısmen, generallerine duyduğu güvensizliğe bağlı olarak), operasyonların ussal akışına engel oluyordu. Toplum önünde konuşma konusunda giderek artan isteksizliği halk arasında daha fazla kararsızlığa yol açıyordu ve o güne kadar eleştiriden azade kalmasına yol açan yarı-dinsel güven de zayıflıyor olabilirdi.

Hitler 1943 yılı başında bir "üçlü komite" –Lammers, Bormann, Keitel– atayarak, üst üste binen ve yarış halinde olan devlet, parti ve askerî kurumlar arasında belli bir eşgüdüm sağlamaya çalıştı. Ancak birkaç ay içinde komitenin otoritesi giderek azaldı zira kendi iktidar pozisyonlarını korumaya kararlı bakanlar tarafından girişimleri sürekli baltalanıyordu. Sadece Bormann'ın etkisi artmaya devam etti: Parti üzerindeki kontrolünün dışında "Führer'in sekreteri" oldu ve Hitler ona giderek daha fazla bel bağladı. Bunun dışında, Ağustos 1943'te Frick'in yerine içişleri bakanı olunca Himmler'in gücü çok daha yüksek seviyelere ulaştı. Diğer yandan, kurnaz bir entrikacı olan Goebbels "topyekûn savaş" vazetmesinin karşılığı olarak ek bir güç

kazanamadı, en azından kısa vadede; Hava Kuvvetleri'nin ardı ardına gelen başarısızlıkları karşısında Hitler'in hiddetini fırsat bilerek, Üçlü Komite'ye karşı, (savaşın başında oluşturulmuş olan) Reich Savunması Bakanlar Komitesi Başkanı olan Göring'in otoritesini yeniden güçlendirmeyi denedi ancak Speer'in desteğine rağmen bunu da başaramadı.[4]

Hitler'in imgeleminde, düşman ittifakının dağılmasını hızlandırmanın yolu anti-Yahudi öfkeyi kışkırtmaktı. Eğer kapitalizmi ve Bolşevizmi bir arada tutan gizli bağ Yahudiler ise, savaşın Yahudi savaşı olduğunu ve sadece Yahudi çıkarlarını korumak maksadıyla başlatıldığını sürekli yineleyen bir anti-Yahudi saldırı yağmuru, yabancıların yaklaşımını etkileyebilir ve Batı ile Sovyetler Birliği arasındaki zıtlığa ivme kazandırabilirdi. Dahası, Avrupa Kalesi'nin [İkinci Dünya Savaşı sırasında, Alman işgali altındaki kıta Avrupa'sı topraklarını ifade eden bir askerî propaganda terimi – ç.n.] tehlike altında olduğu böyle bir dönemde iç düşman kalıntılarının başının ezilmesi çok önemliydi. Yahudiler, tüm düşman grupları arasındaki yer altı iletişim hattıydı – Hitler bunu diline dolamıştı; bozguncu söylentiler yayıyor ve düşmanca propaganda yapıyorlardı ve Almanya'nın henüz dize getiremediği ülkelerde ihanetin kışkırtıcısıydılar. Stalingrad sonrasındaki anti-Yahudi kampanyanın yenilenmiş gaddarlığının kendi iç mantığı vardı.

Altıncı Ordu'nun kuşatılmasından birkaç gün sonra Goebbels Alman öfkesinin vanalarını açtı: Bakanın 18 Şubat'ta Sportspalast'da yaptığı "topyekûn savaş" konuşması, birçok yönden rejimin propaganda tarzına örnek teşkil ediyordu: Serbest bırakılmış çılgınca bir hırsın, en dikkatli sahnelenme ve orkestrasyonla denetlenmesi. Salonu dolduran büyük kalabalık, ideolojik anlamda güvenilir olabilmek için, *Volk*'un her kesimini temsil edecek şekilde titizlikle seçilmişti ve beklentilere uygun tepki vermeye hazırdı. Etkinlik Alman radyo istasyonları aracılığıyla tüm ulusa ve dünyaya duyuruldu. Goebbels'in konuşmasının hedefi son enerji kıvılcımlarını harekete geçirmek olduğu için, rejimin *asli* harekete geçirme mitine başvurmalıydı:

> "Saldıran Sovyet birliklerinin arkasında Yahudi tasfiye ekipleri var – arkadan belli belirsiz terör, kitlesel açlık tehlikesi ve Avrupa'da azgın anarşi seçiliyor. Burada bir kez daha uluslararası Yahudilik, yozlaşmanın şeytani tahrik odağı oluyor, dünyayı en derin kargaşanın içine itme ve böylelikle, ortak hiçbir

4 Bu gelişmelerin iyi bir özeti olarak bkz. Ian Kershaw, *Hitler, 1936-45: Nemesis* (New York, 2000), s. 566 vd. Rejimin en üst noktalarında, özellikle de "Üçlü Komite" etrafında dönen dolapların, canlı fakat tabii ki kendi çıkarına hizmet edecek şekilde bir anlatımı ve diğer yeniden yapılanma çabaları konusunda bkz. Albert Speer, *Inside the Third Reich: Memoirs* (New York, 1970), s. 252 vd.

paydaya sahip olmadıkları binlerce yıllık kültürleri yok etme düşüncesi onlara utanmazca bir haz veriyor. ... Yahudilerden zaten korkmazdık ve şimdi de hiç korkmuyoruz. İktidara gelmeden önceki on dört yıl boyunca ve sonraki on yıllık mücadele sırasında, hızlı ve rezil manevralarla dünyayı aldatma peşinde olan Yahudilerin maskelerini düşürdük. Bolşevizm'in hedefi Yahudilerin dünya devrimidir. ... Almanya hiçbir şekilde bu tehdide boyun eğmeyecek ama zamanında ve gerekirse en eksiksiz ve radikal im... –[imha ifadesini yarım bırakıp kendisini düzelterek]– ortadan kaldırmayı gerçekleştirecektir" ["*Ausrott - Ausschaltung*"] [Alkışlar. "Yahudiler dışarı" bağırışları. Kahkahalar].

Uzun konuşma, 1814 yılında Napolyon'a karşı milli kalkışma zamanında şair Theodor Körner tarafından yazılan dizelerin tefsiri ile finalde doruğa ulaşıyordu: "*Und Jetzt Volk, steh auf! Und Sturm brich los!*" ("Ve vatandaşlar şimdi kalkın ayağa ve saldırın, silkinip kurtulun!").[5] Geleceğe dair vahiysel çıkışlar şiddetli bir tezahüratla, zaferi selamlama ayini ile ve milli marş ile karşılandı. Milyonlarca Alman radyolarına yapışmış, öfke ve intikam söyleminin girdabına kapılmışlardı. Muhtemelen birçoğu "*Ausrott - Ausschaltung*"u kaçırmamıştı. Salonda, daha önce de gördüğümüz gibi alkışlarla ve kahkahalarla selamlanmıştı. Basitçe söylenecek olursa, Yahudilerin imha edilmesi, şaşkınlık ve ölüm sessizliğiyle karşılanacak bir sır değildi.

"Birkaç saat önce" diye not düşüyordu Mosche Flinker, "Propaganda Bakanı Goebbels'in konuşmasını dinledim. Bu konuşmanın bende bıraktığı izlenimi ve içimde harekete geçirdiği düşünceleri anlatmaya çalışacağım. Birincisi, duyduklarım daha önce defalarca duyduğumla aynıydı – sınırsız anti-Semitizm. Konuşmasının koca bir bölümü, nedenlerini bugüne kadar anlayamadığım, halkımıza karşı onun ve neredeyse bütün Almanların hissettiği büyük nefrete ayrılmıştı. Yahudilere karşı, 'kapitalist' ya da 'komünist' yakıştırmalarının eşlik ettiği öfkeli sözleri Alman liderlerden binlerce kez duydum fakat kendi söylediklerine kendilerinin inandıklarından şüpheliyim. Ancak diğer yandan, bu sözleri öylesine heyecanla söylüyorlar ki neredeyse samimi olduklarına inanacağım. Heyecan ve duygularını bir kenara bıraksak bile samimiyetlerine dair başka kanıtlar var. Unutulmamalı ki şu anda, her yönden darbe yerken ve bir bir Rus şehirlerini terk etmeye mecbur edilirken, ne zaten işkence ettikleri ve ezdikleri insanları unutuyorlar ne de bundan dolayı utanca ve küçük düşmüş olmaya fırsat tanıyorlar. Tam da Almanya için sorun olan bu günleri, Propaganda Bakanı bizi taciz etmek ve halkımıza daha

5 Konuşmadan bölümlerin tercümeleri ve Körner'in dizelerine gönderme konusunda bkz. Yay. haz., Jeremy Noakes ve Geoffrey Pridham, *Nazism, 1919-1945: A Documentary Reader*, cit 4, *The German Home Front in World War II* (Exeter, UK, 1998), s. 490 vd.

da vahşice küfretmek için uygun addediyor. Belki de tüm halklarda var olan bu vahşi, ilkel nefret Almanlarda daha net ve açık görülüyor ve üzerimizdeki etkisi fazla oluyor. Ancak fiillerinden görüyoruz ki bu savaş Yahudi Sorunu'nun çözümüyle sona erecek (Ortodoks Yahudi bakış açısıyla konuşacak olursak, Yahudilerin kurtuluşuyla demeliyim), zira bildiğim kadarıyla, Yahudi nefreti hiçbir zaman şimdiki kadar yaygın ve kötü niyetli olmamıştı."[6]

Bükreş'te, Sebastian da Goebbels'in konuşmasını duymuştu: "Goebbels'in dün akşamki konuşması beklenmedik derecede çarpıcıydı. ... Yahudiler bir kez daha imha edilmekle tehdit edildiler."[7] Klemperer'in eline konuşma metni ertesi gün, çalışmakta olduğu Yahudi mezarlığında geçti: "Konuşmada, eğer yabancı güçler Yahudilerden dolayı Hitler hükümetini suçlamaya son vermezlerse, her şeyin suçlusu olan Yahudilere karşı 'en acımasız ve radikal yöntemlerin' uygulanacağı tehdidi yer alıyor."[8]

7 Şubat 1943'te Rastenburg'da toplanan *Reichsleiter* ve *Gauleiter* topluluğuna yaptığı iki saatlik konuşmada Hitler, Yahudilerin Reich'tan ve tüm Avrupa'dan temizlenmesi gerektiğini bir kez daha yineledi.[9] 21 Mart Şehitleri Anma Günü'nde aynı tehdit, imha kehaneti de eklenerek tekrarlandı. İşin özü sürekli tekrar olduğundan, Hitler geleneksel anti-Yahudi hakaretlerini yağdırıyordu: "[Kapitalizm ve Bolşevizm'in arkasındaki] itici güç, her durumda, o lanetli ırkın ebedi nefretidir; o ırk ki binlerce yıldır Tanrı'nın kırbacı gibi milletleri cezalandırıyor, ta ki bu milletlerin aklı başına gelip işkencecilerine baş kaldıracağı zamana kadar."[10] Günün gereği anti-Yahudi propaganda ve daha da fazla anti-Yahudi propagandaydı. 17 Nisan'da Goebbels, "Führer, Yahudi meselesinin bir kez daha mümkün en güçlü biçimde propagandamızın merkezine oturması için talimatlar yayınlıyor," diye not düşüyordu.[11]

Propaganda bakanı "Katyn" (Almanya'nın SSCB'ye saldırısından bir yıl önce NKVD tarafından vurularak öldürülen dört binden fazla Polonya subayının cesetlerinin gömülü olduğu doğu Polonya Katyn Ormanı'nda bulunması) ile "Yahudi meselesi" arasında bağ kurma fırsatını kaçırmadı.[12] Diğer

6 Moses Flinker, *Young Moshe's Diary: The Spiritual Torment of a Jewish Boy in Nazi Europe*, yay. haz. Shaul Esh ve Geoffrey Wigoder (Kudüs, 1971), s. 78-79.

7 Mihail Sebastian, *Journal, 1935-1944* (Chicago, 2000), s. 546.

8 Victor Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years 1942-1945* (New York, 1999), s. 202.

9 Joseph Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels: Samtliche Fragmente*, yay. haz. Elke Fröhlich (Münih, 1996), bölüm 2, cilt 7, s. 287.

10 Adolf Hitler, *Hitler: Reden und Proklamationen, 1932-1945: Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, yay. haz. Max Domarus, 4 cilt (Leonberg, 1987-88), bölüm 2, cilt 4, s. 2001.

11 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cit 8, s. 119.

12 *A.g.e.*

bir deyişle, tüm Sovyet suçlarından her zaman sorumlu tutulan Yahudilerin bu büyük Bolşevik vahşetinin de kışkırtıcısı ve faili olduğu ilan edilebilirdi.

7 Mayıs'ta SA şefi Viktor Lutze'nin cenazesi için Berlin'e dönen Hitler, *Gauleiter* toplantısında, "partinin ilk günlerinde geliştirip propagandasını yaptığımız gibi, şimdi de anti-Semitizm'i ideolojik mücadelemizin merkezine koyun," [*dass der Antisemitismus, wie wir ihn früher in der Partei gepflegt und propagiert haben, auch jetzt wieder das Kernstück unserer geistiger Auseinandersetzung sein muss]* diyerek teşvik ediyordu.[13]

Goebbels 9 Mayıs'ta Hitler'in diğer benzeri telkinlerini de kayda geçti. "Führer etkili anti-Semit propagandaya büyük önem atfediyor. Başarı sürekli tekrar ile gelecek. Basında ve radyodaki keskin anti-Semit kampanyamızdan fazlasıyla memnun. Dış dünyaya yaptığımız yayınlarda anti-Semit propagandanın yerinin ne kadar önemli olduğunu ona söyledim. Anti-Semit bakteri elbette tüm Avrupa toplumlarında mevcut; tek yapmamız gereken onu bulaşıcı hâle getirmek" [*Die anti-semitischen Bazillen sind natürlich in der genzen europaischen Öffentlichkeit vorhanden; wir müssen sie nur virulent machen*].[14]

"Bakteriyi bulaşıcı hâle getirmek" için bakan, bazı temel reçetelere başvuruyordu: "Siyonist Protokolleri bir kez daha baştan aşağı inceledim," [metinde böyle; *Siyon Liderlerinin Protokolleri*] diyordu 13 Mayıs 1943 tarihli günlük kaydında.[15] "Siyonist Protokoller, bugün de ilk basıldıkları günkü kadar güncel. Yahudiliğin dünya egemenliği çabasını niteleyen olağanüstü tutarlılığı görmek ilginç. Siyonist Protokoller gerçek değilse, çağımızın dahi bir yorumcusu tarafından yaratılmış olmalı. Öğlen konuyu Führer'e açtım. Führer Siyonist Protokoller'in tamamıyla gerçek olduğunu düşünüyor. Hiç kimse Yahudi dünya egemenliği arayışını, Yahudilerin gözünden betimleyecek bu denli olağanüstü bir yeteneğe sahip olamaz. Führer'in düşüncesine göre, Yahudiler önceden belirlenmiş bir planı izlemek zorunda değil; ırksal içgüdüleriyle çalışıyorlar; tüm tarihlerinin de gösterdiği gibi, bu onları yekvücut hareket etmeye yöneltiyor."[16]

Yahudi ırkının içgüdüleri üzerinden konuşmak Alman liderin uzak ve geniş alanlarda dolaşmasına olanak tanıyordu. Dünyanın her yerinde Yahudi özelliklerinin benzerliğine işaret ediyor, Yahudilerin varoluş nedenini açıklayan doğal sebeplere değiniyordu: Takıntılı Führer, "modern toplumların Yahudileri yok etmekten başka seçeneği kalmadı," diyordu. "Yaklaşmakta olan imha sürecine karşı kendilerini savunabilmek için ulaşabildikleri tüm araçları kullanıyorlar. Bu araçlardan biri de savaş. Dolayısıyla, bilmemiz ge-

13 *A.g.e.*, s. 235.

14 *A.g.e.*, s. 261.

15 *A.g.e.*, s. 287 vd.

16 *A.g.e.*

rekir ki, Ari insanlıkla Yahudi ırkı arasındaki çekişmede daha birçok savaşa katlanmak zorunda kalacağız zira Yahudiler, bilinçli veya bilinçsiz Ari ırka mensup büyük grupların denetimini ellerinde tutuyor."[17] Ve böyle devam ediyordu.

Hitler bu monoloğunun akışı içinde, Yahudilerin zannedildiği gibi bir "dünya zaferinin" değil bir "dünya felaketinin" eşiğinde olduğuna duyduğu inancı yineledi. "Yahudileri ilk tanıyan ve ona karşı ilk savaşı başlatanlar, onun [Yahudilerin] yerine dünya egemenliğine erişecekler."[18] Bu anti-Yahudi söylevlerin temaları yeni değildi fakat bu konuşmaların hedefi kitleler değildi: Hitler Yahudiler konusunda propaganda bakanıyla, "Protokolleri" yeniden keşfeden Goebbels ile tartışıyordu. Bu konuşma çılgınca bir özgünlük de taşıyordu. Anlaşılan o ki, Hitler ilk kez nihai hedefini açığa vuruyordu: Dünya egemenliği.

Bu arada tabii ki Goebbels, gelmiş geçmiş en sistematik anti-Yahudi kampanya için tüm Alman medya kurumlarını öfkeyle harekete geçirmeye çalışıyordu. 3 Mayıs 1943'te, basın için (gizli ibaresi taşıyan) oldukça kapsamlı bir genelge yayınladı. Bu alanda hâlâ geride kalan gazete ve dergileri haşladıktan sonra, bakan kendi önerilerini getiriyordu: "Mesela, Yahudilerin sanık olduğu sayısız duygusal hikâye kullanabiliriz. Özellikle Amerikan iç politikası tükenmez bir kaynak. Eğer o dergiler, özellikle de günlük gelişmeler üzerine değerlendirmelere odaklananlar, elemanlarını bu konuda kullanırlarsa, Yahudilerin gerçek yüzünü, gerçek düşüncesini ve gerçek hedeflerini muhtelif biçimlerde ortaya koyabilirler. Bunun dışında, tabii ki Yahudiler Alman basınında politik bir hedef olarak kullanılmalıdır: Yahudiler itham edilmelidir; savaşı Yahudiler istedi; savaşı Yahudiler berbat hâle getiriyor; tekrar tekrar Yahudiler itham edilmelidir."[19]

Klemperer kısa sürede bu yeni propaganda çılgınlığının sistematik yönünü fark etti ve günlük kayıtlarından anladığımıza göre, Goebbels'in talimatları harfiyen uygulanıyordu: 21 Mayıs 1943'te "Son birkaç güne barajlar meselesi damga vurdu" diyordu. "Önce, İngilizler iki barajı canice bombaladılar (yer belirtilmiyor); birçok sivil kaybı var. Sonra; bu canice planın bir Yahudi tarafından tasarlandığı kanıtlandı, hem de bir İngiliz gazetesi makalesi tarafından. Bu baraj meselesi –ki Katyn'deki 10.000 subay cesedi konusunun önüne geçti– İtalya'daki Amerikan çocuk cinayeti ile güçlendiriliyordu: Orada, Amerikalılar içi patlayıcı dolu oyuncaklar atmıştı (benzer biçimde hazırlanmış kadın eldivenleri de). Bir 'Sırp gazetesinin' yazdığına göre, bu tür ço-

17 *A.g.e.*, s. 287-88.

18 *A.g.e.*, s. 288 vd., 290.

19 Tercüme edilerek aktarıldığı kaynak, yay. haz. Noakes ve Pridham, *Nazism*, cilt 4, s. 497.

cuk cinayetleri bir Yahudi icadıydı. Bu tür haberlerin gelmediği tek bir saat geçmiyor."[20] 29 Mayıs'ta Klemperer Zeiss fabrikasındaki bir iş arkadaşının, *Freiheitskampf*'ta yayınlanan Profesör Dr. Johann von Leers'ın yazdığı "Yahudiler İtham Edilmelidir" başlıklı makaleyi getirdiğinden söz ediyordu: "... Eğer Yahudiler zafer kazanırlarsa, tüm milletimizi Katyn ormanındaki Polonyalı subaylar gibi katledecekler. ... Yahudilerin serbest kalmasıyla, Yahudi meselesi milletimizin en önemli ve merkezi sorunu hâline gelmiştir."[21]

Klemperer birkaç gün sonra dinmek bilmez anti-Yahudi rüzgara yeniden dönüyordu: "Cuma akşamı radyoda, *Das Reich*'tan Komintern'in dağıtılması konusunda [Stalin Komünist Enternasyonal'i dağıtmıştı] Goebbels'in yazdığı başyazı. Yahudi *ırkı* kamuflajda her zaman ustadır. Ülkeye ve koşullara göre, kendi yararlarına olacak her siyasi pozisyona uyum sağlarlar. Bolşevizm, plütokrasi – Roosevelt'in arkasında, Stalin'in arkasında Yahudiler var, amaçları, bu savaşın amacı dünya egemenliği. Fakat propagandamız gitgide etkili olmaya başladı, düşman kampında bile. Düşüncelerimizin zaferi kesin."[22]

"Katyn" Alman toplumunun anti-Bolşevik nefreti ve korkusu üzerinde etkili oldu; bir SD raporuna göre, bu tür Sovyet zulmü ile Polonyalılara ve Yahudilere karşı Alman zulmü sıkça karşılaştırılıyordu. Nisan ayı ortalarında bu tür tipik bir tepki duyulmuştu: "Halkımızın varoluş mücadelesinde her tür yöntemin mübah olduğunu bilmesem, katledilen Polonyalı subaylara gösterilen merhametteki ikiyüzlülük katlanılmaz olurdu."[23] Rapor, "pozitif yaklaşımlı Volksgenossen arasında bile düşman çevrelerce kolayca sömürülebilecek gelişigüzel kıyaslamaların yapıldığına" dikkat çekiyordu.[24]

Yaklaşık bir yıl sonra, Mart 1944'te Klemperer bitmek bilmez anti-Yahudi propagandanın etkili olduğunu yazdı. Zeiss fabrikasındaki iyi huylu bir ustabaşıyla yaptığı konuşmaya değiniyordu. Her ikisinin de bildiği şehirler ve aynı zamanda Hamburg hakkında konuşmuşlardı; buradan hareketle konu bombalamaya gelmişti ve bu ılımlı adama göre, Avrupa'nın hiçbir zaman tehdit etmediği Amerikalılar, "birkaç milyonerin" iteklemesiyle savaşa girmişti. "Birkaç milyonerin arkasında gizli olan 'birkaç Yahudi'yi duydum ve Nazi propagandasına olan inancı anladım" diyordu Klemperer. "Kesinlikle Nazi olmayan bu adam, Almanya'nın savunma pozisyonunda olduğundan, tamamıyla haklı olduğundan ve savaşın Almanya'ya dayatıldığından emindi; suçlunun büyük ölçüde 'dünya Yahudiliği' olduğuna kesin olarak inanı-

20 Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years 1942-1945*, s. 230-31.

21 *A.g.e.*, s. 234.

22 *A.g.e.*, s. 235-36.

23 Kulka ve Jäckel, *Die Juden*, s. 517.

24 *A.g.e.*

yordu, vb. Nasyonal Sosyalistler savaşın sevk ve idaresinde hesap hatası yapmış olabilirler fakat propaganda yapmadıkları muhakkak. Kendime sürekli Hitler'in, konuşmalarımı profesörler için yapmıyorum ifadesini hatırlatmam gerekiyor."[25]

1942 ortasından itibaren kıta ölçeğindeki öldürme kampanyası, tüm temel operasyonlarıyla idari bürokratik bir sistem dahilinde yürütülüyordu. Ancak, bu operasyonlar eğer sadece bürokratik araçsal ussallık normlarına göre yürütülüyor olsaydı, özellikle Stalingrad ve Kursk sonrasında, giderek kötüleşen askerî duruma uyarlanırdı. Giderek büyüyen lojistik problemlere rağmen Yahudilerin ölüm kamplarına nakli ya da Yahudi işçilerin imhası gibi savaşın sürdürülmesine hiçbir katkı sağlamayacak geniş bir faaliyetler yelpazesi, muhtemelen azalırdı – tabii ki Yahudi tehdidi argümanı her zaman öne sürülebilirdi. Ama olan bunun tam tersiydi: Anti-Yahudi propaganda hiç olmadığı kadar yaygınlaştı ve her bir Yahudi'de vücut bulan tehlike genel bir ideolojik saplantı hâline geldi.

Ancak etkin olabilmesi için ideolojik dürtü sadece tepeden kaynaklanmamalı, aynı zamanda sistemin orta seviyelerindeki teknokratlar, idareciler ve imha faaliyetinin doğrudan uygulayıcıları –kısacası, sistemi işleten, asıl siyasal liderliğin birkaç kademe altı– tarafından da bağnazca benimsenmeli ve yürütülmeliydi. Kurumlarda kilit noktalarda bulunan ilgili kişiler –özellikle de aralarındaki en iyi idareci ve teknokratlar– anti-Yahudi bağnazlıkla harekete geçiyordu.[26]

Bu acımasız Alman kararlılığına rağmen, çevreleyen dünyada önemli bir muhalefet ya da protesto yokluğu konusunda kayda değer bir değişiklik olmadı. Daha önce olduğu gibi, yüz binlerce (belki de milyonlarca) Alman ve diğer Avrupalı, hem kâr ve hem de ideolojik temelde imha kampanyasını zımnen desteklemeye devam ettiler (bu, işgal edilmiş ülkelerde, özellikle de Polonyalılar arasında, eş zamanlı olarak Almanlardan da nefrete engel teşkil etmiyordu). Çoğunluğun pasifliğinde belirleyici faktörler tabii ki başta korku olmak üzere, Yahudilerle özdeşleşme duygusunun yokluğu, Hıristiyan Kilisesi liderlerinden ya da direniş hareketlerinin siyasi liderliğinden kurbanlara yardım etme yönünde kararlı ve güçlü bir desteğin olmaması idi.

Çoğunluğu zaten 1943 yılı ortasına kadar öldürülmüş olan Yahudiler arasında, daha önce değinilen iki zıt yönelim daha görünür hâle geldi: Bir yan-

25 Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years 1942-1945*, s. 304.

26 RSHA'daki ideolojik bağnazlık konusunda öncelikle bkz. Michael Wildt, *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg, 2002) ve Yaacov Lozowick, *Hitlers Bürokraten: Eichmann, seine willigen Vollstrecker und die Banalität des Bösen* (Zürih, 2000); WVHA'daki önemli kişiler konusunda özellikle bkz. Michael Thad Allen, *The Business of Genocide: The SS, Slave Labor and the Concentration Camps* (Chapel Hill, NC, 2002).

da, korkutulmuş ve fiziksel olarak zayıf düşürülmüş kurban kitlesi arasında giderek artan tepkisizlik ve dayanışma yokluğu, diğer yandan küçük, genellikle siyasal açıdan homojen gruplar içinde giderek sıkılaşan bağlar ki ileride göreceğimiz gibi, bu durum bazı yerlerde umutsuz silahlı kalkışmalara yol açtı.

II

11 Ocak 1943'te Hermann Höfte, Genel Hükümet Güvenlik Polisi ve SD komutan yardımcısı Franz Heim'e Lublin'den bir radyogram gönderdi; birkaç dakika sonra muhtemelen aynısını Eichmann'a da gönderdi. Höfle'den Heim'e giden radyogram Britanyalılar tarafından kısmen deşifre edilip 15 Ocak'ta ilgililere (deşifrelerin alıcısı olan küçük bir grup) dağıtılırken, ikinci mesaj ya tamamıyla ele geçirilememişti ya da deşifre edilmemişti, sadece gönderen ve alıcı belliydi.[27]

Höfle'nin Heim'e gönderdiği mesaj, ağırlıkla, 31 Aralık 1942'ye kadar "Aktion Reinhardt" kamplarında imha edilen Yahudilerin sayısının hesaplamalarıydı. Aralık'ın üçüncü ve dördüncü haftaları boyunca dört kampa gelen Yahudi sayılarını listeledikten sonra Höfle, her bir kamp için aşağıdaki toplam imha rakamlarını veriyordu.

L [Lublin-Majdanek]	:	24.733
B [Belzec]	:	434.508
S [Sobibor]	:	101.370
T [Treblinka]	:	71.355 (713.555 olarak okunmuştu).
Toplam	:	1.274.166[28]

Höfle'nin raporu muhtemelen daha kapsayıcı bir dizi sonucun bir araya getirilmesiyle ortaya çıkmıştı. Savaş sonrası açıklamalarına göre Eichmann ilk ilerleme raporunu Himmler'e 11 Ağustos 1942'de, SS liderinin Zhitomir yakınlarındaki karargâhında vermişti (gerçi Himmler'in kayıt defterine göre bu görüşme esas itibarıyla Romanya'dan gerçekleştirilmesi planlanan sürgünlerle ilgiliydi).[29] İkinci bir rapor, bu kez yazılı olarak, Eichmann'ın IV B 4 şubesi tarafından "Avrupa Yahudi Sorunu'na Nihai Çözüm, Faaliyet ve

27 Bu belgelerle (Britanya Kamu Arşivi tarafından 2001 yılında tasnif edilmiştir) ilgili tüm ayrıntıların alındığı kaynak, Peter Witte ve Stephen Tyas, "A New Document on the Deportation and Murder of Jews during 'Einsatz Reinhardt 1942'", *Holocaust and Genocide Studies* 15, sayı 3 (2001), s. 468 vd.

28 *A.g.e.*, s. 470.

29 Heinrich Himmler, *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42*, yay. haz. Peter Witte ve ark. (Hamburg, 1999), s. 513. Not 32.

Durum Raporu 1942" başlığıyla hazırlanmış ve 15 Aralık 1942'de Himmler'e gönderilmişti.[30] Bu rapor kayıp kabul edilse de SS şefinin fazlasıyla canını sıktığı biliniyor.

Müller'e gönderdiği 18 Ocak 1943 tarihli mektupta, öfkeli Reichsführer lafı gevelemiyordu: "Bundan böyle, Reich Güvenlik Baş Dairesi'nin, bugüne kadar sunduğu istatistiksel materyaller sürekli olarak profesyonel doğruluk standartlarının gerisinde kaldığı için bu alandaki istatistiksel görevlerine son verilmiştir."[31] Reichsführer aynı gün SS istatistik şefi Richard Korherr'i rapor hazırlama görevine getirdi. Himmler, Korherr'e yazdığı metinde, "Reich Güvenlik Baş Dairesi, bu amaçla ihtiyaç duyduğunuz her tür materyali kullanımınıza sunacaktır" diyordu.[32]

31 Aralık 1942 itibarıyla öldürülen toplam Yahudi sayısını saptayan on altı sayfalık ilk Korherr raporu, 23 Mart 1943'te Himmler'e gönderildi: "Tahliye edilen" Yahudi sayısı 1.873.539 olarak tahmin ediliyordu. Himmler'in talebi üzerine Hitler için 31 Mart 1943'te güncellenen özet bir tahmin metni hazırlandı: Altı buçuk sayfa uzunluğundaydı. Bu ikinci sürümde Korherr'e, (Yahudilere) "özel muamele" ifadesini "Yahudilerin doğu eyaletlerinden Rusya'nın doğusuna nakli" şeklinde değiştirmesi talimatı verildi: Genel Hükümet kampları üzerinden... Warthegau kampları üzerinden.[33] İkinci sürümde ima edilen ya da varılan toplam rakamı bilmiyoruz ancak 2,5 milyona yakın olmalıdır. Korherr'in raporunun başlığı "Avrupa Yahudi Sorunu'na Nihai Çözüm" idi.[34]

Bazı yorumlara göre, potansiyel işçilerin ve hatta askerlerin imhası ile ilgili olarak Speer'den ve İhtiyat Kuvvetleri Komutanı General Friedrich Fromm'dan gelen eleştirilere karşı kendisini koruyabilmek için Himmler'in bu raporlara ihtiyacı vardı.[35] Bu pek mümkün görünmüyor zira Hitler'in talimatıyla, Alman sanayinde çalışan binlerce Yahudi işçi Şubat 1943'te tutuklanıp sürülmüştü ve sayıları on binleri bulan Yahudi zorunlu işgücü de, yıl boyunca sistematik olarak katledilecekti. Dahası, 29 Aralık 1942'de Himmler, Ukrayna, Güney Rusya ve Bialystok bölgesindeki Yahudilerin 1942 yaz ayları boyunca imha edildiğini Hitler'e rapor etmişti; daha önce de gördüğümüz

30 Witte ve Tyas, "A New Document on the Deportation and Murder of Jews during 'Einsatz Reinhardt 1942'", s. 476.

31 Helmut Heiber, *Reichsführer! Briefe an und von Himmler* (Münih, 1970), s. 183. Tercüme edilerek aktarıldığı kaynak, Gerald Fleming, *Hitler and the Final Solution* (Berkeley, 1984), s. 136.

32 Fleming, *Hitler and the Final Solution*, s. 136.

33 *A.g.e.*, s. 137. Aynı zamanda bkz. Raul Hilberg, "Le bilan démographique du génocide", *L'Allemagne nazie et le génocide juif: Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales* (EHESS), yay. haz. École des hautes études en sciences sociales (Paris, 1985), s. 265 vd.

34 Rapor ve tahmin konusunda bkz. Yay. haz. Wolfgang Benz, *Dimension des Volkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (Münih, 1991), önsöz, s. 3.

35 Bu sav için bkz. Hilberg, "Le bilan démographique du génocide", s. 265.

gibi, Ukrayna'da çalışan ve çalışmayan Yahudi ayrımı yapılmıyordu. Reichsführer'e göre bu operasyonlarda 363.211 Yahudi imha edilmişti.[36] Eğer Hitler'in bu ayrım gözetmeyen yok edişe bir eleştirisi olsaydı muhtemelen buna dair bir ipucuna rastlanırdı.

Korherr raporu, hatırlayacağımız gibi, Himmler'in 1942 yaz ortasından beri elde etmeye çalıştığı genel bir ilerleme raporuydu. Almanya en korkunç askerî yenilgileri henüz yaşamışken Hitler'in bu raporu kırk dördüncü doğum günü arifesinde alması tamamıyla rastlantı mıydı? En azından bu noktada Hitler'in kazandığı bir savaş vardı. Belge, nihayet Eichmann'ın ofisine döndüğünde üzerinde Himmler'in bir uyarı notu vardı: "Führer dikkate aldı: Yok edin. H.H."[37]

Aynı günlerde Rosenberg Yahudilerden geriye kalanlarla ilgili kendi genel incelemelerini, liderinin doğum günü için gönderdi: 16 Nisan 1943'te "Führer'im," diyordu, "işgal altındaki Batı ülkelerindeki sahipsiz Yahudi malları arasında bulunan ve Komandolarım tarafından güvence altına alınan değerli resimlerin fotoğraflarının yer aldığı bu dosyanın doğum gününüzde sizi mutlu etmesini dilerim. ... Bu dosya, teşkilatım tarafından Fransa'da ele geçirilen ve Reich'ta koruma altına alınan sanat objelerinin olağanüstü değer ve niteliği konusunda az da olsa bir fikir verebilir." Rosenberg, komandolarının Batı'da ele geçirdiği hazinelerin listesini de ekte gönderiyordu. 7 Nisan 1943'e kadar, Reich'taki "geri kazanma merkezine" kırk iki yük vagonu ile 2.775 kutu sanat objesi teslim edilmişti; bu objelerden 9.455 tanesi envantere girmişti ve hâlâ işlem bekleyen "en az" 10.000 obje vardı.[38]

Rosenberg'in yalakalık yaparak sunduğu doğum günü takdimi Nasyonal Sosyalizm'in en önde gelen düşünürünü sadece suçlu değil ama aynı zamanda, Nazi standartlarına göre bile grotesk bir tipe dönüştürürken, diğer hediyenin, Korherr'in raporunun önemi, Hitler'in doğum günü için gönderilmiş olsa da olmasa da, birkaç nedenle farklıydı. Birincisi, Korherr'in bir cümlede kullandığı kelimeler, açıkça kitle katliamına gönderme yapan bir ifadeyle Führer'in ilişkilendirilmesinden kaçınmak için, Himmler'in talimatıyla düzeltilmişti. Yine de yeni ifadenin –"Rusya'nın Doğusuna Nakil... Kamplar üzerinden gönderilerek"– önceki kadar kolayca kitle katliamıyla özdeşleştirilebilir olması tuhaftı. Ayrıca, tarihçi Gerald Fleming'in oldukça ikna edici bir biçimde söylediği gibi, bu kelimelerin anlamı ile ilgili hataya düşmek söz

36 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New Haven, 1961), cilt 1, s. 407-8.

37 Fleming, *Hitler and the Final Solution*, s. 138.

38 Nuremberg doc. 015-PS, U.S. Office of Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality and International Militaty Tribunal, *Nazi Conspiracy and Aggression*, 8 cilt (Washington, D.C., 1946), cilt 3, s. 41-45.

konusu değildi zira aynı belgenin başka bir bölümü, "1942 tahliye tedbirlerinden beri... Yahudi kitlelerin çöküşü" imasında bulunuyordu.[39]

Esas olarak, Himmler'in linguistik çalışmalarının amacı ne olursa olsun, Korherr'in raporu, "Nihai Çözüm" tarihindeki kurban sayısıyla ilgili bölüme sıkıştırılacak bir istatistiksel araştırmadan ibaret görülemez. Tabii ki öyledir fakat aynı zamanda çok daha fazlasıdır. Himmler raporu Hitler'e ya Nazi lider öyle istediği için göndermişti (veya sunmuştu) ya da SS şefi Führer'in bundan memnuniyet duyacağını biliyordu. Hangisi olursa olsun, Hitler'in, kendi özel daktilosunda yazılmış, kendi verdiği kitle katliamı operasyonu talimatının geçici sonuçlarını onun için özetleyen altı sayfalık metni okurkenki halini hayal etmeliyiz. İki buçuk milyon Yahudi zaten öldürülmüştür ve operasyon sürmektedir. Nazi liderin okudukça memnun mu olduğunu yoksa öldürmelerin yavaşlığı karşısında sabırsızlık mı gösterdiğini bilmiyoruz. Bizatihi öldürme fiilinin kendisi ama aynı zamanda başlatıcının, dünyadaki en ileri milletlerinden birinin liderinin raporu tetkik edişi büyük önem taşımaktadır. Hayal ettiğimiz bu sahne –tabii ki bu sahne gerçekten yaşanmıştır– rejim ve "mesihi" hakkında birçok soyut bilimsel çalışmadan fazlasını söylemektedir.

Akla bu iğrenç olgunun diğer bir yönü geliyor. Hitler'in, katledilmesi talimatı verdiği belirli bir insan grubuyla ilgili, aynı derecede özenli ve ayrıntılı istatistiksel başka bir rapor bilmiyoruz; sadece genel tahmin ve toplamlar var. Eichmann'ın ofisinde yapılan profesyonelce olmayan istatistiksel çalışmayı göz önüne alırsak, Himmler'in dışa vurduğu öfkesi sadece katledilen Yahudilerin sayısıyla ilgilidir. Ve Korherr'de Himmler'in talep ettiği kesinliği sunmuştur: 31 Aralık 1942 itibarıyla 1.873.539 Yahudi. Himmler, Kaltenbrunner'e şöyle yazmıştı: "Güvenlik Polisi'nin özet aylık raporlarında sadece kaç Yahudi'nin gönderildiğini ve geride kaç tane kaldığını gösteren rakamlar istiyorum."[40] Diğer bir deyişle, hâlâ yaşayan her Yahudi bir tehlike arz etmektedir ve hâlâ hayatta olan her bir Yahudi, sonunda yakalanmalı ve katledilmelidir.

III

İmha faaliyetinin tam hızında ilerleyebilmesi için Almanlar giderek isteksizleşen müttefiklerine niyetini dayatmak zorundaydı. Romanya örneğinde Hitler pes etti. Güvenilir biri olarak kabul ettiği Antonescu'yla karşı karşıya gelmek istemiyordu, yine de onu dürtmeye devam etti. Macaristan'da durum

39 Fleming, *Hitler and the Final Solution*, s. 139.

40 *A.g.e.*, s. 137.

farklıydı. Nazi lider, Horthy ve Kallay'ın Yahudi etkisi altında olduğuna inanıyordu ve (haklı olarak) saf değiştirmeye hazırlandıklarından şüpheleniyordu. Ayrıca, Hitler için ulaşabileceği mesafedeki 800.000 Macar Yahudi'si büyük bir ganimetti. Nazi lider 17-18 Nisan 1943'te, Avusturya Salzburg yakınındaki Klassheim Şatosu'nda Horthy ile buluştu ve Macaristan'ın anti-Yahudi yaptırımlar konusundaki yumuşaklığı nedeniyle onu topa tuttu. Nazi lider, Alman politikalarının farklı olduğunu açıkladı. Mesela Polonya'da, "çalışmak istemeyen Yahudiler vuruldular; çalışamayacak durumda olanlar yok oldu. Onlara sağlıklı bir bünyeyi hasta edebilecek tüberküloz mikrobu gibi davranmak gerekiyordu. Geyik ya da tavşan gibi masum canlıların bile öldürüldüğü düşünülürse, zarardan kaçınabilmek için bu zalimce değil. Bolşevizm getirmek isteyen bu canavarlar neden bağışlansın ki?" Uyarılarının bu noktasında Nazi lider tezlerine tarihsel bir kanıt gösterme ihtiyacı hissetti: "Yahudilere karşı kendisini korumayan milletler" diye devam ediyordu, "yok oldular. En iyi bilinen örneklerden biri, zamanın mağrur Pers toplumunun çöküşüdür, şimdi Ermeniler gibi sefil bir hayat yaşıyorlar."[41]

Naip, Alman liderin bilgeliğinden etkilendi mi bilmiyoruz ancak Hitler'in Avrupa Yahudilerinin hızla imha edilmesini aklına koyduğunu anlamıştı. Klessheim'de Alman hedeflerinin yeterince vurgulanamamış olması ihtimaline karşı Büyükelçi Sztójay'ın Kallay'a 25 Nisan'da çektiği telgraf hiçbir şüpheye yer bırakmadı: Büyükelçi, "Nasyonal Sosyalizm," diyordu, "karşısında ölüm kalım savaşına girdiği ve en büyük ve acımasız düşmanı kabul ettiği Yahudilere derin bir nefret besler. ... Reich Şansölyesi Avrupa'yı Yahudilerden temizlemeye kararlı. 1943 yazına kadar tüm Almanya ve Almanya tarafından işgal edilmiş ülke Yahudilerinin Doğu topraklarına, yani Rus topraklarına gönderilmesini hükme bağladı. Alman hükümeti, müttefiklerinin de söz konusu girişimde yer alması dileklerini ifade ediyor."[42]

Ne Hitler'in uyarıları ne de Sztójay'ın raporu Horthy'nin politikalarını değiştirmeye yetti – o, giderek daha fazla müttefiklerle anlaşmaya yöneldi. Aslında Kallay Yahudilerle ilgili olarak Macaristan'ın harekete geçmeyeceğini açıkça belirtmeye özen gösteriyordu. Mayıs 1943 sonunda yaptığı bir konuşmada Macar Başbakanı son derece açık sözlüydü: "Macaristan'da tüm Avrupa'dan daha fazla Yahudi yaşıyor. ... Bu sorunu çözmemiz gerektiği aşikâr; dolayısıyla geçici önlemler almamızın ve uygun düzenlemeler yapmamızın gerekliliği de. Ancak, nihai çözüm sadece Yahudilerin tümüyle yeniden yerleşimi olabilir. Fakat sorunu bunca uzun süre gündemde tutamam zira çözümün temel önkoşulu, yani Yahudilerin nereye yerleştirileceği sorusunun ce-

41 Andreas Hillgruber, *Staatsmänner und diplomaten bei Hitler: Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes* (Frankfurt am Main, 1970), cilt 2, s. 256-57.

42 Eugene Levai, *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry* (Zürih, 1948), s. 33.

vabı verilmiyor. Tarih boyunca her zaman ırksal ve dinî sorularla ortaya konulan insanlık ilkelerinden Macaristan asla sapmayacaktır."[43] Birkaç hafta önce Hitler'in Naip'e söyledikleri düşünüldüğünde, Kallay'ın konuşması Nazi liderin suratına inen bir tokattı. Almanya ile karşı karşıya gelme noktasına hızla yaklaşıldığı açıktı; bu durum Macaristan için iyiye işaret değildi – öncelikle de kalabalık Yahudi cemaati için.

Bu arada, daha çok Yahudi sürülmesi konusunda Bulgaristan'ın tutumu Berlin'e umut verici görünüyordu. Daha önce gördüğümüz gibi, Mart ve Nisan 1943'te, işgal altındaki Thracia ve Makedonya'daki Yahudilerin Treblinka'ya sürülmesinde Sofya, Dannecker ve adamlarına gerekli tüm desteği vermişti. Eş zamanlı olarak, Mart 1943'te, binlerce Bulgar Yahudi'si toplanma noktalarına zaten getirilmişti ve "Eski Krallık"tan nakiller başlamak üzereydi. Kral Boris bu konuda Almanlara söz vermişti. Ancak sıra yerli Bulgar Yahudilerinin sürülmesine geldiğinde protestolar patlak verdi. Muhalefet en güçlü ifadesini parlamentoda ve Bulgar Ortodoks Kilisesi liderleri arasında buldu. Kral geri adım attı: Böylesi yeni sürgünler kesinlikle olmayacaktı.[44]

Durumdan bir ölçüde rahatsızlık duyduğu anlaşılan kral, Alman müttefiklerine bir açıklama borçluydu. 2 Nisan tarihinde Almanya'ya yaptığı ziyaret sırasında Bulgar kralı, "sadece Thracia ve Makedonya Yahudileri için Doğu Avrupa'ya sürgüne onay verdiğini" Ribbentrop'a söyledi. "Bulgaristan Yahudilerine gelince, sadece az sayıdaki Bolşevik-Komünist unsurların sürgününe izin verebilirdi. Geriye kalan 25.000 Yahudi toplama kamplarına konulacaktı zira onlara yol yapımında ihtiyacı vardı." Görüşme tutanakları Ribbentrop'un, Boris'in dediklerine ayrıntılı cevap vermediğini sadece şöyle söylediğini gösteriyor: "Bizim görüşümüze göre Yahudi Sorunu konusunda en radikal çözüm tek doğru olandır."[45]

Toplantıdan birkaç gün sonra, Dışişleri Bakanlığı'nın RSHA'ya gönderdiği, Bulgaristan'daki olayların genel değerlendirmesinin yapıldığı rapora göre, diğer Güneydoğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi orada da "sert anti-Yahudi yaptırımlardan uzak durulduğu gözleniyordu."[46]

Slovakya'da bile daha fazla sürgüne karşı duraksama vardı. Hatırlanacağı gibi, üç aylık durgunluğun ardından, Eylül 1942'de Auschwitz'e gönderilen

43 Tercüme edilerek aktarıldığı kaynak, Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, cilt 2, s. 877-78.

44 Bulgaristan'daki gelişmelere dair en kapsamlı araştırma, Frederick B. Chary, *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940-1944* (Pittsburgh, 1972).

45 Yay. haz. Ingrid Krüger-Bulcke ve Hans George Lehmann, *Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1918-1945, Ser. E, 1941-1945* (Göttingen, 1978), cilt 5, s. 521.

46 *A.g.e.*, s. 538.

son üç naklin sonrasında ülkede sadece 20.000 Yahudi kalmıştı ve bunların çoğu vaftiz edilmişti. Bu arada, sürgünlerin akıbetlerine dair söylentiler gelmeye başladı. Bu nedenle, Nisan 1943'te Tuka sürgünlere devam edilmesi olasılığından söz ettiğinde, Slovak ruhban sınıfından ve aynı zamanda toplumdan gelen tepkiler, onun bu girişimine son verdi.[47] 21 Mart'ta, daha fazla sürgünü kınayan bir dinî bildiri çoğu kilisede okundu.

13 Nisan'da Alman elçisinin Berlin'e bildirdiği gibi, giderek büyüyen bu karışıklık Ludin ve Tuka arasında bir görüşmeye yol açtı. Tuka, dinî bildirinin önemini küçümseyen sözlerinin ardından, Almanların Yahudilere karşı başvurduğu acımasızlık konusundaki haberlerin Slovak piskoposlara ulaştığına değinmişti. Ludin şöyle devam ediyordu: "Başbakan Dr. Tuka, 'naif Slovak piskoposların' bu tür acımasızlık masallarına inanmaya yatkın olduğunu söyledi ve eğer Alman tarafı Yahudi kamplarındaki koşulları açıklayarak buna karşılık verirse müteşekkir olacağını bildirdi. Propaganda açısından eğer bir Slovak heyeti –ki bir parlamenter, bir gazeteci ve belki bir de Katolik din adamından oluşması uygundu– Almanların Yahudi kamplarından birini ziyaret ederse, özellikle değerli olurdu. Böyle bir denetleme organize edilirse," diye bitiriyordu Ludin, "tabii ki memnun olurum."[48]

22 Nisan 1943'te Hitler Klessheim'de Tiso ile görüştü. Nazi lider, Horthy'nin Macar Yahudilerine bahşettiği himayeye karşı çıktı; toplantıya katılan Ribbentrop, Führer'in beyanına kendi bazı değerlendirmelerini ekledi.[49] Diğer bir deyişle, Tiso geride kalan Yahudileri teslim ederek kendi sorumluluğunda olan işi tamamlaması için teşvik ediliyordu. Slovak Başkan bu konuda herhangi bir söz vermedi.

Henüz Slovakya'dan sürgünlerin yeniden başlamadığı 1943 yazı gibi erken bir zamanda, Eichmann Bratislava'ya gönderilen mesaja, ancak komik bir destek diye nitelenebilecek aşırı bir katkıda bulundu. IVB4 başkanı, Wilhelmstrasse'nin Ludin, Tuka ve Tiso'ya göndereceği 7 Haziran 1943 tarihli memorandumda, Doğu Avrupa (ve hatta bir de Paris) gazetelerinde "çeşitli fotoğraflarla" birlikte "Yahudi kamplarının durumu" hakkındaki lehte yayınlara ilişkin Slovakların bilgilendirilmesini talep etti. Eichmann şöyle devam ediyordu: "Bunun dışında, tahliye edilen Yahudilerin akıbetiyle ilgili Slovakya'da dolaşan fantastik söylentilerin etkisini yok etmek için, bu Ya-

47 Livia Rothkirchen, "The Situation of the Jews in Slovakia between 1939 and 1945", *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 7 (1998).

48 Ludin'in raporu için bkz. Ingrid Krüger-Bulcke ve Hans Georg Lehmann, *Aktien zur deutschen auswärtige Politik, 1918-1945, Ser. E, 1941-1945*, cilt 5 (Göttingen, 1978), s. 581 vd.

49 Hillgruber, *Staatsmänner*, cilt 2, s. 268. Hitler'in Lord Rothermere hakkında konuşurken Tiso'yu düzeltmesi, Yahudi meselesinin tüm yönleriyle ilgili ölçüsüz saplantısına yeni bir boyut katıyordu; Nazi lidere göre Rothermere Yahudi değildi ama Viyanalı, kızlık soyadı Richter olan Yahudi Prenses Hohenlohe ile ilişkisi vardı. *A.g.e.*, s. 268.

hudilerin Slovakya ile posta iletişimine dikkat çekilmelidir. Bu postalar Bratislava'daki Alman elçiliği Yahudi işleri aracılığıyla doğrudan iletilmektedir ve mesela bu yılın Şubat-Mart döneminde gönderilen kart-mektup sayısı 1.000'i bulmuştur. Başbakan Dr. Tuka'nın Yahudi kamplarının durumu konusunda haklı olarak talep ettiği bilgiye gelirsek, bu yazışmaların alıcı adrese gönderilmeden önce incelenmesine bu kurumun bir itirazı olmayacaktır."[50]

Almanların Slovaklar üzerindeki baskısının ılımlılığı, muhtemelen batıdan gönderilmeye devam eden sürgünler nedeniyle Auschwitz'de oluşan tıkanıklık, Reich ve Genel Hükümet'ten son nakiller ve Selanik'ten gerçekleştirilen sürgünlerin ardından çıkan tifüs salgını nedeniyle nakillerin Sobibor'a yönlendirilmesi nedeniyledir. Slovak Yahudilerinin akıbeti, Almanya'nın çöküşünün hemen arifesinde kesinleşecekti.

Slovakya ve Hırvatistan'dan (daha doğrusu "Büyük Hırvatistan") gerçekleştirilen sürgünler arasında bir eşgüdüm söz konusuydu. Daha önce gördüğümüz gibi Hırvatlar, Pavelić'in ülkesinde, İtalyanların kendi bölgelerindeki tüm kurtarma çabalarına rağmen, Sırp ve Çingenelerin yanı sıra 40.000 Yahudi yakalamıştı. Büyük bir olasılıkla Ustasha kasaplığından tatmin olmayan ve 1943 başından itibaren Stalingrad'ın psikolojik etkisi ile telaşa düşen Almanlar, yok etme faaliyetinin son evresinde denetimi doğrudan ele aldılar. Ağustos 1942'deki ilk dalga sürgünler ile Yahudi nüfus zaten önemli ölçüde azalmıştı. 5 Mayıs'ta Himmler'in Zagreb'i ziyaretinin ardından, ikinci dalga 1943 yazı başında geldi. Dalmaçya kıyı bölgesindeki İtalyan hâkimiyetinin sona ermesinin ardından gerçekleşen düşmanın temizlenmesi operasyonu kısmen başarılı oldu zira Yahudi gruplar Tito'nun partizanlarına katılmayı başardı.[51] Tüm bu dönem boyunca yerel Katolik Kilisesi, daha önce değinilen Ustasha zulüm ve katliamlarının kabulünde ya da durdurulmasında önemli rol oynadı; bu meseleye sonraki bölümde yeniden döneceğiz.

1943'ün ilk günlerinde (ve hatta belki de 1942 sonunda), Dannecker komşu Thracia ve Makedonya'dan sürgünleri başlatmak üzereyken, Selanik'ten sürgünleri koordine etmek üzere Rolf Günther Yunanistan'a geldi. Şubat başında, onu Dieter Wisliceny ve Alois Brunner izledi.[52] Bir ay içinde her şey

50 *Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals*, 15 cilt, cilt 13, *U.S. v. Von Weizsaecker: The Ministries Case* (Washington, DC, 1952), Nuremberg doc. Steengracht 64, s. 300-301.

51 Hırvat Yahudilerinin imhası konusunda özellikle bkz. Yay. haz. Menachem Shelach, *Yugoslavia* (Kudüs, 1990), s. 137 vd. [İbranice].

52 Wisliceny ve Brunner'in Selanik'e kesin geliş tarihleri konusunda bkz. Daniel Carpi, "Salonika during the Holocaust: A New Approach", *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans 1808-1945*, yay. haz. Minna Rozen (Ramat-Aviv, 2002), s. 263, not 9.

hazırdı. Kuzey Yunanistan'dan ilk tren, yaklaşık 2.800 Yahudi ile 15 Mart 1943'te Auschwitz'e hareket etti; iki gün sonra ikinci tren yola çıktı. Birkaç hafta içinde, 50.000 Selanik Yahudi'sinin 45.000'i sürüldü ve varış noktasında çoğu öldürüldü.[53] Eş zamanlı olarak Thracia ve Makedonya'dan yola çıkan ve sürgünleri taşıyan trenler Treblinka'ya gidiyordu.

Selanik Yahudileriyle ilgili Alman hamlesinin mükemmel uygulanışını açıklamak üzere bir dizi unsur dile getiriliyordu fakat bir yıl sonra Atina'dan sürgünler başladığında, aynı operasyon ciddi engellerle karşılaştı. Eichmann'ın en seçkin adamının Selanik'e gelmesi muhakkak ki önemli bir rol oynamıştı, tıpkı Almanların atadığı Makedonya Genel Valisi Vassilis Simonides'in istekli işbirliği ve Wilhelmstrasse Yunanistan temsilcisi Günther Altenburg'un "kararlılığı" gibi.[54] Alman görevlilerin etkinliğini ve Simonides ile aynı kafadaki Selaniklilerin rolünü artıran tabii ki başka unsurlar da vardı. Tarihçi Mark Mazomer, şehrin Yunan sakinleri ile henüz asimilasyonu tamamlanmamış Birinci Dünya Savaşı sonrası Yahudi mülteciler arasındaki dönemsel gerilimden (dolayısıyla da toplumda fiili bir dayanışmanın yokluğundan), cemaatin ruhani lideri Rabbi Zwi Koretz'in Alman talimatlarına derhal rıza göstermesinden, yerel Yahudilerin trene bindirildiklerinde kendilerini bekleyen akıbet konusunda bilgi sahibi olmamasından ve aynı zamanda, bir yıl sonra ülkenin geri kalan Yahudilerinin sürgünü sırasında önemli bir rol oynayacak olan Yunan direniş hareketinin henüz mevcut olmamasından söz eder.[55]

Alman politikaları konusunda yerli Yahudilerin genel idrak eksikliğinin –tıpkı Thracia ve Makedonya'da olduğu gibi– çoğunluğu Sefarad Cemaati'nden bu Yahudilerin tarihsel hafızalarının farklılığından kaynaklandığı iddia ediliyor. Türk zulmünü ve Küçük Asya'dan kovulmayı, kısacası Birinci Dünya Savaşı ve hemen sonrasında yaşanan sefalet, ayrımcılık yıllarında katliam ve yeniden yerleşim sürecini doğrudan yaşamışlardı ya da ayrıntılı bilgiye sahiptiler.[56] Bu Yahudilerin çoğu, Almanların elindeki kaderlerini, bir ölçüde aynı terimlerle tahayyül ediyordu. Fakat bu durumun onların tutumunda önemli bir unsur olduğu o kadar net değildir: İşgal altındaki Avrupa'da hiçbir Yahudi Alman yaptırımlarının ne olacağını tahayyül edemiyordu.

Almanların Yunanistan'ı işgali ile sürgünlerin başlaması arasında geçen iki yıl boyunca Selanik Yahudi cemaati bildik zulmü yaşadı: Kütüphane ve sina-

53 Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430-1950* (New York, 2004), s. 402 ve 411.

54 Simonides ve Altenburg'un oynadıkları rol konusunda özellikle bkz. Andrew Apostolou, "The Exception of Salonika: Bystanders and Collaboration in Northern Greece", *Holocaust and Genocide Studies* 14, sayı 2 (Güz, 2000), s. 179 vd.

55 Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 392 vd., 411.

56 *A.g.e.*, s. 405.

gogların Einsatzstab Rosenberg tarafından yağmalanması, binlerce erkeğin Wehrmacht için zorunlu işgücüne dâhil edilmesi, Yunanlı işbirlikçilerin ve savaş öncesinin türlü türlü faşist grubunun anti-Yahudi propagandaya katılması ve bildik gasplar.[57]

Şubat 1943'te şehrin Yahudileri yıldızla işaretlendi, harap bir alana toplandılar ve ellerinde geriye ne kaldıysa Almanlar ve Yunanlılar tarafından alındı. Yahudi polisi *razzias* [yağma] ve gaspta özellikle saldırgan bir biçimde yer alırken, Rabbi Karetz yatıştırıcı açıklamalar yapıyordu.[58] Yahudi mahallesinin sıkı biçimde çevrilmiş bir bölümünde, tren istasyonu yakınında oluşturulan kamp Selanik Yahudilerinin toplu halde, ardı ardına trenlere bindirildiği transit toplanma noktası hâline geldi.[59]

Auschwitz'e giden ilk Yahudiler yola çıktığında ilginç bir diplomatik anlaşmazlık Berlin'de rahatsızlığa yol açtı fakat bu durum sürgünlerin hızla gerçekleştirilmesini engellemedi. Yunan Başbakanı Constantine Logothetopoulos Alman yaptırımlarını protesto etti ve Altenburg ile Wisliceny'nin ikna kabiliyetlerinin bir arada devreye sokulmasıyla şüphelerinin giderilmesi gerekti. Atina'daki ICRC temsilcisi Rene Burckhardt daha da büyük sıkıntı yarattı zira Selanik Yahudilerinin Auschwitz'e değil Filistin'e gönderilmelerinde ısrar ediyordu.[60] Bu durumdan usanan Almanlar onun Yunanistan'dan gönderilmesini istediler.[61] Her zaman olduğu gibi en somut girişim İtalyanlardan geldi.

Sürgünler başladığı sırada İtalya'nın Selanik konsolosunun rolü konusunda bazı tartışmalar yaşanmıştı. Ancak artık biliniyor ki, daha en baştan, Konsolos Guelfo Zamboni mümkün en fazla Yahudi'yi korumak üzere hiçbir çabadan kaçınmamıştı: "Unutulmamalı ki koruma sadece İtalyan uyruklu Yahudilere değil ama aynı zamanda bu konuda hak sahibi olduğunu iddia eden ya da ister gerçek olsun ister uydurma, unutulmuş bir akrabalık bağından söz eden ve hatta bazı vakalarda aslında böyle bir bağı olmayan ancak konsolosun düşüncesine göre İtalya'nın kültürel veya ekonomik çıkarlarına açık bir katkısı olan şehir ve bölge Yahudilerine de bahşedilmişti."[62]

Atina'daki İtalyan bakanlık yetkilisi Pellegrino Ghigi, tıpkı Roma'daki Dışişleri Bakanı gibi, Zambroni'nin müdahalesini kuvvetle destekledi. Hatta anlaşılan o ki İtalyanlar sürgüne daha önce gönderilmiş bazı himaye ettikle-

57 *A.g.e.*, s. 392 vd.

58 Koretz'in rolü hakkında daha derinlikli bir yaklaşım olarak bkz. Minna Rozen, "Jews and Greeks Remember Their Past: The Political Career of Tsevi Koretz (1933-1943)", *Jewish Social Studies* 12, sayı 1 (2005), s. 111 vd.

59 *A.g.e.*, s. 401.

60 Apostolou, "The Exception of Salonika", s. 181 vd.

61 *A.g.e.*, s. 183.

62 Carpi, "Salonika During the Holocaust: A New Approach", s. 271.

ri Yahudilerin serbest bırakılmasını sağlamak için Wilhelmstrasse'ye başvurmuştu fakat bunun yararı olmadı.[63] Almanlar, sonuçta İtalyan girişimini engellemeye çalıştı. Önceki "Almanya Dairesi"nin yerini alan "Inland IIg", Alman operasyonlarının bağlamının değişmekte olduğuna örnek teşkil edeceği gerekçesiyle Roma'nın taleplerinin reddini önerdi. İsveçliler de yeni zenginleşen vatandaşları için muafiyet talep ediyordu. Inland IIg, İtalyanlara verilecek olumlu bir yanıtın sadece bu tür taleplerin güçlenmesine yol açacağını öne sürüyordu. Dahası, İtalyan talebinin kabulü, Alman anti-Yahudi politikalarına karşı Balkan devletlerinin giderek artan düşmanlığını beslerdi. Son olarak, eğer İtalya müdahalesinde başarılı olursa, tüm Yunanistan'da "Reich'ın saygınlığı" zarar görürdü.[64] İtalyanlar, yine de, yaklaşık 320 koruma altındaki Yahudi'yi Atina'ya nakletmeyi başardılar.[65] Yumuşak başlı Rabbi Koretz ve birkaç diğer ayrıcalıklı Yahudi'ye gelince, onlar Bergen-Belsen'e gönderildiler ve Koretz, kurtuluşun hemen öncesinde tifüsten öldü.[66]

Selanik'teki eski Yahudi Mezarlığı, bazıları 15. yüzyıla kadar uzanan yüz binlerce mezarıyla yok edildi: Almanlar mezar taşlarını yol döşemesinde ve askerî birliklere yüzme havuzu yapımında kullandı; açılan alan, devasa bir üniversite yerleşkesinin kuruluşu için kullanıldı.[67] Nesiller süren Selanik Yahudilerinden arda kalanlara ne olduğunun hikâyesi hiçbir yerde anlatılmıyor.

IV

Almanlar için Yahudileri ölüme taşımak en sonuna kadar lojistik bir baş ağrısı olmayı sürdürdü; Yahudilerin bazıları için de bu tür nakiller hemen oracıkta ölüm demekti.

Hollanda, Belçika ve Fransa'da Yahudiler çoğunlukla Westerbork, Malines ya da Drancy'de (burada en önemli öncelik nakilleri doldurmak için yeterli sayıya ulaşılamamasıydı) toplanıyordu; bu milli toplanma noktalarına haftalık aralıklarla düzenli olarak özel trenler geliyordu. Ancak, böyle merkezi toplanma noktalarının bulunmadığı Reich'ta, Doğu'dan işçileri taşıyan *Russenzug* ("Rus treni") ana çıkış şehirlerinden birinde hazırlanıyor ve kendi Yahudi yükleriyle küçük şehirlerden gelen bağlantı trenlerinin zaman çizelgesine göre hareket günleri programlanıyordu. Bu durum Doğu'dan trenle-

63 *A.g.e.*, s. 272.

64 Ingrid Krüger-Bulcke ve Hans Georg Lehmann, *Aktien zur deutschen auswärtige Politik, 1918-1945, Ser. E, 1941-1945*, cilt 5 (Göttingen, 1978), s. 731 vd.

65 Mazower, *Salonika, City of Ghosts*, s. 407.

66 *A.g.e.*

67 *A.g.e.*, s. 397-99.

rin zamanında gelmemesine de bağlı olarak, kendi içinde karmaşık bir planlama gerektiriyordu.

Brest-Litovsk'tan Köln'e gelen ve Düsseldorf'tan Izbica'ya 1.000 Yahudi taşıması planlanan *Russenzug* henüz Brest'ten hareket etmediği için, diyordu Mart 1942 tarihli bir resmî Düsseldorf polis raporu, Rusya'dan Westphalia-Hemer'e gelen *Russenzug* RU 7340 ile değiştirildi. Tren, 22 Nisan 1942 saat 11.06'da Düsseldorf'tan harekete hazır olacaktı (titizlikle temizlenip bitten arındırıldıktan sonra, ayın yirmisinde ya da yirmi birinde Düsseldorf'a gelecekti); tipi belirlenemeyen yirmi vagonu vardı. Doğu trenlerinin çoğu farklı vagon tiplerine sahip olduğundan, sığır yükleme istasyonlarından yükleme mümkün olmamıştı.

Wuppertal'dan Derendorf'a yetmiş Yahudi'yi nakletmek için 14.39'da Steinbeck'ten hareket edecek ve 15.20'de Düsseldorf ana istasyona varacak olan Pz 286 yolcu trenine bir adet dört dingilli ya da iki adet iki dingilli vagon eklenecekti. Mönchen-Gladbach'tan 14.39'da hareket edecek ve Düsseldorf'a 15.29'da varacak olan Pz 2303 yolcu trenine eklenen iki vagonla Mönchen-Gladbach'tan yüz Yahudi nakledilecekti. Krefeld'deki 145 Yahudi için, 15.46'da Krefeld'den hareket edecek ve 17.19'da Düsseldorf'a varacak olan yolcu trenine iki adet dört dingilli yolcu vagonu ve bir yük vagonu eklenecekti. Yük vagonu, Izbica'ya hareket etmek üzere Krefeld yükleme istasyonundan istenmişti.

Essen'deki demiryolu yönetimi, yolcu vagonları ve bagaj için eklenmiş iki yük vagonu olan özel bir tren –Da 152– tahsis etmişti. Vagonlar Izbica'ya hareket etmek üzere Essen'e istenmişti. Yük vagonları mezbaha istasyonuna yönlendirilirken Da 152 özel treni ve Wuppertal, Krefeld ve Mönchen-Gladbach'tan gelen vagonlar Tussmannstadt peronuna yönlendirilmişti.[68] Tabii ki, Reich'ta bu tür problemler 1943 yılında hızla azaldı.

Hizmetleri karşılığında Reichbahn'a düzenli ödeme yapılması gerekiyordu. Her ne kadar kurbanların varlıkları sayesinde bu nakiller RSHA tarafından kolaylıkla karşılanıyor olsa da, bazen ödemenin hazır edilemediği ya da trenler farklı para birimi kullanan noktalardan hareket ettiği için karmaşık hesaplama sorunlarıyla karşılaşıldığı oluyordu.[69]

Ancak esas zorluk bu trenlerin bulunmasıydı. Mesela 1942 Haziran ayı başında Himmler'in yaveri SS Obergruppenführer Karl Wolff, Varşova'dan

68 Yay. haz. Henry Friedlander ve Sybil Milton, *Archives of the Holocaust: An International Collection of Selected Documents*, 22 cilt (New York, 1993), cilt 20, doc. 7, s. 17-18. "Da" adlandırması (Da 152) genellikle sürgün trenleri için kullanılıyordu. Büyük olasılıkla "*Durchgangaussiedler-[Zug]*" ("tahliye edilenler" transit treni) için bir kısaltmaydı. Bkz. Götz Aly, *Im Tunnel: Das kurze Leben der Marion Samuel 1931-1943* (Frankfurt am Main, 2004), s. 137.

69 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, 3 cilt (New Haven, Conn., 2003), cilt 2, s. 424 vd., özellikle 429.

günlük sürgünlerin sağlama alınabilmesi için, Ulaştırma Bakanlığı Devlet Sekreteri Dr. Theodor Ganzemüller'in kişisel olarak devreye girmesini talep etti. 27 Temmuz'da Ganzemüller, Wolff'a şu bilgiyi gönderdi: "22.07.'den beri her gün 5.000 Yahudi taşıyan bir tren Varşova'dan hareket edip Malkinia üzerinden Treblinka'ya gidiyor. Ayrıca, haftada iki kez, 5.000 Yahudi taşıyan bir tren Przemysl'den Belzec'e gidiyor. Gedob [Ostbahn Genel Direktörlüğü] Krakow'daki güvenlik servisi ile sürekli temas halinde."[70] Wolff'un 13 Ağustos tarihli mahut cevabı tarihe kazınacaktı: "28 Temmuz 1942 tarihli mektubunuz için Reichsführer SS adına kalpten teşekkürlerimi sunarım. Beyanınızdan, son on dört gün boyunca her gün, seçilmiş halka mensup 5.000 kişi taşıyan bir trenin Treblinka'ya gittiğini büyük bir memnuniyetle öğrenmiş bulunuyorum."[71]

Wolff'un Ganzemüller'den ricası –ve Himmler'in tekrar tekrar bizzat yardım talep etmesi– gettolarla "Aktion Reinhardt" kampları arasındaki mesafelerin kısalığı göz önüne alındığında, Genel Hükümet içindeki sürgünler açısından şaşırtıcıdır. 1942 yılında Reichsbahn günde toplam 30.000 tren seferi yaparken, aynı dönem boyunca Yahudileri ölüme taşıyan sadece günde iki *Sonderzüge* ("özel tren") seferi yapıldığı göz önüne alındığında durum daha da şaşırtıcıdır.[72] Yine de Wolff'un ve Himmler'in tedirginliği kısmen gerekçelendirilebilir. Reichsbahn, planlamalarında "özel trenlere" çok düşük bir öncelik vermektedir: "Yük trenleri için tahsis edilmiş boş hatlara veriliyorlar ya da ek yük taşıması olarak programlanıyorlar. Sonuçta, tüm diğer trafik aktıktan sonra ana hatta çıkmalarına izin veriliyor. Wehrmacht trenleri, teçhizat taşıyan askerî malzeme trenleri, kömür trenleri *Sonderzüge*'ye göre geçiş önceliğine sahipti. Bu durum, hayatta kalanların ve muhafızların anlattıkları anekdotlardaki, yan hatlarda ya da manevra istasyonlarında geçen uzun bekleme sürelerini açıklıyor. Ayrıca, trenlere eski, yıpranmış lokomotifler ve eski vagonlar tahsis edilmesi, düşük hızda yol almalarını ve onarım için sıkça durmalarının sebebi."[73]

Yine de, "özel trenler" genel trafik içinde çok küçük bir paya sahip olduğu için, zaman planlaması nihai olarak çıkabilecek neredeyse bütün sorunların çözümünü sağlıyordu. 26-28 Eylül 1942 tarihli, Ulaştırma Bakanlığı gö-

---

70 Aktarıldığı kaynak, yay. haz. Tatiana Berenstein, *Faschismus, Getto, Massenmord: Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkrieges* (Doğu Berlin, 1961), s. 321.

71 Yay. haz. Adalbert Rückerl, *NS-Prozesse. Nach 25 Jahren Strafverfolgung: Möglichkeiten, Grenzen, Ergebnisse* (Karlsruhe, 1971), s. 114 (aktarıldığı kaynak Yitzhak Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps* (Bloomington, IN, 1987), s. 51.

72 Alfred C. Mierzejewski, "A Public Enterprise in the Service of Mass Murder: The Deutsche Reichsbahn and the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies* 15, sayı 1 (İlkbahar 2001), s. 36.

73 *A.g.e.*

revlilerinin konferansına katılan Eichmann ya da Rolf Günther soruna son derece pozitif bir biçimde yaklaştılar. Önce, Genel Hükümet Yahudi nüfusunun imha kamplarına bölge bölge sürgünü için gerekli tren sayısı listelendikten sonra, hazırlanan protokolde tarafların genel güveni ifade ediliyordu: "Patates nakliyesinde yapılan azaltmayla, Krakow'daki Alman Demiryolları Direktörlüğü'nün hizmetine, özel tren servisi için yeterli sayıda vagon tahsisinin mümkün olacağı beklenmektedir. Böylelikle, yukarıdaki öneri sayesinde, talep edilen trenle nakliye mümkün olacak ve bu yılın planlaması tamamlanacaktır."[74]

Bu iyi niyetli yaklaşıma karşın Reichsführer 20 Ocak 1943'te yine Ganzemüller'den talepte bulunmak zorunda kaldı ve Doğu'da ve Batı'da iç güvenliğin sağlanması için Yahudi sürgünlerinin hızlandırılmasının büyük önem taşıdığını açıkladı: "Demiryolları üzerindeki aşırı baskıyı ve arkası kesilmeyen talepleri biliyorum. Yine de, kendi isteğimi iletmek zorundayım: Bana yardım ediniz ve daha çok tren tahsis ediniz."[75]

"Yük"ün kendisi ise fazlaca önemli bir soruna yol açmıyordu. Bazı olağan intihar vakaları ve trenlere binmeden önce ve yolculuk boyunca bazı kaçma girişimleri oluyordu. Örneğin, 23 Nisan 1942'de, Krefeld Gestapo, 22 Nisan'da sürgünü planlanan Yahudiler arasından Julius Israel Meier, Augusta Sara Meier, Else Sara Frankenberg ve Elisabeth Sara Frank'ın, ilk üçü intihar ettiği ve dördüncüsü de ortadan kaybolduğu için tahliye edilemediklerini Düsseldorf'a bildirdi.[76]

Tüm sürgün süreci boyunca trenlerde muhafızlar ve yolcular arasında çıkan herhangi bir kavga kaydı yok. Sürgünler sırasında ölüme ise sıklıkla rastlanıyor; bitkinlik, susuzluk, boğulma vb. Bu ölümler usulüne uygun olarak açıklanmış ve rapor edilmiş. Mesela, 13 Nisan 1943'te polis memuru Karl, Skopje'den (Makedonya) Treblinka'ya yapılan bir nakli şöyle rapor ediyor: "29 Mart saat 6.00'da, eski tütün deposunda, 2.404 Yahudi'nin yük trenine bindirilmesine başlandı. Bindirme işlemi saat 12.00'de tamamlandı ve tren 12.30'da hareket etti. Tren Arnavutluk topraklarından geçti. Varış noktası olan Treblinka'ya (kampa) 5 Nisan 1943 saat 7.00'de ulaşıldı. ... Aynı gün, saat 9.00-11.00 arası tren boşaltıldı. Olaylar: Beş Yahudi yolculuk sı-

74 Nuremberg doc. PS-3688 (aktarıldığı kaynak Arad, *Belzec*, s. 52).

75 Berenstein, *Faschismus, Getto, Massenmord*, s. 346.

76 Friedlander ve Milton, Archives of the Holocaust, cilt 20, doc. 8. Bu arada, mesele 26 Mayıs'ta resmen kapandı. O gün, Düsseldorf'taki Regierungspräsident, Izbica'ya hareket etmeden önce intihar eden Krefeld'den Elsa Sara Frankenberg, Julius Israel Meier ve Augusta Sara Meier'in tüm mülklerinin Reich'a aktarıldığını Gestapo'ya bildirdi. İlgili hüküm 15 Mayıs 1942 tarihli *Deutsche Reichsanzeiger und Preussische Staatsanzeiger* sayı 112'de yayınlandı. *A.g.e.*, cilt 20, doc. 10.

rasında öldü. 30 Mart gecesi – yetmiş yaşında yaşlı bir kadın, 31 Mart gecesi – seksen beş yaşında yaşlı bir adam; 3 Nisan'da – doksan üç yaşında yaşlı bir kadın ve altı aylık bir bebek. 4 Nisan'da doksan dokuz yaşında yaşlı bir kadın. Nakil listesi: Teslim alınan 2.404 –5 eksik– Treblinka'ya teslim edilen: 2.399."[77]

1941 yılı sonunda Oskar Rosenfeld'in Prag'dan Lodz'a yolculuğu görece kolay olmuştu.[78] Genel olarak Batı Avrupa'dan, İtalya'dan ve hatta Almanya'dan yolculuk, Doğu Avrupa'nın kendi içindeki ya da Balkanlar'dan Auschwitz veya Treblinka'ya yapılan yolculuklara kıyasla daha az ölümcüldü. Daha sonra da söz edeceğimiz İtalyan yazar Primo Levi, Modena yakınlarında bulunan Fossoli di Carpi'deki toplama kampından, 1944 yılı başında Auschwitz'e yaptığı yolculuğu kısaca aktarıyordu:

"Tedirgin uykumuz genellikle gürültülü ve anlamsız tartışmalarla, beddualarla, kötü niyetli veya kaçınılmaz temasları önlemeye yönelik, rastgele savrulan tekme ve darbelerle bölünüyordu. Daha sonra birisi bir mum yakıyordu ve kederle titreşen ışığında, belli belirsiz bir çalkalanma, zeminde uzanan, karmaşık ve kesintisiz, bitkin ve sıkıntılı, ani kasılmalarla yükselen ve hızla yeniden dermansız kalan bir insan yığını görülüyordu."[79] Levi değişen manzarayı, önce Avusturya'dan, sonra Çekoslovakya'dan ve nihayet Polonya'dan ardı ardına geçilen şehirlerin isimlerini anıyordu: "Konvoy son kez durdu, gecenin sessizliğinde, ıssız karanlık bir düzlüğün ortasında."[80] Varmışlardı.

Birçok sürgüne kıyasla Levi'ninki lüks bir yolculuktu. Yük vagonlarında havalandırma delikleri genellikle azdı ve su da son derece yetersizdi. Ruth Klüger'in anlattığı, Haziran 1944'te Theresienstadt'tan Auschwitz'e giden görece ayrıcalıklı nakil bile, daha yaygın seyahat koşulları hakkında bir fikir verebilir: "Kapılar kilitlenmişti ve pencere vazifesi gören küçük bir dikdörtgenden hava giriyordu. Vagonun arka kısmında belki bir dikdörtgen daha vardı fakat oraya valizler konulmuştu. Bu ayrıcalıklı noktada [hava giren dikdörtgen] tek bir kişi durabiliyordu ve oradan ayrılmaya da niyeti yoktu. Daha doğrusu, dirseklerini kullanmayı çok iyi bilen birisiydi. Çok kalabalıktık. ... Kısa süre sonra, aynı yerde durmak zorunda kalan insanlardan yayılan çeşitli kokular vagonda leş gibi bir havaya sebep oldu. Tren durdu, mevsim yazdı ve ısı yükseldi. Durgun hava, ter, dışkı ve idrar kokuyordu. İçeride bir panik havası hâkimdi."[81]

77 Tercüme edildiği ve aktarıldığı kaynak Arad, *Belzec*, s. 145.

78 Oskar Rosenfeld, *In the Beginning Was the Ghetto: Notebooks from Lodz*, yay. haz. Hanno Loewy (Evanston, IL, 2002), s. 11-12.

79 Primo Levi, *Survival in Auschwitz: The Nazi Assault on Humanity* (New York, 1958; yeniden basım 1996), s. 18.

80 *A.g.e.*

81 Ruth Kluger, *Still Alive: A Holocaust Girlhood Remembered* (New York, 2001), s. 91-92.

Tüm bunlar yine de barışçıldı. Vagon başına birkaç fazla yolcu düşen durumlarda her şey değişti. Sadece birkaç hafta sonra, Temmuz 1944'te Starachowice işçi kampından Auschwitz'e yapılan çok kısa yolculuk (140 mil) farklı gelişti. Hayatta kalan sürgünlere göre, Kızıl Ordu yaklaşırken, Starachowice polis şefinin talimatıyla tren acımasızca doldurulmuştu. Her bir yük vagonuna 75'er kadın, her bir vagona da 100-150 arası erkek tıkıştırılmıştı.[82] Yolculuk 36 saat sürdü. Kısa süre sonra erkek vagonlarında su ve hava için kavga çıktı. "Yolculuğun başında on dokuz yaşındaki Ruben Z. küçük pencerenin yanında yer bulduğu için 'çok şanslıydı.' Çaresizce pencereye yaklaşmaya çalışan insanlardan birkaç darbe aldı ve sonunda iteklenerek yerini kaybetti. Sersemlediği ve zayıf düştüğü için sonrasına dair tek hatırladığı, Birkenau'ya vardıklarından on beş kişinin ölmüş olduğuydu."[83] Bir vagonda 27 kişi ölmüştü; bir diğerinde ise 30 ölü vardı.[84]

Trende ölenlerin hepsi boğularak ölmemişti. Aralarında kamp polis müdürü Wilczek ve Rubenstein isimli birinin de bulunduğu Starachowice Yahudi Konseyi ve Yahudi polisine mensup 20 kişi, Majdanek'ten yakın zamanda nakledilmiş bir grup tarafından boğazlanarak öldürülmüştü.[85] Aynı vagonda bulunan Henry G. ve birçok diğer kişi olanları görmüştü: Hava için mücadele, çoğu genç ve güçlü olan "Lublinliler" ile Starachowice'nin ileri gelenleri arasında bir ölüm kalım kavgasına dönüşmüştü. Henry G. Birkenau'ya vardığında bir ceset yığınının üzerinde oturuyordu.[86]

Sürgünlerin nakli Almanlar için "Nihai Çözüm"ün omurgasını oluştururken Yahudiler için diğer bir ölüm tuzağıydı ve köle işgücüne giderek artan talep, katiller açısından temel bir çözümsüzlüğe yol açıyordu. Genel Hükümet'teki Yahudilerin büyük çoğunluğunun topyekûn katli tabii ki söz konusu değildi ve tüm kıta ölçeğinde yok etme faaliyeti hızla ilerliyordu. Tartışma esas olarak, hem Wehrmacht'ın hem de bizzat SS'in, özellikle Lublin bölgesindeki büyük sınaî projelerinde Yahudi nitelikli işgücü kullanımından kaynaklanıyordu. Ancak, diğer yandan, Hem Hitler hem de Himmler için Yahudi işçilerin hayatta kalmasının yaratacağı güvenlik riski, 1943 yılında da ağır basan bir zorunluluk olmaya devam etti.

Wehrmacht, 18 Eylül 1942 tarihli ve Genel Hükümet Alman Kuvvetleri Komutanı General Kurt von Gienanth'ın yazdığı memorandumla görüşlerini güç-

82 Christopher R. Browning, *Collected Memories: Holocaust History and Postwar Testimony* (Madison, WI, 2003), s. 75.

83 *A.g.e.*, s. 76.

84 *A.g.e.*, s. 76-77.

85 *A.g.e.*, s. 78 vd.

86 *A.g.e.*, s. 81.

lü bir biçimde ortaya koydu. Gienanth, Yahudi nitelikli işgücünün hayati rolünü ve onların yok edilmesinin yaratacağı tahribatı tüm ayrıntılarıyla açıkladı. Vardığı sonuç açıktı: "Askerî önemi olan işler zarar görecekse, yerlerini alacak olanlar eğitilmeden Yahudilerden vazgeçilemez, daha sonra adım adım ilerlenmelidir. ... Genel politika, askerî öneme sahip işler aksatılmadan, Yahudilerin iş hayatından mümkün en kısa sürede uzaklaştırılmasıdır."[87]

Himmler 9 Ekim'de yanıt verdi. Reichsführer'in yanıtı tavizsiz hatta tehditkârdı. Genel tepkisini güçlendirmek için Gienanth'ın savlarına tek tek yanıt vermiyor ama Hitler'in kararını hatırlatıyordu:

> "Fiilen terzilik, kürkçülük ve ayakkabı imalathanelerinde istihdam edilen bahse konu teçhizat işçilerinin toplama kamplarına götürülmesi için talimat verdim. ... Wehrmacht siparişlerini bize gönderecek ve ihtiyaç duyulan giysilerin kesintisiz teslimatını biz garanti edeceğiz. Ancak, silahlanma ihtiyacı iddiasıyla bu hamleye karşı çıkacak olan ama gerçekte Yahudileri ve kendi ticari faaliyetlerini koruma hedefi güdenlere karşı acımasız adımlar atılması için talimatlar yayınladım.
>
> Gerçek savaş sanayinde, mesela silah atölyelerinde çalışan Yahudiler kademeli olarak uzaklaştırılacaklar. Birinci aşama olarak, fabrikalarda ayrı salonlarda toplanacaklar. Sürecin ikinci aşamasında, bu ayrı salonlardaki çalışma grupları birleştirilecek. ... Böylelikle, Genel Hükümet'te birkaç kapalı toplama kampı sanayine sahip olacağız.
>
> Çabamız Yahudi işgücünü Polonyalılarla değiştirmek ve bu Yahudi toplama kampı işletmelerinin çoğunu bir araya toplamaktır – eğer mümkün olursa Genel Hükümet'in doğusunda. Ancak, Führer'in isteği doğrultusunda, Yahudiler bir gün orada da ortadan kaldırılmalıdır."[88]

Himmler cevabında, "Genel Hükümet'in doğusunda yer alacak olan toplama kampı işletmelerinde" köle gibi çalıştırılacak olan nitelikli Yahudi işgücünün denetimi konusundaki hırsını da gizlemiyordu. Orada, Pohl'un (ve Himmler'in) talimatlarına göre Globocnik tarafından, SS işletmelerinin (*Deutsche Wirtschaffsbetriebe*, ya da DWB) genel çerçevesi dâhilinde yeni bir şirket, *Ostindustrie* Gmbh (ya da OSTI) kuruldu. Yahudi köle işgücü zaten mevcut olan ve yeni kurulan SS atölyelerinde çalışacaklardı ve tüm bu girişim "Aktion Reinhardt" kamplarında katledilen kurbanların varlıklarıyla finanse edilecekti.[89]

---

87 Yay. haz. Yitzhak Arad, Yisrael Gutman ve Abraham Margaliot, *Documents on the Holocaust: Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland and the Soviet Union* (Kudüs, 1981), s. 287 vd.

88 *A.g.e.*, s. 289-90.

89 Bu planların çeşitli yönleri ile ilgili olarak bkz. Allen, *The Business of Genocide: The SS, Slave Labor and the Concentration Camps*, s. 245 vd.

Fakat çok kısa bir süre sonra, bu planlar askıya alındı ve OSTI, Himmler'in dikkatini çeken kaygı verici işaretler nedeniyle iptal edildi: Nisan 1943 tarihli Varşova gettosu ayaklanması, birkaç ay sonra bunu izleyen Treblinka ve Sobibor ayaklanmaları ve Kızıl Ordu'nun hızla eski Polonya'ya ilerlemesi. Böylece, getto ayaklanmasının hemen ardından Reichsführer, daha fazla Yahudi tehdidinin önünü almak üzere "tümüyle imha" politikasına geri döndü. 10 Mayıs 1943'te düzenlenen toplantıda yakın hedeflerini yeniden dile getirdi: "Genel Hükümet'te geride kalan yaklaşık 300.000 Yahudi'nin tahliyesini durdurmayacağım hatta ivedilikle uygulayacağım. Yahudi tahliyelerinin gerçekleştirildiği sırada meydana gelen ayaklanmadan [Varşova ayaklanmasına açık bir gönderme] bağımsız olarak, bu tahliyenin başarıyla tamamlanması bölgenin tümüyle yatışmasının asli koşuludur."[90] İki gün sonra RKFDV Kurmay Başkanı Obergruffenführer Ulrich Greifelt muhtemelen aynı toplantıya gönderme yaparak şöyle diyordu: "Genel Hükümet'te öncelikli görev geride kalan 300.000-400.000 Yahudi'nin tahliyesidir."[91]

Genel Hükümet'te, olası Sovyet partizanları ya da Polonya yer altı örgütleriyle eşgüdümlü olarak silahlı Yahudi eylemlerinden Himmler'in duyduğu korkuyu, öncelikle silah sanayinin ihtiyaçları için kaygılanan yerel yönetim pek ciddiye almıyordu. 31 Mayıs'ta Krakow'da düzenlenen üst düzey toplantıda fikir ayrılıkları su yüzüne çıktı. Frank'ın bölgesinde devlet sekreterliğine yükseltilen HSSPF [Üst SS ve Polis Lideri] Krüger beklenmedik bir duruş sergiledi: "Yahudilerin ortadan kaldırılması" diyordu, "şüphesiz genel durumun yatışmasını sağladı. Polis için bu en zor ve nahoş görevlerden biriydi fakat Avrupa'nın çıkarınaydı. ... Yakın zamanda, [Krüger] bir kez daha Yahudilerin en kısa zamanda ortadan kaldırılması talimatını almıştı [*Er habe neulich erst wieder den Befehl erhalten inganz kurzer zeit die Entjudung durchzuführen*]. Yahudilerin silah sanayinden ve savaş ekonomisine yönelik çalışan şirketlerden çıkarılması gerekiyordu. ... Reichsführer bu Yahudilerin istihdamına son verilmesini istiyordu. Krüger konuyu Korgeneral Schindler [General Gienanth'ın komutasındaki OKW'de silahlanma müfettişi] ile görüştü ve sonuçta, Reichsführer'in isteğinin yerine getirilemeyeceğini düşündü. Yahudi işçiler arasında uzmanlar, hassas mekanik teknisyenleri ve diğer nitelikli zanaatkârlar vardı ve mevcut durumda kolaylıkla Polonyalılar ile değiştirilemezlerdi." Bu Yahudilerin niteliklerinden ve fiziksel dayanıklılıklarından biraz daha söz ettikten sonra, Krüger durumu Himmler'e anlatması ve onu ikna etmesi için Kaltenbrunner'le konuşacağını söyledi.[92] Ancak, göreceğimiz gibi, bu çabalar hiçbir işe yaramayacaktı.

---

90 Berenstein, *Faschismus, Getto, Massenmord*, s. 354-55.

91 *A.g.e.*, s. 356.

92 Hans Frank, *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939-1945*, yay. haz. Werner Präg ve Wolfgang Jacobmeyer (Stuttgart, 1975), s. 681-82.

V

12 yıllık Üçüncü Reich dönemi boyunca, Yahudi mülklerinin yağmalanması kritik bir öneme sahipti. Anti-Yahudi kampanyanın en kolay anlaşılan ve en yaygın biçimde benimsenen unsuruydu ve gerek görüldüğünde en basit ideolojik ilkelerle açıklanabiliyordu. Ancak, yağmacılık bile her adımda beklenmedik sorunlarla karşılaşıyordu, özellikle de imha yıllarında. Öyle ki, korkunç tehditlere rağmen ve Reich finans kurumları ve SS bürokrasisi küçük ya da büyük bütün operasyonları kendi ellerinde tutmaya çalıştıkları hâlde, hırsızlık ve yolsuzluk, son aşamaya kadar, tüm denetimlerden sıyrıldı.[93]

Yerinde, yerel ölüm tesislerinde, sürecin işleyişi basitti. Kurbanlar, örnek verecek olursak, Ponar'da öldürülmek üzere olan Vilnalı Yahudi grupları, kıymetli eşyalarını operasyondan sorumlu SD görevlisine veriyorlardı; öldürmelerin ardından, komando mensupları öldürülenlerin eşyalarını bir kez daha araştırıyordu ve teslim edilmemiş herhangi bir kıymetli eşyanın cezası ölümdü.[94] Gizlenmekte olan Yahudilerin ya da ilgili tüm suçların ihbarı ödüllendiriliyordu. Böylesi bir talih kuşu Riga'da Frau Meyer'in başına kondu: Yahudi mallarını alıkoyduğu için bir komşusunu ihbar etmenin karşılığında, altın zincir bir gerdanlığı ölü fiyatına almasına izin verildi.[95]

Büyük operasyonlar tabii ki Reich başkentinde toplanıyordu. Berlin'de tüm altınlar (cesetlerin ağzından sökülen altın dişler de dâhil) Degussa tarafından genellikle hemen eritiliyor ve diğer kaynaklardan gelenler ile birleştirilerek Reichsbank için külçe altına dönüştürülüyordu.[96] Eğer olduğu haliyle değeri eritilmiş maden olarak değerinden daha yüksek değilse, genellikle tüm madenler eritiliyordu. Tarihçi Michael MacQueen'e göre en değerli kalemler, Maliye Bakanlığı'nın ya da SS'in güvendiği birkaç kuyumcuya teslim ediliyor ve işgal edilmiş ya da tarafsız ülkelerde, Alman savaş sanayi için elzem olan sanayi elması ile takas ediliyordu. Uzun süredir bu işi yapan ve esas olarak İsviçreli tüccarlarla çalışan bu tür bir aracının faaliyetleri bütünü düşünüldüğünde, Bern'deki yetkililerin, Müttefiklerin savaş hali ekonomik yaptırımlarına rağmen, süregiden ticari alışverişten ve Reich'a düzenli olarak sanayi elması gönderildiğinden haberdar olduğu anlaşılıyordu.[97]

---

93 Her bir çalınan mal kategorisi için, genellikle Maliye Bakanlığı'nın yayınladığı ve uyguladığı kesin resmî kararlar gerekiyordu. Öncelikle bkz. Michael MacQueen, "The Conversion of Looted Assets to Run the German War Machine", *Holocaust and Genocide Studies* 18, sayı 1 (İlkbahar 2004), s. 31.

94 *A.g.e.*, s. 30.

95 *A.g.e.*, s. 31.

96 Degussa'nın ilişkisi ile ilgili olarak bkz. Peter Hayes, *From Cooperation to Complicity: Degussa in the Third Reich* (Cambridge, Ma, 2004).

97 MacQueen, "The Conversion of Looted Assets to Run the German War Machine", s. 34 vd.

1942 ortalarından itibaren, "Aktion Reinhardt"ın büyük ölüm merkezlerinde ve Auschwitz-Birkenau'da toplanan kurbanlara ait eşyalar yüksek bir meblağ oluşturuyordu. 1942 Ağustos ayı başında, WVHA ile Reich merkezi finans ve ekonomi kuruluşları arasındaki müzakerelerin sonucu olarak varılan anlaşmaya göre, ganimetler Pohl'un merkez ofisi tarafından toplanacak ve tasnif edilecekti. Himmler HSSPF'yi karardan haberdar etti ve Pohl'u yeni görevine resmen atadı. Birkaç hafta içinde, 26 Eylül'de, Pohl'un yardımcısı SS Brigadeführer August Frank, kıymetli taşlardan, "yorgan, şemsiye ve çocuk arabalarına", "altın çerçeveli gözlüklere", "kadın iç çamaşırlarına", "tıraş takımlarına, cep çakılarına, makaslara" kadar, kamplardan toplanan Yahudi ganimetlerinin kullanım ve dağıtımını düzenleyen ilk ana esasları duyurdu. Fiyatları WVHA belirledi: "Kullanılmış pantolon – 3 Mark; yün ceket – 6 Mark." Son uyarı çok önemliydi: "Gönderilmeden önce giysilerdeki Yahudi yıldızlarının söküldüğünden emin olunuz. Gönderilecek eşyalarda gizlenmiş ya da dikilmiş kıymetli eşyaların çıkarılıp çıkarılmadığını dikkatle kontrol ediniz."[98]

Reichsbank'a aktarılacak kalemler konusunda Pohl, SS Hauptsturmführer Bruno Melmer'i operasyondan doğrudan sorumlu tayin etti. Kamplardan gelen ilk kıymetli varlıklar 26 Ağustos'ta "Melmer hesabına" yatırılırken, tüm kıymetli metaller, döviz, kuyum vb. Albert Thoms'un Reichsbank'daki kıymetli madenler bölümüne teslim edildi.[99]

Tüm kıtada, Yahudi mobilya ve ev eşyaları, daha önce de gördüğümüz gibi, Rosenberg'in kurumunun alanına giriyordu. Muhtemelen 1942 sonbaharı sonunda, Rosenberg'in ofisinden yazılmış ancak tarihsiz bir not, dağıtım sürecine dair kısa ve öz bir genel bakış sunuyordu. Mobilyaların bir kısmı, doğu topraklarında bulunan Rosenberg'in bakanlık temsilciliklerine dağılırken, ganimetlerin çoğu Reich nüfusuna dağıtıldı ya da açık artırmayla satıldı. 31 Ekim 1942'de Führer, Reich Bakanı Alfred Rosenberg'in, Reich'daki bombalamalardan zarar görmüş kişilere öncelik verilmesi önerisini kabul etti ve projenin uygulanmasında Batı Ofisi'ne her tür desteğin verilmesi ve nakliyatın Wehrmacht'a ait yük kategorisinde yapılması talimatını verdi.

> "Şu ana kadar, boş nakliyat kotaları kullanılarak, işgal edilmiş Batı topraklarından 144.809 metreküp ev eşyası çıkarılmıştır... Malzemenin bir kısmı şu Alman şehirlerine teslim edilmiştir: Oberhausen, Bottrop, Recklinghausen, Münster, Düsseldorf, Cologne, Osnabrück, Hamburg, Lübeck, Rostock ve Karlsruhe."[100]

98 Nuremberg doc. NO-724, aktarıldığı kaynak Rückerl, *NS-Prozesse*, s. 109-11.

99 Bu ayrıntılar konusunda bkz. Bertrand Perz ve Thomas Sandkühler, "Auschwitz und die 'Aktion Reinhardt' 1942-1945: Judenmord und Raubpraxis in neuer Sicht", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 5, sayı 26 (1999), s. 291.

100 Notun yer aldığı kaynak, Nuremberg doc. NG-3058, *The Ministries Case*, s. 201-4. Bu ganimetlerin çoğu, Frank Bajohr'un anlattığı Judenmärkte'ye (Yahudi pazarı) bir biçimde ulaşıyor ol-

Esas olarak kamplardan gelen (Pohl'un, Globocnik'in ve Greiser'in bölgelerinden) çok büyük sayıdaki malzemenin, Alman kurum ya da pazarlarına gönderilmeden önce onarılması gerekiyordu; giysiler özel bir dikkatle elden geçiriliyordu: Önce de gördüğümüz gibi, yıldızlar çıkarılmalıydı; kan ve diğer vücut kirleri temizlenmeliydi; olağan yıpranma, mümkün olduğu ölçüde SS giysi atölyelerinde titizlikle gideriliyordu. Hangi kalemlerin onarılıp onarılamayacağına kimin karar verdiği ya da hasar oranının değerlendirme yetkisine kimin sahip olduğu bilinmiyor. On binlerce yıpranmış çorap Reich'daki satış mağazalarına gönderiliyor olamaz. Bu sorun, 1942 ilkbaharı sonuna yakın bir tarihte, Auschwitz krematoryumlarının birinde gerçekleşen, Filip Müller'in aktardığı bir vakayla su yüzüne çıkmış ancak yanıtsız kalmıştır.

Kendisi de bir Slovak Yahudisi olan Müller, Nisan 1942'de Auschwitz'e geldi. Çok yakın bir zamanda *Sonderkommando*'ya transfer edilmişti (bu konu ileride ele alınacaktır): Denilebilir ki bu onun, SS Unterscharführer Stark'ın gözetimi altında, başlangıç göreviydi. Bu aylar boyunca yaygın olduğu üzere, bir grup Slovak Yahudi'si giysileri çıkarılmadan gazlanmışlardı. Stark, "cesetleri soy!" diye Müller'e bağırarak onu itti. Müller "önümde bir kadın cesedi yatıyordu," diye anlatıyordu. "Ellerime hâkim olamayarak ve zangır zangır titreyerek çoraplarını çıkarmaya başladım. Hayatımda ilk kez ölü bir bedene dokunuyordum. Henüz soğumamıştı. Çorabı bacaklarından aşağı doğru çekerken yırtıldı. İzlemekte olan Stark, bana bir kez daha vururken şöyle kükrüyordu: 'Sen ne yaptığını zannediyorsun? Dikkat et ve elini çabuk tut! Bunlar tekrar kullanılacak!' Bize doğru yöntemi göstermek için kendisi diğer bir kadın cesedinin çoraplarını çıkartmaya başladı. Fakat o da küçük bir yırtığa yol açmadan çıkarmayı başaramadı."[101]

Hamburg ayrıntılı olarak incelenmiştir. 1942 yılında, sadece Hamburg'a, Hollandalı Yahudilerden yağmalanan kırk beş gemi dolusu malzeme geldi; bu malzemenin net ağırlığı 27.227 tondu. Liman açık artırmalarından, yaklaşık yüz bin şehir sakini bu çalıntı mallardan aldı. Görgü tanığı bir kadına göre, "sıradan ev kadınları... birdenbire kürk mantolar giymeye, kahve ve mücevher alıp satmaya başladılar, limandan alınma, Hollanda'dan, Fransa'dan antik mobilya ve halıları vardı."[102]

1943 yılı boyunca yağmalanmış Yahudi varlıklarına değer biçilmesi ve dö-

malıdır. Frank Bajohr, *"Arisierung" in Hamburg: Die Verdrängung der jüdischen Unternehmer 1933-1945* (Hamburg, 1997) ve özellikle, Bajohr, "The Beneficiaries of 'Aryanization': Hamburg as a Case Study", *Yad Vashem Studies* 26 (1998), s. 198 vd.

101 Filip Müller, *Eyewitness Auschwitz: Three Years in the Gas Chambers* (Chicago, 1999), s. 12.

102 Bu özel ayrıntılar konusunda bkz. Götz Aly, "Arisierung: Enteignung: Was geschah mit den Besitztümern der ermodeten Juden Europas? Zur Ökonomie der Nazis", *Die Zeit* 47 (2002), s. 47.

kümlerinin çıkarılması sistemin her seviyesinde sıklıkla yapıldı. 15 Aralık 1943 tarihine kadar, "Aktion Reinhardt" süresince el konulan "Yahudi eşyalarının" toplam değeri, Lublin'deki operasyon merkezinin tahminine göre 178.745.960.59 Mark idi. SS Sturmbannführer Georg Wippern'in imzasını taşıyan bu resmî tahmin 5 Ocak 1944'te, Globockik'in yeni görevlendirildiği Trieste'deki karargâhından WVHA'ya gönderildi.[103] Bu yazı, Himmler'in hem Krüger hem de Pohl'a 15 Ocak 1943'te gönderdiği bir mesajın gecikmiş bir devamı gibiydi: Reichsführer'in uyarısı, "Varşova ziyaretim sırasında," diye başlıyor ve devam ediyordu, "Yahudilerden, yani göç eden Yahudilerden devralınan materyal ve malların bulunduğu depoları teftiş ettim.

Her bir tekil kategoriyle ilgili olarak, SS Obergruppenführer Pohl'den Ekonomi Bakanı ile yazılı bir anlaşma hazırlanmasını rica ediyorum; ister, orada binlercesi –hatta belki de milyonlarcası– bulunan ve kullanılmak üzere Alman saat üreticilerine dağıtılabilecek olan saat camları olsun ister torna tezgâhları." Birkaç örneğe daha değindikten sonra Himmler uyarıyordu: "Her şeyi hesaba katarak, kesin rakamlara ulaşamayacağımızı düşünüyorum." Diğer bazı talimatların ardından ekliyordu: "Obergruppenführer Pohl'den, bu meseleyi en küçük ayrıntısına kadar açıklığa kavuşturmasını talep ediyorum zira şimdi varılacak tam isabetli rakamlar bizi gelecekteki kırgınlıklardan koruyacaktır." Üç hafta sonra Pohl, Lublin ve Auschwitz'den toplanan tekstil malzemelerinin ayrıntılı bir dökümünü gönderdi: Bu malzemeler 825 yük vagonunu doldurmuştu.[104]

Avrupa'nın Yahudi kurbanlarına ait varlıkların yağmalanması ve gaspının kesin bir değerlendirmesi yapılamazdı. Kıta ölçeğinde, öncelikle Almanlar tarafından planlanıp uygulanırken, Amsterdam ya da Kovno'da, Varşova'da ya da Paris'te, yerel yöneticilere, polise, komşulara ve hatta oradan geçmekte olanlara kadar yayılmıştı. Kişisel ölçekte şantajcıların "yemlenmesini", rüşvet dağıtımını ya da "ceza" ödemelerini ihtiva ediyordu ama aynı zamanda devasa bir kolektif boyutu da vardı. Evlerin zorla ele geçirilmesini, ev eşyalarının, mobilyaların, sanat eserlerinin, kitapların, giysilerin, iç çamaşırlarının, yatak takımlarının yağmalanmasını da kapsıyordu; banka hesaplarına, sigorta poliçelerine el konulmasını, marketlerin ya da sınaî ve ticari işletmelerin dolandırılmasını, cesetlerin soyulmasını (peruk, altın diş, küpe, evlilik yüzüğü, saat, yapay uzuvlar, dolmakalemler, gözlükler), kısacası, kullanılabilir, takas edilebilir veya satılabilir he şeye saldırmayı ifade ediyordu. Köle işgücünü, ölümcül tıbbi deneyleri, zorla fahişeliği, ücret, emekli maaşı ve ak-

103 Berenstein, *Faschismus, Getto, Massenmord*, s. 421-22.

104 Yay. haz. Tatiana Berenstein, *Faschismus, Getto, Massenmord: Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkrieges* (Doğu Berlin, 1961), s. 412-13.

la gelebilecek her tür gelirin kaybını –ve milyonlarca insan için– yaşamın yitirilmesini içeriyordu. Ve cesetleri soyarken yırtılan çorapları.

1 Temmuz 1943'te, Reich Vatandaşlık Kanunu On Üçüncü Yasa, içişleri, maliye ve adalet bakanları tarafından imzalandı. Madde 2, paragraf 1 şöyleydi: "Bir Yahudi'ye ait mülkler, ölümünün ardından Reich tarafından kamulaştırılır."[105]

VI

1942 yaz başından itibaren, Auschwitz II-Birkenau, kademeli olarak zaman zaman imha faaliyetlerinin gerçekleştiği bir köle işgücü kampından, düzenli sürgün akışı sayesinde kolayca gözden çıkarılabilecek köle işgücü seçimini olanaklı kılan bir imha kampına dönüştü. 1943 yılı boyunca, merkez ve uydu kamplarıyla Auschwitz tesisi fazlasıyla büyüdü: Burada kalanların sayısı 1944 yılı başında 30.000'den 80.000'e çıkmıştı ve eş zamanlı olarak, tesislerin ve madenlerin civarlarına, hatta tarımsal istasyon mahallerine, onlarca uydu kamp (1944'te yaklaşık elli taneydi) kuruldu. 1943'te Birkenau'da bir kadın kampı, Çingene "aile kampı" ve Theresienstadt Yahudileri "aile kampı" kuruldu (her iki "aile kampı" sakinleri daha sonra imha edildi). 15 Eylül 1942'de Speer, binaların ve ölüm tesislerinin hızla geliştirilebilmesi için 13,7 milyon Mark tahsis edilmesine izin vermişti.[106]

Daha önce gördüğümüz gibi, Auschwitz Ana Kamp'ta (Auschwitz I) ilk gazlama, dönüştürülmüş morgda gerçekleşti. Daha sonra Birkenau'de, önce "kırmızı ev"de (Depo I) ve sonra da "beyaz ev"de (Depo II) geçici gaz odaları kuruldu. Belli bir gecikmeyle, başlangıçta ana kamp için sipariş edilmiş ve teknik olarak daha gelişkin olan Krematoryum II, Birkenau'da kuruldu. Bunu Krematoryum III, IV ve V izledi. Ana kamptaki gaz odası kapatıldıktan sonra, hepsi Birkenau'da yer alan tertibatlar I'den IV'e kadar yeniden numaralandırıldı.[107] Bu gaz odaları 1943 yılında faaliyete geçti.[108] Krematoryum VI ve VII de resmen planlandı ancak hiçbir zaman kurulmadı. Eğer kurulsalardı, Depo II destek birim olarak yeniden faaliyete geçirildiği hâlde, sis-

105 Yay. haz. Joseph Walk, *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat: Eine Sammlung der gesetzlichen Massnahmen und Richtlinien, Inhalt und Bedeutung* (Heidelberg, 1981), s. 399.

106 Perz ve Sandkühler, "Auschwitz und die 'Aktion Reinhardt' 1942-1945: Judenmord und Raubpraxis in neuer Sicht", s. 292.

107 Bkz. Raul Hilberg, "Auschwitz", Laqueur ve Baumel, *The Holocaust Encyclopedia* (New Haven, 2001), s. 37.

108 Wolfgang Sofsky'nin hesaplamalarına göre, Depo I'in gazlama kapasitesi 800 kişi, Depo II'nin 1.200 kişi, krematoryum II, III, IV ve V'in her birinin 3.000 kişiydi. Bkz. Wolfgang Sofsky, *The Order of Terror: The Concencration Camp* (Princeton, 1997), s. 263.

temin öldürme kapasitesinin en üst noktaya çıkarıldığı ve yüz binlerce Macar Yahudi'sinin birkaç hafta içinde gazlandığı 1944 ilkbaharı sonunda mutlaka faydaları olurdu.

Birkenau'daki yeni gazlama tesislerinin kuruluşuna nezaret ederek, Auschwitz'in Nazi sisteminin merkez imha kampına dönüşümünde planlayıcılık rolünü herkesten fazla üstlenen adam, Pohl'un inşa şefi Hans Kammler'di. Tarihçi Michael Thad Allen, "Kammler'de" diyordu, "teknolojik beceri ve aşırı Nazi fanatizmi bir arada. ... Parlaklığı, mühendislikteki ustalığı, örgütsel dehası ve Nasyonal Sosyalizm'e tutkusu nedeniyle SS mensupları Kammler'in kusursuzluğuna saygı duyuyordu."[109] Speer'in sözleriyle, "onun bir gün Himmler'in en acımasız ve vahşi adamı olacağını hiç kimse kestiremezdi."[110] Üçüncü Reich'ın Kammlerleri, orta ve son evreleri boyunca "Nihai Çözüm"ün teknolojik idarecileri oldular. Daha önce de vurgulandığı gibi, onların ideolojik fanatizmleri, giderek artan zorluklara rağmen sistemin işlemeye devam etmesi için hayati önemdeydi.

29 Ocak 1943'te, Auschwitz Zentrale Bauleitung [Merkez Bina Yöneticisi] Max Bischoff, Kammler'e şöyle bir rapor iletiyordu: "Kelimelerle anlatılamayacak zorluklar ve şiddetli soğuğa rağmen, yirmi dört saate yayılan vardiyalarla, mevcut tüm güçler kullanılarak –ufak tefek işler dışında– Krematoryum II tamamlandı. Topf and Sons, Erfurt firması kontrat sorumlusu Oberingenieur [Başmühendis] Kurt Prüfer'in de katılımıyla fırınlar yakıldı ve tatminkâr biçimde çalıştıkları tespit edildi. Morg olarak kullanılan bodrumun beton tavanındaki kaplamalar don yüzünden henüz sökülemedi. Ancak bu çok önemli değil zira gazlama amacıyla bodrum kullanılabilir. Topf and Sons firması, yük vagonlarının kullanımıyla ilgili kısıtlamalar nedeniyle, ventilasyon ekipmanlarının teslimatını Merkez Bina Yönetimi'nin zaman çizelgesine uygun tarihte yapamadılar. Ekipmanlar gelir gelmez montajına başlanacak."[111]

Krematoryum II Mart 1943'te faaliyete geçti. Gaz odası esas olarak yer altında inşa edilmişti ve yer altı soyunma salonundan geçerek ulaşılıyordu. Ancak çatısı toprak seviyesinin biraz üstüne yükseltilmişti, böylelikle teneke kutularda bulunan Ziklon B taneciklerinin, üzeri ve çevresi küçük tuğla bacalarla korunan dört delikten dökülmesi mümkün oluyordu. Krematoryum II ve III'ün gaz odalarında Ziklon tanecikleri deliklerden odaların zeminine atılmıyor, bunun yerine kaplarla tel kafeslerin ya da tel kafes kolonlarının

109 Allen, *The Business of Genocide*, s. 141.

110 Aktarıldığı kaynak, *a.g.e.* Kammler konusunda ayrıca bkz. Rainer Fröbe, "Hans Kammler, Technokrat der Vernichtung", *Die SS: Elite unter dem Totenkopf: 30 Lebensläufe*, yay. haz. Ronald M. Smelser ve Enrico Syring (Paderborn, 2000), s. 305 vd., özellikle 310 vd.

111 Aktarıldığı kaynak, yay. haz. Eugen Kogon, Hermann Langbein ve Adalbert Rückerl, *Nazi Mass Murder: A Documentary History of the Use of Poison Gas* (new Haven, 1993), s. 157-58.

içinde odaya indiriliyordu. Kolonlar –yeterli ısıya ulaşıldığında– gazın odaya tamamıyla yayılmasını ve operasyonun sonunda cesetler (giriş kapısı dışında hiçbir deliği olmayan) odalardan çıkarılırken daha fazla gaz yayılımını önleyerek taneciklerin geri kazanımını sağlıyordu.[112]

Soyunma salonu ve gaz odası (ya da gaz odaları) dışında, krematoryum tesisinin bodrumu iki bölümlüydü ve cesetlerin, onları gaz odalarından çekip çıkaran Yahudi *Sonderkommando* mensupları tarafından elden geçirildiği (altın dişlerin çıkarılması, kadınların saçlarının kesilmesi, protez uzuvların alınması, evlilik yüzüğü, gözlük gibi değerli eşyaların alınması) bir salonu da içeriyordu. Daha sonra cesetler asansörlerle toprak seviyesine çıkarılıyor ve fırınlarda küle dönüştürülüyorlardı. Kemiklerin özel değirmenlerde öğütülmesinin ardından küller yakın tarlalarda gübre olarak kullanılıyor, çevredeki ormana atılıyor ya da yakındaki ırmağa dökülüyordu. *Sonderkommando* mensuplarına gelince, düzenli aralıklarla öldürülüyorlardı ve yerlerine yeni bir ekip geçiyordu.

Prüfer, patentini aldığı bu tesisat ile gurur duyuyordu.[113] Dört krematoryumun kuruluşunda, Topf'un yanı sıra, başka firmalar da görev aldı.[114] Yeni birimlerin kuruluş sürecinin yavaşlığına, sık sık bozulmalarına, faaliyetin yüksek olduğu dönemde fırınların yakma kapasitesinin yetersiz kalmasına (bu nedenle kamp yetkilileri açık alanda yakma işlemine geri dönmek zorunda kalmıştı) rağmen, Auschwitz ölüm makinesi görevini yerine getirdi.

Auschwitz'e seyahatini anlattığımız Primo Levi, Turinli yirmi dört yaşında bir kimyacıydı ve Direniş örgütü Giustizia e Lebertà'nın (Adalet ve Özgürlük) geniş ağı içinde yer alan ve şehrin arkasındaki dağlarda saklanan küçük bir Yahudi grubuna katılmıştı. 13 Aralık 1943'te Levi ve arkadaşları Faşist milisler tarafından tutuklandı ve birkaç hafta sonra Fossoli toplanma kampına nakledildiler. Şubat 1944'te yönetimi Almanlar devraldı. 22 Şubat'ta kampta bulunan 650 Yahudi kuzeye sürüldü.

"...[dört günlük yolculuğun] birdenbire sonuna geldik" diye yazıyordu Levi daha sonra. "Kapı gürültüyle açıldı ve karanlıkta, Alman görevlilerin bin yıllık öfkelerini açığa vuruyormuş izlenimi yaratan, sert ve barbarca havlamalarıyla, tuhaf talimatlar yankılandı. ... On dakikadan daha kısa bir süre içinde, güçlü kuvvetli olanlar bir tarafa toplandı. Diğerlerine, kadınlara, çocuklara, yaşlılara ne olduğunu o zaman da daha sonra da saptayamadık.

112 Krematoryum II'deki gaz odalarının çalışmasına ilişkin teknik ayrıntıların hepsinin alındığı kaynak, Jamie McCarthy, Daniel Keren ve Harry W Mazal, "The Ruins of the Gas Chambers: A Forensic Investigation of Crematoriums at Auschwitz I and Auschwitz-Birkenau", *Holocaust and Genocide Studies* (2004), s. 68 vd.

113 Sybille Steinbacher, *Auschwitz: A History* (Londra, 2005), s. 99.

114 Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, cilt 3, s. 946.

Açıkça ve basitçe, karanlık onları yutmuştu. Ancak bugün biliyoruz. ... Doksan altı erkek ve yirmi dokuz kadından oluşan konvoyumuz sırasıyla Monowitz-Buna ve Birkenau kamplarına giderken, tüm diğerlerinin, beş yüzden fazla insanın hiçbirisi iki gün sonra hayatta değildi."[115]

On iki yaşında Birkenau'ya varışıyla ilgili olarak Ruth Kluger'in hatırladığı, yük vagonunun kapıları açıldığında, atlaması gerektiğini bilmediği için rampaya düşmesiydi: Anılarını anlatırken, "ayağa kalktım ve ağlamak istedim" diyordu, "ya da hiç değilse burnumu çekmek, fakat gözyaşları gelmedi. Mekânın açıkça hissedilen ürperticiliği karşısında gözyaşlarım kurumuştu. En azından temiz hava soluduğumuz için... rahatlamamız gerekirdi. Ancak hava temiz değildi. Kokusu, başka hiçbir şeye benzemiyordu ve içgüdüsel olarak ve derhal buranın ağlanacak bir yer olmadığını, ihtiyacım olan en son şeyin dikkat çekmek olduğunu anlamıştım." Kluger, daha sonra, Levi'nin de sözünü ettiği hoş geldin partisine değiniyordu: "Bizi trenden çekip çıkaran adamların tek heceli, '*raus, raus*' (dışarı, dışarı) sözcüklerinin oluşturduğu iğrenç, tehditkâr bir bağırtının ortasında kaldık ve bizi yürütürlerken, delirmiş havlayan köpekler gibi bağırmayı sürdürüyorlardı. Ben, insan kalabalığımızın ortasında güvende olduğum için mutluydum."[116]

İnsan havlamalarının arasında kalan insanların bazıları, daha sonra, *Raus*'u hatırlarken diğerleri *Schneller*'i [daha çabuk] hatırlıyordu. Etkisi aynıydı. Theresienstadt'tan kurtulanlardan biri olan Greta Salus ilk izlenimini şöyle betimliyordu: "*Schneller, schneller, schneller* (daha hızlı, daha hızlı, daha hızlı) – hâlâ kulaklarımda çınlayan bu kelime artık gece gündüz peşimizi bırakmıyor, sarsıyor ve asla huzur vermiyor. Çabuk – bu bir gözetim kelimesiydi; çabuk, ye, uyu, çalış, öl. Genellikle, aynı deneyimi yaşamış insanlara Auschwitz'e vardıklarındaki ilk izlenimlerini soruyordum. Çoğu fazlaca bir şey söyleyemiyordu ama hepsi zihinlerinin tümüyle allak bullak olduğunu ve kafalarına bir darbe yemişçesine kısmen sersemlediklerini ifade ediyordu. Hepsi projektör ışıklarının acı çektirdiğini ve seslerin dayanılmaz olduğu hissini yaşamıştı."[117]

İlk seçim, varır varmaz hemen oracıkta yapılıyordu. SS doktoru Friedrich Entress'in savaş sonrası ifadesinde açıkladığı gibi, "on altı yaş altı genç insanlar, çocuklardan sorumlu tüm anneler ve tüm hastalar ya da zayıf bünyeli insanlar kamyonlara doldurulup gaz odalarına götürülüyordu. Diğerleri işgücü dağıtım yetkilisine teslim edilerek kampa götürülüyordu."[118]

---

115 Levi, *Survival in Auschwitz*, s. 19-20. Levi'nin nakil grubunda bulunan tam olarak 536 kişi hemen gazlanarak öldürüldü. Bkz. Myriam Anissimov, *Primo Levi: Tragedy of an Optimist* (Woodstock, NY, 2000), s. 105.

116 Kluger, *Still Alive*, s. 94.

117 Aktarıldığı kaynak, Hermann Langbein, *People in Auschwitz* (Chapel Hill, NC, 2004), s. 65-66.

118 Kogon, Langbein ve Rückerl, *Nazi Mass Murder*, s. 133.

Aslında, Entress'in varış anında seçilen diğer bir Yahudi kategorisini daha hatırlaması gerekirdi: Bazı tıbbi ve antropolojik deneyler için seçilen ilginç örnekler. Mesela, ilk seçim anında sıklıkla orada bulunan, Entress'in meşhur meslektaşı Joseph Mengele de, kendi özel materyalini araştırmak için geliş anında orada oluyordu. "*Zwillinge heraus*! (İkizler öne çıksın!) komutuyla yeni nakledilenler arasında ikiz avına çıkarken, ilginç ölüm sonrası inceleme örneği olabilecek, fiziksel anomalileri olan kişileri de araştırıyordu. Ölçüleri alınıyor, bir SS askerî tarafından öldürülüyor ve cesetleri parçalanıyordu. Bazen, temizlenen kemikleri Berlin-Dahlem'deki Verscheur araştırma enstitüsüne gönderiliyordu.[119] (Prof. Dr. Otmar von Verscheur, Mengele'nin akıl hocası ve Berlin-Dahlem'deki Kaiser Wilhelm Enstitüsü Biyolojik-Irksal Araştırmalar Bölümü direktörüydü.)

Köle işgücü olarak seçilenler genellikle sol kollarının alt bölümüne dövmeyle sabitlenmiş bir seri numarasıyla tanımlanıyorlardı; hangi kategoriye ait oldukları, çizgili kamp sakini "üniformalarına" işlenen renkli üçgenle gösteriliyordu (hepsi farklı renklerle gösterilen, siyasiler, suçlular, eşcinseller, Çingeneler) ki bu, tüm Yahudiler için, ters sarı üçgen içinde altı köşeli yıldıza dönüşüyordu.[120] İşgücü havuzundaki pozisyonları doldurmayı hedefleyen ilk seçim bazen gerçekten düş kırıklığı yaratıyordu. Mesela, Ocak sonunda Theresienstadt'tan gelen bir nakilde, 5.000 sürgün arasında işe yarar ve I. G. Farben işletmelerinde çalışabilecek durumda olanların sayısı 1.000'den azdı. Geri kalanlar derhal gazlandı.[121] Mart ayındaki nakiller, Berlin'deki *Fabrikaktion* sırasında yakalanan sürgünlerden oluşuyor olsa da durum daha da kötüydü. 3 Mart tarihli nakilde, sürülen erkeklerle birlikte aile fertleri de birlikte gönderildiğinden, 1.750 Yahudi'nin 1.118'i kadın ve çocuktu. Derhal "özel muameleye" tabi tutulmayan kadın ve çocuk sayısı 200'dü. İzleyen dört nakilde de durum aynıydı.[122]

Derhal gazlanmak üzere seçilenlerin yürüyüşü ya da krematoryumlara geçişi genellikle olaysız gerçekleşiyordu zira iyi düşünülmüş bir alışkanlık olarak, kurbanlara dezenfekte edilecekleri söyleniyordu. Krematoryumun girişinde gelenleri birkaç SS görevlisi ve Yahudi *Sonderkommando* mensupları devralıyordu. Soyunma salonunda, hiçbir şüphe duymayan kurbanların

119 Robert Jay Lifton ve Amy Hackett, "Nazi Doctors", *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, yay. haz. Yisrael Gutman ve Michael Berenbaum (Bloomington, 1994), s. 313. Auschwitz ve diğer kamplardaki tıbbi deneyler konusundaki mevcut geniş literatür içinde bkz. Robert Jay Lifton, *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide* (New York, 1986).

120 Örneğin bkz. Eugen Kogon, *Der SS-Staat: Das System der deutschen Konzentrationslager* (Frankfurt, 1964 [1946]), s. 50-51 ve Auschwitz'le ilgili hemen tüm diğer genel çalışmalar. Mesela bkz. Yisrael Gutman ve Michael Berenbaum, *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (Bloomington, 1994), s. 20, 312, 398 ve diğer.

121 Hilberg, *The Destruction of European Jews*, cilt 3, s. 984.

122 *A.g.e.*

arasına karışan bu *Sonderkommando* mensupları, tıpkı SS muhafızların yaptığı gibi, bazı yatıştırıcı telkinlerde bulunuyorlardı. Korkuya gerek olmadığını göstermek üzere giysilerin numaralandırılmış askılara dikkatle asılması ve ayakkabıların kendi eşine bağlanması ile soyunma işleminin tamamlanmasının ardından, bir grup SS görevlisi ve *Sonderkommando* mensubu, duş düzenekleriyle donatılmış gaz odalarına "dezenfekte" olmaya giden kalabalığa eşlik ediyorlardı. *Sonderkommando* mensuplarından biri genellikle son ana kadar onlarla kalıyordu; bir SS görevlisi de, son kurban geçene kadar kapı eşiğinde bekliyordu. Daha sonra kapılar hava geçirmez bir biçimde kapatılıyor ve gaz tanecikleri içeri dökülüyordu.[123]

Gazlamanın bittiğinden ve hiçbir yaşam belirtisi kalmadığından emin olmak üzere bir doktor hazır bulunuyordu. Münster Tıp Fakültesi profesörü ve SS Hauptsturmführer olan Dr. Johann Paul Kremer, 30-Ağustos-20 Kasım 1942 tarihleri arasında Auschwitz'deki gündelik faaliyetlerine dair günlük tutmuştu: "2 Eylül 1942. Sabah saat üçte, ilk kez bir özel operasyonda (*Sonderaktion*'da) hazır bulunuyorum. ... 5 Eylül 1942. ... Akşam saat 8.00 sularında bir Hollanda özel operasyonunda bir kez daha hazır bulundum. Adamlar [*Sonderkommando* mensupları] bu operasyonlarda görev almak için çaba harcıyorlar zira özel erzak dağıtılıyor; likör, 5 sigara, 100 gram salam ve ekmek dahil. ... 6 Eylül: Bugün Pazar, öğle yemeği harika: Domates çorbası, yanında patates ve kırmızı lahana ile yarım tavuk. Tatlı ve şahane vanilyalı dondurma. Akşam saat 8.00, bir *Sonderaktion* için yine dışarıdayım."[124]

Bu arada, Kremer'in günlüğünde sürekli karşımıza çıkan gündelik yiyeceklerine gösterdiği saplantıya dönüşmüş dikkat ile açlığın tıbbi etkileri üzerine Auschwitz'de yaptığı deneyler arasındaki tuhaf ilişkiden söz edilebilir. Üzerinde çalıştığı örnekler önündeki inceleme masasına konulmakta, kilo kaybı açısından sorgulanmasının ardından öldürülüp parçalanmaktadır. Artık açlığın etkileri üzerinde hiç acele etmeden çalışmak mümkün olacaktır. Robert Jay Lifton'a göre, Kremer çalışmalarını savaştan sonra da sürdürmek istemektedir.[125]

5 Eylül'de Kremer Muselmannen [Müslümanlar] seçimine –buradaki anlamı, artık çalışacak durumda olmayan kadın köle işçilerin seçilmesidir– katıldı; yeni gelenlerin seçimi kadar kolay ilerlemiyordu zira kurbanlar kendilerini neyin beklediğini biliyorlardı. "Toplama kampında, genellikle Müslü-

123 Bu süreç, *Sonderkommando* mensuplarının günlüklerinde de sıklıkla betimlenmiştir. Buradaki anlatımlar esas olarak şu kaynaktan alınmıştır: Gideon Greif, *Wir weinten tränenlos. ...Augenzeugenberichte der jüdischen "Sonderkommandos" in Auschwitz* (Köln, 1995), s. xxxivff.

124 Bu bilinen günlüğün bu kitaba aktarıldığı kaynak, Henry Friedlander, "Physicans as Killers in Nazi Germany: Hadamar, Treblinka and Auschwitz", *Medicine and Medical Ethics in Nazi Germany*, yay. haz. Francis R. Nicosia ve Jonathan Huener (New York, 2002), s. 69-70.

125 Lifton ve Hackett, "Nazi Doctors", s. 310.

manlar olarak adlandırılan kaşektiklerin [aşırı zayıflık], artık tükenmiş kadınların gazlanarak öldürülmeleri özellikle tatsız bir durumdu" diye anlatıyordu savaş sonrası bir duruşma sırasında verdiği ifadede. "Bir keresinde bir grup kadının gazlanmasında görev aldığımı hatırlıyorum. Kaç kişi olduklarını şimdi bilemiyorum. Depoya yaklaştığımda, kıyafetleriyle yerde oturuyorlardı. Kamp giysileri eski püskü olduğundan soyunma barakalarına sokulmamışlardı; açık havada soyunacaklardı. Davranışlarından anladığıma göre kendilerini neyin beklediğini biliyorlardı zira hayatlarının bağışlanması için SS görevlilerine ağlıyor ve yalvarıyorlardı. Ancak hepsi gaz odalarına sokuldular ve gazlandılar. ... O zaman, bu izlenimlerin etkisiyle hissettiklerimi 5 Eylül'de günlüğüme yazmıştım: "Dehşetin en korkuncu. Hauptscharführer Thilo bugün bana 'dünyanın anüsüne vardık' derken çok haklıydı. Bu ifadeyi kullanıyorum çünkü daha korkutucu ya da canavarca bir şey tahayyül edemiyorum."[126]

Öldürülmelerinin ve yerlerini başkalarının almasının öncesinde, tabiri caizse cehennemin en dip noktasında yaşayan ve neredeyse tamamı Yahudi olan, birkaç yüz kişilik *Sonderkommando* mensubu hakkında çok şey yazıldı. Henüz değindiğimiz gibi, onlar bazen gaz odasına girecek olan tutukluların yatıştırılmasında SS'e yardımcı oluyorlardı, cesetleri çekip çıkarıyorlardı, cesetleri yağmalıyorlardı, geride kalanları yakıyor ve külleri yok ediyorlardı; kurbanların eşyalarını tasnif edip "Kanada'ya" gönderiyorlardı (eşyaların depolandığı ve işlem gördüğü salon için kullanılan alaycı isim). Krematoryumlara bitişik olan kadın kampı sakinlerinden Krystina Zywulska, bir *Sonderkommando* mensubuna her gün bu işi yapmaya nasıl katlanabildiğini sormuştu. Açıklamalarının –yaşama arzusu, tanıklık etme, intikam– sonunda söylediği meselenin ruhunu ortaya koyuyordu: "*Sonderkommando* mensuplarının canavar olduğunu mu düşünüyorsun? Onlar da tıpkı diğerleri gibi, sadece çok daha mutsuzlar."[127]

Auschwitz, birçok yönüyle, genelde Nazi toplama kampları ile özel anti-Yahudi boyutu bakımından imha sistemi arasındaki farkları örnekliyordu. Karışık nüfuslu bu çok amaçlı kampta, Yahudi olmayan kamp sakinleri, kendi kaderleri ile Yahudilerin kaderi arasındaki temel farkı kısa sürede anladılar. Yahudi-olmayan kamp sakini biraz şans ve biraz da ulusal ya da siyasal grubunun desteği ile hayatta kalabilirdi. Diğer yandan, Yahudilerin ölüm kar-

126 Kogon, Langbein ve Rückerl, *Nazi Mass Murder*, s. 154.

127 Aktarıldığı kaynak, Danuta Czech, "The Auschwitz Prisoner Administiration", Yisrael Gutman ve Michael Berenbaum, *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (Bloomington, 1994), s. 374. *Sonderkommando* mensuplarının periyodik yok edilmeleri konusunda bkz. Greif, *Wir weinten tränenlos*, s. xxv.

şisinda son olarak başvuracağı bir merci yoktu ve tamamen savunmasız durumdaydılar. Birçok Polonyalı ya da Ukraynalı veya birçok "suçlu" Alman kamp sakini için, bu durum genel terör çerçevesi içinde kendi anti-Yahudi terörlerini hayata geçirmek için ya da kendi güçlerini tümüyle savunmasız bu gruba dayatmak için bir fırsattı.[128]

Genel kamp sistemi içinde ve özelde Auschwitz'de Yahudilerin durumunu ima ederek, kendisi de bir kamp sakini olan Yisrael Gutman meseleyi şöyle ortaya koyuyordu: "Toplama kamplarındaki Yahudiler paryaydı ve diğer tutuklular tarafından da öyle görülüyorlardı. Kamplardaki anti-Semitizm algılanabiliyor ve en şiddetli biçimlere bürünebiliyordu. Yahudilere yönelik saldırılar Naziler tarafından destekleniyordu. Anti-Yahudi olmayan ve kampı saran nefret dalgasına karşı çıkma durumunda olanlar dahi kabul edilmiş normlara rıza gösteriyor ve Yahudileri, uzak durulması gereken hayasız ve sefil yaratıklar olarak görüyorlardı." Yahudilere uzanan birçok yardım eli örneği de vardı fakat Gutman'a göre "bunlar münferit, bireysel nitelikteydi oysa anti-Semit tutum ve Yahudilere yönelik saldırılar, kampların çoğunda geçerli kuraldı."[129]

Yahudilerin kendi aralarında, herhangi bir zayıflık belirtisine bağlı sürekli ölüm tehdidi gerilimi körüklüyordu ve bu gerilimler her bir milli grubun diğerlerine karşı kıskançlıklarını da kapsıyordu: "Dayanışma sergilemek yerine [Auschwitz'deki Yahudiler] birbirlerine karşı düşmanlık hissediyorlar," diye yazıyordu, biraz abartılı bir kabalıkla, Benedikt Kautsky. ... "Şimdi 'Polonyalılar' 'Almanlara' cephe alıyor, 'Hollandalılar' 'Fransızlara', 'Yunanlılar' 'Macarlara.' Bir Yahudi'nin diğer bir Yahudi ile ilgili, anti-Semitlerden pek de farklı olmayan ifadeler kullanması beklenmedik bir durum olmaktan çıktı."[130] Kendilerine kardeşleri üzerinde güç bahşedilmiş Yahudilere –örneğin "kapos" gibi– gelince, onlar diğer Yahudilere gaddarlık ederek kendi postlarını kurtaracakları yanılgısına düştüler. Hepsi değil ama çoğu bu yolu izledi.[131]

Auschwitz rejimin ana cinayet merkezine dönüşürken, buradaki Yahudi sayısı bir araya getirilen bütün grupların sayısını fazlasıyla aştı. Tarihçi Peter Hayes'e göre, "Mayıs 1942'de kampın açılmasından tahliye edildiği Ocak

128 Kamp deneyiminin, Polonyalı anti-Semit şiddeti pek değiştirmediği anlaşılıyor. Uzun örnekler arasında, Langbein'in alıntıladığı kamp sakini Polonyalı bir kadın, dehşet verici araçlara başvurulmasına rağmen, Polonya'daki Yahudi Sorunu'nun çözülmekte olduğunu beyan ediyordu: "Bu çelişkili görülebilir," diye bağlıyordu, "ama bunu Hitler'e borçluyuz." Bkz. Langbein, *People in Auschwitz*, s. 75.

129 Yisrael Gutman, "Social Stratification in the Concentration Camps", *The Nazi Concentration Camps: Structure and Aims, the Image of the Prisoner, the Jews in the Camps*, yay. haz. Yisrael Gutman ve Avital Saf (Kudüs, 1984), s. 172.

130 Aktarıldığı kaynak, Langbein, *People in Auschwitz*, s. 78-79.

131 Bkz. Danuta Czech, "The Auschwitz Prisoner Administration", Yisrael Gutman ve Michael Berenbaum, *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (Bloomington, 1994), s. 363 vd.

1945'e kadar, kampa nakledilen 1,3 milyon kişiden sadece 200.000'i hayatta kalabildi ve bunların 125.000'i Üçüncü Reich'ta kaldı. Tutsakların 1,1 milyonu Yahudi idi ve bunların yüzde sekseni getirilir getirilmez ya da çok kısa süre içerisinde öldürüldü."[132]

Er SM, cephe yolunda, 7 Aralık 1942'de eve yazdığı mektupta, "buraya, Auschwitz'e haftada 7-8 bin Yahudi geliyor" diyordu. "Kısa süre sonra da 'kahramanca ölüyorlar.'" Ve ekliyordu, "dünyayı görmek gerçekten güzel."[133]

SM, Auschwitz'den keyif alma konusunda yalnız değildi. Çeşitli zamanlarda kampa atanan ve önce, Kasım 1943'e kadar Höss'ün ve daha sonra Liebehenschel ve Richard Baer'in komutası altında görev yapan yaklaşık 7.000 SS mensubu için hayat kesinlikle sıkıcı değildi.[134] Alışılmış tüm kolaylıklar mevcuttu: Düzgün ev, iyi yiyecek (Kremer'in günlüğünde gördüğümüz gibi), tıbbi bakım, eş ve tanıdıklara uzun süreli kalma imkânı ve memlekete ya da belli tatil noktalarına gitmek için düzenli izin.[135] Kampın içinde, SS mensupları işlerinden dolayı yaşadıkları stresten kurtulmak için, Nisan 1943'ten Ekim 1944'e kadar, kadın kamp sakinlerinden oluşan orkestranın özel olarak onlar için yaptığı müziğin keyfini çıkarabiliyorlardı.[136] Kampın dışında süregiden kültürel hayat bir etkinlik yelpazesinden oluşuyordu; en azından iki üç haftada bir *A Bride in Flight*, *Interrepted Wedding Night* ya da *Marry Varieties* gibi bir komedi seçeneği ve "Güldürü Taarruzu" mottosuyla akşam matineleri vardı. Klasikler de eksik değildi: Şubat 1943'te Dresden Devlet Tiyatrosu tarafından *Goethe Than and Now* sunulmuştu.[137]

VII

İmha faaliyetlerine dair ayrıntılar, sayısız kanaldan Reich'a ve ötesine yayıldı. Mesela, yukarıda da belirtildiği gibi, yazları çok sayıda kadın Auschwitz ya da diğer kamplarda muhafız olan kocalarını ziyarete gidiyordu; genellikle uzun süre kalıyorlardı. Alman nüfusun yaşadığı Auschwitz kenti, krematoryumla-

132 Peter Hayes, "Auschwitz, Capital of the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies* 17, sayı 2 (2003), s. 330.

133 Yay. haz. Walter Manoschek, *"Es gibt nur eines für das Judentum - Vernichtung": Das Judenbild in deutschen Saldatenbriefen 1939-1944* (Hamburg, 1997), s. 63.

134 Toplam SS personeli sayısı konusunda kkz. Steinbacher, *Auschwitz: A History*, s. 40.

135 Örneğin bkz. Yay. haz. Norbert Frei ve ark., *Standort- und Kommandanturbefehle des Konzentrationslagers Auschwitz 1940-1945* (Münih, 2000), s. 472.

136 Özellikle bkz. Gabriele Knapp, *Das Frauenorchester in Auschwitz: Musikalische Zwangsarbeit und ihre Bewältigung* (Hamburg, 1996).

137 Steinbacher, *Auschwitz, A History*, s. 42.

rın aşırı faaliyeti sonucu yayılan kokudan şikâyetçiydi.[138] Bu özel sorun Höss tarafından doğrulanıyordu: "Açık havadaki ilk yakma işlemleri sırasında, uzun vadede böyle devam edilemeyeceği açıkça anlaşıldı. Kötü havalarda ya da kuvvetli rüzgâr estiğinde, yanan etin pis kokusu kilometrelerce uzağa yayılıyor ve tüm çevrede, resmî karşı-propagandaya rağmen, Yahudilerin yakıldığı konuşuluyor. İmha için görevlendirilmiş tüm SS mensuplarının, operasyonun geneli hakkında kesin gizlilik kurallarına bağlı oldukları doğrudur fakat daha sonraki SS resmî tutanaklarının da gösterdiği gibi, buna her zaman uyulmadığı gözleniyordu. Dedikodu aşklarını en sert cezalar bile engelleyemedi."[139]

Doğu Yukarı Silezya'da yaşayan Alman sivillerin Auschwitz hakkında edindikleri malumatı, demiryolu çalışanlarının, polislerin, askerlerin ya da Reich'ın uzak doğusuna seyahat edenlerin kolayca duydukları ve tanıklık ettikleri şeyleri, Warthegau'yu ziyaret eden ya da oraya yerleşmiş olan Reich Almanları 1940-1941 yıllarındaki erken ziyaretlerinde gördükleriyle iki yıl sonra artık gözden kaçması imkânsız durumları kıyaslayarak öğreniyorlardı. Annelias Regenstein bir röportajda eski günleri anlatırken, "Daha önce Polonya olan topraklardaki Yahudi nüfusa dair bir iz görmedim" diyordu. "1940 yılında, bir keresinde Litzmannstadt gettosundan geçmiştim, şehrin tel örgülerle çevrilmiş karanlık bir bölgesindeydi ve burada binlerce Yahudi bir araya toplanmış ve ot gibi yaşamaya terk edilmişti. *Bu insanların korkunç akıbetine dair bir şeyler halka sızıyor olmalıydı* (vurgu metnin aslında). Ancak anti-Semit propaganda ve yeniden iskân edilen Almanların Yahudilere karşı düşmanca tutumu onları kayıtsız hâle getirmişti." Tarihçi Elisabeth Harvey'in söylediği gibi, "[Regenstein] o dönemde Alman zihnine 'sızıyor olabilecek' bilgiyle ilgili kendi tepkisini dile getirmiyordu."[140]

Yine Warthegau'dan, diğer bir eski kadın yerleşimci Elisabeth Grabe kendi deneyimi konusunda daha açık konuşuyordu: "Zychlin ve Kutno gettosunda yaşayan Yahudiler bir gün kayboldular (ne zaman olduğunu tam hatırlamıyorum, herhalde 1942'ydi). İnsanlar birbirlerine, kamyonlara doldurulup götürüldüklerini ve gazlanarak öldürüldüklerini fısıldıyordu [*Sie wären in Autos geladen und vergast, wurde genuschelt*]. Bu söylentiler bana, el konulmuş [Polonya] mobilyalar kullanıyor olduğum gerçeğinden daha fazla acı verdi."[141] Bu şekilde fısıltıyla paylaşılan malumat, oldukça doğru bir biçimde Chelmno'daki ölümleri betimliyordu.

138 Sybille Steinbacher, *"Müsterstadt" Auschwitz: Germanisierungspolitik und Judenmord in Ostoberschlesien* (Münih, 2000), s. 247.

139 Rudolf Höss, *Kommandant in Auschwitz: Autobiographische Aufzeichnungen*, yay. haz. Martin Broszat (Stuttgart, 1958), s. 190.

140 Elizabeth Harvey, *Women and the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanization* (New Haven, 2003), s. 216.

141 *A.g.e.*, s. 216-17.

1943 başlarında Yahudilerin kitlesel imhasına ilişkin bilgiler Reich'ta öylesine yayılmıştı ki ("teknik detaylar" çoğunlukla kesinlik taşımasa da) muhtemelen nüfusun çoğunluğu tarafından duyulmuştu. Sıkça tekrar edilen bir söylentiye göre, Doğu'ya giden yol üzerinde bir yerlerde Yahudiler gazlanarak öldürülüyorlardı.[142] Anlaşılan, bu tür bilgiler anti-Yahudi nefret ve gaddarlığı yumuşatmıyordu. Mesela, Nisan 1943'te İspanya'nın Berlin Konsolosu'nun bildirdiğine göre, sürgünleri taşıyan kamyonlar tren istasyonuna ilerlerken bombalamalardan zarar gören insanlar yollarını kesmiş ve kurbanların eşyalarına el koymaya çalışmıştı.[143] Genel olarak söylersek, yakın dönemli tarihsel çalışmalar, Almanların Yahudilerin akıbetinden haberdar olmadığı düşüncesini giderek savaş-sonrası bir kurgusal mite dönüştürüyor.

Parti Şansölyeliği, yayılan bu bilgiye tepki olarak uygun bir yönerge yayınlamayı gerekli gördü. 9 Ekim 1942'de gönderilen gizli belgenin ilk cümlesi şöyleydi: "Yahudi Sorunu'nun nihai çözümü çalışmaları bağlamında, Reich'ın çeşitli bölgelerinde, Yahudilere karşı, özellikle Doğu'da 'çok sert yaptırımlar' uygulandığı yönünde tartışmalar yapılmaktadır. Tespit edilmiştir ki bu tür –çarpıtılmış ve abartılı– beyanlar, bu tür yaptırımları doğrudan gözlemleme fırsatı bulan, Doğu'da faaliyet gösteren birimlerden ayrılmış insanlar tarafından yayılmaktadır."[144]

Muhalefet liderleri özellikle iyi bilgilendiriliyordu. Tarihçi Hans Mommsen, 1942 yılında, Yahudilerin gazlandığının Cizvit papaz Alfred Delp, Prusya Maliye Bakanı Johannes Popitz, Helmuth von Moltke ve diğer bazı kişiler tarafından bilindiğini göstermiştir.[145] 10 Ekim 1942'de Moltke eşine şöyle yazıyordu: "Dünkü öğle yemeği ilginçti. Birlikte yediğim adam Genel Hükümet'ten yeni dönmüştü ve 'SS yüksek-fırınları' ile ilgili inandırıcı bilgiler verdi. Bir yere kadar inanmadım fakat doğru olduğuna beni ikna etti: Bu fırında, günde 6.000 kişi 'işlemden geçiyormuş.' 6 kilometre uzakta bir esir kampındaymış ve oradaki görevliler kesin bilgi olarak ona anlatmış."[146]

Yaklaşık aynı günlerde, gizli "Freiburg Çevresi", Nasyonal Sosyalizm sonrası Almanya'nın toplumsal, siyasi ve ahlâki temelleri konusunda yapılan grup toplantılarının ürünü olan "Büyük Memorandum"larına son şeklini veriyordu. Memorandumun beşinci ve son eki olan "Almanya'nın Yahudi So-

142 Peter Longerich, *"Davon haben wir nichts gewusst!": Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933-1945* (Münih, 2006), s. 236-37.

143 *A.g.e.*, s. 237.

144 Aktarıldığı kaynak, Noakes ve Pridham, *Nazism*, cilt 3, s. 614.

145 Hans Mommsen, "Der Widerstand gegen Hitler und die nationalsozialistische Judenverfolgung", *Alternative zu Hitler: Studien zur Geschichte des deutschen Widerstandes* (Münih, 2000), s. 396 vd.

146 Helmuth James von Moltke, *Letters to Freya: 1939-1945*, yay. haz. Beate Ruhm von Oppen (New York, 1990), s. 252.

runu'na Çözüm Önerileri"ni Freiburg ekonomi profesörü Konstantin von Dietze yazmıştı. Kasım 1942'de bu belge Dietze'nin evinde, siyasal muhalefetin bazı liderleri, İkrar Kilisesi'nin kilit isimleri ve diğerleri tarafından tartışıldı. Beşinci ekte, her ne kadar mevcut Nihai Çözüm'e değinilmese de, Yahudilerin kitlesel imhası kabul ediliyordu: "[Yahudilere yapılan] bu zulmün merkezi otoritenin iradesi dahilinde gerçekleştiği şüphesizdir. İcrası esnasında birçok Yahudi'nin ölümüne sebep olan sayısız zora dayalı tahliyeye yol açmakla kalmamış, sadece Yahudi soyundan geldikleri için yüz binlerce insan sistematik olarak öldürülmüştür. ... Bu ayyuka çıkmış fiillerin gerçek boyutunu kestirmek zordur; hiçbir kurum sorumluluğu üstlenmediği için, nesnel olgu ve rakamlara tercüme etmek, her açıdan imkânsızdır."[147]

Ancak, kitlesel imhayı kabul etmiş olması, Freiburg grubunun Yahudileri post-Nazi Almanyası'nda diğerlerine eş birey ve vatandaşlar olarak kabul etmesine yol açmıyordu. Memorandum, "eğer asli ve büyük ölçekli düzenlemelere tabi kılınmazsa, toplumda önemli bir sayısal çokluk oluşturacak Yahudi grubu, zorlukların geri gelmesine yol açacak bir sorun oluşturacaktır."[148] Arkasından, hem Almanya'da hem de uluslararası düzeyde bu "Yahudi Sorunu'nu" çözebilmek için tasarlanmış bir dizi tedbir sıralanıyordu: Alman muhafazakârlarının ve Alman kiliselerinin geleneksel anti-Semitizm'i tüm ifadesini buluyor, Nazizm'den alınma nosyonlardan da destek alınıyordu: "Tüm Yahudi inanışından olanların yanı sıra, daha önce bu inançta olup başka bir dine girmeyenler Yahudi sayılır. Din değiştirip Hıristiyan olanlar, eğer ülkelerinin devletince vatandaşlığa kabul edilmediyse, Yahudi cemaatine mensuptur." Ve yazar peşinen şu beyanda bulunuyordu: "Devlet Nuremberg Yasalarını iptal ettikten sonra Yahudilerle ilgili özel düzenlemelerden vazgeçecektir zira hayatta kalan ve Almanya'ya dönen Yahudilerin sayısı, Alman Volkstum'u için tehlike sayılacak kadar çok olmayacaktır."[149]

Alman muhalif grupları ve nüfusun büyük çoğunluğunda görülen imha ve anti-Semitizm'in kalıcılığı konusundaki kanaat bileşimine diğer bir örnek, Münih Üniversitesi'nde üslenmiş olan, özde Katolik "Beyaz Gül" direniş grubunun 1942 Temmuz ayı başlarında dağıttığı ikinci gizli kitapçıkta göze çarpıyor. Bu kitapçık Polonya'daki Yahudi cinayetlerine değiniyor. Münih öğrencileri konuyu ilginç bir biçimde dolambaçlı yoldan ortaya koyduktan sonra hemen geri adım atıyorlar:

---

147 Ayrıntılar ve alıntılar için bkz. Wolfgang Gerlach, *And the Witnesses Were Silent: The Confessing Church and the Persecution of the Jews*, yay. haz. Victoria Barnett (Lincoln, NE, 2000), s. 210, 212 vd.

148 *A.g.e.*, s. 213.

149 *A.g.e.*

"Çarşaf çarşaf Yahudi Sorunu'ndan söz etmek niyetinde değiliz; onları savunmak üzere bir talepte bulunmak da istemiyoruz. Hayır, bizim istediğimiz, Polonya'nın fethinden beri ülkede 300.000 Yahudi'nin barbarca katledildiği gerçeğine bir örnek olarak değinmek. Bu olayda insanlık onuruna karşı işlenmiş en korkunç suçu görüyoruz, o suç ki tüm insanlık tarihinde kıyaslanabileceği bir örneğe rastlanamaz. Yahudi Sorunu'yla ilgili ne düşünülürse düşünülsün Yahudiler de insandır ve bu yapılanlar insanlara yapılmıştır. Bazıları Yahudilerin böyle bir akıbeti hak ettiklerini söyleyebilir; böyle bir ifade akıl almaz bir hadsizliktir. Fakat diyelim ki böyle söyleniyor, genç nesil Polonya soylularının tümüyle ortadan kaldırılması gerçeği nasıl açıklanacaktır?"[150]

Diğer bir deyişle, rejimin militan düşmanları Yahudilerin kitlesel olarak katledilmesinin kitapçığı okuyanların çoğunu etkilemeyeceğinin tabii ki farkındadır ve bu nedenle Polonyalı Katoliklere karşı işlenen suçlar da eklenmek zorundadır. Bu eklemenin, "Beyaz Gül" grubunun düşüncesini yansıyıp yansıtmadığı konusunda kesin bir şey söyleyemeyiz ancak 1942 ortalarında Almanya'daki Katolik orta sınıf kamuoyunu nasıl değerlendirdiklerini göstermektedir.

Böylesine yaygın haberlere rağmen, daha önce gördüğümüz gibi, rejimin propagandası *Volksgenossen*'in zihinlerini etkilemeye ve bu zihinlerde mevcut anti-Yahudi düşmanlık katmanlarını harekete geçirmeye devam ediyordu. Detmold SD'den, 7 Temmuz 1942 tarihinde Bielefeld'deki SD merkezine gönderilen bir rapor, daha önce zaten tespit edilmiş bir durumu vurguluyordu. "Halk, bir Ari ile evli Yahudilerin yasal olarak Davut yıldızı takmak zorunda olmadığını anlamıyor [bu muhtemelen çocuklu karışık evliliklerdeki Yahudilerle ilgiliydi]. ... Saf kan Yahudilerin nasıl olup da yıldızsız olarak ortalıkta dolaşabildiklerini daha sık soruyorlar. Tam da bu ayrıcalık –insanlar öyle diyor– özellikle tehlikeli, zira işaretlenmemiş Yahudiler bu günlerde çok daha kolay Ari sanılabilir ve dolayısıyla da hiç şüphe çekmeden –çünkü insan sokaklarda sadece işaretli Yahudileri tanıyor– gizli dinleme ve casusluk yapabilir. Rapor yerel trende meydana gelen skandal bir olayı anlatarak devam ediyordu: Eski bir SS mensubu (şimdi siyasal liderdi), işaretli olmayan bir Yahudi'ye oturduğu koltukta yer açmıştı. Diğer bir yolcunun eski SS mensubunu biraz önce yaptığıyla ilgili uyarması herkeste rahatsızlık ve öfkeye yol açmıştı.[151]

Tabii ki istisnalar vardı. Aynı SD Ofisi, 31 Temmuz'da Bielefeld'e, komşu yerleşim Lemgo'daki son Yahudilerin sürgünüyle ilgili olarak farklı bir rapor

150 Kitapçık metni için bkz. Inge Scholl, *The White Rose: Munich, 1942-1943* (Middletown, CT, 1983), s. 78.

151 SD-Aussenstelle Detmold, 31.7.42, Staatsarchiv Detmold, *Preußische Regierung Minden*. Bu belgenin tetkiki konusunda Dr. Sybille Steinbacher'e teşekkür ederim.

göndermişti. Birçok yaşlı kent sakini (hatta parti üyeleri), "çok çeşitli nedenlerle" sürgünleri eleştirmişti. Katolik Kilisesi'ne bağlı insanlar, genellikle, Tanrı'nın bu fiillerinden dolayı Almanları cezalandıracağından korktuklarını ifade ediyorlardı. Sürgünü destekleyenlerle girdikleri tartışmalarda bazı insanlar, Yahudilerin karıncayı bile incitmediğini ve birçoğunun iyiliksever olduğunu öne sürecek kadar ileri gittiler. Komşu Sabbenhausen'de öğretmen Heumann'ın karısı, sürgüne gönderilecek Yahudilere sosis ve diğer yiyecekler götürmeye çalışıyordu: Tutuklandı.[152]

İster Tanrı'nın cezalandırması olsun ister Yahudilerin intikamı, birçok Alman'a göre cezaya sebep olacak asli günah, Reich'taki tüm sinagogların ateşe verildiği 9-10 Kasım 1938 kıyımıydı[153] ve sürgünlerin de tabii ki günaha katkısı vardı. 3 Ağustos 1943 tarihli bir SD raporunun değindiği yaygın söylentiye göre, "Würzburg düşman hava saldırısına uğramayacaktı çünkü Würzburg'da sinagog yakılmamıştı. Ancak diğer bazı insanlar, artık uçakların Würzburg'a da geleceğini zira son Yahudi'nin de kısa süre önce Würzburg'dan gittiğini söylüyorlardı. Sürgüne gitmeden önce Würzburg'un bombalanacağı öngörüsünde bulunmuştu."[154]

Ancak tepkiler bazen suçu doğrudan rejime yükleyen siyasal saptamalarla karışıyordu. Ağustos ortalarında Wiegolshausen (Mainfranken İdari Bölgesi'nde) yerel parti görevlisi "çok dindar" bir köylüyle yaptığı bir saatlik sohbeti rapor etmişti. Köylünün görüşleri, "toplumun bu kesiminde [dindar] hâkim olan çeşitli eğilimleri açıkça yansıtıyordu: "Hitler olmasaydı –savaş olmazdı–, savaştaki fiili gelişmelerin sebebi bizim Yahudilere karşı mücadelemiz; Bolşevizm anlatıldığı kadar tehlikeli değil –zafer konusunda şüphe duyuyor–, eğer dinî konularla ilgili değişiklik olursa, ülkede ayaklanma olur."[155]

SD raporları birçok yönleriyle dinî duygu ve inançların direngenliğini ve dolayısıyla da dinî otoritelerin rehberliğinin oynayabileceği hayati role işaret ediyor. Daha önce gördüğümüz gibi, hem Protestan hem de Katolik piskoposlar ve çoğu sıradan papaz, Reich'tan ve tüm Avrupa'dan Yahudileri "Polonya"ya nakleden trenlerin onları çalışma kamplarına değil ölüme götürdüğünü biliyordu. Savaştan sonra, Kardinal Bertram ya da Piskopos Gröber gibi konudan haberleri olmadığını söyleyenler açıkça yalan söylediler. Tarihçi Michael Phayer'in ifadesiyle, bilmiyorlardı zira bilmek istemiyorlar-

152 Otto Dov Kulka ve Eberhard Jäckel, *Die Juden in den geheimen NS-Stimmungsberichten 1933-1945* (Düsseldorf, 2004), s. 503.

153 *A.g.e.*, s. 527, not 2.

154 *A.g.e.*, s. 528.

155 *A.g.e.*, s. 529.

dı.[156] Bertram'ın, Yahudilerin durumuna ilişkin son derece fazla bilgiye sahip olan Piskopos Preysing'in asistanı Margarete Sommer'den (ondan daha önce söz etmiştik) brifing almayı reddetmesi tipiktir. Bertram, doğruluğunu garanti altına almak için, Sommer'den gelecek bilginin yazılı olmasını ve Preysing'in imzasını taşımasını talep etmişti; "Yoksa ona bir daha randevu vermem" diye tehdit ediyordu.[157] Bertram, bu raporları yazmanın ciddi biçimde cezalandırılmak anlamına geleceğini bilmiyor olamazdı.

Daha önce olduğu gibi, üst düzey Katolikler nasıl bir tepki vermenin doğru olacağı konusunda bölünmüşlerdi: Açık protestonun önde gelen savunucuları Preysing ve bir grup Münih Cizvit'iyken, çoğunluk otoritelerle karşı karşıya gelmemeyi tercih ediyor ve farklı uyum derecelerini savunuyorlardı. Aralarında en "uyumlu" piskoposun Bertram olması şaşırtıcı değildi. Ağustos 1943'te, Preysing'in talebiyle, tüm ülkedeki piskoposlar tarafından imzalanıp Hitler'e ve diğer parti seçkinlerine gönderilecek olan "Yahudiler İçin Dilekçe Taslağı" Sommer tarafından hazırlandığında, dönüm noktasına varılmıştı.

Giriş paragrafı *tüm* Yahudilerle ilgili cesur bir ifadeye yer veriyordu: "Biz Alman piskoposları, derin bir acıyla –ve haksızlığa karşı duyulan öfkeyle– Ari olmayanların, tüm insan haklarını hiçe sayan bir anlayışla sürgün edildiğini öğrenmiş bulunuyoruz. Doğal hukukun teminatı altında olan vazgeçilmez hakları savunmak bizim kutsal görevimizdir. ... Bu suçsuz insanların haklarından mahrum bırakılması karşısında eğer sesimizi yükseltmezsek, bu durumu dünyaya açıklayamayız. Sessizliğimiz nedeniyle Tanrı'nın ve insanlığın huzurunda suçlu duruma düşeriz. Zaten insanlık dışı yaşama koşullarında tutulmakta olan ve sayıları korkutucu derecede çok olan sürgünlerin dehşet verici, korkunç akıbeti konusundaki şaşırtıcı raporlar elimize geçtikçe, sorumluluk yükümüz bir kat daha artmaktadır." Ardından, sürgünlerin akıbetine kısmen çare olacak bir dizi talep sıralanıyor fakat dilekçenin herhangi bir yerinde imha konusuna doğrudan bir gönderme yapmaktan kaçınılıyordu.[158] Piskoposlar konferansında dilekçenin gönderilmesi reddedildi ve sadece, "yabancı ırk ve kökenden olan insanlar da dahil olmak üzere", diğerlerinin yaşam hakkına Alman Katoliklerinin saygılı olduğu uyarısı yapan bir dinî bildiri yayınlamakla yetinildi.[159]

Preysing, Vatikan'ın destek ve rehberliğini elde etmeye çaba göstererek, meslektaşlarını yönlendirme umudunu hâlâ canlı tutuyordu. Orsenigo destek vermedi: Piskoposa, "Yardımseverlik iyidir, hoştur," diyordu, "fakat en

156 Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965* (Bloomington, 2000), s. 70-71.

157 *A.g.e.*, s. 71.

158 Alıntı için bkz. *A.g.e.*, s. 73-74.

159 *A.g.e.*, s. 75.

büyük yardımseverlik Kilise'yi belaya sokmamaktır."[160] Preysing'in bizzat XII. Pius'tan ısrarlı ricaları da ruhani liderden karşılık bulmadı, ancak gelecek bölümde göreceğimiz gibi, tüm Kıta'daki piskoposların kendi kişisel değerlendirmeleri doğrultusunda duruma tepki verebileceği ifadesiyle, Bertram'ın pasif tutumuna zımni destek verdi. Papa Alman piskoposları arasındaki hâkim düşünceyi biliyordu ve Preysing'in, onların ürkekliğini aşmak için Roma'nın açık desteğine beslediği umudu da anlıyordu.[161] Aslında XII. Pius, 1942'de yapılan tercihi, kamusal protesto yerine kişisel yardım tercihini överek –ve 1943 dinî bildirisinde yeniden dile getirerek– çoğunluğun izlediği çekimser tutuma da destek veriyordu.[162]

Kilise ileri gelenlerinden 16 Temmuz 1943'te Hitler'e gönderilen yegâne *özel* protesto mektubu, bir kez daha, İkrar Kilisesi'nin önde gelen isimlerinden Piskopos Theophil Wurm tarafından yazılmıştı. Piskopos, ilk önce, tüm Hıristiyanları ilgilendiren konularda çeşitli devlet ve parti ileri gelenlerine gönderilen mektuplara hiçbir cevap alınamadığına değiniyordu. Kendi vatan sevgisini belirttikten ve kendi payına (kendi oğlunu ve damadını Doğu Cephesi'nde kaybetmişti) ve sayısız Evanjelist Hıristiyan'ın payına düşen fedakârlıklara kısaca değindikten sonra Wurm, "en kıdemli Evanjelist piskopos" olarak kendisinin "Evanjelist Kilisesi bünyesinde bulunan geniş kesimlerin anlayış ve desteğine sahip olduğunu" beyan ediyordu. Tam bu noktada mektubun can alıcı konusuna geçiyordu: "Tanrı adına ve Alman halkının iyiliği için, yetkili Reich liderliğinin, Alman egemenliği altında birçok erkek ve kadının maruz bırakıldığı yargısız zulüm ve yok etme faaliyetini denetim altına almasını acilen talep ediyoruz. Alman saldırısının Ari-olmayan kurbanları büyük ölçüde yok edildiği için artık bugüne kadar korunmuş sözde 'ayrıcalıklı' Ari-olmayanların da aynı muameleye uğrayacaklarından korkulmaktadır." Wurm, daha sonra, karışık evliliklere son verileceği tehdidine karşı çıkıyordu. Dolaylı olarak, bu durumda olan Yahudilere karşı uygulanan yaptırıma dönüyordu: "Ari-olmayanlara uygulanan diğer yaptırımlara benzer tasarılar, Tanrı Yasaları ile keskin bir zıtlık içindedir ve Batı düşünce ve hayatının temellerine, Tanrı vergisi insani varoluş hakkına ve insanlık onuruna saldırıdır."[163]

Wurm'un mektubuna bir cevap gelmedi ve Galen'in ötanazi karşıtı vaazı gibi, *ex cathedra* [yetki sahibi] bir bildiri olmadığı hâlde, geniş bir çevre-

160 *A.g.e.*, s. 76.

161 XII. Pius'un, karar verme özgürlüğünün piskoposlara bırakıldığını telaffuz ettiği, Preysing'e verdiği cevap konusunda bkz. Saul Friedländer, *Pius XII*, s. 135 vd.

162 *A.g.e.*

163 Wurm'un mektubunun tam metni için bkz. Richard Gutteridge, *Open Thy Mouth for the Dumb! The German Evangelical Church and the Jews 1879-1950* (Oxford, 1976), s. 353 vd.

ye yayıldı. Birkaç ay sonra, 20 Aralık 1943'te Wurm Lammers'e bir mektup göndererek, bir kez daha, *Mischlinge*'nin korunmasını rica etti. Bu kez, Hitler şansölyeliği direktöründen el yazısı bir cevap aldı: Lammers, "bu vesileyle sizi kesin olarak uyarıyorum," diye yazıyordu, "ve gelecekte titizlikle mesleğinizin belirlenmiş sınırları içinde kalmanızı ve genel siyasal meselelerle ilgili beyanlardan uzak durmanızı rica ediyorum. Ayrıca, kişisel ve mesleki davranışlarınızda azami itidal göstermenizi şiddetle tavsiye ediyorum. Lütfen bu mektuba cevap yazmayınız."[164] Bu korkutucu ceza uyarısı Wurm'u ve İkrar Kilisesi'ni susturdu.

VII

Ekim 1942'de, dört ergen ve bir de küçük çocuğuna rağmen Dr. Ernst Jahn Yahudi eşi Lilli'den boşandı. Daha önce gördüğümüz gibi, Ernst'in meslektaşı Rita Schmidt ile olan ilişkisinden bir çocuğu vardı. Beş karışık soylu çocuğa sahip olmanın, Ari kocasından ayrı olsa dahi, Lilli'yi ciddi bir tehlikeden koruyacağına inanıyor olabilirdi (savaştan sonra böyle söylemişti). Ancak Lilli'nin durumunun ayrılık öncesine kıyasla daha da belirsizleştiğini yadsıyamazdı. Reich'ta son kalan Yahudilerin her hareketini etkileyen düzenleme ve kararnamelerin en ufak bir ihlali ölümcül olabilirdi.

Lilli, yeni durumunun ne ifade ettiğinin farkında değilmiş gibiydi. En büyük çocuğu, oğlu Gerhardt, Kassel yakınlarında üslenen uçaksavar birliğinin hevesli bir yedeği değil miydi? Kendi durumundaki diğer Yahudi kadınlara ne olduğunu –mesela Herta Feiner'e– tabii ki bilemezdi. Lilli kaderle alay etmeye mi çalışıyordu? Kassel'deki dairesinin kapısındaki kartta sadece şu ibare vardı: "Med. Dr. Lilli Jahn." Yahudi doktorların mesleki unvan kullanmalarının yasak olduğunu, adına "Sara" eklemesi gerektiğini ve her hâlükârda Ari hastaları muayene etmesine izin olmadığını unutmuş olmalıydı – belki de unutmadı. Birisi onu ihbar etti; 30 Ağustos 1943'te Gestapo'ya çağırıldı, tutuklandı.[165]

1943 ortasına gelindiğinde Alman Yahudiliğinden arda kalanlar, kurumsal çerçevenin dışında kalmıştı ve Gestapo'nun listesinde tekil "vakalar" olarak tanımlanan, ortalığa dağılmış bireyler hâline gelmişlerdi; sistemin mantığına göre yok olmaları gerekiyordu. Klempererler, çocuksuz karışık evlilik kategorisinde oldukları hâlde henüz çağrı almamışlardı. Ancak bu belirsiz du-

164 Gerlach, *And the Witnesses Were Silent*, s. 204.

165 Bkz. Martin Doerry, *My Wounded Heart: The Life of Lilli Jahn, 1900-1944* (Londra, 2004), s. 113 vd.

rumda daha ne kadar kalmayı umabilirlerdi? Bu gündelik yaşama hali giderek zorlaşıyordu. 1943 yılı sonunda yeniden taşınma talimatı aldılar, bu kez eskisinden de kalabalık diğer bir "Yahudi evine." 14 Aralık'ta Victor Klemperer şöyle yazmıştı: "Buradaki en kötü şey *karışıklık*. Üç evin kapısı aynı koridora açılıyor [üçüncü katta]: Cohnlar, Stühlerler ve biz. Banyo ve tuvalet ortak. Mutfağı Stühlerler ile paylaşıyoruz, Cohnlar için kısmen bölünmüş bitişik bir mutfak alanı var – üç mutfak için *tek* bir su kaynağı var."[166] Muhbirlerden duyulan korku giderek büyüyordu, yakından tanınmayan Yahudilerle konuşurken bile. Klemperer kendi binasının sakinlerinden biriyle ilgili söylentiler duymuştu ve anlamlı bir espri not etmişti: "Yıldız taşıyan bir Yahudi yolda taciz edilmiş, küçük bir kalabalık toplanmış ve bazıları Yahudi'den yana tavır almış. Kısa bir süre sonra Yahudi ceket yakasının diğer tarafındaki Gestapo rozetini göstermiş ve onu destekleyenlerin isimleri kaydedilmiş."[167] Reich'ta, geride kalan gettolarda, her bir işgal edilmiş ülkede, şu veya bu biçimde gündelik hayatın gerçekliğini kısmen bu durum oluşturuyordu.

Klemperer'e, savaşın bu son evresinde bile, halkın tutumu her zamanki gibi tutarsız görünüyordu. Sıklıkla, duygudaşlık ve destek ("çok uzun sürmez") ifadeleriyle ya da basit kibarlık davranışlarıyla karşılaşıyordu; yine de, anti-Semitizm hiçbir zaman çok uzakta değildi. 7 Şubat 1944'te, "Katz'a giderken" diyordu, "geçmekte olan yaşlı bir adam bağırdı: 'Hain!' Sağlık sigortası ofisinin koridorunda, yıldız taşıyan tek kişi olarak, meşgul durumda olan bankonun önünde bir ileri bir geri yürüyordum. Bir işçinin şöyle dediğini duydum: 'Bunlara iğne yapacaksın. Böylece sonları gelecek!' Beni mi kastediyordu? Yıldız taşıyanları? Beş dakika sonra o adam çağırıldı. Ondan boşalan yere ben oturdum. Yanımdaki yaşlı kadın fısıldayarak şöyle dedi: 'Çok terbiyesizceydi! Belki de sizin için dilediği bir gün kendi başına gelir. Kim bilir. Allah'ın işi!'"[168]

Okuyucular, Katolik olarak yetiştirilen ve Eylül 1941'de, Yahudi yıldızı taşıyan kızları" orada istemeyen okul müdiresi tarafından Berlin Katolik Kızlar Birliği'nden kovulan Yahudi kız Cordelia'yı hatırlayacaktır. Cordelia'nın annesi Elisabeth Langgässer de din değiştirmiş bir yarım Yahudi ve tanınmış bir yazardı fakat kızın artık Langgässer'le yaşamayan babası tam Yahudi'ydi. Dolayısıyla, 1943 yılında on dört yaşına giren Cordelia "dörtte üç Yahudi bir kızdı."

1942 sonu ya da 1943 başı gibi bir tarihte Langgässer kızına bir İspanyol pasaportu ve hatta bir İspanya giriş vizesi almayı başardı. Cordelia Langgäs-

166 Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years 1942-1945*, s. 278.

167 *A.g.e.*, s. 277.

168 *A.g.e.*, s. 295.

ser artık Cordelia Garcia-Scouvart olmuştu ve yıldız takmayı bıraktı. Çok geçmeden anne ve kız Berlin'deki Gestapo karargâhına çağırıldı. Annesinin sessizce izlediği görüşmede Cordelia'ya iki seçenek sunuldu; ya Alman vatandaşı olduğunu ve Yahudi statüsüne uygulanan her tür yasa ve kararnameye uymayı kabul ettiğini bildiren bir ifadeyi imzalayacaktı ya da sahte beyanla İspanyol pasaportu aldığı ve dolayısıyla da vatana ihanet ettiği için annesi dava edilecekti. Cordelia imzaladı. Gestapo görevlisi "ve şimdi" diyordu, "koridorun karşısındaki odaya gidip yeni bir Yahudi yıldızı alabilirsin; fiyatı 50 fenik."[169]

1943'te Berlin'de Gestapo, sürgününe karar verilmiş geride kalan Yahudilerin yakalanmasında *Mischlinge*'yi kullanıyordu. Böyle iki yarım Yahudi Cordelia'yı, Reichsvereinigung'un kapatılmasının ardından tüm Yahudiler için toplanma ve yönetim merkezi hâline getirilen Yahudi hastanesine götürdü. Hastane (önce Iranischestrasse'deki daha sonra Schulstrasse'deki binalarını kullanacaktı), tabii ki tamamıyla Gestapo denetimindeydi; Eichmann hastanenin yönetimi için SS Hauptsturmführer Fritz Woehrn'i görevlendirmişti ve bu arada, yetenekli ve çalışkan ancak pek tanınmayan Yahudi doktor, "tek kişilik Reichsvereinigung" Dr. Walter Lustig de gündelik meselelerden sorumluydu. Çoğu bazı özel statülerden yararlanmakta olan bir grup hasta da binada kalmaya devam ediyordu. Diğer Alman şehirlerinde yakalanan Yahudiler, tıpkı ele geçirilen kaçak Yahudiler gibi, geçici olarak buraya getiriliyorlardı. Savaş sonunda 370 civarında hasta ve yaklaşık 1.000 diğer hastane sakini burada yaşamaya devam ediyordu; bu rakama doksan üç çocuk ve yetmiş altı Gestapo tutuklusu dâhildi.[170]

Hastanede, biraz güç sahibi her erkek istediği kadının yatağını paylaşabiliyordu; Lustig'in elinin altında hevesli bir hemşireler yelpazesi vardı zira her birine, sürgünden muafiyet sözü veriyordu. Yeni gelmiş, henüz âdet görmeyen on dört yaşındaki genç Cordelia'yı, *Mischlinge* olan Kölnlü ikizler Hans ve Heinz paylaşıyordu.[171] Ancak Hans ve Heinz Cordelia'yı hiçbir şekilde koruyamadılar: 1943 yılı sonlarına doğru, çocuk bölümünden, hepsi sürgün için hazırlanmakta olan akıl hastaları bölümüne nakledildi. Yıl sona ermeden Theresienstadt'a giden trene bindi.[172]

Cordelia'nın annesi kızının gitmesinden hemen önce ziyarete geldi. İzlenimlerini bir arkadaşına yazdığı mektupta anlatıyordu: "Biz [Elisabeth Lan-

169 Cordelia Edvardson, *Gebranntes Kind sucht das Feuer* (Münih, 1989), s. 58 vd., 68.

170 Beate Meyer, "Gratwanderung zwischen Verantwortung und Verstrickung: Die Reichsvereinigung der Juden in Deutschland und die Jüdische Gemeinde zu Berlin 1938-1945", *Juden in Berlin, 1938-1945*, yay. haz. Beate Meyer ve Hermann Simon (Berlin, 2000), s. 323, 325 vd.

171 Edvardson, *Gebranntes Kind sucht das Feuer*, s. 69 vd.

172 *A.g.e.*, s. 73-74.

ggässer ve Ari kocası] onu son derece soğukkanlı, neşeli ve kendinden emin bulduk zira birincisi Polonya'ya değil sadece Theresienstadt'a gidiyor, ikincisi refakatçi hemşire personeli olarak seyahat edecek. İki çocuk ve bir bebeğin bakımından sorumlu ve hemşire üniforması giyiyor; hatta kafasında küçük bir de kep var ve sanırım bu ona gurur veriyor."[173]

Theresienstadt'ta kısa bir süre kaldıktan sonra, Cordelia Maria Sara Auschwitz'e gönderildi.

VIII

1942 baharında, birleşik bir direniş grubu oluşturma girişiminin başarısızlığa uğramasının ardından ve Aktion'un başlamasından birkaç gün sonra, 28 Temmuz 1942'de Varşova'da Yahudi Mücadele Örgütü (Zydowska Organizacia Bojowa ya da ZOB) kuruldu. Başlangıçtaki iki yüz kişilik grup mensuplarının çoğu sürgünden sıyrılmayı başarmış kişilerdi fakat ZOB'un yapabileceği fazlaca bir şey yoktu. Ağustos ayında Polonya yer altı Komünist örgütünden bazı tabanca ve el bombaları satın alındı. İlk ve küçük eylem –Yahudi polis şefi Józef Szerynski'yi öldürme girişimi– başarısızlığa uğradı. Birkaç gün sonra daha da beteri oldu: Almanlar Varşova'dan Hrubieszow'a gitmekte olan bir grup ZOB mensubunu tutukladı ve işkence ederek öldürdü; kısa süre sonra, 3 Eylül'de Gestapo örgütün bazı liderlerini Varşova'da yakaladı ve onları da öldürdü: Silahları bulundu ve el konuldu. Bu bir dizi felaket, daha en baştan, zaten zorlukla başlatılan bu cesur girişimi sona erdirmiş gibi görünüyordu.[174]

Eylül ayı ortalarından itibaren hayatta kalan getto sakinlerinin üzerine, açık bir infaz erteleme sürecinin ve mutlak bir belirsizliğin kâbusu çöktü. İnanılmaz derecede daraltılmış bir alana sığdırılmış olan yaklaşık 40.000 Yahudi ya geriye kalan atölyelerde ya da kurbanlardan geriye kalan eşya yığınlarının tasnifinde çalışıyordu. Alman yöneticilerin yerini, çoğu düşük rütbeli Gestapo görevlileri almıştı.[175]

Geride kalan Yahudilerin hiçbirisi Almanların bir sonraki hamlesinin zamanını bilmiyordu. O zaman kadar Treblinka ile ilgili epey bilgi sızmıştı: 27 Eylül'de Abraham Lewin, "kadınlar banyolara çıplak girerek ölüme gidiyorlar" diyerek, oradan kaçan birinin getirdiği haberleri aktarıyordu: "Cesetle-

173 *A.g.e.*, s. 74-75.

174 Yisrael Gutman, *Resistance: The Warsaw Ghetto Uprising* (Boston, 1994), s. 152 vd.

175 Yisrael Gutman, *The Jews of Warsaw, 1939-1943: Ghetto, Underground, Revolt* (Bloomington, 1982), s. 272.

rin durumu. Onları ne ile öldürüyorlar? Sadece buharla. Ölüm yedi ya da sekiz dakikada geliyor. Oraya vardıklarında zavallıların ayakkabılarını alıyorlar. Meydanda duyuru: 'Varşova'dan gelen göçmenler.'"[176] 5 Ekim'de şu notu düşüyordu: "Yarının ne getireceğini kimse bilmiyor, sürekli bir korku ve terör içinde yaşıyoruz."[177] Dış dünyadan haberler sızıyordu. 10 Kasım'da günlük yazarı Kuzey-Afrika'ya Anglo-Amerikan birliklerinin indiği ve Mısır'da Britanya'nın saldırıya geçtiği haberlerini kayda geçti; bir gün önce Hitler'in "Eski Tüfeklere" yaptığı konuşmadan da söz ediyordu: "Konuşmanın metni yazılı olarak henüz elimize geçmese de, zehir saçan bir nefrete bulandığını, Yahudilere yönelik korkunç tehditlerle dolu olduğunu ve en gencinden en yaşlısına tüm Avrupa Yahudilerinin yok edilmesinden söz ettiğini biz Yahudiler zaten biliyoruz."[178] 17 Kasım'da Lewin, tüm Lublin Yahudilerinin nihai yok edilişine değiniyordu.[179] Polonya şehrindeki kitlesel imhaya ilişkin haberler kısa süre sonra yerlerini Yahudilerin katledilmesine karşı İngiltere ve Birleşik Devletler'de gerçekleşen protesto haberlerine bıraktı: "Treblinka ya da Oswiecim'de (Auschwitz) bu hayattan ayrılmak 10 ya da 15 dakikalık bir iş."[180] 15 Ocak 1943'te Lewin, gettoda yeni bir *Aktion* beklendiğinden dolayı kaygının yeniden arttığından söz ediyordu.[181] Ertesi gün son günlük notunu düşecekti.[182]

Bu arada ZOB, Eylül 1942 olaylarının tetiklediği krizi aşmıştı. Yine de, bu korkunç yeni koşullarda bile, tüm politik güçlerin silahlı direnişe destek için birleşmeleri, bütünlüklü değil kademeli oldu. Uzun müzakereler, genç nesil getto Yahudileri arasında bile ideolojik meselelerdeki bölünmelerin derinliğini koruduğunu bir kez daha kanıtlıyordu. İlk kuruluşu Ekim 1942 olan Yahudi Milli Komitesi, tüm sol kanadı ve merkeziyetçi Siyonist gençlik hareketlerini komünistlerle birleştiriyordu. Fakat Bund yine birleşmeyi reddetti ve ancak çetin –ve uzun– müzakereler sonrasında faaliyetlerini milli komiteyle 'koordine etmeyi' kabul etti. Bir Yahudi Eşgüdüm Komitesi kuruldu.[183] Sağ kanat Siyonistlere (Revizyonistler ve gençlik hareketleri Betar) ge-

176 Abraham Lewin, *A Cup of Tears: A Diary of the Warsaw Ghetto*, yay. haz. Antony Polonsky (Oxford, 1988), s. 186.

177 *A.g.e.*, s. 188.

178 *A.g.e.*, s. 203.

179 *A.g.e.*, s. 205.

180 *A.g.e.*, s. 225.

181 *A.g.e.*, s. 240.

182 *A.g.e.*, s. 241-42.

183 Bu müzakereler çok sayıda kaynakta ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Yararlı ve kısa bir anlatımı için bkz. Shmuel Krakowski, *The War of the Doomed: Jewish Armed Resistance in Poland, 1942-1944* (New York, 1984), s. 167-68.

lince, Yahudi Koordinasyon Komitesi'nden önce (ve onunla bağlantısız olarak) zaten bağımsız silahlı örgütleri Yahudi Askerî Birliği'ni (Zydowski Zwiazek Wojskowski ya da ZZW) kurmuşlardı.[184] Revizyonistlerin mi ZOB'un "solcularıyla" işbirliğine gitmediği yoksa ZOB'un mu onlara mesafeli davrandığı bilinmiyor. İdeolojik bölünmüşlük sonuna kadar varlığını sürdürdü.

18 Ocak 1943'te, Himmler'in kısa bir ziyaretinin ardından, Almanlar yeni bir *Aktion* başlattılar (gerçi bu aşama için sınırlıydı); planları kısmen bozuldu. Direniş mensupları –ZOB komutanı Mordechai Anielewicz de aralarındaydı– Alman muhafızların öncü koluna saldırdı ve Yahudiler dağıtıldılar. Ocak operasyonunun sonunda yaklaşık 5.000-6.000 Yahudi yakalandı. Lewin ve kızı da onların arasındaydı; Treblinka'ya sürüldüler ve öldürüldüler.[185] Himmler'in 16 Şubat'ta, "güvenlik gerekçesiyle" gettonun tamamen yok edilmesi yönünde Kruger'e talimat vermesinin nedeni belki de bu ilk silahlı direniş işaretiydi.[186]

Ocak olayları, getto halkı içinde savaşçı örgütün otoritesini önemli ölçüde güçlendirdi ve çeşitli Polonya çevrelerinden övgü aldı. İzleyen haftalar boyunca, ZOB bazı Yahudi hainleri (Yahudi polisi komutan yardımcısı Jacob Lejkin; açıkça Gestapo için çalışan şaibeli ve karanlık Alfred Nossig ve diğer bazı kişiler) infaz etti; bazı varlıklı getto sakinlerinden para topladı – ve bazen de "gasp etti"; komünist Gwardia Ludowa ve bazı özel tüccarlardan birkaç silah aldı ve esas olarak da yaklaşmakta olduğunu düşündüğü dördüncü Alman operasyonuna karşı "savaşçı gruplarını" örgütledi. Bu arada, gettoda silahlı mücadeleyi karşılamaya giderek daha hazır hâle gelmekte olan getto sakinleri, uzun bir gizlenme için bulabildikleri yiyecekleri topluyor ve yer altı sığınakları hazırlıyorlardı. Artık önemsiz bir kişi olan Marc Lichtenbaum tarafından yönetilen ve mutlak bir edilginlik içinde olan konsey, yine de Polonya direniş gruplarıyla, özellikle de Home Army (Armeia Krajowa ya da AK) ile temas kurarak ZOB'un, gettoda desteği olmayan ihtiyatsız maceracılar grubu olduğu iddiasında bulundu.[187]

Ocak olaylarından sonra bazı silahları satmayı kabul etmiş olsa da AK'nin ZOB'a yardım etme konusunda sergilediği suskunluğun kaynağı konseyin iddiaları değildi. Home Army komutanı Gen. Stefan Rowecki, daha güçlü destek talep edildiğinde yan çizdi. Milliyetçi muhafazakâr Polonyalıların geleneksel anti-Semitizm'i bir rol oynamış olabilir fakat bu temel olumsuz tu-

184 *A.g.e.*, 168-69.

185 Antony Polonsky, Lewin'e önsöz, *A Cup of Tears*, s. 53.

186 Nuremberg doc. NO-2494, yay. haz., Yitzhak Arad, Yisrael Gutman ve Abraham Margaliot, *Documents on the Holocaust: Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union* (Kudüs, 1981), s. 292.

187 Yitzhak Zuckerman, *A Surplus of Memory: Chronicle of the Warsaw Ghetto Uprising* (Berkeley, 1993), s. 319-36.

tumun başka sebepleri vardı. Armeia Krajowa, ZOB'un solcu ve Sovyet yanlısı kesiminden kuşku duyuyordu (bu arada Revizyonistlere bazı silahlar vermeye hazırdı); ayrıca, görünüşe bakılırsa aslında, Polonya komutanlığının korkusu, kendi ayaklanma planları ve güçleri henüz hazır değilken çatışmanın bütün şehre yayılmasıydı. Sonuçta AK, gettodaki Yahudi savaşçıları ormandaki partizan gruplarına nakletmek için yardım bile önerdi. Bu öneri reddedildi.[188]

Ocak olaylarına ve Genel Hükümet'te bazı getto Yahudilerinin silahlı eylem yöntemini seçmekte olduğunu (mesela 22 Aralık 1942'de, Wehrmacht personelinin müdavimi olduğu bilinen Kraków'daki bir kafeye, Cyganeria'ya yapılan saldırı) gösteren belirtilere rağmen Almanlar gettonun nihai "tahliyesinde" büyük zorluklarla karşılaşacaklarını tahmin etmiyordu.[189] Gettodaki en büyük girişimcileri Toebbens ve Schultz'un örgütlediği, Yahudi işçileri Lublin'deki atölyelere nakletme kampanyasının başarısızlığına da Almanlar bir önem atfetmiyordu.

ZOB lider ve mensuplarına gelince, onlar yaklaşmakta olan çatışmanın sonuçlarına dair bir yanılsama içinde değillerdi. Ringelbaum, "Mordechai Anielewicz ile yaptığım bir konuşmayı hatırlıyorum," diye anlatıyordu. "Bu eşitsiz savaşın doğru bir değerlendirmesini yapıyordu. Gettonun yok edileceğini öngörüyordu ve gettonun yok olma sürecinden ne kendisinin ne de savaşçılarının sağ çıkamayacağından emindi. Sokak köpekleri gibi öleceklerdi ve hiç kimse mezarlarının yerini bilmeyecekti."[190]

19 Nisan 1943'te Hamursuz Bayramı arifesinde Varşova gettosunun nihai yok edilişinin başlaması Yahudileri şaşırtmadı: Sokaklar boştu ve Alman birlikleri bölgeye girer girmez ateş açıldı. İlk çatışmalar, esas olarak, birbiriyle bağlantısı olmayan üç ayrı yerde başladı: "Merkez Getto'nun bazı bölümlerinde, Süpürge İmalatçıları civarında ve Toebbers-Schultz Atölyeleri civarında.[191] Çatışmalar başlamadan önce, Revizyonistler ve ZOB arasında be-

188 Varşova Yahudileri ve Yahudi direnişi üzerine daha önce değinilen çalışmaların (Gutman, *The Jews of Warsaw*; Gutman, *Resistance*; Krakowski, *The War of the Doomed*) ve Zuckermann'ın, *A Surplus of Memory* başlıklı anılarının dışında, bazı iyi bilinen kitaplara başvurdum: Özellikle, Marek Edelman, *The Ghetto Fights* (1945; yeniden basım, Londra, 1990); Kazik [Simha Rotem], *Memoirs of a Warsaw Ghetto Fighter* (New Haven, 1994).

189 Krakow'daki silahlı Yahudi yer altı örgütlenmesi ve "Cyganeria" eylemi konusunda bkz. Yael Paled, *Jewish Cracow, 1939-1943: Resistance, Undergraund, Struggle* [*Krakov ha-Yehudit, 1939-1943: Amidah, Mahteret, Ma'avak*] (Tel Aviv, 1993) (İbranice), özellikle s. 216 vd.

190 Emanuel Ringelblum, "Little Stalingrad defends itself", *To Live with Honor and ti Die with Honor! ...: Selected Documents from the Warsaw Ghetto underground Archives "O.S."* ("*Oneg Shabbath*"), yay. haz. Joseph Kermish (Kudüs, 1986), s. 599-600.

191 İlk çatışmalarla ilgili bu yer betimlemelerinin dayandığı kaynak, Moshe Arens, "The Warsaw Ghetto Revolt: The Narrative", s. 1.

lirli planlamalar yapmaya engel teşkil eden ideolojik karşıtlıklar, çatışmalar boyunca ve daha sonra bu tarihin yazımında da açıkça varlığını sürdürdü. Moshe Arens'in çarpışmalarla ilgili titiz kurgusuna göre, Muranowski Meydanı civarında yaşanan yakıcı sokak çatışmalarında ZZW'nin rolüne ve onların bölgedeki en yüksek binaya Polonya ve Siyonist bayrakları çekmelerine, ayaklanmanın daha sonraki ele alınışlarında değinilmemiştir. ZZW komutanları Pawel Frenkel, Leon Rodal ve David Apfelbaum'dan da nadiren söz edilir; üçü de çarpışmalarda ölmüştür.[192]

Açık çatışmalar, Yahudiler gizli sığınaklara çekilmeye zorlanana kadar, birkaç gün sürdü. Her bir sığınak küçük bir müstahkem odak hâline geldi ve ancak binaların sistematik olarak yakılması, yoğun biçimde lav silahı, biber gazı ve el bombası kullanımı geride kalan savaşçıları ve getto sakinlerini yeniden sokağa çıkmak zorunda bıraktı. Aniliewicz 8 Mayıs'ta, Mila Caddesi 18 numaradaki kumanda sığınağında öldürüldü. Çarpışmalar aralıklarla sürerken, bazı savaşçı gruplar kanalizasyonları kullanarak şehrin Ari bölgesine varmayı başardılar. Günler sonra bazı savaşçılar, örneğin "Kazik",geride kalanları kurtarmak üzere yine kanalizasyona inerek getto yıkıntılarına döndüler: Hayatta kalan hiç kimse yoktu.

16 Mayıs'ta SS generali Jürgen Stroop, *Gross-Aktion*'un sona erdiğini ilan etti: "Artık Varşova'da bir Yahudi mahallesi yok." Almanlar operasyonu sembolik olarak, saat 20:15'te Sinagog'u havaya uçurarak sona erdirdi.[193] Stroop'a göre, çarpışmalar sırasında on beş Alman ve destek kuvvet mensubu ölmüş ve yaklaşık doksanı yaralanmıştı. SS generali "toplam 56.065 Yahudi yakalandı, operasyon boyunca eski gettoda 7.000'i imha edildi ve 6.929'u T.II'ye (Treblinka) nakledildi yani toplamda 14.000 Yahudi yok edildi. 56.065 Yahudi'nin dışında, 5.000-6.000 arası Yahudi'nin patlama ve yangınlarda öldüğü tahmin ediliyor" bilgisini veriyordu.[194]

Asılan posterler, Yahudi saklayan herkesin infaz edileceğini Polonya halkına duyurdu. Ayrıca, Stroop'a göre, "Varşova'nın Ari bölgesinde Yahudi yakalayan mensuplarına ele geçirilen paranın üçte birini vermesi için Polonya polisine yetki verildi. Bu uygulama sonuç vermeye başladı," diye yazıyordu. SS generali son olarak şu bilgiyi veriyordu: "Polonya nüfusu, Yahudilere karşı uygulanan yaptırımları, büyük ölçüde onaylıyor. Vali, büyük ölçekli operasyonun bitmesinden kısa bir süre önce, Polonya halkı için özel bir bildiri yayınladı; bildiride, eski Yahudi Gettosunun neden ortadan kaldırıl-

192 Öncelikle bkz. Moshe Arens, "The Jewish Military Organization (ZZW) in the Warsaw Ghetto", *Holocaust and Genocide Studies* 19, sayı 2 (Sonbahar 2005), s. 201 vd.

193 *A.g.e.*

194 "The Jewish Quarter of Warsaw Is No More!", yay. haz. Sybil Milton, *The Stroop Report* (New York, 1979), 24 Mayıs 1943 notu.

dığına dair onlara bilgi verilirken, Varşova bölgesinde son zamanlarda gerçekleştirilen suikastlara ve Catyn'de [Katyn] bulunan toplu mezarlara değiniliyor; aynı zamanda, Komünist ajanlara ve Yahudilere karşı mücadelemizde yardımları isteniyor."[195]

Ayaklanma ilk yankısını 1 Mayıs'ta Goebbels'in günlüğünde buldu: "İşgal edilmiş topraklardan gelen haberlerde şaşırtıcı bir yenilik yok. Gerçi belirtmek gerekir ki Varşova'da polisimiz ve hatta Wehrmacht ile isyankâr Yahudiler arasında istisnai şiddette çatışmalar yaşanıyor. Yahudiler bir getto savunması örgütlemeyi başardılar. Oradaki çarpışmalar çok sert; öyle ki Yahudi askerî komutası günlük askerî raporlar bile yayınlıyor. Tüm bu eğlence muhtemelen çok uzun sürmeyecektir. Yahudiler ellerine silah alabildiğinde neler yapabilirler onu görmüş oluyoruz. Maalesef ellerinde bazı iyi Alman silahları da var, çoğu makineli tüfek. Bunları nasıl elde ettiler Allah bilir."[196]

İzleyen günler ve haftalar boyunca, bakan düzenli olarak getto ayaklanmasına değindi. Ona göre Yahudiler silahları Varşova üzerinden evlerine dönen Almanya'nın müttefiklerinden satın almışlardı; Yahudiler böyle her şeyi göze alarak dövüşüyordu zira kendilerini neyin beklediğini biliyorlardı, vb. 22 Mayıs'ta düştüğü not şöyleydi: "Varşova gettosu için çarpışmalar devam ediyor. Yahudiler hâlâ direniyor. Fakat sonuçta ciddiye alınması gerekmez ve aşılacaktır."[197]

Yahudilerin bu her şeyi göze alan direnişi, 31 Mayıs 1943'te, RSHA şefi Kaltenbrunner, Führer Şansölyeliği temsilcisi ve üst düzey Wehrmacht subaylarının katılımıyla, giderek kötüleşen güvenlik durumunun görüşülmesi için Genel Hükümet'te düzenlenen toplantıda bir kez daha gündeme geldi. Frank'ın yardımcısı Başkan Ludwig Losacker getto ayaklanması konusunda bilgi verdi: "Bu arada, [Getto'nun yok edilmesi] çok zor olacak. Polis kuvvetleri 15 ölü verdi ve 88 yaralı var. Yahudi kadınların, Waffen-SS ve polislere karşı ölümüne savaştığı gözleniyor."[198]

Alman muhalif çevreleri de durumdan haberdardı fakat ilginç bir şekilde ayrıntılar atlanıyordu. Helmuth von Moltke, 4 Mayıs 1943'te karısına yazdığı bir mektupta, aynı günlerde Varşova'ya yaptığı kısa ziyareti anlatıyordu:

---

195 U. S. Office of Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality and International Military Tribunal, *Nazi Conspiracy and Aggression*, s. 726-27.

196 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 8, s. 192. "Askerî raporlar" ile ilgili olarak bakanın yaptığı gönderme, Adolf Berman ve Yitzhak Zuckerman'ın 19, 20 ve 21 Nisan tarihlerinde yayınladıkları tebliğler ve daha sonra Bund'dan Feiner'in de katılımıyla Eşgüdüm Komitesi adına yayınlanan diğer bazı tebliğlerle ilgilidir. Bu raporlar Polonya yer altına ulaştırılmış ve onlar da bazılarını gizli radyo istasyonlarından yayınlamıştır.

197 *A.g.e.*, s. 343.

198 Frank, *Diensttagebuch*, s. 682.

"Şehrin üstünde kocaman bir duman bulutu var ve ekspres trenle yarım saat yol gittikten sonra bile görülebiliyor, yani 30 kilometre uzaklıktan. Bu dumanın kaynağı gettoda günlerdir süren şiddetli çatışma. Hava indirme ile getirilen Ruslar, firari Almanlar ve Polonyalı komünistlerin desteğiyle, geride kalan Yahudiler –30.000– gettonun bir bölümünü yer altı sığınağına dönüştürdüler. Almanlar sokaklarda devriye gezerken, onların evlerin bodrumları arasından geçişler açtığı ve bodrumların tavanlarını güçlendirdikleri söyleniyor. Yer altı geçitleri gettodan diğer evlere çıkıyormuş. Bu yer altı mezarlarında ineklerin ve domuzların bulunduğu ayrıca büyük yiyecek ve su depolarının oluşturulduğu bana anlatıldı. Gettoların boşaltılmasına karar verilince kentte başlatılan bir çeşit partizan savaşının bu merkezlerden idare edildiği söyleniyor: Ancak direniş çok güçlü olunca silahlarla ve alev makineleriyle saldırıya gerek duyulmuş. Gettonun hâlâ yanıyor olmasının sebebi bu. Benim oraya varmamdan birkaç gün önce başlamış olan yangın dün ben dönerken devam ediyordu."[199]

Alman ve Polonyalı kaynaklar muhtemelen Moltke'yi, "hava indirmeyle gelen Ruslar, firari Almanlar ve Polonyalı komünistler" hakkındaki fantastik hikâyelerle doldurmuşlardı; bu masallar büyük olasılıkla Yahudilerin kendi başlarına bir mücadeleye girişemeyecekleri yönündeki genel kanıdan kaynaklanıyordu. Hassell'in günlüğünde getto ayaklanması, birkaç gün sonra, "özel inşa edilmiş" odalarda yüz binlerce Yahudi'nin gazlanması hakkındaki birkaç satırın hemen öncesinde yer alıyordu. "Bu arada gettoda geriye kalan Yahudiler çaresizlik içinde kendilerini savunuyor; bu yoğun çatışmalar SS'in onları topyekûn imha etmesiyle son bulacak."[200]

Yaklaşık on altı ay sonra, 1 Eylül 1944'te, diğer konuların yanı sıra Varşova'daki Polonyalı ayaklanmasının da görüşüldüğü bir toplantıda, General Walter Wenck getto bölgesinin şehrin merkezinde olduğunu Hitler'e söyledi. "Yok edildi mi?" diye sordu Hitler. (Eksik iletilen) cevap tabii ki Himmler'in askerî konferanslardaki temsilcisi General Hermann Fegelein'den geldi (1942 Temmuz ayı sonunda Yahudi kadın ve çocukların Pripet Bataklıkları'nda boğulması girişiminin kahramanı): "Aslında, neredeyse tümüyle."[201] Gerçekte, Himmler'in 11 Haziran 1943'te bir kez daha, "şehrin eski gettonun yer aldığı bölgesinin düzlenmesi, her bir bodrum ve kanalizasyon kanalının doldurulması, bu işlem tamamlandıktan sonra, bölgeye toprak dökü-

199 Moltke, *Letters to Freya: 1939-1945*, s. 330.

200 Ulrich Von Hassell, *Die Hassell-Tagebücher 1938-1944: Aufzeichnungen vom Andern Deutschland*, yay. haz. Klaus Peter Reiss ve Freiherr Friedrich Hiller von Gaertringen (Berlin, 1988), s. 365.

201 Yay. haz. Helmut Heiber ve David M. Glantz, *Hitler and His Generals: Military Conferences 1942-1945: The First Complete Stenographic Record of the Military Situation Conferences, From Stalingrad to Berlin* (Londra, 2002), s. 472.

lerek park yapılması," yönünde talimat vermesi gerekti.[202] Bir yılda, Temmuz 1943'ten (Kızıl Ordu'nun şehre ulaştığı) Temmuz 1944'e kadar, Himmler projesinin tamamlanan yegâne bölümü getto kalıntılarının tümüyle yok edilmesi oldu.[203]

Getto ayaklanması haberi Almanya tarafından işgal edilmiş çoğu ülkenin Yahudileri arasında hızla yayıldı. Klemperer 1 Temmuz'da "Pazar günü [30 Mayıs]" diyordu, "Lewinsky kesinlikle teyit edilmiş ve yaygın bir söylentiden (askerlerden kaynaklı) söz etti: Varşova'da kıyım olmuş, Polonyalılar ve Yahudiler ayaklanmış, Yahudi bölgesinin girişinde Alman tankları mayınlarla tahrip edilmiş, bunun üzerine Almanlar tüm gettoyu yerle bir etmiş – yangın günlerce sürmüş ve binlerce kişi ölmüş. Bu konuyu dün birkaç kişiye sordum. Fısıltıyla yanıtladılar: Evet, onlar da aynısını ya da benzerini duymuşlar fakat anlatmaya cesaret edememişler. Dışçiden gelen Eva, Simon'un kesin bir dille, 3.000 Alman firarinin de bu ayaklanmada yer aldığını ve Almanlar duruma hâkim olana kadar haftalarca süren (!) çatışmalar yaşandığını, anlattığını söyledi. Simon'un güvenilirliği sınırlı. Yine de, ortada dolaşan bu tür söylentiler bulgusal nitelikte." Simon, diğer işgal altındaki ülkelerde de huzursuzluk olduğunu eklemiş.[204]

Lodz'da, Kovno'da, Vilna'da ve büyük olasılıkla tüm Doğu Avrupa'da insanlar biliyordu. Rosenfeld günlüğünde bundan söz ediyordu;[205] Kovno'da, Litvanyalılar arasında yayılan haberden söz eden Tory de.[206]

22 Nisan'da haber Vilna'daki Herman Kruk'a ve anlaşılan o ki tüm getto sakinlerine ulaşmıştı.[207] 30 Nisan'da Kruk, "Warszawskie Getto Kona!" [Varşova Gettosu Ölüyor] başlığıyla ayaklanmaya tekrar dönüyordu: "Dün, Swit [Polonya kaynaklıymış gibi yayın yapan Britanya radyosu] bir kez daha tehlikeyi dünyaya duyurdu ve radyo spikeri dünyaya hatırlatmak istercesine, Varşova Gettosu'nun kan kaybettiğini tekrar etti. Varşova Gettosu ölüyor! Varşova Yahudileri kahramanca kendilerini savunuyorlar. Almanlar on üç gündür gettodaki her bina için savaşmak zorunda kaldı. Yahudiler teslim alınamıyor ve aslanlar gibi savaşıyor. ... Varşova Gettosu ölüyor! ... Kayınbiraderimin orada karısı ve iki çocuğu var – sesi çıkmıyor. Komşumun annesi

202 Nuremberg doc. NO-2496.

203 Heiber'in notu, Heiber ve Glantz, *Hitler and His Generals*, s. 993-94.

204 Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years*, 1942-1945, s. 234.

205 Oskar Rosenfeld, *Wozu noch Welt: Aufzeichnungen aus dem Ghetto Lodz*, yay. haz. Hanno Loewy (Frankfurt am Main, 1994), s. 207.

206 Avraham Tory, *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary*, yay. haz. Martin Gilbert ve Dina Porat (Cambridge, UK, 1990), s. 304-5.

207 Herman Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939-1944*, yay. haz. Benjamin Harshav (New Haven, 2002), s. 520.

ve kız kardeşi orada – sesi çıkmıyor. Ya benim kendi kız kardeşim ve çocuklarım? ... Sessizliğimden utanıyorum."[208]

Ekim 1942'de Yiddish dilinde yazan romancı Yehoshua Perle, "Oneg Shabbat" arşivi için hazırladığı, Yahudilerin Varşova'dan sürgünüyle ilgili kronolojik tarih kitabını tamamladı: Eserine *Khurbm Varshe* (*Varşova'nın Yıkılışı*) başlığını koydu. Tarihçi David Roskies'in sözleriyle, bu kayıtlarda yer alan üç cümle, "hayatta kalan Yiddish dünyasını şaşkına çevirdi": "Üç çarpı 100.000 kişi," diyordu Perle, "hayır deme cesaretini gösteremedi. Her biri kendi postunu kurtarmanın derdindeydi. Her biri, kendi babasını, annesini, karısını ve çocuklarını bile feda etmeye hazırdı."[209] Bu ağır sözler ayaklanmadan birkaç ay önce yazılmıştı.

Nisan 1943 olayları yeni bir bakış açısını mümkün kıldı. Varşova savaşçıları tabii ki askerî anlamda en ufak bir başarının peşinde değildi. Ölüme meydan okuyan Yahudiler imajını kazanmak ve Perle'nin berbat yargısını, tabiri caizse, silmek için mi yaptıkları da belli değil. Lidersiz, aç ve tümüyle umutsuz bir kitlenin dizginsiz bir şiddete sessizce boyun eğmeyeceği ayaklanmanın öncesinde biliniyordu ve bu sonrası için de geçerliydi. Hepsi anavatan İsrail'deki siyasal hareketlerine ya da sosyalistlere mesaj gönderme çabasında değildi: Çoktan beridir, birçoğu, Avrupa dışındaki yoldaşlarının aktif dayanışmasından umudu kesmişti. Tek istekleri, kendilerinin de beyan ettiği gibi, onurlu bir biçimde ölmekti.

Haziran 1943'te, uçuş ekibinde görevli Hava Kuvvetleri çavuşu Herbert Habermalz, daha önce satış bölümünde memur olarak çalıştığı Rudolf Sack makine mühendisliği firmasındaki meslektaşlarına bir mektup yazdı. Kraków-Varşova arası bir uçuşu anlatıyordu: "Şehrin [Varşova] üzerinde birkaç daire çizdik. Yahudi gettosunun tümüyle imha edildiğini büyük bir keyifle gördük. Arkadaşlarımız orada gerçekten olağanüstü bir iş çıkarmışlardı. Tamamıyla yıkılmamış hiçbir bina yoktu. Bunu evvelki gün görmüştük. Dün de Odessa'ya gitmek için havalandık. Özel yiyecekler, fazladan kurabiyeler, süt ve tereyağı, her şeyden önemlisi kocaman bir kalıp bitter çikolata aldık."[210]

---

208 *A.g.e.*, s. 524.

209 David R. Roskies, "Landkentenish: Yiddish Belles Lettres in the Warsaw Ghetto", *Holocaust Chronicles: Individualizing the Holocaust through Diaries and Other Contemporaneous Personal Accounts*, yay. haz. Robert Moses Shapiro (Hoboken, NJ, 1999), s. 20-21.

210 Alf Lüdtke, "The Appeal of Exterminating 'Others': German Workers and the Limits of Resistance", *Resistance Against the Third Reich, 1933-1990*, yay. haz. Michael Geyer ve John W. Boyer (Chicago, 1994), s. 72.

IX

Eski Polonya'daki Yahudi yaşamı sona eriyordu. 31 Mart 1943'te Kraków gettosu tasfiye edildi, çalışmaya uygun kamp sakinleri, sadistliğiyle ünlü Avusturyalı Amon Goeth'in kumanda ettiği Plaszow köle işgücü kampına gönderildi; ardından, orası da tahliye edildi. Bir gettodan diğerine, bir çalışma kampından diğerine bu böyle devam etti.

Yine de bazı gettolarda durum zaman zaman farklı bir görünüm kazandı, tabii ki kısa bir süre için. Mesela, 1942 güzünde hâlâ hayatta olan Bialystok Yahudilerinin umutlu olmak için sağlam sebepleri vardı. Getto, Lodz'daki gibi, ürün imal etmekte ve Wehrmacht'a hizmet üretmekte aktif durumdaydı. Askerî ve hatta bazı sivil yetkililerle Barash'ın ilişkileri iyi görünüyordu. Yakın bir Alman tehdidi görünmese de, Tennenbaum-Tamaroff liderliğinde bir direniş hareketi örgütleniyordu.[211]

İlk uyarı işareti, 1942 sonları ve 1943 başlarında, Bialystok bölgesindeki tüm Yahudilerin Treblinka'ya sürgünü ile geldi. 1943 Şubat ayının ilk günlerinde Almanlar bir hamle daha yaptı ve tıpkı daha önce Lodz'da olduğu gibi, nüfusun sadece bir kısmı (10.000 kişi) sürüldü ve yaklaşık 30.000 getto sakini yerinde kaldı. Dahası, 19 Şubat tarihli bir toplantıda Bialystok güvenlik polisi komutanlığı temsilcisi, daha fazla Yahudi yeniden yerleşiminin şu an için beklenmediği konusunda Barash'a güvence verdi. 30.000 Yahudi'nin gettoda devam eden mevcudiyeti "savaş sonuna kadar" sürecek gibi duruyordu.[212]

Daha önce gördüğümüz gibi, gettonun geri kalan nüfusu için hayat normale döndü: Barash bu yeni dengenin süreceğinden emindi; fakat Tannenbaum gettonun tahliyesinin yaklaşmakta olduğuna inanıyordu.[213] Yine gördüğümüz gibi, Mayıs'ta Himmler'in yeniden dillendirdiği topyekûn imha politikasının öncekinden farkı, ihtiyaç duyulan işçilerin şimdilik Lublin bölgesindeki köle işgücü kamplarına gönderilecek olmalarıydı; Bialystok'un diğer Yahudileri Treblinka'ya gidecekti.[214]

Bizzat Globocnik'in komutası altında Almanlar, Varşova'daki olayların tekrar yaşanmaması için, tahliye ile ilgili hazırlıkları büyük bir gizlilik içerisinde yürüttüler. 16 Ağustos 1943'te operasyon başladığında, Hem Barash hem de Tannenbaum (o zamana kadar ilişkileri tamamıyla kopmuştu) hazırlıksız yakalandılar. Nüfusun büyük çoğunluğu talimatlara uyarken ve ça-

211 Bialystok'taki gelişmeler konusunda bkz. Sara Bender, *Facing Death. The Jews of Bialystok 1939-1943* (Tel Aviv, 1997) [İbranice].

212 Berenstein, *Faschismus, Getto, Massenmord*, s. 449.

213 Bender, *Facing Death: The Jews of Bialystok, 1939-1943*, s. 233 vd.

214 *A.g.e.*, s. 260 vd.

resizlik içinde toplanma noktalarına giderken, gettonun çeşitli kesimlerinde alevlenen münferit çatışmaların "tahliye" operasyonuna pek etkisi olmadı. Birkaç gün içinde getto boşaltıldı ve çatışanlar ya öldürüldü ya da intihar ettiler. Barash Treblinka'ya sürüldü; Tannenbaum muhtemelen kendi canına kıymıştı.[215]

Temmuz 1943'te Almanlar 26.000 Minsk gettosu sakinini katletti; yaklaşık 9.000 Yahudi işçi birkaç ay daha hayatta kaldı ancak 1943 sonunda, Belarus başkentiyle ilgili Reichskommissar'ın raporunda artık Yahudilerden söz edilmiyordu.[216] "Weissruthenien" gettoları birbiri ardına tahliye edildiler, tıpkı Genel Hükümet'tekiler gibi. Küçük Yahudi grupları, partizanlara katılmak üzere yakınlardaki ormanlara kaçtılar. Bazı silahlı isyanlar olsa da Almanlar münferit direnişler olabileceğini bildikleri için kolaylıkla bastırıldılar. Diğer yandan, kararlı direniş sergilemesi beklenen bazı gettolarda, örneğin Vilna'da, olaylar beklenmedik bir yönde gelişti.

16 Haziran 1943'te Kruk, "gettoda ortam çok neşeli" diye kayıt düşüyordu. "Şimdilik tahliye ile ilgili tüm söylentiler son buldu. Son haftalarda getto sanayinde hızlı bir yapılaşma ve genişleme gerçekleşti. ... Dün, Bölge Komiseri Hingst ve [onun yardımcısı] Murer gettoyu ziyaret ettiler. İkisi de memnun ayrıldılar ve getto temsilcileri ile "gönül eğlendirdiler." Getto derin bir soluk aldı. Soruyoruz – ne kadar süre için?"[217]

1943 yılı başında Vilna'daki durum aslında görece sakindi. 15 Şubat'ta getto tiyatrosunun birinci yıldönümünde yaptığı bir konuşmada Gens, gelinen noktayı dolaylı biçimde dile getiriyordu: "Bu düşünce nasıl çıktı?" diye soruyordu, "basitçe söylersek, halka getto gerçeklerinden birkaç saatliğine kaçabilme fırsatı yaratmak için. Bunu başardık. Karanlık ve zor günlerden geçiyoruz. Bedenlerimiz gettoda ama ruhlarımızı esir alamazlar. ... İlk konserden önce mezarlıkta konser olmaması gerektiği söylendi. Bu doğru ancak hayatın bütünü mezarlıktan ibaret değil. Tanrı, ruhumuzu karartmaktan bizi korusun. Manen ve bedenen güçlü olmalıyız. İnanıyorum ki burada gelişen Yahudilik [hayat] ve kalbimizi ısıtan Yahudilik [inanç] ödülümüz olacaktır. Eminim ki, 'Tanrı bizi neden terk etti?' sorusunun sorulduğu günler geçecek ve daha güzel günler görmek için yaşayacağız. Bu günlerin yakında ve biz hayattayken gelmesini ummak istiyorum."[218]

Ancak Nisan ayında Gens'in ve getto nüfusunun iyimserliği keskin bir

215 *A.g.e.*, s. 274 vd.

216 Bernhard Chiari, *Alltag Hinter der Front: Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weissrussland 1941-1944* (Düsseldorf, 1998), s. 240.

217 Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 566.

218 Arad, Gutman ve Margaliot, *Documents on the Holocaust*, s. 450.

tehdit ile karşı karşıya kaldı. Ayın ilk günlerinde Almanlar, Vilna gettosunun küçük gettolarından birkaç bin Yahudi'yi Kovno'ya gönderme bahanesiyle topladılar. Kovno yerine Ponar'a sevk edilip katledildiler. Bu cinayetler gettoda dehşete yol açtı. 5 Nisan'da Rudashevski şunları yazdı: "Korkunç bir haber aldık: 85 vagon dolusu Yahudi, yaklaşık 5.000 kişi, söz verildiği gibi Kovno'ya götürülmemiş ve Ponar'a nakledilerek öldürülmüşler. 5.000 kahrolası yeni kurban. Getto, adeta yıldırım çarpmış gibi, derinden sarsıldı. Kıyım atmosferi gettoyu pençesine aldı. Yeniden başladı... İnsanlar adeta kafeste hapsolmuş gibiler. Diğer yandan, bugünkü kıyımın da gösterdiği gibi, sofistike bir plan dahilinde bizi yok etmeye hazırlanan düşmandan saklanıyorlar."[219] Yine de, daha önce olduğu gibi, Vilna'da böylesi gelişmeler görülmeyince, kısa süre sonra korku geçti; Kruk'un sözünü ettiği neşe geri geldi.

21 Haziran 1943'te Himmler Ostland'daki tüm gettoların tahliyesi talimatını verdi. Çalışan Yahudiler toplama kamplarında tutulacak ve "Yahudi gettolarının gereksiz sakinleri Doğu'ya tahliye edilecek" idi.[220]

FPO [Birleşmiş Partizanlar Örgütü] mensupları tabii ki tahliye kararından haberdar değildi ama yine de Nisan katliamlarını bir işaret olarak algıladılar. Onlar için şu soru ortaya çıkıyordu: Silahlı direniş gettoda mı örgütlenecek yoksa FPO ormana çekilerek, Alman darbesi gelmeden önce Sovyet partizan birimlerine mi katılacak? Tartışmanın farkında olan Gens, FPO'yu savunması gereken halkla birlikte gettoda tutmakta kararlıydı ve en sonunda, kaçmalarına izin verecekti.[221] Her şeye rağmen, Haziran ayı sonuna gelindiğinde, Almanlar sistematik olarak Vilna bölgesinde geride kalan küçük toplulukları tahliye ederken giderek artan sayıda FPO mensubu Gens'e rağmen ormana gitti: Getto içinde bir çatışma güçlükle engellendi.[222]

Bu aşamada (Haziran-Temmuz 1943) görünen o ki FPO'nun Komünist üyeleri Kovner'den ve onun sol kanat Siyonist yoldaşlarından (Hashomer Hatzair) saklanıyordu, aslında daha büyük bir Komünist örgütlenmenin talimatlarına göre hareket ediyordu ve "temsilcileri" Itzik Wittenberg FPO başkanı seçilirken, Kovner ve adamları komünist sızmanın boyutundan ve ketum niteliğinden haberdar değildi.[223]

Anlaşılan, Gens kendi planları için Wittenberg'in bir tehlike teşkil ettiğine karar vermişti ve 15 Temmuz akşamı geç vakitte komünist lider getto şe-

219 Isaac Rudashevski, *The Diary of the Vilna Ghetto, June 1941-April 1943*, yay. haz. Percy Matenko (Tel Aviv, 1973), s. 138-39.

220 Heiber, *Reichsführer! Briefe an und von Himmler*, s. 214.

221 Bu tartışmalar konusunda bkz. Dina Porat, *Beyond the Reaches of Our Souls: The Life and Times of Abba Kovner* (Tel Aviv, 2000), s. 135 vd. [İbranice].

222 *A.g.e.*

223 *A.g.e.*, s. 140 vd.

fiyle görüşürken (Gens'in davetiyle gelmişti), polis kuvvetleri (muhtemelen Litvanyalı) tarafından tutuklandı. FPO mensupları tarafından kurtarılan Wittenberg saklandı. Almanlar öngörülebilir bir tepki gösterdiler: Eğer Wittenberg teslim edilmez ise getto nüfusu imha edilecekti. Yer altı örgütünden yoldaşlarının baskısıyla mı (bir adım atılması gerektiğini ilk söyleyenler komünist militan arkadaşları olmuştu), yoksa getto halkının korkusunu ve FPO'ya karşı giderek daha tehditkâr bir tutum takındıklarını sezdiği için mi bilinmez, Wittenberg teslim olmaya karar verdi; Almanların eline düşünce, kaçınılmaz olan işkence ve ölüme maruz kalmaktansa intihar etmeyi seçti.[224]

"Wittenberg Günü"nün arifesinde Kruk'un Vilna günlüğü kesintiye uğruyor. Sovyet güçleri şehre yeniden girdiğinde konuyla ilgili sayfalar saklanmış ya da imha edilmiş olabilir: Yoldaşları tarafından "Wittenberg'in ele verilmesi" NKVD'nin [Sovyet gizli polisi] çıkarına olabilir. Kroniklerin bu bölümü hiçbir zaman ortaya çıkmadı.[225] Kalmanowitch olayları bazı ayrıntılarıyla kendi günlüğünde anlatıyor, tabii ki kesin bilgiye değil söylentilere dayanarak. YIVO'lu akademisyen, FPO'ya ve halkı tehlikeye atan silahlı direniş girişimlerine düşmanlık besliyordu. Bu özel durumdan, (yanlış bir biçimde) tümüyle revizyonistleri sorumlu tutarken, teslim olan ve intihar eden Komünist Wittenberg'i övüyordu.[226]

14 Eylül'de Almanlar, Güvenlik Polisi karargâhına rapor vermesi için Gens'e talimat verdi. Tehlike konusunda uyarıldığı ve kaçması söylendiği hâlde, halka karşı bir misillemeye olanak tanımamak için getto şefi talimata uyarak karargâha gitti. Aynı gün öğleden sonra saat altıda Almanlar onu vurdu.[227] Geride kalan 20.000 getto sakininin bir kısmı Ponar'da katledilip diğer bir kısmı Sobibor'a sürülürken, güçlü kuvvetli erkekler (Kruk ve Kalmanovitch de dahil) Estonya'daki çalışma kampına gönderildiler. Gettoda kalmayı sürdüren Yahudiler Kızıl Ordu'nun gelmesinden hemen önce katledildiler.[228]

FPO'nun gettoda kayda değer bir direniş örgütleyememesinde, halkın silahlı ayaklanmaya karşı olmasının ve Estonya çalışma kamplarının daha gü-

224 *A.g.e.*, s. 134 vd.

225 Bkz. Harshav'ın yazdığı önsöz, Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. xlviii vd.

226 Zelig Kalmanovitch, *Diary in the Vilna Ghetto* [İbranice] (Tel Aviv, 1977), s. 114 vd.

227 Yitzhak Arad, *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust* (Kudüs, 1980), s. 425. FPO'ya kıyasla Gens'in liderliğini takdir eden sadece Kalmanovitch gibi önde gelen çağdaşları değildi. Yıllar sonra hiç umulmadık bir cepheden de onay alacaktı. İsrail'in tartışmasız en önde gelen şairi, 1930'ların ortasından 1960'ların sonuna kadar "heroik" Siyonizm'in sesi olan Nathan Alterman'dı. Vilna gettosunun tarihi konusunda Kovner'i uzun uzadıya tahkik etmiş ve sonunda şu beyanda bulunmuştu: "Eğer ben de gettoda olsaydım, Judenrat'ın tarafında olurdum." Tom Segev, *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust* (New York, 1993), s. 292.

228 Leni Yahil, *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932-1945* (New York, 1990), s. 466 vd.

venli bir seçenek olduğuna inanmasının ve ayrıca Kovner'in ikircikli liderliği nedeniyle Gens'in muhalefet etmesinin rolü olması muhtemeldir. Nitekim Almanlarla bazı küçük çatışmaların ardından, FPO'nun yaklaşık seksen üyesi birkaç grup halinde gizlice şehri terk etti ve partizanlara katıldı.[229]

Ponar'daki katliamın kaydını düştüğü 6 Nisan 1943 günü Rudashevski'nin günlüğü son buluyor. Son satır şöyle: "En kötüye yazgılıyız."[230] Birkaç ay sonra, Itzhok ve ailesi Ponar'da öldürüldü.[231] Lodz'da, Sierakowiak'ın günlüğüne düşülen notlar, Rudashevski'den bir hafta kadar sonra kesiliyordu; son satır 15 Nisan'da yazılmıştı: "Gerçekten bizim için bu durumdan çıkış yok."[232] Yazın verem ve açlıktan öldü.[233]

X

Varşova gettosundaki ayaklanmadan hemen önce, şehrin Ari bölgesinde getto duvarına yakın Krasinski meydanında bir atlıkarınca kurulmuştu. Umutsuz mücadele sürerken atlıkarınca durmamıştı ve duvarın öbür yanında Yahudiler ölürken, her Allah'ın günü atlıkarıncanın çevresi neşeli insanlarla doluyordu:

Yanan evlerden esen yel
Uçurtmaları da yanında getiriyor
Atlıkarıncaya binen insanlar
Yanık parçaları yakalıyor.
Yanan evlerden esen bu yel
Kızların eteklerini uçuruyor
Ve mutlu kalabalık kahkahalarla gülüyor
Varşova'nın güzel bir Pazar gününde.

Czeslaw Milosz, en iyi bilinen şiiri "Campo di Fiori"yi, ayaklanma sırasında "olağan bir insani jest olarak" yazmıştı.[234] Şair, Campo di Fiori meydanın-

229 Porat, *Beyond the Reach of Our Souls*, s. 155 vd. Tarihçi Yehuda Bauer'e göre, Batı ve Orta Polonya'da 24 gettoda farklı yoğunlukta silahlı direnişler gerçekleşti; ayrıca, 110 gettoda ve Batı Belarus'taki diğer Yahudi topluluklarında altmış üç silahlı grup vardı. Diğer 30 gettoda da bir çeşit silahlı hazırlık mevcuttu. Bkz. Yehuda Bauer ve Nili Keren, *A History of the Holocaust* (New York, 1982), s. 270.

230 Rudashevski, *The Diary of the Vilna Ghetto, June 1941-April 1943*, s. 140.

231 *A.g.e.*, s. 12.

232 Dawid Sierakowiak, *The Diary of Dawid Sierakowiak*, yay. haz. Alan Adelson (New York, 1996), s. 268.

233 Alan Adelson'un notu, *a.g.e.*

234 Şiir metni ve Milosz'un açıklaması için bkz. Jan Blonski, "The Poor Poles Look at the Ghetto", *Polin: Studies on Polish Jewry* 4 (1989), s. 322-23.

da İtalyan filozof Giordano Bruno yakılacak iken, işinde gücünde ve kayıtsız Romalıların ortalıkta öylesine dolanmalarıyla, Yahudi gettosu can çekiştiği sıradaki kayıtsız Polonyalı kitleleri kıyaslar. Ve tam da böyledir. Dolayısıyla, ayaklanmadan birkaç ay sonra, Ağustos 1943'te, savaş sonrası Polonya'da "Yahudi Sorunu" ile ilişkili olarak Polonya yer altı örgütü temsilcisinin sürgündeki hükümete gönderdiği değerlendirme şaşırtıcı değildir:

> "Yahudi sayısı zaten önemli ölçüde azaltılmıştı ancak şimdi, tüm Anayurtta –herhangi bir andaki genel psikolojik durumdan bağımsız olarak– vaziyet öyle ki, Yahudilerin işlerine ve atölyelerine dönmesi söz konusu bile olamaz. Şehir ve kasabalarda, Yahudilerin yerleri Yahudi olmayan nüfus tarafından dolduruldu; Polonya'nın büyük bir bölümünde bu temel bir değişiklik, nihai bir durum. Yahudiler kitlesel olarak yeniden gelirse bu durum toplum tarafından bir geri dönüş biçiminde değil bir istila olarak yaşanacaktır ve kendilerini savunacaklardır, gerekirse fiziki araçlarla."[235]

Bu arada, işgal altındaki Avrupa'nın çoğu yerinde olduğu gibi Polonya'da da para devreye girdi. Varşova gettosunda müzik eleştirmeni, daha sonra, Höfle'nin sürgünlerin başladığını duyurduğu uğursuz konsey toplantısında yazıcı olarak karşımıza çıkan Marcel Reich-Ranicki, önce büyük Aktion'dan daha sonra da Ocak 1943'tekinden, Konsey çalışanı olduğu için kurtulmuştu. Marcel'in karısı Tosia da sağ bırakıldı; anne ve babası Treblinka'ya gönderildi. Şubat 1943'te Marcel ve Tosia gettodan kaçtı. Konseyin kasasından büyük bir meblağ almalarına yardım etmesinin karşılığında yer altı örgütü ona bir miktar para verdi.

Marcel önce bir Yahudi muhafıza, sonra iki Polonya polisine rüşvet verdi ve çift şehrin Ari bölgesine geçti. Ancak, bir gizlenme yerinden diğerine geçerlerken, çoğu kaçak Yahudi gibi onlar da sürekli tekrar eden kalıpla karşı karşıya kaldılar: "Haraç ve kaçış. ... Çoğu işsiz olan yeni yetme binlerce Polonyalı... tüm günlerini gelip geçenlere şüpheyle bakarak geçiriyorlardı. Her yerdeydiler, özellikle getto sınırları civarında, Yahudi arıyorlardı, Yahudi avlıyorlardı. Bu uğraş onların meslekleri ve muhtemelen, aynı zamanda, tutkularıydı. Söylendiğine göre, hiçbir işaret olmadığında bile, Yahudileri gözlerindeki hüzünden tanıyabiliyorlardı."[236] Genel olarak kullanılan isimleriyle, bu "Schmaltsovnik'lerin" amacı Yahudileri Almanlara teslim etmek değildi; para ya da kıymetli herhangi bir şey, "en azından bir ceket ya da palto" istiyorlardı.[237]

---

235 Aktarıldığı kaynak, Michael Steinlauf, *Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust* (Syracuse, 1997), s. 32.

236 Marcel Reich-Ranicki, *The Author of Himself: The Life of Marcel Reich-Ranicki* (Londra, 2001), s. 190 vd., 194.

237 *A.g.e.*

Yine de, bazı Polonyalılar kendilerini ve ailelerini büyük tehlikeye atarak yardım teklif ediyorlardı. Marcel ve Tosia da bu yolla, Varşova'nın varoşlarında yaşayan Polonyalı bir çiftin, "dizgici Bolek ve karısı Genia'nın sayesinde," saklanmış ve kurtulmuşlardı.[238] Bu başkentte de oluyordu, küçük şehirlerde de. Hayatta kalan birinin sözleriyle: "Bu insanlar bize yardım ederek hayatlarını riske attı zira kendilerini ihbar edebilecekleri için her bir komşudan, her gelen geçenden, her çocuktan kuşku duymalıydılar."[239] Bu, tam da tarihçi Jan Gross'un işaret ettiği noktaydı: "Polonyalılar Yahudilere yardım etmeye hazır olmadığı ve bunu yapmaktan genel olarak kaçındığı *için* Yahudilere yataklık etmenin karşılığı olarak Almanlar sistematik biçimde ve hiç geciktirmeden ölüm cezası veriyorlardı ve yardım etme işi çok zordu."[240]

Rszezow eyaletinde bir köyde yaşayan Polonyalı öğretmen Franciszka Reizer'in tuttuğu günlük bu türden çeşitli sonuçları tüm çıplaklığıyla gösteriyordu: "20 Kasım 1942. Almanlar köylerden birçok köylü ve itfaiyeciyi topladı ve onların yardımıyla bir Yahudi avı düzenledi. Bunun sonucunda, yaşlı, genç ve çocuk yedi Yahudi ele geçirildi. Bu Yahudiler itfaiye istasyonuna götürüldüler ve ertesi gün vurularak öldürüldüler." 21 Kasım: "Augustyn Bator'a ait topraklarda Yahudiler kendilerine bir yer altı sığınağı hazırladılar. ... Yahudi avlayan jandarmalar tarafından yakalandılar. Hepsi bulundukları yerde öldürüldü." 30 Kasım'da, Reizer köyde sığınacak bir yer bulmaya çalışan Yahudi kadının ölümünden söz etti. Bir yıl sonra, 2 Ekim 1943: "Bugünlerde yöredeki son Yahudilerin izleri sürüldü ve katledildiler. Yahudi Blank'a ait bir tabakhanenin yakınlarında vuruldular. Buraya 48 Yahudi gömüldü."[241] Bir yıl sonra günlükte yine Yahudileri saklayan bir Polonyalı ailenin Almanlar tarafından öldürüldüğüne değiniliyordu.

Doğu Polonya'nın (ya da Batı Ukrayna'nın) uçsuz bucaksız kırsal bölgelerindeki Polonyalı ve Ukraynalı köylüler arasında bir tutum farklılığı yoktu: Geleneksel nefret, istisnai cesaret örnekleri ve hemen her yerde rastlanan para ya da her tür avanta konusunda doymak bilmez bir açgözlülük.

Hatırlanacağı gibi, Aryeh Klonicki (Klonymus), Alman istilasının ilk günlerinde Doğu Galiçya, Tarnapol'daki Yahudilerin akıbetini günlüğünde anlatıyordu. Aryeh karısı Malwina (Hertzmann) ile birlikte, yaşadığı ve lise öğretmenliği yaptığı Buczacz'a döndü. Temmuz 1942'de oğulları Adam doğdu.

---

238 *A.g.e.*, s. 197 vd.

239 Arad, *Belzec*, s. 348.

240 Jan T. Gross, "A Tangled Web: Confronting Stereotypes Concerning Relations between Poles, Germans, Jews and Communists", *The Politics of Retribution*, yay. haz. István Deák, Jan T. Gross ve Tony Judt (Princeton, 2000), s. 80 (vurgu metnin aslından).

241 Aktarıldığı kaynak Shmuel Krakowski, "The Attitude of the Polish Underground to the Jewish Question during the Second World War", *Contested Memories: Poles and Jews during the Holocaust and Its Aftermath*, yay. haz. Joshua D. Zimmermann (New Brunskwick, NJ, 2003), s. 100-01.

Temmuz 1943'te Aryeh ve Malvina, kendilerinin ve çocuklarının hayatını kurtarmak için çaresizlik içinde komşu köylere kaçtılar. Klonickilerin çektiği acı, kısa günlüğünün daha ilk notunda (7 Temmuz) ortaya çıkıyordu: "1943 sonundan beri, burada yeni bir dönem başladı: Artık tasfiye zamanı. Bir Yahudi'nin hayatta kalmasına izin verilmiyor. ... Eğer bölge halkının nefreti olmasaydı yine de saklanmanın bir yolu bulunabilirdi. Ama bu durumda çok zor. Yahudi gören her bir çoban ya da Hıristiyan çocuk hemen yetkililere haber veriyor ve onlar da bu ihbarların takibinde hiç zaman kaybetmiyorlar. Eğer tam karşılığı ödenirse Yahudileri saklamaya sözde hazır görünen Hıristiyanlar var. Fakat aslında hiç vakit kaybetmeden kurbanlarının tüm eşyalarını çalıyor ve onları yetkililere teslim ediyorlar. Bölge Hıristiyanları arasında, saklanan Yahudileri ortaya çıkarma konusunda sivrilenler var. Sekiz yaşında bir çocuk var (tabii ki Hıristiyan), bütün gün Yahudi evleri arasında dolaşıyor ve saklanan birçok Yahudi'yi ortaya çıkarıyor."[242]

Klonickiler birbiri ardına denedikleri saklanma yerlerinde paralarını ve eşyalarını kaybettiler. Eski hizmetçileri Franka, onlar yakın kırsal alanlarda saklanırken, çocuğu kurtarmak için yardıma hazırdı. "Franka, bize büyük bir bağlılık gösteriyor ve yardım etmeyi çok istiyor. Fakat o da korkuyor. Şehrin her yerinde, Yahudileri saklamanın cezasının ölüm olduğunu duyuran ilanlar asılı. Onun evinde değil de kırsal alanda olmamızın nedeni bu. 2.000 zloty ve 15 'lokschen' (yani dolar) tutarındaki tüm paramızı Franka'ya verdik. Çocuğumuz için bir yer bulduktan sonra burada bir süre daha yaşamamız sorun değil – varlığımız köyde fark edilmediği sürece."[243]

Çocuğu, Adam'ı sonunda rahibeler aldı. Aryeh ve Malvina onu gece rahibe manastırının kapısına bırakmak zorunda kaldılar: "Sağanak yağmur altında ve gecenin karanlığında, karım ve ben oğlumuzu bir çuval dolusu eşya ile birlikte yanımıza aldık. Onu çuvalla birlikte manastırın koridoruna bırakıp hızla uzaklaştık. Böylesine uygun bir ortama çocuğumuzu bırakmayı başarabildiğimiz için sevinç içindeydik. Onun vaftiz edilecek olması gerçeği umurumda bile değildi."[244]

Günler geçti ve Klonickiler oradan oraya kaçarak, tehlike altındaki yaşamlarını sürdürdüler. Aryeh 27 Temmuz'da son günlük notunu yazmaya başladı; hiçbir zaman tamamlayamayacaktı: "Durum çok kötü. Bütün gece yağmur yağdı ve sabah da devam ediyordu. Öğleye doğru Samen bir kez daha Vaitek adlı biriyle bizi yokladı ve bizden bir üç yüz zloty daha aldılar. Ne ya-

242 Aryeh Klonicki ve Malwina Klonicki, *The Diary of Adam's Father: The Diary of Aryeh Klonicki (Klonymus) and His Wife Malwina, With Letters Concerning the Fate of Their Child Adam* (Kudüs, 1973), s. 25.

243 *A.g.e.*, s. 31-32.

244 *A.g.e.*, s. 34.

pabiliriz ki! Burada daha fazla kalmamıza olanak yok."[245] Franka'nın kardeşine göre Aryeh ve Malwina, Ocak 1944'te Buczacz yakınlarındaki ormanda Almanlar tarafından öldürüldü. Taras adıyla vaftiz edilen oğulları Adam'a dair hiçbir iz yok.

Daha doğuda, Volhynia ve "Dinyeper, Ukrayna"nın Ukraynalı nüfusları, genellikle, Batılı kardeşlerinin anti-Yahudi tutumlarını aynen paylaşıyorlardı. Yerel Sovyet kurumlarında Yahudilerin hâkim olduğu savlarının yerini, Yahudiler işbirlikçi olduğu argümanları aldı. Burada da açgözlü, kıskanç dinî nefret ile bazı Ukrayna milliyetçiliği tarzları ve Bolşevizm karşıtlığı aynı olguya farklı derecelerde etki etti. Yine de, tarihçi Karel C. Berkhoff'un dikkatli değerlendirmesinin de gösterdiği gibi, belirgin bir çerçeve çizilmesi zor.[246]

Yahudi düşmanlığı yaygındı fakat çoğu sıradan Ukraynalı, anti-Yahudi düşmanlık hatta nefret ile doğrudan kitle kıyımı arasında açık bir ayrım yapıyordu. Babi Yar katliamları ile karşı karşıya kalan birçok Kiev sakini önce inanmamış sonra da dehşete kapılmıştı. 1941 yaz ve sonbahar *Einsatzgruppen* raporlarına göre, Ukrayna'da yerel anti-Yahudi şiddeti tahrik etmek kolay değildi: "Ukrayna halkını kullanarak Yahudilere zulmetmek gerçekleştirilebilir değildir zira liderler ve manevi dürtü mevcut değildir; Yahudilere karşı harekete geçen herkese Bolşevizm'in verdiği sert cezaları hâlâ hepsi hatırlamaktadır," diye yazıyordu bir rapor. Diğer bir tanesi de aynı şikâyeti tekrarlıyordu: "Yahudi kıyımı için ortaya konulan dikkatli çabalar maalesef beklenen başarıya yol açmadı."[247]

Yine de, çelişkili bir biçimde, Kızıl Ordu Ukrayna'yı yeniden işgal ettiğinde anti-Semitizm daha fazla güç kazandı. Doğu Ukrayna'da, 1944 yazında patlak veren kıyımları Kiev'de, Eylül 1945'te gerçekleşen şiddetli anti-Yahudi ayaklanmalar izledi. Yerel yetkililerin tepkisi ikircikliydi; yeniden yapılanan Ukrayna Komünist Partisi'nin kilit liderlerinin bizzat kendileri açıkça anti-Semit idiler.[248]

Bir grup Polonyalı Katolik'in 1942 yılında ünlü kadın yazar Zofia Kossak-Szeuzucka'yı izleyerek ortaya koyduğu önemli girişim, bu genel Batı Avrupa bağlamında gerçekleşti. Kossak'ın Ağustos 1942'de, getto sakinlerinin Treb-

245 *A.g.e.*, s. 78-79. Klonicki'nin İbranice yazılmış günlüğü, 1948 yılında, New York'daki akrabaları tarafından Franka'nın erkek kardeşi Stanislaw Wanshik'te bulundu; Birleşik Devletler'de yaşayan aile ile Wanshik arasındaki bir dizi yazışma yayınlanan günlüklere eklendi; bu yazışmalar Klonickilerin ölümü ve Adam'ın akıbetine dair ayrıntıları aydınlatıyor.

246 Karel C. Berkhoff, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule* (Cambridge, MA, 2004), s. 71 vd.

247 *A.g.e.*, s. 73.

248 Savaşın son yıllarında ve sonrasında Ukrayna'daki anti-Yahudi şiddetin anlatımı için bkz. Amir Weiner, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton, 2002), s. 191 vd.

linka'ya sürgünü sırasında kaleme aldığı bildiride ("Protesto"), Yahudiler geçmişte ve şimdi Polonya'nın düşmanı olsalar da, milyonlarca masum insanın katledilmesi karşısındaki genel sessizlik kabul edilemez ve Polonya Katolikleri seslerini yükseltmekle yükümlüdür, deniliyordu: "Kanlı Alman icraatları karşısında hiçbir şey yapamıyoruz, tek bir kişiyi bile kurtaramıyoruz ancak tüm kalbimizle, merhamet, öfke ve nefretle dolu olarak protesto ediyoruz. Bu protesto öldürmeyi yasaklayan Yüce Tanrı'nın emridir. Hıristiyan vicdanının gereğidir."[249] Eylül ayı sonunda, Geçici Yahudilere Yardım Komitesi kuruldu. İlk toplantısını Ekim'de yaptı ve Aralık'ta, Delegatura tarafından tanınıp desteklenirken, yeniden örgütlendi ve Yahudilere Yardım Konseyi [ya da Zegota] adını aldı.[250]

İzleyen aylar boyunca ve Sovyet ordusu Polonya'yı işgal edene kadar Zegota, esas olarak Varşova'nın Ari tarafında saklanan binlerce Yahudi'ye yardım etmeye ve onları kurtarmaya devam etti. Fakat zamanla liderliğin politik-ideolojik kompozisyonu değişti. Konseyin kuruluşuna öncülük eden sağ-kanat Katolik hareketi Temmuz 1943'te bıraktı; anti-Semit ideolojileri daha uzun süre Yahudilere destek vermeye uygun değildi.[251] Bu muhafazakâr Katoliklerin kurtarma operasyonlarından çekilmesi, Polonya Katolik Kilisesi çoğunluğunun takındığı tutumla ve tabii ki halkın ve yer altı örgütlerinin genel tutumuyla uyumluydu.

2 Mart 1943'te, Göring ile yaptığı uzun bir görüşmenin ardından, Goebbels günlüğüne şu notu düştü: "Göring, eğer bu savaşta zayıf düşersek hepimizi neyin tehdit ettiğinin farkında. Bu konuda bir yanılsama içinde değil. Özellikle Yahudi meselesinde, bizim için artık bir kaçış olmadığını çok iyi biliyoruz. Böyle olması da iyi. Köprüleri tamamıyla atmış insanların, hâlâ geri dönme ihtimali olanlara kıyasla çok daha kararlı savaşacağı tecrübeyle sabit."[252]

249 Polonya'nın 1942 yazı şartlarında Kossak'ın bildirisi bir fark yarattı; Yahudilerle ilgili ifade edilen yaklaşım son derece sorunlu gözükse de. Tatminkâr bir çözümleme olarak bkz. Jan Blonski, "Polish-Catholics and Catholic Poles: The Gospel, National Interest, Civic Solidarity, and the Destruction of the Warsaw Ghetto", *Yad Vashem Studies* 25 (1996), s. 181 vd.

250 Tüm ayrıntı ve alıntıların aktarıldığı kaynak, Joseph Kermish, "The Activities of the Council for Aid to Jews ("Zegota") in Occupied Poland", yay. haz. Yisrael Gutman ve Efraim Zuroff, *Rescue Attempts During the Holocaust* (Kudüs, 1977), s. 367 vd.

251 *A.g.e.*, s. 372.

252 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 3, s. 454.

9

Ekim 1943 - Mart 1944

"Bu yalnız Pazar akşamını fırsat bilerek sana borçlu olduğum mektubu yazıyorum." 5 Mart 1944'te –dünyayı haberdar etmek için beyhude çaba gösteren koyu Protestan Waffen SS subayı ve imha görgü tanığı– Kurt Gerstein'in, emekli hâkim ve sıkı rejim yandaşı babasına yazdığı rica mektubu böyle başlıyordu. "İçinden ne geçiyor bilmiyorum ve bunu bilmeye en ufak bir hakkım olduğunu iddia edecek değilim. Ancak bir insan tüm mesleki hayatını hukuka adamışsa, şu son birkaç yıl içinde içinden bir şeyler geçiyor olmalı. Bana söylediğin, daha doğrusu yazdığın bir şeyden dolayı derin kaygı duydum. ... Şöyle diyordun: Zor zamanlar sert yöntemler gerektirir! – Hayır, hayır, bu tür hiçbir mesel olan biteni aklamaya yetmez.

Bu eşi benzeri görülmemiş hadiseler karşısında benim babamın söyleyeceği son sözün bu olabileceğine inanmıyorum: Benim yaşlı babam böylesi kelime ve düşüncelerle bu noktadan uzaklaşamaz. Bence, bir süre daha yaşayacak günü olan hepimizin, tüm kısıtlamaları silkeleyip atmanın fiili imkân ve sınırları ile sonuçları üzerine düşünmek için çok fazla nedenimiz var. Kişinin üzerindeki sınırlamalar ne kadar sıkı olursa olsun ve birçok konuda, en büyük kahramanlık tedbirliliktir düsturuna ne ölçüde bağlı kalıyor olursa olsun, hiçbir zaman standartlarından ve düşüncelerinden vazgeçmemelidir. Vicdanı karşısında ve kendisini aşan olgular karşısında şöyle diyerek asla kendisini temize çıkarmamalıdır: Bu benim işim değil, bunu değiştirmek için hiçbir şey yapamam. ... Sessiz kalır ama düşünür: Bu benim işim. Olan biteni ve suçun ölçüsünü bildiğim için, ben de bu sorumluluk ve suçun içindeyim.

Sevgili baba, bazen çocuğun kendi düşüncelerini kuran ve şekillendiren

babasına öğüt vermek zorunda kaldığı durumlar ortaya çıkar. Diğerleriyle birlikte senin de, yaşadığın çağ ve bu çağda olup bitenler hakkında ayağa kalkmak ve hesap vermek zorunda kalacağın günler gelecek. Eğer bu sorumluluğun, bu yükümlülüğün küçümsenmemesi gerektiğini kendi kendine sorgulamanı senden istemem mümkün olmasaydı ya da buna olanak bulamasaydım, aramızdaki anlayış sona ererdi. Bu çağrı sandığımızdan da kısa bir sürede gelebilir. Ben şahsen bu yükümlülüğün farkındayım ve bu beni gerçekten yiyip bitiriyor (*consumor in ea*). Bu manevi bir mesele"[1]

Baba bunu anlamadı. Gerstein daha sonraki son mektubunda şunu ekliyordu: "Eğer etrafına bir bakarsan bunun eskiden birbirine yakın olan birçok aileyi ve arkadaşlıkları ayıran bir çatlak olduğunu görürsün."[2] Gerstein, ahlâken işkence çeken ve imha sisteminin "hain" bir mensubu olarak, kendi izlediği yolda farklı ve yalnızdı; fakat bu tutumunun kaynağı tabii ki dinseldi ve bazılarından söz ettiğimiz ve diğer binlercesi hakkında hiçbir şey bilmediğimiz başka Alman ve Avrupalılar için de din önemli bir rol oynamıştı. Hangi biçimi alırsa alsın, sınırlı bir etkisi olan muhalif tutumlar, imha yıllarında Hıristiyanlığın rolü üzerinde düşünmenin bir parçasıdır. Fakat genel olarak söyleyecek olursak, onların izlediği yol Batı dünyasının önemli kurumları olarak Hıristiyan kiliselerinin seçtiği yol değildir ve bu bölümde göreceğimiz gibi, en yüce liderleri için bu durum daha da fazla geçerlidir.

I

Askerî terimlerle ifade edecek olursak, 1943'ün son ayları ve 1944 yılının başlarına hükmeden, Doğu Cephesi'nin her kesiminde düzenli Sovyet ilerlemesi iken, Batılı Müttefikler çok yavaş bir ilerlemeyle İtalyan Yarımadası'na sokulmuştu ve fiilen Almanların "Gustav Tahkimatına" takılıp kalmışlardı. Yine de Büyük İttifak açısından bu ayların belirleyici olayı 28 Kasım-1 Aralık tarihleri arasında Tahran'da toplanan Roosevelt-Churchill-Stalin zirvesinde gerçekleşti. Britanyalıların korku ve tereddütlerine rağmen Amerika'nın stratejisi kabul edildi: 1944 Mayıs ayında Amerika ve Britanya kuvvetleri Normandiya kıyılarına çıkarma yapacaktı. Eş zamanlı olarak Sovyetler Birliği büyük bir saldırı başlatacak, böylelikle Alman kuvvetlerinin Batı'ya kaydırılması ihtimali ortadan kalkacaktı.

Hitler Müttefik çıkarmasını büyük bir özgüvenle bekliyordu. Atlantik ve Kuzey Denizi kıyılarındaki Alman savunması ve Batı'da bulunan Wehrma-

1 Saul Friedländer, *Kurt Gerstein, The Ambiguity of Good* (New York, 1969), s. 201 vd.

2 *A.g.e.*, s. 108.

cht güçleri Anglo-Amerikan harekâtını, istilacılar açısından, korkunç bir yenilgiye çevirdiler. Daha sonra, yeni bir çıkarma tehlikesinden uzun bir süre azade kalacağından, Nazi lider tüm Alman gücünü Sovyet ordusuna çevirdi, kaybedilen toprakları yeniden ele geçirdi ve nihayet Stalin'i barış anlaşmasına zorladı.[3] Bu arada, müttefik hava saldırılarına etkili bir karşılık veremeyen Hitler, Speer'in sözleriyle, "hava saldırılarından sorumlu tuttuğu Britanya hükümetine ve Yahudilere karşı öfke içindeydi."[4] Aslında bu bombalamalar, Hitler'in anti-Yahudi saplantısına kör bir öfke unsurunu ve kanlı bir intikama duyulan güçlü isteği ekliyordu: Yahudiler suçluydu!

Anti-Yahudi söylevlerini yağdırırken Hitler her kisveye bürünüyordu: Kâhin, devlet adamı, kışkırtıcı. Goebbels çoğu zaman onun ardından geliyordu – ki olağanüstü bir kışkırtıcıydı ve Moshe Flinker'in de sezinlediği gibi, mesajına kayıtsız şartsız inanıyordu. Birbirinin eşi önde gelen liderlere, Rosenberg, Darre ve Ley gibilere uyumlu bir biçimde, *Gauleiter*, *Kreisleiter*, *Ortsleiter*, *Blockleiter*, din adamları, akademisyenler, lise öğretmenleri, Hitler Gençliği ve BdM liderleri aynı hakaretleri kusuyordu. Bu korkunç şamatanın ortasında, diğer bir ses, Goebbels'e eşit değerde fakat farklı ve daha meşum bir ses, düzenli olarak açıklıyor ve tehdit ediyordu: Bu Heinrich Himmler'in sesiydi. Reichsführer partinin halk toplantılarında kalabalık kitlelere hitap etmiyordu; ölümcül faaliyetlerini, "güçlü ahlâk" ilkeleriyle kaplı öğütlerini ve ücra köşelerde yaptığı "araştırmalardan" çıkardığı sonuçları seçkinlere aktarıyordu: SS subaylarına, üst düzey parti ve Wehrmacht mensuplarına. Hitler, Yahudilerin ortadan kalkmasıyla ilgili kehanet ve talimatlarını sıralarken yarı-ilahi bir misyonu, Tanrı'nın, kaderin, tarihin dayattığı bir rolü ifa ettiğini –diğer bir deyişle, daha üstün güçlerin bu görev için seçtiği istisnai lider olduğunu ve bu nedenle de sorgulanamaz olduğunu– dinleyicilerine bildirmek için hiçbir fırsatı kaçırmıyordu fakat Himmler'in yaklaşımı farklıydı.

Reichsführer sürekli olarak, Yahudilerin imhasının Führer tarafından kendisine verilmiş ağır bir sorumluluk olduğunu ve bu nedenle de tartışmaya açık olmadığını söylüyordu; bu durum kendisinin ve adamlarının kesintisiz olarak göreve adanmışlık ve özverilerini gerektiriyordu. 26 Temmuz 1942'de SS Şefi, Rosenberg'in işgal edilmiş doğu bölgeleri "Yahudileri" için bir tanım öne sürme girişimini reddetti ve ardından şu tipik sözleri sarf etti: "İşgal edilmiş doğu Yahudilerden arındırılacaktır: Führer bu zor görevin ifasını benim omuzlarıma yüklemiştir. Hiç kimse, hiçbir şartta bu sorumlulu-

3 Bu stratejik planlar konusunda bkz. Gerhard L. Weinberg, *A World at Arms: A Global History of World War II* (Cambridge, İngiltere, 1994), s. 656 vd., özellikle s. 665-66.

4 Albert Speer, *Inside the Third Reich: Memoirs* (New York, 1970), s. 299.

ğu benden alamaz. Dolayısıyla her tür müdahaleyi şiddetle kınıyorum" [*Also verbiete ich mir alles mitreden*].[5]

Bazen, "zor talimatları" yerine getirmenin yanı sıra, Reichsführer anti-Yahudi propaganda operasyonu genelini de kendisine ait görüyordu. Mesela SS tarafından basılan *Untermensch* [*Alt İnsan*] kitapçığı, on beş dilde kıta ölçeğinde dağıtıldı.[6] 1943 yılı başında benzer diğer bir büyük ölçekli proje şekilleniyordu. *Yahudi Öldürme Ritüelleri* konulu bir kitaptan etkilenen Himmler, bu kitabı Standartenführer rütbesine kadar SS subaylarına dağıttığını ve *Einsatzkommando*'ya ve "özellikle Yahudi Sorunu'yla ilgili kişilere" dağıtılmak üzere kendisine de yüz kopya gönderdiğini 19 Mayıs'ta Kaltenbrunner'e haber veriyordu. Ayrıca, Reichsführer henüz "tahliye" edilmemiş Yahudilerin öldürme ritüelleri konusunda soruşturulmasını ve açık duruşmalar yapılmasını emrediyordu; bu soruşturmalar özellikle Romanya, Macaristan ve Bulgaristan'da yoğun biçimde yapılmalıydı ki Nazi basını bunun sonuçlarını yayınlayabilsin ve böylelikle, bu ülkelerdeki Yahudilerin sürülmesine katkıda bulunsun.

SS şefi son olarak, Dışişleri Bakanlığı ile birlikte, İngiltere ve Birleşik Devletler'i hedefleyen ve "mücadele yıllarında" Streicher'in *Der Stürmer*'inin kullandığı türden anti-Semit materyallere odaklanacak bir özel radyo programının oluşturulmasını öneriyordu. İngiliz basını ve İngiliz polisi duyuruları bir kayıp çocuk duyurusu için taranacaktı ve sonra da Himmler'in programında çocuğun bir Yahudi ölüm ritüelinin kurbanı olabileceği konusunda yayın yapılacaktı. "Sonuç olarak" diyordu Reichsführer, "inanıyorum ki ölüm ritüellerine odaklanan İngilizce, hatta Rusça anti-Yahudi propaganda faaliyetine girişmekle anti-Semitizmi dünya ölçeğinde olağanüstü derecede artırabiliriz."[7]

SS'in üst kademelerine ya da seçkin dinleyicilere hitap ederken, Himmler gerçekçi, temkinli ve akılcı bir ton kullanıyordu. Yahudilerin akıbeti ile ilgili gizli bilgileri aktarıyor ve yapılanın neden öyle yapıldığını ortaya koyuyordu. Reichsführer, 1943 ve 1944'te "Nihai Çözüm"ü, bilgi sahibi ve uygulanmasına şu ya da bu şekilde katılmış dinleyicilerle tartıştı; her seferinde, Himmler cesaret ve destek veriyordu. 4 Ekim 1943'te SS generallerine, 6

---

5 Yay. haz. Tatiana Berenstein, *Faschismus, Getto, Massenmord: Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkrieges* (Doğu Berlin, 1961), s. 296.

6 Kitapçık, Himmler'den 1935 yılına ait uygun bir alıntıyla başlıyordu: "Dünya üzerinde insan olduğu sürece, insanlarla alt-insanlar arasındaki mücadele tarihsel bir kural olacaktır ve milletlere karşı Yahudilerin yönlendirdiği savaş, geriye doğru görebildiğimiz kadarıyla, gezegenimizdeki hayatın doğal akışının bir parçasıdır. Bu ölüm kalım savaşının, sağlıklı bir vücut ile bulaşıcı bir mikrobun savaşı kadar doğa yasası olduğu sonucuna varılmalıdır." Bkz. Yay. haz. Walter Hofer, *Der Nationalsozialismus: Dokumente 1933-1945* (Frankfurt am Main, 1957), s. 280 (Doc. 1576).

7 Berenstein, *Faschismus, Getto, Massenmord*, s. 357-58.

Ekim'de Bölge Yöneticilerine Posen'de yaptığı konuşmalar da bu doğrultudaydı (bu iki benzer konuşma arasında SS generallerine yapılmış olanı daha iyi bilinir). 6 Ekim'de Himmler bir kez daha, Yahudilerin imhasını "hayatımın en zor görevi" diye tarif etti.[8]

Reichsführer 6 Ekim 1943 konuşmasında, "bize şu soru soruluyor" diyordu, "kadın ve çocuklara ne olacak? Bu konuda da net bir çözüm sağlama kararı aldım. Erkekleri ortadan kaldırıp –yani onları öldürüp ya da öldürtüp– çocuklarının bizim çocuk ve torunlarımızdan intikam almak üzere büyümelerine izin vermeye hakkım olmadığını düşündüm. Bu halkın dünya yüzünden silinmesi yönündeki zor kararın alınması gerekiyordu."[9] Himmler'in aynı savı, Mayıs 1944'te Wehrmacht generalleriyle yaptığı bir toplantıda ve yıl boyunca çeşitli vesilelerle yaptığı konuşmalarda tekrar etti.[10]

Goebbels, 6 Ekim'de tüm gün süren Bölge Yöneticileri konferansına katılmıştı: Propaganda Bakanı, "konu Yahudi meselesi olunca" diyordu, "Himmler yalın ve içten bir konuşma yaptı. Tüm Avrupa'da Yahudi Sorunu'nu bu yılın sonuna kadar çözeceğimize inanıyor. En sert ve en radikal çözümü öneriyor: Yahudilerin kökten imhası [*Kind und Kegel*]. Vahşi de olsa mantıklı bir çözüm olduğu kesin. Bu konuyu kendi dönemimizde çözme sorumluluğunu üstlenmeliyiz. Sonraki nesiller bu sorunu ele alırken bizim kadar cesaretli ve heyecanlı olmayacaklardır."[11]

Himmler 4 Ekim'de SS generallerine yaptığı konuşmayı söz sanatıyla süslüyordu: "Yahudilerin tahliyesi ... tarihimizin hiçbir zaman yazılmamış ve hiçbir zaman yazılamayacak olan zafer sayfası olacaktır." Ardından gelen açıklama Hitler'in her zaman tekrarladığı savının çizgisindeydi. Himmler şöyle devam ediyordu: "Bombalamalar, savaşın sıkıntıları ve yoksunlukları göz önüne alınınca, eğer bugün hâlâ her bir şehirde Yahudi gizli sabotajcılar ve kışkırtıcılar var olsaydı ne kadar zorluk çekerdik biz biliyoruz. Eğer Yahudiler hâlâ Alman milli gövdesinin bir parçası olsaydı, muhtemelen şimdi 1916-1917'deki duruma gelmiş olurduk." Reichsführer, yenilginin ve bununla birlikte cezalandırılmanın somut bir tehdit olduğunu böylesi günlerde, yüksek rütbeli subayları arasında, amansız ve katı ancak şerefli ve yaşamsal görev bilincinin sürdürülmesini gerekli görüyordu. Himmler'in övgüleri için diğer bir hedef daha olabilir: Yumuşatarak da olsa övgünün ardından

8 Heinrich Himmler, *Heinrich Himmler: Geheimreden, 1933 bis 1945, und andere Ansprachen*, yay. haz. Bradley F. Smith ve Agnes F. Peterson (Frankfurt am Main, 1974), s. 169.

9 *A.g.e.*

10 *A.g.e.*, s. 201 vd.

11 Joseph Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, yay. haz. Elke Fröhlich (Münih, 1995), cilt 10, s. 72.

gelen mesajı yine de vermek; imhayı kendi çıkarına kullananları ("sadece bir kürk için, sadece bir saat için, sadece 1 Mark ya da sigara için") ölümle tehdit etmek.[12]

Aslında, Reichsführer hem övgüye hem de tehdide başvurduğu sırada, SS sorgu hâkimi Konrad Morgen başkanlığında bir soruşturma komisyonu, imhanın tam kalbinde, Auschwitz'de yolsuzluğu ve siyasi suçluların (esas olarak Polonyalı ve Rus) izinsiz öldürülmelerini ortaya çıkarıyordu. Rudolf Höss komutanlıktan alındı (fakat Berlin'de daha yüksek bir pozisyona atandı);[13] diğerleri de gitmek zorunda kaldı: Politika Şubesi Başkanı Maximilian Grabner; Kattowitz Gestapo'nun başkanı Rudolf Mildner; hatta şef doktorlardan biri olan, daha önce tanıştığımız, Friedrich Entress (ana kamp revirinde kamp sakinlerinin kalbine fenol şırınga etme işinde de uzmandı) ve diğer bazı önemsiz kişiler.[14]

Himmler süregiden ve zorlu bir sorunla karşı karşıyaydı: Kitle katliamı için kurulmuş bir yapıda keyfi cinayetlerin nasıl önüne geçilecekti; çok büyük ölçekli yağma için kurulmuş bir yapıda yaygın yolsuzluk nasıl engellenecekti. Fakat bu tür içsel disiplin sorunları, göreceli olarak söylersek, küçük sorunlardı ve Reichsführer'in otoritesini sarsmaktan uzaktı. Eş zamanlı olarak, rejimin genel yapısı içinde gücü istikrarlı bir biçimde artıyordu.

Waffen SS, Wehrmacht içinde ayrı bir ordu hâline gelmişti ve 1944 yılında otuz sekiz tümenden (yaklaşık 600.000 kişi) oluşuyordu.[15] Daha önce gördüğümüz gibi, Pohl'un liderliğinde hem kamp sistemi hem de SS sınaî işletmeleri hızla büyüyordu; böylelikle köle işçi sayısı da artıyordu. Himmler Ağustos 1943'te Frick'in yerine İçişleri Bakanı oldu. Bölge Yöneticiliği [*Gauleiter*] kurumunun özerkliği konusunda Bormann ile yaşadığı kısa çatışmanın ardından, Himmler partililere otoritesini dayatmaktaki ısrarını bıraktı ve kısa süre sonra Hitler'in güçlü "sekreteriyle", her tür rakip gücü ezebilecek bir ittifak kurarak güç birliğine yöneldi.[16] Son olarak, 1944 yılı başında, rejim aleyhinde komplo kurma suçlamasıyla askerî istihbarat tasfiye edildi; başında bulunan Amiral Canaris tutuklandı; tüm örgüt RSHA'ya devredildi.[17]

Reich'ın ve Yahudilerin imha edilmesinin tarihi bağlamında can alıcı ye-

12 Nuremberg doc. PS-1919, *Nazi Conspiracy and Aggression*, cilt 4 (Washington, DC, 1946), s. 563-64. Tercümede bazı küçük değişiklikler yapılmıştır.

13 Höss'e karşı bu denli özenli davranılmasının sebebi Bormann ile yakın ilişkileri olabilir. Bkz. Raul Hilberg, "Auschwitz and the Final Solution", *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, yay. haz. Yisrael Gutman ve Michael Berenbaum (Bloomington, IN, 1994), s. 83.

14 Hadisenin bütünü konusunda, aynı zamanda bkz. Hermann Langbein, *People in Auschwitz* (Chapel Hill, NC, 2004), s. 39-40.

15 Frank Dingel, "Waffen-SS", *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, yay. haz. Wolfgang Benz, Hermann Graml ve Hermann Weiss (Stuttgart, 1997), s. 792.

16 Örneğin bkz. Speer, *Inside the Third Reich: Memoirs*, s. 336.

17 Heinz Höhne, *Canaris* (Garden City, NY, 1979), s. 487 vd.

gâne soru sadece sistem içinde Reichsführer'in gücünün ölçüsü değil ama aynı zamanda Führer'ine hâlâ ne ölçüde itaatkâr olduğudur. Esas itibarıyla, Hitler'in bilgisi dışında Himmler Batılı Müttefikler ile olası temaslar için nabız yoklamış mıdır? Konu tarihçileri onlarca yıldır meşgul ediyor zira belgeler kesin bir cevaba izin vermiyor ve savaş sonrası itiraflar ve anılar da sadece kısmen güvenilir ve birbiriyle çelişiyor; ikincil kanıtlar artık inandırıcı değil. Bu tartışmanın tam odağında "Nihai Çözüm" yer alıyor. Batı'nın kabul edeceği bir ortak olabilmek için Himmler'in imha temposunu yavaşlattığına ya da Yahudileri kurtarmak için gizli Alman tekliflerinin önünü açtığına dair herhangi bir bulgu gösterilebilir mi? Aksi iddialara rağmen, 1943 sonu ya da 1944 başında, inandırıcı böyle bir bulgu yoktur. Son bölümde göreceğimiz gibi, Mart 1944'te Almanların Macaristan'ı işgal etmesinin ardından durum çok daha karışacaktır.

II

1943 baharında Selanik'ten on binlerce Yahudi'nin sürgün ve imhası, tren bulunmasından, barakalarda yer bulunmasına ve Birkenau'daki gaz odalarına kadar, her aşamada Almanların planlamasını gerektirmişken, Danimarka'nın sekiz bin Yahudi'sinin sürgünü esas olarak, benzersiz bir düzenleme çerçevesinde, doğru siyasal koşullara bağlıydı.

Almanlar yarı-özerk bir Danimarka hükümetinin yerinde kalmasına izin verdi ve işgalci olarak kendi varlıkları çok fazla hissedilmedi. Hitler'in bu tuhaf yönteme karar vermesinin nedeni, stratejik olarak önemli (Norveç'e ve İsveç'e geçiş ve İngiliz kıyılarına yakınlık), Nordik halklar topluluğuyla "ırksal ilişkisi" olan ve esas olarak da önemli bir tarımsal ürün üreticisi (1941 yılı itibarıyla Almanya'nın ihtiyaçlarının % 15'inden fazla) bir ülkede gereksiz sorunlar çıkarmamaktı.[18] Eylül 1942'ye kadar, meslekten diplomat Cecil von Renthe-Fink bu politikayı Kopenhag'da ustalıkla temsil etti. Ancak bu aşamada, gönderdiği doğum günü tebrikine Kral X. Christian'ın kısa bir cevap yazmasından rahatsız olan Hitler, Renthe-Fink'in geri çağırılmasını emretti ve genel anlamda, Danimarkalılara karşı daha sert bir politika izlenmesini istedi.[19] Paris'teki makamını birkaç ay önce bırakan ve Dışişleri Bakanlığı'na bağlı çalışan Werner Best, 1942 Ekim ayı sonunda Kopenhag'a atandı. Hitler'in Vinnytsa'ya çağırdığı Best'e verdiği talimatlar, birkaç hafta önce yeni Danimarka askerî komutanı General Hermann von Hanneken'e verdiği

18 Bu konularla ilgili olarak bkz. Ulrich Herbert, *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903-1989* (Bonn, 1996), s. 327.

19 *A.g.e.*, s. 330.

talimatlara kıyasla daha ılımlıydı.[20] Gerçekte, Reich'ın tam yetkili temsilcisi (*Reichsbevollmächtigter*) olarak ilk dokuz aylık memuriyeti boyunca Best, selefinin politikasını sürdürdü.

Nisan 1940'tan 1943 yaz sonuna kadar Danimarka Yahudilerine yönelik zulüm asgari seviyede kaldı; RSHA'dan kaynaklı bazı baskılara rağmen Best bile temkinli olmayı teşvik ediyordu. Yahudi cemaati liderleri, Başbakan Eric Scavenius hükümetinin dayattığı önemsiz ayrımcılıkları, tabiri caizse, benimsiyor ve uyum gösteriyordu.[21]

1943 Temmuz ayı sonunda durum değişmeye başladı. Mussolini'nin düşüşü, Müttefiklerin Sicilya çıkarması ve Hamburg'a yönelik ağır bombardıman, çoğu Danimarkalıyı Alman yenilgisinin yaklaşmakta olduğuna inandırdı. O zamana kadar sınırlı olan sabotaj sayısı arttı; çeşitli şehirlerde grevler patlak verdi. Scavenius hükümeti hâkimiyetini kaybediyordu. Ağustos 1922'de Himmler'e de yazdığı gibi, Best için bir politika değişikliği kaçınılmaz görünüyordu. Aslında, iki gün sonra Hitler sert karşı tedbirler için talimat verdi ve Almanlar ayın yirmi dokuzunda sıkıyönetim ilan etti. Bunun ardından, 8 Eylül'de, sıkıyönetim yürürlükteyken ve anti-Alman gösteriler hemen bastırılabiliyorken Best Berlin'e gönderdiği bir telgrafla "Yahudi Sorunu"nun hallini talep etti.[22] 17 Eylül'de Hitler yetki verdi. Aynı gün, Best Yahudi cemaat ofisindeki üye listelerine el konulmasını emretti.[23]

22 Eylül'de, çıkabilecek sorunları da göz önüne alarak, Danimarkalı Yahudilerin sürgününün uygun olup olmadığını Hitler'e sordu: Nazi lider daha önceki kararını tasdik etti.[24] Her ne kadar kara ve deniz kuvvetleri komutanları kendi birimlerinin katılmayacağını açıkça beyan etseler de, 2 Ekim operasyon günü olarak saptandı. Aslında, Best'in çevresinde, planlanan tutuklamalarla ilgili şüphecilik yaygın biçimde paylaşılıyordu. Eylül sonlarına doğru, nakil meseleleriyle ilgili elçilik danışmanı Georg F. Duckwitz, *razzia* gününü Danimarkalı arkadaşlarından birine söyledi.[25] Bunun üzerine, Ko-

20 *A.g.e.*, s. 332.

21 Holocaust sırasında Danimarka Yahudileri ile ilgili standart işlemler konusunda bkz. Leni Yahil, *The Rescue of Danish Jewry: Test of a Democracy* (Philadelphia, 1969). Yahil'in araştırmasına tamamlayıcı kaynaklar olarak Ulrich Herbert'in yazdığı Werner Best biyografisinin ilgili bölümlerine ve Hans Kirchhoff'a bakılabilir; Hans Kirchhoff, "Denmark: A Light in the Darkness of the Holocaust? A Reply to Gunnar S. Paulsson", Cesarani, *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*, cilt 5, s. 128 vd. Paulsson'a gelince, Gunnar S. Paulsson, "The Bridge over the Oresund: The Historiography on the Expulsion of the Jews from Nazi-occupied Denmark" (Cesarani, *Holocaust*, cilt 5, s. 99 vd.), özellikle Herbert'in Best üzerine çalışmasının ışığında, tümüyle ikna edici değildir.

22 Herbert, *Best*, s. 362 vd.

23 *A.g.e.*, s. 366.

24 *A.g.e.*, s. 367.

25 *A.g.e.*, s. 368.

penhag elçisi aracılığıyla operasyondan haberdar olan İsveç hükümeti, tüm Danimarka Yahudilerini kabul etmek üzere Berlin'e bir teklif sundu. Dahası, Stockholm teklifini ilan ederken, tehlike altındaki Yahudilere İsveç'e iltica edebileceklerini duyurdu.[26] Sürgünleri bizzat kendisi başlattıktan sonra, Duckwitz'in Danimarkalı meslektaşlarına haber vermesini fiilen planlayarak operasyonun başarısız olmasını Best'in sağladığı yönündeki yaygın yorumun bir dayanağı yoktur. Yine de, Alman hamlesinin arifesinde, koordineli bir operasyonla ve Danimarka nüfusunun büyük çoğunluğunun desteğiyle yaklaşık 7.000 Yahudi'nin gemilerle İsveç'e gönderilmesinden, *Reichsbevollmächtigter* muhtemelen mutsuz olmamıştır. Yaklaşık 485 Yahudi yakalandı ve Best'in Eichmann'la teması sonucunda Theresienstadt'a gönderildiler, çoğu savaş sonunda hayatta kaldı.[27]

III

29 Eylül 1943'te Amsterdam "Yahudilerden arınmıştı."[28] Daha önce gördüğümüz gibi, önceki aylarda Hollanda'dan yaklaşık 35.000 Yahudi Auschwitz yerine Sobibor'a gönderilmişlerdi zira kamptaki tifüs salgını nedeniyle Auschwitz'deki gaz odaları bir süre hizmet dışı kalmıştı. Bu Hollandalı sürgünlerin on dokuzu hayatta kaldı. Aynı günlerde, Fransa ve Belçika'dan sürgünler geçici olarak kesintiye uğradı.[29]

Hollanda'daki anti-Yahudi operasyonların son aylarında Almanlar görev sınırlarını aştılar. Portekiz asıllı yüzlerce Yahudi, yerel halkla yüzlerce yıldır gerçekleşen evlilikler nedeniyle kendilerinin Yahudi sayılamayacağını iddia ettiklerinde, Almanlar onların ırksal kökenleri konusunda bir araştırma başlattılar; bu, göreceğimiz gibi, 1944 başlarına kadar sürdü. Diğer bir zor konu karışık evliliklerdi. Seyss-Inquart, sürgünün tecili için Yahudi olan eşlerin kısırlaştırılmasını önerdi ve böylelikle Reich'ta sadece tartışılan ama uygulanmayan adımlar atılmış oldu. Sonuçta 2.500 Yahudi (erkek ve kadın) Reichskommissar'ın girişimiyle kısırlaştırıldı.[30]

"Karışık evlilik taraflarına kısırlaştırmayla ilgili kararlarını gelecek Perşembe'ye kadar erteleyebilecekleri bildirildi." Hollandalı Yahudi gazeteci ve

26 *A.g.e.*, s. 369.

27 Best'in tutumuyla ilgili olarak bkz. *A.g.e.* Danimarkalıların kurtarma operasyonundaki rolü konusunda bkz. Kirchhoff, "Denmark", yay. haz. Walter Laqueur ve Judith Tydor Baumel, *The Holocaust Encyclopedia* (New Haven, 2001), s. 148.

28 Bob Moore, *Victims and Survivors: The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940-1945* (Londra, 1997), s. 104.

29 *A.g.e.*, s. 102.

30 Bu özet konusunda bkz. *A.g.e.*, s. 125.

Mayıs 1943 - Mart 1944 arası Westerbork sakini olan Philip Mechanicus, 15 Haziran 1943 Salı günü günlüğüne bunları yazmıştı. "O güne kadar iki Yahudi doktor onlara kısırlaştırmanın önemi ve sonuçları konusunda bilgi verecek. Dün, Kayıt Salonu girişine konuyla ilgili daktilo edilmiş bir bildiri asıldı."[31] Ertesi gün, Mechanicus'un günlüğüne göre, tartışma epey kızışmıştı: "Genç bir adamın kısırlaştırılmayı kabul etmeye karar vermesinin ardından, bu sabah kahvaltıdan sonra bir eleştiri ve öfke fırtınası başladı. 'Sen bir korkaksın!' 'Karakterin zayıf.' 'Adam olan bunu yapmaz.' 'Ben bunu karım için yapıyorum.' 'Karın bunu istemez. ... Ne komik – kısırlaştırılmış adam!' 'Polonya'ya gittiğinizde kısırlaştırılmayacağınızdan emin misiniz? Ben değilim. Burada yaparım daha iyi. Böylelikle karımın yanında kalırım.'"[32]

Bu beyhude tartışmalar sürerken ve Westerbork'un rutin zorlukları kamp sakinlerinin günlerini doldururken, yeni nakillerle Hollanda'nın her yerinden ve çalışma kamplarından daha fazla Yahudi getiriliyordu. Daha sonra, tam bir düzen içinde, her Salı 1.000-3.000 arası Yahudi yüküyle diğer bir nakil "Polonya"ya gitmek üzere ayrılıyordu. Savaş sonunda, sadece Westerbork üzerinden, çoğu imha edilecek olan 100.000 Yahudi nakledilmişti.

Kamp'ta, daha önce de değinildiği gibi, kıdemli olanlar Alman Yahudileriydi ve Alman Kumandan ve küçük ekibinin denetiminde Hollandalı Yahudi kitlesine hükmediyorlardı. Mechanicus, Kaplan tarzında ya da daha çok Klemperer çizgisinde, iğneleyici bir gözlemciydi: 3 Haziran 1943'te düştüğü notta, "Alman Yahudileri hâkim pozisyonlarını kötüye kullandılar ve kullanmaya da devam ediyorlar," diyordu. "Bu hâliyle, neredeyse tamamıyla Alman Yahudilerinin çıkarlarını korumayı hedefleyen bir birlik kurdular. Birey olarak ve birlikte hareket ederek, buraya getirilen tüm Alman Yahudilerini sürülmekten kurtarmak ve burada tutmak için ellerinden geleni yapıyorlar. Hollanda Yahudilerinin Westerbork'a getirilmeye başladığı andan beri bunu yapıyorlar. Aslına bakılırsa bu yöntemle, Hollanda Yahudilerini Almanlara teslim ederek kendi çıkarlarına uygun şartları yaratıyorlar. Mümkün olan her yerde, işe Almanları sokarak onları burada tuttular. Başında Kurt Schlesinger'in bulunduğu Kayıt Departmanı bunu yapabiliyor. Mesela, benim hastanede olduğum yedi ay boyunca, *neredeyse* her seferinde sürgüne gönderilenler Hollanda Yahudileri oldu."[33]

Mechanicus, Almanların fiili hâkimiyetini, kısmen komuta eden Almanların Hollanda Yahudileri yerine Alman Yahudileri ile çalışmayı tercih etmesiyle açıklıyordu: "Birbirlerine daha yakınlar ve daha iyi anlaşıyorlar, hem

31 Philip Mechanicus, *Waiting for Death: A Diary* (Londra, 1968), s. 48.

32 *A.g.e.*, s. 49.

33 *A.g.e.*, s. 33.

psikolojik olarak hem de dil ve davranış biçimleri bakımından. ... Son komutan [Komutan Albert Gemmeker], komutanla Kayıt Departmanı arasındaki bağlantıyı kuranın Herr Todtmann isimli bir Yahudi yaver olduğunu ifade etti. Yaver resmî üniforma giyiyor. Bu günlerde meşhur olan kırmızı damgaları Alman Yahudilerine o dağıtıyor [ilke olarak, Yahudileri (bir süreliğine) sürgünden koruyan damga]."[34]

Mechanicus en keskin iğneli sözlerini eski Yahudi Konseyi mensuplarına saklamıştı. 5 Temmuz'da konsey resmen lağvedilmişti ama aynı gün kendileri ve ailelerine, "kırmızı damga"yı da içeren çeşitli ayrıcalıklar bahşedildi. Mechanicus bu durumu şöyle değerlendiriyordu: "Yahudileri Yahudilere yakalatıp, teslim ettiren ve muhafızlığını yaptıran bir rejimin temsilcilerinden zalimce bir haraç. İşkencecilerinin talep ettiği ve aldığı bu korkunç hizmeti Yahudilerin ifa etmesine sebep, güvenlik damgasını elde etme arzusu, kendi postlarını kurtarma isteğidir. ... Artık bu amansız takip ve uğursuz çılgınlığı erteleddiklerine göre, ellerini vicdanlarına koymalılar, tabii vicdanları varsa."[35]

Sonuçta Alman rutinini hiçbir şey değiştirmedi. Kendilerine savaş sonuna kadar kalacakları sözü verilerek Amsterdam'dan Barneveld yakınlarında bir şatoya gönderilen birkaç yüz ayrıcalıklı Yahudi bile 1943 yazında aniden Westerbork'a gönderildi, gerçi son varış noktaları Theresienstadt idi. Sonuçta, büyük bir çoğunluk için Westerbork yaşamının yüzey dalgaları, varılacak nihai nokta açısından pek fark yaratmıyordu.

Etty Hillesum, 10 Temmuz 1943'te, "yakında gitme sırası benim anne-babama gelecek" diyordu. "Mucize eseri bu hafta olmazsa, önümüzdeki haftalardan birinde olacak. Mischa [Etty'nin erkek kardeşi] onlarla gitme konusunda inat ediyor ve görünen o ki gidecek de; eğer buradan anne-babamızın gidişini izlemek zorunda kalsa aklını oynatır. Ben gitmiyorum. Gidemem. Birileri için uzaktan dua etmek yanlarında olup acı çekmelerini izlemekten daha kolay. Anne-babamla gitmek istememe nedenim Polonya'dan korkmam değil, onların acı çekmesini görme korkusu. Tabii bu da alçaklık."[36]

Bir ay önce, 8 Haziran'da haftalık naklin ayrılışını betimliyordu. "Yük vagonlarına insanlar dolduruldu bile; kapılar kapatıldı. ... Gitmesi gereken insan sayısı doldurulamadı. Daha şimdi yetimhane müdiresinin kollarında küçük bir çocuk taşıdığını gördüm, o da yalnız gitmek zorunda. Yük vagonlarını sayabilmek için çalıların arasındaki bir kutunun üstüne çıktım. Refakatçiler için önde bulunan bazı ikinci sınıf vagonlarla birlikte otuz beş vagon var. Yük vagonları tam anlamıyla kapatılıyor fakat orasında burasında çıkarılmış

34 *A.g.e.*, s. 32-33.

35 *A.g.e.*, s. 76.

36 Etty Hillesum, *Letters from Westerbork* (New York, 1986), s. 97.

tahtalar var ve insanlar adeta boğuluyormuş gibi bu aralıklardan çıkardıkları ellerini oynatıyorlar."[37]

Westerbork'dan ayrılan sürgünleri izlerken, Etty onların akıbetleri konusunda net bir bilgiye sahip değilken, Anne için, saklanarak geçen hayat birçok küçük sorunla dolu olsa da artık giderek ilk ergenlik aşkı ile kaplanıyordu. Ek sığınak Franklara, van Daanlara ve Bay Dussel'e ev sahipliği yapıyordu. 1944'te Anne on beşine ve Peter van Daan da on yedisine girecekti. 16 Şubat'ta Anne konuştukları bazı konuları kaydetmişti: "O [Peter] savaş hakkında konuşuyor, Rusya ve İngiltere'nin birbirlerine karşı ve Yahudiler yüzünden savaşa girmesinin kaçınılmaz olduğunu söylüyor. Hıristiyan olsaydım ya da savaştan sonra olursam hayat çok daha kolay olur diyor. Vaftiz edilmeyi mi istiyordun diye sordum ama istediği bu da değilmiş. Hiçbir zaman bir Hıristiyan gibi hissedemeyeceğini söylüyor fakat savaştan sonra Yahudi olduğunun bilinmemesini sağlayacağını söylüyor. Bir an içim cız etti. İçinde bu sahtekârlıkla yaşıyor olması utanç verici."[38]

Bu arada, Rosenberg'in yağmacılık kurumu, Hollanda Yahudilerinden çaldıkları mobilyaları Reich'taki evlerine ve ayrıca, daha önce de gördüğümüz gibi, Doğu'daki Alman yetkililerine ve kurumlarına gönderiyordu. 30 Nisan 1943'te, Hollanda Yahudileri beklenmedik bir biçimde Kruk'un günlüğünde karşımıza çıkıyordu: "Hollanda'dan 130.000 Yahudi'nin toplanıp Doğu'ya nakledildiklerini daha önce yazmıştık. Hollanda Yahudilerinden toplanan eşyalarla dolu vagonların Vilna tren istasyonunda durduğuna da değinmiştik. Ve şimdi bir olay tüm bunlara açıklık kazandırıyor – buraya, marangoz atölyemize onarılmak üzere çok güzel eski mobilyalar getirdiler. Çekmecesinde bulunan Hollanda belgeleri arasında Aralık 1942 tarihli olanlar da var ve bunun görünür anlamı, Hollandalıların Ocak ya da Şubat'tan önce Doğu'ya gönderilmediği. Yani Yahudiler [oradaki] imha edileceklerini bilmiyorlardı. ... Bizim bölgemizde, Yahudi pılı pırtısının, eski Hollanda Yahudilerinden arda kalanların tıkıştırıldığı onlarca vagon var."[39]

Fransa'dan sürgünleri artırabilmek için artık Almanlar, 1927'den beri vatandaşlığa kabul edilmiş Yahudilerin vatandaşlıklarının iptalini sağlayacak bir yasayı yürürlüğe koyması için Vichy'e baskı yapıyordu. Ancak, 1943 yazı başında Alman planını destekler gibi görünen Laval, Ağustos'ta bu yeni tale-

37 *A.g.e.*, s. 55-56.

38 Anne Frank, *The Diary of a Young Girl: The Definitive Edition*, yay. haz. Otto Frank ve Mirjam Pressler (New York, 1995), s. 187.

39 Herman Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939-1944*, yay. haz. Benjamin Harshav (New Haven, 2002), s. 525.

bi reddetti. Valilerden gelen raporlar, Vichy hükümet başkanını, Fransız vatandaşlarının (yeni vatandaşlığa kabul edilmiş olanlar da dâhil olmak üzere) Almanlara teslim edilmesinin kamuoyunda öfke yaratacağına ikna etmişti.[40]

Konunun önemine binaen, kararın bizzat devlet başkanı tarafından alınması gerektiğini Laval Eichmann'ın adamlarına bildirdi. Pétain halkın olası tepkisini tabii ki biliyordu. Dahası, Kardinaller ve Piskoposlar Meclisi temsilcisi Henri Chappoulie, 1927 sonrası vatandaşlığa kabul edilen Yahudilerin vatandaşlıklarının toplu olarak iptaline kilisenin olumsuz tepki vereceği konusunda onu uyarmıştı.[41] Son olarak, Pétain ve Laval Alman önerisini reddettiklerinde, artık –Reich sınırları dışındaki herkes gibi– Almanya'nın kesinlikle savaşı kaybetmekte olduğunu görüyorlardı.

Vichy'nin kararında bu unsurlardan hangisinin belirleyici bir rol oynadığını tespit etmek zor. Hükümetin talebiyle 1943 baharında CGQJ'nin [Yahudi Sorunu Genel Komiserliği] yaptığı bir kamuoyu araştırması ülkede anti-Semitlerin mutlak çoğunluğu (yüzde elliden fazla) teşkil ettiğini gösteriyordu.[42] Commissariat tarafından manipüle edilmiş olabilecek bu sonuçlara tabii ki temkinli yaklaşmak gerekir; ancak, her ne kadar vatandaşlık iptalinin yaratacağı olası tepkilere dair valilik raporları ile örtüşmese de, daha önce değindiğimiz eğilimleri teyit etmektedir.

Bu durum Almanları durdurmadı: Fransız Yahudilerini sürmekte kararlıydılar. Bu amaç doğrultusunda Dannecker'in halefi Obersturmbannführer Heinz Röthke takviye edildi: Selanik'ten doğrudan buraya gelen Eichmann'ın özel temsilcisi Aloïs Brunner, daha önce gördüğümüz gibi, oradaki neredeyse tüm Yahudi nüfusunun sürgününü başarıyla tamamlamıştı. Yaklaşık yirmi beş SS subayının eşlik ettiği Brunner Berlin ile doğrudan temas hâlinde olacaktı. Drency'den sorumlu Fransız yetkililerinin yerine derhal kendi adamlarını yerleştirdi ve kampın iç yönetimini devralması için UGIF-Kuzey'e talimat verdi.[43]

Hem UGIF-Kuzey hem de Güney, Almanların bu direngen azmi karşısında çaresizdi. UGIF-Kuzey başkanı André Baur, Brunner'in planı olan tutuklanmamış Yahudilerin Drancy'deki ailelerine katılmaları için kandırılmasını ("Misyoner Planı") uygulamayı reddetti. Brunner'in bitmek bilmez baskıları karşısında Baur çaresizlik içinde Laval'dan randevu istediğinde, Eich-

40 Michael R. Marrus ve Robert O. Paxton, *Vichy et les juifs* (Paris, 1990), s. 325 vd.

41 Serge Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz: Le rôle de Vichy dans la solution finale de la question juive en France*, 2 cilt (Paris, 1983-85), cilt 2, s. 331.

42 Jacques Adler, "The Changing Attitude of the 'Bystanders' Toward the Jews in France, 1940-1943", John Milfull, *Why Germany?: National Socialist Anti-Semitism and the European Context* (Providence, RI, 1993), s. 184 vd.

43 Richard I. Cohen, *The Burden of Conscience: French Jewish Leadership during the Holocaust* (Bloomington, 1987), s. 91-92.

mann'ın temsilcisi onu tutuklattı (biri Baur'un kuzeni olan iki tutuklunun Drancy'den kaçması bahane edilerek).[44]

Baur'un tutuklanmasının ardından Almanların çeşitli UGIF ofislerine baskınlar yapması ve sudan bahanelerle diğer UGIF liderlerini Drancy'e göndermesi, Brunner'in, tamamıyla teslimiyetçi bir Yahudi liderliği oluşturmak üzere UGIF'ın kafasını uçurma niyetini iyice belli etti. Birkaç ay içinde Gestapo temsilcisi bu özel hedefi gerçekleştirdi: UGIF-Kuzey varlığını sürdürüyordu (hâlâ on binlerce Yahudi kuzey bölgesinde ikamet etmeye devam ettiği ve çocuk yurtları örgütün denetiminde kaldığı için bu durum Almanların işine geliyordu) fakat yeni liderleri itaatkâr Georges Edinger ve şaibeli bir rol oynadığına dair şüphelerin hiçbir zaman ortadan kalkmadığı Juliette Stern idi.[45]

Ancak bu arada, hâlâ Baur'un yönetiminde olan UGIF-Kuzey, daha baştan niyeti açıkça belli olan Alman planı doğrultusunda işbirliğine hazırdı. Drancy'deki çocuklar serbest bırakılacak ve zaten UGIF'ın bakımı altında olan çocuklarla birlikte kamp dışında tutulacaktı ancak bunun şartı, örgütün sorumluluğunda belirlenmiş evlere gönderilmeleriydi. Diğer bir deyişle, söylenmek istenen, çocuklar bir tutsak grubuydu ve Almanlar istediği zaman onları yakalayabilirdi. Bu süre içinde bakımlarından UGIF sorumluydu. Alman planını engellemek bizzat bazı UGIF mensupları, yarı-gizli Çocuklara Yardım Komitesi (OSE), resmen yasaklanmış olan Yahudi İzcileri Örgütü ve komünist "Dayanışma" yardım kurumu için acil bir görev oldu. Hepsi, çocukları UGIF evlerinden koruyucu ailelere, Hıristiyan kurumlarına ve OSE'nin güvenli yerlerine nakletmeye çalışıyordu. Yine de, daha sonra göreceğimiz gibi, Paris'in kurtuluşundan kısa bir süre önce Almanlar UGIF evlerine yöneldiğinde, çocukların çoğu hâlâ oradaydı.[46]

Güney bölgesinde, Mussolini rejiminin son aylarında ve kısa Badoglio iktidarı sırasında, Alman-Fransız ortak tutuklama girişimleri İtalyan engeliyle karşılaşmaya devam etti. 25 Şubat 1943'te, Mussolini ile yüz yüze görüşmek üzere Ribbentrop kendisi Roma'ya gitti. *Duce*, bir çatışmadan kaçınmak için, adamlarının kendi bölgesindeki Yahudileri tutukladıklarını söyledi ki bunun doğru olmadığını hem kendisi hem de Ribbentrop biliyordu. Aslında, Mart ayı başlarında, Fransa'daki İtalyan askerî komutanı yerel Fransız yetkililerine İtalya kontrolündeki bazı şehirlerde tutuklanmış olan Yahudi-

44 *A.g.e.*, s. 90-91.

45 *A.g.e.*, s. 97.

46 Gizli girişimlerle ilgili olarak bkz. Jacques Adler, *The Jews of Paris and the Final Solution: Communal Response and Internal Conflicts, 1940-1944* (New York, 1987), s. 154 vd.; Cohen, *The Burden of Conscience*, s. 96-97.

lerin derhal serbest bırakılmaları talimatını vermişti.[47] İtalyan tutumuyla ilgili haberler yayıldıkça giderek daha çok sayıda Yahudi bu –çelişkili de olsa– güvenli bölgeye kaçmaya başladılar ve Mart 1943'te, yaklaşık 30.000 Yahudi Güney Fransa'da "faşist" koruması altında yaşıyordu.

Almanları yatıştırmak için Mussolini yeni tedbirler açıkladı. *Duce*'nin Mihver ortağıyla işbirliği yapma kararını uygulamak üzere İtalyan polisi genel müfettişi Guido Lospinoso Fransa'ya gönderildi. Ordunun yardımıyla ve İtalyan Yahudi'si Angelo Donati'nin önerileriyle Lospinoso, Cote d'Azur'daki Yahudileri Alpler'deki Haute-Savoie tatil beldesi otellerine nakletmeye başladı.[48]

Bu kurtarma operasyonlarında, esrarengiz bir kişi olan Donati çok önemli bir rol oynuyordu. Zaten iki yıldır güney bölgesinde, daha çok sahte kimlik belgeleri ve dinî kurumlarda gizlenme yerleri sağlayarak aktif biçimde kendiliğinden Yahudilere yardım edegelen Fransız Fransisken rahibi Peder Pierre Marie-Benoit'nin ona yaptığı yardımlar da aynı derecede önemliydi. 1943 yazında, Badoglio iktidarı sırasında, Donati ve Marie-Benoit bir adım daha ileri giderek, İtalyan bölgesindeki binlerce Yahudi'yi İtalya üzerinden Kuzey Afrika'ya nakletmeyi planladılar. Mültecilere yardım eden İtalyan (Yahudi) derneği Delasem'in maddi desteğiyle dört gemi kiralandığı ve Yahudi gruplar Fransız-İtalyan sınırına hareket ettiği sırada İtalya ateşkes ilan etti ve yarımada Wehrmacht tarafından işgal edildi.[49]

Almanlar zaman kaybetmeden Roma ile Nice ve çevresine girdiler, daha sonra da Brunner ve Röthke Cote d'Azur'a geldi: Eski İtalyan bölgesinde ikamet eden Yahudiler için bir av başlatıldı. Almanlar, sokaklarda Yahudileri tanıma konusunda uzmanlaşmış muhbirlere kişi başına 100, 1.000 ve hatta bazen 5.000 Frank vermeye razıydı.[50] On yedi müşterisini Gestapo'ya teslim eden "sosyete hanımı" örneğinde olduğu gibi, karşılığı dolgun biçimde ödenmiş başka yardımlar da aldılar.[51] Yine de genel sonuç umut kırıcıydı. Brunner'in Drancy'e döndüğü 1943 Aralık ayı ortasına kadar sadece 1.819 Yahudi yakalanmış ve sürülmüştü. Almanların kısmi başarısızlığının nedeni Fransız polisinin operasyonlarda işbirliği yapmaması ve artık halkın ve dinî kurumların özellikle Fransız Yahudilerini saklama konusunda artık daha büyük bir gayret göstermesi olabilir. Ayrıca, Wehrmacht da tutuklama operasyonlarında yer almayı reddedince Gestapo sadece kendi araçlarıyla sınırlı kalmıştı.[52]

---

47 Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz*, cilt 2, s. 124.

48 *A.g.e.*

49 André Kaspi, *Les Juifs pendant l'occupation* (Paris, 1991), s. 294 vd.

50 *A.g.e.*, s. 298.

51 *A.g.e.*

52 Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz*, cilt 2, s. 124-25.

1943 yılının son aylarında Fransa'nın diğer bölgelerinde de Alman anti-Yahudi tahrikleri karışık sonuçlara yol açtı oysa ultra işbirlikçiler daha yüksek mevkilere gelmişti. 1944 başlarında Vichy'nin anti-direniş birimleri Milice'nin şefi, Gestapo'nun adamı Joseph Darnand, Fransız polis şefi Bousquet'nin yerine geçti. Genel Komiserliğin başındaki yeteneksiz ve rüşvete bulaşmış Darquier'nin yerine daha da yeteneksiz Charles du Paty de Clam ve kısa bir süre sonra da düpedüz Alman yardakçısı olan Joseph Antignac geçti.

Brunner'in giderek artan hayal kırıklığı, Fransız Yahudi liderlerini tasfiye ederek Gestapo'nun gücünü ortaya koyma gösterilerine yol açıyordu. Daha önce gördüğümüz gibi Baur ve UGIF-Kuzey'in diğer bazı liderleri 1943 yaz başında aileleri ile birlikte tutuklanmışlardı. Bu sırada güneyde, Lambert giderek büyüyen tehdit karşısında umursamaz görünüyordu. 9 Temmuz'da "günler geçiyor," diye not düşüyordu, "umut bağladığımız olaylar gerçekleşmiyor. ... Fakat herkes kıştan önce savaşın biteceğine inanıyor. Bunu tüm kalbimle istiyorum çünkü esaretten altı aydan daha uzun bir süre daha kaçabileceğimden şüpheliyim. Ancak hislerim bana kendime güvenmemi söylüyor. İlk zorlu deneyimimden geçtiğim korkunç Nisan saldırısı sırasında, 1916'da asker olarak ne kadar soğukkanlı olduğumu hatırlıyorum."[53]

Biraz gergin de olsa Lambert gündelik rutinini sürdürdü: Bolca seyahat, hatta kısa tatiller (ailesiyle iki gün) ve bolca okuma (her zaman olduğu gibi, tüm başlıkları kaydediyordu ve çoğu kitap hakkında bazı değerlendirmeler yazıyordu). 17 Ağustos'ta "büyük Rus saldırısını" haber aldığında şöyle yazdı: "Noel'de Paris'te olacağımıza inanıyorum."[54] Lambert son günlük notunu 20 Ağustos 1943'te kaydetti; bu notta, 1941'de Consistoire yetkilileri ile ilgili yazdığı keskin eleştirileri özetliyordu: "Onlar, kuşku ve kahramanca mücadeleyi değil kendi esenliklerini tercih ettiler. ... Biz [UGIF] kuşku ve eylemdeki kahramanlığı, mücadelenin gerçekliğini seçtik."[55] Tuhaf bir biçimde mezar yazıtına benziyordu.

21 Ağustos'ta Lambert, karısı ve dört çocukları tutuklanarak Drancy'e gönderildiler; 7 Aralık'ta Auschwitz'e sürüldüler ve katledildiler. Sonra sıra Helbronner'e geldi. Gestapo, Consistoire başkanını, Pétain ve Gerlier'in arkadaşını, tüm Fransız Yahudilerinin en Fransızını tutukladı. Vichy'e ve Kardinal Gerlier'e hemen haber verildi. Helbronner ve karısı 62 numaralı nakil ile Drancy'den Auschwitz'e gönderildi ve 20 Kasım 1943'te Fransız topraklarını terk ettiler; vardıkları anda gazlanarak öldürüldüler. Ne Vichy yetkilileri

53 Raymond-Raoul Lambert, *Carnet d'un témoin: 1940-1943*, yay. haz. Richard I. Cohen (Paris, 1985), s. 233-34.

54 *A.g.e.*, s. 235-36.

55 *A.g.e.*, s. 238.

ne de Fransız Katolik Kilisesi'nin başı herhangi bir biçimde müdahale etti.[56] Pétain'in müdahale etmemesi şaşılacak bir durum değildi; Gerlier'in çekimserliği ise, Fransız kilisesi liderlerinin kendilerine en yakın Fransız Yahudilerine karşı bile, son ana kadar muğlak bir tutumu sürdürdüklerini gösteriyor.

Leo Baeck, Paul Eppstein, David Cohen ve Abraham Asscher, Zwi Koretz ve diğer Yahudi liderler Theresienstadt ya da Bergen Belsen'e sürüldü ve çoğu savaşı atlattı. Baur, Lambert ve Helbronner'in neden Auschwitz'e, doğrudan ölüme gönderildikleri ise bilinmiyor.

Fransız Yahudi liderleri katledilirken, savaşın en başında ya da işgal genişledikçe Almanların (veya Vichy'nin) atadığı konsey başkanlarının hiçbiri artık görevinin başında değildi, bunun tek istisnası Rumkowski idi. Eski Polonya ile ilgili yaptığı bir araştırmada, 146 kişiden oluşan ilk dalga konsey başkanları ile ikinci ya da üçüncü atamalarla gelen 101 kişiyi kıyaslayan tarihçi Aharon Weiss şu sonuca varıyordu: "İlk başkanların çoğu cemaatlerinin çıkarlarını savunabildiler. Bu başkanların çoğu tasfiye edildi ya da uzaklaştırıldı. Daha sonrakilerin davranış kalıpları büyük ölçüde değişti. Buradan çıkan en çarpıcı sonuç itaatkârlığın hızla artması ve *Judenräte*'ın son dönemdeki Alman baskısına teslim olmasıdır. Sorumlu liderlerin yerini, genellikle Almanların desteğiyle, cemaatin çıkarları ile daha az ilgili kişiler almıştır; kitlesel imha ve vahşi terör aşamaları boyunca Nazi emirlerini yerine getirmişlerdir."[57]

Her ne kadar işgal altındaki Polonya'nın Yahudi liderliğini, Reich'taki, Batı'daki, Baltık ülkelerindeki, Balkanlar'daki ve işgal altındaki Sovyetler Birliği'nin daha kısa ömürlü gettolarındaki Yahudi liderlerle kıyaslamak zor olsa da, geçen zaman ile itaatkârlığın artması arasındaki korelasyon doğrulanmıştır fakat görünüşe bakılırsa, Weiss'in öne sürdüğü kanıtlar nedeniyle değil. Geçen zamandan kasıt, sürgün öncesi evreden sistematik sürgün ve imhaya geçişi ifade eder. Diğer bir deyişle, ilk evrede Yahudi liderler, korkunç koşullarda da olsa hayatta kalmanın kılgısal zorluklarıyla mücadele ederken, sonraki dönemde kitle kıyımıyla karşı karşıyaydılar. 1944 yılında, tüm Batı cemaatleri artıkları ve özellikle Macar Yahudileri ile ilgili olarak da durum budur. Budapeşte'de Mart 1944'ten önce Yahudi Konseyi olmamıştır fakat bu tarihte atanan ilk ve yegâne topluluk kadar itaatkâr başka bir liderlik de olamazdı.

Aslında, sistematik kitlesel cinayetlerin başından beri, işgalden sonra ilk atanan Yahudi liderleri dahi, Alman taleplerini karşılayabilmek için, "*zaman*

56 Simon Schwarzfuchs, *Aux Prises avec Vichy: Histoire politique des Juifs de France, 1940-1944* (Paris, 1998), s. 304-6.

57 Aharon Weiss, "Jewish Leadership in Occupied Poland - Postures and Attitudes", *Yad Vashem Studies* 12 (1977), s. 363-64.

kazanmak" ve en "değerli" unsurları korumak çabasıyla (vurgu bana ait), toplumun en zayıf kesimlerinin (yabancı Yahudiler de dâhil olmak üzere) teslim edilmesinden başka yol (intihar etmek dışında) bulamamışlardı. Cohen ve Asscher'e göre en değerli Yahudiler küçük bir orta-sınıf Amsterdam Yahudileri grubuydu; Helbronner için en değerli unsurlar *Fransız* Yahudileriydi (Consistoire, UGIF ile eşit biçimde lider grupları arasında sayılmalıdır); Rumkowski'ye göre sonuçta sadece çalışan Yahudiler –çoğu yerli– kurtarılacaktır. Sürgünler başladığında, Helbronner ve Lambert de Cohen ve Asscher kadar itaatkârdı. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın, ilk büyük getto lideri ve görevde kalan en sonuncusu olan Rumkowski, muhtemelen doğuda ve batıdaki tüm liderlerin en itaatkâr olanıdır ve göreceğimiz gibi Lodz gettosu artıkları "neredeyse" kurtarılacaktı.

Başka bir deyişle, itaat Konsey Başkanı olarak geçirilen sürenin bir fonksiyonu değildir, daha ziyade konsey başkanının Almanlarla müzakere yürüttüğü evrenin süresiyle ilgilidir. İmha evresi süresince konseylerin ya da herhangi bir diğer Yahudi liderin Alman yönelimine karşı geliştirdiği hiçbir strateji işe yaramadı; az ya da çok sayıda Yahudi'nin hayatta kalması tamamen şans eseriydi ya da tamamen kendine özgü koşullar nedeniyleydi: Yerel yetkililerin, halkların ya da direniş hareketlerinin yardıma hazır olup olmaması. Sembolik anlamda silahlı Yahudi direnişi önemli olsa da hayat kurtarmak yerine imhanın hızını artırdı. Vilna'da olduğu gibi konseyin silahlı direnişle çatışması da cemaati kurtarmadı.

Tarihçi Dan Diner, karşılaştıkları Almanların (hem Wehrmacht hem de SD) muhtelif "ussal çıkarlarını" anlama çabaları veri alındığında, Yahudi Konseylerin kendi cemaatlerini imhadan kurtarmak için giriştikleri çılgınca strateji arayışlarının, imha politikalarının "akıldışı" dünyasını araştırmak için bir başlangıç noktası sunduğunu düşünür.[58] Hitler'in emrettiği, Himmler'in ve öldürme sistemi bütününün hayata geçirdiği bu politikanın tek bir varsayıma dayandığı anlaşılırsa böyle bir dolaylı yaklaşıma gerek kalmaz: Yahudiler Ari insanlık için uzun vadeli *aktif tehdit* iken, dünya savaşına girmiş Reich için yakın tehdittir. Dolayısıyla Yahudiler "Avrupa Kalesini" içeriden ya da Reich'a karşı kendi kurdukları düşman koalisyonu ile güçlerini birleştirerek yıkmadan önce imha edilmelidir.

İmha evresi sırasında Alman akıl yürütmesinin gerçek niteliğini anlamış olsunlar ya da olmasınlar, Yahudi liderler oyalama taktiklerinin sonuçta işe yaramayacağını ve son anda, Almanların hiçbir "çıkar" gözetmeden herkesi imha etmeye çalışacağını bilemezlerdi. İmha evresi süresince ne tür seçimler

58 Dan Diner, "Historical Understanding and Counterrationality: The Judenrat as Epistemological Vantage," *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"*, yay. haz. Saul Friedländer (Cambridge, MA, 1992), s. 128 vd.

yapmış olurlarsa olsunlar, Yahudi liderler çözümsüz ikilemlerle karşı karşıya kaldılar; ne örgütsel ve diplomatik becerilerinin ne ahlâki "kırmızı çizgileri" ve siyasal mensubiyetlerinin cemaatlerinin nihai akıbeti üzerinde herhangi bir etkisi vardı.

Hiçbir yaşam umudu kalmadığında ve artık her tür Alman vaadi inandırıcılığını yitirdiğinde, ayaklanma için psikolojik koşullar hazırdı: Ocak 1943 *Aktion*'u sonrasında Varşova'da ve 1943 yaz ve güzünde hayatta bırakılmış Yahudi işçi takımı için Treblinka ve Sobibor'da durum tam böyleydi. Her iki kampa sürgün gelenlerin sayısı azalmaya başlayınca, buradaki Yahudiler kendi tasfiyelerinin de uzak olamayacağını anladılar.

Mayıs 1943 Treblinka ayaklanmasında hayatta kalmayı başaran Shmuel Wilenberg'e göre, Varşova getto nüfusunun geri kalanı imha edildikten sonra sonuçla ilgili fazla bir şüphe kalmamıştı: "Kampta iş yükü azalıyordu. ... Bir süre için daha iyi ve yeterli porsiyonlarda yiyecek almaya başladık. Edindiğimiz intiba, Almanların bizi öldürmek istediği, duygularımızı köreltmeye çalıştığı ve davranışlarıyla kandırdığıydı."[59]

1943 Temmuz ayı sonlarında, üst kampta (imha bölgesi) cesetlerin çıkarılmaları ve yakılmaları işi sona ererken, son karar verildi: Kamp nihai olarak tasfiye edilmeden önce mümkün en fazla kamp sakininin kaçabilmesini sağlamak üzere ayaklanma en kısa sürede gerçekleştirilmeliydi. Zaman ve saat, 2 Ağustos öğleden sonra dört buçuk olarak saptandı. Ana kamptaki Merkez Örgütlenme Komitesi Başkanı, eski kamp önderi ve Lodzlu bir mühendis olan Marceli Galewski idi ve ilke olarak operasyonun başlangıç saatini yukarı kamp ile koordine edebilirdi zira Almanlar marangoz ustabaşı Jacob Wiernik'in her iki tarafa da rahatça girip çıkmasına izin veriyorlardı.[60] Ancak o önemli an geldiğinde hiçbir şey plana uygun gitmedi.

İlk silah, öngörülemeyen koşullar nedeniyle kararlaştırılan saatten yarım saat önce patladı ve kısa süre sonra savaşçı gruplar arasındaki bağlantı koptu. Yine de, kargaşanın sürdüğü ve kampın bir kısmının ateşe verildiği sırada, yüzlerce kamp sakini gruplar hâlinde ya da tek başlarına tel örgüleri aşarak kaçmayı başardılar.[61]

Gitta Sereny ile yaptığı hapishane konuşmalarında kamp komutanı Stangl bu sahneyi şöyle anlatıyordu: "Penceremden dışarıya baktığımda iç dikenli tellerin dışındaki Yahudileri görüyordum – SS barakalarının çatılarından atlamış olmalıydılar ve ateş ediyorlardı. Böylesi acil durumlarda ilk görevim

59 Aktarıldığı kaynak Yitzhak Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps* (Bloomington, 1987), s. 276.

60 Bu ayrıntılar konusunda bkz. *A.g.e.*, s. 282 vd.

61 *A.g.e.*, s. 290 vd.

dış güvenlik polisi şefini haberdar etmekti. Bunu yaptığım sırada petrol istasyonumuz havaya uçtu. ... Sonra tüm getto kampı yanmaya başladı ve *Totenlager* [yukarı kamp] Alman yetkilisi Matthess koşarak geldi ve orada da her şeyin yanmakta olduğunu söyledi."[62]

Çeşitli tahminlere göre, ayaklanma günü kampta bulunan 850 mahkûmdan 100'ü hemen yakalandı, 350-400 kadarı çatışma sırasında öldü, kaçan 400 kişiden yarısı birkaç saat içinde yakalandı; geriye kalan 200 kişinin yaklaşık 100'ü Alman ağından ve düşman topluluktan kaçmayı başardı; nihai olarak hayatta kalmayı başaranların sayısı ise bilinmiyor.[63] Kampın yakın çevresinden kaçtıktan sonra Galewski devam edemedi ve kendini zehirledi.[64] Wiernik hayatta kalmayı başardı ve çok önemli bir tanık oldu.[65]

Sobibor'daki ayaklanmanın da doğrudan nedenleri Treblinka ile aynıydı ve kampın çalışan Yahudilerinin arasından küçük bir grup, 1943 başlarından itibaren operasyonu planlamaya başladılar. Yine de, somut adımların atılmaya başlaması ancak Kızıl Ordu'da teğmen olan genç Yahudi Alexander Pechersky'nin yanında bir grup Sovyet savaş esiri ile birlikte Minsk'ten gelip planlama grubuna katılmasıyla Eylül sonunda mümkün oldu.[66] Ayaklanma günü 14 Ekim olarak belirlendi. Plan, uyduruk bahanelerle önemli SS mensuplarını atölyelere çekmeyi ve orada öldürmeyi öngörüyordu. Planın ilk evresi, SS personelinin ortadan kaldırılması, neredeyse sorunsuz başarıldı; ancak ikinci evre, ana kapıdan toplu çıkış kısa süre sonra denetimsiz bir kaçışa dönüşse de üç yüzden fazla mahkûm çevredeki ormana kaçmayı başardı.[67] Pechersky ve grubu Bug Nehri'ni geçerek partizanlara katıldı.

Sobibor ayaklanmasının benzersiz yönü, Yahudi mahkûmlar ile Sovyet savaş tutsaklarının yaptığı işbirliğiydi. Bu da Berlin'deki güvenlik korkusuna yeni bir boyut ekledi. Varşova isyanının ardından gelen Treblinka ve Sobibor ayaklanmaları, Lublin bölgesindekiler de dâhil olmak üzere çoğu Yahudi işçinin öldürülmesinin mümkün en kısa sürede tamamlanması gerektiği konusunda Himmler'i ikna etti. 3 Kasım 1943'te SS Majdanek'te 18.400 kamp sakinini öldürürken, silah seslerini ve ölmekte olan insanların çığlıklarını bastırmak için yüksek sesle müzik çalıyordu. Temmuz 1942'de Paris'teki Yahudilerin yakalanması operasyonuna "Bahar Rüzgârı" adı verilmişti; Kasım 1943'te Majdanek'te Yahudilerin kitlesel kıyımına da aynı biçimde doğayı çağrıştıran bir kod adı verildi: "Hasat Festivali."

---

62 Gitta Sereny, *Into That Darkness: From Mercy Killing to Mass Murder* (Londra, 1974), s. 239-40.

63 Arad, *Belzec*, s. 298.

64 *A.g.e.*, s. 297.

65 Jacob Wiernik, Claude Lanzman'ın filmi *Shoah*'taki en önemli tanıklardan biri oldu.

66 Sobibor'daki ayaklanma hazırlıkları konusunda bkz. Arad, *Belzec*, s. 299 vd., özellikle 306 vd.

67 14 Ekim 1943 olayları konusunda bkz. *A.g.e.*, s. 322 vd.

IV

Roma'nın Almanlar tarafından işgal edilmesinden sadece iki hafta sonra, cemaatin önemli liderleri Ugo Foà ve Dante Almansi, İtalya başkentindeki SD şefi SS Obersturmbannführer Herbert Kappler tarafından çağırıldılar. Otuz altı saat içinde elli kilo altın getirmeleri emredildi. Eğer bu bedel zamanında ödenirse şehrin Yahudileri zarar görmeyecekti. Gerçi Roma'dan sürgünler için hazırlık yapması konusunda Himmler gizlice Kappler'e talimat vermişti ama anlaşılan (açıklanmış OSS belgelerinden), haraç Kappler'in kendi fikriydi ve sürgünü önlemek ve bunun yerine Roma Yahudilerini yerel tahkimatta çalışmaya gönderilmelerine destek olmak anlamına geliyordu.[68] Elinde çok az polis kuvveti bulunan Kappler, şehrin çoğu yoksullaşmış Yahudilerinden çok daha gerçek bir tehlike olarak gördüğü İtalyan *carabinieri* [jandarma/askerî polis] mensuplarını tutuklamak için onları kullanıyordu.[69]

Altın cemaat mensuplarından zamanında toplandı (Papa'nın teklif ettiği borç gereksiz bulundu) ve 7 Ekim'de RSHA'ya gönderildi.[70] Foà ve Almansi, Kappler'in verdiği güvenceye inanıyorlardı ve Almanların daha ileri talepleri olabileceği konusunda Baş Rabbi Israel Zolli ve Delasem'in önde gelen görevlileri tarafından uyarıldıklarında, bir süre de olsa bu öngörüleri görmezden geldiler: Başka yerlerde olan Roma'da olamazdı. Eski getto bölgesinin içinde ve çevresinde yaşayan yoksul 7.000 Yahudi'nin çoğunluğu oluşturduğu cemaat de liderleri gibi ilgisiz davrandı.[71]

Almanlar, izleyen günlerde, her şeyden fazla yağmayla ilgilendiler. Biblioyeca della Comunità Israelitica'nın (Yahudi Cemaati Kütüphanesi) eşsiz hazinesi, özel bir hedef hâline geldi. Haklıydılar. Tarihçi Stanislao G. Pugliese'nin sözleriyle, "elyazmaları arasında rabbi ve tıp doktoru Moses Rieti'nin çalışmaları; 1492'de Yahudilerin kovulması sırasında İspanya ve Sicilya'dan gizlice kaçırılan elyazmaları; 1492 yılına ait bir Portekiz basımı metin; Elia Mazrahi'nin matematik kitabı; 1488'de Napoli'de basılmış son derece nadir bir İbranice-İtalyanca-Arapça sözlük vardı. Ayrıca, Soncino tarafından yayınlanmış [16. yüzyılda] yirmi bir Talmud kitabı... Bir de 16. yüzyılın ünlü Venedikli matbaacısı Daniel Bombery'nin nadir bulunan sekiz ciltlik Talmud baskısı vardı."[72]

68 "SD kod çözümleri" ve diğer kaynaklar temelinde Richard Breitman'ın vardığı sonuç, Himmler'in talimatlarını Kappler'e 24 Eylül ya da birkaç gün önce verdiğiydi. Bkz. Richard Breitman, "New Sources on the Holocaust in Italy", *Holocaust and Genocide Studies* 16, sayı 3 (Kış 2002), s. 403-4.

69 Bu ayrıntılar konusunda özellikle bkz. Robert Katz, *The Battle for Rome: The Germans, the Allies, the Partisans and the Pope, September 1943-June 1944* (New York, 2003), s. 61 vd.

70 Breitman, "New Sources on the Holocaust in Italy", s. 404.

71 Katz, *The Battle for Rome*, s. 63 vd.

72 Stanislao G. Pugliese, "Bloodless Torture: The Books of the Roman Ghetto Under the Nazi Occupation", *The Holocaust and the Book: Destruction and Preservation*, yay. haz. Jonathan Rose (Amherst, MA, 2001), s. 52.

Ekim başında Rosenberg kurumunun uzmanları koleksiyonu gözden geçirdi. Getto ana Sinagog'una ait bazı kıymetli eserler mikve [arınmak için girilen havuz] duvarlarına saklandı fakat kütüphane kurtarılamadı: 14 Ekim'de Rosenberg'in adamları kitapları iki vagona yüklediler ve Almanya'ya gönderdiler.[73] Ve her ne kadar bazı Romalı Yahudiler "kitaplara karşı işlenen suçların halka karşı işlenen suç olmadığını" iddia etse de panik yayılmaya başladı.[74] Yahudiler çılgınca saklanacak yer arıyorlardı; içlerinde zengin olanlar kısa süre sonra gitmişti.

Theodor Dannecker, Waffen SS subayları ve adamlarından oluşan küçük bir ekibin başında, 6 Ekim'de Roma'ya geldi. Birkaç gün sonra, 11 Ekim'de Kaltenbrunner unutmuş göründüğü öncelikleri Kappler'e hatırlattı: "İtalya'daki iç siyasal durumun ve genel güvenliğin gereği İtalya'daki Yahudilerin derhal ve tamamen kökünün kurutulmasıdır," deniliyordu kod çözümü ve tercümesi Britanyalılar tarafından yapılan mesajda. "Carabinieri ve İtalyan ordusu subayları bertaraf edilinceye kadar Yahudilerin defedilmesini ertelemek artık düşünülemez, İtalya'daki Yahudileri çalıştırmak da zira İtalyan yetkililerin yönlendiriciliğinde bu muhtemelen çok verimsiz bir işgücü olacaktır. Erteleme uzadıkça, tahliye yaptırımlarını kesinlikle fark edecek olan Yahudiler, Yahudi yanlısı İtalyanların evlerine geçmek ya da tümüyle ortadan kaybolmak için fırsat yakalayacaktır. Daha fazla gecikme olmadan Yahudilerin tahliyesine devam edilmesi yönündeki RFSS talimatının gerçekleştirilmesi için... [kod çözümü yapılamamış] emir verilmiştir."[75] Kappler'in kabul etmekten başka seçeneği yoktu.

16 Ekim'de Dannecker'in birimleri, Wehrmacht'ın sınırlı desteğiyle, İtalyan başkentinde 1.259 Yahudi yakaladılar. *Mischlinge*, karışık evliliklerde eş durumunda olanlar ve bazı yabancılar serbest bırakıldıktan sonra, içlerinde çok sayıda kadının ve 200 on yaş altı çocuğun da bulunduğu 1.030 Yahudi Askerî Okul'da hapsedildi. İki gün sonra bu Yahudiler Tiburtina tren istasyonuna götürüldüler ve oradan da Auschwitz'e gönderildiler. Sürülenlerin çoğu hemen gazlanarak öldürüldü, 196'sı işgücü olarak seçildi; savaştan sonra sağ kalan 15 kişi oldu.[76]

Tüm ülkede tutuklamalar 1944 yılı sonuna kadar sürdü: Yahudiler genellikle Fossoli'deki bir toplanma kampına (daha sonraları, Triesta yakınlarındaki Risiera di San Sabba'ya) götürülüyor ve oradan da Auschwitz'e gönderiliyorlardı. Çoğunluğu dost olan toplumun arasında ya da dinî kurumlarda

73 *A.g.e.*, s. 53.

74 *A.g.e.*

75 Katz, *The Battle for Rome: The Germans, the Allies, the Partisans and the Pope, September 1943-June 1944*, s. 77; Breitman, "New Sources on the Holocaust in Italy", s.405-6.

76 Breitman, "New Sources on the Holocaust in Italy", s. 407.

binlerce kişi saklandı; bazıları İsviçre sınırından Müttefikler tarafından kurtarılmış bölgelere kaçtı. Yine de, tüm İtalya'da 7.000 Yahudi, toplam Yahudi nüfusunun % 20'si yakalandı ve katledildi.[77]

Savaş sonuna kadar Roma (ve İtalya) Yahudilerinin tutuklanmaları ve sürülmeleri, bu durumun Papa XII. Pius'un tutumuyla doğrudan ilişkili olduğu göz önüne alınarak, özel bir akademik ilginin ve bazı kurgusal tefsirlerin konusu oldu. Aslında bu olaylar ayrıntılarıyla biliniyor; en can alıcı bazı kararların gerekçeleriyle ilgili olarak ancak tahmin yürütebiliriz.

1943 Ekim ayı başında, aralarında Mussolini'nin Salo Cumhuriyeti'nde Alman diplomatik misyonu elçilik danışmanı olan fakat Roma'da görevlendirilen Eitel Friedrich Möllhausen, eski Wilhelmstrasse devlet sekreteri ve yeni atanmış Vatikan Büyükelçisi Ernst von Weizsäcker ile şehrin Wehrmacht komutanı General Rainer Stahel'in de bulunduğu bazı Alman yetkililer, Himmler'in sürgün emrinden haberdar oldular.

Bu yetkililer çeşitli nedenlerle (halk arasında huzursuzluk baş göstermesi korkusu, Papa XII. Pius'un açık protesto ihtimali ve bunun olası sonuçlarıyla ilgili tedbirlilik) talimatı kısmen değiştirdiler: Yahudiler Roma'da ve çevresinde işgücü olarak kullanılacaktı. Möllhausen kaygılarını alışılmadık açıklıkta terimlerle, 6 Ekim'de Ribbentrop'a aktaracak kadar ileri gitti: "Obersturmbannführer Kappler, Roma'da yaşayan sekiz bin Yahudi'yi tutuklamak ve tasfiye edilecekleri Kuzey İtalya'ya nakletmek için Berlin'den emir aldı. Roma'daki komutan General Stahel, eğer Dışişleri Bakanlığı onaylarsa bu operasyona izin vereceğini bana söyledi. Benim şahsi düşüncem Yahudilerin, Tunus'taki gibi tahkimat işinde çalıştırılmasının daha kârlı bir uygulama (*besseres Geschäft*) olacağıdır ve Stahel ile beraber meseleyi Mareşal Kasselring'e de sunacağız."[78]

Ertesi gün Luther'in halefi Eberhard von Thadden yanıt verdi: "Führer'in emriyle Roma'da yaşayan 8.000 Yahudi rehin olarak Mauthausen'e götürülmek zorundadır. Bakan, sizden hiçbir şartta müdahale etmemenizi ve konuyu SS'e bırakmanızı istemektedir."[79] 16 Ekim'de, daha önce de gördüğümüz gibi, tutuklamalar başladı.[80]

Baskın sabahı, arkadaşı Kontes Enza Pignatelli olaylardan Papa'yı haberdar etti. Magnioli derhal Weizsäcker ile görüşerek, eğer bu baskın devam ederse

77 Olaylar silsilesi konusunda bkz. Daniel Carpi, "Italy", yay. haz. Laqueur ve Baumel, *The Holocaust Encyclopedia*, s. 336-39.

78 Yay. haz. Ingrid Krüger-Bulcke ve Hans Georg Lehmann, *Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1918-1945, Ser. E, 1941-1945* (Göttingen, 1969), cilt 7, s. 31.

79 *A.g.e.*, s. 31, not 2.

80 Katz, *The Battle for Rome: The Germans, the Allies, the Partisans and the Pope, September 1943-June 1944*, s. 78 vd.

bir papalık protestosunun yayınlanabileceğini bildirdi. Ancak tuhaftır ki Weizsäcker böylesi bir adımın "en üst düzeyde" tepkiye yol açacağını ima etmesinin ardından, aralarında geçen bu konuşmayı gizli tutup tutamayacağını sordu ve Maglione de kabul etti. Maglione şu kaydı düşüyordu: "İnsani hislerine hitap ederek müdahale etmesi gerektiğini söyledim. Aramızda geçen son derece dostça konuşmadan söz edip etmemeyi onun kendi düşüncesine bıraktım."[81]

Weizsäcker'in önerisinin nedeni belirsizdir. Reich'taki kilise çıkarlarına karşı bir misillemeye yol açabilecek bir "resmî" mesaj almaktan kaçınmak mı istemişti? Bir sonraki adımı (daha sonra değineceğimiz Hudal'dan mektup) resmî olmayan bir uyarıydı ve bu nedenle muhtemelen herhangi sert bir tepkiye yol açmayacaktı. Fakat papanın protestosu gerçekleşirse tüm bu ön uyarılar hükmünü yitirecekti. Weizsäcker büyük olasılıkla papalık protestosu tehdidinin tutuklamaları durdurmaya yetebileceğini ummuştu; böylelikle protestoya gerek kalmayacaktı. Maglione Weizsäcker'in bir sonraki adımından haberdar edilmiş ve onun nasıl bir akıl yürüttüğünü anlamış olmalıydı yoksa Weiszäcker'in aralarında geçen konuşmadan söz etmeme önerisini kardinalin kabul etmesi, papalık protestosu olasılığının ciddiye alınmayabileceğinin ilginç bir işareti olarak değerlendirilebilirdi.

Her ne olursa olsun, aynı gün Weizsäcker ve konuya vakıf Alman diplomat arkadaşları Roma'daki Alman kilisesi papazına, Nazi yanlısı eğilimleriyle bilinen Piskopos Aloïs Hudal'a gittiler ve onu Stahel'e bir mektup yazmaya ikna ettiler. Mektupta papanın açık protestosunun güçlü bir olasılık olduğuna değinilecekti.[82] Hudal kabul etti.

Birkaç saat sonra Weizsäcker Hudal'ın mesajını Berlin'e telgrafla bildirirken, Ribbentrop'a sunulmak üzere kendi kişisel değerlendirmesini de ekledi: "Piskopos Hudal'ın mektubunun, Roma Yahudilerinin sürgününe karşı Vatikan'ın tepkisini yansıttığını teyit ederim. Fiilin, tabiri caizse, Papa'nın penceresinin önünde cereyan etmesi nedeniyle Curia özellikle üzgündür. Yahudiler, İtalya'da işgücü olarak istihdam edilirlerse tepki yumuşatılabilir. Roma'daki düşman çevreler bu olayı kullanarak Vatikan'a sessiz kalmaması için baskı yapıyorlar. Fransız şehirlerinde benzerleri olduğunda, oradaki piskoposların açık bir tavır aldığı söyleniyor. Yani, kilisenin en üst lideri ve Roma Piskoposu olarak Papa bundan daha azını yapamaz. Papa, çok daha girişken mizaçlı selefi Papa XI. Pius ile de kıyaslanıyor. Curia ile aramızı bozmak için yurtdışındaki düşman propagandası da bu olayı mutlaka kullanacaktır."[83]

81 Yay. haz. Pierre Blet, Angelo Martini ve Burkhart Schneider, *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre mondiale* (Vatikan, 1975), cilt 9, s. 505-6.

82 Bazı tarihçilere göre, Hudal'a mektubu Alman diplomatlardan biri olan Gerhard Gumpert dikte etmişti. Örneğin bkz. Katz, *The Battle for Rome*, s. 106 vd.

83 Weizsäcker'in telgraf metni için bkz. Saul Friedländer, *Pius XII and the Third Reich: A Documentation* (New York, 1966), s. 207.

Papa sessizliğini korudu. 25 Ekim'de, sürgünleri taşıyan tren İtalya'yı terk ederek Auschwitz'e yöneldiği sırada, Vatikan'ın resmî gazetesi *L'Osservatore Romano* Papa'nın merhametliliğini öve öve bitiremiyordu: "Yüce Papa, bilindiği gibi, bu korkunç felaketten kaynaklanan her tür acıyı hafifletmek üzere elindeki tüm güçleri kullanmakta bir an bile tereddüt etmemiştir. Kötülüğün bunca yoğunlaşması karşısında Papa'nın evrensel ve babacan hayırseverliğinin daha da aktif hâle geldiği söylenebilir; bu hayırseverlik ne sınır tanır ne de milliyet, ne din tanır ne de ırk. XII. Pius'un çok yönlü ve sonu gelmez girişimleri, bunca şanssız insanın artan acıları nedeniyle daha da yoğunlaşmıştır."[84]

Weizsäcker, makalenin bir tercümesini Wilhelmstrasse'ye gönderirken bir de kapak yazısı ekliyordu: "Birçok yönden yoğun baskı altında tutulmasına rağmen Papa, Roma'dan Yahudilerin sürülmesine karşı belirgin bir değerlendirme yapmaktan kaçınmıştır. Düşmanlarımız tarafından bu tutumunun kullanılacağını biliyor olsa da Alman hükümetiyle ve Roma'daki Alman yetkililerle ilişkileri zora sokmamak için, bu hassas konuda elinden gelen her şeyi yapmıştır. Yahudi Sorunu'na ilişkin, burada artık başka bir girişim olmayacağı açık olduğuna göre, Alman-Vatikan ilişkileri açısından nahoş bir nitelik taşıyan bu konunun artık ortadan kalkması gerekir." Weizsäcker, *L'Osservatore Romano*'da yer alan makaleye atıfta bulunarak şu eklemeyi yapar: "Bu ifadelere itiraz etmenin gereği yoktur zira bu metnin... Yahudi Sorunu'nu özellikle ima ettiğini çok az kişi düşünecektir."[85]

Ağustos 1941'de Hitler, Piskopos Galen'in verdiği ötanazi karşıtı vaazın operasyonun seyrini değiştirmesinden yeterince kaygılanmıştı. Nazi lider çok daha büyük ölçekli bir tehdidi –Yahudilerin sürgün ve imhasına karşı Papa'nın açıklama yapması– önlemek için neden en ufak bir hamle yapmıyordu? Korkunç potansiyel sonuçları olabileceğine dair uyarılara rağmen, Hitler gerçekten neden Roma Yahudilerinin sürgününde ısrar ediyordu? Her ne kadar Yahudiler söz konusu olduğunda Alman Katoliklerinin kendi insanlarına (akıl hastaları) yapılana karşı alacaklarına eş bir tutum takınmayacaklarını varsaymış olsa da Papa'nın açık suçlaması dünya ölçeğinde bir propaganda felaketine yol açabilirdi. Bunun akla yakın tek cevabı olabilir: *Hitler ve yardımcıları Papa'nın protesto etmeyeceğine inanmış olmalıdırlar*. Bu inanç muhtemelen Papa'nın siyasal duruşuna dair Berlin'e ulaşan çok sayıda ve neredeyse birbirine paralel haberlerden kaynaklanıyor olmalıdır.

Daha 1943 yılı başında, Vatikan'daki Alman elçisi Diego von Bergen ile yaptığı konuşmada XII. Pius Reich ile Vatikan arasındaki önemli tartışmala-

84 *A.g.e.*, s. 208.

85 Krüger-Bulcke ve Lehmann, *ADAP, Ser. E.*, cilt 7, s. 130-31.

rı (Almanya'daki kiliselerin durumuyla ilgili) savaş sonuna kadar ertelemeyi istediğini ifade etmişti. Bergen'e göre Papa, eğer Almanlar onu "makamının sorumluluğunu yerine getirmeye" zorlamazlar ise bunun geçerli olacağını da eklemişti. Konuşmanın bağlamı göz önüne alındığında, bu ifade Almanya'da kilisenin durumuna atıfta bulunuyordu.[86] Partinin ve devletin Alman Katoliklerine çıkardığı gündelik zorlukları, geçici olarak kabullenmeye ve savaş sonuna ertelemeye Papa'nın hazır olması, Vatikan'ın "Bolşevik" direncin güçlenmesi karşısında duyduğu giderek artan kaygıdan kaynaklanıyordu.

Goebbels'in günlüğündeki 8 Şubat 1943 tarihli kısa bir değerlendirme, Hitler'in Vatikan'ın korkularını çok iyi bildiğini gösteriyordu. Propaganda Bakanı, Hitler'in 7 Şubat'ta Rastenburg karargâhında *Reichsleiter* ve *Gauleiter* topluluğu huzurunda yaptığı konuşmadaki ana konuları listeliyordu. Almanya'nın Stalingrad sonrası stratejik ve uluslararası durumunu gözden geçiren Nazi lider konuyu Vatikan'a getiriyordu: "Artık Curia da biraz daha aktif hâle geldi zira tek bir seçeneğinin kaldığını görüyor: Nasyonal Sosyalizm ya da Bolşevizm."[87]

Goebbels'in aynı hafta yazdığı diğer iki günlük notuna da temkinli yaklaşmak gerekir zira Bakan kendisine ulaşan bilgilere kendi temennilerini katmış olabilir. Örneğin 3 Mart notu şöyle: "Birbirinden çok farklı kesimlerden duyduğuma göre şimdiki Papa ile bir şeyler yapılabilir. Kısmen de olsa son derece akla yakın görüşler ifade ediyor ve bazı piskoposlarının beyanatlarında sezilen Nasyonal Sosyalizm düşmanlığı onda yok."[88] İki hafta sonra Goebbels "Birleşik Devletler'de [New York Kardinali Francis] Spellman'ın [Papa ile henüz görüşmüştü] yaptığı dalkavukça konuşmaya karşı çok keskin bir beyanat," diye not düşüyordu. "Vatikan, düşmanın savaş hedefleriyle hiçbir ilgisi olmadığını beyan etti. Buradan anlaşılıyor ki muhtemelen Papa bize sanılandan daha yakın."[89]

5 Temmuz'da, Vatikan'ın yeni Alman elçisi olarak güven mektubunu sunarken Weizsäcker'in ruhani liderle yaptığı konuşma, daha önceki Alman değerlendirmeleriyle bütünüyle örtüşüyor görünüyordu: Pius öncelikle "Almanya'da papalık elçisi olarak geçirdiği yıllara duyduğu minneti, Almanya'ya ve Alman halkına karşı yakınlığını" ifade etti. Almanya'da kilise ve devlet arasında sürmekte olan sorunları zikrettikten sonra, Papa bu konuların ileride çözüme kavuşmasını umduğunu dile getirdi. Ardından konu Bolşevizm'e döndü. Weizsäcker, Bolşevik tehdide karşı mücadelede Almanya'nın rolünü vurguladı. Elçiye göre, "Papa 1919 yılında Münih'te komünistler-

86 *A.g.e.*, cilt 5, s. 97.

87 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 7, s. 295.

88 *A.g.e.*, s. 465.

89 *A.g.e.*, s. 569.

le yaşadığı kendi deneyimini anlattı. Düşmanımızın 'kayıtsız şartsız teslimi' ima eden akıl dışı formülünü kınadı." Pius'un "şu anda" herhangi bir barış girişimiyle ilgili umudu olmadığını belirttikten sonra Weizsäcker'in netice olarak belirttiği, her ne kadar konuşma genel olarak belirgin bir coşku içinde geçmese de "Bolşevizm ile savaş söz konusu olduğunda konuşmaya gizli bir manevi heyecanın egemen olduğu ve bunun da Reich ile ortak çıkarların onaylanmasını getirdiği" idi. (*Das Gespräch... wurde vom Popst ohne sichtbare Leidenschaft, aber mit einem Unterton von geistlichen Eifer geführt, der nur bei der Behandlung der Bolschewisten-Bekämpfung in eine Annerkenung gemeinsamer Interessen mit dem Reich überging.*)[90]

Mussolini'nin düşmesinin ardından ve birkaç hafta sonra İtalya'nın teslim olmasının arifesinde Vatikan'ın Komünist tehdidinden duyduğu korku arttı. 23 Eylül'de Weizsäcker, hepsi 25 Temmuz (Mussolini'nin düştüğü gün) tarihli olan üç Vatikan belgesine "tesadüf eseri" baktığını Berlin'e haber verdi. Weizsäcker'in bildirdiğine göre, üçüncüsü –en önemli olanı– öyleydi ki "Vatikan Devlet Bakanı Maglione İtalyan Hükümetine dünyayı tehdit eden tehlikeyi açıklıyordu. Maglione, Avrupa'nın kaderinin Almanların Rusya cephesindeki direnişinin zafere ulaşmasına bağlı olduğunu söylüyordu. Alman ordusu Bolşevizm karşısındaki yegâne duvardı – '*baluardo*.' Eğer bu duvar yıkılırsa Avrupa kültürü biterdi."[91]

3 Eylül'de Weizsäcker, Papa'nın siyasal tutumu konusunda Berlin'e daha da açık bir rapor gönderdi: "Sürekli olarak, Vatikan yetkililerinin Anglo-Amerikan politikalarından ne kadar rahatsızlık duyduklarını ve sözcülerini de Bolşevizm'in önünü açmakla suçladıklarını gösteren kanıtlara ulaşıyorum. Vatikan'da, İtalya'nın ve Almanya'nın kaderine dair kaygı da artıyor. Vatikan ile yakın ilişkileri olan bir diplomat dün bana Papa'nın Reich'ı zayıflatmayı hedefleyen her tür planı sert bir dille lanetlediğinden emin olabileceğimi söyledi. Bugün, Curia'da görevli bir piskopos, Papa'ya göre güçlü bir Alman Reich'ının Katolik Kilisesi'nin geleceği açısından vazgeçilmez olduğunu söyledi. Siyaset yazarı bir İtalyan gazeteci ile Papa arasında geçen bir gizli görüşme dökümünden anladığım, Papa'nın Alman halkı hakkında ne düşündüğü yönünde bir soruyu şu şekilde yanıtladığıdır: 'Bolşevizm'e karşı savaşında sadece dostları için değil ama aynı zamanda şu anki düşmanlarının iyiliği için de mücadele eden büyük bir millettir.'"[92]

Üç hafta sonra Orsenigo Wilhelmstrasse'de yeni devlet sekreteri Gustav Adolf Steengracht von Moyland'ı ziyaret etti ve herhangi bir gerek olmadan, dünya komünizminin yarattığı tehdit hakkındaki eleştirilerini dillendirme-

90 *ADAP, Ser. E.*, cilt 6 (Göttingen, 1979), s. 232-33.

91 Saul Friedländer, *Pius XII*, s. 190.

92 *A.g.e.*, s. 191-192.

ye başladı. Sadece Almanya ve Vatikan bu tehdidi karşılayabilirdi: Maddi anlamda Almanya ve manevi olarak Vatikan.[93] Büyük bir olasılıkla, Weizsäcker raporlarıyla ve Orsenigo da konuşmalarıyla Ribbentrop'u ve onun ötesinde bizzat Hitler'i memnun ederek, rejimin Almanya kilisesi üzerindeki sürekli baskısını hafifletmeye çalışıyorlardı. Yine de, sürekli tekrar edilen siyasal mesajın doğruluğundan şüphe edilemezdi.

7 Ağustos'ta, Mussolini'nin düşmesinin ardından İtalya'daki durumu tartışırken, Hitler ve Goebbels tüm bunları biliyor olmalıydı. Bir noktada, Goebbels Papa'nın durumu konusunu açtı: "Führer'in de kabul ettiği gibi, Papa şüphesiz ki Romalı ve İtalyan'dır. Gayretini, her şart altında Bolşevizm'i Avrupa'nın dışında tutmaya odaklamıştır. Ayrıca, kesinlikle Alman dostu kabul edilmelidir; sonuç olarak Almanya'da on dört yıl geçirmiştir. Doğaldır ki Nasyonal Sosyalizm'in dostu değildir; fakat yine de Bolşevizm'den daha fazla sever. İtalya krizi süresince, hiçbir şartta, faşizme veya Mussolini'ye karşı düşmanca bir ifadesi olmamıştır. İtalyan ruhban sınıfı büyük çoğunluğuyla faşizme yakındır. Gerçi herkesin kabul edeceği gibi, Papa'ya geniş bir Nasyonal Sosyalizm düşmanı çevre tavsiyelerde bulunmaktadır. Özellikle Devlet Sekreteri Maglioni [metnin aslında böyle] Almanya ve Nasyonal Sosyalizm'e tümden düşmandır. Ancak inanıyorum ki Papa ile bir şeyler yapılabilir ve Ribbentrop da bu kanaattedir. Führer onu uygun bir vesile ile kullanmak istemektedir. Bu noktada, satranç tahtasında bir taşımız vardır. Hamle zamanı açık bir seçenektir."[94]

14 Ekim'de, İtalyan başkentinde ilk anti-Yahudi yaptırımlar zaten yürürlüğe girdikten sonra Goebbels şu notu düşüyordu: "Paris Başpiskoposu, muhbirlerimizden biri ile görüşmesinde mevcut duruma ilişkin kendi görüşlerini ifade etmiş: Ona göre, Vatikan kesinlikle Bolşevizm'e düşman. Reich ile sıkı bir mutabakata hazır. Papa, Avrupa ülkelerinde Bolşevizm yanlısı havanın giderek güçlenmesini büyük bir kaygıyla izliyor. Bolşevizm'in Almanya'nın sınırına dayanmasının kendisi [Kilise] için de ölümcül bir tehlike olacağını Katolik Kilisesi'nin bildiğine hiç şüphe yok."[95] Mussolini'nin düşüşü, eve yakın yerlerde, İtalya'nın orta ve kuzey bölgelerinde, içlerinde komünist birimlerin de bulunduğu partizanları harekete geçirmişti ve bu da Vatikan'ı özellikle telaşlandırıyordu.[96]

Dolayısıyla Nazi lider, XII. Pius'un Almanya'ya zarar verecek ve "Avrupa'nın" dışında ya da içinde komünist tehdidini artıracak adımlardan kaçına-

93 Krüger-Bulcke ve Lehmann, *ADAP, Series E*, cilt 6 (Göttingen, 1979), s. 584-86.

94 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 9, s. 264-65.

95 *A.g.e.*, bölüm 2, cilt 10, s. 104.

96 Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965* (Bloomington, 2000), s. 100-101.

cağını varsayabilirdi. Yaklaşmakta olduğunu düşündüğü felaketin önüne geçebilmek için Vatikan'ın görünürdeki tek çıkışı, ilerlemekte olan Sovyetler'e karşı ortak bir "dayanak" oluşturacak ve Kıta'nın kalbini koruyacak olan Batılı güçlerle Almanya arasında bir barış anlaşmasına aracılık etmekti. Koşulsuz teslim formülünü eleştirmesi bu yüzdendi, tabii eğer Weiszäcker'in 5 Temmuz raporunda öne sürdüğü biçimdeki ifade ona aitse. Her iki taraf da papalığın planının farkındaydı ve bunun Vatikan için birincil öncelik olduğunu biliyorlardı. Böylesine geniş çaplı bir plan çerçevesinde, ne genel anlamda ne de Roma ve İtalya'daki olaylar bağlamında Yahudilerin kaderine dair açık bir tavır almaya yer olmadığını dinî lider muhtemelen düşünmüştü.

Kendi misyonu olduğunu düşündüğü diplomatik uzlaşmayı sağlamak için, Nazi rejiminin herhangi bir kurban grubu –Polonyalılar, ötanazi kurbanları ya da Yahudiler– hakkında konuşmama kararını Papa'nın daha savaşın başında verdiği öne sürülüyordu. Ancak gerçek durum bu değildir. Daha önce gördüğümüz gibi, 1939 tarihinde piskoposlara gönderdiği *Summi Pontificatus* başlıklı genelgesinde Papa Polonyalılara duyduğu yakınlığı açıkça ifade etmişti. İzleyen yıllar boyunca Polonyalı piskoposlar ve Polonya halkı, Pius'un yeterince sık ve güçlü olarak durumu protesto etmediğini düşündüler. Bu durum 31 Mayıs 1943'e kadar geçerli olsa da, bu tarihte dinî lider, "Polonya halkının trajik kaderini" tanıdığını ifade ediyor ve "yüzyıllardır, çektikleri acılar karşısında cesaretle sessizliklerini koruyan, Hıristiyan Avrupa'nın gelişmesine ve korunmasına katkıda bulunan inançlı Polonya halkı" hakkında samimi övgülerini ekliyordu.[97] 2 Haziran 1943'te Kardinaller Heyeti'ne yaptığı konuşmada Pius Polonyalıların çektiği acılara bir kez daha değindi. Ötanaziye gelince, Papa bunu Alman piskoposlara yazdığı mektuplarda ısrarla kınamış olmalıdır. Kutsal Makam, esas itibarıyla, hem Polonya'daki Katolikler hem de akıl hastalarının öldürülmeleri konusunda, *diplomatik kanalları* kullanarak sayısız protesto, talep ve soruyu dile getirdi.[98] *Bu tür diplomatik müdahalelerin bir tanesi bile Yahudilerin genel akıbeti ile ilgili değildi.*

Papa, anti-Yahudi politikaları aleyhine yayınlayacağı bir bildirinin Nazileri etkileyeceğine inanıyor muydu? Piskoposların, Roma tarafından yönlendirilmeden yerel durum değerlendirmelerinden hareketle tepki vermeleri gerektiğine inanıyor muydu? Vaftiz edilmiş karışık soylulara yönelik bir misilleme-

97 "Grandezza dolori e speranze del popolo Polacco" başlıklı konuşma metni için bkz. Blet, Martini ve Schneider, *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale*, cilt 3, bölüm 2, s. 801-2. XII. Pius'un Polonya meselesiyle ilgili tutumu ve 31 Mayıs 1943 tarihli konuşmasından yapılan alıntıların tercümeleri konusunda bkz. Robert S. Wistrich, "The Vatican Documents and the Holocaust: A Personal Report", *Polin: Studies in Polish Jewry* 15 (2002), s. 426 vd., özellikle 429.

98 Bu tür müdahaleler arasında, örneğin bkz. Polonyalı rahiplerin durumuyla ilgili Vatikan elçisinin Weizsäcker'e yazdığı 20 Eylül 1940 tarihli protesto ve Kutsal Makam'ın Aralık 1940 başında yayınladığı ötanazi ile ilgili bildiri, Friedländer, *Pius XII*, s. 63 ve 66.

den korkuyor muydu? İtalya'da gizlenmekte olan Yahudileri tehlikeye atmaktan çekiniyor muydu ya da kurbanlara gizli desteğin zulüm karşısındaki yegâne yol olduğuna inanıyor muydu? Ayrıca, Alman Katoliklerine yönelik bir Nazi saldırısından korkuyor muydu? Ya da Vatikan'ın işgalinden korkuyor muydu? Tüm bu iddialar hem savaş sırasında hem de ardından yapıları tartışmalarda dile geldi zira hepsi, şu veya bu şekilde Pius'un sessiz kalma kararında küçük bir etki yaratmış olabilirdi. Siyasal tartışmalar merkezi bir rol oynamış olmalıdır. Yine de bu ikincil noktaların bazıları kısa açıklamalar gerektiriyor.[99]

2 Haziran 1943'te Kardinaller Heyeti'ne yaptığı daha önce sözünü ettiğimiz konuşmada XII. Pius Yahudilerin durumuna atıfta bulunuyor muydu? Papa'nın, "milliyetleri ya da ırklarından dolayı çok büyük çileler çeken ve bazen, kendi suçları olmadığı halde imha tehdidiyle karşı karşıya kalanların kaygılı yakarışlarından" söz etmesini göz önüne alarak, 1964 yılında yaptığım papalık politikası değerlendirmemde böyle olduğunu düşünmüştüm.[100] Ancak, bizzat belgenin Vatikan'daki editörleri, konuşmanın esas itibarıyla Polonyalıların durumuna ilişkin olduğunu söylüyor.[101] Dolayısıyla Papa'nın açıklamaları Yahudilerle *ilgiliyse bu ancak tesadüf eseri olabilir* ve bu bağlamda "imha" Polonyalıların yaygın biçimde öldürüldüğü anlamına gelir. Orada geçen "bazen" ifadesi bu değerlendirmeyi güçlendirmektedir.

Pius devam ediyordu: "Bu konuda yetkili mercilere Bizim sarf ettiğimiz her sözcük ya da Bizim kamuya açık her ifademiz, Bizim niyetimizin dışında onların durumunu daha da beter ve dayanılmaz hâle getirmemesi için, kurbanların çıkarları doğrultusunda Tarafımızdan dikkatle seçilmelidir. Konuyu en temel terimlerle ifade edersek, elde edilen görünür iyileşmeler, en korkunç kaderin acısını çeken özel gruplar için Kilisenin beslediği anaç kaygıyla örtüşmez. Papa'nın tek isteği, merhamet ve temel adalet ve insanlık standartlarına samimiyetle dönülmesi olsa da, hiçbir anahtarın açamayacağı bir kapıyla karşı karşıyadır."[102]

---

99 Peder Pierre Blet, Vatikan belgelerini hazırlayan üç kişiden biri olarak tüm Vatikan arşivine ulaşabilse de, İkinci Dünya Savaşı boyunca Papa'nın politikaları ve düşünceleri üzerine yaptığı araştırma ikna edici değildir. Blet'in temel tezi, Avrupa Yahudilerinin sürgünü ve imhası karşısında Papa'nın sessizliğinin kurbanların nihai kaderini bilmemesinden kaynaklandığıdır ("savaş bitene kadar, sürgünlerin kaderi karanlıkta kalmıştır"). Yine de Blet şunu ifade eder: "XII. Pius, bilinmeyen varış noktası ile ilgili bu sürekli karanlığı zulüm görenlerin kaderine terk edilmesine bir mazeret olarak kullanmadı. Tersine, elindeki tüm imkânları onları kurtarmak için kullandı. Açık beyanlarında söylediklerini sınırlamaya dikkat etti zira bunun kayda değer bir getirisi olacağına inanmıyordu. Konuşmadı ama harekete geçti." Pierre Blet, *Pius XII and the Second World War: According to the Archives of the Vatican* (New York, 1999), s. 167.

100 Metin konusunda bkz. Friedländer, *Pius XII*, s. 143.

101 Vurgunun Polonya'da olduğu konusunda, konuşmaya eklenen değerlendirmelere bakılmalıdır, Blet, Martini ve Schneider, *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre mondiale*, cilt 9, s. 327.

102 Aktarıldığı kaynak Friedländer, *Pius XII*, s. 143.

Eğer Papa bu konuşma Yahudilerin kaderine atıfta bulunuyorsa, müdahalenin daha da beter bir durum yaratabileceğine değinilmesi, zihninde Hollanda'daki olayların bulunmasındandır ki orada, daha önce gördüğümüz gibi, Temmuz 1942'de Katolik piskoposların protestosu 92 Katolik-Yahudi'nin sürgününe yol açmıştı. Ancak, "durumun... dayanılmaz hâle gelmesi" ile ilgili atıf, Ruhani Liderin aslında Polonyalıların acılarına işaret ettiğini düşündürmektedir; zira sürgüne gönderilen Yahudiler için artık dayanılamayacak bir durum kalmamıştır. "Elde edilen görünür iyileşmeler" de Yahudilerin kaderiyle ilgili bir atıf olamaz.

1943 yılının aynı ayları süresince, Yahudi konusuyla ilgili en önemli papalık belgesi XII. Pius'un 30 Nisan'da Piskopos Preysing'e yazdığı mektuptur. Berlin piskoposu 6 Mart 1943'te Ruhani Lidere gönderdiği notla Reich'tan yapılan yeni sürgünleri (*Fabrikaktion* ve diğerleri) haber verdi: "Daha da zor olan [bombalamalara kıyasla], Berlin'de Yahudilere yönelik yeni sürgün dalgasıyla sarsıldık. Binlercesi, muhtemelen siz Yüce Papa'nın Noel [1942] radyo mesajınızda ima ettiğiniz akıbete gittiler. Sürülenler arasında birçok Katolik de var. Siz Yüce Papa'nın bu talihsiz masumlar için bir müdahalede bulunmanız mümkün olamaz mı? Birçoğunun son umudu ve iyi niyetli insanların en içten duaları bu yönde."[103]

Papa, Preysing'in kederli yakarısına yanıt vermekten kaçınmadı: "Katoliklerin, özellikle de Berlin'dekilerin, 'Ari-olmayanların' çektikleri acılar karşısında sergiledikleri büyük Hıristiyan hayırseverliğini öğrenmek Bizim için teselli oldu. Bu vesileyle, hapiste olan Monsenyör Lichtenberg'e şükranlarımızı ve derin duygudaşlığımızı ifade ederiz."[104]

Ancak Preysing'in isteği Papa'nın bir biçimde müdahale etmesiydi. Yanıt, ruhani liderin özel destek mesajı göndermek dışında bir şey yapmaya hazır olmadığını gösteriyordu. Çekimser kalışını şu şekilde açıklıyordu: "Piskoposluk beyanatları söz konusu olduğunda, misilleme ve baskı tehdidinin var olup olmadığını ya da boyutunu, ayrıca savaşın uzunluğuna ve psikolojik iklimine bağlı diğer koşulları değerlendirme görevini –müdahale için nedenler var olsa da– bölgedeki papazlara bırakarak daha büyük kötülüklerden sakınmaya çalışırız. *Kendi beyanlarımıza koyduğumuz sınırlama gerekçelerinden birisi budur.*"[105]

Diğer bir deyişle, karmaşık koşullar ve her bir yerel durum azami sağduyu gerektirir, aksi takdirde Katolik dinî liderlerin yapacağı bir hamle, "misille-

---

103 Preysing'in 6 Mart 1943'te XII. Pius'a yazdığı mektup, aktarıldığı kaynak, yay. haz. Burkhardt Schneider, Pierre Blet ve Angelo Martini, *Die Briefe Pius XII. an die deutschen Bischöfe 1939-1944* (Mainz, 1966), s. 239, not 1.

104 Aktarıldığı kaynak, Friedländer, *Pius XII*, s. 139.

105 *A.g.e.* (vurgu bana ait).

me ve baskıya" hatta "daha büyük kötülüklere" yol açacaktır. Böylelikle Papa, piskoposlara kararlarında daha fazla özgürlük tanıyan bir genel davranış modeli ortaya koyuyordu ki yerel koşullara göre kendi müdahalelerinin uygunluğunu değerlendirebilsinler, ayrıca mektupta açıkça belirttiği gibi, bu model kendi kararları için de geçerliydi.

Bazı tarihçilere göre, 1919'da Münih'te yerel Sovyet ile yaşadığı "deneyimin" ardından ki bu hafızasına kazınmıştı, Weizsäcker ile Temmuz 1943'te yaptığı görüşmenin de gösterdiği gibi, XII. Pius'un geleneksel Hıristiyan anti-Musevi yaklaşımı doğrudan anti-Semitizm'e dönüşmüştü. Bavyera başkentindeki kısa süreli komünist yönetim sırasında Yahudi liderler belirgin bir rol oynadıkları için Bolşevizm ile Yahudilik özdeşleşmişti.[106] Papa'nın bir anti-Semit olduğunu ya da savaştaki kararlarının, kısmen de olsa Yahudilere karşı özel bir düşmanlıktan kaynaklandığına dair belirgin bir iz yok. Yine de, "sevgili Polonya halkı" ve esas olarak da Alman halkı için beslediği hislerin tersine, XII. Pius Yahudileri kalbinde taşırmış gibi görünmüyordu.[107] Bu durum, Pius'un Preysing'e yazdığı mektubun son bölümünde, ihtiyaç halinde Yahudilere uzattığı yardım elinden söz ederken belirginleşir:

> "Kutsal Makam, kendi sorumluluk sınırları içinde, maddi ve manevi olarak Ari-olmayan Katoliklerin yanı sıra Yahudi inancından olanlara da yardımseverlik göstermiştir. Yardım isteyenlerin beklentilerini –taleplerini de denebilir– karşılamak ve ortaya çıkan diplomatik zorlukları aşmak için, Yardım örgütlerimizin yürütme kurullarının büyük sabır ve fedakârlık göstermesi gerekmiştir. Mültecilerin gönderilmesi için sarf ettiğimiz çok büyük miktarda Amerikan parasının sözünü bile etmeye gerek yok. Biz bu parayı seve seve harcadık zira söz konusu insanlar acı içindeydi. Para Tanrı aşkıyla harcandı ve tabii ki bu Dünyada minnettarlık beklemiyoruz. Yine de, bu kurtarma organizasyonları için Yahudi örgütler Kutsal Makam'a içtenlikle teşekkür ettiler."

Bu noktada Pius bir kez daha Preysing'in ölümlerine sürülen Yahudilerle ilgili açık bir jest yapılması isteğine dönüyordu: "Noel mesajımızda, Almanların denetimi altındaki topraklarda Ari-olmayanlara şu anda yapılanlarla ilgili sözümüzü söyledik. Kısaydı fakat yeterince anlaşıldı. Ari-olmayanlara

106 Bu yaklaşımın yakın tarihli bir örneği olarak bkz. John Cornwell, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII* (New York, 1999), s. 295-97.

107 Papa'nın Alman halkına özel yakınlığı ve Alman kültürüne duyduğu sevgi genellikle kabul edilir. Yeri geldiğinde, duygularını ifade etmek için seçtiği yöntem ne üstü kapalıdır ne de diplomatik. Örneğin 1941 Ekim ayı sonunda, Moskova'ya yönelik Alman saldırısı hâlâ tüm hızıyla devam ederken, Roma'yı ziyaret eden Goebbels'in kız kardeşi Maria'yı kabul etmiş ve hayır dualarını Propaganda Bakanı'na iletmesini istemiştir. Goebbels 26 Ekim'de bu olayı günlüğüne fazlasıyla kinayeli yorumlarla kaydetmiştir. Bkz. Joseph Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, yay. haz. Elke Fröhlich (Münih, 1998), bölüm 2, cilt 2, s. 185.

ya da yarı-Ari Katoliklere, Kilise'nin diğer evlatlarına olduğu gibi, koruyucu sevgimiz ve onlarla ilgili endişemiz, maddi varoluşlarının yok olduğu ve manevi bir felaket yaşadıkları bugünlerde daha da fazla. Mevcut koşullarda, dualarımız dışında onlara etkin bir yardımda bulunamadığımız için üzgünüz. Ancak, koşulların belirlediği ve elverdiği ölçüde onların lehine sesimizi yeniden yükseltmeye kararlıyız."[108]

"Manevi felaket" ve yok olan "maddi varoluş", Ari-olmayan Katolikler ve tüm Yahudilerin kaderi konusunda tam da doğru kavramlar değildi. "Koşulların" farklı bir çağrıyı "gerektirdiği" (mesela 1942 Noel mesajı gibi) söylenecek olursa, Roma piskoposunun kendi şehrinden Yahudilerin sürgüne gönderilmesinin ötesinde, Pius'un zihninde bu tür bir çağrıyı haklı gösterecek daha başka ne olabilir diye düşünmemek elde değil.

Son olarak, Roma'da ve tüm büyük İtalyan şehirlerinde, dinî kurumlardaki gizlenme yerlerinde saklanan yüzlerce, belki de binlerce Yahudi'den söz etmiştik; hatta bunların bazıları Vatikan'ın içine sığınmışlardı. Acaba Papa, İtalya kilisesinin gizli kurtarma operasyonlarını kolaylaştırmak için açıkça bir çıkış yapmaktan sakınıyor olabilir miydi? Ruhani liderin sessizliği ile Yahudilere yapılan yardım arasında bağlantı olduğuna dair herhangi bir bulgu yok. Söz konusu yardımlar ise, tarihçi Susan Zuccotti tarafından kapsamlı olarak araştırıldı; Roma ve özellikle de Vatikan'a ilişkin vardığı sonuç, hiçbir zaman açıkça onaylamadığı ama aynı zamanda yasaklamadığı bu kurtarma faaliyetlerinden Papa'nın haberi olması gerektiğiydi.[109] İtalya ölçeğindeki kurtarma operasyonlarında kişisel olarak dahli yoktu.[110] Hiçbir yazılı talimat izine rastlanmadı; dahası, Roma ya da başka yerlerden kurbanlara yardım eden önemli dinî şahsiyetler arasında, kaçan Yahudilere yardım edilmesi konusunda Kutsal Makam'dan sözlü bir talimat aldığını ifade eden kimse de olmadı. Kurtarma faaliyetleri, Yahudi kurtarma örgütü Delasem'in desteği olsun ya da olmasın, genellikle kendiliğinden gelişiyordu.[111]

Pius'un sessizliğini açıklayacak tüm iddialar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Ruhani Liderin, müdahalenin faydadan çok zarar getireceği görüşünde olduğunu düşünmek daha akla yakın görünüyor. Papa, müdahale ederek, büyük siyasi projesini ciddi bir tehlikeye sürükleyeceğini, başta Almanya'da olmak üzere kiliseye ve kilise çıkarlarına karşı şiddetli bir intikamı tahrik edeceğini ve henüz sürgüne gönderilmeyen din değiştirmiş karışık soyluları tehlikeye atacağını düşünmüş olabilir. Bu tür belalı sonuçlar, onun zih-

108 Friedländer, *Pius XII*, s. 141-42.

109 Susan Zuccotti, *Under His Very Windows: The Vatican and the Holocaust in Italy* (New Haven, 2000), s. 307.

110 *A.g.e.*, s. 307-8.

111 *A.g.e.*, s. 208.

ninde, muhtemelen herhangi bir somut getiri ile dengelenemiyordur; Yahudilerle ilgili Nazi politikasının yönünü hiçbir şeyin değiştiremeyeceğine de inanıyor olabilir. Bu düşünce çizgisine göre tek açık yol birey Yahudilere örtük destek ve çoğunluğu Katolik uydu devletlere (Slovakya, Hırvatistan ve bir dereceye kadar Vichy Fransası) bazı müdahalelerdi. Bireysel destek konusuna sonra döneceğiz. Vatikan'a yakın uydu devletlere diplomatik müdahale konusuna gelirsek, bizzat Papa'nın doğrudan bir talebi bilinmiyor. Maglione'nin itirazları, her vuku bulduğunda, öylesine diplomatik bir dille sınırlanıyordu ki, politika değişikliği yönünde bir etki yaratma girişiminden ya da en azından Alman yaptırımlarıyla ilgili işbirliğine daha fazla isteksizlik göstermekten ziyade kayda geçmesi için atılmış bir adım izlenimi yaratıyordu.[112]

Daha genel terimlerle ifade edilecek olursa, eğer Katolik Kilisesi, kararlarının sonuçlarını faydacı bir akılcılıkla hesaplaması gereken siyasal bir kurum olarak ele alınır ise, ilgili riskler nedeniyle Pius'un seçimi makul kabul edilebilir. Ama eğer Katolik Kilisesi, iddia ettiği gibi, özellikle büyük krizler esnasında ahlâki bir duruşu da temsil ediyorsa ve bu dolayısıyla da bu tür durumlarda kurumsal çıkarlar düzleminden ahlâki tanıklık düzlemine geçmesi gerekir ve o zaman tabii ki Pius'un seçimi farklı değerlendirilir.[113] Bilmediğimiz ve bilmenin bir yolunu da bulamayacağımız şey –meselenin özü burada yatıyor– Avrupa Yahudilerinin kaderinin XII. Pius için büyük bir kriz durumu ve acı veren bir açmaz mı yoksa Hıristiyan vicdanını tehdit etmeyen uç bir sorun mu olduğuydu.

Pius'un Roma'dan sürgünlerle ilgili manevi ıstırabı ne seviyede olursa olsun, 19 Ekim'de Amerikalı diplomat Harold Tittman ile görüştüğünde buna dair bir ima bile söz konusu olmadı. O gün sürgün treni Viyana'ya varmıştı: Vatikan, Auschwitz'e yolculukla ilgili olarak, nakil sürecinin her aşamasından haberdar ediliyordu. Tittman'ın Washington'a çektiği telgrafa göre, "Papa, yeterli polis korumasının yokluğunda sorumsuz unsurların (bu günlerde, Roma'nın çevresinde küçük komünist grupların yerleştiğini söylüyordu) şehirde şiddete başvuracağı endişesiyle meşguldü." Tittman, Papa'nın "ko-

112 Vatikan'ın Hırvatistan ile ilgili politikası konusunda bkz. Carlo Falconi, *The Silence of Pius XII* (Londra, 1970), bu konudaki en kapsamlı çalışmadır; ayrıca bkz. Menachem Shelach, "The Catholic Church in Croatia, the Vatican and the Murder of the Croation Jews", *Holocaust and Genocide Studies* 4, sayı 3 (1989), s. 323 vd.

113 Tarihçi Giovanni Miccoli'ye göre, XII. Pius'a yol gösteren, Papa'nın üzerinde etki sahibi olmadığı "Hıristiyanlık-sonrası" ulus-devletler arası –her iki tarafta da Katoliklerin bulunduğu– bir savaşta uyulması gereken "zorunlu tarafsızlık" kuralıydı (Birinci Dünya Savaşı sırasında XV. Benedict tarafından formüle edilmişti). Bizzat Miccoli, Nazi vahşeti karşısında bu tutumu fazlasıyla sorunlu buluyordu ve Pius'un bakışının, tüm kötülüklerin sorumluluğunu doğrudan savaşa yüklemek olduğu değerlendirmesini yapıyordu. Bu tez için özellikle bkz. Giovanni Miccoli, *Les Dilemmes et les silences de Pie XII. Vatican, Seconde Guerre mondiale et Shoah* (Brüksel, 2005), s. 425 vd. Eğer Vatikan Sovyetler Birliği'ne karşı, ilan edilmiş olmasa da, kararlı bir tutum takınmasaydı bu yorum ikna edici olabilirdi.

nuyla Müttefiklerin zamanında ilgilenmeleri" yönündeki dileğini de ekliyordu. Ruhani Lider, son olarak, Amerikalı diplomata şu bilgiyi iletiyordu: "Almanlar, Vatikan şehrine ve Kutsal Makamın Roma'daki mülküne saygı gösterdiler, Roma komutanı Alman General, Vatikan'a karşı iyi niyetli görünüyor." Tittman'a göre Papa "'olağanüstü duruma' bağlı olarak kısıtlanmış hissettiğini" de eklemişti.[114] 'Olağanüstü durum' tahminen Roma Yahudilerinin sürgünü anlamına geliyordu.

V

Gözlerinin önünde Yahudilerin başına gelenler konusunda Kıta Avrupası'ndaki Hıristiyan kiliselerinin (Katolik ve Protestan) yaklaşımında, 1943 sonundan savaş sonuna kadar pek bir değişiklik olmadı. Böylesi geniş ve farklı alanları ele alırken genellemeler yapılması doğru olmayabilir ancak yine de bazı temel olgular yok sayılamaz ve bu aşamada en azından bazı değerlendirmeler yapmak gerekir:

- Her ne kadar bazı Katolik piskoposların ve Protestan dinî liderlerin tek tük protestoları olsa da Katolik ve Protestan yetkililerin büyük bir çoğunluğu Yahudilerin sürgünü ve imha edildiklerine ilişkin giderek artan bilgi akışı karşısında kamusal sessizliklerini korudular. Bu durumun nedeni ne olursa olsun, Papa'nın sessizliği, Almanya da dâhil çeşitli ülkelerde Katolik din adamlarından açık bir protesto gelmemesine katkıda bulunmuştur. Genel anlamda, Yahudilere yardım etme sorumluluğu konusunda Hıristiyanlara (Katolik ve Protestan) bir yol gösterilmemiş ve dinî güdülerle hareket eden hiçbir grup tutuklamalara ve sürgünlere engel olmaya çalışmamıştır.
- Hem Katolik hem de Protestan kişi ya da kurumların özel müdahale ve yardımlarına gelince, çok küçük bir azınlık olan din değiştirmiş Yahudiler ile geriye kalan "sıradan Yahudiler" toplamı arasında sistematik olarak açık bir ayrım yapılmıştır.
- Bu şekilde iki Yahudi kategorisi arasında yapılan ayrım hem Katoliklik hem de ana akım Protestanlık dinî öğretilerindeki temel ilkelerden kaynaklıdır; bu ilkeler, sadece nihai ebedi kurtuluş bağlamında değil ama aynı zamanda Hıristiyan toplumlar içindeki konumları bakımından, (din değiştirenler de dâhil) Hıristiyanlar ile Yahudiler arasında mevcut derin farklılıkla ilgilidir. Bu açıdan, daha önce gördüğümüz gibi, Katolik ve Protestan kiliseleri genellikle Kıta Avrupası ülkelerinde kamusal

114 Tittman'dan Hull'a, 19 Ekim 1943, *FRUS*, 1943, cilt 2 (Europe), Washington, s. 950.

hayattan ve önemli ekonomik faaliyetlerden Yahudileri dışlayan yasalara hiç itiraz etmediler; (Nazi Almanyası'nın dışında) bazı ülkelerde de desteklediler.

- Bu doktrinin en önemli unsuru olan Hıristiyanlar ve Yahudiler arasındaki temel eşitsizlik (hem bu dünyada hem de ötekinde), bireysel Hıristiyan vicdanı bağlamında ve manevi yükümlülükler açısından doğal olarak bir "gri bölge" yaratıyordu. Bu durum, Yahudilere karşı bir geleneksel dinî güvensizlik ve nefret karışımını mümkün kılıyordu ki kolaylıkla merhamet ve yardım isteğini uzaklaştırabilir hatta saldırgan bir anti-Semitizm'i körükleyebilirdi – ve sıklıkla da böyle oldu.

Hıristiyan dogmasına ya da geleneğine içsel olan Yahudilerin damgalanması, tüm Avrupa Hıristiyan Kiliseleri arasında kabul gören teolojik düşünce ve ana akım kamusal anlatımlarda geniş bir ifade alanı buluyordu. Bazıları cömertçe ve olabildiğince dikkatli bir biçimde formüle edilmişti, bazıları –aşırı hakaretten kaçınmakla beraber– doğrudan bir saldırganlık hatta öfke taşıyabiliyordu. Almanya'da tüm bu biçim ve nüanslar, ister Protestan ister Katolik olsun, milyonlarca inançlı insanın zihinlerine ve kalplerine ulaşacak yolu buluyordu.

İkrar Kilisesi'nin ahlâki yol göstericisi Dietrich Bonhoeffer gibi önde gelen dinî bir kişilik bile bu geleneksel dogmatik tutumdan kaçamamıştır. Bonhoeffer, Yahudilere yönelik zulmü ve sürülmelerini açıkça kınamış ve *Ethics* çalışmasında, Yahudi halkını savunmasına teolojik bir destek oluşturmaya çalışmıştır: "Yüce İsa Musevi-Yahudi halkı için Kutsal Mesih'tir ve bu nedenle de atalarımızın tarihi Yüce İsa'nın Musevi halkına görünmesinin ötesine gider. Batı tarihi, Tanrı iradesiyle, sadece genetik olarak değil ama aynı zamanda gerçek, kesintisiz karşı karşıya kalışla da Musevi halkına ayrılmaz bir biçimde bağlıdır. Yahudiler İsa konusunu açık tutarlar. O, Tanrı merhametini kabul etmenin ve gazabını geri çevirmenin işaretidir. 'Onun için, Tanrı'nın iyiliğini de sertliğini de gör' (Rom. 11-22). Yahudilerin Batı'dan dışlanması kaçınılmaz olarak İsa'nın da dışlanmasını getirir. Zira İsa Yahudi'dir."[115]

Bu "ilgi çekici pasajın" bir yorumunun bize işaret ettiği, "Bonhoeffer'in çalışmasının iki yönlü karakterini yansıtmasıdır. Bonhoeffer'in Hıristiyanlığı için Yahudilerin temel önemi İsa'yı reddetmelerinde, inancın bir seçim olduğunun ve inançsızların Tanrı tarafından cezalandırılacağının bir işareti olarak oynadıkları rolde yatar."[116]

---

115 Aktarıldığı kaynak Kenneth C. Barnes, "Dietrich Bonhoeffer and Hitler's Persecution of the Jews", *Betrayal: German Churches and the Holocaust*, yay. haz. Robert P. Ericksen ve Susannah Heschel (Minneapolis, 1999), s. 125-26.

116 *A.g.e.*, s. 126.

Freiburg Başpiskoposu Gröber tümüyle farklı bir ton kullanır. 2 Şubat 1944'te, Almanya'da kiliselerin durumu ile ilgili Papa'ya gönderdiği raporda, Nazi ideolojisine karşı ve *Volk*'un Nazi kültüne karşı açık bir tutum sergiler. Bu anlamda, "kahverengi piskopos" olarak bilinen din adamı, rejimle herhangi bir ideolojik uzlaşının kararlılıkla karşısına geçer. Yine de, Gröber Musevilikten söz ederken ve Papa adına piskoposluk bölgesinde kendi Yeni Yıl mesajını tekrar ederken, beklenmedik bir dönüşüm söz konusudur: "Bunun ötesinde [*Volk* ile ilgili diğer konuları tartıştıktan sonra], yeni *Volk* tasavvurunun Hıristiyanlığın özünü tamamıyla yanlış anladığını ifade ettim. Her ne kadar Yahudi halkını [*Volk*] ilahi düşünce ve vaatlerin taşıyıcısı kabul etse de [Hıristiyanlık] bir tür Musevilik değildir. İsa'nın çağdaşı Musevilik karşısındaki tutumu Ferisilere ve doktorlara [*Schriftgelehrten*] karşı mücadelesinde anlaşılır ve Golgotha Haçında görülür. Havariler hikâyesi, Yahudi nefretinin Hıristiyanlığın erken dönemleri boyunca da Hıristiyanları sıkça meşgul ettiğini kanıtlar ki bu durum aslında Hıristiyanlık tarihi süresince bağnazca sürdürülmüştür."[117] 8 Mayıs 1945'te, Almanya teslim olduğu sırada Gröber Nazi ideolojisine tekrar saldırdı ve Musevilik ile Hıristiyanlığın ilişkisi konusundaki yorumunu yineledi.[118] Her iki durumda da XII. Pius, Gröber'in Yahudi yaklaşımına karşı bir değerlendirme yapmaktan kaçındı.

Gröber'inki gibi vaazlar ve daha da aşırıya kaçan diğer on binlercesi, öğretim, kateşizm ve daha genel anlamda, gündelik anti-Semitizm'in tüm biçimlerinin taşıyıcısı olan karmaşık kültürel ifadeler ağını da içeren dinî-kültürel alanın bir parçasıdır. Bunların hiçbirisi ne Avrupa için ne de Hıristiyan dünyasının diğer bölgeleri için tabii ki yeni değildi fakat bizim bağlamımızda sürekli su yüzüne çıkan soru açıktır: Böyle bir dinî anti-Yahudi kültürün, Avrupa'nın Hıristiyan toplumlarının ortasında akıp gitmekte olan en aşırı zulüm, sürgün ve kitle kıyımı politikalarının pasif kabulüne ve bazen de desteklenmesine katkısı nedir?

Çelişkili bir biçimde, Hıristiyan örgütlerin, kurumların ve dinî saiklerle hareket eden bireylerin Yahudilere saklanacak yer bularak ya da diğer yollarla yardım sağlayarak verdikleri desteği değerlendirmek ve yorumlamak da aynı derecede zordur. Unutmayalım ki bu tür destekler Doğu Avrupa'da aşırı, Batı Avrupa'da ise farklı derecelerde risk almak anlamına geliyordu. Diğer yandan, dinî propaganda ve din değiştirme, tespiti zor olsa da bu tür yardımların önemli bir unsuruydu, özellikle çocukları saklarken. Bazı yerlerde din değiştirme daha iyi gizlenme için kaçınılmaz kabul edilmiş olabilir fakat genel olarak kendi içinde bir amaçtı. Bu durum, risk, merhamet ya da yar-

117 Yay. haz. Ludwig Volk, *Akten deutscher Bischöfe über die Lage der Kirche, 1933-1945*, 6 cilt, cilt 6: *1943-1945* (Mainz, 1985), s. 310.

118 *A.g.e.*, s. 480.

dımseverlik unsurlarına rağmen, Hıristiyan desteğinin tarihsel olarak değerlendirilmesini değiştirecektir. Böyle durumların bileşenlerini çözmeye çalışmak anlamsız olacaktır zira sadece hırsın başat unsur olmadığı zamanlarda, bir ölçüye kadar, tüm bu güdüler muhtemelen bir rol oynamıştır. Aslında, inançlı bir Hıristiyan'ın bakış açısıyla, bir Yahudi'ye (ya da diğer herhangi bir inançsıza) din değiştirtmek, acil koşulların sonucunda bile olsa, dinî bir yükümlülük ve temel bir yardımseverlik girişimi olarak görülebilir.

Savaş sonunda, tüm Avrupa'daki piskoposlara, Katolik kurumlarda saklanan vaftiz edilmiş Yahudi çocukların Yahudi cemaatine iade edilmemesi yönünde Vatikan'ın talimat vermesi konusunda Papa'nın verdiği kararı belki de bu katı dinî bakış açısı bağlamında değerlendirmek gerekir. Papa, aynı zamanda, henüz vaftiz edilmemiş fakat dönmelerini talep edecek bir akrabası olmayan çocukların da tutulmasına izin vermiştir.[119]

VI

Cordelia Maria Sara Theresienstadt'tan Auschwitz'e 1944 başlarında sürülmüştü ve bu tarih Fossoli'den Primo Levi'nin geldiği tarihti; Ruth Kluger'in gelmesine ise birkaç ay vardı. Levi önce köle işgücü olarak Auschwitz III Monowitz'e oradan da kimyager olarak Buna laboratuvarlarına gönderildi. Önce Birkenau kadın kampının kadın komutanı Maria Mandel tarafından seçilen Genç Cordelia, daha sonra bizzat Mengele tarafından (belki de diğer bir SS subayı tarafından?) çalışmaya uygun bulunmuş, en azından geçici olarak kamp ofisine sevk edilmişti.[120]

Ruth Kluger ve annesi Theresienstadt'tan Auschwitz'e 1944 Mayıs ayında geldi ve kısa bir süre için "aile kampına" konuldular (buna daha sonra döneceğiz). Daha sonra, her ikisi de belirleyici kararın verildiği kadın kampına gönderildiler: 15-45 yaş arası sağlıklı kadınlar çalışma kampına gönderiliyor, gerisi gazla öldürülüyordu. Ruth on iki yaşındaydı. Sırası geldiğinde yaşını söyledi. Eğer annesi cesurca bir girişimde bulunmasaydı akıbeti o anda kesinleşmiş olacaktı. Muhafızların dikkatsiz bir anını yakalayarak kızını hızla başka bir sıraya soktu. Ruth annesine on üç yaşında olduğunu söyleyeceğine söz verdi. "Sıra ilerledi" diye anlatıyordu hatırladıklarını Kluger. "Buradaki SS görevlisi diğerine kıyasla daha iyi bir ruh hâlindeydi. Onun ya-

119 Fransız arşivlerinde bulunan ve 28 Aralık 2004'te Alberto Melloni'nin *Corriere della Sera* çalışmasında yayınlanan belgelere bakınız. Belgenin doğruluğu tartışmasızdır. Bu belgeye ve etrafında dönen tartışmanın çeşitli yönlerine dikkatimi çeken Carlo Ginzburg ve Michael R. Marrus'a müteşekkirim. Vatikan'ın duruşu konusunda kapsamlı bir tartışma için bkz. Michael R. Marrus, "Le Vatican er les orphelins juifs de la Shoah", *L'Histoire* 307 (Mart 2006), s. 75-85.

120 Cordelia Edvardson, *Gebranntes Kind sucht das Feuer* (Münih, 1989), s. 81 vd.

zıcısı olan kadın on dokuz-yirmi yaşlarında olmalıydı. Beni görünce yerinden kalktı, yüzünde çarpık dişlerinden dolayı unutamayacağım bir gülüşle ve patronunun duyma mesafesinde, hızla ve alçak bir sesle sordu: 'Kaç yaşındasın?' Planladığımız gibi 'on üç' dedim. Beni durdurarak fısıldadı: 'Ona on beş olduğunu söyle.' İki dakika sonra sıram geldi. . ... Yaşım sorulduğunda kararlılıkla cevap verdim... 'On beş.' 'Küçük görünüyor' dedi ölümün ve yaşamın efendisi. Sesi dostça gibiydi, adeta inekleri ve danaları sınıflandırıyordu. 'Ama güçlü' dedi kadın, 'şu bacak kaslarına bak. Çalışabilir.' Kabul etti – neden olmasın? Kadın numaramı kaydetti ve yaşamım için bir uzatma kazandım."[121]

Kluger, daha sonra genç Alman kadının girişimi üzerine yazarken, "ne psikoloji ne de biyoloji bunu açıklayabilir" diyordu. "Bunu sadece özgür irade açıklayabilir... İyilik benzersizdir ve nedensizdir çünkü kendisi dışında bir nedeni yoktur ve çünkü kendisinin ötesinde herhangi bir şeye uzanmaz."[122]

Cordelia ve Ruth'un henüz Theresienstadt'ta olduğu 1943 yılı boyunca getto kampında bazı değişiklikler oldu. Yılın başında Berlin'den Reichsvereinigung liderleri gelmişti, Avusturya ve Çek cemaatlerinin geride kalan liderleri de. Tümüyle açık olmayan nedenlerle Eichmann kampın liderliğini değiştirme kararı aldı: Edelstein konseyde kalıyordu ancak bir Alman bir de Avusturyalı Yahudi yeni hiyerarşide onun üstünde yer alıyordu. Reichsvereinigung'un eski fiili lideri Paul Eppstein ve Edelstein'in zaten Nisko'dan tanıdığı Viyanalı Rabbi Benjamin Murmelstein gettonun (Yahudi) dizginlerini ellerine aldılar. Bu arada, Protestanlığa geçmiş Alman Mischling, iliğine kadar Prusyalı eski İmparatorluk ordusu subayı Karl Löwenstein, Wilhelm Kube'nin talebi üzerine, Minsk gettosundan transfer edilerek Theresienstadt Yahudi polis şefi olarak atandı. Değişiklikler bununla da kalmadı: Yine açık olmayan nedenlerle, birinci komutan Siegfried Seidl'ın yerine acımasız Avusturyalı SS yüzbaşısı Tony Burger getirildi (Atina'dan Yahudi sürgünleriyle ün kazanmasına henüz bir yıl vardı).

1943 Ağustos ayında, gizemli bir nakil ile Bialystok'tan bin çocuk getirildi. Almanlarla takas edilerek muhtemelen Filistin'e gönderilecekleri söylentisi vardı. İki ay sonra, iyi giyimli olarak ve sarı bant taşımaksızın, aralarında Franz Kafka'nın kız kardeşi Ottla'nın da bulunduğu birkaç rehber eşliğinde doğrudan Auschwitz'e yola çıktılar.[123]

Bialystoklu çocukların ayrılmasından kısa süre önce, sayıca alışılmadık yoğunlukta diğer bir nakil grubu da Thersienstadt'tan ayrılmıştı. Redli-

121 Ruth Kluger, *Still Alive: A Holocaust Girlhood Remembered* (New York, 2001), s. 104 ve 107-08.

122 *A.g.e.*, s. 107.

123 Ruth Bondy, *"Elder of the Jews": Jakob Edelstein of Theresienstadt* (New York, 1989), s. 386 vd.

ch günlüğünde yaşadığı paniği gizlemiyordu: "Ne oldu? Fredy [Hirsch] ve [Leo] Janowitz'i tutukladılar ve sonra da bir nakil grubuna dâhil ettiler. Beş bin kişinin bulunduğu bir nakil. Beş bin kişiyi bir günde gönderdiler."[124] 6 Eylül'de nakil Auschwitz'e doğru yol alıyordu.

Bu özel nakil grubunun tarihi, birkaç ay önce Uluslararası Kızıl Haç Komitesi'nin [ICRC] Theresienstadt ve bir "Yahudi çalışma kampını" ziyaret etme talebi ile başladı. Daha önce gördüğümüz gibi, 1942 sonunda Cenevre örgütü imhadan haberdardı ve Favez'e göre 1943 yılı başlarında, Avrupa Yahudilerinin kitlesel kıyımına dair bilgiler ICRC merkezinde toplanmaya başlamıştı. 15 Nisan 1943'te Kızıl Haç Berlin baş temsilcisi Roland Marti, Reich başkentindeki Yahudi nüfusun bin dört yüz kişiye düştüğünü ve onların da Doğu'daki kamplara sürülmeleri kararının verildiğini bildirdi. Şunu da ekliyordu: "28.2.43 ile 3.3.43 tarihleri arasında Berlin'i terk eden ve artık öldükleri düşünülen 10.000 Yahudi'ye dair hiçbir haber ya da iz yok" (sürgün sonrası altı hafta içinde öldükleri düşünülüyor ise belli ki katledildiler). Favez şöyle devam ediyor: "Cenevre Sekreterliği cevaben Marti'ye bilgi için teşekkür etti ve sanki sadece yer değiştirmişler gibi, sürgünlerin yeni adreslerini bilmek istediğini ekledi."[125]

Marti, Cenevre'ye raporunu göndermeden önce, sürgünlere paket göndermenin mümkün olup olmadığını Alman Kızıl Haç'a sormuştu; yanıt olumsuzdu (Alman Kızıl Haç görevlisinin ICRC temsilcisine bildirdiğine göre).[126] Eichmann ve yardımcılarının, ICRC temsilcilerinin bir Yahudi kampını ziyaret etmesi için Cenevre'den talep geleceği konusunda artık şüpheleri kalmamıştı. Theresienstadt tam da böylesi durumlar için kurulmuştu. Fakat eğer Kızıl Haç temsilcileri Theresienstadt'tan ayrılan sürgünlerin nihai varış noktasını ziyaret etme konusunda ısrar ederlerse ne olacaktı? Theresienstadt daha baştan bir oyun gibi kurgulandığı için, her ihtimale karşı Auschwitz'de de bir tür sahte uzantı kurmak gerekiyordu. Bir "aile kampı" kurmanın arkasındaki mantık buydu.

Beş bin sürgünden oluşan nakil grubu geldiğinde seçim yapılmadı, tümü özel bir ek kampa, BIIb'ye yerleştirildi ve burada Birkenau'daki merhametsiz ölüm-kalım kurallarının çoğu uygulanmıyordu. Kamp sakinleri sivil kıyafetler giyiyor, aileler bir arada tutuluyor, her gün beş yüz çocuk özel bir bölüm olan Block 31'e gönderiliyor ve orada Fredy Hirsch'in rehberliğinde ders görüyor, koroda şarkı söylüyor, oyun oynuyor ve hikâyeler dinliyorlardı – kı-

124 Egon Redlich, *The Terezin Diary of Gonda Redlich*, yay. haz. Saul S. Friedman (Lexington, KY, 1992), s. 129.

125 Jean-Claude Favez, *The Red Cross and the Holocaust* (Cambridge, 1999), s. 41.

126 Otto Dov Kulka, "Ghetto in an Annihilation Camp: Jewish Social History in the Holocaust Period and its Ultimate Limits", yay. haz. Yisrael Gutman ve Avital Saf, *The Nazi Concentration Camps* (Kudüs, 1984), s. 328.

sacası, Auschwitz-Birkenau'nun aslında ne olduğundan haberdar olmamaları sağlanıyordu.[127] Aralık 1943'te Theresienstadt'tan gelen 5.000 Yahudi daha ilk gruba katıldı.

Onların gelmesinden tam altı ay sonra, 7 Mart 1944'te, Yahudi Purim festivalinin hemen öncesinde, Eylül nakil grubundan geriye kalan 3.792 kişi ("uygun" yaşam koşullarına rağmen diğerleri bu arada ölmüştü) Krematoryum III'e gönderilerek gazla öldürüldüler. Hirsch, yaklaşmakta olan gazlanmayla ilgili olarak *Sonderkommando* mensupları tarafından uyarılmış ve bir isyan başlatma konusunda cesaretlendirilmişti. Pasif kalmakla eyleme geçme –ki bu, sorumluluğunu taşıdığı herkesin ölümü anlamına geliyordu– arasında karar veremeyince intihar etti.[128] Theresienstadt'tan yeni nakiller Mayıs 1944'te geldi.

Eichmann, 23 Haziran'da Theresienstadt'ı ziyaret eden Dr. Maurice Rossel başkanlığındaki Kızıl Haç komisyonunun Auschwitz'i ziyaret talebi olmadığına Temmuz ayında emin olunca, birkaç istisna (Ruth Kluger ve annesi gibi) dışında tüm "aile kampı" gaz odalarına gönderildi.[129]

"Aile kampından" ilk grup Yahudi'nin imhasını bir *Sonderkommando* mensubu gizlice günlüğüne kaydetmişti. Savaştan sonra, bunun gibi üç günlük defteri Birkenau krematoryumu yakınlarına gömülmüş olarak bulundu: Zalman Gradowski, Zalman Leventhal ve Leyb Langfus'un günlükleri.[130] Gradowski tüm ailesiyle birlikte, Kasım 1942'de, Bialystok yakınlarındaki Lona'dan Auschwitz'e sürülmüştü: yanında "annesi, karısı, iki kız kardeşi, enişte si ve kayınpederi" vardı. *Sonderkommando*'ya gönderilen Gradowski dışında tüm aile 8 Aralık'ta gazlanarak öldürüldü.[131] "Çeklerin nakli" hikâyesi, Gradowski tarafından saklanan dört defterin ikincisindeydi:

Karşı koyan ancak çaresiz bu ilk Çek Yahudileri grubu gaz odalarına sokulup boğulduktan sonra Gradowski ve arkadaşları kapıyı açtılar: "Düşmüş, bükülmüş birbirine dolanmış bir ip yumağı gibi yerde yatıyorlardı, adeta şeytan ölümlerinden önce onlara bir oyun oynamış, onları bu pozlara sokmuştu. Bir tarafta, ceset yığınının üstünde bir kişi tüm vücuduyla gerilmiş yatıyordu. Diğer tarafta biri diğerine sarılmıştı ve duvara yaslanmış oturuyor gibiydiler. Şurada bir kısmı görünen omuzun ait olduğu baş ve ayaklar diğer

127 Öncelikle bkz. Nili Keren, "The Family Camp," Yisrael Gutman ve Michael Berenbaum, *Autonomy of the Auschwitz Death Camp* (Bloomington, 1994), s. 428 vd.

128 *A.g.e.*, s. 436.

129 *A.g.e.*, s. 440.

130 Günlük yazarlarıyla ilgili ayrıntılar için bkz. Nathan Cohen, "Diaries of the Sonderkommando", *Autonomy of the Auschwitz Death Camp*, yay. haz. Yisrael Gutman ve Michael Berenbaum (Bloomington, 1994), s. 592 vd.

131 *A.g.e.*, s. 523.

cesetlerin arasına karışmıştı. Burada da sadece bir el ve ayak çıkmıştı, vücudun geri kalanı derin bir ceset denizine gömülmüştü. Bu denizin orasından burasından çıkan kafalar, çıplak dalgaların yüzeyinde sıkışmıştı. Vücutlar gömülürken sadece kafalar cehennemden dışarı bakar gibiydi."[132]

Cesetlerle ilgilenmek *Sonderkommando*'nun asli göreviydi: Cesetleri gaz odalarından çıkararak, üzerlerindeki değerli her şeyin alınacağı *Leichenkeller*'e taşıyorlardı. Gradowski günlüğüne, "üç mahkûm bir kadın bedenini hazırlıyorlardı," diye devam ediyordu. "Bir tanesi elinde kerpetenle ağzında altın diş olup olmadığını araştırıyordu ve eğer varsa, genellikle etiyle birlikte söküp alıyordu. İkincisi saçlarını keserken diğeri hızla küpeleri çekip alıyor ve bu süreç çoğu kez kanlı oluyordu. Parmaklardan kolayca çıkmayan yüzükler de kerpetenle çıkarılıyordu. Daha sonra makaralı asansörlere konuluyorlardı. İki adam onları ağaç kütüğü gibi fırlatıyordu; sayı yedi veya sekiz olduğunda bir çubuk ile işaret veriliyor ve makaralı asansör yükselmeye başlıyordu."[133]

Sonderkommando günlük yazarları görgü tanığı olarak yaşamalarına izin verilmeyeceğini ve hazırlanmakta oldukları ayaklanmadan sağ çıkma umutları olamayacağını biliyorlardı. 1944 Ekim ayı başlarında, ayaklanma arifesinde, İsyanı örgütleyenlerden Gradowski defterlerini gömdü. Defterlere bakılırsa tüm bu süreçte dindar bir Yahudi olmayı sürdürmüştü: Her gazlanmanın ardından, ölenler için Kadiş duası okuyordu.[134]

İşlemin ikinci kısmı makaralı asansörün üst kata gönderilmesi ile başlıyordu: "Üst katta asansörün başında dört adam bekliyordu. Bir tarafında duran iki kişi cesetleri 'depolama odasına' çekiyordu; diğer ikisi, her açılışta [çeviride ağız kullanılmış] iki cesedin yerleştirildiği fırınlara çekiyordu. Katledilen çocuklar üst üste yığılıyor ve fırına konulan iki yetişkinin üzerine atılıyordu. Her ceset demirden bir "ölü tablasına" yatırılıyor; cehennemin kapağı açılıyor tabla içeri itiliyordu... İlk alev alan saçlar oluyordu. Birkaç saniye içerisinde alevler içerisinde kalan deri tutuşuyordu. Şimdi kollar ve bacaklar havaya kalkıyordu – buna genişleyen kan damarları sebep oluyordu. Tüm vücut cayır cayır yanmaya başlıyordu; deri tükeniyor, yağ damlaları alev alarak tıslıyordu. Karın yok oluyordu. İç organlar ve bağırsaklar hızla tükeniyordu ve birkaç dakika içinde izleri bile kalmıyordu. En uzun süre yanan kafaydı; göz boşluklarından iki mavi alev yükseliyordu – bu beyinle birlikte yanan gözlerdi... Tüm bu süreç yirmi dakika sürüyordu – ve bir insan, bir dünya, küle dönüyordu."[135]

---

132 Zalman Gradowski, "The Czech Transport", aktarıldığı kaynak, David G. Roskies, *The Literature of Destruction: Jewish Responses to Catastrophe* (Philadelphia, 1988), s. 562-63.

133 *A.g.e.*, s. 563.

134 Roskies, "The Great Lament", *The Literature of Destruction*, s. 518.

135 Gradowski, "The Czech Transport", *a.g.e.*, s. 563-64.

Kızıl Haç temsilcisi Maurice Rossel'in Theresienstadt ziyaretinin ardından neden Birkenau'ya geçmek istemediği bilinmiyor. SS mensubu ev sahipleri ona Çek gettosunun "nihai kamp" olduğunu söylemişlerdi; yine de, Rossel Haziran 1944'te Theresienstadt'ın Avrupa Yahudilerinin sürgünüyle ilgili görülebilecek son nokta olduğuna inanmıyordu. Ne olursa olsun, 1 Temmuz'da ICRC temsilcisi, muhatabı olan Wilhelmstrasse'den üst düzey görevli Thadden'e coşkulu bir teşekkür notu gönderdi. Hatta bu keyifli seyahatin anısı olarak heyetin kampta çektiği fotoğrafları da eklemişti ve Thadden'den Prag'daki meslektaşlara da bir set göndermesini rica etti. Hem kendi hem de ICRC adına, ziyaret boyunca heyete yapılan tüm yardımlardan dolayı şükranlarını ifade ettikten sonra Rossel ekliyordu: "Prag seyahati bizim için harika bir anı olarak kalacak ve bir kez daha belirtmek isteriz ki Theresienstadt'a yaptığımız ziyarete dair rapor, [kamptaki] yaşam koşulları tatminkâr olduğundan, birçok kişi için güven verici olacaktır."[136]

Alman toplama ve imha kampları sistemi Yahudi kurbanlarını ya doğrudan imhaya ya da kısa süre sonra yine imha ile son bulmak üzere çalışma kamplarına göndermek biçiminde işliyordu. SS'in denetimi altında olsun ya da olmasın, silah sanayi için çalışan işletmelere bağlı bazı daha küçük çalışma kampları, bazen üretim zorunlulukları nedeniyle bazen de yerel komutanların kişisel çıkarları için, Yahudi kölelerini daha uzun süre hayatta tutuyorlardı.[137] Tabii bir de imhanın bekleme salonu ve uluslararası propagandaya uygun gözaltı odası niteliğindeki Theresienstadt vardı. Daha sonra, 1943 yılı içinde, genel yok etme –ve aldatma– tablosuna (çok sınırlı sayıda) bir dizi kamp daha eklendi: Değiş tokuş amacıyla kullanılabilecek Yahudiler için kamplar.

Bazı Yahudilerin düşman elindeki Almanlar için gerek rehin gerek değişim nesnesi olarak ya da büyük miktarlarda döviz için tutulması, Nazi bakış açısından yeni bir şey değildi. Hem rehin tutma düşüncesi ve hem de Yahudilerin satılması savaş öncesine uzanıyordu ve 1941 sonlarından itibaren yeniden ortaya çıktı: Savaş Reich açısından giderek zorlaşınca önemi de arttı. Polonya'da kalan bazı Filistinli Yahudiler, 1941 sonbaharı sonunda, Filistin'de yaşayan bazı Alman uyruklularla takas edildiler ve aynı zamanda bazı Hollanda Yahudileri de özgürlüklerini satın almayı başardılar. Aralık 1942'de Hitler, tek tek Yahudilerin döviz cinsinden yüksek para karşılığında serbest bırakılması için Himmler'e izin verdi.

1943 başında Wilhelmstrasse'nin girişimiyle aynı düşünceler büyük ölçekli bir projeye dönüştü: 2 Mart'ta RSHA'ya gönderilen bir rapor, öncelik-

136 Krüger-Bulcke ve Lehmann, *ADAP, Series E*, cilt 8 (Göttingen, 1979), s. 153-54.

137 Bu kategoriye girecek tipik bir kamp konusunda bkz. Felicja Karay, *Death Comes in Yellow: Skarzysko-Kamienna Slave Labor Camp* (Amsterdam, 1996).

le Britanyalı ve Amerikalı olmak üzere, Belçika, Hollanda, Fransa, Norveç ve Sovyet vatandaşı olan 30.000 Yahudi'nin, uygun Alman gruplarıyla takas edilmek üzere tutulmasını öneriyordu.[138] Himmler de aynı görüşteydi ve Nisan 1943'te kısmen boş bir savaş tutsakları kampı, Bergen-Belsen, Wehrmacht tarafından WVHA'ya [Ekonomi İdaresi Ana Dairesi] devredildi. Tarihçi Eberhard Kolb'un kaydettiği gibi, Himmler'in bir sivil esir kampı kurmayıp, yeni yapıyı WVHA'nın toplama kampı şubesi çerçevesine dâhil etme kararı, "'takas edilecek Yahudilerin' herhangi bir zamanda imha kamplarına nakledilebileceği" düşüncesiyle uyumluydu.[139]

Aslında, çoğunluğu Polonya Yahudisi, Latin Amerika "promesas"ına (pasaport taahhüdü) sahip olup Varşova'daki Polski Otel'de toplanan ilk grup "takas Yahudileri" Bergen-Belsen'e Temmuz 1943'te geldiler; ancak aynı yılın Ekim ayında, Latin Amerika belgelerinin geçerli olmadığı bahanesiyle, Auschwitz'e nakledildiler.[140] 1944 yılı boyunca başka Yahudi grupları da Bergen-Belsen'e geldi ve aralarından çok azı Almanlarla takas edilmiş olsa da, akıbetleri savaşın son iki yılı boyunca Alman ve Yahudi ajanların etrafında dönen geniş takas planları içinde ele alınmalıdır. Daha sonra göreceğimiz gibi, bu projeler kısa süreli önemlerini 1944 sonu ve 1945 başında kazandılar.

VII

1943 Ekim ayı sonunda Kovno gettosu toplama kampı oldu. Birkaç gün öncesinde, genç Yahudi gruplar Estonya çalışma kamplarına gönderilirken çocuklar ve yaşlılar Auschwitz'e nakledilmişti.[141] Aralık ayında dokuzuncu hisardaki çukurlar kazıldı ve on binlerce ceset çıkarıldı: Kovno cemaatinin çoğuna ve Reich ile Protektora'dan gelen Yahudilere ait bu cesetler, her gün yeniden yükselen birkaç büyük yığın hâlinde yakıldılar.[142]

Kovnolu günlük yazarı Avraham Tory 1944 Mart ayı sonunda şehirden kaçtı ve savaştan sağ çıkmayı başardı. Üç ay sonra Sovyet ordusu yaklaşırken geride kalan 8.000 getto-kamp sakini sürüldüler (konsey üyeleri ve başkan Elchanan Elkes de aralarındaydı). Erkekler Dachau'ya kadınlar Danzig yakınla-

138 Krüger-Bulcke ve Lehmann, *ADAP, series E*, cilt 5 (Göttingen, 1978), s. 326-27.

139 Eberhard Kolb, "Bergen-Belsen, 1943-1945", Yisrael Gutman ve Avital Saf, *The Nazi Concentration Camps: Structure and Aims, the Image of the Prisoner, the Jews in the Camps* (Kudüs, 1984), s. 335.

140 *A.g.e.*, s. 336-37.

141 Martin Gilbert'in yazdığı önsöz, Avraham Tory, *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary*, yay. haz. Martin Gilbert ve Dina Porat (Cambridge, UK, 1990).

142 Avraham Tory, *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary*, yay. haz. Martin Gilbert ve Dina Porat (Cambridge, 1990), s. 508 vd.

rındaki Stutthof'a gönderildiler. Savaş bittiğinde bu son Kovno Yahudilerinin dörtte üçü yok olmuştu. Elkes Dachau'ya geldikten kısa süre sonra öldü.[143]

19 Ekim 1943'te Elkes "vasiyetini" yazdı. Bu vasiyet Londra'da yaşayan kızına ve oğluna yazdığı mektuptu; Tory'e verilmişti ve Kovno'nun kurtuluşundan sonra günlükle birlikte geri geldi. Mektubun son cümleleri baba sevgisi ile doluydu ama bu daha önceki cümlelerin taşıdığı derin çaresizlik duygusunun izlerini silemiyordu: "Bu satırları kapımda birçok çaresiz insan –aç ve yıpranmış giysileriyle dul ve yetimler– kamp kurduğu ve bize [konsey] yardım için yalvardığı bir sırada yazıyorum. Gücüm tükeniyor. İçimde bir çöl var. Ruhum kavruluyor. Çırılçıplak ve bomboş hissediyorum. Ağzımda sarf edilecek tek kelime yok."[144]

1943 sonbaharında Alman egemenliği altındaki Avrupa'da Lodz dışında büyük ölçekli getto kalmamıştı (Theresienstadt hariç). Geçen aylar süresinde Himmler Warthegau'yu toplama kampına çevirmeye karar vermişti ancak yeri aynı olmayacaktı.[145] SS'in Doğu Sanayi Şirketi, OSTI'nin mevcut yapısı içinde, Lublin bölgesinde olacaktı. Kızıl Ordu'nun eski Polonya sınırına doğru ilerlemesi, başka bir yerde kurulmak üzere, Lublin projesine son verdi. Himmler'in projesi öğrenildiğinde İdari Bölge'nin her kademesinden ve Wehrmacht silahlanma müfettişliğinden sert bir muhalefet yükseldi. Reichsführer Şubat 1944'te Posen'i ziyaret etti ve alışılmadık bir biçimde, Greiser'in itirazlarını kabul etti. Bölge Yöneticisi hiç vakit kaybetmeden Pohl'u yeni anlaşmadan haberdar etti. 14 Şubat 1944'te Greiser, WVHA şefine hiç beklenmedik bir mektup yazdı:

> "Litzmannstadt'taki getto toplama kampına dönüştürülmeyecek. ... Yani, Reichsführer'in 14 Haziran 1943 tarihli kararnamesi uygulanmayacak. Reichsführer ile birlikte aşağıdaki kararları aldık." Greiser, Pohl'e bilgi aktarmaya devam ediyordu: (a) Gettodaki personel minimuma indirilecek: (b) getto Wartheland dışına taşınmayacak; (c) buradaki nüfus Bothmann'ın [Hans Bothmann Chelmno'da Lange'nin halefiydi] *Kommando*'su tarafından kademeli olarak azaltılacak; (d) gettonun yönetimi Wartheland yetkililerinin elinde olmaya devam edecek ve (e) "tüm Yahudiler gettodan ayrıldıktan ve getto ortadan kaldırıldıktan sonra bu topraklar Litzmannstadt şehrine ait olacak."[146]

Akıbetleri tayin edildiği sırada hiç şüphe duymayan getto sakinleri, açlık, soğuk, atölyelerdeki bitmek bilmeyen çalışma saatleri, tükenmişlik ve bitevi-

143 Gilbert, önsöz, *a.g.e.*, s. xxiii ve xxiv.

144 *A.g.e.*, s. 506-7.

145 Bu konuda bkz. Yay. haz. Lucjan Dobroszycki, *The Chronicle of the Lódz Ghetto, 1941-1944* (New Haven, 1984), s. lx, lxi.

146 *A.g.e.*, s. lxii.

ye umutsuzlukla allak bullak olan gündelik hayatlarını sefalet içinde yaşamayı sürdürüyorlardı. Ancak yine de, 25 Aralık 1943'te Hanukkah'ın ilk gününde olduğu gibi, bazı vesilelerle ruh hâlleri değişebiliyordu: "Daha büyük evlerde toplantılar var. Herkes uygun küçük bir hediye getiriyor; oyuncak, bir parça pabka (pasta), saç kurdelesi, birkaç renkli boş sigara paketi, çiçek desenli bir tabak, bir çift çorap, sıcak tutacak bir kep. Sonra kura çekimi başlıyor ve şanslı olan kazanıyor. Mumlar yakıldıktan sonra hediyeler dağıtılıyor. Gettodaki hediyeler değerli değil ama büyük bir minnettarlıkla kabul ediliyor. Son olarak, bayram ruhuna uygun İbranice, Yiddish ve Lehçe şarkılar söyleniyor. Birkaç saatlik şenlik, birkaç saatlik unutma, birkaç saatlik rüya."[147]

Hanukkah'tan birkaç hafta önce kronik yazarları, daha geniş anlamıyla bir tür manevi veya kültürel tatmin konusunda benzer bir isteği 23 Kasım'da kayda geçmişti: "Getto halkı için hayat şartları ağır olduğundan kültürel hayattan tümüyle mahrum kalmayı reddediyorlar. Kültür evinin kapanması, gettoyu kültürel hayatın son izlerinden de yoksun bıraktı. Ancak getto sakinleri kararlılıkla ve yaşama bağlılıkla, sayısız talihsizlikle karşılaşsalar da, kültürel değer taşıyan bir şeylerle daima açlıklarını gidermenin yeni yollarını arıyorlar. Özellikle müziğe karşı yoğun bir talep var ve zaman içinde, müzik icra etmek için küçük merkezler oluştu; muhakkak ki sadece belirli bir üst sosyal tabaka için. Davetli özel grup için çalanlar bazen profesyonel müzisyenler bazen de amatörler oluyor. Oda müziği çalınıyor ve aynı zamanda şarkı söyleniyor. Benzer biçimde, aile gibi küçük çevreler oluşturularak mütevazı düzeyde bir manevi tatmin sağlanmaya çalışılıyor.[148] Şairler ve nesir yazarları kendi eserlerini okuyor. Klasik ve çağdaş dünya edebiyatı eserleri okunuyor. Böylelikle getto eski manevi dünyasına ait bazı şeyleri kurtarmaya çalışıyor."[149]

8 Mart 1944'te, "yetkililerin talimatları" doğrultusunda her tür müzik enstrümanına el konuldu; bu enstrümanlar Litmannstadt şehir orkestrasına, belediye başkanına ve Hitler Gençliği müzik okuluna dağıtıldı.[150]

VII

"Yahudiler" ile ilgili araştırmalar sonuna kadar devam etti. Savaşa ve "nesnelerinin" ortadan kaybolmasına rağmen Alman "uzmanlar" vazgeçmedi; dahası, kendi başına hareket ettiği belli olan bazı yerel Nazi görevlileri, yok ol-

147 *A.g.e.*, s. 422-23.

148 Bu kültürel konular için aynı zamanda bkz. Gila Flam, "Das kulturelle Leben im Getto Lodz", *Wer zum Leben, wer zum Tod..." Strategien jüdischen überlebens im Ghetto*, yay. haz. Doron Kiesel ve ark. (Frankfurt, 1992), s. 92.

149 Dobroszycki, *The Chronicle*, s. 413.

150 *A.g.e.*, s. 470-71.

muş bir ırkın dünyasını belgelemek amacıyla projeler başlattılar. Tüm bu yıllar boyunca, Yahudi meselesiyle ilgili ulaşılması güç bilgi açlığıyla Heinrich Himmler, en fazla umut vaat eden araştırma alanlarını bizzat destekliyordu.

Mesela 15 Mayıs 1942'de, Himmler'in kişisel asistanı Obersturmbabbführer Dr. Rudolf Brandt, Reichsführer'in "Yunan burunlu olan ya da en azından böylesi bir belirtiye sahip tüm annelerin ve ebeveynlerin [*alle die Mütter und Kindeseltern*] özel listesinin" tutulmasını istediği konusunda, Lebensborn [ırksal olarak değer taşıyan bekâr annelerle ve evlilik dışı doğan çocuklarla ilgilenen SS kurumu] başkanı Standartenführer Max Stollmann'ı bilgilendirdi.[151] Fakat Himmler için Yahudi kişisel özelliklerin ya da gizlenen ataların tespit edilmesine kıyasla, Yunan burnu daha az öneme sahipti, bu konular dolaylı olarak ilişkili olsa da. Burun şekilleri dünyasına girdikten bir yıl sonra, SS şefinin 22 Mayıs 1943'te Bormann'a gönderdiği yazıda, sadece ikinci derece değil daha yüksek dereceden [mesela sekizde bir ya da on ikide bir Yahudi gibi] karışık soyluların da ırksal değerlendirmesine ihtiyaç olduğu söyleniyordu. "Bu konuda –kesinlikle ikimizin arasında [*das aber nur unter uns gesprochen*]– saf hayvan soylarının üremesinde ya da bitki türlerinin iyileştirilmesinde olduğu gibi ilerlemeliyiz. En azından birkaç nesil boyunca (3 ya da 4 nesil), böylesi karışık soylu ailelerin soyundan gelenler, bağımsız kurumlarca ırksal incelemeye alınmalı; ırksal bozukluk durumunda kısırlaştırılmalı ve böylelikle kalıtsal aktarmanın önüne geçilmeli."[152]

Reichsführer zaman zaman ehil olmayan bilim insanlarına karşı haklı bir öfke sergiliyordu. Mesela, ataları arasında bazı Yahudiler bulunan üç SS mensubunun geçici olarak SS içinde tutulmaya devam edilmesini Himmler kabul etmiş ancak çocukları bu düzenlemeye dâhil edilmemişti. Bu tatsız karışıklığın nedeni, üçüncü nesilde artık hiçbir Yahudi kromozomunun kalmayacağına işaret eden Prof. Dr. B. K. Schultz'un bilimsel değerlendirmeleriydi. 17 Aralık 1943'te "bu nedenle" diyordu Himmler, SS Gruppenführer Richard Hildebrandt'a yazarken, "tüm ataların da kromozomlarının ortadan kalktığı iddia edilebilir. O zaman şu soruyu sormak gerekir: Eğer üçüncü nesilden sonra ataların kromozomları yok oluyorsa insan kalıtsal niteliklerini nereden alıyor? Benim açımdan kesin olan tek bir şey var: Bay Prof. Dr. Schultz, ırk şubesi başkanlığına uygun değil."[153]

Reichsführer bazen tehlikeli alanlara giriyordu. Nisan 1942'de Richard ve Cosima Wagner'in oğlu Siegfried'in dul eşi ve Führer'in sevgili arkadaşı Winifried Wagner, Würzburg'daki bir SS kurumunda "Wagner ailesinin Yahudi sülalesi [*versippung*]" iddiası üzerine bir toplantı düzenlenmesinden şikâ-

151 Helmut Heiber, *Reichsführer! Briefe an und von Himmler* (Münih, 1970), s. 120.

152 *A.g.e.*, s. 213.

153 *A.g.e.*, s. 246-47.

yetçi oldu. 30 Aralık 1942'de Himmler, "Bayreuthlu hanımefendiye" böyle bir toplantı tertip edilmediği ancak SS görevlileri arasında geçen böyle bir konuşmadan dolayı bu söylentinin yayıldığı konusunda güvence verdi. Tüm bu imaların son bulması için Reichsführer, Winifried Wagner'den soyağaçlarını kendisine göndermesini istedi.[154] Bu isteğin yerine getirilip getirilmediği bilinmiyor.

Bu dönem boyunca kolektif ırksal tanımlama önemini hep korudu ve bu alanda bazı meseleler yıllarca çözümsüz kaldı, mesela Karayların durumunda olduğu gibi. 13 Haziran 1943'te Rosenberg'in İşgal Edilmiş Doğu Toprakları Bakanlığı Siyaset Dairesi Başkanı Dr. Georg Leibbrandt şu açıklamayı yaptı: "Karaylar dinî ve milli açıdan Yahudilerden farklı. Yahudi kökenli değiller ve Türk-Tatar soyundan, Kırım Tatarlarına akraba kabul ediliyorlar. Esas olarak Moğol özellikleri taşıyan bir Yakın Asya-Ortadoğu ırkına mensuplar ve dolayısıyla da yabancılar. Karaylar ile Almanların karışması yasak. Karaylara Yahudi muamelesi yapılmamalı fakat Türk-Tatar halklarına davranıldığı gibi davranılmalı. Doğu politikası hedeflerimiz doğrultusunda sert davranışlardan kaçınmak gerekir."[155]

1943 gibi geç bir tarihte *Reichstelle für Sippenforschung* (Reich Geçmiş [Cet] Araştırma Kurumu) Başkanının, 5 Ocak 1939 tarihli mektupla, on sekiz mensubu bulunan Karay cemaatinin temsilcisi Serge von Douvan'a resmen bildirdiği bir kararı Almanların yeniden ifade etmek zorunda kalması, ilk bakışta olağan dışı görülebilir. Mektupta, "Reich Vatandaşlık Kanununun Birinci Düzenlemesi, 2. Paragraf, 2. Maddesinin çizdiği çerçeveye göre Karay Mezhebi Yahudi dininden kabul edilemez," deniliyordu. "Ancak, Karaylar kan bağıyla bütünlük oluşturan bir soy olarak kabul edilmezler zira kişinin ırksal sınıflandırması mensubu olduğu millete göre değil kişisel ceddine ve ırksal-biyolojik niteliklerine göre saptanabilir."[156]

Reichstelle'nin kararını belirleyen, birçoğu Rus iç savaşı sırasında Beyaz ordularda savaşmış Karayların anti-Sovyet tutumu gibi siyasal etmenler ve ünlü Alman oryantalist Paul E. Kahle'nin 1930'lu yıllarda Leningrad arşivlerinde bulunan ırksal-kültürel araştırmasıydı; bu araştırma Karayları Musevilik ile ilişkisiz bir dinî grup olarak tanımlayan eski Çarlık rejiminin yaklaşımını doğruluyordu.[157] Yine de, savaş başlayınca ve özellikle de Sovyetler Birliği'ne saldırının başlamasından sonra, bazı tereddütler sürüyordu.

---

154 *A.g.e.*, s. 175-76. Söylenti, Richard Wagner'in Yahudi aktör Ludwig Geyer'in gayrimeşru oğlu olduğuydu.

155 Warren Paul Green, "The Nazi Racial Policy Towards the Karaites", *Soviet Jewish Affairs* 8, sayı 2 (1978), s. 40.

156 *A.g.e.*, s. 38.

157 Philip Friedman, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust*, yay. haz. Ada June Friedman (New York, 1980), s. 155.

Litvanya'da Gebietskommissar Adrian von Renteln, yerel Karay cemaati önderlerine bazı araştırmacılar gönderdi ve 1942 yılı boyunca çeşitli Yahudi uzmanlara araştırmaya katılmaları talimatı verildi: Vilna'dan Kalmanovitch, Varşova'dan Meir Balaban ve Yitzhak Schipper; Lwov'dan Philip Friedman.[158] 15 Kasım 1942'de Kalmanovitch günlüğüne şöyle yazdı: "Karay *hakham*'ının [İbranice "bilge"] yazdığı kitabın çevirisine devam ediyorum. (Ufku ne kadar dar! Türk-Tatar kökeniyle gurur duyuyor. Her ne kadar Hıristiyan anlayışına göre dindar sayılsa da, atlar ve silahlar konusunda bilgisi din bilgisinden daha fazla.)"[159]

Friedman Nazi-güdümlü projede yer almak konusunda gönülsüzdü. Savaştan sonra, "1942 başlarında," diyordu "ben Lwov'dayken, tanınmış bir avukat ve Galiçya bölgesi Yahudi Sosyal Yardımlaşma direktörü olan Dr. Leib Landau benden Polonya Karaylarının kökenlerini araştırmamı istedi. Araştırma, Lwov Alman yönetiminin üst düzey görevlisi Albay Bisanz tarafından talep edilmişti. Hem Landau hem de ben, Karayların Yahudi olma olasılığını gösteren tümüyle nesnel ve bilimsel bir çalışmanın onların hayatını tehlikeye atacağını açıkça görüyorduk. Yanı sıra, Nazilere sunulmak üzere bir rapor hazırlamaya karşı içimde bir isyan oluştu ve Landau'dan bu görevi diğer bir Polonya Yahudiliği tarihçisi Jacob Schall'a vermesini istedim. Kabul etti ve Dr. Schall'ın hazırladığı raporun, Landau ile birlikte dikkatle üzerinden geçtik. Rapor, Karayların kökeninin ateşli bir tartışmanın konusu olduğunu ve Karayların Türk-Moğol kökenli olduğu kuramına bağlı bilim insanlarının ağır bastığını gösterecek şekilde tasarlandı."[160]

Ukrayna ve diğer Doğu bölgelerinde yapılan başka Alman araştırmaları, Fransa'daki Commissariat General aux Questions Juives'den gelen ve Karayların Yahudi olmadığı tespitine yapılan itirazlar ve ayrıca Almanya içinden yükselen karşı çıkışlar Leibrandt'ın kararını geciktirdi. Ancak, çıkan karar nihai idi. Karaylar, Yahudilerin ve Ohlendorf'un *Einsatzgruppe* D'si tarafından Kırım'da öldürülen 8.000 Kırımçaklının akıbetinden kurtuldu, oysa Kırımçaklılar ve Karaylar arasında dil bağı vardı ve her iki grup da benzer Türk-Moğol özellikleri taşıyordu.[161]

Rosenberg'in bakanlığının, Frankfurt Enstitüsü'nün ve ERR'nin [*Einsatzstab Reichleiter Rosenberg* - Reichsleiter Rosenberg'in Özel Görev Gücü] Yahudi meseleleri araştırmaları üzerinde hiçbir zaman tam bir denetim sağlayamadığını daha önce görmüştük. Mesela, Prof. Dr. Franz Alfred Six liderliğinde

158 Green, "The Nazi Racial Policy Towards the Karaites", s. 40.

159 *A.g.e.*

160 Friedman, *Roads to Extinction*, s.164-65.

161 Green, "The Nazi Racial Policy Towards the Karaites", s. 38-39.

"Düşmanlarla İlgili Araştırmalar" (*Gegenforschung*) üzerinde çalışan RSHA VII. Şube, 1942 Eylül'ünde Six Wilhelmstrasse'ye geçtikten sonra bile etkileyici bir faaliyet sürdürüyordu.[162] 1942 Haziran ayında yerine, bir "Yahudi Sorunu" konferansı düzenlenmesi ve uygun başlıkların doktora öğrencileri arasında dağıtılması (bu alanda bir sonraki araştırmacı kuşağını hazırlamak üzere) gibi harika bir öneride bulunan ve en az Six kadar ateşli olan Prof. Dr. Günther Franz geçti. VII. Şube'nin liderliğini Franz aldıktan sonra, SS Nordland Verlag tarafından çeşitli ülkelerde Yahudiler üzerine yeni kitaplar yayınlandı ve bazıları yüz binlerce kopya basıldı. Bu kitaplar 1943 ve 1944 yılları boyunca yayınlandı.[163] Yahudiler ve Yahudilik üzerine araştırmalar şube faaliyetlerinin sadece bir bölümüydü (Masonluk, Bolşevizm –ve Himmler'in özel talimatıyla– "Büyücüler ve Büyücülük" de araştırılıyordu).

Rosenberg'in adamları Baltık ülkelerinde yağmacılık yaparlarken, mesela Six'in ve Franz'ın temsilcileri, eş zamanlı olarak aynı bölgenin Yahudi arşivlerini ve kütüphanelerini boşaltıyordu. Hatırlanacağı gibi, Riga'da Dubnow'un kütüphanesini ele geçirmişlerdi. Aynı operasyonda, Reval'deki "Yahudi Kulübü"nden çeşitli eşyaların yanı sıra Dorpat'daki cemaatten seksen kutu dolusu Yahudi edebiyatı eserleri alınmıştı.[164] Bu arada, en azından 1941 yılı sonuna kadar, "Amt VII"nin çeşitli projelerinde Yahudi "asistanlar" çalışıyordu.[165]

1941 yazı başındaki kısa Yahudi kütüphaneleri araştırmasının ardından, 1942 Şubat ayından başlayarak, Rosenberg'in "commando"ları Vilna'da sistematik bir çalışma yürüttüler. Rosenberg, iki yıl boyunca (1934-1936) Kudüs Hebrew Üniversitesi'nde Yahudilik uzmanı olarak çalışmış, Talmud üzerine bir kitap yazmış ve *Der Stürmer*'de makaleleri yayınlanmış Dr. Johannes Pohl'u Litvanya başşehrindeki ERR baş temsilcisi olarak atadı.[166] *Einsatzstab* tarafından istihdam edilen uzman ve işçiler ekibinin başına getirilen Kruk, "İbranice âlimi" diye adlandırdığı Pohl ile sürekli temas halindeydi: "30 Nisan 1942 tarihli Alman *Illustrierter Beobachter*'den tesadüfen öğrendiğime göre, Dr. Pohl *Judenforschung ohne Juden* ["Yahudisiz Yahudi araştırmaları"] yapanlardan biriymiş. Her şey bir yana, o "Yahudi Sorunu Araştırma-

162 "Amt VII" faaliyetlerinin ayrıntıları konusunda bkz. Jürgen Matthäus, "Weltanschauliche Forschung und Auswärtung. Aus den Akten des Amtes VII im Reichssicherheitshauptamt", *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 5 (1996), s. 287 vd. ve Lutz Hachmeister, *Der Gegnerforscher*, s. 212 vd.

163 Bkz. Wolfgang Behringer, "Der Abwickler", *Himmlers Hexenkartothek: Das Interesse des Nationalsozialismus an der Hexenverfolgung*, yay. haz. Sönke Lorenz ve ark. (Bielefeld, 2000), s. 121 vd.

164 Jürgen Matthäus, "Weltanschauliche Forschung und Auswärtung. Aus den Akten des Amtes VII im Reichssicherheitshauptamt", *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 5 (1996), s. 288.

165 *A.g.e.*, s. 289.

166 Birçok ayrıntı için bkz. David E. Fishman, "Embers Plucked from the Fire: The Rescue of Jewish Cultural Treasures in Vilna", *The Holocaust and the Book: Destruction and Preservation*, yay. haz. Jonathan Rose (Amherst, MA, 2001), s. 68 vd.

ları" kütüphanesi [Frankfurt enstitüsü kütüphanesi] İbranice Bölümü'nün direktörü."[167]

Einsatzstab'ın ana hedefleri Strashun Kütüphanesi (Vilna Yahudi cemaati kütüphanesi), şehirdeki merkez sinagogun dinî kitap koleksiyonu ve YIVO kütüphanesiydi.[168] Yiddish şairi Abraham Stuzkever (Kalmanovitch ve diğer bir Yiddish şairi olan Shmerke Kaczerginski ile birlikte, bu kurumda Krug'un meslektaşlarıydılar), Gestapo ve Rosenberg'in ekibinin faaliyetleri arasındaki benzerliklere değiniyordu. Birincisi, saklanan Yahudileri aramak üzere evlere baskın düzenlerken, ikincisi Yahudi kitaplarını toplamak üzere saldırgan arayışlarını sürdürüyordu.[169]

"Rosenberg'in YIVO [Yahudi Araştırmaları Enstitüsü] binasındaki çalışma grubuna yine kitap yağıyor" diye yazıyordu Kruk 19 Kasım 1942'de. "Bu seferkiler Yiddish dilinde. Bir zamanlar YIVO kütüphanesinin bulunduğu bodrum katında bir tarafa patatesleri yığmışlar diğer tarafa Kletzin ve Tomor yayınevlerinin kitaplarını. Bodrum katı ve giriş katının bazı yan odaları, paketlenmiş vaziyetteki bu kitap hazinesi ile dolu. Peretz ve Sholem Aleichem'in tüm kitapları burada, Zinberg'in çantalar dolusu *History of Jewish Literature*'ı, Kropotkin'in *Great French Revolution* takımı, Ber Mark'ın *History of Social Movements of Jews in Poland*'ı, vb., vb. Manzara karşısında insanın kalbi parçalanıyor. Ne kadar alışmış olsak da bir yok oluşu soğukkanlılıkla izleyecek kadar sağlam sinirlere sahip değiliz. Yeri gelmişken, benim isteğim üzerine, bazı kitapları getto kütüphanesine götürebileceğimize dair söz aldık. Bu arada, kitapları kendimize alıyoruz. Tabii ki verilen sözü kullanacağız."[170] Aslında, Yahudi ekibi ("evrak ekibi"), kaçırabildikleri kadar kitabı gizlice gettoya götürdüler.[171]

Bazen ERR "uzmanları" gerçekten anlaşılması zor sorulara yanıt arıyorlardı. Kruk, 29 Haziran 1943'te "bugün Rosenberg çalışma grubunun başkanı yeni bir sorunla geldi" diye not düşüyordu. "Yahudi Yıldızı ile beş köşeli Sovyet yıldızı arasında bir bağlantı olup olmadığını merak ediyor."[172]

Yahudi siyasal suçlulardan oluşan iğrenç türün ırksal-antropolojik niteliklerini belirlemek üzere Yahudi-Bolşevik elebaşlarının kafataslarının toplanması, Himmler'in *Ahnenerbe*'sinin [ırksal miras araştırmaları] alanına giriyor-

167 Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 311.

168 Fishman, "Embers", s. 69.

169 *A.g.e.*

170 Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 408.

171 Kitap kurtarma operasyonu konusunda öncelikle bkz. Fishman, "Embers", s. 70 vd. Aynı zamanda bkz. Dina Abramowicz, *Guardians of a Tragic Heritage: Reminiscences and Observations of an Eyewitness* (New York, 1999).

172 Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 578.

du. Yine de, böylesi bir projenin bilimsel önemine rağmen, 9 Şubat 1942'de Strasbourg'daki Reich Üniversitesi'nden anatomi uzmanı Prof. Dr. August Hirt'in imzasıyla Himmler'e sunulan ilk raporu kimin kaleme aldığı kesin değildir. Görünüşe bakılırsa, projeyi başlatmanın ve en uygun öldürme ve kafayı omurgadan ayırma yöntemlerine ilişkin teknik önerileri getirmenin yanı sıra *süreç boyunca zarar vermeden* bu kıymetli kafataslarını paketleme ve gönderme işini başlatan Hirt olmalıdır.[173] Ancak aynı zamanda, materyallerin nihai alıcısı ve proje direktörü Hirt olsa da, dünyaca ünlü Tibet uzmanı Ernst Schäfer'in önderliğindeki Münih Üniversitesi Antropoloji Enstitüsü'nden *Ahnenerbe* [ırksal miras araştırmaları] antropolojisti Bruno Geger'in düşüncenin ilk kaynağı olduğuna dair bulgular vardır.[174] Ne olursa olsun, izleyen aylar ve yıllar boyunca, Beger ve Hirt sıkı bir işbirliği içinde oldular. Sonuçta Strasbourg anatomi enstitüsü Yahudi-Bolşevik elebaşlarının kafataslarını alamadı zira 1942 yılına gelindiğinde, Wehrmacht'ın elebaşlarını infaz etmek ve aralarında Alman tarafına geçmeye hazır olanları kışkırtmak için sonradan aldığı kararlar söz konusuydu. Bu zorluklar Hirt ve Beger'in projesinde bir sapmaya yol açmadı; sadece başka hedefe yönlendirdi.

2 Kasım 1942'de, *Ahnenerbe* idari yöneticisi Wolfram Sievers, Himmler'in bakanlığının idari amiri olan Rudolf Brandt'a yazarak "antropolojik araştırma amacıyla", ihtiyacı olan 150 Yahudi iskeletinin Auschwitz'de temin edilmesini istedi. Brandt isteği Eichmann'a iletti ve o da Auschwitz yetkililerini durumdan haberdar etti. 10 Haziran 1943'te Beger kampı ziyaret ederek incelenecek özneleri seçti ve gerekli ölçümleri yaptı.[175] Ayın yirmi birinde Eichmann, Münihli antropoloğun 115 kamp sakinini "işlemden geçirdiğini" Sievers'a haber verdi: 79 Yahudi erkek, 30 Yahudi kadın, 2 Polonyalı ve "iç Asya"dan (*Innerasiaten*) 4 erkek.[176] Seçilen kamp sakinleri Alsace'deki Natzweiler kampına nakledildiler. 1943 Ağustos ayı başında Natzweiler-Struthof kampı komutanı Joseph Kramer, Hirt'in istediği özel kimyasal madde ile ilk Yahudi kadın grubunu gazlama işlemini bizzat gerçekleştirdi.[177] İzleyen günlerde operasyon tamamlandı. Tüm cesetler Hirt'in Strasbourg'daki anatomi laboratuvarına gönderildi: Bazıları olduğu gibi korundu, bazıları da iskeletleri kalacak şekilde özel yöntemle temizlendi.[178]

---

173 Rapor konusunda bkz. Yay. haz. Kurt Pätzold, *Verfolgung, Vertreibung, Vernichtung: Dokumente des faschistischen Antisemitismus 1933 bis 1942* (Frankfurt am Main, 1984), s. 341-42.

174 Konunun bütünüyle ilgili titiz bir araştırma olarak bkz. Michael H. Kater, *Das "Ahnenerbe" der SS 1935-1945: Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches* (Stuttgart, 2001), s. 245 vd.

175 *A.g.e.*, s. 249.

176 *A.g.e.* "Innerasiaten"in de dâhil edilmesi Schäfer'in bir biçimde projeden haberdar olduğunu gösteriyor.

177 *A.g.e.*

178 *A.g.e.*, s. 250.

Beger savaş sonrasında hayatta kaldığı ve kısa süre hapsedildiği hâlde (Hirt intihar etmişti), Hirt'in araştırmasının sonuçlarına ulaşılamadı. Sievers tüm ilgili belge ve fotoğrafların yok edilmesini emretmişti. Yine de, Müttefikler Strasbourg'u işgal ettiklerinde, geleceğe kayıtların aktarılmasını sağlayacak bazı kanıtlara ulaştı.[179]

Prag'da bir Merkezi Yahudi Müzesi kurulması gibi bazı projeler anlaşılmazlıklarını koruyor.[180] Protektora'dan sürgünlerin Bohemya ve Moravia'daki Yahudi varlığını ortadan kaldırdığı sırada, böyle bir müze kurulması fikrinin gittikçe küçülen *Jüdische Kultusgemeinde* (yani Yahudi Konseyi) yetkililerince mi yoksa Eichmann'ın Prag'daki iki temsilcisi Hans Günther ve yardımcısı Karl Rahm tarafından mı ortaya atıldığı sorusu anlamsızdır. Proje Yahudi yetkililerce de başlatılsa, Günther ve Rahm tarafından kabul edilmiş ve sürdürülmüş olması gerekir. Öyle de olmuştur.

Müze projesi 3 Ağustos 1942'de, savaş öncesinin Yahudi müzesi binasında resmen faaliyete geçti; kısa sürede Yahudi mahallesindeki tüm büyük sinagog binalarına ve onlarca depoya yayıldı. Bohemya ve Moravia'nın kaybolan cemaatlerinden arda kalan ve gündelik hayatlarının her yönünü, dinsel törenlerini ve yüzyıllarca süren kendilerine özgü alışkanlıklarını yansıtan insan yapımı eserler sistematik olarak toplanarak kayıt altına alındı. Prag Yahudi Müzesi koleksiyonu 1941 yılında 1.000 parçadan oluşurken, savaş bittiğinde bu sayı 200.000'e çıkmıştı.[181]

Goebbels'in getto hayatını filme çekmesi, çağdaşlarına ve geleceğe Yahudilerin en küçük düşürücü ve iğrenç görüntülerini ulaştırma gayretiydi. 1930'lu yıllarda Reich topraklarında ya da savaş boyunca işgal altındaki Avrupa'da organize edilen Yahudilerle ilgili tüm sergiler de aynı hedefe yönelikti ve tabii ki, *Jud Süss* ve *Der Ewige Jude* gibi uzun metrajlı filmler de. Theresienstadt'ta 1942 ve 1944 yıllarında çekilen iki filme gelince, onların amacı farklı türden bir propagandaydı: Führer'in Yahudilere bahşettiği güzel hayatı dünyaya gösteriyorlardı.

Prag müzesi projesinde bu hedeflerin hiçbirisi açıkça görülmüyordu. Mesela, 1943 baharında açılan Yahudi dinî gelenekleriyle ilgili serginin hazırlanmasında, "her iki tarafın da [müzede çalışan Yahudi bilim insanları ve SS görevlileri] zihninde belli bir nesnellik olduğu anlaşılıyordu."[182] Günther ve

179 *A.g.e.*, s. 254-55.

180 Bu konuda yakın tarihli bir çalışma olarak bkz. Dirk Rupnow, "Ihr müsst sein, auch wenn ihr nicht mehr seid': The Jewish Central Museum in Prague and Historical Memory in the Third Reich", *Holocaust and Genocide Studies* 16, sayı 1 (2002), s. 23 vd. Bu anlaşılması güç konu için aynı zamanda bkz. Jan Björn Potthast, *Das Jüdische Zentralmuseum der SS in Prag: Gernerfoschung und Völkermord im Nationalsozialismus* (Frankfurt, 2002).

181 Rupnow, "Ihr müsst sein, auch wenn ihr nicht mehr seid", s. 29.

182 *A.g.e.*, s. 35.

Rahm, savaş (zaferle) sona erdikten sonra ve hiç Yahudi kalmayınca, müzede tutulan –ve o güne kadar sergilenmeyen– materyallerin kolaylıkla rejimin gereksinimlerine göre düzenlenebileceğini düşünüyor olmalıydılar. Her ne olursa olsun, kısa süre sonra Rahm Theresienstadt'ın son komutanı olmak üzere kültürel çabalarına son vermek zorunda kaldı.

IX

1943 yılı boyunca ve 1944'ün büyük bir bölümünde, Almanlar Kıta'nın her bir köşesinden sürgünleri tamamlamaya çalışırken ve Müttefikler Yahudilerin imhasını açıkça kabul ederken, Londra ve Washington kurtarmaya yönelik herhangi bir adım atmaktan hatta en ufak bir plan yapmaktan inatla kaçındı. Doğruyu söylemek gerekirse, Almanya'nın uydularının ya da bazı alt düzey Alman görevlilerinin önayak olduğu kurtarma planlarının gerçekten bir çeşit alışveriş mi yoksa haraç girişimi mi olduğunu değerlendirmek bugüne kadar mümkün olmadı.

1942 yılı sonunda ve 1943'ün ilk ayları boyunca, Romanya yetkilileri Transnistria'daki 700.000 Yahudi'yi kişi başı 200.000 Lei (ya da 200 Filistin Pound'u) karşılığı serbest bırakmaya hazır olduğunu Yahudi Temsilciliği'ne bildirdi. Bu teklif, Romanya'nın Müttefiklerle temas için erken bir yoklama girişimi olabilirdi fakat her iki tarafın samimiyeti açısından pek de zekice olmayan bir manevrayla, İstanbul'da Yahudi Temsilciliği yetkilileriyle müzakereleri yürüten Antonescu hükümeti Yahudi işleri genel sekreteri Radu Lecca, kısa süre sonra bu girişimi Bükreş Alman Büyükelçisi'ne haber verdi. O andan itibaren girişim kaderine terk edildi.

Önerinin değerlendirilmesi konusunda bölünen Yishuv liderliği, 700.000 Yahudi'nin Filistin'e nakledilmesine Müttefiklerin izin vermeyeceği gerçeğinin farkındaydı. Aslında, Dışişleri Bakanlığı'nın da paylaştığı Britanya tavrı, kesin reddetmekti. Romen teklifinin Şubat 1943'te İsviçre gazetelerinde ve *New York Times*'da haber olmasının Müttefiklerin pasifliğiyle ilgili yol açtığı yaygın protestolar boşunaydı. İlerleyen haftalarda plan, 5.000 Yahudi yetimin Transnistria'dan Filistin'e nakli biçiminde daraltıldı. Müttefiklerin, sağlıklı 20.000 Alman savaş esirinin çocuklara karşılık olarak Almanya'ya iadelerine onay vermesi karşılığında, Eichmann bu ikinci öneriyi kabul ediyordu.

Yine de, 1943 yılı boyunca zaman zaman Romenlerle müzakereler sürdürüldü. Bükreş'te rüşvet olasılığının devam ediyor olması kurtulma umudunu canlı tutuyordu. Birleşik Devletler Dışişleri Bakanlığı'nın ve Britanya Savaş Ekonomisi Bakanlığı'nın, Dünya Yahudi Kongresi'nin İsviçre'ye gerekli parayı transfer etmesine engel olmasıyla operasyon kapısı kesin olarak kapan-

dı. Hazine'nin gerekli izni vermesi bir işe yaramadı. Dışişleri Bakanlığı'nın Londra'daki Amerikan Büyükelçisi John Winant'a gönderdiği yazı, Britanya yetkililerinin "düşman işgali altındaki bölgelerden kurtarılacak çok sayıda Yahudi'nin idaresinin güçlüğünden kaygı duyduklarını" gösteriyordu.[183]

1943 yılı başından itibaren kurtarma operasyonu olmamasına yönelik öfkeli propaganda, Dışişleri Bakanlıklarının bir jest yapmanın kaçınılmazlığına ikna olmalarını sağladı. "Mültecilerin durumu" konulu bir konferansa karar verildi. Üst düzey Britanya ve Amerika yetkililerinin (ve bir senatör ile bir kongre üyesinin) katıldığı konferans, 19 Nisan 1943'te, Princeton Üniversitesi Rektörü Harold W. Dodds'un başkanlığında Bermuda'da başladı. 12 gün süren görüşmelerin ardından, her iki hükümete de "somut önerilerin" arz edileceğini belirten bir basın açıklaması yayınlandı; ancak, savaş durumu nedeniyle, bu önerilerin içeriği açıklanamazdı.

Amerikalı Yahudi liderler sonuç alma konusunda kendileri de kaygılıydı ve ülkenin Yahudi nüfusu içinde giderek daha fazla kesimden zorlayıcı girişimler yönünde bir talebin yükselmekte olduğunun farkındaydılar. Ayrıca, bu fazladan baskı sadece Avrupa'daki duruma ilişkin giderek somutlaşan haberlerden değil ama aynı zamanda Peter Bergson'un öncülüğündeki sağ kanat Siyonist-Revizyonist küçük ama etkili bir grubun organize ettiği ısrarlı müdahale kampanyasından da kaynaklanıyordu.[184] Yine de, örneğin Stephan Wise'a göre, Amerikan eylemsizliğine karşı kitlesel gösteriler düzenleyerek Başkan'ın utandırılması kabul edilemezdi. Wise'ın baskısı yönetim tarafından da kabul ediliyordu. "Bergsoncuların" planladığı Temmuz 1943 tarihli önemli toplantının –"Avrupa'daki Yahudi Halkın Kurtarılması İçin Acil Konferans"– arifesinde Welles, 1938 Evian konferansına başkanlık etmiş olan ve daha sonra Roosevelt'in Vatikan özel temsilciliğini yapan Myron C. Taylor'a bir mesaj gönderdi: Welles, "bu daveti reddettiğini" Taylor'a haber veriyordu. "Sadece daha muhafazakâr Yahudi örgütler ve liderleri değil ama aynı zamanda, bu sabah benimle olan Rabbi Wise gibi liderler de bu konferansın düzenlenmesine şiddetle karşı çıkıyor, engellemek için her yola başvuruyor ve daveti kabul etmiş olan Piskopos Tucker ve diğer bazılarının vazgeçmesi için çaba gösteriyor."[185]

Wise düşüncelerini açıkça dillendirmekten de kaçınmıyordu. Bergson'un "Acil Konferansından" bir ay sonra, Ağustos 1943'te düzenlenen Amerika Yahudi Konferansı'nda dinleyicilere şunları söylüyordu: "Biz, öncelikle ve

183 Alıntı için bkz. Ariel Hurwitz, "The Struggle over the Creation of the War Refugee Board (WRB)", *Holocaust and Genocide Studies* 6 (1991), s. 19.

184 Bergson konusunda öncelikle bkz. David S. Wyman ve Rafael Medoff, *A Race Against Death: Peter Bergson, America, and the Holocaust* (New York, 2002).

185 *A.g.e.*, s. 211.

her zaman Amerikalıyız. İnanç ya da ırk ya da kader nedeniyle ne olursak olalım, bu bizim Amerika'ya bağlılığımızı niteleyemez. ... Biz ve babalarımız Amerikalı olmayı seçtik ve bağlılığımız şimdi de sürüyor. Tüm diğer yurttaşlarla birlikte sevgili ülkemiz için öncelikli ve zorlu görevimiz... Anti-Faşist savaşın kazanılmasıdır. Eğer savaş kazanılamaz ise her şeyi kaybederiz."[186]

Wise'ın görüşleri konferansa katılanların çoğunluğu tarafından ve sonuç olarak çoğu Amerikan Yahudi örgütü ve onların *National Jewish Monthly* ya da *New Palestine* gibi yayınlarınca (Amerikan Siyonizm'inin takındığı tutumlar ifade ediliyordu) tekrarlandı. Daha az rastlanan ise, yapılmış ve yapılmakta olanın yetersizliğini itiraf etmeye hazır sözü geçen liderlerdi; bunlardan biri, Ağustos 1943'teki aynı Amerika Yahudi Konferansı'nda hislerini gizlemeyen Rabbi Israel Goldstein idi: "Beş milyonluk bir cemaat olarak biz Amerikan Yahudilerinin yeterince derin bir heyecan duymadığımızı, yeterince tutkuyla çalışmadığımızı, rahatımızı, sosyal ve siyasal ilişkilerimizi yeterince riske etmediğimizi, sorunlarımızın Hıristiyan komşularımız ve sevgili vatandaşlarımızın vicdanlarında yer alması için aramızdaki dostluk bağlarını yeterince sarsmadığımızı samimiyetle kabul edelim."[187]

Bergsoncuların vazgeçmemesi yönetimin ve etkili Amerikalı Yahudi liderlerin tedirginliğine yol açıyordu. 1943 yılı sonunda, Iowa'dan Senatör Guy Gillette ve California'dan Temsilciler Meclisi Üyesi Will Rogers'ı Kongre'ye bir kurtarma önergesi vermeye ikna etmeyi başardılar. Müzakereler sırasında Breckinridge Long bir açıklama yapmasına izin verilmesini istedi ve Meclis Dış İlişkiler Komitesi'ne, Dışişleri Bakanlığı tarafından Birleşik Devletler'e girmesine izin verilen Yahudi mülteci sayısıyla ilgili aldatıcı rakamları sundu.[188] Long'un beyanı duyulunca, Hazine Bakanlığı yetkilileri, Dışişleri Bakanlığı'nın imha ile ilgili bilgi saklamaya ve kurtarma çabalarını engellemeye devam ettiğine dair bulgulardan söz etti. Bulgular Hazine Bakanı Henry Morgenthau tarafından başkana gönderilmişti. Bu durumda, Roosevelt bir tepki vermenin siyasal açıdan akıllıca olacağını düşünerek, Ocak 1944'te, Savaş Mültecileri Kurulu'nun (WRB) kuruluşunu duyurdu, başkanlığını Hazine Bakanlığı sekreteri John Pehle yapacaktı. WRB, yetkililerince araştırılan ve önerilen kurtarma operasyonlarının koordinasyon ve yönetiminden sorumluydu.[189]

---

186 Aktarıldığı kaynak, Gulie Ne'eman Arad, *America, Its Jews, and the Rise of Nazism* (Bloomington, 2000), s. 220 vd.

187 *A.g.e.*

188 Long'un iddiası, 1933 yılından beri 580.000 Yahudi'nin Birleşik Devletler'e girdiğiydi; kısa süre sonra gerçek rakamın 210.732 olduğu anlaşıldı. Bkz. Hurwitz, "The Struggle over the Creation of the War Refugee Board (WRB)", s. 20.

189 Henry L. Fiengold, *Bearing Witness: How America and Its Jews Responded to the Holocaust* (Syracuse, 1995), s. 83-84.

Avrupa Yahudilerinin imha edilmeye devam edildiği bilgisinin teyidi Tel Aviv sokaklarında kitlesel protestolara, Yishuv hahambaşılarının matem orucu ve diğer kolektif yas biçimleri ilan etmesine yol açtı. Ancak kısa süre sonra, gündelik kaygılar ve geleneksel törenler yeniden başladı; 1943 yılı boyunca Kibutz hareketi tarafından büyük festivaller düzenlendi (Dalia Dans Festivali) ve Hebrew Üniversitesi öğrencileri Purim'i olağan karnaval yürüyüşüyle kutladılar. Tarihçi Dina Porat'ın sözleriyle, "acı gündelik hayatın bir parçasıydı ve haberler özellikle kötü olduğunda, acının ifade edilişi de katlanıyordu. Fakat kamuoyu ilgisi sürekli değildi ve bir sonraki korkunç olaya kadar hayat haftalar, aylar boyunca normale dönüyordu."[190]

Bütün bunlara rağmen Filistin'deki Yahudi nüfusu, Avrupa Yahudilerinin yaşadığı trajedi karşısında, Yishuv liderleri ile kıyaslanırsa, muhtemelen daha duyarlıydılar. Tıpkı toplumda olduğu gibi liderler arasında da Avrupa Yahudiliği ile kişisel bağlar güçlüydü ve Filistin'in Yahudi sakinlerinin büyük çoğunluğu Orta ya da Doğu Avrupa'dan gelmiş oldukları için, her seviyeden birçok insan, kişisel trajik kayıplar ihtimalinin farkındaydı (ya da zaten gerçekleştiğini biliyordu).

Ayrıca, bugünden geriye bakıldığında oldukça tuhaf ve duygusuz görünse de, 1942 sonundan itibaren çoğu Siyonist liderin açıklamaları, daha önce de değinildiği gibi, imhayı öncelikle bir Yahudi devletinin kuruluşu üzerindeki etkisi bağlamında ele alıyordu. Ben-Gurion'un Avrupa'daki durumun Siyonist proje üzerinde yapacağı etkiye dair umutsuzluğu, kurtarma operasyonlarına ilgi göstermemesinde bir rol oynamış olabilir; bu yüzden, çekingen ve zayıf Gruenbaum, inanmadığı faaliyetleri koordine etmek zorunda kalmıştır.

Siyonist Yürütme Komitesi'nin Şubat 1943'te Kudüs'te yaptığı bir toplantı, kuruluşun tepesindeki yaygın ruh hâlini çarpıcı biçimde gösteriyordu: Gruenbaum, "tabii ki herhangi bir faaliyetten kaçınamayız" diyordu. "Yapabileceğimiz her şeyi yapmalıyız... ancak umudumuz çok çok az. ... Sanırım tek bir umudumuz kaldı –Varşova'da da aynısını söylerdim– bize umut veren benzersiz tek eylem, tek çaba İsrail topraklarında ortaya konulandır."[191] 1943 bütçesi ile ilgili yürütülen müzakereler, bu paylaşılan tutumu her tür açıklamadan daha fazla yansıtmaktadır: Yeni yerleşimler için 250.000 Filistin Poundu, tarımsal gelişme için aynı miktar, sulama ve benzeri alanlar için yüksek meblağlar ve kurtarma operasyonları için 15.000 Pound.[192]

---

190 Dina Porat, *The Blue and the Yellow Stars of David: The Sionist Leadership in Palestine and the Holocaust, 1939-1945* (Cambridge, MA, 1990), s. 62-63.

191 *A.g.e.*, s. 78.

192 *A.g.e.*, s. 79.

İzleyen aylar boyunca, kurtarma operasyonlarına tahsis edilen fonlara ilişkin tartışmalar devam etti. Yahudi Temsilciliği suskunluğunu korurken ve Gruenbaum duyarsızlığını sürdürürken, genel bir kampanya aracılığıyla fonların yükseltilmesi için sendika örgütü (Histadrut) inisiyatif aldı: "Diaspora Ayı." 1943 Eylül ayı ortalarında başlayan girişim üzücü bir biçimde sonlandı. Toplumun, siyasal liderliğin kurtarma operasyonlarını üstlenmesiyle ilgili kuşkucu yaklaşımı muhakkak ki bu çabanın kısır sonucu üzerinde etkisi oldu. Bazılarına göre "kısırlaşmakta olan Yishuv'du."[193]

Hatırlanacağı gibi, Zygielbojm Londra'daki Polonya Milli Konseyi'ndeki Bund temsilcisiydi. Daha önce de değindiğimiz gibi, ancak 1942 Ekim ayı sonunda Karski'nin onunla ve meslektaşı Ignacy Schwarzbart ile görüşmesine izin verilmişti. Aynı yılın sonbaharına kadar Zygielbojm Polonya Yahudilerinin topyekûn imhasıyla ilgili haberleri tam olarak anlayamamıştı. Kasım ve Aralık ayları geldiğinde Alman katliam harekâtının önemli yönlerini kavradı ve yeterli bir tepki gösterilmediği, özellikle de sürgündeki Polonya hükümeti ve Delegatura tarafından, izi sürülen Yahudilere yardım etmeleri için halka çağrı yapılmadığı için kötü hissediyordu. 23 Aralık'taki Milli Konsey toplantısında şu açıklamayı yaptı: "Savaş sona erecek ve insanlık Polonya Yahudilerinin trajedisinin [Zygielbojm henüz olayların bütünsel boyutunu algılayamıyordu] vicdani yükünü nesiller boyunca taşıyacak. Maalesef, bu durum Polonya halkının bir bölümünün tutumuyla ilişkilendirilecek. Uygun cevabın bulunmasını size bırakıyorum."[194]

Bund temsilcisinin yapabileceği fazla bir şey yoktu. Birkaç ay sonra getto ayaklanması başladığında ve hiçbir dış yardım alamadan kaderine terk edildiğinde, Zygielbojm yolun sonuna geldiğini artık biliyordu.[195] 11 Mayıs 1943'te, Polonya hükümeti başkanı Wladislaw Raczkiewicz'e ve sürgündeki Polonya Hükümeti Başbakanı Wladyslaw Sikorski'ye bir mektup yazdı: "Polonya Yahudi milletinin topyekûn katledilmesi suçunun sorumluluğu öncelikle faillerin üzerindedir fakat dolaylı olarak, tüm insanlık, bugüne kadar söz konusu suçu engellemek için gerçek hiçbir adımı atmayan Müttefik ulusların halkları ve hükümetleri de sorumludur. Savunmasız milyonların katlini pasif olarak seyrederek... bu suçun ortağı olmuşlardır.

Söylemek zorundayım ki, her ne kadar Polonya Hükümeti dünya ölçeğinde kamuoyu yaratmaya büyük katkı yapmış olsa da, yine de yaptıkları yeterli değildir. Polonya'da yaşanan trajedinin boyutuna uygun, rutin dışı hiçbir şey yapmamıştır. ...

193 *A.g.e.*, s. 82 vd., 86 vd.

194 Blatman, *Notre Liberté*, s. 195.

195 *A.g.e.*, s. 198-99.

Temsilcisi olduğum Polonya Yahudiliğinden arta kalanlar katledilirken, yaşamayı ve sessiz kalmayı sürdüremem. Varşova gettosundaki yoldaşlarım, kahramanca bir savaşta ellerinde silahlarıyla düştüler. Onlar gibi, onlarla birlikte düşmeme izin verilmedi ama ben onlara, onların toplu mezarlarına aidim. Ölümümün, Yahudi halkının yok edilişine karşı, izleyerek ve izin vererek dünyanın sergilediği eylemsizliği en derinden protesto etmenin ifadesi olacağını umuyorum."[196]

Zygielbojm 12 Mayıs'ta intihar etti. New York'taki Bund yoldaşlarına şunları yazdı: "Umarım ki ölümümle yaşarken başaramadığımı gerçekleştirmiş olurum: 3.000.000'luk bir nüfustan geriye kalan ve [Polonya'da] hâlâ hayatta olan en az 300.000 Yahudi'nin kurtarılmasına katkıda bulunurum."[197]

X

Anne ve babasının sürgün günü gelip çattığında, Etty Hillesum, erkek kardeşi Misha'nın aksine, Westerbork'ta kalmaya karar verdi. Fakat 6 Eylül 1943'te bir talimat geldi: O da aynı trene binecekti. Hiçbir girişim fayda etmedi. 7 Eylül tarihli bir mektupta, arkadaşı Jopie Vleeschouwer o gün gelişen olayları şöyle anlatıyordu: "Anne babası ve Mischa trene önce bindiler. Ben, iyice doldurulmuş bir sırt çantası ve altından bir tas ve bardak sarkan küçük bir sepeti trene taşıdım. O sırada o da platforma geldi... Neşeyle konuşuyor, gülümsüyor, yol boyunca karşılaştığı herkese hoş bir söz söylüyordu... Tepeden tırnağa bildiğiniz Etty. ... Kısa bir süre onu gözden kaybettim ve platformda dolaşmaya başladım. ... Anne, baba H. ve Mischa'nın 1 numaralı vagona bindiklerini gördüm. Etty, son anda 14 numaralı vagondan çekilen bir arkadaşına bakmak için durmasının ardından 12 numaralı vagona bindi. Tiz bir düdük sesi ve 1.000 'kişilik nakil' hareket etti. Mischa, 1 numaralı vagondaki çatlaktan el sallayarak, son kez göründü, 12 numaralı vagondaki Etty'den 'neşeli' bir veda ve gittiler."[198]

Aynı 7 Eylül günü Etty'nin trenden atmaya muvaffak olduğu kartın adresi Amsterdam'daki bir arkadaşıydı: "İncil'i rastgele açtım ve şunu buldum: 'Rab benim sığınağımdır.' Dolu bir yük vagonunun ortasında, sırt çantamın üstünde oturuyorum. Annem, babam ve Mischa birkaç vagon ötedeler. Sonunda, sürgün beklenmedik bir biçimde geldi. Lahey'den gelen ani bir özel

196 Aktarıldığı kaynak, yay. haz. Yitzhak Arad, Yisrael Gutman ve Abraham Margaliot, *Documents on the Holocaust: Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union* (Kudüs, 1981), s. 324 vd.

197 Blatman, *Notre Liberté*, s. 199.

198 Etty Hillesum, *An Interrupted Life: The Diaries of Etty Hillesum, 1941-1943* (New York, 1983), s. 220 vd.

talimatla. Kampı annem, babam ve de Mischa'yla birlikte, metanet ve soğukkanlılıkla şarkılar söyleyerek terk ettik. Yolculuk üç gün sürecek. Nezaketin ve ilgin için teşekkür ederim. Şimdilik dördümüz de selam söylüyoruz."[199]

Bir Kızıl Haç raporuna göre Etty 30 Kasım 1943'te Auschwitz'de katledildi; anne babası ve Mischa'nın da akıbeti aynı oldu. Erkek kardeşi Joop kampta yaşamını sürdürdü fakat savaş sonunda Hollanda'ya dönerken yolda öldü.[200]

199 Hillesum, *Letters from Westerbork*, s. 146.

200 Hillesum, *An Interrupted Life*, s. xiii.

10

MART 1944 - MAYIS 1945

6 Nisan 1944'te, Lyons'daki Gestapo şefi Klaus Barbie, özellikle başarılı bir ele geçirme operasyonunu Röthke'ye haber veriyordu:

> "Bu sabah, Izieu'daki (Ain) Yahudi çocuk yuvası 'Colonie d'Enfants' basıldı. 3-13 yaş arası toplam 41 çocuk yakalandı. Ayrıca, bütün Yahudi çalışanlar da ele geçirildi: 5'i kadın 10 kişi. Nakit para ya da kıymetli eşya bulamadık. Drancy'e nakil 7 Aralık'ta yapılacak."[1]

Izieu'daki çocukların ve personelin çoğu 13 Nisan'da 71 numaralı nakil ile Drancy'den Auschwitz'e sürüldü; geriye kalanlar 30 Mayıs ve 30 Haziran tarihlerinde gönderildiler: Hiçbiri hayatta kalamadı. Listedeki (alfabetik) ilk on isim arasında beş ülkeden çocuklar vardı: Adelsheimer, Sami, beş yaşında (Almanya); Ament, Hans, on yaşında (Avusturya); Aronowicz, Nina, on iki yaşında (Belçika); Balsam, Max-Marcel, on iki yaşında (Fransa); Balsam, Jean-Paul, on yaşında (Fransa); Benassayag, Esther, on iki yaşında (Cezayir); Benguigui, Jacques, on iki yaşında (Cezayir); Benguigui, Richard, yedi yaşında (Cezayir); listedeki son çocuklar, Weltner, Charles, dokuz yaşında (Fransa); Wertheimer, Otto, on iki yaşında (Almanya); Zuckerberg, Émile, beş yaşında (Belçika).[2]

Izieulu çocukların ve personelin katledilmesi, Alman kitle imha rutini içinde önemsiz bir olaydı fakat savaş son yılına girerken ve Reich'ın hızla bozulan durumuna rağmen, Avrupa Yahudilerinin tümüyle yok edilmesi yö-

1 Tercümesinin yer aldığı kaynak, Serge Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz: Le rôle de Vichy dans la solution finale de la question juive en France*, 2 cilt (Paris, 1983-85), cilt 2, s. 382.

2 *A.g.e.*, s. 161.

nünde gösterilen son çabada, hiçbir fırsatın kaçırılmadığını, hiçbir yakalama girişiminin önemsiz addedilmediğini gösteriyordu.

Mart 1944-Mayıs 1945 arasında, hem savaşın gelişimi hem de anti-Yahudi kampanya üç ayrı evreye bölünebilir ve bu evreler, yaklaşık olarak birbiriyle çakışır. Birinci ve en uzun evre, aşağı yukarı 1945 yılı başlarında, Hitler'in Batı'daki büyük saldırısının başarısızlığa uğraması ve Auschwitz'in kurtarılmasıyla sona erer. Bu evrenin sonunda Führer'in devletinin denetimi altındaki topraklar ancak savaş öncesi Reich'ın toprakları kadardır. Yine de, geçen aylar boyunca büyük ölçekli askerî harekâtlar gerçekleştirebilecek ve elinin uzanabildiği Yahudilere karşı titizlikle planlanmış yaptırımları uygulayabilecek yetenekte bir birleşik siyasal bütünlük olarak kalabilmiştir.

1945 yılı başından Nisan ayı başına kadar uzanan ikinci evre boyunca, müttefik kuvvetler Doğu'da ve Batı'da Almanya'nın çok önemli merkezlerini kuşatmıştı. Nazi devletinin ve rejimin dağılması geri döndürülemez bir hal almıştı ve büzülmekte olan Reich'ta kargaşa yayılmaya başladı. Bu birkaç aylık sürede atılan ölüm saçan anti-Yahudi adımlar, kısmen de olsa, alt ve üst düzey parti yetkililerinde ve halkın geniş kesimlerinde varlığını koruyan öfke yüklü anti-Semitizm ile birleşen anarşi artışıydı. Yine de birleşik bir anti-Yahudi politikası söz konusu değildi zira özellikle Himmler artık bağımsız bir yol izliyordu.

Son evre (1945 yılının Nisan ayı ve Mayıs ayı başları), Reich'ın çöküş ve teslim olmasıydı fakat aynı zamanda, Hitler'in gelecek nesillere son mesajını verdiği dönemdi. Yahudi meselesi Nazi liderin son çırpınışlarına egemen oluyordu ama bu durum, bazı yönleriyle, daha sonra göreceğimiz gibi tuhaf bir biçim alıyordu.

Bu son yılın tamamında Müttefikler herhangi bir büyük kurtarma girişimini uygun bulmadılar ve Macar Yahudileri ile ilgili olarak kendilerine sunulan ana planları da reddettiler (en azından bir tanesi için, akla yakın gerekçeler yok değildi). Fakat kampların ve Yahudilerin hâlâ hayatta kalmayı başardıkları daha geniş bölgelerin kurtarılması, ayrıca özellikle Macaristan'ın işgal altındaki bölümlerinde, bireylerin ve tarafsız örgütlerin girişimleri on binlerce hayat kurtardı. Ancak bu bağlamıyla Yahudi meselesi, genel anlamda söyleyecek olursak, müttefiklerin kararları açısından yok hükmündeydi.

Hayatta kalan Yahudilere gelince, büyük çoğunluğu, 1944 yılı başlarında yalıtılmış bireylerden oluşan karmakarışık bir topluma dönüşmüşlerdi. Partizanlara ya da direniş örgütlerine katılanların büyük çoğunluğu, her aşamada imha tehlikesi yaşayarak, köle emeğiyle, açlıkla hayata tutunanlar, sonunda tamamen tesadüf eseri olarak hayatta kaldılar ya da çoğunlukla Alman planı içinde yok edildiler.

I

İlk evre boyunca Wehrmacht Müttefiklerin Roma'ya ilerleyişini 1944 Haziran ayı başına kadar durdurabildi ve Mart ayı ortalarında Macaristan işgal edildi. Alman silah üretiminde yıl sonuna kadar sert bir düşüş olmadı. Her ne kadar Müttefiklerin 6 Haziran tarihli Normandiya çıkarması başarılı olsa da ve her ne kadar Sovyet güçleri Polonya ve Baltık ülkelerini işgal edip, Romanya rejimini devirip Bulgaristan'da yönetimi ele alsa da ve Budapeşte çevresinde bir cephe oluştursa da, Almanlar hem Doğu'da hem de Batı'da hâlâ tehlikeli karşı saldırılar gerçekleştirebiliyordu.

Ancak yıl sonuna gelindiğinde, tüm cephelerde karşı askerî hamlelerin başarısız olmasının ardından (özellikle Batı saldırısı 27 Aralık'ta tam anlamıyla durdurulmuştu), Reich'ın askerî gücü tükendi: Doğu Prusya zaten kısmen Sovyetler'in eline geçmişti ve Müttefik güçleri Reich sınırlarına dayanmıştı; o zamana kadar, bitmek tükenmek bilmeyen Anglo-Amerikan bombardımanları nedeniyle ülkenin sınaî kapasitesi hızla azalıyordu.

Zaman zaman bazı küçük hadiseler, Hitler'in anti-Yahudi öfkesine yeni ve beklenmedik imkânlar yaratıyordu. Mesela, Macar general Ferenc Feketehalmy-Czeydner ve bazı subay arkadaşları olayında olduğu gibi. Feketehalmy ve arkadaşları, Mart 1943'te Novi Sad'da 6.000 Sırp ve 4.000 Yahudi'nin katledilmesinden sorumluydular. Kallay hükümeti tarafından yargılanacakları sırada (Batılı müttefiklerine karşı bir iyi niyet gösterisi olarak), 1944 yılı başında, Macar subaylar Almanya'ya kaçtı. Budapeşte hükümeti suçluların iadesini istediğinde Hitler onlara siyasi sığınma hakkı tanıdı. 19 Ocak'ta Nazi liderin yaveri Walter Hewel, şefinin sözleriyle, Ribbentrop'a şu bilgiyi iletiyordu: "Yahudilere zulmetmekle suçlanan ve Almanya'ya kaçan kişilere sığınma hakkı verileceğini Avrupa'da herkes bilmelidir. Avrupa'daki Yahudi belasına karşı savaşan herkes bizim tarafımızdadır. Macaristan'dan, Anglo-Amerikan bombardımanıyla kadın ve çocukların kitlesel kıyımından sorumlu Yahudiler aleyhine bir şikâyet henüz duymadık. Herkes bilmeli ki bu korkunç terör saldırılarının arkasındaki kışkırtıcılar sadece Yahudiler olabilir." Hitler bu mesajının Horthy'e iletilmesini istiyordu.[3] "Terör saldırılarının" kışkırtıcısı olarak Yahudiler, Hitler'in en sık kullandığı temalardan biri haline geldi.

27 Nisan 1944'te propaganda bakanı, muhtemelen bir gün önce Berlin'de gerçekleşen bir konuşmayı kayda geçiyordu. Münih'teki son bombardıman ağır hasara yol açmıştı. Hitler İngiltere'ye karşı şiddetli bir intikam arzusuyla dolmuştu ve yakında gelecek olan "misilleme silahlarından" beklentisi

3 Yay. haz. Ingrid Krüger-Bulcke ve Hans Georg Lehmann, *Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1918-1945, Ser. E, 1941-1945* (Göttingen, 1979), cilt 3, s. 338.

büyüktü. Goebbels onun ağzından devam ediyordu: "Hitler'in Yahudi nefreti azalacağına daha da arttı. Yahudiler, Avrupa milletlerine karşı ve genel olarak tüm kültürlü dünyaya karşı işlediği suçlardan dolayı cezalandırılmalı. Onları ele geçirebildiğimiz yerlerde intikamımızdan kaçamayacaklar. Her zaman dediğim gibi, anti-Semitizm'in avantajları dezavantajlarını dengeler. Sonuçta, bu savaşta uzun vadeli bir politikanın mümkün olabilmesi için, konuya Yahudi Sorunu açısından bakılmalıdır."[4]

Hitler'in Yahudi nefreti, gerçekten ne nedenle sonunda azalabilirdi? Bu neden, Avrupa Yahudilerinin çoğunun zaten öldürülmüş olmasıdır. Yine de, Alman şehirleri enkaza dönerken ve mutlak yenilgi ufukta göründüğünde Führer'in nefreti arttı.[5] Dahası, Hitler'in açıklaması bir kez daha gösteriyordu ki, kendisi için, aktif bir bütün teşkil eden Yahudilik, Alman egemenliği altında katledilen Yahudilerin somut akıbetinden bağımsızdı. Alman şehirlerinde yaşanan yıkım "Yahudi" işiydi. Yani, genel olarak savaşın anlamının ya da herhangi bir uzun vadeli politikanın "Yahudi Sorunu" (Yahudilerin rolü) merkeze konmadan anlaşılması ve formüle edilmesi imkânsızdı.

26 Mayıs 1944'te generaller ve diğer rütbelilere Hitler'in Berchtesgaden'de yaptığı konuşmada aynı delice saplantı bir kez daha su yüzüne çıktı. Aralık 1943'ten beri Wehrmacht'ta doktrin aşılamaktan sorumlu olan bu birkaç yüz kişilik yeni donatılmış "Nasyonal Sosyalist rehber subaylar", cepheye dönmeden önce özel eğitimlerini henüz tamamlamışlardı.[6] Hitler ile buluşmalarından iki gün önce, Sonthofen'de Himmler'in söylevini dinlemişlerdi. Ekim 1943'te Posen'de olduğu gibi, Reichsführer sözünü sakınmadı: "Ne kadar zor olursa olsun, Yahudilerin imhası *Volk*'un güvenliği ve geleceği için bir zorunluluktur."[7] Şimdi sıra Hitler'deydi.

1976 yılında konuşmayı ilk kez yayınlayan tarihçi Hans-Heinrich Wilhelm'e göre, Hitler'in ana hedefi bu subayları (zaten yaygın olarak bilinen ve Himmler'in de bahsettiği) Yahudilerin imhasıyla ilgili bilgilendirmekti.[8]

---

4 Joseph Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, yay. haz. Elke Fröhlich (Münih, 1995), bölüm 2, cilt 12, s. 202.

5 Bu bağıntı, Aralık 1941'deki ilk büyük askerî kriz ile Nazi liderin tüm Avrupa Yahudilerinin imha edilmesi yönündeki nihai kararı arasındaki olası bağlantıyı da doğrulamış oluyor.

6 Binlerce daimi rehber subay ve on binlerce part-time NSFO eğitmeni ya da yazarı, Wehrmacht'a nüfuz etmiş yoğun anti-Semitizme muhakkak ki son ana kadar katkıda bulunmuştur. Doktrin aşılama, OKW'nin [Wehrmacht Başkomutanlığı] yayınladığı çok sayıda metinde açıkça görülüyordu ve bu yayınların yüz binlercesi askerlere ve subaylara ulaşıyor olmalıydı (belki de milyonlarcası). Mesela, *Richthefte des Oberkommandos der Wehrmacht* (OKW rehberlik yayınları) serisinin 1944 tarihli yedi numaralı yayını "Der Jude als Weltparasit" (Küresel Parazit Olarak Yahudi) idi. Bkz. Nuremberg doc. NO-5722.

7 Heinrich Himmler, *Heinrich Himmler: Geheimreden, 1933 bis 1945, und andere Anspachen*, yay. haz. Bradley F. Smith ve Agnes F. Peterson (Frankfurt am Main, 1974), s. 203.

8 Metnin tamamı için bkz. Hans-Heinrich Wilhelm, "Hitlers Ansprache vor Generalen und Offizieren am 26 Mai, 1944", *Militärgeschichliche Mitteilungen* 2 (1976), s. 123-70.

Yahudiler, diyordu Nazi lider, *Volk* toplumu içinde "yabancı bir unsur" olmuştur. Neden "bu kadar sert ve acımasızca" yapılması gerektiğini herkes anlamasa da, onları sürmek kaçınılmaz olmuştu. "Yahudileri ortadan kaldırırken," diye açıklıyordu Hitler, "Almanya'da bir çeşit devrimci odak ya da nüve yaratılması ihtimalini yok ettim. Doğal olarak şunu söyleyebilirsiniz: Evet ama bunu daha basit –ya da basit demeyelim zira diğer her şeyin çok daha karmaşık olduğu düşünülür– daha insanca yapamaz mıydınız? Beyler, bir ölüm kalım savaşındayız. Eğer düşmanlarımız bu savaştan zaferle çıkarsa, Alman halkının kökü kazınacaktır [*ausgerottet*]. Bolşevizm milyonlarca ve milyonlarca aydınımızı boğazlayacaktır. Ensesinden vurulup da ölmeyenler sürülecektir. Üst sınıflara mensup çocuklar götürülecek ve yok edilecektir. Tüm bu canavarlığı örgütleyenler Yahudilerdir." Hamburg'da öldürülen 40.000 kadın ve çocuğu hatırlattıktan sonra cevabı belli başlangıç sorusuna dönerek devam ediyordu: "Benden, engellenen milli çıkarların acımasızca savunulması dışında bir şey beklemeyin zira kanaatimce bu, Alman milleti için sonuç alıcı ve yararlı olacaktır." Konuşma çılgınca alkışlarla karşılandı.[9]

Alışkanlık hâline getirdiği üzere, yabancı mevki sahiplerine söylev verirken Nazi liderin Yahudilere dair tehditkâr ifadeler kullanmaması nadir bir durumdu. Hatta 1944'te, bir zamanların çok güçlü Führer'i Balkanlar'daki ve Orta Avrupa'daki müttefiklerini sonunda Almanya'nın kazanacağına ve sınırlarına dayanan Sovyet askerî akınının yoğun baskısına rağmen kendi dediklerini kesinlikle kabul edeceklerine ikna etmeye çalışırken, anti-Yahudi patlamaları eskisine göre daha da keskinleşmişti ve çizilen çerçeve çok daha tuhaftı.

Mesela 16 ve 17 Mart'ta, Horthy'e gözdağı vermesinin ve Macaristan işgalinin hemen arifesinde Hitler, Kral Boris'in ani ve gizemli ölümünün ardından oluşturulan naipler konseyine uzun tavsiyelerde bulunmuştu. Tabii ki Yahudiler de eksik değildi. Ancak şaşırtıcı olan, Nazi liderin defansif ifadelerle başlamasıydı: "Bazıları, Yahudilere yönelik acımasız tutum yüzünden onları geri dönülemeyecek biçimde düşmanlaştırmakla suçluyordu." Cevabı hazırdı. Yahudiler her durumda kendisinin ve Almanya'nın düşmanıydılar; "onları tümüyle dışlayarak, temsilcisi oldukları içsel ahlâka yönelik tehlikeyi tamamıyla bertaraf etmişti."[10] Hemen öncesinde yine 1917 ve 1918'e değinmişti: Bağlantı yeterince açıktı. Bulgarların ikna olup olmadıkları şüpheli. Ne olursa olsun, bu ziyaret, Bulgar delegasyonunun Büyük Alman Reich'ına yaptığı son ziyaret olacaktı.

Nazi liderin bir zamanlar kullandığı ismiyle "*Priesterchen*" Tiso, Antones-

9 Alıntının aktarıldığı ve tercüme edildiği kaynak, Ian Kershaw, *Hitler, 1936-45: Nemesis* (New York, 2000), s. 636-37.

10 Krüger-Bulcke ve Lehmann, *ADAP, Ser. E*, cilt 7, s. 526 vd., özellikle s. 534.

cu ve de yeni Macar başbakanı Sztójay Hitler'in yegâne "siyaseten önemli" ziyaretçileri olarak kaldılar (Hırvatlar da vardı ve eski Duce de –unvanı hâlâ Duce idi–, bir süre sonra Almanya'da bulunan sürgündeki Fransız hükümetinin sözcüsü olarak de Brinon gelecekti, elbette muhtemelen Yahudi kökenli karısı eşliğinde).

Hitler, 22 Nisan 1943 tarihinde Tiso ile görüştüğünde Yahudi Sorunu'na uzun uzun değinmişti. Nazi lider, 12 Mayıs 1944'te performansını yinelemeye hazırdı. Sürmekte olan askerî çatışmanın, Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden bu yana Avrupa'nın gördüğü en büyük çatışma olduğu konusunda, daha en baştan Slovak misafirini bilgilendirdi. Böylesine devasa bir savaşta krizler ve zorluklar kaçınılmazdı. En büyük zorluk, "dünya Bolşevikliğine karşı sürdürülen bu savaşta, Bolşevik olmayan fakat toplumunun Yahudi kesimi aracılığıyla Bolşevizm ile içsel bağı olanlara karşı da savaşmak zorunda olmamızdır."[11]

Bir yıl önce olduğu gibi Hitler Macaristan'daki durumu ortaya koydu. Daha çok monolog şeklinde geçen konuşmada Nazi lider Tito'ya şunları söyleyerek devam etti: "Macaristan'daki Musevileşme oranı şaşırtıcı; bir milyondan fazla Yahudi yaşıyor. Alman milleti için Führer'inin Avusturyalı olması büyük bir şans. Yoksa konuya aşinalığına rağmen Führer bu derecede bir Yahudileşmenin mümkün olabileceğini düşünemezdi."[12] Bu konuşmadan üç gün sonra Macaristan'dan Auschwitz'e sürgünler başladı.

Orta ve Güneydoğu Avrupa liderleri arasında Hitler'i en sık ziyaret eden ve Nazi şefinin en fazla güvenini kazanmış görünen Antonescu idi. Ancak bu koşullarda Romanya'nın kararlılığını desteklemek gerekiyordu. Eylül 1943 ve Şubat 1944'te Hitler zaten Romanyalı mevkidaşıyla uzun görüşmeler yapmıştı. Yahudiler ne o zaman ne de 23 ve 24 Mart 1944'te yapılan toplantılarında unutulmuştu. Macaristan'ın Almanya tarafından işgalinden sonra, her iki lider Budapeşte'deki Yahudi etkisinin korkunç siyasal sonuçları konusunda hemfikirdi. Hitler, yeni silahlarla tümüyle donatılacak Wehrmacht'ın kısa sürede üstünlüğü tekrar ele alacağı konusunda mareşale garanti verdi.[13]

II

9 Şubat 1944'te Bene tarafından Wilhelmstrasse'ye gönderilen rapora göre, Hollanda'da Yahudiler ile ilgili genel durum şöyleydi: 108.000 Yahudi "ülkeyi terk etmişti." Saklanan Yahudilerin yakalanmalarına başarıyla devam edi-

11 Andreas Hillgruber, *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler: Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes*, cilt 2 (Frankfurt am Main, 1970), s. 439.

12 *A.g.e.*

13 *A.g.e.*, s. 389 vd.

liyordu ve hâlâ gizlenmekte olan Yahudi sayısı 11.000'den azdı. Karışık evlilik yapmış 8.610 Yahudi eş "toplanmamıştı" zira bu çiftler kısırdı (ya bir işlem sonucu ya da yaş gereği); bunlar, işçi olarak kullanılacaklardı; bu amaçla Westerbork'a da nakledilmeleri mümkündü.[14]

Yakalama operasyonlarının ve Westerbork'un boşaltılmasının tamamlanması sekiz ay daha sürdü. Şubat ayında, Bene raporunu gönderdiği sırada, Mechanicus hâlâ kamptaydı. Ayın on beşinde, diğer bir haftalık naklin ayrılışını anlatıyordu; tıpkı kendisinden önceki Etty Hillesum gibi o da sürgünleri neyin beklediğini bilmiyordu: "İnsanlar için bu tren daha uygun fakat yolculuk zorunlu ve yolcuların akıbeti bilinmiyor."[15] Yine de izleyen cümle bir ima gibi: "Eski, tanıdık yüzleri son kez gördük – onları son kez duyduk."[16]

Ayrılmalarının ardından, Drancy ve Malines'te olmayan bir rutin gözleniyordu: "Kamp çıkışında, bariyerlerin önünde tren durdu. Orada, 'yolculara' eşlik etmek üzere trene binen Alman askerî işgal güçlerine resmen teslim edildi. Yahudiler tek tek sayıldı. Tek bir Yahudi bile eksik olmamalıydı. Bariyerlere kadar sevkiyattan Kumandan sorumluydu, bariyerlerin dışında işgal kuvvetleri."[17] Acaba, sürgünlere Almanya sınırına kadar eşlik etme konusunda Hollanda polisinin yeterliliğine güven duyulmuyor muydu?

Westerbork'da bile, nadiren de olsa, Almanları alaya almanın keyfini çıkarmak mümkündü. 16 Şubat 1944'te günlük yazarı şunları yazıyordu: "Portekizlilerin [Yahudiler], ellerinde kişisel geçmişlerini gösteren belgelerle 9 numaralı barakaya geldikleri söyleniyor. Kafataslarının ölçüleceğine dair bir söylenti var. Kampa eğlence çıktı. Baraka farklı kafatası şekilleriyle dolu ve hatta aralarında büyükanne-büyükbabalarının dördü de saf ırklı Yahudi olan safkan Yahudiler bile var."[18] Birkaç gün sonra, 28 Şubat'ta günlük bitiyordu.

Mechanicus 8 Mart'ta Bergen-Belsen'e ve 9 Ekim'de de, diğer 120 Belsen sakini ile birlikte Auschwitz'e sürüldü. 12 Ekim 1944'te hepsi vuruldu.[19] Genç Ben Wessels de aynı yolu izleyerek Belsen'e gitmişti. Kamptan, 7 Mayıs 1944'te Almanca yazdığı son kartın adresi, Oostvoorne'deki arkadaşı Johan'dı: "Şükürler olsun, sana iyi durumda olduğumu söyleyebilirim. Bir yiyecek paketi beni çok mutlu eder ve giysileri onarmak için biraz yün kumaş." Ben, muhtemelen 1945 Mart ayındaki tifüs salgınında öldü.[20]

---

14 Krüger-Bulcke ve Lehmann, *ADAP, Series E*, cilt 7, s. 396-97.

15 Philip Mechanicus, *Waiting for Death: A Diary* (Londra, 1968), s. 255.

16 *A.g.e.*

17 *A.g.e.*

18 *A.g.e.*, s. 256.

19 Presser, *a.g.e.* için yazılan önsöz.

20 Gönderilen kart konusunda bkz. Benjamin Leo Wessels, *Ben's Story: Holocaust Letters with Selections from the Dutch Underground Press*, yay. haz. Kees W. Bolle (Carbondale, IL, 2001); Ben'in ölüm tarihi konusunda bkz. *a.g.e.*, s. 9.

1944 baharında Anne Frank'ın düşünceleri beklenmedik biçimde değişiyordu. Gizlenerek geçen gündelik hayata ve özel duyguların körelmesi ve akışına ilişkin günlük notlarında, halkının akıbeti, din ve tarih konularına giderek daha fazla yer açılıyordu. 11 Ağustos'ta, "bunu bizim üzerimize kim yükledi? Tüm diğerlerinden bizi ayrı düşüren kim? Böylesi acı çekmemizi sağlayan kim? Bizi bu hâle getiren Tanrı ve yeniden ayağa kalkmamızı sağlayacak olan da o. Dünyanın gözünde biz kader mahkûmuyuz fakat bunca acıdan sonra, eğer hâlâ hayatta kalan Yahudiler olursa, Yahudi halkı bir örnek olarak yükseltilecek. Kim bilir, belki de dünyaya ve üzerinde yaşayan insanlara iyiliği bizim dinimiz öğretecektir ve çekilen acıların nedeni, tek nedeni budur. Hiçbir zaman sadece Hollandalı ya da sadece İngiliz ya da her ne ise olamayız, aynı zamanda hep Yahudi de olacağız. Yahudi olmaya devam etmek zorundayız ama sonra zaten olmak isteyeceğiz."[21]

Anne kendi kendisini yüreklendiriyordu: "Cesur ol! Görevimizi hatırlayalım ve şikâyet etmeden yerine getirelim. Bir çıkış bulunacak. Tanrı hiçbir zaman bizi terk etmedi. Yüzyıllar boyunca Yahudiler hep acı çekmek zorunda kaldı fakat tüm bu çağlar boyunca yaşamlarını sürdürdüler ve acıyla geçen zaman onları daha güçlü kıldı. Zayıf olan yok olur, güçlü olan varlığını sürdürür ve yenilgiye uğratılamaz!"[22]

Anne'nın 11 Nisan tarihli günlük yazısındaki inançla ilgili ifadelerini, Hollanda milletine karşı coşkulu sevgi beyanı takip ediyordu. Polisin gizlenme yerini bulduğunu sandığı kısa bir panik anını anlattıktan sonra devam ediyordu: "Ama şimdi, şimdi kurtulduğuma göre, savaştan sonrası için ilk dileğim Hollanda vatandaşı olmak. Hollandalıları seviyorum, bu ülkeyi seviyorum, bu dili seviyorum ve burada çalışmak istiyorum. Bizzat Kraliçe'ye yazmam gerekse bile, amacıma ulaşana kadar vazgeçmeyeceğim!"[23]

Ancak sadece bir ay sonra, Anne savaş sonrası Hollanda toplumundaki yeri konusunda artık pek emin değildi: 22 Mayıs'ta, "çoğu insanın biz Yahudiler hakkındaki tavrını değiştirmiş olduğunu duymak bizde büyük bir acı ve korku yarattı" diye yazıyordu. "Bize söylendiğine göre anti-Semitizm, bir zamanlar asla düşünülemeyecek çevrelerde ortaya çıkmaya başlamış. Bu durum hepimizi çok derinden etkiledi. Nefretin sebebi anlaşılabilir hatta insanca da olabilir ama bu onu doğru kılmaz. Hıristiyanlara göre, Yahudiler sırlarını Almanlara kendileri veriyor, kendilerine yardım edenleri ihbar ederek zaten birçok insanın payına düşen korkunç kader ve cezalara onları da mahkûm ediyorlar. Tüm bunlar doğru. Fakat her şeyde olduğu gibi, konuya

21 Anne Frank, *The Diary of a Young Girl: The Definitive Edition*, yay. haz. Otto Frank ve Mirjam Pressler (New York, 1995), s. 257.

22 *A.g.e.*

23 *A.g.e.*

iki açıdan da bakmalılar: Yerimizde olsalar Hıristiyanlar farklı davranır mıydı? Yahudi ya da Hıristiyan olsun, herhangi bir kişi Alman baskısı karşısında sessiz kalabilir miydi? Fiilen bunun imkânsız olduğunu herkes biliyor, öyleyse neden Yahudilerden imkânsızı istiyorlar? ... Eski bir atasözünün kim bilir kaçıncı defa yine doğrulanması çok ama çok üzücü: 'Bir Hıristiyan yaptığından sadece kendisi sorumludur, bir Yahudi'nin yaptığı tüm Yahudilerin kusurudur.'"[24]

Anti-Semitizm aslında Hollanda'da ve daha önce gördüğümüz gibi, tüm kıtada yayılıyordu. Ukrayna'da olduğu kadar Fransa'da da hissediliyordu, bizzat Almanya'da olduğu kadar Polonya'da da gerçekti; en keskin gözlemci Klemperer bu durumu net olarak ifade ediyordu: Almanlar her neyi yanlış hesaplamış olurlarsa olsunlar, propaganda kampanyalarını Yahudi karşıtlığında yoğunlaştırmaları doğruydu. Savaştan sonra, yabancı Yahudilerin daha önce kaçtıkları ülkelerine geri gönderileceklerini Anne da duymuştu. Bu nedenle, birkaç hafta önce Hollandalı olmayı ne kadar çok istediğini ifade eden genç kız, kamuoyundaki genel ruh hâlinin değişimini öğrendikten sonra, artık kabul edilme şansını değerlendirirken daha temkinliydi: "Tek bir umudum var" diye yazıyordu aynı gün. "Bu anti-Semitizm geçici bir şey olsun, Hollandalılar gerçek renklerini göstersinler, kalplerinde hissettikleri adalet anlayışı konusunda hiçbir zaman tereddüt etmesinler çünkü bu olan adil değil! Eğer bu korkunç tehdidi sürdürürlerse, Hollanda'da zaten bir avuç kalmış Yahudi de gitmek zorunda kalacak. Bohçamızı sırtımıza vurup, bir zamanlar bizi sevecenlikle kabul eden ve şimdi de bize sırtını dönen bu güzel ülkeden gitmek zorunda kalacağız. Hollanda'yı seviyorum. Bir zamanlar bana anavatan olabileceğini düşünmüştüm zira kendi anavatanımı kaybetmiştim. Hâlâ da öyle umuyorum!"[25]

Birileri, 263 Prinsengracht'ta gizlenen Yahudileri ihbar etti. 4 Ağustos 1944'te tutuklandılar, Amsterdam'da bir hapishaneye nakledildiler, belki de Hollanda'dan gönderilen son nakil ile Auschwitz'e sürüldüler. Margot ve Anne Bergen-Belsen'e götürüldüler ve tıpkı Ben Wessels gibi, kampın kurtarılmasından birkaç hafta önce her ikisi de tifüsten öldüler. Muhtemelen bir toplu mezara gömüldüler. Otto Frank hariç, çatı katının sekiz sakininin hiçbirisi sağ kalmadı. Miep ve Bep, Anne'ın günlük sayfalarını gizlendikleri yerde oraya buraya dağılmış halde buldu.[26]

Brüksel'de Yahudi bir muhbirin yol gösterdiği Gestapo, 7 Nisan 1944'te, Hamursuz Bayramı arifesinde Flinkerlerin evine geldi. Flinkerler, bayram yemeği için hamursuz ekmek ve tüm geleneksel yemekleri hazırlamıştı:

24 *A.g.e.*, s. 297-98.

25 *A.g.e.*, s. 298.

26 *A.g.e.*

Kimliklerini gizleyemezlerdi. Hepsi tutuklandı ve sürüldü. Moshe ile anne ve babası Auschwitz'de öldürüldüler. Kız kardeşleri hayatta kalmayı başardı ve savaştan sonra kavuştukları eşyalar arasında Moshe'nin günlüklerini yazdığı üç defter buldular.[27]

Danimarka'daki başarısızlığın ardından Müller'in Ekim 1943'te Thadden'e açıkladığı gibi, Almanların yakalama faaliyetleri, polis gücü ve diğer personel yetersizliği nedeniyle kısmen aksıyordu.[28] Düzenli yerel polis birimlerinin giderek azalan işbirliği, olağan suçlular ve fanatik Nazi yanlılarının yer aldığı bağnaz milis kuvvetlerinin genişlemesi sayesinde kısmen telafi ediliyordu. Aşırılıkçı milislerdeki bu yükseliş, Alman yenilgisinin gölgesindeki Batı ve Orta [Macaristan] Avrupa toplumlarının bazı kesimlerindeki daha genel radikalleşme süreciyle ortak unsurlar barındırıyordu.

Fransa'da işbirlikçi aşırıcılığın artışı, 1944 yılı başında Darnand'ın asayiş genel sekreterliğine ve birkaç ay sonra da İçişleri Bakanlığı'na, ayrıca savaş öncesi yılların militan Katolik'i ve aşırı sağcısı Philippe Henriot'un propaganda ve istihbarat bakanlığına atanmalarından sonra oldu; yaklaşımları ve fanatizmleri, model aldıkları ve müttefiki oldukları SS ile aynı çizgideydi. Henriot, günde iki kez yapılan radyo yayınlarıyla iğrenç bir anti-Semit propaganda kusarken, Darnand'ın adamları da Direniş savaşçılarını ve Yahudileri ihbar ediyor, yakalıyor, işkence ediyor ve öldürüyorlardı. Tanınmış bazı Yahudi kurbanlarına örnek verecek olursak, Eski İnsan Hakları Birliği Başkanı Yahudi Victor Basch ve karısını, her ikisi de seksenli yaşlardayken öldürdüler; Blum'un eski Yahudi Eğitim Bakanı Jean Zay'ı öldürdüler; Reynaud'nun İçişleri Bakanı Georges Mandel'i öldürdüler.[29] Basch'ın cesedi üzerine şöyle bir not bırakılmıştı: "Teröre karşı terör. Yahudiler her zaman bedel ödeyecekler. Bu Yahudi, bir Fransız'a yapılan suikastı hayatıyla ödedi."[30] Henriot'un söylemine gelince, savaşın bu son aşamasında bile şaşırtıcı derecede başarılıydı: Birçok yönüyle Goebbels'e eşti ve Direniş tarafından fazlasıyla tehlikeli bulunduğu için Haziran 1944 sonunda infaz edildi. Ateşli anti-Semitizmi, toplumun geniş kesimlerinde az da olsa yankısını buldu.

Kurtuluşun arifesinde, Fransa'daki anti-Semit düşünceler düşüşte değildi; hatta Özgür Fransızların iyi niyeti tartışılmayacak açıklamalarında bile düşüncesizce tekrarlanıyordu. Örneğin, Yorumcu André Gillois Fransız BBC

27 Moses Flinker, *Young Moshe's Diary: The Spiritual Torment of a Jewish Boy in Nazi Europe*, yay. haz. Shaul Esh ve Geoffrey Wigoder (Kudüs, 1971), s. 7-8.

28 Krüger-Bulcke ve Lehmann, *ADAP, Series E*, cilt 7, s. 102.

29 Fransız işbirlikçiliğindeki bu yüksek düzey konusunda bkz. Philippe Burrin, *France Under the Germans: Collaboration and Compromise* (New York, 1996), s. 448 vd., özellikle 451.

30 Aktarıldığı kaynak, Renée Poznanski, *Jews in France during World War II* (Waltham, MA, 2001), s. 445.

yayınında, Yahudilerin katledilmesinde Fransız işbirlikçilerin yaptığı yardımı ima ederek, şöyle diyordu: "Yahudi kıyımında görev almayı kabul eden polisler, memurlar ve hapishane muhafızları bilmeli ki, Nazizm'in diğer tüm kurbanlarına saldırmak için ne kadar bahaneleri olabilirse şimdi de o kadar var."[31] Savaş yıllarını de Gaulle'ün yanında geçiren Yahudi André Weill-Curiel'e, 1944 yılında "genç bir Yahudi arkadaşa" şu tavsiyeyi verdiren de aynı düşünce iklimidir: "Haklarını dikkat çekecek biçimde sergileme, bu bir istismar olur; savaş madalyalarını takma, bu bir kışkırtma olur. ... Öyle davran ki, seni bir daha hiç görmemeyi ummuş olan Fransa'nın soylu Fransızları varlığını unutsun."[32]

Normandiya çıkartmasından ve Müttefiklerin ilerlemesinden yılmayan Paris Gestapo'su sağlam adımlarla ilerliyordu. 20 ve 24 Haziran'da Almanlar, UGIF-Kuzey çocuk yuvalarına baskın yaptı; yuvaların kapatılmasına yönelik talep ve baskılara rağmen kurum yöneticileri hâlâ 650 çocuğu bir arada tutuyordu. Edinger önce duraksadı, geciktirmeyi denedi ve esas itibarıyla statükoya uymaya karar verdi.[33] Önce 233 çocuk alınıp Drancy'e gönderildi. Edinger'in doğrudan tepkisi kalan çocukların dağıtılması için talimat vermek oldu fakat kısa süre sonra bu talimatı iptal etti. Kalan çocuklar başka bir yere götürüldü.[34] UGIF-Kuzey yöneticileri sonuna kadar bir misilleme korkusuyla yaşadılar – muhtemelen kendilerine karşı.

17 ve 22 Ağustos tarihlerinde Fransa'dan Auschwitz'e son Yahudi nakilleri gerçekleşti.[35] 25 Ağustos'ta General Jacques Philippe Leclerc'in Özgür Fransa Birlikleri Batı'daki Birleşik Devletler güçleri ile birleşti.

İtalya'da ve daha önce İtalyan işgali altında olan bölgelerde Yahudilerin yakalanması farklı biçimlerde sonuçlandı. 4 Aralık 1943 tarihli, Wilhelmstrasse, Inland II tarafından hazırlanan bir rapor, son birkaç haftadır uygulanan yaptırımların fazla başarılı olamadığını zira Yahudilerin küçük köylerde saklanabilecekleri yerler bulmaları için zaman bulduklarını doğruluyordu. Almanların sahip olduğu imkânlar, küçük hatta orta büyüklükte cemaatlerin tam olarak araştırılabilmesine olanak tanımıyordu. Diğer yandan Almanlar, faşist hükümetin yayınladığı tüm Yahudilerin toplama kamplarına gönderileceğine dair yeni talimatnameye (5 Numaralı Polis Talimatı) bel bağlamıştı. Rapor, faşist polisin meseleyi ele almasının beklendiğini belirtiyordu ve böy-

31 Renée Poznanski, "The Jews of France and the Statutes on Jews, 1940-1941", *Yad Vashem Studies* 22 (1992), s. 462.

32 *A.g.e.*, s. 463.

33 Jacques Adler, *The Jews of Paris and the Final Solution: Communal Response and Internal Conflicts, 1940-1944* (New York, 1987), s. 159.

34 *A.g.e.*, s. 159.

35 Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz*, cilt 2, s. 390.

lelikle küçük Gestapo görev timlerinin, yerel polis birimlerine rehber olarak adamlarını dağıtması mümkün olacaktı.[36]

Bazı bölgelerde Mussolini hükümetinin yayınladığı talimatnameye, Alman katılımına bile gerek kalmadan, uyuldu. Örneğin 5-6 Aralık 1943'te, Venedik'te yerel polis 163 Yahudi'yi (114 kadın ve kız, 49 erkek ve oğlan) evlerinde ya da Huzurevinde tutukladı. Almanların da katılımıyla 17 Ağustos'ta bir kez daha yapılan operasyon bu kez Huzurevindeydi ve son kez, 6 Ekim 1944'te, üç Venedik hastanesinde 29 Yahudi hasta ele geçirildi. Eski çeltik fabrikasında, hatırlanacağı gibi Fossoli'nin yerine kullanılmaya başlayan La Risiera di san Sabba'da, yaşlı ve zayıf kamp sakinleri oldukları yerde öldürüldüler ve geriye kalan çoğunluk da Auschwitz'e sürüldüler ve imha edildiler (aralarında, birkaç ay önce İsviçre polisinin sınırdan geçmesine izin vermediği Venedik Baş Rabbi Adolfo Ottolenghi de vardı).[37]

Milano'da bir faşist İtalyan çetesi canavarlık becerileriyle Almanları geride bıraktı; bu her yönüyle görülmedik, olağan dışı bir başarıydı. Pietro Koch'un adamları, kısa süre sonra Villa Triste ("hüzünlü villa") olarak anılacak olan bir villada karargâh kurdular, Yahudi ya da diğer kurbanlarına burada işkence ettiler ve öldürdüler. Koch'un canilerine iki ünlü İtalyan aktör, Luisa Ferida ve Osvaldo Valenti yardım ediyordu – bunlar, "işkencenin Fred Astair'i ve Ginger Rogers'ı olarak, Villa Triste'ye, faşizmin yaklaşan çöküşünü simgeleyen bir dehşet, gerçeküstü bir nitelik kazandırdılar."[38]

İtalya'daki (ve Güneydoğu Fransa'daki) yakalama operasyonlarıyla eş zamanlı olarak Almanlar gözlerini Yunanistan ve Yunan adalarına çevirdiler. Wisliceny Eylül 1943'te Atina'ya geri çağırıldı. Ancak, Yunan başkentinden sürgünler, Atina baş rabbinin –Yunan Direnişi tarafından– kaçırılması ve cemaat kayıtlarının yok edilmesi nedeniyle bir süre ertelendi. Kısa bir süre sonra, çok daha acımasız olan Hauptsturmführer Tony Burger Theresienstadt'tan Yunan başkentine nakledilerek Wisliceny'nin yerini aldı. Hamursuz Bayramı'ndan iki hafta önce, 23 Mart 1944'te, Almanların hamursuz ekmek dağıtma sözü üzerine 800 Yahudi Atina merkez sinagogunda toplandılar. Hepsi tutuklandı, Haidari transit kampına gönderildiler ve Nisan başında Auschwitz'e sürüldüler.[39]

36 Krüger-Bulcke ve Lehmann, *ADAP, Ser E*, cilt 7, s. 218.

37 Susan Zuccotti, *Under His Very Windows: The Vatican and the Holocaust in Italy* (New Haven, 2000), s. 267-68. İsviçre'ye kaçmaya çalışan Yahudiler bazen İsviçreliler tarafından geri gönderiliyor bazen de sınır yerleşimlerindeki İtalyan işbirlikçiler tarafından Almanlara teslim ediliyordu. Almanlar ele verilen Yahudileri hemen oracıkta infaz etmekten çekinmiyorlardı. Bazen iz bırakmamak için oldukları yerde cesetleri de yakıyorlardı. Örneğin bkz. Alexander Stille, *Benevolence and Betrayal: Five Italian Jewish Families under Fascism* (New York, 1993), s. 89.

38 Stille, *Benevolence and Betrayal*, s. 161.

39 Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-1944* (New Haven, 1993), s. 252.

Ege'deki hiçbir Yahudi cemaati unutulmadı, en küçükleri bile. Yunan adalarındaki Yahudilerin çoğu 1944 Temmuz ayı içinde tutuklandılar. 23 Temmuz'da, Rodos'ta 1.750 Yahudi ve minicik Kos adasında 96 Yahudi yakalandı, üç mavnaya doldurularak anakaraya gönderildi. Kötü hava koşulları nedeniyle, ayın 28'inde yola çıkan kafile, Türkiye kıyılarından görünecek yakınlıkta yol aldı, Kıbrıs'taki Britanya havaalanlarına çok kısa bir uçuş mesafesinden ve tamamıyla Britanya donanmasının kontrolündeki Doğu Akdeniz bölgesinden geçti. Konvoy Yunanistan anakarasına 1 Ağustos'ta vardı. Deniz yolculuğunu ve kötü muameleyi atlatarak oraya varan Rodos'tan 1.673 ve Kos'tan 94 Yahudi karaya vardıklarında olağan yük vagonlarına tıkılarak 16 Ağustos'ta Auschwitz'e vardılar. Rodos'tan yüz elli bir ve Kos'tan on iki kişi savaştan sağ çıkmayı başardı.[40]

III

Wehrmacht 19 Mart 1944'te Macaristan'ı işgal etti. Bir gün önce Horthy, Klessheim'de Hitler ile görüşmüştü. Tek taraflı askerî harekât tehdidi altında, Nazi lider naibi Alman işgalini kabul etmeye ve Alman yanlısı bir hükümet oluşturmaya zorladı.[41] Hitler aynı zamanda Almanya'da "çalıştırılmak üzere" 100.000 Yahudi'nin teslim edilmesini talep etti. Naip'i Budapeşte'ye geri götüren trenin önemli bir yolcusu daha vardı: Yeni Macar hükümetinde Hitler'in özel temsilciliğini yapacak olan Edmund Veesenmayer. Aynı gün Eichmann da Macar başkentine gelmişti ve kısa bir süre sonra onu "Macaristan özel müdahale birimi" (*Sondereinsatzkommando Ungarn*) mensupları takip etti.

Eski Berlin büyükelçisi Döme Sztójay'ın başbakanlığa atanması kabinenin siyasal yapısında ya da mevcut yönetimin işleyişinde önemli bir değişiklik yaratmadı, gerçi 3 Mart'ta Goebbels ile yaptığı görüşmede Hitler, bakanına Macaristan'ın işgalinin ardından Macar askerî kuvvetlerin silahsızlandırılacağını, ayrıca ülkenin aristokrat seçkinlerine –ve Yahudilere– karşı hızlı

40 Bu ayrıntılar konusunda bkz. Götz Aly, "Die Deportation der Juden von Rhodos nach Auschwitz", *Mittelweg 36: Zeitschrift des Hamburger Instituts für Sozialforschung* 12 (2003), s. 83 vd. Aly'nin, Rodos ve Kos Yahudilerinden ele geçirilen ganimetlerin "ekonomik değeri" konusundaki savı ikna edici değil: Ganimetler, Yahudiler ölüme gönderilmeden de ele geçirilebilirdi. Bu özel sürgünün daha derin anlamı için ayrıca bkz. Walter Laqueur, "Auschwitz", yay. haz. Michael J. Neufeld ve Michael Berenbaum, *The Bombing of Auschwitz: Should the Allies Have Attempted it?* (New York, 2000), s. 189-90.

41 Berlin, Macaristan'ın taraf değiştirme niyetinden haberdardı ve ayrıca, savaşın sürdürülebilmesi için Macaristan'ın hammadde kaynaklarına hayati önem atfediliyordu. Meselenin bu yönü konusunda bkz. Christian Gerlach ve Götz Aly, *Das Letzte Kapitel: Realpolitik, Ideologie und der Mord an den ungarischen Juden, 1944/1945* (Stuttgart, 2002), s. 97.

bir hamle yapılacağını söylemişti.[42] Gerçekte de anti-Yahudi yaptırımlar hemen başlatıldı.

12 Mart'ta bir Yahudi Konseyi kuruldu; ardından anti-Yahudi yasalar geldi ve buna 7 Nisan tarihli yıldız kullanımı da dahildi. Andor Joross'un İçişleri Bakanlığı'na iki aşırı anti-Semit devlet sekreterinin, Laszlo Endre ve Laszlo Baky'nin atanması, Yahudilerin yakalanması konusunda Almanlara gerekli desteği sağladı. 7 Nisan'da Macar eyaletlerinde yakalamalar başladığında Macar jandarması hevesle işbirliği yaptı. Bir aydan daha kısa bir sürede, Transilvanya, Carpatho-Ruthenia'da ve daha sonra ülkenin güney bölgesinde, yüz binlerce Yahudi için gettolar ya da kamplar türedi.[43]

Alman-Macar operasyonunun aşırı temposu toplama evresinin sözde genel başarısını sağladı. Oysa Yahudi Konsey'in takındığı tavrın, diğer birçok yerde olduğu gibi, Yahudi kitlelerin pasifliğine ve itaatine katkı yaptığı düşünülebilir. Konsey her şeyden haberdardı ve özellikle Budapeşte'de, birçok Macar Yahudi de. İşgücü kıtalarının geri dönen mensupları, Doğu cephesinden dönen Macar askerleri, Polonya ve Slovakya'dan gelen Yahudi mülteciler, Yahudilerin kitlesel imhasına dair topladıkları bilgileri yaydılar, tıpkı BBC'nin Macar servisinin de yaptığı gibi. Ayrıca, 7 Nisan'da iki Slovak Yahudi'si Rudolf Vrba (Walter Rosenberg) ve Alfred Wetzler Auschwitz'den kaçtılar ve ayın yirmi birinde Slovakya'ya vardılar. Birkaç gün içinde, Yukarı Silezya kampındaki imha süreci hakkında kapsamlı bir rapor hazırlayarak Bratislava'daki "Çalışma Grubu"na ulaştırdılar. Bu "Auschwitz Protokolleri" İsviçre'ye ve Müttefik ülkelere ulaştı; kısa süre sonra İsviçre ve Birleşik Devletler basınında uzun alıntılara yer verildi. Ancak, bu raporun Budapeşte'deki Yahudi Konseyi'ne tam olarak ne kadar sürede ulaştığı bugün hâlâ bilinmiyor.

"Çalışma Grubu"nun yeterince hızlı davranmadığını ve konseyin raporu aldıktan sonra bilgiyi kendisine sakladığı yönündeki düşüncesini bizzat Vrba ifade etti; yani, Macar eyaletlerindeki Yahudiler Auschwitz'e giden trenlere binmeme konusunda uyarılmadı. Vrba'nın suçlamalarına Bauer karşı çıkıyordu: Rapor Budapeşte'ye ve Konsey'e en erken Nisan sonunda ulaşmış olabilir;[44] ancak eyaletlerdeki Yahudi kitlelerin sürgün talimatlarına uymalarını engellemek için hiçbir şey yapılamazdı.[45] Aslında, savaştan sonra kon-

42 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 11, 1994, s. 397-98.

43 Şehirlerden toplama ve sürgünler konusunda bkz. Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, cilt 2, s. 595 vd. Bundan sonra, Braham'ın 1981 tarihli iki ciltlik orijinal *The Politics of Genocide* baskısı ve 2001 tarihli kısaltılmış baskı birlikte kullanılacaktır. Orijinal baskı cilt numarası ile ayırt edilebilir.

44 Bkz. Yehuda Bauer, *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945* (New Haven, 1994), s. 157.

45 Çeşitli karşı iddialar için bkz. Rudolf Vrba, "Die missachtete Warnung: Betrachtungen über den Auschwitz-Bericht von 1944", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, sayı 44 (1996), s. 1-24; Yehuda Bauer, "Anmerkungen zum 'Auschwitz-Bericht' von Rudolf Vrba", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, sayı 2 (1997), s. 292 vd.

sey üyeleri işgal altındaki tüm Avrupa'da Yahudilerin başına neler geldiğinin kesin bilgisine sahip olduklarını itiraf ettiler, bu nedenle "protokollerin" ellerine Nisan sonunda mı yoksa daha ileri bir tarihte mi geçtiği büyük bir önem taşımıyordu.[46]

Başkanlığını Samu (Samuel) Stern'in yaptığı Budapeşte Konseyi'nde, cemaatin tüm önemli dinî ve siyasal gruplarının temsilcileri yer alıyordu. Konsey, eyaletlerdeki Yahudilerin uyarılmasının faydasız olacağını düşünmüş olabilir. Muhtemelen bu nedenle ve konsey üyelerinin tamamıyla asimile olmuş, yasalara saygılı Macar vatandaşları olmaları nedeniyle, konsey eyaletlerdeki cemaat önderlerini gizlice haberdar etmek üzere hiçbir girişimde bulunmadı;[47] adeta esas istekleri talihsiz Yahudi kitlelerde paniği önlemekmişçesine, Budapeşte liderlerinin tüm bu süreçteki duyuruları yatıştırıcıydı. Nisan sonunda başka iki Yahudi'nin, Czeslaw Mordowicz ve Arnost Rosin'in de Auschwitz'den kaçmalarının ve daha önceki bilgiyi doğrulamalarının ardından da konseyin tutumu değişmedi. Bazı konsey üyeleri, örneğin Ortodoks Fülöp Freudiger, Wisliceny ile yakın temas halindeydiler (Weissmandel'in tavsiyesiyle) ve kendilerini, aile fertlerini ve yakınları olan bazı Ortodoks Yahudileri, Romanya'ya geçerek kurtardılar.[48] Diğerleri, Gestapo tarafından tehdit edilince saklandılar.[49]

Neredeyse Alman işgalinin hemen başında, ünlü kişiler, gazeteciler, bilinen antifaşistler ve benzerlerinden oluşan birkaç bin Yahudi yakalandı ve Avusturya'daki toplama kamplarına gönderildi.[50] 14 Mayıs'ta başlayan, Macar eyaletlerinden Auschwitz'e geniş çaplı sürgünlerde, günde yaklaşık 12.000-14.000 sürgün gönderiliyordu. Macar trenleri Slovak sınırına gidiyor, orada sürgünler kendilerini Auschwitz'e taşıyacak olan Alman trenlerine aktarılıyordu. Birkenau krematoryumları gazla öldürme hızına ayak uyduramıyordu, bu yüzden açık havada yakma çukurları ilave edilmek zorunda kalındı.

---

46 Bu beyan için bkz. Braham, *The Politics of Genocide*, cilt 2, s. 705.

47 Özellikle bkz. Randolph L. Braham, "The Role of the Jewish Council in Hungary: A Tentative Assessment", *Yad Vashem Studies* 10 (1974), s. 69 vd. Aynı zamanda bkz. Braham, *The Politics of Genocide*, s. 84.

48 Hem Ortodoks Yahudiler ve hem de Siyonist gençlik grupları, güvenliğe kavuşmak için ana yol olarak sınırdan kaçıyorlardı. Mart-Eylül 1944 tarihleri arasında 7.000-8.000 Yahudi Macaristan'dan Yugoslavya'ya, Slovakya'ya ve esas olarak da Romanya'ya kaçmayı başarmış olmalıdır. Bu bölgelerdeki çatışmalar kaçışlara son verdi. Bu ayrıntılar konusunda bkz. Robert Rozette, "Jewish and Hungarian Armed Resistance in Hungary", *Yad Vashem Studies* 19 (1988), s. 270. Bauer, 4.000-4.500 gibi çok daha düşük bir sayı veriyor. Bauer, *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations*, 1933-1945, s. 160.

49 Braham, *The Politics of Genocide*, s. 84.

50 Bkz. Eleanora Lappin, "The Death Marches of Hungarian Jews Through Austria in the Spring of 1945", *Yad Vashem Studies* 28 (2000), s. 203.

Frankfurt'taki Auschwitz duruşmasında SS subayı Perry Broad'ın verdiği ifadeye göre, "yeni krematoryuma giden üç hatlı demiryolu, bir tren boşaltılırken diğerinin yaklaşmasına olanak sağlıyordu. 'özel ağırlanacak' olanların oranı –'özel muamele' yerine zaman zaman kullanılan bir ifade– böylesi nakillerde daha yüksek oluyordu. ... Dört krematoryum da tam kapasite çalışıyordu. Ancak, sürekli aşırı kullanım nedeniyle fırınlar yanarak tükendi ve sadece III. Krematoryum tütmeye devam ediyordu. ... Sayıları arttırılan özel komandolar gaz odalarını boşaltmak için canla başla çalışıyorlardı. 'Beyaz çiftlik evi' yeniden kullanıma açıldı. ... 'Bunker 5' adını aldı. Son ceset gaz odasından çıkarılıp, krematoryumun arkasındaki cesetlerle kaplı avludan sürüklenerek yakma çukurlarına getirildiğinde, bir sonraki grup gazlanmak üzere salonda soyunmaya başlamış oluyordu."[51]

Fransa'dan sürülen genç Yahudi Paul Steinberg, kendi açısından bir Buna sakininin durumunu betimliyordu. Arka planda, Büyük Gün'den sonra (Normandiya Çıkarması'nın başladığı gün), ayaklanmanın hiçbir şey yapmamaya kıyasla avantajları konusunda bir tartışma vardı: Steinberg anılarını anlatırken, "Bu ilginç tartışma sürerken" diyordu "Macarlar gelmeye başladı, günde iki-üç tren dolusu geliyorlardı. ... Hemen tüm nakiller gaz odalarını boyluyordu: Erkek, kadın, çocuk. Çalışma kampları tıka basa doluydu; daha fazla işçiyle ne yapacaklarını bilmiyorlardı. ... Krematoryumlar yirmi dört saat tam güç çalışıyordu. Birkenau'da günde 3.000, daha sonra 3.500 ve geçen hafta da 4.000 ceset yaktıklarını duyduk. Gündüz ve gece gaz odalarıyla fırınlar arasındaki akışı kesintisiz devam ettirebilmek için Sonderkommando sayısını iki katına çıkarmışlar. Bacalardan çıkan alevler 10 metre yükseliyordu ve geceleri çok uzaklardan görülebiliyordu, yanan etin ağır kokusu Buna'da bile hissediliyordu."[52] Höss, açık çukurlardaki yakma işlemini kendisi anlatıyordu: "Çukurlardaki ateşin karıştırılması, fazla yağın boşaltılması ve yanan ceset yığınının sürekli alt-üst edilmesi gerekiyordu ki ateşte hava akımı sağlansın."[53]

Buna'da, Steinberg kitlesel imhaya dair bazı ayrıntıları yeni duymuştu ama bu arada I. G. Farben tesislerine Macar Yahudilerinden birkaçı gelmişti. Aralarından biri, Levi'nin unutulmaz biçimde anımsattığı Kraus idi: "O bir Macar, çok az Almanca anlıyor, tek kelime Fransızca bilmiyor. Uzun boylu ve zayıf, gözlük takıyor ve suratı tuhaf, küçük ve çarpık; güldüğü zaman

51 Broad'ın beyanının kısaltılması ve tercümesi konusunda bkz. Yay. haz. Jeremy Noakes ve Geoffrey Pridham, *Nazism, 1919-1945: A Documentary Reader*, cilt 3: *Foreign Policy, War and Racial Extermination* (Exeter, UK, 1998), s. 592.

52 Paul Steinberg, *Speak You Also: A Survivor's Reckoning* (New York, 2000), s. 97-98.

53 Rudolf Höss, *Kommandant in Auschwitz: Autobiographische Aufzeichnungen*, yay. haz. Martin Broszat (Stuttgart, 1958), s. 152.

çocuk gibi görünüyor ve genellikle gülüyor."[54] Kraus sakardı, çok çalışıyordu, iletişim kuramıyordu, kısacası Buna'da dahi yaşamını sürdürmesini sağlayacak hiçbir vasfı yoktu. Levi Kraus ile konuşurken son derece yavaş, başka dillerle karıştırılmış bir Almanca konuşuyordu; onu rahatlatmaya çalışıyordu; Kraus'un evine, ailesinin yanına dönüşüyle ilgili bir rüya uydurmuştu; Kraus bu masalsı fanteziyi sanki kısmen anlıyordu: "Bir sivil olarak Kraus kim bilir ne kadar iyi bir insandı" diye düşüncelere dalıyordu Levi. "Burada uzun süre hayatta kalamayacak, bu ilk bakışta anlaşılıyor, bu çok net. Macarca bilmediğim için üzgünüm, çünkü duygularıyla duvarları yıkarken ve içini dökerken aşina olmadığımız Macarca kelimeler yağdırıyor. ... Zavallı, aptal Kraus. Keşke doğru olmadığını bilseydi onunla ilgili gerçekte hiç rüya görmediğimi, benim için kısa bir andan başka bir şey olmadığını, içimde açlık ve çevremde soğuk ve yağmur dışında buradaki her şeyin hiçbir şey olması gibi."[55]

Sürgünlerin başlamasından kısa bir süre sonra, ülke içinde, özellikle Horthy'nin uzun süreli muhafazakâr siyasal müttefiklerinden ve en yakın danışman çevresinden gelen baskı, Alman sürgünleri konusunda işbirliğine son verilmesi yönünde bir direnç oluşturdu.[56] En azından bu konuda naibin Macaristan'ı Hitler'in pençelerinden kurtarma isteği, Başbakan Sztójay ile Nazi lider arasında 7 Haziran'da (Müttefiklerin Normandiya Çıkarması'ndan sonra) Klessheim'de gerçekleşen konuşmada dolaylı ifadesini bulacaktı.

Macar başbakanı, naibin ve ülkenin Alman müttefiklerinin yanında savaşmayı içtenlikle istedikleri konusunda güvence vererek söze başladı; ancak Macaristan'daki Alman devleti polisinin faaliyetleri ülkenin içişlerine müdahale ve egemenliğine sınır koyma izlenimi yaratabilirdi. Hitler'in daha fazla açıklamaya ihtiyacı yoktu. Geçen yıllar boyunca Yahudilere karşı adım atması konusunda naibe baskı yaptığını ama Horthy'nin maalesef bu tavsiyeye itibar etmediğini hatırlatarak yanıt verdi; sonra Macarların taraf değiştirme girişimlerini eleştirerek, güçlü Yahudi varlığının bunun sebebi olduğunu ima etti. Naip, diye devam ediyordu Hitler, ülkenin "Yahudileştirilmesinin" boyutu konusunda uyarıldı ancak Yahudilerin Macar ekonomisi üzerinde oynadıkları önemli role istinaden yapılan uyarılara kulak vermedi. Hitler daha sonra, Yahudilerin bertaraf edilmesinin şüphesiz Macarların denetimi altında yeni fırsatlar getireceğini uzun uzun açıkladı. "Ayrıca," diyordu, "Horthy Yahudilerin sırtını sıvazlıyor fakat dünya basınına bakılarak anlaşılacağı gi-

54 Primo Levi, *Survival in Auschwitz: The Nazi Assault on Humanity* (1958, yeniden basım, New York, 1996), s. 132.

55 *A.g.e.*, 134-35.

56 Braham, *The Politics of Genocide*, s. 161.

bi Yahudiler yine de ondan nefret ediyor." Sonuç açıktı: Almanlar Macarların egemenliğini sınırlamıyordu aksine Yahudilere ve Yahudi ajanlarına karşı Macaristan'ı koruyordu.

Sztójay, Horthy'nin uygulamaya koymak istediği Yahudi karşıtı yaptırımlara engel olan iç zorluklardan söz ettiğinde ve Horthy'nin yaşına da (yetmiş beş) değindiğinde Hitler hiçbir anlayış belirtisi göstermedi. Horthy, diyordu Führer, şiddetten kaçınıyor; kendisi de öyleydi, Hitler Polonya koridoru konusunda bir uzlaşı önererek savaştan sakınmaya çalışmıştı. Hitler, Sztójay'a Yahudi basınının savaş yaygarasını hatırlatıyordu ve sonra, Reichstag konuşmasında Yahudileri uyarmıştı: Söylemeye bile gerek yok, Nazi lider bir kez daha kehanetini dillendiriyordu. Ardından manidar bir biçimde ekliyordu: "Ayrıca hatırlamalıydı ki Hamburg'da 46.000 Alman kadın ve çocuk yakılarak öldürülmüştü, hiç kimse ondan dünyanın baş belasına karşı merhamet göstermesini isteyemezdi; artık eski bir Yahudi atasözüne göre hareket ediyordu: 'göze göz dişe diş.' ... Yahudi ırkı kazanacak olsa en az 30 milyon Alman imha edilir ve milyonlarcası açlıktan ölürdü."[57]

Haziran sonuna doğru uluslararası müdahale Macaristan'da devam eden sürgünlere karşı muhalefetin elini güçlendirdi: İsveç kralı, Papa, Amerika başkanı – hepsi naibe müdahale ettiler. 2 Temmuz'da Budapeşte'ye yönelik ağır Amerikan bombardımanı Roosevelt'in mesajını güçlendirdi.[58] Bu talepler karşısında boyun eğmeye hazır olan ancak hükümetinin Nazi yanlısı mensuplarına niyetini birkaç hafta boyunca kabul ettirmeyen Horthy bocaladı.[59] Nihayet, 8 Temmuz'da sürgünler resmen durduruldu. Yine de, birincisi 19 Temmuz'da Kistarcsa kampından, ikincisi 24 Temmuz'da Starvar'dan olmak üzere, Eichmann iki nakil daha gerçekleştirmeyi başardı.[60]

30 Haziran'da Veesenmayer'in gönderdiği rapora göre, Macar eyaletleri I-IV Bölgelerinden Auschwitz'e 381.661 Yahudi sürülmüştü. "V. Bölge'de (Budapeşte'yi kapsamayacak şekilde Tuna nehrinin Batı'sı) toplanma 29 Haziran'da başladı. Eş zamanlı olarak, hazırlık maksadıyla, Budapeşte'nin banliyölerinde özel operasyonlar başlatıldı. Ayrıca, siyasi Yahudiler, entelektüel Yahudiler, çok çocuklu Yahudiler ve özellikle de nitelikli Yahudi işgücü için bazı küçük çaplı özel nakiller gerçekleşmek üzere."[61] 9 Temmuz'da Macar eyaletlerinden sürgünler nihayet durduğunda, 438.000 Yahudi Auschwitz'e gönderilmiş ve bunların yaklaşık 394.000'i derhal imha edilmişti. Savaş bit-

57 Hillgruber, *Staatsmänner*, cilt 2, s. 463-64.

58 Braham, *The Politics of Genocide*, s. 161.

59 Bu haftalar boyunca Horthy'nin yaşadığı bocalama konusunda bkz. Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, 2 cilt (New York, 1981), cilt 2, s. 743 vd.

60 Bu geç sürgünlerle ilgili belge alışverişi için bkz. Jenö Lévai, *Eichmann in Hungary: Documents* (Budapeşte, 1961), s. 128 vd.

61 Nuremberg doc. NG-2263.

tiğinde, çalışmak için seçilmiş olanların çok azı hâlâ hayattaydı.[62] Budapeşte'de yaklaşık 250.000 Yahudi akıbetlerini beklemeyi sürdürüyordu.

Orta Doğu Avrupa ve Doğu (Sovyet dışı) Avrupa'da, bilindiği gibi, anti-Yahudi yönelime bir ölçüde set çekebilen önemli kurumlar kiliselerdi (nüfusun büyük çoğunluğu Katolik idi; Lüteriyen bir azınlık vardı). XII. Pius, Horthy'den Alman operasyonlarını durdurmasını isteyen liderlerle birlikte tavır aldı. Yahudiler lehine Papa'nın bu ilk müdahalesi, "Auschwitz Protokolleri" İsviçre üzerinden Vatikan'a ulaştıktan sonra, 25 Haziran 1944'te gönderildi.[63] Sürmekte olan imha faaliyeti tümüyle biliniyor olmasına rağmen bu mesaj bile net olmayan ifadelerle kaleme alınmıştı: "Bu asil ve cesur millete mensup çok sayıda insanın, milli ya da ırksal kökenleri nedeniyle uzun zamandır çektikleri ve barışçıl biçimde katlandıkları acıların kısaltılması ve hafifletilmesi için bizim etkimizi kullanmamızı isteyen, farklı kaynaklardan birçok istek aldık. Bizim, tüm insanlığı kapsayan sevgi dinimiz, sevecen kalbimiz, bu acil talepler karşısında duyarsız kalamazdı. Bu nedenle, Yüce Makamınıza başvuruyor, soylu duygularınıza sesleniyoruz. Yüce Makamınızın, birçok kadersiz insanı daha fazla acıdan ve kederden kurtarmak için her şeyi yapacağından hiç şüphemiz yok."[64] Tarihçi Randolph Braham'ın belirttiği gibi, bu koşullarda bile Pius'un mesajında "Yahudi" kelimesi geçmiyor.[65] Eklemek gerekir ki imhadan da hiç söz edilmiyor.

Görüldüğü üzere, bir papalık zorlamasının mevcut olmaması Macar Katolik hiyerarşisinin başı, Kardinal Justinian Seredi'yi, kendi iradesiyle bir adım atmak konusunda cesaretlendirmedi. Seredi Hıristiyan ilkeleri geleneğinden bir anti-Semit idi ve 1938 ve 1939 tarihli ilk iki anti-Yahudi yasa lehinde oy kullanmıştı.[66] Macaristan'daki Katolik ve Protestan kilisesi önderleri Almanya'ya sürgünün ne anlama geldiğini biliyorlardı ve bazı önemli liderlerinin (Seredi de dahil) "Auschwitz Protokollerini" aldıkları açıktı. Yine de önde gelen Hıristiyan ruhani liderler, Mart 1944'ten Temmuz 1944'e kadar, Sztójay hükümetinin politikalarına karşı açık bir tavır almaya ikna edilemediler. Hem Seredi'nin ve hem de Protestan kiliselerinin önderlerinin öncelikle yapmaya çalıştıkları, din değiştirmiş Yahudiler için muafiyet sağlamaktı ve bun-

62 Randolph L. Braham, "Hungarian Jews", *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, yay. haz. Yisrael Gutman ve Michael Berenbaum (Bloomington, 1994), s. 466.

63 Leni Yahil, *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932-1945* (New York, 1990), s. 640.

64 İlk yayınlandığı kaynak, Eugene Levai, *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry* (Zürih, 1948), s. 232.

65 Braham, *The Politics of Genocide*, s. 240.

66 Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965* (Bloomington, 2000), s. 90; Randolph L. Braham, "The Christian Churches of Hungary and the Holocaust", *Yad Vashem Studies* 29 (2001), s. 248-49.

da kısmen başarılı olmalarını sağlayan, genelde sürgünler konusunda açık bir protestodan kaçınmalarıydı.[67]

Yahudilerin bu şekilde sürülmesiyle ilgili olarak Kardinal Seredi nihayet 16 Temmuz'da, Horthy'nin sürgünleri durdurmasından bir hafta sonra okunan kısa bir dinî bildiri kaleme aldı. Bu dinî bildirinin orijinalinde –hiçbir zaman açıkça okunmadı– Seredi'nin söylediği şuydu: Yahudilerin bir kısmı "Macar ekonomik, sosyal ve ahlâki yaşamı üzerinde suç teşkil eden ve tahripkâr bir etkiye sahipti. ... [bu arada] diğerleri de din kardeşlerine bu bağlamda karşı koymadı."[68] Diğer bir deyişle, tüm Yahudiler suçluydu ve Seredi'nin yaklaşımı, Mayıs 1944'te "Yahudilere yapılanlar açıklanmamalı; şu anda Yahudilere yapılan, geçmişteki yanlış edimlerine uygun bir cezadır" görüşünü öne süren yardımcısı, Eger Başpiskoposu Gyula Czapik'in yaklaşımına çok yakındı.[69]

Budapeşte Papalık temsilcisi Monsenyör Angelo Rotta, Kutsal Makam'dan daha açık sözlüydü ve daha aktif bir protesto için Seredi'nin aklını çelmeye çalıştı; böylelikle Seredi'nin öfkesini çekti ve iki olayda, Rotta'nın müdahalesi, papanın çekimser kalması nedeniyle kardinalin yaşadığı hayal kırıklığını gözler önüne serdi. Birincisinde, 8 Haziran'da, Seredi temsilciye, "Ruhani Kutsal Makam için, bu vahşeti uygulayan Alman hükümetiyle ilişki kurmak hainceydi" diyordu.[70] İkinci olay, birleşik müdahale imkânlarının tartışılması için düzenlenen bir Hıristiyan kiliseleri temsilcileri toplantısıydı. Seredi öfke ile patlamıştı: "Eğer Papa Papalık unvanıyla bir şey yapmıyorsa sınırlı yetkilerimle ben ne yapabilirim? Allah kahretsin."[71]

Birkaç Katolik piskopos kendi bölgelerinde cesaretle konuştular fakat bunlar, Macar nüfusunun geneli üzerinde önemli bir etkisi olmayan yalnız seslerdi.

IV

Macaristan'daki olaylar dünyanın gözü önünde olağanüstü bir hızda seyrederken, bugün bile tartışmalı olan iki bağlantılı mesele ortaya çıktı: Yahudi Destek ve Kurtarma Komitesi'nin (*Vaadah* - İbranice, Komite) bazı mensuplarının Almanlarla müzakere girişimleri; Budapeşte ile Auschwitz arasındaki tren yolu hattının ya da Auschwitz ölüm tesisinin bombalanması yönünde müttefiklerin aldığı karar.

67 Braham, The Christian Churces of Hungary and the Holocaust," s. 250 vd.

68 Aktarıldığı kaynak, *a.g.e.*, s 264.

69 Phayer, *The Catholic Church*, s. 109.

70 *A.g.e.*, s. 106.

71 Aktarıldığı kaynak Braham, "The Christian Churches of Hungary and the Holocaust", s. 258-59.

Vaadah 1943 başında, Macaristan'ın başkentinde, özellikle Slovakya ve Polonya'dan Macaristan'a kaçan Yahudi mültecilere yardım için kurulmuştu. Cluj'dan Siyonist bir gazeteci olan Rudolf Kastner; siyasette ve başka konularda bir maceracı olan diğer bir Transilvanya yerlisi Joel Brand; Budapeşte'den mühendis Otto Komoly *Vaadah*'ın önde gelen kişileri olurken, yönetim kurulunda onlara diğer birkaç Macar Yahudi'si eşlik ediyordu.

1944 yılı Mart ayı sonunda ya da Nisan ayı başında Kastner ve Brand, Weissmandel'in tavsiyesiyle ve bazı SD görevlilerinin kurduğu bağlantının sonrasında, her yere yetişen Wisliceny ile Budapeşte'de görüştüler. Eichmann'ın elçisine Macar Yahudilerinin sürgününün önlenmesi karşılığında hatırı sayılır miktarda (iki milyon dolar) para teklif edildi. Ancak *Vaadah*'ın bu miktarı toplayamayacağı anlaşıldığında Eichmann, Nisan ayı ortasında ya da sonunda Brand'ı çağırdı ve çeşitli tekliflerde bulundu; sonuçta, 800.000 Macar Yahudi'sinin yaşamına karşılık, sadece Doğu Cephesi'nde kullanılmak üzere Batılı Müttefiklerin 10.000 kış şartlarına uygun kamyon vereceği değiş tokuş ortaya çıktı. SS, çok yönlü ajanlık yapan ve her anlamda sahtekâr bir tip olan ve en azından görünüşte Himmler'in adamlarının Batı'yla temas için güven duyduğu Bandi Grosz'un eşliğinde Brand'ın İstanbul'a gitmesine izin verdi.[72]

Eichmann'ın önerisi, 3 Nisan'da Veesenmayer'in Berlin'e çektiği telgrafla ilişkilendirilerek değerlendirilmelidir. Tam yetkili Reich temsilcisi, Macar başkentine yönelik Müttefik bombardımanının anti-Yahudi duyguları körüklediğini Ribbentrop'a bildirdi; öldürülen her bir Macar için yüz Yahudi'nin infazı düşüncesi hatırlatıldı. Veesenmayer bu kadar büyük ölçekli bir intikamın gerçekçi olup olmadığından emin değildi ve somut bir adım atılmadan önce, diğer bir yolun, Ribbentrop tarafından Hitler'e önerilenin, hâlâ gündemde olup olmadığını bilmek istiyordu; eğer cevap olumluysa, kitlesel infazlar söz konusu olmayacaktı: "Bay Reichsaussenminister'in Führer'e önerdiği gibi, Yahudilerin [Macar] hediye olarak Roosevelt ve Churchill'e sunulmasının hâlâ düşünülüp düşünülmediğinin tarafıma bildirilmesini rica ederim."[73]

Veesenmayer'in telgrafı, Eichmann'ın önerdiği türden bir takasın Hitler ve Ribbentrop arasında konuşulduğunu ve uygulanmasının da Hitler'in onayıyla Himmler'in adamlarına bırakıldığını, neredeyse kesin olarak göstermektedir. Elbette önemli sayıda Macar Yahudi'sinin serbest bırakılması gibi bir niyet söz konusu değildir. Sürgünlerin ve imhanın eşi görülmedik hızı ve ölçeği, bu aşamada, Almanların gerçekte neyi kastettiğinin en iyi göstergesidir. Saf Yahudi temsilcileri ile temasın arkasındaki niyet çok basittir: Eğer Müt-

72 Bu temasların ayrıntıları konusunda bkz. Bauer, *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*, s. 163 vd.

73 Krüger-Bulcke ve Lehmann, *ADAP*, Series E, cilt 7, s. 602.

tefikler Alman teklifini reddederse Macar Yahudilerinin imhasına katkı sunmayacağı kamburunu taşıyacaklardır; 1938 Evian konferansından sonra Almanlar bir kez daha ifşa edeceklerdir: "Onları hiç kimse istemiyor!" Yine de tesadüfen, Yahudi baskısına (Berlin'den göründüğü biçimiyle) bağlı olarak, Müttefikler herhangi bir pazarlığa girişir ise Stalin bu konuda bilgilendirilecekti ve Hitler'in sabırsızlıkla beklediği gibi, Büyük İttifak'ta çatlak baş gösterecekti. Grosz'un misyonunun ardındaki mantık da muhtemelen aynıydı: Eğer Batı ayrı bir müzakereyi kabul ederse Sovyetler haberdar edilecekti ve sonuç yine aynı olacaktı.[74]

Brand ve Grosz 19 Mayıs 1944'te İstanbul'a indiler. Grosz kendi farklı "misyonunu" takip ederken Brand İstanbul'daki Yishuv temsilcilerine SS önerisini aktardı. Bunu bir dizi hızla gelişen olay izledi. İstanbul'daki Yishuv elçilerinden biri olan Venia Pomeranz Alman önerisini Ben-Gurion'a iletmek üzere Kudüs'e gitti. Ben-Gurion'un bilgilendirdiği Yahudi Temsilciliği Yönetimi, genel olarak Almanlarla bir anlaşma ihtimali çok az görünse de, derhal Müttefiklerle görüşme kararı aldı. Ben-Gurion tarafından bilgilendirilen Filistin'deki Britanya Yüksek Komiseri, Yahudi Temsilciliği Yönetim Kurulu'nun Dışişleri'nden sorumlu mensubu Moshe Shertok'un Brand ile görüşmek üzere İstanbul'a gitmesini onayladı. Shertok'un seyahati ertelendiği sırada Brand Türkiye'den ayrılmak zorunda kaldı. Bu nedenle, Budapeşte'den gelen temsilci Shertok ile görüşmesini Britanyalılar tarafından gözaltında tutulduğu Aleppo'da (Suriye) 11 Haziran'da yaptı.[75] Brand Alman mesajının özünü Shertok'a da anlattı. Almanların İstanbul'daki Yahudi Temsilciliği delegelerinden biri olan Menachem Bader'i doğrudan görüşmeler yapmak üzere Budapeşte'ye –hatta Berlin'e– davet etme teklifi ile durum, en azından görünüşte, daha karmaşık bir hal aldı. Almanlar kamyonlardan vazgeçmeye ve başlangıçtaki makul miktarda finansal teklife dönmeye hazır görünüyordu. Savaş sonrası itiraflara göre Eichmann, Batı'nın ilk olumlu cevabının ardından ve Alman savaş tutsaklarına karşılık 5.000-10.000 Yahudi'yi serbest bırakmaya söz vermişti.[76]

Her ne kadar Yishuv liderliği asıl Alman hamlesinin Grosz'un misyonu olduğunu ve Brand'ın sadece bir aksesuar ve ek bir yem olduğunu kısa sürede

74 Bauer bu savlara değinmektedir ama görünen o ki, döneminde, Himmler'in samimiyetle Batı'nın ağzını aramayı düşündüğüne inanmaya eğilimlidir. Açıkça Reichsführer tarafından başlatılan çeşitli temaslara dair ikincil bulgular olsa da, Macaristan'dan sürgünlerin gidişatı ters yönde güçlü bir kanıt oluşturur. Bkz. Bauer, *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*, s. 168 vd.

75 Tuvia Frilling, *Arrows in the Dark: David Ben-Gurion, the Yishuv Leadership, and Rescue Attempts during the Holocaust* (Madison, WI, 2005), cilt 2, s. 7 vd.

76 Brand'ın savaş sonrası açıklamalarına göre, Eichmann yüz bin Yahudi'yi kurtarmayı teklif etmişti! Bkz Bauer, *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*, s. 174.

anlasa da, Eden ile Shertok ve Weissman görüşmesi yine de Londra'da gerçekleşirken, yapılan jestlerle zaman kazanılmaya ve sonuçta Macar Yahudilerinin bir kısmının kurtarılmasına çalışıldı. 15 Temmuz'da onlara Alman önerisinin reddedildiği bildirildi. 11 Temmuz'da Eden'a yazdığı mektupta bizzat Churchill Alman önerisinin ciddi olmadığı sonucuna varıyordu zira "plan çok şüpheli bir kanaldan geliyordu ve planın kendisi de çok şüpheli bir nitelik taşıyordu."[77] Bu arada Brand Aleppo'dan Kahire'ye nakledilmişti ve Britanyalıların sorgusu devam ediyordu. Bu noktada misyonu aniden sona erdi. Anlaşılan o ki 1964 yılındaki ölümünden önce Brand kendisi de misyonunun, aslında Sovyetler ile Batı arasındaki ittifakı sarsmaya yönelik bir Alman manevrası olduğu sonucuna varmıştı.[78]

Yahudi liderliği için, her ne kadar gerçekleşme şansı yok gibi de olsa, bu kurtarma girişiminin başarısızlığa uğraması ciddi bir başarısızlıktı. Yüz binlerce Macar Yahudi'yi kurtarma umudu yok olmuştu. Dahası, Ben-Gurion için hayati soru bir kez daha su yüzüne çıkmıştı: Anavatan İsrail'de Yahudi devletini kim inşa edecekti? Eylül 1944'te yaptığı açıklamada "savaş sona ermek üzere" diyordu, "ve Yahudilerin çoğu yok edildi. Herkes merak ediyor: Filistin için nereden bir halk bulacağız?" Daha ileri bir tarihte şöyle yazacaktı: "Hitler tanıdığı ve nefret ettiği Yahudi halkından daha fazlasına zarar verdi: Kuruluşunu öngöremediği Yahudi devletine de zarar verdi. Devlet kuruldu fakat onu bekleyen millete ulaşamadı."[79]

10 Temmuz'da Ribbentrop, Birleşik Devletler, İsveç ve İsviçre'nin kendi Yahudi uyruklarının Budapeşte'den anavatanlarına geri gönderilmeleri yönünde Horthy'e ilettikleri talebin Hitler tarafından kabul edildiğini Veesenmayer'e bildirdi. Ancak, şunu ekliyordu: "Bu uzlaşmayı ancak Naip tarafından geçici olarak durdurulan, Yahudilerin Reich'a sürülmesi operasyonunun derhal yeniden başlatılması ve sonunun getirilmesi koşuluyla kabul ederiz."[80] 17 Temmuz'da Dışişleri Bakanı, Hitler adına, Veesenmayer'den, şu bilgiyi naibe iletmesini istedi: "Führer, Macar hükümetine bahşedilen istisnalar dışında, Budapeşte Yahudilerine karşı yaptırımların daha fazla gecikme olmaksızın uygulanmasını bekliyor. Ancak, bu istisnalar yüzünden genel Yahudi yaptırımlarının [*Judenmassnahmen*] uygulanmasında hiçbir gecikme olmamalıdır. Aksi takdirde Führer'in kabul ettiği bu istisnalar geri alınacaktır."[81]

---

77 Martin Gilbert, *Auschwitz and the Allies* (New York, 1981), s. 227.

78 Braham, *The Politics of Genocide*, s. 208.

79 Aktarıldığı kaynak, Tom Segev, *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust* (New York, 1993), s. 113.

80 Krüger-Bulcke ve Lehmann, *ADAP, Ser. E*, cilt 3, s. 194.

81 *A.g.e.*, s. 222.

Reichsführer ise 15 Temmuz'da Macaristan'daki "Yahudi Sorunu'nu" konuşmak üzere Hitler ile görüştü ve önerilerini Hitler'e onaylattığını gösterdi.[82] Himmler birkaç gün sonra, daha önce Auschwitz'e göndermiş olduğu 450.000 Yahudi konusunda Bölge Yöneticisi Martin Mutschmann'ı yazdığı bir mektupta övüyor ve başka yerlerde –mesela Fransa'da– çıkan sorunlara rağmen Macaristan'da görevin tamamlanacağına dair söz veriyordu. "Bu güvenle" diyordu son olarak Himmler, "özellikle savaşın bu hayati noktasında, her zaman olduğu gibi, gerekli sertliğe sahibim."[83]

Açıkgöz Kastner'in Brand'ın misyonunun başarısına dair yüksek beklentileri olmasına inanmak güçtür. Durum ne olursa olsun, Wesliceny tipinde SS subaylarının –ve tüm Budapeşte grubunun– aynı zamanda, Reich için fidye operasyonları biçiminde tanımlanabilecek daha sınırlı anlaşmaları da kabul edeceğini anlamış olmalıdır. Ve böylesi operasyonlar bazı SS iştirakçileri için fazlasıyla kârlıdır. Mesela, Nisan-Haziran 1944 dönemindeki bir dizi müzakerede Kastner, daha geniş bir "değiş-tokuş anlaşması" kapsamında, Alman iyi niyetinin işareti olarak, 1.684 Yahudi'yi Budapeşte'den İsviçre'ye götürecek bir trenin yola çıkması konusunda, Wisliceny, Eichmann ve Himmler'in emrindeki (o dönemdeki görevi SS'e at temin etmekti) Kurt Becher'i ikna etmişti. Fiyat Yahudi başına bin dolardı ve son hazırlıklarla ilgili görüşmeleri yürüten Becher, bazı şanslı yolcuların çift ödeme yapmasını sağlamıştı.[84] 30 Haziran'da yola çıkan tren –beklenmedik şekilde– önce Bergen-Belsen'e yöneldi: Kastner Yahudileri, sonuçta, biri sonbahar başında ve diğeri de birkaç hafta sonra olmak üzere iki nakille İsviçre'ye vardılar. Yolcuların seçiminde Kastner yalnız olmasa da, seçici komite üzerinde belirgin bir etkisi vardı; bu durum savaş sonrasında nepotizm suçlamalarına ve iki davaya yol açtı; sonuçta, Kastner'in hayatına mal oldu.[85]

Ağustos ortasında Budapeşte'deki İsviçre delegasyonu, 600 kişilik ilk Macar Yahudi grubunun geçici olarak Bergen-Belsen'e gönderildiğini ve birkaç gün içinde İsviçre'ye varacaklarını Bern'e bildirdiğinde, polis şubesi başkanı Rothmund durumu memnuniyetle karşılamıştı ancak onun şefi Federal Konsey Üyesi Steiger tereddütlüydü.[86] ICRC'den Carl Burckhardt'a gelince,

82 Richard Breitman, "Nazi Jewish Policy in 1944", *Genocide and Rescue: The Holocaust in Hungary 1944*, yay. haz. David Cesarani (New York, 1997), s. 78.

83 Helmut Heiber, *Reichsführer! Briefe an und von Himmler* (Münih, 1970), s. 276.

84 Bauer, *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*, s. 196 vd.

85 1950'lerdeki sansasyonel dava Kastner aleyhine ciddi suçlamaları da beraberinde getirdi ve Tel Aviv'de suikasta uğramasına yol açtı. İsrail Yüksek Mahkemesi'ndeki ikinci dava ölümünden sonra itibarını iade etti. Halkın merak odağı, Kastner'in tren yolcusu listesine dâhil edeceği kişilerle ilgili seçimiydi.

86 Jean-Claude Favez ve Geneviève Billeter, *Une Mission impossible?: Le CICR, les déportations et les camps de concentration Nazis* (Lozan, İsviçre, 1988), s. 331. Bu ayrıntılar sadece orijinal Fransızca baskıda yer almaktadır.

İsviçre yetkilisi birinin 14 Ağustos 1944 tarihli raporundan anladığımıza göre o, bu beklenmedik mültecilerin İsviçre'ye girişine izin verilmesinin avantajlarını hemen gördü: "Bay Burckhardt Budapeşte delegasyonunun ilettiği bilgi karşısında pek şaşırmış görünmedi; bundan hoşnut olduğunu beyan etti. Şimdi Yahudiler için iyi bir şey yapabilmek İsviçre açısından çok olumlu bir durum. Yabancı ülkeler üzerinde olumlu bir izlenim yaratacak ve kendilerine yapılan muameleden memnun olmayan mültecilerin ve yabancı [İsviçre kampı] sakinlerinin (çoğu entelektüeldi) hikâyeleri ile ülkemize karşı gelişebilecek kırgınlıkları gidermeye de katkı yapacaktır."[87]

Bazı Yahudiler kendi imkânlarıyla Macaristan'ı terk ettiler. SS, bir Yahudi aileye ve onların Yahudi ya da Yahudi olmayan ortaklarına ait Manfred Weiss sanayi imparatorluğunu devralmanın pazarlıklarını yapıyordu. Savaş gereçleri ve takım tezgâhları firmalarını ele geçirerek, Himmler ve Pohl, seçkin bir Alman sanayi bütünü yaratmayı umuyorlardı. Bu özel gasp konusunda Hitler'i ikna etmek zor olmadı. Budapeşte'deki aracı Becher, bir kez daha kazancın hatırı sayılır bir oranını aldı. Karşılık olarak ilgili Yahudi ailelerin elli mensubunun SS'in yardımıyla İsviçre, Portekiz ve İspanya'ya gitmelerine izin verildi – hatta önceden uzlaşılan miktarda paraların bir kısmı da ödendi.[88]

Aynı aylarda, çok farklı türden diğer bir kurtarma projesi de başarısızlığa uğradı: Macaristan'dan Auschwitz'e giden demiryolu hattının ve mümkün olursa Auschwitz-Birkenau imha tesislerinin müttefikler tarafından bombalanması.

25 Mayıs 1944'te, Bern'deki Savaş Mültecileri Kurulu'nun [WRB] son derece yetenekli ve istekli temsilcisi Roswell McClelland, İsviçre'deki Amerikan Ortodoks Rabbiler Birliği temsilcisi Isaac Sternbuch'tan aldığı bir mesajı Washington'a iletti; mesajın adresi, New York Ortodoks Rabbiler Birliği idi: "Slovakya'dan aldığımız malumata göre," diyordu Sternbuch, "iki şehrin bombalanması isteniyor. Askerî sevkiyatın geçiş yolu olan Kosice ve Kosice üzerinden gelen sürgünlerin buluşma noktası olan Presov, ayrıca iki şehir arasında bulunan ve yirmi yedi metrelik kısa bir köprünün de yer aldığı demiryolu hattı. Bu, Macaristan'dan Polonya'ya ulaşan tek kısa yol. Doğu'ya giden diğer tüm kısa yollar sadece Macaristan'da kullanılabilir, Savaş alanı haline gelmiş olan Polonya'da değil. Yeniden inşayı engellemek için kısa aralıklarla bombalamanın tekrarı gerekmektedir. Geriye

87 *A.g.e.*, s. 332.

88 Bu iyi bilinen anlaşma konusunda özellikle bkz. Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, 3 cilt (New Haven, CT, 2003), cilt 2, s. 886-87.

Avusturya üzerinden çok uzun tek bir yol kalmaktadır ki kullanımı neredeyse imkânsızdır."[89]

Sternbuch'un Slovakya'dan aldığı bilginin kaynağı "İşgücü Grubu" idi. 1944 Mayıs ayına rastlayan bir günde Weissmandel tarafından gönderilen ilk mektubun alındığı teyit edilmediğinden 31 Mayıs'ta Slovak rabbi talebini bir kez daha yineledi ve bir kez daha sürgünlerle ilgili ayrıntılar verdi: Bu ayrıntılar son derece kesindi, tıpkı ölüm tesisleriyle ilgili betimlemeler (muhtemelen Vrba-Wetzler raporuna dayanıyordu) gibi. Weissmandel'in mektubu acı yüklü bir yakarışla son buluyordu: "Artık soruyoruz: Nasıl yiyor, uyuyor ve yaşıyorsunuz? Kendi halkımızın elindeki imkânlarla ve en hızlı bir şekilde bize yardım etmek için elinizden geleni yapmazsanız kendinizi ne kadar suçlu hissedeceksiniz? ... Tanrı aşkına, bir şeyler yapın ve çabuk olun."[90]

Washington'daki Yahudi örgütler ve WRB, Sternbuch'un mektubunu almalarının ardından, Haziran ayı sonunda yoğun istişare ve temaslar gerçekleştirdiler. Pehle mesajı savaş bakanlığı müsteşarı John J. McCloy'a iletti ancak bazı çekinceleri vardı: "Bugün, Agudas Israel'in önerisiyle, Macaristan'dan Polonya'ya Yahudi sürgünleri için kullanılan Kosice-Presov tren yolu hattının bombalanması hazırlıklarının yapılması konusunda Müsteşar McCloy ile görüştüm. Ne tür araştırmaları Savaş Bakanlığı'nın üstlenebileceğini öğrenmek üzere konuyu açtığımı fakat konuyla ilgili bazı şüphelerim olduğunu McCloy'a söyledim: sıralayacak olursak, (1) bu amaçla askerî uçak ve personelin kullanılmasının uygunluğu; (2) işe yarayacak kadar uzun bir süre demiryolunun kullanılamaz halde tutulmasının zorluğu ve (3) demiryolunun belli bir süre kullanılamaz tutulduğunu varsaysak bile, bunu Macar Yahudilerine yararı. En azından bu noktada, Savaş Bakanlığı'ndan konunun uygun biçimde araştırılması dışında bir adım atmasını beklemediğimi açık biçimde Bay McCloy'a ifade ettim. McCloy benim düşüncemi anladı ve konuyu araştıracağını söyledi."[91]

Birkaç gün sonra, Dünya Yahudi Kongresi Kurtarma Şubesi Başkanı Leon Kubowitski Pehle'ye bir mektup yazdı ve bu kez önerdiği Macaristan'dan Auschwitz'e giden demiryolu hattının bombalanması değil, bunun yerine, Sovyet paraşütçülerinin ve Polonya yer altı birimlerinin ölüm tesislerini tahrip etmesiydi. Tesislerin havadan bombalanması düşüncesi, aynı zamanda diğer bir Yahudi temsilcisi Benjamin Akzin'den de geldi.[92]

4 Temmuz 1944'te Pehle'ye yazdığı mektupta McCloy bu proje ve istek sa-

89 Aktarıldığı kaynak, yay. haz. Neufeld ve Berenbaum,*The Bombing of Auschwitz: Should the Allies Have Attempted It?*, s. 250.

90 Weissmandel'in mektubunu alıntılayan kaynak, Lucy S. Dawidowicz, *A Holocaust Reader* (New York, 1976), s. 321 vd.

91 Yay. haz. Neufeld ve Berenbaum, *The Bombing of Auschwitz: Should the Allies Have Attempted It?*, s. 256.

92 *A.g.e.* s. 258-59.

ğanağını reddetti: "İsviçre-Bern'deki temsilcinizin, Macar Yahudilerinin naklini engellemek üzere Macaristan-Polonya arasındaki demiryolu hattının belirli bölümlerinin bombalanmasını öneren telgrafını içeren 29 Haziran tarihli mektubunuza cevaben yazıyorum. Savaş Bakanlığı'nın düşüncesi önerilen hava operasyonunun icra edilemez olduğudur. Uygulanabilmesinin tek yolu, şu anda çok önemli operasyonlar yürüten kuvvetlerimizin başarısı için vazgeçilmez olan hava desteğinin kaydırılmasıdır ve ne olursa olsun yararının da şüpheli olması nedeniyle gerçekçi bir proje değildir. Savaş Bakanlığı, önerilen operasyonun ardındaki insani duyguları takdir etse de yukarıda değinilen gerekçelerle önerilen operasyon onaylanamaz."[93]

Bu arada Shertok ve Weizmann, Brand'ın misyonu konusunda Britanya hükümetini ikna etmede başarısızlığa uğradıkları halde, şimdi de bombalama için istekte bulunuyorlardı. Churchill kısa süreli bir ilgi gösterdi ve bazı eylemlerden yana gözüktü ancak Temmuz ortasında Londra da Washington kadar olumsuz yaklaşıyordu. 15 Temmuz 1944'te Havacılık Bakanı Sir Archibald Sinclair'den aldığı ret mektubunun üzerine Eden el yazısıyla şu notu düştü: "Hiç yardımcı olmayan nitelikte bir mektup. Bu konuda Bakanlık ne yapılacağını düşünmek zorunda. Sanırım zamanı gelince sorumluluğu şu ateşli Siyonist'e yıkmamız gerekecek, diğer bir deyişle, Sir A. Sinclair'e iletiğimizi Weizmann'a söylemeliyiz ve onunla görüşmesinin iyi olacağı konusunda öneride bulunmalıyız. AE, 16 Temmuz."[94]

Macar Yahudilerinin imhasını denetlemek üzere Höss Auschwitz'e geri çağırıldı. Bu görevi kusursuz yerine getirdiği için birinci ve ikinci sınıf Savaş Liyakat Haçı'yla ödüllendirildi. 29 Temmuz'da Berlin'e döndü.[95]

V

1944 Temmuz'u sonunda Kızıl Ordu Majdanek'i kurtardı. Almanlar telaş içinde kaçarken gaz odalarını ve cinai faaliyetlerinin diğer izlerini yok etmeyi başaramadılar: Kısa süre sonra, ölüm tesislerinin, kurbanlara ait eşyaların, gözlük, saç ya da protez uzuv yığınlarının fotoğrafları tüm dünya gazetelerinde boy gösterdi.

Bu durumda, Almanlar için suçlarıyla ilgili izlerin silinmesi birincil öncelik oldu. 13 Temmuz'da Polonyalı Doktor Klukowski şöyle yazdı: "Son günlerde, Almanların katledilen Yahudilerin mezarlarını açmayı, cesetleri çıkarmayı ve yakmayı planladıkları söylentisi dolaşıyor. Yahudi mezarlığında tu-

93 *A.g.e.*

94 Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, s. 285.

95 Sybille Steinbacher, *Auschwitz: A History* (Londra, 2005), s. 109.

haf şeyler oluyor. Hiç kimsenin girmesine izin verilmiyor. Mezarlığın çevresi silahlı askerî muhafızlar tarafından çevrilmiş durumda. Girenlerin vurulacağını ifade eden uyarı ilanları asılmış. Çok sayıda araba ve kamyon gelip gidiyor. Zamość'tan büyük bir grup mahkûm getirildi. Mezarlık bölümlere ayrıldı; sonra Almanlar tentelerle kaplanmış çitler kurdular, dolayısıyla ne olduğunu kimse göremiyor."[96] 14 Temmuz'da devam ediyordu: "Almanların Rotunda'da yakmak üzere Yahudi cesetlerini çıkardıklarını öğrendik. Hiçbir ceset mezarlıkta yakılmadı."[97]

Ertesi gün Klukowski aynı konuyu bir kez daha ele alıyordu: "Zaman zaman, rüzgâr sert estiğinde, Yahudi mezarlığından çürümüş ceset kokusu geliyor."[98] Bir gün sonra Almanlar gitti: "Bugün saat 10.00 gibi Almanlar mezarlıktaki işlerini tamamladılar ve gittiler. Tüm yollar açık. Kilise de açık. Almanlar çok fazla kazı yaptı; bir şeyler taşıdılar fakat birkaç gün içinde fazlasıyla bozulmuş binlerce cesedi taşımış olmaları imkânsız."[99] Aslında meselenin özü de buradaydı: Almanlar, cesetlerini taşıyıp yakamayacakları kadar çok Yahudi öldürmüşlerdi.

26 Temmuz'da Ruslar Szczebrzeszyn'e girdi.

23 Ağustos'ta Antonescu rejimi çöktü ve otuz birinde Sovyet Ordusu Bükreş'i işgal etti. Birkaç gün sonra sıra Bulgaristan'a geldi. Doğu ve Güneydoğu Avrupa'daki dramatik ayaklanmalar arasında, Polonya'daki olaylar iç karartıcı bir trajediye dönüştü. 1 Ağustos'ta, Sovyet güçlerinin Varşova civarında Vistula'nın Doğu kıyısına varmasının ardından, Home Army şehirde bir ayaklanma başlattı. Direnişçiler ve Alman destek kuvvetleri arasında şiddetli bir sokak savaşı başlarken, Sovyet birlikleri başlangıçta müdahale edemedi ve daha sonra da etkin bir müdahalede bulunmamayı seçti. 2 Ekim'de geriye kalan Polonya kuvvetleri nihayet teslim olurken başkentleri de harabeye dönmüştü. Kısa süre sonra Sovyet birlikleri Varşova'yı işgal etti. Başlangıçta, Rokossovski'nin birlikleri Alman karşı-saldırılarıyla Vistula boyunca geri püskürtüldü, daha sonraları Stalin, Polonya'ya dayatmak istediği komünizme karşı milliyetçi bir muhalefetin oluşturacağı sorunu kendi yöntemleriyle çözecekti: Almanların onları ezmesine izin verdi.[100]

---

96 Zygmunt Klukowski, *Diary from the Years of Occupation, 1939-1944*, yay. haz. Andrew Klukowski ve Helen Klukowski May (Urbana, IL, 1993), s. 344-45.

97 *A.g.e.*, s. 345.

98 *A.g.e.*

99 *A.g.e.*, s. 346.

100 Polonya ayaklanmasının güçlü bir değerlendirmesi olarak bkz. Norman Davies, *Rising '44: The Battle for Warsaw* (Londra, 2003); Doğu'nun ve Batı'nın sorumluluğu konusunun dengeli bir ele alınışı olarak bkz. Max Hastings, *Armageddon: The Battle for Germany, 1944-1945* (Londra, 2004), s. 99 vd.

Mart 1944'te Emmanuel Ringelblum ve oğlu, Polonya ayaklanmasından önce yakalandılar ve öldürüldüler. Şehrin Ari kısmında saklanma imkânı bulmuş birçok diğer Yahudi, mesela Calel Perechodnik, Varşova savaşı sırasında yok edildiler.

5 Mayıs 1944'te, isimsiz bir günlük yazarı Lodz gettosundaki yaşamını, Fransız yazar François Coppée'nin *Les Vrais Riches* [*Gerçek Zengin*] romanının sayfa boşluklarına yazmaya başladı. Bir ergen olan günlük yazarı, (bazı yorumlarını on iki yaşındaki kız kardeşi anlamasın diye) zaman zaman İngilizce yazıyordu ancak Lehçe, İbranice ve esas olarak da Yiddish yazıyordu. Hâlâ gettoda yaşamını sürdürmekte olan ve Wehrmacht için çalışan 77.000 Yahudi için gündelik yaşama hükmeden tek bir büyük saplantı vardı: Yiyecek. Genç günlükçünün 5 Mayıs 1944'te yazdığı ilk günlük notunda İngilizceyi seçmesi için iyi bir nedeni vardı:

> "Bu hafta yaptığım bir şey insanlıktan ne kadar uzaklaştığımızı gösteriyor – ekmeğimi üç gün içinde bitirdim, yani Pazar günü, yenisi için gelecek Pazar gününe kadar beklemek zorundayım. Fena halde açtım. Sadece, üç küçük patates ve yirmi gram çiçek [metinde flower/çiçek kullanılmış, muhtemelen flavour/çeşni niyetine – ç.n.] içeren [fabrika] çorbası beklentisiyle yaşıyorum. Pazar sabahı oldukça keyifsiz olarak yatağımda uzanıyordum ve sevgili kız kardeşimin ekmeğinin yarısı orada duruyordu. ... Şeytana uydum ve hepsini yedim. ... Üzerime korkunç bir vicdan azabı çöktü ve küçük kardeşimin önümüzdeki birkaç gün boyunca ne yiyeceği ile ilgili daha da beter bir kaygı. Sefil çaresiz bir suçlu gibi hissediyordum. ... Herkese, sözde düşüncesiz ve acımasız bir hırsız tarafından çalındığını söyledim ve durumu kurtarmak için hayali hırsıza beddualar ve tehditler yağdırmak zorunda kaldım: 'Ona rastlasam kendi ellerimle asardım.'"[101]

İsimsiz günlükçünün yazmaya başladığı günlerde gettonun sonu da geldi. Himmler'in, Greiser tarafından yorumlanan kararı doğrultusunda, önceki bölümde gördüğümüz gibi, getto nüfusunun imhasına yeniden başlandı. 13 Haziran-14 Temmuz 1944 tarihleri arasında 7.000'den fazla Yahudi Chelmno'ya sürüldü.[102] Ancak bir ay içinde ölüm sitesi boşaltılmak zorunda kalındı zira Kızıl Ordu yaklaşıyordu: Majdanek'teki fiyasko burada tekrar edilmedi. 28 Temmuz'da Rosenfeld'in de not düştüğü gibi, sürgünlerdeki geçici duraklama gettoda umut ve neşe yarattı: "Ya kıyametle karşı karşıyayız ya

101 İsimsiz günlük yazarının seçilerek alıntılandığı kaynak, Alexandra Zapruder, *Salvaged Pages. Young Writers' Diaries of the Holocaust* (New Haven, 2002), s. 368-96.

102 Yay. haz. Lucjan Dobroszycki, *The Chronicle of the Lódz Ghetto, 1941-1944* (New Haven, 1984), s. lxii. Chelmno'yu, Nisan 1944'te Sonderkommando Bothmann yeniden faaliyete geçirmişti.

da kurtuluşla. Daha özgürce nefes almaya başladık bile. İnsanlar birbirlerine, 'birbirimizi anlıyoruz değil mi?' der gibi bakıyorlar. ... Buna inanmak istemeyen ve yıllardır özledikleri ve bekledikleri bu durumdan şüphe duyan çok sayıda karamsar ve kılı kırk yaran insan var. Onlara söylenen şu: 'Bu bir gün olacaktı. Bugün o gün ve siz inanmak istemiyorsunuz.' İfadesiz gözlerle boşluğa bakıyorlar ve yeniden karamsarlıklarının hazzına dönüyorlar. Bunca çile ve terörün ardından, bunca hayal kırıklığından sonra, hayali bir sevince kapılmak istememeleri hiç de şaşırtıcı değil. ... Ve eğer kurtuluş günü nihayet kapıda belirecekse, yeni bir hayal kırıklığı yaşamaktansa sürprizle karşılaşmak daha iyi. İnsanın doğası böyle, 1944 Temmuz ayı sonunda Litzmannstadt Gettosu'nda insanların yaklaşımı böyle."[103] Bu Rosenfeld'in son günlük notuydu.

2 Ağustos'ta Almanlar gettonun "taşınacağını" duyurdular. 3 Ağustos'tan başlamak üzere her gün 5.000 Yahudi tren istasyonunda toplanacaktı. Nüfusun, başlangıçta tepki vermekte yavaş davranan bir kısmı, Biebow'un aklını kullanması ve onlara güven vermesiyle bir kez daha aldatıldılar: "Gettonun taşınması soğukkanlılıkla, düzen içinde ve iyilikle gerçekleşmeli. ... En iyiye ulaşmak için elimizden gelenin en fazlasını yapmaya devam etmeye ve gettonun taşınmasıyla sizlerin hayatlarını kurtarmaya söz veriyorum. ... Biliyorum, yaşamak ve doymak istiyorsunuz ve buna kavuşacaksınız. ... Mantıklı olmazsanız getto yönetimi istifa edecek ve zorlayıcı yaptırımlar uygulanacak. ... Tren vagonlarında yeterli yer var, yeterince araç tahsis edildi. Ailelerinizi alıp gelin, kaplarınızı, bardak ve tabaklarınızı alıp gelin; biz Almanya'da bunlara sahip değiliz zira her şey bombardıman kurbanlarına dağıtıldı."[104]

Rosenfeld'in son günlük notu umut dolu iken, isimsiz ergenin 3 Ağustos tarihli son notu [İngilizce yazılmıştı] bambaşka bir tondaydı. O günlerde, bir Yahudi günlüğünde yer alan, belki de en sakınımsız anti-Alman nefret ifadesiydi; aynı zamanda, Yahudi uysallığına karşı bir öfke patlaması, halkına karşı yoğun bir şefkat ve Tanrı'ya meydan okumaydı. Biebow'un söylediklerini ("Alman Reich'ının kazanabilmesi için, Führer her bir işçiden yararlanılmasını emretti") aktarmasının ardından günlük yazarı şu yorumu yapıyordu: "Tabii ki! Almanlarla aynı gökyüzü altında yaşamak –en alt seviyede kölelik hayatı olsa da– için sahip olduğumuz yegâne hak onların zaferi için çalışma ayrıcalığı, çok çalışma! ve hiçbir şey yememe. Gerçekten, insanlık dışı acımasızlıkları herhangi bir zihinsel tahayyülün ötesinde bir iğrençlik taşıyor. Kalabalığa, Reich için içtenlikle çalışmaya hazır mısınız diye sordu ve herkes 'Jawohl!' diye cevap verdi – böyle bir durumun rezilliği-

103 Oskar Rosenfeld, *In the Beginning Was the Ghetto: Notebooks from Lódz*, yay. haz. Hanno Loewy (Evanston, IL, 2002), s. 281.

104 *A.g.e.*, s. 312.

ni düşündüm. Almanlar ne tür insanlar ki bizi böyle, 'Jawohl!' diyen aşağılık, yaltaklanan yaratıklara dönüştürmeyi başardılar. Hayat buna değer mi? 80 milyon Alman'ın olduğu bir dünyada yaşamamak daha iyi değil mi? Ya da, Almanlarla aynı dünyada yaşamak bir utanç değil mi? ... Hastalarımıza ne yapacaklar? Yaşlılarımıza? Gençlerimize? Tanrım, insanlığı yok etmesi için neden Almanları yarattın?" Tarih belirtilmemiş bir günlük notuyla şöyle devam ediyordu: "Allah'ım, neden senin tarafsız olduğunu söylemelerine izin veriyorsun? Bizi yok edenleri, tüm gazabınla cezalandırmayacak mısın? Biz günahkârız ve onlar da haklı mı? Gerçek bu mu? Elbette bunun doğru olmadığını bilecek kadar anlayışlısın, biz günahkâr değiliz onlar da Mesih değil!"[105]

Bazı getto sakinleri saklanmaya çalıştılar. Yahudi polisi durumla başa çıkamayınca gettoya şehrin Alman polisi ve itfaiye birimleri girdi ve sayıları hızla azalan Yahudileri dışarı sürükledi. 28 Ağustos'ta gettonun sonu geldi. Rumkowski, karısı, evlatlık aldıkları oğulları, kardeşi ve karısı o gün Auschwitz-Birkenau'ya giden son nakilde idiler.[106] Ne Rumkowski ne de ailesinin herhangi bir ferdi kurtulabildi.

"Kronik"te yer alan 30 Temmuz 1944 tarihli son girişte alışılageldiği üzere hava durumu, yaşam istatistikleri ("Ölüm: bir; Doğum: yok") ve getto sakinlerinin sayısı (68.561) ve ardından da "günün haberleri" yer alıyordu: "Bugün Pazar, son derece sakin geçti. Başkan çeşitli toplantılar düzenledi. Genel olarak getto huzurlu ve düzenli. Şimdi Langiewnicka Caddesi farklı bir görünüme sahip. Trafik olağanüstü hareketli. Savaşın adım adım Litzmannstadt'a yaklaştığı hissediliyor. Getto sakinleri merakla gelip geçen çeşitli nakliyat arabalarını izliyor zira onlar için önemli soru değişmiyor: Yiyecek ne var?"

Ardından, patates, beyaz lahana ve yer lahanasının geldiği haberi yer alıyor: "Eğer yarın, Pazartesi günü un gelmezse, o zaman durum hayli kritik hale gelecek. Söylendiğine göre un stokları iki ya da en fazla üç gün yetecek." Bulaşıcı hastalık vakası rapor edilmemiş. Rapor edilen tek ölümün sebebi intihar.[107] Zelkowicz ve Rosenfeld'in de aralarında bulunduğu Kronik yazarları Auschwitz'e sürüldüler ve katledildiler. Ocak 1945'te Kızıl Ordu şehri işgal ettiği sırada sadece 877 getto Yahudi'si hayatta kalmıştı.

Polonya kurtarıldı. Aylar ve yıllar geçtikçe Ari görünerek gizlenen bazı Polonya Yahudileri ortaya çıkmaya başladı; 1939'da Sovyet işgal bölgesine kaçan ve oradan Sovyet topraklarına tahliye edilen daha büyük sayıda Yahudi geri döndü. 1939'da Polonya'da yaşayan 3,3 milyon Yahudi'den yaklaşık

105 Aktarıldığı kaynak Zapruder, *Salvaged Pages*, s. 393-94.

106 Önsöz, Dobroszycki, *The Chronicle*, s. lxv.

107 *A.g.e.*

300.000'i savaştan sağ çıkmayı başardı; bunların arasında Polonya topraklarında saklanarak hayatta kalmayı başaranların sayısı en fazla 40.000'di.[108]

Kızıl Ordu 1944 Temmuz ayı başında Litvanya'nın doğu sınırına vardığında, Alman işgali altındaki Baltık ülkelerinde, çoğu Kovno ve Shavli gettolarında ve Estonya çalışma kamplarında olmak üzere hâlâ hayatta olan 33.000 Yahudi vardı. Daha önce gördüğümüz gibi, 14-15 Temmuz'da Kovno gettosu kapatıldı: Yaklaşık 2.000 getto sakini bulundukları yerde katledildi ve 7-8 bini de Almanya'daki kamplara gönderildi.[109] 15-22 Temmuz tarihleri arasında yaklaşık 8.000 Yahudi Shavli'den Danzig yakınlarındaki Stutthof kampına sürüldüler.[110]

Kalmanowitch 1943 sonundan önce Estonya'daki Narva köle işgücü kampında öldü. Bu sırada Kruk, Estonya'nın ana köle işgücü kampı Klooga'da kalıyordu. Vilna'ya kıyasla daha düzensiz de olsa kayıt tutmayı sürdürüyordu. 1944 Ağustos ayı sonunda, bir kez daha nakledilerek komşu Lagedi'ye gitti. 29 Ağustos'ta, "şimdiye kadar doğrudan toprakta uyudum" diye yazıyordu. "Bugün kendime yatacak bir yer yaptım, barakanın deliklerini tıkadım – Lagedi için bir kazanç. ... Mümkün olursa yazmaya devam edeceğim."[111] Birkaç gün boyunca öyle de yaptı. 5 Eylül notunda, "Pazar günü biraz gerilim yaşadık" diyordu. "Şef kasap geldi, şef doktor. Ama her şey olduğu gibi kaldı. Bugün yine biraz endişe. Kumandan buraya geldi, nam-ı diğer Viavarchik, nam-ı diğer Sortovshchik" [Seçici].[112] Ve 8 Eylül'de: "Yine heyecan yaşadık: Viavarchik, Dr. Botmann buradaydı, Schwartzer'le beraber, herkesin dediği gibi 'tüm kasap dükkânı.' Korkunç bir şeylerin yaklaştığından herkes emin, en iyi ihtimal Almanya'ya nakil. Sonuç sıfır – yerimizde kaldık. Çamaşır, giysi, vs. gönderilmesi talimatı verdi, anlaşılan kalıyoruz. Böylece zaman kazandık."[113]

Kruk'un günlüğündeki son notun tarihi 17 Eylül 1944. Yazdıklarını tanıklar huzurunda gizleyişini kaydetmiş: "Bugün Roş Aşana arifesi, Estonya'ya gelişimizden bir yıl sonra, elyazmalarımı Lagedi'de gömüyorum, muhafızla-

108 İstatistikler için bkz. Antony Polonsky, "Beyond Condemnation, Apologetics and Apologies: On the Complexity of Polish Behaviour Towards the Jews During the Second World War", yay. haz. David Cesarani, *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*, 6 cilt (New York, 2004), s. 31.

109 Ayrıntılar ve sayılar konusunda öncelikle bkz. Dov Levin, "July 1944 - The Crucial Months for the Remnants of Lithuanian Jewry", *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*, yay. haz. Michael Marrus (Westport, CT, 1989), s. 447 vd.

110 *A.g.e.*, s. 458-59.

111 Herman Kruk, *The Last Days of the Jarusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939-1944*, yay. haz. Benjamin Harshav (New Haven, CT, 2002), s. 703.

112 *A.g.e.*

113 *A.g.e.*, s. 704.

rın binasının tam karşısında Bayan Shulma'nın barakasına. Gömme sırasında altı kişi var. Komşularımla [Almanlar] bir arada var olmam zor."[114]

Kruk'un günlüğünün İngilizcesinin editörü Benjamin Harshav'a göre "Ertesi gün, Herman Kruk da dahil Klooga ve Lagedi'nin tüm Yahudileri aceleyle imha edildi. Kamp sakinlerine kütükleri taşımaları ve katmanlar hâlinde yaymaları emredildi, daha sonra soyunmaya ve kütüklerin üzerine çıplak olarak yatmaya zorlandılar. Orada enselerinden vurularak öldürüldüler. Her bir katman diğerinin üzerine konuldu ve tüm yığın yakıldı. Ertesi sabah Kızıl Ordu birimleri bölgeye ulaştı. Kruk'un son günlük notunda sözünü ettiği altı tanıktan biri hayatta kaldı. Lagedi'ye döndü, günlüğü çıkardı ve Vilna'ya getirdi."[115]

VI

1944 yazında Almanya tüm cephelerde müttefik askerî baskısı altında sarsılırken, Reich'ın içinde de çok önemli bir olay yaşandı: Hitler'in hayatına kastedildi.

Daha önce rejime ve liderine sorgusuz ve ateşli bir bağlılık göstermiş olan görevlilerden giderek daha fazlası, 1944 yılında, Nazi lideri öldürmek ve Almanya'yı daha büyük bir felaketten korumak için fikir birliği yapmış küçük ve kararlı bir Nazi muhalifi grubunu desteklemeye hazırdı. Her ne kadar daha önceki birkaç girişim başarısız olsa da, Claus von Stauffenberg tarafından 20 Temmuz 1944'te uygulanmak üzere titizlikle hazırlanan suikast planı kusursuz gibiydi. Ama tamamıyla şanssızlık eseri olarak, bir kez daha komplo başarısızlığa uğradı. Bu durum, ardından korkunç bir misilleme dalgası getirdi. İzleyen aylar boyunca ve savaşın son haftalarına kadar durmayan misillemeler sadece asıl komploculara değil, bu tarih boyunca karşılaştığımız tüm muhalif grup ve kişilere karşıydı: Moltke infaz edildi, Hessel, Goerdeler, Bonhoeffer, Oster, Canaris ve onlarla birlikte binlercesi infaz edildi.

Alman tarihi için 20 Temmuz 1944 kadar destansı ve önemli diğer bir gelişme ise, Alman nüfusunun çoğunun, tüm Wehrmacht'ın ve parti ve örgütünün, bu hayati noktada –ve 1945'te de devam ederek– Hitler'e ve rejimine karşı gecikmeksizin sergiledikleri sarsılmaz bağlılıktı. Hatta anlaşılan, Hitler'in canına kastedilmesi, tarihçi Stephan G. Fritz'in sözleriyle, "daha fazla *Landser*'i [asker] ona bağladı. PB öfkeyle yazıyordu: "Tanrı'ya şükür kader Führer'imizin Avrupa'yı kurtarma görevine devam etmesine izin verdi ve bizim artık en kutsal görevimiz ona daha sıkı bağlanarak, birkaç suçlunun tüm

114 *A.g.e.*

115 *A.g.e.*, s. 705.

ulusun iyiliğini gözetmeden yaptıklarını telafi etmek." Üsteğmen KN'ye göre bu "tarifsiz derecede trajik zira düşman milletler, daha önce muhtemelen yekvücut bir dayanışma varsayarken artık bölünmüşlüğün belirtilerini görecekler." Üsteğmen HMW, "bu haydutlar, milyonların hayatını vermeye hazır olduğu şeyi yok etmeye çalıştılar" diyordu. "Kasım 1918'in tekrar edilemeyeceğini bilmek güzel bir duygu."[116]

Yahudiler asla uzun süre gözden uzak kalamazdı. 8 Ağustos'ta Çavuş E. şöyle saldırıyordu: "Bu kahrolası hainlerin yaptığı tahribatı kısa sürede düzelteceğimizden tamamıyla eminiz; böylelikle en büyük zorluklar arkamızda kalacak, bunun anlamı: son hızla zafere ulaşmak! Bu domuzların en son anda bizi nasıl her şeyden yoksun bırakmaya çalıştığını görüyorsunuz. Tüm bu haydutların mason olduğunu biliyoruz ve dolayısıyla da uluslararası Yahudilikle işbirliği yapıyorlar, daha doğrusu onların boyunduruğu altındalar. Bu suçlulara karşı yapılan operasyonun bir parçası olamadığıma üzülüyorum. Silahımdan tüten dumanı görmek büyük bir zevk olurdu."[117]

Komplocularla Yahudilerin bu şekilde özdeşleştirilmelerindeki trajik ironi, sıklıkla tekrar edildiği gibi, bu muhafazakâr rejim muhaliflerinin bizzat kendilerinin belirli derecelerde anti-Semit olmalarından kaynaklanıyordu. Bu durum, siyasal ve ideolojik görüşleri konusunda Gestapo tarafından sorgulandıkları sırada bir kez daha doğrulandı. Sorgularla ilgili raporlar ("Kaltenbrunner Raporları") RSHA başkanı tarafından Bormann'a gönderildi. 16 Ekim 1944 tarihli rapor kapsamlı olarak Yahudi Sorunu üstünde duruyordu.

Prusya eski Maliye Bakanı Popitz (Moltke ve Preysing'in arkadaşı) şöyle diyordu: "Sistem dönemindeki (Weimar) koşulları çok iyi bilen biri olarak, Yahudi meselesi konusunda benim yaklaşımım devlet hayatından ve ekonomiden yok olmaları gerektiğidir. Ancak *yöntemlere* gelirsek, özellikle diplomatik gerekliliklerin ışığında, sürekli olarak daha kademeli bir yaklaşımı savundum." Popitz, sorgulama süresince aynı görüşü daha kapsamlı bir biçimde yeniden vurguladı. Raporda daha sonra şu vurgu yapılıyordu: "Sorgulanan birçok diğer kişi de aynı görüşleri ifade ettiler. Mesela Kont Yorck von Wartenburg Yahudilere karşı uygulanan ve hukuk ve adalet sınırlarını aşan imha uygulamalarının kendisini Nasyonal Sosyalizm'den kopardığını ifade etti. Kont Lehndorff, 'Yahudilere düşmanlık beslediğini ancak yine de Nasyonal Sosyalist ırk anlayışını, özellikle de *fiili uygulanışını* onaylamadığını' beyan etti. Kont Alexander von Stauffenberger (Alexander ve Berthold von

116 Stephen G. Fritz, "'We are Trying to Change the Face of the World': Ideology and Motivation in the Wehrmacht on the Eastern Front: The View from Below", *Journal of the Military History* 60, A (Ekim, 1996) .

117 Yay. haz. Walter Manoschek, *"Es gibt nur eines für das Judentum - Vernichtung": Das Judenbild in deutschen Soldatenbriefen 1939-1944* (Hamburg, 1997), s. 73.

Stauffenberger, Claus'un kardeşleriydi), 'toplum içinde daha az huzursuzluk yaratması için Yahudi Sorunu *daha az aşırılığa kaçan* bir tarzda ele alınmalıydı görüşündeyim' dedi. Kont Berthold von Stauffenberger de benzer bir çizgideydi: 'O ve erkek kardeşi Nasyonal Sosyalizm'in ırk ilkesini temelde benimsiyor ancak *abartıldığını* ve *aşırıya kaçtığını* düşünüyorlar.'"

Kaltenbrunner Raporu'nun sonraki bir bölümünde Goerdeler'in raporu "Hedef"ten alıntı yapılıyordu: "*Yahudilere yapılan zulüm* en *insanlık dışı*, *acımasız* ve derin utanç yaratan bir çehreye bürünmüştür ve tazmini hiçbir şekilde mümkün olmayan bu duruma derhal son verilmelidir. Yahudi mülkleriyle zengin olabileceklerini düşünenler, böylesine onursuzca mülk edinme peşine düşmenin herhangi bir Alman için yüz kızartıcı olduğunu fark edecektir. Alman halkı, Tanrı'nın kulları arasında yağmacılarla, saldırganlarla hiçbir işleri olmamasını samimiyetle ister."[118]

Reich kesin yenilgiye doğru sürüklenirken çok az Alman "Yahudi meselesi" konusunda tarafsızlığını koruyordu. Goebbels'in propagandasından etkilenerek ya da daha geleneksel anti-Semit yaklaşımları paylaştıkları için, toplumun her kesiminden Alman, Yahudi meselesini saplantı hâline getirmişti. En yaygın tavır nefretti ama aynı zamanda korku da söz konusuydu – daha önce gördüğümüz gibi misilleme korkusu. Birçok parti mensubu Yüzbaşı KB'nin hislerini paylaşıyor olmalıydı. 27 Ağustos 1944'te annesine yazdığı bir mektupta KB, parti üniformasını saklamasını hatta daha iyisi, yakmasını istiyordu. Nasyonal Sosyalizm ile eski bağlantısının görünür izlerinin, geceleri uykusunu kaçırdığını itiraf ediyordu; korkmak için makul bir nedeni vardı: "Herkes biliyor ki Yahudiler kanlı bir intikam alacak, özellikle de parti mensuplarından."[119]

Hitler 5 Ağustos'ta Antonescu'ya Yahudi meselesi üzerine nutuk çekmek için son fırsatını yakaladı. Romen Mareşaline Almanya'nın örnek niteliğindeki mücadelesinin "iç düşmanların acımasızca yok edilmesinin" gereği olduğunu anlatıyordu. "Devrimlerin suç ortağı ve kışkırtıcısı olan Yahudiler artık Almanya'da yoklar. Eğer Yahudileri bağışladığında, yenilgi hâlinde onlara ev sahipliği yapan milletin yanında duracakları beklentisi var ise, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Bavyera ve Macaristan örneklerinde görüldüğü gibi, bu büyük bir hata olur. Bu ülkelerde, Bolşeviklerin hükümetleri devirmesinin kesin örgütleyicisi oldular."[120] Yani her şeye rağmen, Antonescu rejimi çökmek üzereyken, Hitler hâlâ müttefikini anti-Yahudi kampanyasını devam ettirmesi için ikna etmeye çalışıyordu.

---

118 Tercüme edildiği ve aktarıldığı kaynak, Noakes ve Pridham, *Nazism*, cilt 4, s. 632-33.

119 Manoschek, *"Est gibt nur eines für das Judentum - Vernichtung"*, s. 75.

120 Hillgruber, *Staatsmänner*, cilt 2, s. 494.

Jakob Edelstein, kamp kayıt listelerindeki isim ve rakamlarla oynayarak Theresienstadt sakinlerinin kaçmasına yardım ettiği gerekçesiyle, 1943 sonbaharında tutuklandı. Karısı Miriam; oğlu Aryeh ve Miriam'ın annesi yaşlı Bayan Olliner ile birlikte Auschwitz'e gönderildi. Edelstein ana kamp 11. Blok'ta tutulurken ailesi Birkenau'daki "aile kampına" hapsedildiler. 20 Haziran 1944'te III. Krematoryum önünde tekrar bir araya geldiler ve vurularak öldürüldüler. Oğlunun, karısının ve kayınvalidesinin ölümüne tanıklık ettikten sonra, en son Jakob öldürüldü.[121]

27 Eylül 1944'te kaçmaya teşebbüs ettiği bahanesiyle Paul Eppstein tutuklandı. Küçük hisara getirildi ve infaz edildi.[122] Theresienstadt sakinlerine artık üç önderin sonuncusu öncülük ediyordu, Viyanalı Murmelstein: Savaş sonrasında hukuken temize çıkarılsa da tartışmalı bir kişilik olarak kaldı. 1989 yılında Roma'da öldüğünde şehirdeki baş rabbi karısının yanına gömülmesine izin vermedi ve sembolik bir dışlama ile Yahudi mezarlığının sınırına gömüldü.[123] Murmelstein'in kampında Alman ana karakter, Prag Yahudi müzesinin eski-"küratörü" ve SS Komutanı Karl Rahm idi.

1944 sonbaharında Theresienstadt'ta, bu kez Kurt Gerron tarafından ikinci bir film çekildi. Gerron tanınmış bir Yahudi aktör, yönetmen ve Weimar sanatçısıydı. Theresienstadt'a Hollanda'dan sürülmüştü. Parklarıyla, yüzme havuzlarıyla, futbol turnuvaları, okulları ve sayısız kültürel faaliyetleriyle (konserler, tiyatrolar, vb.) Theresienstadt'ı mutlu bir tatil şehri gibi sunuyordu; her köşesinde "mutlu yüzlere" rastlanıyordu. Kasım 1944'te tamamlanan bu büyük ölçekli ikinci kurmaca, *Theresienstadt: Yahudi Yerleşim Bölgesinden Bir Belgesel* –(kamp sakinlerinin taktığı alaycı isimle, *Führer Yahudilere Bir Şehir Veriyor*)– adını taşıyordu ve hiçbir zaman gösterime girmedi. Gerron Auschwitz'e giden son nakille Theresienstadt'tan ayrıldı ve varır varmaz gazlanarak öldürüldü.[124]

Nisan 1945'te, bazı iyileştirme çalışmalarının ardından, ICRC delegasyonu, Eichmann da dahil geniş bir SS heyetinin eşliğinde bir kez daha kampı ziyaret etti. Cenevre delegasyonu yine tatmin olmuştu. Raporlarında, Theresienstadt "küçük bir Yahudi devletine" dönüştürülmüştü. Bu arada, Ger-

121 Ruth Bondy, *"Elder of the Jews": Jakob Edelstein of Theresienstadt* (New York, 1989), s. 396 vd., 441-42.

122 *A.g.e.*, s. 446.

123 Murmelstein konusunda bkz. Jonny Moser, "Dr. Benjamin Murmelstein, ein ewig Bechuldigter?", *Theresienstadt in der "Endlösung der Judenfrage"*, Yay. haz. Miroslav Kárný, Vojtech Blodig ve Margita Kárná (Prag, 1992), s. 88 vd.

124 Özellikle bkz. Karel Margry, "Der Nazi-Film über Theresienstadt", *a.g.e.*, s. 285 vd.

ron'un filminin yegâne izleyicileri olmuşlardı ve onlar bile filmi "kısmen, fazla propagandacı" bulmuşlardı.[125]

Treblinka ve Sobibor'daki olayların ardından ve Auschwitz Yahudi *Sonderkommando*'nun umutsuz ve derhal bastırılan Ekim ayaklanmasından sonra, 1944 sonbaharında, Almanlar olabileceğini hesaba katmış olsalar da Teresienstadt'ta hiçbir silahlı direniş olmadı. Nitekim bu aylarda yapılan sürgünler sırasında, Auschwitz'e nakillerde trenlere bindirme görevini esas olarak gençler yaptı.[126]

Ancak getto-kampta meydan okumalar da eksik değildi ve bazıları oldukça cüretkârdı. Verdi'nin *Requiem*'inin icrası, *Dies Irea*'sıyla ve özellikle *Libera me*'si ile güçlü bir mesaj verme amacı taşıyordu. Şef Raphael Schächter kalabalık bir koro, solistler ve büyükçe bir orkestra oluşturdu. İlk icra 1944 yazı sonunda gerçekleşti. Schächter, orijinal yorumunda fazla yumuşak bulduğu *Libera me*'yi yeniden yorumlamıştı, "son sözlere Beethoven'in zafer kodunu ekledi: üç kısa, bir uzun nota." O sırada Himmler adına Rahm'a madalya takmak üzere kampta bulunan Eichmann izleyiciler arasında var mıydı bilmiyoruz. Ne olursa olsun, 28 Şubat'ta, son performansın (ki bu sırada sürüleceklerini biliyorlardı) ertesi günü, koro mensupları, solistler ve orkestra Auschwitz'e giden trene bineceklerdi.[127]

28 Şubat naklinin ardından Ekim ayı boyunca on bir nakil daha yapıldı ve Eylül ortasında hâlâ 29.481 tutukludan oluşan kamp nüfusu 11.077'ye düştü. İzleyen aylar boyunca, Slovakya, Protektora ve Reich'tan (çoğu *Mischlinge* ve karışık evlilikler) sürgün girişleriyle sayı yeniden 30.000'e çıktı (bu arada, Himmler ve eski İsviçre Başbakanı Jean-Marie Musy arasındaki görüşmelerin ardından, 1.200 tutuklunun bulunduğu ilk nakil İsviçre'ye gönderildi, bu konuyu ileride ele alacağız). Rahm 1945 Şubat'ında iki tesis kurulması talimatını verdi; kapıları hava sızdırmaz biçimde kapanabilen çok büyük bir salon ve devasa boyutlarda üzeri örtülü bir çukur: Eğer Sovyet güçleri gelmeden kampın kapatılmasına karar verilmeseydi, tüm Yahudi nüfusun bulundukları yerde imha edilmeleri için kullanılabilirdi. Tutukluların nihayet hayatları bağışlanıyordu: Şu veya bu tarihte Theresienstadt'a 141.184 Yahudi gönderilmişti; savaş bittiğinde hayatta kalanların sayısı 16.832 idi.[128]

---

125 Vojt ch Blodig, "Die letzte Phase den Entwicklung des Ghettos Theresienstadt", *a.g.e.*, s. 274.

126 Bkz. Egon Redlich, *The Terezin Diary of Gonda Redlich*, yay. haz. Saul S. Friedman (Lexington, KY, 1992), s. 160, not 19.

127 Aaron Kramer, "Creation in a Death Camp", *Theatretical Performance During The Holocaust: Texts, Documents, Memoirs*, yay. haz. Rebecca Rovit ve Alvin Goldfarb (Baltimore, 1999), s. 181-83. Aynı zamanda bkz David Bloch, "Versteckte Bedeutungen: Symbole in der Musik von Theresienstadt", *Theresienstadt in der "Endlösung der Judenfrage,"* yay. haz. Miroslav Kárný, Vojtech Blodig ve Margita Kárná (Prag, 1992), s. 142.

128 Bu tahminler konusunda bkz. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, cilt 2, s. 455.

Redlich'in günlüğünde yer alan 6 Ekim 1944 tarihli son günlük notu, olaylar hakkında yorumlarını çocuğuna hitaben dillendirdiği "Dan'in günlüğü"nün [yeni doğmuş oğlunun adı] bir parçasıydı: "Oğlum, yarın yola çıkıyoruz. Bizden önce binlerce kişinin yolculuk ettiği gibi bir nakille seyahat edeceğiz. Her zamanki gibi bu nakil için biz kayıt yaptırmadık. Herhangi bir neden olmadan bizi dâhil ettiler. Boş ver oğlum, bu önemli değil. Zaten tüm ailemiz son haftalarda gitti. Amcan gitti, teyzen, sevgili büyükannen. ... Ondan ayrılmak özellikle zordu. Onu gittiğimizde görmeyi umuyoruz.

Anlaşılan gettoyu boşaltmak ve geride sadece yaşlıları ve karışık soylu insanları bırakmak istiyorlar. Bizim kuşağımızda düşman sadece zalim değil ama aynı zamanda kurnaz ve kötü niyetli. Bir şey için söz veriyorlar fakat sözlerini yerine getirmiyorlar. Küçük çocukları gönderiyorlar ama çocuk arabaları geride kalıyor. Aileleri bölüyorlar. Bir nakilde baba gidiyor. Bir diğerinde oğlu. Üçüncüsünde anne. Yarın biz de gidiyoruz oğlum. Umarım özgürlük zamanı yakındır."[129]

Redlich için çocuğun gönderilmesi ve çocuk arabasının geride kalması ölüm anlamına geliyordu. Sürgünlerinin hemen öncesinde oğlu için çocuk arabası alarak karşılığında yiyecek verdi. Arabayı yanında götürmesine izin verildi. Bu durum, zihninde bir iyimserliğe alan açtı. Arkadaşı Willy Groak'a şöyle söylemişti: "Yoksa neden yanımızda bebek arabası götürmemize izin versinler ki?"[130] Redlich ve bebeği Dan varır varmaz katledildiler. Dan'in çocuk arabası, on binlerce diğeri gibi, muhtemelen Reich'a bir gidiş yolu bulacaktı.

Immenhausen'den Doktor Lilli Jahn Ağustos 1943'te Kassel'de tutuklandıktan sonra Breitenau'daki bir "ıslah çalışma kampına" gönderildi. Böylesine göreceli olarak yumuşak bir muamele (çoğu Yahudi olmayan kamp sakinleri genellikle bir haftalık bir alıkonmanın ardından serbest kalıyordu) öncelikle Lilli'nin beş *Mischlinge* çocuğuna ya da eski kocasının tanıdığı olan Kassel'deki Gestapo yetkilisinin müdahalesine bağlanabilir. Buna rağmen, Bretineau'da geçen altı ayın ardından Lilli Mart 1944'te Auschwitz'e gönderildi. Haziran başlarında çok zayıf düşmüş olmalıydı zira başkası tarafından yazıldığı belli olan ve görümcesine gönderdiği mektubun altına ancak imzasını atabilmişti. Sonrası kısaydı.

Lilli Sara Jahn'ın 19 Haziran 1944'te öldüğünü gösteren resmî ölüm belgesi, 28 Eylül'de çocuklarının Kassel adresine gönderildi; kimliği, "Bölge Polis Yetkilisi" olarak Immenhausen Belediye Başkanı'na iade edildi. Kimlik kartının yanına, ölümünün 17 Haziran'da gerçekleştiğini belirten bir not eklen-

129 Redlich, *The Terezin Diary of Gonda Redlich*, s. 161.

130 Saul S. Friedman, önsöz, *a.g.e.*, s. xiv.

mişti.[131] Auschwitz yönetimi açısından Lilli'nin 17 ya da 19 Haziran'da ölmesi hiçbir önem taşımıyordu.

VIII

Kızıl Ordu'nun hızlı ilerleyişine rağmen Slovakya'daki yer altı hareketinin başkaldırısı vaktinden önceydi: Almanlar ve onların destek kuvvetleri Hlinka Muhafızları tarafından hemen bastırıldı. Silahlı isyana katılan Yahudiler genellikle yakalandıkları yerde vuruldular ve Yishuv'un gönderdiği dört paraşütçüden üçü de aynı akıbete uğradı; 1944'ün son aylarında ve 1945 başında, cemaatin geri kalanı çoğunluğu Auschwitz'e olmak üzere, Theresienstadt da dahil diğer kamplara sürüldü.[132]

Vatikan, hiç değilse din değiştirmiş Yahudilerin sürgününü durdurmak için yeniden girişimde bulundu ama başarılı olamadı. Önceleri, en yakınındaki yardımcılarına kıyasla daha az aşırılık sergileyen Tiso, şimdi XII. Pius'a yazdığı mektupta sürgünleri savunuyordu: "Zulüm söylentileri düşman propagandasının abartmasından başka bir şey değil. ... Sürgünler, milletin düşmanlara karşı kendini savunabilmesi için yapılıyor. Ulusal egemenliğimiz karşılığında, şükran ve bağlılığımızın bir ifadesi olarak Almanlara bunu borçluyuz. ... Katolik bakış açımızdan bu borç bizim için en büyük onurdur. ... Kutsal Peder, programımıza bağlı kalacağız:--Tanrı ve Millet adına, İmza: Dr. Josephus Tiso (sacerdos) [papaz]."[133] Katolik tarihçi Peder John Morley'in dediği gibi: "Tiso çeşitli vesilelerle Vatikan tarafından kınandı ancak aforoz edilmedi: Kutsal Makam "büyük bir insani ve ahlâki jest" fırsatını kaçırmış oldu.[134]

Bu arada komşu Macaristan'da olaylar kötüye gidiyordu. 15 Ekim'de Horthy ülkesinin savaştan çekildiğini açıkladı. Aynı gün Almanlar Budapeşte'de denetimi ele aldı, naip ve oğlunu tutukladı ve Macar ordusunun çoğunluğunun desteğine sahip Szalasi yönetiminde bir Arrow Cross (Niylas) hükümeti atadı. 18 Ekim'de Eichmann Budapeşte'ye döndü.

İzleyen gün ve haftalarda Almanlar, önce Macar jandarmasının daha sonra Alman muhafızların eşliğinde 50.000 Yahudi'yi Macar başkentinden Avustur-

131 Martin Doerry, *My Wounded Heart: The Life of Lilli Jahn, 1900-1944* (Londra, 2004), s. 250 vd.

132 Livia Rothkirchen, "Slovakia", yay. haz. Walter Laqueur ve Judith Tydor Baumel, *The Holocaust Encyclopedia* (New Haven, CT, 2001), s. 600.

133 Livia Rothkirchen, "The Situation of the Jews in Slovakia between 1939 and 1945", *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 7 (1998), s. 63.

134 John F. Morley, *Vatican Diplomacy and the Jews during the Holocaust, 1939-1943* (New York, 1980), s. 73 vd.

ya sınırına yürüttü. Amaç, bu Yahudileri Viyana yöresine yürütmek ve orada Avusturya başkentinin savunulması için tahkimat yaptırmaktı. Binlercesi bitkinlikten ve kötü muameleden öldü ya da muhafızlar tarafından vuruldu.

Budapeşte çevresini tahkim etmek üzere 35.000 kişilik diğer bir Yahudi işçi birliği örgütlendi. Bu insanlar, Sovyet ordusu başkente yaklaşırken öfkesi artan Niylas canilerinin hedefi hâline geldiler. Kaçan ordu birlikleriyle birlikte şehrin içine çekilmeye zorlanan Yahudi işçi birliği mensupları köprülerde ya da Tuna kıyılarında öldürülerek nehre atıldılar. Kıyım öylesi boyutlara ulaştı ki, "Niylas öfkesinden Yahudileri korumak için özel polis birlikleri getirildi."[135]

Aslında Arrow Cross çeteleri hükümetin değişmesinin hemen ardından Budapeşte'de Yahudileri öldürmeye başlamışlardı. Arrow Cross vekili Karoly Marothy'nin mecliste ortaya koyduğu gibi: "Onlara [Yahudilere] karşı merhamet yaratacak tekil örneklerin oluşmasına izin vermemeliyiz. Tüm gün hendeklerde süren ölüm hırıltılarını kesmek için de bir şeyler yapılmalı ve halkın ölen [Yahudi] yığınları görmesine imkân verilmemeli. ... Ölümler, Macar ölüm kayıtlarına geçirilmemeli."[136] Milli Polis Müdürü Pal Hódosy, Marothy'nin kaygılarını paylaşıyordu: "Sorun Yahudilerin öldürülüyor olması değil, tek mesele yöntem. Cesetler yok edilmeli, sokağa atılmamalı."[137] Hırvatistan'daki gibi, bazı papazlar öldürme operasyonlarında öne çıkıyorlardı. Peder Kun yaklaşık 500 Yahudi'yi katlettiğini kabul ediyordu. Genellikle şöyle emir veriyordu: "İsa adına – ateş!"[138] Kitle kıyımlarında kadınlar da aktif rol aldı.[139]

Arrow Cross iktidara geldikten birkaç gün sonra, Ribbentrop'un Veesenmayer'e tavsiyesi şuydu: Macarlar "yaptırımları uygulamaya devam etme konusunda her yönden cesaretlendirilmelidir, bu düşmanlarımıza onların bize ödün verdiğini düşündürecektir." Bakan ekliyordu: "Şimdi Macarların en aşırı biçimde Yahudilere karşı harekete geçmesi, özellikle bizim çıkarımızadır."[140] Görünen, Macarların hiç de Almanların kışkırtmasına ihtiyaç duymadıklarıydı.

Şehirde kalan Yahudiler ekseriyetle iki gettoda yaşıyorlardı. Veesenmayer'e göre, Kasım sonunda, belli bir azınlık uluslararası getto ya da özel getto diye anılan yerde yaşıyor ve çeşitli yabancı ülkeler, özellikle de İsveç ve İsviçre tarafından korunuyorlardı. Diğerleri, büyük çoğunluk, olağan bir get-

135 Braham, *The Politics of Genocide*, s. 184.

136 Aktarıldığı kaynak Krisztián Ungváry, *The Siege of Budapest: One Hundred Days in World War II* (New Haven, CT, 2005), s. 289.

137 *A.g.e.*

138 *A.g.e.*, s. 293.

139 *A.g.e.*, s. 294.

140 Krüger-Bulcke ve Lehmann, *ADAP, Series E*, cilt 8, s. 509.

toya sıkıştırılmıştı. Birkaç yüz Yahudi'ye bizzat Arrow Cross tarafından muafiyet tanınmıştı.

Aslında Veesenmayer'in değerlendirmesi gerçeği yansıtmıyordu: Kasım sonunda "olağan getto"da sadece 32.000 Yahudi yaşarken, sahte belgelerle korunan on binlercesi uluslararası gettodaydı. Arrow Cross her iki gettoya da baskınlar düzenliyordu ve bir kez sahte belgeler fark edilince, uluslararası gettodan olağan gettoya sürgünler başladı. Kısa süre sonra, yaklaşık 60.000 Yahudi 4.500 daireye tıkıştırıldığında, bir odaya 14 kişinin düştüğü durumlar ortaya çıktı.[141] Ocak ayında uluslararası gettonun çoğu sakini, günlük ölüm oranı işgal dönemi öncesine kıyasla on misli artmış olan "olağan getto"ya götürülmüştü.[142]

Piyasada, sadece 50.000'i gerçek, gerisi sahte yaklaşık 150.000 koruma belgesi dolaşıyordu.[143] Yabancı hükümetlerin baskısıyla Arrow Cross bunların yaklaşık 34.800 tanesini kabul etti. Bir grup yabancı diplomat ve insani yardım teşkilatları temsilcileri, gettolarda, "koruma evlerinde", Budapeşte-Viyana yürüyüşünde Budapeşte Yahudilerine yardım edebilmek için, bazen yaşamları pahasına, hiçbir çabadan kaçınmadılar. İsveçli diplomatlar Carl Lutz ve ICRC temsilcisi Friedrich Born; "Spanish chargé d'affaires" sıfatıyla İtalyan Giorgio Perlasca; Portekizli Carlos Branquinho; tabii ki İsveçli Raoul Wallenberg, Budapeşte Yahudilerinin yorulmak bilmez kurtarıcıları ve asli umut kaynakları oldular.[144]

Niylas sonuna kadar kararlılığını korudu. Sovyet birlikleriyle artık savaş şehrin içinde sürerken, öldürmeye devam ediyorlardı. Öldürülenlerin çoğu Yahudi olsa da diğer "düşmanlar" da vardı. Bir Macar üsteğmen, muhtemelen 1945 Ocak ayı ortalarında gelişen olayları şöyle betimliyordu: "Vigadó Konser Salonu'nun köşesinden gözetliyordum ve 2 numaralı tramvay hattında, tamamen kaderine terk edilmiş bir biçimde, uzun bir kuyrukta bekleyen kurbanları gördüm. Tuna Nehri'ne yaklaşmış olanlar neredeyse çırılçıplaktı; diğerleri yavaş yavaş ilerliyor ve soyunuyorlardı. Arada silah ve makine-

141 Ungváry, *The Siege of Budapest*, s. 298-99.

142 *A.g.e.*, s. 300.

143 Sahte belgelerin büyük bölümünü Siyonist gençlik grupları düzenlemiş ve dağıtmıştı. Bkz. Rozette, "Jewish and Hungarian Armed Resistance in Hungary", s. 272.

144 Verilen rakamlar konusunda bkz. Ungváry, *The Siege of Budapest*, s. 293. Carl Lutz konusunda bkz. Alexander Grossman, *Nur das Gewissen, Carl Lutz und seine Budapester Aktion: Geschichte und Porträt* (Wald, 1986); Friedrich Born'un rolü konusunda öncelikle bkz. Arieh Ben-Tov, *Facing the Holocaust in Budapest: The International Committee of the Red Cross and the Jews in Hungary, 1943-1945* (Cenevre, 1988). Wallenberg'in faaliyetleri ile ilgili çeşitli yayınlar var; özellikle bkz. Leni Yahil, "Raoul Wallenberg: His Mission and His Activities in Hungary", *Yad Vashem Studies* 15 (1983), s. 7-54. Giorgia Perlasca gibi daha az bilinen yardımcılarla ilgili ayrıntılar konusunda bkz. Ungváry, *The Siege of Budapest*, s. 294. Ben-Tov'un ICRC araştırması, Macar Yahudileri lehine kararlı müdahalesi nedeniyle geri çağırılan Born'dan önceki temsilci Jean de Bavier'in hakkını vermektedir; Cenevre örgütüyle ilgili ağır bir değerlendirmedir.

li tüfek salvolarının çıkardığı ses dışında her şey sessizlik içinde yapılıyordu. Öğleden sonra hiç kimse kalmadığında bir kez daha bakmaya gittik. Ölüler buz kaplı zeminde kendi kanlarının içinde yatıyor ya da Tuna Nehri'nde yüzüyorlardı. Aralarında kadınlar, çocuklar, Yahudiler, Yahudi-olmayanlar, askerler, memurlar vardı."[145] Son sözü, daha önce Katyn kıyımını soruşturan uluslararası komisyonda görev alan Macar tıp profesörü Ferenc Orsós söylüyordu: "Ölen Yahudileri Tuna'ya atın; bir Katyn daha istemiyoruz."[146]

Şubat 1945'te Sovyet ordusu tüm Budapeşte'yi işgal etti.

Budapeşte'den Viyana'ya 50.000 Yahudi'nin yürüyüşü ilk büyük ölçekli ölüm yürüyüşü olarak kabul edilebilir ancak Macaristan'daki Yahudi köle işgücünün küçük gruplar halinde yürüyüşe başlamaları bundan en az bir ay önceydi. O sırada otuz beş yaşında olan ünlü Macar Yahudi şair Miklós Radnóti, Sırbistan'a, Bor bakır madenleri bölgesine "hizmetli" olarak gönderilen grubun içindeydi. 15 Eylül 1944'te Radnóti ve grubu Bor'dan geri çağırıldılar ve 17 Eylül'de Macaristan'a doğru yürüyüşleri başladı.[147]

Eşlik edenlere komuta eden yetkililerin yürüyüş kolunu tren istasyonunda bırakma çabaları sonuç vermedi; yürüyüş kolu Belgrad'ı geçti ve Novi Sad yolunda Macar muhafızlar Volks-Deutsche ile takviye edildi. Bu noktadan sonra yol boyunca öldürülen Yahudi sayısı yüzlerle ifade edilecek seviyeye çıktı. 6 Ekim'de yürüyüş kolu ikiye ayrılacağı Cservenka'ya vardı: Aralarında Radnóti'nin de bulunduğu sekiz yüz adam yola devam ettiler; en az bin kişilik diğer grup, bölgesel tuğla ocaklarında SS tarafından imha edildi. İki gün sonra Oszivac'ta Radnóti'nin grubu SS süvari birliği tarafından sarıldılar. "Hizmetli grubuna" yere yatmaları emredildi ve rastgele ateş edildi. Yaralılardan biri, bir kemancı ayağa kalkıp yürümeye devam etmeye çalışınca bir SS subayı "Der Springt noh auf!" ("Bak hâlâ zıplıyor!") diye bağırdı ve onu vurdu. Birkaç gün sonra Radnóti, muhtemelen yerde bulduğu bir kâğıda, son şiirini karaladı ve defterinin arasına koydu:

Yanına düştüm ve cesedi ters döndü,
kasılmış bir ip gibi gergin.
Ensesinden vurulmuştu. "Ve senin sonun da bu olacak,"
diye fısıldadım kendime; "kımıltısız yat, hareket etme.

145 Aktarıldığı kaynak Ungváry, *The Siege of Budapest*, s. 302.

146 *A.g.e.*

147 İzleyen çoğu ayrıntı ve Radnóti şiirinin tercümesinin alıntılandığı kaynak, Zsuzsanna Ozsváth, *In the Footsteps of the Orpheus: The Life and Times of Miklós Radnóti* (Bloomington, 2000), s. 212 vd. Bu erken tarihli ölüm yürüyüşü konusunda Zalman Teichman'ın kişisel tanıklığına bakılmalıdır; yayınlandığı kaynak, Nathan Eck, "The March of Death from Serbia to Hungary (Eylül, 1944) and the Slaughter of Czervenka", *Yad Vashem Studies* 2 (1958), s. 255 vd.

Şimdi sabır ölüme duruyor." Sonra duyduğum
"Der Springt noh auf," yukarıdan ve çok yakından.
Çamurla karışmış kan kuruyor kulağımda.

Yaklaşık bir ay sonra Radnóti ve diğer birkaç "hizmetli" muhafızları tarafından öldürüldü.[148]

"İngiliz askerler için." 1944 yılı sonunda, İtalya cephesinin bir noktasında, Almanlar tarafından terk edilen bir evin mutfak masası üzerinde bırakılan mektubun adresi buydu; mesajı hiçbir şüpheye yer bırakmıyordu: "Sevgili arkadaşım, Batı cephesinde Alman birlikleri Amerikan hatlarına saldırıyor. Alman tankları düşman birliklerini büyük ölçüde yok etti. Yeni Alman Hava Kuvvetleri Batı cephesinde ve çok, çok iyiler. Savaş artık başka bir merkezde ve Almanların zaferiyle bitecek. Almanlar hayatları için mücadele ediyorlar. İngilizler Yahudiler için. BİR ALMAN Askerî."[149]

Askerîn mesajı, anti-Yahudi nefret patlamasının ardında, Hitler'in son büyük askerî hamlesinin soluk izlerini de barındırıyordu: 16 Aralık'ta başlatılan ve özellikle Amerikan kuvvetlerini hedef alan Ardennes saldırısı (Sonbahar Buğusu Operasyonu) on günden kısa bir sürede durdurulmuştu. İlk jet uçaklarını uçuran "yeni Hava Kuvvetleri" gerçekten operasyonda yer almıştı ancak hiçbir önemli sonuç elde edemedi. Almanya'nın çöküşünün ilk evresi 1945'in ilk günlerinde sona erdi.

IX

Haftalar geçtikçe ve Ocak-Mart 1945 arasında, kumanda ve denetim sistemi giderek kopmaya başladığında, Reich'ın parçalanması hızlandı. Batı'da Belçika ve Hollanda kurtarıldı; Rhineland ve Ruhr Müttefiklerin eline geçti ve 7 Mart'ta Birleşik Devletler 9. Zırhlı Tümeni, Remagen'de, Ren Nehri'ni geçti. Bu arada, Doğu cephesinde, Budapeşte'yi denetim altına alan Sovyet güçleri Viyana'ya yönelmişti; kuzeydoğuda Baltık ülkeleri yeniden Stalin'in denetimi altındaydı; Doğu Prusya'nın kaleleri bir bir düşüyordu ve Sovyet vahşetine ilişkin haberler geldikçe, giderek daha da büyüyen bir panikle sivil milyonlarca Alman Batı yönünde kaçıyorlardı. Mart ayında Sovyet birlikleri Oder Nehri'ni geçti: Berlin yolu açılmıştı. Birkaç hafta önce Stalin, Roosevelt ve Churchill Yalta'da toplanmış ve Doğu Avrupa haritasını yeniden çizmişlerdi – ve Almanya'yı işgal bölgelerine ayırmışlardı. Şubat 1945'in aynı gün-

148 Ozsváth, *In the Footsteps of Orpheus*, s. 217 vd.

149 Aktarıldığı kaynak, Hastings, *Armageddon: The Battle for Germany, 1944-1945*, s. 211-12.

lerinde Ruslardan kaçan mültecilerle dolu Dresden, ardı ardına iki hava saldırısıyla –önce Britanya sonra Amerika– alevler içinde bir cehenneme döndü. Mart ayının ilk günlerinde, Macar petrol yataklarını ve boksit madenlerinin kontrolünü sürdürmeyi hedefleyen savaştaki son ve kısa ömürlü Alman saldırısı Balaton Gölü yakınlarında tükendi.[150]

Nazi lideri giderek daha da fazla hayal dünyasında yaşadığından, 1945 başlarında dahi oyunun artık bittiğinin farkında olduğu kesin değildir. Tabii ki hastalıklı zihni, hiçbir zaman Yahudi meselesi üzerine derin düşüncelere dalmaktan vazgeçmemişti: 30 Kasım 1944'te Bormann'a "İsa kesinlikle Yahudi değildi," diyordu. "Yahudiler kendilerinden birini Romalılara ve Roma mahkemesine teslim etmezlerdi; kendileri mahkûm ederlerdi. Anlaşılan Celile'de Roma soyundan birçok lejyoner yaşıyordu ve İsa da onlardan biriydi. Annesi Yahudi olabilir." Ardından bildik temalar geliyordu: Yahudi materyalizmi, İsa ideallerinin Paul tarafından çarpıtılması, Yahudiler ile Komünizm arasındaki bağ, vb.[151] Siyasi propagandaya ilk daldığı 1919 yılından "Yahudi" karşıtı savaşının son aylarına kadar, Hitler'in içsel ideolojik anlayışında hiçbir şey değişmemiş gibiydi.

Parti, halk ve askerî birliklere hitaben yaptığı 1945 Yeni Yıl konuşmasında Hitler bir kez daha Yahudi tehdidinin her yerde olduğundan dem vuruyordu: İlya Ehrenburg ve Henry Morgenthau, Yahudilerin Alman milletini tahrip ve imha etme isteklerinin birbirine eş iki ayrı yüzünü temsil etmiyorlar mıydı?[152] 30 Ocak'ta, partinin ortaya çıkış tarihinin ve Hitler'in tanrı vergisi siyasal yazgısının daha önce de defalarca tekrarlanan kendini haklı çıkarma söyleminde su yüzüne çıkan, Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Yahudi-Asyatik-Bolşevik komplosunun Almanya'nın kuyusunu kazdığıydı.[153]

24 Şubat'ta, 1920 Şubat ayında gerçekleşen parti programı ilanını kutlamak üzere her yıl yaptığı geleneksel konuşma için Berlin'den Münih'e gitmekten Hitler bu kez kaçındı; konuşmayı seçkin Nazi topluluğuna sadık partili Hermann Esser okudu. Führer bu "tutucu grup"la bir araya gelmekten kaçınmış olabilirdi fakat mesaj aynıydı ve baş-düşman aynıydı: "O zamanlar" [partinin ilk günlerinde] diyerek hatırlatıyordu Hitler, "birlikte hareket eden ama görünüşte karşıt olan güçler tek bir kışkırtıcının ve çıkar sahibinin tekil iradesini yansıtıyordu. Uluslararası Yahudilik, uzun bir süre,

150 Christian Gerlach ve Götz Aly, *Das letzte Kapitel: Der mord an den ungarischen Juden* (Münih, 2002), s. 97.

151 Adolf Hitler, *Monologe im Führer-Hauptquartier 1941-1944*, yay. haz. Werner Jochmann ve Heinrich Heim (Münih, 2000), s. 412-13.

152 Adolf Hitler, *Hitler: Reden und Proklamationen, 1932-1945: Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, yay. haz. Max Domarus, 4 cilt (Leonberg, 1987-88), cilt 4, s. 2185.

153 *A.g.e.*, s. 2195 vd.

milletlerin özgürlüklerini ve toplumsal huzurlarını ortadan kaldırmak için her iki biçimi de [Kapitalizm ve Bolşevizm] kullandı."[154]

Böyle bir ifadenin fazla soyut ve muğlak görülmesi ihtimaline karşı Hitler, artık Sovyetler'in eline geçen Reich'ın doğu eyaletlerinde vuku bulmakta olan olaylara dönüyordu: "Orada, bu Yahudi pisliklerinin kadınlarımız, çocuklarımız ve erkeklerimize çektirdikleri acı, insan beyninin tasavvur edebileceği en korkunç kaderdir."[155] İzleyen son uyarı "mantık" çerçevesindeydi: "Geriye kalan yaşamamız tek bir buyruğun hizmetinde olmalıdır: Uluslararası Yahudi suçluların ve maşalarının halkımıza yaptıklarını onarmak ve geri kazanmak."[156]

Goebbels de Yahudilerin yakasını bırakmıyor, 7 Ocak 1945'te şu kaydı düşüyordu: "Bugün öğleden sonra, Yahudi meselesi üzerine bir makale yazdım. Yahudi meselesini en geniş ölçekte yeniden ele almak kaçınılmaz hâle geldi. Bu konu bir kenara bırakılamaz. Tezlerim, dünyanın dört bir yanındaki Yahudileri memnun etmeyecek."[157] Bakanın, anti-Yahudi fikirlerine "zorlama kanıtlar" bulmakta zorlanmadığını söylemeye bile gerek yok: 6 Şubat'ta, "Moskova'dan gelen bir haber Bolşevizm'in asli olarak Yahudilerden ilham aldığını gösteriyor; Stalin üçüncü kez evleniyor ve bu kez Halk Temsilciler Konseyi başkan yardımcısı Kaganowitch'in kız kardeşiyle, su katılmadık bir Yahudi. Bu kadın Bolşevizm'in yanlış bir yola sapmamasının takipçisi olacak."[158]

Hitler'in "siyasal vasiyeti"ndeki, artık nihai (kelimenin her iki anlamıyla da) aşamasına varan anti-Yahudi propagandanın dinmeyen öfkesine rağmen, geride kalan Yahudilerin kaderine dair Alman politikaları giderek daha tutarsız hâle geldi. Bir yandan, "Nihai Çözüm"ün uygulanmasında doğrudan rol alan Hitler ve SS aygıtının bir kesimi imha politikasında sonuna kadar hiç tereddüt etmediler ancak son anda ortaya çıkan köle emeği ihtiyacı nedeniyle zaman zaman da ertelemeler oluyordu. Aslında daha 1944 yılı başında, Hitler Alman topraklarında Yahudi köle işgücünün mevcudiyeti ile ilgili olarak taviz vermeye hazırdı. Nazi liderin Protektora'da yapılması planlanan savaş gereçleri fabrikaları binalarının inşasında 100.000 Macar Yahudi'sinin kullanılmasına izin verdiğini, Nisan 1944 tarihli raporunda Speer de doğruluyordu.[159] Daha sonra, Yahudi kamp sakinleri Reich'a geri getirilecekti.

---

154 *A.g.e.*, s. 2204.

155 *A.g.e.*, s. 2206.

156 *A.g.e.*

157 Joseph Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels: Sämtliche Fragmente*, yay. haz. Elke Fröhlich (Münih, 1998), bölüm 2, cilt 15, s. 82.

158 *A.g.e.*, s. 316.

159 Nuremberg doc. R-124. *Nazi Conspiracy and Agression*, cilt 8 (Washington, DC, 1946), s. 189.

Nitekim 1944 yazı sonunda Auschwitz ve Stutthof'tan seçilen 40.000 Yahudi, uçak yapımı için gerekli, sıkı korunan yarı-yer altı hangarlarının inşası için Todt Teşkilatı [OT] tarafından kullanılacakları Dachau'daki iki büyük uydu kampa –Münih yakınlarında Kaufering ve Mühldorf– gönderildiler. Bir süre sonra, tam Auschwitz'in boşaltılması arifesinde, başka Yahudi işçiler Dora-Mittelbau tünellerini kazmak üzere Harz dağlarına yürütüldüler – ki hâlâ bazı Almanlar burada V-2 roketlerinin üretildiğine ve Reich'ı bu roketlerin kurtaracağına inanıyorlardı.[160]

Dachau'ya gönderilen Yahudi işçiler, Budapeşte'den doğrudan Bavyera inşaat sahasına yürütülen binlerce Macar Yahudi ile birleşti.[161] OT, köle işçilere kötü muamelede SS ile aynı seviyede olduğunu kısa sürede ispatladı ve 1944 sonbaharına gelindiğinde yüzlerce işçi öldürülmüş ya da çalışmaya devam edemeyecek kadar zayıf düşmüştü. Bu noktada, Dachau komutanı bu Yahudileri gazlanmak üzere Auschwitz'e geri göndermeye karar verdi.[162] Bu nakillerin bir kısmı Eylül gerisi de Ekim 1944'te Bavyera'dan ayrıldı.[163]

Himmler'in kararsızca bir çıkış arayışına girişmesi tam da bu noktada, 1944 sonlarındaydı. Anlaşılan, Reichsführer bir aşamada "Nihai Çözüm"ü sürdürmek üzere astları tarafından uygulanan (ve efendisi tarafından onaylanan) faaliyetleri durdurmuştu fakat Hitler'in tepkisinden korktuğundan bu alternatifi savunamıyordu. Yine de, 1945 yılı başından itibaren Batı'ya açılacak bir gedik bulabilmek üzere, iyi niyetinin göstergesi olarak *bazı küçük Yahudi gruplarını* teslim etmeye hazırdı.

İlk gizli diplomatik girişimleri sırasında Reichsführer'i, SD Dış İstihbarat Şubesi Başkanı Walter Schellenberg temsil ediyordu. 1944 yılında Schellenberg, dağıtılan Abwehr'in [Alman ordusu haberalma servisi] operasyonlarını ve ajanlarını devralmıştı. Onun ve ekibinin dışında, 1944 sonbaharına kadar Himmler'in asli temsilcisi iş zekâsı yüksek Becher ve zaman zaman da Becher'in Budapeşte'deki meslektaşları Gerhard Clages, Wisliceny ve Hermann Krumey oldular. Himmler, ne tür sorumlulukları üstlenmeye hazır olduğuna ilişkin kesin sözler vermeden, İsviçre'deki Yahudi örgütleri temsilcileri, Bern'deki Savaş Mültecileri Kurulu temsilcileri ve çeşitli İsviçrelilerle temas kurulmasına izin verdi. Eş zamanlı olarak İsveç'teki Yahudi ve Yahudi olmayan kişilerle irtibata geçti.

Becher'in savaş sonrası itiraflarına göre, 1944 sonbaharının bir gününde,

160 André Sellier, *The History of the Dora Camp* (Chicago, 2003), s. 120-21.

161 Öncelikle bkz. Eleanor Lappin, "The Death Marches of Hungarian Jews through Austria in the Spring of 1945", *Yad Vashem Studies* 28 (2000).

162 Edit Raim, "Zwangsarbeit und Vernichtung im letzten Kriegsjahr", *Theresienstadt in der "Endlösung der Judenfrage,"* yay. haz. Miroslav Kárný, Vojtěch Blodig, Margita Kaŕná (Prag, 1992), s. 262.

163 *A.g.e.*

Birlik temsilcileriyle ve özellikle de İsviçre temsilcisi Sally Mayer ile müzakerelerde ilerleme sağlayabilmek için sürgünlerin durdurulması talimatı vermesi için Himmler'i ikna etmişti. Yahudi temsilcilerden para aktarmaları istendi.[164] Anlaşılan, Becher'in önerilerine uygun olarak, aslında Himmler hem Kaltenbrunner'e ve hem de Pohl'e bazı talimatlar vermişti ve yine anlaşılıyordu ki Mayer, İsviçre'deki Savaş Mültecileri Kurulu temsilcilerinin onayıyla, Almanlar adına İsviçre bankalarında hesap açmaya hazırdı. Fakat Yahudi meselesinde herhangi bir önemli uzlaşmayı Hitler'in kabul etmeyeceğini düşünen Himmler sözünden döndü.

Yine de Reichsführer ile eski arkadaşı, İsviçre Federal Meclis Üyesi Jean-Marie Musy arasında, Batılı güçlerle müzakere kapısı açmak üzere, on binlerce Yahudi'nin serbest bırakılmasını hedefleyen görüşmeler sürdü. Daha önce belirtildiği gibi, Ocak 1945'te Theresienstadt'tan 1.200 Yahudi'yi taşıyan ilk tren İsviçre'ye geldi. Anlaşmayı öğrenen Hitler derhal bu duruma son verdi.[165] Bu sırada üçüncü bir kanal çok daha umut verici görünüyordu: İsveç üzerinden müzakereleri yürütmek. Şubat 1945'te İsveçliler bir dizi insani görev üstlenmeye hazır olduklarını Himmler'e bildirdiler ve eğer Almanlar tarafından kabul edilirse daha fazla temasın kapısı da açılmış olacaktı. Bu amaçla Kont Folke Bernadotte Almanya'ya gönderildi.[166]

İsveç Kızıl Haçı görüntüsü altında gizlenen ve aslında, Wallenberg örneğinde olduğu gibi İsveç hükümeti tarafından desteklenen Bernadotte'nin öncelikli hedefi İskandinav esirlerini Neuengamme'den (Hamburg yakınlarında) kurtararak İsveç'e nakletmekti. Himmler kabul etti. İsveçliler bunun ardından Theresienstadt ve Bergen-Belsen'deki Yahudilerin kurtarılması için harekete geçti, bu sırada, geçen birkaç ay boyunca Raoul Wallenberg de Budapeşte'deki faaliyet alanını genişletmişti. 1945 Mart ve Nisan aylarında kamplarda hâlâ yaşamını sürdürebilen Yahudileri kurtarma girişimleri arttı ve aslında Almanya'da kargaşa yayılırken, esirler de gruplar halinde serbest bırakılıyordu.

X

Birkaç ay önce hazırlıklar başladıktan sonra (krematoryumların imhası, toplu mezarların boşaltılması, küllerin yok edilmesi, yüz binlerce giysinin taşınması), Ocak 1945'te Himmler Doğu'daki tüm kampların tamamıyla boşaltıl-

164 Breitman, "Nazi Jewish Policy", s. 84 vd.

165 *A.g.e.*

166 İsveç girişimlerinin ayrıntıları konusunda bkz. Bauer, *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*, s. 243 vd.

ması için emir vermişti ve tanıklıklara bakılırsa kamp komutanlarına şu korkunç uyarı da yapılmıştı: "Toplama kamplarındaki tek bir tutuklunun bile sağ olarak düşmanın eline düşmesi hâlinde, Führer kişisel olarak sizi sorumlu tutacaktır."[167] Diğer bazı tanıklıklar kamp sakinlerinin akıbeti ile ilgili kararın kamp komutanlarına bırakıldığını göstermektedir.[168] Ayrıca, Temmuz 1944'te yayınlanan temel bir talimatnamede Glücks, "acil durumlarda" (kampların tahliyesi) kamp komutanlarının bölgesel HSSPF'lerin talimatlarını izleyeceklerini açıkça ortaya koymuştu. Diğer bir deyişle, tahliyeler konusunda kimin yetkili olduğunu kimse bilmiyordu. Fakat hızla büyüyen kargaşa ortamında, Batı'ya doğru gidiş başlamıştı.

Savaşın bu son aylarında yol boyunca yürüyen ya da açık tren vagonlarında dizilmiş 700.000-800.000 kamp sakininin hepsi Yahudi değildi. Almanya'nın tüm kurbanlarından numuneler ihtiva eden bir grup oluşmuştu; yine de, kamp nüfus yapısının bir yansıması olarak, devasa Reich'ın bu son kurbanlarının çoğunluğu Yahudi'ydi. Yürüyüş sırasında Yahudi tutsakların 250.000'i yorgunluktan, donarak, vurularak ya da canlı canlı yakılarak öldüler.

18 Ocak'ta, Auschwitz mahkûmları –uydu kamplardakiler de dahil olmak üzere toplam 56.000 kamp sakini– sıralar hâlinde batıya, Gleiwitz'e doğru yola düştüler ve oradan da bir kısmı trenlerle Reich içindeki kamplara gönderilirken geri kalanlar Gross-Rosen ve Yukarı Silezya'daki diğer kamplara yürümeye devam ettiler. Tahliye başlangıcında "gruptan geride kalan" yüzlerce insan vuruldu.[169] Bu bağlamda –ve giderek yayılan kargaşalıkla ilgili olarak– Höss'ün anılarında durumu aktarışı çok inandırıcı görünüyor: "Yukarı Silezya'da, Oder'in batısındaki tüm yol ve patikalarda, derin bir kar tabakasıyla mücadele eden mahkûm dizileriyle karşılaştım. Yiyecekleri yok. Sendeleyerek ilerleyen bu topluluklardan sorumlu olan erbaşların nereye gitmeleri gerektiği konusunda hiçbir fikirleri yok. Tek bildikleri nihai hedeflerinin Gross-Rosen olduğu. Fakat oraya nasıl ulaşacakları tam bir muamma. Kendi girişimleriyle geçtikleri köylerden yiyecek alıyor, birkaç saat dinleniyor ve yorgun argın tekrar yola koyuluyorlardı. Ağıllarda ya da okullarda geceyi geçirmeleri söz konusu bile değildi zira bu tür yerler ağzına kadar mültecilerle doluydu. Bu sefil yürüyüş kollarının izlenmesi kolaydı zira her birkaç yüz metrede yıkılıp kalmış ya da vurulmuş bir tutuklunun cesedi vardı. ... İçleri donmuş cesetlerle dolu açık kömür vagonları gördüm. Yan hatlara alınmış, yiyecek ve barınaktan mahrum öylece bırakılmış trenler dolusu tutsak."[170]

---

167 Daniel Blatman, "The Death Marches, January-May 1945: Who Was Responsible for What?", *Yad Vashem Studies* 28 (2000), s. 169.

168 Höss, *Kommandant in Auschwitz*, s. 170.

169 Blatman, "The Death Marches", s. 173.

170 Höss, *Kommandant in Auschwitz*, s. 169-70.

Açık tren vagonlarına binme talimatı almış tüm tahliye edilen tutuklular Gleiwitz'de ve civarında kalmamıştı. Aslında bazı trenler, insan yükleriyle hareket ettiler. Daha önce Buna'da karşılaştığımız Paul Steinberg de bu trenlerden birindeydi. Alman köyleri boyunca yürüyüşe devam eden Yahudilerin çoğu bu köylerde yaşayanların kayıtsız davrandıklarını ya da acımasız davrandıklarını hatırlarken, Steinberg faklı bir olaydan söz ediyordu, "kesin, ayrıntılı, olağan dışı bir anıdan." Tren bir kış sabahı Prag'a varmıştı ve "insanlıktan çıkmış yaratıklardan" oluşan yüküyle köprülerin altından ağır aksak ilerlerken Çekler de işlerine gidiyorlardı. "Hepsi birden," diyordu Steinberg, "çantalarını açtılar ve öğle yemeklerini bir an bile duraksamadan bize verdiler. ... Tereyağlı ekmek dilimleri ve sandviçler, patatesler yağdı." Ardından vagonlarda korkunç bir kavga başladı: "Herkes bir parça, bir lokma için savaştığından korkunç bir kavga başladı. ... Tam bir parçalanmaya tanıklık ediyordum. Paramparça bir ekmek somununun etrafında üç-dört kişi öldü. On iki saat, hava kararana kadar bekledikten sonra etrafımdakiler uyuklarken sessizce yüzümü gizleyerek ekmeğimi yedim, ağzımda hayatta kalmanın lezzeti vardı. O ekmek olmadan başaramazdım." Birkaç gün sonra hayatta kalan yolcular Buchenwald'e vardılar.[171]

Kamp sakinleri yayan ya da açık trenlerle batıya doğru yol alırken, SS görevlileri, kamp çalışanları ve muhafızlar da tabii ki aynı yönde fakat daha iyi koşullarda yol alıyorlardı. Ancak zaman zaman kampların boşaltılması sırasında kamp görevlileriyle tutuklular beklenmedik biçimlerde bir araya geliyorlardı. Mesela savaşın son günlerinde, 28 Nisan 1945'te bir Kızıl Haç mensubu Ravensbrück'ten çıkıp batıya yönelen 5.000 kişilik bir tutuklu grubu ile birlikte onların kadın ve erkek muhafızlarını gördü. Bir yürüyüş kolunun en önünde bir deri bir kemik altı kadın, kampın SS subaylarından birinin karısını ve eşyalarını taşıyan küçük bir arabayı çekiyorlardı. Anlaşılan hanımefendiye özellikle iyi hizmet edilmişti zira aşırı miktarda kuru üzüm yemenin sıkıntısını yaşıyordu.[172]

Yürüyüş sırasında geride kalanları öldürme kararını bizzat muhafızlar veriyordu. Ancak, tutukluların öldürülmesi yönünde bazı kararlar daha üst düzeyde alınıyordu. Mesela Ocak ayının ikinci yarısında, Stutthof uydu kamplarından gelen 5.000-7.000 arası Yahudi Königsberg'de toplandı ve Baltık kıyısı boyunca kuzeydoğu yönüne yürütüldü. Çoğu kadındı. Yürüyüş kolu balıkçı köyü Palmnicken'e vardığında ve karayolu ile devam etmek imkânsız hâle geldiğinde, Doğu Prusya Bölge Valisi Erich Koch ve onunla bir-

171 Steinberg, *Speak You Also: A Survivor's Reckoning*, s. 140-141.

172 Gudrun Schwarz, *Eine Frau an seiner Seite: Ehefrauen in der "SS-Sippengemeinschaft"* (Frankfurt, 1997), s. 7.

likte yerel SS görevlileri, Todt Teşkilatı mensupları ve tutukluların geldiği uydu kampların komutanları tüm grubu yok etmeye karar verdiler.[173] Sahildeki katliamdan sadece 200-400 arası tutuklu kurtulabildi.

Aynı ölümcül koşullar Buchenwald sakinlerinin tahliyesinde de yaşandı. Theresienstadt'a gönderilen 3.000 Yahudi'den sadece birkaç yüzü Nisan başında oraya varabildi.[174] Aynı günlerde Bavyera'ya doğru yürütülen 22.000 kamp sakininin yaklaşık 8.000'i öldürülürken, geriye kalanlar Dachau'ya vardı ve Amerikalılar tarafından kurtarıldı. Buchenwald uydu kampının 45.000 sakininin 13-000-15.000'i tahliye sırasında hayatlarını kaybettiler.[175]

Büyük kampların hiçbiri tahliye sırasında tamamıyla boşaltılmamıştı. Mesela Auschwitz'de, 19 Ocak kitlesel tahliyesinin ardından, her üç kampta da hasta kamp sakinleri kaldılar. Ayrıca, bölgede zaman zaman Sovyetler'le çatışan SS birimleri de bir hafta daha kaldılar. Breslau HSSPF'si geride kalan tüm kamp sakinlerinin öldürülmesi talimatını vermiş olsa da SS birimleri daha ziyade gaz odalarının ve krematoryumların ortadan kaldırılmasına ve arşivlerin yakılmasına odaklanmıştı. Yine de, Himmler'in adamları kampı nihayet terk ederken, böyle bir SS birimi Birkenau'da 200 kadın tutukluyu katlettiler.

O sırada Monowitz revir binasında bulunan Primo Levi, "birbirimize Rusların yakında aniden geleceklerini söyledik," diye anlatıyordu geçmişi. "Hepimiz bunu ifade ediyorduk, hepimiz bundan emindik ama aslında hiçbirimiz buna inanmıyorduk. Zira insan Lager'de [kampta] umut etme alışkanlığını hatta kendi sağduyusuna inancını yitiriyor. Lager'de düşünmek faydasızdır çünkü olaylar genellikle öngörülemez bir tarzda gelişir; ayrıca zararlıdır zira canlı tuttuğu duyarlılık acı kaynağı hâline gelir ve acı belli bir sınırı aştığında bazı tanrı vergisi doğal vasıflar körelir."[176]

Levi, Sovyet birliklerinin kampı kurtarmasını beklerken –ki bu 29 Ocak'ta gerçekleşti– Ruth Kluger ve Cordelia (Edvardson) zaten bir süre önce Auschwitz'den ayrılmışlardı. Kluger ve annesi, Gross-Rosen'in uydu kampı olan ve yine Yukarı Silezya'da yer alan küçük Christianstadt çalışma kampına nakledilmişti; Cordelia Hamburg yakınlarında bir kampa gönderildi (muhtemelen Neuengamme). 1945 başında Ruth ve annesi diğer kamp sakinleri ile birlikte yürüyüşe başladılar fakat birkaç gün sonra yürüyüş grubundan kaçtılar ve önce bir çiftlikten diğerine yer değiştirerek sonra da Bavyera'da Straubing'e varana kadar, batıya doğru kaçmakta olan Alman mülteciler akıntısına karışarak hayatta kalmayı başardılar. Kısa süre sonra Ameri-

173 Blatman, "The Death Marches", s. 178.

174 *A.g.e.*, s. 189-90.

175 *A.g.e.*, s. 191.

176 Levi, *Survival in Auschwitz: The Nazi Assault on Humanity*, s. 171.

kalılar geldi.[177] Cordelia, Himmler ve İsveç hükümeti arasındaki anlaşmayla kurtarılan (çoğu çocuk ve ergen) hasta kamp sakinleri arasındaydı; onun için de İsveç'te yeni bir hayat başladı.[178]

Filip Müller'e gelirsek, onun hayatta kalma şansı çok azdı. *Sonderkommando* mensupları sağ bırakılmıyordu. Yine de kaçtı, yürüyerek, daha sonra deniz yoluyla, sonra yeniden yürüyerek Mauthausen'e, oradan Melk'e ve daha da ileride Gusen 1'e, Nisan 1945 başında Gusen dışına gitti. SS vazgeçmiyordu: Sürüden ayrılanlar vuruluyordu; yine de, cesetleri yol kıyısında bırakmak yerine onları bir at arabasına yükleyip yakın bir mezarlığa götürerek bir toplu mezara gömmeleri için Müller ve arkadaşlarına talimat verdiler; tüm izler olabildiğince dikkatle silinecekti.[179] Grup nihayet Wels yakınlarındaki küçük bir kampa vardı: Tutuklular açlıktan bitkin düşmüş barakalarda yerlerde yatıyorlardı ve muhafızlar gitmişti. Müller bir çatı aralığına yerleşerek bekledi. Birkaç gün sonra kamp sakinlerinin bağırışlarıyla haber yayıldı: "Kurtulduk!"

Sonradan, "inanılmaz şekilde, tam bir düş kırıklığıydı" diye hatırlıyordu Müller. "Üç yıllık tüm düşüncelerimin ve gizli dileklerimin gerçekleştiği o an, içimde ne mutluluk ne de başka bir duygu yaratmadı. Çatı aralığından aşağı atladım ve emekleyerek kapıya kadar gittim. Dışarıda biraz daha ilerlemeye çalıştım ama sonra aniden boylu boyunca ağaçlık bir yere uzandım ve hemen uykuya daldım." Tam olarak doğru olsun ya da olmasın, hatırladığı son imge onun ya da başka kişisel kurtuluş hikâyelerinin kaçınılmaz finaliydi: "Gürültüyle geçmekte olan araçların tekdüze sesiyle uyandım. Yakındaki yola doğru ilerledim ve Wels yönünde gürültüyle ardı ardına ilerleyen Amerikan tanklarını gördüm. Bu çelik devler konvoyunun ardından bakarken, korkunç Alman terörünün nihayet bittiğini idrak ettim."[180]

XI

Savaşın son ayları boyunca, Alman şehirleri birbiri ardına korkunç yıkımlar yaşarken, nakiller giderek daha içinden çıkılmaz bir hal alırken, Gestapo yeni sürgün çağrıları yapmayı sürdürüyordu. Ocak 1945'te, hâlâ Stuttgart'ta yaşamını sürdüren 200 *Mischlinge* ve karışık evlilik tarafı Yahudi'nin Theresienstadt'a sürgün için hazır olması emredildi.[181]

177 Ruth Kluger, *Still Alive: A holocaust Girlhood Remembered* (New York, 2001), s. 113 vd., 128 vd.

178 Cordelia Edvardson, *Gebranntes Kind sucht das Feuer* (Münih, 1989), s. 100 vd.

179 Filip Müller, *Eyewitness Auschwitz: Three Years in the Gas Chambers* (Chicago, 1999), s. 166 vd.

180 *A.g.e.*, s. 171.

181 Sybil Milton, "Deportations", *1945: The Year of Liberation* (Washington, DC, 1995), s. 90.

27 Ocak 1945 tarihinde Stuttgart Gestapo, çağrı yaptığı kişilerin 12 Şubat 1945 Pazartesi günü Bietigheim Transit Kampına (Ludwigsburg'da) gelerek işçi komando olarak dış göreve yazılmalarını istedi. Çağrıda, her zaman olduğu gibi, yanlarına alabilecekleri yiyecek ve eşya miktarları listesi ile yine bildik idari talimatlar yer alıyordu: "10 Şubat 1945'e kadar ayrılışınızı polise bildirmeli ve yiyecek istihkakı karnelerinizi teslim etmelisiniz. 16 yaş altı çocuklar [özellikle birinci dereceden *Mischlinge* olanlar] akrabalara bırakılacaktır."[182]

Benzer çağrılar, aşağı yukarı aynı günlerde, Reich'ın her bir köşesine gönderiliyordu. 13 Şubat öğleden sonra ("mükemmel bir bahar havasında") Klemperer şöyle kayıt düşüyordu: "Bugün saat sekizde (sabah) Neumark'taydım. Bayan Jährig ağlayarak odasından çıktı. Sonra kocası bana şöyle söyledi: Çalışabilecek durumda olanların tahliyesi, dış çalışma görevi diyorlar; ben [yani Klemperer] görevden muaf olduğum için burada kalıyorum. Fakat ölüm, benim için gidenlere kıyasla daha yakın ihtimal. O: İşin aslı başka; tersine, burada kalmak bir ayrıcalık. ... Yayınlanan genelgeye göre, Cuma sabahı, uzunca bir yol boyunca, tahminlere göre iki üç gün sürecek bir seyahatte taşınacak olan bir el çantasıyla ve iş kıyafetleriyle 3 Zeughausstrasse'de hazır bulunulması gerekiyor. Tüm bunlar, dış çalışma görevi dışında bir şey olmadığını açıkça gösteriyor – fakat istisnasız herkes bunun bir ölüm yürüyüşü olduğunu düşünüyor."[183]

Birkaç saat sonra Dresden bombardımanı başladı. Önce, Victor ve Eva kargaşada birbirlerini kaybettiler. ... Daha sonra şans eseri Elbe kıyısında karşılaştılar. Victor'un yıldızını çıkardılar ve artık Yahudi-olmayan insanlar olarak batıya doğru hareket etmeden önce, diğer mültecilerle birlikte, yanan şehrin dışında bir tanıdığın evinde saklandılar.

1945 başında Reich'ta son kez toplanan SD kamuoyu raporları, parçalanmakta olan Reich'ta Yahudi meselesinin yaygın bir saplantı olduğunu doğruluyordu. Raporlar esas olarak, hem geniş halk kesimleri ve hem de seçkinler arasında, anti-Yahudi nefret derinliğinin çeşitli (bölük pörçük) veçhelerine işaret ediyordu. Savaştan Yahudilerin sorumlu olduğu inancı iyiden iyiye kök salmıştı. Tarihçi Robert Gellately'e göre, savaşın son iki yılında Propaganda Bakanlığı'na gönderilen mektuplar (aralarında akademisyenlerin yazdıkları da vardı), Almanya'da kalan Yahudilerin bombalanma ihtimali olan hedef noktalarına toplanmasını öneriyordu. Her bir hava saldırısından sonra ölen Yahudilerin sayısı duyurulmalıydı. Bu mektupların birinde, bu ted-

182 *A.g.e.* (Alındığı kaynak, yay. haz. Marlene P. Hiller, *Stuttgart im Zweiten Weltkrieg: Katalog* [Gerlinger, 1989]), s. 181.

183 Victor Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1942-1945* (New York, 1998), s. 404.

bir Müttefik bombardımanına engel olmasa bile, en azından birçok Yahudi imha edilmiş olur, diyordu; diğer bir öneri, hava bombardımanlarında ölen her bir sivil Alman için on Yahudi'nin öldürüleceğiyle Amerikalıların ve Britanyalıların tehdit edilmesiydi.[184] *Volksgenossen*, esas itibarıyla Reich'ta artık Yahudi kalmadığını unutmuştu.

1944 yılının son haftalarında, Stuttgart bölgesinde halk Sovyet zulmü ile ilgili propagandayı eleştiriyor ve Almanların Yahudilere karşı muamelesinin çok daha kötü olduğunu öne sürüyorlardı;[185] diğerleri Almanların başına gelenin Yahudilerin intikamı olduğunu düşünüyordu.[186] Sonuçta, görünen o ki Nazi beyin yıkama faaliyetlerinin etkileri sürüyordu. 12 Nisan 1945'te Britanya askerî istihbarat şefi şu raporu geçti: "Almanlar... Yahudi belediye başkanı atamaları konusunda bizi uyarıyorlar, [dediklerine göre] bu psikolojik bir hata ve Alman sivil halkı işbirliği yapmama yönünde etkileyecek."[187]

Bu tür kökleri derinde anti-Semitizm'in varlığını sürdürüyor olduğu, Almanlar teslim olduktan kısa süre sonra Almanya'nın batı bölgelerinde yapılan çeşitli kamuoyu yoklamalarında da doğrulanıyordu.[188] Bu durumun işaret ettiği, bir noktadan sonra, Hitler'e verilen desteğin azalmasının zorunlu olarak anti-Yahudi nefreti zayıflatmadığıydı. Hitler'in 1945 yılı başında hâlâ yüksek bir halk desteğine sahip olduğu iddia ediliyor.[189] Ocak ve Şubat ayları için geçerli olabilecek bu durum, Goebbels'in her tür malumata sahip olarak yazdığı ve başından beri iyimserliğini koruyan günlük notlarına göre, Mart ve Nisan aylarında muhtemelen değişmeye başlamıştı.

Propaganda Bakanı 24 Mart 1945'te "maalesef," diyordu, "eleştirel değerlendirmelerde Führer'in adı da fazlaca geçmeye başladı. ... Artık eleştirinin Führer'in kişiliğinde ya da Nasyonal Sosyalist düşünce veya hareket noktasında durmuyor olması bana korkunç görünüyor."[190] Ve 1 Nisan'da Goebbels yeni bir not düşüyordu (esas olarak ülkenin batısındaki tutuma atfen): "Askerler ve halk arasında olağanüstü bir ahlâki çöküş var. İnsanlar, Führer'i keskin bir dille eleştirmekten bile çekinmiyor."[191]

---

184 Robert Gellately, *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany* (Oxford, 2001), s. 253-54.

185 Otto Dov Kulka ve Eberhard Jäckel, *Die Juden in den geheimen NS-Stimmungsberichten 1933-1945* (Düsseldorf, 2004), s. 546.

186 *A.g.e.*, s. 547.

187 Aktarıldığı kaynak Hastings, *Armageddon*, s. 435.

188 Otto Dov Kulka, "The German Population and the Jews: State of Research and New Perspectives", *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941*, yay. haz. David Bankier (New York, 2000), s. 279.

189 Özellikle bkz. Gellately, *Backing Hitler*; Marlis G. Steinert, *Hitler's War and the Germans: Public Mood and Attitude during the Second World War*, yay. haz. E. J. de Witt (Atina, OH, 1977).

190 Goebbels, *Tagebücher*, bölüm 2, cilt 15, s. 586.

191 *A.g.e.*, s. 654-55.

En azından o, Reichsführer, *Volksgenossen* genelinden farklı olarak inancına bağlı kalıyordu ama çoğu kişi gibi hiddeti besliyordu: "Yahudilerin yine sesleri çıkmaya başlamış" diye not düşüyordu 14 Mart'ta. Sözcüleri, iyi bildiğimiz Leopold Schwarzchild şimdi de Almanya'ya ılımlı davranılmasına karşı Amerikan basınında sızlanıyor. Bu Yahudileri fırsat düştüğünde fare gibi gebertmek lazım. Şükürler olsun ki biz Almanya'da bu işi ciddiyetle yaptık. Umarım tüm dünya bunu örnek alır."[192] On iki yıllık Reich hızla sona yaklaşırken, zırvalamalar, boş atıp tutmalar daha da hiddetleniyordu.

XII

Reich Şansölyeliğinin bir bölümü 15 Şubat'taki ağır Amerikan bombardımanı ile tahrip edildikten sonra, Hitler yaşam alanları, çalışma ofisleri, toplantı salonları ve diğer fenni tesislere sahip, binanın ve bahçenin iki kat altında bulunan geniş yer altı labirentine çekildi. Birkaç hafta sonra Kızıl Ordu Berlin'e yaklaşırken de orada kalmaya karar verdi. Nazi lider, neredeyse son ana kadar, şansına güvendi ve tümüyle umutsuz askerî durumun son bir mucizeyle tersine döneceğine gerçekten inandı. Olağanüstü havadisi de orada, yer altı konutunda aldı: 12 Nisan'da Roosevelt öldü.

Şimdi düşman koalisyonu çökecekti, tıpkı başka bir zamanda, yine umutsuz bir savaşta, Büyük Frederick'e karşı koalisyonun Çariçe Elizabeth'in ölümüyle çöktüğü gibi. Büyük beklentiler bir kez daha yükselmişti ve Hitler bunu 16 Nisan tarihli bir bildiriyle, Doğu'daki askerî birlikleri ile paylaştı: "Yahudi-Bolşevik can düşmanımız son kez saldırdı. Şu an tüm Alman ulusu size, benim Doğu Cephesi savaşçılarıma [*meine Ostkämpfer*] bakıyor ve sizin azminiz, fanatizminiz, silahlarınız ve liderliğiniz ile Bolşevik saldırısını kanla boğacağınızı umuyor. Kaderin, tüm zamanların en büyük savaş suçlusunu alıp götürdüğü şu an bu savaşın dönüm noktasıdır."[193]

20 Nisan'da Hitler'in yer altı sığınağında Führer'in elli altıncı doğum günü için kadehler bir ölçüde zoraki kaldırılırken, Neuengamme toplama kampının kıdemli doktoru Alfred Trzebinsky, tüberküloz deneyleri için SS doktoru Kurt Heissmeyer tarafından kobay olarak kullanılan yirmi Yahudi çocuğun ortadan kaldırılması talimatını aldı.[194]

Heissmeyer bundan bir yıl önce, Neuengamme'nin gözden ırak baraka-

192 *A.g.e.*

193 Hitler, *Reden*, s. 2223-2224.

194 Bu namlı cinayet operasyonunun ayrıntılarının alındığı kaynak, Günther Schwarberg, *The Murders at Bullenhuser Damm* (Bloomington, 1984).

larında, yetişkin ve çocuklar üzerinde deneylerini gerçekleştirmek üzere Himmler'den izin almıştı. Beş-on iki yaş arası on kız ve on erkek yirmi Yahudi çocuk, aileleriyle birlikte Fransa'dan, Hollanda'dan, Polonya'dan ve Yugoslavya'dan Birkenau'ya geldi. Aileler gaz odalarında yok edildi ve 1944 sonbaharında yirmi çocuk Neuengamme'a gönderildi.[195]

İzleyen aylar boyunca, Heissmeyer'in karışımlarıyla aşılanan çocuklar ciddi biçimde hastalandı. 20 Nisan'da, Britanya kuvvetleri kampa yaklaşırken emir geldi. Ama öldürme işlemi Neuengamme'da değil, Hamburg yakınlarında bulunan ve Neuengamme'ın yan kampı olarak kullanılan Rothenburgsort'daki Bullenhuser Damm okulunda gerçekleştirilecekti.

Savaş sonrası duruşmalarda Trzebinsky olayların akışını anlattı. SS personeli yanlarında altı Rus mahkûm, iki Fransız doktor, iki Hollandalı kamp sakini ve çocuklarla birlikte Bullenhuser Damm'a gelmişti. Çocuklar ayrı bir odaya, hava saldırılarında kullanılan sığınağa götürüldüler: "Her şeyleri yanlarındaydı – biraz yiyecek, kendi yaptıkları oyuncaklar, vb. Sıralara oturdular ve dışarı çıktıkları için mutluydular. Hiçbir şeyden şüphelenmediler."

Trzebinsky çocuklara müsekkin verirken yetişkin kamp sakinleri kazan dairesinde öldürüldüler. "Söylemeliyim ki," diye devam ediyordu Trzebinsky, "kötü durumda olan on iki yaşında bir çocuk hariç hepsinin durumu genel olarak çok iyiydi; o hemen uyudu. Altı-yedi çocuk hâlâ uyanıktı – diğerleri uyumuştu. ... Frahm [bir hademe] on iki yaşındaki çocuğu kucağına aldı ve diğerlerine onu yatağa götürdüğünü söyledi. Çocuğu 6-7 metre uzaktaki bir odaya götürdü ve orada kancaya takılı bir ip gördüm. Frahm uyuyan çocuğa ilmeği geçirdi ve tüm ağırlığıyla çekerek ilmeğin sıkışmasını sağladı."[196] Ardından teker teker diğer çocuklar geldi.

Tarihin en büyük siyasi suçlularından biri hayatına son vermek üzereydi. "Hitler'in zihni yapısını" ya da canice saplantılarının çarpık duygusal kaynaklarını bir kez daha incelemeye gerek yok. Ancak, önsözde ve kitap boyunca bizim de defalarca sorduğumuz anlamlı ve kaçınılmaz soru, en sonda yinelenmeli ve tekrar ele alınmalı. Hepimizin karşısında duran en önemli soru, hangi kişisel özelliklerin Büyük Savaş'ın "adı sanı bilinmeyen onbaşı"sını her şeye kadir lider Adolf Hitler hâline getirdiği değil, on milyonlarca Alman'ın onu sonuna kadar körlemesine neden takip ettiği ve sona varıldığında birçok insanın ve bu sonun yaşanmasının ardından azımsanmayacak sayıda insanın ona inandığıdır. Martin Broszat'ın sözleriyle ifade edersek, bu

195 *A.g.e.*, s. 22.

196 *A.g.e.*, s. 37-41 (alıntılandığı kaynak, yay. haz. Birleşik Devletler Holokost Müzesi, *1945*, s. 88-89).

"Führer-bindung"un niteliği, bu "Führer'e bağlılık", tarihsel önemini korumaktadır.[197]

20. yüzyıl liderleri arasında hiç kimse, dünyanın en gelişmiş ve güçlü milletlerinden birinde, çok sayıda yurttaşın Hitler'e yönelen coşkulu adanmışlığıyla kuşatılmamıştı. Roosevelt ayırımcıydı ve görevde kaldığı dört dönem boyunca Amerikan halkının geniş kesimleri ona muhalefet etmiş hatta zaman zaman nefret etmişti; birçok Britanyalı başbakanlığı öncesinde ve sırasında Churchill'den nefret etmişti; Hitler'e en çok benzetilen devlet adamı olan Stalin ise korkuyla çevriliydi. Sovyetler Birliği'nde seçkinler terörize edilip halk, Marx ve Lenin'in saygın öğretisine karşı korku ve hayranlık karışımı bir atmosferde yaşarken, Hitler o kadar uzun süre ve çok sayıda insanın çılgın tapınması ve kör bağlılığı ile çevrelenmiş olarak yaşadı ki, daha önce gördüğümüz gibi, Stalingrad'dan epey sonra bile, çok sayıda Alman onun zafer vaatlerine inanmayı sürdürüyordu. Mussolini için bu tür bir durum söz konusu değildi, Duce ve halkı arasında rejiminin başlangıcında var olan bağ otuzların ortasından itibaren azalmaya başlamıştı.

Daha önce, "Yahudi"nin temsil ettiği tehdidi bayraklaştırmanın Hitler'in karizmatik cazibesini nasıl artırdığını belirtmiştik. Meta-tarihsel bir düşman, savaş hayati aşamaya vardığında, şer güçlerine karşı savaşa önderlik edecek bir meta-lideri gerektirir. Yine de, araçsal ussallık ve bürokratik süreçlerle işleyen bir modern toplumda karizmanın önemini saptamak güç bir sorun. Akla yakın bir değerlendirme şu olabilir: Modern toplumlar, tamamıyla farklı dinamiklerin egemen olabileceği bir sistemde, dinî ya da dinî görünümlü dürtülerin varlığına –gerekli olabileceği için– açık görünüyorlar. Tarihçi Jeffrey Herf'in "tepkisel modernizm"inin ötesinde, Nazizm bizi bir tür "kutsallaştırılmış modernizm" ile karşı karşıya bırakır.[198] Propaganda ve diğer tüm kitle manipülasyonu tuzakları, Alman halkını ele geçiren duygusal-psikolojik hareketin hayati bir parçasıdır. Ancak, düzen, otorite, ulviyet ve kurtuluşa böylesine istekli bir kitlenin temel arzularını kavramak ve büyütmek konusunda Hitler'in olağanüstü becerisi olmadan, sadece propaganda yeterli olmazdı. Nasyonal Sosyalizm'in yükselişi ve etkisi, bir yanda Adolf Hitler ve diğer yanda Almanların ona verdiği tepki olmadan mümkün değildi.

Eğer Hitler somut sonuçlar yaratmadan sadece boş ve saçma laflar ediyor olsaydı, doğacak düş kırıklığı cazibesini hızla yok ederdi. Fakat birkaç yıl içinde, "düzenbazlık üstadının" harekete geçirdiği türlü türlü düşmanla-

197 Martin Broszat, "Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 18 (1970).

198 Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich* (New York, 1986).

ra rağmen, tam istihdamı, ekonomik büyümeyi, utanç veren engelleri kaldırarak yeni bir milli gururu, kitlelerin yaşam koşullarını ve çalışma koşullarını iyileştirmeyi başarmasının yanı sıra, iş ve sanayi liderlerini güçlü bir biçimde ödüllendirdi – ve daha fazlasının da sözünü verdi. Her şey bir yana, Hitler Almanların büyük çoğunluğuna bir toplum olma ve bir amaca sahip olma duygusunu aşıladı. Ardından, Alman milli heyecanını tam bir kolektif çılgınlık çemberine sürükleyen müthiş askerî zaferlerle taçlanan, olağanüstü diplomatik başarılar geldi.

Tüm süreçte, Hitler topyekûn savaşın gereklerini yerine getirirken yaşam standardını feda etmek konusunda isteksizdi ve daha önceki bölümlerde yeterince gösterildiği gibi, fethedilen toplumlar ve özellikle de Yahudiler aslında *Volksgemeinschaft*'ın refahını korumak ya da en azından savaşın bazı maddi yüklerini hafifletmek üzere aldatıldılar ve sömürüldüler. Bu anlamda Götz Aly'nin *Hitler's Volkstaat* kitabında bir araya getirdiği savlar doğrudan reddedilmemelidir. Evet ama eğer Reich'ın efendisi ile çok sayıdaki yardımcıları ve destekçilerini tamamıyla farklı nedenler harekete geçirmedi ise, Wehrmacht'ın nitelikli işgücüne duyduğu gereksinime ve diğer ekonomik konulara rağmen neden Yahudilerin imha edilmesi gerekiyordu? Kaçınılmaz olarak bu soru bizi bir kez daha Hitler Almanyası ve onu çevreleyen dünyada "Yahudi"nin oynadığı hayali role geri götürüyor.

Mücadele kritik evresine vardığında, savaşın zirvesinde, Hitler'e inancın kaybedilmesinin tek bir sonucu olabilirdi: Goebbels'in sözleriyle, "Yahudi yok etme timlerinin" alacağı korkunç intikamı beklemek. Yahudileri soymak *Volkstaat*'ın sürdürülebilmesine katkı yapmıştı; onları öldürmek ve intikam korkusunu körüklemek, çökmekte olan *Führerstaat*'ta Führer ve *Volk* arasındaki en temel bağ oldu.

En sonunda birçok Alman için bu bağ koptu. Ancak diğerleri için, rejimin başarılarıyla yaşanan gurur ve yolunun doğruluğuna duyulan inanç sadece küçük kusurlarla lekelenerek, sonraki on yıllar boyunca sessizlik ve gizlilik içinde varlığını sürdürdü, tıpkı *Volksgemeinschaft* özlemi gibi.[199]

21 Nisan 1945 akşamı, Sovyet bombaları eski Reich Şansölyeliği binalarının yakınlarına düşmeye başladığı sırada, Nazi lider doğum günü tebriki için Duce'ye teşekkür ediyordu: "Doğum günü dilekleri için Duce'ye teşekkür ederim. Sadece varlığımızı sürdürmeye yönelik mücadelemiz en üst seviyesine vardı. Bolşevizm ve Yahudi birlikleri [*Bolchewismus und die Truppen des Judentums*], sınırsız savaş gereçleri ile Almanya'da yıkıcı güçlerini birleştirmek üzere tüm imkânları seferber ediyorlar ve böylelikle kıtamızı kargaşaya

199 Öncelikle bkz. Norbert Frei, *1945 und Wir: das Dritte Reich im Bewusstsein der Deutschen* (Münih, 2005).

sürüklüyorlar."[200] Görünen o ki, Anglo-Amerikan kuvvetleri, ilk kez "Yahudi birlikleri" olarak adlandırılıyordu.

Nazi şef, sığınakta kalacağını ve kendisini öldüreceğini çevresine duyurdu; eğer istiyorlarsa, diğer herkes gidebilirdi. Hitler ile intihar etmeden hemen önce evlenen Eva Braun onunla birlikte ölmeye kararlıydı. Sadık Goebbels, eşi Magda ve altı çocukları da sığınaktaydı: Onlar da liderlerinin kaderine ortak olacaklardı. 29 Nisan'da zaman geldi: Führer "Özel Vasiyet"ini yazdırdı ve daha sonra da gelecek nesillere mesajını, "Siyasal Vasiyet"ini yazdırdı.

Belgenin ilk bölümünde Nazi lider Alman halkına, dünyaya ve tarihe hitap ediyordu. "Almanya'da benim ya da herhangi başka birinin 1939 yılında savaş istediği doğru değil" diyordu. Ve hemen, daha mesajının başında, asli saplantısına dönüyordu: "[Savaşı] isteyen ve tetikleyen devlet adamlarının tamamı ya Yahudi soyundandı ya da Yahudi çıkarları için çalışıyorlardı." Savaşın çıkmasında her tür sorumluluğu bir kez daha reddettikten sonra Nazi lider, âdeti olduğu üzere, bunun cezasız kalmayacağı kehanetinde bulunuyordu: "Enkaz hâline gelen şehirlerimizden ve anıtlarımızdan, nihai sorumluluğu taşıyan halka karşı nefret yeniden yükselecek; o halk ki tüm olanlar için onlara teşekkür etmeliyiz: Uluslararası Yahudilik ve yardımcıları!"

Polonya'daki Eylül 1939 krizinden çıkan sonuçta Britanya'nın sorumluluğuna ilişkin, kısa ama sonra göreceğimiz gibi kaçınılmaz bir değerlendirmenin ardından Hitler, bu kısa paragrafı bir kez daha Yahudi savaş kışkırtıcılığına değinerek bitirmekten kendini alamıyordu. Sonrası tam bir çılgınlıktı: "Eğer Avrupa halkları bir kez daha uluslararası para ve finans komplosunun stokları olarak görüldüyse, o zaman bu ölümcül savaşın suçlusunun –Yahudilik!– bunun bedelini ödemesi gerektiğinden hiç kuşkum yok. Ayrıca, bu sefer sadece milyonlarca erkeğin öldürülmeyeceği, yüz binlerce kadın ve çocuğun şehirlerde yakılarak ve bombalanarak yok edilmeyeceği, aynı zamanda, daha insani yöntemlerle de olsa, gerçek suçluların da cezalarını çekeceği gerçeğini kimseden saklamadım." Beş-altı milyon Yahudi'nin imhası doğrudan kurbanların üzerine yıkılıyordu. Konuşma daha sonra Hitler'in, Berlin sakinlerinin kaderini paylaşma kararına dönüyordu ancak yine tipik bir yön değiştirmeyle: "Ayrıca, heyecanlı kitleleri için Yahudilerin sahneleyeceği yeni bir gösteriye ihtiyacı olan düşmanların eline düşmek istemiyorum."

Volk ve askerler de kendi paylarına düşen övgüyü alıyorlardı: Hitler, Nasyonal Sosyalizm'in yeniden doğuşuna yol açacak tohumların ekildiğini beyan ediyordu. Daha sonra, Batılı Güçlerle ilişkileri nedeniyle görevden aldığı ve partiden uzaklaştırdığı Göring ve Himmler ile hesaplaşıyor, Büyük Amiral Karl Dönitz'i yeni devlet başkanı (tabii ki "başkan, "Führer" değil) ve silahlı kuvvetler komutanı, Goebbels'i şansölye olarak atıyor ve yeni bakanla-

200 Hitler, *Reden*, s. 2226.

rı belirliyordu. Hitler kaçınılmaz nihai uyarıya gelmişti: "Milletin liderlerinden ve takipçilerinden, ırksal yasalara sıkı sıkıya bağlı kalmalarını ve küresel ölçekte tüm halkları zehirleyen Yahudilikle amansızca savaşmalarını bilhassa istiyorum."[201]

Bu berbat koşullarda dikte edilen böylesi bir belgenin üslubu, Nazi liderin kudretli günlerinde dikkatle hazırlanmışçasına değerlendirilemez. Yine de özellikle bu son mesajın, tarihsel önemi (Hitler'in gözünde) nedeniyle, Hitler'in inancının sadece olmazsa olmazlarını, en yalın ilkelerini ön plana çıkarması akla yakın değil midir?

"Yazgı" ya da "akıbet"in Nazi liderin söyleminden kaybolması –iki hafta önce hâlâ başvuruluyordu– konusunda bir açıklamaya gerek yok. "Reich" ya da "parti"ye değinilmemesi de (tek istisnası, "Berlin, Reich'ın başkenti") sürpriz değil. Reich enkaza dönmüştü ve parti hainlerle doluydu. Sadece Göring ve Himmler düşmanla müzakerelerde bulunmamıştı, batıda Bölge Yöneticileri birbiri ardına teslim oluyorlardı ve SS generalleri askerî duruma ilişkin sahte raporlar gönderiyorlardı. Reich ve lideri için ölmeye hazır üyeleri olması gereken parti yok olmuştu.

Tüm bunlar, sadece kendisinin dikte etme hakkına sahip olduğu yoldan sapma cesareti gösterenlere karşı Hitler'in bildik tepkilerine uygundu. Ancak böylesi öngörülebilir tepkilerin yanı sıra vasiyetin hiç beklenmedik bir yönü de vardı: Hitler'in son mesajında Bolşevizm'in izi bile yoktu.

Hitler muhtemelen bu savunma yazısının tümünü, Almanya'nın korkunç sonundan ve de Yahudilerin katlinden *kendisinin* sorumlu olmadığını gösterme konusuna odaklamaya karar vermişti. Sorumluluk doğrudan, 1939 yılında kendisi uzlaşma ararken savaşı kışkırtanlara yükleniyordu: Batılı plütokratlara ve savaş kışkırtıcısı Yahudilere. O dönemdeki müttefiki Stalin'e değinmemek en iyisiydi zira işgal günlerinde Polonya'nın taksim edilmesi gösteriyordu ki Reich ve Sovyetler Birliği bir anlaşma çerçevesinde Polonya ganimetlerini paylaşmaya karar vermişlerdi ve bu da Alman saldırısını önemli ölçüde kolaylaştırmış, Hitler'in savaşı başlatma konusundaki kararlılığını göstermişti.

30 Nisan'da gece saat 03.00'ü biraz geçtiğinde Hitler ve Eva Braun intihar etti. Dönitz'in emriyle Alman radyosu 1 Mayıs akşamı saat 10.26'da şu duyuruyu yayınladı: "Führer'in karargâhından duyurulduğuna göre, bugün öğleden sonra Führer, Adolf Hitler Reich Şansölyeliğindeki komuta makamında Bolşevizm'e karşı son nefesine kadar savaşarak hayatını kaybetti."[202] Yedi gün sonra Almanya teslim oldu.

---

201 *A.g.e.*

202 *A.g.e.*, s. 2250.

1 ya da 2 Mayıs'ta, Hitler'in ölümünü haber aldıktan sonra Bertram –bu arada daha güvenli bir yere gitmek üzere Breslau'dan ayrılmıştı– kendi Piskoposluk bölgesindeki tüm kilise papazlarına gönderilen el yazısı mektupta, "Führer'in anısına toplu ölüm ayinleri düzenlemelerini" istedi.[203]

Batı'ya doğru yürüyüşlerine devam etmeden önce Klempererler, daha önce ifade edildiği gibi, Dresden yakınlarında bir tanıdıklarının evinde kısa süre kaldılar. 21 Mart gecesi, bir hava saldırısı uyarısı ile tüm ev sakinleri koridorda bir araya toplandılar. Klempererler Dumpier isimli bir küçük hanımla sohbete başladılar: Victor daha sonra, "temkinli bir şekilde kabuğundan çıkmaya başladı" diye not düşüyordu. "Gitgide Nasyonal Sosyalist öğretiye dair güçlü şüpheleri olduğunu söylemeye başladı. ... Konuyu Yahudi meselesine getirdi. ... Ben dikkatlice konudan uzaklaştım. Birkaç kaçamak söz söyledim. Kızın son sözleri komikti... Milletlerin haklarına inanıyordu, Almanya'daki kibir ve acımasızlığı iğrenç buluyordu – 'Sadece Yahudilerden nefret ediyorum. Sanırım bir tek bu konuda biraz etkilendim.' Ona kaç Yahudi tanıdığını sormak isterdim ama sözlerimi yuttum ve sadece gülümsedim. Kendim için, anti-Semitizm'i merkeze yerleştirerek Nasyonal Sosyalizm'in demagojik olarak nasıl da aklandığını kayda geçtim."[204]

İki hafta sonra, artık normal Alman mültecisi haline gelen Klempererler Yukarı Bavyera'ya vardılar; kimlikleri anlaşılmadı: Kurtuldular. Diğer bazı günlük yazarları da kurtuldular: Bükreş'te Mihail Sebastian (Rusların yönetimi devralmasından kısa süre sonra kazada öldü); Kovno'dan Abraham Tory; Varşova'dan Hersch Wasser. Bir de kurtuluşu şaşkınlık yaratanlar vardı, kamplarda hayatta kalanlar, ölüm yürüyüşlerini atlatanlar, saklandıkları Hıristiyan kurumlarından ve "Ari" ailelerden çıkanlar, dağlardan, ormanlardan, partizanlardan ya da direniş hareketlerinden çıkanlar, sahte kimliklerle normal hayat sürenler, Alman egemenliği altındaki bölgelerden zamanında kaçanlar, yeni kimliklerini terk etmeyenler, bilinenler ya da bilinmeyenler, hayatta kalabilmek için ihanet edenler ve işbirliği yapanlar.

Yaklaşık beş-altı milyon Yahudi öldürüldü; yaklaşık bir buçuk milyonu on dört yaşının altındaydı.[205] Bu insanlar devasa sessiz kurbanlar kitlesini

203 Klaus Schölder, *A Requiem for Hitler: And Other New Perspectives on the German Church Struggle* (Londra, 1989), s. 166.

204 Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1942-1945*, s. 435.

205 Çeşitli hesaplamaların mevcudiyetine rağmen, Holokost kurbanlarının tam sayısını tahmin etmek mümkün değil. Kapsamlı istatistiksel çözümlemeler konusunda bkz. Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, cilt 3, s. 1301 vd. (en az 5.100.000 tahmininde bulunuyor); yay. haz. Wolfgang Benz, *Dimension des Völkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (Münih, 1991), s. 17 (en az 5.290.000 ve en çok da 6.000.000'dan biraz fazla tahmininde bulunuyor).

ve bu kitapta seslerine kulak verdiğimiz çoğu günlük ve mektup yazarlarını içeriyordu. Amsterdam'dan Etty Hillesum, Anne Frank, Ben Wessels ve Philip Mechanicus;[206] Paris'ten Raymond-Raoul Lambert, Jacques Biélinky ve Louise Jacobson; Lahey ve Brüksel'den Moshe Flinker; Berlin'den Jochen Klepper ve Hertha Feiner; Köln'den Lilli Jahn; Essen'den Ernst Krombach; Prag'dan Gonda Redlich ve Oskar Rosenfeld; Lodz'dan Dawid Sierakowiak, Josef Zelkowicz, diğer "kronik yazarları" ve en az üç adı bilinmeyen günlük yazarı; Stanislawów'dan Elisheva (Elsa Binder) ve onun adı bilinmeyen "konuk günlük yazarı"; Varşova'dan Adam Czerniaków, Emanuel Ringelblum, Shimon Huberband, Chaim Kaplan, Abraham Lewin ve Janusz Korczak; Ottwock'tan Calel Perechodnik; Kielce'den Dawid Rubinowicz; Kovel ve Buczacz'tan Aryeh ve Malwina Klonicki; Vilna'dan Herman Kruk, Itzhak Rudashewski ve Zelig Kalmanovitch; ve Auschwitz'den *Sonderkommando* günlük yazarı Zalman Gradowski. Tabii ki günlük yazarlarının çok daha fazlası öldürüldü ve az sayıda günlük yazarı da hayatta kaldı.[207]

İşgal altındaki Avrupa'da kalmaya devam eden ve hayatta kalan birkaç yüz bin Yahudi'nin çoğu, ya zorunluluktan ya da isteyerek bulundukları yeni çevrede kök saldılar; hayatlarını inşa ettiler, yaralarını kararlılıkla gizlediler ve gündelik varoluşun ortak neşe ve acılarını paylaştılar. Birkaç on yıl boyunca, çoğu geçmişi genellikle kendi aralarında, tabiri caizse kapalı kapılar ardında konuştular; bazıları tanıklıklarını fırsat çıktıkça paylaştı diğerleri sessizliği seçti. Yine de, seçtikleri yol ne olursa olsun, hepsi için o yıllar hayatlarının en önemli dönemiydi. Onun içinde tutsak kaldılar: Sürekli olarak o kahredici terörün içine çekildiler ve geçen zamana rağmen, ölenlerin silinmez hatırasını da hep yanlarında taşımayı sürdürdüler.

206 Buradaki yer isimleri çoğunlukla günlüklerin yazıldıkları yerleri gösteriyor; bazıları için yazarların doğum yerlerini esas aldım.

207 Diğer günlük yazarları konusunda bkz. Alexandra Zapruder, *Salvaged Pages* (New Haven, 2002); Robert Moses Shapiro, "Diaries and Memories from the Lodz Ghetto in Yiddish and Hebrew", *Holocaust Chroniclers: Individualizing the Holocaust through Diaries and Other Contemporaneous Personal Account*, yay. haz. Robert Moses Shapiro (Hoboken, NJ, 1999); Alexandra Garbarini, *Numbered Days: Diaries and the Holocaust* (New Haven, 2006).

Konusunun gereği olarak bu cilt özellikle yayımlanmış belge ve monografilere dayanıyor. Bunun tek istisnası NSDAP arşivlerindeki (*Akten der Parteikanzlei der NSDAP*) belgelerin sistematik biçimde kullanılmasıdır. Bu belgeler, aşağıda adı geçen birçok kitapta özet olarak listelenmiştir ve genellikle büyük kütüphanelerde mevcut mikrofişlerde yeniden düzenlenmiştir. Burada kullanılan mikrofişler UCLA'daki Young Research Library koleksiyonundandır.

1945 ÖNCESİ YAYIMLANMIŞ BELGELER

Foreign Relations of the United States, Washington, DC.

German Propaganda Archive CAS Department - Calvin College, 2004.

www.calvin.edu/academic/cas/gpa/goeb18.htm adresinden ulaşılabilir.

Akten der Parteikanzlei der NSDAP (özetler), Bölüm 1, cilt 1 ve 2, der. Helmut Heiber, Münih, 1983, Bölüm 2, cilt 3 ve 4, der. Peter Longerich, Münih, 1992.

U.s. v. Pohl: The Pohl Case, Nuremberg Askerî Mahkemelerinde Control Council 10 numaralı yasa uyarınca savaş suçluları için yapılan duruşmalar, Nuremberg, Ekim 1946 - Nisan 1949, 15 cilt, cilt 5, Washington, DC, 1951.

U.S. v. Brandt: The Medical Case, Nuremberg Askerî Mahkemelerinde Control Council 10 numaralı yasa uyarınca savaş suçluları için yapılan duruşmalar, Nuremberg, Ekim 1946 - Nisan 1949, 15 cilt, cilt 1, Washington, DC, 1951.

U.S. v. Flick, The Flick Case, Nuremberg Askerî Mahkemelerinde Control Council 10 numaralı yasa uyarınca savaş suçluları için yapılan duruşmalar, Nuremberg, Ekim 1946 - Nisan 1949, 15 cilt, cilt 6, Washington, DC, 1952.

U.S. v. Weizsaecker: The Ministries Case, Nuremberg Askerî Mahkemelerinde savaş suçluları için yapılan duruşmalar, 15 cilt, cilt 13, Washington, DC, 1952.

I Documenti diplomatici italiani, Nona serie: 1939-1943, 10 cilt, Roma, der. Commissione per la pubblicazione dei documenti diplomatici, 1954-1990.

Documents on German Foreign Policy, Series D, 1937-1945, Washington, DC, 1956.

Akten zur deutschenauswärtigen Politik, 1918-1945, Ser. E: 1941-1945, Göttingen, der. Ingrid Krüger-Bulcke ve Hans Georg Lehmann, 1969.

Arad, Yitzhak, Yisrael Gutman ve Abraham Margaliot (der.), *Documents on the Holocaust: Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland and the Soviet Union,* Kudüs, 1981.

Benz, Wolfgang, Konrad Kwiet ve Jürgen Matthäus, *Einsatz im "Reichskommissariat Ostland": Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weissrussland, 1941-1944*, Berlin,1998.

Berenstein, Tatiana (der.), *Faschismus, Getto, Massenmord: Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkrieges*, Berlin (Doğu), 1961.

Blet, Pierre, Angelo Martini ve Burkhart Schneider (der.), *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre mondiale, Volume 8: Le Saint Siège et les Victimes de la Guerre, Janvier 1941-Décembre 1942*, Vatikan, 1968.

Boberach, Heinz (der.), *Berichte des SD und der Gestapo über Kirchen und Kirchenvolk in Deutschland 1934-1944*, Mainz, 1971.

— (der.), *Meldungen aus dem Reich, 1938-1945: Die geheimen Lageberichte des sicherheitsdienstes der SS*, 17 cilt, Herrsching, 1984.

Boelcke, Willi A., (der.), *Wollt Ihr den totalen Krieg? Die geheimen Gobbels Konferenzen 1939-1943*, Herrsching, 1989.

Büchler, Yehoshua, "A Preparatory Document for the Wannsee Conference", *Holocaust and Genocide Studies 9*, sayı 1 (1995).

Dawidowicz, Lucy S. (der.), *A Holocaust Reader*, New York, 1976.

Eichmann, Adolf, *The Trial of Adolf Eichmann: Record of Proceedings in the District Court of Jerusalem*, 9 cilt, Kudüs, 1992.

Frei, Norbert, (der.), *Standart- und Kommandanturbefehle des Konzentrationslagers Auschwitz 1940-1945*, Münih, 2000.

Friedlander, Henry ve Sybil Milton (der.), *Archives of the Holocaust: An International Collection of Selected Documents*, 22 cilt, New York, 1989.

Heiber, Helmut, "Aus den Akten des Gauleiters Kube", *Viertelsjahrhefte für Zeitgeschichte*, 4 (1956).

Hilberg, Raul (der.), *Documents of Destruction: Germany and Jewry, 1933-1945*, Chicago, 1971.

International Military Tribunal, *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945-1 October 1946*, 42 cilt, New York, 1971.

Kaden, Helma, Ludwig Nestler, Kurt Frotscher, Sonja Kleinschmidt ve Brigitte Wölk (der.), *Dokumente des Verbrechens: Aus Akten des Dritten Reiches, 1933-1945*, Berlin, 1993.

Kárný, Miroslav, Jaroslava Milotová ve Margita Kárná (der.), *Deutsche Politik im "Protektorat Böhmen und Mähren" unter Reinhard Heydrich 1941-1942: Eine Dokumentation*, Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945, cilt 2, Berlin, 1997.

Klarsfeld, Serge (der.), *Die Endlösung der Judenfrage in Frankreich: Deutsche Dokumente 1941-1944*, Paris, 1977.

Klee, Ernst, Willi Dressen ve Volker Riess (der.), *"The Good Old Days": The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders*, New York, 1991.

Kogon, Eugen, Hermann Langbein ve Adalbert Rückerl (der.), *Nazi Mass Murder: A Documentary History of the Use of Poison Gas*, New Haven, 1993.

Krausnick, Helmut (der.), "Denkschrift Himmlers über die Behandlung der Fremdvölkischen im Osten", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 5, sayı 2 (1957).

Kulka, Otto Dov ve Eberhard Jäckel, *Die Juden in den geheimen NS-Stimmungsberichten 1933-1945*, Düsseldorf, 2004.

Levai, Eugene, *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry*, Zürih, 1948.

Lévai, Jenö, *Eichmann in Hungary: Documents*, Budapeşte, 1961.

Longerich, Peter ve Dieter Pohl (der.), *Die Ermordung der europäischen Juden: Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945*, Münih, 1989.

Mendelsohn, John ve Donald S. Detwiler (der.), *The Holocaust: Selected Documents in Eighteen Volumes*, New York, 1982.

Milton, Sybil (der.), *The Stroop Report*, New York, 1979.

Milton, Sybil ve Frederick D. Bogin (der.), *Archives of the Holocaust*, Cilt 10, bölüm 1 ve 2, New York, 1995.

Noakes, Jeremy ve Geoffrey Pridham (der.), *Nazism, 1919-1945: A Documentary Reader, Volume 3: Foreign Policy, War and Racial Extermination*, Exeter, UK, 1998

Pätzold, Kurt (der.), *Verfolgung, Vertreibung, Vernichtung: Dokumente des faschistischen Antisemitismus 1933 bis 1942*, Frankfurt am Main, 1984.

Pätzold, Kurt ve Erika Schwarz (der.), *Tagesordnung Judenmord: Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942: Eine Dokumentation zur Organisation der "Endlösung"*, Berlin, 1992.

Peck, Abraham J. (der.), *Archives of the Holocaust*, Cilt 8, New York, 1990.

Poliakov Léon ve Josef Wulf, *Das Dritte Reich und Seine Denker, Dokumente*, Berlin, 1959.

Sauer, Paul (der.), *Dokumente über die Verfolgung der jüdischen Bürger in Baden-Württemberg durch das nationalsozialistische Regime 1933-1945*, 2 cilt, Stuttgart, 1966.

Schneider, Burkhart, Pierre Blet ve Angelo Martini (der.), *Die Briefe Pius XII. An die deutschen Bischöfe 1939-1944*, Mainz, 1960.

U.S. Office of Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality and International Military Tribunal, *Nazi Conspiracy and Aggression*, 8 cilt, Washington, DC, 1946.

Volk, Ludwig (der.), *Akten Kardinal Michael von Faulhaber*, Cilt 2: 1935-1945, Mainz, 1978.

—, *Akten deutscher Biscöfe über die Lage der Kirche, 1933-1945*, 6 cilt, cilt 5 (1940-1942), Mainz, 1983.

—, *Akten deutscher Bischöfe über die Lage der Kirche, 1933-1945*, 6 cilt, cilt 6 (1943-1945), Mainz, 1985.

Walk, Joseph (der.), *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat: Eine Sammlung der gesetzlichen Massnahmen und Richtlinien, Inhalt und Bedeutung*, Heidelberg, 1981.

Witte, Peter ve Stephen Tyas, "A New Document on the Deportation and Murder of Jews during "Einsatz Reinhardt 1942", *Holocaust and Genocide Studies* 15, sayı 3 (2001).

Wulf, Josef (der.), *Literatur und Dichtung im Dritten Reich: Eine Dokumentation*, Gütersloh, 1963.

— (der.), *Presse und Funk im Dritten Reich: Eine Dokumentation*, Gütersloh, 1964.

— (der.), *Theater und Film im Dritten Reich: Eine Dokumentation*, Frankfurt am Main, 1989.

Wyman, David S. (der.), *America and the Holocaust: A Thirteen-Volume Set Documenting the Editor's Book The Abondonment of the Jews*, 13 cilt, New York, 1989-1991.

1941 ÖNCESİ KONUŞMALAR, MEKTUPLAR, GÜNLÜKLER VE DİĞER LİTERATÜR

"Das Kriegsziel Roosevelts und der Juden: Völlige Ausrottung des deutschen Volkes, Ungeheuriges jüdisches Vernichtungsprogram nach den Richtlinien Roosevelts", *Völkischer Beobachter*, 24 Temmuz 1941.

"Roosevelt, Hauptwerkzeug der jüdischen Freimaurerei", *Völkischer Beobachter*, 23 Temmuz 1941.

Adelson, Alan ve Robert Lapides (der.), *Lodz Ghetto: Inside a Community Under Siege*, New York, 1989.

Andreas-Friedrich, Ruth ve June Barrows Mussey, *Berlin Underground, 1938-1945*, New York, 1947.

Benjamin, Walter, *Briefe*, der. Gershom Scholem ve Theodor Adorno, cilt 2, Frankfurt, 1978.

Benz, Wolfgang, *Patriot und Paria: Das Leben des Erwin Goldmann Zwischen Judentum und Nationalsozialismus: eine Dokumentation*, Berlin, 1997.

Berg, Mary, *Warsaw Ghetto, A Diary*, der. Sh. L. Shnayderman, New York, 1945.

Bielinky, Jacques, *Journal, 1940-1942: un journaliste juif a Paris sous l'Occupation*, der. Renée Poznanski, Paris, 1992.

Buchbender, Ortwin ve Reinhold Sterz (der.), *Das Andere Gesicht des Krieges, Deutsche Feldpostbriefe 1939-1945*, Münih, 1982.

Ciano Galeazzo, *Diary 1937-1943: The Complete Unabridged Diaries of Count Galeazzo Ciano, Italian Minister for Foreign Affairs, 1936-1943*, Londra, 2002.

Cohn, Willy, *Als Jude in Breslau 1941*, der. Joseph Walk, Gerlingen, 1984.

Czerniaków, Adam, *The Warsaw Diary of Adam Czerniaków*, der. Raul Hilberg, Stanislaw Staron ve Josef Kermisz, New York, 1979.

Dietrich, Otto, *Auf den Strassen des Sieges: Erlebnisse mit dem Führer in Polen: Ein Gemeinschatsbuch*, Münih, 1939.

Dobroszycki, Lucjan (der.), *The Chronicles of the Lódz Ghetto, 1941-1944*, New Haven, 1984.

Drieu La Rochelle, Pierre, *Journal, 1939-1945*, der. Julien Hervier, Paris, 1992.

Dürkefälden, Karl, *Schreiben, wie es wirklich war ...: Aufzeichnungen Karl Dürkefäldens aus den Jahren 1933-1945*, der. Herbert Obenaus ve Sibylle Obenaus, Hannover, 1985.

Eiber, Ludwig, "... 'Ein bischen die Wahrheit': Briefe eines Bremer Kaufmanns von seinem Einsatz beim Reserve-Polizeibataillon 105 in der Sowjetunion 1941," *1999: Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. Und 21. Jahrhunderts* 6, sayı 1 (1991).

Fabre-Luce, Alfred, *Journal de la France 1939-1944*, Cilt 1, Cenevre, 1946.

Feiner, Hertha, *Before Deportation: Letters from a Mother to Her Daughters, January 1939-December 1942*, der. Karl Heinz Jahnke, Evanston, 1999.

Feuchtwanger, Lion, *The Devil in France, My Encounter with Him in the Summer of 1940*, New York, 1941.

Flinker, Moses, *Young Moshe's Diary: The Spiritual Torment of a Jewish Boy in Nazi Europe*, der. Shaul Esh ve Geoffrey Wigoder, Kudüs, 1971.

Frank, Anne, *The Diary of a Young Girl: The Definitive Edition*, der. Otto Frank ve Mirjam Pressler, New York, 1995 [Frank, Anne, *Anne Frank'ın Hatıra Defteri*, çev. Hakan Kuyucu, Epsilon Yayınları, İstanbul, 2011].

Frank, Hans, *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939-1945*, der. Werner Präg ve Wolfgang Jacobmeyer, Stuttgart, 1975.

Galen Bischof Clemens August Graf von, *Akten, Briefe und Predigten*, der. Peter Löffler, Cilt 2 (1939-1946), Mainz, 1988.

Goebbels, Joseph, *Das eherne Herz: Reden und Aufsätze aus den Jahren 1941/1942*, der. Moritz Augustus Konstantin von Schirmeister, Münih, 1943.

—, *Die Zeit ohne Beispiel: Reden und Aufsätze aus den Jahren 1939/40/41*, Münih, 1941.

—, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, der. Elke Fröhlich, Münih, 1998.

Groscurth, Helmuth, *Tagebucher eines Abwehroffiziers 1938-1940: Mit weiteren Dokumenten zur Militäropposition gegen Hitler*, der. Helmut Krausnick ve Harold C. Deutsch, Stuttgart, 1970.

Guéhenno, Jean, *Journal des années noires, 1940-1944*, Paris, 1947.

Halder Franz, *Kriegstagebuch: Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres, 1939-1942*, der. Hans Adolf Jacobsen, Stuttgart, 1962-1964.

Hassell, Ulrich von, *DieHassell-Tagebücher 1938-1944: Aufzeichnungen vom Andern Deutschland*, der. Klaus Peter Reiss ve Freiherr Friedrich Hiller von Gaertringen, Berlin, 1988.

Heiber, Helmut, *Reichsführer! Briefe an und von Himmler*, Münih, 1970.

Hillesum, Etty, *An Interrupted Life: The Diaries of Etty Hillesum, 1941-1943*, New York, 1983.

—, *Letters from Westerbork*, New York, 1986.

Himmler, Heinrich, *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/1942*, der. Peter Witte ve arkadaşları, Hamburg, 1999.

—, *Heinrich Himmler: Geheimreden, 1933 bis 1945, und andere Ansprachen*, der. Bradley F. Smith ve Agnes F. Peterson, Frankfurt am Main, 1974.

Hitler, Adolf, *Hitler and His Generals: Military Conferences 1942-1945: The First Complete Stenographic Record of the Military Situation Conferences, From Stalingrad to Berlin*, der. Helmut Heiber ve David M. Glantz, Londra, 2002.

—, *Hitler: Reden und Proklamationen, 1932-1945: Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, der. Max Domarus, 4 cilt, Leonberg, 1987-1988.

—, *Hitler's Second Book: The Unpublished Sequel to Mein Kampf*, der. Gerhard L. Weinberg, New York, 2003.

—, *Hitler's Table Talk, 1941-1944*, der. H. R. Trevor-Roper, Londra, 1953.

—, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941-1942*, der. Henry Picker, Stuttgart, 1965.

—, *Monologe im Führer-Hauptquartier 1941-1944*, der. Werner Jochmann ve Heinrich Heim, Hamburg, 1980.

—, *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler: Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes*, der. Andreas Hillgruber, 2 cilt, Frankfurt am Main, 1967-1970.

Hosenfeld, Wilm, "Extracts from the Diary of Captain Wilm Hosenfeld", Wladyslaw Szpilman, *The Pianists: The Extraordinary Story of One Man's Survival in Warsaw, 1939-1945*, New York, 1999.

Huberband, Shimon, "The Destruction of the Synagogues in Lodz", *Lodz Ghetto, Inside a Community Under Siege*, der. Alan Adelson ve Robert Lapides, New York, 1983.

—, "Kiddush Hashem: Jewish Religious and Cultural Life in Poland during the Holocaust", der. Jeffrey S. Gurock ve Robert S. Hirt, New York, 1987.

Jacobson, Louise ve Nadia Kaluski-Jacobson, *Les Lettres de Louise Jacobson et de ses proches: Fresnes, Drancy, 1942-1943*, Paris, 1997.

Kalmanovitch, Zelig, *Diary in the Vilna Ghetto* [Ibranice], Tel Aviv, 1977.

Kaplan, Chaim Aron, *Scroll of Agony: The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan*, der. Abraham I. Katsh, Bloomington, 1999.

Kermish Joseph (der.), *To Live with Honor and Die with Honor! ...: Selected Documents from the Warsaw Ghetto Underground Archives "O. S." (Oneg Shabbath)*, Kudüs, 1986.

Klemperer, Victor, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1933-41*, New York, 1998.

—, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1942-1945*, New York, 1999.

Klepper, Jochen, *Unter dem Schatten Deiner Flügel, Aus den Tagebüchern der Jahre 1932-1942*, der. Hildegard Klepper, Stuttgart, 1956.

Klonicki, Aryeh ve Malwina Klonicki, *The Diary of Adam's Father: The Diary of Aryeh Klonicki (Klonymus) and His Wife Malwina, With Letters Concerning the Fate of Their Child Adam*, Kudüs, 1973.

Klukowski, Zygmunt., *Diary from the Years of Occupation, 1939-1944*, der. Andrew Klukowski ve Helen Klukowski May, Urbana, Il., 1993.

Korczak, Janusz, *Ghetto Diary*, der. Aaron Zeitlin, New York, 1978.

—, *Tagebuch aus dem Warschauer Ghetto 1942*, Gottingen, 1992.

Kruk, Herman, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939-1944*, der. Benjamin Hershav, New Haven, 2002.

Lambert, Raymond-Raoul, *Carnet d'un témoin: 1940-1943*, der. Richard I. Cohen, Paris, 1985.

Langer, Lawrence L.(der), *Art from the Ashes, A Holocaust Anthology*, New York, 1995.

Lewin Abraham, *A Cup of Tears: A Diary of the Warsaw Ghetto*, der. Antony Polonsky, Oxford, 1988.

Löffler, Klara, *Aufgehoben: Soldatenbriefe aus dem Zweiten Weltkrieg*, Bamberg, 1992.

Manoschek, Walter (der.) *"Es gibt nur eines für das Judentum-Vernichtung": Das Judenbild in deutschen Soldatenbriefen 1939-1944*, Hamburg, 1997.

Mechanicus, Philip, *Waiting for Death: A Diary*, Londra, 1968.

Moltke, Helmuth James von, *Letters to Freya, 1939-1945*, der. Beate Ruhm von Oppen, New York, 1990.

Mounier, Emmanuel, "A Letter from France", *The Commonweal*, 25 Ekim 1940.

Perechodnik, Calel, *Am I a Murderer?: Testament of a Jewish Ghetto Policeman*, der. Frank Fox, Boulder, CO, 1996.

Rebatet, Lucien, *Les Décembres*, Paris, 1942.

Redlich, Egon, *The Terezin Diary of Gonda Redlich*, der. Saul S. Friedman, Lexington, KY, 1992.

Ringelblum, Emanuel, *Notes from the Warsaw Ghetto: The Journal of Emanuel Ringelblum*, der. Jacob Sloan, New York, 1974.

Rosenberg, Alfred, *Das politische Tagebuch Alfred Rosenberg, 1934/1935 und 1939/1940*, der. Hans Günther Seraphim, Münih, 1964.

Rosenfeld, Oskar, *In the Beginning Was the Ghetto: Notebooks from Lodz*, der. Hanno Loewy, Evanston, IL, 2002.

Rubinowicz, Dawid, *The Diary of Dawid Rubinowicz*, Edmonds, Wa, 1982.

Rudashevski, Isaac, *The Diary of the Vilna Ghetto, June 1941-April 1943*, der. Percy Matenko, Tel Aviv, 1973.

Sebastian, Mihail, *Journal, 1935-1944*, Chicago, 2000.

Seidman, Hillel, *The Warsaw Ghetto Diaries*, Southfield, 1997.

Shirer, William L., *Berlin Diary: The Journal of a Foreign Correspondent, 1934-1941*, Boston, 1988 (1941).

Sierakowiak, Dawid, *The Diary of Dawid Sierakowiak*, der. Alan Adelson, New York, 1996.

SS-Hauptamt, *Der Untermensch*, Berlin, 1942.

Tory, Avraham, *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary*, der. Martin Gilbert ve Dina Porat, Cambridge, 1990.

Wasser, Hersh, "Daily Entries of Hersh Wasser", *Yad Vashem Studies* 15 (1983).

Wessels, Benjamin Leo, *Ben's Story: Holocaust Letters with Selections from the Dutch Underground Press*, der. Kees W. Bolle, Carbondale, 2001.

Zapruder, Alexandra, *Salvaged Pages, Young Writer's Diaries of the Holocaust*, New Haven, 2002.

Zariz, Ruth (der.), *Mikhtavehalutsim mi-Polin ha-kevushak, 1940-1944 [Letters of Halutzim from Occupied Poland, 1940-1944]*, Ramat Ef'al, 1994.

Zelkowicz, Josef, *In Those Terrible Days: Writings from the Lodz Ghetto*, der. Michal Unger, Kudüs, 2002.

1945 SONRASI ANILAR VE ARAŞTIRMALAR

Abella, Irving M. ve Harold Martin Troper, *None is Too Many: Canada and the Jews of Europe, 1933-1948*, Toronto, 1982.

Abramowicz, Dina, *Guardians of a Tragic Heritage: Reminiscences and Observations of an Eyewitness*, New York, 1999.

Adam, Uwe Dietrich, *Judenpolitik im Dritten Reich*, Düsseldorf, 1972.

Adler H. G. Theresienstadt, *1941-1945: Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft. Geschichte, Soziologie, Psychologie*, Tübingen, 1960.

—, *Der verwaltete Mensch: Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland*, Tübingen, 1974.

Adler, Jacques, *The Jews of Paris and the Final Solution: Communal Response and Internal Conflicts, 1940-1944*, New York, 1987.

Adler-Rudel, Salomon, *Jüdische Selbsthilfe unter dem Naziregime 1933-1939, im Spiegel der Berichte der Reichsvertretung der juden in Deutschland*, Tübingen, 1974.

Ahren, Tizhak, Stig Hornshøj-Møller ve Christoph B. Melchers, *Der ewige Jude: Wie Goebbels hertze: Untersuchungen zum nationalsozialistischen Propagandafilm*, Aachen, 1990.

Alfonso, Rui, "Le 'Wallenberg Portugais': Aristides de Sousa Mendes", *Revue d'Histoire de la Shoah, Le monde juif* 165 (1999).

Allen, Michael Thad, *The Business of Genocide: The SS, Slave Labour and the Concentration Camps*, Chapel Hill, 2002.

—, "The Devil in the Details: The Gas Chambers of Birkenau, October 1941", *Holocaust and Genocide Studies* 16, sayı 2 (2002).

Almog, Shmuel, "Alfred Nossig: A Reappraisal", *Studies in Zionism* 7 (1983).

Altschuler, Mordechai, *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile*, Kudüs, 1998.

Aly, Götz (der.), *Aktion T4, 1939-1945: Die "Euthanasie" - Zentrale in der Tiergartenstrasse 4*, Berlin, 1987.

— ve Susanne Heim, *Architects of Annihilation: Auschwitz and the Logic of Destruction*, Princeton, NJ, 2002.

—, "Arisierung. Enteignung: Was geschah mit den Besitztumern der ermodeten Juden Europas? Zur Ökonomie der Nazis", *Die Zeit* 47 (2002).

—, Peter Chroust ve Christian Pross (der.), *Cleansing the Fatherland: Nazi Medicene and Racial Hygiene*, Baltimore, 1994.

—, "Die Deportation der Juden von Rhodos nach Auschwitz", *Mittelweg 36: Zeitschrift des Hamburger Instituts für Sozialforschung* 12 (2003).

—, *'Final Solution': Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews*, New York, 1999.

—, *Hitlers Volksstaat: Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, Frankfurt, 2005.

—, *Im Tunnel: Das kurze Leben der Marion Samuel 1931-1943*, Frankfurt am Main, 2004.

—, "'Jewish Resettlement': Reflections on the Political Prehistory of the Holocaust", *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*, der. Ulrich Herbert, New York, 2000.

—, *Macht-Geist-Wahn: Kontinuitäten deutschen Denkens*, Berlin, 1997.

—, "Theodor Schieder, Werner Conze oder die Vorstufen der physischen Vernichtung", *Deutcshe Historiker im Nationalsozialismus*, der. Winfried Schulze ve Otto Gerhard Oexle, Frankfurt, 1999.

Ancel, Jean, "The 'Christian' Regimes of Romania and the Jews, 1940-1942", *Holocaust and Genocide Studies* 7, no. 1 (1993).

—, "The Romanian Way of Solving the Jewish Problem in Bessarabia und Bukovina, June-July 1941", *Yad Vashem Studies* 19 (1988).

Angrick, Andrej, *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der Südlichen Sowjetunion 1941-1943*, Hamburg, 2003.

Anissimovi Myriam, *Primo Levi: Tragedy of an Optimist*, Woodstock, NY, 2000.

Apostolou, Andrew, "The Exception of Salonika: Bystanders and Collaborators in Northern Greece", *Holocaust and Genocide Studies* 14, sayı 2 (Sonbahar, 2000).

Arad, Yitzhak, *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*, Bloomington, 1987.

—, *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*, Kudüs, 1980.

—, "Plunder of Jewish Property in the Nazi Occupied Areas of the Soviet Union", *Yad Vashem Studies* 29 (2001).

Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, New York, 1963 [Arendt, Hannah, *Kötülüğün Sıradanlığı (Eichmann Kudüs'te)*, çev. Özge Çelik, Metis Yayınları, İstanbul, 2009].

—, *The Jew as Pariah: Jewish Identity and Politics in the Modern Age*, der. Ron H. Feldman, New York, 1978.

Arens, Moshe, "The Jewish Military Organization (ZZW) in the Warsaw Ghetto", *Holocaust and Genocide Studies* 19, sayı 2 (2005).

—, "The Warsaw Ghetto Revolt: The Narrative", yayınlanmamış elyazması.

Arndt, Ino ve Heinz Boberach, "Deutches Reich", *Dimension des Völkermords: Die Zehl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, der. Wolfgang Benz, Münih, 1991.

Aronson, Shlomo, *Hitler, the Allies and the Jews*, Cambridge, UK, 2004.

Aschheim, Steven E., *Brothers and Strangers: The East European Jew in German and German Jewish Consciousness, 1800-1923*, Madison, 1982.

Assouline, Pierre, *Gaston Gallimard: A Half-Century of French Publishing*, San Diego, 1988.

Avni, Haim, *Spain, the Jews, and Franco*, Philadelphia, 1982.

Ayalon, Moshe, "Jewish Life in Breslau, 1938-1941", *Leo Baeck Institute Yearbook* (1996).

Azéma, Jean Pierre, *De Munich à la libération*, Paris, 1979.

Bajohr, Frank, *"Arisierung," Hamburg: Die Verdrängung der jüdischen Unternehmer 1933-1945*, Hamburg, 1997.

—, "The Beneficiaries of 'Aryanization' Hamburg as a Case Study", *Yad Vashem Studies* 26 (1998).

—, *Parvenüs und Profiteure: Korruption in der NS-Zeit*, Frankfurt am Main, 2001.

Bankier, David, *The Germans and the Final Solution: Public Opinion under Nazism*, Oxford, 1992.

— (der.), *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941*, New York, 2000.

—, "The Use of Antisemitism in Nazi Wartime Propaganda", *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed and the Reexamined*, der. Michael Berenbaum ve Abraham J. Peck, Bloomington, 1998.

Barkai, Avraham, "Between East and West: Jews from Germany in the Lodz Ghetto", *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*, der. Michael R. Marrus, Westport, CT, 1989.

—, *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews 1933-1943*, Hanover, NH, 1989.

Barnes, Kenneth C., "Dietrich Bonhoeffer and Hitler's Persecution of the Jews", *Betrayel: German Churches and the Holocaust*, der. Robert P. Ericksen ve Susannah Heschel, Minneapolis, 1999.

Bartoszewski, Wladislaw, "The Martyrdom and Struggle of the Jews in Warsaw Under German Occupation 1939-1943", *The Jews in Warsaw, A History*, der. Wladislaw T. Bartoszewski ve Antony Polonsky, Oxford, 1991.

Bartov, Omer, "The Conduct of War: Soldiers sand the Barbarization of Warfare", *Resistence against the Third Reich, 1933-1990*, der. Michael Geyer ve John W. Boyer, Chicago, 1994.

—, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*, New York, 1991.

Baudot, Marcel, "Les Mouvements de Résistence devant la persécution des juifs", La France et la question juive: 1940-1944, der. Georges Wellers, André Kaspi ve Serge Klarsfeld, Paris, 1981.

Bauer, Yehuda, *American Jewry and the Holocaust: The American Jewish Joint Distribution Committee, 1939-1945*, Detroit, 1981.

—, "Anmerkungen zum 'Auschwitz-Bericht' von Rudolf Vrba", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 2 (1997).

—, *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*, New Haven, 1994.

—, *Rethinking the Holocaust*, New Haven, 2001.

Bauer, Yehuda ve Nili Karen, *A History of the Holocaust*, New York, 1982.

Bauman, Zygmunt, *Modernity and the Holocaust*, New Haven, 2001 [Bauman, Zygmunt, *Modernite ve Holocaust*, çev. Süha Sertabiboğlu, Versus Kitap, 2007].

Baumann, Ursula, "Suizid im Dritten Reich - Facetten eines Themas", *Geschichte und Emanzipation*, der. Reinhard Rürup, Michael Grüttner, Rüdiger Hachtmann ve Heinz-Gerhard Haupt, Frankfurt am Main, 1999.

Bazyler, Michael J., *Holocaust Justice: The Battle for Restitution in America's Courts*, New York, 2003.

Bédarida, François ve Renée Bédarida, "La Perséution des Juifs", *la France des années noires*, 2 *cilt*, *cilt 2: De l'occupation à la libération*, der. Jean-Pierre Azéma ve François Bédarida, Paris, 1993.

Bédarida, Renée, *Les Catholiques dans la guerre, 1939-1945: Entre Vichy et la Résistance*, Paris, 1998.

—, *Pierre Chaillet: témoin de la résistance spirituelle*, Paris, 1988.

Behringer, Wolfgang, "DerAbwickler", *Himmlers Hexenkartothex: Das Interesse des Nationalsozialismus an der Hexenverfolgung*, der. Sönke Lorenz ve arkadaşları, Bielefeld, 2000.

Beinfeld, Solon, "The Cultural Life of the Vilna Ghetto", *Simon Wiesenthal Center Yearbook*, 1 (1984).

—, "Health Care in the Vilna Ghetto", *Holocaust and Genocide Studies* 12, sayı 1 (1998).

Belot, Robert, "Lucien Rebatet, ou L'Antisemitisme comme événement littéraire", *L'Antisémitisme de plume, 1940-1944: Études et documents*, der. Pierre-André Taguieff, Paris, 1999.

—, *Lucien Rebatet: Un itinéraire fasciste*, Paris, 1994.

Ben-Sasson, Havi, "Christians in the Ghetto: All Saints'Church, Birth of the Holy Virgin Mary Church, and the Jews of the Warsaw Ghetto", *Yad Vashem Studies* 31 (2003).

Ben-Tov, Arieh, *Facing the Holocaust in Budapest: The International Committee of the Red Cross and the Jews in Hungary, 1943-1945*, Geneva, 1988.

Bender, Sara, *Facing Death: The Jews of Bialystok 1939- 1943*, Tel Aviv, 1997.

Benz, Wolfgang (der.), *Dimension des Volkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, Münih, 1991.

—, "Judenvernichtung aus Notwehr? Die legenden um Theodore N. Kaufman", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 29 (1981).

—, "The Persecution and Extermination of the Jews in German Consciousness", *Why Germany? National Socialist Anti-Semitism and the European Context*, der. John Milfull, Providence, RI, 1993.

Benz, Wolfgang, Hermann Graml ve Hermann Weiss (der.), Enzyklopädie des Nationalsozialismus, Stuttgart, 1997.

Berend, Ivan T., *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe Before World War II*, Berkeley, 1998.

Berg, A. Scott, *Lindbergh*, New York, 1998.

Bergen, Dorris L., "Catholics, Protestans and Christian Antisemitism in Nazi Germany", *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*, der. David Cesarani, New York, 2004.

—, *Twisted Cross: The German Christian Movement in the Third Reich*, Chapel Hill, 1996.

Berkhoff, Karel C., *Harvest of Despair: Life and Death under Nazi Rule*, Cambridge, MA, 2004.

Billig, Joseph, *L'Institut d'étudedes questions Juives*, Paris, 1974.

Birn, Ruth Bettina, *Die höheren SS- und Polizeiführer: Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten*, Düsseldorf, 1986.

Birnbaum, Pierre, *Anti-semitism in France: A Political History from Léon Blum to the Present*, Oxford, 1992.

—, *Prier pour l'État: Les juifs, l'alliance royale et la démocratie*, Paris, 2005.

Black, Peter R., *Ernst Kaltenbrunner: Ideological Soldier of the Third Reich*, Princeton, 1984.

—, "Rehearsel for 'Reinhard'? Odilo Globocnik and the Lublin *Selbstschutz*", *Central European History* 25, sayı 2 (1992).

Blasius, Rainer, "Bis in die Rolle gefärbt: Zwei Tagungen zum Einfluß von Hans Rothfels auf die deutsche zeitgeschichtsschreibung", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 19 Temmuz 2003.

Blatman, Daniel, "The Death Marches, January-May 1945: Who Was Responsible for What?", *Yad Vashem Studies* 28 (2000).

—, *Notre liberté et la votre: Le mouvement ouvrier juif Bund en Pologne, 1939-1949*, Paris, 2002.

Blet, Pierre, *Pius XII and the Second World War*, New York, 1999.

Bloch, David, "Versteckte Bedeutungen: Symbole in der Musik von Theresienstadt", *Theresienstadt in der "Endlösung der Judenfrage,"* der. Miroslav Kárný, Vojtěch Blodig ve Margita Kárná, Prag, 1992.

Blom, J. C. H., "The Persecution of the Jews in the Netherlands: A Comperative Western European Perspective", *European History Quarterly* 19, sayı 3 (Temmuz, 1989).

Blonski, Jan, "Polish-Catholics and Catholic Poles: The Gospel, National Interest, Civic Solidarity, and the Destruction of the Warsaw Ghetto", *Yad Vashem Studies* 25 (1996).

—, "The Poor Poles Look at the Ghetto", *Polin, Studies in Polish Jewry* 4 (1989).

Boas, Henriette, "The Persecution and Destruction of Dutch Jewry, 1940-1945", *Yad Vashem Studies* 6 (1967).

Bodo, Béla, "The Role of Antisemitism in the Expulsion of non-Aryan Students, 1933-1945", *Yad Vashem Studies* 30 (2002).

Boll, Bernd, "Zloczow, July 1941: The Wehrmacht and the Beginning of the Holocaust in Galicia: From a Criticism of Photographs to a Revision of the Past", *Crime of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*, der. Omer Bartov, Atina Grossmann ve Mary Nolan, New York, 2002.

Bondy, Ruth, *"Elder of the Jews": Jacob Edelstein of Theresienstadt*, New York, 1989.

Botz, Gerhard, *Wohnungspolitik und Judendeportation in Wien 1938 bis 1945: Zur Funktion des Antisemitismus als Ersatz nationalsozialistischer Sozialpolitik*, Viyana, 1975.

Bourgeois, Daniel, *Business helvétique et Troisième Reich: Milieux d'affaires, politique étrangère, antisémitisme*, Lozan, 1998.

Böhler, Jochen, *Auftakt zum Vernichtungskrieg, Die Wehrmacht in Polen 1939*, Frankfurt, 2006.

Braham, Randolph L., "The Christian Churches of Hungary and the Holocaust", *Yad Vashem Studies* 29 (2001).

—, "The Holocaust in Hungary: A Retrospective Analysis", *Genocide and Rescue: The Holocaust in Hungary 1944*, der. David Cesarani, Oxford, 1997.

—, "Hungarian Jews", *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, der. Yisrael Gutman ve Michael Berenbaum, Bloomington, IN, 1994.

—, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, 2 cilt, New York, 1981.

—, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary* [kısaltılmış baskı], Detroit, 2000.

—, "The Role of the Jewish Council in Hungary: A Tentative Assessment", *Yad Vashem Studies* 10 (1974).

Brayard, Florent, *La "Solution finale de la question juive": La Technique, le temps et les categories de la decision*, Paris, 2004.

Brechenmacher, Thomas, "Teufelspakt, Selbsterhaltung, universale Mission? Leitlinien und Spielräume der Diplomatie des Heiligen Stuhls gegenüber dem nationalsozialistischen Deutschland (1933-1939) im Lichte neu zugänglicher vatikanischer Akten", *Historische Zeitschrift* 280, sayı 3 (2005).

Breitman, Richard, *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution*, New York, 1991.

—, "A Deal with the Nazi Dictatorship? Himmler's Alleged Peace Emissaries in Autumn 1943", *Journal of Contemporary History* 30, sayı 3 (Temmuz 1995).

—, "Nazi Jewish Policy in 1944", *Genocide and Rescue: The Holocaust in Hungary 1944*, der. David Cessarani, New York, 1997.

—, "New Sources on the Holocaust in Italy", *Holocaust and Genocide Studies* 16, sayı 3 (Kış 2002).

—, *Official Secrets: What the Nazis Planned, What the British and Amercans Knew*, New York, 1998.

Breitman, Richard ve Alan M. Kraut, *American Refugee Policy and European Jewry, 1933-1945*, Bloomington, 1987.

Broszat, Martin, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939-1945*, Frankfurt am Main ve Hamburg, 1965.

—, "Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus", *Viertel jahrshefte für Zeitgeschichte* 18 (1970).

Browning, Christopher R., *Collected Memories: Holocaust History and Post-war Testimony*, Madison, WI, 2003.

—, *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*, New York, 1985.

—, *The Final Solution and the German Foreign Office: A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland, 1940-1943*, New York, 1978.

—, *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*, Cambridge, 2000.

—, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York, 1992.

—, *The Parh to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge, 1992.

—, "The Wehrmacht in Serbia Revisited", *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*, der. Omer Bartov, Atina Grossmann ve Mary Nolan, New York, 2002.

Browning Christopher R. ve Yisrael Gutman, "The Reports of a Jewish 'Informer' in the Warsaw Ghetto - Selected Documents", *Yad Vashem Studies* 17 (1986).

— ve Jürgen Matthäs, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942*, Lincoln, NE, 2004.

Buchbender, Ortwin, *Das tönende Erz. Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee in Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart, 1978.

Buchheim, Hans ve arkadaşları, *Anatomie des SS-Staates*, 2 cilt, 1965.

Burleigh, Michael, *Death and Deliverence: "Euthanasia" in Germany c. 1900-1945*, Cambridge, 1994.

—, *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich*, Cambridge, UK, 1988.

—, *The Third Reich: A New History*, Londra, 2000.

Burrin, Philippe, *La Dérive fasciste: Doriot, Déat, Bergery, 1933-1945*, Paris, 1986.

—, *France Under the Germans: Collaboration and Compromise*, New York, 1996.

—, *Hitler and the Jews: The Genesis of the Holocaust*, Londra, 1994.

—, *Hitler und die Juden: Die Entscheidung für den Völkermord*, Frankfurt am Main, 1993.

—, *Ressentiment et Apocalypse, Essai sur l'antisemitisme nazi*, Paris, 2004.

Büchler, Yehoshua, "Kommandostab Reichsführer SS: Himmler's Personal Murder Brigades in 1941", *Holocaust and Genocide Studies* 1 (1986).

Büttner, Ursula, "'The Jewish Problem Becomes a Christian Problem:' German Protestants and the Persecution of the Jews in the Third Reich", *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941*, der. David Bankier, New York, 2000.

Carpi, Daniel, "Salonika during the Holocaust: A New Approach to Some Episodes in the History of the Jews in Salonika during the Holocaust - Memory, Myth, and Documentation", *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans 1808-1945*, der. Minna Rozen, Ramat-Aviv, 2002.

Carroll, David, *French Literary Fascism: Nationalism, Anti-Semitism and the Ideology of Culture*, Princeton, 1995.

Carroll, James, *Constantine's Sword: The Church and the Jews: A History*, Boston, 2001.

Cesarani, David, *Becoming Eichmann: Rethinking the Life, Crimes, and Trial of a "Desk Murderer"*, New York, 2006.

—, *The Final Solution: Origins and Implementation*, New York, 1994.

— (der.), *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*, 6 cilt, New York, 2004.

Cesarani, David ve Paul A. Levine (der.), *Bystanders to the Holocaust: A Re-Evaluation*, Londra, 2002.

Chary, Frederick B., *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940-1944*, Pittsburgh, 1972.

Chiari, Bernhard, *Alltag hinter der Front: Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weissrussland 1941-1944*, Düsseldorf, 1998.

Cholavsky, Shalom, "The German Jews in the Minsk Ghetto", *Yad Vashem Studies* 17 (1986).

—, "The Judenrat in Minsk", *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe, 1933-1945*, der. Yisrael Gutman ve Cynthia J. Haft, Kudüs, 1979.

Cochavi, Yehoyakim, "'The Hostile Alliance': The Relationship Between the Reichsvereinigung of Jews in Germany and the Regime", *Yad Vashem Studies* 22 (1992).

Cohen, Asher, *Persécutions et sauvetages: Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy*, Paris, 1993.

Cohen, Nathan, "Diaries of the Sonderkommando", *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, der. Yisrael Gutman ve Michael Berenbaum, Bloomington, 1994.

Cohen, Raya, "The Lost Honor of Bystanders The Case of Jewish Emmissaries in Switzerland", *Bystanders to the Holocaust: A Re-Evaluation*, der. David Cesarani ve Paul A. Levine, Londra, 2002.

Cohen, Richard I, *The Burden of Conscience: French Jewish Leadership during the Holocaust*, Bloomington, IN, 1987.

—, "Le Consistoire et L'UGIF - La situation trouble des juifs français face á Vichy", *Revue d'Histoire de la Shoah, Le Monde Juif* 169 (2000).

Cohen, William B. ve Jorgen Svensson, "Finland and the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies* 9 (1995).

Cointet Michèle, *L'Église Saus Vichy, 1940-1945, La repentance en question*, Paris, 1998.

Connelly, John, "The Use of Volksgemeinschaft: Letters to the NSDAP Kreisleitung Eisenach 1939-1940", *The Journal of Modern History 68*, sayı 4 (1996).

Conway, John S., *The Nazi Persecution of the Churches, 1933-45*, New York, 1968.

Conwell, John, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII*, New York, 1999.

Culbert, David, "The Impact of Anti-Semitic Film Propaganda on German Audiences: Jew Süss and The Wondering Jew (1940)", *Art, Culture and Media under the Third Reich*, der. Richard A. Etlin, Chicago, 2002.

Czech, Danuta, *Auschwitz Chronicle, 1939-1945*, New York, 1990.

—, "Entstehungsgeschichte des KL Auschwitz, Aufbau und Ausbauperiode", *Auschwitz: Nationalsozialistisches Vernichtungslager*, der. Franciszek Piper and Teresa Swiebocka, Oswiecim, 1997.

—, *Kalendarium der Ereignisse im Konzertrationslager Auschwitz-Birkenau 1939-1945*, Rainbek

Bei Hamburg, 1989.

Davies, Norman, *God's Playground: A History of Poland*, Cilt 2, New York, 1984.

—, *Rising '44: The Battle for Warsaw*, Londra, 2003.

Dawidowicz, Lucy S., *The War Against the Jews, 1933-1945*, Toronto, 1986.

Deák, Istvan, Jan T. Gross ve Tony Judt, *The Politics of Retribution in Europe: World War II and its Aftermath*, Princeton, NJ, 2000.

Dean, Martin, *Collaboration in the Holocaust, Crimes of the Local Police in Belorussia and the Ukraine, 1941-44*, New York, 2000.

—, "The Development and Implementation of Nazi Denaturalization and Confiscation Policy up to the Eleventh Decrees to the Reich Citizenship Law", *Holocaust and Genocide Studies* 16, sayı 2 (2002).

Deichmann, Ute, *Biologen unter Hitler: Porträt einer Wiscenschaft im NS-Staat*, Frankfurt am Main, 1995.

Delacor, Regina M., "Auslieferung auf Verlangen: Der deursch-französische Waffenstillstandsvertrag 1940 ub-nd das Schicksal der sozialdemokratischen Exilpolitiker Rudolf Breitscheid und Rudolf Hilferding", *Viertaljahrshefte für Zeitgeschichte* 30 (1999).

—, "From Potential Friends to Potential Enemies: The Internment of 'Hostile Foreigners' in France at the Beginning of the Second World War", *Journal Of Contemporary History* 35, sayı 3 (2000).

Delpech, François, "L'Episcopat et la persecution des juifs et des étrangers", *Églises et chrétiens dans la IIe Guerre mondiale: La France*, der. Xavier de Montclos, Lyon, 1982.

Dequeker, Luc, "Baptism and Conversion of Jews in Belgium", *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans*, der. Dan Michman, Kudüs, 1998.

Dieckmann, Christoph, "Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden", *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik, 1939-1945: New Forschungen und Kontroversen*, der. Ulrich Herbert, Frankfurt am Main, 1998.

Diner, Dan, "Historical Understanding and Counterrationality: The Judenrat as Epistemological Vantage", *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution,"* der. Saul Friedländer, Cambridge, MA, 1992.

Dingel, Frank, "Waffen-SS", *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, der. Wolfganf Benz, Hermann Graml ve Hermann Weiss, Stuttgart, 1997.

Dobroszycki, Lucjan ve Jeffrey S. Gurock, *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in Nazi-occupied Territories of the USSR, 1941-1945*, Armonk, NY, 1993.

Doerry, Martin, *My Wounded Heart: The Life of Lilli Jahn, 1900-1944*, Londra, 2004.

Doorslaer, Rudi van, "Jewish Immigration and Communism in Belgium 1925-1939", *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans*, der. Dan Michman, Kudüs, 1998.

Döscher, Hans-Jürgen, *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich: Diplomatie im Schatten der "Endlösung"*, Berlin, 1987.

Dubnov-Erlich, Sophie, *The Life and World of S. M. Dubnov, Diaspora Nationalism and Jewish History*, New York, 1991.

Duffy, Peter, *The Bielski Brothers: The True Story of Three Men Who Defied the Nazis, Saved 1,200 Jews, and Built a Village in the Forest*, New York, 2003.

Dülffer, Jost, *Nazi Germany, 1933-1945: Faith and Annihilation*, New York, 1996.

Dwork, Debórah, *Children With a Star: Jewish Youth in Nazi Europe*, New Haven, 1991.

Dwork, Debórah ve Robert Jan van Pelt, *Auschwitz, 1270 to the Present*, New York, 1996.

Eck, Nathan, "The March of Death from Serbia to Hungary (September, 1944) and the Slaughter of Cservenka", *Yad Vashem Studies*, 2 (1958).

Eckel, Jan, Hans Rothfels, *Eine intellektuelle Biographie im 20. Jahrhundert*, Göttingen, 2005.

Edelman, Marek, *The Ghetto Fights*, Londra, 1990 (1945).

Edvardson, Cordelia, *Gebranntes Kind sucht das Feuer*, Münih, 1989.

Eichmann, Adolf, *Ich, Adolf Eichmann*, der. R. Aschenauer, Leoni am Starnberger See, 1980.

Elkin, Rivka, "The Survival of the Jewish Hospital in Berlin, 1938-1945", *Leo Baeck Institute Yearbook*, 38 (1993).

Engel, David, "An Early Account of Polish Jewry under Nazi and Soviet Occupation Presented to the Polish Government-In-Exile, February, 1940", *Jewish Social Studies* 45 (1983).

—, *Facing a Holocaust: The Polish Government-In-Exile and the Jews, 1943-1945*, 1993.

—, *In the Shadow of Auschwitz: The Polish Government-In-Exile and the Jews, 1939-1942*, Chapel Hill, 1987.

—, "Lwów 1918: The Transmutation of a Symbol and its Legacy in the Holocaust", *Contested Memories: Poles and Jews during the Holocaust and Its Aftermath*, der. Joshua D. Zimmermann, New Brunswick, 2003.

—, "The Western Allies and the Holocaust: Jan Karski's Mission to the West, 1942-1944", *Holocaust and Genocide Studies* (1990).

Eshkoli, Hava, "Destruction Becomes Creation": The Theological Reaction of National Religious Zionism in Palestine to the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies* 17, sayı 3 (2003).

Ettinger, Shmuel, "Jews and Non-Jews in Eastern and Central Europe between the World Wars: An Outline", *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918-1945*, der. Bela Vago ve George L. Mosse, New York, 1974.

Ezergailis, Andrew, *The Holocaust in Latvia, 1941-1944: The Missing Center*, Riga, Washington, DC, 1996.

Fahlbusch, Michael, *Wissenschaft im Dienst nationalsozialistischer Politik. Die "Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften" von 1931-1945*, Wiesbaden, 1999.

Falconi, Carlo, *The Silence of Pius XII*, Londra, 1970.

Fass, Moshe, "Theatrical Activities in the Polish Ghettos during the Years 1939-1942", *Theatrical Performance during the Holocaust: Texts, Documents, Memoirs*, der. Rebecca Rovit ve Alvin Goldfarb, Baltimore, 1999.

Fatal-Knaani, Tikva, "The Jews of Pinsk, 1939-1943: Through the Prism of New Documentation", *Yad Vashem Studies* 29 (2001).

Favez, Jean-Claude, *The Red Cross and the Holocaust*, Cambridge, 1999.

Favez, Jean-Claude ve Geneviève Billeter, *Une Mission impossible?: le CICR, les deportations et les camps de concentration Nazis*, Lozan, İsviçre, 1988.

Feingold, Henry L., *Bearing Witness: How America and Its Jews Responded to the Holocaust*, Syracuse, 1995.

—, *The Politics of Rescue: The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938-1945*, New Brunswick, NJ, 1970.

Feld, Bernard T, "Einstein and the Politics of Nuclear Weapons", *Albert Einstein, Historical and Cultural Perspectives*, der. Gerald James Holton ve Yehuda Elkana, Princeton, 1982.

Feliciano, Hector, *The Lost Museum: The Nazi Conspiracy to Steal the World's Greatest Works of Art*, New York, 1997.

Fest, Joachim C., *Plotting Hitler's Death: The Story of the German Resistance*, New York, 1996.

Ficowski, Jerzy, *Regions of the Great Heresy, Bruna Schulz: A Biographical Portrait*, New York, 2003.

Fink, Carole, *Marc Bloch: A Life in History*, Cambridge, 1989.

Fischer, Fritz, *Germany's Aims in the First World War*, New York, 1967.

Fischer-Galati, Stephen, "The Legacy of Anti-Semitism", *The Tragedy of Romanien Jewry*, der. Randolph L. Braham, New York, 1994.

Fishman, David E., "Embers Plucked from the Fire: The Rescue of Jewish Cultural Treasures in Vilna", *The Holocaust and the Book: Destruction and Preservation*, der. Jonathan Rose, Amherst, 2001.

Flam, Gila, "Das kulturelle Leben im Getto Lodz", *"Wer zum Leben, wer zum Tod..." Strategien jüdischen überlebens im Ghetto*, der. Doron Kiesel ve arkadaşları, Frankfurt, 1992.

Fleming, Gerald, *Hitler and the Final Solution*, Berkeley, 1984.

Flim, Bert Jan, "Opportunities for the Jews to Hide from the Nazis, 1942-45", *Dutch Jews as Percieved by Themselves and by Others: Proceedings of the Eighth International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands*, der. Chaya Brasz ve Yosef Kaplan, Leiden, 2001.

Förster, Jürgen, "Operation Barbarossa as a War of Conquest and Annihilation", *Germany and the Second World War, Volume 4: The Attack on the Soviet Union*, der. Horst Boog ve arkadaşları, Oxford, 1998.

—, "The Wehrmacht and the War of Extermination Against the Soviet Union", *Yad Vashem Studies* 14 (1981).

Frankel, Jonathan, "Empire tsariste et Union Sovietique", *Les Juifs et le XXe siècle: Dictionnaire critique*, der. Elie Barnavi ve Saul Friedländer, Paris, 2000.

Frei, Norbert, *1945 und Wir: das Dritte Reich im Bewusstsein der Deutschen*, Münih, 2005.

Frei, Norbert ve Johannes Schmitz, *Journalismus im Dritten Reich*, Münih, 1989.

Freund, Florian, Bertrand Perz ve Karl Stuhlpfarrer, "Das Ghettto in Litzmannstadt (Lodz)", *Unser einziger Weg ist Arbeit [Unzer eintsiger veg is arbayt]*, der. Hanno Loewy ve Gerhard Schoenberner, Viyana, 1990.

Freund, Elisabeth, "Waiting", *Hitler's Exiles: Personal Stories of the Flight from Nazi Germany to America*, der. Mark M. Anderson, New York, 1998.

Friedlander, Henry, "Darkness and Dawn in 1945: The Nazis, the Allies, and the Survivors", United States Holocaust Memorial Museum (der.), *1945: The Year of Liberation*, (1995).

—, "The Deportation of the German Jews: Post-War German Trials of Nazi Criminals", *Year Book of the Leo Barck Institute*, Londra, 1984.

—, *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*, Chapel Hill, 1995.

—, "Physicians as Killers in Nazi Germany: Hadamar, Treblinka and Auschwitz", *Medicine and Medical Ethics in Nazi Germany*, der. Francis R. Nicosia ve Jonathan Huener, New York, 2002.

Friedländer, Saul, "History, Memory and the Historian: Dilemmas and Responsibilities", *New German Critique* 80 (2000).

—, *Kurt Gerstein, The Ambiguity of Good*, New York, 1969.

—, *Nazi Germany and the Jews, Volume 1: The Years of Persecution, 1933-1939*, New York, 1997.

—, *Pius XII and the Third Reich: A Documentation*, New York, 1966.

—, *Prelude to Downfall: Hitler and the United States, 1939-41*, New York, 1967.

— (der.), *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"*, Cambridge, MA, 1992.

—, "The Wehrmacht, German Society, and the Knowledge of the Mass Extermination of the Jews", *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*, der. Omer Bartov, Atina Grossmann ve Mary Nolan, New York, 2002.

Friedman, Philip, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust*, der. Ada June Friedman, New York, 1980.

Friling, Tuvia, *Arrows in the Dark: David Ben-Gurion, the Yishuv Leadership, and Rescue Attampts during the Holocaust*, Madison, WI, 2005.

—, "Nazi-Jewish Negotiations in Istanbul in mid-1944", *Holocaust and Genocide Studies* 13, sayı 3 (1999).

Fritz, Stephen G., "We are Trying... to change the face of the world": Ideology and Motivation in the Wehrmacht on the Eastern Front: The View from Below", *The Journal of Military History* 60, sayı 4 (1996).

Fröbe, Rainer, "Hans Kammler, Technocrat der Vernichtung", *Die SS: Elite unter dem Totenkopf: 30 Lebensläufe*, der. Ronald M. Smelser ve Enrico Syring, Paderborn, 2000.

Fry, Varian, *Surrender on Demand*, New York, 1945.

Garbarini, Alexandra, *Numbered Days: Diaries and the Holocaust*, New Haven, 2006.

Gassert, Philipp, *Amerika im Dritten Reich: Ideologie, Propaganda und Volksmeinung 1933-1945*, Stuttgart, 1997.

Gelber, Yoav, "Zionist Policy and the Fate of European Jewry (1939-1942)", *Yad Vashem Studies* 13 (1979).

Gellately, Robert, *The Gestapo and German Society: Enforcing Racial Policy, 1933-1945*, Oxford, 1991.

—, *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany*, Oxford, 2001.

Gerlach, Christian, "Failure of Plans for an SS Extermination Camp in Mogilev, Belorussia", *Holocaust and Genocide Studies* 7, sayı 1 (1997).

—, "German Economic Interests, Occupation Policy, and the Murder of the Jews in Belorussia 1941/43", *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*, der. Ulrich Herbert, New York, 2000.

—, "Hitlergegner bei der Heeresgruppe Mitte und die "verbrecherische Befehle", *NS-Verbrechen und der militärische Widerstand gegen Hitler*, der. Gerd R. Uberschär, Darmstadt, 2000.

—, *Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschaft- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944*, Hamburg, 1999.

—, *Krieg, Ernährung, Völkermord: Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*, Hamburg, 1998.

—, "Männer des 20 Juli und der Krieg gegen die Sowjetunion", *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944*, der. Hannes Heer ve Klaus Naumann, Hamburg, 1995.

—, "Militärische "Versorgungszwänge," Besatzungspolitik und Massenverbrechen: Die Rolle des Generalquartiermeister des Heeres und seiner Dienststellen im Krieg gegen die Sowjetunion", *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit*, der. Norbert Frei ve arkadaşları, Münih, 2000.

—, *Die Wannsee-Konferenz, das Schicksal der deutschen Juden und Hitlers Politische Grundsatzentscheidung, alle Juden Europas zu ermorden*, Hamburg, 1997.

Gerlach, Christian ve Götz Aly, *Das letzte Kapitel, Der Mord an den ungerischen Juden*, Münih, 2002.

Gerlach, Volfgang, *And the Witnesses Were Silent: The Confessing Church and the Persecution of the Jews*, der. Victoria Barnett, Lincoln, 2000.

Geyer, Michael ve John W. Boyer, *Resistance against the Third Reich, 1933-1990*, Chicago, 1994.

Gilbert, Martin, *Auschwitz and the Allies*, New York, 1981.

Gildea, Robert, *Marianne in Chains: Everyday Life in the French Heartland under the German Occupation*, New York, 2003.

Goldhagen, Daniel Jonah, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, New York, 1996.

Goodstein, Laurie, "New Look at Pius XII's Views of Nazis", *The New York Times*, 31 Ağustos 2003.

Gorodetsky, Gabriel, *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia*, New Haven, 1999.

Goshen, Seev, "Eichmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939, Eine Fallstudie zur NS-Judenpolitik in der letzten Epoche vor der 'Endlösung.'" *Viertaljahrshefte für Zeitgeschichte* 29 (1981).

—, "Nisko- in Ausnahmefall unter der Judenlagern der SS", *Viertaljahrshefte für Zeitgeschichte* 40 (1992).

Gotovitch, José, "Resistance Movements and the 'Jewish Question'", *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans*, der. Dan Michman, Kudüs, 1998.

Green, Warren Paul, "The Nazi Racial Policy Towards the Karaites", *Soviet Jewish Affairs* 8, sayı 2 (1978).

Greif, Gideon, *Wir weinten tränenlos... Augenzeugenberichte der jüdischen "Sonderkommandos" in Auschwitz*, Köln, 1995.

Griech-Polelle, Beth, "Image of a Churchman-Resister: Bishop von Galen, the Euthanasia Project and the Sermons of Summer 1941", *Journal of Contemporary History* 36, sayı 1 (2001).

Griffioen, J. W. ve R. Zeller, *A Comparative Analysis of the Persecution of the Jews in the Netherlands and Belgium during the Second World War*, Amsterdam, 1998.

Gronski, Jan Marek, "Life in Nazi-Occupied Warsaw: Three Ghetto Sketches", *Polin: Studies in Polish Jewry* 7 (1992).

Gross, Jan T., *Neighbours: The Destruction of the Jewish Community in Jedwahne, Poland*, Princeton, 2001.

—, "A Tangled Web: Confronting Stereotypes Concerning Relations between Poles, Germans, Jews and Communists", *The Politics of Retribution*, der. István Deák, Jan T. Gross ve Tony Judt, Princeton, 2000.

Grossman, Alexander, *Nur das Gewissen, Carl Lutz und seine Budapester Aktion: Geschichte und Porträt*, Wald, 1986.

Gruner, Wolf, "Die Fabrik-Aktion und die Ereignisse in der Berliner Rosenstrasse: Fakten und Fiktionen um den 27. Februar 1943", *Jahrbuch fur Antisemitismusforschung* 11 (2002).

—, *Judenverfolgung in Berlin 1933-1945: Eine Chronologie der Behördenmassnahmen in der Reichshauptstadt*, Berlin, 1996.

—, "Poverty and Persecution: The Reichsvereinigung, the Jewish Population, and Anti-Jewish Policy in the Nazi State, 1939-1945", *Yad Vashem Studies* 27 (1999).

—, "Public Welfare and the German Jews under National Socialism", *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941*, der. David Bankier, New York, 2000.

—, *Widerstand in der Rosenstrasse, Die Fabrik-Aktion und die Verfolgung der Mischehen 1943*, Frankfurt, 2005.

Grynberg, Anne, *Les Camps de la honte: Les internés juifs des camps français, 1939-1944*, Paris, 1991.

—, "1939-1940: L'Internement en temps de guerre. Les politiques de la France et de la Grande-Bretagne", *Vingtième Siècle, Revue d'Histoire*, Nisan-Haziran (1997).

Gutman, Yisrael, "Debate", *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe, 1933-1945*, der. Cynthia J. Haft ve Yisrael Gutman, Kudüs, 1979.

— (der.), *Encyclopedia of the Holocaust*, New York, 1990.

—, *The Jews of Warsaw, 1939-1943: Ghetto, Underground, Revolt*, Bloomington, 1982.

—, "Polish Antisemitism Between the Wars: An Overview", *The Jews of Poland Between Two World Wars*, der. Yisrael Gutman, Ezra Mendelsohn, Jehuda Reinharz ve Chone Shmeruk, Hanover, NH, 1989.

—, *Resistance: The Warsaw Ghetto Uprising*, Boston, 1994.

—, "Social Stratification in the Concentration Camps", *The Nazi Concentration Camps: Structure and Aims, the Image of the Prisoner, the Jews in the Camps*, der. Yisrael Gutman ve Avital Saf, Kudüs, 1984.

—, "Zionist Youth", *Zionist Youth Movements during the Shoah*, der. Asher Cohen ve Yehoyakim Cochavi, New York, 1995.

Gutman, Yisrael ve Michael Berenbaum, *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, Bloomington, 1994.

Gutman, Yisrael ve Cynthia J. Haft, *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe, 1933-1945*, Kudüs, 1979.

Gutman, Yisrael ve Shmuel Krakowski, *Unequal Victims: Poles and Jews during World War Two*, New York, 1986.

Gutman Yisrael ve Avital Saf (der.), *The Nazi Concentration Camps*, Kudüs, 1984.

Gutman, Yisrael ve Efraim Zuroff (der.), *Rescue Attempts During the Holocaust*, Kudüs, 1977.

Gutteridge, Richard, *Open Thy Mouth for the Dumb! The German Evangelical Church and the Jews 1879-1950*, Oxford, 1976.

Haar, Ingo, *Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der "Volkstumskampf" im Osten*, Göttingen, 2002.

Hachmeister, Lutz, *Der Gegnerforscher: Die Karriere des SS-Führers Franz Alfred Six*, Münih, 1998.

Hagen, William W., "Before the "Final Solution": Toward a Comperative Analysis of Political Anti-Semitism in Interwar Germany and Poland", *The Journal of Modern History* 68, sayı 2 (1996).

Hampicke, Evelyn ve Hanno Loewy, "Juden ohne Maske: Vorläufige Bemerkungen zur Geschichte eines Kompilationsfilms", *"Beseitigung des jüdischen Einflusses...": Antisemitische Forschung, Eliten und Karrieren im Nationalsozialismus*, der. Fritz Bauer Institut, Frankfurt, 1999.

Hartglas, Apolinary, "How Did Czerniakov Become Head of the Warsaw Judenrat?", *Yad Vashem Bulletin* 15 (1964).

Harvey, Elizabeth, *Women and the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanization*, New Haven, 2003.

Hastings, Max, *Armaggedon: The Battle for Germany, 1944-1945*, Londra, 2004.

Hayes, Peter, "Auschwitz, Capital of the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies* 17, sayı 2 (2003).

—, "The Degussa AG and the Holocaust", *Lessons and Legacies: The Holocaust and Justice*, cilt 5, der. Peter Hayes, Evanston, IL, 1991.

—, *From Cooperation to Complicity: Degussa in the Third Reich*, Cambridge, UK, 2004.

—, *Industry and Ideology: IG Farben in the Nazi Era*, New York, 1987.

Heiber, Helmut, *Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands*, Stuttgart, 1966.

Herbert, Ulrich, *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903-1989*, Bonn, 1996.

—, "Die deutsche Militärverwaltung in Paris und die Deportation der französischen Juden," *Von der Aufgabe der Freiheit: Politische Verantwortung und bürgerliche Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert: Festschrift für Hans Mommsen zum 5. November 1995*, der. Christian Jansen, Lutz Niethammer ve Bernd Weisbrod, Berlin, 1995.

— (der.), *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*, New York, 2000.

Herf, Jeffrey, *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*, Cambridge, MA, 2006.

—, "The 'Jewish War': Goebbels and the Antisemitic Campaign of the Nazi Propaganda Ministry", *Holocaust and Genocide Studies* 19, sayı 1 (2005).

—, *Reactionary Modernizm: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich*, New York, 1986.

Heschel, Susannah, "Deutsche Theologen für Hitler. Walter Grundmann und das Eisenacher Institut zur Erforschung und Beseitigung des Jüdischen Einflusses auf das deutsche kirchliche Leben", *"Beseitigung des jüdischen Einflusses–": Antisemitische Forschung, Eliten und Karrieren im Nationalsozialismus*, der. Fritz Bauer Institut, Frankfurt, 1999.

Hilberg, Raul, "Auschwitz and the Final Solution", *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, der. Yisrael Gutman ve Michael Berenbaum, Bloomington, 1994.

—, "Le bilan demographique du génocide", *L'Allemagne nazie et le génocide juif: Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS)*, der. École des hautes études en sciences sociales, Paris, 1985.

—, *The Destruction of the European Jews*, 3 cilt, New Haven, CT, 2003.

—, "German Railroads/Jewish Souls", *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*, der. Michael Robert Marrus, Westport, 1989.

—, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945*, New York, 1992.

—, *Sources of Holocaust Research, An Analysis*, Chicago, 2001.

Hiller, Marlene P. (der.), *Stuttgart im Zweiten Weltkrieg: Katalog einer Ausstellung des Projekts Stuttgart im Zweiten Weltkrieg vom 1.9.1989 bis 22.7.1990*, Gerlingen, 1989.

Hirschfeld, Gerhard, *Nazi Rule and Dutch Collaboration: The Netherlands under German Occupation, 1940-1945*, Oxford, 1988.

—, "Die Universität Leyden unter dem Nationalsozialismus", *Universitäten im nationalsozialistisch beherrschten Europa*, der. Dieter Langewiesche, Göttingen, 1997.

Hoensch, Jörg K., "Slovakia: "One God, One People, One Party!" The Development, Aim and Failure of Political Catholicism", *Catholics, the State, and the European Radical Right, 1919-1945*, der. Richard J. Wolff ve Jörg K. Hoensch, Highland Lakes, NJ, 1987.

Hoffmann, Hilmar, *Und die Fahne führt uns in die Ewigkeit: Propaganda im NS-Film*, Frankfurt am Main, 1988.

Hoffmann, Stanley, "Collaborationism in France during World War II", *Journal of Modern History* 40 (1968).

Höhne, Heinz, *Canaris*, Garden City, NY, 1979.

Hollstein, Dorothea, *"Jud Süss" und die Deutschen: Antisemitische Vorurteile im nationalsozialistischen Spielfilm*, Frankfurt am Main, 1983 (1971).

Horwitz, Gordon J., *In the Shadow of Death: Living Outside the Gates of Mauthausen*, New York, 1990.

Hosenfeld, Wilm, *"Ich versuche juden zu retten", Das Leben eines deutschen Offiziers in Briefen und Tagebüchern*, Münih, 2004.

Höss, Rudolf, *Kommandant in Auschwitz: Autobiographische Aufzeichnungen*, der. Martin Broszat, Stuttgart, 1958.

Houwink ten Cate, Johannes, "Der Befehlshaber der Sipo und des SD in den besetzten niederländischen Gebieten und die Deportation der Juden 1942-1943", *Die Bürokratie der Okkupation: Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, der. Wolfgang Benz, Johannes Houwink ten Cate ve Gerhard Otto, Berlin, 1998.

Hurwitz, Ariel, "The Struggle over the Creation of the War Refugee Board (WRB)", *Holocaust and Genocide Studies* 6 (1991).

Hürter, Johannes, "Auf dem Weg zur Militäropposition. Tresckow, Gersdorff, der Vernichtungskrieg und der Judenmord. Neue Dokumente über das Verhältnis der Heeresgruppe Mitte zur Einsatzgruppe B im Jahr 1941", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 3 (2004).

Hürter, Johannes ve Hans Woller, *Hans Rothfels und die deutsche Zeitgeschichte*, Münih, 2005.

Hyman, Paula, *From Dreyfus to Vichy: The Remaking of French Jewry, 1906-1939*, New York, 1979.

—, *The Jews of Modern France*, Berkeley, 1998.

Independent Commission of Experts Switzerland - Second World War, *Switzerland, National Socialism and the Second World War*, Zürih, 2002.

International Commission on the Holocaust in Romania, *Final Report of the International Commission on the Holocaust in Romania. Presented to RomanianPresident Ion Iliescu, November 11, 2004*, ulaşılabileceği link http://www.ushmm.org/research/center/presentations/ programs/presentations/2005-03-10/pdf/english/chapter_03.pdf.

Ioanid, Radu, "The Antonescu Era", *The Tragedy of Romanian Jewry*, der. Randolph L. Braham, New York, 1994.

—, "The Fate of Romanian Jews in Nazi Occupied Europe", *The Destruction of Romanian und Ukranian Jews during the Antonescu Era*, der. Randolph L. Braham, Boulder, CO, 1997.

—, *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940-1944*, Chicago, 2000.

Jackel, Eberhard, "On the Purpose of the Wannsee Conference", *Perspectives on the Holocaust*, der. James S. Pacy ve Alan P. Wertheimer, Boulder, CO, 1995.

—, "Zur Politik des Heiligen Stuhls im Zweiten Weltkrieg", *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 15 (1964).

James, Harold, *Die Deutsche Bank und die "Arisierung"*, Münih, 2001.

Jansen, Christian ve Arno Weckbecker, *Der "Volksdeutsche Selbstschutz" in Polen, 1939/40*, Münih, 1992.

Johnson, Eric A., *Nazi Terror: The Gestapo, Jews, and Ordinary Germans*, New York, 1999.

Johnson Eric A. ve Karl-Heinz Reuband, *What We Knew: Terror, Mass Murder and Everyday Life in Nazi Germany: An Oral History*, Cambridge, MA, 2005.

Jong, Louis de, "Jews and Non-Jews in Nazi Occupied Holland", *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*, der. Michael R. Marrus, Westport, 1989.

—, "The Netherlands and Auschwitz", *Yad Vashem Studies*, 7 (1968).

—, *The Netherlands and Nazi Germany*, Cambridge, MA, 1990.

Kaplan, Marion A., *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany*, New York, 1998.

Karay, Felicja, *Death Comes in Yellow: Skarzysko-Komienna Slave Labor Camp*, Amsterdam, 1996.

Kárný, Miroslav, Vojtěch Blodig ve Margita Kárná (der.), *Theresienstadt in der "Endlösung der Judenfrage"*, Prag, 1992.

Kaspi, André, *Les Juifs pendant l'occupation*, Paris, 1991.

Kassow, Samuel David, "Vilna and Warsaw, Two Ghetto Diaries: Herman Kruk and Emanuel Ringelblum", *Holocaust Chronicles: Individualizating the Holocaust through Diaries and Other Contemporaneous Personal Accounts*, der. Robert Moses Shapiro, Hoboken, NJ, 1999.

Kater, Michael H., *Das "Ahnenerbe" der SS1935-1945: Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*, Stuttgart, 2001.

—, *The Twisted Muse: Musicians and Their Music in the Third Reich*, New York, 1997.

Katz, Robert, *The Battle for Rome: The Germans, the Allies, the Partisans and the Pope, September 1943-June 1944*, New York, 2003.

Kazik /Simha Rotem, *Memoirs of a Warsaw Ghetto Fighter*, New Haven, CT, 1994.

Kennedy, David M., *Freedom from Fear: The American Peoplein Depression and War, 1929-1945*, New York, 1999.

Kent, Peter C., "A Tale of Two Popes: Pius XI, Pius XII and the Rome-Berlin Axis", *Journal of Contemporary History* 23, sayı 4 (1988).

Keren, Daniel, Jamie McCarthy ve Harry W. Mazal, "The ruins of the Gas Chambers: A Forensic Investigation of Crematoriums at Auschwitz I and Auschwitz-Birkenau", *Holocaust and Genocide Studies* 18, sayı 1 (2004).

Kermish, Yosef, "The Judenrat in Warsaw", *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe, 1933-1945*, der. Yisrael Gutman ve Cynthia J. Haft, Kudüs, 1979.

Kershaw, Ian, *Hitler, 1889-1936: Hubris*, Londra, 1998 [Kershaw Ian, *Hitler (1889-1936)* 1. Cilt, çev. Zarife Biliz, İthaki Yayınları, İstanbul, 2007].

—, *Hitler, 1936-45: Nemesis*, New York, 2000 [Kershaw, Ian, *Hitler 2 (Nemesis 1936-1945)*, çev. Yavuz Alogan, İthaki Yayınları, İstanbul, 2009].

Kertzer, David I., *The Popes against the Jews: The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-Semitism*, New York, 2001.

Kingreen, Monica, "Raubzüge einer Stadtverwaltung: Frankfurt am Main und die Aneignung 'Jüdischen Besitzes'", *Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus* 17 (2001).

Kirchhoff, Hans, "Denmark: A Light in the Darkness of the Holocaust? A Reply to Gunnar S. Paulsson," Cesarani, David (der.), *Holocaust: Critical Concepts*, New York, 2004.

Klarsfeld, Serge, *Les transferts de juifs du camp de Rivesaltes et de la Region de Montpellier vers le camp de Drancy en vue de leur déportation 10 août 1942-6 août 1944*, Paris, 1993.

—, *Vichy-Auschwitz: Le role de Vichy dans la solution finale de la question juive en France*, 2 cilt, Paris, 1983-1985.

Klawitter, Nils, "Nationalsozialistischer Führungsoffizier", *Enzyklopedie des Nationalsozialismus*, der. Wolfgang Benz ve arkadaşları, Stuttgart, 1997.

Klee, Ernst, "*Euthanazie" im NS-Staat: Die "Vernichtung lebensunwerten Lebens*", Frankfurt am Main, 1983.

—, *Die SA Jesu Christi: Die Kirchen im Banne Hitlers*, Frankfurt am Main, 1989.

Klein, Anna, "Conscience, Conflict and Politics: The Rescue of Political Refugees from Southern France to the United States, 1940-1942", *Year Book of the Leo Baeck Institute*, Londra, 1998.

Klein, Peter (der.), *Die Einsatzgruppen in der besetzen Sowjetunion 1941/42*, Berlin, 1997.

Klink, Ernst, "The Conduct of Operations: 1. The Army and the Navy", *The Attack on the Soviet Union*, der. Horst Boog ve arkadaşları, Oxford, 1998.

Klinken, Gert van, "Dutch Jews As Percieved by Dutch Protestants, 1860-1960", *Dutch Jews As Percieved by Themselves and by Others*, der. Chaya Brasz ve Yosef Kaplan, Leiden, 2001.

Kluger, Ruth, *Still Alive: A Holocaust Girlhood Remembered*, New York, 2001.

Knapp, Gabriele, *Das Frauenorchester in Auschwitz: Musikalische Zwangsarbeit und ihre Bewältigung*, Hamburg, 1996.

Koblik, Steven, *The Stones Cry Out*, New York, 1987.

Koestler, Arthur, *Scum of the Earth*, New York, 1947.

Kogon, Eugen, *Der SS-Staat: Das System der Deutschen Konzentrationslager*, Frankfurt, 1964 (1946).

Kolb, Eberhard, *Bergen-Belsen: vom "Aufenthaltslager" zum Konzentrationslager, 1943-1945*, Göttingen, 1996.

Krakowski, Shmuel, "The Attitude of the Polish Underground to the Jewish Question during the Second World War", *Contested Memories: poles and Jews during the Holocaust and its Aftermath*, der. Joshua D. Zimmerman, New Brunswick, 2003.

—, *The War of the Doomed: Jewish Armed Resistance in Poland, 1942-1944*, New York, 1984.

Kramer, Aaron, "Creation in a Death Camp", *Theatrical Performance during the Holocaust: Texts, Documents, Memoirs*, der. Rebecca Rovit ve Alvin Goldfarb, Baltimore, 1999.

Krausnick, Helmut, "Hitler und die Morde in Polen", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 11 (1963).

Krausnick, Helmut ve Hans-Heinrich Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942*, Stuttgart, 1981.

Kulka, O. D., "The German Population and the Jews: State of Research and New Perspectives", *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941*, der. David Bankier, New York, 2000.

—, "The Reichsvereinigung and the Fate of German Jews, 1938/9-1943", *Die Juden im nationalsozialistichen Deutschland*, der. Arnold Paucker, Tubigen, 1986.

—, "The Reichsvereinigung of the Jews in Germany (1938/9-1943)", *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe, 1933-1945*, der. Cynthia J. Haft ve Yisrael Gutman, Kudüs, 1979.

Kushner, Tony, *The Persistence of Prejudice: Antisemitism in British Society During the Second World War*, Manchester, 1989.

Kwiet, Konrad, "Erziehung zum Mord: Zwei Beispiele zur Kontinuität der deutschen 'Endlösung der Judenfrage.'" *Geschichte und Emanzipation*, der. Michael Grüttner ve arkadaşları, Frankfurt, 1999.

—, "Nach dem Pogrom: Stufen der Ausgrenzung", *Die Juden in Deutschland, 1933-1945: Leben unter nazionalsozialistischer Herrschaft*, der. Wolfgang Benz, Münih, 1988.

—, "Rehearsing for Murder: The Beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941", *Holocaust and Genocide Studies* 12, sayı 1 (1998).

—, "The Ultimate Refuge: Suicide in the Jewish Community under the Nazis", *Yearbook of the Leo Baeck Institute*, Londra, 1984.

Laborie, Pierre, "The Jewish Statutes in Vichy France and Public Opinion", *Yad Vashem Studies* 22 (1992).

Lambauer, Barbara, "Opportunistisher Antisemitismus. Der deutscher Botschafter Otto Abetz und die Judenverfolgung in Frankreich", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 2 (2005).

Landau-Czajka, Anna, "The Jewish Question in Poland: Views Expressed in the Catholic Press between the Two World Wars", *Polin, Studies in Polish Jewry* 11 (1998).

Langbein, Hermann, "The Auschwitz Underground", *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, der. Yisrael Gutman ve Michael Berenbaum, Bloomington, 1994.

—, *People in Auschwitz*, Chapel Hill, 2004.

Lappin, Eleanore, "The Death Marches of Hungarian Jews Through Austria in the Spring of 1945", *Yad Vashem Studies* 28 (2000).

Laqueur, Tom, "The Sound of Voices Intoning Names", *London Review of Books*, 5 Haziran 1997.

Laqueur, Walter, *The Terrible Secret: An Investigation into the Suppression of Information about Hitler's "Final Solution"*, Londra, 1980.

—, "Three Witnesses: The Legacy of Viktor Klemperer, Willy Cohn and Richard Koch", *Holocaust and Genocide Studies* 10, sayı 3 (1996).

Laqueur, Walter ve Judith Tydor Baumel (der.), *The Holocaust Encyclopedia*, New Haven, 2001.

Laqueur, Walter ve Richard Breitman, *Breaking the Silence*, New York, 1986.

Large, David Clay, *And the World Closed Its Doors: The Story of One Family Abandoned to the Holocaust*, New York, 2003.

Leff, Laurel, *Buried by The Times. The Holocaust and America's Most Important Newspaper*, New York, 2005.

Lerchenmueller, Joachim, "Die "SD-mässige" Bearbeitung der Geschichtswissenschaft", *Nachrichtendienst, politische Elite, Mordeinheit: Der Sicherheitsdienst des Reichsführers SS*, der. Michael Wildt, Hamburg, 2003.

Levi, Erik, *Music in the Third Reich*, New York, 1994.

Levi, Primo, *Survival in Auschwitz: The Nazi Assault on Humanity*, New York, 1994 [1958].

Levin, Dov, "The Jews in the Soviet Lithuanian Establishment, 1940-1941", *Soviet Jewish Affairs* 10, sayı 2 (1980).

—, "July 1944 - The Crucial Month for the Remnants of Lithuanian Jewry", *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*, der. Michael Marrus, Westport, 1989.

—, "The Sovietization of the Baltics and the Jews, 1940-1941", *Soviet Jewish Affairs* 21, sayı 1 (1991).

Levine, Hillel, *In Search of Sugihara: The Elusive Japenese Diplomat Who Risked His Life to Rescue 10,000 Jews from the Holocaust*, New York, 1996.

Levine, Paul A., "Attitudes and Action: Comparing the Responses of Mid-Level Bureaucrats to the Holocaust", *Bystanders to the Holocaust: A Re-Evaluation*, der. David Cesarani ve Paul A. Levine, Londra, 2002.

—, *From Indifference to Activism: Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938-1944*, Uppsala, 1996.

Lewandowski, Josef, "Early Swedish Information about the Nazis' Mass Murder of the Jews", *Polin, Studies in Polish Jewry* 13 (2000).

Lewinski, Jerzy, "The Death of Adam Czerniakow and Janusz Korczak's Last Journey", *Polin, Studies in Polish Jewry* 7 (1992).

Lewy, Guenter, *The Catholic Church and Nazi Germany*, New York, 1964.

—, *The Nazi Persecution of the Gypsies*, New York, 2000.

Lifton, Robert Jay, *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*, New York, 1986.

Lifton, Robert Jay ve Amy Hackett, "Nazi Doctors", *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, der. Yisrael Gutman ve Michael Berenbaum, Bloomington, 1994.

Lipstadt, Deborah E., *Beyond Belief: The American Press and the Coming of the Holocaust, 1933-1945*, New York, 1986.

London, Louise, *Whitehall and the Jews 1933-1948: British Immigration Policy, Jewish Refugees and the Holocaust*, Cambridge, UK, 2000.

Longerich, Peter, *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtderstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, Münih, 1998.

—, *The Unwritten Order: Hitler's Role in the Final Solution*, Charleston, SC, 2003.

Lottman, Herbert R., *La rive gauche: Du Front populaire à la guerre froide*, Paris, 1981.

Lower, Wendy, *Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine*, Chapel Hill, 2005.

Lozowick, Yaacov, "Documentation: 'Judenspediteur,' Deportation Train", *Holocaust and Genocide Studies* 6, sayı 3 (1991).

—, *Hitlers Bürokraten: Eichmann, seine willigen Vollstrecker und die Banalität des Bösen*, Zürih, 2000.

—, "Malice in Action", *Yad Vashem Bulletin* 27 (1999).

—, "Rollbahn Mord: The Early Activities of Einsatzgruppe C", *Holocaust and Genocide Studies* 2 (1987).

Lüdtke, Alf, "The Appeal of "Exterminating "Others": German Workers and the Limits of Resistance", *Resistance Against the Third Reich, 1933-1990*, der. Michael Geyer ve John W. Boyer, Chicago, 1994.

Luebke, David Martin ve Sybil Milton, "Locating the Victim: An Overview of Census-Taking, Tabulation Technology, and Persecution in Nazi Germany", *IEEE Annals of the History of Computing* 16, sayı 3 (1994).

Lukacs, John, *The Duel: Hitler vs. Churchill: 10 May-31 July 1940*, Oxford, 1992.

MacQueen, Michael, "The Context of Mass Destruction: Agents and Prerequisites of the Holocaust in Lithuania", *Holocaust and Genocide Studies* 12 (1998).

—, "The Conversion of Looted Assets to Run the German War Machine", *Holocaust and Genocide Studies* 18, sayı 1 (2004).

—, "Massenvernichtung im Kontext: Täter und Voraussetzungen des Holocaust in Litauen," *Judenmord in Litauen*, der. Wolfgang Benz ve Marion Neiss, Berlin, 1999.

Macrakis, Kristie, *Surviving the Swastika: Scientific Research in Nazi Germany*, New York, 1993.

Madajczyk, Czeslaw, *Die Deutsche Besatzungspolitik in Polen (1939-45)*, Wiesbaden, 1967.

Magocsi, Robert, *A History of the Ukraine*, Seattle, 1996.

Malinowski, Stephan, "Vom blauen zum reinen Blut. Antisemitische Adelskritik und adliger Antisemitismus, 1871-1944", *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 12 (2003).

Malmann, Klaus-Michael, "Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozess. Das Massaker von Kamenetz-Podolsk Ende August 1941", *Jahrbuch fur Antisemitismusforschung* 10 (2001).

Mallmann, Klaus-Michael ve Bogdan Musial, *Genesis des Genozids. Polen 1939-1941*, Darmstadt, 2004.

Malo, Eric, "Le camp de Récébédou (Haute-Garonne)", *Le Monde Juif* 153 (Ocak-Nisan 1995).

Manoschek, Walter, "The Extermination of the Jews in Serbia", *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*, der. Ulrich Herbert, New York, 2000.

—, *"Serbian ist judenfrei": Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, Münih, 1993.

Marrus, Michael R., "Le Vatican et les orphelins juifs de la shoah", *L'Histoire*, 307 (2006).

Marrus, Michael R. ve Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews*, New York, 1981.

Matthäus, Jürgen, "Ausbildungsziel. Judenmord? Zum Stellenwert der "weltanschaulichen Erziehung" von SS und Polizei im Rahmen der 'Endlösung.' *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 47 (1999).

—, "Jenseits der Grenze: Die ersten Massenerschiessungen von Juden in Litauen (Juni-August 1941)", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 2 (1996).

—, "Weltanschauliche Forschung und Auswärtung. Aus den Akten des Amtes VII im Reichssicherheitshauptamt", *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 5 (1996).

Matthaus, Jürgen ve Konrad Kwiet, Jürgen Förster ve Richard Breitman, *Ausbildung Judenmord? "Weltanschauliche Erziehung" von SS, Polizei, und Waffen-SS im Rahmen der "Endlösung"*, Frankfurt, 2003.

Mayer, Arno J., *Why Did the Heavens not Darken?: The "Final Solution" in History*, New York, 1988.

Mayeur, Jean-Marie, "Les Églises devant la Persécution des Juifs en France", *La France et la question juive: 1940-1944*, der. Georges Wellers, André Kaspi ve Serge Klarsfeld, Paris, 1981.

Mazower, Mark, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-44*, New Haven, 1993.

—, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430-1950*, New York, 2004 [Mazower, Mark, *Selanik: Hayaletler Şehri: Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler*, çev. Gül Ç. Güven, YKY, İstanbul, 2007].

McCarthy, Jamie, Daniel Keren ve Harry W. Mazal, "The Ruins of the Gas Chambers: A Forensic Investigation of Crematoriums at Auschwitz I and Auschwitz-Birkenau", *Holocaust and Genocide Studies* 8 (2004).

Meershoek, Guus, "The Amsterdam Police and the Persecution of the Jews", *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*, der. David Cesarani, New York, 2004.

Mendelsohn, Ezra, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*, Bloomington, 1983.

Messerschmidt, Manfred, *Die Wehrmacht im NS-Staat: Zeit der Indoktrination*, Hamburg, 1969.

—, "The Wehrmacht and the Volksgemeinschaft", *Journal of Contemporary History* 18, sayı 4 (1983).

Meurant, Jacques, *La Presse et l'opinion de la Suisse romande face à l'Euurope en guerre, 1939-1941*, Neuchatel, 1976.

Meyer, Ahlrich, *Täter im Verhör: Die Endlösung der Judenfrage in Frankreich 1940-1944*, Darmstadt, 2005.

Meyer, Beate, "Das unausweichliche Dilemma: Die Reichsvereinigung der Juden in Deutschland, die Deportationen und die untergetauchen Juden", *Überleben im Untergrund: Hilfe für Juden in Deutschland*, der. Beate Kosmala ve Claudia Schopmann, Berlin, 2002.

—, "Gratwanderung zwischen Verantwortung und Verstrickung: Die Reichsvereinigung der Juden in Deutschland und die Jüdische Gemeinde zu Berlin 1938-1945", *Juden in Berlin, 1938-1945*, der. Beate Meyer ve Hermann Simon, Berlin, 2000.

—, *"Jüdische Mischlinge": Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung 1933-1945*, Hamburg, 1999.

Meyer, Winfried, *Unternehmen Sieben: eine Rettungsaktion füt vom Holocaust Bedrohte aus dem Amt Ausland/Abwehr iö Oberkommando der Wehrmacht*, Frankfurt am Main, 1993.

Miccoli, Giovanni, *Les Dilemmas et les silences de Pie XII. Vatican, Seconde Guerre mondiale et Shoah*, Brüksel, 2005.

Michlic-Coren, Joanna, "Battling Against the Odds: Culture, Education and the Jewish Intelligentsia in the Warsaw Ghetto, 1940-1942", *East European Jewish Affairs* 27, sayı 2 (1997).

Michman, Dan (der.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans*, Kudüs, 1998.

—, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective*, Londra, 2003.

Michman, Joseph, "The Controversial Stand of the Joodse Raad in the Netherlands: Lodewijk E. Visser's Struggle", *Yad Vashem Studies* 10 (1974).

Mierzejewski, Alfred C., "A Public Enterprise in the Service of Mass Murder: The Deutsche Reihsbahn and the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies* 15, sayı 1 (2001).

Milfull, John, *Why Germany?: National Socialist Anti-Semitism and the European Context*, Providence, 1993.

Milgram, Avraham, "Portugal, the Consuls and the Jewish Refugees, 1938-1941", *Yad Vashem Studies* 37 (1999).

Milton, Sybil, "Deportations", *1945: The Year of Liberation*, der. The United States Holocaust Memorial Museum, Washington, DC, 1995.

Milton, Sybil ve Genya Markon, "Photography and the Holocaust", *History of Photography* 23, sayı 4 (1999).

Moeller, Felix, *Der Filmminister: Goebbels und der Film im Dritten Reich*, Berlin, 1998.

Moll, Martin, "Die Abteilung Wehrmachtpropaganda im Oberkommando der Wehrmacht", *Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus* 17 (2001).

Mommsen, Hans, *Auschwitz, 17. Juli 1942: Der Weg zur europäischen "Endlösung der Judenfrage"*, Münih, 2002.

—, "The Realization of an Unthinkable", *From Weimar to Auschwitz*, Princeton, 1991.

—, "Der Widerstand gegen Hitler und die nationalsozialistische Judenverfolgung", *Alternative zu Hitler: Studien zur Geschichte des deutschen Widerstandes*, Münih, 2000.

Moore, Bob, "The Dutch Churches, Christians and the Rescue of Jews in the Netherlands", *Dutch Jews*, der. Chaya Brasz ve Yosef Kaplan, Leiden, 2001.

—, *Victims and Survivors: The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940-1945*, Londra, 1997.

Morley, John F., *Vatican Diplomacy and the Jews during the Holocaust, 1939-1943*, New York, 1980.

Mosser, Jonny, "Dr. Benjamin Murmelstein ein ewig Beschuldigter?", *Theresienstadt in der "Endlösung der Judenfrage"*, der. Miroslav Kárný, Vojtěch Blodig ve Margita Kárná, Prag, 1992.

Müller, Filip, *Eyewitness Auschwitz: Three Years in the Gas Chambers*, Chicago, 1999.

Müller, Ingo, *Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich*, Cambridge, 1991.

Müller, Melissa, *Anne Frank: The Biography*, New York, 1998.

Müller, Rolf-Dieter, "From Economic Alliance to a War of Colonial Exploitation", *Germany and the Second World War*, der. Horst Boog ve arkadaşları, Oxford, 1998.

—, *Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik: Die Zusammenarbeit von Wehrmacht, Wirtschaft und SS*, Frankfurt am Main, 1991.

München, Stadtarchiv (der.), *"... verzogen, unbekannt wohin": Die erste Deportation von Münchner Juden im November 1941*, Zürih, 2000.

Musial, Bogdan, "Das Schlactfeld zweier totalitären Systems. Polen unter deutscher und sowjetischer Herrschaft 1939-1941", *Genesis des Genozids. Polen 1939-1941*, der. Klaus-Michael Mallmann ve Bogdan Musial, Darmstadt, 2004.

Nadelhaft, Erica, "Resistance through Education: Polish Zionist Youth Movements in Warsaw, 1939-1941", *Polin. Studies in Polish Jewry* 9 (1996).

Ne'eman Arad, Gulie, *America, Its Jews, and the Rise of Nazism*, Bloomington, 2000.

Neufeld, Michael J. ve Michael Berenbaum (der.), *The Bombing of Auschwitz: Should the Allies Have Attempted It?* New York, 2000.

Niewyk, Donald L. (der.), *Fresh Wounds: Early Narratives of Holocaust Survival*, Chapel Hill, 1998.

Noakes, Jeremy, "The Development of Nazi Policy Towards the German-Jewish 'Mischlinge' 1933-1945", *Holocaust*, cilt 1, der. David Cesarani, Londra, 2004.

Ofer, Dalia, *Escaping the Holocaust: Illegal Imigration to the Land of Israel, 1939-1944*, New York, 1990.

Overy, R. J., *War and Economy in the Third Reich*, New York, 1994.

Ozsváth, Zsuzsanna, *In the Footsteps of Orpheus: The Life and Times of Miklós Radnóty*, Bloomington, 2000.

Papen, Patricia von, "Schützenhilfe nationalsozialistischer Judenpolitik: Die Judenforschung des Reichsinstituts für Geschichte des neuen Deutschlands, 1935-1945", *"Beseitigung des jüdischen Einflusses...": Antisemitische Forschung, Eliten und Karrieren im Nationalsozialismus*, der. Fritz Bauer Institut, Frankfurt, 1999.

Passelecq, Georges ve Bernard Suchecky, *L'Encyclique cachée de Pie XI: Une occasion manquée de l'Église face à l'antisémitisme*, Paris, 1995.

Paucker, Arnold ve Konrad Kwiet, "Jewish Leadership and Jewish Resistance", *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941*, der. David Bankier, New York, 2000.

Paulsson, Gunnar S., "The Bridge over the Øresund: The Historiography on the Expulsion of the Jews from Nazi-occupied Denmark", Cesarani, David (der.), *Holocaust: Critical Concepts*, New York, 2004.

Paxton, Robert O., *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940-1944*, New York, 2001.

Payne, Stanley G., *A History of Fascism, 1914-1945*, Madison, 1995.

Peled, Yael, *Jewish Cracow, 1939-1943. Resistance, Underground, Struggle, [Krakov ha-Yehudit, 1939-1943. Amidah, Mahteret, Ma'avak]*, Tel Aviv, 1993.

Perlis, Yitzhak, "Final Chapter: Korczak in the Warsaw Ghetto", Janusz Korczak, *The Ghetto Diary*, New York, 1978.

Perz, Bertrand ve Thomas Sandkühler, "Auschwitz und die 'Aktion Reinhard' 1942-1945. Judenmord und Raubpraxis in neuer Sicht", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 5, sayı 26 (1999).

Peschanski, Denis, "The Statutes on Jews October 3, 1940 and June 2, 1941", *Yad Vashem Studies* 22 (1992).

—, *Vichy, 1940-1944: contróle et exclusion*, Brüksel, 1997.

Petropoulos, Jonathan, *Art as Politics in the Third Reich*, Chapel Hill, 1996.

Peukert, Detlev, "The Genesis of the "Final Solution" from the Spirit of Science", *Reevaluating the Third Reich*, der. Thomas Childers ve Jane Caplan, New York, 1993.

Phayer, Michael, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*, Bloomington, 2000.

Pietrow-Ennker, Bianka, "Die Sowjetunion in der Propaganda des Dritten Reiches: Das Beispiel der Wochenschau", *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 46, sayı 2 (1989).

Piper, Ernst, "National Socialist Cultural Policy and Its Beneficiaries: The Example of Munich", *The German Public and the Persecution of the Jews, 1933-1945*, der. Jörg Wollenberg, Atlantic Highlands, NJ, 1996.

Pohl, Dieter, "Hans Krüger and the Murder of the Jews in the Stanislawów Region (Galicia)", *Yad Vashem Studies* 26 (1998).

—, "The Murder of the Jews in the General Government", *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*, der. Ulrich Herbert, New York, 2000.

—, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*, Münih, 1996.

—, "Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärveraltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941-1943", *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit: Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*, der. Norbert Frei, Sybille Steinbacher ve Bernd C. Wagner, Münih, 2000.

—, *Von der "Judenpolitik" zum Judenmord: Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements, 1939-1944*, Frankfurt am Main, 1993.

Pollman, Viktoria, *Untermieter im Christlichen Haus: Die Kirche und die "jüdische Frage" anhand der Bistumspredigte der Metropolie Krakau 1926-1935*, Wiesbaden, 2001.

Polonsky, Antony, "Beyond Condemnation, Apologetics and Apologies: On the Complexity of Polish Behavior toward the Jews during the Second World War", *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*, cilt 2, der. David Cesarani, New York, 2004.

—, "A Failed Pogrom: The Demonstrations in Lwow, June 1929", *The Jews of Poland Between Two World Wars*, der. Yisrael Gutman, Ezra Mendelsohn, Jehuda Reinharz, and Chone Shmeruk, Hanover, NH, 1989.

Polonsky, Antony ve Norman Davies (der.), *Jews in Eastern Poland and the USSR*, 1939-46, New York, 1991.

Polonsky, Antony ve Joanna B. Michlic (der.), *The Neighbours Respond: The Controversy over the Jedwahne Massacre in Poland*, Princeton, 2004.

Porat, Dina, *Beyond the Reach of Our Souls: The Life and Times of Abba Kovner*, Tel Aviv, 2000.

—, *The Blue and the Yellow Stars of David: The Zionist Leadership in Palestine and the Holocaust, 1939-1945*, Cambridge, MA, 1990.

—, "The Legend of the Struggle of the Jews from the Third Reich in the Ninth Fort near Kovno, 1941-1942", *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* 20 (1991).

—, "The Transnistria Affair and the Rescue Policy of the Zionist Leadership in Palestine, 1942-1943", *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*, der. Michael Marrus, Westport, 1989.

—, "The Vilna Proclamation of January 1, 1942 in Historical Perspective", *Yad Vashem Studies* 24 (1996).

—, "Zionist Pioneering Youth Movements in Poland and Their Attitude to Erets Israel during the Holocaust", *Polin. Studies in Polish Jewry* 9 (1996).

Porter, Brian, "Making a Space for Antisemitism: The Catholic Hierarchy and the Jews in the Early Twentieth Century", *Polin: Studies in Polish Jewry* 16 (2003).

Potthast, Jan Björn, *Das Jüdische Zentralmuseum der SS in Prag. Gegnerforschung und Völkermord im Nationalsozialismus*, Frankfurt, 2002.

Poznanski, Renée, "Jews and non-Jews in France during World War II: A Daily Life Perspective", *Lessons and Legacies V: The Holocaust and Justice*, der. Ronald M. Smelser, Evanston, IL, 2002.

—, *Jews in France during World War II*, Waltham, MA, 2001.

—, "The Jews of France and the Statutes on Jews, 1940-1941", *Yad Vashem Studies* 22 (1992).

Presser, Jacob, *Ashes in the Wind: The Destruction of Dutch Jewry*, Detroit, 1988.

—, "Introduction", Philip Mechanicus, *Waiting for Death: A Diary*, Londra, 1968.

Przyrembel, Alexandra ve Jörg Schönert (der.), *Jud Süss: Hofjude, literarische Figur, antisemitisches Zerrbild*, Frankfurt am Main, 2006.

Raim, Edit, "Zwangsarbeit und Vernichtung im letzten Kriegsjahr", *Theresienstadt in der "Endlösung der Judenfrage"*, der. Miroslav Kárný, Vojtěch Blodig ve Margita Kárná, Prag, 1992.

Rajsfus, Maurice, *Drancy: Un Camp de concentration très ordinaire, 1941-1944*, Paris, 1996.

Raphael, Lutz, "Die Pariser Universität unter deutscher Besatzung 1940-1944", *Universitäten im nationalsozialistisch beherrschten Europa*, yayına hazırlatan Dieter Langewiesche, Göttingen, 1997.

Rautkallio, Hannu, *Finland and the Holocaust: The Rescue of Finland's Jews*, New York, 1987.

Redlich, Shimon, "Metropolitan Andrei Sheptys'kyi, Ukrainians and Jews During and After the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies* 5 (1990).

—, *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia: The Jewish Anti-fascist Committee in the USSR, 1941-1948*, Boulder, CO, 1982.

—, *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukranians, 1919-1945*, Bloomington, 2002.

Reich-Ranicki, Marcel, *The Author Himself: The Life of Marcel Reich-Ranicki*, Londra, 2001.

Rémond, René, *Le "Fichier juif"*, Paris, 1996.

Rentschler, Eric, *The Ministry of Illusion: Nazi Cinema and Its Afterlife*, Cambridge, Ma, 1996.

Reymes, Nicolas, "Le pillage des bibliothèques appartenant à des juifs pendant l'Occupation", *Revue d'Histoire de la Shoah, Le monde juif* 168 (2000).

Riegner, Gerhart M., *Ne Jamais Désesperer: Soixante années au service du peuple juif et des droits de l'homme*, Paris, 1998.

Rigg, Bryan Mark, *Hitler's Jewish Soldiers: The Untold Story of Nazi Racial Laws and Men of Jewish Descent in the German Military*, Lawrence, 2002 [Rigg, Bryan Mark, *Hitler'in Yahudi Askerleri*, çev. Gökçesu Tamer, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2006].

—, *Rescued from the Reich: How One of Hitler's Soldiers Saved the Lubavitcher Rebbe*, New Haven, 2004.

Rogers, Barbara, "British Intelligence and the Holocaust", *The Journal of Holocaust Education* 8, sayı 1 (1999).

Röhm, Eberhard ve Jörg Thierfelder, *Juden, Christen, Deutsche, 1933-1945*, 3 cilt, Stuttgart, 1990.

Rose, Norman, *Chaim Weismann: A Biography*, New York, 1986.

Roseman, Mark, *A Past in Hiding: Memory and Survival in Nazi Germany*, New York, 2001.

—, *The Villa, the Lake, the Meeting: Wannsee and the Final Solution*, Londra; New York, 2002.

Rosenkötter, Bernhard, *Treuhandpolitik. Die "Haupttreuhandstelle Ost" und der Raub polnischen Vermögens, 1939-1945*, Essen, 2003.

Roskies, David G., "Landkentenish: Yiddish Belles Lettres in the Warsaw Ghetto", *Holocaust Chronicles: Individualizing the Holocaust through Diaries and Other Contemporaneous Personal Accounts*, der. Robert Moses Shapiro, Hoboken, NJ, 1999.

—, *The Literature of Destruction: Jewish Responses to Catastrophe*, Philadelphia, 1988.

Rossino, Alexander B., "Destructive Impulses: German Soldiers and the Conquest of Poland", *Holocaust and Genocide Studies* 7, sayı 3 (1997).

—, *Hitler Strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology and Atrocity*, Lawrence, KS, 2003.

—, "Polish 'Neighbours' and German Invaders: Anti-Jewish Violence in the Bialystok District during the Opening Weeks of Operation Barbarossa", *Polin: Studies in Polish Jewry* 16 (2003).

Rössler, Mechtild, Sabine Schleiermacher ve Cordula Tollmien (der.), *Der "Generalplan Ost": Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs und Vernichtungspolitik*, Berlin, 1993.

Rother, Bernd, "Franco und die deutsche Judenverfolgung", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 46, sayı 2 (1998).

—, *Spanien und der Holocaust*, Tübingen, 2001.

Rothkirchen, Livia, "The 'Final Solution' in Its Last Stages", *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*, der. Michael Marrus, Westport, CT, 1989.

—, "The Protectorate Government and the 'Jewish Question', 1939-1941", *Yad Vashem Studies* 27 (1999).

—, "The Situation of the Jews in Slovakia between 1939 and 1945", *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 7 (1998).

Rozen, Minna, "Jews and Greeks Remember Their Past: The Political Carreer of Tsevi Koretz (1933-1943)", *Jewish Social Studies* 12, sayı 1 (2005).

—, *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans 1808-1945*, Ramat-Aviv, 2002.

Rozett, Robert, "Jewish and Hungarian Armed Resistance in Hungary", *Yad Vashem Studies* 19 (1988).

Rubinstein, Joshua, *Tangled Loyalties: The Life and Times of Ilya Ehrenburg*, New York, 1996.

Rückerl, Adalbert (der.), *NS-Prozesse. Nach 25 Jahren Strafverfolgung: Möglichkeiten, Grenzen, Ergebnisse*, Karlsruhe, 1971.

Rupnow, Dirk, "'Ihr müsst sein, auch wenn ihr nicht mehr seid': The Jewish Central Museum in Prague and Historical Memory in the Third Reich", *Holocaust and Genocide Studies* 16, sayı 1 (2002).

Saerens, Lieven, "Antwerp's Attitude Toward the Jews from 1918 to 1940 and Its Implications for the Period of Occupation", *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans*, der. Dan Michman, Kudüs, 1998.

Safrian, Hans, *Die Eichmann-Männer*, Viyana, 1992.

Sakowska, Ruta, *Menschen im Ghetto: die jüdische Bevölkerung im besetzten Warschau 1939-1943*, Osnabrück, 1999.

—, "Two Forms of Resistence in the Warsaw Ghetto: Two Functions of the Ringelblum Archives", *Yad Vashem Studies* 21 (1991).

Salemink, Theo, "Strangers in a Strange Country: Catholic Views of Jews in Netherlands, 1918-1945", *Dutch Jews as Perceived by Themselves and by Others*, der. Chaya Brasz ve Yosef Kaplan, Leiden, 2001.

Sandkühler, Thomas, "Anti-Jewish Policy and the Murder of the Jews in the District of Galicia 1941/1942", *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*, der. Ulrich Herbert, New York, 2000.

—, *"Endlösung" in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941-1944*, Bonn, 1996.

Sattler, Friederike, "Der Handelstrust West in den Niederladen", *Die Expansion der Dresdner Bank in Europa*, der. Harald Wixforth, Münih, 2006.

Sauer, Paul, "Otto Hirsch (1885-1941): Director of the Reichsvertretung", *Year Book of the Leo Baeck Institute*, 1987.

Scheffler, Wolfgang, "The Forgotten Part of the 'Final Solution': The Liquidation of the Ghettos", *Simon Wiesenthal Center Annual* 2, Chappaqua, 1985.

Schiefelbein, Dieter, "Das Institut zur Erforschung der Judenfrage Frankfurt am Main", *Beseitigung des jüdischen Einflusses..",: Antisemitische Forschung. Eliten und Karrieren im Nationalsozialismus*, der. Fritz Bauer Institut, Frankfurt, 1999.

Scholl, Inge, *The White Rose: Munich, 1942-1943*, Middletown, CT, 1983.

Schölder, Klaus, *A Requiem for Hitler and Other New Perspectives on the German Church Struggle*, Londra, 1989.

Schöttler, Peter (der.), *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918-1945*, Frankfurt, 1997.

Schulte, Erik, *Zwangsarbeit und Vernichtung: Das Wirtschaftsimperium Oswald Pohls und das SS-Wirtschafts-und Verwaltungshauptamt*, Pederborn, 2001.

Schulze, Winfried ve Otto Gerhard Oexle, *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, Frankfurt, 1999.

Schwarberg, Günther, *The Murders at Bullenhuser Damm: The SS Doctor and the Children*, Bloomington, 1984.

Schwarz, Gudrun, *Eine Frau an seiner Seite: Ehrfrauen in der "SS-Sippengemeinschaft"*, Frankfurt, 1997.

Schwarzfuchs, Simon, *Aux Prises avec Vichy: Histoire politique des Juifs de France, 1940-1944*, Paris, 1998.

Segev, Tom, *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*, New York, 1993.

Sellier, André, *The History of the Dora Camp*, Chicago, 2003.

Sereny, Gitta, *Into that Darkness: From Mercy Killing to Mass Murder*, Londra, 1974.

Shapiro, Paul A., "The Jews of Chisinău (Kishinev): Romanian Reoccupation, Ghettoisation, Deportation", *The Destruction of Romanian and Ukranian Jews During the Antonescu Era*, der. Randolph L. Braham, Boulder, CO, 1997.

Shapiro, Robert Moses, "Diaries and Memoirs from the Lodz Ghetto in Yiddish and Hebrew", *Holocaust Chronicles: Individualizing the Holocaust through Diaries and Other Contemporaneous Personal Accounts*, der. Robert Moses Shapiro, Hoboken, NJ, 1999.

Shelach, Menachem, "The Catholic Church in Croatia, the Vatican and the Murder of the Croatian Jews", *Holocaust and Genocide Studies* 4, sayı 3 (1989).

—, "Jasenovac", *Encyclopedia of the Holocaust*, der. Yisrael Gutman, New York, 1990.

—, "Sajmiste - An Extermination Camp in Serbia", *Holocaust and Genocide Studies* 2, sayı 2 (1987).

—, (der.), *Yugoslavia*, Kudüs, 1990.

Sijes, B. A., "The Position of the Jews During the German Occupation of the Netherlands: Some Observations", *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*, der. Michael Robert Marrus, Westport, 1989.

Singer, Claude, *Le Juif Süss et la propagande Nazie: L'Histoire confiquée*, Paris, 2003.

—, *Vichy, l'université et les juifs: Les silences et la mémoire*, Paris, 1992.

Slezkine, Yuri, *The Jewish Century*, Princeton, 2004.

Smelser, Ronald M. (der.), *Lessons and Legacies V: Holocaust and Justice*, Evanston, IL, 2002.

Smelser, Ronald M., *Robert Ley: Hitler's Labor Front Leader*, New York, 1988.

Smelser, Ronald M. ve Enrico Syring, *Die SS: Elite unter dem Totenkopf: 30 Lebensläufe*, Paderborn, 2000.

Smolar, Hersh, *The Minsk Ghetto: Soviet-Jewish Partisans Against the Nazis*, New York, 1989.

Sofsky, Wolfgang, *The Order of Terror: The Concentration Camp*, Princeton, NJ, 1997.

Spector, Shmuel, "Aktion 1005 - Effacing the Murder of Millions", *Holocaust and Genocide Studies* 5, sayı 2 (1990).

—, *The Holocaust of Volhynian Jews 1941-1944*, Kudüs, 1990

Speer, Albert, *Inside the Third Reich: Memoirs*, New York, 1970.

Stargardt, Nicholas, *Witnesses of War: Children's Lives under the Nazis*, Londra, 2005.

Steinbacher, Sybille, *Auschwitz: A History*, Londra, 2005.

—, "In the Shadow of Auschwitz: The Murder of the Jews of East Upper Silesia", *The Holocaust*, cilt 2, der. David Cesarani, New York, 2004.

—, *"Musterstadt" Auschwitz: Germanisierungspolitik und Judenmord in Ostoberschlesien*, Münih, 2000.

Steinberg, Jonathan, *All or Nothing: The Axis and the Holocaust, 1941-1943*, Londra, 1990.

Steinberg, Lucien ve Jean Marie Fitère, *Les Allemands en France: 1940-1944*, Paris, 1980.

Steinberg, Maxime, "The *Judenpolitik* in Belgium within the West European Context: Comperative Observations", *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans*, der. Dan Michman, Kudüs, 1998.

—, *La Persecution des Juifs en Belgique (1940-1945)*, Brüksel, 2004.

Steinberg, Paul, *Speak You Also: A Survivor's Reckoning*, New York, 2000.

Steinert, Marlis G., *Hitler's War and the Germans: Public Mood and Attitude during the Second World War*, Atina, 1977.

Steinlauf, Michael, *Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust*, Syracuse, NY, 1997.

Sternhell, Zeev, *La Droite Révolutionnaire: 1885-1914: Les Origines françaises du fascisme*, Paris, 1978.

—, *Neither Right nor Left: Fascist Ideology in France*, Berkeley, 1986.

Stille, Alexander, *Benevolence and Betrayel: Five Italian Jewish Families under Fascism*, New York, 1993.

Streim, Alfred, "Zur Eröffnung des allgemeinen Judenvernichtungsbefehls gegenüber den Einsatzgruppen", *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg: Entschlussbildung und Verwirklichung*, der. Eberhard Jäckel ve Jürgen Rohwer, Stuttgart, 1985.

Streit, Christian, *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die Sowjetischen Kriegsfangenen 1941-1945*, Stuttgart, 1978.

Szobar, Patricia, "Telling Sexual Stories in the Nazi Courts of Law: Race Defilement in Germany, 1933-1945", *Journal of the History of Sexuality* 11, sayı 1-2 (2002).

Szpilman, Wladyslaw, *The Pianist: The Extraordinary True Story of One Man's Survival in Warsaw, 1939-1945*, New York, 1999 [Szpilman, Wladyslaw, *Piyanist*, çev. Esin Sungur, Everest Yayınları, İstanbul, 2003.]

Tec, Nechama, *Defiance: The Bielsky Partisans*, New York, 1993.

Tec, Nechama ve Daniel Weiss, "The Heroine of Minsk: Eight Photographs of an Execution", *History of Photography*, Kış (1999).

Tegel, Susan, "'The Demonic Effects': Veit Harlan's Use of Jewish Extras in Jud Süss", *Holocaust and Genocide Studies* 14, sayı 2 (2000).

—, "The Politics of Censorship: Britain's 'Jew Süss' (1934) in London, New York and Vienne", *Historical Journal of Film, Radio and Television* 15, sayı 2 (1995).

Teveth, Shabtai, *Ben-Gurion and the Holocaust*, New York, 1996.

Tilkovszky, Lorand, "The Late Interwar Years and World War II", *A History of Hungary*, der. Peter F. Sugar ve arkadaşları, Bloomington, 1994.

Tönsmeyer, Tarjana, *Das Dritte Reich und die Slowakei 1939-1945: Politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn*, Paderborn, 2003.

Trunk, Isaiah, *Jewish Responses to Nazi Persecution: Collective and Individual Behavior in extremis*, New York, 1979.

—, *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*, New York, 1972.

Tucker, Robert C., *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928-1941*, New York, 1992.

Ultee, Vout, Frank von Tubergen ve Ruud Luigky, "The Unwholesome Theme of Suicide: Forgottan Statistics of Attempted Suicides in Amsterdam and Jewish Suicides in the Netherlands for 1936-1943", *Dutch Jews as Percieved by Themselves and by Others*, der. Chaya Brasz ve Yosef Kaplan, Leiden, 2001.

Ungváry, Krisztián, *The Siege of Budapest: One Hundred Days in World War II*, New Haven, 2005.

Uziel, Daniel, "Wehrmacht Propaganda Troops and the Jews", *Yad Vashem Studies* 29 (2001).

Verdès-Leroux, Jeannine, *Refus et violences: politique et littérature à l'extrème droite des années trente aux retombées de la Libération*, Paris, 1996.

Verheyde, Philippe, "L'aryanisation economique: Le cas des grandes entreprises", *Revue d'Histoire de la Shoah, Le monde juif* 168 (2000).

Vital, David, *A People Apart: A Political History of the Jews in Europe, 1789-1939*, Oxford, 2001.

Vitoux, Frédéric, *Céline: A Biography*, New York, 1992.

Volovici, Leon, *Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s*, Oxford, 1991.

Vrba, Rudolf, "Die missachtete Warnung", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 1 (1996).

Wapinski, Roman, "The Endecja and the Jewish Question", *Polin. Studies in Polish Jewry* 12 (1999).

Wasser, Bruno, "Die 'Germanisierung' im Distrikt Lublin als Generalprobe un derste Realisierungsphase des 'Generalplans Ost'", *Der "Generalplan Ost": Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik*, Berlin, 1993.

Wasserstein, Bernard, *Britain and the Jews of Europe, 1939-1945*, Londra, 1979.

—, "Polish Influences on British Policy Regarding Jewish Rescue Efforts in Poland 1939-1945", *Polin. Studies in Polish Jewry* 11 (1998).

Weber, Eugen, *Action Française: Royalism and Reaction in Twentieth Century France*, Stanford, 1962.

Weinberg, Gerhard L., *A World at Arms: A Global History of World War II*, Cambridge, UK, 1994.

Weiner, Amir, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton, 2002.

Weinreich, Max, *Hitler's Professors: The Part of Scholarship in Germany's Crimes against the Jewish People*, New York, 1946.

Weiss, Aharon, "Jewish Leadership in Occupied Poland - Postures and Attitudes", *Yad Vashem Studies* 12 (1977).

—, "Zionist Youth Movements in Poland during the German Occupation", *Zionist Youth Movements During the Shoah*, der. Asher Cohen ve Yehoyakim Cochavi, New York, 1995.

Weiss, Yfaat, "The 'Emigration Effort' or 'Repatriation'", *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941*, der. David Bankier, New York, 2000.

Wellers, Georges, *De Drancy à Auschwitz*, Paris, 1946.

White, Elizabeth B., "Majdanek: Cornerstone of Himmler's SS Empire in the East", *Simon Wiesenthal Center Yearbook* 7 (1990).

Wierzbicki, Marek, "Die polnisch-jüdischen Beziehungen unter sowjetischer Herrschaft. Zur Wahrnehmung gesellschaftlicher Realität im WestlichennWeissrussland 1939-1941", *Genesis des Genozids, Polen 1939-1941*, der. Klaus-Michael Mallmann ve Bogdan Musial, Darmstadt, 2004.

Wijngaert, Mark van den, "The Belgian Catholics and the Jews During the German Occupation, 1940-1944", *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans*, der. Dan Michman, Kudüs, 1998.

Wildt, Michael, *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitschauptamtes, Hamburg*, 2002.

Wistrich, Robert S., "The Vatican Documents and the Holocaust: A Personal Report", *Polin. Studies in Polish Jewry* 15 (2002).

Witte, Peter, "Two Decisions Concerning the "Final Solution to the Jewish Question": Deportations to Lodz and Mass Murder in Chelmno", *Holocaust and Genocide Studies* 9, sayı 3 (1995).

Wollenberg, Jörg (der.), *The German Public and the Persecution of the Jews, 1933-1945*, Atlantic Highlands, NJ, 1996.

Wyman, David S., *The Abondenment of the Jews: America and the Holocaust, 1941-1945*, New York, 1998.

Wyman, David S. ve Rafael Medoff, *A Race Against Death: Peter Bergson, America, and the Holocaust*, New York, 2002.

Yahil, Leni, *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932-1945*, New York, 1990.

—, "Raoul Wallenberg: His Mission and his Activities in Hungary", *Yad Vashem Studies* 15 (1983).

—, *The Rescue of Danish Jewry: Test of a Democracy*, Philadelphia, 1969.

Zeugin, Bettina ve Thomas Sandkühler, *Die Schweiz und die deutschen Lösegelderpressungen in den besetzten Niederlanden: Vermögensentziehung, Freikauf, Austausch 1940-1945: Beitrag zur Forschung*, der. Independent Commission of Experts Switzerland-World War II, Zürih, 2001.

Zuccotti, Susan, "The Italian Racial Laws, 1938-1943: A Reevaluation", *Studies in Contemporary Jewry, Volume XIII: The Fate of European Jews, 1939-1945, Continuity or Contingency?*, der. Jonathan Frankel, Oxford, 1997.

—, *Under His Very Windows: The Vatican and the Holocaust in Italy*, New Haven, 2000.

Zuckerman, Yitzhak, *A Surplus of Memory: Chronicle of the Warsaw Ghetto Uprising*, Berkeley, 1993.

Zuroff, Efraim, "Rescue via the Far East: The Attempt to Save Polish Rabbis and Yeshivah Students, 1939-1941", *Simon Wiesenthal Center Annual* 1 (1984).

Abetz, Otto 112, 150, 200, 207, 208
Acil Kurtarma Komitesi (ERC) 115, 116, 162
Action Française 101, 103, 145, 149, 207
Adorno, Theodor 161
Agudath Israel 505
Aile kampı 543, 618, 620, 621, 676
Aktion Reinhardt kampları 388, 399, 474, 521, 533, 537, 540, 542
Akzin, Benjamin 666
Alfieri, Dino 496
Alibert, Raphael 145, 146
Allen, Michael Thad 544
Almansi, Dante 601
Altenburg, Günther 529, 530
Alter, Wiktor 288
Aly, Götz 41, 330, 653, 697
Ambros, Otto 272
Ambrosio, Vittorio 266
Amerika Birinci Komitesi 97
Amerika Yahudi Konferansı 635, 636
Amerikan-Yahudi Birleşik Dağıtım Komitesi 119
Amsterdam 13, 14, 93, 114, 156, 158, 160, 213-218, 394, 417, 418, 421, 448-451, 455, 481, 482, 542, 589, 591, 598, 639, 649, 701
Anders, Wladyslaw 287
Andreas-Friedrich, Ruth 414
Anielewicz, Mordechai 564, 565
Anschluss 35, 123, 352
Antignac, Joseph 596
anti-Semitizm 16-19, 21, 32, 34-36, 51, 73, 74, 83, 84, 101, 108, 117, 122, 142-147, 149, 150, 156, 197, 202, 203, 206, 207, 210, 211, 212, 219, 224, 248, 285, 287, 292, 339, 342, 345, 374, 422, 424, 427, 444, 453, 461, 485, 499, 515, 517, 550, 554, 560, 564, 579, 584, 612, 616, 617, 642, 644, 648-650, 693, 700
Antonescu, Ion 100, 101, 201, 202, 204, 261, 492, 524, 634, 646, 668, 675
Antonescu, Mihai 262, 263, 266, 276, 316
Antonioni, Michelangelo 133
Apfelbaum, David 566
Arad, Yitzhak 72
Arendt, Hannah 23, 36
Arens, Mosche 565
Arlt, Fritz 199
Arrow Cross 101, 268, 679-681
Asscher, Abraham 215, 216, 394, 418, 451, 597, 598
Atlantik Bildirisi 235, 276
Aubin, Hermann 60
Auerswald, Heinz 181
Aus der Fünten, Ferdinand 421, 448-451, 454, 455
Auschwitz 13, 114, 271-273, 293, 296, 378, 388, 392, 396, 401, 402, 412, 415, 418-420, 446, 447, 451-458, 465, 467, 468, 496, 504, 512, 526, 528-530, 535, 536, 540-546, 548-552, 562, 563, 586, 589, 596, 597, 602, 605, 614, 618-621, 624, 632, 640-642, 646, 647, 649-656, 658-660, 663-667, 671, 676-679, 686, 688, 690, 701
Auschwitz Protokolleri 654, 659

Babi Yar 231, 579
Bach-Zalewski, Erich von dem 172, 235
Backe, Herbert 172

Badoglio, Pietro 512, 513, 594, 595
Baeck, Leo 87, 88, 468, 597
Baer, Richard 551
Bajgelman, Dawid 186
Baky, Laszlo 654
Balaban, Meir 629
Ballensiefen, Heinz 300
Baltık ülkeleri 32, 33, 37, 62, 65, 97, 101, 234, 255, 256, 258, 259, 271, 285, 293, 327, 344, 401, 404, 407, 505, 5597, 630, 643, 672, 683
Bandera, Stepan 249, 266
Bankier, David 291
Baram, Haim 351
Barash, Ephraïm 283, 363, 364, 571, 572
Barbarossa 165, 167, 168, 172, 174, 223
Barbie, Klaus 641
Bardossy, Laszlo 269, 493
Bargen, Werner von 464
Barkai, Avraham 430
Basch, Victor 650
Bauer, Yehuda 11, 416, 494, 575, 654, 662
Baum, Herbert 23, 390-392, 466
Baur, André 458, 593, 594, 596, 597
Becher, Kurt 664, 665, 686, 687
Beger, Bruno 632, 633
Belçika 96, 99, 105, 107, 117, 142, 144, 156, 171, 199, 219, 296, 297, 316, 325, 359, 417, 447, 464, 465, 482, 484, 490, 507, 509, 531, 589, 624, 641, 683
Beleff, Alexander 494
Belzec 189, 271, 322, 323, 327, 388, 389, 397-401, 441, 447, 474, 475, 477, 498, 500, 507, 521, 533
Bene, Otto 159, 453, 646, 647
Ben-Gurion, David 347, 499, 500, 637, 662, 663
Benjamin, Walter 161, 162
Bérard, Leon 220, 221
Berg, Mary 191
Bergen, Diego von 508, 605, 606
Bergen-Belsen 418, 531, 597, 624, 647, 649, 664, 687
Bergson, Henri 151
Bergson, Peter 635
Berkhoff, Karel 579
Berlinski, Hersch 434
Bernadotte, Folke 687
Bernardini, Filippe 505
Bernhardt, Heinz 351
Bernheim, Julius Israel 82
Berning, Wilhelm 125, 343, 344
Bertram, Adolf 86, 104, 340, 343, 556-558, 700
Best, Werner 150, 206, 587-589
Bewicka, Lyuba 425
Bialystok 50, 72, 259, 283, 339, 363, 407, 522, 571, 619, 621
Bieberstein, Wilhelm 155
Biebow, Hans 179, 670
Biélinky, Jacques 153-155, 209, 294, 307, 359, 421, 422, 455, 456, 457, 482, 486, 701
Binder, Elisheva 362, 701
Birkenau 13, 272, 402, 415, 447, 536, 540, 543-546, 587, 618, 620, 621, 623, 655, 656, 665, 671, 676, 690, 695
Birleşik Dağıtım Komitesi 114, 119, 121, 182
Bischoff, Max 181, 544
Blaschke, Hugo 312
Blaskowitz, Johannes 56
Blobel, Paul 252, 270, 446
Bloch, Marc 212, 213
Blocq-Mascart, Maxime 461
Blum, Léon 35, 143, 146, 148, 460, 650
Bock, Fedor von 306
Boder, David 179
Boegner, Marc 149, 153, 227, 462
Boehme, Franz 264
Böhmcker, D.H. 158, 213-215
Bolle, M.H. 449
Bolşevizm 17, 18, 20, 37, 52, 72, 98, 100, 163, 164, 166, 167, 232, 237, 238, 262, 303, 311, 315, 316, 320, 341, 376, 377, 379, 506, 514-516, 519, 525, 556, 579, 606-608, 612, 630, 645, 646, 685, 697, 699
Bondy, Ruth 395
Bonhoeffer, Dietrich 616, 673
Bormann, Martin 113, 171, 176, 234, 411, 445, 446, 466, 513, 586, 627, 674, 684
Born, Friedrich 681
Böttcher, Walter 46
Bouhler, Philipp 41, 323
Bousquet, René 419, 420, 422, 596
Bracht, Fritz 446
Brack, Viktor 41, 323, 325, 327, 445
Brackmann, Alfred 60
Braham, Randolf 654, 659
Brand, Joel 661, 662-664, 667
Brandt, Rudolf 172, 470, 627, 632
Branquinho, Carlos 681
Brasillach, Robert 423, 424
Brauchitsch, Walther von 54, 79, 150, 152, 373
Bräutigam, Otto 269, 302, 327
Breitenau 678
Brest-Litovsk 532
Brinon, Fernand de 421, 646
Brissac, Pierre 151
Britanya 29, 34-37, 44, 46, 49, 96, 97, 100, 113, 118, 120-123, 164, 165, 235, 288, 302, 303, 308-310, 315, 335, 345, 347, 348, 371, 372, 381, 382, 391, 399, 434, 442, 498, 500, 502-504, 507, 512, 513, 521, 563, 569, 582, 583, 602, 624, 634, 635, 653, 662, 663, 667, 684, 693, 695, 696, 698
Broad, Perry 656
Broszat, Martin 695
Browning, Christopher R. 19, 179, 277, 323, 389
Bruckmann, Elsa 200

Brunner, Alois 528, 593, 595
Bruskina, Masha 287
Buchenwald 88, 690
Budapeşte 23, 643, 655, 660, 663-665, 680, 681
Bulgaristan 32, 165, 167, 326, 492, 494, 526
Bund 182, 187, 255, 256, 425, 433, 435, 563, 638, 639
Bühler, Josef 381, 383, 384, 389
Bürckel, Josef 126
Burckhardt, Carl 124, 125, 503
Burckhardt, René 530
Burger, Tony 619, 652
Burrin, Philippe 11
Burzio, Giuseppe 505

Calisse, Alberto 495
Canaris, Wilhelm 253, 586, 673
Carmille, René 294
Cassulo, Andrea 492
Celemenski, Jacob 184
Céline, Louis-Ferdinand 144, 423
Chaillet, Pierro 463
Chamberlain, Neville 97
Chappoulie, Henri 593
Chelmno 271, 323, 327, 355-358, 367, 378, 384, 388, 389, 391, 398-401, 405, 406, 430, 431, 434, 474, 483, 484, 552, 625, 669
Christianstadt 690
Chuikov, Vasily 443
Churchill, Winston 97, 235, 240, 276, 302, 320, 363, 443, 489, 504, 582, 661, 663, 667, 683, 696
Ciano, Galeazzo 308, 312, 495, 496
Cioran, E. 108
Clages, Gerhard 686
Codreanu, Corneliu Zelea 203
Cohen, David 215-217, 394, 418, 450, 451, 453, 597, 598
Cohn, Willy 130, 307, 348
Cointet, Michèle 463
Consistoire 153-155, 211, 212, 296, 424, 425, 458, 459, 596, 598
Conze, Werner 59, 60, 339
Cornides, Wilhelm 441
Cotnareanu, León 206
Coty, François 205, 206
Coughlin, Charles 309
Cuza, Alexander 197, 202
Czapik, Gyula 660
Czech, Danuta 273, 401
Czerniaków, Adam 30, 35, 68, 69, 89-92, 108, 112, 139, 189, 190, 192, 193, 233, 280, 281, 432, 434, 435, 437, 470, 471, 473, 701

Çekoslovakya 29, 32, 117, 209, 267, 393, 535
Çingeneler

Dachau 40, 106, 125, 271, 345, 624, 625, 686, 690
Daluege, Kurt 39, 57, 58, 106, 172
Danimarka 96, 98, 105, 107, 447, 587, 588, 589, 650
Dannecker, Theodor 155, 170, 205, 206, 208, 212, 296, 417, 419, 420, 458, 526, 528, 593, 602
Darlan, François 146, 205, 207, 294
Darnand, Joseph 596, 650
Darré, Walther 175, 583
Deelman, H.T. 13
de Jong, Louis 454
Delp, Alfred 553
Demir Muhafızlar 100, 201, 203, 204, 262, 266
Deutsche Bank 349
de Wolff, Leo 450, 451, 533
Dietrich, Otto 43, 49, 167, 238, 289, 306, 312, 316, 330
Dietze, Konstantin von 554
Diewerge, Wolfgang 240, 290
Diner, Dan 11, 598
Dmowski, Roman 52
Dobroszycki, Lucjan 154, 357
Dodds, Harold W. 635
Doğu Avrupa 21, 32, 33, 34, 37, 58, 59, 100, 115, 161, 197, 199, 202, 204, 219, 244, 255, 279, 433, 443, 492, 494, 526, 527, 535, 569, 617, 637, 646, 659, 668, 683
Doğu cephesi 261, 306, 308, 333, 347, 368, 373, 419, 442, 443, 493, 512, 558, 582, 654, 661, 683, 694
Donati, Angelo 595
Dönitz, Karl 698, 699
Douvan, Serge von 628
Drancy 295, 359, 393, 419, 457, 458, 460, 482, 511, 512, 531, 593-595, 596, 641, 647, 651
Dresden 29, 50, 88, 89, 129, 291, 360, 551, 684, 692, 700
Dresdner Bank 214
Drieu la Rochelle, Pierre 422, 424
Dubnow, Simon 284, 285, 288, 300, 630
Duckwitz, Georg F. 588, 589
Dünya Yahudi Kongresi 96, 118, 285, 502, 504, 505, 634, 666
Dürkefälden, Karl 375, 376

Eberl, Imfried 474, 475
Eckart, Dietrich 167, 312, 316
Edelman, Marek 182
Edelstein, Jakob 393-395, 619, 676
Eden, Anthony 504, 663, 667
Edinger, Georges 594, 651
Edvardson, Cordelia 340, 690
Ehrenburg, Ilya 287, 684
Eichmann, Adolf 62, 87, 106, 111, 112, 114, 120, 121, 125, 155, 170, 214, 275, 277, 304, 305, 321, 323, 380, 385-387, 393, 394, 415-417, 419, 420, 469, 492, 521, 523, 524, 527, 529, 534, 561, 589, 593, 619, 620, 621, 632-634, 653, 658, 661, 662, 664, 676, 677, 679
Eichmann in Jerusalem 23
Eicke, Theodor 39, 106
Eimann, Kurt 41
Einsatzgruppen 39, 53, 57, 76, 169, 222, 223, 242, 244, 246, 273, 335, 579

Eliade, Mircea 108, 203
Elkes, Elchanan 279, 280, 364, 365, 624, 625
Ellenbogen, Marianne 349, 397
Endre, Laszlo 654
Engzell, Gösta 491
Entress, Friedrich 546, 547, 586
Eppstein, Paul 597, 619, 676
Epting, Karl 153
Erlich, Henryk 288
Ernest, Stefan 7
Espinosa, Eugenio 237
Estonya 259, 420, 491, 574, 624, 672
Eternal Jew 46, 134
Etter, Philippe 503
Ettinger, Adam 281
Evanjelist Kilisesi 342, 558

Fabre-Luce, Alfred 122, 123
Falkenhausen, Alexander von 296, 464
Faral, Edmond 152
Faulhaber, Michael 340, 343
Favez, Jean-Claude 503, 620
Fegelein, Hermann 568
Feiner, Hertha 130, 177, 178, 361, 412, 468, 559, 701
Feiner, Leon 434
Feketehalmy-Czeydner, Ferenc 643
Ferenzy, Oscar de 147
Ferida, Luisa 652
Ferrière, Susanne 503
Feuchtwanger, Lion 144
Fiehler, Karl 411
Filderman, Wilhelm 262, 360
Filistin 36, 71, 88, 92, 114, 119-122, 135, 137, 140, 178, 187, 211, 226, 315, 345-348, 359, 371, 372, 393, 394, 493, 499, 500, 503, 506, 530, 619, 623, 634, 637, 662, 663
Finbert, Elian J. 422
Fischboek, Hans 213, 214
Fischer, Ludwig 139, 181
Flandin, Pierre-Étienne 205
Fliethmann, Elfriede 338, 339
Flinker, Moshe 93, 218, 439, 484, 515, 583, 701
Fossoli 535, 545, 602, 618, 652
FPO (Birleşmiş Partizanlar Örgütü) 366, 573-575
Franco, Francisco 101, 103, 123, 489
Frank, Anne 218, 450, 481, 592, 648, 649, 701
Frank, August 540
Frank, Hans 62, 64, 66, 73, 105, 115, 170, 173, 325, 327, 380, 389
Frank, Hermann 105
Frank, Margot 218, 450, 649
Frank, Walter 197, 199
Fransa 22, 24, 29, 35, 37, 44, 45, 95-101, 104, 105, 107, 108, 112, 115, 116, 122, 123, 126, 127, 137, 142-144, 146-148, 151-157, 160-162, 164, 165, 171, 176, 199, 200, 204-206, 208-213, 215, 218, 221, 224, 226, 227, 267, 293, 294, 296, 297, 314, 324, 325, 333, 359, 382, 417, 419-422, 424, 443, 447, 456, 457, 459, 460, 461, 463, 464, 482, 489, 495, 504, 507, 509, 511, 513, 523, 531, 541, 589, 592, 594-596, 614, 624, 629, 641, 649-652, 656, 664, 695
Fredericks, K.J. 157
Freier, Recha 88
Freisler, Roland 381
Frenkel, Pawel 566
Freud, Sigmund 32
Freudiger, Fülöp 655
Freund, Elisabeth 291
Frick, Wilhelm 43, 175, 176, 468, 513
Friedman, Philip 90, 479, 628
Friedmann, Berkus 258
Friedmann, Richard 394
Friling, Tuvia 500
Frisch, Karl Ritter von 176
Fritz, Stephan G. 673
Fromm, Friedrich 522
Fry, Varian 116
Fürle, Günther 342
Galen, Clemens von 236, 341, 344, 378, 558, 605
Galewski, Marceli 599, 600
Galiçya 64, 247-251, 258, 271, 284, 320, 322, 338, 362, 393, 401, 429, 441, 469, 506, 577, 629
Gall, Franz Joseph 201
Gallimard, Gaston 424
Ganzemüller, Theodor 533, 534
Ganzweich, Abraham 191, 192
Gellately, Robert 692
Gemmeker, Albert 591
Genel Hükûmet 38, 57, 58, 62-65, 67-70, 88, 93, 105, 111, 113-115, 139, 141, 170, 173, 174, 178, 179, 181, 184, 189, 194, 213, 234, 246, 250, 269, 304, 320, 322, 326, 327, 331, 363, 376, 377, 380, 383, 384, 389, 392, 398, 419, 426, 447, 466, 469, 492, 500-502, 521, 522, 528, 533, 534, 536-538, 553, 565, 567, 572
Gens, Jacob 278, 283, 479, 480, 488, 572-575
Gerlier, Jules-Marie 211, 462-464, 596, 597
Gestapo 39, 40, 54, 60, 73, 76, 78, 87, 88, 90, 106, 112, 114, 115, 125, 138, 140, 191, 226, 254, 273, 274, 284, 285, 293, 312, 324, 332, 341, 345, 348, 349, 352, 364, 366, 385-387, 390, 393, 404, 409, 410, 412-414, 431, 435, 468, 470, 472, 478, 481, 534, 559-562, 564, 586, 594-596, 631, 641, 649, 651, 652, 655, 674, 678, 691, 692
Ghigi, Pellegrini 530
Gienanth, Kurt von 536-538
Gies, Miep 450, 481
Gigurta, Ion 111
Gillette, Guy 636
Gillois, André 650
Giraudoux, Jean 34

Glasberg, Alexandre 463
Globke, Hans 344
Globocnik, Odilo 62, 64, 189, 269, 322, 324, 376, 384, 388, 389, 398, 399, 475, 487, 500, 537, 541, 571
Glücks, Richard 106, 385, 388, 688
Godesberg Deklarasyonu 84
Goebbels, Joseph 43-50, 80, 105, 131-134, 136, 137, 152, 163, 170, 177, 195, 196, 199, 223, 233, 234, 236, 238-240, 275, 276, 289, 301, 302, 306, 308-310, 314, 315, 318, 319, 328, 341, 350, 376-378, 390, 391, 409, 410, 436, 444, 445, 495, 504, 508, 513-516, 518, 519, 567, 580, 583, 585, 606, 608, 612, 633, 644, 650, 653, 675, 685, 693, 697, 698
Goerdeler, Carl 82, 83, 673, 675
Goeth, Amon 571
Goldhagen, Daniel Jonah 19
Goldman, Nahum 71, 96
Goldstein, Israel 636
Göring, Hermann 105
Gottong, Heinrich 199
Gottschalk, Joachim 350
Grabe, Elisabeth 552
Grabner, Maximilian 586
Gradowski, Zalman 621, 622, 701
Granaat, D. 13
Grasset, Bernard 152
Grau, Wilhelm 197-199
Greifelt, Ulrich 107, 538
Greilsheimer, Joseph 413
Greiser, Arthur 105, 113, 179, 181, 189, 301, 302, 322, 323, 406, 541, 625, 669
Groak, Willy 678
Gröber, Conrad 127, 343, 556, 617
Groscurth, Helmuth 252-254
Gross, Jan T. 72, 400, 401, 577
Gross, Karl 380
Gross, Walter 198, 332, 333
Grossman, Moshe 73
Grosz, Bandi 661, 662
Groyanowski, Yakov 358
Gruenbaum, Itzhak 346, 637, 638
Grundmann, Walter 84, 85, 196
Grüninger, Paul 227
Guéhenno, Jean 209
Guerry, Émile 148
Guggenheim, Paul 503
Gunther, Franklin Mott 204
Günther, Hans 394, 633
Günther, Karl 479
Günther, Rolf 393, 528, 534
Gurs 126, 144
Gusenbauer, Eleanore 336
Gutman, Yisrael 91, 219, 327, 550

Habermalz, Herbert 570
Häfner, August 251-254
Hagelin, Wiljam 110
Hahn, Otto 21, 117
Halder, Franz 164, 166, 307, 442
Halk Cephesi 143, 285
Halvestad, Felix 453
Hamburg 11, 70, 129, 137, 302, 312, 354, 513, 519, 540, 541, 588, 645, 658, 687, 690, 695
Hamel, Gustav-Israel 289
Hammacher, Friedrich Wilhelm 349
Hanneken, Hermann von 587
Hanukkah 626
Harlan, Veit 46, 133, 134, 208
Harshav, Benjamin 673
Harster, Wilhelm 213, 214, 448, 453
Hart, Wiktor 186
Hartglas, Apolinary 90
Harvey, Elisabeth 552
Hassell, Ulrich von 82, 83, 200, 336, 442, 568
Hayes, Peter 550
Heim, Franz 521
Heine, Heinrich 15
Heissmeyer, Kurt 694, 695
Helbronner, Jacques 211, 212, 294, 458, 459, 462, 596-598
Held, Adolphe 116
Henriot, Philippe 650
Henry-Haye, Gaston 146
Herf, Jeffrey 696
Herzl, Theodor 395
Herzl-Neumann, Trude 395
Hess, Rudolf 171
Hewel, Walter 643
Heydrich, Reinhard 39, 40, 54, 56-58, 60, 61, 65-68, 77, 105, 106, 114, 115, 120, 169, 170, 172, 173, 177, 214, 222, 242, 244, 254, 274-277, 295, 301, 305, 312, 321-327, 332, 380-385, 388, 391, 392, 394, 399, 405, 410, 417, 419
Hıristiyan kiliseleri 17, 20, 83, 100, 101, 225, 227, 339, 582, 615, 660
Hırvatistan 101, 263, 264-266, 326, 382, 495, 509, 528, 614, 680
Hilberg, Raul 24, 181
Hildebrandt, Richard 627
Hillesum, Etty 217, 418, 449, 482, 591, 639, 647, 701
Himmler, Heinrich 39, 41, 58-61, 64, 80, 105-107, 111-113, 125, 127, 129, 134, 156, 169-173, 189, 195, 234, 236, 242, 243, 251, 269-272, 275, 277, 282, 299-301, 304, 305, 312, 318, 322-325, 327, 331, 374, 377, 382, 384, 385, 388, 391, 392, 404, 406, 417, 445, 446-448, 464, 467, 468, 491-494, 504, 505, 513, 521-524, 528, 532, 533, 536-538, 540, 542, 544, 564, 568, 569, 571, 573, 583-588, 598, 600, 601, 603, 623-625, 627, 628, 630-632, 642, 644, 661, 662, 664, 665, 669, 677, 686, 687, 690, 691, 695, 698, 699
Hingst, Hans 474, 572
Hippler, Fritz 46
Hirsch, Otto 88, 137, 138
Hirt, August 632, 633

Hitler, Adolf 16-21, 30, 34-39, 41-45, 47, 49, 50, 56, 57, 60, 61, 64, 70, 80, 82, 83, 85, 86, 96, 97, 100, 102-104, 106, 107, 109-114, 116-118, 120, 123, 126-128, 132, 136, 143, 149, 150, 163-173, 175-177, 189, 196, 200, 204, 210, 214, 215, 222, 223, 233-238, 242, 243, 245, 246, 264, 267, 269-271, 275-277, 285, 287-289, 301-304, 306-320, 323, 325-331, 333-335, 341, 349, 366, 368, 373-378, 381, 384, 386, 387, 390-392, 400, 404-406, 409, 411, 420, 423, 430, 442-445, 447, 434, 483, 485, 493-495, 502, 503, 506, 507, 509, 512-514, 516-518, 520, 522-525, 527, 536, 537, 550, 556-559, 563, 568, 582, 583, 585-588, 598, 605, 606, 608, 623, 626, 642, 643-646, 653, 657, 658, 661-665, 673, 675, 683-687, 693-700
Hlinka, Andrej 266
Hlinka Guard 101
Hlond, August 52
Hódosy, Pal 680
Höfle, Hermann 389, 398, 399, 470, 471, 521, 576
Hollanda 13, 14, 34, 96, 105, 107, 120, 142, 144, 156-160, 177, 197, 199, 213-218, 224, 225, 297, 359, 376, 394, 417, 418, 420, 421, 446-448, 450, 452-455, 464, 465, 481, 482, 484, 490, 496, 507, 509, 531, 541, 548, 550, 589, 590, 592, 611, 623, 624, 640, 646-649, 676, 683, 695
Hollanda Nazi Partisi 105, 156
Holokost 261, 439, 503, 700
Holtz, Karl 295
Home Army 496, 564, 668
Hopkins, Harry 302
Horstenau, Edmund von Glaise 264
Horthy, Miklós 101, 268, 269, 493, 494, 525, 527, 643, 645, 653, 657-660, 663, 679
Hosenfeld,Wilm 473
Höss, Rudolf 271, 272, 446, 551, 552, 586, 656, 667, 688
Hoth, Hermann 246, 443
Huberband, Shimon 188, 701
Huberman, Hania 356
Hudal, Aloïs 604

I.G.Farben 271, 272, 547, 656
Innitzer, Theodor 339
Iron Wolf 255
Israelowitz, Israel 155
Izbica 358, 393, 397, 398, 532, 534

İkrar Kilisesi 83-85, 125, 340, 341, 342, 554, 558, 559, 616
İmha kampları 106, 273, 322, 327, 388, 417, 534, 623, 624
İspanya 101, 103, 119, 123, 161, 162, 237, 381, 489, 553, 560, 601, 665
İsveç 21, 110, 123, 124, 292, 381, 468, 491, 492, 496, 501, 531, 587, 589, 658, 663, 680, 681, 686, 687, 691
İsviçre 123, 124, 126, 130, 227, 335, 381, 382, 485, 489-491, 501-505, 509, 539, 603, 634, 652, 654, 659, 663-665, 667, 677, 680, 686, 687
İtalya 17, 31, 82, 96-98, 100, 105, 108, 120, 121, 161, 164, 221, 227, 263, 264, 266, 293, 308, 312, 368, 382, 443, 447, 493-496, 505, 509, 512, 513, 518, 528, 530, 531, 535, 576, 582, 594, 595, 601-605, 607-610, 613, 651, 652, 681, 683

Jacobsen, Louise 511, 701
Jäger, Karl 277
Jahn, Lilli 380, 559, 678, 679, 701
Janowska Road 401, 477
Jantausch, Pavol 415
Japonya 119, 120, 164, 227, 228
Jeckeln, Friedrich 172, 235, 269, 299, 301, 305
Jew Süss 46
Jezler, Robert 490
Jodl, Alfred 165, 168
Johnson, Eric 292
Johst, Hanns 172
Jordan, Fritz 280
Jorga, Nicolae 202
Jünger, Ernst 423

Kaczerginski, Shmerke 631
Kafka, Ottla 619
Kaganowitsch, Lazar 314
Kahle, Paul E.628
Kahlich, Dora Maria 338, 339
Kallay, Miklós 269, 493, 494, 525, 526, 643
Kalmanovitch, Zelig 480, 574, 629, 631, 701
Kaltenbrunner, Ernst 106, 392, 524, 538, 567, 584, 602, 674, 675, 687
Kammler, Hans 402, 544
Kaplan, Chaim 29, 30, 35, 68, 71, 72, 92, 108, 109, 139, 183, 188, 194, 306, 363, 375, 432, 471, 473, 590, 701
Kaplan, Marion 129
Kappler, Herbert 601-603
Karaylar 628, 629
Karski, Jan 73-75, 497, 498, 638
Kaspi, André 456
Kastner, Rudolf 661, 664
Katyn Ormanı 516, 519
Katzenberger, Leo Israel 408, 409
Katzmann, Friedrich 320, 322, 469
Kaufman, Theodor N. 239, 240, 289, 290, 379
Kaufmann, Karl 239-241, 302, 379

Kautsky, Benedikt 550
Kapitalizm 44, 98, 303, 311, 377, 514, 516, 685
Katolik Kilisesi 52, 85, 86, 100, 102, 147, 148, 159, 219, 264, 265, 268, 343, 462, 465, 506, 528, 556, 580, 597, 607, 608, 614
Keitel, Wilhelm 39, 168, 199, 234, 513
Kennedy, Joseph P. 102
Khoroshunova, Iryna 231
Kızıl Haç 457, 503, 620, 621, 623, 640, 687, 689
Kızıl Ordu 71, 96, 223, 233-235, 246, 287, 306, 308, 365, 443, 536, 538, 569, 574, 579, 600, 625, 667, 669, 671-673, 679, 694
Kielce 43, 93, 141, 178, 231, 361, 428, 483, 701
Kiev 231, 235, 251, 297, 320, 362, 403, 512, 579
Killinger, Manfred von 111, 493
Kirk, Alexander 78, 115
Kleinbaum, Moshe 71, 140
Klemperer, Victor 29, 82, 88, 91, 92, 109, 129, 130, 160, 161, 174, 178, 233, 290, 291, 307, 352, 360, 361, 367, 368, 378, 409, 410, 412, 444, 483, 486, 487, 516, 518, 519, 559, 560, 569, 590, 649, 692, 700
Klepper, Jochen 79, 92, 110, 124, 125, 343, 468, 701
Klieforth, Alfred W. 103
Klooga 672, 673
Klonicki Aryeh 249, 577-579, 701
Kluger, Ruth 293, 396, 535, 546, 618, 619, 621, 690, 691
Klukowski, Zygmunt 22, 55, 56, 194, 280, 368, 400, 401, 667, 668
Knochen, Helmut 149, 206, 210, 295
Knoll, Roman 75
Koch, Erich 105, 234, 689
Koch, Pietro 652
Kochanowski, Erich 131
Koenekamp, Eduard 66
Kogon, Eugen 216
Köhler, Hermann 81
Kolb, Eberhard 624
Komoly, Otto 661
Komünizm 17, 18, 31, 53, 71, 98, 101, 159, 166, 203, 268, 367, 390, 407, 607, 668, 684
Koppe, Wilhelm 113, 301, 304
Korczak, Janusz 282, 436, 471, 472, 473, 701
Koretz, Zwi 529, 531, 597
Korherr, Richard 522-524
Körner, Thodor 515
Korsemann, Gert 235
Kossak-Szczucka, Zofia 579
Kot, Stanislaw 499
Kovner, Abba 366, 369, 407, 573-575
Kovno 227, 255, 258, 259, 279, 305, 320, 321, 327, 344, 350, 364, 426, 479, 487, 488, 542, 569, 573, 624, 672, 700
Kraków 38, 40, 62, 63, 65, 67, 90, 173, 199, 325, 338, 392, 398, 399, 483, 533, 534, 538, 565, 570, 571
Kramer, Joseph 632
Krauss, Clemens 411
Krematoryum 395, 401, 441, 473, 541, 543-545, 547, 549, 551, 621, 655, 656, 676, 687, 690
Kremer, Johann Paul 548, 551
Krengiel, Ziula187
Kritzinger, Friedrich Wilhelm 341
Krombach, Ernst 397, 398, 701
Krüger, Friedrich Wilhelm 64, 113, 304, 380, 389, 392, 445, 469, 538, 542, 564
Krüger, Hans 320-324, 362
Kruk, Hermann 92, 232, 233, 278, 368, 425, 480, 488, 569, 572, 574, 592, 630, 631, 672, 673, 701
Krumey, Hermann 686
Kube, Wilhelm 287, 404, 405, 619
Kubowitzki, Leon 666
Küchler, Georg von
Kvaternik, Slavko 237

Lages, Willi 214, 448, 449
Lambert, Raymond-Raoul 153, 154, 294, 296, 359, 425, 458, 459, 482, 596-598, 701
Lammers, Hans-Heinrich 173, 175, 234, 269, 332, 333, 374, 513, 559
Landau, Felix 284, 478, 479
Landau, Leib 629
Landesberg, Henryk 478
Lange, Herbert 322, 323, 357, 625
Langfus, Leyb 621
Langgässer, Cordelia 560
Langgässer, Elizabeth 560
Laqueur, Walter 24
Laval, Pierre 145, 146, 204, 419, 420, 457-460, 462, 592, 593
Lecca, Radu 634
Leeb, Wilhelm Ritter von 246
Leers, Johann von 519
Lehndorff, Heinrich von 502, 674
Leibbrandt, Georg 628
Lejkin, Jacob 470, 564
Leningrad 299, 442, 512, 628
Lentz, Jacob 158
Letonya 259, 261, 266, 284, 286, 299, 300, 351, 470
Leventhal, Zalman 621
Le Vernet 126, 144
Levi, Primo 535, 545, 618, 690
Levin, Dov 72
Lewandowski, Jozef 501, 502
Lewin, Abraham 229, 436, 473, 484, 487, 562-564, 569, 701
Ley, Robert 43, 50, 379, 583
Liberalizm 17, 18, 35, 98, 101, 288
Lichtenbaum, Marc 564
Lichtenberg, Bernhard 345, 611
Lichtheim, Richard 347, 505, 508, 509
Liebehenschel, Arthur 551
Liénart, Achille 461

Lifar, Serge 152
Lifton, Robert Jay 548
Lindbergh, Charles A. 309, 310, 346
Lischka, Kurt 206
Litvanya 33, 71, 119, 120, 227, 228, 232, 254-259, 261, 266, 279, 344, 364-367, 403, 404, 420, 437, 470, 479, 480, 569, 574, 629, 630, 672
Litzmannstadt 113, 301, 336, 344, 552, 625, 670, 671
Lodz 30-32, 38, 47, 48, 50, 65, 69, 89-91, 113, 135, 138, 179-181, 184-187, 193, 195, 232, 233, 278, 282, 283, 302, 304, 305, 322, 323, 327, 349, 351-358, 360, 378, 389, 429-431, 447, 475, 477, 483, 484, 488, 489, 535, 569, 571, 575, 598, 599, 625, 626, 701
Lohse, Hinrich 105, 234, 299, 327, 404, 405
Long, Breckinridge 117, 636
Lorenz, Werner 107, 172
Losacker, Ludwig 567
Lospinoso, Guido 595
Lowenstein, Karl 619
Lubetkin, Zivia 161, 187
Lublin 38, 42, 57, 60-66, 113, 114, 124, 133, 170, 174, 189, 198, 222, 269, 270, 322, 323, 327, 363, 376, 389, 392, 393, 397-401, 432, 437, 469, 470, 473, 474, 492, 500, 509, 521, 536, 542, 563, 565, 571, 600, 625
Lublin-Majdanek 270, 521
Ludin, Hans 416, 527
Luftgas, Markus 312
Lustig, Walter 561
Luther, Martin 81, 112, 159, 324, 326, 382, 492-494, 603
Lutheran Kilisesi 159
Lutz, Carl 681
Lutze, Viktor 517
Lüksemburg 105, 144, 176, 305, 354
Lwov 248, 249, 250, 251, 398, 400, 401, 441, 447, 478, 500, 506, 629

Macaristan 32, 33, 101, 114, 202, 215, 251, 267-269, 326, 382, 429, 447, 492, 493, 509, 513, 524-526, 584, 587, 642, 643, 645, 646, 650, 653, 655, 657-662, 664-667, 675, 679, 682
Mach, Alexander 111
Mach, Sano 197, 267
Mackensen, Hans Georg von 495
MacQueen, Michael 539
Madagaskar 112, 113, 126, 127, 137, 139, 170, 171, 222, 237, 303
Magill, Franz 243
Maglione, Luigi 265, 415, 462, 506, 507, 604, 607, 614
Makedonya 263, 494, 526, 528, 529, 534
Mandel, Georges 650
Mandel, Maria 618
Mann, Thomas 376
Manstein, Erich von 246, 373
Mapai 346, 347, 500
Marcone, Giuseppe Ramiro 265
Marian, Ferdinand 133
Marie-Benoit, Pierre 595
Maritain, Jacques 147
marksizm 98
Marothy, Karoly 680
Marsonas, Georg 260
Martel, C. 149
Marti, Roland 620
Masse, Pierre 151
Matulionis, Jonas 279
Mauriac, François 147, 148
Mauthausen 138, 158, 216, 336, 603, 691
May, Heinz 356, 357
Mayer, René 212
Mayer, Sally 687
Mayzel, Maurycy 89
McClelland, Roswell 665
McCloy, John J. 666
Mechanicus, Philip 590, 591, 647, 701
Meijers, E. M. 158
Meitner, Lise 21
Melmer, Bruno 540
Mende, Gerhard 112, 470
Mendelsohn, Ezra 32, 51
Mendes, Aristides de Sousa 123, 227
Mengele, Joseph 547, 618
Mennecke, Friedrich 337
Merkezi Yahudi Müzesi 633
Mettenheim, Clara von 79
Meyer, Alfred 381, 384
Meyer-Erlach, Wolf 196
Meyer-Hetling, Konrad 61
Mies, Paul 81, 450
Mildner, Rudolf 586
Milli Demokratik Parti 427
Milli Hıristiyan Partisi 202
Milosz, Czeslaw 575
Minsk 243, 244, 278, 287, 305, 320, 321, 327, 344, 351, 404, 405, 407, 572, 600, 619
Minzberg, Leon 90
Mirescu, Miahai 203
Mischlinge 79, 175, 305, 327, 333, 334, 383, 386, 405, 466, 468, 559, 561, 602, 677, 678, 691, 692
Moffie, David 13, 14, 25
Möllhausen, Eitel Friedrich 603
Molnar, Ferenc 131
Molotov, Vyacheslav 164, 165
Moltke, Helmuth von 335, 336, 553, 567, 568, 673, 674
Mommsen, Hans 322, 378, 553
Monowitz-Buna 546
Montor, Henry 508
Moore, Bob 215
Mordowicz, Czeslaw 655
Morgen, Konrad 586
Morgenthau, Henry 636, 684
Morley, John 679
Morris, Leland 291
Moshkin, Ilya 407
Moskova 235, 237, 239, 288, 302, 304, 306-308, 365, 373, 499, 612, 685
Mounier, Emmanuel 99, 147, 148, 209

Moyland, Gustav Adolf Steengracht von 607
Müller, Annette 456
Müller, Filip 541, 691
Müller, Heinrich 106, 114, 254, 324, 404, 468, 504, 505, 522, 650
Murmelstein, Benjamin 394, 619, 676
Murphy, Robert 145
Mussert, Anton 156-158, 197, 215, 448
Mussolini, Benito 31, 97, 98, 104, 105, 108, 112, 123, 170, 237, 266, 495, 496, 508, 512, 588, 594, 595, 603, 607, 608, 652, 696
Musy, Jean-Marie 677, 687
Mutschmann, Martin 664

Narva 672
Nasyonal Sosyalist Parti 41, 44
Nathan, Otto 118
Neuengamme 687, 690, 694, 695
Neumann, Erich-Peter 196, 383
Neun, Hubert 196
Neurath, Konstantin von 105
Nihai Çözüm 16, 19, 23, 58, 125, 171, 221, 223, 274, 275, 277, 322-328, 372, 381, 382, 384, 385, 387, 390, 392, 393, 447, 448, 496, 521, 522, 524, 525, 536, 544, 553, 554, 584, 587, 685, 686
NKVD 71, 73, 248-250, 254, 256, 262, 286, 288, 516, 574
NODFG 59, 60
Noelle, Elisabeth 196
Norveç 96, 105, 107, 110, 197, 239, 491, 496, 587, 624
Nossig, Alfred 192, 564
Nuremberg Yasaları 65, 125, 157, 383, 418, 554

Oberg, Karl 419, 420, 422
Odessa 262, 320, 570
Odier, Lucie 503
OKW 39, 48, 165, 166, 168, 169, 173, 195, 306, 308, 467, 538, 644
Oneg Shabat 140, 184
Oppenheim, Menachem 483
ORPO (*Ordnungspolizei*) 39, 106, 257
Orsenigo, Cesare 103, 104, 127, 557, 607, 608
Orsós, Ferenc 682
Ortodoks Rabbiler Birliği 505, 665
Osborne, Francis d'Arcy 507, 508
Ostrowsky, Bernard 431
Otter, Göran von 501
Ottolenghi, Adolfo 652
OUN 101, 249, 258, 266

Pacelli, Eugenio 102, 103
Palfinger, Alexander 179
Paris 32, 75, 95-97, 99, 104, 107, 108, 112, 144, 146, 149-155, 160, 161, 170, 199-201, 207-209, 211, 248, 271, 294-296, 303, 324, 359, 417, 420-424, 455, 456, 458, 461, 482, 486, 489, 501, 511, 527, 542, 543, 587, 594, 596, 600, 608, 651, 701
Paulus, Friedrich 373, 442, 443
Paulus Bund 85, 86
Pavelić, Ante 101, 263-265, 495, 528
Pearl Harbour 310, 317
Pechersky, Alexander 600
Pehle, John 636, 666
Pellepoix, Louis Darquier de 419
Perechodnik, Calel 191, 669, 701
Perlasca, Giorgio 681
Perle, Yehoshua 570
Pétain, Henri-Philippe 97, 99, 105, 142, 144-146, 148, 151, 155, 204, 207, 211, 220, 221, 294, 314, 420, 421, 460, 462, 463, 593, 596, 597
Petre, Andrei 203
Pfannenstiel, Otto 500, 501
Pfundtner, Hans 175
Phayer, Michael 556
Pinsk 72, 243, 260
Pithiviers 457, 458
Pius, XI. 85, 101, 102, 104, 604
Pius, XII. 12, 22, 86, 100-104, 119, 149, 220, 506, 508, 558, 603, 605-614, 617, 659, 679
Plaszow 571
Pohl, Dieter 11, 403
Pohl, Johannes 630
Pohl, Oswald 106, 269, 271, 388, 537, 540-542, 544, 586, 625, 665, 687
Polgar, Alfred 116
Polonya 21, 22, 29, 30, 32, 33, 37-41, 43, 45, 47, 48, 50-62, 64, 65, 67, 69-76, 79-83, 88-90, 96, 100, 101, 104, 105, 107, 114, 115, 120, 135, 139-142, 149, 160, 170, 173, 179, 181-184, 186, 187, 189-191, 193, 195, 203, 209, 219-226, 232, 234, 236, 238, 245, 246, 248, 249, 255-257, 259, 260, 268-274, 284-288, 301, 303, 304, 330, 339, 346, 352, 354, 356, 357, 359-362, 389, 397, 398, 400-403, 406, 407, 417, 420, 426-428, 433-435, 449, 452, 457, 464, 466, 467, 470, 472, 478, 484, 490, 496-500, 503-509, 516, 519, 520, 525, 535, 537, 538, 550, 552, 554-556, 562-569, 571, 575-577, 579, 580, 586, 590, 591, 597, 609-612, 623-625, 629, 632, 638, 639, 643, 649, 654, 658, 661, 665-669, 671, 672, 695, 698, 699
Pomerania 41, 127
Ponar 256, 257, 366, 367, 425, 474, 488, 539, 573-575
Popitz, Johannes 553, 674
Porat, Dina 637

Portekiz 101, 116, 119, 123, 162, 227, 381, 589, 601, 647, 665, 681
Presser, Jacob 417, 450, 451
Preysing, Konrad Count 86, 104, 220, 343, 344, 501, 557, 558, 611, 612, 674
Propaganda Bakanlığı 46, 48, 49, 60, 131, 175, 195, 241, 275, 386, 411, 692
Protektora 34, 61, 69, 105, 107, 114, 115, 121, 125, 171, 180, 203, 222, 225, 267, 289, 301, 321, 322, 326, 348, 351-353, 355, 365, 378, 384-386, 391, 393-397, 399, 415, 324, 633, 677, 685
Protestan kiliseleri 85, 159, 268, 615, 659
The Protocols of the Elders of Zion 45
Prüfer, Kurt 544, 545
Prützmann, Hans Adolf 172, 235, 403
Pugliese, Stanislao G. 601
Pütz, Karl 404

Quisling, Vidkun 110, 197

Raczkiewicz, Wladislaw 638
Raczynski, Edward 504
Rademacher, Franz 112, 326
Radnóti, Miklós 682, 683
Rahm, Karl 633, 634, 676, 677
Rangell, Johan 491
Rasch, Otto 40
Rauca, Helmut 364, 365
Rauter, Fritz 398
Rauter, Hanns Albin 156, 213, 214, 448
Rebatet, Lucien 145, 208, 423, 424
Reche, Otto 60
Redlich, Egon 394-396, 482, 483, 487, 678, 701
Reeder, Eggert 464
Reichenau, Walter von 243, 246, 252-254
Reich-Ranicki, Marcel 185, 186, 470, 576
Reichsbank 539, 540
Reichsvereinigung 42, 75, 87, 88, 112, 125, 129, 131, 137, 138, 174, 331, 332, 348, 410, 411, 413, 414, 468, 561, 619
Reich Yazarlar Odası 241
Reinhardt, Rolf 195
Reizer, Franciszka 577
Rémond, Paul 463
Renteln, Adrian von 629
Renthe-Fink, Cecil von 587
Reuband, Karl-Heinz 292
Reynaud, Paul 97, 650
Ribbentrop, Joachim von 105, 111, 112, 150, 195, 200, 241, 302, 309, 453, 492, 493, 498, 526, 527, 594, 603, 604, 608, 643, 661, 663, 680
Richert, Arvid 292
Richter, Gustav 492, 493
Riegner, Gerhart 346, 502, 503, 505
Riga 116, 241, 277, 284, 285, 290, 299-301, 305, 320, 321, 323, 327, 344, 348, 350, 351, 394, 509, 539, 630
Ringelblum, Emanuel 69, 91, 92, 108, 139, 140, 183, 185, 193, 195, 432, 436, 474, 669, 701
RKFDV 58, 61, 62, 64, 106, 107, 538
Rodal, Leon 566
Rodos 653
Rodrigues-Pimental, Henriette 453
Roey, Joseph-Ernest van 219
Rogers, Will 636
Roma 98, 102, 168, 262, 311, 374, 495, 507, 512, 530, 531, 558, 576, 594, 595, 601-605, 608, 609, 612-615, 643, 646, 676, 684
Romanya 24, 32, 33, 97, 100, 101, 108, 120, 121, 197, 201-204, 232, 251, 261-263, 266, 267, 269, 307, 311, 316, 326, 360, 371, 417, 422, 443, 492, 493, 521, 524, 584, 634, 643, 646, 655
Romanya Yahudi Cemaatleri Birliği 262
Roosevelt, Franklin D. 97, 116-118, 165, 235, 237-241, 276, 302-304, 308, 309, 317, 318, 320, 341, 345, 443, 504, 519, 582, 635, 636, 658, 661, 683, 694, 696
Rosenberg, Alfred 36, 44, 49, 50, 86, 105, 113, 136, 137, 169-172, 195, 197, 199, 200, 234, 269, 275, 302, 319, 325-327, 356, 381, 404, 405, 418, 426, 523, 540, 583, 592, 602, 628-631
Rosenberg, Walter 654
Rosenfeld, Oskar 351, 352, 355, 356, 488, 535, 569, 669, 670, 671, 701
Rosenheim, Jacob 505
Rosenman, Samuel 240
Rosenthal, Herta 348, 418
Rosenthal, Margot 218, 414, 450, 649
Rosin, Arnost 655
Roskies, David 570
Rossel, Maurice 621, 623
Rossino, Alexander B. 72
Rothaug, Oswald 408, 409
Rothfels, Hans 59
Röthke, Heinz 593, 595, 641
Rothmund, Heinrich 489, 490, 664
Rothschildler 45, 132, 155
Rotsztat, Bronislawa 186
Rotta, Angelo 660
Rowecki, Stefan 564
Rozenblat, Evgeny 72
RSHA 39, 57, 61, 62, 76, 80, 87, 88, 106, 112, 125, 126, 137, 138, 170, 171, 177, 214, 223, 242, 270, 277, 300, 321, 323, 324, 329-332, 380-382, 384-388, 391, 392, 399, 405, 406, 410, 417, 458, 500, 508, 520, 522, 526, 532, 567, 586, 588, 601, 623, 630, 674
Rubinowicz, Dawid 93, 141, 178, 231, 361, 428, 701

Rudashevski, Itzhok 93, 257, 278, 365, 425, 479, 481, 488, 573, 575
Rumkowski, Mordechai Chaim 89-91, 179, 180, 282, 283, 353, 355, 430, 476, 597, 598, 671
Rundstedt, Gerd von 246
Rusya 17, 32, 71-73, 140, 153, 163, 164, 167, 168, 170, 172, 202, 222, 232, 233, 235, 242, 245, 267, 269, 271, 272, 275-277, 280, 287, 301, 307, 311, 316, 328, 331, 335, 337, 343, 363, 368, 377, 378, 401, 404, 405, 407, 482, 511, 522, 523, 532, 592, 607
Ryder, Theodor 186

Saar-Palatinate 95, 126, 137, 177
Sachsenhausen 88, 125, 138, 236, 270, 390
Sajmište 406
Safran, Alexander 262
Sagalowitz, Benjamin 502
Saliège, Jules-Gérard 463
Salus, Greta 546
Sauckel, Fritz 105, 311, 387, 466
Savaş Ekonomisi ve Silahlanma Bürosu 172
Savaş Mültecileri Kurulu (WRB) 636, 665, 666, 686, 687
Scavenius, Eric 588
Scavizzi, Piero 505
Schächter, Raphael 677
Schäfer, Emanuel 406
Schäfer, Ernst 632
Schall, Jacob 629
Schellenberg, Walter 686
Scher, Mira 258
Schieder, Theodor 59, 60, 339
Schipper, Yitzhak 629
Schirach, Baldur von 173
Schlegelberger, Franz 326, 386
Schleier, Rudolf 324
Schlesinger, Kurt 590
Schmelt, Albrecht 61, 189, 401, 402
Schmidt, Fritz 213
Schmidt, Rita 380, 559
Scholem, Gershom 162
Schöngarth, Karl Eberhard 320
Schuckburgh, John 122
Schulman, Jakob 358
Schulte, Eduard 502, 503
Schultz, B. K. 627
Schulz, Bruno 284, 478, 479
SCHUPO (Düzeni Koruma Polisi) 254, 348, 350
Schwartz, Isaie 153, 155
Schwarzschild, Leopold 694
Schwarzbart, Ignacy 498, 638
Schwerin, Jürgen von 176
Sebastian, Mihail 107, 108, 201, 203, 232, 263, 307, 359, 360, 367, 444, 486, 516, 700
Seidl, Siegfried 619
Seiler, Irene 408, 409
Selanik 528-531, 587, 593
Seligsohn, Julius 138
Seraphim, Heinz-Peter 197, 198
Seredi, Justinian 659, 660
Sereny, Gitta 399, 475, 599
Seydoux, Roger 153
Seyss-Inquart, Arthur 105, 156, 158, 159, 177, 213-215, 452, 453, 589
Sézille, Paul 208, 294
Shapiro, Abraham 364, 487
Shavli 672
Sheptyskyi, Andrei 506
Shertok, Moshe 662, 663, 667
Shoah 600
Shirer, William 128
Sırbistan 100, 263, 264, 271, 326, 406, 682
Sierakowiak, Dawid 30, 31, 55, 56, 70, 93, 108, 306, 353-355, 389, 429, 476, 477, 575, 701
Sievers, Wolfram 632, 633
Sikorski, Wladyslaw 74, 75, 499, 638
Siyon Kilisesi 50
Slovakya 101, 107, 197, 266, 267, 326, 382, 389, 415-417, 419, 447, 505, 509, 526-528, 614, 654, 655, 661, 665, 666, 677, 679
Sima, Horia 100, 201, 204
Simon, Gustav 177
Simon, Hugo 116
Simonides, Vassilis 529
Sinclair, Archibald 667
Six, Franz Alfred 629, 630
Slezkine, Yuri 286
Smetona, Antanas 255, 256
Smolar, Hersh 407
Sneh, Moshe 71
Sobibor 23, 388, 397-399, 401, 418, 437, 447, 474, 475, 482, 521, 528, 538, 574, 589, 599, 600, 677
Sommer, Margarete 344, 557
Sonderkommandos 246
Sovyetler Birliği 37, 38, 56, 100, 105, 142, 163-167, 172, 173, 184, 187, 189, 195, 202-204, 227, 234, 235, 238, 239, 245, 249, 264, 271, 273, 285-288, 306, 308, 313, 317, 329, 335, 381, 382, 384, 402, 407, 447, 498, 499, 514, 582, 597, 614, 628, 696, 699
Speer, Albert 105, 174, 387, 390, 391, 514, 522, 543, 544, 583, 685
Spellman, Francis 606
Spier, Hans 418, 450
Sprenger, Jakob 332
Squire, Paul C. 503
Stahel, Rainer 603, 604
Stahlecker, Franz Walter 254, 258, 259, 277, 404
Stalin, Joseph 31, 37, 70, 97, 143, 165, 167, 233-235, 254, 285-288, 302, 314, 316, 372, 390, 443, 498, 519, 582, 583, 662, 668, 683, 685, 696, 699
Stalingrad 254, 307, 373, 442, 443, 493, 512, 514, 520, 528, 606, 696
Stangl, Franz 399, 599
Stanislawów 320, 321, 362, 368, 428, 429, 701
Staritz, Katerine 340, 341
Staron, Stanislaw 181
Starzynski, Stefan 30, 89

Stauffenberg, Alexander von 674
Stauffenberg, Berthold von 675
Stauffenberg, Claus von 673
Steiger, Eduard von 489, 490, 664
Stein, Edith 453
Stein, Johanna 79, 124
Steinberg, Jonathan 264, 495
Steinberg, Paul 656, 689
Stephani, Hermann 137
Stepinac, Alois 264
Stern, Juliette 594
Stern, Samuel 655
Sternbuch, Isaac 505, 665, 666
Stollmann, Max 627
Storfer, Berthold 121, 394
Strauch, Eduard 405
Strauss, Marienne Ellenbogen 349
Streckenbach, Bruno 67, 242
Streicher, Julius 241, 319, 584
Stroop, Jürgen 566
Struma 360, 371, 372
Stuckart, Wilhelm 326, 381, 383, 386
Stülpnagel, Karl-Heinrich 419
Stülpnagel, Otto von 246, 295, 296, 419
Sugihara, Chiune 227, 228
Suhard, Emmanuel 104, 461, 462
Süskind, Walter 453
Sutzkever, Abraham 631
Sylten, Werner 125
Szalasi, Ferenc 268, 679
Szerynski, Józef 190, 562
Sztójay, Döme 525, 646, 653, 657-659
Szulman, Jacob 91

Talinn 492
Tarafsızlık Yasası 307, 308
Taylor, Myron C. 506, 507, 635
Teilhard de Chardin, Pierre 99
Tenenbaum, Mordechai 407, 571
Terboven, Josef 105
Terezin *ayrıca bkz.* Theresienstadt 393-395
Thadden, Eberhard von 603, 623, 650
Théas, Pierre-Marie 463
Theresienstadt *ayrıca bkz.* Terezin 293, 351, 381, 382, 387, 393-397, 418, 468, 482, 483, 487, 495, 535, 543, 546, 547, 561, 562, 589, 591, 597, 618-621, 623, 625, 633, 634, 652, 676, 677, 679, 687, 690, 691
Thomalla, Richard 474
Thomas, Georg 172, 336
Thoms, Albert 540
Thomsen, Hans 241
Thracia 494, 526, 528, 529
Tijn, Gertrud van 216, 449
Timoshenko, Semyon 373
Tiso, Jozef 101, 111, 266, 267, 415, 527, 645, 646, 679
Tisserant, Eugène 104, 506
Tito, Josip Broz 264, 528, 646
Tittman, Harold 507, 508, 614, 615
Todt, Fritz 311, 387
Tory, Avraham 279, 365, 426, 487, 488, 569, 624, 625, 700
Transnistria 262, 360, 634
Treblinka 23, 283, 388, 396, 399, 401, 437, 447, 468, 471, 473-475, 484, 487, 494, 496, 497, 521, 526, 529, 533-535, 538, 562-564, 566, 571, 572, 576, 599, 600, 677
Tresckow, Henning von 245, 502
Trocmé, André 464
Trunk, Isaiah 71, 139
Trzebinski, Alfred 694, 695
Trzeciak, Stanislaw 52
Tuka, Vojtech 111, 266, 267, 415, 416, 505, 527, 528
Tulp, Sybren 215, 448, 453
Turner, Harald 406

Udet, Ernst 315
Uebelhoer, Friedrich 304, 305
Ueberall, Ehud 121
UGIF-Güney 296, 424, 459, 460
UGIF-Kuzey 296, 424, 458, 459, 593, 594, 596, 651
Ukrayna 21, 71, 101, 105, 172, 231, 234, 235, 237, 246, 248-251, 253, 255, 260-263, 266, 269-271, 286, 311, 321, 399, 401-404, 452, 470, 475, 478, 500, 506, 522, 523, 550, 577, 579, 629, 649
Untermensch/alt-insan 66, 169, 246, 247, 313, 445, 446, 584
Ustasha 101, 263, 264, 266, 528

Vaadah 660, 661
Valenti, Osvaldo 652
Vallat, Xavier 207, 208, 212, 294, 296, 419
Varşova 7, 23, 29, 30, 32, 35, 38, 48, 50, 65, 68-71, 73, 80, 89-92, 108, 112, 116, 138-140, 161, 179-186, 188-193, 196, 203, 226, 232, 233, 255, 280, 281, 337, 346, 358, 359, 363, 367, 369, 375, 392, 396, 432, 434-437, 447, 469-471, 473-475, 483, 484, 487, 488, 495, 497, 498, 501, 506, 507, 532, 533, 538, 542, 562, 563, 565-571, 575-577, 580, 599, 600, 624, 629, 637, 639, 668-701
Vatikan 22, 100, 102, 104, 119, 218, 220, 221, 265, 415, 462, 496, 505-508, 557, 603-610, 613-615, 618, 635, 659, 679
Veesenmayer, Edmund 653, 658, 661, 663, 680, 681
Veidt, Conrad 46
Vendel, Karl Ingve 501, 502
Venedik Film Festivali 133
Ventzki, Werner 304
Verschuer, Otmar von 547
Vichy Fransası 24, 101, 105, 127, 137, 161, 204, 382, 614
Visser, Lodewijk E. 158
Viyana 32, 46, 55, 61-63, 79, 112, 121, 155, 173, 174,

177, 180, 214, 216, 250, 293, 305, 332, 338, 339, 349, 351-353, 376, 386, 393, 395, 396, 527, 614, 619, 676, 680, 681-683
Vilna 32, 50, 71, 92, 93, 193, 232, 233, 255-257, 278, 283, 365-367, 369, 407, 425, 426, 479, 481, 488, 539, 569, 572-574, 592, 598, 629-631, 672, 673, 701
Vleeschouwer, Jopie 639
Voldemaras, Augustin 255
Volk 18-20, 42, 58, 127, 167, 313, 328, 333, 341, 374, 379, 514, 617, 644, 645, 697, 698
Volksgemeinschaft 40, 50, 61, 491, 697
Voss, Hermann 274
Völkischer Beobachter 49, 239, 240, 285, 379
Vrba, Rudolf 654, 666
Vught 418, 455

Wagner, Eduard 168, 170, 172, 273
Wagner, Robert 126
Wagner, Winifred 627, 628
Wallenberg, Raoul 681, 687
Wannsee Konferansı 322, 327, 376, 385
Wartenburg, Yorck von 674
Warthegau 38, 41, 57, 58, 62, 65, 66, 70, 105, 113, 139, 179, 181, 222, 270, 271, 301, 304, 322, 323, 431, 437, 447, 522, 552, 625
Wasser, Hersch 140, 184, 190, 435, 700
Weck, René de 492
Wehrmacht 30, 39, 48, 54, 56, 57, 62, 63, 65, 77, 79, 82, 83, 96, 97, 100, 105, 106, 128, 141, 156, 165, 172, 173, 175, 178, 193, 197, 200, 206, 224, 235, 242, 243, 245, 246, 249, 251, 253, 256, 259, 260, 264, 271, 273, 282, 283, 285, 293, 296, 306, 308, 324, 333, 334, 336, 343, 373, 386, 389, 392, 402, 403, 406, 419, 441, 451, 452, 469, 473, 486, 513, 530, 533, 536, 537, 540, 565, 567, 571, 583, 585, 586, 595, 598, 602, 603, 624, 625, 632, 643, 644, 646, 653, 669, 673, 697
Weil, Erwin 350
Weill, Julien 154
Weill-Curiel, André 651
Weininger, Otto 316
Weiss, Aharon 67, 597
Weissenberg, Yitshak Meir 229
Weissmandel, Michael Dov 416, 655, 661, 666
Weizmann, Chaim 36, 667
Weizsäcker, Ernst von 117, 416, 603-609, 612
Wellers, Georges 458
Welles, Sumner 503, 635
Wenck, Walter 568
Wertheimer, Henny 413
Wessels, Ben 647, 649, 701
Westerbork 393, 418, 419, 450, 451, 453, 455, 481, 482, 531, 590-592, 639, 647
Wetzel, Eberhard 325
Wetzler, Alfred 654, 666
Wiernik, Jacob 599, 600
Wilenberg, Shmuel 599
Wilhelm, Hans-Heinrich 644
Wilkie, Wendell 97
Wilson, Woodrow 317, 377
Wimmer, Friedrich 213
Winant, John 635
Wippern, Georg 542
Wirth, Christian 399, 475
Wise, Stephen 96, 118, 345, 346, 502-505, 635, 636
Wisliceny, Dieter 111, 267, 416, 528, 530, 652, 655, 661, 664, 686
Wisten, Fritz 131
Wittenberg, Itzik 573, 574
Witting, Rolf 315
Woehrn, Fritz 561
Wolff, Karl 172, 532, 533
Wolff, Theodor 116
Woyrsch, Udo von 53, 54
Wurm, Theophil 236, 341, 342, 558, 559
WVHA (Ekonomi İdaresi Ana Dairesi) 106, 388, 402, 520, 540, 542, 624, 625

Yahudi Askeri Birliği (ZZW) 564, 566
Yahudi Destek ve Kurtarma Komitesi 660
Yahudi Göçü Merkez Ofisi 214, 393
Yahudi Kültür Birliği 131
Yahudi Konseyi 14, 65-67, 87, 89, 92, 114, 139, 155, 183, 212, 215, 216, 218, 267, 278, 296, 297, 375, 413, 417, 429, 449, 451, 453, 482, 536, 591, 597, 633, 654
Yahudi polisi 189-191, 356, 397, 425, 428, 471, 479, 487, 499, 530, 536, 564, 671
Yahudi Sorunu 37, 43, 45, 51, 53, 55, 58, 60, 66, 74, 105, 113, 125, 136, 148, 152, 170, 171, 194, 197, 198, 199, 204, 206, 208, 213, 219, 222, 223, 246, 263, 274, 275, 276, 291, 294, 315, 316, 318, 319, 324, 325, 326, 327, 343, 344, 384, 385, 406, 416, 419, 427, 445, 446, 448, 460, 464, 466, 469, 493, 494, 502, 516, 521, 522, 526, 550, 553, 554, 555, 576, 584, 585, 588, 605, 630, 644, 646, 664, 674, 675
Yahudi Sorunu Merkez Ofisi 207
Yahudi Sosyal İmecesi 182, 346
Yahudi Temsilciliği 88, 346, 347, 506, 634, 638, 662
Yahudi yıldızı 13, 14, 54, 65, 267, 289-292, 340, 380, 421, 472, 560, 561, 631
Yıshuv 120, 122, 499, 500, 634, 637, 638, 662, 679
YIVO 256, 480, 574, 631
YMCA 227
Yom Kippur 54, 76, 486-489

Yugoslavya 32, 121, 165, 263, 655, 695
Yukarı Silezya 38, 53, 61, 65, 114, 189, 222, 271, 388, 401, 412, 419, 552, 654, 688, 690
Yunanistan 32, 165, 495, 528-531, 652, 653

Zadri, Boris 422
Zamboni, Guelfo 530
Zamość 55, 270, 322, 398, 400, 668
Zay, Jean 146, 650
Zegota 580
Zeitzler, Kurt 442
Zelkowicz, Josef 476, 477, 671, 701
Zhukov, Georgy 443
ZOB (Yahudi Mücadele Örgütü) 562-565
Zolli, Israel 601
Zöpf, Willy 214, 421, 448
Zörner, Ernst 64
Zuccotti, Susan 613
Zuckerman, Yitzhak 358, 367, 369, 433-435, 567
Zweig, Stefan 116
Zygielbojm, Szmuel 498, 638, 639
Zyklon B gazı 273, 401
Zywulska, Krystina 549
ZZW *bkz.* Yahudi Askeri Birliği

SAUL FRIEDLÄNDER

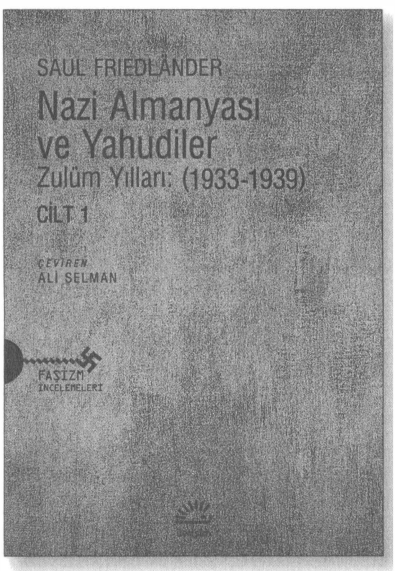
Nazi Almanyası ve Yahudiler

CİLT 1 • Zulüm Yılları (1933-1939)

Çeviren ALİ SELMAN • 392 sayfa

"Kusursuz derecede nesnel ve titiz bir çalışma. İnsanların içine düştüğü idraksizliği açıklıyor ama bereket versin, geçiştirmiyor. Şaşırtıcı ve insanı saran, unutulmaz bir kitap".

– Marcel Reich-Ranicki

Tarihçi Saul Friedländer'in eseri, Yahudi soykırımı hakkında bir başyapıt olmanın yanında, Nazi ideolojisini ve iktidarını anlamak için anahtar kaynaklardan biridir.

1933-1939 arası dönemi ele alan bu ilk cilt, Nazi Almanyası'nda yaşamını sürdürmeye çalışan Yahudiler etrafındaki çemberin gitgide daralışını anlatıyor. Okura bu daralmayı hissettiren inanılmaz ayrıntılı bir tasvirle, bir korku rejiminin tablosunu çiziyor. Giderek takıntılı hale gelen bir takibat... Kurbanların çaresizliği... Kâh eğlenerek kâh korkarak olup biteni izleyen "seyirci" kitlesi... Kitap, nasyonal sosyalist Yahudi düşmanlığının, o zamana kadarki "geleneksel" anti-semitizmle farkı üzerinde duruyor. Nazi fanatizminin, nasıl bir girdap gibi felaketi derinleştirdiğini gösteriyor bize.

Friedländer, kurbanların korkularına ve çektikleri ezaya da dikkat eden, onları da konuşturan bir tarih yazımı yöntemini benimsemesiyle de dikkat çekiyor.

"Birçok insanın neşe içinde olduğu ve dans ettiği, çok az insanın ise üzgün olduğu ve dans etmediği büyük bir salonda bulunmak gibi. Ve zaman zaman bu ikinci gruptaki az sayıda insan alınıp başka bir odaya götürülüyor ve boğuluyor. Salonda neşe içinde dans eden insanlar bunun farkına bile varmıyor. Aksine, görünen o ki bu onların neşelerine neşe katıyor ve mutluluklarını katlıyor..."

Moshe Flinker (on altı yaşında), 1943

Eski Yunanca "yanmış bitmiş kül olmuş" mealindeki Holokost kelimesiyle de karşılanıyor. Yahudiler arasında Shoah diye anılıyor; İbranicede "belâ" anlamına gelen, İncil'de bir halkı topyekün mahveden tarihsel ve doğal âfetleri anlatan kelimeyle... Yahudi Soykırımı, insanlık tarihinin en korkunç, en utanç verici suçlarından biri. Önca gaddarlık, önca kötülük arasında onu ayırt eden özelliği: sadece modern teknoloji ve endüstrinin imkânlarıyla değil, modern rasyonalitenin serinkanlılığıyla işlenmiş olması.

Müstesna tarihçi Saul Friedländer, kitabının Nazi iktidarının "İmha Yılları"nı ele alan bu ikinci cildinde, soykırımın mantığını ve işleyiş mekanizmasını anlatıyor. İlk ciltte olduğu gibi, hem Nazilerin hem kurbanların zihniyet dünyasına nüfuz ederek... İktidarın üst katlarından, soykırımı disiplinle icra eden "memurlara", gündelik hayattaki "yalın" görünümlerine kadar, bütün suretleriyle...

"Küllerin içinden yükselen çığlık..."

Der Spiegel

İletişim